

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या ४०२३
काल नं० २४१.२ ए।र।य.
खण्ड ५०००००

ज्ञान मन्दिर
न्यू सेण्ट्रल जूट मिल्स कम्पनी लिमिटेड,
बजबज, चौबीस परगना
की ओर से
श्री सिद्धचक्रविधान महोत्सव के
सानन्द सम्पन्न होने के उपलक्ष में
सादर भेंट

ज्ञानपीठ भूतिदेवी जैन ग्रन्थमाला [संस्कृत ग्रन्थाङ्क १८]

महाकवि हरिचन्द्र विरचिता

जीवन्धरचम्पूः

संस्कृत, हिन्दी टीका सहित

—सम्पादक—

पण्डित पन्नालाल जैन साहित्याचार्य

भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

प्रथम आवृत्ति

७०० प्रति

आवण वीर नि० २४८४

वि० सं० २०१५

जुलाई १९५८

मूल्य ८ रु०

स्व० पुण्यश्लोका माता मूर्तिदेवीकी पवित्र स्मृतिमें तत्सुपुत्र साहू शान्तिप्रसादजी द्वारा

संस्थापित

भारतीय ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन-ग्रन्थमाला

*****
संस्कृत ग्रन्थाङ्क १८
*****

इस ग्रन्थमालामें प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, हिन्दी, कन्नड, तामिल आदि प्राचीन भाषाओंमें उपलब्ध
आगमिक, दारानिक, पौराणिक, साहित्यिक और ऐतिहासिक आदि विविध-विषयक जैन
साहित्यका अनुसन्धानपूर्ण सम्पादन और उसका मूल और यथासम्भव
अनुवाद आदिके साथ प्रकाशन होगा। जैन भण्डारोंकी सूचियाँ,
शिकालेख-संग्रह, विशिष्ट विद्वानोंके अध्ययन-ग्रन्थ और
लोकहितकारी जैन-साहित्य ग्रन्थ भी इसी
ग्रन्थमालामें प्रकाशित होंगे।

ग्रन्थमाला सम्पादक

डॉ. हीरालाल जैन,

एम० ए०, डी० लिट्०

डॉ. आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये,

एम० ए०, डी० लिट्०

प्रकाशक

अयोध्याप्रसाद गोयलीय

मन्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ

दुर्गाकुण्ड रोड, वाराणसी

मुद्रक—बाबूलाल जैन फागुल, सन्मति मुद्रणालय, दुर्गाकुण्ड रोड, वाराणसी

स्थापनाद्व

फाल्गुन कृष्ण ६

वीर नि० २४७०

सर्वाधिकार सुरक्षित

विक्रम सं० २०००

१८ फरवरी सन् १९४४

भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

स्वर्गीय मूर्तिदेवी, मातेश्वरी माहू शान्तिप्रसाद जैन

JNĀNAPĪTHA MŪRTIDEVĪJAIN GRANTHAMĀLĀ

SAMSKRIT GRANTHA NO. 18

JĪVANDHARA CAMPŪ

MAHAKAVI HARICANDRA

WITH

SAMSKRIT, HINDĪ TRANSLATION

Editor

Pandit PANNĀLĀL JAIN, Sahityacharya

Published by

BHĀRATĪYA JNANAPĪTHA KĀSHĪ

First Edition }
700 Copies }

SHRAVANA VIRA SAMVAT 2484
VIKRAMA SAMVAT 2015
JULY, 1958

{ Price
{ Rs. 8/-

BHARĀTĪYA JNĀNAPĪTHA Kāshi

FOUNDED BY

SĀHU SHĀNTI PRASĀD JAIN

IN MEMORY OF HIS LATE BENEVOLENT MOTHER

SHRĪ MŪRTI DEVĪ

**BHĀRATĪYA JNĀNAPĪTHA MŪRTI DEVĪ
JAIN GRANTHAMĀLĀ**

SAMSKRIT GRANTHA NO. 18

IN THIS GRANTHAMĀLĀ CRITICALLY EDITED JAIN ĀGAMIC PHILOSOPHICAL,
PAURĀNIC, LITERARY, HISTORICAL AND OTHER ORIGINAL TEXTS
AVAILABLE IN PRĀKRIT, SAMSKRIT, APABHRANSHA, HINDI,
KANNADA AND TAMIL ETC., WILL BE PUBLISHED IN
THEIR RESPECTIVE LANGUAGES WITH THEIR
TRANSLATIONS IN MODERN LANGUAGES

AND

CATALOGUES OF JAIN BHANDARAS, INSCRIPTIONS, STUDIES OF COMPETENT
SCHOLARS & POPULAR JAIN LITERATURE WILL ALSO BE PUBLISHED

General Editors

**Dr. Hiralal Jain M. A., D. Litt.
Dr. A. N. Upadhye M. A., D. Litt.**

Publisher

**Ayodhya Prasad Goyaliya
Secy., Bharatiya Jnanapitha
Durgakund Road, Varanasi**

Founded in
Phalguna Krishna 9.
Vira Sam. 2470

All Rights Reserved

Vikrama Samva 2000
18 Febr. 1944.

GENERAL EDITORIAL

1. *A Sramana and his Literary Activity.*

Never wearied is a Sramana, especially a Jaina Teacher, in narrating tales embodying ethical ideals for the moral amelioration of the individual, and through him of the society and humanity at large. He awakens the moral consciousness of the erring soul and then prescribes the ways of correct human behaviour not only for the spiritual emancipation of the individual but also for the moral stabilization of the society. He has inherent faith in human goodness and works with eternal hope to correct the erring lot : it is a part of his mission of life. What Aldous Huxely has said is quite apt : 'Pragmatically human beings know pretty well what is good for them, and have developed myths and fairy tales, proverbs and popular philosophies, behaviour-patterns and moralities in order to illustrate and embody their findings about life' (Science, Liberty and Peace, p. 51).

The major mass of the Indian population never possessed an intellectual type of religion, but pursued only crude forms of worship of the Ancestors, Mother Goddess or Family Deity etc., out of fear or for seeking favour. Different religious Teachers have been trying to win this mass for their following. Some deified the forces of nature and astral bodies, and the priest constantly appealed for their worship lest their wrath might cause them some harm. Some others created awe, consequently worshipful attitude, by mesmeric elaboration of sacrificial rituals, often luxuriously and lavishly celebrated under princely patronage. But the S'ramana had different ways of enkindling religious and moral consciousness in the society. He placed before the society ideal individuals who had attained spiritual emancipation and consequently became the counterparts of deified objects of worship : in fact, they are examples to be followed and their biographies are a source of inspiration. More than this he emphasised the moral law of Karman which automatically functions throughout the career of the soul through different births : one cannot escape the fruits of one's thoughts, words and acts. In fine, every one is what he has made himself and would become what he wants to shape himself into : the question of divine intervention either by way of favour or punishment is irrelevant. This philosophical position required the Sramana to preach to the society moral

precepts of universal character, namely, Ahimsā, Satya, Samyama etc., through tales and parables in which pattern characters were presented; and their behaviour under given circumstances was to be a moral lesson to the reader. If the family feud of a tribal people like the Kauravas was used for the glorification of an incarnation of Viṣṇu by some religious school, the Śramanic teachers used it as a part and parcel of the account of the Yādava family to place before the society different characters who get the fruits of their Karmas incurred by them in a number of lives. Their biographies narrate the lives of their souls in different births which are to be studied as a continuous and connected whole. The Jaina teacher wherever he went picked up the local myths, legends, bardic episodes, family accounts, popular tales etc. and fitted them in the pattern of his moral narratives. He addressed the masses more than the classes. Obviously he picked up the language of the area and used it effectively, if required, even by enriching it. Language was only means to an end, and to begin with no language had any religious sanctity as such for him.

2. *Jaina Narrative Literature.*

The Jaina Teacher has immensely enriched Indian literature, especially the narrative branches of it, in different languages like Sanskrit, Prākṛit, Apabhraṃsa, post-Apabhraṃsa verging on the borders of Old-Rājasthānī, Old-Hindī and Old-Gujarātī, Tamil and Kannaḍa. The Ardhamāgadhī canon gives a number of tales. 'The didactic tone is apparent in all of them. These tales 'want to give lessons in good behaviour both to monks and householders or to nuns and house-ladies. The pictures of the past and future and the horrors of transmigratory circuit warn the believer to tread the path of piety; even if he has erred, there is a better future for him; and he should follow the instructions of a teacher like Mahāvira. Asceticism is a sovereign remedy against all the ills of this and next life. The sins enumerated and professions condemned give a fine glimpse of the ethical code that Jainism has always insisted upon' (Bṛhat-Kathākośa, Singhi J. Series, Bombay 1943, Intro., p. 25). The Pañcās are full of references to stories about pious persons and ascetic heroes who suffered many a trouble while they led a religious life and attained spiritual emancipation. They are held before us as eminent personalities who deserve to be remembered on account of their religious piety, sinful acts and ascetic heroism or forbearance with their consequences here and elsewhere. The fate of the various characters in the story leaves a definite imprint on the pious

readers. If the characters suffer on account of their sins, the reader is expected to abstain from similar acts ; and if they are happy as a result of their pious acts, the reader becomes a confirmed believer in those virtues.

It has been possible to trace the subsequent growth of Jaina narrative literature from the earlier seeds in the canonical and post-canonical texts. Certain types with their broad traits can be easily listed. First, there are the lives of 63 *Salākā-puruṣas*, intermingled with cosmographical and dogmatic details, intervening stories and moral preachings whereby they are looked upon as eminent *Purāṇas* and held in great veneration. Secondly, there are the biographies of individual *Tirthankaras* with their various births and their celebrated contemporaries. Thirdly, there are the religious tales presented in romantic and celestial settings. Fourthly, there are the semi-historical *Prabandhas* which give interesting details about holy persons and places. Lastly, we have the compilations of tales called *Kathākoṣas* on which Teachers and Preachers have always drawn to illustrate their moral lessons.

In between the second and third types, we can put a large number of Jaina works, in prose and/or poetry, in various languages : some of them deal with the lives of individual religious heroes such as *Varāṅga*, *Jivāmdhara*, *Yasodhara*, *Nāgākumāra* and *Śrīpāla* ; then there are edifying tales of pious householders and ladies who devoted themselves to the observance of certain vows and religious practices ; then there are short biographies of ascetic heroes well-known in early literature ; and lastly, there are tales of retribution illustrating the results of good and bad thoughts, words and acts here and elsewhere. Some characters are drawn from earlier literature, some from popular legends, and some even from imagination : the setting however given to all these is legendary, often with divine intervention. This category includes many *Kathās*, *Akhyānas* and *Caritas* in Sanskrit, *Prākṛit* and *Apabhraṃsa*. It is an essential qualification of a Jaina monk that he should be able to narrate various stories. Naturally Jaina teachers gifted with poetic abilities, inspired by great models of classical Sanskrit and trained in the niceties of Sanskrit grammar, diction and poetics, began to compose the *Caritas* etc. in ornate prose and/or verse in Sanskrit.

What holds good in general about the Jaina narrative tales is true about these ornate poems also. 'Pages after pages are devoted to the past and future lives ; and the vigilant and omnipotent law of *Karman*

meticulously records their pious and impious deeds the consequences of which no one can escape. Whenever there is an opportunity, religious exhortations are introduced with dogmatic details and didactic discourses. The tendency of introducing stories-in-stories is so prevalent that a careful reader alone can keep in mind the different threads of the story. Illustrative tales are added here and there, being usually drawn from folk-tales and beast-fables; and at all the contexts the author shows remarkable insight into the workings of human mind. The spirit of asceticism is writ large throughout the text; and, almost as a rule, every hero retires from the world to attain better status in the next life.' (Bṛhat-Kathākosā, Intro., p. 39).

3. *Story of Jivandhara.*

Like Yasodhara, whose biography is immortalised in Indian literature by master-poets like Somadeva, Vādirāja, Puṣpadanta and Janna, Jivandhara has become an outstanding hero of a number of works which have evoked the interest and won the appreciation of earnest students of Indian literature.

The outlines of Jivandhara's story, divested of its numerous details, may be put in a nut-shell like this, following Guṇabhadra's version.

The king Satyandhara ruled at Rājapura. His queen was Vijayā whose dreams indicated that she was to lose the king soon and to have a great son who would obtain eightfold gain. Subsequently the king lost his life and kingdom through the treachery of his minister Kāṣṭhāṅgaraka.

The pregnant queen however escaped in an eagle-shaped flying machine, guarded by the Yakṣī, reached a terrific cemetery and gave birth at night to a lovely son. The Yakṣī placed jewel-lamps around the newly born child to protect it from evils and consoled the queen how Karmas were all powerful. Just then there arrived a merchant Gandhotkātā who, according to a prophecy, was to have a long-lived son, provided he exposed his newly-born child who would die just after birth. He heard the voice of the newly-born child of Vijayā, and exclaimed 'Jiva, Jiva' whereby the boy came to be known as Jivandhara. Vijayā recognised Gandhotkātā and entrusted the child to him. The merchant adopted the child as his own and entrusted it to his wife Nandā. Jivandhara being brought up there was educated by Aryavarman. Vijayā reached a hermitage of ascetics and lived there secretly sustained

in her courage by the attendant Yakṣi. In the meanwhile the usurper Kāṣṭhāṅgāra despatched an army against robbers who had carried away the cattle. As this army was repulsed, Gopendra, the owner of the cattle, had it announced publicly that he would give the virtuous virgin Godāvari to him who should rescue the cows. Prince Jivandhara accomplished this heroic feat but had Godāvari bestowed in marriage to Nandādhyā, the son of his foster-mother. The prince Jivandhara, in course of his manifold adventures, marries a Vidyādhara princess Gandharvadattā by surpassing her at the appointed Svayamvara in the art of playing on the Viṇā or lute. Instigated by his wicked associates, Kālāṅgāraka, the son of Kāṣṭhāṅgāra, made an attempt to abduct Gandharvadattā; but the prince angrily advanced against his army, and the matter was amicably settled by Gandharvadattā's father who made himself happy by marrying her to Jivandhara.

By playing the rôle of a judicious arbitrator Jivandhara could prove, after scattering the powders, whereupon it is detected that the bees swarm towards the more sweetly scented powder, that the fragrant powder of Candrodāya of Suramañjarī was superior to Suryodāya belonging to Guṇamālā; and thus the dispute was amicably settled. Then Jivandhara skilfully tames a rutted elephant and thus captivated the heart of Suramañjarī who was bestowed on him by her parents. The wicked king Kāṣṭhāṅgāra, taking an imaginary offence by the heroic feats of the merchant prince Jivandhara, instigated the chief of the watchmen of the town against Jivandhara who easily inflicted a defeat on him within a short time. Knowing that Kāṣṭhāṅgāra was behind all the machinations, Jivandhara, with the aid of his Yakṣa friend whom in the earlier life of a dog he had obliged with religious instruction, could put an end to this strife. He stayed for a while with his Yakṣa friend who gave him a splendid seal-ring which enabled its bearer to assume any desired appearance and which accomplished all desired objects.

Further, as predicted by ascetic Aditya, Jivandhara aided by the Yakṣa pronounced a spell and cured Padmottamā of snake-bite consequent on which that virgin was given to him in marriage by her father along with half of his kingdom.

Almost impelled by fate Jivandhara reached a Sahasrakūṭa temple of Jina surrounded by vernal beauty. While he was offering worship to the Jina, there arrived Kṣemasundarī who, as predicted earlier and indicated by the miracle of Campaka flowers etc., was bestowed on him in

marriage along with the parental gift of the bow and arrows.

After some days, as already predicted in the contest of archers, Jivandhara dispatched an arrow in such a way that it turned round near the target and flew back as expected; and as a consequence of this successful feat, princess Hemābhā was bestowed on him in marriage along with the gift of great riches. He instructed his brothers-in-law in various arts there, while, under instructions from Gandharvadattā, his foster-brother Nandādhyā visited him secretly by using the miraculous couch Smaratarāṅgiṇī.

Princess Śricandrā, at the beginning of youth, chanced to observe in the courtyard of the palace a couple of pigeons in intense love. She recollected her former birth and fell into a swoon. When she was brought back to consciousness, she confided to her friend what she recollected to the surprise of all. With a view to search her husband, her former births were painted on cloth and exhibited publicly; and in due course she was bestowed on Nandādhyā who also fainted at the sight of the painting. In the battle that followed with a tribal chief, Jivandhara came out morally victorious. In course of narration, the earlier births of Jivandhara are disclosed. In a fight against the robbers, he found his kith and kin among the opponents; and they all formed a family group to their joy. Jivandhara was separated from his family for sixteen years, for, in one of his former births, he had separated the young one of a flamingo from its parents for sixteen months. Now in that hermitage he meets his mother whose joy knew no bounds. His friend Yakṣa also joined him on that happy occasion. The mother spoke to the prince in secret as follows: 'Kāṣṭhāṅgaraka has slain your father, the great king Satyandhara at Rājapura, and is ruling the kingdom. It does not become you who are high-minded to renounce your father's throne which is now occupied by your enemy.' He assured the mother that he was awaiting a favourable moment for the enterprise. And when this plan is carried out, he would send an army under Nandādhyā to fetch her; till then she should stay there. He made all arrangements for her comforts and reached Rājapura.

By the power of the magic ring Jivandhara assumed the disguise of a Vaisya and resided with a merchant at Rājapura. His presence, the merchant Sāgaradatta thought, brought to him unheard of profit and bestowed his daughter Vimalā on him, because she was prophesied by an astrologer to be destined to be his wife.

During his stay at Bājapura, Jivandhara once entered King Kāṣṭhāṅgāraka's hall of audience in the disguise of a wandering ascetic. The king received him respectfully. In a pretended conversation he could see that many important persons there had regard for Jivandhara. As expected by the gathering there, he wins with great skill and wisdom the heart of Guṇamālā who recognised in him Jivandhara. Later he hits the Candraka target as result of which Ratnāvalī, the daughter of king of Videha, marries him by putting a garland on his neck. But the knaves headed by Kāṣṭhāṅgāra attempted to abduct the virgin in the tumult of fight. The prudent Jivandhara was already in touch with and had won over the former vassals etc. (of his father Satyandhara) who joined him at the right moment; and he beheaded Kāṣṭhāṅgāraka by his discus. He celebrated his wedding with Ratnāvalī in a suitable manner and crowned Gandharvadattā as his chief queen. United with his mother, wives etc. who had been fetched by Nandādhyā, Jivandhara attained universal sovereignty and ruled full of power, subduing his enemies, easily protecting all his subjects according to rule and playfully enjoying desirable pleasures, the fruits of his good deeds.

Once, while taking a walk in the park, Jivandhara approached the ascetic Varadharma, listened to his instructions, accepted the commandments and became pure in faith. The sight of monkeys angrily fighting on an Asoka tree created a disgust in him for the world. He learnt his former births from Prasastavaṅka, a divine Cāraṇa; and his spiritual purity went on increasing. He bestowed his kingdom on prince Vasumdhara, the son of Gandharvadattā. He waited upon Lord Mahāvīra and adopted renunciation along with Nandādhyā and others. His mother and his queens accepted self-control in the presence of the nun Candanāryā. Jivandhara is a Śruta-kevalin who attains liberation in due course. (For other summaries see E. Hultzsch: *Indian Antiquary* (IA) XXXII, p. 240, for 1903; M. Winternitz: *A History of Indian Literature*, II, Calcutta 1933 pp. 500 ff.).

4. *Jivandhara as a Literary Hero.*

The story of Jivandhara is not without charms of its own, apart from the fact that it is used to illustrate the working of Karman and to instruct a number of other principles of Jainism. It is but natural, therefore, that so many Jaina authors have chosen this theme for their literary compositions. Those that we could list with limited library facilities at our disposal are noted below.

1) *Jivandhara-carita* (JC): Jinasena, the pupil of Virasena, completed the latter's *Jayadhavalā* commentary in 887 A. D., but left his own *Mahāpurāṇa* (divided into two parts, *Adipurāṇa* and *Uttarapurāṇa*) incomplete, possibly due to premature death. His pupil Guṇabhadra with much hesitation and after waiting for some time but as a sacred duty to his teacher completed it, and it was consequently consecrated by Lokasena, a pupil of Guṇabhadra on 23rd June A. D. 897 in the reign of the Rāshtrakūṭa king (Kriṣṇa II) Akālavarṣa. It is in the 75th Parvan, verses 18-691, of the *Mahāpurāṇa* that Guṇabhadra narrates the story of Jivandhara. In the concluding three verses (689-91) he gives the table of contents as it were of the story of which the moral lesson is conveyed in the central verse in this manner: 'As through ignorance Jivandhara had mercilessly separated a young swan from its parents for sixteen days, so he suffered separation from his own relatives for sixteen years. Do not commit this sin, ye, pious one.' (For Mss. etc. see Velankar: *Jinaratna-Kosa* (JK), Poona 1944, pp. 304, 29, 42; and for Virasena, Jinasena and Guṇabhadra see Premi: *Jaina Sāhitya aurā Itihāsa* (JSI), Bombay 1956, pp. 127 ff.; for the latest ed. of the *Mahāpurāṇa*, Mūrtidevi J. *Granthamālā*, vols. 8-9, 14, Banaras 1951-54).

2) *Jivandhara-caritī*: Corresponding to the above, Puṣpadanta has included the story of Jivandhara in his *Apabhramśa Mahāpurāṇa*, in Saṁdhi 99, which he completed in A. D. 965 during the reign of Kriṣṇa III of the Rāshtrakūṭa dynasty (See the Intro. by P. L. Vaidya to his ed. of the *Mahāpurāṇa*, Bombay 1937-41; also Premi: JSI, pp. 225 ff.).

3) *Gadya-Cintāmaṇi* (GC): It gives the story of Jivandhara in ornate Sanskrit prose prefixed with 15 introductory verses, interspersed with a very few of them here and there, and concluded with four lines mentioning the author's name. The work is divided into 11 Lambas, and the colophon of each Lamba, which has a significant name, calls the text by the name GC and mentions the name of the author as Vādibhasimhasūri. The two concluding verses are in the Anuṣṭubh metre, but it is obvious that they are practically identical in contents and possibly put together from two different Mss. They bring out one point prominently that Oḍeyadeva was the name of the author and Vādibhasimha, possibly his title. In the opening verses the author refers to Samantabhadra and remembers with respect Puṣpasena through whose grace he became an eminent monk Vādibhasimha by name. Jivandhara's tale is

a holy Purāṇa (this may not be a reference necessarily to the Uttara-purāṇa of Guṇabhadra) according to him and is already narrated in the world by great teachers; and the same he is composing here in prose (For Mss. see JK, p. 103).

4) Kṣatira-Cūdāmaṇi (KC) : This poem deals with the life of Jivandhara in 11 Lambas, each of significant name, and throughout composed in Anuṣṭubh verses the total of which comes to 747. The colophons mention the name of the author as Vāḍibhasiṃhasūri (For Mss. see JK, p. 97).

5) Jivandhara-Campū or Campu-Jivandhara (CJ) : It is composed in ornate prose and verse mixed, i. e., in the Campū style, in 11 Lambas, each with a significant title. In the colophons the work is called Campu-Jivandhara, and the name of the author is Haricandra who styles himself as Mahākavi (For Mss. see JK, p. 141).

6) Jivandhara-caritra : It is in Sanskrit, and its author is Subhacandra who mentions it in his Pāṇḍavapurāṇa completed by him in Śaṃvat 1608. The prasasti of a Ms. at Amera indicates that the work is divided into 13 Lambas; and it was completed in Śaṃvat 1603 (See Prasasti-saṃgraha, p. 14, Śi-Mahāvira-Granthamālā, 2, Jaipur 1950; also JK, p. 141, where Sucandra is obviously a misprint for Subhacandra).

7) Jivaka-Cintāmaṇi (JCi) : It is one of the five Mahākāvya in Tamil, is divided into 13 lambagas and contains 3145 (2700 ?) stanzas. Its author is Tiruttakkadevar, and there is a fine Tamil commentary on it by Naccinārkiniyār.

8) Jivandhara-carita : This is possibly in Apabhraṃśa. Its author is Raidhā who composed it some time before A.D. 1439. It is divided into 13 Saṃdhis; but as the contents are not properly studied as yet, it is difficult to say whether it contains the same story as that of the works mentioned above (See JK, p. 141; Anekānta XI, 9, pp 324, 328).

9) Jivandhara-carita : It is in Kannaḍa, in 1000 verses of the Bhāminī-ṣaṭpadi metre, and divided into 18 cantos. The author is Bhāskara, the son of Basava, a Jaina-Brahmaṇa of the Viśvāmitra Gotra. Bhāskara completed it at Penugonḍe, in Śaka 1345, Krodhi, in the month of Phālguna, which corresponds to A. D. 1424; and he mentions that he is indebted to the Jivandhara-carita of Vāḍibhasiṃha (Vāḍi-mada-gajasiṃha of the text I.34), possibly the KC (For Mss. see JK, p. 141).

It is published in the *Karnāṭaka-Kāvya-kalānidhi*, 23, Mysore 1908; for other details see *Karnāṭaka-kavīcarite* I, p. 47, Bangalore 1919).

10) *Jivandhara-sāṅgatya* : It is in Kannāḍa, in the *Sāṅgatya* metre, in 20 cantos and in 1449 verses. The author is *Terakanāmbi Bommarasa*, the son of *Bommarasopādhyāya* and grandson of *Vāḍibha-simha Nemicandrāya* who had won victory in dispute in the assembly of *Praudharāya* (A. D. 1419-46); and he completed this work in c. 1485, his other poem being *Sanatkumāra-carita* (See *Karnāṭaka-kavīcarite*, I, p. 131).

11) *Jivandhara-ṣaṭpadi* : In an incomplete Ms. available, this Kannāḍa poem in the *Bhāmini-ṣaṭpadi* metre stops at verse 118 in the 10th canto. The name of the author is *Koṭṭisvara*, and he flourished about A. D. 1500. His father *Tammaṇa* was a *Senāpati* of *Bayidur* in the *Tulu* country; and he was the son-in-law of *Kāmanasetti* of *Saṅgita-pura* (present *Haduvalli*) in the area round about *Mangalore* (See *Karnāṭaka-kavīcarite* I, p. 146).

12) *Jivandhara-caritre* : It is composed in Kannāḍa in the *Sāṅgatya* metre by a poet called *Brahmakavi*, perhaps the same as *Brahmayya* (See *JK*, p. 141; *Karnāṭaka-kavīcarite* III, p. 423, Bangalore 1929).

One more work, *Jivandharanāṭaka*, said to have been composed by *Haricandra* was reported long back; so far no Ms. of it has come to light; and even the existence of it is doubted. (*IA*, XXXVI, p. 285).

The story of *Jivandhara* was not only well-known but some of the episodes connected with it were being also freely used in literature. *Vādiraja* was the Guru of the Western *Chālukya* king *Jayasimha II Jagadekamalla*. He completed his *Pārśvanātha-caritam* in *Saka* 947 (=A. D. 1025). In his *Ekibhāvastotra* he has specifically in view the story of *Jivaka* or *Jivandhara* when he speaks like this :

प्रापइचं तव वृत्तिपदैर्जीवकेनोपदिष्टैः
पापाचारी मरणसमये सारमेयोऽपि सौख्यम् ।
कः सन्देहो यदुपलभते वासवभीषसुतं
जल्पञ्चाप्यैर्मणिभिरमलैस्त्वजमस्कारचक्रम् ॥

The episode is well-known and can be traced in all the versions of the story (For *Vādiraja* and his works see *Premi* : *JSI*, pp. 291 ff.).

Among the later works about *Jivandhara*, we may note that *Brahma Jinadāsa* composed in *Gujarāṭi* the *Jivandhara Rāsa* in the 15th century,

and partly following it Jinasagara wrote the Jivandhara-purāṇa in Marāṭhī by the middle of the 18th century A. D.

Thus the Jaina authors have used the story of Jivandhara, out of their religious zeal, as a theme for their literary compositions for more than one thousand years in different parts of India and in different languages. In modern times this topic was introduced into the structure of Indological Studies by Swaminath Aiyar who published the Tamil text JCI along with the Tamil commentary of Naccinārkiniyār in 1887. An edition of it as the B. A. text was issued in 1900 or so. It was hailed as one of the five Mahākāvya of Tamil and looked upon undoubtedly as 'the greatest existing Tamil literary monument'. 'In grandeur of conception, in elegance of literary diction and in beauty of description of nature it remains unrivalled in Tamil literature. For the later Tamil authors it has been not only a model to follow but an ideal to aspire to.' (See A. Chakravarti : Jaina Literature in Tamil, Arrah 1941, pp. 31 ff., which gives a detailed analysis of JCI in English ; also Jain Antiquary, xxi, 1 ; for a summary of JCI and Nariviruttam, see also Ayyangar and Rao : Studies in South Indian Jainism, Madras 1922, pp. 94-101). For some time its age and originality were a problem : its great editor, however, observed, as early as 1899, that it is not an original work but is greatly indebted to the Sanskrit GC.

Then T. S. Kuppuswami Sastri and S. Subrahmanya Sastri brought out an edition of GC in 1902 (Sarasvativilasa Series (SvS) No. I ; was there a 2nd ed. in 1916 ?). The editors tell us that they accepted the best reading available and never gave an imaginary one. The text is obviously authentic, though the various readings are not noted. It was welcomed as being edited and printed in the most scholarly manner. E. Hultzsch recommended it for adoption as a Text book for University examination. In fact, it appears to have been prescribed as a Text book in Sanskrit for the B. A. degree examination of the University of Madras for the year 1905. Critical and explanatory notes on it were reported to have been in preparation, but it is not known whether they were published or not. In the Sanskrit Introduction it is shown that GC has common ideas and expressions with CJ of Haricandra and with the Kādambarī of Bāṇa. The editors have complimented the literary qualities of Vāḍibha-siṃha, the author, in the following words :

‘अस्य काव्यपथे पदानां लालित्यं शब्दसंनिवेशः निर्गुला वाग्वैखरी सुगमः
कथासारावगमश्चित्तविस्मापकः कल्पनाश्लेषप्रसादजनको धर्मोपदेशो धर्माविरुद्धा नीतयो

दुर्लभमणौ विषयमकलावासिरिति विलसन्ति विशिष्टगुणाः ।'

The editors modestly put the date of GC subsequent to A.D. 650, i.e., after Bāṇa. This edition was reviewed by H. Hultsch in IA, XXXII, p. 240.

In 1903 T. S. Kuppuswami Sastri brought out the first edition of KC; as noted by Hultsch, however, some opening portion of it was published from Bangalore in a magazine. It has been all along presumed that the author Vāḍibhasimha is the same as the author of GC. In the Introduction it is pointed out how KC and GC have common ideas and that the story of GC and JCi is based on Guṇabhadra's Purāṇa. Vāḍibhasimha is assigned to 10th-11th century A.D., some time after Guṇabhadra (1st half of the 10th century A.D.) who had a pupil in Maṇḍalapuruṣa, the author of the Tamil lexicon Cūḍāmaṇi. The editor assigns JCi to an age between 9th and 12th century A.D., i.e., later than Guṇabhadra and earlier than Sekkilār (contemporary of Kulottuṅga Chola 1070-1118 A.D.) who refers to it in his Periyapurāṇa. And further he assigns Naaccinārkiniyār to c. 1400 A.D., because he quotes from Kapardi, the father of the famous Sanskrit commentator Mallinātha. With remarkable insight he pointed the indebtedness of KC and GC to earlier works like the Raghuvamśa and Kādambarī of Kālidāsa and Bāṇa respectively. On the style of KC he observes thus:

वादीभसिहेन कविना प्रणीतेऽस्मिन्त्रचूडामणौ विकथादिविद्युक्तो धर्मानपेतीऽनतिविस्तारो विषयः, अनुष्टुप्छन्दोबद्धाः श्लोकाः, विवक्षितार्थाभिधायिन्यसमासबहुलानि समुचितानि पदानि, हृदयग्राहिणः सुमहा दृष्टान्ताः, अनेका लोकोक्तयः, मितोक्त्या पुष्कलार्थस्य प्रकटनम्, वयासंभवं प्राचां कवीनां काव्येभ्योऽप्यर्थानुहरणम्, इति विशेषयुक्ता विलसन्ति गुणाः ।

The most important feature of this edition is that in the foot-notes, besides some explanatory notes, the learned editor has quoted parallels from Sanskrit and Tamil works like GC, CJ, JCi, Raghuvamśa, Pañcatantra, Kumārasambhava, Kādambarī, Uttarapurāṇa, Śatakas of Bhartrhari, Meghadūta, Śakuntala etc. This edition thus brought out the fact that Vāḍibhasimha inherited the spirit of Sanskrit scholarship in its wider meaning and that all the Sanskrit works dealing with the life of Jivandhara required a comparative study from the textual and chronological points of view. Hultsch reviewed this edition in IA, XXXV, p. 96, and it was suitably welcomed by Schmidt, Hertel and others.

In the year 1905, T. S. Kuppuswami Sastri brought out an edition of CJ of Haricandra in SvS No. IV. (It appears to have been printed

in *Kāvyaambudhi*, 1893-6, as noted by Schubring in his *Die Lehre der Jainas* (205). In certain places, see pp. 147-50, the editor has pointed out that this text has common ideas and expressions with the *Dharmasarmābhyudaya* of Haricandra. Like the earlier editions, Hultzsch reviewed this as well (IA, XXXV, p. 268); and he welcomed it as an important contribution to Sanskrit literature. He indicated that this Haricandra lived after A. D. 900, and that he is distinct from one Bhaṭṭāra Haricandra mentioned by Pāṇa in his *Harṣacarita*. It is difficult to identify him with the physician Haricandra who resided in the court of king Sāhasāṅka, but he felt inclined to identify the author of the *Campū* with the composer of the poem *Dharmasarmābhyudaya*. Both the authors called themselves Mahākavi and were members of the Jaina sect; and their works showed some common passages.

One feels great regard for the steady and persistent efforts of T. S. Kuppuswami Sastri; and as an indefatigable Sanskrit scholar, it was but natural for him to bring out an edition of JC (SvS No. II, Tanjore 1907) extracted from the *Mahāpurāṇa* of Jinasena-Guṇabhadra which by that time he had realised was the earliest available source for the *Jivāṇdhara* tale. He is aware, however, that though Guṇabhadra is the earliest known source, the subsequent works do show variations in details, possibly with some other and additional sources in view. In the foot-notes the editor has given some parallels from CJ.

In the same year T.S.K. Sastri discussed the age of JCi and reached the conclusion that Tiruttakka Devar composed it during the period ranging from the beginning of the 10th to the 2nd half of the 11th century A. D. (See IA, XXXVI, pp. 285 ff.). He opens his paper with a remark like this: 'The religious works of the Jainas made their appearance first in Sanskrit, and then, assuming the garb of Indian vernaculars, spread through the country.' Of course this will have to be modified in view of the facts that the Jainas have their earliest literature in Prākṛit; and though Sanskrit works have influenced works in Kannaḍa etc., original commentaries like that of Keśhavarṇi on the *Gōmṣaśāstra* were first written in Kannaḍa and then later on translated into Sanskrit by Nemicaṇḍra (See *Indian Culture*, VII No. 1, pp. 23-33). M. Seshagiri Sastri pointed long back, as noted by E. Hultzsch (*Quarterly Journal of the Mythic Society* (QJMS), XVI, 4, p. 319) that Perudevaṇār who wrote a commentary on the grammar *Virasoliyam* of his teacher Budhamitra (contemporary of the Chōla king Vira Rajendra who came

to the throne in A. D. 1062-3) refers to the Nariviruttam of Tiruttakka Devar. That means Tiruttakka Devar lived before the 2nd half of the 11th century A. D. T. A. Gopinatha Rao has, however, suggested that JCi is the earliest known tale of Jivandhara, that Tiruttakka was also a title and that the Tamil work is to be assigned to the latter half of the 9th century A. D. about the reign of Satyavākya-Kongunivarma Permānadi Rājamalla (A. D. 870-71). The latest view on the date (S.V. Pillai : Hist. of Tamil Lang. and Lit., Madras 1956, p. 160) is that Tiruttakka Devar probably lived in the first half of the 10th century A. D. during the reign of Satyavākya Kongunivarma Bhūtagapperumānadigal (A. D. 908-950).

Very lately (1952), a compilation of appreciative essays (in Tamil, pp. 256) by well known Tamil scholars on the Jivaka-cintāmani is published by The Kanchipuram Jain Tamil Ilakkiya Manram. Most of the essays bear out G. U. Pope's famous remarks on this poem : 'The great romantic epic which is at once the Iliad and Odyssey of the Tamil language, is one of the great epics of the world.' The difference of opinion about its date still continues. "One of the contributors in this book points out that one of the Thevaram singers was acquainted with Cintāmaṇi and quotes from it. Hence its date must be about 5th century A. D. when the Madura Sangam was in existence."

It is obvious from his critical reviews of Kuppuswami's editions that right from the beginning E. Hultzsch was interested in the story of Jivandhara and the literature that has grown round about it. He reviewed the position of these studies from time to time; and it was he who gave us an English translation of the earliest known redaction of the story of Jivandhara, namely, the one furnished by Guṇabhadra in his Uttara-purāṇa, and left a detailed examination of the later versions to future researches (QJMS, XII, 4, Bangalore 1922).

In the light of the earlier researches, recounted in brief above, Professor K. K. Handiqui has kindly contributed to this volume his learned Foreword which enables the reader to assess the Jivandhara-Campū as a Campū Kāvya in the perspective of Sanskrit literature as a whole.

5. *Some Problems pertaining to Jivandhara Story.*

There are, however, still a few problems connected with the Jivandhara story and literature bearing on it which need solution and further elucidation in the light of fresh evidence.

The common authorship of GC and KC is a presumption based on the slender fact that the author of both the works is styled Vādibhasimha. But it has to be noted that in KC neither the name Oḍeyadeva nor the name of the teacher Puṣpasena is mentioned. Common ideas and expressions prove indebtedness of one to the other but not necessarily the common authorship. The same name is borne by many Jaina authors ; so one has to be very cautious in establishing identity based merely on the common title or name. One Vādisimha is mentioned by Jinasena in his *Ādipurāṇa* (I. 54) and by Vādirāja (A. D. 1025) in his *Pārśvanāthacarita* (I. 21). As yet no sufficient proof has been brought forth to enable us to take Vādisimha and Vādibhasimha as identical, though a view like this is held by some (Nyāyakumudacandra, Bombay 1938, Intro. p. 111 ff.). Lately a work *Syādvādasiddhi* has come to light, and the name of its author is Vādibhasimha (See *Anekānta* IX, 8, pp. 291 ff.; also its ed. in the *Māṇikchandra Dig. J. Granthamālā*, 44, Bombay 1950 ; also *Premi* : JSI, pp. 321 ff.). Vādibhasimha is after all a title, and with some, later on, even a name. It is borne by Ajitasena (c. 1087 A.D., see *Epigraphia Carnatica* (EC), VIII, Nagar No. 40, part ii, also No. 36-7 ; also EC, II, 67 [54]) and also by Śrīpāla (c. 1137 A. D., EC, V, Belur No. 17). In fact T. A. Gopinatha Rao suggested and Pt. K. Bhujabali Shastri has developed the theory that Vādibhasimha is the same as Ajitasena who is mentioned in a number of epigraphs and who was a contemporary of one Puṣpasena (*The Yasodharacarita*, Tanjore 1912, Intro. p. 4 ; *Jaina Siddhānta Bhāskara* VI, 2, pp. 78 ff., VII pp. 1 ff.; also *Premi* : JSI, pp. 320 ff.). But from the available records it is not shown that Ajitasena had a name Oḍeyadeva and that Puṣpasena was his teacher. Śrutasāgara's statement that Vādirāja and Vādibhasimha were the pupils of Somadeva is not confirmed by any other contemporary source ; and it cannot be forgotten that Śrutasāgara comes very late, long after all these authors.

Śrīvijaya had a name Oḍeyadeva (EC, VIII, Nagar No. 40, part i) but the available facts hardly allow us to take him as identical with Oḍeyadeva, alias Vādibhasimha, the author of GC (E. Hultzsch : *ZDMG*, 68, pp. 695-700). A. Venkatasubbiah (JBBRAS, III 1-2, pp. 156-60, for 1928), while contradicting the above opinion of E. Hultzsch, holds the view that Śrīvijaya Oḍeyadeva of the inscriptions is the same as Oḍeyadeva Vādibhasimha, author of the GC, that he had a predecessor in Puṣpasena in some succession lists given in inscriptions, and that one would not be very wrong in believing that GC and KC were written in c.

1027 A. D. He has not, however, specifically pointed out, as far as I see, to any inscription in which Śrīvijaya Oḍeyadeva Vāḍibhasiṃha (all the three together) is referred to as claimed or mentioned by him in his paper. As long as the title Vāḍibhasiṃha is not associated with Śrīvijaya Oḍeyadeva, the question of identification remains open.

If there is a reference by Śleṣa to a ruler Rājārāja in the concluding verse of KC, then the author of it might be a contemporary of the Chola monarch Rājārājadeva I (A. D. 935); or some put him as a contemporary of a second Rājārāja (A. D. 1146).

The title Jivaka-Cintāmaṇi has a regular significance; and the name Gadya-Cintāmaṇi can be understood clearly only by presupposing Jivaka-Cintāmaṇi. The Tamil JCi is in verse, and the term Cintāmaṇi is appropriate in its title in apposition to the proper name Jivaka. Outside the Tamil area the Tamil text was known possibly by the name Cintāmaṇi only, and thereby its author also came to be famous as Cintāmaṇi (EC, III, Narasipur No. 103). In the Tamil area, it seems to have been read in every house as it covered the fourfold topic of Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa (EC, II, 67 (54)). The Periyapurāṇa came to be composed, because the Śaivas used to read the Cintāmaṇi 'of the rough, false and thievish Jains'. That only shows that the Cintāmaṇi had become popular even outside the Jaina circles (The Yasodhara-carita, Tanjore 1912, Intro. pp. 2-3). The Tamil text is more exhaustive, and it is not surprising that Oḍeyadeva thought of giving a Sanskrit adaptation of it in ornate style following the models of Subandhu and Bāṇa. It is not unlikely that this is hinted by śleṣa in the concluding verse: *loke Cintāmaṇir ivāparaḥ*: and that the Sanskrit (Gadya-) Cintāmaṇi was *asthāna-bhūṣaṇaḥ* possibly patronised by some king.

So far, among the available texts Guṇabhadra's JC is taken to be the oldest, and by an objective textual test Professor K. K. Handiqui puts CJ after GC and KC. Similar study has to be carried on with regard to the relative chronology of JCi, GC and KC with special reference to Guṇabhadra's text, individually and among themselves. A full translation of Guṇabhadra's text is available both in English and Hindi (also in Marāṭhī and Kannada); and it is to be earnestly hoped that some Tamil scholar will give us an authentic rendering of the Jivaka-Cintāmaṇi either in English or in Hindi to facilitate further researches on the subject. We learn from our friend Shri T. S. Sripal, Madras, that the Oḍeyadeva

vaktin Tamil research scholar Dr. Kamil Zvelebil is working on JCi ; and the results of his researches are eagerly awaited.

The authors of the *Dharmasarmābhyūdaya* (DS) and *Jivandhara-Campū* have the same name, Haricandra ; both are Mahākavis ; and both the works show striking common expressions and ideas. But it is rather conspicuous that nothing of the biographical details given in DS is found in the other text. Pt. Premi keeps the common authorship an open question. The DS is undoubtedly an eminent Kāvya ; and its author is steeped in the study of Māgha. Jacobi has further shown (Vienna O. J., III for 1889) that some verses from DS have close resemblance with the gāthās from the *Gauḍavaho* of Vākpati (who it may incidentally be noted refers to one Haricandra, gāthā 800). Besides, the *Neminirvāṇa* of Vāgbhaṭa and *Candraprabha-carita* of Viranandi have parallels with the DS (See Premi : JSI, pp. 303 f.). All this means that DS should be studied in details in the back-ground of Sanskrit Kāvya.

It is well known that strings of names (*nāmāvali*) and skeletons of stories were current in the circles of Jaina monks who further enriched them with details from their wider studies and elaborately narrated them for the occasion. It is seen how the *Samarāṅgacakāḥ* grew into a grand *Campū* in the hands of an encyclopaedic genius like Haribhadra, just from a string of names. Many of the tales included in the *Mahāpurāṇa* of Jinasena-Guṇabhadra must have grown like this. So far we know only a few sources used by them ; but possibly their main source, namely, the work *Vāgartha-saṁgraha* (?) of Kaviparameśvara (of which only a few quotations only are traced, see Proc. and Trans. of the A.-I.O.C., XIII, pp. 113-4, Nagpur 1945) has not come to light as yet. Under the circumstances we have before us only two well dated tales of Jivandhara, the one, the earliest known, given by Guṇabhadra (A. D. 897) and the other given Puṣpadanta in his *Apabhraṃsa Mahāpurāṇa* (A. D. 965) : with these chronological landmarks the growth of the story has to be traced in different directions. One of the concluding verses of Guṇabhadra perhaps indicates that he had the skeleton of the story before him.

It is not unlikely that Guṇabhadra had some sources, other than those in Sanskrit, either in Prākṛit or in Dravidian languages before him : that alone explains a proper name like *Prasasta-vaṅka* (the name of a Cēraṇa monk, *Uttarapurāṇa* 75-878, or verse No. 496 in the Tanjore ed.)

which is a hybrid Sanskritisation : the correct name to be expected would be either Prasasta-vaktra or Prasasta-vākya. Such are the casual clues to pursue the problem of the earlier sources of Gupabhadra for the tale of Jivandhara.

The pattern of the story of Jivandhara immediately reminds us of the Brhatkathā of Guṇādhya. The Paisāci original is lost (Annals of the B.O.R.L., XXI, 1-2, pp. 1-37, Poona 1940). But we possess today three Sanskrit adaptations of it : Brhatkathāślokaśaṅgraha of Budhasvāmin (c. 8th century A. D.), Brhatkathāmañjarī of Kṣemendra (c. 1000 A. D.) Brhatkathāśaritsāgara of Somadeva (c. 1061-81 A. D.). It is doubtful whether Budhasvāmin's text had reached the South in the 9th century A. D. But it is a fact that Jinasena knew the Brhatkathā of Guṇādhya in its original, and he specifically refers to it with ingenious slesa in quite complimentary terms (I. 115) :

अद्भुतार्थमिमां दिव्यां परमार्थवृहत्कथाम् ।

लम्बैरनेकैः संहत्वां गुणाढ्यैः पूर्वसूरिभिः ॥

It is quite natural that Gupabhadra might have used it or some other work of that pattern, viz., the Vasudevahimṇī which seems to have been known to some Tamil authors also (See Hist. of Tamil Lang. and Lit., p. 139). It is a matter for further researches to see how many characters, motifs, contexts and ideas in the Jivandhara story go back to the Brhatkathā. Of the Brhatkathā there is a Tamil adaptation, Perungadai, with Udayana as its hero, by Konguvel whose date is uncertain : some put him in the 5th or 6th century A.D., while others say that he could be hardly earlier than A.D. 750. Further to Durvinita (c. 600 A.D.), a Kannaḍa author, is traditionally ascribed a Sanskrit version of Guṇādhya's Brhatkathā. All this means that the elaboration and the growth of the story have to be studied not only with reference to the Uttarapurāṇa but also the Brhatkathā versions in different languages.

Side by side with the literary works on Jivandhara, there were being composed, in the South, Sanskrit, Tamil, and Kannaḍa Kāvya about other religious heroes like Varāṅga, Yasodhara and Karakaṇḍu ; and the story of Jivandhara requires to be compared with them in details. For Yasodhara's story we now possess the monumental study of the Yaśastilaka by Professor K. K. Handiqui (Sholapur 1949).

These studies cannot be pursued easily in the absence of critical or authentic editions of the texts accompanied by detailed analysis or translation either in English or Hindi which alone will bring their contents within the easy reach of all.

The editions of the Sanskrit texts dealing with the story of Jivandhara brought out by T. S. Kuppuswami Sastri have proved landmarks in Sanskrit literature, and some of them were prescribed even for the University examinations. But it is to be regretted that no subsequent editions of GC and CJ by using additional Mss. material were brought out during the last fifty years; and the copies of the first edition are no more available. The KC was reprinted more than once primarily for the attraction of Jivandhara's story and of numerous *arthantaranyāsas* pregnant with great worldly wisdom with which the text is replete; but none of the subsequent editions equals the excellent edition of Kuppuswami Sastri.

To meet this deficiency and to encourage further studies about the tale of Jivandhara and the literature bearing on it, it is proposed to make available the various texts in authentic and suitable editions based on additional material. This edition of CJ is the first step in that direction. Manuscripts of CJ are reported from Arrah, Bombay and Mysore. The present edition is an advance on the earlier editions; one more Ms. is used; the learned editor has explained the text in his lucid Sanskrit commentary; and further he has equipped the edition with a running Hindi translation.

We record our sense of gratitude to Shriṃan Sheth Shānti Prasādaji and his accomplished wife Shrimati Ramā Rānji who founded the Bhāratiya Jñānapīṭha which is publishing important Prākṛit and Sanskrit works. Words fall short to express adequately the spirit of self-sacrifice and love of learning for its own sake of these great patrons of learning. Shri Shānti Prasādaji reminds us of Chāmuṇḍarāya, Vastupāla and Tejapāla, and Shrimati Ramā Rānji is following the great traditions of Dānacintāmaṇi Attimabbe. If the Jñānapīṭha Lokodaya Granthamālā aims at educating the public at large, the Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā not only maintains the prestige but is also advancing the cause of ancient Indian learning, especially in its neglected branches. Thus the Jñānapīṭha is really serving a national cause and a great cul-

tural purpose; and all its publications are enriching our national language, Hindi.

Shri Ayodhyā Prasād Goyalīya is pushing the activities of the Jñānapīṭha with great sincerity and zeal. Thanks are due to Pt. Pannālāl Sāhityāchārya, who has edited the Jivandhara-campū with his Sanskrit commentary and Hindi Anuvāda. It is very kind of, and we are very thankful to, Professor K. K. Handiqui, one of the leading Sanskritists of our land, for his excellent Foreword which precisely assesses the position of CJ in Sanskrit literature. It is earnestly hoped that this edition will give fresh impetus to further researches so well begun by T. S. Kuppuswami Sastri and E. Hultzoh in the story of Jivandhara and the literature associated with it.

6th March, 1958

A. N. Upadhye

H. L. Jain

FOREWORD

Haricandra's Jivandhara-campū was first edited by T. S. Kuppaswami Sastri of Tanjore in 1905. The present edition with a simple commentary by the editor is a welcome addition to the Mūrtidevi Jaina Granthamālā Series published by Bharatiya Jñanapīṭha, Banaras. The book deals with the story of Jivandhara and his romantic adventures, which has both the features of a folktale and a religious romance, and is intended to serve also as a medium of preaching the doctrines of Jainism.

The outline of the story of Jivandhara first appears, as far as we know, in Guṇabhadra's Uttarapurāṇa (75-183 ff.) composed in 897 A. D. It is, however, Vāḍibhasiṃha who appears to have given a systematic form to the story in his Gadyacintāmaṇi and Kṣatracūdāmaṇi both of which have the same theme, the adventures of Jivandhara and his attainment of sainthood after the joys and sorrows of wordly life. The latter work is a shorter version of the story with a strong moralising tendency written in easy verse in the Anuṣṭup metre, and perhaps meant for the edification of the ordinary layman. The Gadya-cintāmaṇi, on the other hand, is an elaborate prose romance written in Kāvya style in the manner of Subandhu and Bāṇa, and represents the longer version of the story in all its details. It is the work of a talented writer, a worthy pupil of Somadeva Sūri, the author of Yasastilakacampū. If the Tamil Jivakacintāmaṇi is based on Vāḍibhasiṃha's version of the story of Jivandhara, as suggested by T.S. Kuppaswami Sastri in the Introduction to his edition of Kṣatracūdāmaṇi (Tanjore, 1903) it would be a further proof of the Sanskrit poet's popularity and influence on later writers.

Haricandra's Jivandharacampū is a summary of the story of Jivandhara as related by Vāḍibhasiṃha in his two works mentioned above. Without the latter it would not be very easy to follow the story in all its details in Haricandra's narrative. His work is, however, not without interest, being written in mixed prose and verse; he appears to be the second Jaina Sanskrit writer to compose a Campū, though he does not rise to the heights of his great predecessor in the field. Like Vāḍibhasiṃha, he gives long descriptions in his work, but he often does so by curtailing the narrative. His love for descriptions is seen at its best in the elaborate account of the war between Kāṣṭhāṅgāra and Jivan-

dhara in Jivandharacampū (Book X,) which goes far beyond its counterpart in Vāḍibhaṣiṭha's Gadyasintāmaṇi (Book X).

Haricandra, the author of Jivandharacampū, appears to be the same as Haricandra who wrote the Dharmasarmābhyudaya Kāvya in twenty Cantos. Kuppaswami Sastri, in his edition of Jivandharacampū, points out a number of striking verbal resemblances between the two works. For example, Jivandharacampū XI. 43 :

केयं लक्ष्मीरपारा क्व खलु जिनपते निश्चलं निःस्पृहत्वं
क्वासौ सुस्पृष्टबोधः सकलविषयकः क्वेदृशानुदत्तत्वम् ।
रे रे सर्वे कुतूहला वदत निजधियेत्येवमामन्द्रनादी
भोः स्वामिन् दुन्दुभिस्ते वदति जलधरध्वानपूरानुकारी ॥

Dharmasarmābhyudaya XX. 99 :

क्वेयं लक्ष्मीः क्वेदृशं निःस्पृहत्वं क्वेदं ज्ञानं क्वास्त्यनौल्लस्यमीदृक् ।
रे रे ब्रूत द्राक्कुतूहला इतीव ज्ञाने भर्तुर्दुन्दुभिर्व्योमन्यवादीत् ॥

It may also be pointed out that there is a remarkable similarity between the following lines of a Prasasti verse occurring in Jivandharacampū and Dharmasarmābhyudaya respectively :

- (1) विघृष्टां बाग्देव्या सह परिचयं श्रीरनुदिनं ।
मत्तं जैनं जीयाद्विलसतु च भक्तिर्जिनपती ॥
- (2) जीयाजैनमिदं मत्तं शमयतु क्रूरानपीयं कृपा ।
भारत्या सह शील्यत्वविरतं श्रीः साहचर्यव्रतम् ॥

It has been pointed out by scholars that Haricandra shows Māgha's influence in his Dharmasarmābhyudaya, but it is not so well-known that he shows his acquaintance not only with Māgha's work but also with Śrīhaṣa's Naisadhiya-carita in his Jivandharacampū. The verse in the latter work has a close resemblance to a verse in the former :

1. JC III 51: सरोजयुग्मं बहुधा तपःस्थितं बभूव तस्याञ्चरणद्वयं भ्रवं ।
न चेत् कथं तत्र च हंसकाविमौ समेत्य द्वयं तनुतां कलस्वनम् ॥
2. NC II. 38 : जलजे रविसेवयेव ये पद्मेतत्पदतामबापतुः ।
भ्रवमेत्य कतः सहसकीकुरुतस्ते विधिपत्रदंपती ॥

The following passage in the Jivandharacampū (I) is a somewhat clumsy adaptation of a verse in Śrīhaṣa's poem (XII. 28) :

1. “यत्नं च विपुमहिता वनमध्यमध्यासीनाः.....स्वशिष्यः पूर्ववासनावशेन क्रीडाराजहंस-
मानयेति निर्भर्त्सयद्भ्यो बाष्पास्तुपूरपूरितवदनकमलनयनमीनप्रतिबिम्बपरिष्कृतस्तनान्तर-
सरोवरप्रतिफलितचन्द्रमसं निर्दिश्यात् ते हंसो ममापि विरहान्निव्यालीढवपुस्तयेति
परिसात्वयामासुः ।”
2. एतद्वीवारिनारी गिरिबिलविगलद्वासरा निःसरन्ती
स्वक्रीडाहंसमोहप्रद्विलशिष्यसुरप्रार्थितोन्मिद्रचन्द्रा ।
आक्रन्दद्भूरि यत्तन्मयनजलमिलचन्द्रहंसानुबिम्ब-
प्रत्यासत्तिप्रदृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीन्यश्वसीम् ॥

Haricandra is thus one of the earliest poets to be influenced by Sriharṣa's famous poem.

The date of Haricandra is not precisely known. He must be considerably later than Vādibhasiṃha whose literary activity belongs to the early years of the eleventh century A.D. A further clue is furnished by a dated Ms. of Haricandra's *Dharmasarmāmbhūdaya* preserved in the Saṅghavi Pāḍa Bhāṇḍāra at Pattan, which was copied in Samvat 1287 (-56=1231 A.D.), as mentioned in *A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Pattan*, Vol. 1, p. 32, Baroda 1937. From this it would be reasonable to suppose that the composition of Haricandra's poem could not have been later than, say, 1175 A.D. We shall not therefore be far wrong if we say that Haricandra flourished sometime between 1075 A.D. and 1175 A.D. Unfortunately Haricandra's acquaintance with Sriharṣa's *Naiṣadhiyācarita* does not help us to determine his date more precisely, as it is not certain whether that work belongs to the eleventh or twelfth century, a point which we hope to discuss elsewhere.

In conclusion, I must express my thanks to my esteemed friend Dr. A. N. Upadhye for inviting me to write a few lines introducing this excellent edition of a neglected work to students of Sanskrit literature.

Jorhat (Assam)

K. K. HANDIQUI

12-1-58.

प्रस्तावना

सम्पादन-सामग्री

जीवन्धरचम्पूका सम्पादन श्री कुप्पू स्वामी द्वारा प्रकाशित मूल पुस्तक तथा बम्बईसे प्राप्त एक हस्तलिखित पुस्तकके आधारपर किया गया है। (मूल पुस्तक मुद्रित है अतः उसके परिचयदानकी खास आवश्यकता प्रतीत नहीं होती पर) बम्बईसे आगत हस्तलिखित प्रति परिचयदानकी अपेक्षा रखती है। संपादनके लिए हस्तलिखित प्रतियोंका समबलोकन अपना महत्त्वपूर्ण स्थान रखता है इसलिए इसके लिए हस्तलिखित प्रतियोंकी बहुत तलाश की। अनेक जैन-अजैन भाण्डारोंके अध्यक्षोंकी लिखा, समाचारपत्रोंमें भी इसकी सूचना छपाई पर किसी भी भाण्डारमें यह प्रति उपलब्ध नहीं हुई। अन्तमें मैं एक प्रकारसे निराश ही हो गया था तब मेरे मित्र पं० कुन्दनलालजी, बम्बई, मैनेजर रामचन्द्र ग्रन्थमाला, बम्बईने सूचना दी कि जीवन्धर चम्पूकी एक प्रति भूलेश्वर जैन-मन्दिर, बम्बईमें है। सूचना ही नहीं उन्होंने प्रयत्न कर वह प्रति मेरे पास भिजवा भी दी। उसी पुस्तकके आधारपर मुद्रित प्रतिमें पाठ संशोधन तथा पाठान्तरों का संग्रह किया गया। इस प्रतिका संहिता परिचय इस प्रकार है—

यह प्रति भूलेश्वर जैन-मन्दिर, बम्बईसे पं० कुन्दनलालजीके सत्प्रयत्न एवं मन्दिर सम्बन्धी व्यवस्थापक समितिके सौहार्दसे प्राप्त हो सकी। इसमें ११×७ इञ्चके ७५ पत्र हैं, प्रत्येक पत्रमें १५ पंक्तियाँ और प्रत्येक पंक्तिमें ३० से ३५ तक अक्षर हैं, काली और लाल स्याहीसे लिखी गई है। इस पुस्तकके अन्तमें लिपि-लेखनके विषयमें लिखा है कि—

“यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मम।

शुद्धाशुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥”

अस्मन् ग्रन्थे अजमेरमण्डले श्रीचन्द्रप्रभचैत्यालयमण्डले समाप्त क्रियते शुभसम्पत् १८५६ नृपतिविक्रमे पौषकृष्ण १३ शनिश्चरद्वारासे शुभं। मङ्गलं भगवान् बीरो मङ्गलं गौतमः प्रभुः। मङ्गलं कुन्दकुन्दाद्या जैनधर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥ श्री जिनाय नमः ॥

अर्थात् यह ग्रन्थ अजमेरके चन्द्रप्रभ चैत्यालयमें पौष कृष्ण १३, शनिवार विक्रम संवत् १८५६ को लिखा गया है, किसने लिखा है इसका उल्लेख नहीं है। इस पुस्तकका लेख अत्यन्त अशुद्ध है। बीच-बीचमें कितने ही पाठ छूट गये हैं और कुछ दो-दो बार लिखे गये हैं, य और पमें प्रायः अभेद है। लाल स्याहीके निशान केवल शोभाके लिए लगाये गये हैं। जान पड़ता है कि इसका लिपिकार संस्कृत भाषासे अनभिज्ञ रहा है। अशुद्ध होनेपर भी कुछ स्थलोंपर ऐसे पाठ मिले हैं जो कि कुप्पूस्वामीके द्वारा प्रकाशित पुस्तकमें छूट गये थे तथा परिवर्तित हो गये थे। ऐसे छूटे हुए श्लोकों और गद्य खण्डोंको मैंने टिप्पणीमें ‘ब’ पुस्तकके नामसे उद्धृत है।

पुस्तककी अशुद्धि बहुलता देख इसे मूल पुस्तक माननेका साहस नहीं हो सका अतः श्री कुप्पूस्वामीके द्वारा प्रकाशित पुस्तकको ही मूल पुस्तक मानकर इसका संशोधन-संपादन किया गया है।

ग्रन्थका नाम—

इस ग्रन्थके पुष्पिका वाक्योंमें सर्वत्र ग्रन्थका नाम ‘चम्पु जीवन्धर’ उल्लिखित किया गया है पर आजकल जीवन्धर चम्पू इस अविमुखद नामसे ही इसका व्यवहार किया जाने लगा है,

यद्यपि मेरी इच्छा थी कि ग्रन्थका नाम पुष्पिका वाक्यके आधारपर चम्पू जीवन्धर ही रखना जाय पर भारतीय ज्ञानपीठके प्रधान सम्पादक महोदयका सुभाष प्रचलित नाम रखनेका ही प्राप्त हुआ। जिसे मैंने स्वीकृत कर लिया अतः अब वह ग्रन्थ 'जीवन्धर चम्पू' इस नामसे ही प्रकाशित हो रहा है।

टीका और प्रकाशन—

अध्ययन और अध्यापनकी ओर निसर्गतः प्रवृत्ति होनेके कारण जहाँ मैंने जैन ग्रन्थोंका परिशीलन किया है वहाँ अनेक अजैन ग्रन्थोंका भी परिशीलन किया है और उस परिशीलनसे मैं इस निष्कर्षपर पहुँचा कि जैन कवियोंने संस्कृत भाषाका रत्नभाण्डार भरनेमें कोई कमी नहीं की है। भले ही जैन साहित्यमें ग्रन्थोंकी बहुलता न हो पर जो भी थोड़ेसे ग्रन्थ जैनाचार्योंके लिखित आज उपलब्ध हैं वे अन्य अजैन ग्रन्थोंकी होड़में पाँछे रहने लायक नहीं हैं। खेद इस बातका है कि समाजका रवैया कुछ ऐसा रहा है कि उत्तमोत्तम ग्रन्थोंको भी जनताके समक्ष नहीं ला सका है। अन्य समाजमें जहाँ साधारणसे साधारण ग्रन्थोंकी अनेक टीकाएँ उपलब्ध हैं वहाँ जैन साहित्यके महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ भी टीका रहित पड़े हैं। जीवन्धर चम्पू अपनी भाव भङ्गी और शब्दार्थ-सम्पत्तिकी अपेक्षा एक उत्तम काव्य माना जाता है पर इस पर एक भी टीका टिप्पणी नहीं। ग्रन्थकर्ताके भावको आजका विद्यार्थी सरलतासे समझना चाहता है पर हमारे जो प्राचीन प्रकाशन हैं उनसे विद्यार्थी वर्गको निराशा होना पड़ता है। जीवन्धर चम्पू विशारद परीक्षाकी पाठ्यपुस्तक है इसलिए इसे पढ़ानेका अवसर मुझे प्रायः प्रतिवर्ष ही मिलता रहता है। पढ़ाते समय मैं अनुभव करता हूँ कि अमुकस्थल इतना दुर्लभ है कि उसे टीकाके बिना छात्र अच्छी तरह हृदयंगत नहीं कर सकता। यही विचार कर पाँच-छह वर्ष हुए तब जीवन्धर चम्पूकी संस्कृत-हिन्दी टीका लिखी थी। जो कि आज श्रीमान् पं० फूलचन्द्रजी सिद्धान्त शास्त्रीकी प्रेरणा पाकर भारतीय ज्ञानपीठ बनारसकी ओरसे प्रकाशित हो रही है। संस्कृत टीका विस्तृत टीका है इसमें समास पर्याय, अलंकार, छन्द आदिके निर्देशसे छात्रोंकी व्युत्पत्ति बढ़ानेका पर्याप्त ध्यान रक्खा गया है। हिन्दी भाषाभाषी लोग भी इस ग्रन्थके स्वरससे परिचित हों इस दृष्टिसे परिशिष्टमें हिन्दी अनुवाद भी दिया गया है। इस तरह इस साहित्यिक साधनाके द्वारा आशा करता हूँ कि हमारा विद्यार्थी-वर्ग तो लाभान्वित होगा ही साथ ही साहित्य-सुधाभिलाषी अन्य जन भी महाकवि हरिचन्द्रकी रसधारका आस्वादन कर सकेंगे। काव्य, उसकी विशेषता तथा रचयिता आदि प्रासङ्गिक चर्चाएँ अग्रिम प्रकरणमें देखिए।

काव्य और काव्यका प्रयोजन—

काव्य, वह सितामिश्रित संजीवनी है कि जिसके द्वारा अनेक दुष्प्रवृत्ति रूपी उवर अनायास ही शान्त हो जाते हैं। काव्यसे न केवल मनोरंजन होता है अपितु उससे धार्मिक, नैतिक, दार्शनिक ज्ञानकी शिक्षा, कायरों को साहस, वीर जनोंको उत्साह, शोकाभिभूत जनोंको सान्त्वना एवं उद्विग्न चित्त वालोंको परम शान्ति मिलती है। काव्यालंकारमें लिखा है कि—

धर्मार्थकाममोक्षाणां वैलक्षण्यं कलासु च ।

प्रीतिं करोति कीर्तिञ्च साधुकाम्यनिबन्धनम् ॥

अर्थात् उत्तम काव्यकी आराधना धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष विषयक चातुर्य, कलाओंमें प्रीति तथा कीर्तिको करता है।

आचार्य मम्मटने अपने काव्य प्रकाशमें कहा है कि—

काव्यं यशसेऽर्थाकृते व्यवहारविदे शिवेतरवृत्तये ।

सद्यः परिनिर्भूतये कान्तासम्मिततपोपदेशयुजे ॥

अर्थात् काव्य यश, धन, व्यवहार लाभ, अमङ्गल हानि, सद्यः सन्तोष और कान्तासम्मित भावसे उपदेश दानका कारण है ।

आचार्य कुन्तकने शास्त्र और काव्यमें अन्तर बतलाते हुए लिखा है कि—

कटुकीषधवक्त्रास्त्रमविद्याभ्याधिनाशनम् ।

आह्लासमृतवल्काभ्यमविवेकगदापहम् ॥

—वक्रोक्ति जीवित ।

अर्थात् शास्त्र तो कटुवी औषधिके समान अविद्यारूपी रोगको नष्ट करनेवाले हैं और काव्य आनन्ददायी अमृतके समान अविवेक रूपी रोगको हरनेवाला है ।

इस तरह विचार करनेपर विदित होता है कि काव्यके द्वारा अनायास ही लोक कल्याण सम्पन्न हो जाता है । जब पूर्व आचार्योंने देखा कि जनताकी रुचि शास्त्रोंके नीरस अध्ययन की ओर पूर्ववत् आकृष्ट नहीं होती है तब उन्होंने काव्यसुधाकी पुट दे दे कर शास्त्रीय चर्चाको सरल और सुग्राह्य बना दिया । यही कारण है कि काव्यकालमें जिनकी रचना हुई है ऐसे न्याय, आयुर्वेद, ज्योतिष आदिके ग्रन्थोंमें भी काव्यसुधाका प्रवाह उनके रचयिताओंने प्रवाहित किया है ।

‘कवृ वर्णने’ धातुसे कवि शब्द बनता है जिसकी व्युत्पत्ति होती है ‘कवने-वर्णयति इति कविः’ अर्थात् जो वर्णन करे उसे कवि कहते हैं । विद्याधरने अपनी एकावलीमें ‘कवयर्ताति कविः’ इस प्रकार भी कवि शब्द की निरुक्ति की है ‘कवेः कर्म भावो वा काव्यश्च’ कविका जो भाव अथवा कर्म है उसे काव्य कहते हैं । भामहने भी लिखा है कि—

प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ।

तदनुप्राणनाज्जीवेद् वर्णनानिपुणः कविः ॥

तस्य कर्म स्मृतं काव्यम् ।

अर्थात् नव नवोन्मेषसे सुशीभित कविकी जो बुद्धि है, उसे प्रतिभा कहते हैं । इस प्रतिभाके बलपर जो जीवित है तथा नाना प्रकारके वर्णन करनेमें निपुण है उसे कवि कहते हैं । कविका जो कर्म है उसे काव्य कहते हैं । कविका लक्षण लिखते हुए आचार्य अजितसेनने भी अलंकारचिन्तामणिमें ऐसा ही लिखा है—

प्रतिभोज्जीवनी नानावर्णनानिपुणः कृती ।

नानाभ्यासकुशलीयमतिर्युत्पत्तिमान् कविः ॥

यह काव्य शब्दका निरुक्त्यर्थ है जिसमें किसीको विवाद नहीं है पर इसके वाक्यार्थका विभिन्न आचार्योंने विभिन्न शैलियोंसे वर्णन किया है । यहाँ उनमेंसे कुछका निदर्शन करा देना अनावश्यक नहीं होगा—

काव्योंके विभिन्न स्वरूप

बहुललिप्तपदाब्जं मृदुशब्दार्महीनं जनपदसुखबोध्यं युक्तिमन्त्रययोऽयम् ।

बहुकृतरसमार्गं सन्धिसन्धानयुक्तं स भवति शुभकाव्यं नाटकप्रेषकणाम् ॥

—नाट्यशास्त्र १६ । ११८

संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थ-व्यवच्छिन्ना पदार्थकी ।
काव्यं स्फुरदलङ्कारं गुणबोधवर्जितम् ॥

—अग्निपुराण ३३७।१-७।

‘शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्’ ।

—काव्यालंकार १।१०

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविष्यापारशालिनि ।

बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विद्याङ्गादकारिणि ॥

—वक्रोक्ति जीवित १।७

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलंकृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥

—सरस्वती कण्ठाभरण १।२

‘तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृतौ पुनः कावि’

—काव्यप्रकाश

भदोषौ सगुणौ सालङ्कारी च शब्दार्थौ काव्यम् ।

—काव्यानुशासन प्रथमाध्याय (हेमचन्द्राचार्यस्य)

गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ काव्यम्

—प्रतापरुद्रचरोभूषण

साधुशब्दार्थसम्बन्धं गुणालङ्कारभूषितम् ।

स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ॥

—वाग्भट्टालंकार १।२

शब्दार्थौ निर्दोषौ सगुणौ प्रायः सालङ्कारी काव्यम् ।

—काव्यानुशासन (द्वितीय वाग्भट्टस्य)

निर्दोषा लक्षणवती रीतिर्गुणभूषिता ।

सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक्काव्यनमभाक् ॥

—चन्द्रालोक १।७

वाक्यं रसात्मकं काव्यम्

—साहित्यदर्पण १।३

काव्यं रसादिमद्वयाव्यं

—अलंकार शेखर १।१

शब्दार्थालङ्कृतीदं नवरसकलितं रीतिभावामिरामं

व्यङ्ग्याद्यर्थं बिद्दोषं गुणगणकलितं नेतृसङ्घर्षनात्म्यम् ।

लोकद्वन्द्वोपकारि स्फुटमिह तनुतात् काव्यमर्थं सुखार्थी ।

नामाशास्त्रप्रदीपः कविरतुलमतिः पुण्यधर्मोत्कृष्टतुम् ॥ —अलंकार चिन्तामणि १।७

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्

—रसगङ्गाधर ।

इस छोटेसे प्रकरणमें इन सब विभिन्न मतों की आलोचना अशक्य एवं अनावश्यक है फिर भी इतना कह सकना अपेक्षित है कि सब लक्षण एक ही केन्द्रमें चक्कर लगा रहे हैं। सबसे अन्तिम मत पण्डितराज जगन्नाथ का है कि रमणीय अर्थका प्रतिपादन करनेवाला शब्द समूह काव्य कहलाता है। भले ही अर्थ की रमणीयता अलंकार गुण, रीति, ध्वनि या रस आदि किसी तत्त्वसे प्रस्फुटित हुई है ‘चमत्कारपूर्ण उक्ति ही काव्य है’ यह काव्यके नाना लक्षणोंका स्वरस है।

काव्य हेतु—

काव्यका हेतु क्या है ? इस विषयमें भी साहित्य विद्या विशारदोंमें विभिन्न मत पाये जाते हैं फिर भी अधिकांश आचार्योंका मत यही है कि काव्यमें १ शक्ति, २ निपुणता और ३ अभ्यास ये तीन ही कारण हैं। रुद्रटने काव्यालंकारमें शक्तिका लक्षण लिखा है कि—

मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधा निधेयस्य ।

अल्लिष्टानि पदानि च विमान्ति यस्यामसौ शक्तिः ॥

१।१५

अर्थात् जिसके द्वारा सुस्थिर चित्तमें अनेक प्रकारके वाक्यार्थका विस्फुरण तथा काव्य-रचनाके अनुकूल कोमलकान्त पदावली उपस्थित रहती है उसे शक्ति कहते हैं। शक्तिको ही प्रतिभा कहते हैं। नाना शास्त्रदर्शित्वको निपुणता कहते हैं। इसी निपुणता को कितने ही आचार्योंने व्युत्पत्ति नामसे उल्लेख किया है। गुरुजनोंके सम्पर्कमें रहकर शास्त्ररचनाके प्रति जो आदर भाव है उसे अभ्यास कहते हैं। इस विषयमें कुछ आचार्योंके उल्लेख इस प्रकार हैं—

जैसमिंकी च प्रतिभा भुतं च बहु निर्मलम् ।

अमन्दब्रामिचोतोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ —काव्यादर्शं रुद्रटस्य ११०३

तन्मासारनिरासात् सारग्रहणाच्च चारुणः करणे ।

त्रितयमिदं व्याप्रियते शक्तिव्युत्पत्तिरभ्यासः ॥ —काव्यालङ्कार ११४

शक्तिनिपुणतालोककाव्यशास्त्राद्यवेचनात् ।

काव्यज्ञशिक्षाभ्यास इति हेतुस्तदुज्ज्वे ॥ —काव्यप्रकाश ११३

प्रतिभाकारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

भूशोऽपत्तिकृदभ्यास इत्याद्यकविसंख्या ॥ —वाग्भटालङ्कार ११३

उक्त उद्धरणोंसे सिद्ध होता है कि शक्ति (प्रतिभा) निपुणता और अभ्यास ये तीन ही काव्यके हेतु हैं। परन्तु वामन राजशेखर तथा द्वितीय वाग्भट आदि कुछ साहित्यकारोंने केवल प्रतिभाको ही काव्यका हेतु माना है। वामनने काव्यालङ्कार सूत्र ११३१६ में कहा है कि 'कविस्वर्वाजं प्रतिभानम्' अर्थात् काव्यका कारण प्रतिभा है। राजशेखरने काव्यमीमांसा में लिखा है कि—'सा केवलं काव्ये हेतुः' इति याचावरीयः। अर्थात् एक प्रतिभा ही काव्यका हेतु है। द्वितीय वाग्भटने भी अपने काव्यानुशासनमें लिखा है कि—'प्रतिभैव च कवीनां काव्यकरण कारणम्। व्युत्पत्त्यभ्यासौ तस्या एव संस्कारकारकौ न तु काव्यहेतु' अर्थात् प्रतिभा ही काव्य-निर्माण का कारण है, व्युत्पत्ति और अभ्यास तो उसका संस्कार करनेवाले हैं। इन उल्लेखोंका निष्कर्ष यही निकलता है कि काव्यनिर्माणमें प्रभुता प्रमुख कारण है और व्युत्पत्ति अथवा निपुणता उसमें शोभा उत्पन्न करनेवाली है। प्रतिभा और व्युत्पत्तिमें बलीयसी कौन है? इसका निर्णय कालिदास और भवभूतिके साहित्यका मन्थन करनेवाले विद्वान् सहज ही समझ सकते हैं। काव्यके भेद—

अग्निपुराणमें काव्यके श्रव्य, अभिनेय और प्रकीर्ण यह तीन भेद बतलाये गये हैं—

श्रव्यं चैवाभिनेयं च प्रकीर्णं सकलौक्तिभिः ॥

—३३७।३६

भामहने काव्यको गद्य और पद्य दो भागोंमें विभक्त करके फिर संस्कृत, प्राकृत और अपभ्रंश ये तीन भेद बतलाये हैं।

वृण्डीने काव्यादर्शमें (११११) गद्य, पद्य और मिश्रित ये तीन भेद बतलाये हैं।

वामनने काव्यालङ्कार सूत्रमें (११३।२१, २६) गद्य, पद्य ये दो भेद बतलाकर गद्यके वृत्तगन्धी, चूर्णक और उत्कलिका इस प्रकार तीन भेद तथा पद्यके अनेक भेद बतलाये हैं।

रुद्रटने गद्य और पद्य ये दो भेद बतलाकर उनको प्राकृत, संस्कृत, मागधी, पेशाबी, शौरसेनी और अपभ्रंश इन छह भाषाओंमें विभक्त किया है।

हेमचन्द्रने प्रेक्ष्य (दृश्य) और श्रव्य इन दो भेदोंमें विभक्त कर प्रेक्ष्यको पाठ्य और गेय इन दो भेदोंमें तथा श्रव्यको महाकाव्य, आख्यायिका, चम्पू और अनिबद्ध इस प्रकार चार भेदोंमें विभक्त किया है।

काव्यप्रकाशकार सम्मतने उत्तम, मध्यम और जघन्य ये तीन भेद बतलाकर ध्वनिको

उत्तम काव्य, गुणीभूत व्यङ्ग्यको मध्यम काव्य और शब्दचित्र तथा अर्थचित्र (शब्दालंकार तथा अर्थालंकार) को जघन्य काव्य बतलाया है।

साहित्य दर्पणकार विश्वनाथ कविने काव्यके दृश्य और श्रव्य इस प्रकार मूलमें दो भेद बतलाकर दृश्यके रूपक और उपरूपक ये दो भेद बतलाये हैं। रूपकके १ नाटक, २ प्रकरण, ३ भाग, ४ व्यायोग, ५ समवकार, ६ द्विम, ७ ईहास्य, ८ अङ्क, ९ वीथी, १० प्रहसन ये दश भेद बतलाये हैं। तथा उपरूपकके १ नाटिका, २ ओटक, ३ गोष्ठी, ४ सट्टक, ५ नाट्यरासक, ६ प्रस्थानक, ७ उल्लास्य, ८ काव्य, ९ प्रेङ्ग, १० रासक, ११ श्रीगदित, १२ शिल्पक, १३ बिलासिका, १४ दुर्मल्लिका, १५ प्रकरणी, १६ हल्लीस, १७ भणिका और १८ रुलापक ये अठारह भेद बतलाये हैं। इन सबके लक्षण भरत मुनिके नाट्यशास्त्र, दश रूपक तथा साहित्यदर्पणमें स्पष्ट किये गये हैं। श्रव्य काव्यके पद्य और गद्य ये दो भेद बतला कर पद्यके १ मुक्तक, २ युग्मक, ३ संदानितक, ४ कलापक, ५ कुलक, ६ महाकाव्य, ७ काव्य, ८ खण्ड काव्य, ९ कोष और १० ब्रज्या ये दश भेद बतलाये हैं तथा गद्य-काव्यके १ मुक्तक, २ वृत्तगन्ध, ३ उत्कलिकाप्राय और ४ चूर्णक ये चार भेद निर्दिष्ट किये हैं। इनके सिवाय गद्य-पद्य मिश्रित रचनासे युक्त चम्पू-काव्य कहा है। 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' अर्थात् गद्य-पद्यमिश्रित रचना चम्पू कहलाती है।

चम्पू-काव्यका विस्तार और उसकी लोकप्रियता—

लोगोंकी रुचि विभिन्न प्रकारकी होती है, कुछ लोग तो गद्य-काव्यको अधिक पसन्द करते हैं और कुछ लोग पद्य-काव्यको अच्छा मानते हैं, पर चम्पू-काव्यमें दोनोंकी रुचिका ध्यान रक्खा जाता है इसलिए यह सबको अपनी ओर आकर्षित करता है। महाकवि हरिचन्द्रने जीवन्धरचम्पूके प्रारम्भमें कहा है कि—

गद्यावलिः पद्यपरम्परा च प्रत्येकमप्यवहति प्रमोदम् ।

हर्षप्रकर्षं तनुते मिलित्वा द्वाग्वात्यतारुण्यवती च कान्ता ॥

अर्थात् गद्यावली और पद्यावली दोनों ही प्रमोद उत्पन्न करती हैं फिर हमारा यह काव्य तो दोनोंसे युक्त है अतः मेरी यह रचना बाल्य और तारुण्य अवस्थासे युक्त कान्ताके समान अत्याह्लाद उत्पन्न करेगी इसमें संशय नहीं है। चम्पू-साहित्यकी ओर जब दृष्टि डालते हैं तो सर्वप्रथम त्रिविक्रम भट्टकी 'नल-चम्पू' पर दृष्टि जा सकती है। इसमें नल-दमयन्तकी मनोहारिणी कथा गुम्फित की गई है। श्लेष परिसंख्या आदि अलंकार पद-पद पर इसकी शोभा बढ़ा रहे हैं। पदविन्यास इतना सरस और सुकुमार है कि कविकी कलाके प्रति मस्तक श्रद्धावनत हो जाता है। इसी कविकी दूसरी रचना मदालसा चम्पू भी है। यह कवि ई० ६१५ में हुआ है। इसके बाद ई० ६५६ में आचार्य सोमदेवके यशस्तिलक चम्पूकी रचना हुई है। इस चम्पूमें आचार्य ने कथाभागकी रक्षा करते हुए कितना प्रमेय भर दिया है? यह देखते ही बनता है। इसके गद्य कादम्बरीसे भी चार हाथ आगे हैं। कल्पनाएँ अद्भुत हैं। कथाका सौन्दर्य ग्रन्थके प्रति आकर्षण उत्पन्न करता है। सोमदेवने प्रारम्भमें ही लिखा है कि जिस प्रकार नीरस तृण खानेवाली गायसे सरस दूधकी धारा प्रवाहित होती है उसी प्रकार जीवनपर्यन्त न्याय जैसे नीरस विषयका अध्ययन करनेवाले मुझसे इस काव्य-सुधाकी धारा बह रही है। इस ग्रन्थरूपी महासागरमें अवगाहन करनेवाले विद्वान् ही समझ सकते हैं कि आचार्य सोमदेवके हृदयमें कितना अगाध वैदुष्य भरा है। उन्होंने एक जगह स्वयं कहा है कि लोक-विम्ब और कवित्वमें समस्त संसार सोमदेवका उच्छिष्टभोजी है अर्थात् उनके द्वारा वर्णित वस्तुका ही सब वर्णन करनेवाले हैं। इस महाग्रन्थमें आठ समुच्छ्वास हैं। अन्तके तीन समुच्छ्वासोंमें सम्यग्दर्शन तथा उपासकाध्य-

नामका कितना विस्तृत और समयातुरूप वर्णन किया है यह देखते ही बनता है। तृतीय उच्छ्वास तो राजनीतिका भण्डार ही है।

इसके बाद महाकवि हरिचन्द्रके 'जीवन्धरचम्पू' काव्यकी रचना हुई है। इसकी कथा वादीभसिंहकी गद्यचिन्तामणि अथवा सत्रचूडामणिसे ली गई है। यद्यपि जीवन्धर स्वामीकी कथाका मूल स्रोत गुणभद्रके उत्तरपुराणमें मिलता है पर उसमें और इसमें कितने स्थलोंमें नाम तथा कथानकमें वैचित्र्य पाया जाता है। इसमें प्रत्येक लम्बकी कथावस्तु तथा पात्रोंके नाम आदि गद्यचिन्तामणिसे मिलते-जुलते हैं। महाकविने इस काव्यमें भगवान् महावीर स्वामीके समकालीन सत्रचूडामणि श्री जीवन्धर स्वामीकी कथा गुम्फित की है। पूरी कथा अलौकिक घटनाओंसे भरी है। कथाकी रोचकता देखते हुए जब कभी हृदयमें आता है कि यदि इसका चित्रपट बन जाता तो अनायास ही एक आदर्श लोगोंके सामने आ जाता।

इस ग्रन्थकी रचनामें कविने बड़ा कौशल दिखाया है। अलंकारकी पुट और कोमल कान्त पदावली बरबश पाठकके मनको अपनी ओर आकृष्ट कर लेती है। मुझे तो लगता है कि कविको निसर्गसिद्ध प्रतिभा प्राप्त थी इसीलिए प्रकरणानुकूल अर्थ और अर्थानुकूल शब्दोंके ढूँढ़नेमें उसे जरा भी प्रयत्न नहीं करना पड़ा है। कितने ही गद्य तो इतने कौतुकावह हैं कि उन्हें पढ़कर कविकी प्रतिभाका अलौकिक चमत्कार दृष्टिगत होने लगता है। नगरी-वर्णन, राज-वर्णन, राज्ञी-वर्णन, चन्द्रोदय, सूर्योदय, वन-क्रीड़ा, जल-क्रीड़ा, युद्ध आदि काव्यके समस्त वर्णनीय विषयोंको कविने यथास्थान इतना सजाकर रक्खा है कि देखते ही बनता है। प्रस्तावना लेखके लिए समय अत्यन्त अल्प मिला है नहीं तो ग्रन्थके अवतरण देकर मैं सिद्ध करता कि कविकी कलममें कितना जादू है। अस्तु, इसके बाद जैन चम्पू ग्रन्थोंमें महाकवि अर्हदासके पुरुदेव-चम्पूका नम्बर आता है। इसमें श्लेषादि अलंकारोंकी प्रधानता है। भगवान् आदिनाथका दिव्य चरित्र, भवान्तर वर्णनके साथ-साथ उसमें अंकित किया गया है।

इसके बाद भोजराजके 'चम्पू रामायण', अभिनव कालिदासके 'भागवत चम्पू', कवि कर्ण-पूरके 'आनन्द वृन्दावन चम्पू', जीव गोस्वामीके 'गोपाल चम्पू', श्रीशेष कृष्णके 'पारिजातहरणचम्पू', नीलकण्ठ दीक्षितके 'नीलकण्ठ चम्पू', वेङ्कटाध्वरीके 'विष्णुगुणदर्श चम्पू', अनन्त कविके 'चम्पू भारत' केशवभट्टके 'नृसिंह चम्पू' रामनाथके 'चन्द्रशेखर चम्पू' श्रीकृष्णकविके 'मन्दार मरन्द चम्पू' और पन्त विट्ठलके 'गजेन्द्र चम्पू' आदि ग्रन्थ दृष्टिमें आते हैं जिनमें लेखकोंने अपनी गद्य पद्य लेखनकी कला दिखलाई है। इस अल्पकाय लेखमें समग्र ग्रन्थोंका परिचय दे सकना सम्भव नहीं है इसलिए नाम मात्र देकर सन्तोष धारण किया। इस प्रकार गद्य पद्यात्मक चम्पू साहित्यका बड़ा विस्तार है। दशम ईशवीय शतीके पूर्वकी चम्पू रचना मेरी दृष्टिमें नहीं आई है।

काव्यमें रस—

जैन सिद्धान्तके अनुसार सांसारिक आत्माओंमें प्रति समय हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा और वेद ये किञ्चित् कषाय सत्ता अथवा उदयकी अपेक्षा विद्यमान रहती हैं। जब हास्य बगैरहका निमित्त मिलता है तब हास्य आदि रस प्रकट हो जाते हैं। इन्हींको दूसरी जगह स्थायिभाव कहा है। यह स्थायिभाव जब विभाव, अनुभाव और संचारी भावोंके द्वारा प्रस्फुटित होता है तब रस कहलाने लगता है। सब रस नौ हैं—१. शृङ्गार, २. हास्य, ३. करुणा, ४. रौद्र, ५. वीर, ६. भयानक, ७. बीभत्स, ८. अद्भुत और ९. शान्त। कई लोग शान्तको

१. इसका सप्रमाण उल्लेख इसी प्रस्तावना लेखमें आगे देखें।

रस नहीं मानते अतः उनके मतसे आठ ही रस माने गये हैं। इनके सिवाय भरत मुनिने वात्सल्यको भी रस माना है तब १० भेद होते हैं। आठ, नौ और दश इन तीन विकल्पोंमें ६ का विकल्प अनुभवगम्य, युक्तिसंगत और अधिक जनसंमत है।

काव्यका प्रवाह—

काव्यका प्रवाह गद्यकी अपेक्षा अधिक आनन्ददायी होता है इसलिए वह इतने वेगसे प्रवाहित हुआ कि उसने गद्यरचनाको एक प्रकारसे तिरोभूत ही कर दिया। धर्मशास्त्र, न्याय, व्याकरण, उद्योतिष, आयुर्वेद आदि विषयोंके ग्रन्थ काव्य रूपमें ही लिखे जाने लगे। यही कारण रहा कि संस्कृत साहित्यमें पद्यमय जितने ग्रन्थ हैं उतने गद्यमय ग्रन्थ नहीं हैं। संस्कृत साहित्यके विपुल भाण्डारमें जब गद्यमय ग्रन्थोंकी ओर दृष्टिपात करते हैं तब कादम्बरी, श्रीहर्षचरित, दश-कुमार चरित, गद्यचिन्तामणि, तिलकमञ्जरी आदि दश पाँच ग्रन्थोंपर ही दृष्टि रुक जाती है पर पद्यमय ग्रन्थोंपर अव्याहत गतिसे आगे बढ़ती जाती है। चम्पू ग्रन्थोंका जो गद्यकी अपेक्षा अधिक विस्तार हुआ है वह साथमें पद्यके रहनेसे ही हुआ है।

काव्यमें गुण अलंकार और रीति—

रसके बाद काव्यके सौष्ठवको बढ़ानेवाले अलंकार गुण और रीति हैं। रीतिको स्थान शरीरके संस्थानके समान है। गुण, दया, दाक्षिण्यादिके समान उत्कर्षाधायक है और अलंकार शब्द तथा अर्थकी शोभा बढ़ानेवाले अस्थायी धर्म हैं। इनका स्थान मानव शरीरपर धारण किये हुए कटक कुण्डलादिके समान है। एक समय था जब कविताके अन्दर कवि लोग शक्ति भर अलंकार रखनेका प्रयत्न करते थे पर अब समय बदल गया है, आजका मानव कवितामें अर्थको जितना पसन्द करता है उतना अलंकारको नहीं। एक समय था कि महिलाएँ नाना प्रकारके आभूषणोंसे लदी रहती थीं पर आजकी स्त्रीका चित्त आभूषणोंकी उपेक्षा करने लगा है। कवि अपनी धारासे लिखता जाता है उसमें अनायास जो अलंकार आते जाते हैं उन्हें कवि यथा स्थान बैठाता जाता है पर जहाँ कवि अलंकार बैठानेकी भावनासे जो कुछ लिखता या कहता है वहाँ उसकी कृत्रिमता सामने आ जाती है, कालिदासकी कवितामें अलंकारकी विरलता होने पर भी सौन्दर्य है। इसका कारण यही है कि वे अलंकारके पीछे नहीं पड़े हैं। अपने युगमें अलंकारोंका क्रमिक विकास होते-होते चरम सीमा तक पहुँचा है। यहाँ अलंकारोंका नामोल्लेख तथा स्वरूपचित्रणकी आवश्यकता नहीं है।

गुणोंके विषयमें भी आचार्योंमें विभिन्न मत मिलते हैं। वामनने १ श्लेष, २ प्रसाद ३ समता, ४ समाधि, ५ माधुर्य, ६ ओज, ७ सौकुमार्य, ८ अर्थव्यक्ति, ९ उदारता और १० कान्ति ये दश गुण माने हैं, तो राजा भोजने २४ गुण मान रखे हैं। किन्हींने आठ ही गुण माने हैं और किन्हींने अन्तमें चलकर माधुर्य, ओज और प्रसाद ये तीन गुण माने हैं। इसमें सन्देह नहीं कि ये तीन गुण काव्यके उत्कर्षको बढ़ानेमें अत्यन्त सहायक होते हैं।

रचनाकी शैलीको रीति कहते हैं, कुछ लोग अधिक लम्बे समासवाली रचना पसन्द करते हैं और कुछ छोटे-छोटे समासवाली रचनाको अच्छा समझते हैं। इसीलिए रीतिमें भेद हुआ है। रसके अनुकूल शब्द योजनाकी दृष्टिने भी रीतिको जन्म दिया है। इस तरह गौडी, पाञ्चाली, लाटी और वैदर्भीके भेदसे चार प्रकारकी रीतियाँ साहित्य क्षेत्रमें मानी जाती हैं।

जीवन्धर चम्पू और उसके रचयिता महाकवि हरिचन्द्र---

जीवन्धर चम्पूके विषयमें पहले बहुत कुछ लिखा जा चुका है। अतः यहाँ पुनरुक्ति करना अन्याय्य होगा। इसके रचयिता महाकवि हरिचन्द्र हैं। यद्यपि कुछ लोगोंका ध्यान है

कि यह धर्मशर्माभ्युदयके कर्ता श्रीहरिचन्द्रकी रचना नहीं है पर धर्मशर्माभ्युदय और जीवन्धर चम्पूके भावों तथा शब्दोंमें जो समानता है उससे जान पड़ता है कि दोनोंका कर्ता एक होना चाहिए। इसके सिवाय जीवन्धर चम्पूकी जो हस्तलिखित प्रति उपलब्ध है उसके पुष्पिका वाक्योंमें इसके कर्ता हरिचन्द्रका ही उल्लेख किया गया है। ग्रन्थान्तमें ग्रन्थकर्ताने स्वयं अपने नामका उल्लेख किया है। आंग्लविद्वान् डाक्टर कीथ महाशय भी हरिचन्द्रको ही जीवन्धर चम्पूका कर्ता मानते हैं। यह कहना कि धर्मशर्माभ्युदय देखकर किसी पृष्ठवर्ती कविने उसके भाव और शब्दोंको आत्मसात् कर इसकी रचना की है, यह उचित नहीं जान पड़ता। मर्मज्ञ विद्वानकी दृष्टिमें यह बात अनायास आ जाती है कि यह बात कविने अन्यत्रसे ली है और यह स्वतः लिखी है। अन्ततोगत्वा नकल नकल ही है। जिस प्रकार सोमदेवके यशस्तिलक चम्पूके नीतिभाग और नीति वाक्यामृतमें एककर्तृक होनेके कारण पद-पद पर सादृश्य पाया जाता है उसी प्रकार जीवन्धर चम्पू और धर्मशर्माभ्युदयमें एककर्तृक होनेसे पद पद पर सादृश पाया जाता है। दोनों ही ग्रन्थोंमें इसका प्रवाह, अलंकारकी पुट जोर शब्दविन्यासकी शैली एक-सी है। यहाँ मैं दोनों ग्रन्थोंके कुछ अवतरण देकर इस विषयको स्पष्ट कर देना उचित समझता हूँ।

जीवन्धर चम्पूके प्रारम्भमें भगवान् ऋषभदेव, चन्द्रप्रभ, शान्तिनाथ, महावीर, रत्नत्रय तथा जिनबाणीको नमस्कार किया गया है, इसी प्रकार धर्मशर्माभ्युदयमें भगवान् ऋषभदेव, चन्द्रप्रभ, शान्तिनाथ, महावीर, रत्नत्रय और जिनबाणीको नमस्कार किया गया है। धर्मशर्माभ्युदय में कथानायक होनेसे भगवान् धर्मनाथको भी नमस्कार किया गया है। इनके सिवाय धर्मशर्माभ्युदयमें एक श्लोक द्वारा समुदाय रूपमें समस्त जिनेन्द्रोंको और जीवन्धरचम्पूमें समस्त सिद्धोंको नमस्कार किया है। मङ्गलके बाद दोनों ही ग्रन्थोंमें एक-एक श्लोकके द्वारा पूर्वाचार्यों अथवा पूर्व कवियोंका स्मरण किया गया है। दोनों ग्रन्थोंका कुछ सादृश्य देखिए।

जीवन्धर चम्पू—

धर्मशर्माभ्युदय—

(१)

अपारसंसारसन्तमसानीकृतजीवलोकस्य पुरु-
पार्थचतुष्टयप्रकाशनायेव दिवाकरयुगलनिशाकरयुग-
लभ्याजेन प्रदीपचतुष्टयमाविभ्रान्ते—पृष्ठ ४

(२)

उदयास्ताचलमध्यसङ्गारलिङ्गस्य सरोजबन्धो-
र्विभ्रमाय वेधसा विरचितैरिव धराधरैर्धान्यराशि-
भिरुद्भासितम् । —पृष्ठ ५

(१)

अपारसंसारतमस्वपारे
सन्तस्तुर्वर्गफलानि सर्वे ।
इतीयं चो द्वि-द्विदिवाकरेन्दु-
भ्याजेन धत्ते चतुरः प्रदीपान् ॥
—सर्ग १ श्लोक ३५

(२)

जनैः प्रतिग्रामसमीपमुच्चैः
कृतां वृषाण्यैर्वरधान्यकृता ।
यत्रोदयास्ताचलमध्यगस्य
विभ्रामशैला इव भान्ति भानोः ।
—सर्ग १ श्लोक ४८

१. अष्टाभिः स्वगुणैर्यं कुरुपतिः पुष्टोऽथ जीवन्धरः

सिद्धः श्रीहरिचन्द्रवाक्मयमपुस्तकम्विप्रसूनोच्चैः ।

भक्त्याराधितपादपद्मयुगलो कोकातिशाविभ्रान्ते

निस्तुक्त्वा निरपायसीत्यलङ्करीं संप्राप मुक्तिप्रियम् ॥ —५८ लम्ब ११ जी० च०

(३)

अतिदूरप्रवृद्धशाखाविलसितकैतवेन हस्तमुदस्य
विचित्रपतत्रिविस्तैः कल्पपादपान् जेतुमिवाहूयमानैः ।
—शृङ्ग ५

(३)

कल्पद्रुमान् कविप्रदानशीलान्
जेतुं किलोत्थालपतत्रिनादैः ।
आहूय दूराद्विस्तन्ति वृक्षाः
फलान्यचिन्त्यानि जनाय वप्रा ॥
—सर्ग १ श्लोक ५५

(४)

यथा यथासीदुदरं विवृद्धं
तथा तथास्थाः कुचकुम्भयुग्मम् ।
श्यामाननस्य सममाप राज्ञा
स्वप्नस्य पाकादनुतापकर्त्रा ॥
—लम्भ १ श्लोक ५६
संवृद्धमुदरं वीक्ष्य तत्स्तनौ मलिनाननौ ।
न सहन्ते हि कठिना मध्यस्थस्यापि संपदम् ॥
—लम्भ १ श्लोक ५७

(४)

वृद्धि परामुदरमाप यथा यथास्थाः
श्यामाननः स्तनभरोऽपि तथा तथाभूत् ।
यद्वा नितान्तकठिनां प्रकृतिं भजन्तो
मध्यस्थमप्युदयिनं न जडाः सहन्ते ।
—सर्ग ६ श्लोक ५

(५)

सा नरपाकसती महाकविभारतीव गम्भीरार्थम्,
शारदाब्जसरसीव राजहंसम्, रत्नाकरबेलेव मणिम्,
पुरन्दरहरिदिबेन्दुमण्डलम् । —शृङ्ग २३

(५)

सा भारतीव चतुरातिगभीरमर्थं
बेलेव गूढमणिमण्डलमम्बुरारोः ।
पौरन्दरी दिग्निव मेरुतिरोहितेन्दु
गर्भं सदा वृषवधूर्द्धरा रराज ॥
—सर्ग ६ श्लोक १

(६)

श्यामाननं कुचयुगं दधती वधूः सा
पाथोजिनीव मधुपाम्बितकोशयुग्मा ।
पङ्कास्य हंसमिथुना सरसीव रेजे
लोलम्बवृम्बितगुलुच्छयुगा लतेव ॥
—लम्भ १ पद्य ५८

(६)

उत्थातपङ्किलविसावित्र राजहंसौ
शुभ्री सभृङ्गवदनाविव पद्मकोषौ ।
तस्याः स्तनौ हृदि रसैः सरसीव पूर्णे
संरंजनुर्गवलमेव कचचुक्राग्री ॥
—सर्ग ६ श्लोक ८

(७)

मध्यदेशकरोराक्ष्याः शिशुना बलिना तदा ।
भंक्त्वा बलिप्रथं राक्षस्तापेनाभूत्समं गुरुः ॥
—लम्भ १ श्लोक ६०

(७)

पुकेन तेन बलिना स्वबलेन तस्या ।
भङ्क्त्वा बलिप्रथमवर्धत मध्यदेशः ॥

—सर्ग ६ श्लोक ७

(८)

यथा यथा जीवक्यामिनासो ।

विद्विमागाद्विलसत्कलापः ।

तथा तथावर्धत मोद्वार्धि-

रुद्वेलमूरभ्यनिकायमनुः ॥

—सर्ग १ श्लोक ३३

(९)

मनोजगेहस्य तद्गङ्गकस्य

वक्षोजवप्रेण विराजितस्य ।

ऊरुद्वयं स्तम्भनिभं विरेजे

प्रतप्तचामीकरचारुकपम् ॥

—सर्ग ३ श्लोक ५५

(१०)

नासा तर्दाया मुखचन्द्रविम्बा-

द्विनिर्गलजभ्यसुयोद्धारा ।

घनत्वमासेव रत्नालिमुक्ता-

मणी तुलायष्टिरिव व्यलासीत् ॥

—सर्ग ३ श्लोक ६४

(११)

जनरूपविबन्धाय पाशौ किं वेधसा कृतौ ।

तत्कर्णादुत्पलव्याजान्नरूपचिरचिणी ॥

—सर्ग ४ श्लोक ६९

(१२)

अभिसारिकामिवोच्चैःस्तनशिखरशोभितपत्ररचना-
मनेकविटपस्पृष्टपयोधरतटा चारामर्वाथीम् ।

—पृष्ठ ७७

(१३)

वक्षःस्थलेष्वत्र चकोरचक्षुर्णो

प्रियैः प्रवल्लसाः सुममालिका वधुः ।

अन्तःप्रवेशोद्यतशम्बरद्विषः

सनातनास्तोरणमालिका इव ।

—सर्ग ४ श्लोक ११

(८)

चित्रं किमेतज्जिनयामिर्नापति-

यंवा यथा वृद्धिमनश्चरीमगान् ।

सीमानमुद्गृह्य तथा तथाखिलं

प्रमोद्वार्धिजगदप्यपूरयत् ॥

—सर्ग ३ श्लोक २

(९)

उदङ्मचदुच्चैः स्तनवप्रशालिन-

स्तदङ्गकन्दर्पविलासवेरमनः ।

वरोरुयुगं नवतप्तकाञ्चन-

प्रपङ्कितस्तम्भनिभं धराजत ॥

—सर्ग २ श्लोक ४१

(१०)

ललामलेखाशकलेन्दुनिर्गलत्

सुधोरुधारेव घनत्वमागता ।

तर्दायनासा द्विजरत्नसंहते-

स्तुलेव कान्ध्या जगदप्यतोलयत् ॥

—सर्ग २ श्लोक ४३

(११)

कपोललावण्यमयाश्रुपक्षले

पतत्सन्तुष्टान्त्रिलनेत्रपत्रिणाम् ।

प्रहाय पाशाविव वेधसा कृतौ

तर्दायकर्णौ पृथुलांसुस्मिनी ॥

—सर्ग २ श्लोक ५७

(१२)

उच्चैस्तनशिखोद्धासि पत्रशोभामकूरतः ।

बनालीं वीक्ष्य भूपालः प्रेयसीमित्यभाषत ॥

—सर्ग ३ श्लोक २२

अनेकविटपस्पृष्टपयोधरतटा स्वयम् ।

वदत्युद्यानमालेयमकुलीनत्वमात्मनः ॥

—सर्ग ३ श्लोक २४

(१३)

अजो विचित्रा इदि जीवितेश्वरीः

समाहिताश्चारुचकोरचक्षुषाम् ।

तदन्तरेऽन्तर्बिंशतो मनोमुव-

क्कासिरे वन्दनमालिका इव ॥

—सर्ग १२ श्लोक ५४

(१४)

उपरिजतरुजार्थं वामहस्तेन काविवृ
विरुतसुरभिशाखा सम्यहस्तासकाङ्क्षा ।
अमलकनकगौरी निर्गलन्निविबन्धा
नयनसुखमनन्तं कस्य वा द्राह् न तेने ॥

—सर्ग ४ श्लोक ७

(१४)

उदग्रशाखाकुसुमार्थमुद्वमुजा
व्युदस्य पार्णिह्वयमञ्जितोदरी ।
नितम्बभूषस्तदुक्कलबन्धना
नितम्बिनी कस्य चकार नोत्सवम् ॥

—सर्ग १२ श्लोक ४२

एक विचारणीय बात

इतना सब होनेपर भी एक बात अवश्य विचारणीय है कि कविने जीवन्धर चम्पूमें पाँच अणुव्रतोंका धारण और तीन मकारका त्याग इनको आचकके आठ मूल गुण बतलाया है और धर्मशर्माभ्युदयमें मद्य मांस मधु त्याग तथा पञ्चोदुम्बरफलके त्यागको आठ मूल गुण बताया है । जैसा कि दोनों ग्रन्थोंमें कहा गया है—

हिंसानृतस्तेयवधूष्यवायपरिग्रहेभ्यो विरतिः कथञ्चित् ।

मद्यस्य मांसस्य च मांसिकस्य त्यागस्तथा मूलगुणः इमेऽष्टौ—जी० च० लम्भ ७ श्लोक १९

मद्यमांसासवत्यागः पञ्चोदुम्बरवर्जनम् ।

असौ मूलगुणः सम्यग्रष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

—धर्म० सर्ग २१ श्लोक १३२

इसी प्रकार चार शिञ्जाव्रतोंके वर्णनमें भी कुछ वैशिष्ट्य है—

सामायिकः प्रोषधकोपवासस्तथातिथीनामपि संग्रहश्च ।

सल्लेखना चेति चतुःप्रकारं शिञ्जाव्रतं शिञ्चितमागमज्ञैः ॥ —जी० च०, लम्भ ७ श्लोक १८

सामायिकमथाद्यं स्याच्छिञ्जाव्रतमगारिणाम् ।

आतंरीद्रे परित्यज्य त्रिकालं जिनवन्दनात् ॥१४६॥

निवृत्तिर्भुक्तभोगानां वा स्यात्पर्वचतुष्टये ।

प्रोषधाख्यं द्वितीयं तच्छिञ्जाव्रतमितीरितम् ॥१५०॥

भोगोपभोगसंख्यानं क्रियते षड्लोलुपैः ।

तृतीयं तत्तदाख्यं स्याद्दुःखदावानलोदकम् ॥१५१॥

गृहागताय चत्काले शुद्धं दानं यत्तत्पूजने ।

अन्ते सल्लेखना बान्धवचतुर्थं प्रकीर्त्यते ॥१५२॥

अर्थात् जीवन्धर चम्पूमें सामायिक, प्रोषधोपवास, अतिथिसंविभाग और सल्लेखना ये चार शिञ्जाव्रत गिनाये गये हैं । और धर्मशर्माभ्युदयमें सामायिक, प्रोषधोपवास, भोगोपभोग परिमाण, और अतिथिसंविभाग अथवा सल्लेखना ये चार शिञ्जाव्रत कहे गये हैं ।

एक ही ग्रन्थकर्ता अपने दो ग्रन्थोंमें दो प्रकारकी मान्यताओंका उल्लेख करता है यह विचारणीय बात है । मूल गुण, गुणव्रत और शिञ्जाव्रतोंके नामोल्लेखमें जैनाचार्योंमें शासनभेद है । इतना अवश्य है कि आचार्योंने एतद्विषयक अपनी मान्यताका उल्लेख करते हुए किसी दूसरी मान्यताका निराकरण किया हो, यह देखनेमें नहीं आया । फलतः जो दो तीन प्रकारकी मान्यताएं प्रचलित हैं वे सबको स्वीकार्य है । संभव है कि कविने एक ग्रन्थमें एक मान्यताका उल्लेख किया हो और दूसरे ग्रन्थमें दूसरी मान्यताको । धर्मशर्माभ्युदयमें शिञ्जाव्रतोंका वर्णन करते समय अतिथिसंविभागके विकल्पमें सल्लेखनाका भी नामोल्लेख करते हुए कविने अपनी तटस्थता सूचित की भी है । यहाँ मैं इतना लिख देना उपयुक्त समझता हूँ कि यह मेरा एक विचार है अन्य विद्वान् भी इस वषय पर विचारकर यथार्थ बातका निर्णय करें ।

महाकवि हरिचन्द्रकी विद्वत्ता और रचना माधुर्यसे जैन विद्वान् तो प्रभावित हैं ही, पर अजैन विद्वान् भी कम प्रभावित नहीं हैं। जिन्होंने इनके धर्मशर्माभ्युदयको देखा है वह अवश्य ही उनकी प्रौढ़ताका प्रशंसक हो गया है। धर्मशर्माभ्युदयके ऊपर यद्यपि माघके शिशुपाल बधकी छाया है, पर दोनोंको देखनेके बाद तो मैं इस निष्कर्ष पर पहुँचा हूँ कि उत्प्रेक्षा-नागनमें जितना हरिचन्द्र विचरण कर सके हैं उतना माघ नहीं कर सके हैं। माघ पढ़ते-पढ़ाते चित्त ऊब जाता है पर धर्मशर्माभ्युदय हाथमें लेने पर उसे रखनेका भान नहीं होता।

यह कवि कब हुआ ? कहाँ हुआ ? इसका निर्णयात्मक उल्लेख करना कठिन है। कविने धर्मशर्माभ्युदयके अन्तमें प्रशस्ति देते हुए निम्न श्लोक लिखे हैं—

श्रीमानमेषमहिमास्ति स मोमकानां वंशः समस्तजगतीवलयावतंसः ।

हस्तावलम्बनमवाप्य बभूवुः सन्ती वृद्धापि न स्खलति दुर्गपथेषु लक्ष्मीः ॥१॥

मुक्ताफलस्थितिरङ्कृतिषु प्रसिद्धस्तत्रार्द्रदेव इति निर्मलमूर्तिरासीत् ।

कायस्थ एव निरवयुगुणग्रहः सत्तेकोऽपि यः कुलमशेषमलङ्कार ॥२॥

लावण्याम्बुनिधिः कलाकुलगृहं सौभाग्यसन्नाययोः

श्रीढावेरम बिलासवासवलमी भूषास्पदं सम्पदाम् ।

शौचाचारविवेकविस्मयमही प्राणमिया खूलिनः

शर्वाणीव पतिव्रता प्रणयिनी रथ्येति तत्त्वाभवत् ॥३॥

अहंपदाम्भोरुहचञ्चरीकस्तयोः सुतः श्रीहरिचन्द्र आसीत् ।

गुहप्रसादादमला बभूवुः सारस्वते स्रोतसि यस्य बाधः ॥४॥

भक्तेन शक्तेन च लक्ष्मणेन निष्पाकुलो राम इवानुजेन ।

यः पारमासादितवृद्धिसेतुः शास्त्रानुरागेः परमाससाद् ॥५॥

पदार्थवैचित्र्यरहस्यसम्पत्सर्वस्वनिर्बैशम्यवात्प्रसादात् ।

वाग्देवतायाः समवेदि सभ्यैर्वैः पञ्चमोऽपि प्रथमस्तनूजः ॥६॥

यः कर्णपीयूषरसप्रवाहं रसध्वनेरध्वनिं सार्थवाहः ।

श्रीधर्मशर्माभ्युदयाभिधानं महाकविः काव्यमिदं व्यथत् ॥७॥

पश्यत्यसारमपि काव्यमिदं मदीयमादेवतां जिनपतेरनघैश्चरित्रैः ।

पिण्डं मृदः स्वयमुदस्य नरा नरेन्द्रमुद्राङ्कितं किमु न मूर्धनि धारयन्ति ॥८॥

दधैः साधुपरीक्षितं नवनवोल्लेखार्पणेनादरा-

यस्चेतःकषपट्टिकासु शतशः प्राप्तप्रकर्षोदयम् ।

नानाभङ्गिविचित्रभावघटनासौभाग्यशोभास्पदं

तच्चः काव्यसुवर्णमस्तु कृतिनां कर्णद्वयामूषणम् ॥९॥

जीवाजैनमिदं मतं रामयतु क्रूरानपीयं कृपा

भारत्या सह शीलमयविरतं श्रीः साहचर्यव्रतम् ।

मात्सर्यं गुणिषु त्यजन्तु पिशुनाः संतोषलीलाशुचः

सन्तः सन्तु भवन्तु च भ्रमविदः सर्वे कवीनां जनाः ॥१०॥

इस प्रशस्तिका संक्षिप्त भाव यह है कि पृथिवीपर मोमक वंश प्रसिद्ध था। उसमें भार्दव नामक पुरुषरत्न हुए जो कायस्थ थे, उनकी स्त्रीका नाम रत्ना था। उन दोनोंके हरिचन्द्र नामका पुत्र हुआ। यह हरिचन्द्र जितेन्द्र भगवान्के चरण कमलोंका भ्रमर था। इसके छोटे भाईका नाम लक्ष्मण था। गुहके प्रसादसे हरिचन्द्रको विद्याका लाभ हुआ था।

इस उल्लेखसे यह नहीं जान पड़ता कि इनका वास्तविक निवास कहाँ था ? और इनका समय क्या था ? कुलके विशेषणोंसे जान पड़ता है कि हरिचन्द्र किसी राजमान्य कुलके थे और

वह राजमान्यता उनके यहाँ पीढ़ियोंसे चली आ रही थी। कायस्थोंमें जैनधर्मकी उपासनाके बहुत कम उदाहरण मिलते हैं और हरिचन्द्रका उदाहरण उनमें मुख्य है। जीवन्धर चम्पूके अन्तमें प्रशस्तिके रूपमें कुछ भी उल्लेख नहीं है।

धर्मशर्माभ्युदयका प्रकाशन निर्णयसागर प्रेस, बम्बईकी काव्यमाला सीरिजमें हुआ था। ग्रन्थके प्रारम्भमें काव्यमालाके संपादक श्री महामहोपाध्याय पण्डित दुर्गाप्रसादजीने लिखा है कि महाकवि हरिचन्द्र कायस्थवंशके शिरोमणि, दिगम्बरजैनमतानुयायी आर्द्रदेवके पुत्र हैं। इनके समयका ठीक-ठीक पता नहीं है, इतिहासमें दो हरिचन्द्र प्रसिद्ध हैं। एक तो भट्टार हरिचन्द्र वह हैं कि जिनका उल्लेख हर्षचरितमें वाणकविने निम्न प्रकार किया है।

पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपाचते ॥

और द्वितीय हरिचन्द्र, विश्वप्रकाश कोषके कर्ता महेश्वरके पूर्वपुरुष चरक संहिताके टीकाकार साहसाङ्गराजाके प्रधान वैद्य हैं। इनमेंसे प्रकृत हरिचन्द्र कोई एक है अथवा इनके सिवाय कोई तीसरा ही विद्वान् है यह संशयास्पद है। फिर भी यह कवि भी अपनी कविताकी प्रौढ़तासे माघादि प्राचीन महाकवियोंकी कक्षामें आरुढ़ है इसलिए अर्वाचीन नहीं है। 'संस्कृत साहित्यका संचिप्त इतिहास' नामक पुस्तकमें उसके लेखक श्री पं० सीताराम जयराम जोशी एम० ए० ने हरिचन्द्र कवि पर टिप्पण लिखते हुए डा० कीधके मतका भी उल्लेख किया है कि जीवन्धरचम्पूका रचयिता धर्मशर्माभ्युदयका रचयिता हरिचन्द्र ही है और उसका काल ई० १०० के बाद बतलाया है। यह हम पहले लिख आये हैं कि हरिचन्द्रने जीवन्धरचम्पूका कथानक गुणभद्रके उत्तरपुराणसे न लेकर वादीभसिंहकी गद्यचिन्तामणिसे लिया है इसलिए इतना तो निश्चित है कि यह कवि वादीभसिंहके परवर्ती ही है। साथ ही धर्मशर्माभ्युदयके इक्कीसवें सर्गमें जो तत्त्व तथा भावकाचारका निरूपण हुआ है वह आचार्य सोमदेवके उपासकाध्ययन [यशस्तिलक चम्पू] के आधारपर हुआ है इसलिए उनसे भी परवर्ती है। पाटण [गुजरात] के संघवी पाड़ाके पुस्तक भाण्डारमें धर्मशर्माभ्युदयकी जो हस्तलिखित पुस्तक है वह '१२८७ वर्षे हरिचंद कवि विरचित धर्मशर्माभ्युदय काव्यपुस्तिका श्रीरत्नाकरसूरि आदेशेन कीर्तिचन्द्रगणिना लिखितमिति भद्रम्' इस पुष्पिका वाक्यसे १२८७ विक्रम संवत्की लिखी हुई है इतना तो सिद्ध हो जाता है कि हरिचन्द्र इसके पूर्ववर्ती ही हैं।

गद्यचिन्तामणि और चतुर्वृद्धामणि वादीभसिंह सूरिकी अमर रचनाएँ हैं। इनमेंसे चतुर्वृद्धामणिमें कथाका उपक्रम बतलाते हुए उन्होंने लिखा है कि सुधर्म गणधरने राजा श्रेणिकके प्रति जो कथा कही थी वही मैं कह रहा हूँ। यथा—

श्रेणिकप्ररनमुद्दिश्य सुधर्मो गणनायकः ।

यथोवाच भयाभ्येतदुच्यते मोक्षलिप्सया ॥३॥

—चतुर्वृद्धामणि, प्रथम लम्भ ।

जीवन्धरचम्पूमें भी यही कहा गया है—

या कथा भूतवागीशं श्रेणिकं प्रतिवर्णिता ।

सुधर्मगणनायेन तां वक्तुं प्रयतामहे ॥१०॥

—जीवन्धरचम्पू प्रथम लम्भ ।

इसके सिवाय कथाका सादृश्य यहाँ तककि राज्ञोंका सादृश्य भी दोनोंका मिलता-जुलता है। जीवन्धरचम्पूके ११वें लम्भमें एक श्लोक आता है—

काष्ठाङ्गरायते कौशो राज्यमेतत्फलवाचते ।

मद्यते वनपालोऽयं स्वाज्यं राज्यमिदं मया ॥

यह श्लोक सत्रचूडामणिके निम्न श्लोकका परिवर्तित रूप ही विदित होता है—

‘मघते कमपाकोऽयं काटाङ्गारयते हरिः ।

राज्यं कलाकते तस्मान्मयैव त्वाङ्गमेव तत् ॥१८॥ लम्ब ११ ।

जीवन्धरचम्पूके सातवें लम्बके निम्न श्लोक सत्रचूडामणिके सप्तमलम्बके उद्धृत श्लोकोंसे अत्यधिक अनुरूप हैं—

पञ्चधाणुव्रतसम्पन्ना गुणशिखाव्रतोद्यताः ।

सम्पद्गानविज्ञानाः सावद्या गृहमेधिनः ॥१५॥

—जीवन्धर चम्पू

त्रिचतुःपञ्चभिर्मुक्ता गुणशिखाणुभिर्भूतैः ।

तत्त्वधीरुचिसम्पन्नाः सावद्या गृहमेधिनः ॥२२॥

—सत्रचूडामणि

हिंसावृत्तस्तेष्वप्युपवायपरिमहेभ्यो विरतिः कथञ्चित् ।

मद्यस्य मांसस्य च माचिकस्य त्वागस्तथा मूलगुणा इमेऽष्टौ ॥१६॥

—जीवन्धर चम्पू

अहिंसासत्त्वमस्तेष्वं स्वर्गामितवसुमहौ ।

मद्यमांसमधुत्यागीस्तेषां मूलगुणाष्टकम् ॥२३॥

—सत्रचूडामणि

इसी प्रकार आगे चलकर सत्रचूडामणिके ‘वृषस्यन्ती’ और ‘अश्वस्यन्ती’ इन प्रमुखको जी० च०में ज्योंका त्यों ले लिया गया है । जैसे—

वृषस्यन्ती वरारोहः वृषस्कन्धं कुक्कुडहम् ।

वीक्ष्य तस्याङ्गसौन्दर्यं नानृपत् सा त्रपाकुला ॥२५॥

—लम्ब ७, जीवन्धरचम्पू

सा तु जाता वृषस्यन्ती वृषस्कन्धस्य वीक्षणात् ।

अप्राप्ते हि रुचिः क्षीणी न तु प्राप्ते कदाचन ॥३५॥

—लम्ब ७, सत्रचूडामणि

अश्वस्यन्ती विशालाक्षी विरवाधिकविभोऽञ्जलम् ।

कुम्भीरमुवाचेदं कुसुमायुधवञ्जिता ॥२८॥

—लम्ब ७, जीवन्धरचम्पू

अश्वस्यन्ती विभाव्यैनामाकृतज्ञो व्यरज्यत ।

अनुरागकुदशानां वशिनां हि विरकये ॥३६॥

—लम्ब ७, सत्रचूडामणि

और भी कुछ सादृश्य देखिये—

‘यश्च समुपस्थितायां विपदि विवादस्य परिग्रहः । सोऽयं चण्डातपचकितस्य दावहुतभुजि पातः॥’

—मद्यचिन्तामणि पृष्ठ २३, लम्ब १

किं कल्पते कुरङ्गादि शोचनं दुःखशान्तये ।

भातपक्वलेशनाशाय पावकस्य प्रवेशवत् ॥

—प्र० ल० श्लोक ५३, जी० च०

सुमित्राद्यास्तथोः पुत्रास्तेष्वप्यन्यतमोऽस्म्यहम् ।

वयसैव वयं पक्वा विश्वेऽपि न तु विद्यया ॥

—सत्रचूडा० लम्ब ७, श्लोक ३६

तथोः सुताः सुमित्राद्यास्तेष्वप्यन्यतमोऽस्म्यहम् ।

विद्याहीना वयं सर्वे नद्याहीना इवावयः ॥

—जी० च० लम्ब ७, श्लोक ४७

इन सब सादृश्योंको देखते हुए जान पड़ता है कि जीवन्धरचम्पूकी कथाका आधार वादीभसिंह सूरि द्वारा विरचित सत्रचूडामणि अथवा मद्यचिन्तामणि ही है । यद्यपि जीवन्धर स्वामीकी कथा गुणभद्रके उत्तरपुराणमें पञ्चहत्तरवें पर्वके १८३वें श्लोकसे लेकर पर्वके अन्त तक विस्तारसे दी गई है पर वह पौराणिक ढंगकी कथा है, बीच-बीचमें उसमें अवान्तर अन्य कथाएँ भी आती हैं । गुणमाला आदि पात्रोंके नामोंमें भी अन्तर पड़ता है, ऐसा लगता है कि वादीभसिंहने उत्तरपुराणकी कथाको कान्यके साँचेमें ढालनेके लिए परिष्कृत किया है और जीव-

न्धरचम्पूकारने उसी परिष्कृत कथाको अपने ग्रन्थका आधार बनाया है। जीवन्धरचम्पूकारने उत्तरपुराणको देखा ही न हो सो बात नहीं। उन्होंने उत्तरपुराणको देखा है और देखकर कौतुकावह स्थल अपने ग्रन्थमें लिखे हैं। उदाहरणके लिए एक स्थल पर्याप्त है—

जीवन्धरका गुरु लोकपाल विद्याधर, अपनी पूर्व कथा जीवन्धरको सुना रहा है। वह भस्मक व्याधिके कारण जैनतपस्यासे भ्रष्ट होकर अन्य साधुका रूप रख लेता है और भोजन करनेके लिए जीवन्धरके साथ गन्धोत्कटकी भोजनशालामें पहुँचता है। जीवन्धरके सामने गरम भोजन आता है उसे देख वे रोने लगते हैं, साधु उनसे रोनेका कारण पूछता है और जीवन्धर कौतुकपूर्ण रीतिसे रोनेके गुण बतलाते हैं। इस घटनाका वादीभसिंहकी गद्यचिन्तामणि और क्षत्रचूडामणिमें उल्लेख नहीं है पर गुणभद्रके उत्तरपुराणमें पाया जाता है। जीवन्धरचम्पूकारने भी इस घटनाका बड़ा सुन्दर वर्णन किया है, देखिए—

सहायैः सह संविरय भोक्तुं प्रारब्धवानसौ ।

अथार्भकस्वभावेन सर्वमुष्णमिदं कथम् ॥२७१॥

भुञ्जेऽहमिति रोदित्वा जननीमकदर्थयन् ।

रुदन्तं तं समाकोष्य भद्रैतत्ते न युज्यते ॥२७२॥

अपि त्वं वयसावशीयान् धीस्थो वीर्यादिभिर्गुणैः ।

अधरीकृतविरबोऽसि हेतुना केन रोदिषि ॥२७३॥

इति तापसवेधेण भाषितः स कुमारकः ।

शृणु पूज्य न वेत्सि त्वं रोदनेऽस्मिन्गुणानिमान् ॥२७४॥

निर्याति संहतरलेष्मा वैमल्यमपि नेत्रयोः ।

शीतोभवति चाहारः कथमेतन्निवार्यते ॥२७५॥

इत्वास्वत्तत्समाकर्ण्य मातास्य मुदिता सती ।

वधाविधिं सहायैस्तं सह सम्यगभोजयत् ॥२७६॥

—उत्तरपुराण पर्व ७५

तावदभ्रकस्वभावेन सर्वमुष्णमिदं कथं भुञ्जेऽहमिति रोदनकशेन नयनकअधुगसंज्ञातमकरन्दपूरकानुकारिणोमिरश्रुधाराभिर्नयनकमलवास्तव्यलक्ष्मीवचःस्थलस्थपुटितमालामुक्ता इव किरन्तं भवन्तं समीपय भिक्षुरयं विरवातिशायिमतिमहिममद्वितस्य भृशमपरोदननिदानस्यापि तत्र रोदनं कथमिति चित्तभिर्लीयते चित्तमित्यावभाषे ।

श्रुत्वा वाणीं तस्य मन्दस्मितेन तन्वन्निर्यन्तीरधारेति शङ्काम् ।

इत्थं वाचामावच्छेदे भवान्वै मोचामाप्त्वीमाधुरीमादधानाम् ॥१४॥

श्लेषच्छेदो नयनयुगलीनिर्मलत्वं च नासा-

शिङ्गानां भुवि निपतनं कोष्णता भोज्यवर्गे ।

शीर्षाबलभ्रमकरपयोदोषबाधानिवृत्ति-

रन्येऽप्यस्मिन् परिचितगुणा रोदने संभवन्ति ॥१५॥

—जीवन्धरचम्पू लम्ब २

आभार प्रदर्शन—

विद्वानोंके ऊपर पूज्यवर छल्लक श्री १०५ गणेशप्रसादजी वर्णी महाराजका सदा वरदहस्त रहता है, एक बार मैंने उन्हें लिखा कि मैं चन्द्रप्रभ, धर्मशर्माभ्युदय तथा जीवन्धरचम्पूकी संस्कृत टीका लिख रहा हूँ। तो इसके उत्तरमें उन्होंने बड़ी प्रसन्नता प्रकट की थी। गुरुजनोंका आशीर्वाद हर एक कार्यमें प्रगति देता है ऐसा मेरा विश्वास है, अतः मुझे यह प्रकट करते हुए गौरव होता है कि जीवन्धर चम्पूकी संस्कृत तथा हिन्दी टीकाके प्रेरणादायक पूज्य वर्णीजी ही हैं। इसके प्रकाशन आदिकी व्यवस्थामें श्री अद्वेय नाथूरामजी प्रेमी तथा अद्वेय पं० श्री फूलचन्द्रजी

शास्त्री, बनारसने पर्याप्त प्रयत्न किया है। मैंने देखा है कि उक्त दोनों ही व्यक्तियोंके विशाल हृदयसे साहित्यिक सेवाकी प्रगति देनेकी भारी अभिरुचि विद्यमान है। ज्ञानपीठके सुयोग्य मन्त्री श्री अयोध्याप्रसादजी गोयलीय भी सत्परताके साथ साहित्य-प्रकाशनमें जुटे हुए हैं। भूमिका-लेखनमें श्री जैन-साहित्य और इतिहास [श्री नाथूराम प्रेमी], संस्कृत-साहित्यका इतिहास [श्री कन्हैयालाल पोद्दार], संस्कृत-साहित्यका इतिहास [डा० बलदेव उपाध्याय] तथा संस्कृत-साहित्यका संक्षिप्त इतिहास [पं० सीताराम जयराम जोशी एम० एम०, साहित्य-शास्त्राचार्य] आदिसे प्रकरणोपात्त सहायता ली गई है। इसलिए मैं इन सबके प्रति आभारी हूँ। शृङ्गारबहुल काव्य-ग्रन्थोंका हिन्दी-अनुवाद लिखते हुए मुझे सङ्कोच बहुत होता है, पर मूलानुगामी अनुवादमें वह सङ्कोच छोड़ना पड़ा है। ग्रन्थमें कितने ही प्रकरण ऐसे आये हैं जिन्हें पढ़कर पाठकोंको भी सङ्कोच होगा, अतः यदि कदाचित् शास्त्र-सभा आदिमें ग्रन्थका वाचन चले तो वक्ता महाशय उन प्रकरणोंको छोड़कर वाचन करें ऐसी मेरी प्रार्थना है। जीवन्धरचम्पू काव्य-ग्रन्थ है और काव्यकी शैलीसे लिखा गया है इसलिए इसमें प्रकरणानुसार शृङ्गारादि सभी रसोंका उच्चतम वर्णन है।

अन्तमें मैं अपनी अल्पज्ञताके कारण ग्रन्थकी टीका तथा अनुवाद आदिमें यदि कहीं त्रुटि कर गया होऊँ जो कि सर्वथा सम्भव है तो विद्वज्जन उसे क्षमा करेंगे।

सागर
आश्विन वदी ११, सं० २०१५
वि० नि० २४८४

}

विनीत—
पद्मलाल जैन

विषयानुक्रमणिका

प्रथम लम्भ

विषय	४४
मङ्गलाचरण और पीठिका	१
जम्बूद्वीपके हेमाङ्गद देशमें राजपुरी नगरीका वर्णन	४
राजा सत्यन्धरका वर्णन	८
विजया रानीका वर्णन	१३
राजा सत्यन्धरकी विषयासक्ति और मन्त्रियोंका हितोपदेश	१४
काष्ठाङ्गारके लिए राज्यसमर्पण	१६
विजया रानीका स्वप्न दर्शन और मागधजनोंके द्वारा जागरणगीत	१७
पतिसे स्वप्नोंका फल पूछना, रानीका मूर्च्छित होना, राजाका समझाना	२१
रानीकी गर्भावस्थाका वर्णन	२३
काष्ठाङ्गारके द्वारा मन्त्रियोंके साथ मन्त्रणा, धर्मदत्त मन्त्रीका प्रतिकार करना, राज-भवनका सेना द्वारा घेरा जाना, द्वारपालके द्वारा राजाको सूचना, विजयाका मूर्च्छित होना, राजाका सम्बोधन, केकीयन्त्रमें बैठाकर विजयाका आकाशमें विचरण, युद्ध, युद्धमें राजाका मारा जाना	२५
रानीके केकीयन्त्रका राजपुरीके श्मशानमें उतरना, जीवन्धरका जन्म, रानीका विलाप, देवीका आगमन, गन्धोत्कट वैश्यके द्वारा जीवन्धरका अपने घर ले जाना, रानीका दण्डक वनमें पहुँचना	३०
जीवन्धरकी बाल-लीलाका वर्णन	३६

द्वितीय लम्भ

जीवन्धरका विद्यालयमें विद्याध्ययन, जीवन्धरके गुरुकी आत्मकथा	३६
एकान्तमें गुरुने जीवन्धरको बताया कि 'तुम राजपुत्र हो' काष्ठाङ्गारने तुम्हारे पिता सत्यन्धरको मारा है, यह सुनकर जीवन्धरका काष्ठाङ्गारके प्रति कुपित होना तथा मारनेके लिए उद्यत होना, गुरुके द्वारा समझाया जाना और एक वर्ष तक क्षमा ग्रहण करना । गुरुका दीक्षा लेना ।	४५
जीवन्धरके तारुण्यका वर्णन	४६
कालकूट वनचर द्वारा गोपालोंका गोधन हरा जाना, गोपालोंका काष्ठाङ्गारके द्वारपर रोना, काष्ठाङ्गारका सेना भेजना, सेनाका हारकर भागना, नन्दगोपका घोषणा कराना, जीवन्धरका गोपालोंको जीतकर गोधन वापिस लाना, पद्मास्यका गोविन्दाके साथ विवाह होना	४७

तृतीय लम्भ

पद्मास्यकी गोविन्दाके साथ क्रीड़ा, श्रीदत्त नामक वैश्यकी धनार्जनकी इच्छा, उसकी समुद्र यात्राका वर्णन	५५
द्वीपान्तरमें धनार्जन, वापिस आते समय कृत्रिम तूफानसे उसके जहाजका डूब जाना, एक काष्ठखण्डके सहारे उसका बाहर निकलना, घर विद्याधरके लिए अपना सब समाचार सुनाना, उसके साथ विजयार्ध पर्वतपर जाना, विजयार्धका वर्णन	५७

विषय	४४
विजयार्थकी दक्षिण भेणीमें नित्यालोकपुरी नगरी	४८
गरुडवेग राजा, उसकी धारिणी पत्नी तथा गन्धर्वदत्ता पुत्रीका वर्णन, घर विद्याधर का आत्म परिचय । गरुडवेगके साथ श्रीदत्तका साक्षात्कार, पुरानी मित्रताका प्रकाश, स्वयंवरके लिए श्रीदत्तको कन्या सौंपा जाना, श्रीदत्तका नगरीमें वापिस आना, स्वयंवर-मण्डपका वर्णन, वीणा-वादनमें जीवन्धर द्वारा गन्धर्वदत्ताका पराजय, गन्धर्वदत्ताका सौन्दर्य वर्णन और विवाह सम्भोग शृङ्गार वर्णन	६२ ७४

चतुर्थ लम्भ

वसन्तश्रुत वर्णन, नागरिक लोगोंका वन क्रीड़ाके लिए जाना, वन क्रीड़ाका वर्णन	७६
ब्राह्मणोंके द्वारा कुत्ताका घायल किया जाना, जीवन्धरका उसके लिए णमोकार मन्त्र सुनाना, उसके फलस्वरूप कुत्ताका सुदर्शन यत्न होना, यत्नके द्वारा आकर जीवन्धरका आभार मानना	७६ ८२
जल-क्रीड़ाका वर्णन	८४
जीवन्धरके द्वारा गुणमाला और सुरमञ्जरीके चूर्णकी परीक्षाका वर्णन	८४
हाथी का गुणमाला को ओर आक्रमण, जीवन्धरके द्वारा हाथीका वश किया जाना, जीवन्धर और गुणमालाके हृदयमें अनुरागकी उत्पत्ति	८५
चित्रलेखन, शुक द्वारा पत्रप्रेषण	८६
जीवन्धर और गुणमालाका विवाह	८६

पञ्चम लम्भ

पराजित हाथीका आहार छोड़ना, सेवकों द्वारा काष्ठाङ्गारसे जीवन्धरकी शिकायत करना, काष्ठाङ्गारका कुपित होकर उन्हें पकड़नेके लिए सेना भेजना । सेनाके साथ जीवन्धरका युद्ध, तदनन्तर गन्धोत्कटकी सलाहसे जीवन्धरका काष्ठाङ्गारके सम्मुख जाना, काष्ठाङ्गारके द्वारा जीवन्धरको शूलारोपणकी सजा, जीवन्धर द्वारा सुदर्शन यत्नका स्मरण, यत्नका आना, जीवन्धरको अपने भवनमें ले जाकर उनका स्वागत-सम्मान करना	६१
तीर्थयात्राके उद्देश्यसे जीवन्धरका देश भ्रमण, एक अटवीके बीच दावानलमें फँसे हाथियोंको देखकर जीवन्धरके द्वारा यत्नका स्मरण, यत्नके द्वारा जल बर्षाकर हाथियोंकी रक्षा होना	६७
पल्लव देशकी चन्द्राभ नगरीमें राजा धनपतिकी पुत्री पद्माको सौंपके काटनेपर जीवन्धरके द्वारा उसका विषमोचन । अन्तमें जीवन्धरके साथ उसके विवाहका वर्णन, अलंकार धारण आदि	६६

षष्ठ लम्भ

सूर्यास्त वर्णन, रात्रितिमिर वर्णन, जीवन्धरका पद्माके घरसे बिना कहे चले जाना, उनका पता चलानेके लिए दूत भेजना, पर पता नहीं चलना	१०६
तीर्थयात्राके लिए जीवन्धरका भ्रमण जारी रहना, किसी तपोवनमें मिथ्यातप सपने-वाले साधुओंको जीवन्धरका सदुपदेश	१०६

विशेष

४४

वनमें जिनविमान (जिनमन्दिर) का दर्शन, जीवन्धरके स्तोत्रके प्रभावसे उसके किवाड़ अपने आप खुल जाना, जिनभगवान्‌के दर्शन और पूजनका वर्णन ११०
सेवकके द्वारा क्षेमनगरीके सुभद्रसेठ तथा क्षेमश्रीका वर्णन, सेवक द्वारा सूचना मिलने पर सेठका आगमन, जीवन्धरका उसके घर जाना, सेठ द्वारा पुत्री विवाहकी प्रार्थना, जीवन्धरकी स्वीकृति, तदनन्तर विवाह वर्णन ११३

सप्तम लम्भ

जीवन्धरका रात्रिके समय क्षेमश्रीके भवनसे चला जाना, जीवन्धरकी आभूषण दानकी इच्छा, किसानका सामने आना, उसके लिए जीवन्धर द्वारा गृहस्थ धर्मका उपदेश देनेके बाद आभूषण दान करना, मध्याह्नकालमें जीवन्धरका एक उद्यानमें विश्राम करना १२१
विद्याधरीका जीवन्धर पर मोहित होना, जीवन्धर द्वारा दुःखी विद्याधरके लिए धर्मो-पदेश देना, उसमें स्त्रियोंके मायास्वभावका वर्णन आदि १२६
जीवन्धरका उद्यानमें जाना, कुछ राजकुमारों द्वारा बाणसे आमके फल तोड़नेका निष्फल प्रयास, जीवन्धरका अपनी कलाका प्रदर्शन, राजकुमारोंके अनुरोधसे जीवन्धरका उनके घर जाना। हेमाभपुरीके राजा दृढमित्रके द्वारा जीवन्धरका सत्कार, जीवन्धरका उनके पुत्रोंके लिए अस्त्र विद्याका उपदेश, कृतज्ञताके रूपमें जीवन्धरके साथ राजपुत्री—कनकमालाका विवाह १३०

अष्टम लम्भ

एक स्त्री द्वारा जीवन्धरके लिए नन्दाढ्यके आनेका समाचार, दोनों बन्धुओंका चिर-मिलन, पिछली घटनाका वर्णन, गन्धर्वदत्ताकी सहायतासे नन्दाढ्यका यहाँ तक आना, गन्धर्वदत्ताके पत्रमें गुणमालाके विरहका वर्णन १३७
राजमन्दिरके सामने गोपों द्वारा अपने गोधन चुराये जानेका विवरण, उनकी रक्षाके लिए जीवन्धरका जाना, वहाँ पद्मास्य आदि मित्रोंका मिलना ४४३
मित्रवार्तामें मित्रोंके अपने आनेका वृत्तान्त तथा मार्गमें विजयामाताके दर्शनका वर्णन, उसे सुनकर जीवन्धरका मातृदर्शनके लिए उत्कण्ठित होना १४६
मातृदर्शन, यज्ञका आगमन, मातृप्रेम दर्शन, जीवन्धरकी माताके प्रति स्वविक्रमोक्ति, माताकी आश्वासन देकर जीवन्धरका राजपुरी जाना, नगरके बाहर मित्रोंकी ठहराकर स्वयं नगरकी प्रवृत्तिणा करना, कन्दुकके आघातसे सागरदत्त सेठकी पुत्री विमलाके प्रति जीवन्धरका अनुराग बढ़ना तथा उसके साथ विवाह होना १५३

नवम लम्भ

विमलाकी छोड़ जीवन्धरका मित्रोंके पास आना, मित्रोंकी व्यङ्ग्यपूर्ण वाणीसे प्रेरित हो जीवन्धरका सुरमञ्जरीकी वश करनेका निश्चय करना, वृद्धका रूप बनाकर सुरमञ्जरीके महलमें जाना, वृद्धावस्थाका मनोहर वर्णन, सुरमञ्जरी द्वारा वृद्धको भोजन कराना, उसका वहींपर विश्राम करना, रात्रिमें आकर्षक गाना गाना, सुरमञ्जरीका जीवन्धरकी प्राप्तिका उपाय पूछना, जीवन्धर द्वारा कामदेवकी पूजा करनेका उपदेश देना, सुरमञ्जरीका वृद्धको लेकर कामदेवके मन्दिर जाना, वहाँ कामदेवकी पूजा तथा उससे वरदानमें जीवन्धरकी प्राप्तिकी प्रार्थना, जीवन्धरका

हरीशपूज्योऽप्यहरीशपूज्यः सुरेशबन्धोऽप्यसुरेशबन्धः ।
 अनङ्गरम्योऽपि शुभाङ्गरम्यः श्रीशान्तिनाथः शुभमातनोतु ॥३॥
 आयतदिव्यशरीरं शिवसौख्यकरं सुदृम्भिराशात्म्यम् ।
 रतिरागहीनमीडेऽपूर्वं श्रीवर्धमानकन्दर्पम् ॥४॥
 लोकोर्ध्वभागविजने मुक्तिकान्ताविराजितान् ।
 नष्टकर्माष्टकान् सिद्धान् विशुद्धान् हृदि भावये ॥५॥

सादृश्यमाह । श्रिया शोभयोपलक्षितौ पादौ चरणौ पक्षे श्रियोपलक्षिताः पादाः किरणास्तैराक्रान्तौ व्याप्तौ लोको भुवनं येन सः । परश्चासौ महिमा च परमहिमा तस्य करः पक्षे परमस्य मातिशयस्य हिमस्य शैथिल्यं करो विधाना । सुखस्य भावः सौख्यं, सौख्यं च प्रबोधश्चेति सौख्यप्रबोधी, अनन्तौ सौख्य-प्रबोधी यस्य सोऽपरिमितसुखज्ञानः पक्षेऽनन्तौ सौख्यं समाह्वाद् प्रबोधो जागरणं च यस्मात्सः । तापस्य भवभ्रमणजनितसंतापस्य ध्वान्तस्याज्ञानान्धकारस्य चापनोदोऽपसारणे प्रथिता प्रख्याता निजरुचिरात्मा-भिलाषा यस्य सः पक्षे तापस्य दिनकरकरनिकरसमुत्पन्नसंतापस्य ध्वान्तस्य तिमिरस्य चापनोदो प्रथिता निजरुचयः स्वकीयकिरणा यस्य सः । सतां साधूनां समूहस्य वृन्दस्याधिनाथः स्वामी पक्षे सतां नक्षत्राणां समूहस्याधिनाथः पतिः । श्रीरष्टप्रातिहार्यरूपा लक्ष्मिविद्यने यस्य स पक्षे लोकोत्तरचारुत्वलक्ष्मीसुललितः । दिव्यश्चामी ध्वनिश्चेति दिव्यध्वनिनिस्सरवाणी तेन प्रोत्तलत्वं शोभमानः, अखिलकलानां निखिलबै-दृग्यधानां वल्लभः स्वामी; दिव्यध्वनिप्रोत्तलत्वं रक्षासायखिलकलावल्लभश्चेति दिव्यध्वनिप्रोत्तलसदखिलकला-वल्लभः । पक्षे दिशि रागनेऽध्वनि मार्गे नभोमार्ग इति यावन्, प्रोत्तलसन्धः शोभमाना या अखिलकला-पोडशासभागास्तामां वल्लभः स्वामी ताभिर्वल्लभः प्रियो वा । जिनपो जिनेन्द्रः । श्लेषानुप्राणितो रूपकालङ्कारः ॥२॥

अथ श्रीशान्तिनाथाच्छुभाशंसामाह—हरीशेति, श्रीशान्तिनाथः पोडशतीर्थकरः शुभं श्रेयः आननोतु विस्तारयतु । अथ विरुद्धविशेषणस्तस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयति । हरश्च इन्द्रा नारायणा वा ते च त ईशाश्च हरीशास्तैः पूज्योऽर्चनायोऽपि न तथाभूत इत्यहरीशपूज्य इति विरोधः । पक्षेऽङ्गार्मीशोऽहरीशः मूर्त्यस्तेन पूज्यः 'अहन्' इत्यनेन नकारस्य रेफादेशः । सुराणां देवानामाशाः स्वामिनो देवेन्द्रास्मैर्वन्द्यो वन्दनीयोऽपि न तथाभूत इत्यसुरेशबन्ध इति विरोधः । पक्षेऽसुराणां भवनामराणामाशः स्वामिभिर्यन्धः । अङ्गरम्यः शरीरसुन्दरो न भवताम्यनङ्गरम्यः, तथाभूतोऽपि यः शुभाङ्गेन शुभशरीरेण रम्यो मनोहर इति विरोधः पक्षेऽनङ्ग इव काम इव रम्यो मनोहरः । विरोधाभ्यामोऽलङ्कारः ॥ ३ ॥

अथ भगवन्तं वर्धमानं स्तोतुमाह—आयतेति—अपूर्वमभूतपूर्वम् । श्रीवर्धमान एव श्रीमहावीर एव कन्दर्पः कामस्तम् । ईडे स्तोमि । अथ तस्यापूर्वप्रख्यापकविशेषणानि प्रदर्शयति । आयतं दीर्घं दिव्यशरीरं सुन्दरवर्त्म यस्य तम् । प्रसिद्धः कन्दर्पः शरीराभायत्वेन प्रसिद्धोऽयं तु तद्वैपरीत्येनेति वैशिष्ट्यम् । शिवस्य मोक्षस्य यन्मोक्षं शर्म तस्य करस्तम् । प्रसिद्धः कन्दर्पो मोक्षस्य रुद्रस्य वा सुखविघातकत्वेन प्रसिद्धोऽयं तु तत्कर्तृत्वेनेति वैशिष्ट्यम् । सुदृम्भः सम्यग्दृष्टिपुरुषः, आशास्यमभिलषणीयं प्रार्थनीयं वा, प्रसिद्धः कामः सम्यग्दृष्टिपुरुषराशास्यो न भवति किन्तु सुलोचनाभिर्नारीभिराशास्यो भवत्ययं तु तद्वैपरीत्येनेति वैशिष्ट्यम् । रतौ सुरते रागः प्रेम तेन हीनस्तं सुदृढमहाचर्यवन्तम् । प्रसिद्धः कन्दर्पः रतौ सुरते स्वकीय-पत्न्या वा यो रागः प्रीतिस्तेन सहितत्वेन प्रसिद्धोऽयं तु तद्वैपरीत्येनेति वैशिष्ट्यम् । अधिकारुढवैशिष्ट्यरूप-कालङ्कारः ॥ ४ ॥

अथ सिद्धान् स्तोतुमाह—लोकोर्ध्वेति—लोकस्य भुवनस्योर्ध्वभाग उपरितनप्रदेश एव विजने

भजे रत्नत्रयं प्रत्नं भव्यलोकैकभूषणम् ।
 तोषणं मुक्तिकान्तायाः पूषणं ध्वान्तसन्तते ॥६॥
 वाणी कर्मकृपाणी द्वीणी संसारजलधिसन्तरणे ।
 वेणीजितघनमाला जिनवदनाम्भोजभासुरा जीयान् ॥७॥
 अरन्ध्रसद्वृत्तमणीमनन्तगुणगुम्फिताम् ।
 अपूर्वमालां मन्येऽहं पूर्वाचार्यपरम्पराम् ॥८॥
 गद्यावलिः पद्यपरम्परा च प्रत्येकमप्यावहति प्रमोदम् ।
 हर्षप्रकर्षं तनुते मिलित्वा द्वाग्वालयतारुण्यवतीव कान्ता ॥९॥
 या कथा भूतधार्त्रीशं श्रेणिकं प्रति वर्णिता ।
 सुधर्मगणनाथेन तां वक्तुं प्रयतामहे ॥ १० ॥
 मदीयवाणीरमणी चरितार्था चिराद्भूत ।
 वज्रे जीवन्धरं देवं या भावैर्जिननायकम् ॥ ११ ॥

निर्जनदेशस्तस्मिन् । मुक्तिर्निर्वृतिरेव कान्ता बल्लभा तथा विराजिताः शोभितास्तान् । नष्टं शुक्लध्वाना-
 नलभस्मसात्कृतं कर्मादृक् ज्ञानावरणाद्यष्टकर्मनिकुरम्बं यैस्तान् । विशुद्धान् विमलान् । सिद्धान् भगवतः
 सिद्धपरमेष्ठिनः । हृदि चेतसि भावये चिन्तयामि । तेषां ध्यानं कर्माभीति भावः ॥५॥

अथ रत्नत्रयं स्तोनुमाह—भजे इति—प्रत्नं प्रार्थनं अष्टं वा । भव्याश्च ते लोकाश्चेति भव्यलोका-
 स्तेषामेकमद्वितीयं भूषणमाभरणं तत् । मुक्तिरेव निर्वृतिरेव कान्ता प्रिया तस्याः । तोषणं सन्तोषप्रदम् ।
 ध्वान्तस्य मोहतिमिस्स्य या मन्ततिः समुद्रस्तस्याः पूषणं सूर्यम् । रत्नत्रयं सम्यग्दर्शनज्ञानधारिन्नात्मकं
 मणिप्रितयं भजे सेवे । रूपकालङ्कारः ॥ ६ ॥

अथ जिनवाणीं स्तोनुमाह—वाणीति—कर्मणां ज्ञानावरणादीनां कृपाणां करयालिका कुर्वीति
 यावत् ; संसार एव जलधिः सागरस्तस्य सन्तरणे प्लवने द्वीणी नौका, वेण्या केशपाशेन जिता निजिता
 घनमाला मेघपङ्क्तिर्यथा सा । जिनस्याहं तो वदनाम्भोजे मुखकमले भासुरा शोभमाना वाणी सरस्वती
 जीयान् सर्वैरुत्कर्षेण वर्तताम् ॥ ७ ॥

अथ पूर्वाचार्यपरम्परां स्मरुमाह—अरन्ध्रेति—अहं हरिचन्द्रः । पूर्वं च त आचार्याश्च पूर्वाचार्या-
 स्तेषां परम्परा तां पूर्वसूरिसन्ततिम् । अपूर्वमालां विश्विप्रलज्जम् । मन्ये वेष्टि । अथ तस्या अपूर्वध्वं द्योत-
 यितुमाह—अरन्ध्राणि निश्छिद्राणि निरतिचाराणि सद्वृत्तानि मन्वारिब्राण्येव मण्यो रत्नानि यस्यां तां
 प्रसिद्धमाला सरन्ध्रमणियुक्ता भवतीत्यं तु तद्भिन्नेति वैशिष्ट्यम् । मणिशब्द ईकारान्तोऽप्यस्ति । अनन्ता
 अपरिमिता ये गुणाः सूत्राणि सम्यग्दर्शनादयो वा तैर्गुम्फिता दन्धिता ताम् । प्रसिद्धमाला ह्येकगुण-
 गुम्फिता भवतीत्यं त्वन्तातीनगुणगुम्फितेति वैशिष्ट्यम् । अधिकारुहवैशिष्ट्यरूपकालङ्कारः ॥ ८ ॥

अथ चम्पूकाव्यस्य वैशिष्ट्यमाह—गद्यावलिर्गद्यमिति—गद्यानामावलिः पंक्तिर्गद्यावलिः ‘वृत्तवन्धो-
 न्वितं गद्यम्’ इति गद्यलक्षणम् । पद्यानां परम्परेति पद्यपरम्परा पद्यपङ्क्तिश्च ‘लुट्, वद्धपठं पद्यम्’ इति
 पद्यलक्षणम् । प्रत्येकमप्येकैकमपि । प्रमोदमानन्दम् । आवहति विदधाति । तद्वद्भवं मिलित्वा तु वात्य-
 तारुण्यवती शैशवयौवनवती शैशवान्तयौवनप्रारम्भवतीति यावत् । कान्तेव कामिनीव । द्वाग्गदिति हर्षस्य
 प्रमोदस्य प्रकर्षम् आधिक्यं तनुते विस्तारयति । उपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

अथ ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञामाह—या कथेति—सुधर्मगणनाथेन सुधर्माभिधानगणधरेण भूतधार्त्रीशं
 भूतधार्मी धार्त्रीशश्च तम् वृत्तावनियतिम् श्रेणिकं मगधसन्नाजं प्रति या कथा वर्णिता यदाख्यानं वर्णितम् ।
 तां कथां वक्तुं कथयितुम् । प्रयतामहे प्रयत्नं कुर्महे ॥ १० ॥

स्ववाण्याश्चारितार्थं द्योतयितुमाह—मदीयेति—सा मदीया मामकीना वाणी भारभ्येव रमणी

जीवन्धरस्य चरितं दुरितस्य हन्तु
प्राप्ता मलीमसतमापि मदीयवाणी ।
धीरान् धिनोति नियतं मलिनाञ्जनश्री-
बिम्बाधरीनयनपङ्कजसंगतेव ॥ १२ ॥

अथ लवणरत्नाकरनिलोलकलोलशयकुशशयप्रक्षिप्तमुक्ताविद्रुमराजविराजितबेलालङ्कृते, सैकलद्वीपमध्यमध्यासीनेऽपि शोभातिशयेन तेषामुपरि वर्तमाने, स्वमहिमनिराकृतसुराधिपलोकं गगनतलचुम्बिजम्बूविटपिकपटेन मस्तकमुद्धृत्य प्रतिक्षणमीक्षमाण इव, अपारसंसारसंतमसांधी-कृतजीवलोकस्य पुरुषार्थचतुष्टयप्रकाशनायेव दिवाकरयुगलनिराकरयुगलव्याजेन प्रदीपचतुष्टय-माविभ्राणे, मूर्तीकृतलावण्य इव महीमहिलायाः रङ्गस्थल इव श्रीलासिकालास्यस्य, प्रतिच्छन्द इव नाकलोकस्य सकललेखलोचनमीनानामालम्बनकूपे जम्बूद्वीपे, भरतखण्डमण्डनायमानकमलवन-मधुलुब्धभृङ्गमालाव्याजेन सकललोकलोचनबन्धनार्थमायसमृङ्खलामिव बिभ्राणम्, परिपाकपि-

रामा । चिरान् चिरकालेन चरितार्था कृतकृत्या अभूद् बभूव । या भावैरनुरागपूर्णमिद्रायाः जिननायकं जिनेन्द्रम्, जीवन्धरमेतन्नामधेयं देवं स्वामिनं बभे स्वीकृतवती । जीवन्धरोपाख्यानवर्णनेन मदीया वाणी कृतकृत्याभूदिति भावः ॥ ११ ॥

अथ जीवन्धरचरितस्वाद्भुतप्रभावमाविर्भावयितुमाह—जीवन्धरस्येति—दुरितस्य पापस्य हन्तु विघातकं जीवन्धरस्य जीवकस्य कथानायकस्य चरितमाख्यानम् । प्राप्ता प्राप्तवती मदीयवाणी मञ्जारती मलीमसतमापि सातिशयमलिनापि सर्ता नियतं निश्चयेन बिम्बाधरीणां सुरकाधराणां नयनपङ्कज-संगता लोचनारविन्दसंगता मलिनाञ्जनश्रीरिव मलिनकजलश्रीरिव धीरान् विद्रुषः सुरद्वचेतसश्च धिनोति प्रगयति कम्पयति च । उपमालंकारः ॥ १२ ॥

अथ जम्बूद्वीपे हेमाङ्गदं नाम मण्डलमस्तीति निरूपयति । तत्र पूर्वं जम्बूद्वीपं वर्णयितुमाह—
अथाद्य निवेदनानन्तरम्, लवणरत्नाकरस्य लवणोदस्य निलोला अतिशयव्यपला ये कल्लोलास्तरङ्गा त एव शयकुशशयाः करकमलानि तैः प्रक्षिप्ता ये मुक्ताविद्रुमा मुक्ताफलद्रवालास्तेषां राज्ञी पङ्क्तिस्तया विरा-जिता शोभिता या बेला तटी तथाऽलङ्कृतस्तस्मिन्, सकलाश्च ते द्वापाश्च सकलद्वापा निखिलद्वापा धातकी-खण्डप्रभृतय इति यावत् । तेषां मध्यं मध्यभागम्, अध्यासीनेऽप्यधिष्ठितेऽपि शोभातिशयेन सौन्दर्यातिरेकेण तेषां निखिलद्वापानामुपर्युर्ध्वं वर्तमाने विद्यमाने, अत्यन्तं शोभमान इति यावत् ; गगनतलचुम्बी नभ-स्तलस्पर्शी यो जम्बूविटर्पा जम्बूवृक्षस्तस्य कपटेन व्याजेन, मस्तकं मूर्धनम्, उद्धृत्योन्नमय, स्वमहिम्ना स्वकीयप्रभावेन निराकृतस्तिरकृतो यः सुराधिपलोकः पुरन्दरभुवनं स्वर्ग इति यावत् तम्, प्रतिक्षणं प्रतिसम-यम्, ईक्षत इतीक्षमाणस्तस्मिन्निवावलोकमान इव, अपारमनवसानं यसंसंसारसंतमसं भवतिमिरं तेनाम्हीकृतो यो जीवलोको जन्तुसमूहस्तस्य, पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुष्टयं तस्य प्रकाशनायेवालोकनायेव दिवाकरयुगलस्य सूर्ययुग्मस्य निशाकरयुगलस्य चन्द्रयुग्मस्य च व्याजेन दम्भेन प्रदीपचतुष्टयं दीपकचतुष्ट-यम् । आबिभ्राणे आदधति । महीमहिलायाः पृथिवीवनितायाः, मूर्तीकृतं लावण्यं सविग्रहाकृतं सौन्दर्यं तस्मिन्निव, श्रीलासिकालास्यस्य लक्ष्मीनटीनाट्यस्य, रङ्गस्थल इव रङ्गभूमिविव, नाकलोकस्य स्वर्गप्रवेश-स्य प्रतिच्छन्द इव प्रतिबिम्ब इव, सकलारश्च ते लेखाश्च सकललेखा निखिलदेवास्तेषां लोचनान्येव मीना मत्स्यास्तेषाम् । आलम्बनकूपे आधारकूपे जम्बूद्वीपे प्रथमद्वीपे । भरतखण्डस्य भारतवर्षस्य मण्डनायमानमा-भरगवदाचरयत्कमलवनं तस्य मधु मकरन्दं तस्मिन् लुब्धात्यासका वा भृङ्गमाला अमरश्रेणिस्तस्य व्याजेन दम्भेन, सकललोकानां निखिलजनानां लोचनानि नयनानि तेषां बन्धनार्थमवरोधनार्थम् । आद्यसमृङ्खला-

शङ्खकलमसङ्गरीपुञ्जपिञ्जरीभूततया पत्रिकुलपातमयात् कृषीवलस्थगितपीताम्बरमिव बिभ्राणम्, तत्र तत्र समर्पितैरभ्रलिहैर्बीजावापप्रभृति तपनकलितसन्तापजनितवैरतया तदीयपदवीमुपगन्ध-
द्भिरिव निजसौन्दर्यसंदर्शनार्थमागतैः कुलाचलैरिव उदयास्ताचलमध्यसञ्चारस्त्रिभ्रस्य सरोज-
बन्धोर्विश्रमाय वेधसा विरचितैरिव धराधरैर्धान्यराशिभिरुद्भासितम्, अतिदूरप्रवृद्धशाखावल-
विलसितकिसलयकैतवेन हस्तमुदस्य विचित्रपतत्रिविरुतैः कल्पपादपाङ्गजेतुमिवाङ्गयमानैर्जन्मप्रभृति
जलसेकाद्युपकारेण वर्धकेभ्यो बलाहकेभ्यः फलपुष्पादीनि समर्पयितुमिव मेघमण्डलमवलम्ब-
मानैरुपयनतरुषण्डैर्मण्डितम्, विकचनीलोत्पलनयनाभिः पद्ममुखीभिर्भृङ्गजालनीलालकाभि-
र्मुदितमीनलान्छनमकरीशोभितचारुचक्रपयोधराभिर्धनपुलिनजघनाभिस्तदिनीबधूटीभिः परिवृत-
मस्ति निस्तुलं हेमाङ्गदं नाम मण्डलम् ।

तत्रास्ति राजनगरी जगति प्रसिद्धा

यत्सालनीलमणिर्दीधितिरुद्धमार्गः ।

राहुभ्रमेण विवशास्तरणिः सहस्रैः

पादैर्युतोऽपि न हि लङ्घयति स्म सालम् ॥ १३ ॥

मिव लोहशृङ्खलां बिभ्राणमिव दधदिव । परिपाकेन परिणामेन पिशङ्गाः पिङ्गला वा कलममङ्गयो धान्य-
मङ्गयस्तासां पुञ्जेन समूहेन पिञ्जरीभूततया पीताभूततया पत्रिणां पक्षिणां कुलस्थ समूहस्य पातः सम्पत्तं
तस्य भयं तस्मान्, कृषीवलं कृषकैः स्थगितमाङ्गादितं पीताम्बरं पीतवसनं बिभ्राणमिव दधानमिव तत्र
तत्र सर्वत्र समर्पितैः प्रसूतैः, अत्र लिहैर्मेघस्पर्शिभिः, बीजावापप्रभृति बीजविकिरणादारभ्य तपनेन सूर्येण
कलिनः समुपादिता यः संताप आतपवाद्य तेन जनितवैरतया समुपह्वयितव्यतया तदीयपदवीं सूर्यमार्गम्,
उपगन्धद्भिरिव समाच्छाद्यद्भिरिव, निजसौन्दर्यस्य स्वकायराजनीयकस्य संदर्शनार्थं समवलोकनार्थम् आगतै-
रागतैः कुलाचलैरिव कुलगिरिभिरिव 'हिमवन्महाहिमवन्निपधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः' इत्युक्ताः
पद् कुलाचलाः, उदयास्ताचलयोः पूर्वापरगिर्योर्मध्ये सञ्चारेण निरन्तरगमनेन शिखरः भ्रान्तस्तस्य, सरोजबन्धोः
सूर्यस्य, विश्रमाय श्रमदूरीकरणाय वेधसा प्रजापतिना विरचितैर्निर्मितैः, धराधरैः पर्वतैरिव धान्यराशिभि-
र्ब्रह्मपुञ्जैः उद्गमितं सुशोभितम्, अतिदूरं दूरतरं प्रवृद्धेषु विस्तृतेषु शाखावलयेषु शाखामण्डलेषु विलसिताः
शोभमाना ये किसलयाः पल्लवास्तेषां कैतवेन व्याजेन हस्तं करम्, उदस्योन्मिष्य विचित्रा विविधजातयो
ये पतत्रिणः पक्षिणस्तेषां विरुतैः शन्दैः, कल्पपादपान् सुरतरून्, जेतुं पराभवितुम्, आङ्गयमानैराकार-
यद्भिः, जन्मप्रभृति यद्वा जन्म तदारभ्य जलसेको नीराभिषेचनमादी यस्य तथाभूतो य उपकार उपग्रहस्तेन,
वर्धकेभ्यो वृद्धिदायकेभ्यः, बारिचाहका बलाहकास्तेभ्यो मेघेभ्यः 'पृषाद्रादीनि यथोपदिष्टम्' इति निपातनेन
पृषपदस्य वः, उत्तरपदादिश्च कल्पम्, फलपुष्पाणि प्रसवकुसुमान्यादौ येषां तानि, समर्पयितुमिव प्रदातु-
मिव, मेघमण्डलं घनसमूहम्, अवलम्बमानैराश्रयद्भिः, तरुषण्डैर्वृक्षसमूहैः, मण्डितं शोभितम्, विकचानि
प्रफुल्लानि नीलोत्पलान्येव कुसलयान्येव नयनानि लोचनानि यासां ताभिः, पद्मानि कमलान्येव मुखानि
यासां ताभिः, भृङ्गजालानि भ्रमरसमूहा एव नीलालकाः कृष्णचूर्णकुम्भला यासां ताभिः, मुदितस्य
प्रसङ्गस्य मीनलान्छनस्य मदनस्य वा मकर्यो ध्वजचिह्नभूता जलजन्तुविशेषास्ताभिः शोभिता अलङ्कृता
ये चारुचक्रा मनोहरचक्रवाकास्त एव पयोधराः कुवा यासां ताभिः, घनपुलिनानि विपुलजटान्येव जघनानि
नितम्बानि यासां ताभिः, तटिन्यो नद्य एव बधूत्यो युवतयस्ताभिः परिवृतं परिवेष्टितम्, निस्तुलमुपमा-
तातम्, हेमाङ्गदमेतन्नामधेयं मण्डलं जनपदः, अस्ति विद्यते ।

अथ तत्र पुरीं वर्णयितुमाह—तत्रास्तीति—तत्र हेमाङ्गदमण्डले, जगति भुवने, प्रसिद्धा प्रख्याता,
सा, राजनगरी राजपुरी, अस्ति विद्यते, यस्या राजपुर्याः साले प्राकारे खचितानां नीलमणीनां वैदूर्यमणीनां
दीधितिभिः किरणै रूद्धो व्याप्तो मार्गः पश्चा यस्य सः, तरणिः सूर्यः, सहस्रं पादाश्रयणः किरणाश्च तैः,

अम्भोमुक्चुम्बिसौधध्वजपटपवनोद्धूतसप्ताश्वरथ्य-
 भ्रान्तेः सौदामिनीश्रीतुलिततनुलतामानिनीमानितायाः ।
 यस्या माणिक्यगेहप्रसृतरुचिभरीकल्पितोद्यद्विताने
 निर्यन्त्रीलारमसालद्युतिरमरपुरे वन्दनस्तम्भभूव ॥ १४ ॥
 यस्या हरिः मणिमयालयकान्तिजालै-
 र्व्याप्ते बलाहककुलेऽपि सहस्ररश्मिः ।
 दूर्वाम्बुबुद्धिपतदात्मरथाश्वरोध-
 क्लेशांसहः किमकरोद्गमनेऽयने द्वे ॥ १५ ॥
 यत्सुन्दरीवदनचन्द्रबिलीनचन्द्र-
 कान्ताश्मसौधगलितं सलिलं पिपासुः ।
 एणाङ्कुरकुरतिवेगवशात्समेत्य
 भीतो रयेन निरयान् कृतसौधसिंहान् ॥ १६ ॥
 यस्यामनर्घ्यनृपमन्दिरदेहलीषु
 गारुत्मतैमृगगणा बहु वञ्चिताः प्राक् ।
 दृष्ट्वापि कोमलतृणानि न संस्पृशन्ति
 स्त्रीमन्दहासधवलानि चरन्ति तानि ॥ १७ ॥

युतोऽपि सहितोऽपि, राहुभ्रमेण विधुन्तुद्विभ्रमेण, विवशः परायत्तः स्खलितगतिरिति यावत् सन्, सालं प्राकारं, नहि लङ्घयति स्म नातिक्रामति स्म । सुन्नतसालसुशोभिता सासीदिति भावः । भ्रान्तिमदुत्प्रेषा-विरोधाभासाः ॥ १३ ॥

अथ तामेव राजपुरीं वर्णयितुमाह—अम्भोमुगिति—अम्भोमुक्चुम्बिनो घनस्पर्शिनो ये सौध-ध्वजपटाः प्रासादपताकावस्त्राणि तेषां पवनेन समारेणोद्धूता दूरीकृता सप्ताश्वरथ्यानां सूर्यवाहानां भ्रान्तिः क्लान्तिर्यथा तस्याः, सौदामिनीश्रिया विद्युत्सलक्ष्म्या तुलिता सदृशी तनुलता शरीरवल्ग्वरी यासां, तथाभूता या मानिन्यो यनितास्ताभिर्मानिता संकृता शोभितेति यावत् तस्याः, यस्या राजपुर्याः, माणिक्यगेहानां रत्नमयप्रासादानां प्रसृताभिर्निर्गन्ध विस्तृतामां रुचिभरीभिः कान्तिपरम्पराभिः कल्पितं रचितमुद्यद्वितानं पित्तोत्प्रेषणं यस्मिंस्तस्मिन्, अमरपुरे स्वर्गं, निर्यन्त्री निर्गच्छन्ती नीलारमसालस्य नालमणिमयप्राकारस्य युतिः कान्तिः, वन्दनस्तम्भं वन्दनमाला, भूव । उदात्तालङ्कारः ॥ १४ ॥

अथ तस्या आलशान्वर्णयितुमाह—यस्या इति—सहस्ररश्मिः सूर्यः, यस्या राजपुर्यां हरिर्मणिमयानां हरिद्वर्णरत्ननिमित्तानामालयानां निलयानां कान्तिजालैर्दीप्तिसमूहैः, व्याप्तोऽभिताने, बलाहककुलेऽपि मेघसमूहेऽपि दूर्वाम्बुबुद्ध्या शतपर्वसलिलधिया पतन्तो नाचैरायान्तो य आम्बरथाशवाः स्वकीयस्यन्दनवाहास्तेषां रोधं निवारणे यः क्लेशो दुःखं तस्यमसहस्तं सोढुमसमर्थः सन् किम् गमने गतौ द्वे अयने दक्षिणोत्तराभिर्यौ द्वौ मार्गौ अकरोत् विदधौ । भ्रान्तिमदुत्प्रेषे ॥ १५ ॥

यत्सुन्दरीति—यस्या राजपुर्याः सुन्दरीणां ललनानां वदनचन्द्रं मुखेन्दुभिर्विलीना द्रुता ये चन्द्र-कान्ताश्मसौधाश्चन्द्रकान्तमणिमन्दिराणि तेषां गलितं पतितं, सलिलं जलं पिपासुः पातुमिच्छुः, एणाङ्कुरङ्कुरमृगः, अतिवेशवशात् सत्वरम्, समेय्य यमागन्ध, कृतः कृत्रिमश्चासौ सौधसिंहश्च भवनसृगेन्द्रश्च तस्मान्, भीतस्ततः सन्, रयेन वेगेन, निरयान् निरगच्छत् ॥ १६ ॥

यस्यामिति—यस्यां नगर्याम्, अनर्घ्याणि अमूल्यानि श्रेष्ठानीति यावत्, यानि नृपमन्दिराणि राज-

प्रथमोऽध्यायः

उदग्रहर्ष्यावल्लिभाञ्जितानां यत्राङ्गनानां नयनोत्पलभीः ।
 गङ्गां सखीं स्वामवलोकितुं शक्रस्वर्गं गता सूर्यसुतेव भाति ॥ १८ ॥
 यत्प्रासादपरम्पराप्रतिफलदेवाङ्गनास्वाङ्गना-
 भेदं दृष्टिनिमेषकौशलवशाज्जानाति यूनां ततिः ।
 यद्वैदूर्यशिरोगृहस्थसुदतीवक्त्रेन्दुविम्वं विधो-
 र्विम्बं चैव समीक्ष्य संशयमगान् स्वर्भानुरभाजिरे ॥ १९ ॥
 यत्सौधानवलोक्य निर्जरपतिर्द्राङ्गनिर्मिमेषोऽभवद्
 यस्या वीक्ष्य सरोजशोभिपरिखां गङ्गा विषादं गता ।
 यत्रत्यानि जिनालयानि कलयन्नेहः स्वकार्तस्वरं
 स्वीचक्रे च बलद्विषं सुरपुरी या वीक्ष्य शोकाकुला ॥ २० ॥

भवनानि तेषां देहवस्तुसु गाल्मस्तैर्गौरवै रत्नैः, प्राक् पूर्वम्, बहु भूरिशः, वञ्चिताः प्रतारिताः, जगगणा हरिणसमूहाः, कोमलतृणानि लघुशष्पाणि हरिद्वर्णतृणानि वायव्यं, दृष्टाप्यवलोक्यापि, न संस्पृशन्ति, न तेषां स्पर्शं कुर्वन्ति, तान्येव हरिततृणानि यदा स्त्रीणां नारीणां मन्दहासेन स्मितेन धवलानि सिनानि भवन्ति तदा चरन्ति भवन्ति । भ्रान्तिमदलङ्कारः ।

उदग्रेति—यत्र नगर्याम्, उदग्रा सूनता चालौ हर्ष्यावल्लिश्च सौधसन्ततिश्च ताम्, आञ्जिताना- मधिष्ठितानाम्, अङ्गनानां नारीणाम्, नयनान्मुत्पलानांवेति नयनोत्पलानि नेत्रकुबलयानि तेषां श्रीः शोभा, स्वां स्वकीयां सखीं यवस्यां गङ्गां मन्दाकिनीम्, अवलोकितुं द्रष्टुं द्राम् ऋदिति, स्वर्गं त्रिदिवं गता सूर्यसुतेव यमुनेव भाति शोभते । उदग्रेणालङ्कारः ॥ १८ ॥

यत्प्रासादेति—यूनां तरुणानां ततिः पंक्तिः समूह इति यावत्, यस्या राजपुर्याः प्रासादपरम्परायां भवनश्रेण्यां प्रतिफलमन्यः प्रतिविम्बत्वेन परिणमन्त्यो वा देवाङ्गनाः सूर्यः, ताञ्च स्वाङ्गनाञ्च स्वकीयवङ्गभा- श्चेति हन्त्रस्तासु भेदं वैशिष्ट्यम्, दृष्टिं नयनेषु निमेषः पञ्चमपात एव कौशलं नैपुण्यं तस्य वशास्तस्मात्, जानाति बुध्यते, तत्रत्या युवतयो देवोत्पल्लिभा आसन् केवलं निमेष एव तासां नारीत्वबोधको बभूव । देवीनां नयनेषु निमेषो न जायत इति प्रसिद्धिः । अभाजिरे गगनाङ्गणे, स्वर्भानू राहुः, यस्या नगर्यां वैदूर्यशिरोगृहस्थानां नीलमणिमयाप्रनिकेतनपृष्ठस्थितानां सुदतीनां शोभनदन्तानां नारीणां वक्त्रेन्दुविम्वं सुत्वचन्द्र- मण्डलं, विधोश्च चन्द्रमसश्च, विम्बमेव मण्डलमपि, समीक्ष्य विलोक्य, संशयं कोऽत्र चन्द्र इति संदेहम्, अगात् प्रापद्, इण् गतावित्यस्य लुङि रूपम् 'इणो गाङ् लुङि' इति गाङादेशः । यत्रत्यसुदतीवदनानि विधुविम्ब- सदृशाभ्यासकृति भावः । पूर्वार्थे व्यतिरेक उत्तरार्थे च संशयालङ्कारः ॥ १९ ॥

यत्सौधानिति—यस्या राजपुर्याः सौधान् राजभवनानि, अवलोक्य दृष्ट्वा, निर्जरपतिरिन्द्रः द्राक्, क्षिप्रम्, निर्निमेषः पञ्चमपातरहितः, अभवद् बभूव, सौधानां शोभातिशयं दृष्ट्वा विस्मयेन विनिमेषोऽभूदिति भावः । यस्या नगर्याः, सरोजैः कमलैः शोभिनी समुद्भासिनी परिखा स्थातं ताम्, वीक्ष्य विलोक्य, गङ्गा भार्गवधी, विषादं श्लेढं पक्षे विषमतीति विषादः शिवस्तं गता प्राप्ता । यत्रत्यानि यत्रभवानि जिनालयानि जिनेन्द्रमन्दिराणि कलयन्पदवन् मेल्हेमादिः, स्वकस्यात्मन आर्तस्वरं पीडाजनितवैस्वर्यं पक्षे स्वस्य कार्तस्वरं स्वस्य सुवर्णमयस्वरम्, स्वीचक्रेऽङ्गीचकार, सुरपुरी च देवपुरी च, यां राजपुरीं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, शोकाकुला दुःखमग्रा सती बलद्विषमिन्द्रं पक्षे वक्त्रोरैक्यादवलङ्घिषं पराक्रमरिपुं निर्बलमिति यावत्, स्वीचक्र इति क्रियया सम्बन्धः । निर्जरपतिप्रभृतीनां स्वभावसिद्धेषु निर्निमेषत्वादपि सौधादीनां दर्शनस्य कारण- स्वेनोपेक्षणादुपेक्षालङ्कारः, तच्च श्लेषोऽनुप्राणयति ॥ २० ॥

शारित स्म शस्तमहिमा महनीयवृत्ति-

स्तां भूपमौलिमणिरञ्जितपादपीठः ।

सत्यंधरक्षितिपतिर्भुवि यस्य कीर्तिः

प्रत्यर्थिभिः सह दिगन्तमवाप शुभा ॥ २१ ॥

यश्च किल संक्रन्दन इवानन्दितसुमनोगणः, अन्तक इव महिषीसमधिष्ठितः, वरुण इव-
शान्तरक्षणः, पवन इव पद्माभोदरुचिरः, हर इव महासेनानुयातः, नारायण इव वराहवपुष्कलो-
दयोद्धतधरणीवल्लयः, सरोजसंभव इव सकलसारस्वतामरसभानुभूतिः भद्रगुणोऽप्यनागो, विबु-
धपतिरपि कुलीनः, सुवर्णधरोऽप्यनादित्यागः, सरसार्थपोषकवचनोऽपि नरसार्थपोषकवचनः,
आगमाल्याश्रितोऽपि नागमाल्याश्रितः ।

अथ नगरावर्णनावन्तरं राजानं वर्णयितुमाह—शास्ति स्मेति—शस्तो महिमा यस्य स प्रशस्त-
माहात्म्योपेतः महनीया श्लाघनीया वृत्तिर्व्यवहृतिर्यस्य सः, भूपानां पार्थिवानां मौलिमणिभिर्मुकुटगनै-
रञ्जितोऽरुणोक्तः पादपादश्चरणाननं यस्य सः, सत्यंधरश्चासी क्षितिपतिश्चेति सत्यंधरक्षितिपतिः, सत्य-
न्धराभिधानो नृपः, तां राजपुरीम्, शास्ति स्म पालयति स्म, यस्य नृपस्य शुभा धवला, कीर्तिः समज्ञा,
'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । भुवि पृथिव्याम्, प्रत्यर्थिभिररार्तभिः सह सार्धम्, दिगन्तं काष्ठान्तम्,
अवाप प्राप्ता । विगतारतिरवदातकीर्तिसम्पन्नश्चासावासदिनि भावः । सहोक्तिरलंकारः ॥ २१ ॥

अथ तस्य वैशिष्ट्यं दर्शयितुमाह—यश्चेति—यश्च सत्यन्धरः, किलेति वाक्यालङ्कार एतेतिद्ये
वा, संक्रन्दन इव पुरन्दर इव, आनन्दितः समाह्लादितः सुमनसां विदुषां गणः समूहो येन, पुरन्दरपक्षे
सुमनोगणो देवसमूहः, अन्तक इव यम इव महिष्या कृताभियेक्या पहराया समधिष्ठितो युक्तः, यमपक्षे
स्वबाहनभूतमहिषपर्णीमहितः, वरुण इव प्रचेता इव, आ समन्ताच्छान्तं निरुपद्रवं रक्षणं यस्य सः,
वरुणपक्षे आशान्तस्य पश्चिमकाष्ठान्तस्य रक्षणं यस्मात्सः, पवन इव समीर इव, पद्माया लम्ब्या आमोदेन
हर्षेण रुचिरो मनोहरः, पवनपक्षे पद्मानां कमलानामामोदेन सौरभातिशयेन रुचिरः सुभगः, हर इव शिव
इव, महासेनया विशालवृत्तनयाऽनुयातोऽनुगतः, शिवपक्षे महासेनेन कार्तिकेयाभिधानेन स्वपुत्रेणानुयातोऽ-
नुगतः, नारायण इव विष्णुरिव, वराहवेषकृष्टयुद्धे य उदयो विजयस्तेनोद्धृतं समुद्रमिदं धरणीवल्लयं मही-
मण्डलं येन सः, विष्णुपक्षे वराहस्य सूकरस्य वपुष्कल्या शरीरकल्या य उदयोऽवतारस्तेनोद्धृतं रसातला-
त्समुद्रात् धरणीवल्लयं भूमण्डलं येन सः, सरोजसंभव इव वेधा इव कलाभिजातुरीभिः सहितः सकलः,
सरो बलं स्वं धनं यस्य सः सारस्वः, तामरसस्य कमलस्येव भावा दीप्तेरनुभूतिरुपभोगो यस्य सः,
सकलश्चामी सारस्वश्चेति सकलसारस्वः सकलसारस्वरचासी तामरसभानुभूतिश्चेति सकलसार-
स्वतामरसभानुभूतिः, अथवा सकलाः समग्रा ये सारस्वताः सारस्वतीभक्ता पण्डितारत्नेषां यामरसभा
स्थाधिसमितिस्तस्यामनुभूतिः प्रभावो यस्य सः, वेधःपक्षे सकलाः स्वचातुरीकाः समग्रा वा वेऽमरा देवा
अथवा सारस्वतामरा लोकान्तिकदेवविशेषास्तेषां सभावामनुभूतिः प्रभावो यस्य सः, अत्र सर्वत्र शिल्प-
मालङ्कारः । भद्रगुणोऽपि दिग्गजविशेषगुणोऽपि अनागोऽनाजः पक्षे भद्रगुणयुक्तोऽप्यपराधशून्यः, आगरशब्द-
स्यादन्तत्त्वमपि क्वचित्प्रयुज्यते, विबुधपतिरर्पान्द्रोऽपि कौ पृथिव्यां लीनः स्थितः पक्षे विबुधानां विदुषां
पतिः स्वामी विद्वच्छ्रेष्ठोऽपि सन् कुलीनोऽभिजातः, सुवर्णधरोऽपि सुमेरुरपि, अनादित्यागोऽसूर्यपर्वतः
सूर्यागमनरहितशैल इति यावन् पक्षे सुवर्णधरोऽपि सुन्दररूपधारकोऽपि, अनादिरादिरहितस्थायो दानं यस्य
सः, रसेनोपलक्षितोऽर्थो रसार्थस्तस्य पोषकाणि समर्थकानि वचनानि यस्य तथाभूतोऽपि सन्, न तथाभूत इति
नरसार्थपोषकवचनः पक्षे नराणां मनुजानां सार्थस्य समूहस्य पोषकाणि वचनानि यस्य सः, आगमस्याप्तनिश-
न्यनशास्त्रस्याख्या पङ्क्त्याऽऽश्रितोऽपि सेवितोऽपि तथा न भवतीति नागमाल्याश्रितः पक्षे नागानां गजानां
माल्येन पङ्क्त्याऽऽश्रितः सेवितः सहित इति यावन् । अत्र सर्वत्र विरोधाभासालङ्कारः । अस्तीति शेषः ।

प्रथमोऽङ्कः

कीर्तिर्वस्य दिगङ्गनाकुचतटीपाटीरसंवादिनी

तेजःश्रीः किल सत्र कुङ्कुमकृतालंकारराङ्गावहा ।

आज्ञा यस्य महासहीशमकुटीरव्याकल्पभालायते

यत्सेवा सकृदर्थिनां परिचिता स्वर्गोद्भवर्गायते ॥ २२ ॥

यस्मिन्कासति महीमण्डलं मद्मालिन्यादियोगो मत्तदन्तावलेषु, परागः कुसुमनिकरेषु, नीचसेवना निम्नगासु, आर्तवत्त्वं फलितवनराजिषु, करपीडनं नितम्बिनीकुचकुम्भेषु, विविधार्थचिन्ता व्याख्यानकलासु, नास्तिबाधो नारीमध्यप्रदेशेषु, गुणमङ्गो युद्धेषु, खलसङ्गः कलमकुलेषु, अपाङ्गता कुरङ्गाचीलोचनतरङ्गेषु, मलिनमुखता मानिनीस्तनमुकुलेषु, आगमकुटिलता भुजङ्गेषु, अजिनानुरागः शूलपाणौ, सोपसर्गता भ्रातृषु, दरिद्रभावः शातोदरीणामुदरेषु, द्विजिह्वा फण्डिषु, पला-

तमेव वर्णयितुमाह—कीर्तिरिति—यस्य सत्यन्तरस्य, कीर्तिः समज्ञा यश इति यावत्, दिगङ्गनानां काष्ठाकामिनीनां कुचतटीषु बभोजप्रदेशेषु पाटीरस्य चन्दनस्य संवादिनी समधिकं तत्तत्त्वेति यावत् । तेजःश्रीः प्रतापलक्ष्मीः, सत्र दिगङ्गनाकुचतटीषु कुङ्कुमेन कार्मरीण कृतो विहितो योऽलङ्कारो भूषा तस्य राङ्गावहा संवेद्योत्पादिका, जस्ताति शेषः, किलेति वार्तायाम् । यस्य नृपस्य, आज्ञा निदेशः, महासहीशानां महाराजानां मकुटीषु मीलिषु, व्याकल्पमात्रेण वेपथ्वस्त्रणिवाचरतीत्याकल्पभालायते । सकृदेकवारम्, परिचिता प्राप्ता, यस्य नृपस्य सेवा शुभ्रवा, अर्थिनां याचकानाम्, स्वर्गोद्भवः कल्पवृक्षस्तेषां वर्गः समूह इवाचरति । उपमा ॥ २२ ॥

अथ श्लेषगर्भेण परिसंख्यालङ्कारेण तमेव वर्णयितुमाह—यस्मिन्निति—यस्मिन् सत्यन्तरे महीमण्डलं पृथिवीवल्लयं शासति रक्षति सति, मद्मालिन्यादियोगो दानजन्यकालुष्यादिसम्बन्धः, मत्तदन्तावलेषु मत्तमत्तङ्गजेष्वेव परमपुण्यं व्यवस्थितं नान्यत्र गर्बजन्यकालुष्यादिसम्बन्धो बभूव, परागः कौसुमं रजः कुसुमनिकरेषु पुण्यसमूहेष्वेव नान्यत्र परागो महापराधो बभूव, नीचस्य निम्नस्थानस्य सेवना प्रसिः निम्नगासु नदीष्वेव नान्यत्र मीनानां क्षुद्राणां सेवनोपासना बभूव, करपीडनं विकार आर्तवत् तस्य भाव आर्तवत्त्वं, फलिताः सज्जातफला या वनराजयः काननपङ्क्तयस्तासु नान्यत्रार्तवतां दुःखवतां भाव आर्तवत्त्वं, दुःखमिति यावद् बभूव, करैर्बुधजनपाणिभिः पीडनं संसर्दनं नितम्बिनीनां कामिनीनां कुचकुम्भेषु स्तनकलशेष्वेव नान्यत्र करैर्बलिभृषतिप्राङ्गद्वयभारगौरिति यावत् पीडनं बलेशो बभूव, विविधार्थानां नैकविधपदार्थानां चिन्ता विचारो व्याख्यानकलासु देशनाचातुरीष्वेव नान्यत्र विविधानां नैकपकाराणामर्थानां लक्षणैकहिङ्गुगुहादीनां चिन्ता बभूव, नास्तिबाधः कृशतरत्वेन नास्वेवेति कथनं नारीणां वनितानां मध्यप्रदेशेषु कटिस्थानेष्वेव नान्यत्र नास्तिबाधोऽमिलयितपदार्थाभावनिवेदनं बभूव, गुणस्य मौर्व्या मङ्गो विनाशरक्षे इति यावत्, युद्धेषु समरेष्वेव नान्यत्र गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां मङ्गो विनाशो बभूव, खलेन गोधूमादिचाम्बपवित्रीकरणयुक्तस्थानविशेषेण सङ्गः समागमः, कलमकुलेषु ग्राहिसमूहेष्वेव नान्यत्र खलैर्दुष्टैः सङ्गः संसर्गो बभूव, अपाङ्गता कटाक्षता कुरङ्गाचीणां मृगलोचनानां लोचनतरङ्गेषु मयनपरम्परास्येव नान्यत्रापङ्गता विकलाङ्गता बभूव, मलिनमुखता कृष्णाग्रता मानिनीनां नारीणां स्तनमुकुलेषु कुचकुम्भेष्वेव नान्यत्र मलिनमुखता दुर्जनता बभूव, दुर्जनो हि कृष्णवदनत्वेन प्रसिद्धः, आगम आगमने कुटिलता वक्रत्वं भुजङ्गेषु सर्पेष्वेव नान्यत्रागमे सिद्धान्ते कुटिलता वक्रत्वं मायाविषं बभूव, अजिने चर्ममनुरागः प्रीतिः शूलपाणौ शिव एव नान्यत्र जिनानुरागस्य जिनेन्द्रमहोरभावोऽजिनानुरागो बभूव, सोपसर्गता प्राक्षुपसर्गसहितता भ्रातृष्वेव भ्रूमृतिधातृष्वेव नान्यत्र सोपसर्गता सोपद्रवता बभूव, दरिद्रता कृशता शातोदरीणां कृशोदरीणां नारीणामुदरेषु जठरेष्वेव नान्यत्र दरिद्रभावो निर्जनत्वं बभूव, द्विजिह्वा सर्पत्वं फण्डिषु सर्पेष्वेव नान्यत्र द्विजिह्वा पिशुनता बभूव, पलाशिता पत्रसहितता विपिनतकजेष्वेव काननान्तोऽहकलाष्वेव नान्यत्र पलं मांसमरनातीति वलाशी तस्य भावः

शिता विपिन्तः पण्डेषु, अधररामाः सुदतीमुखकमलेषु, तीक्ष्णता कोविदबुद्धिषु, कठिनता कान्ता-
कुचेषु, नीचता नाभिगङ्गरेषु, विरोधः पङ्करेषु, अपवादिता नीरोष्ठकाव्येषु, घनयोगभङ्गो वर्षाव-
सानेषु, कलिकोपचारः कामसंतापेषु, कलहसकुलं क्रीडासरसीषु परमेवं व्यवस्थितम् ।

वक्त्रं चन्द्रप्रभं यद्भुजयुगमजितं यस्य गात्रं सुपार्ष्वं

कृत्यं स्वाधीनधर्म्यं हृदि पुरुचरितं शीतलं सुव्रतान्ध्रम् ।

राज्यं श्रीवर्धमानं कुलमतिविमलं क्रीतिवृन्दं त्वनन्तं

सोऽयं प्रत्यक्षतीर्थेश इव विजयते विश्वविद्याविनोदः ॥ २३ ॥

यत्पाणिपल्लवधृतासिजलाग्निमञ्ज-

च्छुभ्रजातसमुदितां जलविन्दुराजिम् ।

तारावलीति तु वदन्ति जना मृषेत-

त्तत्रान्यथा मकरमीनकुलीरकाः के ॥ २४ ॥

पलाशिता मांसाशित्वं बभूव, अधरे दन्तच्छदे रागोऽरुणिमा सुदतीनां नारीणां मुखकमलेषु वदुनारविन्देष्वेव
नान्यत्राधरेषु नाचेषु रागः प्रीतिरथरामो बभूव, तीक्ष्णरूप भावस्तीक्ष्णता कुशाग्रता कोविदानां विपश्चितां
कुदयो धियस्तास्वेष्वेव नान्यत्र तीक्ष्णता सिम्पता कठोरतेति यावद् बभूव, कठिनता कठोरता कान्तानां
बन्धितानां कुचेषु बन्धोजेस्वेष्वेव नान्यत्र कठिनता निर्दयता बभूव, नीचता गर्भीरता नाभिगङ्गरेषु पुन्दिगत-
ेष्वेव नान्यत्र नीचता खलता बभूव, वीनां पङ्किणां रोध आवरणं पङ्करेषु शलाकावन्त्रेष्वेव नान्यत्र
विरोधो विद्वेषो बभूव, पञ्च वरचेति पञ्च तावदी चेष्टां ते पवाद्यः पकारवकारप्रभृतिवर्णाः, न सन्ति
पवाद्यो येषु तान्यपवादानि, तेषां भावोऽपवादिता नीरोष्ठकाव्येषु-ओष्ठस्थानोच्चारणयोग्यपवर्गादि
वर्णरहितकाव्येष्वेव नान्यत्र, अपवादी निम्नास्ति चेष्टां तेऽपवादिनस्तेषां भावोऽपवादिता बभूव, घनमेवैर्योगः
सङ्गो घनयोगस्तस्य भङ्गो विरहो वर्षावसानेषु प्रावृत्समासिष्वेव नान्यत्र वनो निविडो यो योगः सम्बन्धस्तस्य
भङ्गो विनाशो बभूव, कलिकानां पुष्पदलानामुपचारः शय्यादिषु प्रयोगः कामसंतापेषु मदनज्वरेष्वेव नान्यत्र
कलिषु कलहेषु कोपस्य क्रोधस्य चारो गमनं बभूव, कलहसानां कादम्बानां कुलं समूहः क्रीडासरसीषु केलि-
कासारेष्वेव नान्यत्र सकुलं सन्ततिषुनं कलहं विद्वेषो बभूव । परितंस्थालंकारः ।

वक्त्रमिति—विशालां विधानां विनोदो विश्वविद्याविनोदो निखिलागमकोविदः, सोऽयं सन्ध-
न्धरः, प्रत्यक्षतीर्थेश इव प्रत्यक्षतीर्थेश इव विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते 'विपराध्यां जेः' इत्यात्मनेपदम्,
तथाहि यस्य राज्ञः वक्त्रं वदनं चन्द्रस्य प्रभेव प्रभा यस्य तत् पक्षेऽष्टमतीर्थेशरूपम्, यस्य नृपस्य भुजयो
बाह्वोर्युगं युगलम्, अजितं केनाप्यपरामृतं पक्षे द्वितीयतीर्थेशरूपम्, यस्य गात्रं शरीरम्, शोभने पार्ष्वं
यस्मिन्तत् पक्षे सप्तमतीर्थेशरूपम्, कृत्यं कार्यम्, स्वस्वार्थानं स्वार्थानं, धर्माद्वनपेतं धर्म्यं, स्वार्थानञ्च तद्
धर्म्यञ्चेति स्वाधीनधर्म्यम् स्वतन्त्रं धर्मापेतञ्च पक्षे स्वाधीनपञ्चदशतीर्थेशरूपम्, हृदि चित्ते, शीतलं शान्तम्,
सुव्रतेन शोभनव्रतेनाढ्यं सहितम्, पुरु विपुलं चरितं चारित्रं पक्षे पुरोर्भगवतो वृषभनाथस्य चरितं गमनं
शीतलं दशमतीर्थेशरूपम्, सुव्रताढ्यं विंशतितीर्थेशरूपम्, राज्यं साम्राज्यम्, श्रिया लक्ष्म्या वर्धमान-
मेधमानम्, पक्षेऽष्टप्रातिहार्योपलक्षितमहावीरतीर्थेशरूपम्, कुलं गोत्रम्, अतिविमलं निर्मलतरम्, पक्षे प्रयो-
दशतीर्थेशरूपम्, क्रीतिवृन्दं यशःसमूहस्तु, अनन्तमन्तर्तीतं पक्षे चतुर्दशतीर्थेशरूपम् । यस्येत्यस्य
सर्वत्र सम्बन्धः । श्लेषः ॥ २३ ॥

यत्पाणिमिति—निमञ्जन् मुकुटं शत्रुव्रजः शत्रुसमूहो यस्मिन्तस्मात्, यस्य पाणिपल्लवेन करकिस-
लयेन धृतस्य गृहीतस्यालेः खड्गस्य जलं पानीयं तस्मात्, समुदितां समुच्छाकितानाम्, जलविन्दूनां तोष-
पृषतानां राज्ञि पङ्क्तिम्, ताराणां नक्षत्राणामावली पङ्क्तिरिति तु जना लोकाः, वदन्ति कथयन्ति, एतत्सलोक-
कथनम्, मृषा सिध्या, अस्तीति शेषः, अन्यथा मृषात्वाभावे, तत्र तारावलीकथनम्, मकरस्य नक्षत्रस्य,

यस्य च वदनतटे कोपकुटिलितभ्रुकुटिचटितैः शरणतया वनं प्रति धावमानानां प्रतिपक्षपा-
र्थिवानां वृक्षराजिरपि बातान्दोलितशालाहस्तेन पतत्रिविरुतेन च राजविरोधिनीऽत्र न प्रवेष्टव्या
इति निषेधं कुर्वाणा तामतिक्रामत्सु तेषु राजापराधभयेनेव प्रवातकम्पमाना विशाङ्कटकण्टकेन
केशेषु कर्षतीति शङ्कामकुर्यामास । यस्य प्रतिपक्षलोलाक्षीणां काननबीथिकादम्बिनीशम्पायमान-
तनुसंपदां वदनेषु वारिजभ्रान्त्या पपात हंसमाला, तां कराङ्गुलीभिर्निवारयन्तीनां तासां करपल्ल-
वानि चकर्षुः कीरशावकाः, हा हेति प्रलपन्तीनां कोकिलभ्रान्तिभाविताः शिरस्सु कुट्टयितं कुर्वन्ति
स्म करटाः, ततश्चलितवेणीनामेणाक्षीणां नागभ्रान्त्या कर्षन्ति स्म वेणीं मयूराः, ततो दीर्घ नि-
श्वासमातन्वतीनां तद्गन्धलुब्धमुग्धमधुकरा मदान्धाः समापतन्तः परवन्तोऽपि नासाचम्पकं न
निवृत्ता बभूवुः, गुरुतरानितम्बकुचकुम्भभारानतानां वेधसा स्तनकलशमृष्टं काठिन्यं पादपद्मेषु
वाञ्छन्तीनां धावनोद्युक्तमनसां चलितपादयुगलप्रसृतनखचन्द्रचन्द्रिकासु संमिलिताश्चकोरा उप-

मीनारच, पाठीनारच, कुलीरकारच कर्कटारच, इत्येषां ह्रस्वो जलजन्तुविरोधाः, के किन्नामधेयाः
सन्तीति शेषः, जलजन्तवो जलबिन्दुष्वेव निवसन्ति न च तारावलयाम्, पद्मे मकरादयो राशिविशेषाः ।
अपङ्कितिरलंकारः ॥२४॥

अथ तस्य प्रभावातिशयं वर्णयितुमाह—यस्येति—यस्य सत्यम्बदभूपालस्य, वदनतटे मुखतटे,
कोपेन क्रोधेन कुटुलिताभ्यां भ्रुकुटिभ्यां चटिते सहिते सति अशरणतया रक्षकभावेन, वनं काननं प्रति
धावमानानां वेगेन गच्छताम्, प्रतिपक्षपार्थिवानां शत्रुभूपतीनाम्, वृक्षाणां तरूणां राजिरपि ततिरपि, वातेन
वायुनान्दोलिता कम्पिता शालैव हस्तः करस्तेन, पतत्रिणां पक्षिणां विरुतं ध्वनिस्तेन च, राज्ञो विरोधिनी
राजविरोधिनीं नृपतिप्रतिकूलाः, अत्र वने न प्रवेष्टव्या न प्रवेष्टुमर्हाः, इति निषेधं प्रतिषेधं, कुर्वाणा विद-
धाना, तां वृक्षराजिम्, अतिक्रामन्सुललङ्घयन् तेषु प्रतिपक्षपार्थिवेषु, राज्ञोऽपराधो राजापराधस्तस्मादुभयं
भातिस्तेनेव, प्रवातेन प्रकटवायुना कम्पमाना सर्पा, विशाङ्कटकण्टकेन विशालकण्टकैः, जातिन्वादेकवचनम्,
केशेषु केशेषु कर्षतीति शङ्कां संशोतिम्, अकुर्यामास प्रादुर्भावयामास । उपमेचालङ्कारः ।

यस्येति—काननबीथिः स्वामन्वजनसरणिरेव कादम्बिनी मेघमाला तस्यां शम्पायमाना विद्युद्विवा-
चरन्ती तनुसंपक्षरारसंपत्तिर्वासां तासाम्, यस्य नृपस्य, प्रतिपक्षलोलाक्षीणां शत्रुचषललोचनानाम्, वद-
नेषु मुखेषु, वारिजभ्रान्त्या कमलविभ्रमेण, हंसमाला मरालपङ्क्तिः, पपात पतति स्म । तां हंसमालाम्,
कराङ्गुलीभिर्हस्तशालाभिः, निवारयन्तीनां प्रतिषेधयन्तीनां तासां शत्रुक्षीणां करपल्लवानि पाणि-
किसलयान्, 'पल्लवः किसलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, कीरशावकाः शुक्रशिशवः, चकर्षुः कर्षन्ति स्म ।
हा हेति दुःखप्रदर्शकशब्दमुच्चार्य प्रलपन्तीनां विलपन्तीनां तासां शिरस्सु मूर्धसु, कोकिलानां पिकानां
भ्रान्त्या भ्रमेण भाविता युक्ताः करटाः काकाः, कुट्टयितमनुकरणशब्दः, आघातं कुर्वन्ति स्म बिद्धति स्म ।
ततः शिरःसु कर्तकृतकुट्टयितानन्तरम्, चलिताः पतिता वेपथ्यः कवयो वासां तासाम्, पृणाक्षीणां मृग-
नेत्राणाम्, वेणीं कवरीं केशपाशमिति भावत्, नागानां सर्पाणां भ्रान्त्या सन्वेहेन, मयूराः केकिनः, कर्षन्ति
स्म चकर्षुः, ततस्तदनन्तरम्, दीर्घमावतम्, निःश्वासं श्वासोच्छ्वासम्, आतन्वतीनां विस्तारयन्तीनां
तासाम्, मयेन गर्वेण मकरन्दधानजनितमोहेन बाम्बा म्पगतलोचनाः, समापतन्तः समन्ताद्गच्छन्तः
तासां गन्धे लुब्धास्तद्गन्धलुब्धाः, तद्गन्धलुब्धाश्च ते मुग्धाश्चेति तद्गन्धलुब्धमुग्धाः, तथाभूताश्च ते मधुकराश्च
भ्रमराश्चेति तद्गन्धलुब्धमुग्धमधुकराः, नासा नासिकैव चम्पकं चाम्पेयम् तत्, परवन्तोऽपि विलोक्य-
न्तोऽपि निवृत्ता विमुक्ता न बभूवुः । अमरा हि चम्पकोपरि न पतन्ति, तद्गन्धलुब्धास्तु ते नासाचम्पकं
परवन्तोऽपि तन्मुकोपरि सम्प्रेतुरिति भावः । गुरुतरा अतिर्षाणा ये नितम्बकुचकुम्भा जघनवज्जलकलशा
स्तेषां भारेणानतानां नम्राणां वेधसा प्रजापतिना, स्तनकलशेषु कुचकुम्भेषु सृष्टं रचितं, काठिन्यं कठोरत्वं,
पादपद्मेषु चरणकमलेषु, वाञ्छन्तीनामभिलषन्तीनाम्, धावने वेगवामन उद्युक्तं मनो मानसं वासां तासाम्,

रुन्धन्ति स्म मार्गम्, ततो भुवि निपत्य लुठन्तीनां सुवर्णसवर्णसुरोजयुगलं पक्तालफलभान्त्या कदर्थयन्ति वानराः, इति राजबिरोधिनामरण्यमपि न शरण्यम् । किं च—

यस्य प्रतापतपनेन चतुर्षु दिक्षु

निःशेषिताः किल पयोनिधयः क्षणेन ।

प्रत्यर्थिभूपसुदतीनयनान्मुपूरैः

संपूरिता पुनरतीत्य तटं बबल्लुः ॥ २५ ॥

यस्य च रिपुमहिला वनमध्यमध्यासीना वनमोहनसंजातमञ्जुलमालतीलतानुकारिण्यः स्वशिशुभ्यः पूर्ववासनावशेन क्रीडाराजहंसमानयेति निर्भर्त्सयद्भयो बाष्पांस्तुपूरपूरितवदनकमलनयनमीनप्रतिबिम्बपरिष्कृतस्तनान्तरसरोवरप्रतिफलितचन्द्रमसं निर्दिश्यार्थं ते हंसो ममापि विरहाग्निव्यालीढवपुषस्तथेति परिसान्त्वयामासुः, कदाचिन्मामकीनक्रीडामयूरं दर्शयेति रोदनपरवशेभ्यः स्वार्भकेभ्यो भयूरीपुरतो नृत्यकलाविलासिनं कलापिनं निर्दिश्य तवायं शिखी ममापि तथेति सगद्गदमालपन्ति स्म ।

मार्गं पन्थानम्, चलितानां निचिसानां पादयुगलानां चरणकमलानां प्रसृता विस्तृता या नखचन्द्रचन्द्रिका नखरेन्दुज्योत्स्नान्तासु, संमिलिता एकत्र संगताः, चकोरा जीर्णजीवाः, उपरुन्धन्ति स्मावृण्वते स्म । ततस्तदनु, भुवि पृथिव्याम्, निपत्य पतित्वा, लुठन्तीनां लुण्ठनं कुर्वन्तीनाम्, तासाम् सुवर्णसवर्णं काञ्चनकल्पम्, उरोजयुगलं स्तनयुग्मम्, पक्वानि परिणतानि यानि तालफलानि तेषां आन्तिस्तथा, वानराः कपयः, कदर्थयन्ति पीडयन्ति, हृतीत्यम्, राजबिरोधिनाम् नृपतिप्रतिकूलानाम्, अरण्यमपि काननमपि शरण्यं शरणे साधु, न—नो वर्तत इति शेषः । भीत्वा वनं गता अपि प्रत्यर्थिनस्तत्र शरणमलममानाः सत्यन्वरस्यैव शरणमुपाजगुरिति भावः । किञ्चान्वत्—

यथेति—यस्य स बन्धरस्य, प्रतापस्तेज एव तपनः सूर्यस्तेन 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कंशदण्डजम्' इत्यमरः, चतुर्षु दिक्षु चतसृषु काण्डासु, अत्र चतुर्विधं पुँस्त्वप्रयोगश्चिन्त्यः, सामान्ये नपुंसकं वा, पयोनिधयः सागराः, क्षणेनाल्पेनैव कालेन, निःशेषिता निःशेषेण शेषिता निर्जलः प्रापिताः, किलेति वार्तायाम्, पुनरनन्तरम्, प्रत्यर्थिभूपानां शत्रुमहीपालानां सुदतीनां वल्लभानां नयनान्मुपूरैश्चुप्रवाहैः संपूरिताः संभृताः मन्तः, तटं नारम्, अतीत्य समुल्लङ्घ्य, बबल्लुः संचलन्ति स्म । अतिशयोक्तिः ॥ २५ ॥

यस्य चेति—वनमध्यं काननमध्यम्, अध्यासीना अधिष्ठिताः, वने कानने मोहनार्थं विभ्रमार्थं संजाताः समुपजा या मञ्जुलमालतीलता मनोहरजातीवल्लभ्यस्तासामनुकारिण्यः प्राज्ञसादरयाः, यस्य च नृपतेश्च, रिपुमहिलाः शत्रुस्त्रियः, पूर्वा वासी वासना च पूर्ववासना तस्या वशास्तेन पुरातनसंस्कारनिघ्नत्वेन, क्रीडायाः केल्या राजहंसो मरालविशेषस्तम्, जानन्न समर्पय, हृतीत्यम्, निर्भर्त्सयद्भयस्तर्जनं कुर्वद्भ्यः स्वशिशुभ्यः स्वीयावापचालकेभ्यः, बाष्पांस्तुपूरेणाश्रुप्रवाहेन पूरितः संभृतः, वदनकमलानां मुखमहोत्पलानां नयनमीनानां लोचनतिमीनां च प्रतिबिम्बेन प्रतिफलनेन परिष्कृतः सहितश्च यः स्तवान्तरसरोवरः कुचमध्यवर्तिकासारस्तस्मिन् प्रतिफलितः प्रतिबिम्बतो यश्चन्द्रमास्तम्, निर्दिश्य प्रदर्श्य, अयं दृश्यमानः, ते तव हंसो मरालः, विरहाग्निना विषोगानलेन व्यालीढं व्यालं वपुः शरीरं यस्यास्तस्या ममापि हतभाग्यायाः, तथा तादृशः, हंसः सूर्यः 'हंसः पद्माः सूर्येणु, इत्यमरः । इत्येवं प्रकारेण, परिसान्त्वयामासुः शमयन्ति स्म । तान् स्वशिशूनिति सम्बन्धः ।

कदाचिदिति—कदाचित् जातुचित्, ममायं मामकीनः स चासौ क्रीडामयूरश्च तं मदीयकेलिकलापिनम्, दर्शय दृष्टिगोचरं कुरु, हृतीत्यम्, रोदनपरवशेभ्यो कदम्बः, स्वासामर्भकस्तेभ्यः स्वकीयशिशुभ्यः

१. अत्र 'दिक्षु' इति क्रीविशेषस्य 'चतुर्षु' इति पुंविशेषणं चिन्त्यम् ।

तस्य सत्यन्धरस्यासीत्कान्ता कान्त्यधिदेवता ।

बेला लावण्यपायोधेर्विश्रुता विजयाख्यया ॥ २६ ॥

सौदामिनीव जलदं नवमञ्जरीव

चूतद्रुमं कुसुमसंपदिवाद्यमासम् ।

ज्योत्स्नेव चन्द्रमसमच्छविभेव सूर्य

तं भूमिपालकमभूषयदायताक्षी ॥ २७ ॥

अस्याः पादयुगं गलश्च वदनं किञ्चाब्जसाम्यं दधुः

कान्तिः पाणियुगं दृशौ च विदधुः पद्माधिकोल्लासताम् ।

वेणी मन्दगतिः कुक्षौ च बत हा सन्नागसंकाशतां

स्वीचक्रुः सुदृशोऽङ्गसौष्ठवकला दूरे गिरां राजते ॥ २८ ॥

‘पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः’ इत्यमरः । मयूरीपुरतः, मयूरीः पुरस्तात्, नृत्यस्य ताण्डवस्य कलया चानुर्येण विलसति शोभत इत्येवंशीलस्तम्, कलापिनं मयूरम्, निर्दिश्य प्रदर्श्य, अयं पुरोवर्तमानः तव शिखी मयूरः, ममापि मन्दभागवायाः, तथा शिखी वङ्गिः, इत्येवं प्रकारेण, सगद्गदं यथा स्यात्तथा, आलपन्ति स्म कथयन्ति स्म । श्लेचालङ्कारः ।

अथ तस्य सत्यन्धरस्य भार्या वर्णयितुमाह—तस्येति—तस्य पूर्वोक्तस्य सत्यन्धरस्यैतन्नाममहो-पतेः, कान्तेर्हीनेरधिदेवताधिष्ठातृदेवी, लावण्यपायोधेः सौन्दर्यसागरस्य, बेला तटी, विजयाख्यया विजयेति नाम्ना विश्रुता प्रख्याता, कान्ता वल्लभा, आसीद् बभूव ॥ २६ ॥

तां वर्णयितुमाह—सौदामिनीवेति—आवते अङ्गिणी यस्याः सा विशाललोचना सा विजया, सौदामिनी तडित्, जलदं मेघमिव, नवमञ्जरी नूतनपुष्पकम् चूतद्रुममिव माकन्दमहीरुहमिव, कुसुमसंपत् पुष्पसम्पत्तिः, आद्यमासमिव चैत्रमासमिव ज्योत्स्ना चन्द्रिका, चन्द्रमसमिव शशिनमिव, अच्छविभा निर्मल-प्रभा सूर्यमिव प्रभाकरमिव, तं भूमिपालकं सत्यन्धरमर्हापालम्, अभूषयदलङ्कार । मालोपमा ॥ २७ ॥

अस्या इति—किञ्चान्यत्, अस्या विजयामहादेव्याः, पादयुगं चरणयुगलम्, गलः कण्ठः, वदनं च मुखं च, अञ्जानां साम्यं सादर्यं दधुर्दधति स्म, पादयुगपक्षेऽब्जस्य कमलमिति, गलपक्षे शङ्कु इति, वदनपक्षे चन्द्र इति चार्थः । ‘अञ्जो धन्वन्तरौ चन्द्रे निचुले क्लीवमम्बुजे । अली कम्बुनि’ इति विश्वलोचनः, कान्तिर्दीप्तिः, पाणियुगं हस्तयुगलम्, दृशौ च नयने च, पद्माधिकोल्लासतां पद्माधिकशोभाम्, विदधुश्चक्रुः, कान्तिपक्षे पद्माया लक्ष्म्या अधिकोल्लासतामधिकशोभामिति, पाणियुगपक्षे, पक्षेभ्यः कमलेभ्यः स्वाभिल-षितदायकत्वेन निधिविशेषेभ्यो वाधिकोल्लासतामधिकशोभामिति, इवपक्षे च पक्षेभ्यो मृगेभ्यः कमलेभ्यो-वाधिकोल्लासतामधिकशोभामिति चार्थः । ‘पद्माऽली पद्मनालेऽब्जे व्यूहसंख्यान्तरे निधौ । पद्मके नाग-भेदे ना पद्मा भाङ्गांभियोः स्त्रियाम्’ इति विश्वलोचनः । वेणी कवरी मन्दगतिर्मन्धरगतिः, कुक्षौ च स्तनी च, सन्नागसंकाशतां सन्नागसादर्यम्, स्वीचक्रुरङ्गीचक्रुः, वेणी पक्षे संस्थासो नागरश्च सन्नागः सत्सर्प-स्तस्य संकाशतां सादर्यमिति, मन्दगतिपक्षे संस्थासौ नागश्च हस्ती चेति सन्नागस्तस्य संकाशतां समान-तामिति, कुक्षपक्षे न गच्छत इति नगौ, नगावेव नागौ, सन्तौ च तौ नागौ चेति सन्नागौ सत्पर्वतौ, यद्वा सन्नौ निकटवर्तिनौ च तावगौ च पर्वतौ चेति सन्नागौ तयोः संकाशताम् सदृशतामिति चार्थः । ‘नागः पद्मगुप्तागनागकेसरदन्तिवु’ इति विश्वलोचनः । इत्यम्, अस्याः सुदृशः सुलोचनाया विजयाया इति यावत्, अङ्गानां हस्तपादाद्यवयवानां सौष्ठवकला सौन्दर्यकला, गिरां बाणानां, दूरे विप्रकृष्टं राजते शोभते । वाग-गोचराङ्गशोभावती सासीदिति भावः । ‘बत’ ‘हा’ इत्यभ्यययुगं विस्मयार्थं पादपूर्ती वा । श्लेषोपमा ॥ २८ ॥

अमूर्तेरप्यनङ्गस्य सत्सु सञ्जीवनेष्विव ।

अन्येष्वन्तःपुरेष्वेवा राज्ञः प्राणा इवामभत् ॥ २६ ॥

शृङ्गारसागरतरङ्गपरम्परां तां

देवीं सुखेन रमयन्नधिपो नराणाम् ।

आनन्दसिन्धुजठरे विलुठन्सदायं

गीर्वाणराजपदवीं च तृणाय मेने ॥ २७ ॥

अथैकदा भूपालमणिरयमग्रगण्योऽपि प्राज्ञपरिषदामधिपतिरपि राजनयविदामधिकोऽपि परावरतत्त्वयाथात्म्यवेदिनामुदाहरणमपि सकलसमुचिताचाराणाम्, कामपरतन्त्रतचित्ततया कृत्याकृत्यमजानानः, कर्मसारथिचोदित इव सज्जनवनविलसदङ्गाराय काष्ठाङ्गाराय काश्यपीं दातुमियेष । ततो विदितवृत्तान्ता मूर्तिमन्त इव राजतन्त्रमन्त्रा विवर्ता इव प्रजाभागधेयानां प्रकारा इव कुलप्रतिष्ठायाः परिणाम इव क्षमानुरागाणां पारदृष्टानः शास्त्रपाथोनिधीनाममात्य-मुल्याः स्वयं संमन्त्र्य नरपतिमभ्येत्य समुचितं विज्ञापयामासुः ।

देव त्वयि प्रथितनीतिपयोधिचन्द्रे विज्ञापनं न घटते ध्रुवमस्मदीयम् ।

विश्वप्रसिद्धसुरभौ मृगनाभिपुञ्जे मल्लीसुमेन सुरभीकरणं यथेह ॥ २९ ॥

अमूर्तेरिति—अमूर्तेरपि शरीररहितस्यापि, अनङ्गस्य कम्पस्य, सञ्जीवनेषु जीवन्मरणकेषु, अन्येष्वितरेषु, अन्तःपुरेष्वन्तःपुरेष्वेव विविधवनितासमूहेष्विति यावत् । सत्सु विद्यमानेष्वपि, एषा विजया, राज्ञो नरपतेः, प्राणा इव चेतनेत्र, अभवद् बभूव सर्वाधिकप्रियासीदिति भावः ॥ २६ ॥

शृङ्गारेति—शृङ्गारसागरस्य शृङ्गारपायोपेक्षतरङ्गपरम्परां कल्लोलमालाम्, ताम्, पूर्वोक्ताम्, देवीं महिषीम्, सुखेन शर्मणा, रमयन् ऋडयन्, सदा शश्वत्, आनन्दसिन्धुजठरे प्रमोदपारावाराभ्यन्तरे, विलुठन् लुण्ठनं कुर्वन्, च, अयं नराणामधिप एष सत्सन्धरो नृपः, गीर्वाणराजस्य पुरन्दरस्य पदवीं पदं तृणाय मेने तृणवत्तुच्छं मेने मन्यते स्म 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । इन्द्रादप्यात्मानं श्रेष्ठं मन्यते स्मेति भावः ॥ २७ ॥

अथैकदिति—अथानन्तरम्, एकैकस्मिन् समये, अयं भूपालमणिरिव राजश्रेष्ठः, प्राज्ञपरिषदाम् विद्वत्समितिनीनाम्, अग्रगण्योऽपि प्रमुखोऽपि, राजनयविदां राजनीतिज्ञानाम् अधिपतिरपि प्रधानोऽपि, परावर-तत्त्वानामुच्चावचपराधानां याथात्म्यं स्वस्वरूपं विदन्ति जानन्ति, तेषाम्, अधिकोऽपि श्रेष्ठोऽपि सकलाश्च ते समुदाचाराश्च तेषां निखिलोत्तमव्यवहाराणाम्, उदाहरणमपि निदर्शनमपि सन्, कामेन मदनेन पर-तन्त्रितं स्ववर्शाकृतं चित्तं मनो यस्य, तस्य भावस्तत्ता तथा कृत्याकृत्यम् 'इदं कर्तव्यमिदञ्च न कर्तव्यम्' इति, अजानानोऽनुपपन्नानः, कर्मैव सारथिस्तेन चोदितः स इव विधिसूतप्रेरित इव, सज्जनाः साधव एव वनं काननं तस्मिन् विलसन् शोभमानो योऽङ्गारस्तद्द्रव्यं, काष्ठाङ्गाराय-एतन्नामसचिवविशेषाय, काश्यपीं चित्तिम्, दातुमियेष दातुमभिलषितवान् ।

तत इति—ततस्तदनु, विदितो विज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो वीस्ते, मूर्तिमन्तः शरीरधारिणः, राज्ञो तन्त्रमन्त्रा इव, तन्त्रः स्वराष्ट्रस्य चिन्तनम्, मन्यो मन्यादिभिः सह गुप्तविमर्शः, प्रजाया जनताया भागधेयानि भाग्यानि तेषां विवर्ता इव पर्याया इव, कुलस्य गोत्रस्य प्रतिष्ठाः संस्कृतिस्तस्याः प्रकारा इव विशेषा इव, क्षमानुरागाणां पृथिवीप्रेष्ठ्याम् परिणामा इव पर्याया इव, शास्त्रपाथोनिधीनाममागममहोदधीनाम्, पारं दृष्टवन्तः पारदृष्टवानः पारगमिनः, अमात्यमुख्याः सचिवप्रधानाः, स्वयं स्वत एव, संमन्त्र्य सम्यग् विमृश्य, नरपतिं सत्यन्धरमहाराजम्, अभ्येत्य सम्मुखमागत्य, समुचितं सूचितं यथा स्यात्तथा, विज्ञापयामा-सुनिवेद्याल्लङ्कः ॥

देव इति—हे देव हे राजन् ! नीतिरेव पयोधिर्नीतिपयोधिर्नसागरस्तस्य चन्द्रः शशी, प्रथितः प्रसिद्धासी नीतिपयोधिचन्द्रश्च तस्मिन्, त्वयि भवति, अस्मदीयं मामकीनम्, विज्ञापनं निवेदनम्, ध्रुवं

अथापि रसनाकण्डूखण्डनाय विनिर्मिता ।

विज्ञप्तिः श्रोतुमधुना श्रीमन्तं संप्रतीक्षते ॥ ३२ ॥

देव श्रीमदीयभुजपरिचालिता भूमिभामिनी भुजान्तरारोपणम्, नन्दनवनोल्लासिता हरिचन्दनलतेव वनान्तरम्, चूतवनकलिता मल्ली-वल्लीव स्नुहीवनम्, कमलवनालया लक्ष्मी-रिवार्कवनम्, अरविन्दस्यन्दिमकरन्दमुदिता चञ्चरीकपङ्क्तिरिव गोक्षुरकवनम्, सज्जनसंदोह-समभ्यस्यमाना विद्येव कुट्टिजनं नाहति । अयं किञ्च राजधर्मः श्रीमद्भिरवश्यं ज्ञातव्यो, यन्निज-हृदयमपि सर्वथा न विश्वसनीयं किमुत जनान्तरम्, किन्तु सर्वेषामपि स्वीयत्वेन विश्वसनीयत्वेन च ज्ञातव्यो यथा चन्द्रसूर्यौ ।

धर्मार्थयुग्मं किल काममूलमिति प्रसिद्धं नृप नीतिशास्त्रे ।

मूले गते कामकथा कथं स्यात्केकायितं वा शिखिनि प्रणष्टे ॥ ३३ ॥

उर्वश्यामनुरागतः कमलभूरासावकीर्णोऽज्ञात

पार्वत्याः प्रणयेन चन्द्रमकुटीऽप्यर्धाङ्गनोऽजायत ।

निरचयेन, तथा तेन प्रकारेण न घटते न संगतं जायते, यथा येन प्रकारेण, इह लोके, विश्वस्मिन् निखिल-संसारे प्रसिद्धः प्रथितः सुरभिर्गन्धो यस्य तस्मिन्, सुगनाभिपुष्पे कस्तूरीसमूहे, मल्लीसुमेन मालतीकुसु-मेन, सुरभीकरणं सुगन्धीकरणं, न घटत इति क्रियासम्बन्धः ॥ ३१ ॥

अथापि—अथापि तथापि, रसनाया जिह्वायाः कण्डूः खर्जनं तस्याः खण्डनं तस्मै, विनिर्मिता कृता, विज्ञप्तिः प्रार्थना, अधुना साम्प्रतम्, श्रोतुमाकर्णयितुम्, श्रीमन्तं भवन्तम्, संप्रतीक्षते भवतः प्रतीक्षां कुरुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

देव इति—हे देव हे राजन् ! श्रीमदीयेन भवदीयेन भुजपरिधेय बाहुगलेन, आलालिता सम्यग्-धृता, भूमिभामिनी महामहिला, नन्दनवने पुरन्दरोपवन उल्लासिता वर्धिता, हरिचन्दनलता कल्पवृक्षविशेष-वल्लरी वनान्तरमिव काननान्तरमिव, चूतवनकलिता माकन्दारम्बोद्भूता मल्लीवल्ली मालतीलता स्नुही-वनमिव गुडाकाननमिव 'वज्रः स्नुक् ली स्नुही गुडा । समन्तदुग्धा' इत्यमरः 'धूवर इति प्रसिद्धवनस्पतिवन-मिवेति यावत्, कमलवनं वारिजविपिनमालयो निवासो यस्याः सा, लक्ष्मीः श्रीः, अर्कवनमिव 'आर्क' इति-प्रसिद्धवृक्षकाननमिव, अरविन्देभ्यः कमलेभ्यः स्यन्दिना चरता मकरन्देन कौसुमेन मुदिता प्रहृष्टा चञ्चरीक-पङ्क्तिभ्रमरभेजिः गोक्षुरकवनमिव 'गोक्षुर' इति प्रसिद्धकण्टकिवनस्पतिगहनमिव, सज्जनसन्दोहेन साधु-समूहेन समभ्यस्यमाना सम्यगाराध्यमाना विद्या कुट्टिजनमिव मिथ्यादृष्टिपुरुषमिव, भुजान्तरारोपणं बाहुन्तराश्रयणम्, नाहति न तद्योग्यास्ति । अयं वक्ष्यमाणः, किलेति वार्तायाम्, राजधर्मः पृथिवीपतिकर्तव्यम्, श्रीमद्भिर्भवद्भिः अवश्यं प्राधान्येन, ज्ञानव्यो बोधव्यः, यत्, निजहृदयमपि, स्वचेतोऽपि सर्वथा सर्वप्रकारेण, न विश्वसनीयं न विश्वासभाजनमस्ति, किमुत जनान्तरं लोकान्तरम् । किमेवं सन्धपि, सर्वेषां निखिला-नामपि, स्वीयत्वेनास्मीयत्वेन, विश्वसनीयत्वेन च विश्वासभाजनत्वेन च चन्द्रसूर्यौ यथा शशदिवाकराविव, ज्ञातव्यो बोधव्यः । यथा चन्द्रसूर्यौ सर्वेषां स्वीयत्वेन विश्वसनीयत्वेन च ज्ञायेते तद्वन्मृपतिरपि सर्वेषां स्वीयत्वेन विश्वसनीयत्वेन च ज्ञातव्य इति भावः ।

धर्मार्थयुग्ममिति—हे नृप हे राजन्, नीतिशास्त्रे नीत्यागमे, कामस्य कामपुरुषार्थस्य मूलं कारणम्, धर्मार्थयोर्धर्मार्थपुरुषार्थयोर्धर्मं युगलम्, अस्तीति प्रसिद्धं प्रख्यातम्, किलेति वार्तायाम्, मूले कारणभूते, धर्मार्थयुग्मे गते नष्टे सति, शिखिनि मयूरे, प्रणष्टे गते मृते वा, केकायितं वा केकेव 'वा स्याद्विकल्पोपमयं-रिवार्थेऽपि समुच्चये' इत्यमरः, कामस्य मदनस्य कथा चर्चा कामकथा कथं केन प्रकारेण, स्यादुभवेत् ॥ ३३ ॥

उर्वश्यामिति—उर्वश्याम् एतन्नामस्वर्गस्थायाम्, अनुरागतः, प्रेम्णा, कमलभूराज्ञा, अज्ञादधिरम्,

विष्णुः स्त्रीषु विलोलमानसतया निन्दास्पदं सोऽप्यभूद्
बुद्धोऽप्येवमिति प्रतीतमखिलं देवस्य पृथ्वीपते ॥ ३४ ॥

इत्यादिनीतिप्रचुरा वाणी राज्ञो न संस्थिता ।
कामजर्जरिते चित्ते क्षीरं क्षिप्रपदे यथा ॥ ३५ ॥

तदनन्तरमयं चित्तिपतिरिक्षुचापशरलक्ष्यतया मोहाक्रान्तचेतनः काष्ठाङ्गारविदितदुराचारं
काष्ठाङ्गारमाहूयानीय च विजनं देशमेवमुवाच ।

कामसाम्राज्यमस्माभिः पाल्यते यन्निरन्तरम् ।
तत्पाल्यतामिदं राज्यं भवतावहितात्मना ॥ ३६ ॥

इति नरपतिवाणीमाहरन्नेष तोषात्
प्रतिवचनमुवाच श्रीमता न्यस्तभारम् ।

नृप न हि परिशक्नोम्यद्य बोधुं समस्तं
वृषभ इव करीन्द्रेणार्पितं तुङ्गभारम् ॥ ३७ ॥

तुरगस्य सरो यथा विलासं गरुडस्यैव गतानि कुक्कुटः ।
चटकः कलहंसकस्य यद्वत्तव मार्गं न हि गन्तुमुत्सहे ॥ ३८ ॥

अवकीर्णी दोषयुक्तः, आस बभूव, 'आस' इति विभक्तिप्रतिरूपकमन्ययम्, न त्वस्तेर्किटि प्रयोगः । पार्वत्या
तुर्गायाः, प्रणयेन स्नेहेन, चन्द्रमकुटोऽपि शिबोऽपि, अर्धमङ्गना यस्य तथाभूतोऽर्धस्त्रीकः, अजायत बभूव ।
स प्रसिद्धः, विष्णुरपि कृष्णोऽपि, स्त्रीषु गोपवनितासु, विलोलं वपलं मानसं चित्तं यस्य, तस्य भावस्तया,
निन्दास्पदं गर्हास्थानम्, अभूत् । एवमनेन प्रकारेण बुद्धोऽपि तथागतोऽपि निन्दास्पदमजायत । इतीश्वरः,
अखिलं सर्वम्, हे पृथ्वीपते हे राजन् ! देवस्य भवतः, प्रतीतं प्रख्यातम् ॥ ३४ ॥

इत्यादीति—इत्यादि नीत्या पूर्वोक्तप्रकारकनयोपदेशेन प्रचुरा प्रभूता वाणी भारती मन्त्रिणामिति
शेषः, राज्ञो नृपस्य, कामेन मत्नेन, जर्जरिते जीर्णे चित्ते चेतसि, क्षिप्रं पलक्षितो घटश्चिद्रूपस्तस्मिन्
सचिद्रूपकुम्भे क्षीरं यथा दुर्यधिव, न संस्थिता न सम्यक् प्रकारेण स्थितिं प्राप्ता ॥ ३५ ॥

तदनन्तरमिति—तदनन्तरं तत्परत्वात्, अवसरे चित्तिपतिर्भूपाल इक्षुचापस्य कामस्य शरणां
वाणानां लक्ष्यतया वेध्यत्वेन, मोहाक्रान्ता व्यपगतविवेका चेतना यस्य तथाभूतः सन्, काष्ठान्तरेषु
दिग्वक्त्रेषु विदितो दुर्णयो यस्य तं काष्ठाङ्गारमेतन्नामानं सखिविशेषम्, आहूयकार्ष्यं, विजनं विविक्तं
निर्जनमिति यावत्, देशं स्थानम्, आनीय च प्रापय च, एवं वचनमागप्रकारेण, उवाच जगात् ।

कामेति—यद्यस्मात् कारणात्, अस्माभिः, निरन्तरं शरवत्, कामसाम्राज्यं मदनराज्यम्, पाल्यते
रक्ष्यते, तत्तस्मात्कारणात्, भवता त्वया, अवहितः प्रमादरहित आत्मा यस्य तथाभूतेन सता इदमथावधि
मया पालयमानम्, राज्यं साम्राज्यम्, पालयताम् रक्षयताम्, कर्मणि प्रयोगः ॥ ३६ ॥

इतीति—इति पूर्वोक्तप्रकारम्, नरपतिवाणीं नरेन्द्रभारतीम्, आहरन् प्राप्तुम् शृण्वन्निति
वाचत्, एष काष्ठाङ्गारः, तोषादानन्दान्, प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम्, उवाच जगात् । हे नृप हे राजन् !
करीन्द्रेण गजेन्द्रेण, अर्पितं न्यस्तम्, तुङ्गभारं मूलतभारम्, वृषभ इवानुवाजिव, अघोदानीम्, समस्तं
निखिलम् श्रीमता भवता, न्यस्तभारं निक्षिप्तभारम्, बोधुं धर्तुं न हि परिशक्नोमि नैव समर्थोऽस्मि ।
उपमालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् 'ननमययुतेयं मालिनी मांगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

तुरगस्येति—तुरगस्य हयस्य, विलासं शोभाम्, सरो यथा वैशाखनन्दन इव 'खरो वैशाखनन्दनः'
इत्यमरः, गरुडस्य तावत्स्य, गतानि गमनानि कुक्कुट इव ताम्रचूड इव, कलहंसकस्य कादम्बरस्य, चटकः
कलविट्कः, यद्वत् तव भवतः मार्गं पन्थानम्, गन्तुं अजितुम्, न हि नैव, उत्सहे प्रेरितो भवामि । भव-
दर्पितं भारं धर्तुं सर्वथाहमसमर्थोऽस्मीति भावः ॥ ३८ ॥

इति सप्रभयसालपन्तं कुतुककोरकितस्वान्तं भूपतिर्वचनान्तरमत्र न वक्तव्यमिति नियम्य, धन्योऽस्मीति तन्निदेशं शिरसि निवधानं राज्यभारे नियोज्य, प्रतिदिनमेधमानरागलतालवाला-
यितद्वयो विषयसुखविशः कानिचिदिनानि निनाय ।

अथ कदाचिद्वसन्नायां निशायां बारुणीसुवासिनीकज्जलकलितराजतकरण्डक इव ग्रह-
राजदर्शनभयेन सत्वरं निर्गच्छन्त्या निशास्वैरिण्या निपतितताटङ्क इव नभोवारणकुम्भस्थलकलित-
मौक्तिकपत्र इव अपरसिन्धुपयःपूरणार्थं यामिनीकामिनीकरकलितस्फाटिकषट इव वरुणदिशा-
वशावल्लभशुण्डादण्डच्युतसपङ्कविस इव मदनसायकशाणोपल इव पश्चिमदिशाविशालाक्षी-
पुष्पकन्दुक इव चरमधराधरदन्तावलकुम्भस्थलसंभाष्यमानशम्बरारिषण्वेष्ट इव निशाकरे,
वीरजिनपतिकोपाग्निदग्धाङ्गमनङ्गं कलङ्कच्छलेन निजाङ्गमारोप्य संजिजीविषयेव संजीवनौषधानि
गगनकाननेषु मार्गयित्वा तत्परिमार्गणायेव चरमशिखरिशिखरमधिरुढे, तत्र विरलतया वर्तमानैः
संध्यारुणतमःकालेषपङ्कैरङ्कितगगनपर्यङ्कतले निशाचन्द्रयोः क्रीडासंमर्दविलुलितकुसुमनिकरेष्विव
म्हानतामुपगतेषु तारकानिकरेषु, निजकान्तं निःश्रीकमालोक्येव नैजतेजोविरहितेवौषधिनिचयेषु,

इतीति—इत्येवं प्रकारेण, सप्रभयं सविनयम्, आलपन्तं निगाद्यन्तम्, कुतुकेनाविचारितराज्यल-
क्ष्मीप्राप्तिजनितकुतूहलेन कोरकितं कुड्मलितं न्यासमिति यावत् स्वान्तं मानसं यस्य तथाभूतम्, तं काङ्क्षा-
ङ्गारम्, भूपतिः सत्यन्वरः, अत्रास्मिन् विषये, अन्वद् वचनं वचनान्तरम्, न निगाद्यम्, इतीत्यं प्रकारेण
नियम्यावरुण्य, धन्योऽस्मीति कृतपुण्योऽस्मीति विचार्य तन्निदेशं राजाज्ञाम्, शिरसि मूर्ध्नि, निवधानं
धरन्तम्, तम्, राज्यभारे राज्यकर्मणि, नियोज्य नियुक्तं कृत्वा, प्रतिदिनं प्रतिदिवसम्, पृथमाना वर्धमाना
या रागलता स्नेहवल्ली, तस्या आलवालायितमावालवदाचरितं इदं यस्य सः 'स्यादालवालामावाल-
मावापः' इत्यमरः, विषयसुखस्य कामसुखस्य विशयः परार्थानः सन्, कानिचिद् दिनानि कतिपयदिवसान्,
निनाय नयति स्म ।

अथ कदाचिदिति—अथानन्तरम्, कदाचित् जानुचित्, निशायां रजन्याम् अवसन्नायां शीणायाम्
सत्याम्, बारुणी पश्चिमदिशैव वा सुवासिनी सौभाग्यवती वनिता तस्याः कज्जलेनाञ्जनेन कलितो पुष्पो
यो राजतकरण्डको रीप्यनिर्मितभाजनं तस्मिन्निव, ग्रहराजस्य सूर्यस्य दर्शनमवलोकनं तस्मान्नयं भीतिस्तेव
सत्वरं सवेगं निर्गच्छन्त्या निग्राजन्त्याः पलायमानाया इति यावत्, निशा रजन्येव स्वैरिणी पुञ्जली तस्याः,
निपतितताटङ्क इव स्त्रलितकणीभरण इव, नभोवारणस्य गगनराजस्य कुम्भस्थले गण्डप्रदेशे कलितं द्रुतं चन्
मौक्तिकपत्रं मुक्ताफलपट्टं तस्मिन्निव, अपरसिन्धोः पश्चिमसमुद्रस्य पयसो जलस्य पूरणार्थं भरणार्थं यामिनी-
कामिन्या रजनीरमण्याः करकलितो हस्तद्वयो यः स्फाटिकषटः सितोपलकुम्भस्तस्मिन्निव, वरुणदिशायाः
पश्चिमदिशाया यो वशावल्लभो गजस्तस्य शुण्डादण्डात् करदण्डाच्युतं यत् सपङ्कविसं सकर्दमसृणालं
तस्मिन्निव, मदनसायकानां कामवाणानां शाणोपल इव तीक्ष्णकरणप्रस्तर इव, पश्चिमदिशैव वा विशा-
काक्षी दीर्घलोचना ललनेति यावत्, तस्याः पुष्पकन्दुक इव कुसुमगेन्दुक इव चरमधराधरोऽस्तावल
एव दन्तावलो गजस्तस्य कुम्भस्थलेन गण्डप्रदेशेन संभाष्यमानो ध्रियमाणो यः शम्बरारोमनसिजस्य वज्र-
खेटो हीरकमौलिस्तस्मिन्निव, निशाकरे चन्द्रमसि, वीरजिनपतेर्वर्धमानजिनेन्द्रस्य कोपाग्निना क्रोधपावकेव
दग्धं भस्मीभूतमङ्गं शरीरं यस्य तथाभूतम्, अनङ्गं मन्दम्, कलङ्कच्छलेन लक्ष्मण्याजेन, निजाङ्गं स्वोत्सङ्गम्,
मारोप्य स्थापयित्वा, संजिजीविषयेव संजीवितुमिच्छन्नेव, गगनकाननेषु नभोऽरण्येषु, संजीवनौषधानि
संजीवनमैषज्यानि, मार्गयित्वा गन्धेयित्वा, तत्परिमार्गणायेव तद्व्येषणायेव, चरमशिखरिणोऽस्ताव-
लस्य शिखरं शृङ्गम्, अधिरुढेऽधिष्ठिते सति, तत्र, विरलतया सान्तरतया, वर्तमानैर्विद्यमानैः, संध्यया
तत्कालजातलोहितिमग्राणा ये तमःकालेषपङ्कैरङ्कितस्तूरीद्रवास्तैः, अङ्कितं विङ्कितं चद् गगनमेव पर्यङ्कतकं
पर्यङ्कतस्तस्मिन्, निशाचन्द्रयो रजनीरजनीकरयोः, क्रीडासंमर्देन केलिसंमर्देन विलुलितानि प्वस्तानि
यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां निकराः समूहास्तेष्विव, तारकानिकरेषु नक्षत्रनिचयेषु, म्हावतां कान्तिराहि-

१. विदधानं व० । २. कज्जलकलितं व० । ३. पुष्पकन्दुकं व० । ४. वज्रखेटक इव व० ।

अनेन कुमुदबन्धुना निजवसतिः कमलावलिर्बिष्वस्तेति कोपादिव निशाकान्तास्त्रिष्कान्तायां कम-
लायाम्, निजनायकविरहानलधूमरेखां निर्गच्छद्भृङ्गमालाव्याजेनोद्गमन्तीषु कुमुदिनीषु, संभोग-
स्वेदसलिलैः प्रशान्तं मनसिजाम्निं विकचकमलरजःकणैरुद्दीपयितुमिव वहति प्राभातिके मारुते,

निद्रावती सा नरपालकान्ता स्वप्नं ददर्श स्वशुभाशुभान्तम् ।

अस्वप्नगम्यं किल भावि तस्याः स्वप्नेन गम्यं वत संवभूव ॥ ३६ ॥

ततः पुरन्दराशयां सन्ध्याबन्धूकसच्छविः ।

रुरुचे गगनाम्भोधिबिद्रुमोद्यानराजिवत् ॥ ४० ॥

अथाविरासीदिवसाधिनाथः प्राचीबधूटोगृहरज्जदीपः ।

व्योमश्रियः समणिकन्दुको वा सन्ध्याङ्गनाया मुखकुङ्कुमं वा ॥ ४१ ॥

पूर्वपयोराशितैलोपान्तविराजमाने पतङ्गपातभयेनेवोपरिविन्ध्यस्तगगनमरकतपात्रविशोभिते
प्रदीप इव, पूर्ववारिधिबिद्रुमच्छटाकान्तिमरीभिरिव प्राच्यपयोनिधिसकाशाङ्गनजलधिशोषणायोद्ग-
ताभिरिव बाडवामिज्वालाभिः प्रभाराजिभिरनुरक्तमण्डले चण्डकरे उदयधराधरशिखरमधिरुढे,

त्यम्, उपगतेषु प्रातेषु, निजकान्तं स्ववस्त्रं चन्द्रमिति यावत्, निःश्रीकं लक्ष्मीरहितम्, आलोच्येव दृष्टेव,
औषधनिचयेषु मैषज्यसमूहेषु तृणवज्ज्योतिःप्रभृतिष्विति यावत्, नैजं स्वकांथं यत्तेजस्तेन विरहितेषु वज्रितेषु
सन्तु, अनेन कुमुदबन्धुना एतेन चन्द्रमसा, निजवसतिर्निजजिकेतनम्, कमलावलिः पञ्चपङ्क्तिर्बिष्वस्ता
नाशिता, इति कोपादिव क्रोधादिव, निशाकान्तास्त्रिष्कान्तमसः, कमलायां लक्ष्यां त्रिष्कान्तायां निर्गतायां
सन्ध्याम्, निर्गच्छन्त्यो त्रिष्कान्तमस्यो वा भृङ्गमालाः षट्पदपङ्क्तयस्तासां व्याजेन छलेन, कुमुदिनीषूपलिनीषु,
निजनायकस्य स्वपतेर्विरहो वियोग एवानलो वह्निस्तस्य धूमरेखां भृङ्गपङ्क्तिम्, उद्गमन्तीषु प्रकटयन्तीषु,
सतीषु, संभोगस्वेदसलिलैः सुरतघर्मोदकैः, प्रशान्तं मन्द्रीभूतम्, मनसिजाम्निं कन्दर्पानलम्, विकचकमलानां
प्रस्फुटितपद्मानां रजःकणाः परमांशास्तैः उद्दीपयितुमिव प्रज्वलयितुमिव, प्राभातिके प्रातःकालिके, मारुते
पवने, वहति वाति सति । अत्र सर्वत्र 'यस्य च भावे भावलक्षणम्' इति सप्तमी ।

निद्रावती—निद्रावती शयाना, सा पूर्वोक्ता, नरपालकान्ता राज्ञी, स्वस्याः शुभाशुभे श्रेयोऽश्रेयसी
अम्ली परिणामी कले यस्य तम्, स्वप्नम्, ददर्श विलोकयामास । तस्या राज्ञ्याः, न स्वप्नेऽपि गम्यमित्य-
स्वप्नगम्यं सुतुल्यं भावि भविष्यत्, स्वप्नेन, गम्यं ज्ञातुं योग्यम्, संवभूव सम्यगभूत् । किलेति वार्तायाम्,
वतेति लेदे ॥ ३६ ॥

ततः पुरन्दराशयामिति—ततस्तदनन्तरम्, पुरन्दरस्य पुरदूतस्याशा काष्ठा तस्याम्, पूर्वदि-
शायामिति यावत्, बन्धूकस्येव सच्छविर्वस्याः सा ज्वालकुसुमसरकान्तिः, सन्ध्या सूर्योदयाग्राभूतोऽरुणिमा,
गगनं नभ एवाग्नोधिः सागरस्तस्य वा विद्रुमोद्यानराजिः प्रवालोपवनपङ्क्तिस्तद्वत् । रुरुचे
शुशुभे ॥ ४० ॥

अथेति—अथ सन्ध्याप्रसारानन्तरम्, प्राच्येव बधूटी प्राचीबधूटी पूर्वदिक्कामिनी तस्या गृहे विद्य-
मानो यो रत्नद्वीपो मणिमयर्दीपः, व्योमश्रियो गगनलक्ष्म्याः, सन् समीचीनः, मणिकन्दुको वा रत्नगेनुकः
इव, सन्ध्याङ्गनायाः सन्ध्येवाङ्गना वनिता तस्या मुखकुङ्कुमं वा वदन्तिलक्षमिव, दिवसाधिनाथः सूर्यः,
आविरासीत् प्रकटीबभूव ॥ रूपकम् ॥ ४१ ॥

पूर्वपयोराशीति—पूर्वभासी पयोराशिश्चेति पूर्वपयोराशिः पूर्वसागरस्तस्य तैलस्य स्नेहस्यो-
पान्ते समीपे विराजमाने शोभमाने, पतङ्गानां शलमानां पातस्य पतनस्य भयेनेव मीत्येव, उपरिविन्ध्य-
स्तेनोर्ध्वधारितेन मरकतपात्रेण हरिन्मणिभाजनेन विशोभिते विराजिते प्रदीप इव दीपक इव, पूर्ववारिधेः पूर्व-
सागरस्य विद्रुमच्छदानां फलवसमूहानां कान्तिमरीभिरिव वींतिपरम्परामिरिव, प्राच्यपयोनिधेः पूर्वसागरस्य
सकाशासमीपात्, गगनमेव जलधिर्गगनजलधिराकाशपारावारस्तस्य विशोषणं तस्मै, उद्गताभिरुपतिसाभिः,
बाडवामिज्वालामिरिव वडवामलाभिर्मिरिव, प्रभाभिः कान्तिसमूहैः अनुरक्तमण्डलं मण्डलं विन्दं यस्य तथाभूते
चण्डकरे सूर्ये, उदयधराधरस्य पूर्वावलम्ब्य शिखरं शृङ्गम्, अधिकश्रेष्ठमिति सति ।

तावन्महीपालकमन्दिरान्तःपिकप्रतिस्पर्धिमनोः कण्ठाः ।
 प्राबोधिकाः पेटुहपेत्य देव्याः प्रबोधनार्थं ध्वनिभिर्गभीरैः ॥ ४२ ॥
 देवि प्रभातसमयोज्यमिहाञ्जलिं ते
 पद्मैः करैर्विरचयन्मन्दरपुल्लरूपैः ।
 भृङ्गादिमञ्जुलरवैस्तनुते प्रबोध-
 गीतिं नृपालमणिमानसहंसकान्ते ॥ ४३ ॥
 देवि त्वदीयमुखपङ्कजनिर्जितश्री-
 अन्दो विलोचनजितं दधदेणमङ्गे ।
 अस्ताद्रिदुर्गसरणिः किल मन्दतेजा
 द्राग्वारुणीभजनतश्च पतिष्यतीव ॥ ४४ ॥
 बलरिपुहरिदेवा रक्तसन्ध्याम्बरश्री-
 रविमयमणिदीपं रथ्यदूर्वासमेतम् ।
 गगनमहितपात्रे कुर्वती भाक्षताकृत्ये
 प्रगुणयति निकामं देवि ते मङ्गलानि ॥ ४५ ॥

तावदिति—तावत्, यावज्जास्वानुदेतुमुदवाचलशिलरमधिरोहति तावत्, महीपालकस्य नृपस्य मन्दिरान्तर्भवनाभ्यन्तरे, पिकप्रतिस्पर्धिनः कोकिलमत्सरिणो मनोज्ञाः प्रियाः कर्णाः सुवर्णसमूहाः येषां ते, मधुरवाच इति यावत्, 'कर्णः पृथग्व्येष्टपुत्रे सुवर्णालौ श्रुतावपि' इति मेदिनी, प्राबोधिकाः प्रबोधः प्रबोधनं येषां ते भागधविशेषाः उपेत्यामिमुखमागत्य, गभीरैरर्थगाम्भीर्यसहितैः, ध्वनिभिः शब्दैः, देव्या रात्र्याः, प्रबोधनार्थं जागरणार्थं, पेटुः पठन्ति स्म ॥ ४२ ॥

देवीति—नृपालमणे राजरत्नस्य सन्ध्याम्बरमहाराजस्येति यावत् मानसं चित्तमेव मानसं मानससरोवर-
 स्तत्र हंसकान्ता हंसी तत्संबुद्धी तथाभूते, हे देवि हे राज्ञि ! नरफुल्लरूपरीपद्विकसितस्वरूपैः, पद्मैः कमलैः, करैः पाणिभिः, अञ्जलिं करसरपुटं, विरचयन् कुर्वन्, अयं प्रभातसमयः प्रातःकाल, भृङ्गालीनां भ्रमर-
 पङ्क्त्यानां मञ्जुलरवा मनोहरशब्दास्तैः, ते भवत्याः, प्रबोधगीतिं जागरणगीतिकाम्, तनुते विस्तारयति ।
 रूपकोऽपेक्षा ॥ ४३ ॥

देवि त्वदीयेति—हे देवि हे राज्ञि ! त्वदीयमुखपङ्कजेन त्वदीयाभ्यामभिवन्देन, निर्जिता पराभूता श्रीः शोभा यस्य तथाभूतरचन्द्रः शशी, अङ्गे क्रोडे, विलोचनार्ण्या जितं विलोचनजितं नेत्रपराभूतम्, एणम् हरिणम्, दधद् विभ्रद्, अस्ताद्रिस्तावत् एव दुर्गा दुर्गस्थानं तस्य सरणिर्मागो यस्य सः, अथवास्ताद्रिदुर्गं एव शरणं यस्य सः, अथवा अस्ता गृहीताद्रिदुर्गस्य शैलदुर्गस्य सरणिर्मागो येन सः, तथाभूतः सन् मन्द-
 तेजा क्षीणप्रतापः अभूदिति शेषः किलेति वार्तायाम् । किञ्च, वारुणीभजनतः पश्चिमदिक्सेवनात्, अथ च मदिरासेवनात्, द्राक् कटिति, पतिष्यतीव नोचैर्गमिष्यतीव, पतितो भविष्यतीव । अन्योऽपि निबलः केन-
 चिद्वलीयसा पराजितः सन् पर्वतादौ भ्रमन् पतत्येवेति भावः । शिलहोत्रेणा ॥ ४४ ॥

नलरिपुहरिदिति—रक्तसन्ध्या लोहितसन्ध्यापलक्षिताम्बरश्रीर्नगोलक्ष्मीः पक्षे निचेलक्ष्मीर्यस्याः सा, एषा बलरिपोरिन्द्रस्य हरिकणा पूर्वादितेति यावत्, पक्षे कालिङ्गसाम्बाकाचिद्वनिता, रथ्या एव हया एव दूर्वा शतपथी तथा समेतं सहितम्, रविमयमणौ मणिदीपयेति रविमयमणिदीपस्तं सूर्यरूपरत्नदीपम्, भाक्षताकृत्ये नक्षत्रतन्त्रसहिते, गगनं व्योमैव महितं प्रशस्तं पात्रं भाजनं तस्मिन्, कुर्वती विदधती सती, हे देवि हे राज्ञि ! ते भवत्याः मङ्गलानि अर्चयस्व, निकाममत्यन्तं यथा स्यात्तथा, प्रगुणयति वर्जयति अन्यापि काचित्सुवासिनी धृतलोहिताम्बरा साक्षते कश्चित्पात्रे दूर्वासहितं दीपकं नित्राय कस्यचिन्मङ्गलं प्रगुणयति तद्वद्वर्षापीति भावः ॥ रूपकम् ॥ ४५ ॥

देवि त्वदीयकचडम्बरचौर्यतुङ्गा

भृङ्गावली सपदि पङ्कजवन्धनेषु ।

राज्ञा निशासु रचिताद्य विसृष्टहृष्टा

त्वां स्तौति मञ्जुलवैररीकुरुष्व ॥ ४६ ॥

पयोजधूलीपरिधूसराङ्गः पक्षौ विधूयाद्य वियोगलिङ्गः ।

कोकः स्वकान्तां परिरभ्य तस्या वक्त्रे स्वचञ्चुं कलयन्विभाति ॥ ४७ ॥

हंसतूलमयी शय्यां हंसीव सिकताततिम् ।

चान्द्री कलेव शुभाभ्रपङ्क्तिं देवि जहीहि भो ॥ ४८ ॥

इत्यादिप्राबोधिकपद्यालपैर्मङ्गलवाद्यनिनादैश्च कादम्बिनीकलकलैः केकिकान्तेव स्वप्नेन प्रबुद्धपूर्वापि सा प्रबुद्धा विधाय च प्रत्युपकृत्यमभ्यग्रमभ्येत्य कृतवैभक्तिविधये महासुधिये गुणमन्धराय सत्यंधराय निजकान्ताय महीकान्ताय स्वप्नोदन्तमिमं निवेदयामास ।

आर्यपुत्र जितामित्र दृष्टाः स्वप्राप्तयो भूशम् ।

वाचालयन्ति मां चूतकोरकाः कोकिलामिव ॥ ४९ ॥

आर्यपुत्र सुत्रामविभव विभावर्याः पश्चिमे यामे कश्चन तरुरशोकोऽपि केनचित्कुठार-

देवीति—हे देवि हे राज्ञि ! त्वदीयस्य कचडम्बरस्य केशकलापस्य चौर्येऽपहरणे तुङ्गा सून्नता पद्वीति यावत्, भृङ्गावली भ्रमरश्रेणिः निशासु रजनीषु, राज्ञा भूपालेन चन्द्रेण च 'राज्ञा प्रभौ नृपे चन्द्रे यत्ने क्षत्रियशक्रयोः' इति कोशः, पङ्कजवन्धनेषु कमलकारावासेषु, सपदि कटिति, रचिता स्थापिता, अद्य साम्प्रतं प्रभातवेलायामिति यावत्, विसृष्टा चासी हृष्टा चेति विसृष्टहृष्टा विमुक्ता भतपुत्र च प्रसन्ना सती, मञ्जुलवैर्मनोहरशङ्कैः, त्वां भवतीम्, स्तौति नीति, उररीकुरुष्व स्वीकुरु ॥ ४६ ॥

पयोजेति—पयोजधूलीभिः पद्मपरागैः परिधूसरं पद्मिलिनमङ्गं यस्य तथाभूतः वियोगेन विरहेण लिङ्गो विषण्णः, कोकश्चक्रवाकः, अद्य साम्प्रतं प्रभात इति यावत्, पक्षौ पक्षत्रे, विधूय कम्पयित्वा, स्वकान्तां स्वकीयवल्लभाम्, परिरभ्य समाशिलष्व, तस्याः स्वकान्तायाः, वक्त्रे मुखे, स्वचञ्चुं स्वकीयव्रोदिम्, कलयन् धारयन्, विभाति शोभते । स्वभावोक्तिः ॥ ४७ ॥

हंसतूलमयीमिति—भो देवि हे राज्ञि ! सिकताततिं बालुकाभ्रेणिम्, हंसीव मरालीव, शुभाभ्र-पङ्क्तिं सितवारिदसन्तातितम्, चन्द्रस्येयं चान्द्री चन्द्रसम्बन्धिनी कलेव षोडशभाग इव, हंसतूलस्य विकारो हंसतूलमयी ताम् अतिमृदुलामिति यावत्, शय्यां पर्यङ्कम्, जहीहि मुञ्च ॥ ४८ ॥

इत्यादिप्राबोधिकेति—इत्याद्यः पूर्वोक्तप्रकारका ये प्राबोधिकानां प्रबोधकार्यनिधुकानां मागध-विशेषाणां पद्यालपाः कविताशब्दास्तैः, मङ्गलवाद्यानां मङ्गलप्रयोजनकवादिवाणां निनादा ध्वनयस्तैश्च, कादम्बिन्याः मेघमालायाः कलकला अनुकरणशब्दास्तैः, केकिकान्तेव मयूरीव, स्वप्नेन, पूर्वं प्रबुद्धेति प्रबुद्ध-पूर्वाऽपि सा विजया प्रबुद्धा जागृता सती, प्रत्युपकृत्यमहर्मुखकार्यं स्नानादिकमिति यावत् । 'प्रत्युपोऽहर्मुखं कल्पम्' इत्यमरः । विधाय कृत्वा, अभ्यग्रं पुरस्तात्, अभ्येत्याभ्यागत्य, कृता वैभक्तिकाः प्रातःकालिका विधयो येन तस्मै, महाश्वासौ सुधीरचेति महासुधीस्तस्मै महापण्डिताय, गुणमन्धराय दयाशीर्षादिगुणविशिष्टाय, निजकान्ताय स्ववल्लभाय, इमं वक्ष्यमाणं स्वप्नोदन्तं स्वप्रवृत्तान्तम्, निवेदयामास कथयामास ।

आर्यपुत्रेति—जितानि पराभूतान्यमित्राणि शत्रवो येन तत्सम्बुद्धौ हे जितामित्र, आर्यपुत्र हे नाथ ! दृष्टा अवलोकिताः, त्रयस्त्रिंशंस्थाविशिष्टाः स्वप्नाः चूतकोरका आज्ञमञ्जरीकुड्मलाः, कोकिलामिव पिकीमिव, मां विजयाम्, भृशमन्यन्तम्, वाचालयन्ति मुसरयन्ति । उपमा ॥ ४९ ॥

आर्यपुत्र सुत्रामविभवेति—सुत्रामा वज्री इन्द्र इति यावत्, तस्येव विभवमैरवर्धं यस्य तत्सम्बुद्धौ हे सुत्रामविभव 'सुत्रामा गोत्रमिन्द्रज्जी' इत्यमरः, आर्यपुत्र नाथ ! विभावर्चा निशायाः पश्चिमेऽन्तिमे यामे

प्रापितो जातश्च हाटकमकुटघटितो बालाशोकविटपी तत्परिसरेऽष्टापि माला दृष्टा इति ।

तमिमं स्वप्नोदन्तमाकर्ण्य, विचिन्त्य च शुभाशुभोदकफलम्, आत्मापायशङ्काशङ्कुनिचित-
चेतनो हर्षशोकरसोन्मग्न इव चन्दनविषरसाभ्यां मनस्यालिप्त इव कमलिनीकण्टककमलदलकलित-
पद्मः सितपद्म इव स्थितोऽपि, अहार्यधैर्यचातुर्यावगाढमतिरयमम्भोनिधिगम्भीरः कुम्भिनीपतिर-
शुभफलमाद्यस्वप्नं मनसिकृत्य शुभफलं स्वप्नद्वयमन्तःकृतक्षुद्रवन्तो दन्तावल इव दन्त्युगलमुदञ्च-
यामास ।

पुत्रं नृपालतिलकं कुलरत्नदीपं
प्राप्नोषि देवि सुरराजदिशेव सूर्यम् ।

दृष्टो यतः समकुटो नवबालवृक्षः

कान्ता भवन्ति खलु तस्य तदष्टमालाः ॥ ५० ॥

श्रुत्वा च देवी अवणायताक्षी पत्युर्वचः सा पुनरावभाषे ।

जिज्ञासते मे हृदयं प्रियाद्यस्वप्नस्य साध्यं प्रतिपादयाद्य ॥ ५१ ॥

प्रहरे, कश्चन कोऽपि, तरुवृक्षः अशोकोऽपि शोकार्तातोऽपि पक्षे कङ्क्रेलिरपि, कुठारः पाणौ यस्य तेन परशुकरेण,
केनचिज्जनेन, जेदनेन शोकस्तं जेदनुदुःखम्, प्रापितो लम्बितः, किञ्च, तत्परिसरे तन्निघटे, हाटकमकुटघटितः
काञ्चनमीलितहितः, बालरचासावशोकविटपी चेति बालाशोकविटपी, अशोकस्य नूतनो वृक्षः जातः समुत्पन्नः,
किञ्च, अष्टमाला अपि, अष्टजोऽपि, दृष्टा अवलोकिताः । परशुपाणिना केनचिन्निघृणमानोऽशोकमनोकहः, सन्नि-
घटे समुत्पन्नः समकुटः कश्चिन्नूतनाशोकपादपः, तस्य परिसरेऽष्टमालाश्च लम्बमाना इति स्वप्नग्रन्थं मयाद्य
निशि दृष्टमिति भावः । इतीत्यं त्रयः स्वप्ना मां भृशं वाचालयन्तीति श्लोकस्य क्रियया सह सम्बन्धः ।

तमिममिति—इमं तं पूर्वोक्तं स्वप्नोदन्तं स्वप्नोदन्तम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, शुभाशुभं च तदुदक-
फलञ्चेति शुभाशुभोदकफलं मङ्गलामङ्गलोदयपरिणामम्, विचिन्त्य च विचार्य च, आत्मापायस्य स्वकीय-
मरणस्य वा शङ्का संशयान्तिः सैव शङ्कः कालस्तेन निचिता चेतना यस्य सः, हर्षश्च शोकरचेति हर्षशोकी तौ
च तौ रसौ चेति हर्षशोकरसौ तयोर्लम्बग्न इव झुडित इव, चन्दनविषरसाभ्यां मलयजगरलरसाभ्याम्, मनसि
चेतसि, आलिप्त इव दिग्ब इव, कमलिन्याः पद्मिण्याः कण्टकेन कमलदलेन पद्मपत्रेण च कलिता सहितौ
पद्मौ गतौ यस्य तथाभूतः, सितपद्म इव मराल इव, स्थितोऽपि विद्यमानोऽपि, धैर्यं च चातुर्यञ्चेति धैर्य-
चातुर्यं, अहार्यं धैर्यचातुर्यं हृद्यहार्यधैर्यचातुर्यं शारवतिकधैर्यदक्षत्वे तयोर्बगादा क्रीना मतिर्यस्य सः, अम्भो-
निधिरिव सागर इव गम्भीरोऽगाधो विपुलधैर्ययुक्त इति यावत्, अयं पूर्वोक्तः, कुम्भिनीपतिर्नृपः सत्यन्धर
इति यावत्, अशुभममङ्गलं फलं परिणामो यस्य तम्, आद्यस्वप्नं प्रथमस्वप्नं, मनसिकृत्य चेतसि कृत्वा
गूढं विधायेति भावः, शुभफलं मङ्गलप्रयोजनम्, स्वप्नद्वयं द्वितीयतृतीयस्वप्नयुगलम्, अन्तःकृतो मुखान्तर्धृतः
क्षुद्रवन्तोऽवपरदनो यस्य तथाभूतः, दन्तावल इव गज इव, दन्तयोर्वहिःप्रकाशमानयो रदनयोर्युगलं युग्मम्,
उदञ्चयामास प्रकटयामास ।

पुत्रमिति—हे देवि हे राज्ञि ! यतो यस्मात् कारणात्, त्वया समकुटो मौलियुतः, नवबालवृक्षः
प्रत्यग्राशोकपादपः, दृष्टोऽवलोकितः, ततः, सुरराजदिशा प्राची सूर्यमिव प्रभाकरमिव, नृपालतिलकं राज-
श्रेष्ठम्, कुलरत्नदीपं वंशमणिदीपकम्, पुत्रं शिशुं, प्राप्नोषि लभसे, तस्मिन् नवबालवृक्षे वा अष्टमाला अष्टजः
सन्ति ताः खलु निश्चयेन तस्य पुत्रस्य कान्ता वक्त्रभा अवन्ति जायन्ते ॥ ५० ॥

श्रुत्वा चेति—अवणपर्यन्तं कर्णपर्यन्तमावते दीर्घं अङ्घ्रिणी लोचने यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, सा देवी विजया,
पत्युर्वल्लभस्य, वचःस्वप्नद्वयफलसूचकवचनम्, श्रुत्वा आकर्ण्य च, पुनर्भूषः, आवभाषे जगद् । हे प्रिय हे
कान्त, मे मम हृदयं विचिन्त, आद्यस्वप्नस्य, साध्यं फलम्, जिज्ञासते ज्ञातुमिच्छति, अद्येदानीम्, प्रतिपादय
निवेदय ॥ ५१ ॥

इति निजवल्लभाप्रश्नमौदासीन्येनोत्तरयति महीवल्लभे, तदिङ्गितज्ञा सा कुरङ्गलोचना, तरङ्गितदुःखपूरपरिमिलितान्तरङ्गा करिनिर्गन्धिनीव गिरिनितम्बाभिजासनाभिपत्य भुवि लुठन्ती, स्वात्मनि दुष्पूरतया वाष्पव्याजेन प्रवहता दुःखपूरेण बहिःस्फावितयेव चेतनया विमुमुचे । तावभि-
जकान्ताचेतनापरिमार्गणायेव गतया संज्ञया विनिर्मुक्तो नरनाथोऽपि कथंचिल्लब्धसंज्ञः प्राज्ञाप्रेसरः
कथंकथमपि राज्ञीमुत्थाप्य तीरातीतशोकपारावारमध्ये सवधिसवधिविवशयास्तस्याः पोतायितं वच-
नजातमुत्तरङ्गयामास ।

स्वप्नेन दृष्टेन सरोजनेत्रे किं मां विनष्टासुमितस्तनोषि ।

संत्रातुकामाः खलु साधुवृत्तं नराः कदाचिन्न हि निर्दहन्ति ॥ ५२ ॥

किं कल्पते कुरङ्गाक्षि शोचनं दुःखरान्तये ।

आतपक्लेशनाशाय पावकस्य प्रवेशवत् ॥ ५३ ॥

ततो विशालाक्षि निशाकरास्ये धर्मो विपन्नाशनमातनोति ।

सूरो यथा स्फारहिमप्रणाशं चन्द्रो यथा संतमसस्य नाशम् ॥ ५४ ॥

इत्यादिसान्त्वचनैः कान्तां परिसान्त्वयन्लब्धाश्रया तया समं यथापुरं नरपतिर्विषय-
सुखपारवश्येन रममाणः कानिचिदहान्यतिवाहयाश्रके ।

इति निजवल्लभेति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, महीवल्लभे नृपतौ, निजवल्लभाया विजयायाः प्रथमनु-
योगम्, औदासीन्येनोपेक्षामावेन, उत्तरयति समादयति सति, तस्य महीवल्लभस्येङ्गितानि दृष्टेष्टितानि जाना-
तीति तदिङ्गितज्ञा, सा कुरङ्गलोचना मृगनयना, तरङ्गितेन कङ्कालितेन वृद्धिगतेनेति यावत्, दुःखपूरेणाशत-
प्रवाहेण परिमिलितमापूर्णमन्तरङ्गं इदं यस्यास्तथाभूता सती, गिरिनितम्बात् पर्वतकटकान्, करिनिर्गन्धि-
नीव हस्तिनीव, निजासनात्स्वविहरात्, निपत्य नितरां पतित्वा, भुवि पृथिव्यां, लुठन्ती लोठनं कुर्वती,
स्वात्मनि स्वस्वरूपे, दुष्पूरतया मातुमशक्ततया, वाष्पव्याजेन नयनसलिलमिमेण, प्रवहता स्यन्दता, दुःख-
पूरेणासुखप्रवाहेण, बहिःस्फावितयेव बहिर्निःसारितयेव, चेतनया चैतन्यशक्त्या विमुमुचे विमुक्ता । तावत्
तावता कालेन, निजकान्ताया स्ववल्लभायाश्चेतना चैतन्यं तस्याः परिमार्गणायेव पर्यन्नेषणायेव, गतया कुत्रापि
प्रयातया, संज्ञया चेतनया, विनिर्मुक्तो रहितो मूर्च्छित इति यावत्, नरनाथोऽपि सत्यन्धरोऽपि, कथञ्चित्के-
नापि प्रकारेण, लब्धा पुनरासादिता संज्ञा चेतना येन तथाभूतः, प्राज्ञाप्रेसरो विद्वद्भ्रेष्टः सः, कथं कथमपि
केनापि प्रकारेण, राज्ञीं देवीम्, उत्थाप्य ससंज्ञां विधाय, तीरातीत उद्देलो यः शोकपारावारः शोकसागर-
स्तस्य मध्येऽयन्तरे, मूवविमूवाभ्याम् उन्मज्जननिमज्जनाभ्याम् विधवा परायता तस्याः, तस्या राक्ष्याः,
पोतायितं नाकावदाचरन्, वचनजातं गांसमूहम्, उत्तरङ्गयामास वर्धयामास । जगादेति भावः ।

स्वप्नेन दृष्टेनेति—हे सरोजनेत्रे हे कमललोचने ! दृष्टेनावलोकितेन, इतोऽनेन स्वप्नेन, मां प्रियम्,
विनष्टासुं मृतम्, किं तनोषि किं बुध्यसे । हि यतः, खलु निद्रयेन, संत्रातुकामा रक्षणाभिलाषिणो नरा जनाः,
साधुवृत्तं सज्जनद्रुमम्, कदाचिज्जातुषित्, न निर्दहन्ति न भस्मसात्कुर्वन्ति ॥ ५२ ॥

किं कल्पत इति—हे कुरङ्गाक्षि हे मृगलोचने ! आतपेन धर्मेण क्लेशो दुःखं तस्य नाशोऽपहारस्तस्मै,
पावकस्य वक्त्रेः, आधारेऽर्थे वष्टी, प्रवेशवत् प्रवेश इव, शोचनं शोकः, दुःखस्य शान्तिस्तस्यै दुःखनाशाय,
कल्पते किम् जायते किम्, अपितु न कल्पत इति भावः ॥ ५३ ॥

ततो विशालाक्षीति—ततस्तस्मात्कारणात्, हे विशालाक्षि हे दीर्घलोचने, हे निशाकरास्ये हे चन्द्र-
वदने, स्फारब्ध तद्धिमञ्चेति स्फारहिमं विशालतुषारस्तस्य प्रणाशो विनाशस्तं सूरो यथादित्य इव, संतमसस्य
गाढान्धकारस्य 'अवसमन्वेभ्यस्तमसः' इत्यच्, नाशं ध्वंसनम्, चन्द्रो यथा शशीव, धर्मः सुकृतपरिणामः,
विपदो नाशनं विपन्नाशनम्, विपत्त्यपहरणम्, आतनोति विदधाति ॥ ५४ ॥

इत्यादीति—इत्यादीनि पूर्वोक्तप्रकाराणि च तानि सान्त्वचनानि प्रथमवचनानि चेति तैः, कान्तां
प्रेयसीम्, विजयामिति यावत्, परिसान्त्वयन् प्रशमयन्, लब्ध आसादित आशासो वैर्यं यदा तया समं

ततश्च विषयसुखपरवशस्य विंशतिपतेः स्वप्रवृत्तान्तप्रबोधनायेव सा नरपालसती, महा-
कविभरितीव गभीरार्थम्, शारदाञ्जसरसीव राजहंसम्, रत्नाकरवेल्लेव मणिम्, पुरन्दरहरिदिवेन्दु-
मण्डलम्, गिरिगुहेव सिंहकिशोरम्, हेमकरण्डकेव रत्नम्, सिन्धुशुक्तिकेव मुक्ताफलम्,
गर्भं वभार ।

तदा हि तस्या वदनाम्बुजातं गर्भाभक्त्येव यशोविलासैः ।
अल्पैरहोभिः परिपाण्डरत्वमवाप चन्द्रेण च सर्वसाम्यम् ॥ ५५ ॥
यथा यथासीदुदरं विवृद्धं तथा तथास्याः कुचकुम्भयुग्मम् ।
श्यामाननत्वं सममाप राज्ञा स्वप्नस्य पाकादनुतापकर्त्रा ॥ ५६ ॥
संवृद्धमुदरं वीक्ष्य तत्स्तनौ मलिनाननौ ।
न सहन्ते हि कठिना मध्यस्थस्यापि संपदम् ॥ ५७ ॥
श्यामाननं कुचयुगं दधती बधूः सा
पाथोजिनीव मधुपाञ्चितकोशयुग्मा ।
पक्कास्यहंसमिथुना सरसीव रेजे
लोलम्बचुम्बितगुलुच्छयुगी लतेव ॥ ५८ ॥

सार्धम्, यथापुरं पूर्ववत्, विषयसुखानां मदनशर्मणां पारवश्येन परतन्त्रतया, रममाणः क्रीडन्, नरपतिः
सत्पथरः, कानिचित्कतिचित्, अहानि दिनानि, अतिवाह्याह्नकेऽतिगमयामास ।

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरञ्च, विषयसुखस्य मदनसुखस्य परवशः परायतस्तस्य, विंशतिपते राज्ञः,
स्वप्नस्य वृत्तान्त उदन्तः स्वप्नेवृत्तान्तस्तस्य प्रबोधनायेव ज्ञपनायेव, सा पूर्वोक्ता, नरपालसती विजया, महा-
कवीनां जिनमेनादीनां भारती वाणी गर्भारार्थमिव गृहाभिधेयमिव, शरदि भवानि शारदानि शरदनुभवानि,
तानि च तान्यवजानि पद्मानांति शारदावजानि तैरुपलक्षिता सरसी सरोवरः, राजहंसमिव मरालविशेषमिव,
'राजहंसास्तु ते चञ्चूचरणैर्लङ्घितैः सिताः' इत्यमरः, रत्नाकरस्य सागरस्य वेल्ले तटी, मणिमिव रत्नमिव,
पुरन्दरस्याखण्डलस्य हरिकाष्ठा प्राचीति वाक्, इन्दुमण्डलमिव चन्द्रबिम्बमिव, गिरिगुहा पर्वतकन्दरा सिंह-
किशोरमिव मृगेन्द्रमाणवकमिव, हेमः करण्डका हेमकरण्डका सुवर्णभाजनकं रत्नमिव मणिमिव, सिन्धोः
सागरस्य शुक्तिका मुक्तास्फोटः मुक्ताफलमिव मौक्तिकमिव, गर्भं ज्ञानम्, वभार दधार । मालोपमा ।

अथ तस्या गर्भावस्थां वर्णयितुमाह—तदा गर्भधारणवेलायात्, हि निश्चयेन, तस्या राज्ञ्याः,
वदनं मुखमेवाम्बुजातं कमलम्, अल्पैरेव कतिपयैरेव, अहोभिर्दिवसैः, गर्भे स्थितोऽर्भको गर्भाभक्तस्तस्य
अणुस्थशिशोः यशोविलासैः कान्तिसञ्चारिव, परिपाण्डरत्वं धवलत्वम्, अथ च चन्द्रेण निशाकरेण, सर्व-
साम्यं सर्वप्रकारेण सादर्यम्, अवाप लेभे । उपमेया ॥ ५५ ॥

यथा यथेति—अस्या विजयायाः, उदरं जठरम्, यथा यथा येन येन प्रकारेण, विवृद्धं वृद्धियुक्तमा-
सीत्, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, कुचकुम्भयुग्मं स्तनकलशयुगलम्, स्वप्नस्य, पाकापरिणामात्, अनु-
तापस्य पश्चात्तापस्य कर्त्रा विधायकेन, राज्ञा सचम्वरेण, समं सह, श्यामाननत्वं कृष्णमुखत्वम्, आप लेभे,
राज्ञा स्वप्नस्यवृत्तस्य निकटस्थत्वेन पश्चात्तापान्मलिनमुखो बभूव, स्तनकलशयुगलं च गर्भकाले कृष्णचूचकं
भवत्येव । सहोक्तिः ॥ ५६ ॥

संवृद्धमिति—तस्याः स्तनौ तत्स्तनौ तत्कुचौ, उदरं जठरम्, समन्ताद् वृद्धं संवृद्धं संविस्तृतम्, वीक्ष्य
दृष्ट्वा, मलिनं कृष्णमाननं मुखं यथोक्ता कृष्णाग्रभागविति वाक्, जाताविति शेषः । हि यतः, कठिनाः
परुषप्रकृतयः, मध्यस्थस्यापि मध्ये विद्यमानस्यापि पक्षे रागद्वेषरहितस्यापि, संपदं सम्पत्तिम्, न सहन्ते न
तितिक्षन्ते । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

श्यामाननमिति—श्यामाननं कृष्णचूचकम्, दधती विभ्रती, सा वधूर्विजया, मधुपाण्यां अमराभ्या-
मञ्जितं शोभितं कोशयुग्मं कुङ्कुमलुगलं वस्वान्तथाभूता, पाथोजिनीव कमलिनीव, पक्काः कर्दमः धातवे मुखे
यस्य तत्पक्कास्यं तथाभूतं हंसमिथुनं मरालयुग्मं वस्वां तथाभूता, सरसीव सरोवर इव, लोलम्बान्वा

अन्तःस्थशिशुगाम्भीर्यं दृष्ट्वास्या नामिमण्डलम् ।
 लज्जयेवाद्य तस्याज गाम्भीर्यं भूभुजा समम् ॥ ५६ ॥
 मध्यदेशश्चकोराख्याः शिशुना बलिना तदा ।
 भङ्क्त्वा बलित्रयं राहस्तातेनाभूत्समं गुरुः ॥ ५७ ॥
 नीलाब्जानि जितान्यासञ्जय्यमद्य सिताम्बुजम् ।
 इतीव देव्या नयनयुगलं घबलं बभौ ॥ ५८ ॥

तावत्सदोहलां महिलामिमां दृष्ट्वा स्मृत्वा च दुःस्वप्नफलं पश्चात्तापपराहतस्वान्तो मही-
 कान्तोऽयमात्मरक्षणपरायणश्चिन्तामेवमकरोत् । दुष्कर्मपरिपाकपराभूततया मया विषयानुरागा-
 पथ्यसेवनेनातिलङ्घितानि सचिववचनसञ्जीवनीवधानि । अथवा कृतमनयास्थानपतितया गत-
 जलसेतुबन्धनसकाशया बाण्डव्या । किंतु फलकालिककलिकापचयबाण्डवोपहास्यतां प्राप्नोति ।

एवं विचिन्त्य धरणीरमणस्तदानीं

वंशस्य रक्षणविधौ परिकल्पितचित्तः ।

आस्थां यशस्युपरतिं च शरीरवृत्तौ

कुर्वन्मचीकरदसाविह केकयन्त्रम् ॥ ६२ ॥

अमराभ्यां शुम्भितमालिङ्गितं गुलुङ्गयुगं स्तवकयुगलं यस्यास्तथाभूता, लतेव बह्वरीव, रेजे द्युशुभे ।
 मालोपमा ॥ ५८ ॥

अन्तःस्थेति—अस्या नरेन्द्रनानिन्याः, नामिमण्डलं तुन्द्रिगह्वरम्, अन्तःस्थस्य गर्भस्थस्य शिशो-
 बालकस्य गाम्भीर्यमगाधत्वं धैर्यं बलञ्च, दृष्ट्वा विलोक्य, लज्जयेव त्रपयेव, अद्य गर्भधारणवेलायाम् । भूभुजा
 भूपालेन, समं साकम्, गाम्भीर्यमगाधतां धैर्यञ्च, तस्याज त्यजति स्म । उत्प्रेक्षास्लेपसहोक्तयः ॥ ५६ ॥

मध्यदेश इति—तदा तस्यां वेलायाम्, चकोराख्या जीवन्जीवलोकनयाः, मध्यदेशः कटिप्रदेशः,
 बलिना बलवता, शिशुना बालकेन, बलित्रयं नामेरथस्ताद्विद्यमानरेखात्रयं पक्षे बलवत्त्रयम्, भङ्क्त्वा नाश-
 यित्वा पराजित्य च, राहो नृपतेः, तापेन विषादेन, समं सार्धम्, गुरुधिको विस्तृतश्च । अभूत् बभूव ।
 स्लेपावबबोरमेदः । विरोधाभाससहोक्ती ॥ ५७ ॥

नीलाब्जानीति—नीलानि च सान्यब्जानीति नीलाब्जानि भीलारविन्दानि, जितानि पराभूतानि,
 अद्येदानीम्, सितञ्च तदम्बुजञ्चेति सिताम्बुजं पुण्डरीकं, जय्यं जेतुं शक्यम् 'ज्ञय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति
 निपातितम्, अस्तीति शेषः । इति विचार्येव, देव्या विजयायाः, नयनयुगलं लोकनयुगम्, घबलं सितम्,
 बभौ द्युशुभे । उत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

तावदिति—तावत्-तावता कालेन, सदोहलां सगर्भां, इमां महिलाम्, विजयाम्, दृष्ट्वा विलोक्य,
 दुःस्वप्नफलं कङ्कलिपादपतनरामकस्य दुःस्वप्नस्य फलं परिणामं स्वमरणरामकमिति यावत्, स्मृत्वा च
 प्यात्वा च, पश्चात्तापेनानुशयेन पराहतं पीडितं स्वान्तं मनो यस्य सः, महीकान्तो भूपतिः, अद्य सत्यन्धरः,
 आत्मनः स्वस्य रक्षणे त्राणे परायणस्तत्परः सन्, एवं वक्ष्यमाणप्रकाराम्, चिन्तां विचारम्, अकरोत्
 विद्वधौ । दुष्कर्मणां पापकर्मणां परिपाकेन परिणामेन पराभूततया तिरस्कृततया, मया सत्यंधरेण,
 विषयेषु पञ्चेन्द्रियविषयेष्वनुरागः प्रीतिर्विषयानुरागः स एवाप्यभ्यहितं तस्य सेवनेन, सचिववचनानि
 मन्त्र्युपदेशा एव सञ्जीवनीवधानि जीवनावायकनैवज्जानि, अतिलङ्घितानि त्यक्तानि, उपेक्षितानीति यावत् ।
 अथवेति पश्चान्तरे, अस्थाने पतिता तया—असमयप्रादुर्भूतया, गतमग्रे प्रयातं यजलं सलिलं तस्य
 सेतुबन्धनं पुलिननिर्माणं तस्य सकाशया सदृशया, अनया बाण्डवा—एतयेच्छुवा, कृतं व्यर्थम् । किन्तु-
 अपि, कलिकानां पुण्यदलानामपचयस्य बाण्डा मनोरथः इति कलिकापचयबाण्डा, फलकालिकी फल-
 कालोत्पन्ना या कलिकापचयबाण्डा, तद्वत्, उपहास्यतां हास्यमाजनाय, प्राप्नोति लभते । इदानीं चिन्ता-
 करणं व्यर्थमिति भावः ।

एवमिति—तदानीं तस्मिन् काले, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, विचिन्त्य विचार्य, वंशस्य गोश्वस्य, रक्षणस्य-

मेघावलिः सुखकरी स्वसमाननाम्नां
वर्षासु मत्तशिखिनां शिखिनाशहेतुः ।

इत्थं विचिन्त्य किल कल्पितकेकियन्त्रं
राज्ञां विनुममचरद्वनसंनिधाने ॥६३॥

राजा च राजबदनां महिषीं विधाय
यन्त्रे तदीयघनकेशविनिर्जिताभम् ।

संद्रष्टुकाम इव दौहृदकाललीलां
संभोक्तुमभसरणौ विजहार धीरः ॥ ६४ ॥

तावत्स दुराचारः काष्ठाङ्गारः, काष्ठान्तरेषु शान्ताङ्गारसकाशभासं राजघः कृतञ्च
इत्याद्यशोबिलासं समार्जयन्, समार्जयञ्च सकलहितवृत्तिम्, राजद्रोहनियन्त्रतचित्तो निजान्तः-
करणे चिन्तयामास । लोके परार्थीनां जीवितं परमोत्कृष्टपदवीमवाप्तमपि सरसमोचाफलनीचेतर-
मधुरहीराद्युपचारपरिलालितपञ्जरबद्धशुक्रशावकजीवनमिव विनिन्दितम्, निजबलविभवसमार्जि-
तमृगेन्द्रपदसंभावितस्य कुम्भीन्द्रकुम्भस्थलपाटनपटुतरस्वरनस्वरस्य मृगेन्द्रस्येव स्वतन्त्रजीवन-
मविनिन्दितमभिनन्दितमनवद्यमतिहृद्यम्, इति ।

विधिस्तस्मिन् रक्षाकार्ये, परिवर्त्यते प्रलीनं चित्तं मनो यस्य तथाभूतः, असौ घरणीरमणो महीपतिः, यशसि
कीर्त्तौ, आस्थामादरबुद्धिम्, शरीरस्य गात्रस्य वृत्तिः सज्जावस्तस्याम्, उपरतिं विरक्तिम्, च कुर्वन् विदधन्
सन्, इह स्वनगरे, केकियन्त्रं मयूराकारयन्त्रम्, अर्चयन् कारयामास ॥ ६२ ॥

मेघावलिर्निति—वर्षासु प्रादुर्दु, स्वसमानं नाम येषां तेषां स्वसदृशनामधेयानाम्, मत्ताश्च ते
शिखिनां तेषां मत्तमयूराणां सुखकरी सुखोत्पादिका, मेघावलिर्घनपङ्क्तिः, शिखिनां बहूनां नाशस्य हेतुः
कारणमस्ति, इत्थमनेन प्रकारेण, विचिन्त्य विचार्य, कल्पितं च तत्केकियन्त्रं चेति कल्पितकेकियन्त्रं निर्मित-
मयूरयन्त्रम्, राजा नृपेण, विनुमम् प्रेरितं सन्, घनसंनिधाने मेघसमर्पणे, अचरत् विजहार, किलेति
वार्तायाम् ॥ ६३ ॥

राजा चेति—धीरो गर्भीरः, राजा च सत्यन्धरश्च, राजेव चन्द्र इव वदनं मुखं यस्यास्ताम्, महिषीं
राज्ञीम्, यन्त्रे मयूराकारनभोयाने, विधाय कृत्वा, तदीयाश्च ते घनकेशाश्चेति तदीयघनकेशास्तदीय-
सान्द्रशिरोरूपास्तैर्विनिर्जितं पराभूतं यदभ्रं मेघस्तत्, संद्रष्टुकाम इव बिलोकयितुमना इव 'तुं काममन-
सोरपि' इति मलोपः, दौहृदकाललीलां गर्भकालकीडाम्, संभोक्तुमनुभवितुम्, अङ्गाणां मेघानां सरणिमार्ग-
स्तस्यां गगन इत्यर्थः, विजहार विहारमकर्षीत् ॥ ६४ ॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, दुराचारो दुर्बुद्धः, स पूर्वोक्तः, काष्ठाङ्गारो राज्यकर्मणि नियुक्तः,
काष्ठान्तरेषु दिगन्तरालेषु, शान्ताङ्गारैः, इङ्गालैः 'कोयल' इति प्रसिद्धैः सकाशा सदृशी भा दासिर्यस्य तम्,
राजघो नृपहा, कृतं हन्तीति कृतञ्च उपकारानभिज्ञः, इत्यादिश्चासावशोबिलासमेतीत्याद्यशोबिलासस्तम्,
इति प्रभृत्पङ्क्तिर्विस्तारम्, समार्जयन् प्राप्तुवन् सकलहितवृत्तिं निखिलजनकल्याणकारिप्रवृत्तिम्, समार्जयन्
उत्सारयन्, राजद्रोहे नृपतिविद्वेषे नियन्त्रितं निलीनं चित्तं मनो यस्य तथाभूतः सन्, निजान्तःकरणे
स्वकीयचेतसि चिन्तयामास विचारयामास । लोके भुवने, परार्थीनां परायत्तम्, जीवितं जीवनम्,
परमोत्कृष्टा चासी पदवी चेति परमोत्कृष्टपदवी ताम्, सर्वभेदपदम्, अवासमपि लब्धमपि, सरसमोचाफलानि
च रसाज्यकदलीफलानि च नीचेतरमधुरहीराणि च सातिशयमिष्टपदार्थांस्ते चेति सरसमोचाफलनीचेतरमधुर-
हीराणि, तान्यादी येषां ते तथाभूताश्च त उपचाराश्च तैः परिलालितः परितोषितो यः पञ्जरबद्धः शलाका-
गुहनिबद्धः शुक्रशावकः कीरबालकस्तस्य जीवनमिव जीवितमिव, विनिन्दितं निन्दापात्रम्, अस्तीति शेषः,
निजबलविभवेन स्वकीयपराक्रमसम्पत्त्या समार्जितं प्राप्तं यन्मृगेन्द्रपदं मृगराजपदवी तेषां संभावितस्य
शोभितस्य, कुम्भीन्द्रकुम्भस्थलस्य मृगेन्द्रगण्डस्थलस्य पाटने विदग्धे पटुतराणि दृक्तराणि स्वनस्वराणि
तीक्ष्णवसानि यस्य तस्य मृगेन्द्रस्येव सिंहस्येव, स्वतन्त्रजीवनं पराविभ्रजीवितम्, अविनिन्दितम् अगर्ह-

इत्थं मनसि संचिन्त्य कृतज्ञः सचिवैः सह ।
 संमन्त्रयितुमारभे राजद्रोहपरायणः ॥ ६५ ॥
 भवतां वचसां पदं प्रदातुं मम बाणी पुर एवं संनिधये ।
 नवनाटकवस्तुसंकथानां पुरतो रङ्गभुवं गतां नटीव ॥ ६६ ॥
 राजद्रोहसमुद्यतं प्रतिदिनं दैवं हि मां बाधते
 द्रोहं राज्ञि समाचरेति तदिदं किं वा सुखान्तं भवेत् ।
 यद्वा दुःखफलं ममेति हृदयं डोलायते मन्त्रिण-
 मन्तकप्रणितकर्मनिर्णयमितैर्निश्चयमन्यादृशैः ॥ ६७ ॥
 वक्तुं निवर्तमानाऽपि ह्रियैतत्परिनिन्दितम् ।
 दैवतस्य भयादेव प्रह्ला जिह्वा प्रवर्तते ॥ ६८ ॥

इत्थं कृतावहित्थाकाष्टाङ्गारवचनवन्धास्तुलप्रसूता इव वचनीयात्, यमिजना इव प्राणिगणपरिपीडनान्, हरिणशावका इव दावानलज्वालान्, राजहंसा इव घनावनयनगर्जितान्, वरिद्रा इव दुर्भिक्षयोगात्, सभास्तारास्तत्र तत्रसुः ।

र्णाम्, अभिनन्दितं प्रशंसितम्, अनवयं निष्पापम्, 'कूप्यकुत्सितावयवैर्याख्यायकाः समाः' इत्यमरः, अति-
 हृष्टमतिमनोहरश्च, विद्यत इति शेषः । इत्येवं प्रकारेण चिन्तयामासेति सम्बन्धः ।

इत्थमिति—कृतज्ञो नीचः कृतोपकारापलापनपटुरिति यावत्, राजा सह द्रोहो राजद्रोहो
 नृपतिविद्वेषस्तस्मिन् परायणस्तत्परः, स काष्ठाङ्गारः, इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण, मनसि चेतसि, संचिन्त्य विचार्य,
 सचिवैर्मन्त्रिभिः सह सार्धम्, संमन्त्रयितुं मन्त्रिणां कर्तुम्, आरभे तत्परोऽभूत् ॥ ६५ ॥

भवतामिति—भवतां युष्माकम्, वचसां वाचां, पदं स्थानम् 'पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्म्यद्वि-
 वन्तु' इत्यमरः । प्रदानं चित्तिरुतम्, मम काष्ठाङ्गारस्य, बाणी भारती, पुर एव पूर्वमेव, नवनाटकवस्तु-
 संकथानां नूतननारकावचनवन्धावर्णनानाम्, पदं प्रदानम्, पुरतोऽग्रे, रङ्गभुवं रङ्गभूमिम्, गता प्राप्ता,
 नटीव शैलपीव, पदं चरणं स्थानं वा, संनिधये निधिपति, पूर्वमहं कथयामीति यावत् ॥ ६६ ॥

राजद्रोहसमुद्यतमिति—राजद्रोहं राजविद्वेषं समुद्यतं तत्परम्, दैवं भाग्यवचम्, राज्ञि नृपती
 सत्यन्धरमहाराज इति यावत्, विषयार्थं सप्तमी, द्रोहं विद्वेषं कार्त्तल्यमिति यावत्, समाचर कुरु, इतीत्यम्
 प्रतिदिनं प्रतिदिनम्, मां बाधते पीडयति, अनिच्छन्ममपि मां राजविद्रोहं कर्तुं बलात्प्रेरयतीति भावः ।
 इदं तद् दैवबाधनम्, किं वा सुखान्तं सुखावसानम्, भवेत् स्यात्, यद्वा अथवा, दुःखमेव फलं यस्य तदुदुःख-
 परिणामं स्यात्, इत्येवं प्रकारेण मम हृदयं चेतः, डोलायते डोलावक्षयलं वर्तते, तत्तस्मात्कारणात्, हे
 मन्त्रिणः हे मन्त्रिणाः, तर्कप्रणितकर्मनिर्णयमिति निर्णयः, निर्यादृशैरन्यप्रकारैश्च, तद्वृत्तम्,
 निश्चये निश्चेतुं योग्यमस्तीति शेषः ॥ ६७ ॥

वक्तुमिति—परिनिन्दितं जुगुप्सितम्, एतत्कार्यम्, वक्तुं कथयितुम्, हिवा प्रपया, निवर्तमानापि
 परचातकृतपदापि, प्रह्ला नञ्, जिह्वा रसना, दैवतस्य दैवस्य, भयादेव भ्योतेरेव प्रवर्तते कथयितुं तत्परा
 भवति । नास्ति चेद्वचनस्य भयं न तर्हि प्रवर्तते मर्दाया जिह्वा जुगुप्सितमेतन्निगदितुमिति भावः ॥ ६८ ॥

इत्थमिति—इत्थमनेन प्रकारेण, कृता प्रहितावहित्थाकारगोपनं चस्मिस्तस्मात्, 'भयगौरवलाजदे-
 र्दण्डाकारगुनिरवहित्था । व्यापारान्तरसक्यन्यथाभाषणविलोकनादिकरी', इत्यवहित्थासङ्ख्यम्, काष्ठाङ्गारस्य
 वचनवन्धस्तस्मात्, काष्ठाङ्गारवचनरचनायाः वचनीयात् निन्द्याः, संकुले समीचीनदेशे प्रसूता उत्पन्ना
 अभिजना इति यावत्, तद्गन्, प्राणिगणस्य अन्तुसमूहस्य परिपीडनं व्यथनं तस्मान्, यमिजना इव सुनय इव,
 दावानलस्य वनज्ज्वरालस्तस्मान्, हरिणशावका इव सुगतिशय इव, घनावनयन मेघस्य घनं सान्द्रम्, यद्
 राजितं गर्जनं तस्मान्, राजहंसा इव सरला इव, दुर्भिक्षयोगात् अन्नदौर्लभ्यसंयोगात्, वरिद्रा इव निधेना
 इव, ताराः स्थूला विशाला इति यावत्, सभाः सभास्थितजनाः, तत्र तत्रसुर्विभ्युः । काष्ठाङ्गारस्य राजद्रोह-
 विषयकं वचनं श्रुत्वा सर्वे सभासदा अयेन कम्पिता वन्द्युरिति भावः ।

तत्र राजानराजिष्विषो धर्मदत्तसचिवस्तमूचिवाच ।
स्वामिभक्तिपरिवर्धितवाणीमात्मजीवितविमोहाकृपाणीम् ॥ ६६ ॥
प्राणा नृपाणाः सकलप्रजानां वक्ष्ये सत्त्वे च जीवनानि ।
भूषे वा द्रोहविधानचिन्ता सर्वप्रजास्येव कृता भवित्री ॥ ७० ॥
समस्तपातकानां हि सामानाधिकरण्यम् ।
राजधुरोव भविता सर्वद्रोहित्वसंभवात् ॥ ७१ ॥
राज्ञो विरोधो वंशस्य विनाशाय भविष्यति ।
ध्वान्तं राजविरोधेन सर्वत्र हि निरस्यते ॥ ७२ ॥
हर्षाय लोकस्य धराधिनाथः किमिति नित्यं परिपालनेन ।
क्षयाश्रितानां परिपालनाय तर्क्यथाप्नोति रविप्रतापम् ॥ ७३ ॥

इति नीतिविदां वरिष्ठस्य सचिवप्रेष्ठस्य वचनं पितृपहत इव मधुरतरङ्गीरं राजद्रोहगुरुद्रोहा-
दिषु बद्धान्तरङ्गः काष्ठाङ्गाः स्वहितं मनसि न चकार, चकार च विकारजनितविद्वेषम् ।

तत्र राजनयेति—नव सभत्वात्, राजनयेन राजनीत्या राजितं शोभितं चित्तं मनो यस्य सः,
धर्मदत्तश्चासीत् सचिवश्चेति धर्मदत्तसचिवः, धर्मदत्तामात्यः, न काष्ठाङ्गरम्, आत्मनः स्वस्य जीवितं जीवन-
मात्मजीवितं तस्य विनाशो विध्वंसस्तस्मै कृपाणीं क्षुरिका ताम्, स्वामिनि नृपे भक्तिरनुरागातिशयः स्वामि-
भक्तिस्तथा परिश्रिता चासीं वाणी च भारती च ताम्, उचिवाच जगद् । स्वागताच्छब्दः । द्वितीयचरणे
नुर्योद्धता । इत्यमुपजातिवृत्तम् ॥ ६६ ॥

प्राणा इति—नृपालयन्तीति नृपाला राजानः सकलाश्च ताः प्रजाश्च तासां निखिललोकानाम्, प्राणा
आयुषि, सन्तीति शेषः । यद्यस्मान् कारणात्, तेषु नृपालेषु सत्त्वेन विद्यमानेष्वेव जीवनाणि जायन्तानि
भवन्तीति शेषः । चकारः पादपूर्वार्थः । भूषे महीपालेषु, वा द्रोहविधानस्य विद्वेषकणस्य चिन्ता
विचारसन्ततिः, सा सर्वप्रजास्येव निखिलप्रकृतिष्वेव, कृता विहिता, भवित्री भविष्यति । न खलु राजद्रोहो
राजद्रोह एव किन्तु सर्वप्रजाद्रोहः । अतोऽसौ न कर्तव्य इति भावः ॥ ७० ॥

समस्तपातकानामिति—हि निश्चयेन, सर्वद्रोहित्वस्य निखिलजनविद्वेषस्य संभवः समुप-
तिस्तस्मान्, राजधुरोव राजद्रोहोव, समस्तपातकानां निखिलपापानाम्, सामानाधिकरण्यस्य भूराधारः,
भविता भविष्यति । सर्वद्रोहित्वसंभवाद्देतो राजद्रोहेन समस्तपापानां पात्रं भविष्यतीति भावः ॥ ७१ ॥

राज्ञो विरोध इति—राज्ञो नृपतेः, विरोधो विद्रोहः, वंशस्य कुलस्य, विनाशाय विध्वंसनाय,
भविष्यति भविता, हि यतः राजविरोधेन चन्द्रविद्वेषेण, ध्वान्तं तिमिरम्, सर्वत्र सर्वेषु स्थानेषु, निरस्यते-
ऽपसार्यते दूरीक्रियत इति वाच्यम् । अत्र राजशब्दः श्लिष्टः 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यत्ने क्षत्रियशक्योः'
इति कोशः ॥ ७२ ॥

हर्षाय लोकस्येति—यथा येन प्रकारेण, तत्पूर्वः क्षुत्वाभनातर्प श्रिता आगतास्तेषाम्, परिपालनाय
रक्षणाय, रविप्रतापं तपनतापम् आप्नोति लभते, तथा तेन प्रकारेण, धराधिनाथो नृपः, लोकस्य जनतायाः,
हर्षाय प्रमोदाय, परिपालनेन रक्षणविधिना, नित्यं निरन्तरम्, क्लिष्टरनाति क्लेशमनुभवति । स्वयं
दुःखमनुभूय परेषां सुखमुत्पादयति पार्थिव इति भावः ॥ ७३ ॥

इति नीतिविदामिति—राजद्रोहश्च गुरुद्रोहरचेति राजद्रोहगुरुद्रोहास्त आदौ येषां तेषु, बद्धं
लज्जामन्तरङ्गं मनो यस्य सः, काष्ठाङ्गाः, अतिशयेन मधुरं मधुरतरं तच्च तत् वरिष्ठेति मधुरतरङ्गीरम्,
अतिशयमिष्टदुष्कम्, वित्तो दीपविशेषोपहृतः पीकितस्तद्वत् पितृपहत इव, स्वहितं निजकल्याणप्रदम्,
नीतिविदां मयङ्गानाम्, बहिष्ठस्य ओष्ठस्य, सचिवप्रेष्ठस्य मन्त्रिष्वेष्ठस्य, इति पूर्वोक्तप्रकरणम्, वचनं वाच्यम्,
मनसि न चकार चेत्तसि न हर्षो, विकारस्य कोमादिना जमितः समुत्पन्नो विकारजनितः, स चासौ विद्वेषश्च
विरोधश्च चकार च कृतार्थः ।

स्यालस्तदीयो मथनाभिधानो वाणी कृतप्रस्य हिताममस्त ।

काकः स्फुरन्निम्बफलप्रसूतिमास्वादनीयां बहुमन्यते हि ॥ ७४ ॥

अथ सोऽपि काष्ठाङ्गारस्तत्काल एव नरपालजिघांसाभिन्नः कृतप्रः करटतटविलुठन्मदधारा-
व्याजेन वङ्गीः कल्लोलिनीरुद्रमङ्गिरिव धराधरैर्गन्धसिन्धुरैः सैन्यसागरतरङ्गैरिव रङ्गतुरङ्गै रयविजित-
रविरथैरमितरथैर्भुजचन्दनतरुकोटराभिर्गच्छन्तीर्भुजगारिव कृपाणीलताः समुद्रहङ्गिः पादातैः परि-
शोभमानां सेनां नरेन्द्रमन्दिररोधनाय समादिदेश ।

समुज्जृम्भे संभूतस्तदा दुन्दुभिनिस्वनः ।

धुन्वन्निव धरामद्रीश्चालयन्दलयन्ममः ॥ ७५ ॥

ततो नटद्रटादोपघटितभुजास्फोटचटुलरवनिष्ठुरेण मदवारणकण्ठरवघण्टाघोषभैरवेण
कण्ठीरवरवकुण्ठनपटुपोषितहयहेषितभीषणस्वरतरसुरपुटघट्टनकुट्टिमजनितकठोरध्वनिनिर्भरेण पदा-
तिततिपादाहतिप्रोद्भूतभूरिभूरवभीकरेण सन्ततपरिस्पन्दमदमन्दवेगस्थन्दनचक्रचीत्कारमेदुरेण
भानुककरकलितधनुष्टंकारकर्कशेन प्रतिध्वानितकुलाचलकन्दरकुलेन कोलाहलेन भरितं तस्य बलं
भूपतिभवनमुपरोध ।

स्याल इति—मथन इत्यभिधानं नामधेयं यस्य सः, 'आख्याहे' अभिधानं च नामधेयं च नाम च'
इत्यमरः, तस्यायं तदीयः काष्ठाङ्गारसम्बन्धी, स्यालो भार्याभाता, कृतप्रस्य नामधेयं तस्य काष्ठाङ्गारस्य वाणी
भारतीम्, हितां कल्याणकरीम्, अमस्त मन्यते स्म । हि यतः, काको वायसः, स्फुरन्ती प्रादुर्भवन्ती निम्ब-
फलस्य पिचुमन्दफलस्य प्रसूतिमुत्पत्तिम्, आस्वादनीयां स्वादयोग्यां मधुरामिति बावत्, बहुमन्यते नितरां
जानाति ॥ ७४ ॥

अथ सोऽपीति—अथानन्तरम्, नरपालस्य सत्यन्धरस्य जिघांसा इत्यभिधेया तस्या निम्न आधीनः,
कृतप्रः कृतोपकारापलापी, सोऽप्यपरिमितमायामाण्डागारः काष्ठाङ्गारः, तत्काल एव तत्समय एव, करटतटेषु
गण्डस्थलेषु विलुठन्तीनां मदधाराणां दानप्रवाहाणां व्याजेन दग्धेन, वङ्गीः प्रभूताः, कल्लोलिनीर्नर्दाः, उद्रमङ्गिः
प्रकटयङ्गिः, धराधरैरिव शैलैरिव, गन्धसिन्धुरैर्मतमतङ्गैः, सैन्यमेव सागरः सैन्यसागरः पृतनापाथोधिस्तस्य
तरङ्गा भङ्गास्तैरिव रङ्गन्तः समुच्छलन्तश्च ते तुरङ्गाश्च हयाश्च तैः, रथेण जवेन विजितस्तिरस्कृतो रविरथः
सूर्यस्त्वन्वो बन्तैः, अमितरथैरगणितशताङ्गैः, भुज एव बाहुरेव चन्दनतरुर्मलयजमहीरुहस्तस्य कोटराद्
गर्जात्, निर्गच्छन्तीनिःसरन्तीः, भुजगारिव पञ्चगारिव, कृपाणीलताः खड्गवह्वरीः, समुद्रहङ्गिर्धरङ्गिः
पदातीनां समूहास्तैः पतिसमूहैः परिशोभमानां परितो विराजमानाम्, सेनां चमूम्, नरेन्द्रस्य नृपस्य मन्दिरं
सदनं तस्य रोधनं समावरणं तस्मै, समादिदेश समाशतवान् ।

समुज्जृम्भे—तदा तस्मिन् काले, धरां पृथिव्याम्, धुन्वन्निव, कम्पयन्निव, अर्द्रान् पर्वतान्, चाल-
यन्निवोत्सारयन्निव, ममो गगनम्, दलयन्निव खण्डयन्निव, संभूतः प्रभूतः, दुन्दुमेरानकस्य स्वनः शब्दः,
समुज्जृम्भे वर्धयामास । उत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, नटन्त इत्यस्ततः क्रान्त्यन्तो ये नटद्रटापा बाहुसमूहास्तैर्बदितः कृतो यो
भुजास्फोटो बाहुताडनं तस्य यश्चटुलश्चल्लो रवः शब्दस्तेन, निष्ठुरेण कठोरेण, मदवारणानां मत्तकरिणां यः
कण्ठरवो गलध्वनिघण्टाघोषश्च घण्टाशब्दश्च ताम्यां भैरवो भयंकरस्तेन, कण्ठीरवरवाणां सिंहशब्दानां कुण्ठने
तिरस्करणे पट्टनि दृष्टाणि यानि पोषितहयानां परिपुष्टवाजिनां हेषितानि हेषाशब्दास्तैर्भीष्मो भयङ्करः, सर-
तराणामतिर्ताप्यानां स्रुरपुटानां क्षुरावयवानां घट्टनेन संघर्षेण कुट्टिमेभ्यः स्रुद्धभूमिप्रवेशेभ्यो जनितः
समुपपन्नो यः कठोरध्वनिः कठिनशब्दः, कण्ठीरवरवकुण्ठनपटुपोषितहयहेषितभीषणस्यासौ स्वरतरसुरपुटघट्टन-
कुट्टिमजनितकठोरध्वनिश्चेति कर्मधारयः, तथाभूतेन ध्वनिना नादेव निर्भरः सम्पूर्णस्तेन, पदातीनां पदगानां
तस्यः पङ्क्तयस्तासां पादाहतिभिरचरणार्वातैः प्रोद्भूतः समुत्पन्नो यो भूरिभूरवोऽधिकवसुधाशब्दस्तेन
भीष्मो भयंकरस्तेन, सन्ततं निरन्तरं परिस्पन्दतां परिचलतां मदमन्दवेगानां धुम्भानां मदेन, मग्धरवाणां
स्थन्दनानां रथानां यानि चक्राणि रथाङ्गानि तेषां चीत्कारोऽन्यकशब्दविशेषस्तेन मेदुरो मिलितो वृद्धिस्तो वा,

दौवारिकस्य वचनादुपरोधकृत्य-

आकर्ण्य कर्णपरुषं पुरुषाधिराजः ।

रोषेण चूषितशुचा स हि धीरधीरः

पञ्चाननासनतलादुदतिष्ठतायम् ॥७६॥

तावत्प्रतिष्ठमानं प्राणकान्तमनुसृत्य कृतप्रयाणान्प्राणान्परिभार्गितुमिव भूमौ निपतितां तां निर्भरगर्भभरतान्तामालोक्य पुनर्न्यवर्तिष्ठ नरवरिष्ठः ।

प्राबोधयच्च पृथ्वीशः कथंचिन्न्यचेतनाम् ।

देवीं ज्ञानं हि दुःस्वाब्धितरणे तरणीयते ॥७७॥

शम्पानिभा संपदिदं शरीरं चलं प्रभुत्वं जलबुद्बुदाभम् ।

तारुण्यमारुण्यसरित्सकाशं क्षयिष्णुनाशो हि न शोचनीयः ॥७८॥

संयुक्तयोर्वियोगो हि संध्याचन्द्रमसोरिव ।

रक्तयोरपि दंपत्योर्भविता नियतेर्वशात् ॥७९॥

बन्धुत्वं शत्रुभूयं च कल्पनाशिल्पिनिर्मितम् ।

अनादौ सति संसारे तद्द्वयं कस्य केन न ॥८०॥

धानुष्काणां धनुर्धराणां करेषु हस्तेषु कलितानि घृतानि यानि धनुंषि चापास्तेषां टंकरोऽप्यक्षरद्वस्तेन कर्कशः कठोरस्तेन, प्रतिध्वनितं प्रतिशब्दितं कुलाचलानां कुलगिराणां कन्दरकुलं गङ्गराणो येन तेन, कोलाहलेन कलकलशब्देन, भरितं पूर्णम्, तस्य काष्ठाङ्गारस्य, बलं सैन्यम्, भूपतिभवनं नरेन्द्रमन्दिरम्, उपरोध आवृणुते स्म ।

दौवारिकस्येति—धीरधीरोऽतिशयधैर्यशाली, अयं सः पूर्वोक्तः, पुरुषाधिराजो नराधिपः, द्वारे भवो दौवारिको द्वारपालकस्तस्य, वचनात् कथनात्, कर्णपरुषं श्रवणकठोरम्, उपरोध आवरणमेव कृत्यं कार्यम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, चूषिता शुक् येन तेन दूरीकृतशोकेन, रोषेण क्रोधेन, पञ्चाननासनतलात् सिंहासनपृष्ठात्, उदतिष्ठत उत्तिष्ठते स्म ॥ ७६ ॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, प्रतिष्ठमानं प्रयान्तम्, प्राणकान्तम् बल्लभम्, अनुसृत्यानुगम्य, कृतं प्रयाणं प्रस्थानं यैस्तान्, प्राणान् जीवितानि, परिभार्गितुमन्वेष्टुमिव, भूमौ पृथिव्याम्, निपतितां सबलिताम्, निर्भरेण सातिशयेन गर्भभरेण दौहृदभरेण तान्तां दुःखीभूताम्, तां कान्तां बल्लभां, आलोक्य दृष्ट्वा, नरवरिष्ठं नृपः, पुनर्भूयः, न्यवर्तिष्ठ प्रत्याववृत्ते ।

प्राबोधयच्चेति—पृथ्वीशो महीकान्तः, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण, लब्धा प्राप्ता चेतना संज्ञा यथा तां लब्धचेतनाम्, देवीं राज्ञाम्, प्राबोधयच्च सम्बोधयामास च, हि यतः, ज्ञानं बोधः, दुःस्वमेवाब्धिः सागरस्तस्य तरणे प्लवने, तरणिर्वाचरतीति तरणीयते नौकायते ॥ ७७ ॥

शम्पानिभेति—संपत् सम्पत्तिः, शम्पानिभा तडित्सदृशा, 'शम्पा सौदामिनी तडित्' इति धनञ्जयः, इदं शरीरम्, अयं विग्रहः 'शरीरं वर्णं विग्रहः' इत्यमरः, चलं चपलम्, प्रभुत्वमैश्वर्यम्, जलबुद्बुदाभं जलम्फोटसदृशम्, तारुण्यं यौवनम्, आरुण्यसरित्सकाशं वनापगासदृशम्, अस्तीति शेषः, हि निरक्षयेन क्षयिष्णो नश्वरस्य नाशो विनाशः, शोचनीयः शुम्भाजनं, न भवतीति भावः ॥ ७८ ॥

संयुक्तयोरिति—हि निरक्षयेन, संध्या च चन्द्रमारचेति सम्भ्याचन्द्रमसौ तयोरिव पितृप्रसूशशिनोरिव, संयुक्तयोः संयोगं प्राप्तयोः, रक्तयोः परस्परानुरागसहितयोः, दम्पत्योः, जायाश्च पतिश्चेति दम्पती तयोः 'जायया जम्भावो दम्भावो निपात्यते' विवोगो विरहः नियतेर्देवस्य वशात् परतन्त्रत्वात्, भविता भविष्यति ॥ ७९ ॥

बन्धुत्वमिति—बन्धूनां सहोदराणाम्, बन्धुत्वं आनृत्वं, शत्रुभूयं शत्रुत्वं च, कल्पनैव शिल्पि कार्यकरस्तेन निर्मितम्, अस्तीति शेषः । संसारे भुञ्जते, अनादावादिरहिते सति, तयोर्द्वन्द्वं युग्मं बन्धुत्वं शत्रुत्वञ्च, कस्य जनस्य केन जनेन सह न, अपितु सर्वस्य सर्वेणैव सह वर्तते इति भावः ॥ ८० ॥

इति नरनाथवचनपरिपाटी निष्ठसलोहपतितवारिधारेव शोकानलज्वालादी देव्या मनसि किञ्चिदप्यार्द्रतामनापादयन्ती निर्दग्धभूयुमबीजराजिरिव विफला बभूव ।

राजा समारोप्य शिखण्डियन्त्रमापन्नसत्त्वां सगसीरुहाक्षीम् ।

संभ्रामयामास च मेघमार्गे हा हा वत क्रूरविधेर्विपाकः ॥८१॥

अथ कलापियन्त्रे बलाहकमार्गमधिरूढे, मृगेन्द्र इव गिरिकन्दरान्मन्दिराभिगत्य, निखिल-परिवारविकलो वसुधापतिसहाय एव रणाङ्गणमवतीर्य, धैर्यावगाढहृदयस्तत्राभ्यमिश्रीणं शात्रव-मन्त्रिणं संगरसंनद्धं निधाय, क्रोधपरतन्त्रितचित्तो योद्धुमुपचक्राम ।

चण्डवात इवाम्भोदाःमण्डलाधिपतिर्भटान् ।

निनाय कान्दिशीकत्वं पञ्चाननपगाक्रमः ॥८२॥

जिगाय मन्त्रिणं धीरां जनानामधिपस्ततः ।

जन्याजिराभ्रतिग्मांशुर्जयश्रीप्राणवल्लभः ॥८३॥

अथ काष्ठाङ्गारोऽपि संगरे निजामात्यभङ्गं निशम्य, तरङ्गितक्रोधकुटिलतन्त्रुकुटावटङ्कुः सामजसमाजवाजिपादातशबलेन बलेन सनाथो नरनाथमभिगम्य, बहुधा युद्ध्वा, वैराग्यायत्तचि-

इति नरनाथवचनेति—इति पूर्वोक्तः कारा नरनाथस्य सत्यन्धरमहाराजस्य वचनपरिपाटी वाक्य-परम्परा, निष्ठसत्त्वार्त्ता लोहरचेति निष्ठसलोहः संनसायः तस्मिन् पतिता मुक्ता या वारिधारा तद्वत्, शोकानलस्य विषादवह्नेर्ज्वालाभिरचिमिरालाढं व्याप्तं तन्मित्र, देव्या राज्याः, मनसि चेतसि, किञ्चिदपि भवागपि, आर्द्रतां क्लिप्तताम्, अनापादयन्ती न कुर्वन्ती, निर्दग्धभूमौ निर्दग्धपृथिव्यामुक्ता संतानिता या बीजराजिः कणश्रेणिस्तद्वत्, विफला निष्फला, बभूवाभूत् ।

राजा समारोप्येति—राजा नरेन्द्रः, आपन्नसत्त्वां गर्भिणीम्, सरमांरुहाक्षीम् कमललोचनाम् । विजयामिति यावत् । शिखण्डियन्त्रं मयूरयन्त्रम्, समारोप्याविष्टापयित्वा, मेघमार्गे च तन्मित्रं च, संभ्रामया-मास संचालयामास, 'हा हा वत' इति खेदार्थेऽययत्रयम्, क्रूरविधेर्दुष्टदेवस्य, विपाकः परिणामः फलमिति यावत् । कर्मणामुदयो विचित्रोऽर्त्तानि महादुःखकरमिति भावः ॥ ८१ ॥

अथ कलानियन्त्र इति—अथानन्तरम्, कलापियन्त्रे मयूरयन्त्रे, बलाहकमार्गं मेघमार्गम् गगनमिति यावत्, अधिरूढेऽधिष्ठिते सति, गिरिकन्दरान्वयंतगङ्गरात्, मृगेन्द्र इव सिंह इव 'सदो मृगेन्द्रः पञ्चाक्षो हर्षज्ञः केसरी हरिः' इत्यमरः, निर्गन्ध बहिरागन्ध, निखिलरचाम् परिवारश्चेति निखिलपरि-वारः समस्तपरिजनः, तेन विकलो रक्षितः, वसुधापनिर्नृपः सत्यन्धरः, असहाय एव एकाक्षयेव, रणांगणं समर-चक्रं युद्धभूमिमिति यावत्, अवतीर्य प्रविश्य, धैर्येण स्थैर्येणावगाढं प्रचुरं हृदयं चेतो यस्य तथाभूतः सन्, तत्र रणाङ्गणे, अभ्यमिश्रीणं शत्रुपक्षांशम्, शात्रवमन्त्रिणं शत्रुसचिवम्, संगराय युद्धाय संनद्धं तत्परम्, निधाय दृष्ट्वा, क्रोधेन कोपेन परतन्त्रितं परावत्तं चित्तं मनो यस्य तथाभूतो भवन्, बाहुं युद्धं कर्तुम्, उपचक्राम तत्परो बभूव ।

चण्डवात इति—पञ्चाननस्यैव पराक्रमो यस्य स मृगेन्द्रविक्रमः, मण्डलाधिपतिर्भूपतिः चण्डया-तर्त्ताक्षपयनः अम्भोदानिव मेघानिव, भटान् बाधयन्, कान्दिशीकत्वं भयद्रुतत्वं 'कादिशीका भयद्रुते' इत्यमरः, भयद्रुतपलायमानताम्, निनाय प्रापयामास । 'अकथितञ्ज' इति नयतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥ ८२ ॥

जिगायेति—ततः कतिपयकण्ठ्यापियुद्धानन्तरम्, जन्याजिरं समराङ्गणमेवात्र गगनं तत्र तिग्मांशुः सूर्यः, जयश्रिया विजयलक्ष्म्याः प्राणबलरूपो जीवितेशः, वीरः शूरः, जनानां लोकानाम्, अधिपः स्वामी सत्यन्धर इति यावत्, मन्त्रिणं शत्रुसचिवम्, जिगाय जयति क्रम 'सन्निशोर्जः' इत्यभ्यासस्य कृत्यम् ॥ ८३ ॥

अथ काष्ठाङ्गारोऽपीति—अथ तदनु, काष्ठाङ्गारोऽपि कृतघ्नशिरोमणिरपि, संगरे समरे, निजामात्यस्य स्वसचिवस्य भङ्गं पराजयम्, निशम्य श्रुत्वा, तरङ्गितक्रोधेन वृद्धिप्लुतकोपेन कुटिलितो वर्णाकृतो भुकुटीविटङ्को भ्रष्टदेशो यस्य तथाभूतः सन् सामजसमाजश्च राजगणश्च वाजिनश्च हथारश्च पादानानि च पदासिस्मृहश्चेति

ततया प्रणिगणवधविरतं तं वयस्य इव स्वस्थतां निनाथ ।

स्वर्गं भूपो राजहा राज्यलक्ष्मी भेरीशब्दः श्रोत्रदेशं च देव्याः ।

पौराः शोकं पण्डिताः स्त्रीविरक्तिं जन्यं शान्तिं यौगपद्यात्मपदे ॥८४॥

तावच्च यन्त्रं भ्रमणेन हीनं शनैः शनैस्तद्वियतोऽवतीर्थ ।

तां भर्तृशोकानलदह्यमानां प्रपातयामास वने पितृणाम् ॥

ततश्च कुणपकवलनार्थं मिलितनिःशङ्काकङ्काकसङ्कुलमभ्यर्णसंज्वलञ्चिताचक्रज्वालाभ्यन्तप्रतया निजाग्रभागसमारोपितपाटञ्चरगलनिरगलं निर्गलल्लोहितधारासंसर्गसंजातचुकारिधूम्यसङ्ख्यादितैः शूलैः समाकर्ण्य मामिदं शवं चिताहुतवहादाकृष्य खण्डशो विच्छिद्य स्वादन्तीनां डाकिनीनां कोलाहलेन कटाग्रिदह्यमाननृकगेटिपटुचटाकारेण च भीकं यत्पुरप्रेतागारमवलोकमाना सा नरदेवमहिषी मूर्ध्नापहतचेतना बभूव ।

अजानती कश्मलपारवश्यात्प्रसूतिपीडां नरपालजाया ।

मामे तदा वै जनने दिनेऽस्मिन्प्रसूतं सूनुं तपनं यथा शौः ॥८५॥

मामजममाजयाजिपादात् तेन शबलं चित्रितं तेन, बलेन सैन्येन, मनाथः सहितः सन्, नरनाथं नरेन्द्रम्, अभिगम्य तस्य संमुखं गत्वा, बहुधा विविधप्रकारेण, युद्धं युद्धं कृत्वा, वरागस्य निर्वेदस्यायत्तं निघ्नं चित्तं हृदयं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया, प्राणिगणस्य जन्तुसमूहस्य वधादिसनात्, विरतो विरक्तस्तम्, तं नृपम्, वयस्य इव मत्वेव, स्वःस्थतां स्वः स्वर्गस्मिन्स्तिष्ठतां स्वःस्थस्तस्य भावः स्वःस्थता तां स्वर्गवासिन्वम्, पक्षे स्थस्थता 'शर्पणे शर्पि विमर्गलोपो वा वक्तव्यः' इति वार्तिकेन विकल्पेन विमर्गलोपः । नररागाताम्, निनाथ प्रापयामास ।

स्वर्गं भूप इति—भूपः सत्यन्धरः, स्वर्गं त्रिविधम्, राजहा काष्ठाङ्गारः, राज्यलक्ष्मीं राज्यश्रियम्, भेरीशब्दश्च वृत्तकानादश्च, देव्या विजयायाः, श्रोत्रदेशं कर्णप्रदेशम्, पौरा नागरिकाः, शोकं खेदम्, पण्डिता विद्वांसः, स्त्रीविरक्तिं ललनाभ्यो विरागम्, जन्यं युद्धम्, शान्तिं प्रशमम्, यौगपद्याद्युगपदेव, अपेदे प्राप । जनकेषां एकक्रियया सह सम्बन्धार्हापकालङ्कारः ॥ ८४ ॥

तावच्च नि—तावकालपर्यन्तम्, भ्रमणेन भ्रमणशक्त्या, हीनं रहितं तत् यन्त्रं शनैः शनैः मन्दं मन्दं वियतो गगनात्, अवतार्य अवतप्य, भर्तुः शोक एवानलस्तेन दह्यमाना ताम्, प्राणपतिविरहजन्यस्वेदपायक-भस्माभयन्ताम्, तां विजयाम्, पितृणां वने श्मशाने प्रपातयामास स्वलयाभ्याम् ॥

ततश्चेति—ततश्च राज्ञः स्वर्गप्रयाणानन्तरम्, कुणपकवलनार्थं मृतकदेहभक्षणाथम्, मिलिता एकत्र संगता निःशङ्का निर्भयाश्च ये कङ्काकाः पक्षिविशेषास्तैः सङ्कुलं व्याप्तम् अभ्यर्णं निकटं संज्वलन् प्रदीप्यमाणं यञ्चिताचक्रं चितासमूहमन्य ज्वालाभिर्गर्जिभिः संपृतया निष्टस्त्वेन, निजाग्रभागे स्वशिखरे समारोपितांऽधिष्ठापितां यः पाटञ्चरश्चोस्तस्य गलाङ्कणान् निरगलं निर्वार्धं यथा स्याथा निरगलं यः निःशेषेण पतन्त्यो या लोहितधारा विरध्रेण्यस्ताम् संसर्गेण संपर्केण संजाता समुत्पन्ना चुकारिणी क्षुर्मातशब्दकारिणी या धूम्या धूमसमूहः 'वाशादिभ्यो यः' इति य प्रत्ययः, तया सङ्ख्यादितैरावृत्तैः, शूलैरायसकालैः, समाकर्ण्य व्याप्तम्, मामिदं यमार्थद्वयम्, शवं मृतदेहम्, चिताहुतवहात् चित्याग्नेः जाकृष्याकृष्टं विधाय, खण्डशः खण्डेन खण्डेन, विच्छिद्य विदार्य, स्वादन्तीनां भक्षयन्तीनां डाकिनीनां पिशाचीनाम्, [कविसमयेनैतद्वर्णनं न तु जैनमिद्वान्तेन तत्र देवानां मांस्वभोजनस्य निषिद्धत्वात्] कोलाहलेन कलकलशब्देन, विकटाग्न्या विशालानलेन दह्यमानः पर्यमानो यो नृकरोटिर्नरकपालप्रदेशस्तस्य पटुस्तीरणां यश्चटाकारोऽन्यत्तशब्दविशेषस्तेन च, भीकरं भयङ्करम्, मत्पुरस्य राजपुराणारस्य प्रेतागारं श्मशानम्, अवलोकमाना पर्यन्ता, सा नरदेवमहिषी, नृपति-प्रधानपत्नी विजयेति यावत् 'कृताभिर्वका महिषी' इत्यमरः, मूर्ध्ना निःसंजतयापहता दूरीभूता चेतना संज्ञा यस्यास्तथाभूता बभूव ।

अजानती—तदा तदानीम्, वै जनने मासे दशमे मासे, अस्मिन् दिने नृपतिप्राणवसानदिवसे,

१ अयं श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

तदा जनकराज्यधीर्द्रष्टुं मूर्तिमिवास्थिता ।
 सुतस्य भाग्यसंपन्ना देवता काचिदागता ॥ ८६ ॥
 दिशि दिशि विसरज्जिः पुत्रतेजोविलासै-
 बहलतिमिरजाले नाशिते तत्क्षणेन ।
 विलसितमणिदीपा देवताकल्पमरूपाः
 सुतरुचिपरिभूता मङ्गलार्था बभूवुः ॥ ८७ ॥
 तस्या मुखेन्दोरवलोकनेन शोकाम्बुधिर्वृद्धिमवाप देव्याः ।
 अभ्यप्रभावः किल बान्धवानां सुखस्य दुःखस्य च वृद्धिहेतुः ॥ ८८ ॥

हा मनोजाकाररूप हा महागुणमणिद्वीप हा मानसविहारराजहंसस्वरूप हा मदनकेलि-
 चतुरभूप मम प्राणैकरूप कासि कासीति विलपन्ती शोकविषमोहिताङ्गी लताङ्गी तां देवतापि
 लोकोत्तरतोकोत्तममहिमवर्णनपीयूषपण्डितेन समुज्जीवयन्ती सुवर्णसवर्णेषु तदीयाङ्गेषु लसद्गुणा-
 प्रमुखविलक्षणलक्षणप्रदर्शनेन प्रत्याययन्ती तनुजवर्धनोपायचिन्तासंतमसदूरीकरणधीरतरमिथं
 गिरमुत्थापयामास ।

कश्मलपारवश्यात् कृच्छ्रपारतन्त्र्यात्, प्रसूति-पांडां प्रसवकष्टम्, अज्ञानतां न बुध्यमाना, नरपतिजाया राज्ञी
 विजवेति यावत्, द्यौर्गगनं तपनं यथा सूर्यमिव, सुतं सुतम्, प्राप्तं जनयामास । उपमा ॥ ८५ ॥

तदेति—तदा तस्मिन् काले, मूर्तिं शरीरम्, आस्थिता प्राप्ता, जनकराज्यभीरिव पितृराज्यलभ्यमिव
 सुतस्य पुत्रस्य, भाग्यसंपन्ना पुण्यसम्पत्तिर्वा, द्रष्टुं विलोकयितुं तां विजयामिति शेषः, काचित् कापि, देवता,
 देवी, आगता समायाता ॥ ८६ ॥

दिशि दिशीति—दिशि दिशि प्रतिकाष्टम्, विसरज्जिः, विसरज्जिः पुत्रस्य शिशोस्तंजोविलासैः सहज-
 ज्योतिःप्रकाशैः, बहलं प्रभूतं वसिमिरजालं ध्वान्तसमूहस्तस्मिन्, तत्क्षणेन तत्कालेन, नाशिते विध्वस्ते सति,
 देवतया देव्या क्लृप्तं रहितं रूपं येषां ते तथाभूताः, विलसिताः शोभिता ये मणिदीपा रत्नप्रदीपाः ते,
 सुतस्य पुत्रस्य कल्याणं देहदीप्या परिभूतास्तिरस्कृताः सन्तः, मङ्गलमेवार्थाः प्रयोजनं येषां तथाभूताः,
 बभूवुरासन् ॥ ८७ ॥

तस्या इति—तस्या देवतायाः, मुखेन्दोर्वदनचन्द्रमसः, अवलोकनेन दर्शनेन, देव्या विजयायाः,
 शोक एवाम्बुधिः खेदसागरः वृद्धिम् उच्चलिम्, अवाप लेभे । बान्धवानामिष्टजनानाम्, अभ्यप्र-
 भावः सामुख्यम्, सुखस्य शर्मणः, दुःखस्य चाशानस्य च 'शर्मशातमुखानि च' इत्यमरः, वृद्धिहेतुः प्राबल्य-
 कारणं भवतीति शेषः, क्लिरेत वार्तायाम् ॥ ८८ ॥

हा मनोजेति—हा मनोजस्येव कामस्येवाकाररूपे संस्थानसौन्दर्ये यस्य तत्सम्बुद्धौ, हा महागुणा
 एव मणयो रत्नानि तेषां द्रूपस्तन्मम्बुद्धौ, हा मानसं चित्तमेव मानसं मानससरोवरस्तस्मिन् विहारे क्रीडने
 राजहंसस्येव मरालस्येव पक्षे राजज्येष्ठस्येव स्वरूपं यस्य तत्सम्बुद्धौ, हा मदनकेल्यां कामक्रीडायां चतुरो
 दक्षस्तत्सम्बुद्धौ, मम विजयायाः, प्राणैकरूप जीवितोपम, भूप राजन्, कासि कुत्रासि कासि कुत्रासि, इत्येवं
 प्रकारेण, विलपन्ती विलापं कुर्वन्तीम्, शोक एव विषाद एव विषं गरलं तेन मोहितानि प्राप्तसूक्ष्माणि
 अङ्गानि यस्यास्ताम्, लताङ्गी कृशाङ्गीम्, तां राज्ञीं, देवतापि देव्यपि, लोकोत्तरस्य सर्वश्रेष्ठस्य लोकस्य
 पुत्रस्य य उत्तममहिमा परममाहात्म्यं तस्य वर्णनमास्थानमेव पीयूषममृतं तेन परियेचनं पयुञ्जनं तेन,
 समुज्जीवयन्ती समुल्लासयन्ती, सुवर्णसवर्णेषु कनककल्पेषु, तदीयाङ्गेषु पुत्रावयवेषु, लसन्ति शोभमानानि,
 उणांप्रमुखानि मकरिकाप्रधानानि यानि विलक्षणलक्षणानि विचित्रविचित्रानि तेषां प्रदर्शनेन विलोकनेन,
 प्रत्याययन्ती विरवासमुत्पादयन्ती, तनुजवर्धनस्य पुत्रवृद्धये उपायाः साधनानि तेषां चित्तैव संतमसं शाह-
 ध्वान्तम् तस्य दूरीकरणेऽपहरणे धीरतरमतिशयेन धीरं यथा स्वात्तथा, इत्थं बन्धमानप्रकाराम्, गिरं
 वार्ताम्, उत्थापयामास उत्थापयति स्म, जगादेति यावत् ।

१ तिमिरबहलजाले व० । २ मणिरूपा मु० ।

पुत्रस्य वर्धनविधौ विजहाहि चिन्तां
संवर्धयिष्यति सुतं तव कश्चिदेनम् ।

चन्द्रश्चकोरमिव चूततल्लव्या वा
बालं पिकं कमलिनीविसरो मरालम् ॥८॥

तदात्वं एवात्र सुतं तनूजं विसृज्य गन्धोत्कटवैश्यनाथः ।
योगीन्द्रवाक्यस्मरणेन सूनुं गवेषयन्लोचनगोचरोऽभूत् ॥९॥

तं दृष्ट्वा देवतावाक्यं प्रमाणं निश्चिकाय सा ।
संवादेन हि सर्वेषां प्रामाण्यमवगम्यते ॥१०॥

ततो महीकान्तकान्ता, निजान्तरङ्गरविकान्तजावत्यमानप्रियविप्रयोगशोकानलकीलाकलापं
तनयसुन्दरवदनचन्दिरालोकेन शमयिष्यन्ती, सरोजलोद्घृतशफरीव विना शिशुना स्थातुं क्षणम-
पारयन्त्यपि देवतावचनजनितविस्मयभावेन गत्यन्तराभावेन च गन्धोत्कटभ्रेष्ठिसमर्पणाय कथं
कथमप्यनुमतिमापाद्यमाना, स्वभावात् एव समुद्रमपि निर्निद्राणलेजसां पुत्रं पित्रीयमुद्रया समुद्रं
विधाय, विधाय च पुरतो, देवतया सह सहसान्तरधात् ।

पितृवनवनमध्ये बालसूर्यप्रकारं
सुतमतिवितताभ्यां लोचनाभ्यां पिबन् सः ।

पुत्रस्येति—पुत्रस्य सुतस्य, वर्धनविधौ संरक्षणकार्ये, चिन्ताम्, विजहाहि विमुञ्च, 'ओहाक् त्यागे'
इत्यस्य लोटि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् 'आ च हौ' इत्यात्मन्, तव भवत्याः, एनं वर्तमानम्, सुतं पुत्रम्,
कश्चिद् कोऽपि नरः, चन्द्रः शशी, चकोरमिव जीवं जीवमिव, यथा वा वेन प्रकारेण वा, चूर्तसल्लान्नृपः,
बालमर्द्धावायुयम्, पिकं कोकिलम्, कमलिनीविसरः पशुर्नासमूहः, मरालं हंसम्, वा, संवर्धयिष्यति पाल-
यिष्यति । मालोपमा ॥ ८॥

तदात्वं इति—तदात्वं एव तस्मिन्नेव काले, अत्र पितृवने, सुतं परासुम्, तनूजं सुतम्, विसृज्य
न्यक्त्वा, गन्धोत्कटवैश्यनाथो गन्धोत्कटनाम वैश्यपतिः, योगीन्द्रस्य महासुनेर्वाक्यस्य वचनस्य स्मरण-
माध्यानं तेन, सूनुं जीवितमपरं पुत्रम्, गवेषयन्लोचनम्, लोचनगोचरो दृष्टिविषयः, अभूत् ॥ ९॥

तं दृष्ट्वेति—तं पूर्वोक्तं गन्धोत्कटम्, दृष्ट्वा विलोक्य, सा विजया देवतावाक्यं देवीवचनम् 'संवर्धयिष्यति
सुतं तव कश्चिदेनम्' इति रूपमिति यावत्, प्रमाणं सत्यम्, निश्चिकाय निश्चितवती, 'विभावा चेः' इति
विकल्पेन कृतम्, हि यतः, संवादेनानुसृतसमर्थनेन, सर्वेषां निश्चिकानाम्, प्रामाण्यं पाषाण्यम्, अवगम्यते
ज्ञायते । अर्थान्तरन्यासः ॥ १०॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, महीकान्तस्य भूवङ्गमस्य कान्ता प्रेचसी, विजयेति यावत्, निजान्त-
रङ्गमेव स्वकीयान्तःकरणमेव रविकान्तः सूर्यकान्तोपलस्तस्मिन् आजवत्यमानः पुनः पुनरतिशयेन वा ज्वलन्
यः प्रियविप्रयोगशोक एव वङ्गमविप्रलम्भविधाद् एवानलो बह्निस्तस्य कीलाकलापं ज्वालासमूहम्, तनयस्य
सुतस्य सुन्दरवदनमेव सुभगास्यमेव चन्द्रिखन्त्रस्तस्यालोकनं दर्शनं तेन, 'चन्द्रोऽनेकपे चन्द्रे' इति
मेदिनी, शमयिष्यन्ती शान्तं करिष्यन्ती, सरोजलाकासारनीरादुद्धृता समुद्रस्य बहिर्नीता शफरीव मत्सीव,
शिशुना पुत्रेण, विनान्तरेण, क्षणमप्यल्पकालपर्यन्तमपि, स्थातुं निवसितुम्, अपारयन्त्यपि असमर्थपि,
देवतावचनेन देवीवाक्येन जनितः समुत्पादितो यो विस्मयभावो विधासपरिणामस्तेन, गत्यन्तराभावेन च
साधनान्तराभावेन च, गन्धोत्कटभ्रेष्ठिने समर्पणं प्रदानं तस्मै, कथं कथमपि केनापि प्रकारेण, अनुमति-
मनुमोदनम्, आपाद्यमाना प्रापयन्ती, स्वभावात् एव विसर्गेणैव, निर्निद्राणानि स्फुरन्ति च तानि तेजसि
ज्योतीषि तेषाम्, समुद्रमपि सागरमपि, पुत्रं तनूजम्, पितृविवं पित्रीया सा चासौ मुद्रा च तथा पितुराहु-
लीयकेन, समुद्रं मुद्रया सहितम्, विधाय कृत्वा, पुरतोऽपि विधाय च कृत्वा च, देवतया देव्या, सह सार्धम्,
सहसा कटिति, अन्तरधात् तिरोहिताभूत् ।

पितृवनवनमध्ये इति—पितृवनं वनम् तस्य वनस्य गहनस्य मध्ये, बालसूर्यस्येव प्रातःप्रभाकर-

वृषित इव सरोऽम्बुधातको यद्वद्व-

प्रसृतजलकणालिं नात्पद्वैरयनाथः ॥ ६२ ॥

अयं च, पृथोऽन्वेषिजन इव महानिधिं महीशसुतमासाय, सद्य एवाङ्कुरितपुलकापदेशेन हृदयालवालसंजातमञ्जुलमोदलताकोरकानिव बिभ्राणः, प्रीतेः परां कोटिमात्मजं चादधानः, तदङ्ग-
स्पर्शसुखपारवरयेन प्रमदजलनिधिमम इव, हृदयान्तरे मलयजरसल्लिप्त इव, हिमबालुकादीर्घिका-
निमज्जन्मूर्तिरिव, मोहाक्रान्त इव, निद्राण इव, मत्त इव, परिमूढेन्द्रियगण इव, निर्मालितचैतन्य
इव, आनन्दपरम्परायाः परां काष्ठामातिष्ठमानो, जीवेत्याधारीर्वचनमाकर्ण्य, तमनङ्गरूपधेयं महा-
भागधेयमङ्गजं तन्नामधेयेनालङ्चकार ।

ततः स्वकीयावसथं समेत्य वणिक्पतिः क्रुद्ध इषावभाषे ।

जीवन्तमप्यात्मजमद्य मत्ते विना परीक्षां मृतकं किमात्थ ॥ ६३ ॥

यद्वा संभ्रान्तचित्तानां वनितानां स्वभावतः ।

युक्तं न किं कुमारस्य मारान्तत्त्वप्रकल्पनम् ॥ ६४ ॥

इत्यादिवचनसायकेन निजनाथकेन समर्पितं नयनानन्दनं नन्दनं सुनन्दापि समाददाना

स्वेव प्रकाश उज्ज्वलत्वं यस्य तम्, सुतं पुत्रम्, अतिवितताभ्यामतिदीर्घाभ्याम्, लोचनाभ्यां नयनाभ्याम्,
पिबन्नलोकयन्, स पूर्वोक्तः, वैरयनाथो गन्धोक्तः, सरोऽम्बुः कासारसल्लिप्तम्, पिबन् धयन्, वृषित इव
विपासुरिव, अभ्रान्मेघात् प्रसृतानां निःसृत्य विस्तृतानां जलकणानां वारिबिन्दूनामालिः पङ्क्तिस्ताम्, पिबन्,
वानको यद्वत् जीवन्जीव इव, नात्पदं संतुष्टो नाम्नुत् ॥ ६२ ॥

अयं चेति—अयं च गन्धोक्तश्च, महानिधिं विपुलभाण्डारम्, आसाय प्राप्य, पृथोऽन्वेषिजन
इवेध्मगवेपिपुरुष इव, महीशसुतं राजपुत्रम्, आसाय लब्ध्वा, सद्य एव कटिस्थेव, अङ्कुरितानां प्रादुर्भूतानां
पुलकानां रोमाञ्जाणामपदेशेन ध्याजेन, हृदयमेव स्वान्तमेवालवालमावापस्तस्मिन् संजाता समुत्पन्ना वा
मञ्जुलमोदलता मनोहरानन्दयह्वरी तस्याः कोरकाः कुड्मलास्तान्, बिभ्राण इव दधान इव, प्रीतेः प्रसन्न-
तायाः, परामन्याम्, कोटिमवधिम्, आत्मजं पुत्रं च, आदधान आधरन्, तदङ्गस्य पुत्रशरीरस्य स्पर्शेन
संगेन यत्सुखं तस्य पारवर्यं परावसथं तेन, प्रमद एव जलनिधिः प्रमदजलनिधिर्हर्षपारावारस्तस्मिन्मम
इव वृषित इव, हृदयान्तरे चित्तमध्वे, मलयजरसेन चन्दननिस्पन्देन लिप्त इव दिग्ध इव, हिमबालुकानां
प्रालेयसिकनानां दीर्घिका वापिका तस्यां निमज्जन्ती वगाहमाना मूर्तिः शरीरं यस्य स तथाभूत इव,
मोहेनाक्रान्तो मोहाक्रान्तो मूढस्तद्वत्, निद्राण इव शयान इव, मत्त इव, र्चाव इव, परिमूढः प्रासमोह
इन्द्रियगणो हर्षाकलमूढो यस्य तथाभूत इव, निर्मालितं तिरोहितं चैतन्यं यस्य तथाभूत इव, आनन्दपर-
म्परायाः प्रमोदसन्ततेः, परामुक्लृष्टम्, काष्ठां सीमानम्, आसिद्धमानः ब्रान्नुषन्, सन्, 'जीव' 'जीवतान्'
इत्याधारीर्वचनमितिप्रभृतिदीर्घासुखवचनम्, आकर्ण्य निशम्य, अनङ्गस्येव कामस्येव रूपधेयं सौन्दर्यं यस्य
तम्, महद्भागधेयं भाग्यं यस्य तं विपुलभाग्यम्, तं पूर्वोक्तम्, अङ्गजं सुतम्, तन्नामधेयेन जीवेति नाम्ना,
अलङ्चकार भूषयामास ।

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, वणिक्पतिगन्धोक्तः, स्वकीयावसथं स्वकीयगृहम्, समेत्यमात्थ,
क्रुद्ध इव कुपित इव, वनितानां प्रति, आकम्पने जगाद, अयि मत्ते कावे ! अद्यास्मिन् दिवसे, जीवन्तमप्य-
मृतमपि, आत्मजं पुत्रम्, परीक्षां विना विचारमन्तरेण, मृतकं परासुम्, किं केन कारणेन, आत्थ कथयसि ?
इति । अन्यस्या मानुरपथं विज्ञाथ कर्दाषविधं क्वास्त्रमावादस्य निजापत्यवन्पालनं न कुर्वादिन्याशङ्क्य
गन्धोक्तं तस्याभ्यापत्यकथं निरस्तमिति रहस्यम् ॥ ६३ ॥

यद्वेति—यद्वेति पश्चान्तरे, स्वभावतो निसर्गेण, सम्भ्रान्तं क्षुभितं चित्तं यासां तासां, वनितानां
नारीणाम्, कुमारस्य पुत्रस्य, मारान्तत्त्वप्रकल्पनं मृतपर्यन्तकल्पनम्, किं न युक्तं किं न योग्यमपि तु
योग्यमेव । निसर्गेण संभ्रान्तचित्तानां विवेकः कुत इति भावः ॥ ६४ ॥

इत्यादिवचनेति—इत्यादीनि इतिप्रभृतीनि वचनान्येव साधकः क्षरन्तेन सह, निजवाचकेन स्व-

तदङ्गुलीमुखकलावलोकनजनितदृष्टिदोषपरिहारायेव तरलतरकटाक्षनीलोत्पलवाममेवकरुचिवीचि-
काविचितमातेने ।

पायं पायं नयनचषकै रूपलावण्यलक्ष्मीं

सौधीं धारां प्रकृतिमधुरां वैश्यजायापतीं तौ ।

स्पर्शं स्पर्शं कुसुममृदुलं विग्रहं तस्य सूनो-

स्तुतिं प्राप्यानिवरसुलभां प्रापतुर्विस्मयाब्धिम् ॥ ६५ ॥

देवता च महिषीतनुवल्लभाः साम्यमाभ्रमलतास्त्रिव द्रष्टुम् ।

बान्धवालवपराङ्मुखोमिमां दण्डकावननिवासमनैषीत् ॥ ६६ ॥

अथ समीहितार्थसिद्धिजनिततोषकलितायां देवतायां सव्याजमन्तर्हितायामियं च राजपत्नी
नैजमानससरोवरे सन्ततविकचजिनपादपयोजविशोभिते नन्दनराजहंसं संक्रीडयामास ।

या हंसतूलशयनस्थलतान्तवृन्त-

क्षेरासहा पुरि पुराजनि काननान्ते ।

दर्भेषु हन्त शयनं बहुमन्यते स्म

सा मालतीकुसुमकोमलगात्रवल्ली ॥ ६७ ॥

वल्लभेन, समर्पितं प्रदत्तम्, नयनान्वानन्दवतीति नयनानन्दनस्तं लोचनाङ्गादकम्, नन्दनं पुत्रम्, समा-
ददाना गृहाना सुनन्दापि गन्धोष्कटवङ्गभापि, तस्य पुत्रस्याङ्गसौन्दर्यकलायाः शरीरसौन्दर्यकलाया अब-
लोकनेन जनितः समुत्पन्नो यो दृष्टिरोपस्तस्य परिहारो निराकरणं तस्मा इव, तादृश्यं चतुर्थी, तरलतरा अति-
चपलाः कटाक्षा अपाङ्गाभ्येव नीलोत्पलवामानि नीलारविन्दमाख्यानि तेषां मेवकरुचिर्वाचिकत्वा कृष्णकान्ति-
सन्तत्या विचितं व्यासम्, आतेने चकार ।

पायं पायमिति—सा च स चेति तौ सुनन्दागन्धोष्को, वैश्यजायापती वणिग्दम्पती, तस्य सूनोः
पुत्रस्य, प्रकृत्या स्वभावेन मधुरा मनोहरा मिहेति यावत् ताम्, रूपलावण्यलक्ष्मीं वर्णसौन्दर्यश्रियम्, सौधीं
सुधाया इयं सौधीं ताम् पायूपसम्बधिनीम्, धारां प्रवाहम्, नयनचषकैर्लोचनपानपात्रैः, पायं पायं
पात्वा पीत्वा, 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति णमुल्, कुसुममिव पुष्पमिव मृदुलं कोमलम्, विग्रहं शरीरम्,
स्पर्शं स्पर्शं स्तुष्ट्वा स्तुष्ट्वा, नेतरेषां सुलभेभ्यनितरसुलभा तामन्यजनदुर्लभा, तृप्तिं संतोषम्, प्राप्यासाद्य,
विस्मयाब्धिमाश्रयसागरम् प्रापतुर्लभते ॥ ६५ ॥

देवता चेति—देवता च देवी च, महिषीतनुवल्लभा राज्ञीशरीरवल्लभाः, साम्यं सादृश्यम्,
आभ्रमलतासु तपोवनबल्लीषु, द्रष्टुमिवावलोकयितुमिव, बान्धवालवपराङ्मुखोमिमां विमुखाय,
हमाम् विजयाम्, दण्डकावने दण्डकामिथानकानने निवासस्तपोवनवासम्, अनैषीत्प्रापयत् । अत्र तृतीयं
चरणं शयोद्धताया अम्ब्यानि च श्रीणि स्वागतायाः । इत्थमुपजातिवृत्तम् । तदुक्तम् 'इत्थं किलान्यास्यपि
मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम' ॥ ६६ ॥

अथेति—अथानन्तरम्, समीहितार्थस्य समभिलषितकार्यस्य सिद्धया साफल्येन जनितः समुन्नतो
यस्तोषः सुखं तेन कलितायां सहितायाम्, देवतायां देव्याम्, सव्याजं कस्यापि कार्यस्य मिषेण, अन्तर्हितायां
तिरोभूतायां सत्याम्, इयं च राजपत्नी विजया, सन्ततं निरन्तरं विकचभ्यां प्रस्फुटिताभ्यां जिनपादपयो-
जाभ्यां जिनेन्द्रचरणकमलाभ्याम् विशोभिते विराजिते, नैजं स्वकीयं मानसमेव चित्तमेव सरोवरः कासार-
स्तस्मिन्, नन्दनं एव राजहंसस्तम्, पुत्रमरालम्, संक्रीडयामास खेलयामास । जिनेन्द्रचरणारविन्दे पुत्रञ्च
ध्यायन्ती समयमजोगमदिति तात्पर्यम् ।

या हंसेति—पुरा मन्दराज्यवेलाकाम्, या विजया, पुरि नगरीम्, हंसतूलशयनस्थानां हंसतूलोप-
लितमृदुलविहरस्थितानां लतान्तायां पुष्पाणां वृन्तैर्चधनैः कलेभ्यो दुल्लं तस्यासहा सौकुमलमयी, अजनि
बभूव, मालतीकुसुममिव मल्लीपुष्पमिव कोमला मृदुला गात्रवल्ली शरीरलता यस्यास्तथाभूता, सा विजया,
काननान्ते वनमध्ये, दर्भेषु कुशेषु, शयनं स्थापय, बहुमन्यते स्म ओहं कुप्यते स्म, हन्तेति खेदेऽप्ययम् ॥ ६७ ॥

पुरेऽपि भानिनीवारतोषितायाः सतीसणेः ।

काननेऽजनि नीवारोऽप्याहारोऽस्याः किमदभुतम् ॥ ६८ ॥

तावन्नन्दनसमागमसञ्जातमोदबन्धोक्तदेन तंतन्यमानं महोत्सवसार्थमात्मार्थं गणयता सकलसद्धर्मपरमकाष्ठाङ्गारेण काष्ठाङ्गारेण दापितमर्थजातं तत्क्षणजातैस्तदाज्ञासमानीतैरितरैरपत्यैः सह लब्धायमूर्जपतिरितरात्मजैः समं निजात्मजमविशेषेण वर्धयामास ।

यथा यथा जीवकयामिनीशो विवृद्धिभागाद्विलसत्कलापः ।

तथा तथावर्धत मोदवार्धिरुद्वेलमूरव्यनिकायभर्तुः ॥ ६९ ॥

उत्तानशयने विभ्रन्मुष्टिं तुष्टिकरः सुतः ।

उद्यत्कुड्मलयुग्मग्रीपद्माकरतुलां दधौ ॥ १०० ॥

मुग्धस्मितं मुखसरोजगलन्मरन्द-

धारानुकारि मुखचन्द्रिचन्द्रिकामम् ।

पित्रोः प्रमोदकरमेष बभार सुतः

कीर्तेर्विकासमिव हासमिवात्यलक्ष्म्याः ॥ १०१ ॥

पुरेऽपि—पुरेऽपि नगरेऽपि, भानिनीनां मानवतीनां वारः समूहस्तेन तोषिता प्रसादिता तस्याः, पक्षे भानिना प्रमाणवता, नीवारेण बन्धधाम्नेन तोषितायाः, अस्याः सतीश्रेष्ठायाः काननेऽपि वनेऽपि, नीवारो बन्धधाम्नेन, आहारो भोजनम्, अजनि बभूव, अत्र किमद्भुतं किमाश्चर्यम्, न किमपीति यावत् ॥ ६८ ॥

तावन्नन्दनेति—तावता कालेन, नन्दनस्याभेकस्य समागमेन लाभेन संजातः समुत्पन्नो य आमोद-बन्धो हर्षसम्बन्धस्तेनोक्तः प्रगल्भस्तेन, 'नन्दनो दारकोऽर्भकः' इति धनश्रयः, गन्धोक्तेन तन्नामवैरथ्यपतिना तंतन्यमानमतिशयेन विस्तार्यमाणम्, महोत्सवानां महोत्सासानां सार्धः समूहस्तम्, आत्मार्थं निजप्रयोजन-कम्, गणयता बुध्यमानेन, सकलसद्धर्म एव निखिलसमीचीनधर्म एव काष्ठान्येषां तेषामङ्गारः प्रज्वलितानलस्तेन, काष्ठाङ्गारेण कृतघ्नेन, दापितं प्रापितम्, अर्थजातं धनसमूहम्, तत्क्षणं तत्काले जाताः समुत्पन्नास्तैः, तस्याज्ञया तज्जिज्ञेन समानीताः प्रापितास्तैः, इतरैरन्यैः, अपत्यैः पुत्रैः, सह सार्धम्, लब्ध्वा प्राप्य, अवधेयः, ऊरुजपतिवैरथ्यपतिः, इतरेषामन्येषामात्मजाः पुत्रास्तैः, समं साकम्, निजात्मजं स्वात्मजम् जीवमिति यावत्, अविशेषेण सामान्येन भेदभावमन्तरेणेति यावत्; वर्धयामास वर्धयति स्म ।

यथा यथेति—विलसन्तीः शोभमानाः कलाभातुरीः पक्षे चोदशभागानवते गच्छति प्राप्नोतीति विलसत्कलापः, जीवक एव यामिनीशो जीवकयामिनीशो जीवन्धरचन्द्रः, यथा यथा येन प्रकारेण, विवृद्धि-मीकृत्यम्, भागात् प्राप्नोत्, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, ऊरुष्वानां वैरथ्यानां निकायः समूहस्तस्य भर्ता स्वामी तस्य गन्धोक्तस्येत्यर्थः, मोदवार्धिर्हर्षपारावारः, रुद्वेलं निर्मर्यादं यथा स्यात्तथा, अवर्धत वृद्धिगतां बभूव । रूपकालङ्कारः ॥ ६९ ॥

उत्तानशयन इति—उत्तानशयने उर्ध्वमुखस्वाये, मुष्टिं बद्धकरपुटम्, विभ्रद् दधत्, तुष्टिकरः सुकरः, सुतो नन्दनः, उद्यत्समुत्पन्नमानं कुड्मलयुग्मं मुकुलयुगलं वस्मिन्, एवंभूतो यः भ्रिया लक्ष्म्याः पद्माकरः कमलोपलक्षितकासारस्तस्य तुलामुपमां, दधौ दत्तवात् ॥ १०० ॥

मुग्धस्मितमिति—एष सुतुः—अयं बालकः, मुखमेव सरोजं मुखसरोजं वदनारविन्दं तस्माद्वलक्ष्म्याः पतन्त्या मरन्दधारया आसवसन्ततेरनुकारि विवृन्धयितुं, मुखमेव वनप्रमेव चन्द्रिचन्द्रस्तस्य चन्द्रिकाया ज्योत्स्नाया आभेवामा दीप्तिर्यस्य तस्य, माता च पिता चेति पितरौ तयोः 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः, प्रमोद-करमानन्दधायकम्, कीर्तेशसः, विकासमिव प्रस्फुरणमिव, आत्यलक्ष्म्या मुखश्रिवाः, हासमिव हसित-मिव, मुग्धश्च तस्मितश्चेति मुग्धस्मितं सुन्दरमन्दहसितम्, बभार दधत् 'मुग्धः सुन्दरमुदयोः' इत्यमरः । उपमोपमेचे ॥ १०१ ॥

पयोधरं धयन् सूनुः पयो गण्डूषितं मुहुः ।
उद्विरन्कीर्तिकल्लोलं किरञ्जिव विदिद्युते ॥१०२॥
सञ्चरन् स हि जानुभ्याममले मणिकुट्टिमे ।
प्रतिबिम्बं परापत्यबुद्ध्या संताडयन्बभौ ॥१०३॥

क्रमेण सोऽयं मणिकुट्टिमाङ्गणे नखस्फुरत्काञ्चिकरीभिरञ्जिते ।
स्खलत्पदं कोमलपादपङ्कजक्रमं ततान प्रसवास्तुते यथा ॥१०४॥

तावत्सुनन्दापि जलगर्भेव कादम्बिनी रत्नगर्भेव वसुमती मलगर्भेव बह्वरा तेजोगर्भेव
शुनासीरकाष्ठा श्रेष्ठिसती शनैरन्तर्बत्नीधुरामाबिभ्राणा क्रमेण नवमासेष्वतीतेषु नन्दाढ्यं नाम
नन्दनं जनयामास ।

तत्सौभ्रात्रेण विभ्राजन्मन्मनालापलालितः ।
जीवकस्तनयैरन्यैर्मुदा चिक्रीड पांसुषु ॥१०५॥

अथ पञ्चमे वयसि सञ्चरन्प्रत्यक्षपञ्चशरः समुदञ्चियव्यक्तवचनप्रपञ्चः स्वयमागतस्य सकल-

पयोधरमिति—पयोधरं मातुः स्तनम्, धयन् पिबन्, सूनुः पुत्रः, मुहुर्बहुवारम्, गण्डूषितं
कुरलकषदाचरितम्, पयो दुग्धम्, उद्विरन् उद्वमन्, कीर्तिकल्लोलं वशास्तरङ्गम्, किरञ्जिव क्षिपञ्जिव, बभौ
शुशुभे ॥ १०२ ॥

सञ्चरन्निति—अमले स्वच्छे, मणिकुट्टिमे रत्नलचितभूभागे, जानुभ्यां जङ्घुभ्याम्, ‘जघनं जानु
जङ्घुच’ इति धनञ्जयः, सञ्चरन् समस्ताद् असन्, स सूनुः, प्रतिबिम्बं स्वस्थैव प्रतिकृतिम्, परमन्यच्च
तदपथं च पुत्रश्चेति परापत्यं तस्य बुद्धिर्बिम्बाया तया अन्यपुत्रभ्रान्त्या, ताडयन् पीडयन्, बभौ शुशुभे,
हास्यव्ययं पादपूर्ता । अस्मिन्मान् ॥ १०३ ॥

क्रमेणेति—सोऽयं बालकः, क्रमेण क्रमशः, नखानां नखराणां स्फुरन्मयः प्रसरन्मयः कान्तयो दास्य
एव भूयो वारिप्रवाहास्ताभिः अञ्जिते शोभिते, अतएव प्रसवंः पुष्पैरास्तुतं व्याप्तं तस्मिन् यथा दृश्यमाने
मणिकुट्टिमाङ्गणे रत्नलचितवत्परे स्खलत्पदं पतञ्चरणं यथा स्यात्तथा, कोमलपादपङ्कजयोर्मृदुलचरणकमलयोः
क्रमं विच्छेपम्, ततान विस्तारयामास । उत्प्रेक्षा ॥ १०४ ॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, श्रेष्ठिनः सर्ता श्रेष्ठिसती गन्धोक्तवैरयपतिपत्नी, सुनन्दापि
सुनन्दाभिधानापि, जलं तोयं गर्भे मध्ये यस्यास्तथाभूता कादम्बिनीव मेघमालेव, रत्नं मणिगर्भे यस्या
स्तथाभूता वसुमतीव पृथिवीव, फलं गर्भे मध्ये यस्यास्तथाभूता, बह्वराव लतेव, तेजो दिवाकराभिधानं
गर्भे यस्यास्तथाभूता शुनासीरकाष्ठेव पुरन्दरदिशेव प्रार्चावेति यावत्, शनैः क्रमशः, अन्तर्बत्नीधुरां
गर्भिणीभारम्, अन्तरस्ति गर्भो यस्या अन्तर्बत्नी ‘अन्तर्बत्पतिवतोर्नुक्’ इति निष्पातितम्, आबिभ्राणा-
आदधाना सर्ता, क्रमेण क्रमशः, नवमासेषु, अतीतेषु अपरातेषु ससु, नन्दाढ्यं नाम नन्दनं तनयम्,
जनयामास प्रासूत ।

तत्सौभ्रात्रेण—सुभ्रातृभ्यां कार्यं वा सौभ्रात्रं, तस्य नन्दाढ्यस्य सौभ्रात्रं सुसहोदरत्वं तेन, विभ्रा-
जन् शोभमानः, मन्मनालापेनास्पष्टाचरवार्त्तालापितः क्रीभितः, जीवकः विजयासुतः, अन्यैरितरैः, तनयैः
पुत्रैः, सह पांसुषु भूलिषु, चिक्रीड क्रीडति स्म । बाला हि पांसुषु रमन्ते तरामिति जातिः ॥ १०५ ॥

अथ पञ्चमे वयसीति—अथानन्तरम्, पञ्चमे वयसि सञ्चरन् पञ्चमवर्षावस्थायां संचारं कुर्वाणः,
समुदञ्जितः सम्यक्प्रकारेण प्रकटितो व्यक्तवचनानां स्पष्टवचसां प्रपञ्चः समूहो यस्य सः, कण्ठारवकिशोररय
शृणोन्ममाणवकस्थेवाकृतिः संस्थानं तेव इति यावत्, यस्य सः, अयं जीवकः, स्वेच्छया, आगतस्य प्राप्तस्य,
सकलकला एव विखिलवैद्यस्य एव कल्लोलिन्धः सरितस्तासाव्, शैलः पर्वतस्तस्य, शैलो हि सरितामुद्गम-

कलाकल्लोलिनोऽशैलस्यार्यनन्दिनामधेयस्याचार्यवर्यस्योपकण्ठे कण्ठीरवकिशोराकृतिरयं प्रत्यूहव्यूह-
परिहाराय परिकलितसिद्धनमस्यः सिद्धमातृकाप्रसिद्धां सरस्वतीं परिशीलयामास ।

लेभे जीवन्धरो बाणी कमनिर्जितसिन्धुरः ।

नमस्यत गुहं सोऽयं मनस्यमितमफितः ॥१०६॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
सरस्वतीलम्भो नाम प्रथमो लम्भः ।

स्थानत्वेन प्रसिद्धः, आर्यनन्दीति नामधेयं नाम यस्य तस्य आचार्यवर्यस्य सूरिभेदस्य, उपकण्ठे समीपे,
प्रत्यूहव्यूहस्य विग्रसमूहस्य परिहारो निवारणं तस्मै, परिकलिता कृता सिद्धनमस्या सिद्धपरमेष्ठिपूजा येन
तथाभूतः सन्, 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्या चार्हणा समा' इत्यमरः, सिद्धमातृकया अनादिघर्णपरम्परया
प्रसिद्धा प्रख्याता ताम्, सरस्वतीं परिशीलयामास, परिशीलनं चकार, सरस्वत्या अभ्यासमकार्षीदिति भावः ।

लेभे—क्रमेण गत्या निर्जितः पराजितः सिन्धुरो हस्ती येन सः, सोऽयं जीवन्धरः, बाणी सर-
स्वताम्, लेभे, प्राप्तवान्, मनसि चित्ते, अमितमफितोऽर्जुनममस्या, गुरुम्, आर्यनन्दिनम् अनमस्यत्
नमश्चकार 'नमो वरिवसश्चित्रकः क्यच्' इति क्यच् ॥ १०६ ॥

इति महाकविभ्रातृ हरिचन्द्रश्चेति महाकविहरिचन्द्रस्तेन विरचिते सुविहिते चम्पुजीवन्धरे जीवन्धर-
चम्पूनाम सन्दर्भे सरस्वत्या लम्भः प्राप्तिर्बहिस्तथाभूतो नाम प्रथमो लम्भः प्रथमप्रकरणम्, समाप्तः ।
इतिशब्दः समाप्त्यर्थवाचकः ।

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
सरस्वतीलम्भो नाम प्रथमो लम्भः ।

द्वितीयो लम्भः

अथ दृश्यतमं किञ्चन विद्यासदनमासाद्य वयस्यसंसद्वतंसितं, जीवधरः सकलकलाकलापैर-
परकलाविलुब्धैरिव स्वयं निवासगृहतया परिगृहीतादखिलपण्डिताखण्डलादस्मादाचार्यवर्या-
दखिलाः कलाः, वसन्तादिव वनप्रियः कलरवलीलाः, घनसमयादिव केकितरणः केकाः, अध्यगीष्ट ।

तच्चित्ताम्बुजमापेदे सूर्योलोकाद्विनिवृताम् ।

प्रासूत च कलाजालमकरन्दमयीं ततः ॥ १ ॥

समस्तविद्यावनितासमागमे निरस्तविघ्ना गुरुभक्तिरेव ।

विलोभनीयस्य वधूभिरन्ततः सुतस्य तस्य प्रथमूख दूती ॥ २ ॥

पराभूते जीवन्धरशराभृता पर्वशशिनि

कलाचातुर्गुण्याद्विलसदमृतं वाचमगमत् ।

मुखं कान्तिः प्राप्ता सकलजगदानन्दकरता

तदीयाङ्गं प्रापत्यदनस्वमभूत्सोऽपि शराभृन् ॥ ३ ॥

अथेति—अथ सिद्धमातृकाज्ञानानन्तरम्, दृश्यतममविमनोहरम्, वयस्यानां सखीनां संसदा समू-
हेनावनंसितं शोभितम्, किञ्चन किमपि, विद्यासदनं विद्यालयम्, आसाद्य प्राप्य, जीवन्धरः सत्यन्धरसुतः,
अपराश्च ता भिन्नाश्च ताः कलाश्च वैदग्ध्यश्रेष्ठ्यपरकलास्तासु विलुब्धैरिवासक्तैरिव, सकलकलानां निखिल-
वैदग्धीनां कलापाः समूहास्तैः, स्वयं स्वत एव परप्रेरणामन्तरेणैवेति यावत्, निवासगृहतया वासभव-
नन्वेन, परिगृहीतास्वीकृतान्, अखिलपण्डितेषु समस्तसूरिप्राखण्डलः सहलाङ्गः श्रेष्ठ इति यावत् तस्मात्,
अस्मान् आचार्यवर्यान् आर्यनन्दिनामविद्वद्भिरात्, अखिलाः सर्वाः, कला विद्या वैदग्धीणां, वसन्तात् सुर-
भिमामात्, कलरवलीला मधुरशब्दकेलाः, वनप्रियः कोकिल इव, घनसमयाजलद्वकालात्, केका मयूरवाणीः,
'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः, केकितरण इव मयूरयुवेव अध्यगीष्ट अध्यष्ट 'इष्ट् अध्ययने' इत्यस्य लुङि
रूपम्, 'विभाषा लुङ्लुङोः' इति वैकल्पिको गणकदेशः, 'पुमास्थागापाजशतिसां हलि' इत्यात् ईष्यम् ।

तच्चित्ताम्बुमिति—यतः कारणात्, तस्य जीवन्धरस्य चित्तमेव मन एवाम्बुजं कमलम्, सूरेशा-
चर्यस्थालोको दर्शनमेव सूर्यस्य दिवाकरस्थालोकः प्रकाशस्तस्मात्, विनिवृतां सावधानताम् पक्षे विकासिताम्,
आपेदे प्राप, ततः कारणात्, कलाजालमेव विद्यासमूह एव मकरन्दस्य मधुनो मयी धारा ताम्, प्रासूत च,
जनयामास च, रूपकालङ्कारः ॥ १ ॥

समस्तविद्येति—वधूभिर्नारीभिः, विलोभनीयस्वाकर्षणीयस्य, तस्य सुतस्य जीवन्धरस्य, समस्त
विद्या एव वनिता योषितस्तामिस्तासां वा समागमः संयोगस्तस्मिन्, गुरोर्भक्तिगुरुभक्तिगुरुप्रीत्यतिशय
एव, निरस्तं वृत्तिकृतं विज्रमन्तरायो यया सा, दूती दीप्तकर्मणि प्रवृत्ता अन्ततः कार्यसिद्धिपर्यन्तम्, प्रथ-
मूख । गुरुभक्तिप्रसादादेव तस्याखिला विद्याः प्राप्ता अभूदिति भावः । वंशस्थोपेन्द्रवज्रयोः संभिभणादुपजा-
तिवृत्तम् ॥ २ ॥

पराभूत इति—जीवन्धरः सत्यन्धरैरिव शराभृत्कन्दमात्मेन, कलानां चातुर्गुण्यं तस्मात्,
जीवन्धरे हि चातुर्गुण्यं कला आसन् पर्वशशिनि तु बोद्धव्यं, इत्थं कलाचातुर्गुण्यहेतोः, पर्वशशिनि राकानिशाकरे,
पराभूते पराजिते सति, तत्र विलसन्मोभमानम्, असूतं पीयूषम्, वाचं वचनं, जीवन्धरस्येति यावत्,
अगमत् प्रापत्, कान्तिर्दीप्तिः, मुखं वदनम्, प्राप्ता गता, सकलजगतो निखिललोकस्यानन्दकरता सुखवि-
धायकता, तदीयाङ्गं जीवन्धरशरीरम्, प्रापजगाम, स पराजितः, शराभृदपि पर्वचन्द्रोऽपि, स्वयम्, पद-
नसं चरणनखरम्, अभूदजायत । रूपकालङ्कारः शित्तरिणीच्छन्दः ॥ ३ ॥

इति निजविद्याललितलतामस्य हृदयालवालपल्लवितामवलोक्य, प्रीतेः परां काष्ठामधितिष्ठमानः प्रसन्नचित्तवृत्तिरयं सूरिः, एकदा विजने निजप्रान्तमावसन्तमन्तेवासिनमित्थमचीकथत् ।

श्रुताम्बुधेः पारगत शृणु त्वं प्रवीण कस्यापि चरित्रभावम् ।

अवाप्य यः श्रोत्रपथेन चित्तं दयानटीनर्तनसूत्रधारः ॥ ४ ॥

विद्याधराणां विनिवासलोके कालं नृपः कश्चिज्जीगमयः ।

कृत्येन नाम्नापि च लोकपालो विद्याधरोऽमूढबुधेश्वरोऽपि ॥ ५ ॥

एकदा महीपतिरयमुद्यशिखरिशेखरं हरिदम्ब इव हयैर्वासनमलकुर्वन्, गगनजलधिजलनीलीपटलमिव वियद्वनविहरमाणस्तम्बेरममिव सुरलोकसमारोहणार्थमाकलितसोपाननीलोपलमिव कञ्चन जलधरं नीलमपि नयनेन पीतमातन्वन्, क्षीवाणां क्षितिपानामैश्वर्यं क्षणक्षीणमिति बोधयन्तमिव तत्क्षणमन्तर्हितमवलोक्य निजनन्दनक्षिप्रराज्यभारो विजृम्भितवैराग्यसाम्राज्यप्रतिष्ठामधितिष्ठन्, सकलसांसारिकदुःखशमनदीक्षां जैनीं दीक्षामाससाद ।

इतीति—इत्येवं प्रकारेण, निजविद्यैव स्वविद्यैव ललितलता सुन्दरबल्लीरताम्, अस्य जीवन्धरस्य, हृदयमेव चित्तमेवालवालमावापस्तस्मिन् पल्लवितं किसलयिताम्, आलोक्य दृष्ट्वा, प्रीतेः प्रसन्नतायाः परामन्याम्, काष्ठामधिमम्, अधितिष्ठमानः प्राप्नुवन्, प्रसन्ना निर्मला चित्तवृत्तिर्मनःप्रवृत्तिर्यस्य तथाभूतः, अयं सूरिराचार्यः, एकदा एकस्मिन् काले, विजने निर्जने, निजप्रान्तं स्वाभ्यर्णम्, आबसन्तं विद्यमानम्, अन्तेवासिनं छात्रं जीवन्धरमिति यावत्, इत्थमनेन प्रकारेण, अचीकथत् कथयामास । प्रायेण जैनकाव्येषु ‘अचीकथत्’ इति प्रयोगो दृश्यते स कथं सिध्यतीति न वेष्टि । पाणिनीयव्याकरणे तु ‘अचकथन्’ इत्येव साधुः ।

श्रुताम्बुधेरिति—हे श्रुतमेवाश्रुतिस्तस्य शास्त्रसागरस्य, पारंगतः पारगतस्तस्मिन्बुद्धौ पारगामिन्, प्रवीण निपुण त्वम्, कस्यापि जनस्य, चरित्रभावं जीवनोपाख्यानम्, शृणु समाकर्ण्य, परचरित्रभावः, श्रोत्रपथेन कर्णमार्गेण, चित्तं हृदयम्, अवाप्य लब्ध्वा, दयानद्याः करुणाशीलत्वा नर्तने नाट्ये सूत्रधारो नाट्यव्यस्थापकं भवेदिति शेषः । ‘नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थं सूत्रधारो निगद्यते’ । इति सूत्रधारस्य लक्षणम् । यं श्रुत्वा भवच्चेतसि दयामन्वारो भविष्यतीति भावः ॥ ४ ॥

विद्याधराणामिति—विद्याधराणां सेवराणाम्, विनिवासलोके निवासक्षेत्रे, विजयार्थगिराविति यावत्, कश्चिन्कोऽपि, नृपो राजा, कालं समयम्, अजीगमद् स्वपगमयामास । यो नृपः, कृत्येन कार्येण, नाम्नापि च नामधेयेनापि च, लोकपालो लोकं पालयतीति लोकपालः, लोकपालनामधेयः, अभूद् आसीन्, किञ्च, विगतो बुधेश्वरो विबुधेश्वरो मूर्खोऽपि विद्याधरो विद्याधारकः पण्डित इति यावत्, अभूदिति विरोधः । विबुध्यानां विबुधपामीश्वरः स्वामीति परिहारः ॥ ५ ॥

एकदेति—एकदैकस्मिन्काले, उद्यशिखरिणः शिखरमित्युद्यशिखरिशिखरं पूर्वाचलचूलिकाम्, हरिदम्ब इव भास्वानिव, ‘भास्वदिवस्वल्गताश्चहरिदश्चोष्णरश्मयः’ इत्यमरः । हयैर्वासनं सिंहासनम् । अलकुर्वन् शोभयन्, अयं लोकपालः, महीपतिर्नृपः, गगनमेव जलनिधिगगनजलनिधिराकाशसमुद्रस्तस्य जलनीलीपटलमिव शेवालसमूहमिव, वियद्वने गगनकानने विहरमाणमासी स्तम्बेरमध्येति विहरमाणस्तम्बेरमो भ्रमन्मातङ्गस्तमिव, सुरलोकस्य देवसमूहस्य, स्वर्गस्य वा समारोहणार्थमुच्चटनायम्, आकलितं निर्मितं यानि सोपानानि निःश्रेणवस्तेषां नीलोपलमिव नीलप्रस्तरमिव, कञ्चन कमपि, जलधरं मेघम्, नीलमपि श्याममपि, नयनेन नेत्रेण, पीतं पीतगुणविशिष्टं पद्मेऽवलोकितम्, आतन्वन् कुर्वन्, क्षीवाणां मत्तानाम्, क्षितिपानां महीपतीनाम्, ऐश्वर्यं वैभवम्, क्षणक्षीणमल्पकालमङ्गुरम्, इत्येवम्, बोधयन्तमिव जपयन्तमिव, तत्क्षणं तत्कालम्, अन्तर्हितं तिरोहितं नष्टमिति यावत्, अवलोक्य दृष्ट्वा निजनन्दने स्वकीयपुत्रे कितो राज्यभारो येन सः, विजृम्भितं वृद्धिप्लवं च वैराग्यसाम्राज्यं निर्बेदवैभवं तस्मिन् प्रतिष्ठामास्थाम्, अधितिष्ठन्, प्राप्नुवन् सन्, सकलानि समस्तानि चानि सांसारिकदुःखानि ममोन्मत्ताशमौणि तेषां क्षमने दमने दक्षा समर्था ताम्, जिनस्येमां जैनीं जिनमन्त्रिणिनीम्, दीक्षां तपस्याम्, आससाद् प्राप ।

तपांसि भूपः स हि तप्यमानस्तपस्वया प्रापितरुग्विलासः ।

विपाकतः सञ्चितकर्मणां तद्गुणान्तरं भस्मकमाटिटीके ॥ ६ ॥

तदनु दिने दिने प्रवर्धमानं भस्मकरोगमल्पेन तपसा विस्फुलिङ्गेनेषाद्र्धन्वनं खद्योतेनेव संतमसं नखरञ्जिकयेव महारण्यं शमयितुमशक्नुवानः, पूर्वं राज्यमिव तपःसाम्राज्यमपि परित्यजन्, पाषण्डितपसा समाच्छादितः, स्वैराहारान्नाफल इव गुल्मान्तर्हितो विष्किरान्समादानो यथेष्टमवर्तिष्ट ।

तदनु नगरारामं सोऽयं जगाम दृढबुधा

कचिदविरलैरकारोकोल्लसन्नवपल्लवैः ।

विशद्विषयतः सन्ध्यारागाञ्चितस्य सुलक्षणं

कचन कुसुमैरन्यारामान्दसन्तमिव स्थितम् ॥ ७ ॥

यस्मिन्पिके पञ्चममञ्जुगानं समाश्रिते मन्दमरुद्भुक्तुसः ।

आनाटयत्याततभृङ्गनादकलारवां लोललतावधूटीम् ॥ ८ ॥

यश्च किल कुत्रचिन्निरन्तरनिष्पतन्पुष्पपरिष्कृततया वनदेवतासमाराधनाय विस्तृतदुःकूलसंस्तरणमिव बिभ्राणः, क्वचन कुमुमासवपानमत्तमधुपान्धीकृततया समुदञ्चितान्नपुञ्जमिव

तपांसीति—तपांस्यनशनादीनि, तप्यमानः कुर्वाणः, तपस्वया तपश्चरणेन, प्रापिता लम्बिता रुग्विलासा कान्तिप्रकारा यं तथाभूतः, स पूर्वोक्तः, भूपो नृपः, लोकपालमुनिरिति यावत्, सञ्चितानि पुरा बद्धानि यानि कर्माणि सातेतरवेद्यादीनि तेपाम्, विपाकत उद्घात्, तत्प्रसिद्धम्, भस्मकं भस्मकनामकम्, रुगान्तरं रोगान्तरम्, आटिटीके प्राप । आङ्पूर्वकस्य 'टीङ्ग गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ ६ ॥

तदन्विषति—तदनु तदनन्तरम्, दिने दिने प्रतिदिवसम्, प्रवर्धत इति प्रवर्धमानम् पृथमानम्, भस्मकरोगं भस्मकध्याधिम्, अल्पेन तुच्छेन, तपसा तपश्चरणेन, विस्फुलिङ्गेनाग्निकणेन, आर्धन्वनमिव सरस्वध्वसमूहमिव, खद्योतेन ज्योतिरिङ्गेन, संतमसमिव निबिडध्वान्तमिव, 'अयसमन्वेभ्यस्तमसः' इत्यच् समासान्तः, नखरञ्जिकया नखरच्छेदिकया, महारण्यमिव दीर्घकाननमिव, शमयितुं शान्तं कर्तुम्, अशक्नुवानो ऽमसर्थो भवन्, पूर्वं प्राग्, राज्यमिव साम्राज्यमिव, तपःसाम्राज्यमपि तपश्चरणैर्भवमपि, परित्यजन्मुञ्चन्, पाषण्डितपसा-मायावितपश्चरणेन, समाच्छादितस्तिरोहितः सन्, गुल्मान्तर्हितः क्षुपाच्छादितः, नाफलः शाकुनिकः, विष्किरानिव शकुन्तानिव, स्वैराहारान् स्वच्छन्दाहारान् जैनप्रक्रियाविरुद्धानिति यावत्, समादानो गृह्णानः, यथेष्टं स्वैरम्, यथा स्वात्तया, अवर्तिष्ट प्रवृत्तिमकरोत् ।

तदनु नगराराममिति—तदनु तदनन्तरम्, सोऽयं लोकपालो मुनिचरः, दृढबुधा भूयिष्ठबुद्ध्या, क्वचिदकुत्रचिद्, अविरलैः सधनैः, रक्ताशोकेषु लोहितवज्जुलेदूहसस्तः शोभमाना ये नवपल्लवा नूतनकिसलयास्तैः, सन्ध्या पितृप्रसूतस्था रागेणारुणिम्नाञ्जितं सहितं तस्य, विशद्विषयतो निर्मलगागनस्य, सुलक्षणं सदृशम्, क्वचन कुत्रचित्, कुसुमैः पुष्पैः, अन्यारामान् इतरोपवनानि, हसन्तमिव तिरस्कुर्वन्तमिव, स्थितं विद्यमानम्, नगरारामं नगरोपवनम्, जगाम ययौ । उप्रेक्षालंकारः ॥ ७ ॥

यस्मिन्निति—यस्मिन् नगरारामे, पिके वनप्रिये कोकिल इति यावत्, पञ्चमञ्जुसममञ्जुगानञ्चेति पञ्चममञ्जुगानम् पञ्चमस्वरविशिष्टमनोहरगानम्, समाश्रिते प्राप्ते सति, 'यस्य च भावे भाव लक्षणम्' इति सप्तमा, मन्दक्षासो मरुत्वेति मन्दमरुद्भुक्तुसः, स एव भुक्तुस इति मन्दमरुद्भुक्तुसः, मन्थरपवननटः, आततो विस्तारितो भृङ्गनादो अमरशब्द एव कलरवो मधुरशब्दो यया तावत्, लोललता चञ्चलवह्नयैव वधूटी युवतिस्तम्, आनाटयति नर्तयति । रूपकालंकारः ॥ ८ ॥

यश्च किलेति—यश्च नगरारामः, किलेति वाक्यालंकारे वार्तायां वा, कुत्रचित्कचित्, निरन्तरं निर्व्यवधानं यथा स्वात्तया निष्पतन्निर्वर्षजिः पुष्पैः कुसुमैः परिष्कृततया विशोभिततया, वनदेवतानां वनाधिष्ठातृदेवीनां समाराधनाय सेवनाय, विस्तृतमासानि यद्दुर्कूलं संस्तरणं यौमास्तरणं तद्, बिभ्राण इव दधान इव, क्वचन कस्मिंश्चित्स्थाने, कुमुमासवस्य पुष्परसस्य पानेन सेवनेन मत्ता धृतमोहा ये मधुपा

संदधानः, कचिदतिविततकङ्क्रेलीपल्लवतल्लजकचिभरीविराजिततया निजानुरागं प्रकटयन्निव, कचन विकचकोकनदकान्तिसंक्रान्तसरोवरशोभिततया कुङ्कुमचोदभरमिव समाकलयन्, कुत्रचन डोलार्थमिव लताप्रतानमातन्वन्नदश्यत ।

सुतान्तरैस्तत्र समाचरन्तं क्रीडां भवन्तं स हि संदर्श ।

नक्षत्रवृन्दैः परिशोभमानं यथा सुराणां पथि बालचन्द्रम् ॥ ६ ॥

कियद्विदूरं पुरमित्यनेन पृष्टो गिरं त्वं मधुरामुवक्ष्य ।

मुख्येऽम्बुजभ्रान्तिपतद्द्विरेफांस्तन्वन्सितान्दन्तमणिप्रभाभिः ॥ १० ॥

नगरोपवने बालक्रीडासमवलोकनात् ।

पुरमासन्नवृत्तीति वृद्धो नानुमिनोति कः ॥ ११ ॥

धूमदर्शनतो बह्वि नावगच्छति कः पुमान् ।

शीते वाते समायाते कः समीपे जलस्थितिम् ॥ १२ ॥

इत्यादिवचनपीयूषधारासंसेकेन त्वदीयरूपलक्षणसंपदवलोकनजनितसुखबीजेन च हृदया-
लवालजनितप्रीतिप्रतानिनीं तावकान्वयनिश्चयेन पुष्पितां चिकीर्षुं दुर्धर्षजाठरदहनवाधां शिशम-

भ्रमरास्तरम्भीकृततया श्यामलीकृततया, समुद्रञ्चितं समुत्क्षेपितं चन्द्रजलं तस्य पुञ्जो राशिस्तम्, संदधान इव विभ्राण इव, क्वचिकुत्रचिन्, अतिविततानामतिविस्तृतानां कङ्क्रेलीपल्लवतल्लजानामशोक-
किसलयभ्रेष्ठानां रुचिकरभिः कान्तिसन्ततिभिर्विराजिततया शोभिततया, निजानुरागं स्वकीयप्रेमाणम्, प्रकटयन्निव प्रकाशयन्निव, क्वचन कुत्रचित्, विकचकोकनदानां प्रस्फुटितरकारचिन्दानां कान्तिभिर्दीप्तिभिः
संक्रान्ता न्यासा ये सरोवराः कासारास्तैः शोभिततयालंकृततया, कुङ्कुमचोदस्य कारमारचूर्णस्य करं वारि-
प्रवाहम्, समाकलयन्निव दधदिव, कुत्रचिन्वचित्, डोलार्थमिव वनदेवतान्दोलिकार्थमिव, लताप्रतानं
वर्त्तमानहम्, आतन्वन्विस्तारयन्, अदश्यतावलोकयत् ।

सुतान्तरैरिति—स मुनिवरः, हि निश्चयेन, तत्र नगरोपवने, सुतान्तरैरन्यैः पुत्रैः सह, क्रीडां
केलिम्, समाचरन्तं कुर्वन्तम्, भवन्तम्, सुराणां देवानाम्, पथि मार्गे, गगन इति यावत्, नक्षत्रवृन्दैरुद्बु-
समूहैः, परिशोभमानं विराजन्तम्, बालचन्द्रं यथा द्वितीयेन्दुमिव, भवन्तं न्याम, संदर्शं सम्प्राप-
लोकयामास ॥ ६ ॥

कियद्विदूरमिति—पुरं नगरम्, कियद्विदूरं कियद्विप्रकृष्टम्, इतीत्यम्, अनेन मुनिचरेण, पृष्टोऽनुयुक्तः,
त्वम् जीवन्धरः, मुखे वदने, अम्बुजभ्रान्त्या कमलभ्रमेण पतन्तो कम्पापातं कुर्वन्तो ये द्विरेफा भ्रमरास्तान्,
दन्ता रटना मणयो रत्नार्जावेति दन्तमणयस्तेषां प्रभा दीप्तवस्ताभिः, सितान् धवलान्, तन्वन् कुर्वन्,
मधुरां मनोहराम्, गिरं वाणांम्, उवक्ष्य कथयामासिन्व । तद्गुणालंकारः ॥ १० ॥

नगरोपवन इति—नगरोपवने पुरोद्याने, बालानां शिष्टानां क्रीडायाः केल्या विलोकनं दर्शनं
तस्मात्, पुरं नगरम्, आस्ता निकटस्थवृत्तिः सज्जात्रो यस्य तत्, इत्येवम् को वृद्धो विशेषज्ञः, नानुमिनोति
नावबुध्यते । अपि तु सर्वं एव इति भावः ॥ ११ ॥

धूमदर्शनतः—धूमस्य धून्स्य दर्शनं विलोकनं तस्मात्, धूमाद्धेतोरिति यावत्, कः पुमान् को
मनुष्यः, बह्विमग्निम्, नावगच्छति नो जानाति । शीते शिशिरे, वाते वायी, समायाते सति, समीपे पारधे,
जलस्य तोयस्य स्थितिः सज्जावस्ताम्, कः पुमान् नावगच्छतीति पूर्वार्थक्रियया सह सम्बन्धः । कार्या-
कारणस्य ज्ञानं सर्वेषामेव सुकरमिति भावः ॥ १२ ॥

इत्यादीनि—इत्यादिवचनमेव पीयूषधारा सुधासन्ततिस्तया संसेकः समुच्चयं तेन, रूपं च
लावण्यं च लक्षणानि च सामुद्रिकशास्त्रप्रकटितशुभचिह्नानि चेति रूपलक्षणानि, तान्येव संपदं त्वदीया
भवदीया वा रूपलक्षणसंपदं, तस्या अवलोकनेन दर्शनेन जनितं समुत्पन्नं यत्सुखं शानं तस्य बीजं कारणं
तेन च, हृदयमेव चित्तमेवालवालमावापस्तस्मिन् जविता समुत्पन्ना वा प्रीतिप्रतापिनी प्रीतिलता ताम्,
तावकान्वयस्य त्वदीयवंशस्य निश्चयो दृढज्ञानं चेत्, पुष्पाणि संजातानि यस्यां यो पुष्पिताम् कुसुमिषाम्,

यिषुमाहारयाज्यापरतन्त्रितमानसमेनं कुहनातापसं भवान्मवनमानीय तदीयभोजनकृते पौरोग-
वमादिदेश ।

तदनु त्वयि भोजनाय यत्नं कृतवत्यारभताममेष भोक्तुम् ।

तव वाङ्मयगोस्तनीविमिश्रं मुखशोभामृतपानकं पिपासुः ॥१३॥

तावदर्भकस्वभावेन सर्वमुष्णमिदं कथं भुञ्जेऽहमिति रोदनवशेन नयनकञ्जयुगसञ्जातमक-
रन्दूपूरकानुकारिणीभिरभ्रधाराभिर्नयनकमलवास्तव्यलक्ष्मीवत्स्थलस्थपुटितमालामुक्ता इव किरन्तं
भवन्तं समीक्ष्य, भिक्षुरयं विश्वातिशायिमतिमहिममहितस्य भृशमपरोदननिदानस्यापि तव रोदनं
कथमिति चित्रभिर्त्तीयते चित्तमित्याचभाषे ।

श्रुत्वा वाणीं तस्य मन्दस्मितेन तन्वन्निर्यत्कीरधारेति शङ्काम् ।

इत्थं वाचाऽमाचक्ष्वे भवान् नै मोचामाध्वीमाधुगीमादधानाम् ॥१४॥

श्लेष्मच्छेदो नयनयुगलीनिर्मलत्वं च नासा-

शिक्षाणानां भुवि निपतनं कोष्णता भोज्यवर्गे ।

चिकापुं कर्तुमिच्छुम्, दुर्धर्षा चासीं जाठरदहनस्य बाधा चेति दुर्धर्षजाठरदहनबाधा ताम् कठिनोदराग्नि-
पीडाम्, शिशमयिषुं शमयितुमिच्छुम्, आहारस्य भोजनस्य याज्या प्रार्थनेन परतन्त्रितं वर्शाकृतं मानसं
चित्तं यस्य तम्, एनमिमम्, कुहनातापसं मिथ्यातापम्, भवान् जीवन्धरः, भवनं गृहम्, आनीय
प्रापय, तद्वायभोजनकृते तं भोजयितुम्, पौरोगवं पाचकम्, आदिदेशाज्ञातवान् ।

तदनु त्वर्यति—तदनु तदनन्तरम्, त्वयि भवति, भोजनाय भोक्तुम्, यत्नमुद्यमम्, कृतवति
विहितवति सति, त्वयि भोक्तुमुद्यमे सतीति यावत्, तव भवतः, वाङ्मयानि वचनान्येव गोस्तन्यो
द्राक्षास्तामिविमिश्रं मिलितम्, मुखशोभा वदनसौन्दर्यमेवामृतपानकं पीयूषपेषं तत् पिपासुः पानुमिच्छुः,
एष साधुः, अन्नं स्वाद्यपदार्थम्, भोक्तुमक्षुम्, आरभत प्रारम्भं चकार ॥ १३ ॥

तावदर्भकस्वभावेनेति—तावत् तावता कालेन, अर्भकस्वभावेन डिम्भनिसर्गेण 'पोतः पाकोऽर्भको
डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः, सर्वं निर्विलम्, इत्तं भोजनम्, उष्णमर्शातम्, वर्तते, कथं केन
प्रकारेण, भुञ्जेऽसि 'भुजोऽनयने' इत्यात्मनेपदम्, इतीत्यम्, रोदनवशेन—आक्रन्दनार्थान्धेन, नयनकञ्ज-
युगे लोचनकमलयुगले संज्ञानं समुत्पन्नं यन्मकरन्दं कौसुमं तस्य पूरकस्य प्रवाहस्यानुकारिण्योऽनुविधा-
यिन्यस्ताभिः, अर्धधाराभिर्नयनमलिलसन्ततिभिः, नयनकमलवास्तव्या लोचनारविन्दकृतनिवासा या
लक्ष्मीः श्रास्तस्या वक्षःस्थले भुजान्तरप्रदेशे स्थपुटिता नतोन्नतभावेन विद्यमाना या माला मौक्तिकलक्
तस्या मुक्ता मुक्ताफलानीव, किरन्तं विक्षिपन्मम्, भवन्तम्, समीक्ष्य दृष्ट्वा, अयमेव, भिक्षुः साधुः,
विश्वातिशायिनी सर्वाधिका या मतिर्बुद्धिस्तस्या महिम्ना माहात्म्येन महितस्य शोभितस्य, भृशमत्यन्तम्,
सर्वथेति यावत्, अपगतानि दूरीभूतानि रोदननिदानानि रोदनादिकारणानि यस्य तथाभूतस्वापि 'निदानं
त्वादिकारणम्' इत्यमरः तव भवतः, रोदनमभ्रविमोचनम्, कथं केन कारणेन, इतीत्यम्, चित्रस्यालेख्यस्य
भित्तिरिव कुञ्जमिवावरतांति चित्रमिर्त्तीयते, चित्तं हृदयम्, मदीयमिति शेषः इत्येवम्, आचभाषे जगाद् ।

श्रुत्वेति—तस्य मित्रोः, वाणीं गिरम्, श्रुत्वा निशम्य, भवान् त्वम्, मन्दस्मितेन मन्दहसितेन,
निर्यन्तां निर्गच्छन्तां चासीं र्जीरधारा च पयोधारा चेति निर्यन्तोरधारा, इतीत्यम्, शङ्कां संशयम्,
तन्वन्निस्तारयन्, सन्, मोचामार्ज्वानां कदलीफलद्राक्षाणां माधुरीं माधुर्यम्, आदधानां विप्रतीम्,
इत्थं वक्ष्यमाणप्रकाराम्, वाचाम् वचनम्, भागुरिमते हलन्तादपि टाप् प्रत्ययो भवति । तथा चोक्तम्,
'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा' ॥ इति । वै निश्चयेन,
आचक्ष्वे कथयामास । 'वक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लिटि रूपम्, 'वा लिटि' इत्यस्य वैकल्पिकत्वेन
ख्यादेशाभावपक्षे रूपम् । शालिनीच्छन्दः 'शालिन्युक्ता औ गौ गोऽन्विलोकैः', इति तल्लक्षणात् ॥ १४ ॥

श्लेष्मच्छेद इति—श्लेष्मच्छेदः कक्षापहारः, नयनयुगल्या नेत्रयुगलस्य निर्मलत्वं स्वच्छत्वम्,
नासाशिक्षाणानां प्राणमलानाम्, भुवि धृषिष्णाम्, निपतनं नितरां पतनम्, भोज्यवर्गे स्वाद्यपदार्थसमूहे,

शीर्षाबद्धभ्रमकरपयोदोषबाधानिवृत्ति-

रन्येऽप्यस्मिन्परिचितगुणा रोदने संभवन्ति ॥१५॥

इति वचनमयमुधां भ्रवणपुटे सिञ्चता भिक्षोरपारबुभुक्षासमीक्षणजनितचैलक्ष्यप्रापितजोष-
भावेन करुणावरुणालयेन भवतां वितीर्णम्, शयकुशेशयकररुहराचसुरसरिङ्गिणीखण्डायमानम्,
करकल्पतरुस्तवकशाङ्कावहं नखचन्द्रैः सह परिचयाय समागतचन्द्रबिम्बसंभावनासंपादकम्,
आशातरङ्गिणीशोषणशारदसमयखण्डायितं करकवलमासाद्य, सद्य एव वृत्तिमापन्नः कर्मन्दी, संदी-
पितजठरदहनशमनेन महोपकारं मन्यमानः, परमनन्यसामान्यसौजन्यतया परमोत्कृष्टफलां कलां
तुभ्यं प्रतिपादयामास ।

विद्यावल्ली पात्रमुक्षेत्रदत्ता प्रज्ञासिक्ता सूक्तिभिः पुष्पिता च ।

आशायोषित्कर्णभूषायमाणां कीर्तिप्रोद्यः मञ्जरीमादधाति ॥१६॥

विद्याकल्पतरुः समुन्नतिमितः प्राप्तोऽपि गम्या नतैः

पुष्पाप्यत्र समेत्य मञ्जुलमहोऽमुत्र प्रसूते फलम् ।

किं चायं खलु मूलमाश्रितवतां संतापमन्तस्तनो-

त्यूर्ध्वं संचरतां नृणां पुनरसौ तापं धुनोतेतमाम् ॥१७॥

कोष्णता मन्दोष्णता 'कोष्णं कषाणं मन्दोष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः । शीर्षे शिरस्याबद्धो यो भ्रमो
भ्रमरोगस्तस्य करो विधायाको यो पयोदोषो जलदोषस्तस्य बाधायाः पीडाया निवृत्तिर्दूरकरणम्, अन्येऽर्पात
रेऽपि, परिचिताश्च ते गुणारबेति परिचितगुणा अनुभूतलाभाः अस्मिन् रोदने आक्रन्दने, संभवन्ति सम्यक्-
प्रकारेण जायन्ते । न नो रोदनं व्यर्थमिति भावः । मन्दाक्रान्ताच्छब्दः 'मन्दाक्रान्ताजलधिषडर्गभ्यां नतो
ताद्रुरु चेत' इति लक्षणात् ।

इति वचनंति—इति पूर्वोक्तम्, वचनमयमुधां वर्णागतयपीयूषम्, भ्रवणपुटे कर्णपुटे, सिञ्चता
चरता, भिक्षोः साधोः, अपारबुभुक्षायाः सीमातीतक्षुधः समीक्षणेन, समवलोकनेन जनितमुत्पादितं
यद्वैलक्ष्यं विस्मयस्तेन प्रापितो लम्बितो जोषभावस्तूष्णींभावो यं तेन, करुणाया दयाया वरुणालयः समुद्रस्तेन,
भवता त्वया, वितीर्णं प्रदत्तम्, शयकुशेशयस्य इस्तकमलस्य कररुहा नखानि तेषां रुचिः कान्तिरेव सुर-
सरिङ्गिता तस्या ङिङ्गारः कफस्तस्य खण्डायमानं शकलायमानम्, कर एव कल्पतरुः करकल्पतरुः पाणि-
सुरपादपस्तस्य स्तवकस्य पुष्पगुलुङ्कुस्य शाङ्कावहः सन्देहाधायकस्तम्, नखचन्द्रैर्नखरेन्दुभिः, सह साकम्,
परिचयाय मेलनाय, समागतं समायातं यच्चन्द्रबिम्बं शशिमण्डलं तस्य संभावनायाः समुद्भवायाः संपादकं
जनकम्, आशातरङ्गिण्यास्तूष्ण्यादयाः शोषणेऽर्पाकरणे शारदसमयखण्डायितं जलदान्तकालखण्डयदाचरितम्,
करकवलं हस्तप्राप्तम्, आस्वाद्य भक्षयित्वा, सद्य एव कल्पितेव, नृप्तिं सन्तोषम्, आपन्नः प्राप्तः, कर्मन्दी
भिक्षुः, संदीपितो वृद्धिज्ञतो यो जठरदहन उदराग्निस्तस्य शमनेन शाब्दया, महोपकारं भूरिकल्याणम्,
मन्यमानो बुध्यमानः, सन्, परमन्यधर्मं, अनन्यसामान्यमनुपमं यन्सीजन्यं साधुत्वं तस्य भावस्तथा तथा,
परमोत्कृष्टं श्रेष्ठतरं फलं परिणामो यस्यास्ताम्, कलां विद्याम्, तुभ्यं भवते, प्रतिपादयामास समर्पयामास ।

विद्यावल्लीति—पात्रं योग्यशिष्य एव सुषेत्रं सुभूमिस्तस्मिन् दत्तोऽऽ, प्रज्ञा जवनबोम्बेपशालिनी
बुद्धिस्तया सिक्ताक्षिता, सूक्तिभिः सुभाषितैः पुष्पिता च कुसुमिता च, विद्यावल्ली विद्यालता, आशायोपितां
दिगङ्गानां कर्णभूषायमाणां भ्रवणालङ्कारवदाचरन्ताम्, कीर्तिरेव यथा एव प्रोद्यन्मञ्जरीं प्रादुर्भवन्मञ्जरीम्,
आदधाति विभर्ति । रूपकालंकारः । शालिनीच्छब्दः ॥ १६ ॥

विद्याकल्पतरुरिति—विद्यैव कल्पतरुरिति विद्याकल्पतरुर्विद्याकल्पवृक्षः, इतो लोके, समुन्नति-
मुत्तुङ्गताम्, प्राप्तोऽपि लब्धोऽपि, नतैर्वागमैः पथे नगैः गम्यः प्राप्यः समुन्नतो वृक्षो वागमैः कथं प्राप्य इति
विरोधः परिहारश्च नतैर्नगैर्विनयवज्जिर्जनैर्गम्यः सेवनीय इति । स एव च विद्याकल्पतरुः, अत्र लोके,
पुष्पाणि कुसुमानि, समेत्य प्राप्य, अमुत्र परलोके, मञ्जुलं मनोहरम्, फलम्, प्रसूते जनयति, इत्यहो
आश्चर्यम्, यत्र पुष्पलाभस्तत्रैव फलोपलब्धिरुचिता विद्याकल्पतरौ च विपरीतेत्याश्चर्यम्, परिहारस्तु

इति गुरोर्दन्तमाकर्ण्य कर्णरसायनम्, मौनमेवोत्तरमादधानो, वदनवनजे मनससरसि च प्रश्रयमृणालीमधिमुखमादधती शैष्योपाध्यायिकामराली खेलयन्, गुरुशुद्धिबिज्ञानेन लब्धमणि-परिशुद्धिज्ञानेनैव मोदजलधेः परं पारं गतोऽपि, गुरुरपिष्टे सागारधर्मसागरे ममज्ज सज्जनहृदय-चन्दनो नन्दनः ।

तदनु विजनं देशं नीत्वा गुरुः सुतपुङ्गवं
व्यवृणुत गिरा राजोदन्तं दुरन्तमिदं तथा ।

विदितजनकोदन्तः सत्यन्धरस्य सुतस्तदा

सुलभजनपुत्रा रोषेणासीजगन्ति दहन्निव ॥१८॥

एवं गुरुवचनेन स्वस्य राजपुत्रत्वं काष्ठाङ्गारस्य राजहन्तृत्वं च निश्चित्य, समेधमानक्रोध-धनञ्जयस्येव संदीपितशरान्नेरपि तमेनमिन्धनं चिकीर्षुः क्रोधाधगन्धसिन्धुर इव गुरुणा दुर्निवार-सरभससन्नाहः सात्यन्धरः, बन्धुरयुद्धारम्भसंरम्भात् विरराम । गुरुरपि तदीयदुर्धर्षमर्षविस्ता-

परलोके स्वर्गादिसुखप्राप्तिर्जायत इति । किञ्चान्यच्च, खलु निश्चयेन, अयं विद्याकल्पतरुः, मूलं तलम्, आश्रित-वतां सेवमानानाम्, अन्तर्हृदये, संतापं दुःखं, तनोति विस्तारयति, पुनः किन्तु, ऊर्ध्वमुपरिष्ठात्, संचरतां सन्चरणं कुर्वताम्, नृणां जनानाम्, असी विद्याकल्पतरु, तापं दुःखम्, अतिशयेन धुर्नात इति धुर्नातेतमाम्, अत्यन्तं दूरीकरोतीति यावत्, अन्ये वृक्षा मूलगतानां संतापं हरन्त्यूर्ध्वं गच्छतां च संतापं विदधति, विद्याकल्पतरुश्च तद्विलक्षण इत्यादिचर्चं परिहारस्तु मूलमर्थः श्रितवतां संतापं विस्तारयति, उपरि-चरतां चाज्ञानाभिधानं तापं निवारयतीति । रूपकव्यतिरेको, रूपकविरोधी वा शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । 'यूयांश्चैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणम् ॥ १७ ॥

इति गुरोरिति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, कर्णरसायनं श्रवणाभ्युत्तम्, गुरोरुपाध्यायस्य, उदन्तं वृत्तान्तम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, वदनवनजे मुखकमले, मानससरसि च हृदयकासारे च, मुख इत्याधिसुखं तस्मिन्, प्रश्रयमृणालीं विनयविसम्, आदधतीम् धृतवतीम्, शैष्योपाध्यायिका शिष्यगुरुव्यवहृतिरेव मराली हंसी ताम्, खेलयन् क्रीडयन्, गुरोरुपाध्यायस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं तस्या विज्ञानं बोधस्तेन, लब्धमणेः प्राप्तरत्नस्य वा परिशुद्धिर्नैर्मल्यं तस्या ज्ञानं तेनेव, मोदजलधेरानन्दाम्बोधेः, परं द्वितीयं पारं तदम्, गतोऽपि प्राप्ताऽपि, सज्जनहृदयचन्दनः साधुजनमनोमलजः, नन्दनो जीवन्धरः, गुरुणोपदिष्टस्तस्मिन् गुरुप्रदक्षिते, सागारधर्म एव श्रावकधर्म एव सागरः समुदस्तस्मिन्, ममज्ज निमग्नोऽभूत् । सागारधर्मं दधारेति भावः ।

तदनु विजनमिति—तदनु गृहस्थधर्मोपदेशानन्तरम्, गुरुरार्यनन्दी, सुतपुङ्गवं पुत्रश्रेष्ठम्, जीवन्धरमिति यावत्, विजनं निर्जनम्, एकाग्रमिति यावत्, देशं स्थानम्, नीत्वा प्रापय्य, इदं तथाज्ञेन प्रकारेण, दुरन्तं दुष्परिणामम्, राजोदन्तं सत्यन्धरनृपतिवृत्तान्तम्, गिरा वाण्या, व्यवृणुत वर्णयामास । तदा गुरुमुखाद्वाजोदन्ताकर्णनानन्तरम्, विदितो ज्ञातो जनकस्य पितुरुदन्तो वृत्तान्तो येन तथाभूतः, सत्यन्धरस्य सुतो जीवन्धरः, सुलभं सुप्राप्यं अनुजन्म यस्य तेन, रोषेण क्रोधेन, जगन्ति भुवनानि, दहन्निव भस्मसात्कुर्वन्निव, आसीद् बभूव । भृशं बुकोपेति भावः, हरिणीच्छन्दः 'रसयुगहयैस्तीं भ्रीं स्त्रीं गो यदा हरिणीं तदा' इति लक्षणम् ॥ १८ ॥

एवं गुरुवचनेनेति—एवं पूर्वप्रकारेण, गुरुवचनेनोपाध्यायवाण्या, स्वस्यात्मनः, राजपुत्रत्वं नृपतिसुतत्वम्, काष्ठाङ्गारस्य तादात्म्यकनूपस्य राजहन्तृत्वं सत्यन्धरमहाराजघातकवञ्च, निश्चित्य निर्णीय समेधमानो वर्धमानो यः क्रोध एव कोप एव धनञ्जयो बह्विस्तस्येव संदीपितः प्रज्वलितः शरा एव वाणा एवाग्निस्तस्यापि, पुनं तं काष्ठाङ्गारम्, इन्धनं दारुनिष्यं दाहयामिति यावत्, चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः, क्रोधेनान्धः क्रोधान्धः कोपान्धः स आसी गन्धसिन्धुरश्च गन्धगजश्च स इव, गुरुणोपाध्यायेन दुर्निवारो दुःखेन निवारयितुं शक्यः सरभससन्नाहस्तात्कालिकयुद्धोद्योगो यस्य सः, सत्यन्धरस्वापत्यं पुमान् सत्यन्धरः 'अत इज' इति ज् प्रत्ययः, जीवन्धरः, बन्धुरः पूर्णो यो युद्धारम्भः समरप्रारम्भस्तस्य संरम्भाद् दहनिष्क्रयात्, न विरराम विरमति स्म । गुरुरपि, तदीयेन सत्यन्धरान्धना दुर्धर्षमर्षेण विकटक्रोधेन विस्तारित आयोजितो यः

रितसमरसरम्भमवलोक्य, न पुनरयमन्यथा विरमतीति निश्चयमणिं हृदयपुटपेटके निधाय,
वत्स वत्सरमेकं क्षमैव मह्यं गुरुदक्षिणा विधेयेति, कथंकथमपि सात्यन्धरेरायोधनसम्प्राप्तसंधानं
निवारयामास ।

न कार्यः क्रोधोऽयं श्रुतजलधिमग्नैकहृदयै-

न चेद्वयर्था शास्त्रे परिचयकलाचारविधुरा ।

निजे पाणौ क्षीपे लसति भुवि कूपे निपततां

फलं किं तेन स्यादिति गुरुरथोऽशिक्षयदमुम् ॥१६॥

इत्यादिनीतिपदवीमाशास्य, तमाश्वस्य, विश्वातिशायिनं पन्थानमास्कान्दितुममन्दादरमेदुरे
तस्मिन्गुरुधरे गतवति तपोवनम्, पश्चिमपयोधिबेलावनमिव भास्वति, जीवन्धरस्तत्समरणसंधुक्षित-
गुरुविरहशोकाशुशुक्षणिं तत्त्वज्ञानपयःपूरेण निर्वापयामास ।

तावत्तारुण्यलक्ष्मीर्नृपतनयतनुं प्राप वल्लीं यथा वा

पुष्पश्रीः पारिजातस्थितिमिव विबुधाशास्यवासन्तलक्ष्मीः ।

गङ्गे धाम्भोधिवेलां शरदिव शशिनो मण्डलीमब्धिपालीं

प्रातः सूर्यप्रभेवामलकुमुदवनीं शारदी कौमुदीव ॥२०॥

समरसरम्भो युद्धदडनिश्चयस्तम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, अयं जीवन्धरः, अन्यथान्वयप्रकारेण, न पुनः, विरमति
विरतो भवतीति, निश्चय एव मणिस्तं निर्णयरत्नम्, हृदयपुटपेटके स्वान्तपुटकरण्डके, निधाय निक्षिप्य, हे
वत्स हे तात, एकं वत्सरम्, एकं संवत्सरम् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया, क्षमा क्षान्तिरेव युद्ध-
विराम एव, मह्यं गुरवे, गुरुदक्षिणा गुरुपुरस्कारः, विधेया कर्तव्या, इत्येवं प्रकारेण, कथं कथमपि
केनापि प्रकारेण, सात्यन्धरेर्जीवन्धरस्य, आयोधनाय युद्धाय सम्प्राप्तसंधानाभावेस्तत्त्व संधानं योजनं
धारणमिति यावत्, निवारयामास दूरीचकार ।

न कार्य इति—श्रुतमेव शास्त्रमेव जलधिः सागरस्तस्मिन्मग्नं मुडितमेकहृदयं मुख्यस्वान्तं
येषां तैः, अयमेवः, क्रोधः कोपः 'रुद्रकापक्रोधमन्यवः' इति धनञ्जयः, न कार्यो न विधातव्यः, सर्वतोभावेन
शास्त्रज्ञानपारावारे निमग्नहृदयैर्जनैः क्रोधो न कर्तव्य इति भावः । न चेदेवं न स्वात्किं, आचारेण प्रयोगेण
विधुरा रहिता शास्त्रे श्रुती, 'विषयार्थं समी' परिचयकलाभ्यासकला, स्वार्थं मोघा, अस्तीति शेषः, शास्त्रे
यद्विहितं तदनुकूलाचरणाभावे तदभ्यासो व्यर्थ इति भावः, भुवि पृथिव्याम्, निजे स्वर्गाये पाणौ हस्ते,
क्षीपे प्रक्षीपे, लसति शोभमाने सति, कूपे प्रह्वी, निपततां पतनं कुर्वताम्, जनानाम्, तेन क्षीपेन, किं किञ्चाम-
धेयम्, फलं प्रयोजनम्, स्याद् भवेत्, इतीत्यम्, गुरुरार्थनन्दी, अथो युद्धारम्भसरम्भाद्विरमणानन्तरम्,
अमुं जीवन्धरम्, अशिक्षत् शिक्षयामास । शिवरिणीच्छन्दः 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिवविर्णा'
इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

इत्यादिनीतिपदवीमिति—इतिपदार्थाः नानिपदार्थाः च ताव इति प्रभृतिनयमार्गम्, आशास्यो-
पदिश्य, तं कुमारम्, आश्वस्य-सर्वथा शोभनं भविष्यति, काङ्क्षाङ्गारो नश्यति तव च राज्यं भविष्यतीति
समाशवासनं विधाय, विश्वातिशायिनं लोकोत्तरम्, संसारातिक्रामिणं मोक्षप्रापकमिति यावत्, पन्थानं
मार्गम्, आस्कान्दितुं प्राप्तुम्, अमम्यश्वासावाद्दरश्चेत्यमन्दादरो महार्पतिस्तेन मेदुरो मिलितस्तस्मिन्,
तस्मिन्पूर्वोक्ते, गुरुधरे गुरुधरे, पश्चिमपयोधिर्वेलाशासागरस्य बेलावनं तीरकाननम्, भास्वतीव सूर्य इव,
तपोवनं तपश्चरणयोन्मकाननम्, गतवति प्रयाते सति, जीवन्धरो गुरुभक्तशिष्यः, संधुक्षितः संदीपितो यो
गुरुविरहशोक एवोपाध्याय विषयगविषाद एवाशुशुक्षणिर्वह्निस्तम्, तत्त्वज्ञानमेव पयःपूरस्तेन पदार्थज्ञान-
जलप्रवाहेण, निवारयामास शमयामास ।

तावदिति—तावत् तावता कालेन, तारुण्यलक्ष्मीर्जीवन्धरीः, नृपतनयस्य राजकुमारस्य जीवन्धर-
स्येति यावत् तनुः शरीरं ताम्, प्राप प्राप्तवती, केवेति चेदाह—पुष्पश्रीः कुसुमलक्ष्मीः, वल्ली यथा वा
लतामिव, विबुधैर्देवैराशास्या प्रशंसनीयेति विबुधाशास्या, सा चासी वासन्तलक्ष्मीश्च मधुमासशोभा चेति

सौन्दर्यस्य परा काष्ठा शृङ्गारस्य परा गतिः ।

खनिः कलानां यस्यासीन्मूर्तिरानन्ददायिनी ॥ २१ ॥

यस्य च रूपमादिमोदाहरणं रूपसंपन्नदेहानाम्, अधिदैवतं कान्तिसंपदाम्, संजीवनीषधं सौन्दर्यस्य, सङ्केतसदनं शृङ्गारस्य, जीवितरसः सारस्वसारस्य, केलोभवनं कलानाम्, शिञ्जास्थानं नर्मविलासानाम्, शृङ्गाटकं संगीतविद्यानाम्, आकर्षणीषधमायताक्षीनयनानाम्, बन्धनगृहं युव-
तिजनमानसानाम्, सेचनकं सकलजनलोचनानाम्, अगोचरपदं कविवचनानाम्, अङ्कुरक्षेत्रं कीर्तिस्फूर्तीनाम्, आवासस्थलं जयलक्ष्मीविलासानाम्, आस्थामन्दिरं लक्ष्मीसरस्वत्योः, सञ्चारदिव सकलनयनसुखम्, सचेतनमिव महीमहिमाभाष्यम्, साकारमिव प्रतापपटलम्, सजीवमिव गाम्भीर्यम्, सङ्गीभूतमिव शौर्यम्, सरूपधेयमिव कुरुवंशभागधेयम्, वेधसः सकलशिल्पनैपुण्य-
प्रदर्शनमुदज्जम्भत ।

अथैकदा व्याधजनाधिराजो मर्त्याकृतिं प्राप्नोति इवान्धकारः ।

कृत्येन नाम्नापि च कालकूटः सेनायुतो गाः सकला जहार ॥ २२ ॥

तथा, पारिजातानां कल्पवृक्षाणां स्थितिः स्थानं तामिव, नन्दनवनमिवेति यावत्, गङ्गा भार्गीरथी, अम्बोधिवेलामिव, सागरतटीमिव शरद् जलदान्तर्गतः, शशिनश्चन्द्रमसः, मण्डलीं किम्बमिव, प्रातःसूर्यप्रभा प्रभातप्रभाकरप्रभा, अरिषपालीमिव सागरवेलामिव 'पाली वेला तटेच्छ्रुतः' इति धनञ्जयः, शारदी-
शरत्सम्बन्धिनी, कौमुदी उयोस्त्वा, अमलकुमुदवर्नामिव विमलकैरवकाननमिव, इति, एकस्य बहुपमाना-
न्मालोपमालङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् 'ध्रुमैयानां त्रयेण त्रिमुनि यतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लुङ्गणात् ॥ २० ॥

सौन्दर्यस्येति—यस्य जीवन्वरस्य, आनन्ददायिनी कस्याणप्रदा, मूर्तिः शरीरम्, सौन्दर्यस्य लावण्यस्य, परा चरमा, काष्ठा सीमा, शृङ्गारस्य शृङ्गाररसस्य परा सर्वश्रेष्ठा, गतिः स्थानम्, कलानां वैदग्ध्यनाम्, खनिराकरः, आसीद् बभूव । रूपकम् ॥ २१ ॥

यस्य चेति—यस्य च जीवन्वरस्य च, रूपं सौन्दर्यम्, रूपेण सौन्दर्येण सन्पन्नो युक्तो देहः शरीरं
येषां तेषाम्, आदिमोदाहरणं प्रथमनिर्दर्शनम्, कान्तिसम्पदां वीसिसम्पत्तीनाम्, अधिदैवतम् अधिष्ठान-
देवता, सौन्दर्यस्य लावण्यस्य, संजीवनीषधं संजीवनमैषज्यम्, शृङ्गारस्य रसराजस्य, सङ्केतसदनं सङ्केत-
भवनम्, सारस्यस्य रसिकवत्स्य सारः श्रेष्ठोऽशस्तस्य, जीवितरसः चेतनाह्लादः, कलानां वैदग्ध्यनाम्, केली-
भवनं क्रीडासदनम्, नर्मविलासानां क्रीडाविभ्रमाणाम्, शिञ्जास्थानं विद्यापत्तनम्, संगीतविद्यानां गान्धर्व-
विद्यानाम्, शृङ्गाटकं चतुष्पथस्थानम्, आयताक्षीनयनानां वनिताचक्षुषाम्, आकर्षणीषधं वशीकरणमैषज्यम्,
युवतिजनमानसानां तर्जनीजनचित्तानाम्, बन्धनगृहं नियन्त्रणभवनम्, सकलजनलोचनानां निखिलनर-
नयनानाम्, सेचनकमवृत्तिकम् 'तदासेचनकं तृमेर्नास्त्यन्ता यस्य दर्शनात्' इत्युक्त्यात्, कविवचनानां
काव्यनिर्मितानाम्, अगोचरपदमविषयस्थानम्, कीर्तिस्फूर्तीनां समशोऽसाहानाम्, अथवा समशोऽपत्तीनाम्,
अङ्कुरक्षेत्रं प्ररोहस्थानं केदारमिति यावत्, जयलक्ष्मीविलासानां विजयश्रीविभ्रमाणाम्, आवासस्थलं
निवासस्थानम्, लक्ष्मीश्च सरस्वती चेति लक्ष्मीसरस्वत्यौ तयोः आशारदयोः, आस्थामन्दिरमाद्रभवनम्,
सञ्चारद्वयम्, सकलनयनसुखमिव निखिलजनशान्तमिव, सचेतनं सर्जावम्, महीमहिमाभाष्यमिव पृथिवी-
पुरन्ध्रीभागधेयमिव, साकारं संस्थानसहितम्, प्रतापपटलमिव तेजःसमूह इव, सर्जावं सचेतनम्, गाम्भीर्य-
मिव स्थैर्यमिव, सङ्गीभूतं पुञ्जीभूतम्, शौर्यमिव पराक्रम इव, सरूपधेयं सौन्दर्यसहितम्, कुरुवंशस्य
स्रग्धरवंशस्य भागधेयमिव भाग्यमिव, वेधसो ब्रह्मणः, सकलशिल्पनैपुण्यस्य निखिलशिल्पकीशलस्य प्रद-
र्शनं प्रदर्शनस्थानम्, उदज्जम्भत वर्धयामास । रूपकोपमेचे ।

अथैकदेति—अथानन्तरम्, एकैकस्मिन् काले 'सर्वेकान्य कियत्तदकाले दा' इति दामययः,
मर्त्याकृतिं मनुष्याकारं प्राप्नोति इत्यः, अन्धकार इव ध्वान्तमिव, कृत्येन कार्येण परमारणात्मकेनेति यावत्,
नाम्नापि च नामधेयेनापि च, कालकूटो ह्यलङ्कारविषयः कालकूटसंज्ञश्च, सेनायुतः पृतनासहितः, व्याधजनानां
भिक्षजनानामभिशङ्कः स्वामी, सकलाः समस्ताः, गा येन, जहार—अहर्णीत् ॥ २२ ॥

तदनु गोपाक्रोशवशविदितवृत्तान्तः काष्ठाङ्गारोऽपि, असमानकृतामवस्थां मृगाधिप इव शृगालकृतामसहमानः, अन्तर्दीप्यमानक्रोधानलज्वालाभिरिव पाटलरुचिभिराक्रान्तवदनः, शात्रवनिताम्बिनीगर्भसमाविभूताभकनिर्भेदनपटुतरैर्भेरीभांकारैस्तिरोहितपारावाररवम्, कालकूटापदेशेन पुञ्जाभूतस्य तिमिरस्य संहरणाय विधात्रा विरचितैरनेकविधस्वन्मण्डलमण्डितैरुदयाचलैरिव कनकखेटककलितकुम्भस्यलैर्दन्तावलैः, संदानितलोहखलीनवदनविलनिर्गललालाजलफेनिलानन-तया जन्वाजिरकरिष्यमाणसपत्न्यशःपानमनुकुर्वन्निर्वारिवावर्द्धिः, रथकट्यया, पादातेन च समधिकमनीकम्, कालकूटबलपाटनाय प्राहिणोत् ।

वरुथिनी वीक्ष्य स कालकूटः स्वकं पुरोधाय बलं चञ्चल ।

प्रत्यर्थिसैन्यं परितो दिधक्षुः कोपाग्निना मृत्युरिव क्षणेन ॥ २३ ॥

तदनु मिलितं सैन्यद्वन्द्वं बलादुपचक्रमे

समरमतुलं पत्रित्रातैर्विदीर्णपरम्परम् ।

चलद्दसिलताघातैर्मिमेभकुम्भविनिर्गल-

न्मणिगणविभापूरैर्दीपं रजोऽन्धितमप्यलम् ॥ २४ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, गोपानां धेनुपालकानाम्, आक्रोशवशोनाक्रन्दनस्याधीन्येन विदितोऽवगतो वृत्तान्तो येन सः, काष्ठाङ्गारोऽपि तात्कालिकनृपोऽपि, असमानकृतामसदृशजनविहिताम्, अवज्ञामनादतिम्, शृगालकृतां गोमायुविहिताम्, मृगाधिप इव पञ्चानन इव, असहमानः सोढुमसमर्थो भवन्, अन्तर्दीप्यमाना इदमे प्रज्वलन्त्यो या क्रोधानलज्वाला कोषाम्बुधौपि ताभिरिव, पाटलरुचिभिः श्वेतरक्तदीप्तिभिः, 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, आक्रान्तं व्याप्तं वदनं मुखं यस्य सः, शात्रवनिताम्बिनीनां शत्रुकाणां गर्भेषु जटरेषु समाविभूताः समुत्पन्ना येऽर्भकाः शिशवस्तेषां निर्भेदने खण्डने पटुतरा दक्षतरास्मैः, भेरीभाङ्गारैरानकध्वनिभिः, तिरोहितोऽन्तर्धापितः पारावारस्व सागरस्य रवो नादो येन तत्, अर्नाकमित्यस्य विशेषणम्, कालकूटस्य व्याधजनाधिराजस्यापदेशो व्याजं तेन, पुञ्जाभूतस्य राक्ष्साभूतस्य, तिमिरस्य ध्वान्तस्य, संहरणाय विनाशाय, विधात्रा ब्रह्मणा, विरचितैः सृष्टैः, अनेकविधस्वता बहुसूर्याणां मण्डलैर्विन्ध्यैर्मण्डिताः शोभितास्तैः, उदयाचलैरिव सूर्योदयशैलैरिव, कनकखेटैः सुवर्णमौलिभिः कलितानि युक्तानि कुम्भस्थलानि गण्डस्थलानि येषां तैः, दन्तावलैर्गजैः, संदानितं वोजितं लोहखलीनमायसकविका येषु तथाभूतानि यानि वदनविलानि मुखविवराणि तेभ्यो निर्गलक्षिप्यतश्चाङ्गालाजलं लालातोषं तेन फेनिलं ढिण्डीरयुक्तमाननं वक्त्रं येषां तेषां भावस्तथा तथा, जन्वाजिरे समराङ्गणे करिष्यमाणं विधास्यमाणं यत् सपत्न्यशःपानं शत्रु-कांतिपानं तत्, अनुकुर्वन्निर्विद्वन्वर्द्धिः, अवर्द्धिर्द्वयैः, रथानां स्थान्वनानां समूहो रथकट्या (रथकट्या) तथा, 'गलगोत्रयात्' इति प्रकरणे 'इतिरथकट्यचक्ष' इति समूहायै कट्यच् प्रत्ययः, पदातीनां समूहः पादातं तेन पतिसमूहेन च, समधिकं प्रभूतम्, अर्नाकं सैन्यम्, कालकूटस्य शावरराजस्य बलं सैन्यं तस्य पाटनं विदारणं तस्मै । प्राहिणोत् प्रेषधामास ।

वरुथिनीमिति—स कालकूटशवरराजः, वरुथिनी काष्ठाङ्गारमेनाम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, स्वकं स्वकीयम्, बलं सैन्यम्, पुरोधायागे कृत्वा, परितः समस्तात्, प्रत्यर्थिसैन्यं शत्रुपूतनाम्, कोपाग्निना क्रोधानलेन, क्षणेनातपकालेन, दग्धुमिच्छुर्दिधक्षुः सन्, मृत्युरिव यम इव, चञ्चल चलतिस्म । युद्धाय तत्परो बभूवेति भावः ॥ २३ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, मिलितं संगतम्, सैन्यद्वन्द्वं सेनायुगलम्, बलाद् दृष्ट्वा, अनुलमनुपमम्, समरं युद्धम्, उपचक्रमे प्रारब्धं चकार 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम् । अथ समरस्य विशेषणान्याह—पत्रित्रातैर्बाणसमूहैः विदीर्णं खण्डितं परस्परमभ्योऽम्बं बर्हिप्रस्तम्, रजसा पराणेणान्वितमपि तिमिरितमपि, चलन्तीनामसिलतानां खड्गवहलानां घाताः प्रहारास्तैः मिन्माः खण्डिता य इभकुम्भा मजगण्डास्तेभ्यो विनिर्गलतां बहिर्भिःसरतां मणिगणानां रत्नसमूहानां विभापूरैः कान्तिसमूहैः, धलमत्त्वर्थम्, दोषे दीप्तियुक्तम् । हरिणीञ्जन्वः ॥ २४ ॥

तदानीम्, अभिन्नकरकलितमण्डलाप्रखण्डितगण्डतलनिःसरद्वसुग्धारां राजितगजतायां गैरि-
कधातुनिःसृतनिर्करशोभितौभयभागधराधरातुंकारिण्याम्, धनकीलालपङ्किलसमराजिरे निज-
सुरनिमज्जनशङ्खेव गगनगमनतुङ्गेषु 'निषादिजनविषादभङ्गेषु तुरङ्गेषु नाम्नेव कृत्येन च
मद्योत्कटकरटिषटायां हरिरिति विल्याति प्रख्यापयत्सु, करलाघववशेनालस्यशरसन्धानमोक्षण-
कालेषु सदा समारोपितशरासनतयालेख्यलिखितेष्विव धानुकेषु पद्मगगनतलचराचरकरालकरवा-
लखण्डितमस्तकनिकरेष्वतिदूरमुत्पत्य गगनजलधिरातपत्रशङ्काकरेषु, पुरुषद्वयसप्रवहज्जोहितवाहिनी-
सेतुशङ्कासंपादकभिन्नमतङ्गजगात्रपरंपराबन्धुरायामायोधनधरायाम्, व्याधबोधनिरन्तरनिर्मुक्त-
नाराचधारापूरिताङ्गेषु, व्याधसेना व्याजेष्टेति घोषो घोषान्तरमुत्तरङ्गयामास ।

तदोरुजानामधिभूः स्वमित्रैरालोक्य निश्चित्य च नन्दगोपः ।

विवक्षितं तस्य नृपस्य कर्णपथप्रवृत्तं चतुरश्चकार ॥ २५ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन्काले, अभिन्नाणां शत्रूणां करकलितैर्हस्तैर्मण्डलाग्रैः कृपाणैः
खण्डिताद्विदारिताद् गण्डतलात्कटप्रदेशाक्षिःसरन्तीभिर्विगच्छन्तीभिरसुग्धाराम्नी रुधिरवेणीमी राजिता शोभिता
या गजता गजसमूहस्तस्याम् 'गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्' इति समूहाद्यं तत्प्रत्ययः । गैरिकधातुज्यो
रक्तवर्णमृत्तिकाप्रदेशेभ्यो निःसृता निर्गता ये निर्करा चरिप्रवाहास्तैः शोभितौ राजिताकुभयभागानुभयतटी
यस्य तथाभूतो यो धराधरः पर्वतस्तस्मानुकारिण्यां विडम्बिन्वां स्याम्, धनकीलालेन सान्द्ररुधिरेण पङ्किलं
कर्मयुक्तं यत्समराजिरं युद्धाङ्गणं तस्मिन्, निजसुराणां स्वकीयशक्तानां निमज्जनस्य वगाहनस्य शङ्का
संशयिस्तयेव, गगनगमनाय नमोवालाय तुङ्गा उच्चता उच्चलम्ब इति वाक्यं तेषु, निषादिजनानामारोहि-
नराणां विषादस्य खेदस्य भङ्गो विनाशो वैस्तेषु, तुरङ्गेषु हयेषु, नाम्नेव नामधेयेनेव कृत्येन च कार्येणापि
'हरिः' इत्येति नाम्नेव 'हरिः' सिंहस्तस्य कार्येणार्पति भावः । 'सतिरवां हरीरथ्यः' इति धनंजयः, 'सिंहो
मृगेन्द्रः पञ्जात्यो हर्यत्तः केसरी हरिः' इत्यमरः, मदेन दानेनोक्ता उद्दण्डाः ये करटिनो हस्तिनस्तेषां वटा
समूहस्तस्याम्, हरिरिति सिंह इति विल्याति प्रसिद्धिम्, प्रख्यापयत्सु विस्तारयत्सु सत्सु, करलाघववशेन
हस्तक्षिप्रकारिण्यवशेनालक्ष्यो दृष्टयगोचरः शरसन्धानमोक्षणबोर्माणवारणमोचनयोः कालः समयो येषां तेषु,
धानुकेषु धनूषि प्रहरणानि येषां तेषु धनुर्धरेषु, सदा शश्वत्, समारोपितं सगुणीकृतं शरासनं धनुर्वैवां तेषां
भावस्तथा तथा, आलेख्यलिखितेष्विव चित्रलिखितेष्विव सत्सु, पद्मगगनतलबोद्धरजनमःप्रदेशबोद्धराचरै-
रतिशयचपलैः करालैर्भयङ्करैः करवालैः कृपाणैः खण्डितानां क्षिप्तानां मस्तकानां शिरसां निकराः समूहास्तेषु
'चरिचलिपतिवदीनां वा हितमम्याक् चान्यासत्येति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन चराचरपदस्य सिद्धिः । अतिदूर-
मतिविप्रकृष्टम्, उत्पत्योद्गत्य, गगनमेव जलभिर्गगनजलधिराकाशपारावारस्तस्य शतपत्राणां कमलानां शङ्का-
कराः संवेहोत्पादकास्तेषु तथाभूतेषु सत्सु, पुरुषद्वयस्य पुरुषप्रमाणाः प्रवहन्त्यः प्रकर्षेण गच्छन्त्यो वा
जोहितवाहिन्यो रुधिरखवन्त्यस्तासां सेतुशङ्कायाः पुलिनसंशयस्य संपादिका वा भिन्नयलङ्कारानां खण्डित-
गजानां गात्रपरम्परा शरीरसम्पत्तिस्तया बन्धुरा नतोच्चता तस्यां तथाभूतायाम्, आयोधनधरायां समरभूमौ
स्याम्, व्याधबोधेभिर्भङ्गभटैर्निरन्तरं निर्व्यवधानं यथा स्वासया निर्मुक्ता स्वका या नाराचधारा बाण-
पङ्क्तयस्ताभिः पूरितानि संवृताम्बुजानि शरीराणि येषां तेषु, काष्ठाङ्गारस्येमे इति काष्ठाङ्गारिकाः, ते च ते
सैनिकाश्च घोषाभेति काष्ठाङ्गारिकसैनिकास्तेषु, दिशि दिशि प्रतिकाडय, कान्दिशीकतां भयद्रुतसाम्,
'कान्दिशीको भयद्रुते' इत्यमरः, प्रापितेषु लम्बितेषु सत्सु, व्याधसेना रुधिरपूतना, व्याजेष्ट विजययुक्ता
बभूव, इति घोषः शब्दः, घोषाणामाभीराणामन्तरं दृष्ट्वं तदवगाहनप्रदेशं वा, उत्तरङ्गयामास बोधयामास ।

तदोरुजानामिति—तदा काष्ठाङ्गारपूतनापराज्ये सति, ऊरुजानां वैरयामास, अधिभूः स्वामी,
चतुरो निपुणः, तादात्मिककार्यसाधनपटुरिति वाक्यं, नन्दगोप एतज्जामा, स्वमित्रैः स्वकीयसुहृद्भिः, आलोक्य
विवक्ष्य, निश्चित्य च स्थिरीकृत्य च, वस्तुमिदं विवक्षितं स्वाभिप्रेतमिति वाक्यं, तस्य नृपस्य काष्ठाङ्गारस्य,
कर्णपथे भ्रमणमार्गे प्रवृत्तं प्रगतम्, चकार विद्वधी । स्वाभिप्रायं तं भावयामासेति भावः ॥ २५ ॥

१. 'यादिजन' व० । २. तदा प्रदानामधिभूः (?) व० ।

तदनु पुलिन्दसंदोहतो गोविमोक्षणं विधास्यते वास्यते गोपेन्द्रनन्दगोपनन्दिनी सप्तधामी-
करपुत्रिकाभिः साकमिति पटुतरं पुटभेदनचत्वरं काष्ठाङ्गारेण कारितां घोषणां निशम्य विशाल-
तरकुतुकः सात्यन्धरिस्तद्गोषं निवारयामास ।

सहायताधिष्ठितपार्श्वभागो जीवन्धरो मन्दिरतः प्रतस्थे ।

द्विपैरनेकैः परिवार्यमाणो हिमाद्रिरन्ध्रादिष्व यूथनाथः ॥ २६ ॥

ततो निजयशःकलशार्णवतरङ्गैरिव चामरयुगलपरिशोभितपार्श्वतया नमःसरणिसञ्चर-
णयोग्यौ पञ्चाक्षिष्व विभ्राणैः लपनचिलतलविगलितफेनशकलदन्तुरितपुरोभागतया रयविजितपवन-
समानीतमुत्तोपहारानिवाङ्गीकुर्वाणैः स्वद्विनीक्षणक्षणीणां हरिद्वह्रितान्धान्गगनकाननदुर्गेषु
धावमानानन्वेष्टुमिव गगनसरणिमुत्पतद्भिर्जयोदकैः कर्कैः परिष्कृतान्नयानलकुर्वन्तः, शताङ्गचक्र-
क्षुण्णक्षितितलोद्भूतधूलिकापालिकां सकलजगदन्धंकरणधुरीणां पताकापटपवनेन धून्वन्तः, देहवद्धा
इव वीररसाः, मूर्ता इवोत्साहाः, जयलक्ष्मीनिवासमन्दिरकनकप्राकारायिताङ्गद्विभ्राजितभुज-

तदनु पुलिन्देति—तदनु तदनन्तरम्, पुलिन्दसन्दोहतः शकसमूहात्, गवां घेनुनां विमोक्षणं
प्रत्याहरणं तदिति गोविमोक्षणम्, विधास्यतीति विधास्यन् तस्मै करिष्यते 'लुटः सद्वा' इति भविष्यदर्थे लुटः
सन् प्रत्ययः, जनायेति शेषः, सप्त च ताश्चास्माकरपुत्रिकाश्च सुवर्णपुल्लिकाश्चेति साभिः, साकं सार्धम्, गोपेन्द्र-
आसी नन्दगोपश्चेति गोपेन्द्रनन्दगोपस्तस्य मन्दिनी पुत्री, वास्यते वितरिष्यते प्रदत्ता भविष्यतीति भावः,
इत्येवं प्रकारम्, पटुतरं तिग्मतरं यथा स्यात्तथा, पुटभेदनस्य पत्तनस्य चत्वरं चतुष्पदं तस्मिन् 'पूः ली
पुरीनमयौ वा पत्तनं पुटभेदनम्' इत्यमरः, काष्ठाङ्गारेण नृपेण, कारितां विधास्यताम्, घोषणां सूचनम्, निशम्य
क्षुब्धा विशालतरं महतरं कुतुकं कौतूहलं यन्म तथाभूतः, सात्यन्धरिर्जीवन्धरः, तद्गोषं तां घोषणाम्, निवा-
रयामास प्रतिषेधयामास ।

सहायतेति—सहायानां मित्राणां समूहः सहायता 'गजसहाय्याभ्यां चेति वक्तव्यम्' इति समूहार्थे
तत् प्रत्ययः, तथाधिष्ठितो युक्तः पार्श्वभागो निकटप्रदेशो यस्य तथाभूतः, जीवन्धरः सात्यन्धरिः मन्दिरतो
भवमान्, अनेकैर्बहुभिः, द्विपैर्मजैः, परिवार्यमाणः परिवेष्टयमानः, यूथनाथो गणपतिः गजसमूहपतिरिति
यावन्, हिमाद्रिर्हिमालयस्य रन्ध्रादिष्व विवरादिष्व, प्रतस्थे प्रययौ ॥ २६ ॥

ततो निजयश इति—ततः प्रस्थानानन्तरम्, निजयशः स्वकीयकर्मतिरेव कलशार्णवः वीरसागर-
स्तस्य तरङ्गैरिव कल्लोलैरिव, चामरयुगलेन बालमयजनयुग्मेन परिशोभितं समलङ्कृतं पार्श्वमुभयतः येषां
तेषां भावस्तत्ता तथा, नमःसरणी गगनमार्गे सञ्चरणयोग्यौ प्रवाणाहौ, पञ्ची गरुडी, विभ्राणैर्वध्निरिव,
लपनचिलतलान्मुखरन्ध्रतलद्विगलितानि पतितानि याधि केनशकलानि हिण्डारभित्तानि सैर्दन्तुरितो व्यासः
पुरोभागोऽग्रप्रदेशो येषां तेषां भावस्तत्ता तथा, रयेण वेगेन विजितः पराभूतो यः पवनो वायुस्तेन समानीताः
समर्पिता ये मुक्तानामुपहारार्थं किङ्कोपायनानि तान्, अङ्गीकुर्वाणैरिव स्वीकुर्वन्निरिव, स्वदस्य वेगस्य निरीक्षणक्षणे
विलोकनवेलायां हांजा लज्जितास्तान्, अतएव गगनकाननमेव नमोदग्येव दुर्गा दुर्गस्य स्थानानि तेषु, धावमानान्
पलायमानान्, हरिद्वह्रस्य भास्यतो हरिताम्बु हरिद्वर्णह्रस्वान् 'भासद्विवस्सताम्बुहरिद्वर्णारश्मयः' इत्यमरः,
अन्वेष्टुमिव मार्गाणिमुमिव, गगनसरणिं गगनमार्गम्, उत्पतन्निरुद्धज्जिः, जयोदकैर्विजयफलैः, कर्कैः रवेतारवैः,
परिष्कृतान् सहितान्, रयान् स्थम्भान्, अलङ्कुर्वन्तः शोभयन्तः, सकलजगतो निखिललोकस्यान्धंकरणे दृष्टव्यहरणे
धुरीणा निपुणा तस्मै, शताङ्गानां रथानां चक्रे रथाङ्गैः क्षुब्धा विदारिताश्च क्षितितलान्मृगतलान् उन्मूल्योपघ्ना वा
धूलिकापालिका रेणुसन्ततितस्तान्, पताकापटपवनेन वैजयन्तीवस्त्रवायुना, धून्वन्तो वृत्तिकुर्वन्तः देहवद्धाः
शरीरधारिणः, वीररसा इव—उत्साहस्वाधिभावकरसा इव, मूर्ताः सकरीराः, उत्साहा इव स्फूर्तिसमूहा इव,
जयलक्ष्म्या विजयविवा यन्मिवासमन्दिरं निवासभवनं तस्य कनकप्राकारयितं सुवर्णपरिधीयमानं
यदङ्गदं केयूरं तेन विभ्राजितः शोभितो भुजवृन्दो बाहुवृन्दो येषां ते, लक्ष्म्याः श्रिया विहारः क्रीडा तस्य
लीलाढोलोचितं केलिहिन्दोलिकावधारितं चम्पुकावाम औषिकं लक्ष् तेन विराजितमलङ्कृतं यद्यस्यल

कुण्डलं लक्ष्मीविहारलीलाङ्गोष्ठावितमुक्तादामविराजितवक्त्रस्थलाः, ते जीवन्धरप्रमुखाः, कार्मुक-
टङ्कारव्वेष्टारवमुत्तरितविशेषकाराः संवदङ्गणं समाजयुः ।

प्रविदारणमाविरासं तत्र प्रथमं बाणमणैः परस्परम् ।

अरुणा च रुषा क्षणं विहीनं विशिखादप्यभवच्छिखी यतः ॥२७॥

नखांशुमयमञ्जरीसुरमिलां धनुर्वल्लरी

समागतशिलीमुखां दधदयं हि जीवन्धरः ।

अनोहक इवावभी भुजविशालराखाञ्चितो

निरन्तरजयेन्द्राविहरणैकसंवासभूः ॥२८॥

कुण्डलीकृतशरासनान्तरे जीवकाननममर्षपाटलम् ।

स्पर्धते परिधिमध्यमास्थितं चन्द्रबिम्बमिह सन्ध्ययारुणम् ॥२९॥

जीवन्धरेण निर्मुक्ताः शरा दीपा विरेजिरे ।

बिलीनान्समिति व्याधान्द्रष्टुं दीपा इवागताः ॥३०॥

तदनु जिष्णुचापचुम्बिजीवन्धराम्बुधरनिरवमहनिर्मुक्तशरधाराभिः कालकूटबलप्रतापानले

सुरःस्थलं येषां ते, ते पूर्वोक्ताः, जीवन्धरः सात्यन्धरिः प्रमुखः प्रधानो येषां तथाभूताः, कार्मुकटङ्कारश्च
कोदण्डमोर्षीशब्दविशेषश्च च्चेकारवक्त्रं सिंहनादश्चेति कार्मुकटङ्कारव्वेष्टारवौ तान्वां मुखरिता वाचालिता
दिशावकाशाः काष्ठामध्यप्रदेशा यैस्तथाभूताः सन्तः, संवदङ्गणं युद्धाङ्गणम्, समाजयुः समाजयुः ।

प्रविदारणमिति—तत्र समराङ्गणे, प्रथमं पूर्वम्, परस्परमन्योऽन्यम्, बाणमणैः शरिसमूहैः, तत्
प्रविदारणं युद्धम्, आविरासं प्रकटीकृतम् यत् क्षणमल्पकालं यावत्, रुषा क्रोधेन, अरुणा क्रोधामावेन च
विहीनमासीदिति विरोधः, परिहारवक्त्रे ‘अरुणा’ इत्यस्य ‘व्रणनं’ इत्यर्थो प्राङ्गः, ‘व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः’
इत्यमरः । किञ्च, यतो यत्र, सार्वभौमिकस्तसिल्, विगता शिखा यस्य स विशिखः शिखारहितस्तस्मादपि,
शिखास्ति यस्य स शिखी शिखायुक्तः, अभवद्भूवेति विरोधः, विशिखाद् बाणादपि शिखी बहिरभवदिति
परिहारः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

नखांशुमयेति—नखांशुमन्यो नखरारिरुक्ता वा मङ्गयः पुष्पकजस्ताभिः सुरमिला सुगन्धिता
ताम्, समागताः प्राप्ताः शिलीमुखा बाणाः पक्षे भ्रमरा यस्यां ताम्, धनुर्वल्लरीं चापकृत्याम्, दधत् बिभ्रत्,
भुजा एव विशालशाला इति भुजविशालशाला बाहुदीर्घशालास्तामरिञ्जितः शोभितः, निरन्तरं शरवत्
जयेन्द्राया विजयलक्ष्म्या विहरणस्य विहारस्यैकसंवासभूमिमुत्पन्ननिवासभूमिः, अयं जीवन्धरः एव सात्यन्धरिः,
अमरः शकटस्याकं गतिं हन्तात्यनोकहो वृषः स इव, आबभी शुशुभे । रूपकोपमे । पृथ्वाच्छब्दः ‘जसी
जस यला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

कुण्डलीकृतेति—कुण्डलीकृतं कर्तुलीकृतं वक्त्ररासनं धनुस्तस्यान्तरे मध्ये स्थितमिति शेषः,
अमर्षेण क्रोधेन पाटलं श्वेतरकमित्थममर्षपाटलम्, जीवकस्य जीवन्धरन्याननं मुखमिति जीवकाननम्,
इह लोके, परिधिमध्यं परिवेषाभ्यन्तरम्, आस्थितं विद्यमानम्, सन्ध्यया सायम् ‘सायं सन्ध्या पितृप्रसूः’
इत्यमरः, अरुणं रक्तवर्णम्, चन्द्रबिम्बं शशिमण्डलम्, स्पर्धतेऽव्युच्यते । उपमालङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम्,
रान्नराविह रथोद्धता लघौ’ इति लक्षणात् ॥ २९ ॥

जीवन्धरेणेति—जीवन्धरेण विजयलक्ष्म्येन, निर्मुक्तास्त्वक्ताः, दीप्ता दीप्तिमन्तः, शरा बाणाः,
समिति युद्धे, बिलीनान् तिरोहिताम् स्वाभाद्, किराताम्, द्रष्टुमवलोकयितुम्, आगता आयाताः, दीपा
दीपका इव, विरेजिरे शुशुभिरे । उत्प्रेषा ॥ ३० ॥

तद्वन्धिति—तदनु तद्वन्धरव, जिष्णुचापं विजेतृयुः पक्षे शक्रशरासनं युज्यति दधतीति
जिष्णुचापचुम्बी स चासी जीवन्धरश्च, स पृथ्व्याधरो मेघस्तेन निरवग्रहं निष्प्रतिबन्धं यथा स्वासथा
निर्मुक्तास्त्वक्ता यः शरधारा बाणपङ्क्तयश्च यव जलधारास्ताभिः, कालकूटस्य शक्रराजस्य सकलं सैन्यं तस्य

शान्ततां नीते, निशितशस्त्रनिष्कृतकुञ्जरपदकच्छपाः, भल्लमवल्लहयमल्लाननपयोजपरिष्कृताः
मदवारणकर्णभ्रष्टचामरहंसावतंसिताः, कीलालबाहिन्यः समीकधरायां परःसहस्रमजायन्त ।

जित्वा किरातबलमेष यशःप्रसूनै-

रश्राविशालनयनाः सुरभीचकार ।

हीराम्बुदानिव सदा प्रवहत्पयोभिः

सिक्तान्तिकान्यशुगणानहरन् च धीरः ॥३१॥

पुरा खलु यः शम्बरारातिश्चापलालिजीवन्धरश्च जगति विभ्रुतो बभूव, सोऽयमधुना
शम्बरारातिश्चापलालिजीवन्धरश्च संवृत्त इति, न बिन्दुमात्रेणापि विशेषः । पूर्वं सारसशरोऽयमधुना
सरसशर इत्याकारतो विशेषेऽप्याकारसाम्यमखण्डितमुल्लसत्येवात्येति विचित्रमेतत् । अथ पौराणां
हर्षातिरेक एतावानिति गगनतलप्रसारितवैजयन्तीभुजाभिबोधयदिव मोदोत्तरमेतत्पुरं प्रविश्य
स्वयं विशिखाधारस्यापि विशिखाधेयतामास्कन्दतः सकलवयस्यमण्डलमध्यासीनस्य जीव-

प्रताप एव तेज एवानलो वह्निस्तस्मिन्, शान्ततां शान्तिम्, नीते प्रापिते सति, समीकधरायां युद्धभूमौ,
परःसहस्रं सहस्रादप्यधिकाः, कीलालबाहिन्यो रुधिरनद्यः, अजायन्त प्रादुरभूवन्, कथंभूताः कीलालबाहिन्य
इत्याह-निशितैस्तीक्ष्णैः शस्त्रैरायुधैः निष्कृतानि शङ्कुनानि कुञ्जरपदान्येव हस्तिचरणा एव कच्छपाः
कूर्मा बाहु ताः, भल्लैः कुन्तैरवल्लहानि खण्डितानि यानि हयमल्लाननान्धरारोहिर्बारवदानि तान्येव
पयोजानि पद्मानि तैः परिष्कृताः शोभिताः, मदवारणां मत्तमतङ्गजानां कर्णेभ्यः अवर्ण्यो अष्टा ये चामरा
एव प्रकीर्णका एव हंसा मरालास्तरवतंसिताः शोभिताः ।

जित्वेति—एव जीवन्धरः किरातबलं शरसैन्यम्, जित्वा पराभूव, यशःप्रसूनैः कीर्तिकुसुमैः,
भाशा एव काष्ठा एव विशालनयना आयताम्बुस्ताः, सुरभीचकार सुगन्धयामास । च किञ्च, धीरो वीरः,
सः, सदा सर्वदा, प्रवहत्पयोभिः प्रचरन्वीरैः, सिक्तान्तिकान् उक्षितान्मृगान्, रारागुदानिव दुग्धवारि-
दानिव, पशुगणान् गोसमूहान्, अहरत्यवावर्तयत्, रूपकोपने । वसन्ततिलकावृत्तम् 'श्रेया वसन्ततिलका
तमजा जगौ गा' इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

पुरा खल्विति—पुरा पूर्वम्, खलु निश्चयेन, यः शम्बरारातिर्मनसिजः काम इति यावत् 'शम्भग-
रिगंसिजः कुसुमेपुरनन्यजः' इत्यमरः, अपला एव चापलाश्चल्लास्ते च तेऽल्यश्च अमराश्चेति चापलाल्य
स्तैर्जीवन्धरः प्रत्यङ्गाधरः, कामकोदण्डस्य अमरमीर्षीकथं कविसमवसिद्धम्, इति च, जगति भुवने विभ्रुतः
प्रख्यातः, बभूव, सोऽयम्, अधुना साम्प्रतम्, शम्बरारातिर्मिलरिपुः, चापलाली धनुःशोभी चासौ जीवन्धरश्च
विजयासुतरचेति चापलालिजीवन्धरश्च, संवृत्तो बभूव हर्षात्यम्, न बिन्दुमात्रेणाप्यनुस्वारमात्रेणापि, विशेषो
व्यतिरेकः । अयमेव काम इति भावः, पूर्वं प्राक्, अयं जीवन्धरः, सारसं सरसीरुहं शरो बाणो यस्य स
काम इति यावत् 'सारसं सरसीरुहम्' इत्यमरः 'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिकम्' इत्यभिधानाकामस्य
कमलशरत्वं कविसमवसिद्धम्, अधुना साम्प्रतम्, सरसः सखलः शरो बाणो यस्य स सरसशरः, अस्तीति
शेषः, इत्याकारतः संस्थानात् पक्षे आकारवर्णान्, विशेषेऽपि व्यतिरेकेऽपि, अस्य सम्बन्धरसुतस्य, अखण्डित-
मन्यूनम्, आकारसाम्यं संस्थानसादर्यम्, उल्लसत्येव शुम्भत्येव, इत्येतद् विचित्रमादर्यपरम् ।

अथ पौराणामिति—अथ विजयानन्तरम्, पौराणां नागरिकानाम्, हर्षातिरेकः प्रमोदाधिक्यम्,
एतावानित्यप्रमाणः, इत्येवम्, गगनतले नभस्तले प्रसारिता बिस्तरिता वैजयन्त्यः पताका एव भुजा
बाहवस्ताभिः बोधयदिव सूचयदिव, मोदोत्तरं हर्षप्रधानम्, एतत्पुरं राजपुराभिधानं नगरम्, प्रविश्य
प्रवेशं कृत्वा, विशिखाधारस्यापि रथ्याधारस्यापि सतः, विशिखाधेयतां रथ्याधेयतामास्कन्दतः इति विरोधः,
यो विशिखानामाधारः स एव तासामाधेयः कथं भवतीति विरोधः स्पष्टः । परिहारपक्षे स्वयम्, विशिखं हृदयं
तस्याधारः समाश्रयस्तथाभूतस्यापि सतः विशिखाया रथ्याया आधेयतामास्कन्दतः, मार्गे गच्छत इति
यावत्, सकलं च तद् वयस्यमण्डलमेति सकलवयस्यमण्डलं निमित्तमित्तसमूहस्तस्य मध्यम्, अध्यासीन-
स्यावितिष्ठतः, जीवन्धरस्य सात्यन्धरेः शौर्यं च शैर्ष्यं च वैर्ष्यमेति शौर्यशैर्ष्यवैर्ष्याणि शूरत्वधैर्यवीर्यानि

नन्द्गोप इति विभ्रुतमेवः संमदाम्बुनिधिमाशु निपीय ।
वारिपातमकरोत्करपद्मे जीवकस्य शुभलक्षणजुष्टे ॥३२॥

जीवन्धरोऽपि नन्दगोपेन पातितामच्छवारिधारां तत्सहचरीं मन्दस्मितप्रकाशितकुन्दकुड्म-
लरुचिबीचिस्तापितामिव 'पद्यास्यो योग्यः' इति शुद्धवर्णा वचोधारां पातयन्नेवोरोकुर्वन्, दूरी-
कृतस्पृहः 'मम पद्यास्यस्य च भावभेदो न तु जीवभेदः' इति मैत्रीविभवं विभावयन्, तत्परिण-
यमहोत्सवारम्भं सत्रा मित्रामित्रजनानन्ददोषाभ्यां कन्दल्यामास ।

शुभे मुहूर्ते स हि नन्दगोपसुताकराब्जग्रहणं चकार ।
वह्निं पुरस्कृत्य विधिं विधाय पद्यास्यनामा परिणीतियोग्यः ॥३३॥

गोविन्दायास्तनुतनुलतां चञ्चलाप्रत्यनीकां
कान्त्या पुण्यत्कनककदलीकन्दलीगर्भगौरीम् ।
हेलोन्मीलत्कुचयुगलसन्मौक्तिकस्रक्प्रभाभिः
स्पष्टाभ्यर्णा स हि बहुमुदा चञ्चुषा पश्यति स्म ॥३४॥

तान्येव मन्त्र्यः पुण्यत्वजस्ताभिर्मन्जुलो मनोहरस्तस्मिन्, देहसहकारे शरीरातिसौरभात् 'आम्रश्चूतो रसा-
लोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः, कीर्तिसौरभ्येण यशःसौगन्ध्येनाकर्षिता वशीभूताः, पौरजानपदानां
नागरिकराष्ट्रासिजनानां नयनान्येव लोचनान्येव पुण्यवया भ्रमराः निरन्तरं निष्प्रतिबन्धं यथा स्यात्तथा,
आपेतुः पतन्तिस्म, ते तं ददशुरिति भावः ।

नन्दगोप इति—नन्दगोप इति नाम्ना विभ्रुतश्चासौ मेघश्चेति विभ्रुतमेवः प्रसिद्धवारिवाहः, आशु-
कटिति, संमद एवाम्बुनिधिस्तं हर्षसागरम्, निपीय नितरां पीत्वा, शुभलक्षणैः शङ्खचक्रादिशुभसामुद्रि-
कचिह्नैर्जुष्टं सेवितं तस्मिन्, जीवकस्य जीवन्धरस्य करपद्मे हस्तकमले, वारिपातं जलपातं कम्पादानसं-
कल्पार्थं जलधारापातमिति भावः अकरोद् विदधौ । स्वागतावृत्तम्—'स्वागतेति रनभाद्गुरुयुगम्' इति
लक्षणम् ॥ ३२ ॥

जीवन्धरोऽपि—जीवन्धरोऽपि सात्वन्धरिरपि, नन्दगोपेन तन्नाम्ना गोपवरेण, पातितां मोचिताम्,
अच्छवारिधारां निर्मलजलधारां, तस्या अच्छवारिधारायाः सहचरीं सखीं सशशोति यावत् ताम्, मन्द-
स्मितेन मन्दहसितेन प्रकाशिताः प्रकटिता याः कुन्दकुड्मलरुचयो माण्यमुकुलमरीचयस्तासां बीचिभिः
सन्ततिभिः स्नपितामिव प्रक्षालितामिव, 'पद्यास्यो योग्यः पद्यास्याभिधानः सत्रा योग्यस्त्वत्पुत्र्या उचितो वरः'
इत्येवं प्रकारम्, शुद्धवर्णा शुद्धाचराम्, वचोधारां वचनपङ्क्तिम्, पातयन् प्रकटयन्नेव, उरीकुर्वन् स्त्रीकुर्वन्,
दूरीकृता स्पृहा येन स त्यक्तनन्दगोपकम्पाभिर्लाभः, मम पद्यास्यस्य च भावभेदः पद्यास्यभेदोऽस्ति न तु
जीवभेदः प्राणभेदोऽस्ति, इत्येवं मैत्रीविभवं सौहार्दसम्पत्तिम्, विभावयन् प्रकटयन्, सन्, मित्रामित्रजनयोः
सुहृदसुहृदोरानन्दद्वेषाभ्यां हर्षलोभाभ्याम्, सत्रा सार्थम्, तस्य पद्यास्यस्य परिणयमहोत्सवो विवाहोल्लास-
स्तत्पारम्भः प्रक्रमस्तम्, कन्दल्यामास वर्षव्यामास ।

शुभे मुहूर्ते—हि निम्नयेन, परिणीतिविवाहस्तस्या योग्योऽहं इति परिणीतियोग्यः, पद्यास्यनामा
पद्यास्याभिधानः, स जीवन्धरसुहृद्, शुभे प्रशस्ते, मुहूर्ते समये, विधिं तात्कालिकविधानम्, विधाय कृत्वा,
वह्निमग्निम्, पुरस्कृत्याग्ने विधास्य, नन्दगोपसुतायाः करपद्मग्रहणं वाणिपक्षग्रहणम्, चकार विदधौ ॥ ३३ ॥

गोविन्दाया इति—हि निम्नयेन, स पद्यास्यः कान्त्या दीप्त्या, चञ्चला सौदामिनी प्रत्यनीकं
विपक्षो यस्यास्ता 'तडित्तौदामिनी विष्णुश्चञ्चलः संपत्ता अपि' इत्यमरः, विभ्रुतसदृशमिति यावत्, पुण्यन्ती
विकसन्ती वा कनककदली सुवर्णमौक्तिका कान्त्या कन्दली तस्या गर्भे इव बीरी पीतवर्णा क्षाम्, हेलया
सहजगत्योन्मीलत् प्रकटीभवत् यत्कुचयुगं स्तनद्वयं तस्मिन् लसन्त्यः शोयमाना वा मौक्तिकजो मुक्ता-

यस्याः पादौ मृदुकमलस्पर्धिरोभाविलासौ
जङ्गे मारत्रिभुवनजये काहलीवद्व्यभाताम् ।
नाभिः पञ्चायुधरसमरोक्षपिकेवाविरासीत्-
वक्त्रं राकासितरुचितुलासंगमङ्गीचकार ॥३५॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाय्ये
गोविन्दालम्भो नाम द्वितीयो लम्भः ।

मालास्तासां प्रभा दीप्तयस्ताभिः, स्पष्टं प्रकाशमानमभ्यर्णं समीपप्रदेशो यस्यास्ताम्, गोविन्दाया नन्दगोप-
मुतायाः, तन्वा चासौ तनुलता च तां कृशकलेवरवल्लरीम्, चक्षुषा नयनाभ्याम्, जातावेकवचनम्, बहुमुदा-
प्रचुरानन्देन पश्यति स्म अवलोकयामास । मन्दाक्रान्तावृत्तम् 'मन्दाक्रान्ता जलधिपटगैर्भूमौ नती तादृगुरु चेत्'
इति लक्षणात् ॥ ३४ ॥

यस्याः पादाविति—यस्या गोविन्दायाः, पादौ चरणौ, मृदु च तत्कमलञ्चेति मृदुकमलं कोमल-
पद्मं तत् स्पष्टेति इति मृदुकमलस्पर्धिनी, शोभा च विलासञ्चेति शोभाविलासौ दीप्तिविभ्रमौ, मृदुकमल-
स्पर्धिनी शोभाविलासौ ययोस्तौ, आस्तामिति शेषः । यस्याः, जङ्गे प्रसृते 'जङ्गा तु प्रसृता समे' इत्यमरः,
मारस्य मदनस्य त्रिभुवनजयस्त्रिलोकविजयस्तस्मिन् 'मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः' इत्यमरः,
काहलीवद् बाणविशेषवद्, व्यभाताम् सुशुभाते । नाभिस्तुम्भिः, पञ्चायुधस्य कामस्य रसकरं रसनिव्यन्दस्तस्याः
कूपिकेव हृस्वनिपानमिव, आविरासीत्प्रादुरभूत् । वक्त्रं वदनम्, राकायाः पौर्णमास्याः सितरुचिश्चन्द्रस्तस्य
तुलोपमा तस्या सङ्गं सम्बन्धम् अङ्गीचकार स्वीचक्रे । उपमालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ३५ ॥

इतीत्यप्ययं समाप्तौ महाकविना हरिचन्द्रेण विरचिते निमित्ते, श्रीमति शोभासम्पन्ने, जीवन्धर-
चम्पूकाय्ये एतन्नाम चम्पूनाम सन्दर्भे, गोविन्दाया नन्दगोपनन्दिन्या लम्भः प्राप्तिरस्मिन् स, एतन्नाम ।
द्वितीयो लम्भोऽधिकारः समाप्त इति ।

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाय्ये
गोविन्दालम्भो नाम द्वितीयो लम्भः ।

तृतीयो लम्भः

अथ दिने दिने प्रवधमानानुरागः पद्मास्यनामा राजहंसतरुणस्त्रिवलीलहरीविराजिते नाभि-
महावर्तशोभिते गोविन्दानामतरङ्गिण्या उदरहृदे कंचन कालं रममाणः, काञ्चीविहङ्गविरुतमुख-
रिते घननितम्बविम्बपुलिने कतिपयसमयं स्थितिमापन्नः, करेण मेघकचूचुकलोलम्बचुम्बितवक्षो-
रुहकमलकुड्मलं स्पृशन्, आनन्दलहरीभिरभ्युक्षितः, कुचचक्रवाकमञ्जुलेसुरभिलश्रीखण्डद्रवपङ्क्ति-
कञ्जुलीकोमलशैवलपेशले वक्षःस्थलकमलाकरे विहरमाणश्चिरमिन्द्रियमार्गं तर्पयामास ।

जीवन्धरोऽपि कमनीयकलावधूतोः

कीर्त्यङ्गनां जयरमां च समानवृत्त्या ।

उल्लासयन्सकललोचनभागधेय-

माविभ्रदाकृतिममन्दमुदावतस्ये ॥ १ ॥

तस्मिन्पुरे वैश्यजनस्य नेता श्रीवृत्तनामा वसति स्म कश्चित् ।

यस्य स्पृहोर्द्धा धनलाभहेतू प्रासाददेशे रमतां चिराय ॥ २ ॥

अथेति—अथ गोविन्दापरिणयानन्तरम्, दिने दिने प्रतिदिनसम्, प्रवधमानः समेधमानोऽनुरागः
प्रीतिर्यस्य तथाभूतः, पद्मास्यनामा पद्मास्वाभिधानः, राजहंसतरुणो मरालयुवा, त्रिवली लोचनो नाभेरधस्ता-
द्विधमानास्त्रिलः रेखा एव लङ्घयन्तरङ्गतामिर्विराजिते शोभिते, नाभिरेव तुम्बिरेव महावर्तो दीर्घभ्रमस्तेन
शोभिते समुल्लसिते, गोविन्दानामतरङ्गिण्या गोविन्दाखलवन्त्याः उदरहृदे उदरजलाशये, कंचन कालं
किञ्चित्समयपर्यन्तम् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया, रममाणः श्रद्धन्, काञ्चीविहङ्गानां मेखला-
शकुन्तानां विरुतेन कूजनध्वनिना मुखरिते बाषाणिते, घनं निबिडं स्थूलमिति बाषात् धम्नितम्बविम्बं
कटिपश्चाद्भागमोगः स एव पुलिनं सोषोषिततीरप्रदेशस्तस्मिन् 'तोयोस्थितं तत्पुलिनं नैकतं सिक्तामयम्'
इत्यमरः, कतिपयसमयं किञ्चित्कालम्, स्थितिमवस्थानम्, आपन्नः प्राप्तः तत्र स्थित इति बाषात्, करेण हस्तेन,
मेघकचूचुके एव कृष्णस्तनमुखे एव लोकायै भ्रमरां ताभ्यां चुम्बितमारिहृदं यद् वक्षोरुहकमलयोः कुचार्-
विन्दयोः कुड्मलं मुकुलं तत्, स्पृशन् स्पर्शनेन्द्रियविषयीकुर्वन्, आनन्दलहरीभिः प्रमोदतरङ्गैः, अभ्युक्षितो-
ऽभिषिक्तः कुचावेव चक्रवाकी कुचचक्रवाकी स्तनरचाङ्गी ताभ्यां मञ्जुके मनोहरे, सुरभिलभासी सुगन्धिभासी
श्रीखण्डद्रवम् मलयजपङ्कजेति सुरभिलश्रीखण्डद्रवस्तेन पङ्क्तिं पङ्क्तुक्ते, कञ्जुलयेव स्तनवक्षमेव कोमलशैवलं
सुदुजलनीली तेन पेशले मनोहरे, वक्षःस्थलमेवोरःस्थलमेव कमलाकरः पद्मोपलक्षितसरोवरस्तस्मिन्, विहर-
माणो विहारं कुर्वन्, सन्, चिरं दीर्घकालं बाषात्, इन्द्रियमार्गं हरीकस्तमूहम्, तर्पयामास प्रीणयामास ।
रूपकालङ्कारः ।

जीवन्धरोऽपि—जीवन्धरोऽपि सात्यन्धरिरपि, कमनीयकला एव ललितवैद्यस्य एव वधूयो
युवतयस्ताः, कीर्तिरेव समल्लेखङ्गना सीमन्तिनी ताम्, जयरमां च विजयलक्ष्मीं च, समानवृत्त्या दाक्षिण्येन
समानानुरागेणेति बाषात्, उल्लासयन् हर्षयन्, सकलानां निखिलानां कोपनानि नयनानि तेषां भागधेयं
भागवद् 'भागरूपनामन्यो धेयः' इति भागशब्दाद्धेयप्रत्ययः, आकृतिं संस्थाप्य सीम्धर्ममिति बाषात्, आविभ्रद्
आवधत्, अमन्मुदा प्रकृष्टहर्षेण, अकतस्थेऽवस्थितो वसूक, मुखेन व्युत्सासेति भावः ॥ १ ॥

तस्मिन्निनिति—तस्मिन् पुरे पूर्वोक्ते राजपुरनगरे, श्रीवृत्तनामा श्रीवृत्तभिधानः, कश्चित्कोऽपि,
वैश्यजनस्य वणिक्जनस्य, नेता नायकः, वसतिस्मा न्ववासीत् । यस्य प्रासाददेशे भवनप्रदेशे, धनलाभस्य
विस्तृताशेषेण कारये, स्पृहा च धनेच्छा च, कञ्जुल तन्मरम्बहंसकर्मणेति स्पृहोर्द्धा, चिराय दीर्घकालं सदेति
बाषात्, भ्रमतामङ्गीकृताम् । 'रम कीडायाम्' इत्यस्य परस्मैपदयोगाच्चिन्त्यः ॥ २ ॥

कदाचिदसौ रत्नधाणिष्यपरायणो रत्नद्वीपं गन्तुकामः प्रस्थानमाचरन्क्रमेण लङ्घितानेक-
जनपदनगरग्रामः, स्फुटितशुक्तिमौक्तिकवितानतारकितं मकरमीनकुलीरराशिसमाश्रितमपरमिव
गगनतलं निशि निपीतनिशाकरकरनिकरं द्विण्डीरखण्डकपटेनोद्भ्रमन्तमिव, कचिच्चलाचलकुला-
चलैरिव कल्लोलघट्टनमनुभवद्विस्तिमितिमिङ्गिलैः पुनैरिवोपास्यमानम्, कचन माणिक्यराशि-
रश्मिभरीपरीतजलमामिषशङ्क्याभिधावद्भिः पुनः पावकभया धावमानैर्मनैराकुलीनम्, कुत्रचिद्दे-
दीप्यमानफणामणिभिस्तरङ्गसंगतैर्भुजङ्गैर्निबिडिततया परिणाहादिगुणेन विजितं विलीनमाकाश-
मूर्मिहस्तविधृतदीपिकाभिरन्वेषमाणमिव, कुत्रचन वितनविभ्रमवनराजिविराजिततया प्रत्यक्षी-
कृतीर्षानलमिव, कचन गङ्गासिन्धुप्रमुखनदीकान्ताः समागताः प्रसारितलहरीबाहाभिराश्लिष्यन्त-
मिव, पुरः प्रकाशन्तमुदन्वन्तं ददर्श ।

यत्राम्भोमनुजास्तटोत्थपवनप्रोद्भूततालीवन-

ध्वान्तप्रस्तद्वदः प्रमर्दितमिलच्छैवालमाला बभूव ।

कुम्भीन्द्राश्च महाभूपाननविलं भूमीधरोणहरी

भ्रान्त्या विश्वपुनर्निवृत्तिमगमन्तज्ज्वालमालासहाः ॥३॥

कदाचिदिति—कदाचिज्जानुचित, रत्नानां मणीनां धानिजये व्यापारे परायणस्तत्परः, अतएव
रत्नद्वीपं द्वीपविशेषम्, गन्तुकामो यातुमनाः, 'तु' काममनसंरपि' इति मलोपः, असौ भ्रातृताः, प्रस्थानं
प्रयाणम्, आचरन् कुर्वन्, क्रमेण क्रमशः लङ्घिता व्यतिक्रान्ता अनेके बहवो जनपदनगरग्रामा राष्ट्रपत्तन-
निगमा येन तथामृतः सन्, पुरः पुरस्तात्, प्रकाशन्तं शोभमानम्, उदन्वन्तं सागरम् 'उदन्वानुदधिः
सिन्धुः सरस्वान्तगरोऽर्णवः' इत्यमरः, ददर्श विलोकयामास । अथ तमेवोदन्वन्तं वर्णयितुमाह—स्फुटितानि
विदीर्णानि धानि शुक्तिमौक्तिकानि मुक्तस्फोटमुक्ताफलाणि तेषां वितानेन समूहेन तारकितं सञ्जातनक्षत्रकम्,
मकराश्च मीनारश्च कुलीरारश्चेति मकरमीनकुलीरा नक्रपाठीनकक्रंटाभिधाना जलजन्तुविशेषास्तेषां राशिः
समूहस्तेन समाश्रितं सेवितं पक्षे मकरमीनकुलीरा एव राशयो ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धास्तैः समाश्रितम्,
अपरमन्यन्, गगनतलमिव नभस्तलमिव, द्विण्डीरस्वाधिककफस्य खण्डः समूहस्तस्य कपटेन दम्भेन, निशि
रजन्मान्, निर्पातो ध्वितो यो निशाकरस्य चन्द्रस्य करनिकरः किरणकलापस्तम्, उद्भ्रमन्तमिवोद्भ्रमन्तमिव,
क्वचिन्कुत्रचित्, घट्टनमाघातमिति कल्लोलघट्टनम्, अनुभवद्भिः प्राप्नुवद्भिः, चलाचलाश्च ते कुलाचलारश्चेति
चलाचलकुलाचलास्तैरतिशयचपल कुलपर्वतैरिव, तिमयश्च पाठीनाश्च तिमिङ्गिलाश्च मत्स्यविशेषारश्चेति
तिमितिमिङ्गिलास्तैः, तिमि गिरतीति विग्रहे मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः, 'अचि विभाषा' इति लघ्वम्, 'गिलोऽ
गिलस्य' इति मुत्वम्, पुनैरिव पुनैरिव, उपाम्यमानं सेव्यमानम्, क्वचन कुत्रचित् माणिक्यराशौ रत्नसमूहस्य
रश्मिभरीभिः किरणसन्ततिभिः परीतं व्याप्तं यज्जलं तोयं तन्, आमिषशङ्कया मांसभ्रान्त्या, अभिधावद्भिः
संमुखमागच्छद्भिः, पुनर्भूयः, पावकभया वैरवानरभयेन, धावमानैर्वेगेन दूरं गच्छद्भिः, मीनैः शफरैः,
आकुलीनमार्कार्णम्, कुत्रचित्कचित्, देदीप्यमाना अतिशयेन प्रकाशमानाः फणामणयो भोगरत्नानि येषां तैः,
तरङ्गसंगतैः कल्लोलमिलितैः, भुजङ्गैर्नामैः, निबिडिततया साम्प्रतया, परिणाहादिगुणेन विशालताप्रभृतिगुणेन
'परिणाहो विशालता' इत्यमरः, विजितं पराजितं, सन्, विलीनमन्तर्हितम्, आकाशमन्वरम् ऊर्मय एव
तरङ्गा एव हस्ताः करास्तेषु विधृता गृहीता वा दीपिकास्ताभिः, मन्वेषमाणमिव गवेषयन्तमिव, कुत्रचि-
त्कस्मिंश्चित्प्रदेशे, विभ्रमवनं प्रवालकाननं 'मृगा' इति प्रसिद्धकाननम् तस्य राज्ञिः पंकिततया विराजिततया
शोभिततया, प्रत्यक्षीकृतः संमुखं द्रश्यमान धीर्षानलो वक्त्रवानलो यस्य वर्त्मन्या तमिव क्वचन कुत्रापि,
समागताः प्राप्ता, गङ्गासिन्धु प्रसिद्धनदीविशेषौ प्रमुखे यावु तथाभूता वा नद्यः खवन्वस्ता एव कान्ता
वनितास्ताः, प्रसारिता लहरी एव तरङ्गा एव बाहा बाहवस्ताभिः, आश्लिष्यन्तमिवाश्लिष्यन्तमिव ।

यत्राम्भोमनुजा इति—यत्रोदन्वन्ति, तटोत्थानि तीरोत्थानानि, पवनप्रोद्भूतानि वायुकम्पितानि
यानि तालीवनानि तालीकावनानि तेषां ध्वानेन शब्देन प्रस्तं मीतं ह्रस्वमो येषां ते, अम्भोमनुजा जल-
मनुष्याः, प्रमर्दिताः खण्डिता मिलच्छैवालमालावर्णमुपरिधारिताः शैवालमाला जलनीलीसमूहा येषां

तं वारांनिधिमापीय नयनेन वणिक्पतिः ।

विस्मयाम्बुधिमापेदे क्षारत्वमसहजिव ॥ ४ ॥

तदनु पोतमारुह्य द्वीपान्तरं गत्वा तत्र विविन्नैरुपायैर्बहूनि द्रविणानि संपाद्य संपदा शम्पा-
युधमन्तरिक्षाकूपारसञ्चरणैर्मैरावणस्कन्धादिरुद्धमनुकुर्वन्निव महायानपात्रमारुह्य सांयात्रिकपति-
रसावधारान्तमाकुर्वीके ।

ततो धनधनारवस्फुटितसर्वदिग्भिन्निकः

पपात तरणौ तदा बहलवर्षविन्दूत्करः ।

निजप्रतिभटस्फुटप्रचुरमौक्तिकाढम्बरा-

सहिष्णुरिव गोचरो न हि विपत्क्षणः प्राणिनाम् ॥ ५ ॥

सांयात्रिकोऽसौ सकलांस्तरिस्थान्पुरैव शोकाम्बुधिमग्नदेहान् ।

संतारयामास स तत्त्वबोधपोतप्रदानेन परावरणः ॥ ६ ॥

तथाभूताः वभुः शुशुभिरे, कुम्भान्द्राश्च गजेन्द्रारश्च, भूमिधराणां पर्वतागामुद्यम्बः प्रकटीभवन्महो या
द्वयो गृहास्तासां भ्रान्तिः संदेहस्तथा, महाकवाणां दीर्घकायमत्स्यानामाननं मुखमेव बिलं गङ्गां ततः,
आविश्य प्रविश्य, तस्य ज्वालमालां तेजःसमूहं न सहन्त इति तज्ज्वालमालासहाः सन्तः, पुनर्भूयः, निवृत्तिं
प्रत्यागमनम्, अगमन् प्रापुः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥ ३ ॥

तं वारांनिधिमिति—वणिक्पतिः श्रीदत्तः, नयनेन चक्षुषा, तं पूर्वोक्तम्, वारांनिधिं सागरम्,
आपीय समन्तात्पीत्वा इत्येति यावत्, क्षारत्वं लवणताम्, असहजिव सौदुमसमर्थो भवन्निव, विस्मयाम्बुधि-
मारुह्यसागरम्, आपेदे प्राप । उन्नेष्टा ॥ ४ ॥

तदनुपोतमिति—तदनु सागरदर्शनानन्तरम्, सांयात्रिकानां पोतवणिजां पतिः स्वामीति सांया-
त्रिकपतिः, असौ श्रीदत्तः पोतं नौकाय, आरुह्याधिष्ठाप्य, अम्बो द्वीपो द्वीपान्तरस्तत्र, गत्वा प्राप्य, तत्र
द्वीपान्तरे, विविन्नैर्विविधैः, उपायैः साधनैः बहूनि विपुलानि द्रविणानि धनानि, संपादोपाज्जं, संपदा
संपत्त्या अन्तरिक्षमेवाकूपार इत्यन्तरिक्षाकूपारो गगनसागरस्तस्मिन् संचरन्ने गमने क्षमः समर्थो यं पेटावणः
सुरगजस्तस्य स्कन्धं ग्रीवोपरि, अधिरुद्धोऽधिष्ठितस्तम्, शम्पायुधं वज्रायुधम्, इन्द्रमिति यावत्, अनु-
कुर्वन्निव विडम्बयन्निव, महायानपात्रं महापोतम्, आरुह्याधिष्ठाप्य, अवधारान्तं समुद्रान्तम्, आकुर्वीके प्राप ।
'दौक गती' इत्यस्य लिटि रूपम् ।

ततो धनधनारवेति—ततस्तदनन्तरम्, तदा तस्मिन् काले, धनरचासागरवरचेति धनारवः
प्रचण्डशब्दः धनानां मेधानां यो धनारवस्तेन स्फुटिता विदारिताः सर्वदिग्भिन्नयो निखिलकाष्ठान्तप्रदेशा
येन सः, वर्षविन्दूनां कृष्टिर्लोकानामुत्करः समूह इति वर्षविन्दूत्करः, बहलवर्षासावधिकरचासौ वर्षविन्-
दूत्करचेति बहलवर्षविन्दूत्करः, निजप्रतिभटः शोभन्वा स्वपतिपद्मः, स्फुटः प्रकटितः प्रचुरः प्रभूतरश्च यो
मौक्तिकानां मुक्ताफलानामाढम्बरः समूहस्तस्यासहिष्णुरसहनशील इव, तरणौ पाते, पपात-अपतत् । हि
निश्चयेन विपत्क्षयो विपश्यवसरः, प्राणिनां जीवानाम्, गोचरो विषयः न, नो अस्तीति शेषः । कस्य कदा
कायक्षिरापतित्यसीति प्राणिनो नो जानन्सीति भावः । उन्नेष्टामन्तरण्यासौ । पृथिवीच्छन्दः ॥ ५ ॥

सांयात्रिकोऽसाविति—पररचावरचेति पराचरो उत्तमाचमी, सौ जानातीति परावरणः, असौ
सः पूर्वोक्तः, सांयात्रिकः पोतवणिक्, श्रीदत्त इति यावत्, सुरैश्च तरिनिमज्जनतन्त्रायेव, शोकं पृथाम्बुधिः
शोकाम्बुधिः खेदसागरस्तस्मिन्मग्नो देहो विग्रहो येषां तान्, सकलाश्च समस्ताश्च तरिस्थान् नौकास्थितान्,
जनाविति शेषः, तत्त्वबोधस्तत्त्वज्ञानमेव पोतो यावत् तस्य प्रदानं वितरणं येषां संतारयामास संतीर्णाञ्ज-
कार । सद्रुपदेशेन तेषां शोकमपाचकारेति भावः ॥ ६ ॥

शनैः शनैर्नावि नष्टायां दिष्टेनेव समिधापितं दृष्टं कूपखण्डमारुहात्मानं लब्धप्राणं मन्यमानो नष्टशेवधिरपि संतुष्टहृदयः किञ्चन द्वीपमासाद्य तत्र यादृच्छिकमिव गतं कञ्चन विद्याधरं प्रति चापलवशेन निजोदन्तं प्रतिपादयामास ।

श्रुत्वाथ तेन च मिषेण स नीयमानो

रूप्याचलं स्मितनिभं धरणीरमण्याः ।

शृङ्गैर्नभोनिकषणोपललोढतुङ्गै-

र्लेखाचलं परिहसन्तमिमं ददर्श ॥ ७ ॥

यत्सानुनीलमणिदीप्तिपरम्पराभिः

पञ्चाननस्य शिशवो बहु विप्रलब्धाः ।

सत्त्वेऽपि कन्दरमुखे परिशङ्कमाना

निश्चित्य गर्जनकृतध्वनिभिर्विशन्ति ॥ ८ ॥

स्वं वीक्ष्य वन्यद्विरदो नितम्बे यस्य विम्बितम् ।

समेत्य दन्तैस्तं हन्ति मदिनां का विवेकिता ॥ ९ ॥

मृगाधिपा यत्र गजभ्रमेण वनावलिं गर्जनसम्भ्रमेण ।

उत्पत्य वेगाग्रखरप्रहारैर्विदार्य कोपेन समुत्सृजन्ति ॥ १० ॥

शनैः शनैरिति—शनैः शनैर्मन्दं मन्दम्, क्रमेणेति यावत्, नावि तरणी, नष्टायां निमग्नयां सत्याम्, दिष्टेनेव भावनेनेव, समिधापितं सर्मापं प्रापितम्, दृष्टं विलोकितम्, कूपखण्डं नीकादण्डम्, आरुहाधिष्टाय, आत्मानं स्वम्, लब्धः प्राप्ताः प्राप्ता आधुःप्रभृतयो वेन तं लब्धप्राणम्, मन्यमानो बुभुक्षमानः नष्टशेवधिरपि विगतनिधिरपि, संतुष्टं हृदयं यस्य तथाभूतः संतुष्टचेताः, स श्रद्धाः, किञ्चन कमपि, द्वीपमन्तरापम्, आसाद्य प्राप्य, तत्र द्वीपे, वरुणक्या विहरतीति वारुणिकत्वं स्वैरवारिणम्, गतं प्राप्तम्, कञ्चन कमपि, विद्याधरं खगम्, प्रति तनुदिरयेति यावत्, चापलवशेन अल्ललवेन, निजोदन्तं स्वसमाचारम्, प्रतिपादयामास जगाद् ।

श्रुत्वाथेति—अथानन्तरम्, तेन जनेन, श्रुत्वा निश्चयं तदुदन्तमिति शेषः, मिषेण केनापि व्याजेन, नीयमानो गम्यमानः, स श्रद्धाः, धरणीरमण्याः पृथिवीपुरम्रयाः स्मितनिभं मन्दहसितसदृशम्, नन एव गगनमेव निकषणोपलः शणोपलस्तेन लीढानि सृष्टानि, तथाभूतानि च तानि तुङ्गानि च समुन्मत्तानि चेति तथाभूतैस्तैः, शृङ्गैः शिखरैः, लेखानां देवानां गिरिस्तं सुमेरुपर्वतमिति यावत्, परिहसन्तं तिरस्कृन्तम्, इमम्, रूप्याचलं रजतगिरिम्, विजयार्थमिति यावत्, ददर्श विलोकयामास ॥ ७ ॥

यत्सानुनीलेति—यस्य रूप्याचलस्य, सानुनीलमणीनां शिखरगतमेवकरनानां दीप्तयः किरणास्तासां वरम्पराः पङ्क्तयस्ताभिः, बहु भूबोवारान्, विप्रलब्धाः प्रतारिताः, पञ्चाननस्य सिंहस्य, शिशवः शावकाः, सत्त्वेऽपि यथार्थभूतेऽपि कन्दरमुखे गुहाप्रभागे, परिशङ्कमानाः संदिहानाः, सन्तः, गर्जनेन कृता विहिता ध्वनयः प्रतिनादास्तैः, निश्चित्य निर्णय, विशन्ति प्रवेशं कुर्वन्ति । आन्तिमानलङ्कारः ॥ ८ ॥

स्वं वीक्ष्येति—वने भवो वन्यः, द्वी रदो यस्य स द्विरदः, वन्यजाली द्विरद्वेति वन्यद्विरदः कामनकरी, यस्य रूप्याचलस्य, नितम्बे कञ्के, विम्बितं प्रतिफलितम्, स्वमात्मानम्, वीक्ष्य विलोक्य, समेत्याभिमुखं गत्वा, दन्तै रदनैः, तं प्रतिबिम्बितहस्तिनम्, हन्ति ताडयति, मदिनां मद्युक्तानाम्, का किम्नामधेया, विवेकिना कर्तव्याकर्तव्यज्ञानवशा, अस्ति, नास्त्येनेति भावः । आन्तिमद्वयान्तरम्यासी ॥ ९ ॥

मृगाधिपा इति—यत्र पर्वते, मृगाधिपाः सिंहाः, गर्जनसम्भ्रमेण नर्जितभ्राम्या, गजभ्रमेण हस्ति-संवेहेन, वेगाज्जवान्, वनावलिं मेघसमूहम्, उत्पन्नोद्भूम्, कोपेन कोपेन, नखरप्रहारैर्नखाधरैः, विदार्य विदार्य विधाय, समुत्सृजन्ति मुञ्चन्ति । आन्तिमान् ॥ १० ॥

यश्च किल, क्वचित्सगाङ्गनासङ्गदुकूलभ्रमनिषेवितसितजीमूतपरिवृतः, कचन हरिन्मणिमय-
तटनिःसृतविभाविभाषिततिम्बरुचिबिम्बे गगनसरसि सरोजिनीहरितपलाशशङ्कां तटचरनभश्च-
राणामुपजनयन्, कुत्रचिन्महीरुहपरम्परासु कादम्बिनीराङ्ग्या कलधौततलस्फुटनटनपटुवर्हिप्रति-
बिम्बकपटेन स्थलसमुत्फुल्लनीलाज्जमालासंदेहं दधानः, कचन सरसि समुद्भूतसारसराजहंस-
कूजितैलताविलसितान्तमकरन्दपानमत्तेन्द्रिन्द्रमनोहरभङ्गारैरुपवनतलमलङ्कारसहकारप्रवालचर्चण-
गर्वितकलकण्ठकण्ठरवैश्च हृदिशयं निर्निद्राणं कुर्वाणः, कुत्रचन मञ्जुलबञ्जुलनिकुञ्जविहरमाण-
स्वगकञ्जनयनाजनरत्यन्तश्रमहारिसमीरकिशोरमनोरमः समदृश्यत ।

दुर्वर्णभूधरे तत्र सर्वं स्वागतिकारणम् ।

अभाणीत्वेचरः सोऽयं स्पष्टमेव वणिक्पतेः ॥११॥

श्रेण्यां धरस्यास्य हि दक्षिणस्यां गान्धारदेशस्य ललामभूता ।

पुरी निरालम्बतयास्तस्मिन्नुत्पुता सुराणां नगरीव भाति ॥१२॥

यश्च किलेति—यश्च किल विजयार्धगिरिः, क्वचित् कुत्रचित्, स्वगाङ्गनासङ्गेन विद्याधरवनिता-
समूहेन दुकूलभ्रमेण चांमन्नाम्ना निषेविता घृता ये सितजीमूता धवलवलाहकास्तैः परिवृताः परिवेष्टिताः,
क्वचन कुत्रचित्, हरिन्मणिमयानि मरकतमणिप्रचुराणि यानि तटानि तीराणि तेष्वे निःसृता निर्गता वा
विभा दीप्तिस्तथा विभाषितं परिगतं तिमिरुचिबिम्बं सूर्यमण्डलं यस्मिन्स्तस्मिन्, गगनसरसि नभःकासारे,
तटेषु चरन्तीति तटचरस्तीरगामिनः ते च ते नभश्चराश्च विद्याधराश्च तेषाम्, सरोजिनीनां कमलिनीनाम्, हरित-
पलाशानां हरितदलानां शङ्का संशसिस्ताम्, उपजनयन्नुत्पादयन्, कुत्रचित् क्वचित्, महीरुहाणां वृक्षाणां
परम्पराः सन्ततयस्तासु, कादम्बिनीराङ्ग्या मेघमालाभ्रान्मया, कलधौततले सुवर्णमचष्टुर्धिवतले स्फुटं स्पष्टं
यथा स्यात्तथा नटने नृत्ये पटवो दृष्टा ये बहिर्णो मयूरास्तेषां प्रतिबिम्बस्व प्रतिफलस्व कपटं व्याजं तेन,
स्थले भूतले समुत्फुल्ला विकसिता वा नीलाज्जमाला नीलकमलपङ्क्तिस्तस्याः संदेहं संशयम्, दधानो
विभ्राणः, कचन कस्मिंश्चित् स्थाने, सरसि कासारे, समुद्भूतानि समुत्पन्नानि यानि सारसराजहंसानां
गोनर्दमरालविशेषाणां कूजितानि ध्वनयस्तैः, कलानां बल्लरीणां विलसितान्तेषु प्रफुल्लपुष्पेषु मकरन्दस्य
मधुनः पानेन मत्ताः चांवा य इन्द्रिन्द्रा भ्रमरास्तेषां मनोहरभङ्गारैरुपेतोरामावकशब्दैः, उपवनतलस्त्वो-
द्यानभूमेरलङ्कारा भूष्णोपमा ये सहकारा आभास्तेषां प्रवालानां किसलयानां चर्चणेन भक्तिनेन गर्विताः
प्रासद्वर्षा ये कलकण्ठाः कोकिलास्तेषां कण्ठरवैश्च धमनाधमशब्दैश्च, हृदिशयं कामम्, निर्विद्राणं जागृतम्,
कुर्वाणो विदधानः, कुत्रचन क्वचित्, मञ्जुला मनोहरा ये बञ्जुलनिकुञ्जा वेतललतागृहास्तेषु विहरमाणा
भ्रमन्तो ये स्वगकञ्जनयनाजनाः विद्याधरासमूहास्तेषां रत्यन्तश्रमस्य सुरतावसानस्तेष्वयं हार्यपनेता वः
समीरकिशोरो वायुबालको मन्दपवन इति यावत् तेन मनोहरमञ्जोतोहरः सुन्दर इति भावः समदृश्यत
व्यलोक्यत ।

दुर्वर्णभूधर इति—तत्र पूर्वोक्ते, दुर्वर्णभूधरे रजतगिरौ, सोऽयं लेखरो विद्याधरः, वणिक्पतेर्वैश्यवरस्य
गन्धोष्कटस्येति यावत्, सर्वं निश्चिन्तम्, स्वागतिकारणं विजागमननिदानम्, स्पष्टमेव स्फुटमेव, अभाणीत्
कथयामास ॥ ११ ॥

श्रेण्यामिति—हि निरचयेन, अस्य धरस्य विजयार्धपर्वतस्य, दक्षिणस्यामपाच्छाम्, श्रेण्यां भागे,
विजयार्धपर्वतस्य द्वे श्रेण्यां स्तः—उत्तर-श्रेण्यां दक्षिण-श्रेण्यां च, उत्तर-श्रेण्यां षष्टि वनार्थं दक्षिण-श्रेण्यां पञ्चा-
शत्तुल्यः सन्तीत्यागमः, गान्धारदेशस्य गान्धार जनपदस्य, ललामभूता विभूषणाभूता, पुरी नगरी, निरा-
लम्बतया निराधारत्वेन, अन्तरिकाद् गमयात्, व्युता घतिता, सुराणां देवानां नगरीव पुरीव, भाति
शोभते ॥ १२ ॥

यामन्वर्थाभिधेयेन निष्कालोकेति खेचराः ।
 वदन्ति नीरदा यस्या गवाक्षद्वारचारिणः ॥१३॥
 यत्सालमाला स्फुरद्दंशुजाला पयोधरप्रोल्लसदम्बरश्रीः ।
 वक्षःस्थलीव प्रमदाज्जनानां मनो जरीहर्ति च निर्जराणाम् ॥१४॥
 यद्गोपुराग्रसुत्राममणिपुत्रीविराजते ।
 धृतसूक्ष्मदुकूलेव शारदाम्बुदमालया ॥१५॥
 गरुडवेग इति क्षितिपालकः सकलखेचरसेवितवैभवं ।
 इह पुरीमनुशास्ति यथा दिवं सुरपतिः कमनीययशोधनः ॥१६॥
 शरीरिणी कान्तिपरम्परेव सदेहबन्धा शशिनः कलेव ।
 अचञ्चला विद्युद्विवापरेव श्रीधारिणी तस्य चकास्ति पत्नी ॥१७॥
 गन्धर्वदत्ता तस्यास्ति तनया विनयोऽञ्जला ।
 या मन्मथमहाहर्ष्यवलभीमणिदीपिका ॥१८॥
 अस्या बाल्ये कुवलयदृशो विग्रहं त्यक्तुकामं
 तारुण्ये चागमनरसिके मन्मथद्वारचारे ।

यामन्वर्थेति—यां पुरीम्, खेचरा विद्याधराः, अन्वर्थाभिधेयेन सार्धकामाभेदेन, 'निष्कालोका' इति निष्कः सदातन आलोकः प्रकाशो यस्यां सा, इति, वदन्ति कथयन्ति । नीरदा मेघाः, यस्यां नगर्याः, गवाक्षद्वारेषु वातायनप्रवेशमार्गेषु ऋन्तीन्वेयं शीला इति गवाक्षद्वारचारिणः । सन्तीति शेषः ॥ १३ ॥

यत्सालमालेति—यस्या निष्कालोकपुर्वाः सालमाला प्राकारपरम्परा निर्जराणां देवानां पक्षे यूनाम्, मनो हृदयम्, जरीहर्ति पुनःपुनरतिशयेन हरति । कथम्भूता सालमालेवाह-प्रमदाज्जनानां नारंगनिचयानाम्, वक्षःस्थलीव उरःस्थलीव, अधोमयोः सादरवसाह—स्फुरद्दंशुमाला, स्फुरन्ति देवीपद्मानानि अंशुजालानि त्वक्षितरत्ननिचयकिरणसमूहा यस्यां सा पक्षे स्फुरन्ति अंशुजालानि-उपरि धारितरत्नमालाकिरणसमूहा यस्यां सा पयोधरैर्मैत्रैः प्रोल्लसन् शोभमानं यदम्बरं गगनं तस्मिन् श्रीः शोभा समुत्पन्नवाद्यस्याः सा, पक्षे पयोधरैः स्तनैः प्रोल्लसन् शोभमानं यदम्बरं वक्षं तेन श्रीः शोभा यस्याः सा । यद्योत्पन्नस्तनयुगल-विशोभिता युवतिजनानां वक्षःस्थली जरारहितानां यूनां मनो हरति तथा तत्सालमाला निर्जराणां देवानां मनो हरतीति भावः । श्लोष्टोपमा ॥ १४ ॥

यद्गोपुराग्रेति—यस्यां नगर्यां गोपुराग्रे प्रधानद्वाराग्रभागे निर्मिता या सुत्राममणिपुत्री नीलमणिपुस्तिका सा, शरदि भवाः शारदाः, ते च तेऽनुदाश्च तेषां माला तथा जलदास्तजलदपङ्क्त्या, धृतं पिहितं सूक्ष्मदुकूलं लघुर्चामं यथा सा तथामृतेव, राजते शोभने, उन्नेष्टा ॥ १५ ॥

गरुडवेग इति—सकलारश्च ने खेचरारश्चेति सकलखेचरा निखिलविद्याधरास्तैः सेविनं समाराधितं वैभवमैश्वर्यं यस्य साः, कमनीयं मनोहरं यथा एव कीर्तिरेव धनं वित्तं यस्य साः गरुडवेग इति प्रसिद्धः, क्षितिपालको राजा, दिवं स्वर्गम्, सुरपतिर्यथा पुरन्दर इव, इह पर्वते, पुरीं निष्कालोकमिधानां नगर्याम्, अनुशास्ति पालयति । उपमा ॥ १६ ॥

शरीरिणीति—तस्य गरुडवेगस्य, शरीरिणी मूर्तिमता, कान्तिपरम्परेव दीप्तिस्ततिरिव, देहकम्पेन शरीरसंघातेन सहिता सदेहबन्धा, शशिनश्चन्द्रमयः कलेव पौडशभाग इव, अचञ्चला स्थिरा, अपरा भिन्ना, विद्युदिव सौदामिनीव, श्रीधारिणी पृथग्नामवती, पत्नी, चकास्ति शोभते ॥ १७ ॥

गन्धर्वदत्तेति—तस्य गरुडवेगस्य, विनयेन नम्रतयोऽञ्जला शोभमाना, गन्धर्वदत्ता-पृथग्नामवती, तनया पुत्री, अस्ति विद्यते, या, मन्मथस्य कामस्य महाहर्ष्यं महाभवनं तस्य वलभी गोपामती तस्यां मणि-दीपिका रत्नदीपिका, अस्ति । रूपकालंकारः ॥ १८ ॥

अस्या बाल्ये इति—कुवलयदृशो नीलोत्पललोचवायाः, अस्या गन्धर्वदत्तायाः, वक्ष्ये शैशवे,

मौल्ये याते चतुर्भिर्मरसेऽप्यागते तरुश्राङ्गवा
मध्यं सूक्ष्मं जघनवल्लवं भूधराभं विभाति ॥१८॥
मुखेन्दुलोलोदयाः सितरुचिरुचिं निन्दतितरां
भुवौ चापाटोपं सपदि कपकेतोः कलयतः ।
कुचौ मन्दं मन्दं लिङ्गुचतुलनां कन्दलयतः
शनैः पादभ्यासो मदकरमरालीं विजयते ॥२०॥

सा राजपुरे साराकारा स्वयमद्वितीयापि बल्लकीविजयिनो यूना द्वितीया भविष्यतीति
दैवज्ञोपपन्नवचनविस्मयभविजृम्भितचिन्तो महीकान्तः कान्तया सह संमन्त्र्य राजपुरोपवनालङ्का-
रस्य सागरसेननाम्नो जिनराजभ्याधिपरिसरं संजातां युवयोः प्रीतिलतां शनैः पल्लवितामश्र फलितां
चिकीर्षुस्त्वंदागमनाय मां प्राहिणोत् ।

नाम्ना धरोऽहं तव नीविनाशविभ्रान्तिमापद्य महीधमेनम् ।
आनीतवानित्यभिधाय सोऽयं खगोऽधरोष्ठं घटयाञ्चकार ॥२१॥
श्रीदत्तोऽपि तदाकर्ण्य बहुधा मुमुदेतराम् ।
नष्टस्यार्थस्य सम्प्राप्तिः कामदोग्ध्री मुदां न किम् ॥२२॥

विग्रहं शरीरम्, त्यक्तकामे मोक्षमनसि, सति, मन्मथः कामो, द्वारे प्रवेशमार्गे चरतीति द्वारचारी यस्य तद्
मन्मथद्वारचारं तस्मिन्, तारुण्ये च र्चावने च, आगमने रसिकं तस्मिन् आगमनप्रीतिपुक्ते, सति, मौल्ये
मौल्ये, याते गते सति, चतुर्भिर्मरसेऽपि चातुर्यस्नेहेऽपि, आगते प्राप्ते सति, सा चासी कृशाङ्गी चेति
तत्कृशाङ्गी तस्यास्तत्तन्वद्वया मध्यमवल्लवं कटिरिति बावत्, सूक्ष्मं कृशम्, जघनवल्लवं नितम्बमण्डलम्,
भूधराभं पर्वततुल्यम्, विभाति शोभते । मन्दः कान्ताच्छन्दः ॥१८॥

मुखेन्दुरिति—लोले कपले अङ्गिणीं नचने बन्धास्तत्त्वाः, मुखेन्दुर्वदनकम्पः, सितरुचिरचन्द्रस्व-
रुचिः शोभा ताम्, अतिशयेन निन्दतीति निन्दतितराम्, भुवौ लुङ्कुषी, कपकेतोः कामस्य चापाटोपं
धनुर्विस्तारम्, सपदि कटिति, कलयतः प्राप्नुतः, कुचौ स्तनौ, मन्दं मन्दं शनैः शनैः, लिङ्गुचतुलनां
हनुसादर्यम् 'लङ्कुचां लिङ्कुचां ढङ्कुः' इत्यमरः, पादभ्यासधरणनिकषेयः, शनैः क्रमेण, मदकरमरालीं
हस्तहंसीम्, विजयते पराजयते । उपमा । शिल्पिर्णिच्छन्दः ॥ २० ॥

सा राजपुर इति—साराकारा श्रेष्ठाकृतिः सा गन्धर्वदत्ता, स्वयम् अद्वितीयापि प्रथमापि, राजपुरे
पुतकामनगरे, बल्लकीविजयिनो रीणाविजयिनः, यूनास्तत्तत्स्थ, द्वितीया सहचरी—अद्वितीया द्वितीया कथं
अवेदिति विरोधः परिहारस्तुक्तः । भविष्यतीति, दैवज्ञेन उच्यते विद्वा प्रथमं ज्ञातमिति दैवज्ञोपपन्नं तच्च तद्
वचनञ्च तस्य विस्मयेन विश्वसनेन विजृम्भिता वर्धिता चिन्ता यस्य तथाभूतः महीकान्तो नृपः, कान्तया
बल्लभया, सह सार्धम्, संमन्त्र्य विमङ्गं कृत्वा, राजपुरोपवनस्य राजपुरोद्यानस्थालङ्कार आभरणं तस्य
तत्र स्थितस्येति बावत्, सागरसेननाम्नः सागरसेनाभिधानस्य, जिनराजस्य मुनिराजस्य, अधिपरिसरं निकटे,
संजातां समुत्पन्नाम्, शनैः क्रमेण, पल्लवितां क्लिप्तकृतिताम्, युवयोर्भवतोः, प्रीतिलता स्नेहवस्त्रराम्,
फलितां फलपुष्पकाम्, चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः सन्, त्वदगमनाय अवदागमनाय, मां त्वत्पुरो वर्तमानम्,
प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

नाम्नेति—नाम्ना नामधेयेन 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति कृतीया, धरः इतिवासा अहम्, तव
भवतः, नावो विनाशो नीविनाशस्तस्य विभ्रान्तिलता तरणिर्भवसम्भ्रमम्, चापाटोप्याद्य, एनं महीधं विजया-
धैर्पर्वतम्, आनीतवानस्मि प्राप्तवानस्मि, त्वामिमिति शेषः, इत्येवम्, अभिधाय निराश, सोऽयं खगो
विद्यावरः, अधरोष्ठं दन्तच्छुम्बुगुलम्, घटयाञ्चकार निमीलयति स्म तूष्णींमभूवेति भावः ॥ २१ ॥

श्रीदत्तोऽपि—श्रीदत्तोऽपि वैश्यधरोऽपि, तद् धरविद्याधरोक्तम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, मुमुदेतराम् अति-
शयेन प्रसन्नो बभूव, नष्टस्य विगतस्य, अर्थस्य पदार्थस्य, संग्राहिल्लभः, मुदां प्रमोदानाम्, कामदोग्ध्री
कामान् दोग्धीति कामदोग्ध्री मनोरथपूरिका, किम् न भवति अगि तु भवत्येव । अर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

विद्याधरोकरसरोरुहराजहंस-

युग्मायमानचंचलचामरवाञ्ज्यमानम् ।

राज्याश्रयो नयनयुग्मगलत्कटाक्ष-

धारापरीक्षमिव खेचरभूमिपालम् ॥२३॥

मदनद्रुममञ्जुमञ्जरीभिः स्फुटलावण्यपयोधिबीचिकाभिः ।

महितं वरवारकामिनीभिर्बहुसौन्दर्यतरङ्गिणीमरीभिः ॥२४॥

खेचरेन्द्रमकुटीतटीलसन्मौक्तिकप्रतिफलत्पद्माम्बुजम् ।

हारयष्टिपरिमण्डितोरसं निर्भरान्धितहिमाद्रिसङ्ख्यबिम् ॥२५॥

तं ददर्श स्वगार्धशमकुटारुढशासनम् ।

मोदबार्धेः परं पारमपि सांयात्रिकाधिपः ॥२६॥

तमेनं सभाजिरविराजितमणिमयासनमल्लकुर्वन्तं मूर्तीकृतमिव सीहार्धं सांयात्रिकं स्मित-
संभाषितादिभिः संतर्पयन्, निजनन्दिनीस्वयंवरकृतान्तं कर्णामृतं मनसो रसायनं च कारयन्,
चकार तद्वशां निजतनयां विदितनयां ध्वजिनीं च कलितादरो विद्याधरपतिः ।

विद्याधरेशस्य निदेशमेत्य सेनां पुरोधाय परीतमानम् ।

सांयात्रिकोऽसौ मुदमाप पूर्वं पश्चात्तयामा निजराजधानीम् ॥२७॥

अथ विद्याधरधरापतिं कलापकेन वर्णयति-विद्याधरीति-मदनेति-खेचरेन्द्रेति-तमिति-विद्या-
धरीणां खेचरीणां करसरोरुहेषु पाणिपद्मेषु विद्यमानौ राजहंसा मरालविशेषौ तथोर्युग्मायमानाभ्यां युगलव-
दाक्षरद्व्यां चामराभ्यां बालव्यजनाभ्याम् बीज्यमानं प्रकीर्षमाणम्, अतएव राज्याश्रयो राज्यलक्षणाः,
नयनयुग्माल्लोचनयुगलाद् गलन्ती पतन्ती वा कटाक्षधारा केकरपङ्क्तिस्तथा परीतमिव व्याप्तमिव ।
मदनद्रुमस्य कामानोकहस्य मञ्जुमञ्जरी मनोहरपुष्पजस्ताभिः, स्फुटलावण्यमेव प्रकटसौन्दर्यमेव
पयोधिः सागरस्तत्त्व वाचिका लहर्यस्ताभिः, बहुसौन्दर्यमेव प्रचुरसौन्दर्यमेव तरङ्गिणी नदी तस्या कर्णः
स्रोतोऽसि ताभिः, वरवारकामिनीभिः श्रेष्ठबिलासिनीभिः, महितं शोभितम्, खेचरेन्द्राणां विद्याधर-
राजानां मकुटीतटीषु मौलिप्रान्तेषु लसन्ति शोभमानानि यानि मौक्तिकानि मुक्ताफलानि तेषु प्रतिफलतां
पद्माम्बुजं चरणकमले यस्य तम्, हारयष्टिभिर्मुक्तालताभिः परिमण्डितं शोभितमुरो वक्षो यस्य तम्, निर्भरैः
स्रोतोभिरन्ध्रितः शोभितो यो हिमाद्रिः प्रालम्बशैलस्तस्येव सङ्ख्यविः शोभनवार्धसिर्धस्य तम् । स्वगार्धशानां
विद्याधरराजानां मकुटेषु मौलिप्रारुढमधिष्ठितं शासनमाजम् यस्य तम्, तं पूर्वोक्तम्, खेचरभूमिपालं विद्याधर-
राजं गरुडवेगमिति यावत्, सांयात्रिकाधिपः पोतवणिकश्चैव शीघ्रतः, ददर्श विलोकयामास, मोदबार्धेर्हर्ष-
सागरस्य, परं द्वितीयम्, पारं तटम्, अपि ददर्शेति पूर्वोक्तम्, अथवा 'आप प्राप्तवान्' इति पाठः ॥२९॥

तमेनमिति-सभाजिरे सभाज्जणे विराजितं शोभितं यस्याणिमयं रत्नमयमासनं विहरं तद्, अलङ्क-
र्वन्तं शोभयन्तम्, मूर्तीकृतं सन्दर्शकृतम्, सीहार्धमिव मैथ्यमिव, एनं तं सांयात्रिकं पोतवणिजम्, स्मित-
संभाषितादिभिर्मन्दहसितसंभाषणप्रभृतिभिः, संतर्पयन् प्राणयन्, निजनन्दिन्याः स्वपुण्याः स्वयंवरकृतान्तं
स्वयंवरौदन्तस्तम्, कर्णामृतं श्रुतिसुधाम्, मनसो हृदयस्य, रसायनं पुष्टिप्रद्वीपधं च कारयन् विदधन्,
कलितादर आदरसम्पन्नः, विद्याधरपतिर्गरुडवेगः, निजतनयां स्वपुत्रीम्, विदितो नयो यथा तां ज्ञातनीतिम्,
ध्वजिनीं च सेनाञ्च, तद्वशां तदायताम्, चकार विदधे ।

विद्याधरेशस्येति-असौ सांयात्रिकः पोतवणिकः, विद्याधरेशस्य खेचरेन्द्रस्य परीतं व्याप्तं मानं
सम्मानं यस्मिंस्तम्, निदेशमाजाम्, एव्यं प्राप्य, सेनां पृतनाम्, पुरोधायाग्रे कुन्दा, पूर्वं प्राक्, मुदं हर्षम्,
आप प्राप्तवान्, पश्चात्तनु, तथा मुदा, खेचरेन्द्रपुण्या, पृतनवा च, अमा सह, निजराजधानीं स्वावास-
नगरीम्, आप प्राप्तवान् ॥ २७ ॥

तदनु विविधरत्नचयविनिर्मितम्, राजपुरलक्ष्मीमुखावलोकनार्थं परिकल्पितमणिमुकुराय-
माणम्, गगनविस्तृतरैर्मरकतपद्मरागालोकैर्बनधनाचनरहितैऽपि नभःस्थले सुरचापशङ्खमाद-
धानम्, कुङ्कुमरसप्रचुरपयःसंसेकशीतलम्, तत्र तत्र विकीर्णकुसुमकुलसुरभिलम्, बीणाविज-
यिनो जनिष्यमाणकीर्तिलताबीजराजिमिव मुक्तामयरङ्गवल्लीमाविभाणम्, स्वयंवरमण्डपं परिकल्प्य,
राजानुमतिपूर्वकं तदुदन्तं कटकेषु घोषयामास ।

तदेतदाकर्ण्य महीक्षितस्ते स्ववाहिनीभिस्तद्विप्रदेशाः ।

पुरीं पनाकाभिरिवाङ्गयन्तीं नरा इवाक्षिं शतशः समापुः ॥२८॥

मञ्जेषु तत्र घनवज्रमयेषु भूपाः

क्षीरोदवीचिनिकरेष्विव चन्द्रबिम्बाः ।

रूप्याद्रितुङ्गशिखरेष्विव पञ्चवक्त्रा

भान्ति स्म पञ्चशरवज्रनचौरूपाः ॥२९॥

ततः सकलनेत्रकुरङ्गाणां बागुरायमाणतनुलता, मूर्तेष्व मदनसाम्राज्यपदवी, राजधानीव
शृङ्गारमहिपालस्य, बेला लावण्यसुधापयोनिधिवीचीनाम्, सर्वस्वमिव नवयौवनस्य, सञ्जीवन-

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, विविधानां नैकप्रकाराणां रत्नानां मणीनां चनेन समूहेन विनि-
र्मितं रचितम्, राजपुरलक्ष्म्या राजपुरभिषा मुखावलोकनार्थं वदनदर्शनार्थम्, परिकल्पितो रचितो यो मणि-
मुकुरो रत्नादर्शस्तद्वदवाचरन्तम्, गगने नभसि विस्तृतराः प्रसरणशीलास्तैः, मरकतप्रभरागालोकै-
र्हरितलोहितमणिप्रकाशैः, घनो विविधो यो घनाघनो मेघस्तेन रहितं द्रुम्यं तस्मिन्मपि, नभःस्थले गगन-
प्रदेशे, सुरचापशङ्खं शङ्करासनसंश्रान्तिम्, आदधानं कुर्वन्तम्, कुङ्कुमरसेन कारमारद्रवेण प्रचुरं प्रभूतं
वर्णयो नारं तस्य संसेकेन समुष्णेन शीतलः शिशिरस्तम्, तत्र तत्र स्थलेषु, विकीर्णं प्रक्षिप्तं वक्कुसुमकुलं
पुष्पसमूहस्तेन सुरभिलः सुगन्धितस्तम्, बीणाविजयिनो बल्लकविजयिनः, जनिष्यमाणा समुपस्थयमाना
या कीर्तिलता यशोवल्ली नस्या बीजराजिमिव बीजपङ्क्तिमिव, मुक्तामयी चर्त्तरी रङ्गवल्ली चेति मुक्तामयरङ्ग-
वल्ली तान् मीक्षिकलताम्, आविभाणं दधानम्, स्वयंवरमण्डपं स्वयंवरस्थानम्, परिकल्प्य रचयित्वा,
राजानुमतिपूर्वकं राजाज्ञापुरस्सरम्, तस्य स्वयंवरस्वोदन्तो वृणान्तस्तम्, कटकेषु शिखरेषु, घोषयामास
प्रख्यापयामास ।

तदेतदाकर्ण्येति—शतशः शतसंख्याकाः, ते महीक्षितो राजानः, तदेतदाख्यातम्, आकर्ण्य भ्रुवा,
स्ववाहिनीभिः स्वकीयसेनाभिस्तता व्याप्ता दिक्प्रदेशाः काङ्क्षापान्ता यैस्तथाभूताः सन्तः, पताकाभि-
र्बैजयन्तीभिः, आङ्गयन्तीमिवाकारयन्तीमिव, पुरीं नगरीम्, नदा द्विरेकाः 'नदी नदो द्विरेफश्च' इति धनंजयः,
अक्षिमिव सागरमिव, समापुः समायातवन्तः, नदपथे स्ववाहिनीभिः स्वसहायकनदीभिः, तता व्याप्ता
दिक्प्रदेशा यैस्तथाभूता इति विशेषो ज्ञातव्यः ॥ २८ ॥

मञ्जेष्विति—तत्र स्वयंवरमण्डपे, घनवज्रमयेषु साम्प्रहृष्टकनिर्मितेषु, मञ्जेषु-भासनविशेषेषु,
भार्याना इति शेषः, पञ्चशरस्य कामस्य वज्रनं प्रसारणं चारु सुन्दरं रूपं सौम्यं येषां ते तथाभूताः,
भूपा नृपाः, क्षीरोदस्य क्षीरसागरस्य बीर्षानां भग्नानां निकराः समूहास्तेषु, चन्द्रबिम्बा इव विभुप्रतिमा
इव, रूप्याद्रैर्विजयार्थेन तुङ्गाणि समुत्तानि वाणि शृङ्गाणि शिखराणि तेषु, पञ्चवक्त्रा इव सिंहा इव,
भान्ति स्म सुसुभिरे । मालोपमा । असन्ततिलकावृत्तम् ॥ २९ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, गन्धर्वदत्ता मरुदेवविद्याधरतनया, वाप्यवानं शिविकावाहनम्,
जाकङ्गाधिपतिव, स्वयंवरमण्डपं स्वयंवरस्थानम्, अक्षतार समागतवती । अथ कथम्भूता गन्धर्वदत्तेत्याह-
सकृत्कारं निमित्तकजनानां नेत्राण्येव वपनाम्येव कुरङ्गा हरिणस्तेषाम्, बागुरायमाणा वातायमाणा तनुलता
शरीरवल्ली यस्याः सा, मूर्त्तौ सदैव मदनसाम्राज्यपदवीव कामराज्यपदवीव, शृङ्गारमेव महीपालस्तस्याव-

मिव सौभाग्यस्य, मूर्त्यन्तरमिव लक्ष्म्याः, अमृतवर्तिरिव भूपतिरशाम्, विशालनयनबिलासविजि-
तनीलोत्पला गन्धर्वदत्ता यापयानमारुह्य स्वयंवरमण्डपमवततार ।

ततः करसरोरुहप्रसृतकान्तिपारम्पर्यी-

प्रकल्पनवपल्लवभ्रमसमागतालिस्वरैः ।

परीतवरवल्लकीमृदुलतानगीतादिभि-

व्यजेष्ट खगसुन्दरी सकलदेशपृथ्वीपतीन् ॥३०॥

खगेशतनयाकराञ्जितविपश्चिकामाधुरी-

रसं भवणभाजनैः सकलगीतविद्याविदः ।

निर्पाय वनितारदृष्टदमिहाधरं मेनिरे

सुधामपि सुरोद्धृतां मधुपपानयोग्यं मधु ॥३१॥

तदनु प्रत्यक्षपञ्चशरः पञ्चशतमित्रजनपरिवृतो जीवन्धरः, स्वयंवरसभाजिगं समागत्य,
वीणाकलाकुशलान्प्राज्ञाप्रसन्नान्गुणदोषपरीक्षायां विधाय, अभिधाय च नियोगिजनानीतासु त्रिच-
तुरासु वीणासु केशरोमलबादिकं दोषम्, अतिसंतोषपरवशया कन्यया समर्पितां निजकगलङ्कार-
भूतां मुघोषां नाम वीणां परिजग्राह ।

रसभूपालस्य राजधानीव नृपावासनगरीव, लावण्यमेव सौन्दर्यमेव सुधापयोजिधिः पीयूषपारावारस्तस्य
वीचवस्तरङ्गास्तासाम्, केला तटोच्छ्वासाः, 'पात्नी वेला तटोच्छ्वासाः' इति ध्वनंजयः, नक्षत्रीवनस्य नूतनतारु-
ण्यस्य, सर्वस्वमिव सारभूतवनमिव, सौभाग्यस्य वज्रभप्रियतायाः सञ्जीवनमिव प्राणप्रदमिव, लक्ष्म्याः
श्रियाः मूर्त्यन्तरमिव द्वितीयप्रतिमेव, भूपतिरशां नरेन्द्रनयनानाम्, अमृतवर्तिरिव सुधाशलाकेव, विशाल-
नयनयोरायनलोचनयोर्विलासेन शोभातिशयेन विजिते परामृते नीलोत्पले नीलकमले यथा सा ।

ततः करसरोरुहैति—ततस्तदनन्तरम्, खगसुन्दरी गन्धर्वदत्ता, करसरोरुहार्थां पाणिपद्माभ्यां
प्रसृता निःसृत्य बहिष्कृता या कान्तिपारम्पर्यी दक्षिणेतिस्तथा प्रकल्पेन रचितेन नवपल्लवभ्रमेण प्रत्यप्र-
क्षिप्तलयसंदेहेन समागताः सम्प्राप्ता येऽलवो भ्रमरास्तेषां स्वरैर्गुणनरादयैः, परीता व्याप्ता वा वरवल्लकी
श्रेष्ठवीणास्तस्या मृदुलेन कोमलेन तानेन स्वरारोहरोहक्रमेणोपलक्षिता ये गीतादयः संगीतप्रभृतयस्तैः,
सकलदेशपृथ्वीपतीन् निखिलजनपदजगतीपतीन्, व्यजेष्ट विजिनवती । 'विपराभ्यां जे' इत्यात्मनेपदम् ।
पृथ्वीवृत्तम् ॥ ३० ॥

खगेशतनयेति—गीतविद्यां विदन्तीति गीतविद्याविदः सकलाश्च ते गीतविद्याविदरथेति सकल-
गीतविद्याविदः समस्तसंगीतज्ञजनाः, खगेशतनयाकरे गन्धर्वदत्ताहस्तेऽञ्जिता शोभिता वा विपश्चिका वीणा
तस्या माधुरी रममाणुर्वर्तिनःस्थम्, भवणभाजनैः कर्णपात्रैः, निर्पाय नितरां पीत्वा, इहलोके, वनितार-
दृष्टदं ललनैष्टम्, अवरमधमम् पक्षेऽधरसंज्ञितम्, मुधामपि पीयूषमपि, सुराया मदिराया उद्धृतां
निष्कामितां पक्षे सुरैर्देवैरुद्धृतां ताम्, मधु पुण्यामवम्, मधुपानां मधुपाणिनां नीचावामिति वाक्च पान-
योग्यं पानार्हम्, पक्षे मधुपानां भ्रमराणां पानयोग्यम्, मेनिरे मन्वन्ते स्म । रूपकश्लेषव्यतिरेकाः ।
पृथ्वीवृत्तम् ॥ ३१ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, प्रत्यक्षश्चासौ पञ्चशररथेति प्रत्यक्षपञ्चशरो हगोचरकामः, पञ्चशतं
ये मित्रजनाः सुहृत्समूहास्तैः परिवृतः परिवेष्टितः, जीवन्धरः सायम्बधिरः, स्वयंवरसभाजिरे स्वयंवरपरिपद-
णम्, समागत्य सम्प्राप्य, वीणाकलायां विपश्चिकलायां कुशला निपुणस्तां, प्राज्ञाप्रसन्नां विद्वच्छ्रेष्ठाम्,
गुणदोषपरीक्षायां गुणावगुणविरीक्षायाम्, विधाय कृत्वा, नियोगिजनैः सेवकजनैराजीताः प्रापितास्तासु,
तिष्ठन्नतलो वेति त्रिचतुरास्तासु, वीणासु परिवादिनीषु, केशरोमलबादिकं केशरोमलवप्रभृतिकम्, पक्षो
लक्षणाणि संगीतशास्त्रे द्रष्टव्यानि, अभिधाय च निगद्य च, अतिसंतोषव परवशं तथा हर्षातिशयावीनया,

आदाय ताम्रयमधो करकौशलाणि

तन्म्यां लगेष्टनया निजचितमस्मिन् ।

संगीतधीरपरिचय शिरःप्रकर्षं

तेने कृतममुस्वराजगणोऽपि लज्जाम् ॥३२॥

कुमारवरवल्गुकीगुणरवेण सर्वे भृगा

विहाय मृदु शाङ्खं विदधिरे क्षणात्स्तब्धताम् ।

स्वरश्च जिनशारदाभवसि शीर्षकम्पापतदु-

वदान्यतरुपल्लवे पदमहो विधत्ते स्म सः ॥ ३३ ॥

तावत्सा गन्धर्वदत्ता पराजयमेव जयं मन्यमाना त्रीलातरलनयनप्रसृतकटाक्षदुग्धधारां
दिशि दिशि किरन्ती वेत्रवतीकरकलितां मालिकामादाय जीवकस्य वक्षस्यामुमोच ।

सौभाग्याम्बुधिबीचिकेव विलसद्बच्चस्थलीसैकते

शंसन्ती सुकृतेन्दुनन्ददुदयं जीवन्धरस्वामिनः ।

मालासावच्चकादुरःस्थलवसल्लक्ष्मीकटाक्षाली

प्रसिन्ना विजयाय भाविसमरे मालेव वीरभ्रिवा ॥ ३४ ॥

कन्यया गन्धर्वदत्ता, समर्पिता प्रदत्ताम्, निजकरालङ्कारभूतां स्वहस्ताभरणभूताम्, सुषोषामेतन्नामवतीम्,
वीणां घोषवतीम्, परिजग्राह गृहीतवान् ।

आदायेति—अथो तदनन्तरम्, अयं जीवन्धरः, तां वीणाम्, आदाय गृहीत्वा, तन्म्यां वीणायाम्,
करकौशलाणि हस्तचानुर्याणि, लगेष्टनया गन्धर्वदत्ता, अस्मिन् जीवन्धरे, निजचितं स्वकीयमनः, संगीत-
धाराणां संगीतविदुषां परिपक्वता च, शिरःप्रकर्षं मूर्धान्दोलनम्, कृतमः काटाक्षारो मुखं प्रधानो मन्येति
कृतममुषः न चासौ राजगणश्च नृपसमूहश्चेति तथा, सोऽपि, लज्जां श्रयाम्, तेने विस्तारयामास ॥३२॥

कुमारवरवल्गुकीति—कुमारस्य जीवन्धरस्य वा वरवल्गुकी श्रेष्ठवीणा तस्या गुणस्तन्मं तस्य रवः
शब्दस्तेन, सर्वे निषिलाः, भृगाः कुरङ्गाः, मृदु कोमलम्, शाङ्खं शण्डम्, हरिदासमिति यावत्, विहाय
न्यक्त्वा, क्षणादल्पेनैव कालेन, स्तब्धतां निश्चलताम्, विदधिरे वक्रिरे, वीणारवं श्रुत्वा हरिणा भोजनाद्विरम्य
निश्चला बभूवुरिति भावः । सः प्रसिद्धः, स्वरश्च वीणाशब्दश्च, शीर्षकम्पेन मूर्धान्दोलनेनापतन्तः स्खलन्तो
वदान्यतरुपल्लवाः कल्पवृक्षसिलया यस्मात्प्रसिन्ना, जिनशारदाभवसि जिनसरस्वतीकर्म, पदं स्थानम्,
विधत्ते स्म कृते स्म । इत्यहो आश्चर्यम् । सरस्वत्यपि तद्गीणाराधनं शुभावेति विस्मयस्थानम् ।
गृहीतवान् ॥ ३३ ॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, सा गन्धर्वदत्ता विद्यावरतनूजा, पराजयमेव पराभवमेव, जयं
विजयम्, मन्यमाना बुध्यमाना, मालिका लज्जा । तरले वल्लहे वे नयने तान्यां प्रसृता निःसृत्य बहिर्बिम्बिता
ये कटाक्षाः केकरास्त एव दुग्धधारा चारप्रवाहस्ताम्, दिशि दिशि प्रतिकाष्ठम्, किरन्ती विक्षिपन्ती, वेत्र-
वतीकरकलितां प्रतीहारीहस्तस्थिताम्, मालिकां जयम्, आदाय गृहीत्वा, जीवकस्य विजयासुतस्य, वक्षसि
भुजान्तरे, आमुमोचामुक्तवती ।

सौभाग्याम्बुधिबीचिकेवेति—असौ माला सा लक्ष्मी, जीवन्धरस्वामिनः सत्यन्धरनृपसुतस्य,
वक्षःस्थलमेव सैकतमिति वक्षःस्थलीसैकतं विलसच्छोभमानं यद् वक्षःस्थलीसैकतसुरःस्थलसिकतामयं तस्मिन्,
सुकृतमेव पुण्यमेवेन्दुशब्दस्तस्य नन्दन् विलसन् उदय उद्गमस्तम्, शंसन्ती सूचयन्ती, सौभाग्यमेव वल्गुभा-
ग्नियन्धमेवानुधिः सागरस्तस्य बीचिकेव लहरीव, उरःस्थले वक्षःप्रदेशे वसन्ती निवसन्ती वा लक्ष्मी
राज्यवीर्यस्थाः कटाक्षार्णा केकराणां बावली पक्षिस्तद्वा, भाविसमरे भविष्यद्बुद्धे, विजयाय, विजय-
लामाय, वीरभ्रिवा वीरलक्ष्म्या, विसा भवता, मालेव वक्रिवा, वक्षकात्—अशोभत । ‘वकासु दीप्तौ’ इत्यस्य
लक्षि रूपम् । उपमेवा । शार्दूलविकीर्णितवृक्षम् ॥ ३४ ॥

१. सा भाग्याम्बुधि व० ।

बीणा गन्धर्वदत्ताया मधुरा चित्तहारिणी ।

कुलोचिता बभूवेयं कुमारप्राप्तिदूतिका ॥ ३५ ॥

अथ जलदजलध्वोर्यादशङ्कं वितन्वन्

मुखरितसकलाशाचकवालान्तरालः ।

निम्बिलपुरवधूटीचित्तहारी विशेषा-

त्समभवद्दिह मन्त्रसूर्यमूर्च्छद्विरावः ॥ ३६ ॥

तदा दिनदीपायितेन काष्ठाङ्गारेण कुप्यक्रयविक्रययोग्यो वैश्यसुतः कथं क्षीरस्नयोग्य इति सन्धुचिताः क्षितिपतयो गतमतयः सर्वाभिसारेण चर्म पुरोधाथ विमूढमनसः संयुगमारभन्त ।

इह खलु कुमारोऽयं विद्याधरैः स्वबलावृत्तै-

जयगिरिरिति ख्याते मत्तद्विषे विनिविष्टवान् ।

प्रतिभटघटाटोपं भिन्दन्नुदारपराक्रमो

दिशि दिशि सपत्न्यास्तास्तांजीनांश्चकार निकारतः ॥ ३७ ॥

रत्नस्तम्भविजृम्भितामलरुचा व्याघ्राखिलारान्तरा-

मेकत्रोदितकोटिसूर्यपटलीसंदीपिशङ्कावहाम् ।

शालां तत्र च पद्मरागखचितां वेदो व्यधात्तत्क्षणं

सर्वेषां हृदयस्थरागलहरीं मूर्तामिवासौ वणिक् ॥ ३८ ॥

बीणा गन्धर्वदत्ताया इति—मधुरा प्रियस्वरा, चित्तहारिणी मनोहारिणी, कुलोचिता कुलयोग्या, गन्धर्वदत्ताया सेचरसुतायाः, इयं जीवन्धरकरगता, बीणा परिवादिनी, कुमारस्व जीवन्धरस्य प्राप्तां लाभे दूतिका संदेशवाहिनीव, बभूव-अजायत ॥ ३५ ॥

अथ जलदजलध्वोरिति—अथानन्तरम्, इह स्वयंवरमण्डपे, जलदरच जलधिरचेति जलदजलध्या तयोर्मेषसागरयोः, नादश्च गजितस्य शङ्का संदेहस्तम्, वितन्वन् प्रसारवन्, मुखरितं बाष्पलितं, सकलाशा-चक्रवालस्य निम्बिलदिकसमूहस्यान्तरालं मध्यावकाशो येन सः, निम्बिलानां समस्तानां पुरवधूटीनां नगर-युवतीनां चित्तं मनो हरतीत्येवं शालः, मन्द्रो गर्भारः, सूर्याणां वादित्रविशेषाणां मूर्च्छन्वर्धमानां विरावां विप्रिष्टशब्दः विशेषादाधिक्येन, समभवन्-अजायत । मालिनीवृक्षम् 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणम् ॥ ३६ ॥

तदेति—तदा तस्मिन् काले, दिने दिवसे द्वाप इवाचरतीति दिनदीपायितस्तेन, निष्प्रभेणेति यावत्, काष्ठाङ्गारेण कृतघ्नेन, कुप्यानां भाण्डानां क्रयविक्रययोग्योऽङ्कः, वैश्यसुत ऊनजपुत्रः, कथं केन प्रकारेण, क्षीरस्नयोग्यः श्रेष्ठलक्षणाप्राप्त्यर्थः, भवेदिति शेषः, इत्येवम्, सन्धुचिताः समुत्तेजिताः, गतमतयो मूर्खाः, विमूढं हिताहितविचाररहितं मनो हृदयं येषां ते, क्षितिपतयो राजानः, सर्वाभिसारेण सर्वाभ्येण, चर्म सेनाम्, पुरोधाथामे कृत्वा, संयुगं समरम्, आरम्भ-आरेभरे ।

इह खल्विति—इह लोके, खलु निश्चयेन, स्वबलावृत्तैः स्वर्कावपृततापरीतैः, विद्याधरैः स्वधरैः, उपलक्षितः, जयगिरिरिति 'जयगिरिः' इति नाम्ना, ख्याते प्रसिद्धे, मत्तद्विषे गन्धराजे, विनिविष्टवानभ्यारुहः, प्रतिभटानां शत्रूणां घटायाः गजराजस्वघटापं विस्तारम्, भिन्दन् लण्डयन्, उदारो महान् पराक्रमो विक्रमो यस्य सः, अयं कुमारो जीवन्धरः, तान् सम्मुखायातान्, मपन्नान् शत्रून् 'दिपी वैरिसपन्नारिद्विषद्वेगणदुर्हृदः' इत्यमरः, दिशि दिशि प्रतिकाण्डम्, निकारतो दुःस्वान् लीनानन्मर्दितान्, चकार विदधे । सर्वे रिषवः पराजिता इति भावः । हरिणीच्छब्दः ॥ ३७ ॥

रत्नस्तम्भेति—अस्यां वणिक् गन्धोष्कटवर्धयः, तत्र राजपुरनगरे, रत्नस्तम्भानां मणिमयस्तम्भानां विजृम्भिता वृद्धिगता वामलरुक् स्वच्छदीप्तिस्तया, व्यासमाच्छादितमखिलाशानां निम्बिलकाष्ठानामन्तरमव-काशो यस्यां ताम्, एकत्रैकस्मिन् स्थाने ढदितोद्गता या कोटिसूर्याणां कोटिप्रमितविषाकराणां पटली समूह-

तदनन्तरं विद्याधराधिपतिर्गुरुवेगनामा समागत्य बधूवरस्य सुरदम्पतीसभिभस्य स्फटिकमणिपट्टके विनिवेशितस्य करनन्तरकान्तिद्विगुणितधावल्याभिर्भुजवंशविगलन्मुक्तामरी- सम्भावनासम्पादिकाभिर्बाहुभुजगफणामाणिक्यायितमणिमयकुम्भाविगलत्पयोधराभिरभिषेक- मङ्गलं निर्वर्तयामास ।

क्षीराब्धिदिण्डीरचयायमानं शङ्खं दुकूलं वसनं वसानौ ।

तौ प्राङ्मुखं भूषणगेहमध्ये निवेशितौ वज्रविकोर्णपट्टे ॥ ३६ ॥

अनयोः कान्तवपुषि भूषणानां च भूषणे ।

आकल्पकल्पना नूनं मङ्गलैकफला भवेत् ॥ ४० ॥

यद्वा भूषणवृन्दस्य शोभासंपादकाङ्गके ।

तयोर्नैपथ्यकलमिस्तु दृष्ट्वोपस्य हानये ॥ ४१ ॥

सीमन्तं परिकल्प्य सञ्जनदृशो वक्त्रप्रभानिम्नगा-

मार्गामं सुममालिकां च विदधे तत्पेनपुञ्जायिताम् ।

आस्ये नीलललाटिकां सहचरीवक्त्रेन्दुलक्ष्म्यायिता-

मद्व्यागञ्जनमाननाक्रमकृतोः सीमन्तरेखामिव ॥ ४२ ॥

स्तस्याः सन्दर्शितः सन्तेजस्तस्याः शङ्खावहं सन्देहोपादिकाम्, शालं विवाहमण्डपम्, सुर्वेषां निम्बिला- नाम्, मृतां शराधारिणाम्, इदमन्तरागलहरीमिव चितस्थितप्रान्तिपरम्परामिव, पञ्चरागलचितां लोहितक- मणिनिस्त्युताम्, वेदीञ्च वितर्जिकाञ्च, तावत् तत्कालम्, व्याधात्-वकार । शार्दूलविक्रीडितचङ्कन्दः ॥ ३६ ॥

तदनन्तरमिति—तदनन्तरं तत्पश्चात्, गुरुवेगनामा गुरुवेगमाभिधानः, विद्याधराणां ज्येष्ठराणामधि- पतिः स्वामीति विद्याधराधिपतिः, समागत्य विजयार्थादागत्य, जाया च पतिवेति दम्पती 'जायाया जम्भाया दम्भावश्च वा निपात्यते' इति निपातनाजायाशब्दस्य स्थाने दम्भावः, सुराणां देवानां दम्पती मिथुनं तयोः सन्निभस्यस्य, स्फटिकमणिपट्टके मितोपलफलके, विनिवेशितस्याधिष्ठापितस्य, बधूवरस्य जायापत्न्योः, करनन्तराणां हस्तनन्तरानां कान्त्या दृष्ट्या द्विगुणिनं द्विगुणाभूतं वाचस्पत्यं रवेचं वासां तानिः, भुजवंशान्बो बाहुवेणुभ्यां विगलन्ती निःसृत्य पतन्ती वा मुक्तामरी, मौक्तिकसन्ततिस्तस्याः सम्भावना समुप्रेक्षा तस्याः सम्पादिकाः कारिकास्ताभिः, बाहुभुजङ्गानां फणा भोगास्तासां माणिक्यायिता रत्नचट्टाचरन्ती ये मणिमय- कुम्भा रत्ननिर्मितकलशास्त्रेभ्यो विगलन्त्यः पतन्त्यो वाः पयोधरा जलधारास्ताभिः, अभिषेकमङ्गलं स्नान- मङ्गलम्, निर्वर्तयामास रचयामास ।

क्षीराब्धीति—क्षीराब्धेरुद्यत्यागारस्य दिण्डीरचन इव केनसमूह इवाचरतीति क्षीराब्धिदिण्डीरचयाय- मानम्, शङ्खं सूक्ष्मम्, दुकूलं वसनं, क्षीरं वक्त्रम्, वसाने इति वसानौ दधानौ तौ जायापत्नी, भूषण- गेहमध्ये प्रातिहार्यगृहाम्यन्तरे, वज्रविकोर्णपट्टे हीरकनचितफलके, प्राङ्मुखं पूर्ववदनं यथा स्यात्तथा, निवेशितौ स्थापितौ ॥ ३६ ॥

अनयोरिति—अनयोरन्यवर्षदत्ताजावन्धरोः, भूषणानाञ्चाभरणानामपि, भूषणे शोभाधायकं, कान्तवपुषि कमनीयकलेन्द्रे, आकल्पानां भूषणानां कल्पना निषेधः, नूनं निश्चयेन, मङ्गलमेवैकमद्वितीयं फलं प्रयोजनं बन्धास्तथाभूत, भवेत् स्वात् । मुग्धरे वपुषि किमाभरणमिति भावः ॥ ४० ॥

यद्वेति—यद्वा पञ्चान्तरे, अथवेति वाच्यं, लज्जोर्जायापत्न्योः, भूषणवृन्दस्याभरणसमूहस्य, शोभा- सम्पादकाञ्च तदङ्गकञ्चेति शोभासम्पादकाङ्गकं तस्मिन्, सौन्दर्याधायकसरीरे, नैपथ्यकलसिराभरणरचना, दृष्ट्वोपस्य दृष्ट्वोपस्य, हानये निरास्ताव, भवेदिति पूर्वोक्तवया सम्बन्धः । तु पादप्रणे ॥ ४१ ॥

सीमन्तमिति—सहचरी प्रत्याक्रमसती, सञ्जनदृशः सञ्जरीटलोचनयाः, सन्धर्वदृष्टाया इति यावत्, वक्त्रप्रभा मुक्तादीक्षिरेव निम्नगा नदी तस्या मार्गस्य कथ्येन इवाया दृष्टिर्यस्य तम् । सीमन्तं केशवेशम्, 'शक्यत्वादितु परकम् वाच्यम्' इति परकस्य, परिकल्प्य विरच्य, तस्या वक्त्रप्रभानिम्नगायाः केनपुञ्ज इव

सैरन्ध्रीजनकरकल्पिता तस्याः कपोलतलमकरी, मकरकेतोः पताकेयमिति समागता साक्षाः मन्मथवैजयन्तीमकरीष, गण्डमण्डललावण्यसरोवरे निपततां युवनेत्रपततां बन्धनाय वेधसा विरचितः पाश इव, व्यराजत ।

तस्याः कपोलललितौ मृगनाभिकुलम्-

पत्रच्छलेन कचवृन्दतमः किशोरी ।

द्राग्व्याधितुं रविद्युगं किल कर्णशोभि

ताटङ्गयुग्ममधिकं हरुचे मृगाद्याः ॥४३॥

जगत्त्रयजयायास्या वल्गातः पुष्पधन्वनः ।

सबाणतूणवद्रेजे पुष्पचार कचव्रजम् ॥ ४४ ॥

तस्याः शरीरातनुचापयष्टेर्मूर्ध्नि रेजे फणितुल्यवेणी ।

सखीप्रकलप्ता मुखपद्मगन्धलोभागता भृङ्गपरम्परेव ॥४५॥

एवमलङ्कृताभ्यां ताभ्यां यथास्थानं जनेन विनिवेशिताभ्यां परिष्कृता मणिर्दीपमङ्गल-
द्रव्यशोभिता मणिवेदिका सुरदम्पतीसङ्गता रत्नसानुतटीव व्यरोचत ।

विण्डीरपिण्ड इवाचरतीति तथा, सुममालिकां च पुष्पवज्रज, आस्ये मुखे, वक्रप्रमेवेन्दुर्वक्त्रेन्दुर्मुखचन्द्रस्तस्य लक्ष्मेव चिह्नमिवाचरतीति तथा नीलललाटिकां नीलमणिललाटाभरणम्, आक्रमणमाक्रमः, आनन आक्रम आननाक्रमस्तं कुरुत इत्याननाक्रमकृती तयोः मुखाक्रमणकारिणोः स्वविशालतयेति यावत्, अक्षोर्नयनयोः, सांनोऽत्रधेरन्तः सीमान्तस्तस्य रेखा लेखा तामिव, इतोऽग्रे भवन्तोः प्रसरणं निविद्धमिति सीमनिधयार्थमिव, अङ्गनं कज्जलम्, विद्युचे चकार । उपमेतेप्रेषे ॥ ४२ ॥

सैरन्ध्रीति—सैरन्ध्रीजनस्य प्रसाधिकाजनस्य करेण हस्तेन कल्पिता रचिता, तस्या गन्धर्वदत्तायाः, कपोलतले गण्डतले मकरी कस्तूर्वादिना रचिता मकराकृतिविशेषः इव कस्या, मकरकेतोः कामस्य, पताका केतुः, इति हेतुना, समागता समायाता, साक्षाप्रत्यक्षम्, मन्मथस्य मन्मथस्य वैजयन्तीमकराव ध्वजगत-
मकराविव, गण्डमण्डलस्य कपोलचक्रवाकस्य लावण्यमेव सरोवरः कासारस्तस्मिन्, निपततां स्मलताम्, युवनेत्राण्येव पनन्तस्तेषां तरुगलोचनपक्षिणाम्, बन्धनाय बन्धनार्थम्, वेधसा ब्रह्मणा, विरचितः कृतः, पाश इवानाय इव, व्यराजत व्यशोभत । उपमेधा ।

तस्या इति—मृगल्येवाधिष्ठाया यस्यास्तस्याः कुरङ्गलोचनाया गन्धर्वदत्तायाः, कर्णयोः शोभत इत्येवं शीलं कर्णशोभि अवयवयोः शोभमानम्, ताटङ्गयुग्मं कर्णभरणयुगलम्, मृगनाभिना कस्तूर्वा कस्तूरं रचितं यत्पत्रं पत्राकृतिरचनाविशेषस्तस्य च्छलेन व्याजेन, तस्या गन्धर्वदत्तायाः कपोलयोर्गण्डयोः, फलितौ प्रति-
बिम्बितौ, कचवृन्दतमः किशोरी केशसमूहान्धकारबालकौ, द्राम्गं कटिति, व्याधितुं नाशयितुम्, रविद्युगं किल सूर्ययुग्ममिव, अधिकं सातिशयम्, हरुचे शुशुभे । उपमेधा ॥ ४३ ॥

जगत्त्रयेति—अस्याः सैरन्ध्रीसुतायाः, पुण्यैश्चाह पुष्पचार कुतुमकमर्णायम्, कचव्रजं केशसमूहः, जगत्त्रयजयाय भुवनत्रयविजयार्थम्, वल्गातश्चलतः, पुष्पधन्वनः कामस्य, सबाणतूणवत् ससावकतूणांरमिव, रेजे शुशुभे ॥ ४४ ॥

तस्या इति—तस्या गन्धर्वदत्तायाः, तस्या सहचर्या प्रकृता रचितेति सर्वाप्रकृता सहचरी-
रचिता, फणितुल्या नागसदृशी चासी वेणी च कचरी चेति फणितुल्यवेणी, अतनोः कामस्य चापयष्टिर्धनु-
र्यष्टिरित्यतनुचापयष्टिः, शरीरमेव वर्ध्मैवातनुचापयष्टिरिति शरीरातनुचापयष्टिस्तस्याः, मूर्ध्नि उदेव, मुखमेव पद्मं मुखपद्मं वक्रवारिजं तस्य गन्धस्य सुरमेर्लोभेन नृण्यवागता प्राप्तेति तथा, भृङ्गपरम्परेव भ्रमर-
श्रेणिनिव, रेजे शुशुभे । उपमेधा ॥४५॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, जनेन प्रसाधिकाप्रगणेन, अलङ्कृताभ्यां शोभिताभ्याम्, यथास्थानं

वधूवरमिदं तुल्यवयोरूपपरिष्कृतम् ।

सिद्धिज्ञानान्ममसा पूतमलम्बके महासनम् ॥४६॥

तावत्कोणताडितनिस्साणप्रमुखवादित्रयवाचालितद्रिक्छटे मारसतीपदनूपुरवानुकारिमधुर-
गानचतुरचाराङ्गनानर्तनविलसिते वन्दिजनसन्दोहमुखारविन्दमकरन्दायितविरुदपदसन्धानिते शुभं-
युगुणगुम्फिते मुहूर्ते विद्याधरेश्वरः करेण शयकान्तिपल्लवैरिषारीकपल्लवतल्लजैः परिष्कृतमुखभागं
कनककरकं वभार ।

राज्ञा करान्भोजविकासनाय सम्प्राप्तसूराभसुवर्णकुम्भतः ।

न्यपाति धारा कुरुवीरहस्ते दीर्घं भवन्ताविह जीवतामिति ॥४७॥

जग्राह पाणी कुरुवंशदीपो जीवन्धरः खेचरनन्दिनीं ताम् ।

निमीलिताक्षश्च बभूव सौख्यं स्पर्शाहितं द्रष्टुमिवान्तरङ्गे ॥४८॥

गन्धर्वदत्ता तत्पाणिस्पर्शेन समजायत ।

वधूरिन्दुकरस्पर्शान्द्रुकान्तशिला यथा ॥४९॥

योग्यस्थानेषु, विनिवेशिताभ्यामधिष्ठापिताभ्याम्, ताभ्यां गन्धर्वदत्ताजीवन्धराभ्याम्, परिष्कृता सहिता
शोभितेति यावत्, मणिर्दीपाश्च रत्नर्दीपाश्च मङ्गलद्रव्याणि च शुभपदार्थाञ्चेति मणिर्दीपमङ्गलद्रव्याणि तैः
शोभिता समलङ्कृता, मणिर्वेदिका रत्नवितर्दिका, सुरदम्पतीभ्यां देवदेवीभ्यां संगता सहिता, रत्नसानोः
सुमरोस्तदाव पारवस्थलाव, व्यरोचत व्यशोभत । उपमा ।

वधूवरमिदमिति—वयश्च रूपञ्चेति वयोरूपे, तुल्ये च ते वयोरूपे चेति तुल्यवयोरूपं सदृशावस्था-
सौन्दर्ये ताभ्यां परिष्कृतं सहितम्, इदं पूर्वोक्तम्, वधूश्च वरश्चानयोः समाहार इति वधूवरं जायापती,
सिद्धिज्ञानस्य जिनाभियेकस्याभ्यां जलं तेन, पूतं पवित्रम्, महासनं महाविष्टरम्, अलम्बके शोभयामास,
तस्योपर्युपविशेति भावः ॥४६॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, कोणेन वादनदण्डेन ताडिताभ्याहतानि निस्साणप्रमुखानि
निस्साणप्रधानानि यानि वादित्राणि वाद्यानि तेषां रवेण शब्देन वाचालितानि मुखरितानि द्रिक्छटानि
काष्ठातीराणि वस्मिस्तस्मिन्, मारसत्या रतेः पदनूपुराणां चरणमञ्जीरकाणां रचानुकारि शब्दानुकरणशीलं
यन्मधुरगानं मनोहरसंगीतं तस्मिन् अनुरा दत्ता या वारङ्गना वरवास्तासौ नर्तनेन नृत्येन विलसितः
शोभितस्तस्मिन्, वन्द्यजनसन्दोहस्य मागवजनसमूहस्य मुखारविन्दमकरन्दायितानि वदनवारिजकांसुमा-
धितानि यानि विरुदपदानि स्तुतिपदानि तैः सन्धानितो व्याप्तस्तस्मिन्, शुभं श्रेयांस्येवामिति शुभंयव-
स्ते च ते गुणारचेति शुभंयुगुणास्तैर्गुम्फितः सहितस्तस्मिन्, मुहूर्ते समये विद्याधरेश्वरो गरुडवेगः,
करेण हस्तेन, शयस्य हस्तस्य कान्तिपल्लवा दीप्तिकिसलयस्तैरिव, अशोकस्य वज्रकुलस्य पल्लवतल्लजाः
श्रेष्ठकिसलयस्तैः, परिष्कृतशोभितो मुखभागोऽग्रप्रदेशो वस्थ तम्, कनककरकं सुवर्णभृङ्गारकम्,
वभार दधार ।

राज्ञेति—राज्ञा गरुडवेगानूपेण, करान्भोजयोः पाणिपद्मयोर्विकासनं विहर्पणं तस्मै, सम्प्राप्तः
समायातो यः सूरः सूर्यस्तस्याभेवाभा यस्येति सम्प्राप्तसूराभः स चासौ सुवर्णकुम्भश्च काञ्चनवलशश्च
तस्मान्, इह लोके, भवन्तो जायापती, दीर्घं चिरकालपर्यन्तम्, जीवतां जीवितौ भवताम् इति हेतोः,
कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य हस्तः पाणिस्तस्मिन्, धारा जलस्रोतः, न्यपाति निपातिता ॥४७॥

जग्राहेति—कुरुवंशस्य दीप इति कुरुवंशदीपः स्ववंशप्रकाशकः, जीवन्धरो विजयानन्दः, तां
वीजया विजिताम्, खेचरनन्दिनीं विद्याधरपुत्रीम् । पाणी हस्ते, जग्राह स्वीचकार, स्पर्शेणामर्शेणाहितं
संस्तुत्यादितमिति स्पर्शाहितम्, सौख्यं सुखम्, अन्तरङ्गे चेतसि, द्रष्टुमिवावलोकयितुमिव, निमीलिते
अक्षिणी वक्ष्यं तथाभूतः कुद्मलितलोचनश्च, बभूव आसीत् । उल्लेखा ॥४८॥

गन्धर्वदत्तेति—गन्धर्वदत्ता तन्नामवती, वधूर्जाया, तस्य जीवन्धरस्य पाणिर्हस्तस्तस्य स्पर्श-

तदा षड्द्वीमवलोक्य सोऽयं ननन्द मन्दैतरविस्मयेन ।
 निजप्रभापूरतरङ्गमध्ये वक्षोजतुम्बीफलतः प्लवन्तीम् ॥५०॥
 सरोजयुग्मं बहुधा तपःस्थितं बभूव तस्याश्चरणद्वयं ध्रुवम् ।
 न चेत्कथं तत्र च हंसकाविमौ समेत्य हृद्यं तनुतां कलस्वनम् ॥५१॥
 विभान्ति तस्या तस्वराः पद्मांशुरक्ताननाः किंच विरिञ्चिबलुप्ताः ।
 अन्याङ्गनावक्त्रविलोकनाय विनिर्मलाः सन्मणिदर्पणा वा ॥५२॥
 आपाटलैर्नखैरस्या जिम्ये कुरवकच्छविः ।
 अशोकपल्लवो नूनमङ्घ्रिपङ्कजरोचिषा ॥५३॥
 जङ्गायुगं खेचरकन्यकाया अवैमि पञ्चायुधतूणयुग्मम् ।
 यद्वा निशानाय च वज्रशाणोपलं शराणां कुसुमायुधस्य ॥५४॥
 मनोजगोहस्य तदङ्गकस्य वक्षोजघमेण विराजितस्य ।
 ऊरुद्वयं स्तम्भनिभं विरेजे प्रतप्तचामीकरचारुलपम् ॥५५॥

स्तेन, इन्दुकरस्पर्शात् चन्द्रकिरणसंपर्कात्, चन्द्रकान्तशिला यथा शशिकान्तमणिशिलैव, समजायत बभूव ।
 नायककरस्पर्शेन प्रस्नेदयती बभूवेति भावः ॥५०॥

तदेति—तदा पाणिग्रहणवेलायाम्, निजप्रभापूरस्य स्वकान्तमहाहस्य तरङ्गा भङ्गास्तेषां मध्ये,
 वक्षोजो स्तनात्रेव तुम्बीफले अलावृफले ताभ्याम्, प्लवन्तीं तरन्तीम्, षड्द्वीं युवतिम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, सोऽयं
 जीवन्धरः, मन्दैतरविस्मयेन विपुलाश्चर्येण, ननन्द समुद्रियुक्ते बभूव । ‘दुर्नादं समुद्रां’ इत्यस्य लिटि
 रूपम् ॥ ५० ॥

सरोजयुग्ममिति—बहुधा बहुप्रकारेण, आतपे वर्मे स्थितं विद्यमानम्, पक्षे तपःसु तपश्चरणेषु
 स्थितं विद्यमानम्, सरोजयुग्मं कमलयुगलम्, ध्रुवं निश्चयेन, तस्या गन्धर्वदत्तायाः, चरणद्वयं पादद्वन्द्वम्,
 बभूवाजायत, तपःस्थितस्य किं दुर्लभमिति भावः । न चेत् ? एवं न स्यात्तर्हि, इमां हंसकौ नूपुरां पक्षे
 मन्जीरके, तत्र चरणयुग्मे, समेत्य संगत्य, हृद्यं मनोहरम्, कलस्वनमम्बकमधुरशब्दम्, कथं केन कारणेन,
 तनुतां विस्तरयताम् । नपस्थितमित्यत्र ‘वर्परे शरि वा विसर्गलोपां वक्तव्यः’ इति वार्तिकेन वैकल्पिको
 विसर्गलोपः । रत्नयानुप्राणिनोत्थे वा ॥ ५१ ॥

विभान्तीति—किञ्च, अन्वयश्च, पद्मांशुचरणयोरंशुभिः किरणै रक्तं लोहितमाननमग्रभागो येषां
 ते, तस्या वक्षः, नखरा नखाः अस्याश्च ता अङ्गनाखेचन्याङ्गना इतरवनितास्तासां वक्त्रस्य मुखस्य
 विलोकनं दर्शनं तस्मै, विरिञ्चिना मल्लणा बल्लसा रचिताः विनिर्मलाः स्वच्छतराः, सन्मणिदर्पणा वा
 सुरम्यादर्शा इव, विभान्ति शोभन्ते । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये’ इत्यमरः ॥ ५२ ॥

आपाटलैरिति—अस्या गन्धर्वदत्तायाः आपाटलैः खेतरक्तैः नखैर्नखैः, कुरवकस्य पुष्पविशेषस्य
 छाविः कान्तिः, जिम्ये जिता । अङ्घ्रिपङ्कजयोरचरणकमलवो रोचिः कान्तिस्तेन, अशोकपल्लवः कङ्कालि-
 किसलयः, नूनमित्यवधारणे, जिम्ये जितः ॥ ५३ ॥

जङ्गायुगमिति—खेचरकन्यकाया विद्याधरपुत्र्याः, जङ्गायुगं प्रसूतायुगलम्, पञ्चायुधस्य कामस्य
 तूणयोरिषुधोर्धुग्मं द्वयमिति पञ्चायुधयूगलम्, अवैमि जानामि, यद्वायवा, कुसुमायुधस्य कामस्य, शराणां
 घाणानाम्, निशानाय तीक्ष्णकरणाय, च, वज्रशाणोपलं भिदुरनिकयपाषाणम्, अवैमिति किञ्चया
 सम्बन्धः ॥ ५४ ॥

मनोजगोहस्येति—प्रतप्तस्य निष्ठस्य चामीकरस्येव सुवर्णस्येव चाह मनोहरं रूपं यस्य तत्,
 ऊरुद्वयं सक्थियुगलम्, वक्षोजघमेण स्तनधूलिकुट्टिमेन ‘वप्रः स्याद् धूलिकुट्टिमम्’ इति धनंजयः, विराजितस्य
 शोभितस्य, तदङ्गकस्य तच्छरीरस्य, मनोजगोहस्य कामनिवेतनस्य, स्तम्भनिभं स्तम्भमदृशम्, विरेजे
 शुशुभे ॥ ५५ ॥

अस्याश्च नितम्बतलं दुष्कूलस्वच्छजलविलसितसैकतमिव कामाक्षिनिमज्जसरूपतरणाय
यौवनाग्निनिष्टमहैमकलशयुगलमिव कन्दर्पबाणचक्रयानमिव शृङ्गारमहीपतिक्रीडाशैलवल्यमिव
व्यराजत ।

एतस्याः किल रोमराजिः, चन्दनव्याप्तवक्षोरुहभूमिधरमारोहतो दर्पकस्य मरकतसोपान-
पङ्क्तिरिव, सौन्दर्यतरङ्गिणीविततसेतुरिव, नाभिवापिकामज्जनोद्युक्तस्य शम्बररिपुद्विपस्य गण्ड-
मण्डलादुद्गच्छन्ती चञ्चरीकमालेव, दुर्बहस्तनभारवहनचिन्तया तानवमुपगतेन मध्येन समाश्रिता-
लम्बनयष्टिरिव, नाभीवल्लभीकमुखोद्गता कालभुजगीव, हरुचे ।

रोमराजिलतागुच्छौ कुचावस्या मृगीदृशः ।

चकर्षतुः कुमारस्य नयनच्छलयदपदम् ॥ ५६ ॥

पयोधरोन्नतिस्तस्याः पुषोवाङ्गजकेकिनम् ।

हारविद्युल्लतोपेता नीलाम्बरविजृम्भिता ॥ ५७ ॥

स्तनौ मुनेषो रसपूर्णकुम्भौ विमुद्रितौ चूचुकसज्जतुभ्याम् ।

तस्या विधात्रा विनिपातभीत्या तौ कोलिताबायसशकुना किम् ॥ ५८ ॥

अस्याश्चेति—अस्याश्च गन्धर्वदत्तायाश्च, नितम्बतलं कटिपरचात्रागः, दुष्कूलं वीममेव स्वच्छजलं
निर्मलनारं तेन विलसितं शोभितं यस्मैकतं सिकतामयं तद्वत्, कामाक्षी कन्दर्पपयोधौ निमज्जन्तो ये तस्या
युवानस्तेषां तरणं प्लवनं तस्मै, यौवनाग्निना तारुण्यानलेन निष्टं सन्ततं यद् हैमकलशयुगलं सीवर्णकुम्भ-
युगं तद्वत्, वस्त्रेण परिवृतं वास्त्रं वास्त्रञ्च तत्त्वकपानञ्चेति वास्त्रचक्रयानं कन्दर्पस्य कामस्य वाक्-
चक्रयानं वस्त्रपरिवृतचक्रवाहनमिति तथा तद्वत्, शृङ्गार आश्रय एव महीपती राजा तस्य क्रीडाशैलस्य
केलिपर्वतस्य बलयमिव मण्डलमिव, व्यराजत व्यशोभत ।

एतस्या इति—एतस्याः सेचरसुतायाः किलेति वार्तायाम्, रोमराजिलोमपङ्क्तिः, चन्दनेन व्याप्त-
श्चन्दनव्याप्तो मलयजपरिवृतः, स चासी वक्षोरुहभूमिधरश्च कुचपर्वतश्चेति तम्, आरोहत उच्चतः दर्पकस्य
कन्दर्पस्य 'कटपौ दर्पकाटनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मृतः' इत्यमरः । मरकतसोपानपङ्क्तिरिव हरिन्मणिमयनिश्रेणि-
परम्परेव सौन्दर्यमेव लावण्यमेव तरङ्गिणी लवन्ती तस्या विततसेतुरिव विस्तृतपुलिनमिव, नाभिरेव वापिका
नाभिवापिका तुन्द्रीर्दायिका तस्यां मज्जनेज्जगाहन उद्युक्तस्तम्परस्तस्य, शम्बररिपोर्मनसिजस्य द्विपो गजस्तस्य,
गण्डमण्डलम् कटप्रदेशान् 'गण्डः कटः' इत्यमरः । उद्गच्छन्ती समुत्पतन्ती, चञ्चरीकमालेव पदपदश्रेणिरिव,
दुःखेनोद्यत इति दुर्बहो दुर्भरः स चासी स्तनभारश्च कुचभारश्चेति दुर्बहस्तनभारस्तस्य वहनस्य धारणस्य
चिन्ता तथा, तानवं कार्ष्ण्यम्, उपगतेन प्राप्तेन, मध्येनावलम्बनेन कटिप्राप्तेनेति बाधम्, समाश्रिता गृहीता
आसावालयम्बनयष्टिआश्रयदण्डरश्चेति समाश्रितालयम्बनयष्टिस्तद्वत्, नाभीवल्लभीकस्य तुन्द्रीवामल्लरस्य मुखा-
दग्रभागादुद्गतोद्भूता, कालभुजगीव कृष्णपङ्कगीव, हरुचे शुशुभे । उपेक्षा ।

रोमराजिलतागुच्छाविति—मृगीदृशः कुरङ्गालोचनायाः, अस्या गन्धर्वदत्तायाः, रोमराजिरेव
लोमपङ्क्तिरेव लता वल्ली तस्या गुच्छौ स्तवकी, कुचौ पयोधरी 'स्तनः पयोधरः कुचो वक्षोज इति वर्णितः'
इति धनञ्जयः । कुमारस्य जीवन्धरस्य, नयनस्य कुलं व्याजं यस्य नयनच्छलयः स चासी पदपदश्च भ्रमरश्च
तम्, चकर्षतुराकृष्टं चक्रतुः । रूपकालङ्कारः ॥ ५६ ॥

पयोधरोन्नतिरिति—हार एव मुकादामैव विद्युल्लता तविह्वलरी तयोपेता सहिता, नीलाम्बरं
नीलगगनमेव नीलाम्बरं नीलवर्णं तस्मिन् विजृम्भिता वृद्धिज्ञता, तस्या गन्धर्वदत्तायाः, पयोधरोन्नतिः पयो-
धरयोः स्तनयोः पक्षे पयोधराणां मेधानामुन्नतिरिति पयोधरोन्नतिः, अङ्गज एव केकी तम् कामकलापिनम्,
पुषोप पुष्टं चकार । श्लेषानुप्राणितो रूपकालङ्कारः ॥ ५७ ॥

स्तनाविति—तस्या गन्धर्वदत्तायाः, तौ प्रसिद्धौ, स्तनौ कुचौ, चूचुकसज्जतुभ्यामग्रभागोत्तमलाघा-
व्याम्, विमुद्रितौ सम्बन्धवहव्य सुप्रया विद्रिती, मुनेषोः पुण्येषोः कामस्येति बाधम्, रसेन पूर्णौ रसपूर्णौ
तौ च तौ कुम्भौ च कलशौ चेति रसपूर्णकुम्भौ विधात्रा ब्रह्मणा, विनिपातस्य भीतिस्तया उन्मुद्रणभयेन,
आवस्यकुत्रा कोटिकोटकेन, कोलिता बाधितौ, किमिति वितर्कः । उपेक्षा ॥ ५८ ॥

सुरापगारोमितहेमपद्मिनीमृणालस्तुल्यौ सुरशो महाभुजौ ।
 भुजङ्गबन्धार्थमजेन निर्मितौ विशालपाशाविव तौ व्यराजताम् ॥ ५६ ॥
 सुतनुतनुलताया विस्तृते बाहुशाखे
 मृदुलमसृणरोभे स्वाङ्गुलिभ्रीप्रबाले ।
 नखरुचिरलतान्ते मञ्जुगुञ्जद्विलोल-
 म्भरकतबलयालिभ्यापृते ते व्यभाताम् ॥ ६० ॥
 शिरोधरे खञ्जनलोचनायाः कम्बुप्रतीपे किल पञ्चबाणः ।
 जगत्त्रयं निर्जितमेतयेति रेखात्रयं मङ्क्षु चकार वीरः ॥ ६१ ॥
 जगदुरधरं तस्याः केचित्तु वक्त्रमुधाकरा-
 न्तिमविलसितं सन्ध्यारागं परे नवपल्लवम् ।
 कतिचन मुखाभाम्भोराशिप्रवालमभी वयं
 रदतमिषीरशालाक्षान्तमञ्जुलमुद्रिकाम् ॥ ६२ ॥
 वाणी तस्याः पिककुलकलारावनिन्दाधुरीणा
 पीयूषाणां वितरति द्वियं गोस्तनी न्यक्नोति ।
 पुण्ड्रेक्षणां रसघनसितां खण्डितामातनोति
 साध्वी माध्वीमधरयति च प्राज्यमाधुर्यपूरा ॥ ६३ ॥

सुरापगेति—सुरापगारां गङ्गायां शोभिता विराजिता वा हेमपद्मिनीः सुवर्णसरोजिन्यस्तासां मृणालानि विमानि तैस्तुल्यौ सुरशो, सुरशः सुलोचनायाः, तौ प्रसिद्धौ, महाभुजौ सुदीर्घबाहु, भुजङ्गानां कामुकानां बन्धार्थं बन्धनाय, अत्रैनं ब्रह्मणा, निर्मितौ रचितौ, विशालपाशाविव दीर्घजाले इव व्यराजताम्—व्यशोभेताम् ॥ उल्लेखः ॥ ५६ ॥

सुतनुतनुलताया इति—मृदुला कोमला मसृणा स्निग्धा च शोभा दीप्तिर्यथोक्ते, स्वाङ्गुलीनां निजहस्तशास्त्रानां भ्रियः शोभा एव प्रबालाः किमलया वयोस्ते, नखान्येव नखरान्येव रुचिरलतान्तानि सुन्दरपुष्पाणि वयोस्ते, मञ्जु मनोहरं यथा स्यात्तथा गुञ्जन्ति शब्दं कुर्वन्ति विलोलानि चपलानि च यानि मरकतबलयानि हरिश्मणिमयकटकस्ताम्येवाल्लभो भ्रमरास्तै व्यापृते, विस्तृते सुदीर्घे, सुतनुतनुलताया गन्धर्वदत्ताशरीरवल्कर्याः ते प्रसिद्धे, बाहुशाखे भुजशाखे, व्यभाताम् व्यराजताम् । रूपकालङ्कारः ॥ ६० ॥

शिरोधर इति—खञ्जनलोचनायाः खञ्जरीट्टदशः, गन्धर्वदत्तायाः कम्बुप्रतीपे शङ्खसन्निभे, शिरोधरे कण्ठे 'शिरोधरो गले प्रीवा कण्ठश्च धमनीधरः' इति धनंजयः, वीरः सुभटः, पञ्चबाणः कामः, एतयानया, जगत्त्रयं लोकत्रितयम्, निर्जितं निःशेषेण पराजितम्, स्वसौम्यद्वैतशयेनेति बावन्, इत्येवं मूचनार्थमिव, मङ्क्षु शीघ्रम्, रेखात्रयं चिह्नत्रयम्, चकार विदधे, किलेति वार्तायाम् । उल्लेखः ॥ ६१ ॥

जगदुरधरमिति—केचित्तु केचन तु कथयः तस्या गन्धर्वदत्तायाः, अधरं दशनचक्षुः, वक्त्रं मुखमेव सुधाकरभ्रन्तस्तस्यान्तिके समीपे विलसितः शोभितस्तम्, सन्ध्यारागं पितृप्रसूक्तोद्दिष्टमानम्, परेऽन्ये, नवधासी पल्लवश्च तं नूतनकिंसलयम्, कतिचन केचन, मुखाभा बदनकान्तिरेवाम्भोराशिः सातार-स्तस्य प्रबालो बिभ्रुमस्तम्, जगदुः कथयाम्बकुः, अर्मा-गते, वयम्, रदतयो दन्तपङ्क्तय एव मय्यो रन्तानि तेषां रक्षार्थं लाक्षाया जनुविबद्धा या मञ्जुलमुद्रिका सुभगावरोधिका ताम्, गदाम इति शेषः । रूपकालङ्कारः । इतिर्णिकृत्तम् ॥ ६२ ॥

वाणी तस्या इति—तस्या गन्धर्वदत्तायाः, प्राज्यं प्रकृतं बन्ध्याधुर्यं माधुरी तत्पूरयतीति प्राज्यवसा-धुर्यपूरा, प्रकृतमाधुरीनिवृता, पिककुलस्य कोकिलकलापस्य यः, ककाराणो मनोहरशब्दस्तस्य निन्द्यायां गर्हायां धुरीणा निपुणा, वाणी भारती, पीयूषाणां सुवानाम्, द्वियं त्रयम् 'मन्दाक्षं हीतनया प्रीडा' इत्यमरः, वितरति ददाति अनयतीत्यर्थः, गोस्तनीं द्राक्षाम्, न्यक्नोति निरस्नोति, पुण्ड्रेक्षणां पुण्ड्रसाम्प्रदायम्, रसेन घना रसघना रसनिबिडा सा बासी सिता च शर्करा चेति रसघनसिता ताम्, खण्डितां विभक्तमात्माम्,

नासा तदीया मुखचन्द्रविम्बाद्विनिर्गलज्वल्यसुधोरुधारा ।
घनत्वमात्रेव रवालिमुक्तामणीतुलायष्टिरिव व्यलासीत् ॥६४॥

वदनसदने तस्यास्तिष्ठुञ्जगद्विजयी स्मरः

सपदि कुटिलभ्रूवाणसे दृशौ विशिखौ व्यधात् ।

सकलतरुणश्रेणीमर्मच्छिदाहितरक्तता-

मधिमुखमिते चैतेऽभातां पयोजसलक्षणे ॥६५॥

जनदृक्पक्षिबन्धाय पारौ किं वेधसा कृतौ ।

तत्कर्णवुत्पलव्याजाजनदृक्पक्षिरक्षिणौ ॥६६॥

तदाननवसुप्रजं निशि हरभ्रिशानायको

वियत्सरणिकानने विरचयन्गतिं वेगतः ।

दिवा कचन लीनतामुपगतोऽयमालक्ष्यते

न चेत्स वसुहारकः कथमयं कलङ्कोऽन्ततः ॥६७॥

मुखेन्दुरुचिचारिवेर्विततशैबलो वा घना-

घनालिरिव चन्दिरं मुखमितस्ततः संगता ।

मनोजदहनोद्भवमिद्विडभूमधारोऽयवा

मुखाञ्जमधुपोत्तरः किमथवा कुराङ्गयाः कचः ॥६८॥

भातनोति विवधाति, साध्वीं श्रेष्ठाम्, साध्वीं मधुरमदिरां च, अधरवति तिरस्करोति । उपमा, मन्दाक्रान्ता-
वृक्षदः ॥ ६३ ॥

नासा तदीयेति—तदीया तन्मन्त्रविन्धिनी, नासा प्राणम्, घनत्वं निविडत्वम्, आता प्राप्ता, मुखमेव
चन्द्रविम्बं तस्माद् वदनशशिमण्डलात्, विनिर्गलन्ती निष्पतन्ती नभ्या नूतना च वा सुधायाः पयस्य-
स्योरुधारा दीर्घमन्ततिस्तद्वदिति विनिर्गलज्वल्यसुधोरुधारेव, यद्वा, रवालयो दन्तपङ्क्तय एव मुक्तामण्यो
मुक्ताफलरत्नानि तेषां तुलायष्टिरिव तोलनदण्ड इव, व्यलासीन्-शुशुमे । उपमेका ॥ ६४ ॥

वदनसदन इति—तस्या गन्धर्वदत्तायाः, वद्वमेव सदनं तस्मिन् मुखमन्दिरे, तिष्ठन् निवसन्,
जगद्विजयी विभुवनजित्वरः, स्मरः कामः, सपदि क्षिप्रम्, कुटिलभ्रूवावेव वक्रभ्रुकृत्यवेव बाणासत्रापस्तस्मिन्,
दृशौ मन्यते, विशिखौ बाणौ, व्यधात्-चकार, अतएव, मुख इत्यधिमुखमध्यप्रभागम्, पयोजसलक्षणे कमल-
मुख्ये, एते दृशौ, सकलतरुणश्रेण्या निखिलयुवसमूहस्य मर्मच्छिदा मर्मस्थानविघातेनाहिता प्रापिता वा
रक्तता लोहितता ताम्, इते च प्राप्ते च, अमाताम् शुशुभाते । रूपकोत्प्रेषे । हरिणीच्छन्दः ॥६५॥

जनदृगिति—उत्पलानां मालारविन्दानां व्याजं कुलं तस्मात्, जनदृशौ नरनयनान्येव पक्षिणो
विहङ्गमास्तान् रक्षतो निवस्य इत्येवं शौली, तस्या गन्धर्वदत्ताया, कर्णौ अवघे, जनदृश एव पक्षिणस्तेषां
बन्धोऽवग्रहणं तस्मै, वेधसा प्रक्षणा, कृतौ विहितौ, किं पारौ किं बन्धने, आस्तामिति शेषः ।
रूपकोत्प्रेषे ॥६६॥

तदाननवसुप्रजमिति—तस्या गन्धर्वदत्ताया आननं मुखमिति तदाननं तस्य वसुप्रज एव किरण-
कलाप एव वसुप्रजो घनसमूहस्तम् 'वसुर्मयूखान्निधनाधिपेषु' इति वैजयन्ती, हरन् चोरवन्, अवघेचः, निशा-
नायकश्चन्द्रः, निशि रजम्बाम्, वियत्सरनिराकाशमार्गं भुव काननं वनं तस्मिन्, वेगतो रंहसा, गतिं
गमनम्, विरचयन् कुर्वन्, दिवा दिवसे, कचयन् कुत्रापि, लीनतामन्तर्हितताम्, उपगतः प्राप्तः, आलक्ष्यते
दृश्यते, चेद्यदि, स निशानायकः, वसुहारको घनापहर्ता, न नो अस्ति, तर्हि, अन्ततो मध्ये, अयं दृश्यमायः
कलङ्कः पापनिहन्त, एवे लान्छनम्, कचं केन कारणेन, अस्तीति शेषः । अन्योऽपि कश्चित्कस्यचित्किमपि
धनजातं चोरयित्वा राज्ञी वेगेन काननमार्गं समुहद्वयं कुत्रापि सुरक्षितस्थाने तिरोभवति तद्वच्चन्द्रोऽपीति
अर्थः । रत्नेवस्वकानुप्राप्तिस्तोषेका । पृथ्वीच्छन्दः ॥ ६७ ॥

मुखेन्दुरुचिचारिवेर्विति—मुखेन्दोर्बद्धपक्षिणो कचिरेव कान्तरेव चारिभिः सागरस्तस्य, जितत-

किमरी किमसुरी किमु नारी मन्मथस्य किमु हेमलता किम् ।

चञ्चला किमुत तारकायथा सा ध्रुवं नयनभाग्यरेखिका ॥६६॥

क्रमेण विवर्धितरागां सन्ध्याललनामिष सुधासूतिरेष जीवन्धरस्वामी गन्धर्वदत्तामाश्लिष्य
मारवीरनिक्षिप्तनाराचनवमल्लिकाकोरकायमाणरोमाञ्जप्रपञ्चकञ्चुकिताङ्गः, सुरतनाटकनान्दीपदा-
नीव चाटुवचनानि प्रयुञ्जानः उत्तरीयापनयनत्रपमाणायाः कोमलभुजस्वस्तिकापिहितकुचकु-
ड्मलतया वीक्षणमार्गे रुन्धत्यास्तस्या बह्वोरुहपूर्वाचलशृङ्गे कथंचिल्लब्धोदयेन निजलोचनचन्द्रे-
णाभिवर्धितकामार्गवसलिलपूरैः श्रोणिशोणामण्डलं सावयन्, संलापपल्लवितकुतुकामप्यभिधातु-
मनोशाम्, प्रियवदनचन्द्रोपकण्ठे नयनचकोरविहरणाय स्पृह्यालुमपि लज्जया सम्मुखीभवितुम-
पारयन्तीम्, कुसुममृदुलक्षिताङ्गस्पर्शनलोलुपामपि कम्पमानामेनाम्, भ्रुकुटीकपोलचुबुकरदनवसन-
नयनचूचुकादिपदे परिचुम्बन्, स्वेदसलिलसञ्जातमादवैः कररुहैः कठिनतरकुचकलशतटे पदानि

शैबलो विस्मृतजलनीली, वा अथवा, इतस्ततः—यतः कुतोऽपि, मुखं वक्त्रम्, चन्द्रिर् चन्द्रमसम्, संगता
प्राप्ता, घना निविडा, घनालिखि मेघपङ्क्तिरिव, अथवा-यद्वा, मनाञ्जद्वहनाकन्दर्पपावकादुद्भवन्नुत्तिष्ठन्
निविडो विकटो भूमभारो धूम्रसमूहः, अथवा, मुक्ताब्जे वदनवारिजे विद्यमानो मधुपोकरो भ्रमरसमूहः,
अथवा किम्, कृशाङ्गधास्तन्वङ्गधा गन्धर्वदत्ताया इति यावत्, कचः केशः, आर्सादिति शेषः । रूपकानु-
प्राणितः संशयालङ्कारः । पृथ्वीच्छन्दः ॥ ६८ ॥

किमरीति—सा गन्धर्वदत्ता, किं किमरी किमराङ्गना, किमु असुरी—असुराङ्गना, किमु मन्मथस्य
कामस्य नारी कामिनी रतिरिति यावत्, किम् हेमलता सुवर्णवल्ली, किम् चञ्चला सीदामिनी,
'तडिमीदामिनीविद्युच्चञ्चला चपला अपि' इत्यमरः । उत आहोस्विन्, तारका तारा, अथवा ध्रुवं निक्षेपेन
नयनभाग्यरेखिकेति नयनभाग्यरेखिका लोचनभागधेयलेखा, आर्सादिति शेषः, संशयालङ्कारः । स्वागता
रथोद्धतयोर्मिश्रणादुपजातिः ॥ ६६ ॥

क्रमेणेति—क्रमेण क्रमशः, विवर्धितो वृद्धिगतो रागोऽहनिमा एषे प्रीतिर्यस्यास्ताम्, सन्ध्याललनां
पितृप्रसूप्रियाम्, सुधासूतिरिव शशीव, 'शशी विधुः सुधासूतिः' इति धनंजयः, एष जीवन्धरस्वामी सत्यन्धर-
तनयः, गन्धर्वदत्तां गरुडवेगसुताम्, आश्लिष्य समालिङ्ग्य, मारवीरेण मदनसुभटेन निक्षिप्ता निम्नाता या
नाराचरूपा बाणरूपा नवमल्लिका नूतनमाल-वस्तासां कोरकायमाणाः कुड्मलायमाना ये रोमाञ्जा रोम-
हर्षणानि तेषां प्रपञ्चेन समूहेन कञ्चुकिन् व्यासमङ्गं शरीरं यस्य तथाभूतः सन्, सुरतं संभोग एव नाटकं
रूपकं तस्य नान्दीपदानां नान्दीवचनानां चाटुवचनानि प्रियवाक्यानि, प्रयुञ्जानः प्रयुक्तानि कुर्वाणः,
'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता' इति नान्दीलक्षणम् ।
उत्तरीयस्योपरि वस्त्रस्यापनयनेन दूरीकरणेन प्रपमाणाया लज्जमानायाः, कोमलभुजयोर्मृदुलवाह्योः स्वस्तिकया
स्वस्तिकाकृत्या पिहिते तिरोहिते कुचकुड्मले स्तनमुकुलके यस्यास्तस्या भावस्तथा, वीक्षणमार्गे नयनमार्गम्,
रुन्धत्या आशृण्वत्याः, तस्या गन्धर्वदत्तायाः, बह्वोरुहः स्तन एव पूर्वाचल उदयशैलस्तस्य शृङ्गे शिखरे,
कथञ्चिन्नेनापि प्रकारेण, लब्ध उद्यो येन तेन प्राप्तोद्भवेन, निजलोचनं स्वनयनमेव चन्द्रो विधुस्तेन, अभिव-
र्धितानि वृद्धिगतानि यानि कामार्गवसलिलानि कन्दर्पपारावारजलानि तेषां पूरैः प्रवाहैः, श्रोणिशोणी-
मण्डलं नितम्बमर्हावलम्बम्, लावयन् प्लुतं कारयन् सन्, संलापे वार्तालापे पल्लवितं वृद्धिगतं कुतुकं
कीदृहलं यस्यास्तथाभूतामपि, अभिधानुं निगदितुम्, अनौशामसमर्थाम्, प्रियस्य वल्लभस्य वदनमेव
मुखमेव चन्द्रः शशी तस्योपकण्ठे समापे, नयने एव चकोरी नयनचकोरी लोचनजंघंजीवी तयोर्विहरणं
भ्रमणं तस्मै, स्पृह्यालुमपि स्पृहायुक्तमपि, लज्जया द्विधा, सम्मुखीभवितुं पुरस्तात्स्थालुम्, अपारवन्तीमश-
वनुवानाम्, कुसुममिव मृदुलं कुसुममृदुलं पुष्पकोमलं, तच्च तद्व्यतिरिक्तञ्चेति कुसुममृदुलक्षिताङ्गं तस्य स्पर्शन-
मामर्शनं तस्मिन् लोलुपा लुब्धा तां तथाभूतामपि, कम्पमानां त्रस्यन्तीम्, एनां प्रियाम्, भ्रुकुटीं च भ्रुवीं च,
कपोली च गण्डी च, चुबुकरश्च हनुरश्च, रदनवसनं च दन्तच्छदश्च, नयनं च लोचनं च, चूचुकं च स्तनाभ-
भागश्चेति भ्रुकुटीकपोलचुबुकरदनवसनचूचुकं तदानीं यस्य तत्, तस्य तस्य चैति तस्मिन्, परिचुम्बन्

विदधानः, नखम्पचोष्मलवक्षोरुहशिखरादपकर्ष्य पञ्चशाखपङ्कजं निम्ने नाभिसरसि निदधानः, मदनकदनारम्भसंसूचककाञ्चीकलापकलकलपटुपट्टहारवपरिशोभितं नीवीबन्धनभेदनं कुर्वाणः, मदनमत्तदन्तावलालानस्तम्भायमानमूरुस्तम्भं मारमदेभमोचनायेव परिमृशन्, अधिकतरमरमत ।

जायापती तौ जगतां स्तुत्यौ निस्तुल्यसम्पदा ।

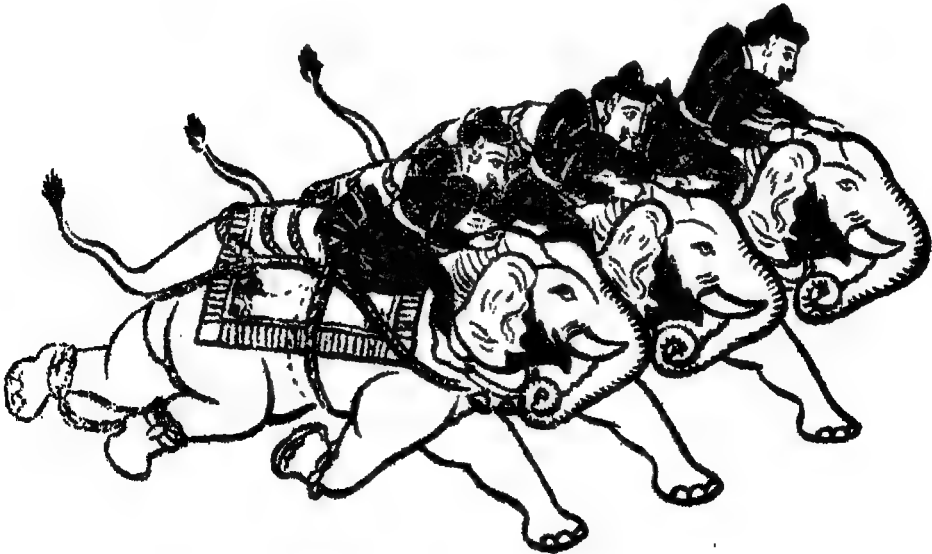
आसामासतुरानन्दिनिधेः पारे गिरामपि ॥७०॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते जीवन्धरचम्पूकाव्ये गन्धर्वदत्तालम्भो
नाम तृतीयो लम्भः ।

परिचुम्बितां कुर्वन्, स्वेदसलिलेन धर्मोदकेन संजातं समुत्पन्नं मादवं कोमलत्वं वेपां तैः, करहर्नसैः, कटिनतरं परुषतरं वःकुचकलशतदं स्तनकुम्भनीरं, पदानि चिह्नानि नखसतानीति यावत्, विदधानः कुर्वाणः, नखम्पचापूष्मलो च यौ वक्षीरहौ । तयोः शिखरं तस्मात्, नखम्पचोष्मताशालिकुचाप्रभागान्, पञ्चशाखपङ्कजं करकमलम्, अपकर्ष्यावतार्य, निम्ने गर्भारे, नाभिसरसि तुम्हीकासारे, निधत्त इति निदधानो निक्षिपन्, मदनकदनस्य कामयुद्धस्य सुरतस्येति यावत्, आरम्भः प्रारम्भस्तस्य संसूचको विनिवेदको यः काञ्चीकलापस्य मेखलामण्डलस्य कलकलोऽभ्यक्तशब्दविशेषः, स एव पटुपट्टहारां श्रेष्ठवाद्यानामारवंः शब्दस्तेन परिशोभितं समलङ्कृतम्, नीवीबन्धनस्य अधोवस्त्रग्रन्थेभेदनमुद्घाटनम्, कुर्वाणो विदधानः, मदन एव काम एव मत्तदन्तावलो गन्धर्वाजस्तस्यालानस्तम्भ इव बन्धस्तम्भ इवाचरतीति तथाभूतम्, ऊरुस्तम्भं सविधस्तम्भम्, मारमदेभस्य मदनमत्तमतङ्कजस्य मोचनं स्वतन्त्राकरणं तस्मायिव, परिमृशन् सन्, अधिकतरं सातिशयं यथा स्वात्तया, अरमत रमणञ्चकार ।

जायापतीति—निस्तुल्यसम्पदा निरुपमसम्पत्त्या, जगतां लोकानाम्, स्तुत्यां स्तुत्यर्हौ, तां पूर्वोक्तां, जायापतीं दम्पतीं, आनन्द एव निधिस्तस्य हर्षशेवधेः, गिरामपि वाचामपि पारे परतटे, अगोचर इति यावत्, आसामासतुः स्थिता बभूवतुः 'दयायामश्र' इत्यामप्रत्ययः ॥ ७० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते कामुदीव्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
गन्धर्वदत्तालम्भो नाम तृतीयो लम्भः ।

चतुर्थो लम्भः

[अथ जीवन्धरो वीरो रेमे गन्धर्वदत्तया ।
समं भोगं यथायोग्यं संसारविषयोद्भवम् ॥ १ ॥
ततः समागतः कालः वसन्तसमयाभिधः ।
वनं वृक्षलताभ्याप्तं जननेत्रसुखावहम् ॥ २ ॥]

माकन्दद्रुममञ्जरीमधुमारीसंसक्तमाध्वीलिहां
भङ्गारैः पिकमञ्जुगानकलितैर्मारीत्सवाशांसिनः ।
प्राप्ताः केचन वासराः कुरवकप्रोन्मीलितैः कोरकै-
र्दन्ताभैर्विहसन्मुखा विरहिणां मर्मच्छिदाकर्मठाः ॥ १ ॥

तदानीं जगज्जयोद्युक्तपञ्चबाणप्रयाणसूचकमाञ्जिष्ठदूष्यनिलयनिकाशपल्लविताशोकपेशलं
सुवर्णशृङ्खलसंनद्धवनदेवताञ्जितपेटिकायमानरसालपल्लवसमासीनकोकिलकुलं तरुणजनद्वयविदा-
रणदारुणकुसुमबाणनखरायमाणकिंशुककुसुमसकुलं मदननरपालकनकदण्डायितकेसरकुसुमभामुरं

[अथेति—अथ विवाहानन्तरं वीरः शूरो जीवन्धरः सात्यन्धरः, गन्धर्वदत्तया वीणाविजयलब्धया
लेखरसुतया, समं सार्धं, संसारविषयोद्भवं संसारविषयसमुपपन्नं यथायोग्यं यथाहं भोगं पञ्चेन्द्रियं
विषयम्, अनुभवञ्जिति शेषः । रेमे रमने स्म ॥ १ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरं, वसन्तसमयाभिधो वसन्तकालनामधेयः, कालः समयः समागतः सम्प्राप्तः ।
वनं च काननं च, वृक्षलताभ्याप्तं तरुमलतिभ्याप्तं, जननेत्रसुखावहं लोकलोचनाद्वाद्दयकम् अभूदिति
शेषः ॥ २ ॥]

साकन्देति—पिकानां कोकिलानां मञ्जुगानेन मनोहरसंगीतेन कलिताः सहितास्तैः, माकन्द-
द्रुमाणामात्रानोकहानां मज्जर्थः पुष्पवजस्तासां मधुमर्यां मकरन्दप्रवाहास्तासु संसक्ता निर्लीना ये माध्वीलिङ्गो-
द्भमरास्तेषाम्, भङ्गारैरव्यक्तशब्दविशेषैः, मारीत्सवं कामाललासमाशंसन्ति सूचयन्तीत्येवं शालाः, कुरवकेषु
वृक्षविशेषेषु प्रोन्मीलितैर्विकसितैः, दन्ताभैर्दर्शनसदृशैः, कोरकैः कुड्मलैः, विहसत् हास्यसहितं मुखं येषां
ते, विरहिणां त्रियोगिनाम्, मर्मच्छिदायां मर्मस्थानविदारणे कर्मठा दक्षाः, केचन केऽपि, वासन्तिका इति
बावन्, वासरा दिवसाः, प्राप्ताः समागताः । शार्ङ्गलविक्रीडितच्छन्दः ॥ १ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, वनं विपिनम्, ईदृग् अजायत बभूव, कीदृगित्याह—जगज्ज-
याय लोकविजयायोद्युक्तस्तत्परो यः पञ्चबाणः कामस्तस्य प्रयाणं प्रस्थानं तस्य सूचका निवेदका ये माञ्जिष्ठ्या
मञ्जिष्ठेन वर्णेन रक्ता दूष्यनिलयाः पटगृहाणि तेषां निकाशाः सदृशा ये पल्लविताशोकाः किसलवितकङ्कल-
यस्तैः पेशलं सुभगम्, सुवर्णशृङ्खलैः कनकशृङ्खलैः सञ्चदाः समन्ताद्बद्धा वनदेवतानां वनाधिपानुदेवीनां
या अञ्जितपेटिकाः सुन्दरमञ्जुपास्तद्वयाचरन्तो ये रसाला आञ्जवृक्षास्तेषां पल्लवेषु किसलवेषु समासीनं
समुपविष्टं कोकिलकुलं परपुष्टसमूहो यस्मिंस्तत्, तरुणजनस्य सुवसमूहस्य हृदयं तस्य विदारणे द्वेधी-
करणे दारुणानि कठोराणि यानि कुसुमबाणस्य कामस्य नखराणि नखानि तद्वदाचरन्ति यानि किंशुककुसुमानि
पलाशपुष्पाणि तैः सकुलं व्याप्तम्, मदननरपालस्य कामभूपालस्य कनकदण्डायितानि सुवर्णदण्डसज्जितानि
यानि केसरकुसुमानि वकुलपुष्पाणि तैर्भासुरं शोभमानम्, विलीना अन्तर्गताः शिखीमुखा बाणा यस्य

विलोनिशिलीमुखजराभीरुशरधिसरूपपाटलपटलं विद्योगिजनस्वान्तनितान्तकुन्तनकुन्तायितकैतक-
दन्तुरितं वनमजायत ।

मार्गे मार्गे माधवीभानिनीभिः सूनार्चाभिर्मोनितो वातपोतः ।

भृङ्गस्त्रीणां गीतसक्तं कुरङ्गमारुह्यासावाववौ मन्दमन्दम् ॥ २ ॥

पुराभिरीयुः प्रमदाजनेन पौराः समस्ता नरपाळमुख्याः ।

क्रीडां विधातुं द्विविधे वनेऽपि मधौ दुरन्ते विरहिमजस्य ॥ ३ ॥

तुङ्गं शताङ्गमारुढः स्वामी सहचरैः सह ।

पौरस्त्रीनयनानन्दमातन्वभिरगात्पुरात् ॥ ४ ॥

ततो जनकोलाहलोद्भ्रान्तशकुन्तवृन्दतया माधवागमनकौतुकेनोत्थितवैजयन्तीमिव सञ्च-
रञ्चञ्चरीकधोरणीहरिन्मणिमयतोरणमालाविराजितां पल्लवकवलनतत्परपयोजबान्धवस्यन्दनगन्धर्व-
वदनविलनिपतितफेनशकलसंभाव्यकलिकाविलसितोन्नतमहीरुहराजितामभिसारिकामिवोद्यैः स्तन-
शिखरशोभितपत्रविचित्रामनेकविटपसंस्पृष्टपयोधरतटां चारामवीथीमासाद्य पौराः पुष्पापचयं

तथाभूतो यो जराभारोः कामस्य शरधिरिषुधितस्य सरूपं सदृशं पाटलपटलं स्थलकमलसमूहो यस्मिन्तत्,
विद्योगिजनस्य विरहिमर्षस्य स्वान्तं चित्तं तस्य नितान्तमन्यन्तं यत्कुन्तनं छेदनं तस्मिन् कुन्तायितानि
भङ्गलयितानि यानि कैतकानि कैतकापुष्पाणि तैर्दन्तुरितं व्याप्तम् ।

मार्गे मार्गे इति—मार्गे मार्गे प्रतिमार्गम्, माधव्य एव मानिन्यस्ताभिर्वासन्ताल्लनाभिः 'अतिमुक्तः
पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः, सूनैर्वाः सूनार्चाः पुष्पपूजास्ताभिः पुष्पवृष्टिभिरिति यावत्,
मानितः समादृतः असीं वातपोतः पवनबालको मन्थरसर्मार इति यावत्, भृङ्गस्त्रीणां भ्रमरीणाम्, गीते
सक्तो गीतसक्तस्तं गानावलीनम्, कुरङ्गं हरिणम्, आरुह्याविष्टाय, मन्दमन्दं यथा स्वासथा, आवावी
वाति स्म 'या गतिगान्धनयोः' इत्यस्य लटि रूपम् । भृङ्गस्त्रीणां गीतावसक्तत्वात्कुरङ्गो मन्दं मन्दं गान्यत-
स्तत्रारुढो वातपोतोऽपि मन्दं मन्दं वाति स्मेति स्वतःसिद्धमेतत् ॥ २ ॥

पुरान्निरीयुरिति—विरहिणां विद्योगिनां व्रजः समूहस्तस्य, दुरन्ते दुःखस्वरूपे, मधौ वसन्ते,
द्विविधेऽपि द्विप्रकारेऽपि, वने कानने ललिते च 'वनं नपुंसकं वीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी, क्रीडां
केलिम्, विधातुं कर्तुम्, नरपाळो नृपतिर्मुख्यः प्रधानो येषु ते, समस्ता निखिलाः, पुरे मद्याः पौरा नागरिकाः
प्रमदाजनेन वनिताजनेन सार्धमिति शेषः, पुराङ्गरात्, निरीयुर्निर्जग्मुः ॥ ३ ॥

तुङ्गं शताङ्गमिति—तुङ्गं समुन्नतम्, शताङ्गं रथम्, आरुढोऽधिष्ठितः, स्वामी जीवन्धरः, पौरकाणां
नारीणां नयनानां लोचनानामानन्दं हर्षम्, आतन्वन् विस्तारयन्, सन् सहचरैर्मित्रैः, सह साकम्, पुरात्
नगरात्, निरगाच्चिर्जगाम, 'इण् गती' इत्यस्य लुङि रूपम् 'इणो गा लुङि' इति धातोर्गादेशः, गातिस्थेति-
सिचो लोपः ॥ ४ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, आरामवीथीमुपवनपदवीम्, आसाद्य प्राप्य, पौरा नागराः, पुष्पाणा-
मवधयः पुष्पावधवस्तं कुसुमप्रोटनम्, कर्तुं विधातुम्, आरभन्त तत्परा बभूवुः, अथ कथम्भूतामारामवीथी-
मिति वर्णयति—जनानां लोकानां कोलाहलेन कलकलशब्देनोद्भ्रान्तं समुत्पतितं शकुन्तवृन्दं पक्षिसमूहो
यस्यास्तस्या आव्रतन्तत्ता तथा, माधवस्य वसन्तस्वागमनमापतनं तस्मिन् कौतुकं कुतुकं समुल्लास इति
यावत्, तेन, उन्विष्टोपरि धारिता वैजयन्ती पताका यथा तथामृतामिव, सम्भरतां भ्रमतां चञ्चरोकाणां
भ्रमराणां धोरण्यः षड्कथ एव हरिन्मणिमयतोरणमाला मरकतमणिनिर्मितवन्दनजस्ताभिर्विराजिता
शोभिता ताम्, पल्लवार्वा कितलयाणां कवलने अङ्गणे तत्परा उद्युक्ता ये पयोजबान्धवस्यन्दनस्य सूचरथस्य
गन्धर्वा इवास्तेषां वदनविलम्बो मुखगुह्यो निपतितैः स्खलितैः फेनशकलैः छिन्दोरक्षणैः सम्भाष्याः
समुप्रेष्या याः कलिकाः कुङ्कुमलानि ताभिर्विकसिता विशोभिता य उन्नतमहीरुहाः समुत्तुङ्गहृष्टास्ते राजिता
शोभिता ताम्, अभिसारिकामिव कुल्लामिव, उभयोः सादर्यमाह—उच्चैर्वावनातिरेकेण समुत्थितयोः
स्त्वयोः कुचयोः शिखरेऽभ्यागे, शोभितानि विकसितानि यानि पत्राणि कुङ्कुमकस्तूषादिरचितरचनाविरो-

कर्तुमारभन्त । तत्र निजकान्तां कोपकलुषितस्वान्तामाध्याय कश्चिदाह ।

प्रसारय दृशं पुरः क्षणमिदं वनं विन्दतां

स्थलोत्पलकुलानि वै कलय तन्वि मन्दस्मितम् ।

पतन्तु कुसुमोच्चया दिशि दिशि प्रहृष्टालयः

स्फुटीकुरु गिरं पिकः सपदि मौनमाढीकताम् ॥ ५ ॥

परिफुल्लनघपल्लवतल्लजाधरपुटां विकचकुसुममन्दहासां चञ्चरीकचूचुकमेचकितगुलुच्छ-
स्तनयुगलां वासन्तीलतामन्यामिव लताङ्गीं पश्यन्तमात्मानं प्रति कुपितां प्रेयसीं परिसान्त्वयितुकामः
कश्चिदेवमब्रवीत् ।

सञ्चारिणी खलु लता त्वमनङ्गलक्ष्मी-

रम्यानपल्लवकरा प्रमदालिजुष्टा ।

यस्या गुलुच्छयुगलं कठिनं विशाल-

शाखे शिरीषसुकुमारतमे मृगाक्षि ॥ ६ ॥

उपरिजतरुजार्थं वामहस्तेन काचिद्-

विधृतसुरभिशाखा सन्त्यहस्ताप्तकाङ्क्षी ।

अमलकनकगौरी निर्गलङ्गीविबन्धा

नयनसुखमनन्तं कस्य वा द्राक्षन् तेन ॥ ७ ॥

पास्तेर्विचित्राद्भुता ताम्, पक्षे उच्चैस्तनेषु समुन्नतेषु शिखरेष्वग्रभागेषु शोभितैर्विलसितैः पत्रैर्दलैर्विचित्रा-
मद्भुताम्, अनेकैर्बहुभिर्विदपैर्भुजङ्गैः संस्पृष्टे संमर्दिने पयोधरतटे स्तनतारे यस्यास्तामभिसारिकाम्, पक्षे-
ऽनेकविदपैर्बहुशाखाभिः संस्पृष्टमामृष्टं पयोधरतटं मेघतीरं यया ताम् । शिल्पोपमा । तन्नरामनीध्याम्, कोपेन
क्रोधेन कलुषितं मलिनं स्वान्तं चित्तं यस्यास्ताम्, निजकान्तां स्ववल्लभाम्, आध्याय विचार्य, कश्चिन्कोऽपि
युवा, आह कथयति ।

प्रसारयेति—हे तन्वि हे कृशाङ्गि ! पुरोऽग्रे दृशं दृष्टिम्, प्रसारय क्रोधजन्यनिर्मालनं व्यक्त्वा प्रसृतां
कुरु, येन, इदमेतत्, वनं गहनम्, वै निश्चयेन, क्षणं क्षणकालं यावत्, स्थलोत्पलानां स्थलारविन्दानां
कुलानि समूहान्, विन्दतां लभताम्, मन्दस्मितं मन्दहसितम्, कलय धारय, येन दिशि दिशि प्रतिकाष्टम्,
प्रहृष्टाः प्रसन्ना अल्यो भ्रमरा वैस्ते तथाभूताः, कुसुमोच्चयाः पुष्पसमूहाः, पतन्तु वर्षन्तु, गिरं वार्णाम्,
स्फुटीकुरु प्रकटय, येन, पिको वनप्रियः, सपदि कटिति, मौनं लज्जाजन्यं तूर्णान्भावम्, आढीकताम्
प्राप्तांनु । पृथ्वीच्छन्दः ॥ ५ ॥

परिफुल्लेति—परिफुल्लाः समुल्लसिता ये नवपल्लवतल्लजाः प्रत्यप्रकितलयश्रेष्ठास्त एवाधरपुटं
दन्तच्छदपुटं यस्यास्ताम्, विकचानि प्रफुल्लानि कुसुमानि पुष्पाण्येव मन्दहासो मन्दस्मितं यस्यास्ताम्,
चञ्चरीकचूचुकभ्यां भ्रमरस्तनाप्राग्भ्यां मेघकितं मलिनं गुलुच्छस्तनयुगलं स्तवककुचद्वन्द्वं यस्यास्ताम्,
वासन्तीलतां माधवीवल्लभाम् अन्यां द्वितीयाम्, लताङ्गीमिव ललनामिव, पश्यन्तमवलोकयन्तम्, आत्मानं
स्वम्, प्रतिकुपितां कोपयुकाम्, प्रेयसीं प्रियाम्, परिसान्त्वयितुकामः शमयितुमनाः, कश्चिन्कोऽपि युवा,
एवमनेन प्रकारेण, अब्रवीत्-जगाद् ।

सञ्चारिणीति—हे मृगाक्षि हे मृगलोचने ! खलु निश्चयेन, अनङ्गलक्ष्मीः कामध्याः, त्वम्, सञ्चारिणी
सञ्चरणशीला, लता वल्लरी, असीति शेषः, कथम्भूता त्वमिति चेत् ? अमलानावशुष्की पल्लवी किसलय-
वित्र करी हस्तां यस्याः सा, प्रमदालिभिः प्रहृष्टसर्लाभिरेव प्रमदालिभिः प्रमत्तभ्रमरैर्जुष्टा सेविता. यस्यास्तव,
कठिनं कठोरम्, कुचद्वन्द्वमिति शेषः, गुलुच्छयुगलं स्तवकयुगम्, शिरीषादपि कर्पातगादपि सुकुमारतमे
मृदुलतमे बाहू इति शेषः, विशालशाखे सुदीर्घलते स्त इति शेषः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६ ॥

उपरिजतरुजार्थम्—उपरिजतमूर्ध्वोपगन्तं यत्तरुजं पुष्पं तस्माद्विदमि-युपरिजतरुजार्थम् वामहस्तेन

काचिद्वराङ्गी कमितुः पुरस्तादुदस्तबाहोः कुसुमोद्यतस्य ।
मूलं नखाङ्गाश्रितमंशुकेन तिरोदधे मङ्क्षु करान्तरेण ॥ ८ ॥

अन्तर्बणं करसरोरुहकान्तिभिन्नं
पत्रवर्जं सपदि पल्लवशङ्क्याभ्याम् ।
संस्पर्शमार्दवकलाविरहाद्विसृज्य
गुच्छभ्रमेण नखकान्तिमहो चकर्ष ॥ ९ ॥

वपुषि कनकगौरे चम्पकानां स्रगोपा
वितरति परभागं नेति कश्चिस्त्रियायाः ।

उरसि वकुलमालामावबन्धाम्बुजाभ्याः
स्तनकलशसमीपे चालयन्पाणिपद्मम् ॥ १० ॥

वक्षःस्थलेष्वत्र चकोरचक्षुषां प्रियैः प्रकृतप्राः सुममालिका वसुः ।

अन्तःप्रवेशोद्यतशम्बरद्विषः सूनाततास्तोरणमालिका इव ॥ ११ ॥

एवं वनविहारपरेषु पौरेषु, तत्र सप्ततन्तुमारभमाणैर्द्विजैर्हविःस्पर्शनजनितकोपनैर्हन्यमान-

सत्यकरणे, विधत्ता गृहीता सुरमिशाला चम्पकशाला यथा सा 'सुरभिः शल्लकी मानुभिन्सुरागोपु योषिति ।
चम्पके न वमन्ते च तथा जातीफले पुमान्' इति मेदिनी, अत्रभ्यहस्तेन दक्षिणकरेणाग्रा गृहीता काङ्क्षा
मेखला यथा सा, अमलकनकमिव निर्मलकाञ्चनमिव गौरं पीतवर्णा, निर्गलन् संसमानो नीविबन्धोऽथोवक्त्र-
प्रस्थिबन्धनं यस्याः सा, काचित्कापि, कामिनी कस्य वा दर्शकस्य, द्राम् रुदिति, अनन्तमपरिमितम्,
नयनसुखं लोचनानन्दम्, न तेने न विस्तारयामास, अपितु सर्वस्यापीति भावः ॥ मालिनीच्छन्दः ॥ ७ ॥

काचिदिति—काचित्कापि, वराङ्गी ललना, कमितुः पत्न्युः पुरस्तादग्रे, कुसुमाद्य पुष्पाद्योद्यतः
समुत्थापितस्तस्य, उदस्तबाहोरुच्छिन्नभुजस्य, नखाङ्गाश्रितं नखकृतसहितम्, मूलं कक्षम्, मङ्क्षु क्षिप्रम्,
करान्तरेण हस्तान्तरेण अंशुकेन वस्त्रेण, तिरोदधे तिरोहितं चकार । स्वभावोक्तिः ॥ ८ ॥

अन्तर्वर्णमिति—अन्तर्वर्णं वनमध्ये 'प्रनिरन्तःशरेत्पुल्लताम्'—इति णवम् । अस्या काचित् कामिनी,
संस्पर्शं स्पर्शने मार्दवकलाया कोमलताविज्ञानस्य विरहादभावात्, करसरोरुहस्य पाणिपद्मस्य कान्त्या
दीप्या भिन्नं भिन्नं भिन्नवर्णमिति यावत्, पत्रवर्जं पत्रसदृहम्, सपदि शीघ्रम्, पल्लवशङ्क्या कितलय-
आभ्या, त्रिमृज्य स्पृश्या, गुच्छभ्रमेण स्तवकसन्देहेन, नखकान्तिं नखदर्शितम्, चकर्ष कर्षतिस्मेत्यहो
आश्चर्यम् । भ्रान्तिमान् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ९ ॥

वपुषीति—कश्चिक्कोऽपि पुत्रा, प्रियायाः प्रियस्याः, कनकमिव सुवर्णमिव गौरं पीतं तस्मिन्,
'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चाभिवेद्यन्' इति मेदिनी, वपुषि शरीरे, एषा चम्पकानां पट्पदातिथीनाम्,
वक्त्रमाला, परभागं शोभातिशयम्, न वितरति न ददाति, पीते शरीरे चम्पकानां पीता माला न शोभत
इति भावः, इति हेतोः, अम्बुजाभ्याः कमललोचनायाः उरसि वक्षसि, स्तनकलशसमीपे कुचकुम्भाभ्यर्णे,
पाणिपद्मं करकमलम्, चालयन् संचारयन्, वकुलमालां केसरलजम्, आवबन्धं बध्नाति स्म । कुचस्पर्शलोभा-
द्वकुलमालामावध्नाति स्मेति भावः । मालिनीच्छन्दः । काव्यलिङ्गम् ॥ १० ॥

वक्षःस्थलेष्विति—अत्रारामवीथ्याम्, प्रियैर्बद्धमैः, चकोरचक्षुषां जीवजीवलोचनानाम्, वक्षः-
स्थलेषु बाह्वन्तरप्रवेशेषु, प्रकृता रचिताः, सुममालिकाः पुष्पलजः, अन्तःप्रवेशे हृदयाभ्यन्तरप्रवेशे
उद्यतस्तत्परो यः शम्बरद्विट् कामस्तस्य, सूनैः पुष्परातता व्याप्ताः, तोरणमालिका इव बन्दनलज इव,
वसुः शुशुभिरे । उत्प्रेक्षा । इन्द्रवंशावंशस्थयोः सम्मिश्रणादुपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, पौरेषु नागरिकजनेषु, वने विहारो वनविहारस्तस्मिन्परास्तेषु
कान्तारजमनालक्तेषु सस्युः, तत्र वने, सप्ततन्तुं मङ्क्षु 'सप्ततन्तुर्मलः क्रतुः' इत्यमरः, आरभमाणैः प्रारब्धं
कुर्वन्ति, हविषो होमद्वयस्य स्पर्शनेनामर्शेन जनितं समुत्पन्नं कोपनं क्रोधो येषां तैः, द्विजैर्विजैः 'दन्तविप्राण्डजा

मन्तरुत्कूलितदुःखाम्बुधिघोषमिव प्राणमहीपालस्य प्रयाणसंसूचकभेरीभाङ्गारमिवाक्रन्दनारावमात-
न्वानमन्तरुज्ज्वलितदुःखाम्बिज्वालामिव शोणितधारासुद्विरन्तं सारमेयमवलोक्य, अपारकरुणाकरो
जीवन्धरो बहुप्रयत्नैरपि प्रत्युज्जीवयितुमशक्नुवानः परलोकसमर्थापनपरतन्त्रं पञ्चमन्त्रमुपादिक्षत् ।

अवसा परमं मन्त्रं मनसा हन्त मा स्पृशन् ।

कुक्कुरो विजहौ प्राणान्दुःखलेशविवर्जितः ॥१२॥

चन्द्रोदयाङ्गयगिरौ विमलोपपाद-

शय्यातले रुचिरवैक्रियिकाख्यदेहे ।

अग्नी सदंशुकधरो नवयौवनश्रोः

प्रादुर्बभूव स सुदर्शननामयक्षः ॥१३॥

राकाचन्दिरेतदत्तदास्यममलं यस्यास्यपङ्केरुहं

नेत्रे वीतनिमेषकेऽकलयतां निष्कम्पमीनश्रियम् ।

पाणी कल्पकपल्लवप्रतिष्ठीणी मागिक्यभूषोज्ज्वला

मूर्तिः पुष्पितकल्पपादपलतास्फूर्तिस्तदाजृम्भत ॥१४॥

द्विजाः' इत्यमरः, हन्वमानं मायमाणम्, अन्तरभ्यन्तर उत्कूलितः कूलमुक्ताम्बु इद्विगतो दुःखाम्बुधिरसात-
सागरस्तस्य घोषः शब्दस्तमिव, प्राणमहीपालस्य जीवितजगतीपतेः, प्रयाणसंसूचकः प्रस्थाननिवेदको
यो भेरीभाङ्गारस्तमिव, आक्रन्दनारावं रोदनध्वनिम्, आतन्वानं विस्तारयन्तम्, अन्तरभ्यन्तर उज्ज्वलितः
प्रदीप्तो यो दुःखाम्बिज्वालावैश्वानरस्तस्य ज्वालार्चिस्तामिव, शोणितधारां रुधिरसन्ततिम्, उद्विरन्तं
वमन्तम्, सारमेयं सरमासुतं कुक्कुरमिति यावन्, अवलोक्य इष्टा, अपारकरुणाकरोऽनन्तदयासागरः,
जीवन्धरः सम्बन्धरसुतः, बहुप्रयत्नैरपि भूरिप्रयासैरपि, प्रत्युज्जीवयितुं प्रत्युज्जीवितं कर्तुं, अशक्नुवामो-
ऽस्तमर्थः सन्, परलोकस्य स्वागादेः समर्थापने प्रापणे परतन्त्रं समर्थम्, पञ्चमन्त्रं नमस्कारमन्त्रम्,
उपदिदेश, 'शल इगुपधादनिटः क्तः' इति क्तः । पञ्चमन्त्रोऽयं यथा 'णमो हरहंताणं णमो सिद्धाणं णमो
आइरियाणं । णमो उवज्झायाणं णमो लाणं सव्वसाहूणम्' ।

अवसेति—कुक्कुरो मण्डलः, परमं सर्वोत्कृष्टम्, मन्त्रं पञ्चनमस्कारमन्त्रम्, अवसा कर्णेन
स्पृशन् स्पृष्टं कुर्वन्, मनसा चेतसा मा स्पृशन् नो स्पृशन्, दुःखस्य लेशेन विवर्जितो दुःखलेशविवर्जितः
असातांशपरिमुक्तः सन्, प्राणान्—आयुःप्रभृतीन्, विजहौ तत्त्वाज्, 'आहाक् त्यागे' इत्यस्य लिटि रूपम् ।
हन्तेति हर्षे । यद्यसौ मनसापि मन्त्रं स्पृशेत्तर्हि सर्वदुःखेन परिवर्जितो भवेदिति तत्त्वम् ॥ १२ ॥

चन्द्रोदयाङ्गयगिराविनि—स कुक्कुरः, चन्द्रोदयाङ्गयगिरौ चन्द्रोदयनामपर्वते, विमलञ्च तदुपपाद-
शय्यातलञ्चेति विमलोपपादशय्यातलं तस्मिन् निर्मलोपपादशयनतले, देवनारकाणां हि जन्म स्वावासेषु
निश्चितेषु शयनविशेषेषु भवति । ते च शयनविशेषा 'उपपादशय्या' इति नाम्ना प्रकीर्त्यन्ते, देवनारका अग-
र्भजन्मानो भवन्तीति तत्त्वम् । रुचिरो मनोहरश्चासौ वैक्रियिकाख्यदेहश्च वैक्रियिकनामशरीरश्च तस्मिन्,
अग्नी मालाधरः 'अस्मायामेधामजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । सदंशुकधरः सङ्घस्त्रधारकः, नवयौवनमीर्नूतन-
तारुण्यलक्ष्मीकः, सुदर्शननामयक्षः सुदर्शनाभिधानव्यन्तरविशेषः, प्रादुर्बभूव समुत्पन्नो बभूव । यच्चोऽष्टवि-
धव्यन्तरदेवान्यतमः । तथाहि—'व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः' इति ॥ १३ ॥

राकाचन्दिरेति—यस्य सुदर्शनयक्षस्य, तदा प्रादुर्भूतिसमय एव, अमलं निष्कलञ्चम्, आस्यमेव-
पङ्केरुहमित्यस्यपङ्केरुहं सुलक्ष्मलम्, राकाचन्दिराय पूर्णिमारजनीशाव दत्तं दास्यं येन तत् तथाभूतम्,
अभूदिति शेषः । वीतं गतं निमेषकं पथमस्पन्दनं यद्योन्ते, नेत्रे नयने, निष्कम्पयोर्निष्कलयोर्मौनयोः श्रीः शोभा
ताम्, अकलयताम्—अविभृताम्, पाणी हस्ती, कल्पकपल्लवयोः सुरतरुकिंसल्लवयोः प्रतिष्ठीणी प्रतिद्विष्टिनी,
आसतामिति शेषः, मागिक्यानां रत्नाणां भूषा आभरणानि तामिरुज्ज्वला निर्मला, मूर्तिः शरीरम्, पुष्पिता
चासौ कल्पपादपलता चेति पुष्पितकल्पपादपलता कुसुमितकल्पानोकहवल्ली तस्याः स्फूर्तिरिव स्फूर्तिः

इतः कल्पतरुषु प्रमोदवाष्पविन्दूनिव प्रसूननिकरानवकिरत्सु, दुन्दुभिस्वनितेषु दिगन्तरालविजृम्भितेषु, मन्दारवनकुटुम्बिगन्धवहस्तनन्धये मन्दसञ्चारमन्धरे, रविकोटिसदृशेषु यक्षेषु समन्तात्प्रणामदक्षेषु, मञ्जुमञ्जीररवमुखरितदिगन्तरासु सुराङ्गनासु मधुरगानकलाविलसितनर्तनकुशलासु, सुसौत्थित इवायं दिशि दिशि दृशं व्यापारयन्, विस्मयसमदपूरयोः संगमे निमग्नः, तत्क्षणजनितावधिज्ञानतरणिमवलम्ब्य प्रबुद्धजीवकोपदिष्टमन्त्रप्रभावविलसितदेवभूयः, तत्र जयेत्यादिशब्दमुखरमुखैर्निखिल्यैः सप्रश्रयमेत्य किरीटमणिघृणिराजिनीराजितचरणनीरेजैर्विज्ञापितं मङ्गलमज्जनजिनेन्द्रपूजादिकं यथानियोगमातन्वन्, जीवन्धरस्वामिवरिवस्थापरायणः परिवारैः सह तदुपकण्ठमाटिटीके ।

तवार्य मन्त्रप्रभवा समेदृशी विभूतिरित्यादिनुतिं समाचरन् ।

विधाय पूजामिह जीवकस्य वै प्रादान्मुदा दिव्यविभूषणान्यसौ ॥१॥

['स्मर्तव्योऽस्मि महाभाग व्यसनोत्सवयोस्त्वया ।

कर्तव्योऽहं कृतार्थश्चेत्युक्त्वा देवस्तिरोऽभवन् ॥]

शोभा यस्य तथाभूता, अजृम्भत वृद्धे, पूर्णतालप्यवर्ता बभूवेति भावः । उपमाशार्दूलविक्रीडितकल्लन्दः ॥१॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, कल्पतरुषु देवानोकहेषु, प्रमोदवाष्पविन्दूनिव हर्षाश्रुसीकरानिव, प्रसूननिकरान् पुष्पसमूहान्, अवकिरत्सु वर्षत्सु, दुन्दुभिनां मेरीणां स्वनितानि शब्दास्तेषु, दिगन्तरालेषु काष्ठामध्येषु विजृम्भितानि प्रसृतानि तेषु, मन्दारवनमेव कल्पानोकहकाननमेव कुटुम्बी गृहस्थस्तस्य गन्धवह एव वायुरेव स्तनन्धयो बालकस्तस्मिन्, मन्दसञ्चारेण शनैःशनैर्गमनेन मन्धरो मन्दस्तथाभूते, रविकोटिभिर्वदुभिः सूर्यैः सदृशाः सदृशास्तेषु, यक्षेषु व्यन्तरामरविशेषेषु, समन्तात्परितः, प्रणामे नमस्करणे दक्षाः समर्थास्तेषु, मञ्जुना मनोहरेण मञ्जीररवेण नूपुरनिनादेन मुखरितानि वाचालितानि दिगन्तराणि काष्ठामध्येषु अभिस्तासु, सुराङ्गनासु देवाषु, मधुरगानकलया सुन्दरसंगीतवैदग्ध्या विलसितं शोभितं यत्नतः नृत्यं तस्मिन् कुशला निष्णातास्तासु सर्ताषु, अत्र सर्वत्र 'यस्य च भावे भावलक्षणम्' इत्यनेन सप्तर्ष्या, आदौ सुतः परचादुत्थित इति सुसौत्थितः शयनानन्तरमुत्थितः स इव, दिशि दिशि प्रतिदिशम्, वीप्सार्थं द्विवम्, दृशं लोचनम्, व्यापारयन् संचारयन्, विस्मयश्चाद्भुतं च समदपूरश्च हर्षसमूहश्चेति तौ तयोः, संगमे संमेलने, निमग्नो द्रुष्टिः, तत्क्षणं तत्कालं जनितं समुत्पन्नं यदवधिज्ञानमेव अवधियोध एव तरणिः सूर्यस्तम्, अवलम्ब्य समाश्रित्य तत्प्रयोगेणैति यावत्, जीवकेन जीवन्धरेणोपदिष्टः आवितो यो मन्त्रः पञ्चनमस्कारमन्त्रस्तस्य प्रभावेण माहात्म्येन विलम्बितं प्राप्तं यद् देवभूयं देवत्वम् तत्, प्रबुद्धं ज्ञातं जीवकोपदिष्टमन्त्रप्रभावविलसितदेवभूयं येन तथाभूतः, अयं कुक्कुरचरो यक्षः, अत्र स्वायामे, जयेत्यादिशब्दैर्मुखराणि वाचालितानि मुखानि वदनानि येषां तैः, निलिनीर्देवैः सप्रश्रयं सविनयम्, गन्धामय किरीटमणीनां मौलिरत्नानां घृणिराजिभिः किरणपङ्क्तिभिर्नीराजिते कृतारात्रिके चरणनारेजे पादारविन्दे रसस्थाभूतैः सन्निः, विज्ञापितं निवेदितम्, मङ्गलमज्जनं मङ्गलस्नानं जिनेन्द्रपूजा जिनसपर्या आदौ रसिस्तम्, कार्यम्, नियोगमनतिक्रमेति यथानियोगं यथानियमम्, आतन्वन् कुर्वन्, जीवन्धरस्वामिनो वरिवस्थायां पूजायां परायणस्तत्परः सन्, परिवारैः परिजनैः, सह सार्धम्, तदुपकण्ठं जीवन्धरपार्श्वम्, आटिटीके—आजगाम । 'टीकृ गती' इत्यस्याङ्पूर्वस्य लिटि रूपम् ।

तवार्य मन्त्रप्रभवेति—हे आर्य ! हे पूज्य ! मम मण्डलचरस्य, ईदृशी भवन्नयनगोचरा, विभूतिरैश्वर्यम्, तव भवतः, मन्त्रः पञ्चनमस्कारात्मकः प्रभवः कारणं यस्यास्तथाभूता, अस्तीति शेषः, इत्यादिनुतिमित्येवमादिकस्तुतिम्, समाचरन्कुर्वन्, असौ यक्षः, इह राजपुरनगरोपवने, जीवकस्य जीवन्धरस्य, पूजां सपर्याम्, विधाय कृत्वा, मुदा हर्षेण, दिवि भवानि दिव्यानि तानि च तानि विभूषणानि चेति दिव्यविभूषणानि स्वर्गोपाभरणानि तानि, प्रादाद् दत्तवान्, वै पादपूरणे निश्चये वा । वंशस्थेन्द्रवंशयोरुपमिश्रणानुपजातिवृत्तम् ॥ १५ ॥

['स्मर्तव्योऽस्मीति—हे महाभाग हे महेन्द्र ! अहमेव मण्डलचरो जीवकस्य भवता व्यसनोत्सवयोः

१ एष श्लोकोऽमुद्रितपुस्तके नास्ति ।

अथ ललान्तपतपनविम्बे गगनकाननमध्यपुञ्जीभूतद्वहुताशनसकाशे, सशावकमृगपूगेन सह मूलतलमाश्रिते नमेरुतरुच्छाये, सरोराजहंसेषु नलिनमुल्लङ्घ्य पत्रच्छायाभाश्रितेषु दीर्घिकाजलेषु शफरोद्वर्तनैराकसंतापादिव कथसु, शिखण्डिसु नृत्तलीलाविरहेऽपि बर्हभारं क्षत्रीकृत्य केकिनीः सेवमानेषु, मधुकरेषु गजगण्डतलात्कर्णपालीमाश्रितेषु, कुसुमावचयश्रान्ताभिः कान्ताभिः सह व्यात्युत्तिकां कर्तुकामा भर्तारः शनैः शनैर्नवापगमाजग्मुः ।

नवापगेयं नलिनेक्षणां द्विजारवैर्द्राक्कुशलानुयोगम् ।

विधाय डिण्डीरमनोज्ञहासा चलोर्मिहस्तैर्दिशति स्म पाद्यम् ॥१६॥

तावद्यौवनदिनमणिप्रकाशपरिवर्धितामोदवक्षोरुहचक्रवाकयुगलासु कान्तिकल्लोलनिर्लोलासु मञ्जुगुञ्जकलहंसकास्वपरास्थिव तरङ्गिणीषु पुरतरुणीषु दयितैः समं सरितमवगाह्य जलक्रीडा-मतन्वतीषु—

कश्चिदम्भसि विकृणितेक्षणं हेमयन्त्रविगलजलैर्मुहुः ।

कामिनीमुखमसिञ्चदक्षसा चन्द्रविम्बमिव द्रष्टुमागतम् ॥१७॥

दुःखसुखयोः, स्मर्तव्यः स्मरणीयः अस्मि । अहं कृतार्थः कृतकृत्यः, कर्तव्यो विधातव्यः । इत्युक्त्वा देवो वक्षः, तिरोऽभवत् अन्तर्दधे ।]

अथ ललान्तपतपनविम्ब इति—अथानन्तरम्, ललान्तं भालं तपतीति ललान्तपतं तच्च तत्तपन-विम्बञ्च सूर्यविम्बञ्चेति तस्मिन्, गगनकाननस्वान्तरिकारण्यस्य मध्ये पुञ्जीभूतो राशीभूतो यो द्वहुता-शनो वनानलस्तस्य सकाशं सदृशं तस्मिन् सति, नमेरुतरुच्छायावृक्षस्य छायाभातप इति नमेरुतरुच्छायम् तस्मिन् 'छाया वाहुल्ये' इति क्लृप्तवत्, सशावकानां शिशुसहितानां मृगाणां हरिणाणां पृगः समूहस्तेन, सह सार्धम्, मूलतलमधस्तलम् आश्रिते प्राप्ते सति, सरसि विद्यमाना राजहंसा इति सरोराजहंसास्तेषु, कासारमिनच्छदविशेषेषु, नलिनं कमलम्, उत्सृज्य स्वक्त्वा, पत्रच्छायां दलानानपम्, आश्रितेषु प्राप्तेषु सन्सु, दीर्घिकाणां वापिकाणां जलानि तोयानि तेषु, शफराणां तिमीनामुद्वर्तनानि समुच्छलनानि तैः, आर्कसन्तापान् सूर्यकृतसन्तापान्, वक्षसु पच्यमानेषु सन्सु, शिखण्डिषु मयूरेषु, नृत्तलीलाविरहेऽपि नृत्यक्रीडाभावेऽपि, बर्हभारं पिच्छसमूहम्, क्षत्रीकृत्यातपत्रीकृत्य, केकिनीर्मयूरीः, सेवमानेषु समुपचरन्सु सन्सु, मधुकरेषु भ्रमरेषु, गजानां करिणां गण्डतलात्कटप्रदेशात्, कर्णपालीं श्रवणतटम्, आश्रितेषु प्राप्तेषु सन्सु, कुसुमावचयेन पुष्प-श्रोत्रेण श्रान्ताः खिन्नास्ताभिः, कान्ताभिः कामिनीभिः, सह सार्धम्, व्यात्युत्तिकां जलकेलिम्, कर्तुकामा विधातुमुत्तुकाः, भर्तारः स्वामिनः, शनैःशनैर्मन्दं मन्दम्, नवापगां प्रव्यग्रतरङ्गिणीम्, आजग्मुराययुः ।

नवापगेयमिति—इयमेवा, नवापगा नूतननदी, द्विजानां पक्षिणामारवाः शब्दास्तैः, द्राक् कटिति, नलिनेक्षणां कमललोचनानाम् नारीणामिति यावत्, कुशलानुयोगं वेषप्रवरम्, विधाय कृत्वा, डिण्डीर एव फेन एव मनोज्ञहासो मनोहरहासो यस्यास्तथाभूता सती, चलोर्मय एव चपलतरङ्गा एव हस्ताः करास्तैः, पाद्यं पादोदकम्, दिशति स्म दत्तवती ॥१६॥

तावद्यौवननि—तावत् तावता कालेन, यौवनमेव तारुण्यमेव दिनमणिः सूर्यस्तस्य प्रकाशेना-लोकेन परिवर्धितामात्रं समेधितहर्षं वक्षोरुहचक्रवाकयुगलं कुचकोकयुगलं वासु तासु, कान्तयो दीप्तय एव कल्लोलास्तरङ्गास्तैर्निर्लोलाश्चल्लास्तासु, मञ्जु मनोज्ञं यथा स्यात्तथा गुञ्जनि शब्दं कुर्वन्ति यानि मधुरीरकाणि तुलाकोटयस्ताम्येव कलहंसाः कादम्बा वासु तासु, अपरासु द्वितीयासु, तरङ्गिणीषु नदीषु, इव यथा, पुरतरुणीषु नगरनारीषु, दयितैर्वल्लभैः, समं सार्धम्, सरितं खवन्तीम्, अवगाह्य प्रविश्य, जलेन जले वा क्रीडा जलक्रीडा तां जलकेलिम्, आतन्वतीषु विस्तारयन्तीषु सतीषु—

कश्चिदम्भसीति—कश्चिद्विदोऽपि नायकः, अम्भसि सलिले, विकृणितेक्षणे संकोचितनयनम्, द्रष्टु-मवलोकयितुम्, जलक्रीडामिति यावत्, आगतमायातम्, अत्रसा साक्षात्, चन्द्रविम्बमिव शशिमण्डलमिव, कामिनीमुखं वनितावदनम्, हेमयन्त्रासुवर्णयन्त्राद्विगलमिति पतन्ति यानि जलानि तोयानि तैः, सुदुरमेक-वारम्, अस्तिञ्चत् स्थिपेच । रथोद्धतावृक्षम् 'यन्नराविह रथोद्धता लगी' इति कथञ्चात् ॥१७॥

काचन चपलजडापहतदुकूलपट्टे मन्त्रिविजितस्फटिकपट्टे धनजघनफलके नखचूतिव्याजेन मकरकेतनस्य जगज्जयप्रशस्तिवर्णोच्चलिमिव विभाणा, करनिपीडनोद्गीर्णरक्तिमधारामिव विद्रुमयन्त्रनिर्गलत्पयोधारा शयकान्तिसंक्रांतरक्तवर्णतया कुङ्कुमरसानुकारिणी प्रियलपनतले सहर्षं ववर्ष ।

सुदतीकुचकुङ्कुमलाप्रमारात्तरणः कश्चिदसिञ्चदम्बुभिः ।

हृदयस्थलजातरागकल्पदुमपृष्ठयै किमु कामुकः परम् ॥१८॥

अन्या काचिद्वस्त्रं वञ्चयित्वा सख्या साकं वारिमग्ना मुहूर्तम् ।

तस्या गात्रामोदलोभाद्भ्रमश्चिर्भुङ्क्षता सामुनालिङ्गिता च ॥१९॥

सरोजिनीमध्यविराजमाना काचिन्मृगाक्षी कमनीयरूपा ।

वस्रोजकोशा मृदुबाहुनाला नालच्छि वक्रायतपुङ्गवपा ॥२०॥

च्युतैः प्रसूनैर्धनकेशबन्धान्मृगीदृशां तारकिते जलेऽस्मिन् ।

निरीक्ष्यमाणं तरुणैश्चकोरैः कस्याश्चिदास्यं शशभृद्वभूव ॥२१॥

एवं जलक्रीडापरायणेषु पुरतरुणेषु, तटिनीतटालङ्कारभूतयोः कुबेरमित्रकुबेरदत्तनामजलाधि-

काचनेति—चपलं चञ्चलं पक्षे चञ्चलः कृतस्वर इति यावत्, यत् जडं डलयोरभेदाजलं नीरं पक्षे जडो भूतो नायकस्तेनापहतं दूरीकृतं दुकूलपट्टं यस्मात्तस्मिन्, रुपा काम्या विजितः पराजितः स्फटिकपट्टः सितोपलफलको येन तस्मिन्, धनध्यासौ जघनफलकश्च नितम्बपट्टश्चेति धनजघनफलकस्तस्मिन्, नखचूतिव्याजेन नखराघातद्वयेन, मकरकेतनस्य कामस्य, जगतां जयो जगज्जयस्त्रिभुवनविजयस्तस्य प्रशस्तिः कार्यङ्कनम्, तस्या वर्णोच्चलिमिव विभाणा दधाना, काचन कामिनी, करयोः पाण्योर्निपीडनेन संमर्दनातिशयेनोद्गीर्णां प्रकटिता या रक्तिमधारा रुधिरसन्ततिस्तामिव, शयबोहस्तयोः काम्या दीप्या संक्रान्ता विपरिवर्तिनो रक्तवर्णो लोहितवर्णो यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तथा, कुङ्कुमरसं कारमारद्रवमनु करोतीत्येवं शीला ताम्, विद्रुमयन्त्रप्रवालनिमित्तयन्त्राङ्गिर्गलन्ता चाली पयोधारा चेति विद्रुमयन्त्रनिर्गलत्पयोधारा ताम्, प्रियलपनतले वल्लभवदनतले, सहर्षं सप्रमोदम्, ववर्षं वर्षति स्म ।

सुदतीति—तरुणो युवा, कश्चिदोऽपि, कामुकः प्रियः 'प्रियः कामी च कामुकः' इति धनञ्जयः, आरात् समपि 'आगाद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः, शोभना दम्ता यस्याः सा सुदती स्वकीयवल्लभा तस्याः कुचकुङ्कुमयोः स्तनमुकुलकयोरग्रं पुरःप्रदेशम्, हृदयस्थले मनःप्रदेशो जातः समुत्पन्नो यो राग एव प्रीतिरेव कल्पद्रुमः कल्पद्रुमस्तस्य वृद्धयै वर्धनाय, किमु-इति वितर्कं, अम्बुभिः सलिलैः, परममन्तम्, असिञ्चत् सिपेच ॥१८॥

अन्या काचिदिति—अन्या-इतरा, काचि-कापि, वल्लभा, वल्लभं प्रियम्, वञ्चयित्वा प्रतार्य, मुहूर्तं घटिकाद्वयं यावत्, सख्या सहचर्या, साकं सार्धम्, वारिणि जले मग्ना जुद्धेति वारिमग्ना, अभूदिति शेषः, सा च वल्लभा, अमुना वल्लभेन, तस्या वारिमग्नायाः, गात्रामोदलोभाच्चक्रारसुगन्धिलोभात्, भ्रमश्चिः पार्श्वं पर्यटश्चिः भ्रमैरलभिः, जाता कुडा, आलिङ्गिता यमाश्लिष्टा च । शालिनीवृत्तम् ॥१९॥

सरोजिनीमध्येति—सरोजिनीनां कमलिनीनां मध्येऽप्यन्तरे विराजमाना शोभमाना, कमनीयं मनोज्ञं रूपं सौन्दर्यं यस्याः सा, वर्णीजी स्तनी कोशाविव कमलकुङ्कुमलाविव यस्याः सा, ववर्षं वदनमाघतपुङ्गवपद्ममिव विशालविकसितारविन्दमिव यस्याः सा, काचिन् कापि, मृगाक्षी मृगनयनी, नालच्छि नो दृष्टा, सरोजिनी सादरयापृथङ् नाभिजातेति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥२०॥

च्युतैरिति—च्युता इव दृशो नयने यासं तासां मृगलोचनानाम्, धनध्यासौ निविडध्यासौ केशबन्धश्च केशबन्धश्चेति धनकेशबन्धस्तस्मान्, च्युतैः पतितैः, प्रसूनैः कुसुमैः, तारकिते संजाततारके ब्यास इति यावत्, अस्मिन् जले नवापगमनैरे, तरुणैर्बुधभिः, चकोरैर्जीविर्जीवैः, निरीक्ष्यमाणमवलोक्यमानम्, कस्याश्चिदस्या अपि नाभिकायाः, आस्यं मुखम्, शशभृद्वन्धः, वभूव आसीत् ॥२१॥

एवं जलक्रीडापरायणेष्विति—एवमेव प्रकरणे, पुरतरुणेषु नगरनिजैरेषु, जलक्रीडायां वारिकेत्यां परायणास्तपरास्तेषु सन्तु, तटिनीनां नवापगवास्तटस्थ तीरस्वाकङ्कारभूते भूषणीभूते तयोः कुबेरमित्रकुबेर-

सम्भूतयोर्गुणमालासुरमञ्जरीनामधेययोः कन्धारत्नयोः, चन्द्रोदयसूर्योदयाभिधपरस्परपटवासचूर्णो-
त्कर्षस्पर्धया पराजिता नवापगाजलस्नाता मा भूदिति कृतसंगरयोः, कुट्टिन्यौ, चूर्णमादाय, तत्र तत्र
विचार्य, क्रमेण जीवन्धरनिकटमागत्य, चन्द्रोदयसूर्योदययोर्मध्ये कः श्लाघ्य इति पृच्छाञ्चक्रतुः ।

स्वामी च चन्द्रोदयचूर्णमूचे श्लाघ्यं तदन्यद्वनकालयोग्यम् ।

आद्यं किरन्त्योस्मिन् समावृतालिं निर्दिश्य च प्रत्ययमाततान् ॥२२॥

ततः कुमारं कुरुवंशवीरं नत्वा च नत्वा विनिवृत्य चेष्टयौ ।

स्वस्वामिनीसन्निधिमेतय बेगाद्विज्ञापयामासतुरेवमेव ॥२३॥

उभयोश्चूर्णयोरान्तगन्धभावे समेऽपि च ।

जीवकेन विनिर्दिष्टे शुशोच सुरमञ्जरी ॥२४॥

उल्लासयामास मुखाम्बुजातं चन्द्रोदयोऽयं गुणमालिकाया ।

सूर्योदयो द्राक्सुरमञ्जरीश्रीवक्त्राब्जशोषं न्यतनोद्विचित्रम् ॥२५॥

ततः पराभवजनितदुरासद्विष्याकलुषितचेतना सुरमञ्जरी सख्या गुणमालया बहुधा प्रार्थिता-
प्यकृतस्नानैव निवृत्य जीवकादपरं नरं न पश्यामीति निश्चस्य कृतसन्धाबन्धा रोषान्धा कन्या-
गारं प्रविवेश ।

दत्तो नामनी ययोस्तथाभूता जलशोसागरी तयोः सम्भूते समुत्पन्ने तयोः, गुणमालासुरमञ्जरी नामधेये
नामनी ययोस्तयोः, चन्द्रोदयसूर्योदयाभिधे ययोस्तौ तथाभूतौ यौ परस्परपटवासचूर्णौ तयोर्त्कर्षे
प्रकर्षतायां स्पर्धासूया तथा, पराजिता विजिता, आवयोरिति शेषः, नवापगाया तवनद्या जले मीरे स्नाता
कृतस्नाना, मा भूद् न स्यात्, इत्येवं कृतसंगरयोः कृतप्रतिज्ञयोः, कन्धारत्नयोः पत्नियराश्रेष्ठयोः 'जाती जाती
यदुत्कृष्टं तद्वन्नमिहोत्थते' इति रत्नलक्षणम्, कुट्टिन्यौ द्राक्ष्यौ, चूर्णं पटवासद्रव्यम्, आदाय गृहीत्वा, तत्र
तत्र तत्तन्म्यानेषु, विचार्य विचारं कारयित्वा, क्रमेण क्रमशः, जीवन्धरनिकटं जीवकमसंपाद्य, आगत्य, चन्द्रो-
दयसूर्योदययोरित्युक्तयोः, चूर्णयोः, मध्ये, कश्चूर्णः, श्लाघ्यः प्रशंसनीयः, इति पृच्छाञ्चक्रतुः प्रपश्यतुः ।

स्वामी चेति—स्वामी च जीवन्धरश्च, चन्द्रोदयचूर्णं गुणमालाचूर्णम्, श्लाघ्यमुत्तमम्, तदन्यत्
तद्विनश्य, घनकालयोग्यं प्रावृद्धसमयाहम्, उच्चं जगाद् । आद्यं प्रथमं चूर्णम्, व्योम्नि गगने, किरन् प्रक्षिपन्,
समावृताः समाकृष्टा जलयो भ्रमरा येन तं तथाभूतम्, निर्दिश्य प्रदर्श्य, प्रत्ययं विश्वासम्, आनतान च
विस्तरयामास च ॥२२॥

ततः कुमारमिति—ततस्तदनन्तरम्, चन्द्यो द्राक्ष्यौ, कुरुवंशवीरं कुरुवंशसुभटम्, कुमारजीवन्धरम्,
नत्वा नमस्कृत्य, नत्वा च नत्वा च, विनिवृत्य परावृत्य, स्वस्वामिनीसन्निधिं गुणमालासुरमञ्जरीमसंपाद्य,
बेगाञ्जनेन, एवागत्य, एवमेव पूर्वोक्तप्रकारेणैव, विज्ञापयामासतुः कथयामासतुः ॥२३॥

उभयोरिति—उभयोर्गुणमालासुरमञ्जरीः, आन्तगन्धभावे गृहीतसौगन्ध्यं, समेऽपि सदृशेऽपि च
सति, सुरमञ्जरी कुबेरदत्ततनया, जीवकेन जीवन्धरेण, विनिर्दिष्टं कथितं, शुशोच शोकञ्चकार ॥२४॥

उल्लासयामासेति—अयमेव, चन्द्रोदयो निशाकरोद्गमः पक्षे तन्नामा चूर्णः, गुणमालिकायाः कुबेरमित्र-
सुतायाः, मुखाम्बुजातं यदन्वारिजम्, उल्लासयामास प्रहृष्टं चकार, सूर्योदयो दिवाकरोदयः पक्षे तन्नामा
चूर्णः, द्राक् कटिनि, श्रियोपलक्षितं वक्त्राब्जं श्रीवक्त्राब्जं सुरमञ्जरीः श्रीवक्त्राब्जमिति सुरमञ्जरीश्रीवक्त्राब्जं
तस्य शोषः शोषणं तम्, न्यतनोच्चकार, इति विचित्रमदभुतम्, परिहारस्तूतः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥
इन्द्रवज्रावृत्तम् 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि ती जगौ गः' इति लक्षणात् ॥२५॥

ततः पराभवेति—ततस्तदनन्तरम्, पराभवेन पराजनेन विजिता समुत्पन्ना या दुरासदा बुद्ध्याप्या
विकटेति यावत्, ईष्या मत्सरता तथा कलुषितं मलिनं चेतनं चित्तं यस्याः सा, सुरमञ्जरी, सख्या वयस्यया,
गुणमालया, बहुधा विविधप्रकारेण, प्रार्थिताप्यभ्यर्थितापि, न कृतं स्नानं यथा तथाभूतैवाविहितमजनैव,
निवृत्य नवापगार्तास्तस्मादुत्थ, जीवकाद् सख्यन्धरसुतात्, अपरं भिन्नम्, नरं पुरुषम्, न पश्यामि

वयस्याधिप्रयोगेन गुणमाला शुशोच सा ।

चन्द्रिकाया वियोगेन प्रातस्तपलिनी यथा ॥२६॥

तावत्सविधजवप्रणुपवनाटोपोक्तटोत्पादितैः

शास्त्रानां बल्यैर्निरभ्रगगनेऽप्यभ्रभ्रमं भावयन् ।

हाहाकारपराश्रुनान्विरचयन् राज्ञो मदान्धो गजो

वेगाज्जन्मशैलराजगरिमा पौरव्रजं प्राविशत् ॥ २७ ॥

करटोद्यन्मदाम्भोभिः सृजन्कल्लोलनीयुगम् ।

अथावन्मत्तकुम्भीन्द्रो गुणमालारथं प्रति ॥ २८ ॥

तदा परिजनेषु परिणतकरेणुराजभयेन दूरदूरमपसर्पत्सु, कस्मिंश्चिद्वात्रीजने समसुखदुःखतया मां हत्वा सा हन्यतामिति गुणमालायाः पुरतः स्थिते, हतेति राजन्मुखरेषु समीपवर्तिषु जनेषु, करुणापरिणाहितहृदयो जीवन्धरः समुपेत्य, केसरीव सिंहनादप्रतिध्वनितदिक्कटो हेलयैव सिन्धुरं भोकरमपि सूकरं विधाय तदीयस्कन्धमलङ्घयन्, कुम्भस्थलसाम्याविलुलोकिपयेव कुम्भस्थले करं, तस्याः स्तनकलशे दृष्टिं, मनसि तत्प्रस्तावं च वितस्तार ।

नावलोकयामि, हृत्वेवम्, निरवस्थ निरवासमादाय, कृतो विहितः सन्धायाः प्रतिज्ञाया धन्यो यया सा, रोपेण क्रीधनान्धा विवेकरहिता, सती, कन्यागारं कन्यागृहम्, प्रविशेश प्रविष्टवता ।

वयस्याधिप्रयोगेनेति—सा पूर्वोक्ता गुणमाला, वयस्याया अस्या विप्रयोगो विरहस्तेन, चन्द्रिकाया उद्योतनायाः वियोगेन विरहेण, प्रातरुपलिनी यथा प्रभातपद्मिनीव, शुशोच शोकमकार्षीत् ॥ २६ ॥

अथ गजोपद्रवं वर्णयितुमाह—तावत् तावता कालेन, सविधनामूरुणां जवेन वेगेन प्रणुन्नः प्रेरितो यः पवनाटोपो वायुविस्तारस्तेनोक्तं विकटं यथा स्यात्तथोत्पादितानि निर्मुलितानि तैः, शास्त्रानां बल्यैः शास्त्राममूहैः, निरभ्रगगनेऽपि निर्मेधाकाशेऽपि, अभ्राणां मेघानां भ्रमः संशयस्तम्, भावयन् उत्पादयन्, जनाल्लोकान्, हाहाकारे हाहाशब्दे परास्तस्वरास्तान्, विरचयन् कुर्वन्, जन्मशैलराजस्य गच्छन्पर्वते-श्वरस्यैव गरिमा गौरवं यन्म सः, तथाभूतः, मदेन दानेनान्धो विगतदृष्टिः, राज्ञः काष्ठाङ्गारस्य, गजो हस्ती, पौरव्रजं नागरिकसमूहं, प्राविशन् प्रविशेश । शार्दूलविकीर्णं स्फुण्डः ॥ २७ ॥

करटेति—मदा गुणमालासीति मदाम्भोभिः करटभ्यां गण्डाभ्यामुद्यन्ति निःसरन्ति यानि मदारभ्यांस्ति दानजलानि तैः, कल्लोलनीयुगं नदीद्वयम्, सृजन् रचयन्, मत्तकुम्भीन्द्रो गन्धगजन्द्रः, गुणमालारथं प्रति गुणमालास्वन्दनमुद्दिश्य, अथावन् वेगेन जगाम ॥ २८ ॥

तदेति—तदा गजाक्रमणकाले, परिजनेषु परिवारपुरुषेषु, परिणतस्य कृतनिर्यग्दन्तप्रहारस्य करेण-राजस्य गजेन्द्रस्य भयं व्रामस्तेन, दूरदूरमपसर्पत्सु, अपसर्पत्सु गच्छत्सु सत्सु, कस्मिंश्चिद्वक्त्रिण्यपि, वात्रीजने-उपमानुजने, समे सुखदुःखे यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तया, मां धात्रीम्, हत्वा मारयित्वा, सा गुणमाला, हन्यतां मार्यताम्, हन्येतदभिप्रायेण, गुणमालायाः पुरतोऽग्रे, स्थिते विद्यमाने सति, समीपवर्तिषु निकटस्थेषु नरेषु, पुरुषेषु, हता मृता, इत्येवम् शब्दैर्ध्वनिभिर्मुखरा वाचालास्तेषु तथाभूतेषु सत्सु, करुणयानु-कम्पया परेणाहितं विस्तारितं हृदयं चित्तं यस्य सः जीवन्धरो विजयासूनुः, समुपेत्य समागत्य, केसरीव सिंह इव, सिंहनादेन वल्लारवेण प्रतिध्वनितानि प्रतिनादितानि दिक्कटानि येन तथाभूतः सन्, हेलयैव, क्रीडयैव, भोकरमपि भयोत्पादकमपि, सिन्धुरं हस्तिनम्, सूकरं वराहं निर्बलमिति यावत्, विधाय कृत्वा, तदीयस्कन्धं तस्यैवविप्रावापृष्टम्, अलङ्घयन् शोभयन् तत्र स्थितः सञ्जितो यावत्, कुम्भस्थलेन गण्डस्थलेन यत् सारथ्यं सादरं तस्य विलुलोकिषा दिदृक्षा तमेव, कुम्भस्थले गण्डस्थले, करं हस्तम्, तस्या गुणमालायाः, स्तनकलशे कुचकुम्भे, दृष्टिं जयन्, मनसि चेतसि, तस्याः प्रस्तावस्तं गुणमालावसरम् च, वितस्तार विस्तारयामास ।

मदकलकलभस्य यानतुल्या गतिरिह यूथपयूथिकाभवेश्याः ।

सृदुकरनिभमूहयुग्ममस्याः कुचयुगमातनुते च कुम्भसाम्यम् ॥ २६ ॥

इति मनसि चिन्तयन्नेव पञ्चशरप्रहारपरवशो गजराजमालानमानोऽथ, सहचरैः सह रथमलङ्कुर्वन्, गजविज्ञानप्रशंसापरैः पौरैः स्तूयमानो निजमन्दिरान्तरं प्रविवेश ।

साक्षात्पञ्चशरं कुमारमतुलं निधाय रुद्ध्यान्तरं

कामार्ता गुणमालिका च सदनं गत्वा चिरं विह्वला ।

ध्यायन्ती मनसा तमेव सततं सन्तापशुष्यन्मुखी

पृष्टाप्यत्र सखीजनैर्बहुतरं नैवोत्तरं सा ददे ॥ ३० ॥

बलवदस्वस्था गुणमाला कन्दर्पनिन्दामेवमकरोत्—

कुसुमायुध पञ्च ते कलम्बा नियता लक्ष्यजनस्त्वनेककः ।

इति चेदहमेकिका कथं वा गमितानन्तशरैश्च पञ्चताम् ॥ ३१ ॥

मदकलेति—यूथपो गणनाथो गजभ्रेष्ट इति यावत्, तस्य या यूथिका वैशिष्ट्यार्थमधिमस्तकं धारिता भाग्यी 'जुही' इति प्रसिद्धा पुष्पसन्ततिः तदामास्तत्तस्याः केशाः कचाः वस्यास्तस्याः, अस्या गुणमालायाः, गतिगमनम्, इह लोके, मदकलध्वंसी मदोक्तध्वंसी कलभश्च करी चेति मदकलकलभस्तस्य, 'मदोक्तध्वंसी मदकलः' इत्यमरः । यानेन गमनेन तुल्या सहशीति यानतुल्या, उर्युग्मं सखियुगलम्, सृदुकरनिभं कोमलशुष्कादण्डसदृशम्, अस्तीति शेषः । कुचयुगं च स्तनयुग्मं च, कुम्भसाम्यं गण्डस्थलसादर्यम्, आतनुते विस्तारयति । पुष्पिताप्रावृत्तम् 'अयुजि नयुगरेपतां यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

इति मनसाति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, मनसि चेतसि, चिन्तयन्नेव विचारयन्नेव, पञ्चशरस्य कामस्य प्रहारेणाघातेन परवशः परायत्तः, जीवन्मरः, गजराजं करीन्द्रम्, आलानं बन्धनस्तम्भम्, आनीय प्रापय, सहचरैः सखिभिः, सह सार्धम्, रथं स्वन्दनम्, अलङ्कुर्वन् शोभयन्, गजविज्ञानस्य हस्तिविज्ञानस्य प्रशंसायां श्लाघायां परास्तपरास्तैः, पौरैर्नागरैः, स्तूयमानो न्यमानः सन्, निजमन्दिरान्तरं स्वसदनाभ्यन्तरम्, प्रविवेश प्रविष्टवान् ।

साक्षादिति—अतुलमतुलम्, कुमारं जीवन्मरम्, साक्षात्पञ्चशरं कामम्, निधाय नितरां ध्यात्वा तं प्रत्यक्षकामं मन्वेति यावत्, अन्तरं हृदये रुद्ध्वा स्थापयित्वा, कामेन मदनव्यथयानां पीडितेति कामार्ता, गुणमालिका च कुर्वन्मित्रतनया च, सदनं गृहम्, गत्वा व्रजित्वा, चिरं चिरकालपर्यन्तम्, विह्वला विचिता अभवदिति शेषः । अत्र सद्ने, मनसा चेतसा, सततं सर्वदा, तमेव जीवन्मरमेव, ध्यायन्ती चिन्तयन्ती, सन्तापेन मदनजतापेन शुष्यन्धारसीभवन्मुखं वक्त्रं वस्यास्तथाभूता, सा गुणमालिका, सखीजनैः सहचरीसमूहैः, बहुतरमनेकवारम्, पृष्टाप्यनुयोजितापि, उत्तरं प्रत्युत्तरम्, नैव ददे न दत्तवती ॥ ३० ॥

बलवदस्वस्थेति—बलवदस्वस्था—अतिशयेनास्वस्था, गुणमाला, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, कन्दर्पस्य कामस्य निन्दामपवादम्, अकरोद् व्यधात् ।

कुसुमायुधेति—कुसुममेव पुष्पमेवायुधं शस्त्रं यस्य तस्मिन्नुद्गी हे कुसुमायुध हे मदन ! ते भवतः, कलम्बाः बाणाः नियता नियतसंख्याकाः पञ्चेति यावत्, लक्ष्यजनस्तु शरभ्यजनस्तु, अनेकको विविधः अस्तीति शेषः, इतीत्यम्, येषां, तर्हि, एकिका एकाकिनी, अहं गुणमाला, अनन्तशरैश्च संखयार्तातयाजैश्च, पञ्चतां पञ्चसंख्यात्वम् क्लृप्तं च सृतप्रायदशमिति यावत्, कथं वा केन प्रकारेण वा, गमिता प्रापिता । तव नियतकलम्बा अनन्ताः कथं जाता, अहमेकिका च तैः पञ्चतां कथं प्रापितेति विरोधः, परिहारस्तूतः । 'पञ्चता मृत्युमात्रेऽपि पञ्चभावेऽपि पञ्चता' इति विश्वकोचनः ॥ ३१ ॥

इति बहुधा प्रलपन्ती, तीक्ष्णतरमदनसन्तापमसहमाना कृष्णं वनसारदीर्घिकापरिसरे क्षणमुप-
वनतीटमञ्जुलनिकुञ्जे क्षणमास्तुतकुसुमतले क्षणं मृदुलप्रवालशय्यातले क्षणं सुकुमारहंसतूलशयने
क्षणं नवकदलीकानने कालं क्षिपन्ती, क्रमेण पत्रिकां बिलिख्य, कञ्चन क्रीडाशुकं जीवन्धराय
प्राहेयीत् ।

जीवन्धरोऽपि बहुधा विरहाग्निहीड-

भङ्गं दधन्निजगृहोपवने नियण्णः ।

चित्रे बिलिख्य कमनीयतमं तदङ्गं

निःश्वस्य विश्वमहितः सुचिरं लुलोके ॥ ३२ ॥

तावदागत्य चाटुवचनचतुरेण कीरेण प्रसंगात्ममर्षितं पत्रं फलितमनोरथसुरतपत्रमिवादाय
तत्क्षणमेव द्रष्टुकामोऽप्यानन्द्याप्यनिरुद्धनयनमार्गतया विम्वितो मोदपरीवाहं कथं कथमपि नियम्य
जीवन्धरो वाचयति स्म ।

मदीयहृदयाभिर्धनमदनकाण्डकाण्डोद्यतं

नवं कुसुमकन्दुकं वनतटे त्वया चोरितम् ।

विमोहकलितोत्पलं रुचिररागसत्पञ्चवं

तदद्य हि वितीर्यतां विजितकामरूपोज्ज्वल ॥ ३३ ॥

इति बहुधेति—इतीत्यम, बहुधा नानाप्रकारेण, प्रलपन्ती निरर्थकं कथयन्ती, 'प्रलापोऽनर्थकं वचः'
इत्यमरः । अनिशयेन तावन्तीक्ष्णतरः स चासौ मदनसन्तापश्चेति तीक्ष्णतरमदनसन्तापस्तं तीक्ष्णतरकामतापम्,
असहमाना सोढुमशक्नुवती, क्षणं क्षणकालं यावत्, वनसारस्य कर्पूरस्य दीर्घिका वापिका तस्याः परिसरो
निकटप्रदेशस्तस्मिन्, क्षणम्, उपवनतटे विद्यमानं यन्मन्जुलनिकुञ्जं तस्मिन् उद्यानतटकमनीयलतागृहे,
क्षणम्, आस्तुतं विस्तारितं वत्सुमानां पुष्पाणां तरुणं शयनं तस्मिन्, क्षणम्, मृदुलाश्च ते कोमलाश्च ते
प्रवालान्श्च किमलयाश्चेति मृदुलप्रवालान्तेषां शय्यातलं शयनगृहं तस्मिन्, क्षणम्, सुकुमारमतिमृदुलं
यत्नसतूलशयनं तस्मिन्, क्षणम्, नवं च तत् कदलीकाननञ्चेति नवकदलीकाननं तस्मिन् प्रत्यप्रमोचाराधने,
कालमनेहसम्, क्षिपन्ती गमयन्ती, क्रमेण क्रमशः, पत्रिकां संदेशपत्रीम्, बिलिख्याङ्गित्वा, कञ्चन कमपि,
क्रीडाशुकं केलिकीरम्, जीवन्धराय जीवकाय, प्राहेयीत्प्रेषयामास । 'हि गतौ वृद्धौ च' इत्यस्य लुङि रूपम् ।
'मिनि वृद्धिः परस्मैपदे' इति वृद्धिः ।

जीवन्धरोऽपीति—विरहैर्महितो विरवमहितः सर्वपूजितः, जीवन्धरोऽपि जीवकोऽपि, बहुधा
बहुप्रकारेण, विरहाग्निना विप्रलम्भानलेन लालं व्यासमिति विरहाग्निहीडम्, भङ्गं शरीरम्, दधन् विभ्रन्,
निजगृहस्य स्वभवनस्योपवने वाटिकायाम्, नियण्ण उपविष्टः सन्, कमनीयतममतिमनोहरम्, तस्या
भङ्गं तदङ्गं गुणमालाशरीरम्, चित्रे आलेख्ये, बिलिख्य लिखित्वा, निःश्वस्य सासात्प्राप्यभावजन्मदुःखेन
शीघ्रं श्वाममादाय, सुचिरं सुदीर्घकालेन, लुलोकेऽद्राक्षीत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३२ ॥

तावदागत्येति—तावत् तावता कालेन, आगत्य समेत्य, चाटुवचने मधुरालापे चतुरो विदग्धस्तेन,
कीरेण शुकेन, प्रसङ्गावसरात्, समर्पितं प्रदत्तम्, पत्रं संदेशकर्तव्यम्, मनोरथ एव सुरतरुरिति मनोरथ-
सुरतरुः, फलितश्चासौ मनोरथसुरतरुरिति फलिमनोरथसुरतरु तस्य पत्रमिव, फलितवाञ्छितकल्पानोक-
हकिमलयमिव, आदाय गृहीत्वा, द्रष्टुकामोऽप्यवलोकयितुमना अपि, आनन्दबाष्पेण हर्षाभ्रणा निरुद्धोऽवरुद्धो
नयनमार्गो यस्य तस्य भावस्तथा तथा, विम्वितः प्राप्तान्तरायः, जीवन्धरो जीवकः, कथं कथमपि केन केनापि-
प्रकारेण, मोदपरीवाहं प्रहर्षपरम्पराम्, नियम्य, निरुद्धं, वाचयतिस्म वाचयामास ।

मदीयेति—विजितः पराजितः कामो येन तथाभूतेन रूपेण सौम्यैर्गोऽज्ज्वलो विमलस्तस्मद्गुह्यो हे
विजितकामरूपोज्ज्वल ! वनतटे काननतीरे, त्वया भवता, मदनस्य कामस्य काण्डो बाण एव काण्डो
दण्डस्तेनोद्यतमुच्छालितम्, 'काण्डोऽस्मी वर्गबाणार्थनालावसरवारिषु । दण्डे प्रकाण्डे रहसि स्तम्बे कुत्सितकुत्सयोः'

१. मित्रो, व० । २. यतो व० । ३. कन्दुको व० । ४. चोरितः व० । ५. स एष हि व० ।

आनन्दवाष्पसंरुद्धकन्धरो गद्गदं पठन् ।

तदेवं विलिलेखाशु पत्रं तां प्रति मोदतः ॥ ३४ ॥

मम नयनमराली प्राप्य ते वक्त्रपद्मं

तदनु च कुचकोशप्रान्तमागत्य हृष्टा ।

विहरति रसपूर्णं नाभिकासामध्ये

यदि भवति वितीर्णा सा त्वया तं ददामि ॥ ३५ ॥

तावदन्तरुज्ज्वलितमनसिजामिधूमनिकरेणेव निश्वासेन नीलमणीकृतनासामौक्तिका, चामचा-
माङ्गतया वलयीकृतकनकोर्मिका, मुखसुधाकरकौमुदीलिप्ततयेव परिपाण्डुरतनुवल्ली, भावनाप्रक-
र्षवशेन दिशि दिशि परिस्फुरन्तं जीवन्धरमालोक्य प्रत्युत्थानाय कृतप्रयत्नापि मृणालकोमलैरङ्गैर-
पारयन्ती, प्रेषितशुकागमनविलम्बासहतया त्रस्तैकहायनकुरङ्गीवापाङ्गतरङ्गान्दिशि दिशि किरन्ती
गुणमाला, समागतं जात्या कृत्येन च पत्रिणं शुक्लमुद्गीक्ष्य, एषोहि न सहे विलम्बमिति समालपन्ती,
सन्निहितं तं तत्समयजातप्रमोदोच्छ्वानाङ्गतया स्फुटितकञ्चुकेन भुजयुगलेनादाय च पत्रं निरन्तर-

इति विश्वलोचनः, मर्दयद्दद्याभिधं मस्त्वित्नामधेयम्, नवं नूतनम्, कुसुमकन्दुकं पुष्पमयगेन्दुकम्,
चारितमपहृतम्, अथास्मिन् दिवसे, विमोहेन विभ्रमेण कलितोत्पलं धृतोत्पलम्, रुचिरेण मनोज्ञेन शोणेन
प्रेम्णा संपल्लवं विद्यमानकिसलयम्, तत् पूर्वोक्तं कुसुमकन्दुकम्, हि निश्चयेन, वितीर्णतां प्रदीयताम्,
रूपकालङ्कारः । पृथ्वीच्छन्दः ॥ ३३ ॥

आनन्दवाष्पेति—आनन्दवाष्पेण हर्षाश्रुणा संतप्तो निरुद्धः कन्धरो गलो यस्य तथाभूतः, जीवन्धरः,
गद्गदं भिन्नस्वरं यथा स्यात्तथा, तत्पत्रम्, पठन् वाचयन्, तां प्रति गुणमालामुद्दिश्य, मोदतः संमदान्,
आशु क्षिप्रम्, एवं वक्ष्यमाणप्रकारम्, पत्रं संदेशकर्मणम्, विलिलेख लिखितवान् ॥ ३४ ॥

मम नयनमरालीति—मम जीवन्धरस्य, नयनमराली लोचनहंसा, ते भवन्त्याः, वक्त्रपद्मं मुख-
कमलम्, प्राप्य लब्ध्वा, तदनु च मुखकमलप्राप्त्यनन्तरम्, कुचकोशप्रान्तं स्तनकुड्मलोपान्तम्, आगत्य
समेत्य, हृष्टा प्रसन्ना सती, रसपूर्णं स्नेहमलिलपूर्णं, नाभिरेव कासारो नाभिकासारस्तुन्दिसरोवरस्तस्य मध्ये-
ऽन्यन्तरे, विहरति विहारं करोति, क्रीडन्तीति यावत्, सा मम नयनमराली, स्वया भवत्या, वितीर्णा प्रदत्ता,
भवति जायते, यदि चेत्, नहि तं त्वदीयहृदयाभिधं कुसुमकन्दुकम्, ददामि वितरामि । रूपकालङ्कारः ।
मालिनीच्छन्दः ॥ ३५ ॥

तावदन्तीति—तावत् तावता कालेन, अन्तर्मध्येहृदयम्, उज्ज्वलितो ज्वालायुक्तो यो मन्मज्ज
एव काम एवाग्निर्वैश्वानरस्तस्य धूमनिकरेणैव धूम्रसमूहेनेव, निश्वासेन रवासोच्छ्वासपवनेन, नीलमणीकृतं
नासामौक्तिकं यथा सा श्यामलीकृतनासिकामुक्ताफला, चामचाममसिंशयेन कृशमङ्गं शरीरं यस्यास्तस्या
भावस्तथा तथा, वलयीकृता हस्ताभरणीकृतोर्मिकाङ्गुलीयकं यथा सा, मुखमेव वक्त्रमेव सुधाकरस्तस्य
कौमुद्या ज्योत्स्नया लिप्ततयेव, व्याप्ततयेव, परिपाण्डुरा धवलपीता तनुवल्ली शरीरलता यस्याः सा, भाव-
नायाः संस्कारस्य प्रकर्षं आधिक्यं तस्य वशास्तेन, दिशि दिशि प्रतिकाष्टम्, परिस्फुरन्तं देदीप्यमानम्,
जीवन्धरं जीवकम्, आलोक्य हृष्टा, प्रत्युत्थानाय प्रयुद्गमनाय, कृतप्रयत्नापि विहितायासापि, मृणालकोमलै-
र्वैमल्लदुलैः, अङ्गैरवयवैः, अपारयन्ती समर्था न भवन्ती, प्रेषितः प्रहितो यः शुक्लः कोरस्तस्वागमने प्रत्यावर्तने
विलम्बं कालक्षेपं न सहते तस्या भावस्तथा, त्रस्ता चामौ भीता चासावेकहायनकुरङ्गी चैकवर्षहरिणी चेति
प्रस्तेकहायनकुरङ्गी तद्वत्, अपाङ्गतरङ्गान् कटाक्षमङ्गान्, दिशि दिशि प्रत्याशाम्, किरन्ती प्रक्षिपन्ती, गुणमाला,
समागतं समायातं, जात्या ज्ञात्या, कृत्येन च कार्येण च, पत्रिणं पत्रिणं पत्रे पत्रयुक्तम्, शुक्लं हरितच्छदम्,
उद्गीक्ष्य उद्वेलोक्य, एषोहि आगच्छ-आगच्छ, विलम्बं कालक्षेपम्, न सहे न सोढुं शक्नोमि, इत्येवं समाल-
पन्ती समालापं कुर्वन्ती, सन्निहितं निकटवर्तिनम्, तं कोरम्, तत्समयजातेन तत्कालोपपन्नेन प्रमोदेन

निपक्षिणैः सर्वत्र मणिलिप्त इव विचित्रे पत्रे रमणीयाक्षरमणीनपश्यन्ती, प्रीतिलतापुष्पायमाण-
मन्दहासधलीकृते तस्मिन्विलिखितं पत्रं वाचयन्ती वाचामगोचरमानन्दमभजत ।

तदिव वृत्तमवेत्य कन्यकायाः पितराधिकृतचेष्टितादिभिश्च ।

मुमुदाते स्म वरो हि योग्यभाग्यप्रथितो दुर्लभ एव बोधवीति ॥ ३६ ॥

तदनु गन्धोत्कटान्तिकं नीताभ्यां काभ्याश्चिदामुष्यामाणाभ्यामिमं वृत्तान्तं श्रवणपुटेनाघ्राया-
श्रय्यवृत्तिरयं मनस्यामोदमातन्वन् रसनयानुमतिवचनमकरन्दधारामुद्गिरति स्म ।

शुभंयुगुणसम्पन्ने मुहूर्ते गुणमालिकाम् ।

पुत्री कुबेरमित्रस्य परिणिन्येऽथ जीवकः ॥ ३७ ॥

तदा परिणयोचितभूषावेधोज्ज्वलः साक्षात्कन्दर्प इव सन्तर्पितसकलमनुजनयनः कुरुवंशवीरो
जीवन्धरः सम्मदविस्तारितलोचनाभ्यां नयमालानन्दिनीमपि विनयमालानन्दिनीं गुणमालां
विलोकयामास ।

हर्षणेऽङ्गुलं स्थूलमङ्गं देहो यस्यास्तस्या भावस्तासा तया, स्फुटितं भुजयुगलस्य पीनतया भिन्नं कञ्चुकं कूर्पासकं
यस्य तेन, भुजयुगलेन प्रवेष्टव्येन 'भुजबाहु प्रवेशो दोः' इत्यमरः, आश्रय गृहीत्वा, च पत्रं जीवन्धरप्रेषितं
संदेशकर्णालम्, निरन्तरं निर्व्यवधानं यथा स्वात्तया निपतितैरुपरि प्राप्तैः, अपाङ्गैः कटाक्षैः, सर्वत्र सर्वप्रदेशेषु,
मणिलिप्त इव मेलानन्दभ्यास इव, विचित्रेऽद्भुतप्रकारे, पत्रे सम्देशकर्णाले, रमणीयाक्षराण्येव सुन्दरवर्णा एव
मणयो रत्नानि तान्, अपश्यन्ती अनवलोकयन्ती, प्रीतिकतायाः स्नेहप्रततेः पुण्यायमाणेन कुसुमायमाणेन
मन्दहासेन धवलीकृते बलीकृते, तस्मिन् पत्रे, विलिखितमङ्कितम्, पत्रं सम्देशरत्नकम्, 'मम नयनमराली'
इत्यादिकम्, पठन्ती, वाचां गिराम्, अगोचरमविचयम्, आनन्दं हर्षम्, अभजत प्राप्तवती ।

तदिदमिति—माता च पिता चेति पितरौ मातापितरौ 'भातापितरौ पितरौ मातपितरौ स्वस्र
जनयितारौ' इत्यमरः, इङ्गितं इङ्गितो विकारः, चेष्टितं शारीरिकचेष्टा, ते आश्रयौ येषां तैः, कन्यकायाः पतिवरायाः
इदं तत्पूर्वोक्तम्, वृत्तमुदन्तम्, अवश्यं ज्ञात्वा, मुमुदाते स्म प्रसन्नौ बभूवुः, हि यतः, बोध्यभावेन समी-
चीनादृष्टेन प्रथितः प्रसिद्धः, वरो वरेण्यः, दुर्लभ एव दुष्प्राप्य एव, बोधवीति अतिशयेन भवति, 'भातो-
रेकाचो हलादेः क्रियासमिहारे यङ्' इति वङ्, 'यङोऽचि च' इति वङो लुक् ॥ ३६ ॥

तद्विवति—तदनु तदनन्तरम्, गन्धोत्कटस्य वणिग्बरस्यास्तिकं निकटम्, नीताभ्यां प्रेषिताभ्याम्,
काभ्याश्चिन् आमुष्यामाणाभ्यां गुणमालासम्बन्धिभ्याम्, पुरुषाभ्यामिति वाच्यं, इमं पूर्वोक्तम्, वृत्तान्तं
समाचारम्, श्रवणपुटेन कर्णपुटेन, आश्रय गृहीत्वा, आरच्यवृत्तिर्विस्मितमनाः अयं गन्धोत्कटः, मनसि
स्थान्ते, आमोदं हर्षम्, आतन्वन् विस्तारयन्, रसनया जिह्वया, अनुमतिवचनमेव स्वीकृतिवाण्येव मकर-
न्दधारा पुष्पासवश्रेणिस्ताम्, उद्गिरति स्म प्रकटयति स्म ॥

शुभंयुगुणसम्पन्न इति—अबोधमपपङ्गतप्रमुखजनस्वीकृत्यनन्तरम्, जीवको जीवन्धरः, शुभमस्ति
येषां ते शुभंयवः 'अहंशुभमोयुत्' इति मनुष्ये वृत्तप्रत्ययः, शुभंयवश्च ते गुणाश्चेति शुभंयुगुणा मङ्गलगुणा-
स्तैः सम्पन्ने सङ्गते, मुहूर्ते समये, कुबेरमित्रस्य तन्नाम्नो वणिग्बरस्य, पुत्रीं तनयाम्, गुणमालिकाम्,
परिणिन्ये परिणीतवान्, उद्बोधेति भावः ॥ ३७ ॥

तदेति—तदा परिणयनकाले, परिणयोचितान्यां विद्याहयोन्माभ्यां भूषावेधान्यामलङ्करणनेपथ्याभ्या-
मुज्ज्वलः शोभमानः, साक्षात्कन्दर्प इव, प्रत्यक्षकाम इव, सन्तर्पितानि प्रीतानि सकलमनुजानां निलिलनराणां
नयनानि लोचनानि येन सः, कुरुवंशवीरः कुरुवंशपुङ्गवः, जीवन्धरो जीवकः, सम्मदेन हर्षेण विस्तारिते
पथिते ये लोचने वचने ताभ्याम्, वचनमालया नीतिपरस्परया कन्दबसीषेवं शीला तामपि सतीम्, न तथा-
भूतामिति विनयमाकाङ्क्षानन्दिनीमिति चिन्तितः, पत्रे विनयस्य नम्रताया माला पङ्क्तिस्तया नन्दिनीं नन्दन-
शीकामिति, गुणमालां कुबेरमित्रपुत्रीम्, विलोकयामास वदरो ।

कुसुमातिशायि सुकुमारमङ्गकं दधती नभःस्थलनिकाशमध्यमम् ।
कुसुमेपुकाङ्गुलतेव भाति वा सिवली तदङ्गुलिसुसन्धिरेलिका ॥ ३८ ॥

यस्याः सुधासमरसाधरपल्लवाग्ने

मन्दस्मितैः कुसुमितैः कुरुवंशकेतोः ।

नेत्राङ्गुजे तु फलिते हृदयं रसस्य

धारामसूत सपदीति विचित्रमेतत् ॥ ३९ ॥

तामेनामुपयम्यायं कुरुसन्तानकुञ्जरः ।

चिक्रीडाधित्यकाभागे चिरं मोदमहीभृतः ॥ ४० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
गुणमालालम्भो नाम चतुर्थो लम्भः

कुसुमातिशायीति—कुसुमं पुष्पमतिशेते इत्येवं शीलमिति कुसुमातिशायि, सुकुमारमतिमृदुलम्, नभःस्थलनिकाशं गगनोपमानं शून्यमतिकृशमिति बावत्, मन्धनमवलग्नं यस्य तत् 'मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽल्ली' इत्यमरः, अङ्गकं शरीरम्, दधती विभ्रतां, त्रिवल्यो नाभेरधस्ताद्विद्यमानास्तिस्रः रेखा एव तदङ्गुलीनां कामकरशाखानां सुसन्धिरेलिकाः सङ्क्रमलेलिका यस्यां तथाभूता, वा गुणमाला, कुसुमेपोर्मदनस्य काङ्गुलतेव चापबल्लरीव, भाति शोभते । उपमालङ्कारः । मञ्जुभाषिणीकृतम् 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

यस्या इति—यस्या गुणमालायाः, सुधासमः पीयूषतुल्यो रसो यस्य, स चासाधरपल्लवश्च नस्याग्ने, कुसुमितैः पुष्पवदाचरितैः, मन्दस्मितैर्मन्दहसितैः, कुरुवंशकेतोर्जीवन्धरस्य, नेत्राङ्गुजे नयनकमले फलिते सञ्जातफले बभूवतुरिति शेषः । हृदयं तु चित्तं तु, सपदि शीघ्रम्, रसस्य फलसारस्य धारां सन्ततिन्, असूत जनबामास, इत्येतत्, विचित्रमाश्चर्यम्, अस्तीति शेषः । ये फलिते तयोरेव रसधारोन्वितिरूपपद्यते, अत्र तु स्थानभेदादाश्चर्यमिति भावः । गुणमालाया अधरविम्बे मन्दस्मितं हृद्वा जीवन्धरस्य नेत्रे सफले जाते, हृदयञ्च तस्य शृङ्गारसाप्लुतं बभूवेति परिहारः । असङ्कतिरलङ्कारः । वसन्ततिलकाकृतम् ॥ ३९ ॥

तामेनामिति—अयमेवः, कुरुसन्तानकुञ्जरो जीवन्धरराजः, एनां ताञ्च गुणमालाम्, उपयम्य विवाह्य, मोदमहीभृतः सम्मदशैलस्य 'भुप्रीतिः प्रमदां हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः' इत्यमरः, अधित्यकाभागे उपरि भागे 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः, चिरं चिरकालपर्यन्तम्, चिक्रीड क्रीडति स्म । रूपकालङ्कारः ॥ ४० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति कौमुदीव्याख्याधारे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
गुणमालालम्भो नाम चतुर्थो लम्भः

पञ्चमो लम्भः

शत्रुजीवकबलीकरणेषु दक्षजीवकबलं मनसैव ।

आलिङ्ग्य करी तृणरूपं प्रागिव स्वकबलं विजही सः ॥ १ ॥

कुण्डलेन हतः सोऽयं कुण्डलीकृतदुर्मदः ।

रोषं सोर्मिकमातेने कटकाभितकुञ्जरः ॥ २ ॥

तदेतमिशम्य विशांपतिर्विशालक्रोधानलं वनौकःसङ्घविजयेन सञ्जातं वल्लकीविजयेन पल्ल-
वितमनङ्गमालासङ्गेन सन्दीपितं शुण्डालपतिरिशोमण्डलकुण्डलताडनेन जाज्वल्यमानं कुमारनिकारेण
शिशमयिषुः काष्ठाङ्गारः, संगरे भङ्गुरं कुमारं हस्तग्राहं गृहीष्वमिति मधनप्रमुखान्नियोज्य, संयोज्य
च गजरथतुरगपादातशबलेन बलेन सह प्राहैषीत् ।

बलं पुरोधाय रथाधिरूढः प्रचण्डवृत्तिर्मधनश्रवाल ।

ज्ञात्वा कुमारोऽपि सहायजुष्टो रथी युयुत्सु रिपुमानरो तम् ॥ ३ ॥

शत्रुजीवेति—अथ जीवन्मरकृतताडनानन्तरम्, स पूर्वोक्तः, करी हस्ती, शत्रुजीवानामरातिप्राणानां
कबलीकरणेषु प्राप्तीकरणेषु, दक्षः समर्थो यो जीवको जीवन्मरस्तस्य बलं शक्त्यतिशयम्, अथ च कस्यात्मनो
बलं कबलं, दक्षजीवस्य पराक्रमपटुजीवन्मरस्य कबलमात्मबलमेव कबलं प्राप्तम्, मनसैव चेतसैव, आलिङ्ग्य
आत्वादयन् सन्, प्रागिव पूर्वमिव, तृणरूपं चास्यात्मकम्, स्वकबलं स्वप्राप्तम्, विजही तत्प्राज, 'ओहाक्
त्यागे' इत्यस्य छिटि रूपम् । स्वागतान्जुष्टः ॥ १ ॥

कुण्डलेनेति—कुण्डलीकृता वलीकृता दुर्मदा दुर्मानिनो येन सः, सोऽयं पूर्वोक्तः, कटकाभितमासी-
कुञ्जरमेति कटकाभितकुञ्जरः सेनागतो राजधानीगतो वा हस्ती 'कटकोऽस्ती राजधान्यां सानौ सेनानितम्बयोः ।
वलये सिन्धुलवणे दन्तिदन्तविभूषणे' इति विश्वलोचनः, कुण्डलेन बलबेन हस्तकटकेनेति यावत् 'कुण्डलं
कर्णभूषायां पाशोऽपि बलयेऽपि च' इति मेदिनी, हस्तस्ताडितः सन्, सोर्मिकं सत्तरङ्गम्, उत्तरोत्तरवर्धमानमिति
यावत्, रोषं क्रोधम्, आतेने विस्तारयामास ॥ २ ॥

तदेतदिति—तदेतत् कुञ्जराहारवर्जनकृतम्, निशम्य भुत्वा, विशाम्यतिः प्रजापतिः, वनं काननमोकः
स्थानं येषां ते वनौकसः शबरस्तेषां सङ्घः समूहस्तस्य विजयः पराजयस्तेन, सञ्जातं समुत्पन्नम्, वल्लव्यां
बीजायां विजय उन्मर्कप्राप्तिस्तेन, पल्लवितं वृद्धिकृतम्, अनङ्गमालासङ्गेन सञ्जातमालासमागमेन, सन्दीपितं
सन्धुक्षितम्, शुण्डालपतेर्गजेन्द्रस्य शिशोमण्डलं मूर्धमण्डलं तस्य कुण्डलेन हस्तकटकेन ताडनं पीडनं तेन,
जाज्वल्यमानमतिशयेन प्रज्वलन्तम्, विशालमासी क्रोधानलमेति विशालक्रोधानलस्तम् प्रभूतकोपपावकम्,
कुमारस्य निकारो विप्रकारस्तेन 'निकारो विप्रकारः स्यात्' इत्यमरः, शिशमयिषुः शमयितुमिच्छुः, काष्ठाङ्गारः
कृतघ्नशिरोमणिः, सङ्गे युद्धे, अभङ्गुरमविनाशिनम्, कुमारं जीवन्मरम्, हस्तेन गृहीत्वेति हस्तग्राहं
करग्राहम् 'हस्ते वर्तिग्रहो' इति जमुल्, गृहीष्वं गृहीतं कुरुष्वम्, हत्येवम्, मधनप्रमुखान् मधनप्रधानान्,
निबोधय निबुक्ताम् विबाधय निवेशं दत्वेति यावत्, प्रजाज्ञ रथाञ्च तुरगाञ्च पादातम्बेति गजरथतुरगपादातं
वाराणसताङ्गद्वयपक्षिसमूहस्तेन शबलेन कबुरेण, बलेन सैन्येन, सह सार्धम् प्राहैषीत् प्रजिघाघ ।

बलमिति—रथाधिरूढः स्वन्दवमधिष्ठितः, प्रचण्डातितीक्ष्णा वृत्तिर्व्यवहृतिर्व्यस्य तथाभूतः,
मधनः काष्ठाङ्गारव्याकः, बलं सैन्यम्, पुरोवाचाग्रे कृत्वा, चञ्चल, चलति स्म । सहायैर्मित्रैर्जुष्टः सेवित
इति सहायजुष्टः, रथी रथाधिष्ठितः, कुमारोऽपि सात्वन्धरिरपि, ज्ञात्वा मधनान्मिथानं युद्ध्वा, योवृषुमिच्छु-
षुं युष्तुः सन्, तं मधनम्, आनयो प्राप 'अश्वं व्याती संघाते च' इत्यस्य छिटि रूपम्, 'अग्रनोतेष्व' इति
जुष्टः ॥ ३ ॥

गजा जगर्जुः प्रटहाः प्रणेदुर्जिहेषुरन्धाश्च तदा रणाग्रे ।

कुमारबाहासुखसुसुप्तिकायाः प्रबोधनायेव जयेन्द्रिरायाः ॥ ४ ॥

कराञ्चितशरासनादविरलं गलद्भिः शरै-

र्लुलाव कुरुकुञ्जरो रिपुशिरांसि चापैरमा ।

बिभेद गजयूथपान् सुभटवैर्यवृत्त्या समं

ववर्ष शरसन्ततिं समभिभोदृतैर्मौक्तिकैः ॥ ५ ॥

ततश्च हतशेषेषु सैनिकेषु तदोद्यप्रद्वेडनाध्यापकादधीतवेगेषु तदभ्यासायेव दिशि दिशि पला-
यमानेषु विच्छिन्नशरासनरथादिपरिकरतया कम्पमानमवलोक्य कुरुवीरो गभीरतरमेवमवादीत् ।

भवाद्दशे भुजोऽयं मे न बाणं मोक्षुमीहते ।

गच्छ गच्छ भयेनालं ब्रूहि राज्ञे कथामिमाम् ॥ ६ ॥

जेतुमस्मान् सृधारम्भे नेतुं कीर्तिं दिगन्तरम् ।

भवान्तरे च चतुरं मन्यते यः स दुर्मतिः ॥ ७ ॥

तावदिदं वृत्तमाकर्ण्य कोपसंज्वलितनयनाङ्गारेण काष्ठाङ्गारेण पुनरपि सर्वाभिसारेण प्रेषितां

गजा इति—तदा तस्मिन्काले, रणाग्रे समराग्रे, कुमारस्य जीवन्मरणस्य बाहावां भुजे सुखसुसु-
प्तिकायां यस्यास्तस्याः जयेन्द्रिराया विजयलक्ष्याः, प्रबोधनायेव जागरणायेव, गजा इतिनः, जगर्जुर्गर्जन्ति
स्म, प्रटहाः टट्टाः, प्रणेदुः प्रणदन्ति स्म, अन्धाश्च ह्यन्धा, जिहेषुर्हेषन्ते स्म, अत्र परस्मैपदप्रयोगोऽपानिर्णयः ।
'बाहो बाहुरिति स्मृतः' इति वेशिकोशः, 'स्त्रियां तु भुजा बाहा' इति च । उपमेया ॥४॥

कराञ्चितशरासनादिति—कुरुकुञ्जरः कुरुभेदो जीवन्मरण इति यावन्, कराञ्चितं हस्तशोभितञ्च
तच्छरासनं धनुश्चेति तस्मात्, अविरलं निरन्तरायम्, गलद्भिः पतद्भिः, शरैर्वाणैः, चापं रिपुकोदण्डैः, अमा
सह, रिपूणां शत्रूणां शिरांसि मस्तकानि, लुलाव विच्छेद, सुभटानां योद्धव्यां वैर्यवृत्तिधीरतावृत्तितया,
समं सह, गजयूथपान् गजगणनावान् 'गणनाथस्तु यूथपः' इत्यमरः, बिभेद भिनत्ति स्म, इभोदृतैर्गज-
समुच्छलितैः, मौक्तिकैर्मुक्ताफलैः, समं सार्यम्, शरसन्ततिं बाणसमूहम्, ववर्ष वर्षति स्म । सहोक्तिरुल्लङ्घनः,
पृथ्वाञ्छब्दः ॥५॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरञ्च, हतशेषेषु मृतावशिष्टेषु, सैनिकेषु सैन्येषु, तस्यायं तदीयः स चास्ती
प्रद्वेडनश्च नाराचश्चेति तदीयप्रद्वेडनः स एवाध्यापक उपाध्यायस्तस्मात्, 'प्रद्वेडनास्तु नाराचाः' इत्यमरः,
नाराचो लोहमयो बाण इति यावन् । अधीतः शिक्षितो वेगो रघो ब्रह्मेषु, तदभ्यासायेव तदगुणनिकार्थमिव
'योग्या गुणनिकाम्यासः' इति धनञ्जयः, दिशि दिशि प्रतिकाण्डम्, पलायमानेषु धावमानेषु सन्तु, विच्छिन्नो
व्युच्छेदं गतः शरासनरथादिपरिकरो धनुःस्यन्दनप्रभृतिसामग्री यस्य तस्य भावस्तथा, कम्पमानं भय-
व्यञ्जकम्, मथनं कृतघ्नश्यालम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, कुरुवीरो जीवन्मरणः, गभीरतरमतिशयेन गभीरं यथा
स्वात्तया, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, अवार्त्तात् कथयाम्बकार ।

भवाद्दश इति—मे मम, अयमेवः भुजो बाहुः, भवाद्दशे त्वत्सदृशे, बाणं शरम्, मोक्षुं त्यक्तुम्,
नेहते न चेष्टते, तद् गच्छ गच्छ ब्रूहि ब्रूहि, भयेन भीत्या, अलं व्यर्थम्, राज्ञे काष्ठाङ्गाराय, इमामेताम्,
कथां वार्ताम्, ब्रूहि कथय ॥६॥

जेतुमिति—यः कोऽपि भवान्तरे संसारमग्रे, सृधारम्भे समरारम्भे, अस्मान् गन्धोक्कटसुतान् जेतुं
पराभवितुम्, कीर्तिं यशश्च, दिगन्तरं काष्ठान्तरम्, चतुरं विदग्धं स्वमिति शेषः, मन्यते जानाति, स दुर्मति-
दुर्बुद्धिः, अस्तीति शेषः ॥७॥

तावदिदमिति—तावत् तावता कालेन, इदमेतत्, वृत्तं समाचारम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, कोपेन
संज्वलितमरुणीभूतं नयनमेव नेत्रमेवाङ्गारो यस्य तेन, काष्ठाङ्गारेण राज्ञेन, पुनरपि भूयोऽपि, सर्वाभि-

चमूमुख्येभ्यः कुरुणाग्रमानसः कुरुकुलोत्तंसः सुद्राणिबधेन किमिति युयुत्सामपास्य सकलापाया-
पनयनम्वक्ष्यत्य सुदर्शनयज्ञस्य सत्सार ।

यक्षाधिपः पृतनया सह तं समेत्य

शान्तिं निनाय नरपालबलानि सद्यः ।

जीवन्धरं जयगिरिप्रथितं करीन्द्रं

कौतूहलं च हृदयं कृतकृत्यतां स्वम् ॥ ८ ॥

दन्तावल्लोऽयं कटदानधारासौरभ्यलोभागतभृङ्गसङ्घैः ।

जीवन्धरमीपदपद्मसङ्गाद् रराज पापैरिव मुच्यमानः ॥ ९ ॥

तदनु सुरवारणमारुहः, पार्श्वद्वयविभूयमानाभ्यां मुखकमलभ्रान्तिसमागतहंसमिथुनशङ्खावहा-
भ्यामनुरक्तयक्षाधिपराज्यलक्ष्मीप्रहितकटाक्षच्छटाभ्यामिवोर्ध्वप्रसृतदन्तयुगलनिर्गलत्कान्तिकल्लोला-
भ्यामिव कमलशशाङ्कयोर्विजयेन मुखमभितः सेवमानाभ्यामिव कीर्तिशावकाभ्यां भुजदण्डवास्त-
व्यजयलक्ष्मीमन्दहासरुचिपूराभ्यामिव क्षीराब्धिदिण्डीरचयाभ्यामिव चामराभ्यां विभ्राजितः,
यशोविजिततया सेवार्थमागतेन परितोलम्बमानमुक्ताफलच्छलतारामण्डलमण्डितचन्द्रविम्बेनेव
कीर्तिक्षीरधाराशिफेनपुञ्जेनेव मुखचन्द्रभ्रमसमागतपरिवेषेणेव मुरकराम्बुरुहविधृतकनकदण्डरुचिर-
सारेण सखारम्भेण, प्रेषितां प्रहिताम्, चमूं सेनाम्, अवलोक्य हृष्टा, कल्यणानुकम्पयाद् क्लृप्तं
मानसं चित्तं यत्प सः, कुरुकुलोत्तंसः कुरुवंशालङ्कारः, जीवन्धर इति यावत्, सुद्राणां प्राणिनां बधस्तेन
दुर्बलजनसंहारेण, किं किं प्रयोजनम्, इति विचार्य, बोद्धुमिच्छा युयुत्सा ताम्, अपास्य त्यक्त्वा, सकलाश्च
तेऽपायाश्चेति सकलापाया निष्किलविभ्रानि तेषामपनयने दूरीकरणे दक्षः समर्थस्तस्य, 'सुदर्शनयज्ञस्य
कुङ्कुरचरभ्यन्तरस्य, सत्सार स्मरणज्ञकार । 'अधीगर्गदयेषां कर्मणि' इति पट्टी ।

यक्षाधिप इति—यक्षाणामधिपो यक्षाधिपः सुदर्शनः, पृतनया सेनया, सह सार्धम्, तं जीवन्धरम्,
समेत्यागत्य, सद्यो ऋदिति, नरपालस्य बलानि नरपालबलानि राजसैन्धानि, शान्तिं विवशताम्, निनाय
प्रापयामास्य, जीवन्धरं सात्यन्धरम्, जयगिरिरिति नाम्ना प्रथितः प्रसिद्धस्तं जयगिरिप्रथितम्, करीन्द्रं
गजेन्द्रम्, निनाय, हृदयं चित्तं, सर्वेषामिति शेषः, कौतूहलं कुतुहलम्, निनाय, स्वम्भ आत्मानम्भ, कृतकृत्यतां
विहिनम्रभ्युपकारताम्, निनाय । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥८॥

दन्तावल्लोऽयमिति—अयं सुदर्शनसमर्पितः, दन्तावल्लो गजः, कटयोर्मण्डयोर्वा दानधारा मदसन्तति-
स्तस्याः सौरभ्यं सौगन्ध्यं तस्य लोभेन नृप्याया आगताः प्राप्ता ये भृङ्गसङ्घा भ्रमरसमूहास्तैः, जीवन्धरस्य
सात्यन्धरेः भ्रिया शोभनोपलक्षिते पदपद्मे चरणकमले तयोः सङ्गः संसर्गस्तस्मात्, पापैः कर्मणैः, मुच्यमान-
स्यज्यमान इव, रराज शुशुभे । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, सुरवारणं देवगजम्, आरुहोऽधिष्ठितः, पार्श्वद्वये तटयुगले विभूय-
मानाभ्यां कम्पमानाभ्याम्, मुखे वदने कमलस्य पद्मस्य भ्रान्त्या सन्देहेन समागतं समायातं यद्दंसमिथुनं
मरालदम्पती तस्य शङ्खावहाभ्यां सन्देहधारकाभ्याम्, अनुरक्ता प्राप्तानुरागा या यक्षाधिपराज्यलक्ष्मीः सुदर्शन-
राज्यक्षीस्तया प्रहिताः प्रेरिता ये कटाक्षाः केकरास्तेषां कटाभ्यामिव भ्रेणिभ्यामिव, ऊर्ध्वप्रसृतमुपरि विसृतं
यद्दन्तावल्लदन्तयुगलं द्विरद्वन्द्वयुग्मं तस्माच्चिर्गलस्या निःसरम्बः कान्तेर्दक्षिः कल्लोलौ तरङ्गौ ताभ्यामिव,
कमलशशाङ्कयोः पद्मचन्द्रयोः, विजयेन पराभवेण, मुखमभितो वक्त्रस्थोभयपार्श्वयोः, सेवमानाभ्यां शुभ्रपू-
कुर्वाणभ्याम्, कीर्तिशावकाभ्यामिव यशोवालकाभ्यामिव, भुजदण्डयोर्वाहुदण्डयोर्वास्तस्या निवासिनी या
जयलक्ष्मीर्विजयक्षीस्तस्या मन्दहास्यलक्ष्णेः स्मितकान्तेः पूराभ्यामिव प्रवाहाभ्यामिव, क्षीरलक्ष्णेः क्षीरसागरस्य
दिण्डीरोऽतिप्रकफस्तस्य चक्ष्वाभ्यामिव समूहाभ्यामिव, चामराभ्यां बालव्यजनभ्याम्, विभ्राजितः शोभितः,
यशसा कीर्त्या विजिततया पराभूतत्वेन, सेवार्थं शुभ्रपार्श्वम्, आगतेन प्राप्तेन, परितो लम्बमानं सममन्ताह-
म्बमानं मुक्ताफलच्छलं मौक्तिकम्भाजं तारामण्डलं नक्षत्रसमूहस्तेन मण्डितं शोभितं चन्द्रविम्बं विधुमण्डलं
तेनेव, कीर्तिरेव यश एव क्षीरधाराभिः पद्मःक्षीरस्तस्य केनपुञ्जेनेव दिण्डीरसमूहेनेव, मुखे वदने चन्द्रभ्रमेण

धवलातपत्रेण विराजितः, सकलदिविजकुड्मलीकृताञ्जलिकञ्जपुष्पमध्वराजहंसायमानः, शिखावलकुल-
नृत्यकलाविलाससम्पादकैर्गभीरतरतूर्यमिनादैर्वाचालितदशदिक्कटः, निरन्तरदम्बद्वयमानकालागुरुधूम-
रेखया धवलातपत्रे शशिशङ्कासमागतविधुन्तुदसम्भाव्यमानया सुरमितसविधप्रदेशः, निरन्तर-
निःसरत्पदनखकान्तिभिर्निजाक्रमणभिन्नकुम्भस्थलविगलन्मौक्तिकनिचयशङ्कामकुरयन्, एकदोदित-
कोटिसूयैरिव विमानारुढैर्यैः परितःस्तूयमानवैभवः, नटन्तीः सौदामिनीलता इव त्रिदशवनिता
निःसरत्पाङ्गमुधातरङ्गिणीमध्ये भुजोल्लासितलास्यलीलावशेन मधन्तीरिव समाकलयन्, शनैः शनैः-
वृन्दारकबन्धिसन्दोहपापठ्यमानविरुदाबलिमुखरीकृतकन्दरतया प्रतिध्वानवशेन स्वयमपि स्तुति-
माचरन्तमिव चन्द्रोदयनामानं भूमिधरमेतम्, तत्र विचित्ररत्नमयमण्डपमध्ये सरमससन्नाहैर-
मृतान्धःसमूहैः समानीतं मूर्तमिव सकलानुरागं पद्मरागमयं सिंहविष्टरमलञ्जकार ।

प्रणेदुः पटहास्तत्र प्रतिध्वानितकन्दराः ।

गायन्त्यो मञ्जु किमर्थो ननृतुश्च समन्ततः ॥ १० ॥

ततः कलशवारिधिं प्रति चञ्चाल यक्षाधिपः

सुरैः करसरोरुहाञ्जितसुवर्णकुम्भैः सह ।

शशिसन्धेदेन समागतः समावातो यः परिवेषः परिधिस्तेनेव, सुरकराम्बुद्वयेण देवपाणिपद्मेन विधृतं सम्धारितं
कनकदण्डरुचिरं सुवर्णदण्डसुभगं च चद् धवलातपत्रं रवेतच्छत्रं तेन, विराजितः शोभितः, सकलदिविजानां
समस्तदेवानां कुड्मलीकृतो योऽञ्जलिकञ्जपुष्पो हस्तचप्यकमलसमूहस्तस्य मध्ये राजहंस इवावर्ततीति राजहं-
सायमानो मरालायमानः, शिखावलकुलस्य मयूरसमूहस्य यो नृत्यकलाविलासस्ताण्डककलाविभ्रमस्तस्य
सम्पादका विधायकास्तैः, गर्भारतरात्र ते तूर्यमिनादाश्चेति तैस्तारतरवादिप्रसादैः, वाचालिता मुखरिता
दशदिक्कटा दशाशार्ताराणि येन सः, धवलातपत्रे शुक्लच्छत्रे, शशिशङ्का चन्द्रमान्या समागतः सम्प्राप्तो
यो विधुन्तुदो राहुस्तेन सम्भाव्यमाना समुप्रेक्ष्यमाना तथा, निरन्तरमनवरतं दम्बद्वयमानः पुनःपुनरतिशयेन
वा दम्बमानो यः कालागुरुः कृष्णागुरुस्तस्य धूमरेखा भूजग्रेणिस्तया, सुरमितः सुगन्धितः सवि-
धप्रदेशो निकटप्रदेशो यस्य सः, निरन्तरं सततं निःसरन्त्यो निर्गलन्त्यो वाः पदनखकान्तवञ्जरनखर-
दीक्षयस्ताभिः, निजाक्रमणेन स्वाधिष्ठानेन भिन्नं विदारितं वाकुम्भस्थलं गण्डस्थलं तस्माद्विगलन्पतन् यो
मौक्तिकनिचयो मुक्ताफलसमूहस्तस्य शङ्कां सन्देहम्, अकुरयन्नुत्पादयन्, एकदा युगपद् उदिता उड्गता ये
कोटिसूयैः कोटिसंख्याप्रमितदिवाकरास्तैरिव, विमानारुढैर्योमयानाधिष्ठितैः, यक्षैर्व्यन्तरामरविशेषैः, परितः
समन्तात्, स्तूयमानं श्लाघ्यमानं वैभवमैरवयवं यस्य सः, नटन्तीवृत्त्यं कुर्वन्तीः सौदामिनीलता इव विधु-
इत्यर्त्तारिव, त्रिदशवनिता देवज्ञानाः, निःसरन्तो निर्गलन्तो येषाङ्गाः कटाञ्चाल एव सुधातरङ्गिणी
पीयूषसरित् तस्या मध्ये, भुजाभ्यां बाहुभ्यामुल्लासिता प्रकटिता वा लास्यलीला नृत्यकेलि-
स्तस्या वशेन, प्लवन्तीरिव तरन्तीरिव, समाकलयन्परयन्, शनैः शनैः मन्दं मन्दं कमश
इति यावत्, वृन्दारका देवा एव बन्धिसन्दोहाः स्तुतिपाठकसमूहास्तैः पापठ्यमाना पुनःपुनरतिशयेन
वा पठ्यमाना वा विरुदाबलिः कर्तिगाथा तथा मुखरीकृतकन्दरतया वाचालितगङ्गरतया, प्रतिध्वानवशेन
प्रतिध्वनिवशेन, स्वयमपि स्वतोऽपि, स्तुतिं स्तवनम्, माचरन्तमिव कुर्वन्तमिव, चन्द्रोदयनामानं चन्द्रो-
दयानिधानम्, भूमिवरं पर्वतम्, एव प्राप्य, तत्र चन्द्रोदयपर्वते, विचित्रो बिलज्जो यो रत्नमयमण्डपो
मणिमयास्थानं तस्य मध्ये, सरमतः सवेगः सन्नाह उद्योगो येषां तैः, असृतं पीयूषमन्धो भोजनं येषां
तेऽमृतान्धसस्तेषां समूहास्तैः, समानीतं प्रापितम्, मूर्तं सन्देहम्, सकलानुरागमिव सर्वप्रीतिपुञ्जमिव,
पद्मरागमयं लोहितकमणिनिमित्तम्, सिंहविष्टरं सिंहासनम्, अलञ्जकार भूषणमास ।

प्रणेदुरिति—उत्र मण्डपे, प्रतिध्वानिताः प्रतिधाविताः कन्दरा गुहा यैस्ते, पटहा जगन्नाः प्रणेदुः
प्रणदन्ति स्म, मञ्जु मनोहरं यथा स्वाचवा, गायन्त्यो गानं कुर्वन्त्यः, किमर्थः किम्वरन्तिवः, समन्ताद्
विष्प्रग्, ननृतुश्च नृत्यन्ति स्म च ॥ १० ॥

ततः कलशवारिधिमिति—ततस्तदनन्तरम्, यक्षाधिपः सुदर्शनः, करसरोरुहेषु वाणिज्येणञ्जिताः

सतां पथि ससावहन्विततसान्वयमेवभ्रमं

किरीटयणिकान्तिभिः सुरपचापसम्भावनाम् ॥ ११ ॥

एते देवाः पूर्वमागत्य लक्ष्मीं धेनुं चिन्तारजस-न्यांश्च हत्वा ।

आशापाशादागतास्ते पुनश्चेत्येवं दुग्धाम्भोधिरेतं ररास ॥ १२ ॥

ततश्च, कुरुवीरं धैर्यगुणेन स्पर्धमानश्चन्द्रोदयगिरिस्तदीयपादस्पर्शेन कृतार्थतामाससाद, अहमपि गाम्भीर्यशोभ्यां स्पर्धमानस्तदीयसर्वाङ्गस्पर्शेन कृतकृत्यतामनुभवामि, इति चलाचलवीचिबाहुभिर्नृत्यत इव फेनकूटेन, घोषकपटेन चादृशसमातन्वानत्येव, दुग्धसागरस्य पयोभिः पूरितान्कनककलशान्विभ्राणास्ते यक्षाध्यक्षमुखाः, सत्वरमागत्याभिषेकमङ्गलं कर्तुमारभन्त ।

यक्षेशमुख्यकरलम्बितह्रैमकुम्भ-

पङ्क्तेः पपात कुरुकुञ्जरमूर्ध्नि तोयम् ।

सन्ध्याभ्रसङ्घाविगलद्विमलाम्बुवर्ष

प्रालेयरीलशिखराग्र इवातिसान्द्रम् ॥ १३ ॥

समापिते साध्वभिषेकमङ्गले निलिम्पकान्तानयनान्तवारिभिः ।

परीतमूर्तिः पुनरावभासौ पयोऽधिपूरैरिव सिञ्चमानः ॥ १४ ॥

शोभिताः सुवर्णकुम्भाः काञ्चनकलशा येषां तैः, सुरिदैर्देवैः, सह सार्वभ, सतां नक्षत्राणाम्, पथि मार्गे गगन इति बाबन्, विततानां व्याप्तानां साम्बन्धेयानां पितृप्रसूधारिणानां भ्रमं सन्देहन्, किरीटमणिकान्तिभिर्मौलि-रजदीप्तिभिः, सुरपचापस्य शक्रशरासनस्य सम्भावना समुप्रेक्षा ताम् च, समावहन् उत्पादयन्, कलश-वारिभि रीरसागरम्, प्रति, चलाचल इति स्म । पृथ्वीच्छन्दः ॥ ११ ॥

एते देवा इति—एते इत्यमाना इमे, देवाः सुराः, पूर्वं पुरा, आगत्य समेत्य, लक्ष्मीं त्रियम्, धेनुं सुरगवीम्, चिन्तारत्नं चिन्तामणिम्, अम्बोश्च कपवृक्षादीन्, हत्वा समादाय, गता इति शेषः । ते देवाः, आशापाशात् नृप्यावन्धात्, पुनर्भूयः, आगताः प्राप्ताः, इत्येवम् इति प्रकारेण, दुग्धाम्भोधिः रीरसागरः आद्यं पीडितं यथा स्वात्तथा, ररास शब्दश्चकार । उग्रेण । शालिनीच्छन्दः 'शालिन्युक्ता म्त्तौ तगौ गोऽन्वित्रलोकैः' इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरम्, धैर्यमेव गुणस्तेन धैर्यगुणेन, कुरुवीरं जीवन्धरम्, स्पर्धमानः स्पर्धां कुर्वाणः, चन्द्रोदयगिरिरश्चन्द्रोदयाभिधानपर्वतः, तदीयपादस्य कुरुवीरचरणस्य स्पर्शः स्पर्शनं तेन कृतार्थतां कृतकृत्यताम्, आससाद् प्राप, अहमपि दुग्धसागरोऽपि, गाम्भीर्यं यथाशक्ते गाम्भीर्यशरीरं ताम्बाम् अगाधत्वकीर्तिभ्याम्, स्पर्धमानोऽसूयन्, तदीयस्य कुरुवीरस्य सर्वाङ्गस्य सर्वशरीरस्य स्पर्शः सम्बन्धस्तेन कृतकृत्यताम्, कृतार्थताम्, अनुभवामि, इति हेतोः, चलाचला अतिशयेन चला वीचय एव तरङ्गा एव बाहवस्तैः, फेनकूटेन डिण्डीरपिण्डेन, नृत्यत इव नृत्यं कुर्वत इव, घोषकपटेन गर्जितम्बाजेन, अदृशस सरावृषवहासम्, आतन्वानत्येव विस्तारयत इव, दुग्धसागरस्य रीरपापोषेः, पयोभिर्जलैः, पूरितान् नृतान्, कलशान् कुम्भान्, विभ्राणा दधानाः, यक्षाध्यक्षमुखाः सुदर्शनप्रधानाः, देवाः, सत्वरं रीघ्रम्, आगत्य समेत्य, अभिषेकमङ्गलं मङ्गलस्नानम्, कर्तुं विधातुम्, आरभन्त उपचक्रमिरे ।

यक्षेशेति—प्रालेयसैलस्य हिमाचलस्य शिखराग्रं शृङ्गाग्रं तस्मिन्, अतिसान्द्रम् अतिनिविडम्, सन्ध्याभ्रसङ्घात्सन्ध्यावारिद्व्यूहाद् विगलत्पतन् बहिनकाभुवर्षं निर्मलनोरहस्तिहृत्, कुरुकुञ्जरमूर्ध्नि जीवन्धरोत्तमाङ्गे, यक्षेशः सुदर्शो मुखः प्रधानो येषां ते यक्षेशमुख्यास्तेषां पङ्क्तिस्तस्याः, तोयं जलम्, पपात पतति स्म । वसन्ततिलकाच्छन्दः ॥ १३ ॥

समापित इति—अभिषेकमङ्गले स्नपनकक्ष्याभके, साधु सम्भन् यथा स्वात्तथा, समापिते निहापिते सति, निलिम्पकान्तानां निर्झरनारीणां नयनान्ता एव कटाक्षा एव कारीणि जलानि तैः, परीता व्याप्ता मूर्तिः रीरीरं यस्य तथाभूतः, असी जीवन्धरः, पुनर्भूयः, पयोऽधिपूरैः यस्यो दुग्धानामधिपूरैर्भूरि प्रवाहैः यथवा

ततो दिव्याम्बरधरो भणिभूषणमण्डितः ।

रेजे जीवन्धरस्वामी सचापशरदभ्रवत् ॥ १५ ॥

यक्षाधिपार्पितं कल्पवृक्षाश्रितफलादिकम् ।

जग्राह जीवकस्वामी निग्राहचतुरो द्विषाम् ॥ १६ ॥

ततः क्रमेण यक्षाध्यक्षेणोपदिष्टं कामरूपविधानगानविषहानशक्तियुक्तं चिरत्नं मन्त्ररत्नं बहुमन्यमानः, 'एकहानमात्रेण राज्यलक्ष्मीकटाक्षाभवेद्वयसि' इति तद्वचनेन सन्तुष्टः, सन्तर्तं प्रश्रय-
वशंवदैर्यक्षैः सम्भाव्यमानः कुरुवीरः, कदाचिदेशान्तरदिट्टक्षामिन्नितैर्यक्षाध्यक्षं ज्ञापयामास ।

मनीषितं तस्य कुरुतमस्य ज्ञात्वा मनीषी स हि यक्षराजः ।

मार्गस्य भङ्गी स्फुटतोऽभिधाय सम्प्रापयामास तद्विस्सीमाम् ॥ १७ ॥

तदनु कुरुवंशकेसरी केसरीव तत्र तत्र निर्भय एव विहरन्, कचिदतिविततानोकहकुलविल-
सितमसूर्यपश्यं तरक्षुमृगाधिष्ठानम्, कचन तरुषण्डे कादम्बिनीभ्रान्त्या दूरोन्ममितकेकागर्भकण्ठं
प्रबलपुरोवातसन्ताडितशिखण्डं नीलकण्ठम्, कुक्षिचिन्महागुल्मान्तरकुक्षुम्बिशबरकदम्बकम्, कुत्र च

पयोऽब्धिपूरैः क्षीरसागरप्रवाहैः सिन्धुमान इव समुपयमण इव, आबभौ शुशुभे । उग्रमालङ्कारः । उपेन्द्र-
वज्रावृत्तम् ॥ १४ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, दिव्याम्बरधरः स्वर्गीयवक्त्रधारकः, भणिभूषणै रत्नालङ्कारैर्मण्डितः
शोभितः, जीवन्धरस्वामी सात्यन्धरिः, सचापशरदभ्रवत् सशक्रशरासनशरम्भेव इव, रेजे शुशुभे ।
उपमालङ्कारः ॥ १५ ॥

यक्षाधिपार्पितमिति—द्विषां शत्रूणाम्, निग्राहे दमने चतुरो द्रव इति निग्राहचतुरः जीवक-
स्वामी जीवन्धरः, यक्षाधिपेण सुदर्शनेनार्पितं प्रवृत्तमिति यक्षाधिपार्पितम्, कल्पवृक्षेण सुरतलम्बन्वितं शोभितं
यन्फलादिकं फलप्रभृतिकं तत्, जग्राह गृह्णाति स्म ॥ १६ ॥

ततः क्रमेणेति—ततस्तदनन्तरम्, क्रमेण क्रमशः, यक्षाध्यक्षेण सुदर्शनेन, उपदिष्टं निर्दिष्टम्,
कामरूपविधानं च, गानं च, विषहानञ्चेति कामरूपविधानगानविषहानानि तेषां शक्तिः सामर्थ्यं तया
युक्तं सहितम्, चिरत्नं प्राचीनम्, मन्त्ररत्नं मन्त्रश्रेष्ठम्, बहु मन्यमानः समादरेण स्वीकुर्वाणः, 'एकहान-
मात्रेण एकवर्षमात्रेण, राज्यलक्ष्मी नृपतिभिः कटाक्षा अपाङ्गास्तान् प्रवेक्ष्यसि प्राप्स्यसि', इत्येवम्, तद्वचनेन,
तत्कथनेन, सन्तुष्टः समीतः, सन्तर्तं निरन्तरम्, प्रश्रयवशंवदैर्विजयानुकूलैः, यक्षैर्व्यन्तराजैः, सम्भाव्यमानः
सक्रियमाणः, कुरुवीरो जीवन्धरः, कदाचिज्जातुचित्, इक्षितैश्चेष्टितैः, यक्षाध्यक्षं सुदर्शनम्, देशान्तराणां
जनपदान्तराणां दिट्टां द्रष्टुमिच्छाम्, ज्ञापयामास कथयामास ।

मनीषितमिति—हि निश्चयेन, मनीषी बुद्धिमान्, स पूर्वोक्तः, यक्षराजः सुदर्शनः, तस्य पूर्वोक्तस्य,
कुरुतमस्य जीवन्धरस्य, मनीषितमभिलषितम्, ज्ञात्वा बुद्ध्या, मार्गस्य बर्त्तनः, भङ्गी परम्पराम्, स्फुटतः
स्पष्टप्रकारेण, अभिधाय निगद्य, तद्विस्सीमाम् तत्पर्वतावधिम्, सम्प्रापयामास लम्बयामास, तमिति
शेषः ॥ १७ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, कुरुवंशकेसरी कुरुकुलसिंहः, जीवन्धर इति वाचत्, केसरीव सिंह
इव, तत्र तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु, निर्भय एव भ्रमतिरहित एव, विहरन् विहारं कुर्वन्, क्वचिन्कुञ्चित्, अति-
विततमतिवितृतं यदनोकहकुलं वृक्षसमूहस्तेन विलसितं शोभितम्, न सूर्यं परवर्तीत्यसूर्यपश्यं सखन-
त्वाऽसूर्यदर्शनरहितम्, तरक्षवश्च मृगादनाश्च मृगाश्च हरिणाश्चेति तरक्षुमृगास्तेषामधिष्ठानं निवासस्थानम्,
क्वचन कुत्रापि, तरुषण्डे वृक्षसमूहे, कादम्बिनीया मेघमालाया भ्रामितस्सम्प्रेहस्तया, दूरेणोन्ममितो दूरोन्मितिः
केका मयूरवाणी गर्भे मध्ये यस्य स केकागर्भः, केकागर्भवासी कण्ठश्चेति केकागर्भकण्ठः, दूरोन्मितिः केका-
गर्भकण्ठो यस्य तम्, प्रबलेन हवेन पुरोवातेन सम्मुखागतवायुना सन्ताडितः समाहतः शिखण्डो बर्ह' यस्य
तम्, नीलकण्ठं मयूरम्, कुक्षिचिन्वचित्, महागुल्मान्तरेण दीर्घस्तम्भमध्येण कुक्षुम्बयते वसतीति महागुल्मा-

नीपङ्कजवस्त्वन्निष्पण्णशुण्डादण्डं करिणीसहायं शुण्डालमण्डलम्, कुत्रचित्तन्वन्धयशिशुसंरुद्धां हरिणीं भुप्रमीवमवलोकयन्तं धावमानहरिणम्, कुत्रचन दशनान्तरस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य व्याजिह्वाङ्गैः कुरङ्गैः भूयमाणगानकलाप्रवीणं किरातस्त्रैणम्, कचन गर्जनवर्जितस्तम्बेरमनिचयं मृगेन्द्रचयम्, कुत्रचिद्भूधराकारमजगरनिकरं परयम्, क्रमेणातिलङ्घितविपिनपथः, कचिदरण्ये समुद्रतधूमपरीताभङ्गभूमिरुहृतया सजलजलधरस्यामलं तरुनिकरमिव कुर्वन्तं श्लोषघटचटाकारेणाद्दृष्टासमिवातन्वानमतिवेगसमाक्रान्तकाननं द्रवद्हनं ददर्श ।

असूर्यम्परयेषु प्रचुरतरुषण्डान्तरतल-

प्रदेशेष्वत्यन्तं यदुषितमभूदन्धतमसा ।

तदग्नित्रासेनोद्यतमिव तदा धूमपटलं

तमालस्तोमामं गगनतलमालिङ्ग्य बध्वे ॥ १८ ॥

दवानलोद्गता धूम्या महती गगनश्रिया ।

धृतनीलपटीवासौ बभौ व्याप्तविगन्तरा ॥ १९ ॥

तदानीं द्रवहुताशनपरीतं विपिनम्, अनलवृद्धिलिङ्गैः विस्फुल्लिङ्गैरुडुनिकरमिव, देदीप्यमान-

न्तरकुटुम्बि, तच्च तन्ध्ववरकदम्बकञ्च भिल्लसमूहश्चेति तत् । कुत्र च क्वापि, नीपपादपानां कदम्बवृक्षाणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु निष्पण्णः स्थापितः शुण्डादण्डः करदण्डो बभूव तत् । करिणीनां हस्तिनीनां सहायस्तस्य, हस्तिनीसहितमिति यावत्, शुण्डालमण्डलं हस्तिसमूहम्, कुत्रचित् क्वचित्, स्तनंधवैर्दुग्धपायिभिः शिशुभिः शावकैः संरुद्धा बाधितगमना ताम्, हरिणीं मृगीम्, भुम्भा बभ्रीकृता प्रीषा कण्डो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्वात्तया, अवलोकयन्तं परयन्तम्, धावमानश्चासौ हरिणश्चेति तं पलायमानसूगम्, कुत्रचन क्वापि, दशनान्तरे दन्तमन्धे स्थितस्य विद्यमानस्य तृणकवलस्य शण्डासस्य च्छेदशब्दः शण्डनध्वनिस्तस्य, नियम्य निरुप्य, व्याजिह्वाङ्गैरायतशरीरैः, कुरङ्गैर्हरिणैः, भूयमाणकण्ठ्यमाना वा गानकला गावन्चातुरी तस्यां प्रवीणं निपुणम्, किरातस्त्रैणं शबरस्त्रीसमूहम्, कचन क्वापि, गर्जनेन स्वशब्देन तर्जितो भस्मितः स्तम्बेरमनिचयो हस्तिसमूहो येन तम्, मृगेन्द्रचयं सिंहसमूहम्, कुत्रकिञ्चचित्, भूधराकारं पर्यताकृतम्, अजगरनिकरं शयुसमूहम् 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः, परयम् विलोकयन्, क्रमेण क्रमशः, अतिलङ्घितविपिनपथो व्यतिक्रान्तरण्यमार्गः सन्, क्वचित्कुत्रचित्, अरण्ये वने, समुद्रतेन समुत्पतितेन धूमेन धूमेन परीता व्याप्ता भङ्गभूमिरुहा उत्तुङ्गपादपा येन तस्य भावस्तत्ता तथा, तरुनिकरं वृक्षसमूहम्, सजल-जलधरैर्जलभृतपयोधरैः रवामकमिव मलिनमिव, कुर्वन्तं विवधानम्, प्लोषेण द्राहेन बध्मटचटाकारबध्मटचट-शब्दविशेषस्तेन, अद्दृष्टासं सशब्दवाह्यम्, आतन्वानमिव विस्तारयन्तमिव, अतिवेगेन प्रबलरथेन समा-क्रान्तं काननं वनं येन तम्, द्रवद्हनं वनानकम्, ददर्श विलोकयामास ।

असूर्यम्परयेष्विति—यत्, अन्धतमसं गाढतमिरम्, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसाः' इत्यच्, सूर्यं न परव-र्त्तात्यसूर्यम्परयास्तेषु सूर्यप्रकाशरहितेषु, प्रचुरतरुषण्डस्य प्रभूतवृक्षसमूहस्यान्तरतलप्रदेशा मध्यतलस्था-नामि तेषु, अत्यन्तं प्रचुरं यथा स्वात्तया, उषितं कृतमिवास्तम्, अभूद् अभूव, तदा तस्मिन्काले, अग्नित्रासेन बह्निभवेन, उद्यतं समुत्पतितम्, तदिव अन्धतमसमिव, तमालस्तोमामं कालस्कन्धसमूहसदृशम्, धूम-पटलं धूमसमूहः, गगनतलं नभःस्थलम्, आलिङ्ग्य समाविलम्ब्य, बध्वे वृद्धिगतो बभूव । उग्रेषा । शिखरिणीवृक्षम् ।

दवानलोद्गतेति—व्याप्तमाच्छादितं विगन्तरं काण्डान्तरालं यथा सा, दवानलान्दृष्टवान्नेरुहता समुत्पतिता, महती बिसाफा, असौ धूमानां समूहो धूम्या धूमेन, गगनश्रिया नभोलम्बा, धृतनील-पटीव धृतश्यामकसाक्षिकेन, बभौ शुशुभे । रूपकोप्ये ॥ १९ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, द्रवहुताशनेन वनबह्निना परीतं व्याप्तम्, विपिनं गहनम्, अनलवृद्धेरभिप्लवितमिव विह्वलि तैः, विस्फुल्लिङ्गैरभिप्लवितैः, उद्यितः समुद्रत उडुनिकरो नक्षत्रसमूहो

कीलाकलापैः सन्धारभारञ्जितमिव, धूमस्तोमेन ध्वान्तदन्तुरितमिव, ज्वलज्वलनेन सन्धारक्त-
चन्द्रविम्बचुम्बितं नभस्तलमिव, व्यराजत ।

तदा हरिणमण्डलं हुतवहाक्रमशःसतो

बिलोलनयनाञ्जलैर्विजितबालनीलोत्पलैः ।

दवानलविनाशनप्रथितवेगकूलकृपां

कलिन्दगिरिनन्दिनीं कलयति स्म कल्लोलिनीम् ॥ २० ॥

तदनु धूमस्तोमचुङ्कारेण ज्वालाकलापफटफटाकारेण शबरजनहाहाकारेण तन्मध्यनिरुद्ध-
सत्त्वयूथार्तविरावेण च बधिरौकृतदिशावशाबल्लभे हुतारासन्त्रासधावमानवनदेवताशिथिलकयरी-
निकरपरिशीलितसाम्यया धूम्ययान्धीकृतसकललोके वैश्वानरे विजृम्भिते, भाविमेघपटलशम्पागर्जि-
तानि धूमस्तोमज्वालादहनचटचटाकारैः परिहसदिव काननमराजत ।

अनेकपकुलं तत्र दह्यमानं दवाग्निना ।

त्रातुमैच्छदयापूरजलधिः कुरुकुञ्जरः ॥ २१ ॥

तस्याकृतमवेत्य यक्षपतिना वेगेन सङ्कल्पिता

जीमूता वियदङ्गणे परिणता धूमप्रकारा इव ।

यस्मिंस्तद्वत् देदीप्यमाना जाज्वल्यमानाश्च ते कीलाकलापाश्च ज्वालासमूहाश्चेति तैः, सन्धारारोणे पितृप्रसू-
कालिकाहनिम्ना रञ्जितमिव लोहिताकृतमिव, धूमस्तोमेन तमःसमूहेन, ध्वान्तदन्तुरितमिव तिमिरव्याप्तमिव,
ज्वलज्वलनेन ज्वलद्वह्निना,, सन्धारक्तं सन्धारलोहितं यच्चन्द्रविम्बमिन्दुमण्डलं नेन चुम्बितं सहितम्,
नभस्तलमिव गगनतलमिव, व्यराजत व्यशोभत ।

तदा हरिणमण्डलमिति—तदा तस्मिन् काले, हरिणमण्डलं कुरुकुञ्जरः, हुतवहस्य दवानलस्या-
क्रम आक्रमणं तस्मान् त्रासो भयं तस्मान्, विजितानि शोभया पराजितानि बालनीलोत्पलानि नवनीलनलि-
नानि यैस्तैः, दवानलेन वनवह्निना यद्विनाशनं नाशस्तेन प्रथितो वृद्धिङ्गतो यो वेगो यस्तेन कूलकृपा
तटचर्चिणी ताम्, कलिन्दगिरिनन्दिनीं यमुनाम्, कल्लोलिनीं सरितम्, कलयति स्म समुत्पादयामास ।
दवानलदाहाद्विभाता हरिणसमूहः स्वस्य नीलनीलैर्नयनाञ्जलैः काननं श्यामलङ्कारेति भावः, पृथ्वी-
वृत्तम् ॥ २० ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, धूमस्तोमस्य धूमसमूहस्य चुङ्कारेणाव्यक्तशब्दविशेषेण, ज्वालाक-
लापस्याधिःसमूहस्य फटफटाकारेणाव्यक्तशब्दविशेषेण, शबरजनस्य भित्तजनस्य हाहाकारेण दुःखसूचक-
शब्दविशेषेण, तन्मध्ये दवानलमध्ये निरुद्धं संरुद्धगमनं यत्सत्त्वयूथं प्राणिसमूहस्तत्त्वार्तविरावेण दुःख-
शब्देन च, बधिरौकृताः अवगणशक्तिशून्याकृता दिशावशाबल्लभाः काष्ठाकरिणो येन तस्मिन्, हुतारासन्त्रासेन
पावकमयेन धावमानाः पलायमाना वा वनदेवताः काननाधिहानृदेव्यस्तासां शिथिलः संस्रमानो यः
कवरानिकरः केशपाशसमूहस्तेन परिशीलितमनुभूतं साम्यं सादर्यं यदा तथा, धूमाणां समूहो धूम्या तथा
धूमसमूहेन, अन्धीकृता बिलोकनसामर्थ्यशून्याकृताः सकललोका निखिलजना येन तस्मिन्, वैश्वानरे वह्नी,
विजृम्भिते वृद्धिङ्गते सति, धूमस्तोमश्च धूमसमूहस्य, ज्वालाशार्चीपि च दहनचटचटाकाराश्च पावकाव्यक्त-
शब्दविशेषाश्चेति धूमस्तोमज्वालादहनचटचटाकारास्तैः, भाविमेघपटलश्च शम्पा च गर्जितश्चेति भाविमेघ-
पटलशम्पागर्जितानि भविष्यद्दरिद्रसमूहस्यौदामिनीस्तनिनानि, परिहसदिव विहस्यदिव, काननं वनम्,
अराजनं शुशुभे ।

अनेकपकुलमिति—दयापूरस्य कारणप्रवाहस्य जलधिः सागरः कुरुकुञ्जरो जीवन्धरः, तत्र
कानने, दवाग्निना वनानलेन, दह्यमानं प्लुप्यमाणम्, अनेकपकुलं हस्तिसमूहम्, त्रातुं रक्षितुम्, येष्वप्य-
वाञ्छति स्म ॥ २१ ॥

तस्याकृतमिति—तस्य जीवन्धरस्य आकृतमभिप्रायम्, अवेत्य ज्ञात्वा, यक्षपतिना सुदृशनेन, वेगेन
रयेण शीघ्रमिति यावत् । सङ्कल्पिता रचिताः वियदङ्गणे नमस्कृते, परिणताः परिणामं प्राप्ताः, धूमप्रकारा

उद्यद्गर्जितपाटिताखिलमहादिग्मितयस्तत्क्षणं
वर्षं हर्षितजीवका विदधिरे कल्पान्तमेधायिताः ॥ २२ ॥
यक्षेन्द्रकल्पितधनाधनमण्डलं त-
च्चक्रेऽभिषेचनमरण्यगजव्रजस्य ।
वाराणिधेर्विमलशीतपयःप्रवाहै-
र्यक्षाधिराज इव कौरवकुञ्जरस्य ॥ २३ ॥

तथा हि—

सौदामिनीसुभगनर्तकरीवितान-
मभ्रं शिखावलकुलं पटुबन्दिवर्गः ।
मेघारवः सकलवाद्यरवस्तरूपां
गुच्छाः समीरचलिताः किल चामराणि ॥ २४ ॥

तदनु परिरक्षितानि शुण्डालमण्डलानि तरुषण्डानि च विटपसंसक्तविन्दूत्कर्निप-
तनव्याजेनानन्दबाष्पमुकुलान्युत्सृजन्ति विलोकमानः, सन्तोषेण तस्माद्वनाभिर्गत्य, तत्र तत्र
मानुषरूपिण्या धर्मरक्षिण्या यक्षिण्या परिचर्यमाणः, तीर्थस्थानानि पूजयन्, क्रमेण कुरुमल्लः
पल्लवदेशमानशो ।

सञ्चारस्तत्र सन्तोषात्यञ्जबाणः कुरुत्तमः ।
धावमानानभिमुखं ददर्श पथि काञ्चन ॥ २५ ॥

इव ध्वजशाला इव स्थिताः, उद्यद्गर्जितेन समुज्ज्वलस्तनितेन पाटिताः खण्डिता अखिलाः समस्ता महादिग्मितयो
महाकाष्ठाकुल्या यैस्ते, हर्षिताः प्रसादिता जीवा द्वावानलपतिताः प्राणिनो यैस्त इति हर्षितजीवकाः, हर्षितो
जीवको जीवन्धरो यैस्त इति वा, कल्पान्तमेधा इव प्रलयवारिदा इवाचरिता इति कल्पान्तमेधायिताः,
जीमूता मेधाः, तत्क्षणं तत्कालम्, वर्षं वृष्टिम्, विदधिरे चक्रिरे । शार्दूलविकीर्णितं वृक्षम् ॥ २२ ॥

यक्षेन्द्रेति—तत् पूर्वोक्तम्, यक्षेन्द्रेण सुदर्शनेन कल्पितं निर्मापितं यद् धनाधनमण्डलं मेघसमूहस्तत्र,
वाराणिधेः सागरस्य, विमलशीतपयःप्रवाहैर्निर्मलशिशिरसलिलपूरैः, कौरवकुञ्जरस्य जीवन्धरस्य, यक्षाधिराज
इव सुदर्शन इव, अरण्यगजव्रजस्य कामनकरिकलापस्य, अभिषेचनं परितः स्नपनम्, चक्रे विदधे । उपमा ।
वसन्ततिलकावृक्षम् ॥ २३ ॥

तथा हि—तदेव स्वर्णकुरुते ।

सौदामिनीति—सौदामिनी तडिन्, सुभगनर्तकरी मनोज्ञलासिका, अभ्रं गगनं मेघो वा, वितान-
मुल्लोचः, शिखावलकुलं मयूरसमूहः पटुबन्दिवर्गो विदग्धमागधगणः, मेघारवो धनाधननादः, सकलवाद्यरवो
निखिलवादिग्रसमूहः, तरूणां वृक्षाणाम्, समीरचलिताः पवनप्रकम्पिताः गुच्छाः स्तवकाः, चामराणि बाल-
व्यञ्जनानि, बभूवुरिति शेषः, किलेति वार्तायाम् ॥ २४ ॥

तदन्विति—तदनु वर्षानन्तरम्, परिरक्षितानि परित्रातानि, शुण्डालमण्डलानि हस्तिसमूहान्,
विटपसंसक्ताः शाखालम्बा ये विन्दूत्कराः पृषतासमूहास्तेषां व्याजेन दम्भेन, भानन्दबाष्पमुकुलानि
हर्षाभ्रकुड्मलानि, उत्सृजन्ति त्यजन्ति, तरुषण्डानि च वृक्षसमूहांश्च, विलोकमानः परयन्, सन्तोषेण हर्षेण,
तस्मात् द्वावानलपिहितपूर्वाय, धनात् कामनात्, निर्गत्य बहिरागत्य, तत्र तत्र तेषु तेषु स्थानेषु, मानुष-
रूपिण्या मनुष्याकारधारिण्या, धर्मरक्षिण्या जिनशासनरक्षिका, यक्षिण्या व्यन्तरदेव्या, परिचर्यमाणः समुपा-
स्यमानः, तीर्थस्थानानि पुण्यक्षेत्राणि, पूजयन् बन्धमानः, कुरुमल्लो जीवन्धरः, क्रमेण क्रमशः, पल्लवदेशं
पल्लवाभिधानजनपदम्, आनशो प्राप ।

सञ्चारमिति—तत्र पल्लवजनपदे, सन्तोषान्मोदान्, सञ्चारं विहरन्, पञ्चबाणः कामदेवः, कुरुत्तमो
जीवन्धरः, पथि मार्गे, अभिमुखं समुल्लम्, धावमानान् वेगेन गच्छन्तः, काञ्चन कानपि जनान्, ददर्श
विलोकयामास ॥ २५ ॥

तेऽपि तं कुरुवरं प्रभोज्यलं वीक्ष्य विस्मयनिमग्नमानसाः ।

प्राप्य तस्य सविधं प्रसोदतः प्रभवेण मधुरां गिरमाहुः ॥२६॥

कुवल्याह्लादसन्दायकोऽपि निखिलमहीभृन्महितपादोऽपि भवानदोषाकरतया न सुधाकरः,
पद्मोल्लासनपदुरपि सन्मार्गाभितोऽपि सद्बिरोधाभावेन न प्रभाकरः, सुमनोवृन्दवन्दितोऽपि क्षमा-
भृदनुकूलतया न पुरन्दरः, कुशाग्रनिकाशमतिरपि मौढ्यविरहेण न सुरगुरुः ।

इत्यादिस्तुतिविस्तारान्परिपश्यन् ताञ्जनाम् ।

कस्याः के यूयमित्येवं कुरुवीरः कुतूहलात् ॥२७॥

इति जीवन्धरेण पृष्टास्तेऽप्येवमवोचन्त—

अत्रास्ति चन्द्राभपुरी प्रसिद्धा बभार्थनाम्नी धनवज्रसौधैः ।

अभ्रंलिहैरन्बुजसम्भवस्य निर्माणनैपुण्यविलाससीमा ॥२८॥

यस्यां निशायां मदिरेक्षणानां कपोलदेरो प्रतिबिम्बदम्भात् ।

मुखाब्जकान्तेरपहारसक्तः समागतश्चन्द्र इवावभासे ॥२९॥

यत्सालरत्नकान्तीनां पटलेनेव तर्जितः ।

भानुर्ध्वजपटच्छम्भो भाति प्रविरलातपः ॥३०॥

तेऽपीति—तेऽपि धावमाना जना अपि, प्रभोज्यलं वीक्ष्युक्तम्, तं कुरुवरं जीवन्धरम्, वीर्य-
वृद्धा, विस्मयेऽद्भुते निमग्नं वृद्धितं मानसं चित्तं येषां तथाभूताः सन्तः, प्रसोदतो हर्षात्, तस्य कुरुवरस्य,
सविधमभरणम्, प्राप्य कण्ठ्या, प्रभवेण विनयेन, मधुरां मनोहारिणीम्, गिरं वाणीम्, आहुक्क्युः । स्वाग-
तारयोद्धतयोर्मेलनादुपजातिवृत्तम् ॥२६॥

कुवल्याह्लादेति—भवांस्त्वम्, कुवल्याह्लादस्य नीलकमलानन्दस्य पक्षे महीमण्डलानन्दस्य सन्दा-
यकोऽपि प्रदायकोऽपि, निखिलमहीभृजिः समग्रपर्वतैः पक्षे समग्रनृपतिभिः महितपादोऽपि पूजितकिरणोऽपि
पक्षे पूजितवरणोऽपि, अदोषाकरतया अरजनीकरतया पक्षेऽनवरगुणलनितया, न सुधाकरश्चन्द्रः, पद्मानां कम-
लानां पक्षे पद्मायाः कमलाया उल्लासने विकासने विहरणे च पदुरपि दक्षोऽपि, सतां नक्षत्राणां पक्षे साधूनां
मार्गाः पन्थाः, गगनं समीचीनमार्गाश्च तेनाभितोऽपि सेवितोऽपि, सद्बिरोधाभावेन नक्षत्रविरोधाभावेन पक्षे
सज्जनविद्वेषाभावेन, न प्रभाकरः सूर्यः, सुमनोवृन्दवन्दितोऽपि देवसमूहवन्दितोऽपि पक्षे विद्वत्समूहवन्दि-
तोऽपि, क्षमाभृदनुकूलतया पर्वतानुकूलत्वेन पक्षे नृपानुकूलत्वेन, न पुरन्दरः पुरुहूतः, कुशाग्रनिकाशमतिरपि
दर्भाग्रसदृशकुद्विरपि तीक्ष्णबुद्धियुक्तोऽपीति वाच्यत्, मौढ्यानां शिष्याणां पक्षे मौढ्यस्य मूर्खत्वस्य विरहेणा-
भावेन, न सुरगुरुर्बृहस्पतिः, अस्तीति शेषः, श्लेषमूलकविरोधाभासोऽलङ्कारः ।

इत्यादीति—इत्यादिश्चासीत् स्तुतिश्रुत्यादिस्तुतिस्तां विस्तारवर्न्तीत्यादिस्तुतिविस्तारस्तान् पूर्वोक्त-
प्रकारकस्तवनविस्तारकान्, तानभिमुखं धावमानान् जनान् पुरुषान्, कुरुवीरः सत्यन्धरिः, यूयं भवन्तः के
किन्नामानः कस्याः स्वभवाश्च, स्येति शेषः, इत्येवमित्यम्, कुतूहलात्कुतुकात्, परिपश्यन् पृच्छति स्म ॥२७॥

इति जीवन्धरेणेति—इत्येवं प्रकारेण जीवन्धरेण सत्यन्धरसूनुना, पृष्टा अनुसुक्ताः, ते जना अपि,
एवं वचनमात्रप्रकारेण, अवोचन्त कथयामासुः ।

अत्रास्तीति—अत्र देशे, अम्बुजसम्भवस्य वेधसः, निर्माणे रचनायां यो नैपुण्यविलासश्चातुर्यकम-
त्कारस्तस्य सीमावधिः, अभ्रं लिहैरग्नयुग्मिभिः, धनानि निविधानि वज्रानि हिरण्यानि येषु ते धनवज्राः, ते
च ते सीमाश्च राजधवनानि चेति धनवज्रसौधास्तैः, यथार्थं सार्थकं नाम नामधेयं यन्मास्तथाभूता प्रसिद्धा
प्रख्याता, चन्द्राभपुरी तन्मात्मी, नगरी, अस्ति विद्यते ॥२८॥

यस्यामिति—यस्यां चन्द्राभपुर्यां, निशायां रजम्बाय, मदिरेक्षणानां मुक्तोन्नतानाम्, कपोलदेवो
गण्डप्रान्ते, प्रतिबिम्बस्य प्रतिरुतेर्दम्भो व्याजस्तस्मात्, समागत उपस्थितः, चन्द्रो विभुः, मुखाब्जकान्तेर्बद-
नारविन्ददीप्तेः, अपहारे वीर्यं सक्तो कमल इत्यपहारसक्तः स इव, आवभासे शुशुभे । उल्लेखः ॥२९॥

यत्सालेति—पञ्चानां वैजयन्तीनां पटेन वस्त्रेण, शम्भो व्यासः, भानुः सूर्यः, यस्याः सालो यत्सालः

तां पालयत्वमरराजसमानकीर्तिः

शौर्याकरो धनपतिप्रथितो महीराः ।

श्रीमानहीनवपुरण्यभुजङ्गलीलो

मित्रानुरागसहितोऽपि कलाधरेण्डः ॥ ३१ ॥

श्रीराजकशिरोरञ्जकान्तिबालातपाश्रितम् ।

यस्य पादाम्बुजं भाति नखचन्द्रिकयोज्ज्वलम् ॥ ३२ ॥

तिलोत्तमेति विख्याता तस्य कान्ता मनोरमा ।

विरामभूमिः कान्तीनामनूनगुणभूषणा ॥ ३३ ॥

कान्त्या विजितपद्मास्ति तयोः पद्मेति नन्दिनी ।

शिरीषसुकुमाराङ्गी कठिनस्तनकुड्मला ॥ ३४ ॥

कदाचिदेवा त्रिभुवनललामवल्ली विहाराय वनमागता तत्र-तत्र सखीभिः सह विहरन्ती रोमराजिलतया वेण्या च मामियं निराकरोतीति कृतविद्वेषेणेवाशीविषेण दृष्टा विदितवृत्तान्तेन

तस्य रत्नानि, तेषां काम्ययस्तासां वदीयप्राकारमणिदीर्घानाम्, पटलेन समूहेन, तर्जित इव भस्तिन इव, प्रविरलोऽप्य आतपो वर्मो यस्य तथाभूतः, भाति शोभते । उत्प्रेक्षा ॥३०॥

तां पालयतीति—तां चन्द्राभपुरीम्, अमरराजेन देवेन्द्रेण समाना सदृशी कीर्तिर्गोशो यस्य सः, शौर्यस्य पराक्रमस्याकरः खनिः, श्रीमान् लक्ष्मीयुक्तः, अहीनां नागानामिनः स्वामीत्यहीनो नागराजस्तस्य वपुरिव वपुः शरीरं यस्य तथाभूतोऽपि सन्, अविद्यमाना भुजङ्गस्य नागस्य लीलाशोभा यस्येति विरोधः, पक्षे न हीनमहीनम्, अहीनं वपुर्यस्य तथाभूतोऽपि समुत्कृष्टशरीरोऽपि सन्, नास्ति भुजङ्गस्येव विटस्येव लीला क्रीडा यस्य सः, मित्रे सूर्येनुरागो मित्रानुरागस्तेन सहितोऽपि युक्तोऽपि, कलाधरे चन्द्रमसीच्छा वाञ्छा यस्य तथाभूत इति विरोधः, पक्षे मित्रेषु सुहृत्स्वनुरागः प्रेम तेन सहितोऽपि युक्तोऽपि कलाधरेषु वैदर्घ्याधारकेषु इच्छानुरागातिशयो यस्य तथाभूतः, धनपतिरिति प्रथितः प्रख्यातो धनपतिप्रथितः, महीशो नृपः, पालयति रक्षति । श्लेषमूलकविरोधाभासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥३१॥

श्रीराजकेति—श्रीराजकस्य लक्ष्मीललितनृपालसमूहस्य शिरीरत्नानि मौलिमण्यस्तेषां कान्तिरेव दंष्टिरेव बालातपः प्रातःकालिकवर्मस्तेनाश्रितं शोभितम्, यस्य धनपतेः, पादाम्बुजं चरणकमलम्, नख-चन्द्रिकया नखरज्योत्स्नया, उज्ज्वलं प्रदीप्तं सत्, भाति शोभते ॥३२॥

तिलोत्तमेति—तस्य धनपतिमहीपतेः, मनोरमा मनोहारिणी, कान्तीनां दीर्घानाम्, विरामभूमि-विश्राममही, अनूना उत्कृष्टा गुणा दद्यादाक्षिण्याद्य एव भूषणाम्बुजभरणानि यस्याः सा, 'तिलोत्तमा,' इति विख्याता प्रसिद्धा, कान्ता प्रेयसी, अस्तीति शेषः ॥३३॥

कान्त्येति—तयोर्धनपतितिलोत्तमयोः, कान्त्या शोभया, विजितानि पराभूतानि पद्मानि कमलानि यया सा, शिरीष इव कपीतन इव सुकुमारं सुदुलमङ्गं शरीरं यस्याः सा 'शिरीषस्तु कपीतनः' इत्यमरः, कठिनी कठोरस्पर्शा स्तनकुड्मली वक्षोऽनुकुलकी यस्याः सा, पद्मेति 'पद्मा' इति नाम्नी, नन्दिनी पुत्री, भस्ति विद्यते ॥३४॥

कदाचिदिति—कदाचिज्जातुचित्, त्रिभुवनललामवल्ली त्रिलोक्यामरराजता, एषा पद्मा, विहाराय क्रीडायै, वनमुद्यानज, आगता प्राप्ता, तत्र तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु, सखीनिर्घण्यस्यभिः, सह साकम्, विहरन्ती विहातुं कुर्वन्ती क्रीडन्ती वा, इयं पद्मा, रोमराजिलतया कोमललोचयस्या, वेण्या च कवचा च, मामाशीविषम्, निराकरोति तिरस्करोति, इति हेतुना, कृतो विदितो विद्वेषो वैरं वेव तथाभूतेनेव, आशीविषेण नागेन, दृष्टा दंशमविषवी कृता, विदितो वृत्तान्तो वेव तेन विज्ञातसमाचारेण, जहती चिन्ता यस्य तेन दीर्घचिन्तावता, भूकान्तेन महीपक्षिणा, कारिका विधापिताम्, इमां कन्वाय, विविचीकुर्वते निर्गरीकुर्वते, जनायेति शेषः,

महाचिन्तेन भूकान्तेन कारितामिमां निर्विषीकुर्वते दास्यते सार्धराज्या कन्यकेति घोषणां निशम्य समागतैर्विषयैश्चिकित्सितापि नोत्थायतामाससाद् ।

पद्यापि गौरी नरपालपुत्री मध्येन हीनापि सुमध्यमा सा ।

भुजङ्गदृष्टा यत कन्यकापि विभाति सौख्यादिषु मीलिताक्षी ॥ ३५ ॥

भवतां विषविज्ञानमस्ति चेन्निस्तुल्यप्रभम् ।

निर्विषीक्रियतामय कन्यारत्नं धरापतेः ॥ ३६ ॥

इति तेषां वचनमाकर्ण्य किञ्चिदस्तीति प्रत्युत्तरेण तान्कलकलेन केकिन इव जलधरो जीवन्धरः सम्मोदयन्, तैरनुगम्यमानो राजभवनमासाद्य नगरमोहनाङ्गीं सगरमोहनाङ्गीं वयसा विषेण च श्यामाङ्गताया मालतीलतासर्वसाम्यमनुभवन्तीं म्लानाम्बुजसन्निभभालां निष्पिष्टबाल-मृणालसंमितभुजयुगलां स्वसितकम्पितघनस्तनकुङ्कुमलां नरपालबालामवलोक्य पञ्चरारप्रहार-वञ्चितेन मनसा यत्तराजस्य स्मरन्निभमन्त्रयामास ।

तावन्मोहेन मुक्ता नरपतिदुहिता चन्द्रिकेव ग्रहेण

धूमेनाग्नेः शिखेवाचलघनतमसा मुच्यमानेव राका ।

अर्धराज्येन सहिता सार्धराज्या, कन्यका पुत्री, दास्यते प्रदत्ता भविष्यति, इत्येवम्प्रकारम्, घोषणामुपै-
र्बुद्धम् 'उच्चैर्युद्धं तु घोषणा' इत्यमरः, निशम्य श्रुत्वा, समागतैः समागतैः, विषयैर्बौद्धैर्नद्वैः, चिकित्सितापि
कृतवैषज्यापि, उत्थायतां नारोगताम्, नाससाद् न प्राप ।

पद्यापीति—पद्यापि लक्ष्मरपि गौरी कात्यायनीति विरोधः, पक्षे पद्यापि पद्मेत्यभिधानापि गौरी गौरवर्णा, मध्येनावलम्बनेन हीनापि रहितापि सुमध्यमा सुन्दरावलम्बवतीति विरोधः, पक्षे मध्येन हीनापि कुशमध्यापि, अथवा मध्येन अधमेन हीनापि सुमध्यमा, 'मध्यं न्याय्येऽवकाशे च मध्यं मध्यस्थिते त्रिषु । लग्नकेऽप्यधमे मध्यमक्रियायामवलम्बने' इति विश्वलोचनः, कन्यकाप्यजातपाणिग्रहापि भुजङ्गेन विटेन दृष्टा कृतदन्तवृत्तेति विरोधः, पक्षे भुजङ्गेन नागेन दृष्टा दशनविषयीकृता, 'भुजङ्गो भुजगो पिङ्ग' इति विश्व-
लोचनः, सा पूर्वोक्ता, नरपालपुत्री राजपुत्री, सौख्यादिष्वानन्दतिरेकादिषु, मीलिताक्षी निर्मीलितनयना,
विभाति शोभते । विरोधानासोऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

भवतामिति—चेद्यदि, भवतां श्रीमताम्, निस्तुल्यप्रभमनुपमम्, विषविज्ञानं गरलापहारबोधः,
अस्ति विद्यते, तर्हि, धरापतेः पृथ्वीपालस्य, कन्यारत्नं पुत्रीभेदा, अद्यास्मिन् दिवसे, निर्विषीक्रियताम्,
गरलशून्याक्रियताम् ॥ ३६ ॥

इति तेषामिति—इति पूर्वोक्तप्रकारम्, तेषां जनानाम्, वचनं वाणीम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, किञ्चिक्रि-
मपि, अस्ति विद्यते, इति प्रत्युत्तरेण इति प्रतिवचनेन, कलकलेन गर्जनेन, केकिनां मयूरान्, जलधर इव
मेघ इव, तान् जनान्, सम्मोदयन् हर्षयन्, जीवन्धरो विजयासूनुः, तैः पुरुषैः, अनुगम्यमानोऽनु-
गम्यमानः, सन्, राजभवनं नरेन्द्रमन्दिरम्, आसाद्य प्राप्य, गरेण विषेण मोहनाङ्गीं मूर्च्छितशरीरा
न भवतीति नगरमोहनाङ्गीं तां तथाभूतामपि गरेण सहिता सगरा सखिवा, सगरा चासी
मोहनाङ्गी चेति सगरमोहनाङ्गीं तामिति विरोधः । पक्षे नगरमोहनं पीरजनमोहोत्पादकमङ्गं
शरीरं यस्यास्तामिति, वयसा दशया, विषेण च गरलेन च, श्यामाङ्गताया जीवन्धरोपलक्षितशरीरतया पक्षे
नीलशरीरतया च, मालतीलताया मङ्गीवल्लयाः सर्वसाम्यं सर्वसादरपम्, अनुभवन्तीं प्राप्नुवानाश्च,
म्लानाम्बुजसन्निभो म्लानकमलकल्पो भालो निट्टिको यस्यास्ताम्, निष्पिष्टं निर्मूर्धितं यद्बालमृणालं मृदुविसं
तेन सम्मितं भुजयुगलं बाहुयुगं यस्यास्ताम्, स्वसितेन स्वसितेन कम्पिते वेपिती घनस्तनकुङ्कुमलौ पीन-
वज्रोजमुकलौ यस्यास्ताम्, नरपालबालां राजदुहितरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, पञ्चरारप्रहारेण कामाक्षतेन
वञ्चितं प्रतारितं तेन, मनसा चेतसा, यत्तराजस्य सुदर्शनस्य, स्मरन् स्मरणं कुर्वन् 'अधीगर्ह्यदेशां कर्मणि'
इति षष्ठी, अभिमन्त्रयामास मन्त्रप्रयोगप्रकारः ।

तावन्मोहेनेति—तावत् तावता कालेन, ग्रहेण राहुणा, मुक्ता त्वक्ता, चन्द्रिकेव ज्योत्स्नेव, धूमेन

आकाशस्येव लक्ष्मीरसितजलमुखा शैवलेनेव गङ्गा

सेयं विद्युन्निकाशा सविधगतजनानन्दिनी द्रामुदस्थात् ॥ ३७ ॥

पित्रोरानन्दिनी सेऽयं चन्द्रिकेव चकोरयोः ।

जीवन्धरस्य नयने मुखयामास सादरम् ॥ ३८ ॥

तावदानन्दमकरन्दोद्गारमनःसरोजेन क्षोणीपालकेन सविधमानीय कृतनुतिवचनेन मणि-
मयासनमधिरोपितः स्वामी जीवन्धरः सप्रभयं सम्भावितस्तत्क्षणमेव रूपलक्षणादिना राजवंश्योऽय-
मिति संजज्ञे ।

आहूय कार्तान्तिकमुख्यवृन्दं क्षोणीपतिः संसदि निरिचकाय ।

शुभं मुहूर्तं स समादिशच्च विवाहसमाहविजृम्भणाय ॥ ३९ ॥

तदनु मणितोरणपताकाकलशदर्पणादिभिरलङ्कृतासु नगररथ्यासु परिकल्पिते विविधरत्न-
स्तम्भचक्रचकितपरिणयमण्डपे तत्र विचित्रतया विरचितायां मङ्गलद्रव्यसङ्गतायां भणिवेदिकायां
क्षितिपतिरुपयममङ्गलं विधातुमारेभे ।

धूमेण मुक्ता, अग्नेरनलस्य, शिखेव ज्वालेव, अचलघनतमसा सुस्थिरनिविडध्वान्तेन, मुच्यमाना त्यज्यमाना,
राकेव पीर्णमार्गाव, असितजलमुखा कृष्णवारिदेन, मुच्यमाना, आकाशस्य गगनस्य, लक्ष्मीरिव श्रीरिव,
शैवलेन जलनील्या, मुच्यमाना, गङ्गेव भार्गवरीव, मोहेन मूर्च्छया, मुक्ता त्यक्ता, विद्युन्निकाशा तडित्स-
दृशी, इयं सा पूर्वोक्ता, नरपतिदुहिता राजपुत्री, सविधगतजनान् निकटस्थपुरुषान् आनन्दयतीत्येवं शीलेति
सविधगतजनानन्दिनी सती, द्राम् कटिति, उदस्थादुत्तिष्ठति स्म, शयनाविति शेषः । मालोपमा, शार्दूल-
विक्रीडितं वृन्दः ॥ ३७ ॥

पित्रोरिति—चकोरयोर्जीवन्धरयोः, चन्द्रिकेव कौमुदीव, पित्रोर्जननीजनकयोः, आनन्दिनी
समाह्लादिनी, इयं सा प्रसिद्धा पद्मा, सादरं ससन्मानं यथा स्वात्तया, जीवन्धरस्य सात्यन्धरेः, नयने
लोचने, मुखयामास समाह्लादयामास । उपमा ॥ ३८ ॥

तावदिति—तावत् तत्क्षणम्, आनन्दो हर्ष एव मकरन्दं पुष्परसस्तस्योद्गारि प्रकटयितुं मनःसरोजं
चेतोऽनन्दिनं यस्य तेन, कृतं विहितं नुतिवचनं स्तुतिवचनं चेन तेन, क्षोणीपालकेन नृपेण, सविधं समीपम्,
आनीय प्रापय्य, मणिमयासनं रत्नविष्टरम्, अधिरोपितोऽधिष्ठापितः, सप्रभयं सविनयम्, सम्भावितः सन्मा-
नितः स्वामी जीवन्धरः सात्यन्धरिः, अयमेव, राजवंश्यः क्षत्रियकुलोपमः, इत्येवम्, रूपलक्षणादिना
सीन्दर्थल्लङ्गादिना, तत्क्षणमेव तत्कालमेव, संजज्ञे ज्ञातः । कर्मणि प्रयोगः ।

आहूयेति—स पूर्वोक्तः, क्षोणीपतिर्धनपतिमहीपालः कार्तान्तिकेषु ज्योतिर्विंशु मुख्याः प्रधानास्तेषां
वृन्दं समूहम्, आहूय समाकार्य, संसदि सभायाम्, शुभमुत्तमम्, मुहूर्तं कालम्, निश्चिकाय निरवैषीत्
'विभाषा चेः' इत्यभ्यासापरस्य कृत्वम्, विवाहस्य पाणिग्रहणस्य समाहः सामान्यादिसजीकरणं तस्य
विजृम्भणं वर्धनं तस्मै, समादिशच्च समाज्ञातव्यं, सूत्वानिति शेषः ॥ ३९ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, मणितोरणानि च रत्नतोरणानि च पताकाश्च केतवश्च, कलशाश्च
मङ्गलघटाश्च, दर्पणाश्च मुकुराश्चेति मणितोरणपताकाकलशदर्पणास्त आदौ येषां तैः, अलङ्कृतासु शोभितासु,
नगररथ्यासु पुरप्रधानवीर्यासु सतीषु, परिकल्पिते निर्मिते, विविधरत्नस्तम्भानां नैकविधमणिमयस्तम्भानां
चक्रेण संसृहेन चकितरशोभितो यो परिणयमण्डपो विवाहमण्डपस्तस्मिन्, विचित्रतया समञ्जसरीत्या,
विरचितायां निर्मितायाम्, मङ्गलद्रव्यैः काञ्चनकलशदर्पणाकलङ्कृतादिमङ्गलपदार्थैः सङ्गता सहिता तस्याम्,
तत्र प्रसिद्धायाम्, मणिवेदिकायां रत्नमयवितर्दिकायाम्, क्षितिपतिर्नृपः, उपयममङ्गलं विवाहमङ्गलम्,
विधातुं कर्तुम्, आरेभे समाह्वयवान् ।

नरपालसुतां स्नातां प्रसाधनगृहाङ्गणे ।

प्रसाधयितुमारम्भे प्रहर्षेण सखीजनः ॥ ४० ॥

कलशजलधिवेलालोलङ्घिणीरखण्डा-

यितमृदुवसनेनावेष्टिता राजपुत्री ।

शरदमलघनालीशोभतेवेन्दुरेखा

सुरतरुनववल्ली पुष्पितेवाभभासे ॥ ४१ ॥

पादाम्बुजोल्लसितहीरकनूपुरश्री-

राविर्बभूव नखचन्द्रिसेवनाय ।

तारावलिः पदसमीपगतेव तस्या-

स्तारुण्यवीरुध इवापतिता सुमालिः ॥ ४२ ॥

तस्या गुरुजघनशोभितरशना मदनराजधानी कनकप्राकारावलिरेव भारमहानिधिनि-
धानवेष्टितभुजगीव मीनकेतनोपवनवृत्तिसुरतरुवल्लीव व्यराजत ।

हारः किं वा सकलनयनाहार एवाम्बुजाक्ष्या

यद्वा वक्षोरुहगिरिपतन्निर्भरस्यैव पूरः ।

किं वा तस्याः स्तनमुकुलयोः कोमलश्रीमृणालो

भाति स्मेवं विशयवशतः क्रीजनैः प्रेक्ष्यमाणः ॥ ४३ ॥

नासामणिर्वक्त्रपयोजमभ्यविभासुरोऽयं जलविन्दुरेव ।

आहोस्विदस्या नवमौक्तिकं किं नासाख्यवंशाद्भूतं गरिष्ठम् ॥ ४४ ॥

नरपालसुतामिति—सखीजनो वयस्यसमूहः, स्नातां कृतमङ्गलस्नानानाम्, नरपालसुतां नृपतिपुत्रीम्, पद्मामिति यावत्, प्रसाधनगृहस्याभरणविधारणनिष्ठेनस्याङ्गणे चन्द्रे, प्रहर्षेण सम्मदातिशयेन, प्रसाध-
यितुमलङ्कृतम्, आरम्भे प्रारब्ध ॥ ४० ॥

कलरोति—कलशजलधेः क्षीरसागरस्य वेलायां तत्रां लोलकपलो यो डिण्डीरखण्डः केनशकलस्तद्-
वदाचरितं बन्धुवसनं कोमलवस्त्रं तेन, आवेष्टिता परिवृता, राजपुत्री पद्मा, शरदो जलदास्तर्करिमलघ-
नाक्ष्या सितवारिदपङ्क्त्या शोभिता समुद्रासितेति शरदमलघनालीशोभिता, इन्दुरेखेव, चन्द्ररेखेव, पुष्पिता
कुसुमिता, सुरतरुनववल्लीव कल्पवृक्षनूतनलतेव, आभभासे शुशुभे, । मालोपमा, मालिनीवृत्तम् ॥ ४१ ॥

पादाम्बुजेति—तस्याः पद्मायाः, पदाम्बुजयोभरणकमलबोद्धव्यसिता शोभिता वा हीरकनूपुराणां
हीरकमञ्जीरकाणां श्रीः शोभा सा, नखचन्द्रिसेवनाय नखरेणुसमाराधनाय, पदसमीपगता चरणाभ्यर्णप्राप्ता,
तारावलिरेव नक्षत्रपङ्क्तिरेव, यद्वा, तारुण्यवीरुधो वीचनलतायाः, आपतिता समन्ताःपतिता, सुमालि-
रेव पुष्पश्रेणिरिव, आविर्बभूव प्रकटिताभूत् । रूपकोपेक्षे । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४२ ॥

तस्या इति—तस्या राजपुत्र्याः, गुरुजघने स्थूलनितम्बे शोभिता समुद्रासिता वा रशना मेखला सा
मदनराजधान्याः कामराजधान्याः कनकप्राकारावलिरेव सुवर्णसालपङ्क्तिरेव भारस्य सम्मयस्य महानिधि-
निधाने महानिधिकोशे वेष्टिता परितः स्थिता वा भुजगी नागी तद्वत् । मीनकेतनस्य प्रसृग्नस्य यदुपवन-
मुद्यानं तस्य वा वृत्तिरावरणं तस्याः सुरतरुवल्लीव कल्पानोकहलतेव, व्यराजत व्यशोभत । उपमेका ।

हार इति—अम्बुजाक्ष्याः कमललोचनायाः, पद्माया इति यावत्, हारो मौक्तिकद्वयम्, किं वा किमु,
सकलनयनानां निखिलजनलोचनानामाहारः पारणाङ्ग्यम्, पूव, यद्वा अथवा, वक्षोरुहगिरेः कुक्षीलतपतनव-
क्षंसमानो यो निर्मरो वारिप्रवाहस्तस्य, एवोऽयम्, पूर ओषः, किं वा यद्वा, तस्याः पद्मायाः, स्तनमुकुलयोः
कुचकुङ्कुमयोः, कोमलश्रीमृणालः सुकुमारश्रीविसम्, अस्तीति शेषः, वक्ष्यमानेन प्रकारेण, विशयवशतः
सन्धेद्वयशतः, क्रीजनैर्वनितावृन्दैः, प्रेक्ष्यमाणो विलोक्यमाणः सन्, भाति स्म शोभते स्म । संशयोपेक्षे,
सम्मदाक्रान्ताङ्गुण्डः ॥ ४३ ॥

नासामणिरिति—अस्या नृपालपुत्र्याः, नासामणिर्गार्ग्यम्, अथमेव, वक्त्रपयोजमभ्ये सुक-

किं काममन्त्रवीजलिः किं वा तद्विरुदावलिः ।

किञ्चित्कुचाब्जधृक्कालिर्मकरी संशयं व्यधात् ॥४३॥

एवमलङ्कृतां मदनमोहनमन्त्रदेवतामिव साक्षादागतां विषमबाणकेलीमिव^१ तरुणीं रमणीजनचूडामणिं सखीजनः कामदेवस्य वेदिकामध्याविलसितमणिपट्टिकामध्यासीनस्य परिसरं शनैः शनैः प्रापयामास । तदनु सकलतूर्यस्वनितेषु मुखरितदिगन्तरेषु^२, मन्त्रविदां वचनेषु व्याजजृम्भमाणेषु, वेदिकामभितो मङ्गलमणिदीपेषु देदीप्यमानेषु, पूज्यमानेषु हव्यवाहेषु जाज्वल्यमानेषु, परिणयमङ्गलदर्शनकुतूहलविधृतनयनेषु पुरन्ध्रीजनेषु, जनितसम्मर्दनेषु परिपत्परिकरेषु, पार्थिवेषु निजभुजाङ्गपरस्परसङ्घर्षविगलत्कनकशकलव्याजेन बाहुप्रतापकमानिव किरत्सु, प्राप्ते च शुभे मुहूर्ते, जीवन्धरस्वामी धनपतिनरपतिना बारिधारापुरःसरं प्रतिपादितां तिलोत्तमासुतां पद्मां पाणीं परिजग्राह ।

प्राप्यार्धराज्यं कुरुवंशकेतुः कन्दर्पसाम्राज्यरमां च पद्माम् ।

प्रमोदकल्लोलपरम्पराणामाघातहृष्यदधृदयाम्बुजोऽमृतम् ॥४६॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये पद्मालम्भो नाम पञ्चमो लम्भः ।

कमलाभ्यन्तरे विभासुरः शोभमानः, जलविन्दुरेव सलिलसीकर एव, अहोस्विद्यथा, नासाख्यवंशाद् प्राणाभिधानवेणोः, गरितं पतितम्, गरितं श्रेष्ठम्, किं नवमौक्तिकं नूतनमुक्ताफलम्, आसीदिति शेषः ॥४३॥

किं काममन्त्रेति—मकरी कुचकुङ्कुमनेषु कस्तूर्यादिना लिखिता मकराकृतिः, किं कामस्य मदनस्य मन्त्रवीजानां मन्त्राक्षराणामालिः पङ्क्तिः, किं वा, तस्य कामस्य विरुदावलिर्वंशः प्रशस्तिः, किं स्विद्यथा, कुचाब्जयोः स्तनसरोजयोर्विद्यमाना भृङ्गालिर्भ्रमरपङ्क्तिः, आसीत्, इत्येवम्, संशयं सम्यग्देह्य, व्यधात्कार ॥४५॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, अलङ्कृतां भूषिताम्, मदनस्य स्मरस्य मोहनमन्त्रदेवता वशीकरणमन्त्राधिष्ठातृदेवी तामिव, साक्षादागतां प्रपद्यमुपपाताम्, विषमबाणकेलीमिव कन्दर्पक्रीडामिव, तरुणीं नवयौवनोज्ज्वलिनीम्, रमणीजनचूडामणिं वनिताकुन्दशिरोरत्नम्, पद्मामिति यावत्, सखीजनः सहचरी-समूहः, वेदिकामध्ये वितर्दिकामध्ये विलसिता शोभिता वा मणिपट्टिका रत्नपीठिका ताम्, अध्यासीनस्याधिष्ठितः, कामदेवस्य मदनस्य कामदेवपदवीधरस्य जीवन्धरस्येति यावत्, परिसरं समीपम्, शनैः शनैर्मन्दं मन्दम्, प्रापयामास समानिनाय । तदनु तदनन्तरम्, सकलतूर्याणां निखिलवादिप्राणां स्वनितानि शब्दास्तेषु, मुखरितं वाचालितं दिगन्तरं काष्ठान्तरालं वैस्तेषु, मन्त्रविदां मन्त्रशानाम्, वचनेषु शब्देषु, व्याजजृम्भमाणेषु बर्धमानेषु, वेदिकामभितो वितर्दिकां परितः, मङ्गलमणिदीपेषु मङ्गलोद्देशकरनम्रदीपेषु, देदीप्यमानेषु नितरां प्रकाशमानेषु, पूज्यमानेष्वर्च्यमानेषु हव्यवाहेषु पावकेषु, जाज्वल्यमानेषु सातिशयं ज्वलन्सु, पुरन्ध्रीजनेषु वनितासमूहेषु, परिणयमङ्गलस्य विवाहमङ्गलस्य दर्शनकुतूहलेन विलोकनकीर्तुकेन विवृतानि विस्फारितानि नयनानि लोचनानि येषां तथाभूतेषु, परिपत्परिकरेषु सभापरिजनेषु जनितं ससृप्यादितं सम्मर्दनं व्यामर्दनं वैस्तेषु, पार्थिवेषु नृपेषु, निजभुजाङ्गद्वारां स्वकीयबाहुकेयूराणां परस्परसङ्घर्षेण मिथः संघट्टनेन विगलन्ति पतन्ति यानि कनकशकलानि सुवर्णलण्डानि तेषां व्याजेन दग्धेन, बाहुप्रतापकणाम् भुजतेजांज्जान्, किरस्त्विव प्रक्षिपस्त्विव सत्सु, शुभे कल्याणास्पदे, मुहूर्ते समये, प्राप्ते च समागते च सति, जीवन्धरस्वामी सन्ध्याधराङ्गजः, धनपतिनरपतिना धनपत्त्वभिधानभूषालेन, बारिधारापुरस्सरं जलधारासहितं यथा स्यात्तथा, प्रतिपादितां पद्माम्, तिलोत्तमायाः सुता तां तिलोत्तमापुत्रीम्, पद्मानेत-पद्माम्नीम्, पाणीं कदे, जग्राह स्वीचकार, तस्याः पाणिग्रहणं चकारेति भावः ।

प्राप्येति—कुरुवंशकेतुर्जीवन्धरः, अर्धराज्यं तद् राजवन्धेत्सर्वधरं राज्यं राजवार्धम्, कन्दर्पस्य कामस्य साम्राज्यरमा साम्राज्यकर्म्यास्ताम्, पद्मान्ध धनपतिसुताम्, प्राप्य, प्रमोदकल्लोलपरम्पराणामानन्दतरङ्ग-श्रेणीनाम्, आघातेन संघट्टनेन हृष्यद्विकसत् हृदयाम्बुजं वितारविन्दं यस्य तथाभूतः, अभूद् बभूव ॥ ४६ ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कीमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये

पद्मालम्भो नाम पञ्चमो लम्भः ।

पष्ठो लम्भः

पद्मां पयोधरभरानतगात्रवल्ली

पद्माननां कुरुवरो रमयंश्चिराय ।

तद्भातुभिर्गुणमणीकुलरोहणैस्तै-

र्द्वात्रिंशता प्रतिदिनं परिपूज्यते स्म ॥ १ ॥

कदाचित्कुरुवीरस्य सकलभूतसन्तापनाशनं निखिललोके देदीप्यमानं भुजप्रतापमभिबीक्ष्य लज्जयेव संहृतनिजप्रतापे, स्वैराभिसारनिरोधजनितक्रोधानां बन्धकीनामारक्तकटाक्षच्छटाभिरिव संहृतनिजकरे समानीतपद्मिनीहृदयानुरागपरम्पराभिरिव कुकुमसच्छायमण्डले दिनकरे चरम-
शिखरिशेखरकनककलशशङ्काकरे, सायन्तनसुगन्धिशीतलमन्दपवनलोलितललितलताङ्गुलितया-
ह्वयद्वय इव वनविटपिभ्यो व्याकुलारावव्याजेन प्रत्युत्तरमभिधाय धावनव्यासङ्गेषु विहङ्गेषु,
सहस्रपत्रेषु सहस्रकरकिरणान्क्रमेण निमीलदेकैकदलैर्गणयत्स्विव मुकुलीभवत्सु, सिन्दूरच्छविबन्धुरे
सन्धारारगे वरुणदिशि विजृम्भिते, आविर्भवतिमिरनिकरबीजेस्त्विव बम्भरेषु पद्माकरं विहाय
कुमुदाकरमाक्रमत्सु, ध्वान्तकदम्बमुदजृम्भत ।

पद्मामिति—पयोधरभरेण वज्रोजभरेणानता समाना गात्रवल्ली शरीरलता वस्यास्ताम्, पद्माननां
कमलमुत्थाम्, पद्माभेतस्तस्मां स्वभावांम्, चिराय चिरकालेन, रमयन् क्रीडयन्, कुरुवरो जीवन्धरः, गुणा
एव मण्यो रत्नानि तेषां कुलं समूहस्तस्य रोहणा विदूरगिरयस्तैः, रोहणगिरौ रत्नानि समुपचान्त इति
प्रसिद्धिः, तैः प्रसिद्धैः द्वात्रिंशता द्वात्रिंशत्संख्याकैः, तस्या भातरस्तैः तदीयसहोदरैः, प्रतिदिनं ग्रन्थहम्,
परिपूज्यते स्म । कर्मणि प्रयोगः । वसन्ततिलकावृतम् ॥ १ ॥

कदाचिदिति—कदाचिजानुचित्, कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य, सकलभूतानां निखिलप्राणिनां संतापनाशनं
सन्तापापहारकम्, निखिललोके समग्रसंसारे देदीप्यमानं पुनःपुनरतिशयेन वा प्रकाशमानम्, भुजप्रतापं
बाहुतेजः, अभिबीक्ष्य विलोक्य, लज्जयेव ग्रपयेव, संहृतः संकोचितो निजप्रतापः स्वतेजो येन तथाभूते,
स्वैराभिसारस्य स्वच्छन्दाभिगमनस्य निरोधेन निवारणेन जनितः समुत्पन्नः क्रोधो कोपो यासां तासाम्,
बन्धकीनां कुलटानाम्, आरक्ता लोहितवर्णा याः कटाक्षच्छटा अपाङ्गपङ्कजस्ताभिरिव, संहृताः संकोचिता
निजकराः स्वकिरणा यस्य तस्मिन्, समानीतः समादाय सहावीतः पद्मिनीनां यो हृदयानुरागश्चित्तप्रीति-
स्तस्य परम्पराः सन्ततयस्ताभिरिव, कुकुमसच्छायं कारमारकल्पं मण्डलं बिम्बं यस्य तस्मिन्, दिनकरे
सूर्ये, चरमशिखरिणोऽस्ताचलस्य शेखरे शृङ्गे कनककलशस्य काञ्चनकुम्भस्य शङ्काकरः सन्देहोत्पादकस्तथा
भूते सति, सायन्तनः सायंकालिकः सुगन्धिः सुरभिः, शीतलः शिशिरो मन्दो मन्धरश्च यः पवनो वायुस्तेन
लोलिताञ्जलिता ललिता मनोहरा लता एव शाखा एवाङ्गुलयः कदशाक्षा तेषां तेषां भावस्तथा तथा,
आह्वयद्वय इवाकारयद्वय इव, वनविटपिभ्यः काननतल्पः, व्याकुलआरावारावभेति व्याकुलआरावो व्यवसा-
पूर्णशब्दस्तेषां व्याजेन दम्भेन, प्रत्युत्तरं 'वयमागच्छामः' इति प्रतिजल्पम्, अभिधाय निगद्य, धावने वेगे-
नाभियाने व्यासङ्ग आसक्तिर्वेषां तेषु, विहङ्गेषु पक्षिषु सत्सु, सहस्रपत्रेषु कमलेषु, क्रमेण क्रमशः, निर्मालयित
सङ्कोचयित यानि एकैकदलानि एकैकपत्राणि तैः, सहस्रकरस्य सूर्यस्य किरणा मधुखास्ताम्, गणयत्स्विव
संख्यायन् कुर्वन्स्विव, मुकुलीभवत्सु निमीलत्सु, सत्सु, सिन्दूरच्छविरिव नागसम्भवकाम्पिरिव बन्धुरो मनोहर-
स्तस्मिन्, सन्धारारगे वितृप्तलोहितमिनि, वरुणदिशि परिचमकाहायाम्, विजृम्भिते वृद्धिगते सति,
आविर्भवप्रकटीभवव्यस्तिमिरनिकरो ध्वान्तसमूहस्तस्य बीजेस्त्विव, बम्भरेषु बम्भरेषु, पद्माकरं कमलाकरं,

लोकदीपे रबी लोकगृहमाभास्य निर्वृते ।
तत्कज्जलमिषानीलं तमोवृन्दमज्जायत ॥ २ ॥
संदष्टं विसमुत्सृज्य चक्रद्वन्द्वेन मूर्च्छता ।
परिवृतमुखाब्जेन तूर्णं विजघटे तदा ॥ ३ ॥

दिनमणिविरहेण व्याकुलाङ्गी नभःश्री-
स्तिमिरनिकरदम्भासूर्णमाकीर्णकेशा ।

उड्डमणिगणलक्ष्याद्भुविन्दुन्दधाना
रमणविपदि रेजे रोदनं तन्वतीव ॥४॥
तमःशबरसंकटां यामिनीं निजवल्लभाम् ।
वीक्ष्य कोपादिवाताम्रः शशी पूर्वोद्दिमानशे ॥५॥

तदनु निशाकरं पुरन्दरदिशाविशालनयनामुखचुम्बनचतुरमालोक्येव पुरतरुणेषु कान्ता-
मुखचुम्बनपरेषु, शशधरकरस्पर्शनविद्वत्शशिकान्ततलमालक्ष्येव युवतीषु दक्षितकरस्पर्शमात्रेण
द्रवन्तीषु, तत्क्षणमुद्वेलजलनिधिमुद्वीक्ष्येव समुल्लसदुल्लोलकल्लोले कामार्णवे, सरसीसमुद्भूतसरोजे-
ष्विव कुलटाजनलपनतटेषु मुकुलितेषु, क्रमेण नृपमन्दिरे निद्राणे निखिलजने, केनाप्यनुपलक्षितः
कुरुवीरः पुरान्निश्चक्राम ।

विहाय त्यक्त्वा, कुमुदाकरं कैरवकासारम्, आकाशस्य समगच्छन्तु सत्सु, ध्वान्तकदम्बं तिमिरसमूहः
उदजृम्भत ववृथे ।

लोकदीप इति—लोकस्य जगतो दीपः प्रदीपस्तरिमन्, रबी सूर्ये, लोक एव गृहं लोकगृहं
तम्, आभास्य प्रकारस्य, निर्वृते निर्गते सति, तत्कज्जलमिव तदीयाजनमिव, आनीलमीषान्कृष्णम्, तमो-
वृन्दं ध्वान्तसमूहः, अजायत समुत्पादि । रूपकोपेक्षे ॥ २ ॥

संदष्टमिति—संदष्टं दन्तान्तर्धारितम्, विसं मृणालम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा, मूर्च्छता विचेतनीभवता,
परिवृष्टं विमुलीभूतं मुखाब्जं वदनकमलं यस्य तथाभूतेन, चक्रद्वन्द्वेन रथाङ्गयुगलेन, तदा सायम्, तूर्णं
शांघम्, विजघटे विषटितम् ॥ ३ ॥

दिनमणिविरहेणेति—दिनमणेः सूर्यस्य विरहो विप्रलम्भस्तेन, व्याकुलं व्यग्रम् अथ च विभिः
पद्मिभिराकुलमार्कण्यम्, अङ्गं शरीरं यस्याः सा, तिमिरनिकरस्य ध्वान्तसमूहस्य दम्भाद् व्याजान्, तूर्णं
क्षिप्रम्, आकीर्णाः समन्ताद्विप्लवाः केशाः कचा यस्याः सा, उड्डमणिगणा इवेत्युड्डमणिगणास्तेषां लक्ष्याद्
व्याजान्, अभुविन्दून् बाष्पसीकरान्, दधाना धरन्ती नभःश्रीर्गगनलक्ष्मीः, रमणविपदि वल्लभविपत्तौ,
रोदनमाक्रन्दनम्, तन्वतीव विस्तारयन्तीव, रेजे शुरुमे । उत्प्रेचालङ्कारः । मालिनीच्छन्दः ॥ ४ ॥

तमःशबरसंकटामिति—शशी विधुः, निजवल्लभां स्वप्रेवर्त्ताम्, यामिनीं रजनीम्, तम एव ध्वान्त-
मेव शबरं निषादस्तेन संकटां निरुद्धगमनाम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, कोपादिषु क्रोधादिषु, आताम्र आरक्तवर्णः
सन्, पूर्वोद्दि पूर्वोक्षम्, आनशे व्याप, तत्राधिकृतो बभूवेति भावः । उपेक्षा ॥ ५ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, निशाकरं चन्द्रमसम्, पुरन्दरदिशैव प्राप्त्वेव विशालनयना दीर्घाङ्गी
तस्या मुखस्य वदनस्य चुम्बने चतुरं विदग्धम्, आलोक्येव दृष्ट्वेव, पुरतरुणेषु नगरयुवसु, कान्तामुखानां
वनितावदनानां चुम्बनेषु धरास्तपरास्तेषु सत्सु, शशधरकरस्य चन्द्रकिरणस्य स्पर्शनेन संसर्गेण विद्वत्
कृतजलविमोचनं वक्ष्यशिकान्ततलं चन्द्रकान्तोपलक्षकं तत्, आलक्ष्येव विलोक्येव, युवतीषु तरुणीषु, दक्षि-
तस्य पत्न्युः करस्पर्शमात्रेण हस्तस्पर्शमात्रेण, द्रवन्तीषु द्रवीभूतासु सतीषु, तत्क्षणं तत्कालम्, उद्वेलमासी
जलनिधिषु तं वेलोक्कान्तसागरम्, उद्वीक्ष्येव विलोक्येव, कामार्णवे मदनसिन्धौ, समुल्लसन्तः समुच्छलन्त
उल्लोकावपलतराः कल्लोकास्तरङ्गान् यस्य तथाभूते सति, कुलटाजनलपनतटेषु स्वैरिणीजनवक्त्रतटेषु
सरसीसमुद्भूतसरोजेष्विव कासारोत्पलकमलेष्विव, मुकुलितेषु विनीलितेषु, सत्सु, क्रमेण क्रमशः, नृपमन्दिरे

गन्धूतिकाः काश्चिदसीत्य दूरं गतस्य सत्यन्धरभूपसूनोः ।
 शङ्कावधूत्या हृदयाद्रतायाः सहायतां प्राप निशा किलैषा ॥६॥
 पद्मापि कान्तविरहाम्बुधिमध्यभागे

सन्तापबाढबहुताशनकीललीढे ।

कन्दर्पनककलिते कलकण्ठगान-

कोलाहले खलु ममज्ज चिरादपारे ॥७॥

लोकपालजनाः केचिच्चतुर्दिक्षु गवेषिणः ।

प्राज्ञा अपि कुमारस्य नाज्ञासिपुरिहागतिम् ॥ ८ ॥

तत्र तत्र तीर्थस्थानानि याजंयाजं सत्वरं गत्वरः कुरुवीरः, कचन वासःसमासकतापसकुल-
 कृष्यमाणतत्त्वबन्धर्मरारावमुखरम्, कचित्पाषण्डिषण्डकरमण्डितकमण्डलमुखनैर्भरजलपुरणजनित-
 कलकलशब्दशोभितम्, कुत्रचिद्वालकत्रुदितोष्णितमौजोमेखलाविकीर्णम्, कुत्रचन कुमारिकापूर्य-
 माणबालवृक्षालबालम्, कचन काषायवसनसेचनलोहितायमानसरोजलम्, कचन संसिक्तवल्कल-
 शिखानिर्गलत्पयोधारारेखाञ्चितम्, कचन चमूरचर्मनिर्मितासनासीनजपपरजनसङ्कुलम्, कुत्रचित्-

मरेन्द्रनिकेतने, निखिलजने समस्तलोके, निद्राणे गृहीतस्वाये सति, केनापि जनेन अनुपलक्षितोऽनवलोकितः,
 कुरुवीरो जीवन्धरः, पुराणगरात्, निरचक्राम निर्जगाम ।

गन्धूतिका इति—कारिचद् गन्धूतिकाः कतिचित् क्रोशाद्, असीत्य समुल्लङ्घ्य, दूरं विप्रकृष्टम्,
 गतस्य यातस्य, सत्यन्धरभूपसूनोः, सत्यन्धरधरार्धाशपुत्रस्य जीवन्धरस्येति यावत्, हृदयात्चेतसः, गतायाः
 प्रवातायाः, शङ्कावधूत्याः भीतितरुण्याः, सहायतां मित्रतां सहगामितामिति यावत्, पृथा निशा इयं
 रजनी, प्राप लब्धवती, किलेति वाक्यालङ्कारे । जीवन्धरस्य हृदयाद् राजपुरुषोपरोधभातिगता रात्रिरथ
 समासेन भावः ॥ ६ ॥

पद्मार्पति—पद्मापि जीवन्धरजायापि, संताप एव दुःखमेव बाढबहुताशनकीला वदवानलज्वाला-
 स्तैलीढो न्यासस्तस्मिन्, कन्दर्प एव काम एव नको मकरस्तेन कलितः सहितस्तस्मिन्, कलकण्ठगानमेव
 कमनीयकण्ठध्वनिरेव कोलाहलो गर्जितं यस्मिस्तस्मिन्, अपारेऽनवसाने, कान्तविरह एव वल्कलभविप्रलम्भ
 एवाग्बुधिमध्यभागः सागरमध्यप्रदेशस्तस्मिन्, खलु निरचयेन, चिरात् दीर्घकालात्, ममज्ज निमग्ना ।
 रूपकालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

लोकपालजना इति—चतुर्दिक्षु चतुःकाष्ठासु, गवेषिणोऽन्वेषिणः, केचिकेऽपि, लोकपालजना राज-
 पुरुषाः, प्राज्ञा अपि मेधाविनोऽपि सन्तः, कुमारस्य जीवन्धरस्य, इह बने, आगतिमागमनम्, न अज्ञासिपुर्न
 जानन्ति स्म ॥ ८ ॥

तत्र तत्रेति—तत्र तत्र तेषु तेषु स्थानेषु, तीर्थस्थानानि तीर्थचेत्राणि, याजं याजं यष्टा यष्टा, सत्वरं
 शीघ्रम्, गत्वरं गमनशीलः, कुरुवीरो जीवन्धरः, तपोवनं तापसारण्यम्, ददर्श बिलोकयामास, अथवा
 तदेव तपोवनं विशेषयति—क्वचन कुत्रचित्, वासःसु वस्त्रेषु समासका लीना ये तापसाः साधवस्तेषां कुलं
 समूहस्तेन कृष्यमाणा वास्तरुवचो वृक्षवल्कलास्तासां मर्मरारावेण मर्मरशब्देन मुखरं वाचालम्, कचि-
 त्कुत्रचित्, पाषण्डिषण्डस्य साधुसमूहस्य करमण्डिता इस्तशोभिता ये कमण्डलवः कुण्डवस्तेषां मुखेवप्र-
 भाणेषु नैर्भरजलपुरणेन ज्योतःसम्पन्निवतलिलसंभरणेन जनितः समुत्पन्नो यः कलकलशब्दोऽन्यकध्वनि-
 विशेषस्तेन शोभितं समुद्रासितम्, कुत्रचित्क्वचन, बालककुलस्य शिशुसमूहस्य त्रुदितोष्णितम्, सण्डितवल्कला
 वा मौजोमेखला दर्मरशनास्तामिविकीर्णं न्यासम्, कुत्रचन क्वचित्, कुमारिकाभितर्पितबालिकाभिः पूर्यमाणा
 त्रिवमाणा बालवृक्षाणां लघुतरुणामालबाला आवापा यस्मिस्तत्, क्वचन कुत्रचित्, कषायेन रक्तं काषायं
 तण्डुलसं चेति काषायवसनं तस्य सेचनं समुद्रणं तेन लोहितायमानं रशीभक्तं सरोजलं कासारतोयं
 यस्मिस्तत्, कचन कुत्रापि, संसिक्ताः समुच्चिता ये वल्कला वृक्षवल्कलेषां शिखाम्बोऽग्राम्बोर्बो निर्गलवल्क-

स्वर्गलोकांसंस्कारैवाकृष्टाद्यमानजटापटलधारितया परितो देदीप्यमानपावकप्रस्तुतधूमरेखा-
लिङ्गितैरिवोर्ध्वप्रसारितभुजदण्डैः पञ्चाग्निमध्यतपःप्रचण्डैस्तापसैर्मण्डितम्, कचन तत्पद्मीजनक्रिय-
माणनीवारपाकम्, कश्चित्तत्पुत्रच्छिद्यमानार्द्रसमित्समाकुलम्, तपोवनं ददर्श ।

असत्तपो वीक्ष्य कुरुप्रवीरः कृपानटीताण्डवरक्त्रचित्तः ।

अबोधयत्ताञ्जिनधर्मसारमुपेक्षते कः पततो निकूपे ॥ ६ ॥

तण्डुलस्य विरहे जलानलाद्यागमेऽपि सफलो न हि पाकः ।

तत्त्वबोधविगमे तथा तनोर्दण्डनेन सफला न तपस्या ॥ १० ॥

मुधा जटाजटयुता हि यूथं निटालदेशे तपनेन तप्ताः ।

बुधास्तपो हिंसनजुष्टमेतत्कर्तुं सदा नार्हथ निष्कलत्वात् ॥ ११ ॥

जटालानां जलान्ते वो जटालम्ना हि जन्तयः ।

पश्यताम्नो व्युताः परचाक्षरयन्ति बहवः क्षणात् ॥ १२ ॥

तस्मादिदं क्लृप्ततपो विहाय नैर्मन्यस्वरूपं परमं भजेत ।

यस्मिन्सदा सन्निहिता जिनाङ्घ्रिभक्त्यान्विते शाश्वतमुक्तिलक्ष्मीः ॥ १३ ॥

पतन्वो वाः पयोधारा जलधारास्तासां रेखामिलैर्वाभिरक्षितं शोभितम्, कचन कुत्रचित्, चमूढधर्मेणा
शावूलत्वचा निर्मितानि रञ्जितानि चाम्पासनानि तेष्वार्सनाः समुपविष्टा ये अपपरजना ध्यानावसक्तपुरुषास्तैः
संकुलं व्याप्तम्, कुत्रचित् कश्चित्, स्नानकालेऽभिषेकसमये संसक्ताः संलग्ना ये शैवाका जलनीलीकलास्तेषां
छटायमानं समूहं दृष्ट्वा च दृष्ट्वा जटापटलं जटासमूहस्तस्य धारितया धारकत्वेन, परितः समन्तात्, देदी-
प्यमानाज्जाज्वल्यमानापावकादनलाप्रस्तुता विस्तृता वा धूमरेखा धूजलेखास्ताभिरालिङ्गितैरिव समारिलष्टैरिव
ऊर्ध्वप्रसारिता उन्नमिता भुजदण्डा बाहुदण्डा वैस्तैः, पञ्चाग्नीनां मध्ये वसतस्तेन प्रचण्डास्तीक्ष्णास्तैः, तापसै-
स्तपस्विभिः, मण्डितं शोभितम्, कचन कुत्रचित्, तेषां तापसानां पद्मीजनैर्नितासमूहैः क्रियमाणो विधीय-
मानो नीवारपाको बन्ध्याह्नपचनं वस्मिस्तत्, कश्चित् कचन, तत्पुत्रैस्तापसतनवैरिच्छद्यमानानिमिच्छमाना-
भिरार्द्रसन्निराद्धैर्धनैः समाकुलं व्याप्तम्, तपोवनं ददर्शेति क्रियासम्बन्धः ।

असत्तप इति—कृपानद्या दयानतैश्च यत्ताण्डवं नटनं तस्य रङ्गो नृत्यभूमिरिषितं मानसं यस्य
तथाभूतः, कुरुप्रवीरो जीवन्धरः असम्मिथ्याभूतम्, तपस्तपश्चरणम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, तान् तापसान्, निज-
धर्मस्य सारस्तं जिनेन्द्रधर्मसर्वस्वम्, अबोधयद् अब्रह्मयामास, निकूपे प्रह्वी, पततः स्खलतो जनान्, कः
किम्नामा दयालुः, उपेक्षते उपेक्षितान् कुरुते, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अर्थात्तरम्यासः ॥ ६ ॥

तण्डुलस्येति—तण्डुलस्वाद्यतानाम्, विरहेऽभावे, जलानलादीनां तोषाग्निप्रभृतीनामागमः समु-
पलभस्तस्मिन्, सत्यपि, यथा येन प्रकारेण, पाकं बोधनपचनक्रिया, सफलः सार्थकः, न हि भवति न खलु
जायते तथा तेन प्रकारेण तत्त्वबोधविगमे तत्त्वज्ञानाभावे, तनोः शरीरस्थ, दण्डनेन नियन्त्रणेन, तपस्या
तपश्चर्या, सफला सार्थका, न नो भवतीति शेषः । स्वागतारयोद्धतयोः सम्मिश्रणानुपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

मुग्धेति—जटाजटयुताः प्रवृद्धपरुषकेशसमूहयुक्ताः, निटालदेशे भालप्रदेशे, तपनेन सूर्येण, तप्ता
उष्माकृताः, यूथं भवन्तः, हि निश्चयेन, मुधा व्यर्थाः, स्येति शेषः । हे बुधा विद्वान्सः, सदा सर्वदा
इहलोके परलोके चेति वाक्यं, निष्कलत्वात् निरर्थकत्वात्, हिंसनजुष्टं हिंसोपेतम्, एतत् साधनं क्रिय-
माणम्, तपस्तपश्चरणम्, कर्तुं विधातुम्, नार्हथ न योग्याः स्थ । उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

जटालानामिति—हि निश्चयेन, जलान्ते जलमध्ये, जटालानां जटायुकानाम्, वो युष्माकम्,
जटालम्नाः प्रवृद्धपरुषकेशसमूहनिबन्दाः, बहवो भूयांसः जन्तवो जीवाः, अग्नौ बह्वी, व्युताः पतितः, पश्चात्
अनन्तरम्, क्षणादधिरम्, वरयन्ति त्रियन्ते, इति परचत विकोकयत ॥ १२ ॥

तस्मादिदमिति—तस्मात्कारणात्, इदं क्रियमाणम्, क्लृप्ततपः केवलदुःस्वकर्तपरचरणम्, विहाय
स्वकत्वा, वरमं श्रेष्ठम्, नैर्मन्यस्वरूपं दिगम्बरमुद्राम्, भजेत सेवेत । जिनाङ्घ्रिभक्त्या जिनेन्द्रचरणानुरागाति

इत्यादिप्रकारेण मुक्त्यङ्गनासंगमचाटुवचनायमानेन संसारविशङ्ककवाटविषदितपटुकु-
ञ्जिकाभूतेन धर्मघण्टापथप्रतीहारप्रवेशप्रतीहारायितेन निजगम्भीरवचनगुणेन संभावितानसम्मा-
र्गलङ्घनजङ्गलांशसम्मार्गाक्रमणप्रवणान्कतिपयतापसान्बलोक्य स्तोकेतरसंतोषसंवलितमानसः कुरुकु-
लोत्तंसः, तद्वनाभिर्गत्य, निसर्गरुचिरं नगरप्रमुखै रोचितमपि नरोचितं सर्वोत्तरमपि नाम्ना दक्षिणं
देशमासाद्य, क्षेमपुरोपवनमध्यवाभास्यमानं घनमण्डलमध्यशोशुभ्यमानरविविम्बसमानमत्युन्न-
तप्रमाणमपि भगवतो विमानमवालोक्त ।

अभ्रंलिह्यामै रविदीप्रकूटैः सहस्रसंख्यैर्नवरत्ननद्यैः ।

संलक्ष्यते यः फणिराद्विबोचन्पाताललोकात्फणरज्जुष्टः ॥ १४ ॥

यत्कूटलम्ना स्फुटतारकालिः सुमाबलिश्चामरलोकावृष्टथा ।

विभिद्यते षट्चरणैर्विलोलैर्गन्धान्वितैर्मङ्कृतमञ्जुगानैः ॥ १५ ॥

मन्दमारुतविधूतकेतनो यः सुरासुरगणं समन्ततः ।

आह्वयन्निव विभाति सन्ततं चन्दनाय विततेन बाहुना ॥ १६ ॥

शयेन, अन्विते सहिते, यस्मिन् नैर्ग्रन्थरूपे, शारवतमुक्तिलक्ष्मीरविनरवरमोक्षार्थाः, सदा सर्वदा, सज्जिता
निकटस्था, वर्तत इति शेषः । इन्द्रवज्रावृष्टम् ॥ १३ ॥

इत्यादिप्रकारेणेति—इत्यादिप्रकारेण पूर्वोक्तप्रकारेण, मुक्त्यङ्गनाया निवृत्तिलक्षणायाः सङ्गमे समागमे
चाटुवचनायते प्रियवचनमिवाचरतीति मुक्त्यङ्गनासङ्गमचाटुवचनायमानस्तेन, संसार आज्ञवज्रव एव विशङ्क-
कवाटी विशालकपाटी तथोर्विषदिते समुद्राटने पटुकुञ्जिकाभूतेन दक्षकुञ्जिकास्वरूपेण, 'कवाटश्च कपाटश्च त्रिनु स्या-
दरं न ना' इति वाचस्पतिः, धर्मस्य घण्टापथो राजमार्ग इति धर्मघण्टापथस्तस्य प्रतीहारो द्वारं तस्मिन् प्रवेशो
ऽन्तर्धानं तस्मिन् प्रतीहारायितेन द्वारपालवदाचरता 'दर्शधन्वन्तरो राजमागो घण्टापथः स्मृतः' इति चाणक्यः,
निजगम्भीरवचनगुणेन स्वकाव्यप्रगल्भवचनमाहात्म्येन, सम्भावितान् सम्मानितान्, असम्मार्गस्य मिथ्या-
मार्गस्य लङ्घनेऽतिक्रमणे जङ्गला अतिजवास्तान् 'जङ्गलांऽतिजवस्तुल्या' इत्यमरः, सम्मार्गस्य सत्यधस्या-
क्रमणे प्रवेशे प्रवणा निपुणास्तान् कतिपयतापसान् कतिचित्तपस्विनः, अवलोक्य दृष्ट्वा, स्तोकेतरेण भूयसा
सन्तोषेण मुत्सेन सम्वलितं सहितं मानसं चित्तं यस्य सः, कुरुकुलोत्तंसः कुलवंशाभरणं जीवन्धर इति यावत्,
तद्वनाक्तनानात्, निर्गत्य बहिरागत्य, निसर्गरुचिरं स्वभावसुन्दरम्, नगरप्रमुखैः प्रधाननगरैः, रोचितमपि
शोभितमपि, न रोचितं न शोभितमिति विरोधः पक्षे नराणां मनुष्याणामुचितो निवासयोग्यस्तमिति परिहारः,
सर्वेभ्यो निखिलेभ्य उत्तर उत्तरदिक्स्थ इति सर्वोत्तरस्तथाभूतमपि, नाम्ना नामधेयेन दक्षिणं दक्षिणदिक्स्थित-
मिति विरोधः पक्षे सर्वोत्तरमित्यस्य सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः, देशं जनपदम्, आसाद्य प्राप्य, क्षेमपुरस्य तन्नाम-
नगरस्योपवनमध्येऽधिक्रांढाद्यानं वाभास्यमानमतिशयेन शोभमानम्, घनमण्डलमध्ये मेघसमूहमध्ये शोशुभ्य-
मानमतिशयेन आजमानं यद् रविबिम्बं सूर्यमण्डलं तेन समानं सदृशम्, अत्युन्नतं प्रमाणं यस्य तथाभूतमपि
श्रेष्ठतरप्रमाणसहितमपि, भगवतो जिनेन्द्रस्य, विमानं मानरहितमिति विरोधः, पक्षे विशिष्टगृहस्य 'विमानो
व्योमयाने च सार्वभौमगृहेऽपि च' इति मेदिनी, अवालोक्त ददर्श ।

अभ्रंलिह्यामैरिति—यो विमानः, अभ्रंलिह्यामैर्धनस्यशिशिरोभिः, नवरत्ननद्यैर्नृतनमणिखचितैः सहस्र-
संख्यैर्दशशतसंख्याकैः, रविदीप्रकूटैर्भास्वरमास्वरशिखरैः पाताललोकाद् रसातलाद्, उद्यन् उद्भूतम्, फण-
रज्जुष्टो मूर्धमणिलेखितः फणिराद्वि नागराज इव संलक्ष्यते द्रव्यते ॥ १४ ॥

यत्कूटलमेति—यस्य कूटेषु शिखरेषु लम्बा समासका, स्फुटतारकाणां प्रकाशितनक्षत्राणामालिः
पङ्क्तिः, अमरलोकावृष्ट्या देवलोकवर्षणेन, सुमाबलिश्च पुष्पतमूहश्च, विलोलैर्धनपक्षैः, गन्धान्वितैर्गन्धसहितैः,
मङ्कृतमञ्जुगानैर्मङ्कृतमनोहरगानैः, षट्चरणैर्धनैः, विभिद्यते पृथक्प्रयते । स्फुटतारकालिः षट्पदरहिता
सुमाबलिश्च तत्सहिता बभूवेति भावः ॥ १५ ॥

मन्दमारुतेति—समन्ततो विप्लव, मन्दमारुतेन मन्दरवचनेन विधूतानि केतनानि यस्य तथा-

तादृक्षः सकललोकलोचनासेचनकं घटितकवाटकं श्रीविमानमालोक्यातिसंतोषविस्मयाभ्यां
परवशो दिनेश इव सुराचलं प्रदक्षिणीकृत्य कृत्यविदामप्रणीः कुरुवंशमणिरेवं स्तोतुमारोभे ।

भवभरभयदूरं भावितानन्दसारं

धृतविमलशरीरं दिव्यवाणीविचारम् ।

मदनमदविकारं मञ्जुकारुण्यपूरं

अथत जिनपथीरं शान्तिनाथं गभीरम् ॥ १७ ॥

यस्याशोकतरुर्विभाति शिशिरच्छायाः श्रितानां शुचं

धुन्वन्सार्वकनामधेयगरिमा माहात्म्यसंवादकः ।

यं देवाः परितो ववर्षुरमितैः पुष्पैः प्रसूनोच्चयैः

कल्याणाचलमन्ततः कुसुमिता मन्दारवृक्षा यथा ॥ १८ ॥

सकलवचनभेदाकारिणी दिव्यभाषा

शमयति भवतापं प्राणिनां मङ्गु यस्य ।

अमरकरविधूतभ्रामराणां समूहो

विलसति खलु मुक्तिश्रीकटाक्षानुकारी ॥ १९ ॥

भूतो यो विमानः, बन्धनाच्च बन्धनप्रयोजनान्, विततेन विस्तारितेन, बाहुना भुजेन, सन्ततं सर्वदा सुरासुर-
गणं देवदानववृन्दम्, आह्वयस्त्रिवाकारवन्निव, विभाति शोभते ॥ १६ ॥

तादृक्षमिति—तादृक्षं तथाविधम्, सकललोकलोचनानां निखिलनरनयनानामासेचनकमनृषिकरम्,
'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इत्यमरः, घटितकवाटकं मेलितारकरम्, श्रीविमानं श्रीभगवद्गृहम्,
आलोक्य दृष्ट्वा, अनिमग्नोपविस्मयाभ्यां सन्तोषातिशयाश्चर्याभ्याम्, परवशः परतन्त्रः, दिनेशः सूर्यः सुरासुरचल-
मिव सुमेरुशैलमिव, प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्य, कृत्यविदां कार्यज्ञानाम्, अग्रणीः प्रधानः, कुरुवंशमणिः कुरुवंश-
रवं जीवन्धर इति यावन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, स्तोतुं स्तुतिं कर्तुम्, आरोभे प्रारब्धवान् ।

भवभरेति—अये लोकाः ! भवभराणां पर्याप्तसमूहानां मयेन भीत्या दूरं विप्रकृष्टम्, भावित
आनन्दसारो यस्य तम् अनुभूतानन्दनखम्, धृतं विमलं समुज्ज्वलं शरीरं येन तम्, दिव्यवाण्या दिव्यध्वने-
विचारो यस्य तम्, मदनमदविहारं कन्दर्पदर्पापहारकम्, मञ्जुकारुण्यपूरं मनोहरदयालुताप्रवाहम्, जिनप-
श्चासी धीरश्चेति जिनपथारस्तं जिनेन्द्रधीरम्, गम्भारं धैर्योपेतम्, शान्तिनाथं षोडशार्थार्थकरम्, अथत सेवध्वम् ।
मालिनीच्छन्दः ॥ १७ ॥

यस्याशोकतरुरिति—यस्य भगवतः, शिशिरा शीतला छायानातपो यस्य सः, श्रितानां तलं
प्राप्तानाम्, शुचं शोकम्, धुन्वन् दूरांकुर्वन्, सार्वकोऽन्वर्थो नामधेयस्य नाम्नो गरिमा गौरवं यस्य सः,
माहात्म्यस्य लोकोत्तरप्रभावस्य संवादकः सूचकः, अशोकतरुरेतन्नामा वृक्षः, विभाति शोभते । यं भगवन्तम्,
परितः समन्तात् देवा अमराः, कल्याणाचलमन्ततः सुमेरुगिरिम् परितः, कुसुमिताः पुष्पिताः मन्दारवृक्षा
यथा पारिजाततरवो यथा, अमितैरसंख्यैः, कुक्षैर्विकसितैः, प्रसूनोच्चयैः पुष्पसमूहैः, ववर्षुः वर्षन्ति स्म ।
उपमालङ्कारः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

सकलवचनभेदेति—सकलवचनभेदानां निखिलभाषाणामाकारः संस्थानमिति सकलवचनभेदाकारः
सोऽस्ति यस्यां सा सकलवचनभेदाकारिणी सर्वभाषास्वभावेत्यर्थः, यस्य भगवतः, दिव्यभाषा दिव्यध्वनिः,
प्राणिनां लोकानाम्, भवतापं संसारसन्तापम्, मङ्गु शीघ्रम्, शमयति दूरीकरोति । अमरकरैर्निर्लिम्प-
पागिभिर्विधूतः कम्पित इत्यमरकरविधूतः, मुक्तिश्रिया मोक्षलक्षणाः कटाक्षान्केरावमुकरोतीति मुक्ति-
श्रीकटाक्षानुकारी, भ्रामराणां वाक्यव्यञ्जकानाम्, समूहः समुदायः, खलु निश्चयेन, विलसति शोभते
मालिनीच्छन्दः ॥ १९ ॥

कनकशिखरिशृङ्गं स्पर्धते यस्य सिंहा-
 सनमिदमखिलेशं द्वेष्टि वैर्यादितोष ।
 बलयमपि च भासां पद्मबन्धुं विरुद्धे
 मम पतिरिति सोऽयं ख्यातिमापेति रोषात् ॥ २० ॥
 त्रिभुवनगतिभावं घोषयन्त्यस्य तारो
 मुखरयति दशाशा दुन्दुभिध्वानपूरः ।
 शमयितुमिह रागद्वेषमोहान्धकार-
 त्रितयमिव विधूनां भाति च्छत्रत्रयं तत् ॥ २१ ॥
 अक्षयाय नमस्तस्मै यक्षाधीशानताङ्घ्रये ।
 दत्ताय शान्तिनाथाय सहस्राक्षनुतश्रिये ॥ २२ ॥

इत्यादिस्तुतिरवमुखरे कुरुवीरे, श्रीविमानाभ्यग्रविलसिताभ्रकूषचम्पकद्रुमे प्रकटितनिजा-
 नुरागपल्लवेनेव तत्क्षणसञ्जातमञ्जुलमञ्जरीभरेणावनतमौलितया तदीयदेहकान्तिविलोकनकन्दलित-
 मन्दाक्षमेदुरतयेवावनने, पुरा मौनव्रतमाचरत्स्विव मूकीभूतेषु कलकण्ठेषु कुमारगम्भीरमधुरस्तुति-
 शैलीस्वरमभ्यस्यमानेष्विव मधुरस्वरमुद्गिरिस्तु, तत्रत्यसरोवरे स्फटिकद्रवपूर्ण इव कौरववदनशशाङ्क-
 कान्तिविद्रुततटघटितनिशाकान्तकान्तशिलाविगलितपयोधारापरिपूर्ण इव तदीयनुतिविततिनिशम-

कनकशिखरिशृङ्गमिति—इदं कनकशिखरिशृङ्गम्, वैर्वाद् धारतागुणात्, अखिलेशं सर्वस्वामिनं
 भगवन्मिति यावत्, द्वेष्टि तेन सह द्वेषं करोति, इतीव हेतोः यस्य भगवतः, सिंहासनं हरिविहरम्, कनक-
 शिखरिणो हेमाद्रेः शृङ्गं शिखरम्, स्पर्धते ईर्ष्यति, सोऽयं राजन्यां लुप्तसत्ताकः, पद्मबन्धुः सूर्यः, मम रात्रिन्दिवं
 प्रकाशीभवतो भासां बलयस्य, पतिः स्वामी, इत्येवम्, ख्यातिं प्रसिद्धिम्, आप लेभे, इति रोषाक्रोधात्,
 भासां प्रभाणाम्, बलयमपि च मण्डलमपि च आमण्डलमिति यावत्, पद्मबन्धुं सूर्यम्, विरुद्धे तेन सह
 विरोधं कुरुते । उध्वेषोपमे । मालिनीच्छन्दः ॥ २० ॥

त्रिभुवनगतिभावमिति—यस्य भगवतः त्रिभुवनगतिभावम् अयं त्रिभुवनस्य गतिः शरणमस्तीति,
 भाषोऽभिप्रायस्तम्, घोषयन् सूचयन्, तारो गम्भीरः, दुन्दुभिध्वानपूरो दुन्दुभिनादसमूहः, दशाशा दशदिशाः,
 मुखरयति बाधालयति । इह लोके, रागश्च द्वेषश्च मोहश्चेति रागद्वेषमोहास्त एवान्धकारस्तम्, शमयितुं निरा-
 कर्तुम्, समागतम्, विधूनां चन्द्राणाम्, त्रितयमिव त्रयमिव, तत् प्रसिद्धम्, च्छत्रत्रयमातपत्रत्रितयम्, भाति
 शोभते । छन्दोऽलङ्करी पूर्ववत् ॥ २१ ॥

अक्षयायेति—अक्षयाय अविनाशिने, यक्षाधीशेन कुबेरेण वतावकूर्वा यस्य तस्मै, दत्ताय समर्थाय,
 सहस्राक्षेण पुरन्दरेण नृता स्तुता श्रीरार्हन्त्यलक्ष्मीर्यस्य तस्मै, शान्तिनाथाय षोडशतीर्थकराय, नमः नम-
 स्कारो भवतु । 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंघयत्यागाध' इति ऋतुर्थी ॥ २२ ॥

इत्यादिस्तुतीति—कुरुवीरे जीवन्धरे, इत्यादिस्तुतिरवेण पूर्वोक्तप्रकारादिस्तवनशब्देन मुखरे बाधाले
 सति, श्रीविमानाभ्यग्रे श्रीजिनालयस्य पुरस्तात् विलसितः शोभमानो बोऽभ्रकपव्यासी चम्पकद्रुमश्लेषभ्रं-
 कचम्पकद्रुमो गगनचुम्बिचाप्येववृक्षस्तस्मिन्, प्रकटितः प्रदर्शितो निजानुराग एव स्वस्नेह एव पल्लवाः
 किसलयो येन तथाभूतेनेव, तत्क्षणं तात्कालं सञ्जातः समुत्पन्नो यो मञ्जुलमञ्जरीभरो मनोहरपुष्पसमूहस्तेन,
 अवनतो नन्नो मौलिर्बन्धुः तस्य भावस्तत्ता तथा, तदीयायास्तत्सम्बन्धिभ्या देहकान्त्या शरीरदीप्त्या
 विलोकेनेन दर्शनेन कन्दलितं विवृद्धं यन्मन्दाक्षं त्रपा तेन मेदुरो मिलितस्तस्य भावस्तत्ता तथैव, अवनन्ने
 विनते सति, पुरा जीवन्धरदर्शनात् प्राक्, मौनव्रतवाच्यमममतम्, आचरत्स्विव दधत्स्विव, मूकीभूतेषु
 तूर्णीभूतेषु, कलकण्ठेषु कोकिलेषु, कुमारेण जीवन्धरेण कृता वा गम्भीरमधुरा सार्वभमोहरा स्तुतिशैली
 स्तवनपद्धतिस्तस्याः स्वरं समुच्चारणजनितम्, अभ्यस्यमानेष्विव शिखरमापेष्विव, मधुरस्वरं मनोहरशब्दम्,
 उद्गिरिस्तु प्रकटयन्तु सन्तु, तत्र भवस्तत्रयः स चासौ सरोवरः कासाररवेति तत्रत्यसरोवरस्तस्मिन्, स्फटिक-
 द्रवेण सितीपलनिभ्यन्देन पूर्णः सम्परितस्तस्मिन्निव, कौरवस्य जीवन्धरस्य वदनमेव शशाङ्कस्यस्तस्य

नविजृम्भितानन्दनिष्यन्दपूरित इव क्षणादवदातधारिभरपूरिते, तत्र च विवित्रशतपत्रेषु सत्त्वरवि-
सृत्त्वरगन्धावकर्षितलोलम्बकदम्बकरम्बितेषु, जीवन्धरसुकुतततिकुञ्जिकयेव तादृशमपि जिनभ-
वनमचिरेणोद्घाटितवज्रकवाटमजायत ।

आरामोऽयं वदति मधुरैः स्वागतं भृङ्गराश्वैः

पुष्पानम्रैर्विटपिविटपैरानतिं द्राक्कनोति ।

पाद्यार्घ्यादीन्दिशति धवलैस्तत्सरस्वाः पयोभि-

रित्येवं श्रीकुरुकुलपतेराद्वे भूरिशङ्काम् ॥ २३ ॥

विमानस्योत्सङ्गे विमलवपुषं शान्तिजिनपं विलोक्यान्तर्भवत्या कुरुकुलमणस्तुष्टमनसः ।

दृशी राकाचन्द्रद्रुतमणिदशं प्रागभजतां युगं पाण्ड्योः प्रापन्मुकुलितपयोजातुलनाम् ॥ २४ ॥

तदनु, समीपमासाद्य सद्य एवोद्गतपुलकापदेशेन वाञ्छितवदायततोर्बीजावापमारचय्य
प्रमदजनितनयनप्रसृतवाष्पपयोभिः सेकमिवादधानः, कञ्चन नागरिकपुरुषः, प्रश्रयभरकलितार्ध-
साहाय्यकेन प्रणामेन दुरितं धुनानः, करुणाकरेण कुरुवीरेण 'कम्बमार्य' इति पृष्टः, तुष्टद्वयः
शुभोत्तरमुत्तरं वक्तुमुपादत्त ।

कान्त्या दीप्या विव्रताः प्राप्तचरणा वास्तवघटितनिशाकान्तकान्तशिलास्तीरगञ्जितचन्द्रकान्तमणिमनोहर-
शिलास्ताम्बो विगणिताः वरिता याः पयोधारा जलधारास्ताभिः परिपूर्णः सम्भरितस्तस्मिन्निव, तदीया
जीवन्धरसम्बन्धिनी या नुतिविततिः स्तुतिपङ्क्तिस्तस्या विशमनेन अचनेन विजृम्भितो वृद्धिगतो य आनन्द-
निष्यन्दः प्रमोदपरीवाहस्तेन पूरितः सम्भरितस्तस्मिन् तथाभूते सति, तत्र च तत्रायसरोवरे च विवित्रशत-
पत्रेषु विविधारविन्देषु, सत्त्वं चित्रं विसृत्त्वेण प्रसरणशालेन गन्धेन सुरभिणावकर्षितानि समाकारितानि
यानि लोलम्बकदम्बकानि अमरसमूहास्तैः करम्बितानि व्याप्तानि तेषु तथाभूतेषु सन्तु, जीवन्धरस्य सुकुत-
ततिरेव पुण्यपङ्क्तिरेव कुञ्जिका तयेव, तादृशमपि तथाभूतमपि, जिनभवनं जिनमन्दिरम्, अचिरेण ताकालम्,
उद्घाटितौ वज्रकवाटौ यस्य तथाभूतमपनीतवज्राररम्, अजायत वभूव ।

आरामोऽयमिति—अयमेव, आराम उद्यानम्, मधुरैः कर्णप्रियैः, भृङ्गराश्वैर्भ्रमरगुञ्जितैः, स्वागतं
शुभागमनम्, वदति कथयति, पुष्पानम्रैः कुसुमविनैः, विटपिविटपैः शास्त्रिशालाभिः, द्राक् कटिति,
आनतिं नमस्कारम्, तनोति विस्तारयति, तत्सरस्वास्तत्रत्यकासारस्य, धवलैः स्वच्छैः, पयोभिः सलिलैः,
पाद्यार्घ्यादीन् पादोदकार्यप्रभृतिसत्कारान्, दिशति सम्पादयति, श्रीकुरुकुलपतेर्जीवन्धरस्य, इत्येवं पूर्वोक्त-
प्रकारम्, भूरिशङ्कां प्रचुरसंदेह्य, आद्वे चकार । मन्दाकास्तावृत्तम् ॥ २३ ॥

विमानस्येति—विमानस्य चैत्यालयस्य, उत्सङ्गे मध्ये, विमलवपुषं निर्मलगान्धम्, शान्तिजिनपं
षोडशतीर्थकरप्रतिबिम्बम्, विलोक्य दृष्ट्वा, अन्तर्भवत्या इदयानुरागातिशयेन, तुष्टमनसः प्रसन्नचेतसः, कुरु-
कुलमणोर्जीवन्धरस्य, दृशी नयने, द्राक्कटिति, राकाचन्द्रेण पूर्णिमानिशाकरेण द्रुती प्राप्तचरणौ बी मणी
चन्द्रकान्तमणी तद्योर्दशमवस्थाम्, अभजतामसेवतम्, पाण्डोर्हस्तयोः, युगं युगलञ्च, मुकुलिते निर्माकिते च
पयोजाते कमले तयोस्तुलनां सादरधम्, प्रापन्-अलङ्घ्य । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २४ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, समीपं निकटम्, आसाद्य प्राप्य, सद्य एव कटित्येव, उद्गतानां
प्रकटितानां पुलकानां रोमाञ्जानामपदेशो व्याजं तेन, वाञ्छितवदान्धतरोः कान्छितकल्पानोकहस्य, बीजावापं
बीजाधानम्, आरचय्य कृत्वा, प्रमदजनितानि हर्षसमुद्भूतानि भवनप्रसृतानि नेत्रोद्घाहितानि यानि वाष्प-
पयोस्वभुजलानि तैः, सेकं सिञ्चनम्, आदधान इव कुर्वाण इव, कञ्चन कोऽपि, नागरिकपुरुषः परीजनः,
प्रश्रयभरेण विनयसमूहेन कलितं विहितमर्चसाहाय्यकं वस्य तेन, प्रणामेन नमस्कारेण, दुरितं पापम्, धुनानो
दूरीकुर्वाणः, करुणाकरेण वृणाकरेण, कुरुवीरेण जीवन्धरेण, 'आर्य ! हे महोदय ! त्वं भवान्, कः किम्परिचयः'
इत्येवम्, पृष्टोन्मुक्तः, तुष्टद्वयः संतुष्टमानसः, सन्, शुभोत्तरं शुभपरिणामम्, उत्तरं प्रतिवचनम्, वक्तुं
नितिविबुधं, कपादकं जगद्, प्रत्युत्तरं दातुं तत्परी वभूवेति वाक्यम् ।

प्रथिता विभाति नगरी गरीयसी

धुरि यत्र रम्यसुदतीमुलाम्बुजम् ।

कुरुविन्दकुण्डलविभाविभावितं

प्रविलोक्य कोपमिव मन्यते जनः ॥ २५ ॥

या क्षेमनगरीत्वेवमभिख्यामावहन्त्यपि ।

पाकवैरिपुराभिख्यां दधाति मणिमन्दिरैः ॥ २६ ॥

तत्रास्ति देवान्त इति प्रतीतो नृपः कृपाचित्रितचित्तगोहः ।

क्षोणीशकोटीरसुमावलीनां धूलिप्रजैः पिञ्जरिताङ्घ्रिपीठः ॥ २७ ॥

यस्मिन्कासति मेदिनी नरपती सद्गुणमुक्तात्मता

हारेष्वेव गुणाकरेषु समभूच्छिद्राणि चैवान्ततः ।

लौल्यादन्यकलत्रसंगमरुचिः काञ्चीकलापे परं

सम्प्राप्तः भवणेषु खञ्जनदृशां नेत्रेषु पारिलवः ॥ २८ ॥

तस्य श्रेष्ठिपदप्राप्तः सुभद्रो वणिजां पतिः ।

स्वयं निर्वृतिरस्यासीद्या कान्ता निर्वृतेः पदम् ॥ २९ ॥

प्रथितेति—प्रथिता प्रसिद्धा, गरीयसी विशाला, नगरी वषवमाननामधेया पुरी, विभाति शोभते, यत्र नगर्याम्, जनो लोकः, धुर्यग्रभागे, कुरुविन्दकुण्डलविभया पञ्चरागमणिनिर्मितकर्णाभरणदीप्या विभाविस्तं रक्तवर्णीकृतम्, सुदत्या मुलाम्बुजं सुदतीमुलाम्बुजं रम्यं च तत्सुदती मुलाम्बुजमेति रम्यसुदतीमुलाम्बुजं सुन्दरवनितावदनवारिजम्, प्रविलोक्य दृष्ट्वा, कोपमिव क्रोधमिव तस्या इति शेषः, मन्यते जानाति । तद्गुणालङ्कारः । मञ्जुभाषिणीच्छन्दः 'सज्जता जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणम् ॥ २५ ॥

या क्षेमनगरीति—या नगरी, 'क्षेम नगरी' इत्येवमितिप्रकारात्, अभिख्यां नामधेयम्, आवहन्त्यपि दध्यप्यपि, मणिमन्दिरै रत्ननिकेतनैः, पाकवैरिपुरमित्यभिख्यां नामधेयं दधातीति विरोधः । पक्षे पाकवैरिणः पुरन्दरस्य पुरं नगरम्, अमरावतीति यावत्, तस्याभिख्यां शोभाम्, दधाति, 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । विरोधाभासालंकारः ॥ २६ ॥

तत्रास्तीति—तत्र क्षेमनगर्याम्, कृपया करुणया चित्रितं चित्रोपेतं चित्तगोहं मनोमूहं यस्य सः, क्षोणीशानां पृथिवीपालानां कोटीरेषु मुकुटेषु विद्यमाना या सुमावहयः पुष्पकप्रस्तासाम्, धूलिप्रजै रेणुनिकरैः, पिञ्जरितं पीतमङ्घ्रिपीठं वरणासनं यस्य सः, देवान्त इति प्रतीतः प्रख्यातः, नृपो राजा, अस्ति विद्यते ॥ २७ ॥

यस्मिन्निति—यस्मिन् नरपती राजनि, मेदिनी वसुधाया, शासति चालवति सति, सन्ति निर्वृष्टानि वृक्षानि वतुलानि मुक्तानि मुक्ताफलाम्बाया देही येषां तेषां भावस्तथा, अन्ततो मध्ये क्षिद्राणि च रम्प्राणि च, गुणाकरेषु तन्मुसहितेषु, हारेष्वेव मणिमालेष्वेव, समभूत् आसीत्, अन्यत्र गुणाकरेषु गुणसन्निधु जनेषु सद्गुणैश्च सदाचारेण, मुक्तो रहित आत्मा येषां तेषां भावस्तथा, अन्ततो हृदये, क्षिद्राणि दोषाश्च, नैव समभूत् । लोलस्य भावो लौक्यं तस्मात्, अपलत्वात्, अन्यकलत्रैरन्यजोषिभिः संगमस्य सम्बन्धस्य रुचिरभिलापः परं केवलम्, काञ्चीकलापे मेखलामण्डले, समभूत्, अन्यत्र कौल्यात् सन्मूलत्वात्, अन्यकलत्रैः परभाषाभिः सङ्गमस्य सुरतस्य रुचिरभिलाषो नाभूत्, 'दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं शोणिभार्ययोः' इति रमणः, पारिलवमञ्जलत्वम्, सम्प्राप्तमायतत्याम्नासं भवणं कर्णं वैस्तेषु, खञ्जनदृशां कञ्जरीटकोचनागाम्, नेत्रेषु भवणेषु, केवलं समभूत्, अन्यत्र, सम्प्राप्तं कलत्रं भवणं शास्त्रार्कणं वैस्तेषु जनेषु पारिलवः शुभ्रता न समभूत् । परिसंख्यालंकारः । शार्ङ्गलिकीकृतितृप्तम् ॥ २८ ॥

तस्येति—तस्य नरपतेः, श्रेष्ठिपदप्राप्तो राजश्रेष्ठिपदाकृतः, सुभद्र पदनामधेयः, वणिजां पति

तयोरभूत्सुतारत्नं क्षेमश्रीरिति विभ्रुतम् ।
 प्रत्यादेशः सरस्वत्याः पद्मायः कमलाकृतेः ॥ ३० ॥
 या कान्तीनां परा संपद्विनयाम्बुविचन्द्रिका ।
 लज्जाया अननस्थानं जयकेतुर्मनोजनेः ॥ ३१ ॥
 विधाय पूर्णशीतांशुं विधाता यन्मुखाह्वयम् ।
 निजासनाब्जनिद्रातो नूनं दुःस्थितिरेक्षसा ॥ ३२ ॥
 एतस्या वदनं दन्तकान्तिभिः क्लृप्तकेसरम् ।
 पद्मं ध्रुवं मधुलिङ्गा भवितव्यं भवादृशा ॥ ३३ ॥

अत्रत्यजिनालयवज्रकषाटविषटनकुञ्जिकायमानस्तुतिवचनरचनः पुरुषपञ्चवदनस्तत्पतिर्भ-
 विष्यतीति अननलग्नफलनिश्चयचतुरकारान्तिकवार्ता निराम्य तदवसरप्रतिपालनविनिद्रेण सुभद्रेण,
 प्रेषितो गुणभद्रसमाह्वयोऽहं, भवन्तं समीक्ष्य कृतार्थतामनुभवामीति व्याहृत्य, सुभद्राय वृत्तान्तमिमं
 कथयितुं निर्जगाम ।

तदनु सरसीपुष्पाण्यादाय भक्तिभरानतो
 जिनपभवनं विन्दन्बन्दारुकल्पकरास्त्रिनः ।
 जिनवरपतेः पूजां कर्तुं समारभत स्वयं
 कुरुकुलवरः सोऽयं पारीणपुण्यगुणाकरः ॥ ३४ ॥

वैश्वेशः, अस्तीति शेषः, अस्व भेद्विनः, निर्वृतिः एतन्नामधेया सा कान्ता वल्लभा, आर्लाद्, वा स्वयं स्वेनैव,
 निर्वृतेः संतोषस्य सुखस्य, पदं स्थानम्, वर्तत इति शेषः ॥ २६ ॥

तयोरिति—सा च स चेति तौ तयोर्दम्पत्योः, सरस्वत्याः शारदायाः प्रत्यादेशः प्रतिकृतिः,
 कमलाकृतेर्लक्ष्मीसंस्थानस्य, पद्मायो रूपान्तरम्, क्षेमश्रीरिति विभ्रुतं प्रतिद्वयम्, सुतारत्नं पुत्रारत्नम्,
 अभूदासीत् ॥ ३० ॥

येति—वा क्षेमश्रीः, कान्तीनां दीप्तिनाम्, परा भेदा, संपद् गुणोत्कर्षः, विनयागबुधेनंजतासागरस्य
 चन्द्रिका कीमुदी, लज्जायास्त्रपायाः, अननस्थानमुत्पत्तिधाम, मनोजनेः कामस्य, जयकेतुर्विजयवैजयन्ती ।
 अस्तीति शेषः । रूपकालंकारः ॥ ३१ ॥

विधायेति—विधाता ब्रह्मा, यन्मुखाह्वयं यद्वदननामधेयम्, पूर्णशीतांशुं, पूर्णचन्द्रमसम्, विधाय
 रचयित्वा, निजासनं स्वकीयविष्टरभूतं वदन्तं कमलं तस्य निद्रातो निर्मालनाद्, नूनं निश्चयेन, अजसा
 बाभाध्यम्, दुःस्थितिः संकटापन्नस्थितिः, वर्तत इति शेषः ॥ ३२ ॥

एतस्या इति—एतस्याः क्षेमश्रियाः वदनं वक्त्रम्, दन्तकान्तिभिर्दंशनदीप्तिभिः, क्लृप्तकेसरं किञ्च-
 लकलितम्, पद्मं कमलम्, ध्रुवं निश्चयेन, वर्तते, भवादृशा त्वादृशेन, तत्र, मधुलिङ्गा भ्रमरेण, भवितव्यम्,
 भावे प्रयोगः ॥ ३३ ॥

अत्रत्येति—अत्रत्यजिनालयस्य वज्रकषाटयोः सुरदारस्थोविषटनेऽपनयने कुञ्जिकायमाना स्तुतिवचन-
 रचना स्तोत्रवचनसन्दर्भो यस्य तथाभूतः, पुरुषपञ्चवदनो मनुजमृगेन्द्रः, तत्पतिः क्षेमश्रीधरः, भविष्यति,
 इत्येवम्, अननलग्नस्य जम्मलग्नस्य कलनिश्चये परिणामनिश्चये चतुरा निपुणा ये कार्तान्तिका दैवज्ञास्तेषां
 वार्ता निवेदनम्, निराम्य समाकर्ण्य, तदवसरस्य तत्कालस्य प्रतिपालने प्रतीक्षणे विनिद्रः सावधानस्तेन,
 सुभद्रेण राजभेद्विना, प्रेषितः प्रहितः, गुणभद्रसमाह्वयो गुणभद्रनामधेयः, अहं भवपुरोवर्ती, भवन्तं श्रीमन्तम्,
 समीक्ष्य विलोक्य, कृतार्थतां कृतकृत्यताम्, अनुभवामि सुप्ते, इत्येवम्, व्याहृत्य निगद्य, सुभद्राय भेद्विने,
 इममेतम्, वृत्तान्तमुदन्तम्, कथयितुं निवेदयितुम्, स निर्जगाम निश्चक्राम ।

तदनु सरसीति—तदनु तदनन्तरम्, पारीणं पारंगतं पुण्यं सुकृतं यस्य स पारीणपुण्यः, गुणानां
 वषादादिष्वादीनामाकरो गुणाकरः, पारीणपुण्यभासी गुणाकरश्चेति पारीणपुण्यगुणाकरः, सोऽयं प्रतिद्वयः,
 कुरुकुलवरो जीवन्धरः, स्वयं स्वतः, सरसीपुण्यानि कासारकुसुमानि, आदाय गृहीत्वा, भक्तिभरेणाशुभागाति-

गुणभद्रोऽपि संप्राप्य सुभद्रं भद्रमन्दिरे ।

चिन्तानिद्रां विभेदाद्वा वचःपीयूषसेचनैः ॥ ३५ ॥

कश्चित्पूरुषचन्द्रमाः कुवलययाद्वापसंदायकः

संतोषाम्बुधिबर्धकः स्तुतिमयीं पीयूषधारां किरन् ।

बाह्योद्याननभःस्थलीमवतरन्वाभाति यदृशना-

दारामः सरसीजलच्छलबशादानन्दबाष्पं दधे ॥ ३६ ॥

सोऽयं न चन्द्रो न च पञ्चबाणो न वासवः किन्तु वसन्त एव ।

कुतोऽन्यथा चम्पकपादपस्य प्रसूनभारस्ततगन्धपूरः ॥ ३७ ॥

तस्मिन्स्तुतिरवमुखरे पुरुषकुञ्जरे वनस्थलीं भास्वतीं च प्राचीविशमधिगच्छति जिनभवनं कमलवनं च क्षणादुद्धादितकवाटमजायतेति ।

श्रुत्वा तदीयाममृतोर्मिलां गां तस्मै ददावुच्छिन्नतवारितोषिकम् ।

मनोरथस्फूर्तिलताप्ररोहोपदानमौल्यं किल तद्वणिक्पतिः ॥ ३८ ॥

शयेन भानतो विनम्र इति भक्तिभरागतः, सन् जिनपभवनं जिनेन्द्रमन्दिरम्, विन्दन् प्राप्नुवन्, तत्र प्रविशति यावत्, वन्दारूपां वन्दनशालानां कल्पकशालां कल्पवृक्षस्तस्य तथाभूतस्य, जिनवरपतेजिनेन्द्र-देवस्य, पूजां सपर्याप्तं, कर्तुं विश्रानुम्, समारभन् समारब्धवान् । हरिर्गोष्ठ्युन्दः ॥ ३४ ॥

गुणभद्रोऽपीति—गुणभद्रोऽपि श्रेष्ठितेजकोऽपि, मद्रमन्दिरे अभ्यभवने, सुभद्रमेतज्जामानं राज-श्रेष्ठिनम्, संप्राप्य लब्ध्वा, वचःपीयूषस्य वचनसुधायाः सेवनानि समुष्णानि तैः, आशु ऋटिति, चिन्तानिद्रां चिन्तास्वापम्, विभेदं खण्डयामास, तस्येति शेषः । वरागमनसमाकारेण तस्य चिन्तां दूरीचकारेति भावः ॥ ३५ ॥

कश्चिदिति—कोवलयं कुवलयं तस्मै महीमण्डलाय, पक्षे नीलकमलाय, आह्वातसंदायको हर्ष-प्रदायकः, संताप एवाद्बुधिः सन्तोषाद्बुधिः सन्तोषसागरस्तस्य बर्धको वृद्धिकरः, स्तुतिमयीं स्तवनरूपाम्, पीयूषधारां सुधाधाराम्, किरन् प्रक्षिपन्, वहिर्भवं बाह्यं तस्य तदुद्यानञ्चेति बाह्योद्यानं बाह्योकोपवनं तदेव नभःस्थलीं गगनभूमिस्ताम्, अवतरन् अवतीर्णो भवन्, कश्चित् कोऽपि, पूरुष एव चन्द्रमाः पूरुष-चन्द्रमा मनुजसृगाङ्कः, वाभाति पुनःपुनरतिशयेन वा शोभते । यस्य दर्शनं यदृशनं तस्मात् यदवलोकनात्, भाराम उद्यानम्, सरस्याः कासारस्य जलं सलिलं तस्य कलं स्वाजं तस्मात्, जानन्दबाष्पं हर्षाभू, दधे धृतवान् । रूपकालंकारः । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ ३६ ॥

सोऽयमिति—सोऽयं प्रसिद्धः पूरुषः, न चन्द्रो न निशाकरः, न च पञ्चबाणो न च मदनः, न वासवो न पुरन्दरः, वर्तत इति शेषः, किन्तु वसन्त एव पुष्पाकर एव, वर्तत इति शेषः । अभ्यधा-इतरथा, चम्पकपादपस्य चाप्येतरोः, प्रसूनभारः कुसुमकलापः, ततो विसृतो गन्धपूरः सुरमिप्रवाहो यस्य तथाभूतः, कुतः कथम्, स्यादिति शेषः । अपङ्कितिरलंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३७ ॥

तस्मिन्मिति—स्तुतिरवेण स्तवनशब्देन मुखरो वाचालस्तस्मिन्, पुरुषकुञ्जरे पुरुषभेदे, तस्मिन् सान्ध्याम्बरी, प्राचीविशं पूर्वाशाम्, भास्वतीं भानाविन, वनस्थलीं काननभूमिम्, अधिगच्छति समधिगच्छति सति, जिनभवनं जिनेन्द्रमन्दिरम्, कमलवनं च पञ्चारण्यञ्च, क्षणादचिरेण, उद्धादितकवाटमपनीतारं प्रस्फु-टितदलञ्च, अजायत बभूव, इत्याद्यं गुणभद्रः सुभद्रं प्रति जगात् ।

श्रुत्वेति—स चासीं वणिक्पतिश्चेति तद्वणिक्पतिः, सुभद्रभेदी, अमृतोर्मिला ताम् पीयूषतरङ्ग-वर्ताम् तदीयां तत्सम्बधिनीम्, गां वार्णाम्, श्रुत्वा निशम्य, तस्मै गुणभद्राय, मनोरथस्य कान्क्षितस्य स्फूर्तिरेव विकास एव लता वल्ली तस्याः प्ररोहोऽङ्कुरस्तत्सोपदानं समर्पणं तस्य मूल्यं वक्ष्यम् 'मूल्यं वत्सोऽप्यवक्रयः' इत्यमरः, उच्छिन्नतवारितोषिकं प्रचुरपुरस्कारम्, ददां दत्तवान्, किञ्चेति वार्तायां वाक्वाक्यकारे वा । अत्र प्रथमं चरणमिन्द्रवज्रावास्तूर्वायमुपेन्द्रवज्रायाः, द्वितीयचतुर्थाविन्द्रवज्रायाः, सर्वेषां श्रेष्ठतमपु-जातिवृत्तम् ॥ ३८ ॥

तदनु निजसहायतासहितो वणिजां पतिसुवृत्तमशयाङ्गमाकूटः, पुरतोरणमतीत्य, पुरतो विराजमानं श्रीविमानमसाद्य, तत्र बन्दाङ्गजनसन्दोहमन्वारस्य शान्तिनाथस्य पादारविन्दसेवा- हेवाकभावकलितान्तरङ्गम्, अगण्यपुण्यपुञ्ज इव विस्तीर्णस्फटिकोपलविष्टरे तस्थिवासं जीवन्धरमद्राक्षीत् ।

पर्यता वैश्यनाथेन परमोत्कृष्टलक्षणम् ।

निर्निमीलननेत्रेण निरप्यप्यस्य वैभवम् ॥ ३६ ॥

कान्त्या परीतं कुरुवंशकेतुमुवाच मोदेन विशामधीराः ।

सप्रभयं सत्कृतशान्तिनाथमुपागतः स्वागतमारचय्य ॥ ४० ॥

फलं दृष्टयोः प्राप्तं परिणतमयं मे सुखिबस-

स्तदस्मदंस्यान्तं कृतसुकृतवल्ली च फलिता ।

मदीयेष्टार्थोऽपि स्फुटतरमदूरे विजयते

यतः श्रीमान्माप्नो नयनपथपान्थत्वमधुना ॥ ४१ ॥

पद्माप्रतां कुबलयोजसनं च तन्व-

त्यद्य प्रकाशति पुरस्त्वयि राजहंसे ।

सूर्यो भयाकलितवृत्तिरभूच्छशाङ्को

दोषाकरो धृतकलङ्कभरः क्षयिष्णुः ॥ ४२ ॥

तदनु निजसहायतेति—तदनु तदनन्तरम्, निजसहायतासहितः स्वकीयमित्रसमूहसहितः, वणिजां सार्धबाह्यानाम्, पतिः स्वामी, सुभद्र इति बाबद्, अतिशयेन तुङ्गं तुङ्गतमं तस्य तच्छ्रुताङ्गमेति तुङ्गतमशयाङ्गं तत् समुत्पन्नस्यन्दनम्, आकूटोऽधिष्ठितः, सन्, पुरतोऽरणं नगरद्वारम्, अतीत्य समुल्लङ्घ्य, पुरतोऽग्रे, विराजमानं शोभमानम्, श्रीविमानं श्रीजिननिकेतनम्, आसाद्य प्राप्य, तत्र श्रीविमाने, बन्दाङ्ग- जनानां बन्धनशालापुरवर्णां सन्दोहः समूहस्तस्य मन्दारः पारिजातकस्तस्य, शान्तिनाथस्य योद्धशार्थकरस्य, पादारविन्दसेवायां चरणकमलाराधनायां यो हेवाकभावो नञ्त्वभावस्तेन कलितं सहितमन्तरङ्गं स्वान्तं बस्य तम्, अगण्यपुण्यपुञ्ज इवापरिमितसुकृतराशाश्रित, विस्तीर्णं विस्मृतं बस्फटिकोपलविष्टरं सितोपकासनं तस्मिन्, तस्थिवासं स्थितम्, जीवन्धरं सात्वन्धरम्, अद्राक्षीद् विलोकयामास ।

पर्यतेति—परमोत्कृष्टानि श्रेष्ठतमानि लक्षणानि सामुद्रिकशस्त्रप्रणीतचिह्नानि यस्य तं जीवन्धरम्, पर्यता विलोकयता, निर्निमीलने निमेषरहिते नेत्रे यस्य तेन, वैश्यनाथेन सुभद्रश्रेष्ठिना, अस्य सायन्धरेः, वैभवं साहाय्यम्, निरणाधि निर्णीतम् । कर्मणि प्रयोगः ॥ ३६ ॥

कान्त्येति—सप्रभयं सखिनयम्, सत्कृतः शान्तिनाथो येन तं सत्कृतशान्तिनाथं सुपूजितयोद्धश- र्थकरम्, कान्त्या दीप्त्वा, परीतं सहितम्, कुरुवंशस्य केतुर्ब्रजस्तं जीवन्धरम् उपागतः प्राप्तः, विशामधीराः श्रेष्ठो सुभद्र इति बाबद्, स्वागतं शुभागमनम्, आरचय्य कृत्वा, मोदेन हर्षेण, उवाच जगाद् ॥ ४० ॥

फलमिति—यतः कारणात्, श्रीमान् अवाङ्, नयनपथस्य नेत्रमार्गस्य पान्थः पथिकस्तस्य भाव- स्तस्यम्, प्राप्तः ससायातः, ममेति शेषः, तत् तस्मात्प्रवृत्त्या, अपुत्रा सामप्रतम्, दृष्ट्योर्नयनयोः, परिणतं पक्वम्, फलं प्रयोजनम्, प्राप्तं लब्धम्, ममेति शेषः, अयमेवः, मे मम, सुखिबसः शोभनवासरः अस्तीति शेषः, वंशे भवा वंश्याः, मम वंशस्य अस्मद्वंशरयास्तेषां मत्पूर्वपुरुषाणाम्, कृतसुकृतवल्ली कृतपुण्यलता, फलिता च सञ्जलकला च जल्लेति शेषः, मदीयेष्टार्थोऽपि मदीयसिद्धार्थोऽपि, स्फुटतरं प्रकटतरं यथा स्वात्तथा, अदूरे निकटे, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । शिखरिणीशब्दः ॥ ४१ ॥

पद्माप्रतासिति—पद्मया कल्प्या—आप्तः प्राप्तस्तस्य भावस्तथा ताम्, पथे पथैः कमलैरासृस्तस्य भावस्तथा, कुबलयस्य महीमण्डलस्य पथे यौककजलस्त्रोहस्तनं विकासयन्, तन्वति विस्तारयति, त्वयि भवति, राजहंसे श्रेष्ठवृत्तौ अथवा राजा च बन्धुश्च हंस्तरच सूर्यश्च, अतयोः समाहृतस्तस्मिन्, पुरोऽग्रे

युष्मत्पादपयोजधूलिनिचयैरत्राश्रयो मामकः
 शुद्धः कार्य इति प्रमोदकलिका चित्ते जरीजृम्भते ।
 सेयं संप्रति धीमता विकसिता कार्या न चेदेष वै
 द्रागाकारखिलीभवत्तदभिधावाप्यार्थमाटीकते ॥ ४३ ॥
 सकलभवनवृन्दं सत्यदाम्मोजधूली-
 परिचयपरिहीनं नैजनाम्नोऽन्यथार्थम् ।
 भजत इति ह लोके सुप्रसीतं सुधीनां
 निखिलगुणपयोधे मद्रुचोऽङ्गीकुरुष्व ॥ ४४ ॥

तदनन्तरमनुकम्पितचेतः कुरुकुलशराङ्गस्तद्वचनं बहुमन्यमानः, तपनरथजवनिन्दनेन
 स्यन्दनेन गोपुरद्वारं प्रविश्य, प्रासादपालिकावातायनप्रसृतपुरन्धिकापाङ्गतरङ्गितनोलोत्पलश्यामलतो-
 रणदामावलीषु प्रतोलीषु रक्तनयननालीको नालीकसायकस्तालीफलस्तनीनां व्यालीनिभवेणीनां
 रमणीमणीनामक्षिभ्यः पुष्कलसंमदाभ्रलहरीम्, कटितटेभ्यो नीवीबन्धपदवीम्, हृदयेभ्यो
 धैर्यपरिपाटीम्, युगपद्गलितामादधानो, मन्दमन्दं तन्मन्दिरमविन्दत ।

प्रकाशति दीप्यमाने सति, प्रकाशतीत्यत्रात्मनेपदाङ्गत्प्रबोहरिचम्बः, सूर्यो दिवाकरः, भया दीप्या आक-
 लिना युक्ता वृत्तियस्य तथाभूतः, शराङ्गो युगाङ्गः, दोषाकरो रात्रिकरः पक्षे दोषाणामवगुणानामाकरः सनिः,
 धृतः कलङ्कभरो लक्ष्मभरः पक्षे कलमपसमूहो वेन तथाभूतः, वसिष्णुः वचशीलश्च, अभूद् अभूष । अन्यस्मि-
 न्यतापाधिके विद्यमाने निष्प्रतापा अन्ये निष्प्रमा भीताश्च भवन्त्येवेति भावः । रलेषः । वसन्ततिलका-
 वृत्तम् ॥ ४२ ॥

युष्मत्पादेति—अत्र नगरे, मामको मदीयः, आलस्यः आगत्य लीयते यस्मिन्निष्कालयो भवनम्,
 तव पादपयोजयोरचरणकमलमोर्धूलिनिचयः परागसमूहस्तैः शुद्धः पवित्रः, कार्यो विधातव्यः, इत्येवम्,
 प्रमोदकलिका हर्षकोरकः 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः, चित्ते हृदये, जरीजृम्भते अतिशयेन वर्धते, सा
 पूर्वोक्ता, इयमेवा प्रमोदकलिका, सम्प्रतीदानीम्, धीमता सुधिवा भवता, विकसिता प्रस्फुटा, कार्या कर्तव्या,
 न चेद् यद्येवं न स्यात्, तर्हि, वै निरक्षणेन, एष आलस्यशब्दः, द्राक् सत्वरम्, आकारेण संस्थानेन दीर्घा-
 कारवर्णेन च खिलीभवन् विकृतीभवन् यस्तदभिधायास्तच्छब्दस्य वाच्यार्थः प्रतिपाद्यार्थस्तम्, आटीकते
 प्राप्नोति आकारेण रहित आलस्यो लयो भवति तस्य च प्रतिपाद्योऽर्थो विनाशस्तं प्राप्नोति यावत् ॥ ४३ ॥

सकलभवनवृन्दमिति—सतां साधूनां यानि पदाम्मोजानि चरणकमलानि तेषां धूली परागस्तस्याः
 परिचयः सम्पर्कस्तेन परिहीनं रहितम्, सकलभवनवृन्दं निखिलमिकेतननिकुरम्बम्, नैजनाम्नः स्वकीयाभि-
 धानस्य, अन्यथार्थं विपरीताभिधेयम्, भजते प्राप्नोति, इत्येवम्, लोके भुवने, सुधीनां विदुषाम्, अत्र
 सुधीशब्दस्य पक्षाद्बहुवचने 'सुधीनाम्' इति प्रयोगाच्चम्बः, सुप्रसीतं सुप्रसिद्धम्, अस्तीति शेषः । हे निखिल-
 गुणपयोधे ! सकलगुणसागर ! मद्रुचोऽस्मद्रुचनम्, अङ्गीकुरुष्व स्वीकुरु । 'ह' इत्यप्ययं पादपूर्ती । मालि-
 नीष्वन्दः ॥ ४४ ॥

तदनन्तरमिति—तदनन्तरं तत्पश्चात्, अनुकम्पितं दयायुक्तं चेतो हृदयं यस्य तथाभूतः, कुरुकुल-
 शराङ्गः कुरुवंशचन्द्रः, जीवन्मूर्ति इति यावत्, तद्वचनं श्रेष्ठिवाचम्, बहुमन्यमानः—आदरेण स्वीकुर्वानः,
 तपनरथजवनिन्दनेन सूर्यस्यन्दनरथविनिन्दनेन, स्यन्दनेन शराङ्गेन, गोपुरद्वारं प्रधानप्रवेशमार्गम्, प्रविश्य
 प्रवेशं कृत्वा, प्रासादपालिकाया हर्षसंस्ततेर्वातायनेभ्यो गवाक्षेभ्यः प्रसृतानि निर्गम्य विस्तृतानि यानि पुर-
 न्धिकाणां सौभाग्यवतीनामपाङ्गानि कटाक्षस्तैस्तरङ्गितानि कलोलितानि यानि नीलोत्पलानि नीलकमलानि
 तैः श्यामला नीलप्रभास्तोरणदामावलीषु वन्दनसकसन्ततयो यासु तासु, प्रतोलीषु स्थसु, रक्ते लोहितवर्णे
 नयननालीके नेत्रारविन्दे यस्य तथाभूतः, नालीकसायकः कमलपुष्पायुवः कामदेवपदधारकः जीवन्मूर्ति इति
 यावत्, तालीफले इव स्तनी वासां ताम्नाम्, व्यालीनिभा नार्गीतुल्या वेणुः कक्षीं वासां वासां, रमणी-
 मणीनां नारीभैरवाणाम्, अक्षिभ्यो नयनेभ्यः, पुष्कलसंमदाभ्रलहरीं पूर्णप्रहर्षवाणपरस्परम्, कटितटेभ्यो-

तत्रालये कनकपीठमलंकरिष्णु-
जिष्णुप्रतीपविभवः कुरुवंशकेतुः ।
संप्रार्थितो बहुतरं वणिजां वरेण
कन्याकराभुलहपीठनमन्त्रमस्त ॥ ४५ ॥
हुताराने साक्षिणि भद्रलग्ने सुभद्रदत्तां कुरुसिंह एषः ।
क्षेमश्रियं कोमलगात्रवल्लीं जग्राह पाणौ जगदेकवीरः ॥ ४६ ॥
पाणिपद्मं गृहीत्वास्याः स्विन्नाङ्गुलिद्वलोज्ज्वलम् ।
मृदुलं सुकुमाराङ्गवाः संदिग्धे कुरुकुञ्जरः ॥ ४७ ॥

तथाहि—

अवश्यायाकीर्णः किमु कमलकोशो न हि न हि
प्रभेदकस्यास्ते किमु नलसुधासूतिमिहिका ।
न चास्याः सौगन्ध्यं सपदि करनीरेजविगल-
न्मधुस्यन्दः किं वा न हि न हि सुषैव प्रसरति ॥४८॥
तौ दम्पती महाकान्ती मणिभूषणमण्डितौ ।
चक्रसामासतुर्वेषां रतिपञ्चराराविव ॥४९॥

वृत्तान्तप्रदेशेभ्यः, नीवीकन्यपदवीं अयोवक्त्रमन्त्रिसन्ततिम्, इत्येभ्यश्चिन्तेभ्यः, वैशंपरिपाटीं धीवृत्तापरम्पराम्,
युगपदेककालम्, गलितां पतिताम्, आद्यवागः कुर्वाणः, मन्दमन्दं शनैः शनैः, तन्मन्दिरं सुभद्रभेदिसदनम्,
अचिन्तित लेने ।

तत्रालय इति—तत्रालये तस्मिन् भवने, कनकपीठं सुवर्णसिंहासनम्, अलंकरिष्णुः शोभनम्,
जिष्णुप्रतीपो पुरन्दरप्रतिपदो विभव ऐश्वर्यं यस्य सः, कुरुवंशकेतुर्जीवन्धरः, वणिजां वरेण सुभद्रेण, बहुतरं
प्रचुरतरम्, संप्रार्थितः प्रार्थनाविषयाकृतः सन्, कन्याकराभुलहपीठनं पतिवरापाणिपद्मपीठनम्, अन्वमस्त
स्वाचकार । वसन्ततिलकानुसम् ॥४५॥

हुतारान इति—एकस्मिन् वीरभेत्येकवीरः, जगत्प्रेकवीर इति जगदेकवीरो लोकैकेश्वरः, एषः सः,
कुरुसिंहो जीवन्धरः, भद्रलग्ने ससुतमावसरे, हुताराने वल्ली, साक्षिणि साक्षात्कर्तारि सति, सुभद्रेण भेदित्वा
दत्ता समर्पिता ताम्, कोमला सुदुला नात्रवल्ली तनुलता वस्यास्ताम्, क्षेमश्रियम्-एतन्मानी कन्याम्, पाणौ
क्रे, जग्राह गृहीतवान्, तामुदबोधेति भावः ॥४६॥

पाणिपद्ममिति—कुरुकुञ्जरो जीवन्धरः, सुकुमाराङ्गवा मृदुलकलेवरायाः, अस्याः क्षेमश्रियः, मृदुलं
कोमलम्, स्विन्नाङ्गुल्य एव स्वेदाकृष्टस्तम्भाका एव दलाणि पत्राणि तैरुज्ज्वलं मनोहरम्, पाणिपद्मं कर-
कमलम्, गृहीत्वा स्वहस्तेनादाय, संदिग्धे संदेहप्रकार ॥४७॥

तथाहि—संदेहप्रकारं प्रदर्शयति ।

अवश्यायाकीर्ण इति—अस्या हस्तः, अवश्यावैस्तुपरैरकीर्णो व्याप्तः, कमलकोशः कमलकुड्मलम्,
किम् कथम्, उ इति चित्कं पूर्णसंदेहं परिहरति—नहि स न मयेत्, हि यतः, तस्य कमलकोशस्य, ईरक्
हस्तसदृशो, प्रभा कान्तिः, न नो वर्तते इति शेषः । अथवा नलमेव नलमेव सुधासूतिमन्त्रस्तस्य मिहिका
हिमे 'अवश्यावस्तु नीहारस्तुवारस्तुहिं हिमम् । प्रालेयं मिहिका चायं हिमानी हिमसंहतिः' इत्यमरः, किम्
कथम्, उ इति चित्कं, अथ संदेहं परिहरति, अस्या नलसुधासूतिमिहिकायाः सौगन्ध्यं सुरभित्वं न च वर्तते,
अत्र तु सौगन्ध्यं वर्तते तद्वत् सा न अवासीति वाच्यं, किं वा बह्वी, सपदि कटिति करनीरेजात्पाणिपद्माद्
विगलंमाली मधुस्यन्दश्च मकरन्दमिस्त्रयन्दोति तथा, अस्तीति शेषः, एतत्संदेहमपि परिहरति—नहि नहि
स न वर्तते किम् सुषैव पीडयमेव, प्रसरति असारं प्राप्नोति । संशयालंकारः । शिखरिणीशृङ्गः ॥४८॥

तौ दम्पतीति—महती कान्तिर्वचोस्तौ, तौ दम्पती जायापती, येषां परिष्कृतायां भूमौ, वेदी

क्षेमश्रीः कुरुकुञ्जरस्य सविधे पाथोजधिकारिणी
 पद्मधामूर्युगेन सारकदलीकाण्डभिर्यं विभ्रती ।
 पाणिभ्यां नवपल्लवप्रतिमतां संसूचयन्ती स्वयं
 बक्षोजद्वितयेन कोकयुगलं न्यकारधीरा बभौ ॥४६॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 क्षेमश्रीलम्भो नाम षष्ठो लम्भः ।

परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः, रतिश्च पञ्जरश्चेति रतिपञ्जररी ताविव रतिपञ्जराराविव रतिप्रद्युम्नाविव,
 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च' इति समासः, चकासामासतुः शुशुभाते । उपमा ॥४६॥

क्षेमश्रीरिति—पद्म्यां चरणभ्याम्, पाथोजधिकारिणी कमलविनिम्दिनी, ऊर्युगेन सक्थियुगेन,
 सारकदलीकाण्डभिर्यं श्रेष्ठतरुमाम्रकाण्डलक्रीडाम्, विभ्रती दधती पाणिभ्यां हस्तभ्याम्, स्वयं स्वतः,
 नवपल्लवप्रतिमतां प्रत्यग्रक्सलयतुलनाम्, संसूचयन्ती प्रकटयन्ती, बक्षोजद्वितयेन कुचयुगलेन,
 कोकयुगल्याश्चक्राकद्वन्द्वस्य धिकारे परामर्शे धीरा निपुणा, क्षेमश्रीः सुभद्रश्रेष्ठिमुता, कुरुकुञ्जरस्य
 जीवन्धरस्य, सविधे समीपे । बभौ शुशुभे । उपमा । शार्दूलविक्रीडितच्छुन्दः ॥४६॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 क्षेमश्रीलम्भो नाम षष्ठो लम्भः ॥

सप्तमो लम्भः

तदनु कुरुवरिष्ठः क्षेमलक्ष्म्या कृशाङ्गया

निरवधिसुखतातिं नित्यसंयोगहेतुम् ।

अविरतमनुभूय प्रागिवासौ कदाचि-

त्रिशि निरगमदेकः काननान्तं क्रमेण ॥ १ ॥

तदनु, प्राणकान्तावियोगेन तान्तां दग्धरज्जुसमकान्तिसङ्क्रान्ताम्, नयनयुगलं निःश्वासं च दीर्घमादधानाम्, पयोधरभरं सन्तापं च गुरुं विभ्राणाम्, कचनिचयं चित्तं च तमःसमूहसहाय-
मातन्वतीम्, तनुवल्ली मध्यस्थलं चातितनुमाकलयन्तीम्, दुःखसागरनिमग्नां पुत्रीं विलोक्य,
सुभद्रोऽपि संतप्तस्वान्तः कान्तारमागत्य, तत्र तत्र विचित्र्य, तदीयमार्गमलभमानो न्यवर्तिष्ठ ।

स्वामी च काननतले गगने शरीव

सञ्चारकेलिचतुरो मणिभूषणानि ।

कस्मैचिदर्पयितुमेहत दानशीण्डो

धर्माध्वनीनमनसे वनसेवकाय ॥ २ ॥

करभृतश्चतुतोत्रः कम्बलच्छन्नदेहः

कटितटगतदात्रः स्कन्धसम्बद्धसीरः ।

वनभुवि पथि कश्चिन्प्रागमत्तस्य पार्श्वे

नियतिनियतरूपा प्राणिनां हि प्रवृत्तिः ॥ ३ ॥

तदन्विति—तदनु पाणिग्रहणानन्तरम्, असौ प्रसिद्धः, कुरुवरिष्ठः कुरुवंशभेदो जीवन्धरः, कृशाङ्गया तन्वङ्गया, क्षेमलक्ष्म्या क्षेमश्रिया, साकम्, निःश्वसंयोगोऽनवरतसमागमो हेतुः कारणं यस्यास्ताम्, निर-
वधिसुखतातिं निःसीमसीत्यसमूहम्, अविरतमर्वाक्यम्, अनुभूय समुपभुज्य, प्रागिव पूर्ववत्, कदाचिन्नातु-
चित्, निशि रजन्याम्, एकोऽद्वितीयः सन्, क्रमेण क्रमशः काननान्तं वनान्तम्, निरगमन् निश्चकाम ।
मालिनीच्छन्दः ॥ १ ॥

तदनु प्राणकान्तावियोगेनेति—तदनु तदनन्तरम्, प्राणकान्तस्य जीवन्धरस्य वियोगो विरहस्तेन,
तान्तां दुःखिताम्, दग्धरज्जुसमा प्लुष्टप्रग्रहसदृशीं वा कान्तस्तथा संक्रान्ता मिलिता ताम्, नयनयुगलं
नेत्रयुगम्, निःश्वासं श्वासोच्छ्वासम्, दीर्घमावतम्, आदधानां विभ्रतीम्, पयोधरभरं स्तनभारम्, संतापं
दुःखञ्च, गुरुं दुर्मर्मधिकञ्च, विभ्राणां दधतीम्, कचनिचयं केशसमूहं चित्तञ्च मानसञ्च, तमःसमूहसहायं
ध्यान्तनिचयसरणं मोहसमूहसहितम् च, आतन्वतीं कुर्वन्तीम्, तनुवल्लीं शरीरलतां मध्यस्थलं च, कटिप्रदेशं
च, अतितनुं कृशातरम्, आकलयन्तीमादधतीम्, दुःखसागरेऽज्ञर्मसमुद्रे निमग्ना वृद्धिता ताम्, पुत्रीं सुतां
क्षेमश्रिमिति यावत्, विलोक्य इष्ट्वा, सुभद्रोऽपि वणिक्वरोऽपि, संतप्तं स्निग्धं चित्तं हृदयं यस्य तत्राभूतः
सन्, कान्तारं वनम्, आगत्य समेत्य, तत्र तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु, विचित्र्य समन्विष्य, तदीयमार्गं तदवयवम्,
अलभमानोऽप्राप्नुवन्, न्यवर्तिष्ठ प्रत्यावृत्तो बभूव ।

स्वामी चेति—गगने विवसि, शरीव चम्पू इव, सञ्चारकेल्यां विहारक्रीडायां चतुरो दक्ष इति
सञ्चारकेलिचतुरः, दाने विभ्राणे शीण्डो निरुप इति दानशीण्डः, स्वामी च जीवन्धरश्च, धर्मस्य रज-
नप्रकल्पस्वाध्वनीनं पथिकं मनो हृदयं यस्य तस्मै, कस्मैचित्, वनसेवकाय वनचराय, मणिभूषणानि
रत्नाभरणानि, अर्पयितुम् प्रदातुम्, ऐहिक ऐश्वर्यम् । वसन्ततिलकावृतम् ॥ २ ॥

करभुवेति—करे हस्ते चतं गृहीतम् चतु सरलं तोत्रं वैजुक् (‘परेना’ इति प्रसिद्धं) येन सः

ततः कृपासंक्रान्तरवान्तः कुरुनिशाक्रान्तः, पार्श्वगतं नीलकम्बलावगुण्ठितकलेवरतयान्तर-
मेयत्वेन बहिरपि प्रसरताज्ञानपटलेनेवावृतम्, मलीमसोष्णीषपरिष्कृतोत्तमाङ्गतया कुरुवीरदर्शन-
निर्गमिष्यत्पापमिव प्रतीयमानम्, कान्त्या जात्या च जघन्यवर्णम्, तमेनमालोक्य, 'अपि कुशलम्'
इति प्रपच्छ ॥

सौलभ्यं हि महताया भूषणाय प्रकल्पते ।

प्रभुत्वस्येव गाम्भीर्यमौदार्यस्येव सौम्यता ॥ ४ ॥

महत्त्वमात्रं कनकाचलेऽपि लोष्टेऽपि सौलभ्यमिह प्रतीतम् ।

एतद्द्वयं कुत्रचिदप्रतीतं कुरुप्रवीरे न्यवसत्प्रकाशम् ॥ ५ ॥

वृषलोऽपि विनीतः सन्नुवाच कुरुकुञ्जरम् ।

कुशलं साम्प्रतं युष्मद्दर्शनेन विशेषतः ॥ ६ ॥

तदिदमार्कण्याव्याजबन्धुर्जीवन्धरः, जीवादितत्त्वयाथात्यविवेचनचतुरः तत्तादृशागण्य-
पुण्यैकलभ्यां मोक्षपदवीं विवरीतुमारभत ।

'तोत्रं वैणुकम्' इत्यमरः, कम्बलेन रत्नकेन कुन्तः पिहितो देहो विग्रहो यस्य सः, 'समी रत्नकम्बलौ'
इत्यमरः, कटितटं मध्यप्रदेशं गतं प्राप्तमिति कटितटगतम्, तथाभूतं दात्रं लवित्रं यस्य सः, स्कन्धे बाहु-
शिरसि सम्बद्धः स्थापितः सीरो हलो यस्य सः, कश्चित् कोऽपि, ना पुमान्, वनभुवि काननवसुधायाम्,
एषि मार्गे, तस्य जीवन्धरस्य, पार्ष्वं समीपम्, आगमन्-आजगाम, हि यतः प्राणिनां जन्मिनाम्, प्रवृत्ति-
श्चेष्टा, निवत्या देवेन निततं नियन्त्रितं रूपं परिणामो ब्रह्मास्तथाभूता । भवतीति शेषः । अर्थान्तर-
न्यायः । मालिनीवृक्षम् ॥ ३ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, कृपया करुणायां संक्रान्तं मिलितं स्वान्तं चित्तं यस्य सः, कुरु-
निशाक्रान्तः कुरुवंशचक्रः, जीवन्धर इति यावत्, पार्श्वगतं निकटप्राप्तम् । नीलकम्बलेन कृष्णरत्नकेनाव-
गुण्ठितं समावृतं कलेवरं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, अन्तर्मध्ये, अमेयत्वेन मातृप्रशक्त्यत्वेन,
बहिरपि प्रसरता प्रसरणशालेन, अज्ञानपटलेनाज्ञानसमुद्भूतं, आवृतमिव तिरोहितमिव, मलीमसेन मलिने-
नोष्णीषेण शिरोवेष्टनेन परिष्कृतं सहितमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, कुरुवीरदर्शनेन जीवन्धर-
विलोकनेन निर्गमिष्यत्पापमिव प्रतीयमानं दृश्यमानम्, कान्त्या दीप्त्या,
जात्या च ज्ञात्या च, जघन्यो हीनो वर्णो रूपं शूद्रसंज्ञकम् यस्य तम्, तं पूर्वोक्तम्, एनं नरम्, आलोक्य
दृष्ट्वा, 'अपि कुशलम्' 'कश्चित् चेमम्' इति प्रपच्छ पृच्छति स्म ।

सौलभ्यमिति—हि निश्चयेन, सौलभ्यं सुप्राप्यत्वम्, सर्वेषामिति शेषः, महताया महत्त्वस्य,
भूषणाभाभरणाय, प्रकल्पते जायते । यो हि महान् सर्वेषां सुखमो भवेत् स स्वाधुरिति यावत् । किं वन् ?
प्रभुत्वस्य समृद्धिस्त्वस्य भूषणाय गाम्भीर्यमिव स्वैर्यमिव, औदार्यस्य दातृत्वस्य, सौम्यतेव सज्जनतेव ।
उपमा ॥ ४ ॥

महत्त्वमात्रमिति—इह लोके, महत्त्वमेव महत्त्वमात्रम्, केवलमहत्त्वमिति यावत्, कनकाचलेऽपि
सुमेरावपि, सौलभ्यं सुप्राप्यत्वम्, लोष्टेऽपि पाषाणस्कन्धेऽपि, प्रतीतं प्रसिद्धम्, एतयोर्महत्त्वसौलभ्ययोर्द्वयं
युगलम्, कुत्रचिद्वपि, अप्रतीतमप्रसिद्धम्, कुरुप्रवीरे जीवन्धरे तु, प्रकाशं स्पष्टं यथा स्यात्तथा, न्यवसत्
निवासं चकार ॥ ५ ॥

वृषलोऽपीति—वृषलोऽपि शूद्रोऽपि, विनीतो विनयः सन्, कुरुकुञ्जरं जीवन्धरम्, उवाच उगाद,
साम्प्रतमधुना, युष्मद्दर्शनेन भवद्बलोकनेन, विशेषतः सातिशयम्, कुशलं मङ्गलम्, अस्तीति शेषः ॥ ६ ॥

तदिदमिति—अव्याजबन्धुर्निरङ्गलबन्धुः, जीवादितत्त्वार्था जीवप्रभृतिवार्थार्था यथात्म्यस्य
वास्तविकस्वरूपस्य विवेचने निरूपणे चतुरो विद्वन्, जीवन्धरः सत्त्वन्धरिः, तदिदं वृषलोक्तम्, आकर्ण्य
श्रुत्वा, तत्तादृशेन अगण्येन प्रचुरेण पुण्येन सुकृतेन-एकेन-अद्वितीयेन कम्पा प्राप्या ताम्, मोक्ष पदवीं
मुक्तिपदनिम्नं, विवरीतुं कर्तव्यम् । अत्रभत तत्परो बभूव ।

कुशलं न हि कर्मषट्कजातं विविधाशाप्रततिप्ररोहकन्दम् ।

अपवर्गजमात्मसाध्यमाहुः कुशलं सौख्यमनन्तमात्मरूपम् ॥ ७ ॥

तच्च रत्नत्रये पूर्णे परमं प्राप्यमात्मनः ।

तच्च सदृष्टिसंज्ञानचारित्राणि प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

आप्तागमपदार्थानां श्रद्धानं दर्शनं विदुः ।

तन्मूले ज्ञानचारित्रे भव्यलोकैकभूषणे ॥ ९ ॥

उत्तमाङ्गमिवाङ्गेषु नयनं करणेष्विव ।

मुक्त्यङ्गेषु प्रधानाङ्गं सम्यग्दर्शनमिष्यते ॥ १० ॥

आत्मा हि ज्ञानरूपसौख्यलक्षणो विमलः परः ।

सर्वाशुचिनिदानेभ्यो देहादिभ्य इतीरितः ॥ ११ ॥

इत्यादि स्वार्थविज्ञानं सम्यक्ज्ञानमसंशयम् ।

सम्यक्ज्ञानवता कार्यः परित्यागः परस्य वै ॥ १२ ॥

परित्यागवतो जीवा द्विविधाः परिकीर्तिताः ।

अनगाराश्च सागाराः पूर्वे सावद्यवर्जिताः ॥ १३ ॥

यतीनां सुधर्मं न शक्नोषि वोढुं महोक्षेण बाह्यं यथा तत्किशोरः ।

अतस्त्वं गृहाण गृहस्थस्य धर्मं यतो मुक्तिलक्ष्मीरदूरे भवित्री ॥ १४ ॥

कुशलमिति—विविधा बहुप्रकारा या आशाप्रततिप्ररोहकन्दस्तासां प्ररोहस्याङ्गुरस्म कन्दं मूलम्, कर्मषट्केन कृष्यादिषट्कर्मसमूहेन जातं समुत्पन्नम्, सौख्यं शर्म, कुशलं केमम्, न हि निश्चयेन न वर्तते, अपवर्गजं मोक्षोत्पन्नम्, आत्मसाध्यं स्वसाध्यम्, अनन्तमन्तार्तातम्, आत्मरूपमात्मस्वभावात्मकम्, सौख्यं शर्म, कुशलं केमम्, आहुः कथयन्ति, सन्त इति शेषः ॥ ७ ॥

तच्च रत्नत्रय इति—आत्मनश्चितः, परममुत्कृष्टम्, तच्च सौख्यञ्च, रत्नत्रये सम्बन्धदर्शनादिप्रतये सति, प्राप्यं लभ्यम्, भवेदिति शेषः । तच्च रत्नत्रयञ्च, सदृष्टिश्च संज्ञानञ्च चारित्र्यञ्चेति सदृष्टिसंज्ञानचारित्र्याणि सम्बन्धदर्शनसम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्याणि, प्रकीर्तितं कथितम्, विशोष्यपेक्षयैकत्वम् ॥ ८ ॥

आप्तागमेति—आप्तश्च जिनेन्द्रश्चागमस्य शास्त्रञ्च पदार्थश्च जीवादितत्त्वज्ञेत्वाप्राप्तागमपदार्थास्तेषाम्, श्रद्धानं प्रत्ययः, दर्शनं सम्बन्धदर्शनम्, तत्सम्बन्धदर्शनं मूलं कारणं यद्यस्ते, भव्यलोकानां भव्यप्राणिनामेकभूषणे, मुक्त्याभरणे, ज्ञानचारित्र्ये बोधवृत्ते, विदुर्जानन्ति, सन्त इति शेषः ॥ ९ ॥

उत्तमाङ्गमिति—अङ्गेषु हस्तपादाद्यवयवेषु, उत्तमाङ्गमिव शिर इव, करणेषु कर्पाकेषु, नयनं लोचनमिव मुक्त्यङ्गेषु मोक्षसाधनेषु, सम्बन्धदर्शनमाधरत्नम्, प्रधानाङ्गं प्रमुखसाधनम्, इष्यतेऽभिलष्यते ॥ १० ॥

आत्मा हीति—हि निश्चयेन, ज्ञानरूपसौख्यानि बोधप्रत्याह्लादा लक्षणं चिह्नं यस्य तथाभूतः विमलो निर्मलः आत्मा जीवः, सर्वाशुचिनिदानेभ्यो निखिलामेष्वकारणैः देहादिभ्यः शरीरादिभ्यः, परो भिन्नः, अस्तीति, ईरितः कथितः ॥ ११ ॥

इत्यादीति—इत्यादि पूर्वोक्तप्रकारेण, स्वार्थविज्ञानम् आत्मपदार्थबोधः, असंशयं सन्देहरहितम्, उपलक्षणाद्विपर्ययाध्यवसायरहितमपि, सम्बन्धज्ञानं साधुबोधः, अस्तीति शेषः, सम्यग्ज्ञानवता सम्यग्बोधयुक्तेन जनेन, वै निश्चयेन, परस्य भिन्नस्य शरीरादेः परित्यागः परिहारः, कार्यो विघ्नतत्त्वः ॥ १२ ॥

परित्यागेति—परित्यागेन युताः परित्यागयुताः परपरिहारसहिताः, अत्र लक्षणभट्टतया 'परित्यागवतः' इति वाडो हेयः, जीवाः प्राणिनः, द्विविधाः द्विप्रकाराः, परिकीर्तिताः कथिताः, अनगारा मुनयः सागाराश्च गृहस्थाश्च, तयोः पूर्वेऽनगाराः, सावद्यवर्जिताः सपावकार्यं रहिताः, सन्तीति शेषः ॥ १३ ॥

यतीनामिति—स्वयं, महोक्षेण महाहृष्येण, बाह्यं वोढुं बोध्यं भारम्, तत्किशोरो यथा तद्बालक इव,

पञ्चाणुव्रतसम्पन्ना गुणशिखाव्रतोद्यताः ।
 सम्यग्दर्शनविज्ञानाः सावद्या गृहमेधिनः ॥ १५ ॥
 हिंसानृतस्तेयवधूव्यवायपरिग्रहेभ्यो विरतिः कथञ्चित् ।
 मद्यस्य मांसस्य च मांसिकस्य त्यागस्तथा मूढगुणा इमेऽष्टौ ॥ १६ ॥
 दिग्देशानर्थदण्डेभ्यो विरतिस्तु गुणव्रतम् ।
 भोगोपभोगसंख्यानं केचिदाहुर्गुणव्रतम् ॥ १७ ॥
 सामायिकः प्रोषधकोपवासस्तथातिथीनामपि संग्रहश्च ।
 सल्लेखना चेति चतुःप्रकारं शिक्षाव्रतं शिक्षितमागमज्ञैः ॥ १८ ॥
 इत्युक्तव्रतसम्पन्नः कचिद्देशे कचित्क्षणे ।
 महाव्रती भवेत्तस्माद्ग्राह्यं धर्ममगारिणाम् ॥ १९ ॥

इति प्रतिपादितं धर्मं शिरसा मनसा च प्रतिगृह्णानमन्तर्गतप्रतापकोरकपुञ्जमिव मणि-
 भूषणगणमात्मना वितीर्णमत्यादरमेदुरेण करेण पचेत्लिमाभाग्यवृन्दमिवादाय सम्मदपयःपुरैः

वर्तानां मुनीनाम् सुखं सम्यग्धर्मम्, बोधुं धर्तुम्, न शक्नोषि न समर्थोऽसि, अतोऽस्मात्कारणात्, गृहस्थस्य
 गृहमेधिनः, धर्मपञ्चाणुव्रतात्मकम्, गृहाण स्वीकुरु, यतो यस्माद्भर्ता, मुक्तिरर्मीमोक्षार्थाः, अदूरे निकटे
 भवित्री भविष्यति ॥ १४ ॥

पञ्चाणुव्रतसम्पन्नेति—पञ्चभिरणुव्रतैः सम्पन्ना इति पञ्चाणुव्रतसम्पन्ना अणुव्रतपञ्चक्रयुक्ताः, गुण-
 शिक्षाव्रतेष्वद्यता पालनतत्परा इति गुणशिखाव्रतोद्यताः, समर्था दर्शनविज्ञाने येषां ते सम्यग्दर्शनविज्ञानाः
 सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानसहिताः, अक्षयैः सहिता इति सावद्याः सारम्भाः, जनाः, गृहमेधिनः समाग्राः,
 सन्तीति शेषः ॥ १५ ॥

हिंसानृतस्तेयेति—हिंसा चानृतं च स्तेयं च वधूव्यवायश्च परिग्रहश्चेति हिंसानृतस्तेयवधूव्यवाय-
 परिग्रहास्तेभ्यो हिंसादिपञ्चपपेभ्यः, कथञ्चित् स्थूलप्रकारेण, विरतिविरमणम्, तथा, मद्यस्य मदिराद्याः,
 मांसस्य पिशितस्य, मांसिकस्य च चांद्रस्य च त्यागः परिहारः, इमे एते, अष्टौ अष्टसंख्याकाः, मूलगुणा
 मुख्यगुणाः, सन्तीति शेषः ॥ १६ ॥

दिग्देशानर्थेति—दिक् च देशश्च, अनर्थदण्डरचेति दिग्देशानर्थदण्डास्तेभ्यः, विरतिस्तु विरमणं तु
 गुणव्रतं प्रसिद्धम्, अस्तीति शेषः, केचिदाचार्याः, भोगोपभोगसंख्यानं भोगोपभोगयोः संख्यानं नियमनमिति
 भोगोपभोगसंख्यानम्, भुक्त्वा परिहातव्यो भोगो भुक्त्वा पुनश्च भोक्तव्यः इति भोगोपभोगयोर्लक्षणम्, गुणव्रतम्,
 आहुः कथयन्ति, दिग्भ्रतं देशव्रतमनर्थदण्डव्रतमिति गुणव्रतानि सन्ति, मतान्तरापेक्षया देशव्रतस्थाने
 भोगोपभोगपरिमाणव्रतं गण्यते, तच्च शिक्षाव्रतचतुष्टये ॥ १७ ॥

सामायिक इति—सामायिकः सर्वावद्यपरिहारः, प्रोषधकोपवासः पर्वचतुष्टयेऽनशनधारणम्, तथा
 अतिथीनां मुन्याधिकार्यानामपि, संग्रहश्च दानार्थं प्रतिग्रहणम्, सल्लेखना च सन्न्यासश्च, इतीत्यम्,
 आगमज्ञैः शास्त्रज्ञैः, चतुःप्रकारं चतुर्विधम्, शिक्षाव्रतं प्रसिद्धम्, शिक्षितं निर्दिष्टम् । मतान्तरापेक्षया,
 सल्लेखनायाः स्थाने देशव्रतं भोगोपसंख्यानं वा व्रतं गण्यते ॥ १८ ॥

इत्युक्तव्रतसम्पन्न इति—इत्युक्तव्रतैः पूर्वोक्तव्रतैः सम्पन्नः सहितः, गृही, क्वचित् कस्मिंश्चिद्, देशे
 मर्यादाया बहिरिति यावत्, क्वचित् क्षणे सामायिकादिप्रतिज्ञाकाले, महाव्रती महाव्रतयुक्त इव, भवेत्
 स्यात्, तस्मात् कारणात्, अगारिणां गृहस्थानाम्, धर्ममाचारः, ग्राह्यं गृहीतुं योग्यम्, अस्तीति शेषः, धर्म-
 शब्दस्य कलावे प्रयोगोऽप्रसिद्धः, अथवागारिणां धर्मं ग्राह्यं कथयन्तीति शेषः ॥ १९ ॥

इति प्रतिपादितमिति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, प्रतिपादितं निरूपितम्, धर्मं गृहस्थाचारम्, शिरसा
 मूर्ध्ना, मनसा हृदयेन च, प्रतिगृह्णानं स्वीकुर्वाणम्, अन्तर्गतप्रतापस्यान्तःस्थिततेजसः कोरकपुञ्जमिव
 कुङ्कुमलकलापमिव, आत्मना स्वेन, वितीर्णं प्रदत्तम्, मणिभूषणगणं रत्नाभरणसमूहम्, पचेत्लिमाभाग्यवृन्दमिव

चालमिवातिसन्तोषकोरकितान्तरङ्गं तं धार्मिकमुत्सृज्य तस्य स्मरणेन कुरुकुञ्जरस्तस्मादना-
भिर्जगाम ।

गभस्तिमाली गगनस्य मध्यं द्रुमालवालं कलमध्यमेणः ।

जिह्वा च शोषं सममाश नृणां शरीरमुद्यद्वनधर्मतोयम् ॥२०॥

तदानीं, पचेलिमहेलिसन्तापार्ततया घृष्टचन्दनरसपाण्डुगण्डमण्डलेषु वनशुण्डालेषु चला-
चलनिजकर्णतालपवनसंवीज्यमानाननेषु हस्तोज्ज्वलशीकरनिकरसंसिक्तहृदयेषु मन्दमन्दमागत्य
सरोवरप्रवेशनपरेषु, कर्णिकारमुकुलानि निर्मिथ्यान्तर्लीयमानेषु षट्चरणेषु, संतप्तजलं विहाय
शीतलनलिनीदलं सेवमानेषु कारण्डवेषु, पञ्जरबद्धक्रीडाशुकेषु जलं याचमानेषु, त्रिजगदेकातप-
त्रायितकीर्तिमण्डलेन सकलजनतासन्तापनाशनोऽपि कुरुवंशपावनः श्रान्तो विश्रान्तिकृते नमेरुत-
मूलमाससाद ।

निषण्णस्तत्र मधुरं रवं शृण्वन्कुरुत्तमः ।

संदिग्धे सिन्धुगन्भीरः कल्याणाद्रिरिव स्थिरः ॥२१॥

टङ्कारः किं मारबाणासनस्य मङ्कारोऽयं मत्तमाध्वीलिहां किम् ।

हंसानां किं मञ्जुलः कण्ठनादः किंवा लीलाकोकिलालाप एषः ॥२२॥

पाकोन्मुखद्वयसमूहमिव, अम्बादरमेतुरेण आदरातिशयमिलितेन, करेण हस्तेन, आदाय गृहीत्वा, संमदपथः-
पूरैर्हयाभ्रजलप्रवाहः, चालयन्तमिव प्रचालनं कुर्वन्तमिव, अतिसन्तोषेण प्रहर्षातिशयेन कोरकितं व्याप्तमन्तरङ्गं
चेतो यस्य तम्, तं पूर्वोक्तम् धर्मेण चरति धार्मिकतम् धर्मात्मानम् उत्सृज्य विसृज्य, तस्य धार्मिकवृत्तस्य
स्मरणेन स्मरणं कुर्वन्नेव 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति कर्मणि पट्टा, कुरुकुञ्जरो जीवन्धरः, तस्मात्पूर्वोक्तात्,
वनात्काननात्, निर्जगाम निरक्रमात् ।

गभस्तिमालीति—गभस्तिमाली सूर्यः, गगनस्य विषयः, मध्यं मध्यभागम्, ऐणो मृगः, जलमध्यं
जलं मध्ये यस्य तं तोयमध्यं, द्रुमालवालं वृक्षाबापं, नृणां मनुष्याणाम्, जिह्वा रसना, शोषं शोषणम्,
नृणातिरेकादिति यावत्, शरीरस्य गात्रस्य, उद्यन् प्रकटीभवन्, वनधर्मतोयं प्रचुरप्रस्वेदम्, समं सार्धम्,
आप प्रापत् । सहोकिरलङ्कार ॥२०॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, पचेलिमस्तस्थो यो हंलिः सूर्यस्तस्य संतापेन निदावाति-
शयेनार्ततया पीडिततया, घृष्टचन्दनरसेन घृष्टमलयजरसेन पाण्डूनि धवलानि गण्डमण्डलानि कटतटानि
येषां तेषु, हस्तेभ्यः शुण्डाभ्य उज्ज्वला उत्सृष्टा ये शीकरनिकरा जलकणसमूहास्तैः संसिक्तहृदयं येषां तेषु,
वनशुण्डालेषु काननकरिषु, मन्दमन्दं शनैः शनैः, आगत्य समेत्य, सरोवरेषु कासारेषु प्रवेशनं प्रवेशस्तस्मिन्परा
उद्युक्तास्तथाभूतेषु सत्सु, षट्चरणेषु भ्रमरेषु, कर्णिकारमुकुलानि द्रुमोत्पलकुड्मलेषु 'अथ द्रुमोत्पलः ।
कर्णिकारः परिव्याधः' इत्यमरः, निर्मिथ विदार्थ, अन्तर्मध्ये, लीयमानेषु स्थितेषु सत्सु, कारण्डवेषु काकतुण्डेषु
दीर्घपादेषु कृष्णवर्णेषु जलपक्षिविशेषेषु संतप्तजलं संतप्तनीरम्, विहाय त्यक्त्वा, शीतलं च तन्नलिनीदलञ्चेति
शीतलनलिनीदलं तत्, शिशिरकमलिनीपत्रम्, सेवमानेषु समाभयत्सु सत्सु, पञ्जरेषु बद्धाः पञ्जरबद्धाः
ते च ते क्रीडाशुकाश्चेति पञ्जरबद्धक्रीडाशुकास्तेषु शलाकागृह्णन्क्रीडाकरीषु, जलं सलिलम्, याचमानेषु
प्राथयत्सु सत्सु, त्रिजगत्त्रिलोकस्यैकातपत्रावितमेकच्छत्रावितं चर्कातिमण्डलं यशश्चक्रवालं तेन, सकलजन-
ताया निखिलजनसमूहस्य संतापनाशनोऽपि संतापपापहारकोऽपि, कुरुवंशपावनो जीवन्धरः, श्रान्तः सन्,
विश्रान्तिकृते विश्रामाय, नमेरुतमूलं ज्ञायावृक्षमूलम्, आससाद प्राप ।

निषण्ण इति—तत्र ज्ञायावृक्षतले, निषण्णः समुपविष्टः, सिन्धुरिव सागर इव गम्भीरोऽगाधधैर्यः,
कल्याणाद्रिरिव सुमेरुरिव, स्थिरः सुनिश्चलमानसः, कुरुत्तमो जीवन्धरः, मधुरं मनोहरम्, रवं शब्दम्,
शृण्वन् समाकर्णयन्, संदिग्धे संदेहे चकार ॥२१॥

अथ तमेव सन्देहं दर्शयति—टङ्कार इति—अयमेव, किं मारबाणासनस्य कन्दर्पकोदण्डस्य, टङ्कारः

इति संदेहं पराङ्गनानूपुररचबिनिध्वजेन निवर्तयन्धरपरिग्रहविरक्तमानसः कुत्सकुलोत्तंसः
पराङ्मुखो बभूव ।

सञ्चरन्ती बने तत्र भर्ता काचन खेचरी ।
प्रतार्य तं मिषेणाशु पुरस्तादस्य संन्यधात् ॥२३॥
यस्या मुखं पर्वविधुं विजित्य भूचापदम्भाज्यकेतुनद्धम् ।
कर्णद्वये तज्जयकीर्तिपत्रं बभार ताटङ्गमणिच्छलेन ॥ २४ ॥
वृषस्यन्ती वरारोहा वृषस्कन्धं कुत्सद्वहम् ।
वीक्ष्य तस्याङ्गसौन्दर्यं नातृपत्सा त्रपाकुला ॥ २५ ॥
यस्यांसाविह रेजतुर्जयरमाक्रीडामहीधाविव
श्रीदेवीस्थितिबज्रपट्टमिव यद्वक्षःस्थलं व्यावभौ ।
नाभिर्यौवतहग्विशालगजतारोधार्यवारीनिभा
जङ्घे पूगगुलुच्छनिन्दनकरे पादौ जिताम्भोरुहौ ॥ २६ ॥
यद्वक्त्रं विततान वाग्धरसतीक्रीडास्थलीविभ्रमं
यन्मासा च कलावतारविलसन्निःश्रेणिकासंशयम् ।

प्रत्यञ्चारवः, किम्, मत्तारव ते माध्वीलिहरचेति मत्तमाध्वीलिहस्तेषां जीवन्धरपदानाम्, भङ्गारो गुम्जन-
शब्दः, किम्, इंसानां मराकानाम्, मञ्जुलो मनोहरः, कण्ठनादो गलध्वनिः, किं वा, एषोऽयम्, लीला-
कोकिलानां केलिपरपुष्टानामाकाशः शब्दः, अस्तीति शेषः । संदेहालङ्कारः, शालिनीच्छन्दः 'शालिन्युक्ता
भ्यौ तगौ गोऽन्धिलोकैः' इति लक्षणात् ॥२२॥

इतीति—इति इत्याकारम्, संदेहं संसृजन्, पराङ्गनायाः परमाद्या नूपुररचस्य मञ्जूरशिञ्जानस्य
बिनिदचयो निर्णयस्तेन, विवर्तयन् पूर्वाकुर्वन्, परपरिग्रहादन्यस्त्रिया विरक्तं विरक्तं मानसं वित्तं यस्य
तथाभूतः, कुत्सकुलोत्तंसः कुत्सवंशाभरणोपमो जीवन्धरः, पराङ्मुखो विमुखः, बभूव अजायत ।

सञ्चरन्तीति—तत्र तस्मिन्, बने गहने, भर्ता पत्या, सह, सञ्चरन्ती भ्रमन्ती, काचन कापि,
खेचरी विद्याधरी, तं भर्तारम्, मिषेण केनापि ज्वात्रेण, प्रतार्य ब्रह्मविद्या, अज्ञानबनार्थं तं दूरे ग्रहियेति
यावत्, आशु ऋटिति, अस्य जीवन्धरस्य, पुरस्तात् अभिमुखम्, संन्यधात् संनिहिता बभूव ॥२३॥

यस्या मुखमिति—यस्या ववितायाः, मुखं वदनम्, पर्वविधुं राकानिशक्रम्, विजित्य पराजितं
कृत्वा, भूचापदम्भात् भुक्तिकामुंकपटात्, जयकेतुना विजयवैजयन्त्या नद्धं वदमिति जयकेतुनद्धं सत्,
ताटङ्गमणिच्छलेन कर्णभरणमणिन्यात्रेण, कर्णद्वये अक्षयवुगले, तस्य पर्वविधोर्जयः पराभवस्तस्य कीर्तिपत्रं
यशःपत्रम्, बभार दधार, अपङ्कितिरलङ्कारः ॥२४॥

वृषस्यन्तीति—वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य तं पर्वरांसमिति यावत्, कुत्सद्वहं जीवन्धरम् ।
वृषस्यन्ती मैथुनेच्छयामिलयन्ती, 'अश्ववृषयामैथुनेच्छयायाम्' इति क्यच्चासुनागमः, वरारोहा सुन्दराङ्गी,
त्रपाकुला लज्जवती, सा वनिता, तस्य जीवन्धरस्य, अङ्गसौन्दर्यं कामकामनीयकम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, नातृपत्
नो तृप्ता बभूव ॥२५॥

यस्यांसाविहेति—इह लोके, यस्य सात्वन्धरेः, भर्ता स्कन्धो, जवरमाया विजयलक्ष्याः क्रीडा-
महीधाविव केलिपर्वताविव, रेजतुः शुशुभाते, वरस वचःस्थलं वद्वचःस्थलं वद्वचःप्रवेशः, श्रीदेव्या लक्ष्मी-
देव्याः स्थितेरवस्थानस्य बज्रपट्टमिव हारकफलकमिव, व्यावभौ विशेषेण शुशुभे, नाभिस्तुम्भिः, पुवतीनां
समूहो यौवतं तस्य दृशो लोचनान्धेय विशालगजता वृहन्नजसमूहस्तस्य रोधार्यमक्रोधनार्थं वा वारी
गजवन्धनं तस्या निभा सदृशी, भासीदिति शेषः, जङ्घे प्रसृते, पूगगुलुच्छस्य क्रमुकानोकहप्रकाण्डस्य
निन्दनकरे निन्दाविधावके, पादौ करणी च, जिताम्भोरुहौ पराभूतपद्मी, आस्तामिति शेषः । उपमा ।
शाकुलविक्रीडितं लुब्धः ॥२६॥

यद्वक्त्रमिति—यस्य वक्त्रं वद्वक्त्रं वद्वदनम्, वागेव वरसतीति वाग्धरसती सरस्वती सती-

यन्नेत्रे ददतुर्विशालकमलाकीडातटाकभ्रमं
यद्भ्रुवुष्मसपाचकार नियतं विन्वच्छदाहम्बरम् ॥ २७ ॥
अश्वस्यन्ती विशालाक्षी विन्वाधिकविभोऽम्बरम् ।
कुरुवीरमुवाचेवं कुसुमायुधवञ्जिता ॥ २८ ॥
श्रीमन् तवाङ्गकान्त्या मे नयने सफलेऽधुना ।
कर्णौ वचनमाधुर्याद्दृश्यं गुणमालया ॥ २९ ॥
ममार्यं विरहानलं शमय शीतलापाङ्गतो
मुखेन्दुरक्षिसंपदा सपदि क्षिप्रि कामान्वताम् ।
सुधासमगिराधराभूतरसप्रदानेन च
प्रणाशय घृणानिघे बहलकामतृष्णामिमाम् ॥ ३० ॥

इत्यादितद्वचनपरिपाटीमाकर्ण्य शम्बरारिविकारसंतमसबासरायमाणमानसः कृत्यविदामप्र-
गण्यः कुरुवरेण्यः परीतवैराम्यप्राचण्यस्तद्वचनानिर्गन्तुमारभत । तदनु पञ्चशरनाराचञ्चितविवेका
सा विद्याधरचञ्चलाक्षी किञ्चिदन्तरमुपसृत्य मदनहुतभुगरणिनिकाशतनुलता तदिङ्कितं विज्ञाय
तन्मनोवशीकारकोरकितकुतूहला निजोदन्तमित्थं प्रकटयामास ।

शिरोमणिस्तस्या वा क्रीडास्थली केलिभूमिस्तस्या विभ्रमः सन्देहस्तम्, विततान विस्तारयामास, यथासा च
यदीयनासिका च, कलानां वैदर्भानामवताराय समवतरणाय विलसन्ती शोभमाना वा निःश्रेणिका सोपानं
तस्याः संशयस्तम्, विततान, यन्नेत्रे वदीयलोचने, कमलायाः भ्रियाः क्रीडातटाक इति कमलाक्रीडातटाकः,
विशालो विपुलो यः कमलाक्रीडातटाको लक्ष्मीकेलिकासस्तस्य भ्रमः सन्देहस्तं ददतुः अदाताम्, यद्भ्रु-
वुग्मं वदीयभ्रकुटियुगलम्, नियतं ध्रुवम्, विन्वच्छदाहम्बरम्, विबुधमन्दपत्राहम्बरं अपाचकार तिरश्चकार ।
उपमा ॥ २७ ॥

अश्वस्यन्तीति—अश्वस्यन्ती मैथुनेच्छावती, कुसुमायुधेन कामेन वञ्जिता प्रतारिता, विशालाक्षी
वर्धलोचना, सा ललना, विश्वेभ्योऽपिका विश्वाधिका सर्वाधिका सा चात्सी विभा च वीतिश्च तयोऽज्जलो
दास्तम्, कुरुवीरं जीवन्धरम्, इदं वचनमाणम् । उवाच जगात् ॥ २८ ॥

श्रीमन्निति—हे श्रीमन् हे शोभासम्पन्न, तव भवतः अङ्गकान्त्या शरीरदीप्या, मे मम, नयने नेत्रे,
सफले सार्धकविमर्गे, जते इति शेषः, अधुना साम्प्रतम्, वचनमाधुर्याद्विद्वन्माधुर्यात्, कर्णौ श्रुती,
गुणमालया गुणपङ्क्त्या, इदं वितम्ब, सफलमिति शेषः ॥ २९ ॥

ममार्येति—हे भार्य ! हे श्रेष्ठ ! शीतलापाङ्गतः शिशिरकटाक्षतः, मम स्वदेकानुरागिण्याः, विरहानलं
विप्रयोगपावकम्, शमय प्रशान्तं कुरु, मुखेन्दुरक्षिसम्पदा वदनचन्द्रदीप्तिसम्पत्त्या, सपदि क्षिति, कामा-
न्वता मदनान्वताम्, क्षिप्रि नाशय, हे घृणानिघे हे दवानिघे, सुधासमगिरा पीयूषतुल्यवाण्या, अधरा-
भूतरसेन दशनच्छदसुधारसेन च, इमां प्राणापहारिणीम् । बहलकामतृष्णां सातिशयमदनपियासाम्,
प्रणाशय नष्टं कुरु । पृथिवीपङ्क्तम् ॥ ३० ॥

इत्यादितद्वचनपरिपाटीमिति—तस्या वचनपरिपाटीति तद्वचनपरिपाटी, इत्यादिभ्यासौ
तद्वचनपरिपाटी चेति तथा ताम्, पूर्वोक्ततद्वचनपरम्पराम्, आकर्ण्य भ्रुवा, शम्बरारिर्मनसिजस्तस्य
विकारः समुद्रैक एव संतमलं गाढज्वातं तस्य बासरायमाणं दिक्सायमाणं मानसं चित्तं यस्य सः,
कृत्यविदां कार्यज्ञानम्, अग्रगण्यः प्रजापतिः, कुरुवरेण्यः कुरुभ्रैहो जीवन्धरः परीतं प्राप्तं वैराग्ये प्रशमित्वे
प्राचण्यं मैथुन्यं येन तथाभूतः सद्, तद्वचनपावकवत्, निर्गन्तुं बहिर्गन्तुं आरभत तत्परोऽभूत् । तदनु
तदनन्तरम्, पञ्चशरस्य कामस्य नाराचैर्वाजैर्वाञ्जितः प्रतारितो विवेको सदसज्ज्ञानं यस्यास्तथाभूता, सा
पूर्वाका, विद्याधरचञ्चलाक्षी क्षेत्रचपललोचना, किञ्चित्कमपि, अन्तरं समीपस्वलयम्, उपसृत्य समुपेत्य
मदनहुतभुजः कामानलस्यारमिणिकशरणिनिसद्वी कतुलता शरीरज्वातिर्यस्यास्तथाभूता, सती तदिङ्कितं
जीवन्धरवैदितम्, विज्ञाय ज्ञाना, तस्य जीवन्धरस्य मनोवशीकारेण वित्तवशीकरणेन कोरकितं

अनङ्गतिलकाङ्गया स्वचरकन्यकाहं विभो
वनान्तमिदमापिता गगनचारिणा केनचित् ।

अनेन निजनायिकाभयवशेन निःसारिता
दयाविसरवारिणे महित रक्षणीया त्वया ॥ ३१ ॥
अशरण्यशरण्यत्वं परोपकृतिशीलता ।
दयापरत्वं दाक्षिण्यं श्रीमतः सहजा गुणाः ॥ ३२ ॥

“तावता, हा प्रिये हा प्राणकान्ते कासि कासि, वियोगवेदना विषमिव विसर्पति, पावक इवाङ्गानि निर्दहति, मृत्युरिव प्राणाभिःसारयति, मोह इव विद्यां विलुम्पति, कृकच इव मर्माणि कुन्तति” इत्यादि कस्यचिदार्तस्वरं निशम्य विद्याधरविशालनयनायां मिषेणान्तर्हितायां, विस्मय-विस्तृतायां कुरुहर्षं सोऽपि विद्याधरः समीपमागत्य सगद्गदमेवमुवाच ।

सतीमुदन्याकुलितान्तरङ्गामत्रैव संस्थाप्य जलाशयाय ।
गवोऽहमागत्य सरोरुहाचीं नाद्राक्षमद्य प्रतिकूलदिष्टान् ॥ ३३ ॥
नरोत्तम तथा सार्धं विद्यापि मम निर्गता ।
मनोवृत्तिश्च तत्कर्तुं चिन्तापि न हि शक्यते ॥ ३४ ॥

समुपपन्नं कुरुहर्षं कौतुकं बस्यास्तथाभूता सती, निजोदन्तं स्ववृत्तान्तम्, हृत्थमनेन प्रकारेण, प्रकटयामास प्रकथयामास ।

अनङ्गतिलकाङ्गयेति—हे विभो हे स्वामिन्, हे दयाविसरवारिणे हे कृपाविस्तारसागर, हे महित हे पूजित, केनचित्केनापि, गगनचारिणा स्वेचरेण, इदमेतत्, वनान्तं काननान्तम्, आपिता आगमिता, निजनायिकाभयवशेन स्वबलभार्मातिवशेन, निःसारिता स्वसर्मापाद्वरीकृता, अनङ्गतिलकाङ्गया अनङ्गतिलका नाग्नी, स्वचरकन्यका विद्याधरपुत्री, अहं भवपुरो वर्तमाना, त्वया भवता, रक्षणीया रक्षितुं योग्या, अस्मीति शेषः । पृथिवीच्छन्दः ॥ ३१ ॥

अशरण्येति—अशरण्यानां शरणरहितानां शरण्यत्वं रक्षकत्वम् इत्यशरण्यशरण्यत्वम्, परोपकृतिः परोपकारः शीलं स्वभावो येषां तेषां भावः परोपकृतिशीलता, दयापरत्वं करुणापरता, दाक्षिण्यमौदार्यम् । एते श्रीमतो महानुभावस्य, सहजाः स्वाभाविकाः, गुणा वैशिष्ट्योत्पादकाः, सम्तांति शेषः ॥ ३२ ॥

तावतेति—तावता तावत्कालेन, हा प्रिये कल्लभे, हा प्राणकान्ते हा जीवितेश्वरि, कासि कासि कुत्र वर्तसे, कुत्र वर्तसे, वियोगवेदना विरहव्याधिः, विषमिव मरलमिव, विसर्पति प्रसरति, पावक इव वह्निरिव अङ्गानि प्रतीकान्, निर्दहति भस्मसात्करोति, मृत्युरिव यम इव, प्राणाद् आयुःप्रभृतीन्, निःसारयति निष्कासयति, मोह इव भ्रम इव, विद्यां मन्त्रसिद्धिम्, विलुम्पति लुप्तां करोति, कृकच इव करपत्रमिव, मर्माणि र्ममणि कुन्तति क्षिन्तति, इत्यादि इतिप्रभृतिकम्, कस्यचित्कस्यापि, आर्तस्वरं पीडितशब्दम्, निशम्य श्रुत्वा, विद्याधरविशालनयनायां स्वेचरायताक्ष्याम्, मिषेण व्याजेन, अन्तर्हितायां तिरोहितायाम्, स्स्याम्, सोऽपि पूर्वोक्तशब्दकर्ता, विद्याधरः स्वेचरः, विस्मयेन विस्तृते अलिणी यस्य तम् आश्चर्यायतलोचनम्, कुरुहर्षं कुरुसिद्धम्, ‘सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्षद्वयः केसरी हरिः’ इत्यमरः, समीपं निकटम्, आगत्य समेत्य, सगद्गदं समवकृद-कण्ठस्वरसहितं यथा स्यात्तथा, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, उवाच जयाद् ।

सतीमुदन्येति—सतीमपांमुलाम्, उदन्यया पिपासयाकुलितं दुःखीभूतमन्तरङ्गं हृदयं बस्यास्ताम्, सरोरुहाचीं कमललोचनाम्, अत्रैव इहैव, संस्थाप्य स्थितां कृत्वा, जलाशयाय सरोवराय, गतो यातः, अहं-तत्प्राणेश्वरः आगत्य जलाशयत्प्रत्याकृत्य, अद्य सात्प्रतम्, प्रतिकूलदिष्टान् विरुद्धभाग्यान्, नाद्राक्षम् नाच-लोकयामास ॥ ३३ ॥

नरोत्तमेति—हे नरोत्तम हे पुरुषोत्तम, बक्ष्यमाद्, तथा प्राणवश्लभया, सार्धं सह, मम स्वेचरस्य, विद्यापि विचारविचारशक्तिरपि, अनेनैव मातृशक्तिरपि निर्गता निष्कलन्ता, तद् तस्माद् कस्यान् विन्त्यापि, सा कुत्र गता भवेदित्यादिविचारोऽपि, कर्तुं विधातुम्, न हि शक्यते न वै वाच्यते ॥ ३४ ॥

इति कर्तव्यतामूढं मामुद्दिश्य नरोत्तम ।

प्रज्ञानासमग्राण्यस्त्वं ब्रूहि कर्तव्यमत्र वै ॥ ३५ ॥

इत्यादिविद्याधरदैन्यदन्तुरितवचनरचनामाकर्ण्य पारावारगभीरकुरुवीरो मन्दस्मित-
रुचिलहरीकपटेन सुधाधारां किरन्निव गम्भीरवचनगुम्भं विजृम्भयामास ।

धैर्यौदार्यविवर्जितः क्षितिपतिः प्रज्ञाविहीनो गुरुः

कृत्याकृत्यविचारशून्यसचिवः संग्रामभीरुर्भटः ।

सर्वज्ञस्तवहीनकल्पनकविर्वाग्मिस्तवहीनो बुधः

स्त्रीवैराग्यकथानभिज्ञपुरुषः सर्वे हि साधारणाः ॥ ३६ ॥

वज्रात्कठोरस्तरमेणहृशां हि चित्तं

पुष्पादतीव्रं मृदुलो वचनप्रचारः ।

कृत्यं निजालककुलादपि वक्ररूपं

तस्माद्बुधाः सुनयनां न हि विश्रवन्ति ॥ ३७ ॥

वक्रं श्लेष्मनिकेतनं मलमयं नेत्रद्वयं तत्कुचौ

मांसाकारधनी नितम्बफलकं रक्तास्थिपुञ्जाततम् ।

शीतांशुर्विकचोत्पलं करिपतेः कुम्भौ महासैकतं

भातीत्येवमुशन्ति मुग्धकवयस्तद्वागविस्रुर्जितम् ॥ ३८ ॥

इतीति—नरोत्तमो नरोत्तमस्तत्सम्बुद्धी हे नरोत्तम हे पुरुषभेद, इति पूर्वोक्तप्रकारेण, कर्तव्यतायां
मूढस्तं कार्यान्भिज्ञम्, मां शरणापन्नम्, उद्दिश्य समभिलष्य, प्रज्ञानां विदुषाम्, अग्रगण्यः प्रधानः, त्वं
भवान्, भद्रं विषये, वै निश्चयेन, कर्तव्यं करणीयोपायम्, ब्रूहि निवेदय ॥३५॥

इत्यादीति—इत्यादिः पूर्वोक्तप्रकारा विद्याधरस्य सेनस्य दैन्यदन्तुरिता दैन्यव्याप्ता वा वचन-
रचना वाक्सन्दर्भस्तम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, पारावार इव सागर इव गभीरोऽगाधधैर्यः, कुरुवीरो जीवन्धरः,
मन्दस्मितस्य मन्दहास्यस्य वा रुचिलहरी कान्तिपरम्परा तस्याः कपटेन व्याजेन, सुधाधारां पीयूषधाराम्,
किरन्निव प्रक्षिपन्निव, गम्भीरवचनगुम्भं विशिष्टार्थोपेतवचनसमूहम्, विजृम्भयामास वर्धयामास, उवाचैति
यावत् ।

धैर्यौदार्यविवर्जित इति—धैर्यौदार्यौ धैर्यौदार्ये स्थैर्यद्वयौ ताभ्यां विवर्जितौ रहितः,
क्षितिपर्तो राजा, प्रज्ञया बुद्ध्या विहीनो रहितः प्रज्ञाविहीनः गुरुत्वाध्यायः कृत्याकृत्ययोः करणीयाकरणीयो-
र्विचारेण विमर्शेन शून्य इति कृत्याकृत्यविचारशून्यः स चासी सचिवश्च मन्त्री चेति तथा, संग्रामा-
त्समरान् भीरुर्भीरुकः संग्रामभीरुः, भटो योद्धा, सर्वज्ञस्तवेन जिनेन्द्रस्तुवा हीना रहिता कल्पना समुत्प्रेषा
यस्येति सर्वज्ञस्तवहीनकल्पनः स चासी कश्चिद्वा कान्यकर्ता चेति तथा, प्रशस्ता वाचः, सन्ति यस्य स
वाग्मी तस्य भावो वाग्मिन्त्वं तेन हीनो रहितः, बुधो विद्वान्, स्त्रीवैराग्यस्य वनितानिर्वेदस्य कथायां
वातांशमनभिज्ञ इति स्त्रीवैराग्यकथानभिज्ञः स चासी पुरुषरचेति तथा, हि निश्चयेन, एते सर्वे समस्ताः,
साधारणाः समानाः, सन्तीति शेषः, समुत्प्रेषावाहकः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३६॥

वज्रादिति—हि वतः, एणहृशां मृगलोचनानाम्, चित्तं मनः, वज्राग्निदुराण्, कठोरतरं तीक्ष्णतस्म्,
वचनप्रचारो वाक्समूहः पुष्पात्कुसुमात्, अतीव नितराम्, मृदुलः कोमलः, कृत्यं कार्यम्, निजालककु-
लादपि स्वकीयकेशसमूहादपि, वक्ररूपं कुटिलात्मकम्, अस्तीति शेषः, तस्मात्कारणात् बुधा विपश्चितः,
सुनयनां सुलोचनां वारीमिति वाच्यं, न हि विश्रवन्ति न वै प्रतिवन्ति, तस्या विश्वासं नो कुर्वन्तीति
भावः ॥ ३७ ॥

वक्रमिति—श्लेष्मणः ककस्य निकेतनं स्थानमिति श्लेष्मनिकेतनम्, वक्रं वदनम्, सकलं
मलमप्युत्तम्, नेत्रद्वयं नयनयुगलम्, मांसाकारेण पिशिताकारेण वनौ निविष्टौ, तस्याः कामिण्याः कुक्षौ
स्थानी, रक्ताश्च रुधिराश्चानी च कीकस्तामि चेति रक्ताश्चानी तेषां पुण्येव समूहेनतस्तं विस्तृतं स्थूलमिति

इत्यादिनिजवचोविलासं विशाधरजडहृदये सारमेयोदरे सर्पिरिवासंलम्बमालोक्य विस्तारित-
करणः कुरुवारणः, तस्माद्विपिनाभिर्गत्य, निमग्नरुचिरां नितम्बिनीमिव मुखभागकलिततिलक-
शोभमानां पृथुलकुचविराजितमक्षतरूपशोभितां मदनाधिष्ठितां चारामस्थलीमामसाद ।

यत्र हि—

श्रोत्रं भृङ्गकुलारवः सुखयति प्रत्यग्रपुष्पस्तरु-

नेत्रं फुल्लसरोजगन्धलहरी घ्राणं मनो दीर्घिका ।

वायुः स्पर्शनमन्ततो रसभरीपूर्णः फलानां चयः

पकोऽयं रसनां तदिन्द्रियगणः सर्वः सुखं गाहते ॥ ३६ ॥

निर्मला सरसी यत्र निर्मिमीते मुदं पराम् ।

विशाला पद्मरुचिरा वीक्षिकेव वनश्रियः ॥ ४० ॥

तत्र चाभ्रलिहस्य शकुन्तसन्तानदन्तुरितनीलच्छदस्य मधुलब्धमधुकरकुलान्धीकृतस्य कम्य
चरसालरम्भाहस्य शाखाप्रभागविराजितं वनदेवतारसपूर्णहेमकरण्डकायमानं परिपाकपाटलफलं

यावत्, नितम्बफलकं कटिपरचाप्रदेशः क्रमेण, शीतांशुरचन्द्रः, विकचोत्पलं प्रफुल्लनीलारविन्दम्, करिपते-
र्गजेन्द्रस्य, कुम्भो गण्डो, महासैकतं दीर्घपुलिनस्य, इवेति शेषः, भाति शोभते, एवमनेन प्रकारेण, सुगन्धकवयो
मूढकवयः, तस्यां रागस्तद्रागस्तस्य विस्कृजितं वृद्धिर्यथा स्यात्तथा, उशन्ति इच्छन्ति, 'वश कान्ती' इत्यस्य
लटि रूपम् । यथासंख्यमलङ्कारः ॥ ३८ ॥

इत्यादिनिजवचोविलासमिति—इत्यादिश्रवणं निजवचोविलासरव तम्, पूर्वोक्तस्ववचनचेष्टितम्,
विशाधरस्य स्वगस्य जडहृदये सुगन्धमनसि, सारमेयोदरे कुरुवारणदरे, सर्पिरिव घृतमिव, असंलग्नमनान्धकम्,
आलोक्य दृष्ट्वा, विस्तारिता प्रसारिता करुणा कृपा येन सः, कुरुवारणो जीवन्धरः, तस्मात्पूर्वोक्तान्, विपिनान्
काननान्, निर्गन्ध निष्कम्प, निमग्नरुचिरां स्वभावसुभगाम्, नितम्बिनीमिव नारीमिव, चारामस्थली-
मुत्थानभूमिम्, आमसाद समुपजगाम, अयोभयोः सादर्यमाह—सुखभागेऽग्रभागे पक्षे वदन्नेकदेशे ललाट
इति यावत्, कलितेन स्थितेन तिलकेन क्षुरकवृक्षेण पक्षे स्थासकेन शोभमाना विराजमाना ताम्, पृथुभि-
र्बृहदाकरैर्लकुचैर्बृहद्वृक्षैः पक्षे पृथुलान्यां पीनाभ्यां कुचाभ्यां स्नानाभ्यां विराजितां शोभिताम्, अलनरुभिर्विमीतक-
वृक्षैरुपशोभितां विराजितां पक्षेऽलनरूपेणालम्बयन्मन्दर्बेण शोभितां समलङ्कृताम्, मदनेन मदनवृक्षेण पक्षे
कामेनाविष्टितां सहिताम् ।

यत्र हि—वत्यामारास्थल्यां हि ।

श्रोत्रमिति—भृङ्गकुलस्य पटपदममृदस्थारवो गुञ्जनध्वनिः, श्रोत्रं कर्णम्, ग्रन्थघ्राणि नूतनानि
पुष्पाणि कुसुमानि यस्मिन्निति ग्रन्थग्रपुष्पः, तर्जुणः, नेत्रं जयनम्, फुल्लसरोजानां विकसितसरस्याह्लाणां
गन्धलहरी मारभपरम्परा, घ्राणं नामाम्, दीर्घिका वापिका, मनो हृदयम्, वायुः पवनः, स्पर्शनमाद्येन्द्रियम्,
रसभरीपूर्णं रसनिन्द्यन्दसम्भृतः, पक्वः परिणतः, अयमेव, फलानां मोक्षामानुलिङ्गमाकन्दार्दीनाम्, चयः
समूहः, रमनाम्, अन्ततः सामर्थ्येन, सुखयति सुखं करोति, तत् तस्मात्कारणान्, यत्रारामस्थल्याम्, सर्वो
निम्बिलः, इन्द्रियगणो हर्षाकसमूहः, सुखं हर्षम्, गाहते प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

निर्मलेति—यत्रारामस्थल्याम्, निर्मला पद्मादिमलरहिता पक्षे तिमिरादिदोषघ्न्या विशाला
सुदीर्घा, पर्यः कमलं रुचिरा मनोहरा पक्षे पद्ममिव कमलमिव रुचिरा मनोहरा, वनश्रियः काननलक्षणाः,
वीक्षिकेव दृष्टिरिव, सरसी कासारः परामथ्यताम्, मुदं हर्षम्, निर्मिमीते जनयति । उपमा ॥ ४० ॥

तत्र चेति—तत्र चारामस्थल्याम्, शकुन्तसन्तानेन पक्षिसमूहेन दन्तुरितानि नतोन्मत्तानि
नीलच्छदानि हरितपत्राणि यस्य तस्य, मधुनि मकरन्दे लुब्धानि सत्पत्राणि यानि मधुकरकुलानि भ्रमर-
समूहान्तैरलङ्कृतस्य शोभितस्य, कस्यचन कस्यापि रमालक्षणां रमालक्षणेति रमालक्षणाहस्यस्य माकन्द-
महीरुहस्य शाखाप्रभागे कृताग्रप्रदेशे विराजितं शोभितम्, वनदेवताया काननाविष्टाण्डेव्या रसपूर्णहेम-
रण्डकमिव रसभृतसुवर्णपात्रमिवाकर्तति तथाभूतम्, परिपाकेन परिणामेन पाटलं रवेसरकं कण्ठकं तम्,

पातयितुं प्रयतमानानपराधानेकशरानिकरामरपतिकुमारानवलोक्य, लोकोत्तरकोदण्डविद्यापा-
ण्डित्यमण्डितो जीवन्धरः करकलितकामुकलताविस्फारपूरितदिगन्तरः, सरभसप्रक्षिप्तप्रद्वेडनलक्षी-
कृतं तत्फलं सशिलीमुखं करेणोपादत्त ।

उदारः सहकारोऽयं मार्गणाय फलं दिशन् ।

भेजे कल्पकतां नो चेत्सुमनस्सेव्यता कथम् ॥ ४१ ॥

दृष्ट्वा फलं सशरमापतितं कराब्जे

जीवन्धरस्य शरकौशलपारगस्य ।

व्यस्मेष्ट मङ्क्षु नरपालतनूजवर्गः

श्लाघावशेन विगलन्निजकर्णपूरम् ॥ ४२ ॥

ततस्तत्समीपमभ्येत्य कलितविनयो राजतनयः, ससाध्वसं, भो भो महाभाग कामुकवि-
द्याकोविद, मामज्ञातभवाद्दशसज्जनसमुचितसल्लापप्रकारमपि मुखरयति श्रीमदीयचापविद्यावद्-
भ्यनिरीक्षणक्षणे जनितविस्मयः काञ्चनगौरतावकशरीरसौन्दर्यावलोकनजानानन्दकन्दलश्च ।

अतस्त्वां प्रार्थये श्रीमन्युक्तं वायुक्तमेव वा ।

मामकीनं वचो नूनं कर्णदेशे विधीयताम् ॥ ४३ ॥

पातयितुं अंशयितुम्, प्रयतन्त इति प्रयतमानास्तान् प्रयाप्तं कुर्वाणान्, अपराधो लक्षययुतोऽनेकशरानिकरो
विबिधबाणसमूहो येषां तान्, नरपतिकुमारान् राजपुत्रान्, अवलोक्य दृष्ट्वा, लोकोत्तरं सर्वश्रेष्ठं यत्कोदण्ड-
विद्यायां धनुर्विद्यायां पाण्डित्यं वैशारद्यं तेन मण्डितः शोभितः, जीवन्धरो विजयासूनुः, करे हस्ते कलित-
धृता या कामुकलता धनुर्वहसरी तस्या विस्फारेण समास्फालनरवेण पूरितं श्वातं दिगन्तरं काष्ठान्तरालं येन
तथाभूतः सन्, सरभसं सवेगं यथा स्यात्तथा प्रक्षिप्तं चालितं यन्प्रद्वेडनं बाणस्तेन लक्षीकृतं शरव्याकृतम्,
तत्फलं तन्माकन्दप्रसवम्, सशिलीमुखं बाणमहितम्, करेण हस्तेन, उपादत्त जग्राह ।

उदार इति—उदारो महान् पक्षे दानशालः, मार्गणाय बाणाय पक्षे याचकाय, फलं प्रसवं पक्षे
समाप्तिवार्थम्, दिशन् ददन्, अयमेवः सहकार आश्रयः, चेष्टादि, कल्पकतां कल्पवृक्षताम्, नो भेजे न
प्राप्तवान्, तर्हि सुमनोभिः पुष्पैः पक्षे देवैः सेव्यता सहितता समुपास्यता च, कथं केन कारणेन स्यादिति
शेषः, 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां धीरे सुप्ते पुमान्' इति विश्वलोचनः । श्लेषः ॥ ४१ ॥

दृष्टेति—शरकौशलस्य बाणवैदग्ध्यस्य पारमन्तं गच्छतीति शरकौशलपारगस्तस्य, जीवन्धरस्य
जावकस्य, कराब्जे पाणिपक्षे, सशरं सबाणम्, आपतितं मम्प्राप्तम्, फलमात्रप्रसवम्, दृष्ट्वा विलोक्य, नरपाल-
तनूजवर्गो राजकुमारकलापः, श्लाघावशेन प्रशंसापरतया, विगलन्निजकर्णपूरं स्वसमानस्वकीयावतंसं यथा
स्थात्तथा, मङ्क्षु शीघ्रम्, व्यस्मेष्ट विस्मितो बभूव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४२ ॥

ततस्तत्समीपमिति—ततस्तदनन्तरम्, तत्समीपं जीवकाभ्यर्णम्, अभ्येत्य समागम्य, कलित-
विनयो धृतनम्रः, राजतनयो नृपतिनन्दनः, ससाध्वसं सभवं, यथा स्यात्तथा, इत्थमनेन प्रकारेण, अशोचत
जगाद, भो भो हे हे कामुकविद्यायां धनुर्विद्यायां कोविदो निपुणस्तत्सम्बुद्धौ, हे कामुकविद्याकोविद, महाभाग
महानुभाव, श्रीमदीयस्य भवदीयस्य चापविद्यावैदग्ध्यस्य धनुर्विद्यापाण्डित्यस्य निरीक्षणक्षणेऽवलोकनकाले
जनितः समुपपन्नो यो विस्मय आश्चर्य सः, काञ्चनगौरस्य सुवर्णपीतस्य तावकशरीरस्य त्वदीयदेहस्य यन्सौन्दर्यं
लावण्यं तस्यावलोकनं दर्शनं तेन जातः समुद्भूतो य आनन्दकन्दलो हर्षसमूहः स च, अज्ञातोऽविदितो
अथाद्दशसज्जनसमुचितसबाणसाधुजनबोध्यः सल्लापप्रकारः सम्भाषणशैली येन तथाभूतमपि, मां भवपुरो-
वर्तमानम्, मुखरयति वाचालयति ।

अतस्त्वामिति—अतोऽस्मात्कारणात्, हे श्रीमन् हे महानुभाव, त्वां भवन्तम्, प्रार्थये विनयेन
निवेदयामि, युक्तं वा समुचितं वा, अयुक्तमसमुचितमेव वा मामकीनं मर्त्यवम्, वचो वचनम्, नूनं निश्चयेन,
कर्णदेशे अक्षयप्रप्तौ, विधीयताम् क्रियताम् । उचितमनुचितं वा मङ्क्षुः श्रूयतामिति भावः ॥ ४३ ॥

अत्रास्ति हेमाभपुरी गरीयसी यद्वज्रसीधेयधिराग्नि संपतन् ।
सुधामयूखः कलशार्णवान्तरे पुनर्निवासं कलयन्निवेद्यते ॥ ४४ ॥

कुरुविन्दमन्दिरकुलानि संगता-

न्यरुणस्य बालकिरणैः सहैकताम् ।

तमसीव हस्तपरिमर्शतः प्रगे

परिनिश्चिनोति पुरि यत्र सज्जनः ॥ ४५ ॥

दृढमित्र इति प्रतीतभूपः पुरमेनां परिपालयत्यजस्रम् ।

नलिना नलिनामलायताक्षी महिषी तस्य महीललामवल्ली ॥ ४६ ॥

तयोः सुताः सुमित्राद्यास्तेष्वप्यन्यतमोऽस्म्यहम् ।

विद्याहीना वयं सर्वे नद्या हीना इवाद्रयः ॥ ४७ ॥

अतः कोदण्डविद्याकुशलं नरशार्दूलमन्वेपमाणोऽस्मत्तातपादः, पराक्रमापहतसामन्तसीमन्तिनीनयनकज्जलकालिकाशङ्कावदान्यमौर्वीकिणरयामिकालङ्कृतभुजदण्डस्य श्रीमतः सन्दर्शनेन, कलापीव बलाहकदर्शनेन, नदीपतिरिव निशाकरदर्शनेन, वनोत्कर इव वसन्तदर्शनेन, कमलाकर इव कमलबन्धुदर्शनेन, प्रमोदसर्वस्वमनुभविष्यति ।

तस्मादस्मत्पितुर्वाञ्छावल्ली सम्प्रति पुष्पिताम् ।

सभास्तारदृशाश्चापि सफलीकुरु कोविद ॥ ४८ ॥

अत्रास्तीति—अत्र इह प्रदेशे, गरीयसी श्रेष्ठतरा, हेमाभपुरी एतन्नामनगरी, अस्ति विद्यते, अधिराग्नि रजन्याम् यद्वज्रसीधेयु यदीयहीरकहन्त्रेषु संपतन् प्रतिबिम्बितः, सुधाकृपा मयूखा यस्य स सुधामयूख-अन्द्रः, कलशार्णवान्तरं शरिसागरमध्ये, पुनर्भूयः, निवासमावाप्तम्, कलयन्निव प्राप्नुवन्निव, ईष्यते दृश्यते । उत्प्रेक्षालङ्कारः । इन्द्रवंशावंशस्थयोः समिधणादुपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

कुरुविन्देति—यत्र यस्याम्, पुरि नगर्याम्, सज्जनः संपुरुषः प्रगे प्रातःकाले, अरुणस्य सूर्यस्य, बालकिरणैर्बालरिमभिः, सह सार्धम्, एकतामभिन्नताम्, संगतानि प्राप्तानि, कुरुविन्दमन्दिरकुलानि पञ्चरागमणिमयभवनानि, तमसीव ध्यान्त इव, हस्तपरिमर्शतः करस्पर्शतः परिनिश्चिनोति परितो निर्णीते । तद्रुणालङ्कारः । मञ्जुभाषिणीऽऽन्दः ॥ ४५ ॥

दृढमित्र इति—दृढमित्र इति प्रतीतभूपः दृढमित्रनाम्ना प्रसिद्धो राजा, पुनामेताम्, पुरं नगर्याम्, अजस्रं निरन्तरम्, परिपालयति रक्षति, तस्य दृढमित्रस्य, नलिने इव कमले इवामले निर्मले भाषते सुदीर्घे अक्षिणी नयने यस्यास्तथाभूता, महीललामवल्ली पृथिव्याभरणलता, नलिना एतन्नामवती, महिषी पद्मराज्ञी, अस्तीति शेषः ॥ ४६ ॥

तयोरिति—सा च स चेति तौ तयोर्नलिनादृढमित्रयोः, सुमित्राद्याः सुमित्रप्रभृतयः, सुताः पुत्राः, सन्तीति शेषः, अहमपि, तेषु सुमित्राद्येषु, अन्यतम एकः, अस्मि अवामि, वयं सर्वे विश्विकाः, नद्या जवन्त्या, हीना रहिताः, अद्रय इव पर्वता इव, विद्याहीना विद्यारहिताः, स्म इति शेषः ॥ ४७ ॥

अतः कोदण्डेति—अतोऽस्मात्कारणात्, कोदण्डविद्याकुशलं धनुर्विद्यानर्दीप्यम्, नरशार्दूलं पुरुषसिंहम्, अन्वेपमाणो मवेपमाणः, अस्मत्तातपादो मदीयपितृचरणः, पराक्रमेण बलातिशयेनपहतं तूरीकृतं यत् सामन्तसीमन्तिनीनां मण्डलेश्वरमाविर्जीनां नयनकज्जलं नेत्राञ्जनं तस्य कालिका काण्व्यं तस्याः शङ्कायां संशयात् वदान्यो दान्तिपुणो वा मौर्वीकिणरयामिका प्रत्यङ्गाकिणकालिमा तयालङ्कृतः समुज्जासितो भुजदण्डो यस्य तथाभूतस्य, श्रीमतो भवतः, संदर्शनेन विर्लोकनेन बलाहकदर्शनेन मेघावलोकनेन, कलापीव मयूर इव, निशाकरदर्शनेन चन्द्रावलोकनेन, नदीपतिरिव सागर इव, वसन्तदर्शनेन कुसुमाकरविलोकनेन, वनोत्कर इव काननसमूह इव, कमलबन्धुदर्शनेन सूर्यसाक्षात्कारेण, कमलाकर इव पद्माकर इव, प्रमोदसर्वस्वमानन्दतत्त्वम्, अनुभविष्यति समुपभोक्ष्यते । मालोपमा ॥

तस्मादिति—तस्मात्कारणात्, हे कोविद हे विद्वन्, अस्मत्पितुर्मदीयजनकस्य, पुष्पितां कुक्षिमिताम्

स तस्य विनयोऽजलं वचनबन्धशैली भूतौ
मनस्यनुमतिं धरापतिनिरीक्ष्णाय वृणात् ।

रथे च चरणाम्बुजं नृपसुतैः पुरः स्थापिते

चकार युगपद्याजलनिधिः कुरुणां पतिः ॥४६॥

तदनु प्रत्येकमधिष्ठितस्यन्दनैर्नृपनन्दनैः परिवृत्तशताङ्गः कुत्कुलशशाङ्कः पुरद्वारं प्रविश्य
प्रासादावातायनदत्तनयनैर्विलासिनीजनैः सस्पृहमालोक्यमानः क्रमेण नरपतिभवनद्वारि रथादवतीर्य
तैः पुरस्कृतो दीवारिकजनदीयमानमार्गः क्षितिपतिसंसदमाससाद् ।

भूपोऽपि नन्दनगिरा वपुषा च तस्य

माहात्म्यसंपदमवेत्य चकार वीरम् ।

तं रत्नपीठशिखरे तदुपान्तभूमौ

पुत्रांस्तदाननविधौ निजदृक्चकोरम् ॥४७॥

अनामयोक्तेरनुजाथ वाणी नृपाननाज्जादुतमाविरास ।

फुल्लात्सरोजान्मकरन्दभर्याः पश्चात्प्रभूतेव सुगन्धिलक्ष्मीः ॥४८॥

कृत्यास्त्वदीयविरहकातरीकृतमानसाः ।

कृत्यानां नयनानन्दः सम्भविष्यति दर्शनात् ॥४९॥

वाग्द्वारवर्त्तमानाशालताम्, तारदशां विशाललोचनाः, सभाः समितीश्चापि, सम्प्रति साम्प्रतम् सफलीकुल
सफलम्, स्वकीयदर्शनेनेति यावत् ॥४६॥

स तस्येति—दयाजलनिधिः कुरुणाक्षारः, स पूर्वोक्तः, कुरुणां पतिर्जीवन्धरः, तस्य महीपाल-
सुतस्य विनयेन प्रकृतयोऽजलमनोहरा ताम् वचनबन्धशैलीं वाणीसन्दर्भम् । भूतौ कर्णौ, वृणादक्षिणम्,
धरापतिनिरीक्ष्णाय राजावलोकनाय, अनुमतिं सम्मतिम्, मनसि चेतसि, चरणाम्बुजं पादारविन्दम्,
नृपसुतैः राजकुमारैः, पुरोऽग्रे, स्थापिते निवेशिते, रथे च स्यन्दने च, युगपदेककालवर्णनेन, चकार विदधौ ।
पृथिवीच्छन्दः ।

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम् प्रत्येकम् एकैकशः, अधिष्ठितान्मध्याह्नादि स्थानानि रथा वैस्तैः,
नृपनन्दनैः राजपुत्रैः, परिवृत्तं परिवेष्टितं शताङ्गं स्यन्दनं यस्य सः, कुत्कुलस्य कुलवंशस्य शशाङ्करचन्द्रः,
जीवन्धर इति यावत्, पुरद्वारं गोपुरम्, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, प्रासादानां इत्यादि वातावरणेषु गवाक्षेषु दत्तानि
समर्पितानि नयनानि लोचनानि वैस्तैः, विलासिनीजनैर्वर्णिताङ्गैः सस्पृहं लोकाङ्गं यथा स्थापिता,
आलोक्यमानो दृश्यमानः, सन्, क्रमेण क्रमशः, नरपतिभवनस्य राजमन्दिरस्य द्वारि प्रवेशमार्गं,
रथाच्छताङ्गात्, अवतीर्यविरह, तैः राजसुतैः, पुरस्कृतोऽग्रेकृतः, दीवारिकजनैः प्रतीहारजनैर्दीयमानोऽर्घ्यमानो
मार्गः पन्था इत्येव तथा भूतः सन्, क्षितिपतिसंसदं राजसभाम्, आससाद् प्राप ।

भूपोऽपीति—भूपोऽपि ददमित्रनरेन्द्रोऽपि, नन्दनगिरा पुत्रवाण्या, तस्य जीवन्धरस्य, वपुषा
देहेन च, तस्य, माहात्म्यमेव सम्पद् तां प्रभुत्वसम्पत्तिम्, अत्रेव ज्ञात्वा, वीरं सुभटम्, तं कुमारम्, रत्नपीठ-
शिखरे मणिमयासनाग्रभागे, पुत्रान् सुतान्, तदुपान्तभूमौ तदभ्यर्णमहाम्, निजदृक्चकोरं स्वकीयलोचन-
जीवजीवम्, तदाननविधौ जीवन्धरवदनचन्द्रमसि, चकार विदधे । वसन्ततिलकावृक्षम् ॥४७॥

अनामयोक्तेरिति—अथावस्थानानन्तरम्, फुल्लात् विकसितात्, सरोजात् कमलात्, मकरन्दभर्याः
कौमुदसन्ततैः, परचादनन्तरम्, प्रभूता समुत्पन्ना, सुगन्धिलक्ष्मीरिव सुरभिर्भारिव, नृपाननाज्जाद् राजवदन-
वारिजात्, अनामयोक्तेः अनामयमारोग्यमस्तीत्युक्तिरनामयोक्तिस्तस्याः कुशलप्रश्नस्य, अनुजा परचाज्जाता,
वाणी भारती, वृत्तं सप्तवरम्, आविरास प्रकटीकृतम् । “प्राज्ञं कुशलं पृच्छेत्तच्च वपुनमानमम् । वैश्यं चेनं
क्षत्रावप्येष्टं क्षत्रमोशायमेव च” इति मनुः ॥४८॥

कृत्या इति—क कृताः कृत्याः कुत्रत्या जनाः, स्वर्गायेन विरहेण कातरीकृतं योऽकृतं अनामसं विषं

को वा देशः पचेलिमभाग्यः श्रीमदीयप्रवालकोपमपदयुगलस्पर्शसुखमनुभविष्यति । कीदृश-
पुरप्रासादाङ्गणालङ्करणरमणीनां नयनकुवलयेषु श्रीमदीयसन्दर्शनकन्दलितानन्दबाष्पनिष्यन्दो मक-
रन्दशङ्कामङ्कुरयिष्यति । कस्यां वा वंशवल्ल्यां विमुक्तोपमानोऽपि भवान्मुक्ताफलायते । कः पुनः
श्रीमता पुत्रवतां मौलिमाणिक्यतामारोपितो भाग्यवतां माहात्म्यवतां कीर्तिमतां च ।

इत्यादिप्रश्नपदवीं यथायोग्योत्तराच्चरैः ।

लङ्कयामास जङ्गलः स्वामी वचनवर्त्मनि ॥५३॥

विनयकन्दलितैर्विमलोत्तरैर्नरपतिर्द्विगुणोक्तकौतुकः ।

चिरमयाचत नन्दनसंसदां वरशरासकलाप्रतिपादनम् ॥५४॥

विज्ञाय तदभिप्रायं प्रज्ञाशाली नराधिपः ।

कौरवस्य वशे चक्रे कुमारानखिलानपि ॥५५॥

तदनु कोदण्डभिण्डपालपरिधमुद्गरपरश्रवादिपरिष्कृताम्, क्षोणीमिव शरधिमिरलङ्कृताम्,
त्रिदशनगरीमिव सर्वतोऽमरसेविताम्, जलधिबेलाभिव प्रचुरतरवारिविराजिताम्, वनसीमामिव

येषां तथाभूताः सन्निर्वाति शेषः, कुत आगतो भवानिति भावः, कस्यानां कुत्रभवानाम्, नयनानन्दो लोचनहर्षः,
दर्शनाद् भवद्विलोकनान्, सम्भविष्यति समुत्पस्यते, कुत्र गमिष्यति भवानिति भावः ॥५२॥

को वा देश इति—पचेलिमं पाकार्हां भाग्यं सुदैवं यस्य तथाभूतः, को वा देशो जनपदः, श्रीमदीयं
भवदीयं प्रवालकोपमं किसलयतुल्यं यन्पदयुगलं चरणयुगं तस्य यत् स्पर्शसुखं संसर्गशान्तम् तत्, अनुभवि-
ष्यति प्राप्स्यति । कीदृशस्य किम्प्रकारस्य पुरस्य नगरस्य प्रासादाङ्गणानां भवनाजिराणामलङ्करणानि
भूषणानि वा रमण्यो ललनास्तासां नयनकुवलयेषु नेत्रनीलारविन्देषु, श्रीमदीयसन्दर्शनेन भवदीयावलोकनेन
कन्दलितः समुत्पन्नो यो बाष्पनिष्यन्दो हर्षाङ्कुरः सः, मकरन्दशङ्कां कौमुदमन्देहम्, 'मकरन्दं कौमुदम्'
इति धनञ्जयः, अङ्कुरयिष्यति जनयिष्यति । कस्यां वा किञ्चामधेयायां वा वंशवल्ल्यां गोत्रसन्ततीं पक्षे
वेणुलतायाम्, मुक्तरूपमुपमानं मुक्तोपमानं विगतं मुक्तोपमानं यस्य तथाभूतः सन्नपि मुक्ताफलोपमा-
रहितोऽपि, पक्षे विमुक्तं दूरीभूतमुपमानं यस्य तथाभूतोऽपि सन्, मुक्ताफलायते मुक्ताफलमिवाचरति,
पुनः किञ्च कः किञ्चामधेयो जनः श्रीमता भवता, पुत्रवतां सुतयुक्तानाम्, भाग्यवतां भाग्यशालिनाम्,
माहात्म्यवतां महत्त्वोपेतानाम्, कीर्तिमताञ्च यशस्विनाञ्च, मौलिमाणिक्यतां मुकुटरत्नतां श्रेष्ठतामिति यावत्,
आरोपितः प्रापितः, कस्य पुत्रो भवानिति यावत् ।

इत्यादीति—वचनवर्त्मनि वाक्पथे, जङ्गलः प्रकृष्टगामी, स्वामी जीवकः, इत्यादिप्रश्नपदवीं
पूर्वोक्तप्रश्नमार्गम्, यथायोग्योत्तराच्चरैः समुचितोत्तराणैः, लङ्कयामास समतिचक्राम् ॥५३॥

विनयकन्दलितैरिति—विनयं कन्दलितानि विनयकन्दलितानि तेनञ्जनासमुद्भूतैः विमलोत्तरै-
रञ्जलसमाधानैः, द्विगुणोक्तं कौतुकं कानूहलं यस्य तथाभूतः, नरपतिर्दृढमित्रः, नन्दनसंसदः पुत्रसमूहस्य,
वरशरासकलाया उत्तमकोदण्डवैदग्ध्याः, प्रतिपादनं प्रदानम्, चिरं दीर्घकालपर्यन्तम्, अयाचत प्रार्थितवान् ।
अस्मत्पुत्रान् धनुर्विद्यायां निपुणान्विधेहीति तं दृढमित्रश्चिरं प्रार्थयामासेति भावः ॥५४॥

विज्ञायति—प्रज्ञाशाली बुद्धिशोभी, नराधिपः, तदभिप्रायं जीवकाशयम्, विज्ञाय विदित्वा,
अखिलानपि सर्वानपि, कुमारान् पुत्रान्, कौरवस्य जीवन्धरस्य, वशे निजतायाम्, चक्रे विदधे ॥५५॥

तदन्विषति—तदनु तदनन्तरम्, कोदण्डं कार्मुकं, मिण्डिपालः (मिन्दिपालः), स्वः अरमप्रक्षेपसाधनं
रज्जुमयो यन्त्रविशेष इति यावत्, परिधः परिधातिनः—लोहबद्धहस्तप्रमाणलुगुड इति यावत्, मुद्गरो वनः,
परश्वधः कुठारः, एषां इन्द्रः तदादिभिस्तन्मृत्तिभिः परिष्कृता सहिता ताम्, 'धनुश्चापौ धन्वशरासन-
कोदण्डकार्मुकम्' 'मिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिधः परिधातिनः' 'द्रुवणो मुद्गरपत्नी' 'द्रव्योः कुठारः स्वधितिः
पशुश्च पश्यधः' इति सर्वत्राभारः, क्षोणीमिव पृथिवीमिव शरधिमिस्पर्शैः पक्षे जलधिभिः, अलङ्कृतां
शोभिताम्, त्रिदशनगरीमिव देवपुरीमिव, सर्वतोऽमरसेवितां सर्वाणि च तानि तोमराणि चेति सर्वतोमराणि

पत्रिकुलपविष्टताम्, आयुधकान्तिसन्तानद्विगुणीकृतारुण्यरक्तमृत्तिकापरीतभूमिभागतया मूर्तमिव चापविद्याविशारदप्रतापमाध्वानाम्, मध्ये निस्वातवज्रमयस्तम्भशोभिततया प्रहरणगणैर्वजित्य वन्दीकृतमिव कुलिशायुधकुलिशं विभ्राणामायुधशालां शुभे मुहूर्ते प्रविश्य जीवन्धरः क्षितिपतितनयानुद्दिश्य कार्मुककौशलं विवरीतुमारभे ।

नृपात्मजानां निचयस्ततो नु कोदण्डविशाकुशलत्वमाप ।

तत्कीर्तिकल्लोलपरम्परा च जगत्त्रयं मोदरसं महीशः ॥५६॥

विद्यावैदग्ध्यपीठीमधिवसति निजे नन्दनानां समाजे

दृष्टिं हेमासनस्थे कुरुकुलतपने प्रीतिमन्तश्च चिन्ताम् ।

किं कुर्यामस्य वीरव्रजमहितकलादानमान्योपकार-

श्लाघ्यस्येति क्षितीशश्चिरतरमतनोद्धीमतामग्रगण्यः ॥५७॥

तदनु कन्याविभ्राणनं करणीयं गणयता नरपालमणिना प्रार्थितं परिणयं वरुणालयगभीरः करुणाकरा जीवन्धरः क्रमेणाङ्गीचकार ।

निखिलमर्वला तैः संविता ताम्, पक्षे सर्वतः समन्तान् अमरैर्देवैः सेविता ताम् 'तौर्गन्ता भ्रियतेऽनेन तामरः' इति तामरशब्दव्युत्पत्तिः 'सर्वला (शर्वला) तामराऽभिज्ञायाम्' इत्यमरः, जलधिबेलामिव सागरतटीमिव, प्रचुराः प्रभूता ये तरवारयः कृपाणास्तैर्विराजिता शोभिता ताम् पक्षे प्रचुरतराणि प्रभूततमानि यानि याराणि जलानि तैर्विराजितां शोभिताम्, वनसीमामिव काननमर्यादामिव, पत्रिकुलैः बाणसमूहैः परिवृता ताम्, पक्षे पत्रिकुलैः पक्षिसमूहैः परिवृता ताम्, आयुधानां शस्त्राणां कान्तेर्दीप्त्या द्विगुणीकृतं यदारुण्यं लोहितं तेन रक्ता लोहिता या मृत्तिका सृष्ट तया परांतां व्याप्तो भूमिभागो महीप्रदेशो यस्यास्तस्या भावस्तया, मूर्धं मशरारम्, चापविद्याविशारदस्य धनुर्विद्याकोविदस्य प्रतापस्तेजस्तम्, आध्वानामिव विभ्राणामिव, मध्येऽन्तः, निस्वातः ममारोपितो यो वज्रमयस्तम्भः सुदृढस्तम्भस्तेन शोभिततया समुद्रासितत्वेन, प्रहरणगणैः शस्त्र-समूहैः, विजित्य पराभूय, वन्दीकृतं कारावस्थापितम्, कुलिशायुधस्य वज्रायुधस्य पुन्दरस्येति यावत्, कुलिशं वज्रम्, विभ्राणामिव दधानामिव, आयुधशालां शस्त्रागारम्, शुभे मङ्गले, मुहूर्ते समये, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, जीवन्धरो विजयाम्भजः, क्षितिपतितनयान् राजकुमारान्, उद्दिश्य समभिलष्य, कार्मुककौशलं शरामन-नपुण्यम्, विवरीतुं व्याख्यातुं प्रकटयितुमिति यावत्, आरभे समारब्धवान् । रिलहोपमालङ्कारः ।

नृपात्मजानामिति—ततस्तदनन्तरम्, नृपात्मजानां नरेन्द्रनन्दनानाम्, निचयः समूहः कोदण्ड-विद्यायां धनुर्विद्यायां कुशलत्वं नदीपणत्वम्, आप लेभे, तस्य जीवन्धरस्य कीर्तिकल्लोलपरम्परा यशस्तरङ्ग-सन्ततिः, जगत्त्रयं लोकप्रियम्, महीशो नृपः, मोदरसं च प्रहर्षातिशयञ्च, आप लेभे, तु वितर्कं ॥ ५६ ॥

विद्यावैदग्ध्येति—धीमतां बुद्धिमताम्, अग्रगण्यः प्रधानः, क्षितीशो नृपः, विद्यावैदग्ध्यं धनुर्विद्या-कौशलमेव पीठी आसनं ताम्, अधिवसति आश्रयति, निजे स्वकीये, नन्दनानां पुत्राणाम्, समाजे समूहे, दृष्टिं स्निग्धां दृशम्, हेमासनस्थे सुवर्णपीठस्थिते कुरुकुलतपने कुरुवंशसूर्ये, जीवन्धर इति यावत्, प्रीतिं प्रसन्नताम्, अन्तश्च स्वकीयहृदये च, वीरव्रजैः सुभटसमूहेर्महिता वृजिता या कला कोदण्डवैदग्ध्या तस्या दानमेव प्रदानमेव मान्यश्चासीत् समादरणीयश्चासावुपकार उपग्रहरणेति तेन श्लाघ्यः प्रशंसनीयस्तस्य, अस्य जीवन्धरस्य, किं किन्नामधेयम्, कुर्याम् बिद्ध्याम्, उपकारमिति शेषः, इतोऽयम्, चिन्तां विचार-सन्ततिम्, चिरतरं दीर्घकालपर्यन्तम्, अतनोत् विस्तारयामास ॥ ५७ ॥

तदन्विति—तदनु चिन्तानन्तरम्, कन्याविभ्राणनं पतिवराप्रदानम्, करणीयं कर्तुं योग्यम्, गणयता निश्चिन्वता, नरपालमणिना राजधेनेन, प्रार्थितं याचितम्, परिणयं विवाहम्, वरुणालय इव सागर इव गम्भीरो धीर इति वरुणालयगम्भीरः, करुणाकरो दयाकरः, जीवन्धरः कुलवंशाग्रणी, क्रमेण क्रमशः अङ्गीचकार स्वीचकार ।

नरपतिपरिदत्तां यौवनारम्भमत्तां
 सपदि कनकमालां वक्षसि श्लिष्टमालाम् ।
 सकलगुणवरिष्ठां सन्मुहूर्ते वरिष्ठे
 कुरुपतिरूपयेमे मण्डपे तत्र हेमे ॥१८॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 कनकमालालम्भो नाम सप्तमो लम्भः ।

नरपतिपरिदत्तामिति—कुरुपतिर्जीवन्धरः, तत्र तस्मिन्, हेमे सौवर्णे, मण्डपे जनाश्रये 'मण्ड-
 पोऽश्री जनाश्रयः' इत्यमरः, नरपतिना राज्ञा परिदत्तां समर्पिताम् । यौवनस्य तारुण्यस्यारम्भे प्रक्रमेण
 मत्ताम्, वक्षसि भुजमध्ये, श्लिष्टा संसक्ता माला सग्न्यास्ताम्, सकलगुणैर्निखिलगुणैर्वरिष्ठा श्रेष्ठा ताम्,
 कनकमालामेतन्नामकन्याम्, वरिष्ठे श्रेष्ठे, सन्मुहूर्ते शुभलग्ने, उपयेमे परिणीतवान् ॥१८॥

इति श्रीमहाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' न्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 कनकमालालम्भो नाम सप्तमो लम्भः ।

अष्टमो लम्भः

नीलालकां तामुपयम्य रामां कुरुद्वहः सौख्यपयोधिममः ।

स्यालेषु वात्सल्यवशेन तत्र चिरं न्यवात्सीद्रमयन्मृगाक्षीम् ॥१॥

अथ कदाचिन्मन्दस्मितमकरन्दोद्गारिवदनारविन्दां विस्मयवशप्रमुषितनिमेषनयननीलोत्पलतया सालकाननाच्छोणाधरपल्लवसौरभ्यसमाकृष्टौ नासाचम्पकदर्शनेन तत्रैव निश्चलतामुपगतौ भृङ्गाविति सम्भावनां सम्पादयन्तीम्, मरकतवलयप्रभावहलीकृतरोमराजिलताकान्तिम्, वल्गाकुचजितमरालगमनकेलीपरवशतया मन्दानिलान्दोलितगुलुच्छयुगली जङ्गमकनकलतां तुलयन्तीम्, सम्मुखासीनमप्यात्मानं सकलमनुजनयनसरोजकुङ्कुमलीकरणचणेन तेजःप्रसरणेन परीतं द्रष्टुमक्षमतया नलिनान्तिकोह्लासितपल्लवतल्लजभ्रमकारिणा नयनोपरिभागचारुणा पाणिना मुखं व्यवधाय परयन्तीम्, प्रान्तमावसन्ती जीवन्धरः काञ्चिदायताक्षीमप्राचीत् ।

किं वक्तुकामासि कुरङ्गनेत्रि किमागता कीमलबन्धगात्रि ।

स्मितावदाता तव वक्त्रलक्ष्मीः संसूचयत्यादरतो विवक्षाम् ॥२॥

नीलालकामिति—नीला अलका यस्यास्तां यस्यामलपूर्णकुन्तलाम्, तां पूर्वोक्ताम्, रामां कनकमाकाभिधानां प्रियाम्, उपयम्य परिणाय, सौख्यपयोधौ शातसागरे मग्नो वृद्धित इति सौख्यपयोधिममः, कुरुद्वहो जीवन्धरः, स्यालेषु भार्याभ्रातृषु, वात्सल्यवशेन स्नेहनिष्पन्नतया, मृगाक्षीं कुरङ्गलोचनाम्, रमयन् कीदृशम्, मन्, तत्र हेमाभयुषाम्, चिरं बहुकालं यावत्, न्यवात्सीत् निवसति स्म ॥१॥

अथ कदाचिदिति—अथानन्तरम्, कदाचिज्जातुचित्, मन्दस्मितमेव मन्दहास्यमेव मकरन्दं कौमुदं तदुद्गारितप्रकटयित् वदनारविन्दं मुखसरसीरुहं यस्यास्ताम्, विस्मयवशेनाश्चर्यवशेन प्रमुषितो दूरीभूतो निमेषः पचमपातो याम्नां तथाभूते नयननीलोत्पले नेत्रकुवलये यस्यास्तस्या भावस्तस्या तथा, सालकं सचूर्णकुन्तलं यदाननं वदनं तस्मात्, अथ च सालकाननमेव सालानां सज्जतरूणां काननं वनं तस्मात्, शोणश्चासावधरपल्लवक्षेत्रे शोणाधरपल्लवो लोहितदशनच्छदकिसलयस्तस्य सौरभ्येण सौगन्ध्येन समाकृष्टौ बलादाहूतौ, नासाचम्पकस्य घ्राणचाम्प्येयस्य दर्शनं समवलोकनं तेन, तत्रैव नासोपरिभाग पद्म, निश्चलतां स्थिरताम्, उपगतां प्राप्तां, भृङ्गां भ्रमरीं, हृतीत्यम्, सम्भावनामुत्प्रेषाम्, सम्पादयन्तीमुत्पादयन्तीम्, मरकतवलयस्य हरिन्मणिनिर्मितकटकस्य प्रभया दीप्या बहलीकृता प्रचुरीकृता रोमराजिलताया कीमपङ्क्तिवल्गुभिः कान्तिदीप्तिर्यस्यास्ताम्, वल्गाङ्गयां संचलङ्गयां कुचाम्बां स्तनाभ्यां जितमराला पराभूतसितच्छदा वा गमनकेली गमनक्रीडा तस्याः परवशतया निम्नतया, मन्दानिलेन मन्दपवनेनान्दोलिता कम्पिता गुलुच्छयुगली स्तवकयुगी यस्यास्ताम्, जङ्गमकनकलतां गतिशीलमुवर्णवल्लीम्, तुलयन्तीमुपमिमानाम्, सम्मुखासीनमपि पुरस्तादुपविष्टमपि, सकलमनुजानां निखिलनराणां चानि नयनसरोजानि लोचनारविन्दानि तेषां कुङ्कुमलीकरणेन निमीलनेन वित्तं तेन तेन वित्तप्रचुचुपचणपौ' इति खणपप्रत्ययः, तेजःप्रसरेण प्रतापसमूहेन परीतं व्यासम्, आत्मानं स्वम्, जीवन्धरमिति यावत्, द्रष्टुमवलोकयितुम्, अक्षमतयाऽसमर्थतया, नलिनस्य कमलस्यान्तिके समीप उल्लासित उल्हेपितो यः पल्लवतल्लजः श्रेष्ठकिसलयस्तस्य भ्रमकारिणा सम्प्रेक्षोत्पादकेन, नयनोपरिभागेन नेत्रोपरितनासेन चारुर्महोदरस्तेन, पाणिना हस्तेन, मुखं वक्ष्यम्, व्यवधाय समाधाप्य, परयन्तीमवलोकयन्तीम्, प्रान्तं निकटम्, आवसन्तीं स्थिताम्, काञ्चित् कामपि, आयताक्षीं विशालकनकनाम्, जीवन्धरो विजयात्मजः, अप्राचीत् पृच्छति स्म । द्वितीयरलोकप्रतिपाद्याभिधेयं वक्षिह पृच्छतेर्द्वितीयं कर्म ।

किं वक्तुकामासिति—कुरङ्गस्त्वेष नेत्रे यस्यास्तसम्बुद्धौ हे कुरङ्गनेत्रि हे मृगाक्षि, किं किम्नामभ्येयं

इति पृष्ठा चकोराक्षी मधुरां गिरमाह्वे ।

अब्जिनी भृङ्गमुखरा मकरन्दमरीमिव ॥३॥

अत्र चायुधगृहेऽपि चैकदा त्वां निरीक्ष्य परिमण्डितं भिया ।

चित्रिते रमति चित्तमन्दिरे संमदो मम विवक्षया सह ॥४॥

इत्यादिवचनरचनां चन्द्रकलामिव कान्ताजनकटाक्षलीलामिवेक्षुचापकोदण्डयष्टिमिव च वक्रमधुरामाकर्ण्य विस्मितान्तरङ्गः कुरुशराङ्कः, किमिदमभ्रुतपूर्वमिति चिन्तयन् क्रमेण नन्दाढ्यः समागतः किमित्यूहाञ्चके ।

वपुषा प्रथमं विवेश शालां मनसा चैव ततः कुरुद्वहः ।

कुतुकप्रसरे हि निर्निरोधे क्रमभावो न च तत्र लक्ष्यते ॥५॥

अवलोक्याप्रजन्मानं नन्दाढ्यो मन्दविस्मयः ।

प्रमोदभारगुरुणा वपुषा प्रणनाम सः ॥६॥

विकसत्कुसुमाञ्जितेन मूर्ध्ना क्षितिभागं स न यावदस्युरात् ।

रभसेन कुरुद्वहेन तावज्जगृहे कोमलबाहुयष्टिना ॥७॥

वस्तु, वस्तुकामासि कथयितुमना असि, कोमलबन्धं मृदुलारलेखं गात्रं शरीरं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे कोमल-
बन्धगात्रि, किं किंप्रयोजनेन, आगता सम्प्राप्ता, स्मितेन मन्दहसितेनावदाता समुज्ज्वला, तव भवत्याः,
वक्त्रलक्ष्मीर्मुखध्रीः, आदरतो विनयतः, वस्तुमिच्छां विवक्षाम्, संसृजयति प्रकटयति ॥२॥

इति पृष्टेति—इत्येवं प्रकारेण, पृष्टानुयुक्ता, चकोराक्षी जीवन्धरलोचना सा ललना, भृङ्गमुखरा
अमरशब्दायमाना, अब्जिनी कमलिनी, मकरन्दमरीमिव कौसुमसन्ततिमिव, मधुरां मनोहराम्, गिरं
भारतीम्, आह्वे जग्राह, उवाचेति यावत् ॥३॥

अत्र चेति—अत्रास्मिन् प्रदेशे, आयुधगृहेऽपि च शस्त्रशालायामपि च, एकदा युगपत्, भिया
लक्ष्या, परिमण्डितं शोभितम्, त्वां भवन्तम्, निरीक्ष्य दृष्ट्वा, चित्रमाकर्ण्य संजातं यस्मिन्स्मितम्, मम
भवत्युरो वतमानायाः, चित्तमन्दिरे मानसहर्म्ये, विवक्षया सह वस्तुमिच्छया सार्धम्, संमदो हर्षः, 'मुत्पीतिः
प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः, रमति क्रीडते, अत्र परस्मैपदप्रयोगश्चिन्त्यः । रयोद्धतावृत्तम् ।
'राजराविह रयोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥४॥

इत्यादिवचनरचनामिति—चन्द्रकलामिव शशिषोडशभागमिव, कान्ताजनस्य वनितामृन्दस्य
कटाक्षलीलामिवापक्राशोभायामिव, ह्युचापस्य कामस्य कोदण्डयष्टिमिव घनुर्यष्टिमिव, च, वक्रमधुरां कुटिल-
मनोहारिणीम्, इत्यादिवचनरचनां पूर्वोक्तवार्णापरिपाटीम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, विस्मितमाकर्ण्यचकितमन्तरङ्गं
चेतो यस्य तथाभूतः, कुरुशराङ्कः कुरुशरचन्द्रो जीवन्धरः, पूर्व प्राग् न श्रुतं दृष्ट्वेत्यभ्रुतदृष्टपूर्वम्, इव-
मेतत्, किं स्यात् इत्येवम्, चिन्तयन् विचारयन्, विजयानन्दनः, क्रमेण क्रमशः नन्दाढ्यो गन्धोक्तपुत्रः,
समागतः समायातः, किमिति तर्कं, इतीत्यम्, ऊहाप्यके तर्कयामास, 'इवादेश्वरगुरुमतोऽनृक्षः' इत्याम् ।

वपुषा प्रथममिति—कुरुद्वहो जीवन्धरः, प्रथमं प्राक्, वपुषा शरीरेण, शालां भवनं शस्त्रागारमिति
यावत्, विवेश प्रविशति स्म, ततः पश्चात्, मनसा चैव चेतसा चापि, हि यतः, निर्निरोधेऽप्रतिबन्धे, कुतुक-
प्रसरे कौतुकविस्तारे, सति, तत्र कार्येषु, क्रमभावः पौर्वापर्यम्, न लक्ष्यते न हरयते । अर्थान्तरन्यासः ॥५॥

अवलोक्येति—अमन्दो मूयान् विस्मय आश्चर्यं यस्य तथाभूतः, स वितर्कितः, नन्दाढ्यो जीवका-
नुजः, अप्रजन्मानं ज्येष्ठसहोदरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, प्रमोदभारेण हर्षातिरेकेण गुरु दुर्भरं तेन, वपुषा शरीरेण,
प्रणनाम नमस्कार ॥ ६ ॥

विकसत्कुसुमेति—स नन्दाढ्यः, विकसन्ति च तानि कुसुमानि च विकसत्कुसुमानि तैरङ्गितस्तेन विकसत्-

कुरुवीरवक्षसि कवाटविस्तृते न ममौ वपुः प्रमदभारमांसलम् ।

अनुजस्य तत्तदपि बाहुबलरीयुगलेन दैर्घ्यगुरुणाभिपश्यजे ॥८॥

विनयेन वामनमयं सहोदरं शिरसि स्वं जिघ्रति कुरुत्तमो मुहुः ।

अनुजाङ्गसङ्गममुखस्य सूचकैर्धनरोमकूपनिचयैर्निरन्तरः ॥ ९ ॥

आनन्दबाष्पैरभिषिक्तगात्रं सहोदरं हर्षविकासिनेत्रम् ।

आपृच्छ्वय सौख्यं कुरुवंशकेतुः कथं समागा इति सोऽन्वयुक्त् ॥१०॥

इति भ्रातुरनुयोगशैलीं श्रवसा परिगृह्य मनसा ध्यातप्राक्तनवृत्तान्तः, पुनः प्रत्यावृताप्रजवि-
प्रयोगदुःखतान्तः इव सरभसमुद्भूतनिःश्वसितसन्दीपितस्मृतिपथसंगतवियोगवह्निसंगादिव कोष्णान्
तत्पूर्वतनानानन्दाभ्रविन्दूनेव दुःखबाष्पासारतया परिणतान् स्फुटितमुक्तासरमणीनिव परितः
किरन्, अमन्दतराक्रन्दनवेगं कथं कथमपि नियम्य नन्दाकथः स्वहृदयलग्नद्गद्गदः सगद्गदमुत्तर-
मादातुमुपचक्रमे ।

भवति राजपुरात्सति निर्गते सपदि पापविपाकबशेन नः ।

सकलबन्धुगणस्य तदोत्थितो मनसि दुःसहशोकहुतारानः ॥११॥

कुसुमाञ्जितेन विकसत्पुष्पपूजितेन, मूर्ध्ना शिरसा, यावत् क्षितिभागं भूप्रदेशं, नास्पृशात् न स्पर्शं चकार तावत्
रभस्तेन बेगेन, कुरुद्वहेन जीवन्धरेण, कोमलबाहुयष्टिना मुकुलभुजदण्डेन जगृहं गृह्यते स्म ॥७॥

कुरुवीरेति—प्रमदभारेण प्रमोदातिशयेन मांसलं पुष्टम्, अनुजस्य लघुसहोदरस्य, वपुः शरीरम्,
कवाटवद् विस्तृतं तस्मिन् भरविस्तीर्णं, कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य वक्षसि भुजमध्ये, न ममौ न मासि स्म,
यद्यपि, तदपि तथापि, दैर्घ्येणावतत्वेन गुरु विशालं तेन, बाहुबलरीयुगलेन मुजलतायुगेन, तदनुजवपुः,
अभिपश्यजे समाश्लिष्टम् । मन्नुभाविर्णाच्छन्दः ॥ ८ ॥

विनयेनेति—अनुजस्य लघुसहोदरस्य बद्धं शरीरं तस्य सङ्गमेन संसर्गेण यत्सुखं यातं तस्य, सूचकै-
र्निवेदकैः, वनाः सान्द्रा ये रोमकूपा लोमकूपास्तेषां निचयैः समूहैः, निरन्तरो व्याप्तः, अवनेषः, कुरुद्वहो
जीवन्धरः, विनयेन प्रहृष्टेन, वामनं सर्वं नञमिति यावत् 'स्ववं ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः, सहोदरं
समाभिम्, शिरसि मूर्तिन, मुहुर्नेकवारम्, जिघ्रति स्म जग्री, गुरुजना लघुजनं शिरसि जिघ्रन्तीति कोक-
व्यवहारः ॥ ९ ॥

आनन्दबाष्पैरिति—सः प्रसिद्धः कुरुवंशकेतुः सात्यन्धरः, आनन्दबाष्पैर्हर्षाभ्रभिः, अभिषिक्तं स्नपितं
गात्रं शरीरं यस्य तम्, हर्षविकासिनी नेत्रे यस्य तं संमदोल्लसितनयनम्, सहोदरं सगर्भम्, सौख्यं कुशलम्,
आपृच्छ्वय पृष्ट्वा, कथं केन प्रकारेण, समागाः समागमः, इत्येवम्, अन्वयुक्त् पृष्ट्व ॥ १० ॥

इति भ्रातुरिति—इति पृथोक्तम्, भ्रातुरनुजस्य, अनुयोगशैलीं प्रश्नपरम्पराम्, श्रवसा कर्णेन, परि-
गृह्य समादाय श्रुत्वेति यावत्, मनसा चेतसा, ध्यातश्चिन्तितः प्राक्तनवृत्तान्तः पूर्वोदन्तो येन तथाभूतः,
पुनर्भूयः, प्रत्यावृत्तेन प्रत्यागतेन अग्रजविप्रयोगदुःखेन ज्येष्ठभ्रातृविरहाशर्मणा ताम् इव दुःखीकृत इव,
सरभसं सवेगम्, उज्ज्वलानि समुत्पन्नानि वानि निःश्वसितानि दुःखोष्कासास्तैर्दीपितः सन्धुक्षितो यः स्मृति-
पथसंगतो ध्यानमार्गागतो विषेणवह्निरिहानलस्तस्य संगोदिव संसर्गादिव कोष्णान् ईष्युष्णान्, दुःखबाष्पा-
सारतया विषादाभ्रधारासंपाततया परिणतान् परिष्वितान्, तत्पूर्वतनान् तत्प्राग्भवान्, आनन्दाभ्रविन्दूनेव
हर्षाभ्रशोकरानेव, स्फुटिताः क्षणिकता ये मुक्तासरमणयो मौक्तिकसरज्ज्वानि तानि च, परितः समन्तात्, किरन्
प्रक्षिपन्, अमन्दतरः प्रचुरतरो व आक्रन्दनवेगो रोदनवेगस्तम्, कथं कथमपि केन केनापि प्रकारेण, नियम्य
समवस्थय, स्वहृदये स्वकीयचेतसि लगन् समासन् गद्गदो बाष्पावरुद्वक्कण्ठः यस्य तथाभूतः सन्, सगद्-
गद् गद्गदसहितं यथा स्वात्तया, उत्तरं प्रतिवचनम्, आदातुं गृहीतुम्, उपचक्रमे तत्परो बभूव ।

भवतीति—तदा तस्मिन् काले, नोऽस्माकम्, वापस्य दुरितस्य विपाकः परिणामस्तस्य वशो निघ्न-
त्वं तेन, भवति त्वयि, सपदि शांभम्, राजपुरात् स्वाधिष्ठानभूताङ्गरान्, निर्गते निष्क्रान्ते सति, सकल-

वाचामगोचरे शोकपारावारे निपातिताम् ।

निरीक्ष्य बन्धुतां दीनां मर्तुं व्यवसिता वयम् ॥१२॥

तदानीं दुरन्तदुःखनितान्ततान्तस्वान्तौ सन्ततमुद्धान्तवाष्पधारया प्रथमामीतिबाधामिवाव-
हन्तौ मातापितरावेवं प्रलापमातेनतुः ।

अहह बत तनूज कासि दैवं दुरन्तं

तनयविपदि सत्यामप्यहो दुःसहायाय ।

परुषविजितवज्रं जीवितं निश्चलं नौ

कथमियमतिदीर्घा दुर्दशा हा बिलङ्गया ॥१३॥

इत्यादिनिरकुशपरिवेदनरवविजृम्भिते पित्रोर्मुनिवाक्यस्मरणेन कथं कथमपि शान्ततां
नीते, देदीप्यमानशोकज्वालाविह्वलेषु बन्धुकुलेषु, काष्ठाङ्गारनिन्दापरेषु पौरेषु, दुष्पूरेषु दुःखपूरेषु
युष्मत्सहचरेषु, मरणोद्योगविस्मारितेतरवृत्तान्तानामस्माकं दैववशेन विद्याविदितवृत्तान्ता
प्रजावती कथं वृत्तेति स्थाने बोधः समजायत ।

एवं भवदर्शनभाविस्सौख्यसंप्रापकादृष्टवशेन सद्यः ।

प्रजावतीमन्दिरमेत्य सोऽहं विपाददीनाक्षरमेवमूचे ॥१४॥

बन्धूनां निखिलभ्रातृणां गणः समूहस्तस्य, मनसि चेतसि, दुःसहशोको हुताशन इव दुःसहशोकहुताशनो
दुर्भरविषादवैस्वानरः, उन्निहतः समुत्पन्नः । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ११ ॥

तदानीमिति—तदानीं भवविषयकमणकाले, दुरन्तेन दुष्टावसानेन दुःखेन नितान्तमप्यन्तं तान्तं
खिन्नं स्वान्तं चित्तं यथोत्तौ, सन्ततं निरन्तरम्, उद्धान्तवाष्पधारया प्रकटिताभ्रसन्तत्या, प्रथमामाद्याम्, ईते-
र्बाधा तामिव अतिवृष्टिपांडामिव, आवहन्तौ आदधतां, माता च पिता चेति मातापितरौ जननीजनकौ
'आनङ्कृतो हन्ते' इत्यानङ्, एवं बन्धुमात्रप्रकारेण, प्रलापं बिलापम्, आतेनतुविस्तारयामासतुः ।

अहह वतेति—'अहह' 'वत' इत्यप्यवयव्यं दुःखातिशये वर्तते, हे तनूज हे पुत्र, कासि कुत्र वर्तसे,
दैवं भाग्यम्, अस्माकमिति शेषः, दुरन्तं दुष्टावसानं वर्तते, मरुपुत्रा त्रिचन्ते स्म दैवाल्लब्धस्त्वमपि कुत्रचि-
न्निर्गत इत्यहो मम दौर्भाग्यमिति भावः । दुःसहायां कठिनायाम्, तनयविपदि सुतविपत्तौ, सत्यामपि विद्या-
मानायामपि, निश्चलं स्थिरम्, नौ आवयोः, जीवितं जीवनम्, परुषेण काठिन्येन विजितं पराभूतं वज्रं दम्भो-
लियेन तथाभूतम्, अस्तीत्यहो आश्चर्यम्, अतिदीर्घा विशालतरा, इयमेवा, दुर्दशा दुरवस्था, कथं केन प्रकारेण,
बिलङ्गया समलिक्राम्या, हा खेदे । मालिनीच्छन्दः ॥ १३ ॥

इत्यादीति—पित्रोर्मातापित्रोः, इत्यादिः पूर्वोक्तप्रकारो यो निरकुशपरिवेदनरवो निर्बाधबिलापशब्द-
स्तस्य विजृम्भितं विजृम्भणं वृद्धिरिति यावत् तस्मिन्, भावे कः, मुनिवाक्यस्य 'चरमशरीरी ते पुत्रो भविष्य-
ति' इति यतीन्द्रवचनस्य स्मरणेन ध्यानेन, कथं कथमपि केन केनापि प्रकारेण, शान्ततां समाप्तिम्, नीते प्राप्ते
सति, बन्धुकुलेषु सहोदरसमूहेषु, देदीप्यमानया जाज्वल्यमानया शोकज्वालाया विपादादिषु विह्वला विकला-
स्तेषु सन्तु, पौरेषु नागरिकेषु, काष्ठाङ्गारस्य कृतघ्नस्य निन्दायां गहायां पराः सक्तास्तेषु सन्तु, युष्मत्सहचरेषु
त्वत्सुहृत्सु, दुष्पूरो दुःखपूरो येषां तेषु दुर्भरदुःखसमूहेषु सन्तु, मरणोद्योगेन मृत्युव्यवसायेन विस्मारिता
इतरवृत्तान्ता अन्योदन्ता वस्तेषाम्, अस्माकं मम, विद्या विदितोऽवगतो वृत्तान्त उदन्तो यथा सा,
प्रजावती भ्रातृजाया गन्धर्वदत्तेति यावत्, कथं वृत्ता कांदगुदन्ता, अस्तीति शेषः, इति इत्याकारकः, स्थाने
युक्तः, बोधो ज्ञानम्, समजायत समुत्पन्नो बभूव ।

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, सोऽहं कृतमरणनिश्चयो नन्दादयः, अवतो दर्शनं भवदर्शनं खद्व-
लोकनं तेन भावि भविष्यद्यत्सौख्यं तस्य संप्रापकं लम्बकं यददृष्टं दैवं तस्य वशो निजत्वं तेन, सद्यो कटिति,
प्रजावत्या गन्धर्वदत्ताया मन्दिरं भवनम्, एव प्राप्य, विपादेन खद्विरहजन्यखेदेन दीनाक्षरं मन्दाक्षरं
यथा स्यात्तथा, एवमनेन प्रकारेण, ऊचे जगात् ॥१४॥

प्रजावति विजानती सकलपद्धतिं त्वं कथं
 विभर्षि नवमालिकां कचकुले हरिद्रां तनी ।
 न युक्तमिदमास्थितं विगतभर्तृवामभ्रुवां
 वृथा खलु सुखासिका सकललोकगर्हास्पदम् ॥ १५ ॥
 इत्युक्ता सा विशालाक्षी मन्दहासाननाम्बुजा ।
 पिक्वीच मधुरालापा मधुरां वाचमाददे ॥ १६ ॥
 अङ्ग तावकसहोदरवर्यस्तुङ्गपुण्यविभवेन मण्डितः ।
 क्षेमवाञ्छयति सौख्यपरीतः पापतो वयमिहाततदुःखाः ॥ १७ ॥
 देशे देशे सुन्दरीश्चन्द्रवक्त्रः पाणौकृत्य प्राप्तहर्षप्रकर्षः ।
 हेमाभाख्ये पत्तने सोऽयमथ प्रीतां राज्ञो नन्दिनीं सन्दधाति ॥ १८ ॥

एवमगण्यपुण्यवशेन विपदमपि संपदात्मना परिणतामनुभवन्तं सुखमावसन्तं निरन्तर-
 निपतद्वाजतनूजमकुटराजिनीराजितचरणनीरेजं भवदीयाग्रजं द्रष्टुमिच्छसि चेद्गम्येतेति प्रतिपाद्य,
 विशावैशद्येन स्मरतरङ्गिणीनाम्नि शयनतले शाययित्वा, सपत्रं मामत्रभवति प्राहिणोत् ।

प्रजावतीति—हे प्रजावति हे भ्रातृजाये, सकलपद्धतिं निखिलरीतिम्, विजानती बुध्यमाना, त्वं
 भवर्मा, कचकुले केशसमूहे, नवमालिकां नूतनसज्जम्, तनी शरीरे, हरिद्रां रजनीम् पीताङ्गरागमिति यावत्,
 कथं केन कारणेन, विभर्षि दधासि, इदमेतत्, आस्थितं पद्धतिः, युक्तं न साम्प्रतं न, खलु निश्चयेन, विगतः
 प्रोपितो भर्ता वल्लभो बासां तथाभूता या वामभ्रुवो वनितास्तासाम्, वृथा निष्प्रयोजना, सुखासिका सुखा-
 स्थितिः, सकललोकानां निखिलनराणां गर्हास्पदं निन्दास्थानम्, अस्तीति शेषः । पृथ्वीच्छन्दः ॥ १५ ॥

इत्युक्तेति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, मया, उक्ता कथिता, सा विशालाक्षी दीर्घलोचना, मन्दो हासो
 यस्मिन्स्तन्मन्दहासं तथाभूतमाननाम्बुजं यस्याः सा मन्दस्मितोपलक्षितवदनारविन्दा, पिक्वीच कोकिलेव,
 मधुरालापा मिष्टभाषणा, सती, मधुरां मिष्टाम्, वाचं वाणीम्, आददे जग्राह ॥ १६ ॥

अङ्ग तावकेति—अङ्गेति सम्बुद्धां, तुङ्गश्चासौ पुण्यविभवश्चेति तुङ्गपुण्यविभवस्तेन सूत्रतसुकृतै-
 रवर्णेन, मण्डितः शोभितः, क्षेमवान् कल्याणयुक्तः, सौख्येन सुखेन परीतो व्याप्तः, तावकस्त्वदीयश्चासौ
 सहोदरवर्यो भ्रातृज्येष्ठश्चेति तावकसहोदरवर्यः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, पापतो दुरितोदयात्, इह नगरे,
 वयम्, आततं व्याप्तं दुःखं येषां तथाभूताः, स्म इति शेषः । रथोद्धतास्वागतासंमिश्रणादुपजाति-
 वृत्तम् ॥ १७ ॥

देशे देशे इति—देशे देशे प्रतिजनपदम्, सुन्दरीः सुललनाः, पाणौकृत्य परिणीय, प्राप्तो लब्धो
 हर्षप्रकर्षः प्रमोदातिशयो येन तथाभूतः, चन्द्र इव वक्त्रं मुखं यस्य सः, सोऽयं त्वदीयो भ्राता, अथ साम्प्रतम्,
 हेमाभाख्ये हेमाभनाम्नि, पत्तने पुटभेदने, राज्ञो नृपस्य, प्रीतां प्रसन्नाम्, नन्दिनीं पुर्याम्, सन्दधाति
 सन्धारयति, तां सम्प्राप्तोऽस्तीति यावत् । शालिनीच्छन्दः ॥ १८ ॥

एवमगण्येति—एवमनेन प्रकारेण, अगण्यञ्च तत्पुण्यज्ञेत्यगण्यपुण्यम् अपरिमितसुकृतं तस्य वशस्तेन
 विपदमपि विपत्तिमपि, संपदात्मना सम्पत्तिस्वरूपेण, परिणतां परिवर्तिताम्, अनुभवन्तमुपभुञ्जानम्,
 सुखमावसन्तं हर्षेण निवसन्तम्, निरन्तरं शरवग्निपतितानि नर्माभूतानि वाणि राजतनूजमकुटानि नरेन्द्र-
 नन्दनमौल्यस्तेषां राजिभिः पङ्क्तिभिर्नीराजितं कृतारतिकं चरणनीरेजं पादारविन्दं यस्य तथाभूतम्,
 भवदीयाग्रजं स्वकीयज्येष्ठसहोदरम्, दण्डमवलोकयितुम्, इच्छसि वाञ्छसि, चेद्यादि, गम्येत श्रज्येत, तर्हि,
 इतीत्यम्, प्रतिपाद्य निवेद्य, विशाखा मन्त्रस्य वैशद्यं नैर्मल्यं तेन, स्मरतरङ्गिणीनाम्नि स्मरतरङ्गिणीनामधेये,
 शयनतले शय्यापृष्ठे, शाययित्वा स्थापयित्वा, सपत्रं पत्रसहितम्, मां मन्दाख्यम्, अत्रभवति पूजनीये त्वयि,
 प्राहिणोत् प्रजिघाह ।

इति करुणमयैरिगिरां प्रवाहैरनुजमुखादुदितैः कुरुद्रहोऽसौ ।

भृशमतनुत तापभारमन्तर्वदनतले न विकारलेखलेशम् ॥१६॥

अवाचयदसौ पत्रं सगर्भेण समर्पितम् ।

गन्धर्वदत्तालिखितं विचित्राक्षरलक्षितम् ॥२०॥

आर्यपुत्र ! गुणमाला विज्ञापयत्येवम्—

कन्दर्पो विषमस्तनोति तनुतां तन्वां ज्वरे गौरवं

मृत्युश्चापि दयाकथाविरहितो मां नैव सम्भाषते ।

आर्य त्वं च नवाङ्गनासुखवशाद्विस्मृत्य मां मोदसे

जातीपल्लवकोमला कथमियं जीवेत्तव प्रेयसी ॥२१॥

स्वामिभ्रकुरितौ ममोरसि कुचौ वृद्धिं गतौ तावके

वाचस्तावकवाग्रेसैः परिचिता मौग्ध्येन सन्त्याजिताः ।

बाहू मातृगलस्थलादपस्तृतौ त्वत्कण्ठदेशोऽर्पिता-

वार्य प्रेमपयोनिधे स्थितमिदं विज्ञापितं किं पुनः ॥२२॥

इति प्रियाया अन्यापदेशलिखनपरिपाटी मनसा चिन्तयन्प्रियाशोकविदीर्णशरीरः कुरु-

इति करुणमयैरिति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, अनुजमुखादुदितैः सहोदरेण, उदितैर्निगतैः, करुणमयैः करुणरसात्मकैः, गिरां वाचां, प्रवाहैः सन्तानैः, असौ कुरुद्रहो जीवन्धरः, अन्नमर्नसि, भृशमल्प-
न्तम्, तापभारं खेदसमूहम्, अतनुत विस्तारयामास, वदनतले मुन्तले, विकारस्य शोकजन्यविकृतलेखलेशस्यापि
लेशो भागस्यापि भागस्तम्, नाननुत नो विस्तारयामास । महापुरुषत्वाद्वाह्ये शोकचिह्नं न प्रकटयामासेति
भावः । पुष्पिताग्राङ्गुन्दः ॥१६॥

अवाचयदसाविति—असौ स्वामी, समानो गर्भे यस्य तेन सहोदरेण, समर्पितं प्रदत्तम् । गन्धर्व-
दत्तया प्रथमपत्न्या लिखितमङ्कितम् । विचित्राक्षरैरद्भुतवर्णैर्लक्षितं सहितम् । पत्रं संदेशकर्तृकम्, अवाचयद्
वाचयामास ॥२०॥

आर्यपुत्रेति—आर्यपुत्र ! हे इदयवक्त्र ! गुणमाला भवद्गार्वा, एवमनेन प्रकारेण, विज्ञापयति
निवेदयति—

कन्दर्प इति—विषमस्तीक्ष्णः, कन्दर्पो मदनः, तन्वां शरीरे, तनुतां कृशताम्, ज्वरे कामतापे,
गौरवं गुरुत्वम्, तनोति विस्तारयति, दयाकथाविरहितः करुणावानाशून्यः, मृत्युश्चापि यमश्चापि, मां विरहि-
णीम्, नैव सम्भाषते नैव ब्रवीति, हे आर्य हे पूज्य, त्वं च भवौश्च, नवाङ्गनासुखवशात् अभिनवशरामासुखा-
धीनत्वात्, मां विस्मृत्य विस्मृतां कृत्वा, मोदसे इत्ययम्, जातीपल्लवा इव मालतीकिसलया इव कोमला
मृदुला, तव भवतः, इयमेषा, प्रेयसी प्रियवक्त्रभा, कथम् केन प्रकारेण, जीवेत् जीविता भवेत् ॥२१॥

स्वामिभ्रिति—हे स्वामिन् हे जीवितेरवर, कुचौ वक्षोजौ, मम गुणमालायाः, उरसि वक्षसि, अङ्कुरितौ
प्ररूढौ समुत्पन्नाविति वाचत्, तावके त्वर्दाये च, उरसि वक्षसि, वृद्धिं विस्तारम्, गतौ प्राप्ते, वाचो गिरः,
तावकवाग्रेसैस्त्वर्दायवचनस्नेहैः, परिचिताः प्राप्तैकवाः, सन्धः, मौग्ध्येन मूढत्वेन, सन्त्याजिता मोक्षिताः,
मातृर्जनन्या गलस्थलाकण्ठप्रदेशात्, अपस्तृतौ दूरीकृता, बाहू भुजौ, तव कण्ठदेशास्तस्मिन् त्वर्दायगलप्रदेशे,
अर्पितौ स्थापितौ, हे आर्य हे पूज्य, हे प्रेमपयोनिधे हे प्रतिपारावार ! स्थितं वर्तमानम्, इदमेतत्, विज्ञापितं
निवेदितम्, पुनरनन्तरम्, किं भविष्यतीति को जानाति ॥२२॥

इति प्रियाया इति—इत्येवं प्रकारेण, प्रियाया गन्धर्वदत्तायाः, अन्यस्या गुणमालाया अपदेशेन
व्याजेन वा लिखनपरिपाटी लेखनपरम्परा ताम्, मनसा चेतसा, चिन्तयन् प्रियाशयम्, प्रियाशोकेन भावार्थ-
विभागेन विदीर्णं भिन्नं शरीरं यस्य तथामृतः, कुरुकुमारो जीवन्धरः, मुहुर्मुहुर्भूयोभूयः, जननीजनन्य

कुमारैः, मुहुर्मुहुर्जननीजनवयस्यसतीजनकुशलानुयोगमत्वादरेण विस्तार्य, सगर्भसङ्गमनुकृतमतोषेण सुखमासामास ।

समया कुरुकुञ्जरं निविष्टं कनकाद्रिं निकषेव शीतरश्मिम् ।

अनुजं मनुजाधिपात्मजास्ते कुशलप्रभपुरःसरं परीयुः ॥२३॥

एवं सोदरसमागमसन्तुष्टस्वान्तं कुरुकुमुदिनीकान्तमुपतिष्ठमानेषु राजतनूजेषु, कदाचित्-
समरभसधावनजनितोर्ध्वनिधासनिरन्तरनिःसरणदत्तार्धसाहाय्यकभरकम्पिततनुदण्डाः प्रचण्डवात-
चलितबालपादपसरूपाः, अन्तरमेयतया बहिःप्रसृतैरिव भयानकरसपूरैः स्वेदसलिलैर्दैन्यसाम्राज्ये-
ऽभिषिक्ता इव गोपाः, राजमन्दिराजिरे आर्ततरमेव चुक्रुशुः ।

हेलानाटकघोटकप्रजखुरप्राघुट्नोद्यद्रजो-

राज्या रासमधूञ्जया कबलिताकाशावकाशैः परैः ।

राजस्तावकगोधनं निखिलमप्याहृत्य नीतं स्वतां

किञ्चोदञ्चितशिञ्जिनीपटुरवैर्घोषोऽपि संक्षोभितः ॥२४॥

उद्यत्प्रतापपटलेन सहस्ररश्मे-

गोमण्डलं तव च भूमिपतेर्निरुद्धम् ।

प्रत्यर्थिसैनिककुलं प्रचुराद्दृष्ट्वै-

र्लोकस्थितिं शिथिलयत्यरिधीरतां च ॥२५॥

मातृजनश्च वयस्याश्च सखायश्च सतीजनश्च ललनाजनश्चेति जननीजनवयस्यसतीजनास्तेषां कुशलानुयोगं
मङ्गलप्रश्नम्, अन्यादरेण प्रेमातिशयेन, विस्तार्य प्रपञ्च्य, सगर्भस्य सहोदरस्य सङ्गमेन संसर्गेण तुङ्गतमः
सून्नतो यस्तोषः प्रमोदस्तेन, सुखं यथा स्यात्तथा, आसामास आसाञ्चक्रे 'दयायासश्च' इत्याम् ।

समयेति—ते पूर्वोक्ताः, मनुजाधिपात्मजा लोकपालतनयाः, कनकाद्रिं सुवर्णशीलम्, निकषा सर्मापे,
निविष्टं स्थितम्, शीतरश्मिमिव चन्द्रमसमिव, कुरुकुञ्जरं जीवन्धरम्, समया निकटे, 'अभितः परितः समया
निकषाहाप्रतियोगेऽपि' इति द्वितीया, निविष्टम्, अनुजं लघुभ्रातरम्, कुशलप्रभपुरस्सरं मङ्गलानुयोग-
सहितम्, यथा स्वात्तथा, परीयुः परीत्य तस्युः ॥२३॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, राजतनूजेषु नरेन्द्रनन्दनेषु, सोदरस्य सगर्भस्य समागमेन संबोगेन
संतुष्टं प्रसन्नं स्वान्तं चित्तं यस्य तम्, कुरुकुमुदिनीकान्तं कुरुवंशचन्द्रम्, उपतिष्ठमानेषु मित्राकुर्वन्सु मैत्री-
भावेन सर्मापे तिष्ठत्स्विति यावत्, कदाचिज्जातचित्, सरभसं सनेगं यथा स्वात्तथा धावमानेन पलायनेन
जनितः समुत्पन्नो य ऊर्ध्वनिःश्वास ऊर्ध्वैःश्वासस्तस्य निरन्तरमजस्रं निःसरणेन निर्गमनेन दत्तोऽर्पितो
योऽर्धसाहाय्यकभरः किञ्चित्सहायतासमूहस्तेन कम्पितो वेपितस्तनुदण्डः शरीरवर्ष्टिर्घोषां ते, प्रचण्डवातेन
तावकपवनेन चलिताः कम्पिता ये बालपादपा बालतरवस्तेषां सरूपाः सदृशाः, अन्तर्मध्ये, अमेयतया
मातुमशक्य-वेन, बहिरन्यन्तरम्, प्रसृतैर्विस्तृतैः, भयानकरसपूरैरिव भयरससमूहैरिव, स्वेदसलिलैः प्रस्वेद-
जलैः, दैन्यसाम्राज्ये कातरन्तराज्ये, अभिषिक्ता इव कृताभिषेका इव, गोपा आभीराः, राजमन्दिराजिरे
नरेन्द्रमन्दिरचखरे, आर्ततरं सदुःखप्रकर्षं यथा स्वात्तथा, एवं वक्ष्यमाणरीत्या, चुक्रुशुः आक्रोशन्ति स्म ।

हेलानाटकेति—हे राजन् हे भूपाल ! रासमधूञ्जया खररोमधूञ्जवर्णया, हेलया कीडया नाटका
नटस्तो गच्छन्तां ये घोटका अरवास्तेषां व्रजः समूहस्तस्य खुराः शफास्तेषां प्राघुट्नेन संघर्षणेनोद्यन्तां
समुत्पतन्ती या रजोराजिर्धूलिपङ्क्तिस्तथा, कबलितो प्रासीकृत आकाशावकाशो नभोऽवगाहो यैस्तैः, परैः
शत्रुभिः, निखिलमपि समस्तमपि, तावकगोधनं स्वदीपगोसमूहः, स्वतां स्वकीयताम्, नीतं प्राप्तितम्,
किञ्च अभ्यध, उदञ्जिता उत्पन्ना ये शिञ्जिनीनां प्रत्यङ्गानां पटुरवास्तीक्ष्णशब्दास्तैः, घोषोऽपि आभीरवसति-
रपि, संक्षोभितः क्षोभं प्रापितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२४॥

उद्यत्प्रतापपटलेनेति—प्रत्यर्थिसैनिककुलं शत्रुसैन्यसमूहः, उद्यत्प्रतापपटलेन समुज्ज्वलप्रताप-

इत्याक्रोशं समाकर्ण्य भूपतिर्बलमादिशत् ।

स्वामी श्वशुररुद्धोऽपि प्रस्थितः परवीरहा ॥ २६ ॥

तदनु रयविजितविहगपतितुरगगविविधगतिविदलितवसुधातलनिर्गलद्धूलिकापालिकाविशेष-
शोषितनाकमहीसिन्धूत्सुदूरमूर्ध्वप्रसारितशुण्डादण्डसत्वरपूत्कारशोकरपरम्पराभिर्गण्डतलयुगलवि-
गलदानधाराभिश्च संपूर्य सार्धकनामधेयधरैः सिन्धुरैर्मन्थरगमनं, पयोनिधिफेनकूटायमानपट-
परिष्कृतपताकादण्डमण्डितरथकड्यासङ्घटितं भृतमेचककञ्चुकसम्पत्तिभिः पत्तिभिः सङ्कुलं बलं
पुरोधाय प्रतिष्ठमानाः, कुरुविन्दकुण्डलरुचिर्वाचीकवचितभुजविराजिततया बहिरपि साक्षात्प्रसृत-
मिव प्रतापं विभाणाः, एते ह्यनतान्मण्डलीकाभिराकरिष्यन्तीति भयेन सेवार्थमागताभ्यामिव
शीतोष्णरश्मिभ्यामङ्गदाभ्यां सङ्गताः, तुङ्गतममुक्ताहारमनोरमविशालवक्षःस्थलतया नक्षत्रमाला-
लङ्कृतशारदाम्बरं तुलयन्तः, ते जीवन्धरनन्दाख्यपुरःसरसुमित्रप्रमुखराजपुत्राः क्रमेण रणा-
ङ्गणमवतेरुः ।

समूहेन, सहस्रं ररमयो यस्य तस्व सूर्यस्य, गोमण्डलं किरणसमूहम्, तच्च च भवतश्च, गोमण्डलं धेनुसमूहम्,
'गोः स्वर्गं वृषमे रश्मौ वज्रं शीतकरे पुमान् । अजुर्ननेत्रदिग्वाणभूवागादिषु योऽपिति' इति विश्वः, निरुध्य
वशीकृत्य प्रचुरादृष्टासैः प्रभूतसशब्दहसितैः, लोकस्थितिं जनमर्यादां जनवसतिं वा, अरिधारतां च शत्रुधैर्यञ्च,
शिथिलयति रत्नानि करोति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २५ ॥

इत्याक्रोशमिति—इति पूर्वोक्तम्, आक्रोशं रोदनध्वनिम्, समाकर्ण्य श्रुत्वा, भूपतिर्नृपः, बलं
सैन्यम्, आदिशद्वाज्ञापयामास । पर वीराश्च शत्रुयोद्धुन् हन्मीनि परवीरहा, स्वामी जीवन्धरः, श्वशुर-
रुद्धोऽपि जायाजनकनिषिद्धोऽपि, प्रस्थितः प्रयातः ॥ २६ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, रयेण वेगेन विजितः पराभूतो विहगपतिर्गुहो येन तथाभूतो
यस्त्रुरगगणो घोटकसमूहस्तस्य विविधगतिभिरनेकप्रकारगमनैर्विदलितं खण्डितं यद् वसुधातलं पृथिवीतलं
तस्मान्निर्गलन्ती निष्पन्नन्ती या धूलिकापालिका रजःश्रेणिस्तस्या विशेषेण शोषिता निर्जलीकृता नाक-
महीसिन्धवः स्वर्गवसुधास्रवन्त्यो यैस्तान्, सुदूरं विप्रकृष्टतरं यथा स्यात्तथा ऊर्ध्वप्रसारित उपरिविस्तारितो
यः शुण्डादण्डस्तस्य सत्वरः सरया याः कूत्कारशोकरपरम्पराः कूत्काराम्बुकणपङ्क्तयस्ताभिः, गण्डतलयुग-
काकपोलतलद्वन्द्वाद् विगलन्त्यो या दानधारा मदस्रोतांसि ताभिः, संपूर्य संपूर्णाः कृत्वा सार्धकमन्विताथं
यन्नामधेयं नाम तस्य धरास्तैः सिन्धूर्नदी रान्ति ददति स्वजलपूरेणाति सिन्धुरा हस्तिन इति सिन्धुरशब्दार्थः,
सिन्धुरैर्हस्तिभिः, मन्थरं मन्दं गमनं वस्याः सा मन्थरगमना, पयोनिधेः सागरस्य फेनकूटायमानेन छिण्डीर-
पिण्डवद्धारता पटेन वस्त्रेण परिष्कृताः सहिता ये पताकादण्डा ध्वजदण्डास्तैर्मण्डिता शोभिता, मन्थर-
गमना पयोनिधिफेनकूटायमानपटपरिष्कृतपताकादण्डमण्डिता च या रथकड्या स्वन्दनसमूहस्तया सङ्घटितं
सहितम्, एता गृहीता मेचकाः रयामाः कञ्चुकसंपत्तयो वर्मसंपदो यैस्तैः पत्तिभिः पदातिभिः सङ्कुलं व्याप्तम्,
बलं सैन्यम्, पुरोधाय पुरस्तात्कृत्वा, प्रतिष्ठमानाः प्रयान्तः, कुरुविन्दकुण्डलानां पद्मरागमणिनिमितकणा-
भरणानां रुचिर्वाचीभिः कान्तिपरम्पराभिः कवचितभुजैर्व्याप्तबाहुभिर्विराजिततया शोभिततया, बहिरपि
बाह्यमपि, प्रसृतमिव विस्तृतमिव, प्रतापं तेजः, विभाणा दधानाः, एते जीवन्धरादयः, हि निश्चयेन, अनतान्
अनन्तान्, मण्डलीकान् मण्डलाकारान्, पक्षे मण्डलेखरान्, निराकरिष्यन्ति परामविष्यन्ति, इति भयेन
भीत्या, सेवार्थं शुभ्रपायै, आगताभ्यां प्राप्ताभ्याम्, शीतोष्णरश्मिभ्यामिव सूर्याचन्द्रमोभ्यामिव, अङ्गदाभ्यां
केयूराभ्याम्, संगताः सहिताः, तुङ्गतमेव समुच्चतमेव मुक्ताहारेण मनोरमं मनोहरं विशालवक्षःस्थलं
विस्तृतोरस्थलं येषां तेषां भावस्तत्ता तदा, नक्षत्रमालया तारापङ्क्तवालङ्कृतं शोभितं यच्छारदाम्बरं
शरद्वर्गं तत्, तुलयन्त उपमितावाः, ते पूर्वोक्ताः, जीवन्धरनन्दाख्यौ वैजयेयनन्दाख्यौ पुरस्सरी पुरोगामिनी
येषां तथाभूता ये सुमित्रप्रमुखराजपुत्राः सुमित्रादिनरेन्द्रनन्दनास्ते, क्रमेण क्रमशः, रणाङ्गणं नभोऽजिरम्,
अवतेरुवतरन्ति स्म ।

भेरीरवः सकलदिक्पतिसौधशृङ्ग-

वातावनारकुलानि विभिद्य तूर्णम् ।

अन्तः प्रविश्य बहुदूरकदम्बखेद-

विश्रान्तिमाप रणकेलिमुखप्रभृतः ॥२७॥

तदानीमुभयेषां सैनिकानां परस्परमेवं वीरवादा बभूवुः ।

अस्माकं त्रिजगत्प्रसिद्धयशसामेषा कृपाणीलता

शत्रुस्त्रीनयनान्तकज्जलजलैः श्यामा निपीतैः पुरा ।

संप्रत्याहवसीमि युष्मदस्तृजां पानेन शोणीकृता

वीरश्रीस्मितपाण्डुराचरिततश्चित्रा भविष्यत्यहो ॥२८॥

गोवृन्दसक्तान् भवतोऽस्मदीयभुजा वयस्या इव संयुगेन ।

नेष्यन्ति गामद्य निमेषमात्रात् तिष्ठतास्मत्पुरतो हटेन ॥२९॥

पशून् वा प्राणान् वा जहत कटिति क्षीबपुरुषाः

स्वमूर्ध्निश्चापान् वा नमयत नरेन्द्रस्य पुरतः ।

मुख्ये वा हस्ते वा कुरुत शरवृन्दं नरपतिं

कृतान्तागारं वा शरणयत तूर्णं प्रतिमदाः ॥३०॥

अन्येऽप्येवमाहुः—

भेरीरव इति—रणकेलिमुखे समरकीडाप्रारम्भे प्रभृतः समुत्पन्नः, भेरीरवो हुन्दुभिनादः, तूर्णं शीघ्रम्, सकलदिक्पतीनां विविधदिक्पालानां सौधशृङ्गवातावनारानां भवनाग्रगवाणां मरकुलानि कपाट-समूहान्, विभिद्य विदीर्य, अन्तर्मध्ये, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, कुप्सितोऽध्वा कदम्बा बहुदूरोऽतिविप्रकृष्टो यः कदम्बा कुमार्गस्तन्मिन् खेदः क्लेशस्तस्य विश्रान्तिं प्रशमय, आप लेभे । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥२७॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, उभयेषां पक्षद्वयस्थानाम्, सैनिकानां सैन्यानाम्, परस्परं मिथः एवं वधयमाणप्रकाराः, वीरवादाः घूरभाषितानि, बभूवुरजायन्त ।

अस्माकमिति—त्रिजगत्सु त्रिमुख्येषु प्रसिद्धं प्रख्यातं यशः कीर्तिर्येषां तेषाम्, अस्माकं नः, एषा हस्ते धृता, कृपाणीलता लङ्गवल्गुरी, पुरा प्राक्, निपीतैर्गृहीतैः, शत्रुस्त्रीनयनान्तानां वैरविनितानेप्रमान्तानां यानि कज्जलजलानि अञ्जनललितानि तैः, श्यामा कृष्णवर्णा, संप्रतीक्षानीम्, आहवसीमि रणाग्रे, युष्मदस्तृजां त्वदीयकधिराणाम्, पानेन भयनेन, शोणीकृता रक्तीकृता, चरमतोऽन्ते, वीरश्रिया वीरलक्षणाः स्मितेन मन्दहसितेन पाण्डुरा धवलवर्णा, च सर्ता, चित्रा विविधवर्णा, भविष्यतीत्यहो आश्चर्यम् । शाकुलविक्री-डितवृत्तम् ॥२८॥

गोवृन्दसक्तानिति—गोवृन्दे धेनुसमूहे सक्तान् कृतममत्त्वान्, भवतो युष्मान्, अस्मदीयभुजा भवत्वाहवः, वयस्या इव सक्ताय इव, संयुगेन युद्धेन, निमेषमात्रादचिरेण, अथ साम्प्रतम्, गां धेनुम् पक्षे पृथिवीं स्वर्गं वा, नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति, अस्मत्पुरतो मद्ग्रे, हटेन बलात्, न तिष्ठत न स्थिता भवत । श्लेषः ॥ २९ ॥

पशून् वा प्राणान् वेति—हे प्रतिमदाः प्रतिबोद्धारः, क्षीबपुरुषाः प्रमत्तमानवाः, यूयम्, कटिति शीघ्रम्, पशून् वा गा वा, प्राणान् वा जीवितानि वा, जहत त्यजत, नरेन्द्रस्य राज्ञः, पुरतोऽग्रे, स्वमूर्ध्निः स्वशिरोमि, चापान् वा धनुषि वा, नमयत प्रणमयत, मुखे वा वदने वा, हस्ते वा करे वा, शरवृन्दं तृणसमूहं पक्षे बाण-समूहम्, कुरुत विधत्, तूर्णं क्षिप्रम्, नरपतिं राजानम्, कृतान्तागारं वा वसमभवनं वा, शरणयत शरण्य-शुक्ला स्वीकृत्य, पक्षे गृहं कुरुत 'शरणं गृहं चित्रोः' इत्यमरः । विकल्पपालङ्कारः विकल्पस्तुत्यवलयोर्विरोध-श्चातुरीयुतः इति लङ्गात् । शिखरिणीशृङ्गः ॥३०॥

अन्येऽप्येवमाहुः—इत्येवमपि कथा अनेन प्रकारेण कथयामासुः—

किं वाचाविसरेण मुग्धपुरुषाः किं वा वृथाहम्बरै-

रात्मन्नायनयानया किमु भटाः सैषा हि नीचोचिता ।

संकीडद्वयचक्रकृष्टधरणी भिन्नेभ्युक्ताफलै-

आपाभाच्छरवर्षतो विजयिनः शुभ्रं यशोऽकूरति ॥३१॥

इत्यादि वदतामेवामधरोष्ठपुटाविव ।

सैनिकानां समूहौ द्वौ सङ्गतौ समरोद्धतौ ॥३२॥

तदनु कुरुकुञ्जरपक्षाभ्यां तुङ्गतमशताङ्गसङ्गताभ्यां तिलकितमुखभागाः, प्रत्यर्थिसार्धप्रस-
नाय प्रसृताभिरिव मृत्युरसनाभिः पट्टिसवल्लीभिः परिवृताः, शास्त्रवजनप्राणानिलसंजिघृक्षया समा-
गताभिरिव भुजगीभिरसिलताभिर्विलसिताः, समीकविलोकनार्थं सन्निहितसूर्यचन्द्रराक्षावहसौवर्ण-
चम्प्येकमण्डलमण्डिताः, विरोधिराजमण्डलकवलनायागताभिरिव विधुन्तुदपरम्पराभिः शक्ति-
भिर्भयानकाः, उभयेऽपि सैनिकाः सङ्ग्रामशिल्पमनल्पं कल्पयितुमारभन्त ।

शरासनगुणारवैः कुरुपतेः शराणां चयैः

परस्परविमर्दिभिर्गगनमण्डले पूरिते ।

गभीरहयहेषितैर्मदगजावलीकृंहितै-

जगत्त्रितयमन्वभूत्परमतोक्तराज्जात्मताम् ॥३३॥

किं वाचाविसरेणेति—हे मुग्धपुरुषा हे मूढमानवाः, वाचां वचनानां विसरेण समूहेन, किं किं प्रयोजनम् ? वृथाहम्बरैर्मिथ्यप्रयोजनकार्पाटोपैः, वा किं किं प्रयोजनम् ? अनया क्रियमाणया, आत्मरक्षायनया स्वप्रांशया, किमु किं प्रयोजनम्, उ वितर्कं, हि वतः, एषा सा इयं सा, नीचोचिता नीचजनार्हा, अस्तीति-
शेषः, संकीडन्तः संचलन्तो ये रथाः स्वमृदास्तेषां चक्रे रथाङ्गैः कृष्टा प्राप्तकर्षणा या धरणिः पृथिवी तस्याम्, भिक्षा विदीर्णा य इमा गजस्तेषां मुक्ताफलैर्मुक्तामिकरैः, आपाभात् कोदण्डकलहकात्, शरवर्षतः बाणान् वर्षतः, अत्र पट्टीसमासश्चिन्त्यः, विजयिनो विजयमुक्तस्य जनस्य, शुभ्रं धवलम्, यशः कीर्तिः अकूरति प्ररोहति । शार्ङ्गलक्षिकीवितचक्रमुदः ॥३१॥

इत्यादीति—इत्यादि पूर्वोक्तप्रकारम्, वदतां कथयताम्, एषां सैनिकानां सुमदानाम्, समरोद्धतौ युद्धोद्धतौ, द्वौ समूहौ समुदायौ, अधरोष्ठपुटाविव दशनच्छदपुगलपुटाविव, संगतौ मिलितौ ॥३२॥

तदनु कुरुकुञ्जरेति—तदनु तदनन्तरम्, तुङ्गतमशताङ्गसङ्गतां समुन्मत्तराभ्यां संगतौ सहितौ ताभ्याम्, कुरुकुञ्जर पक्षास्वरचेति कुरुकुञ्जरपक्षास्यौ ताभ्याम्, तिलकितो विशेषितो मुखभागेऽप्रभागे येषां ते, प्रत्यर्थिनां शत्रूणां सार्धः समूहस्तस्य प्रसनं निगरणं तस्मै, प्रसृताभिर्विस्तृताभिः, मृत्युरसनाभिरिव यमजिह्वाभिरिव, पट्टिसवल्लीभिरिवविशेषलताभिः 'पट्टिशोऽस्त्रमेदः, पट्टिस इति दन्त्यसान्ति इति मुकुटः' परिवृताः परिवेष्टिताः, शास्त्रवजनस्य शत्रुसमूहस्य प्राणा एवानिलः पवनस्तस्य संजिघृक्ष गृहीतुमिच्छा तथा, समागताभिः सम्प्राप्ताभिः, भुजगीभिरिव पङ्गीभिरिव, असिलताभिः सङ्ग्रहवल्लीभिः, विलसिताः शोभिताः, समीकविलोकनार्थं युद्धदशानार्थम्, सन्निहितसूर्यचन्द्रबोर्मिकटस्थादित्यश्विनोः राक्षावहानि संशयोत्पादकानि यानि सौवर्णचम्प्येकमण्डलानि सुवर्णनिर्मितसुरङ्गलेटकसमूहास्तैर्मण्डिताः शोभिताः, 'लेटक' इति 'दाल' इति प्रसिद्धस्य नाम । विरोधिराजमण्डलस्य प्रत्यर्थिनृपतिसमूहस्य पक्षे प्रत्यर्थिचन्द्र-
विम्बस्य कवलनाय प्रसनाय, आगताभिः प्राप्ताभिः, विधुन्तुदपरम्पराभिः सैहिकेयवल्किभिः 'सैहिकेयो विधुन्तुदः' इत्यमरः, शक्तिभिः शस्त्रविरोधैः, भयानका भयङ्कराः, उभयेऽपि द्विमकरा अवि, सैनिकाः सुमदाः, अनल्पं भूयांसस्य, संग्रामशिल्पं समरचातुषेयम्, कल्पयितुं रचयितुम्, आरम्भ्य प्रक्रमन्ते स्म ।

शरासनगुणारवैरिति—शरासनगुणानां धनुःप्रत्यङ्गानामारवाः सङ्घास्ते, परस्परविमर्दिभिर्मिथ्यो विमर्दकारिभिः, कुरुपतेर्जीवन्धरस्य, शराणां बाणानाम्, चयैः समूहैः, गभीराणि च तानि इष्यहेतितानि चेति गभीरहयहेषितानि तैः समुच्छदहयहेषानादैः, मदगजावलीनां प्रमत्तगजमयानां हृदिसानि सन्निवृत्तानि तैः, गगनमण्डले नभोमण्डले, पूरिते सङ्घृते, सति, जगत्त्रितयं लोकत्रितयम्, परमतोक्ता कैनेतरदर्शनोक्ता वा

शब्दैर्कार्णवमममेतसखिलं लोकं समीक्ष्य जगद्
 देवा व्योम्नि समिद्धिलोकनकलाबद्धादरा मेदुराः ।
 युद्धारम्भनिरस्ततन्त्रकुहराङ्काण्यसनादुत्ता-
 माराचाभिषिक्तप्रभाजमसि ते सान्ध्याम्बुधान्मेनिरे ॥३४॥
 पद्मास्यमुख्यकरकोमलरक्तकान्ति-
 कलोलपल्लवितकामुक्चल्लरीभ्यः ।
 नामाङ्किता प्रचलिता च शिलीमुखालि-
 र्जीवन्धरस्य पदपद्मसमीपमाप ॥३५॥
 द्विरेफः शरवारोऽयं तस्य पादाम्बुजान्तिके ।
 भ्रमंश्चकार तद्युक्तं मित्रसामिप्यसूचनम् ॥३६॥

तदनु नामाङ्किततदीयबाणगणबीक्षणेन समुन्नतपञ्चजिह्वसन्दर्शनेन च, एते वयस्या इति निश्चित्य, नरपतिना साकं तदभ्याशमागतः संमदविकसितरोमकूपकोरकिततनुलतः कुरुपतिः, सबहुमानं तानेकैकशः सम्भाव्य, निजानुज्ञया रथारूढैः सहचरनिकरैः पुरस्कृतः, पार्श्वगतस्यन्दन-कन्दलितस्थितिना महीपतिना सम्भाषमाणः, सिन्धुरगन्धर्वशताङ्गपदगशाबलं बलं पुरतो विधाय शब्दात्मता शब्दैकरूपता ताम्, अम्बभूत् अनुभवति स्म, भुवनत्रयं शब्दैकमयमभूदिति भावः । पृथिवी-च्युन्दः ॥३३॥

शब्दैर्कार्णवमममिति—जगादल्पेनैव कालेन, एतम्, अखिलं सम्पूर्णम्, लोकं भुवनम्, शब्दैर्कार्णव-ममं शब्दैकसागरनिमग्नम्, समीक्ष्य दृष्ट्वा, समिद्धिलोकनकलायां युद्धदर्शनकलायां बद्धो दृष्ट आदरः सम्मानं वैस्तथाभूताः, अतएव, व्योम्नि गगने, मेदुरा मिलिताः, ते प्रसिद्धाः, देवा भमराः, युद्धारम्भे समरप्रारम्भे निस्तन्त्रो निरालस्यो यः कुहराङ् जीवन्धरस्तस्य बाणासनादनुपः, उन्नतान् निष्कान्तान्, निषिद्धा सान्द्रा प्रभा दीर्घैर्घां तान्, नाराचान् बाणान्, नभसि विधत्ति, सन्ध्यायां भवाः सान्ध्यास्ते च तेज्युदाश्वेति सान्ध्याम्बुदास्तान् सन्ध्यामेवान्, मेनिरे मन्वन्ते स्म । ज्ञान्तिमान् । शार्ङ्गलविक्रीडित-च्युन्दः ॥३४॥

पद्मास्येति—पद्मास्यो जीवन्धरसखा मुख्यः प्रधानो येषां तेषां कारणां हस्तानां कोमलरक्त-कान्तिकलोलैश्चकुलारुणदीप्तिरङ्गैः पल्लविताः किसलविता याः कामुक्चल्लर्यो धनुर्लतास्ताभ्यः, नामाङ्किता नामधेयचिह्निता, प्रचलिता च प्रवाता च, शिलीमुखालिर्बाणपङ्क्तिः पक्षे भ्रमरभ्रेणिश्च, जीव-न्धरस्य साख्यन्धरेः, पदपद्मसमीपं चरणकमलपारवम्, आप प्राप्नोत् । रूपकालङ्कारः । वसन्ततिलका-वृत्तम् ॥३५॥

द्विरेफ इति—तस्य जीवकस्य, पादाम्बुजान्तिके चरणकमलसमीपे, भ्रमन् संघरन्, अयं शरवारो बाणसमूहः, यत्, मित्रसामिप्यसूचनं सूर्यसामिप्यनिवेदनं पक्षे वयस्यसामिप्यनिवेदनम्, चकार विदधे, तद् युक्तमुचितम् । श्लेषानुप्राणितो रूपकालङ्कारः ॥३६॥

तदनु नामाङ्कितेति—तदनु तदनन्तरम्, नामाङ्किता नामचिह्निता ये तदीयबाणगणास्तत्सम्बन्धि शरसमूहास्तेषां बीक्षणेन दर्शनेन, समुन्नतानां पञ्चजानां चिह्नस्य लिङ्गस्य संदर्शनेन च समवलोकनेन च, एते वयस्या इमे सखायः, इतीत्यम्, निश्चित्य निश्चयं कृत्वा, नरपतिना नरेन्द्रेण, साकं सार्धम्, तदभ्याशं तन्मिक्रमम्, आगतः समागतः, संमदेन हर्षेण विकसिताः प्रकटिता ये रोमकूपा लोमसमूहास्तैः कोरकिता कुहमलिता तनुलता शरीरबल्ली यस्य तथाभूतः, कुरूपतिर्जीवन्धरः, सबहुमानं सम्मानसहितं यथा स्यात्तथा, तान् पद्मास्वादीन्, एकैकशः प्रत्येकं सम्भाव्य समादृत्य, निजानुज्ञया स्वकीयादेशेन, रथारूढैः स्थन्दवाधिष्ठितैः सहचरनिकरैर्मित्रसमूहैः, पुरस्कृतोऽप्येकृतः, पारवर्गते समीपस्थिते स्थन्द्वे रथे कन्दलिता सम्भूता स्थितिः सज्जतिर्यस्य तेन, महीपतिना राज्ञा, सह, सम्भाषमाणो वार्तालापं कुर्वाणः, सिन्धुराश्च राजाश्च, गन्धर्वाश्च इत्याश्च, शताङ्गाश्च इत्याश्च, यद्गणाश्च वसन्तश्चेति सिन्धुरगन्धर्वशताङ्गपदं तेन शबलं चित्रितम्,

पुरतोरणमतोत्य चलितः, चिरतरबिलोकने कुतूहलसंमिलितपीरजननिरन्तरे रथ्यान्तरे स्तम्भेरम-
कदम्बकं कादम्बिनीति मत्वा समागताभिरिव सौदामिनीभिः कनकवेन्नलताभिर्वितीर्णावकाशो
विगाहमानः, पटुपटहकाहलीडिण्डिमभ्रमरभ्रमरीमुरजराङ्गप्रमुखबाधरबविहितोपहृतिभिः काभि-
श्चित्तामिकृतमण्डनकलाभिः करकमलसंरुद्धनीबिबन्धनकनकचेलामिखलाभिः काभिश्चित्तरभसका
श्रीपद्दत्तमुक्ताहारवल्लीभिः कङ्कणपदसमर्पिततुलाकोटिर्बधूटीभिरत्युन्नतहर्म्याङ्गणवातायनदत्त-
दृष्टिभिर्निर्निमेषं विलोक्यमानः क्रमेण राजभवनमाससाद् ।

कुशलानुयोगमथ कौरवः सखीन्

बहुधा विधाय मुदितान्तरः परम् ।

समशोत सोऽयमयथापुरोदिता-

दुपचारकौशलवशाद्विशेषतः ॥३७॥

कदाचिदेकान्ते भृशमपूर्वसम्मानसमाहितसंशयडोलायमानमनस्सरोजेन कुरुराजेन चोदित-
तन्निदानानां सहचराणां तिलकायमानः पद्मवदनः प्रत्युत्तरशैलीमेवमुपादत्त ।

स्वामिस्त्वदीयविरहानलदग्धदेहाः

श्रीमद्भविष्यदवलोकनपुण्यपाकैः ।

आश्वासिताश्च दयया द्रुतदत्तहस्ता

देव्या बभूविस वयं हयपाणिवेषाः ॥ ३८ ॥

यत्नं सैन्यम्, पुरतोऽग्रे, विधाय कृत्वा, पुरतोरणं नगरबाह्यद्वारम्, अर्थात् समुल्लङ्घ्य, चलितो गतः,
चिरतरं सुदीर्घकालेन भाष्यं विलोकनं द्रष्टव्यं यस्य तस्मिन्, कुतूहलेन कौतुकेन सम्मिलितः संगता ये
पीरजना नागरिकनरास्तैर्निरन्तरे व्याप्ते, रथ्यान्तरे मार्गमध्ये, स्तम्भेरमकदम्बकं गजमूहम्, कादम्बिनीति
मेघमालोति मत्वा, बहुधा, समागताभिः प्राप्ताभिः, सौदामिनीभिरिव शम्पाभिरिव, कनकवेन्नलताभिः
सौवर्णवेन्नल्लरीभिः, विस्तीर्णो विस्तारितोऽवकाशो यस्य तस्मिन् तथाभूते सति, विगाहमानः प्रविशन्,
पटुपटहकाहली च डिण्डिमश्च भ्रमरश्च कल्लरी च मुरजरश्च शङ्करश्चेति पटुपटहादयः ते प्रमुखा येषु
तथा भूतानि यानि वाद्यानि तेषां रवेण शब्देन विहिता कृतोपहृतिरामन्त्रणं यासां ताभिः, काभिरिच्छाभि-
श्चन, सामिकृताधकृता मण्डनकला भूषणधारणकला यासां ताभिः, करकमलैर्हस्तारविन्दैः संरुद्धानि
गृहीतानि नीबिबन्धनकनकचेलानि ग्रन्थिबन्धनसुवर्णवस्त्राणि यामिस्ताभिः, काभिरिच्छातिपयाभिः सरभसं
सवेगं यथा स्यात्तथा कार्ज्वपदे मेललास्थाने दत्ता अर्पिता मुक्ताहारवल्लीर्बो मालिकहारलता यामिस्ताभिः,
कङ्कणपदे हस्ताभरणस्थाने समर्पिताः प्रदत्तास्तुलाकोटयो नूपुरा यासां ताभिः, अत्युन्नतानां तुन्नतमानां
हर्म्याङ्गणानां भवनजिराणां वातायनेषु गवाक्षेषु दत्ता समर्पिता दृष्टिर्नयनं यामिस्ताभिः, बधूटीभिरिन्दोभिः,
शुर्वतिभिरिति यावत्, निर्निमेषं पद्मस्पन्दरहितं यथा स्यात्तथा, विलोक्यमानो दृश्यमानः, सन्, क्रमेण
क्रमशः, राजभवनं नरेन्द्रनिकेतनम्, आससाद् प्राप ।

कुशलानुयोगमिति—अथानन्तरम्, बहुधा नानाप्रकारेण, सर्वान् मित्राणि, कुशलानुयोगं
चेमप्रश्नम्, विधाय कृत्वा, परमत्यन्तम्, मुदितान्तरः प्रहृष्टमानसः, सोऽयं प्रसिद्धः, कौरवो जीवन्धरः,
अथथापुरोदिताद्भूतपूर्वत्, उपचारकौशलवशात् शिष्टाचारचानुर्यवशात्, विशेषतः सातिशयश्च, समशोत
संशयञ्चकार । मञ्जुभाषिणीच्छन्दः ॥३७॥

कदाचिदेकान्त इति—कदाचिज्जानुचित्, एकान्ते रहसि, भृशमत्यन्तम्, अपूर्वसम्मानेन विशिष्टा-
दरेण समाहितः समुत्पादितो यः संशयः संदेहस्तेन डोलायमानं चञ्चलं मनस्सरोजं चित्तरविन्दं यस्य तेन,
कुरुराजेन जीवन्धरेण, चोदितं पृष्टं तन्निदानं तत्कारणं येषां तेषाम्, सहचराणां सखीनाम्, तिलका-
यमानो विशेषकायमानः प्रधान इति यावत्, पद्मवदनः पद्मास्यः, एवमनेन प्रकारेण, प्रत्युत्तरशैलीं
प्रतिवचनपरम्पराम्, उपादत्त जग्राह ।

स्वामिन्निति—हे स्वामिन् हे नाथ ! त्वदीयविरहानलेन तावद्विषांशपावकेन दग्धो देहो मित्रहो

* तदनु निखिलमाश्रीयं पुरोधाय पुराणिर्थाय पर्यायेणातिलङ्घितवद्गुराध्वानः पत्रिकुलनिध्वा-
ननिरुद्धविशावकाशाभरण्यानीं प्रविश्याभ्रंलिहत्तुरुषण्डमण्डितदण्डकारण्यभागपत्रिकल्पितपटसदन-
निकटतटेषु घोटपटलं विधाय विश्रान्तिसुखमनुभवामः स्म । तत्र च ।

सौधावलीमतिशयालुभिरहमवैस्तेः

शुभैः पटायतगृहैः कलितं निवासम् ।

नूनं भवद्विरहकातरतत्पुरश्ची-

रस्माभिरागतवतीति वयं स्म विद्यः ॥ ३६ ॥

तदन्वत्यद्भुतसंनिवेशं दण्डकारण्यप्रदेशमवलोकितुकामा वयम्, तत्र तत्र विहृत्य, कचन
विजृम्भितकुम्भीन्द्रकुम्भस्थलमुक्तमुक्ताकुलसिकतिलं वनविहरणश्रान्तनिमज्जत्पुलिन्दसुन्दरीवदना-
म्भोजपरिष्कृतं गभीरमहाह्रदम्, कुत्रचिद्वलीमुखकरकम्पितमहीरुहशाखानिपतितपर्णौघसमाधात-
कुपितसुप्तसमुत्थितशार्दूलधाव्यमानशबरजनसरभसारुढाभ्रंलिहानोकहचयम्, कचित्तरुमूलसुख-
सुमानि तमालस्तोमनिमानि भल्लूककुलानि, कचित्तपनकिरणसन्तप्तवशां पद्माकरसमीपमानीय
निजकरनिर्मूलितबालमृणालबलयं तदङ्गे निक्षिप्य पयोजरजःसुगन्धिशीतलजलशीकरनीकरांस्तन्मुखे

येषां ते, श्रीमतो भक्तो भविष्यद्वर्त्यमाणमवलोकनं यस्मात्तथाभूतं वस्तुष्यं तस्य पाका उद्घातैः, आरवा-
सिताः सन्तोषिताः, देव्या गन्धर्वदत्तया, दयया कृपया, द्रुतं शीघ्रं दत्तो हस्तो वेभ्यस्ते तथाभूताः, वयं
पद्यास्यादयः, हयपाणिबेधा अरविक्रोतृनेपथ्याः, बभूविम आस्म । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३६ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, निखिलं समग्रम्, अरवानां समूहोऽरवीयं तत् 'केशाशान्यां
यन्त्रावन्यतरस्याम्' इति समूहार्थे द्रष्टव्यः । पुरोधाय पुरस्तात्कृत्वा, पुराणनगरात्, निर्वाय निर्गत्य, पर्यायेण
क्रमशः, अतिलङ्घितः समतिक्रान्तो बहुदूरोऽध्वा यैस्ते, तथाभूता वयम्, पत्रिकुलस्य पत्रिसमूहस्य, निध्वानेन
शब्देन निरुद्धो संरुद्धो दिशावकाशो काष्ठान्तरालं यस्यां ताम्, अरण्यानीं महावनीम्, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा,
अभ्रंलिहंगनचुम्बिभिस्तुरुषण्डैर्बृहत्समूहैर्मण्डितः शोभितो यो दण्डकारण्यभागो दण्डकवनप्रदेशस्तस्मिन्परि-
कल्पितानि यानि पटसदनानि तेषां निकटतटेषु समीपप्रान्तेषु, घोटकपटलं हयसमूहम्, विधाय कृत्वा,
विश्रान्तिसुखं विश्रामसाधनम्, अनुभवामः स्म—अन्वभूवम् । तत्र च दण्डक वने ।

सौधावलीमिति—सौधानां भवनानामावली पङ्क्तिस्ताम्, अतिशयालुभिरतिश्रान्तमग्निः, उन्नतैस्तुङ्गैः,
शुभैः शुक्लैः, तैः प्रसिद्धैः, पटायतगृहैर्व्यावृत्तनिकेतनैः, कलितं निर्मितम्, निवासमावसथम्, नूनं
निश्चयेन, भवद्विरहेण त्वदीयविप्रयोगेण कातरा भान्ता वा तत्पुरश्चीस्तन्नगरलक्ष्मीः सा, अस्माभिः सह,
आगतवती समागता, इतीत्यम्, वयं विद्यो ज्ञानीयः । वसन्ततिलकावृत्तम् । उपमेया ॥३६॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, अत्यद्भुतोऽप्याश्चर्यकरः सन्निवेशो रचना यस्य तम्, दण्डका-
रण्यप्रदेशं दण्डकवनभागम्, अवलोकितुकामा द्रष्टुमनसः, वयम्, तत्र तत्र स्थानेषु, विहृत्य विहारं कृत्वा,
कचन कुत्रचित्, विजृम्भितानि विदीर्णानि यानि कुम्भीन्द्रकुम्भस्थलानि गजेन्द्रगण्डस्थलानि तेष्वो मुक्तानि
पतितानि यानि मुक्ताकुलानि मौक्तिकसमूहास्तैः सिकतिलं सिकतायुक्तम्, वनविहरणेन काननविहारेण
विश्रान्ता प्राप्तस्वेदाः अतएव निमज्जन्त्योऽज्जगद्भाना वाः पुलिन्दसुन्दर्यः शबर्यस्तासां वदनाम्भौर्मुखकमलैः
परिष्कृतं सहितम्, गभीरश्वासौ महाह्रदरचेति तम् अगाधजलाशयम्, कुत्रचित्कचित्, बलीमुखानां वानराणां
करीर्यस्तैः कम्पिता वेपिता वा महीरुहशाखा वृक्षस्तास्ताभ्यो निपतिताः स्खलिता ये पर्णौघाः पत्रनिचया-
स्तेषां समाधातेन प्रहारेण कुपिताः क्रुद्धा ये सुप्तसमुत्थिताः शयनानन्तरं क्रुतोथानाः शार्दूलाः सिंहास्तै-
र्धाव्यमाना अनुगम्यमाना ये शबरजना वनचरजनास्तैः सरभसं सवेगं यथा स्वात्तथाकूढः समधिहितो योऽभ्रं-
लिहानोकहचयस्तुक्पादपसमूहस्तम्, कचित्कुत्रचित्, तरुमूलेषु वनस्पतितलेषु सुखसुप्तानि सुखेन कृत-
शयनानि, तमालस्तोमनिमानि तापिच्छसमूहसदृशानि, भल्लूककुलानि क्वचनिकुलानि, क्वचित् कुत्रचित्,
तपस्वस्य सूर्यस्य किरणैर्मयूकैः सन्तप्ता सम्प्रासृताया वा वशा हस्तिनी ताम्, पद्माकरसमीपं कासारनिकटम्,
आनीय प्रापय, निजकरेण स्वकीयशुण्डादण्डेन निर्मूलितं समुत्पाटितं यद् बालमृणालबलयं कोमलविस-

संसिध्य शुष्कादण्डविभृतविशालमण्डपप्रमातपत्रीकुर्वन्तं वशावल्लभम्, कुत्रचित्सावज्ञं लोचनयुगलं
क्षणमुन्मील्य पुनः सुषुप्तं पञ्चवदनसञ्चयम्, सविस्मयमवलोकमानाः, कचन तापसजनसङ्कुल-
प्रदेशे प्रविशमानाः, क्रमेण किञ्चित्तरुमूलमावसन्तीं पुण्यमातरं परयामः स्म ।

यस्या मूर्तिर्मलिनवसनावेष्टिता ज्ञानभूता

चन्द्रस्थका कृशतमकला ध्वान्तरुद्वेव भाति ।

वक्त्रं शुष्यत्सरसिजनिभं शोकदीना च वाणी

चिन्तादीर्घभसितमनिशं मूर्ध्नि बद्धा जटा च ॥ ४० ॥

तथा मात्रा दृष्टमात्रेण कुत्रत्या इति पृष्टा एवमुत्तरं वक्तुमुपक्रम्य,

“कश्चिज्जीवकविल्यातो विपश्चिद्वृन्दशेखरः ।

अभाद्राजपुरे सोऽयमस्माकं जीवनौषधम् ॥ ४१ ॥

अहं खलु राजप्रेष्ठिनः सुभद्रायां जातः पद्यास्यः, अयं सत्यन्धरमहाराजसचिवात्सागरदत्तायां
जातः श्रीदत्तः, अयं पुनरचलातिलोत्तमायां जातो बुद्धिपेणः, एष किल विजयदत्तात्पृथ्वीमत्यां
जातो देवदत्तः, इमौ पुनर्जीवन्धरानुजस्य नन्दाद्वयस्यानुजौ नपुलविपुलौ, इत्यादिक्रमेण सर्वेषां
नामधेयान्वभिधाय,

मण्डलम्, तदङ्गे तच्छरीरे, निक्षिप्य निधाय, वयोजरजोभिः कमलपरामैः सुगन्धिनः सुरभिषुक्ता ये शीतल-
जलसीकरनिकराः शिशिरसलिलकणकलापास्तात्, तन्मुखे तद्वक्त्रे, संसिध्य समुत्पन्नं, शुष्कादण्डेन करेण
विभृतं गृहीतं चद् विशालमण्डपत्रं दीर्घकमलपणम् तत्, जातपत्रीकुर्वन्तं वृत्रिकुर्वन्तम्, वशावल्लभं
हस्तिनीपतिम्, कुत्रचित्त्वचित्, सावज्ञं सानावरम्, यथा स्वातया, लोचनयुगलं नयनयुगलं, क्षणमत्यकालं
वावत्, उन्मील्य समुद्राग्रे, पुनर्भूयः, सुषुप्तं स्वपितुमिच्छुम्, पञ्चवदनसञ्चयं, पञ्चाननसमूहम्, सविस्मयं
सारवर्षं यथा स्वातया, अवलोकमानाः परयन्तः, कचन कुत्रचित्, तापसजनसङ्कुले तपस्विजनव्यासे,
प्रदेशे स्थाने, प्रविशन्तः, वयम्, क्रमेण क्रमराः, किञ्चित्तरुमूलं किञ्चिद्दृष्ट्वावस्थात्, आवसन्तीं
कृतनिवासाम्, पुण्यमातरं पुण्यजननीम्, परयामः स्मः समवलोकयाम ।

यस्या इति—यस्याः पुण्यजनन्याः, मलिनवसनेन मलीमसवस्त्रेणावेष्टिता परिवृता, ज्ञानभूता
कृशीभूता, मूर्तिः शरीरम्, ध्वान्तरुद्धा तिमिरावृता, चन्द्रस्य शशिनः, एकाऽद्वितीया, कृशतमकलेव क्षणतम-
पोद्गमभागा इव, भाति शोभते । वक्त्रं वदनं शुष्कच्युर्कामवद् वत्सरसिजं कमलं तेन निभं सदृशम्, वाणी च
भारती च, शोकदीना खेदप्रासदैर्घ्या, रवसितं रवासोष्क्यासः, चिन्तादीर्घमाधिविस्मृतम्, जटा च केशसमूहश्च,
मूर्ध्नि धिरसि, अनिशं निरन्तरम्, बद्धा संवता, अस्तीति शेषः । मन्दाक्रान्ताच्छुन्दः ॥ ४० ॥

तथेति—तथा पूर्वोक्ताया, मात्रा जनन्या, दृष्टमात्रेण, कुत्रत्याः कुत्रत्याः क्रत्याः, यूयमिति, पृष्टा
अनुसुक्ताः, वयम्, एवमनेन प्रकारेण, उत्तरं प्रतिवचनम्, वक्तुं निगदिनुम्, उपक्रम्य प्रारभ्य ।

कश्चिदिति—राजपुरे एतन्नामनगरे, जीवकविल्यातो जीवन्धरनामप्रसिद्धः विपश्चिद्वृन्दशेखरो
विद्वद्बृन्दशिरोमणिः, कश्चित् कोऽपि जनः, अभाद्राजपुरे, सोऽयं जनः, अस्माकं सर्वेषाम्, जीवनौषधं
सर्वावनीषधम्, आसीदिति शेषः ॥ ४१ ॥

अहं खल्विति—अहं खलु निश्चयेन, राजप्रेष्ठिनो राजवर्णिष्यते, सुभद्रायां तन्नामपत्न्याम्,
जातः समुत्पन्नः, पद्यास्य एतन्नामा, अवमेयः, सत्यन्धरमहाराजस्य सचिवो मन्त्री तस्मात्, सागरदत्ताया-
मेतन्नामपत्न्याम्, जातः समुद्रभूतः श्रीदत्त एतन्नामा, अयं पुनः, अवलात् एतन्नामनः, तिलोत्तमायामेत-
न्नामपत्न्याम्, जातः समुत्पन्नः, बुद्धिपेण एतन्नामा, एष किल, विजयदत्तात् एतन्नामधेयात्, पृथ्वीमत्यामेत-
न्नाम्याम्, जातः समुत्पन्नः, देवदत्त एतन्नामा, इमौ पुनः, जीवन्धरानुजस्य जीवकल्लुजानुः, अनुजौ कनिष्ठी,
नपुलविपुलवेतन्नामधेयौ, इत्यादिक्रमेण इतिप्रभृतिक्रमेण, सर्वेषां निखिलानाम्, नामधेयानि नामानि
अभिधाय निगद्य ।

तदुत्पत्तिदिने जाता वयं सर्वे महात्मना ।

तेन सार्धं विराम्यत्या पोषिताश्च निजालये ॥ ४२ ॥

तदनु सकलविद्याः शील्यन्त्याध्वर्युः

पशुगणविनिवृत्त्यै चापपाणिर्व्यजेष्ट ।

तदनु स्वचरकन्यां प्राप्य गर्भवद्वत्तां

परिषद्वरवीणाविद्यया कीर्तिमाप ॥ ४३ ॥

ततश्च वासन्तिकेषु वासरेषु वनविहारान्निवर्तमानेषु पीरेषु, दुरन्तमदुरासदस्य काष्ठाङ्गार-
पट्टदन्तावलस्य मदभङ्गं विधाय गुणमालां परिपालयन्मन्त्रिरेणैव तां परिणिन्ये ।

तमेन कोपवशातः काष्ठाङ्गारः खलाप्रणीः ।

इत्तुं,

इत्यर्थोक्ते, 'तत्क्षणं हा दावपावकदग्धायां वनवल्लीयां कुठारमर्पयन्ति भवन्तः' इति दम्भो-
लिनिहता भुजगीव मूर्च्छोन्मीलितचेतना भुवि पेतुषी सा माता क्रमेण कथञ्चिन्नव्यसंज्ञा,

व्यवसितः सोऽयं निजभूमनैव रक्षितः ॥ ४४ ॥

इति निरवशेषमुक्तापि, शोकरणरजिकाक्रान्तचित्ता प्रलापमेवमातेने ।

तदुत्पत्तिदिन इति—वयं सर्वे, तस्योपत्तेर्दिनं तदुत्पत्तिदिनं तस्मिन्, जाताः समुत्पन्नाः, तेन
महात्मना महापुरुषेण, सार्धं समम्, विद्यापत्या गन्धोक्त्येन, निजालये निजभवने, पोषिताश्च
पालिताश्च ॥ ४२ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, सकलविद्या निखिलविद्याः शील्यन् समभ्यस्यन्, चापपाणिर्धनु-
र्हस्तः पशुगणस्य गवादिसमूहस्य विनिवृत्त्यै प्रत्यावर्तनाय, ध्याध्वर्युः वनचरसमूहम्, व्यजेष्ट विजितवान्,
'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम्, तदनु तदनन्तरम्, गन्धर्वदत्तामेतन्नामभेषान्, स्वचरकन्यां विद्याधरपुत्रीम्,
प्राप्य लब्ध्वा, परिषदि समायाय, वरवीणाविद्यया श्रेष्ठतमपरिवादिनीवादनकौशलेन, कीर्तिं यथाः, आप-
न्ने । मालिनीष्वन्दः ॥ ४३ ॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरम्, वासन्तिकेषु वसन्तसम्वन्धिषु, वासरेषु दिवसेषु, पीरेषु नागरिकेषु,
वनविहारान् काननपर्यटनाय, निवर्तमानेषु प्रत्यागच्छन्सु सन्सु, दुरन्तेन मदेन दुरासदस्तस्य दुष्टदान-
दुष्प्राप्त्यस्य, काष्ठाङ्गारपट्टदन्तावलस्य राजप्रमुखवारणस्य, मदभङ्गं गर्वनाशम्, विधाय कृत्वा, गुणमाला-
मेतन्नाम्नीं भ्रेष्टिपुत्रीम्, परिपालयन् रक्षन्, अचिरेणैवाक्येनैव कालेन, तां गुणमालाम्, परिणिन्ये
परिणीतवान् ।

तमेनमिति—खलाप्रणी दुर्जनाग्नेसरः, काष्ठाङ्गारस्तन्नामनृपः, कोपवशातः क्रोधावेशेन, एनं तम्
जीवन्धरम्, इत्तुं मारयितुम्—

इत्यर्थोक्त इति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, अर्थोक्ते साध्यापिते, तत्क्षणं तत्कालम्, 'हा' इति स्तेदे,
दावपावकेन वनाग्निना दग्धायां प्लुष्टायाय, वनवल्लीयां गहनकृतायाय, भवन्तो यूयम्, कुठारं परशुम्,
अर्पयन्ति वदसि, इतीत्थं निवेदयन्तीति शेषः, दम्भोलिनिहता वज्रताडिता, भुजगीव पञ्चगीव, मूर्च्छया
मोहातिरेकेणोन्मीलिता निरस्ता चेतना संज्ञा वस्यास्तबाधूता, भुवि पृथिव्याय, पेतुषी पतिता, सा पूर्व-
दर्शिता, माता पुण्यजननी, क्रमेण क्रमशः कथञ्चिन्नेनापि प्रकारेण, लब्धसंज्ञा प्राप्तचेतन्वा, सती ।

व्यवसित इति—व्यवसितः कृतोद्योगः, आसीदिति शेषः, किन्तु सोऽयं जीवन्धरः, निजभूमनैव
स्वकीयमाहात्म्येनैव, रक्षितस्तथातः ॥ ४४ ॥

इतीति—इत्येवम्, विरचशेषं समग्रं यथा स्वाध्यायः, उक्त्यापि कथितापि, शोकरणरजिका शोकोक्त्या
तथाऽऽक्रान्तं व्याहृतं चित्रं मयी वक्ष्यामि सा, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, प्रकारं परिदेवयन्, अस्तेने विस्तार-
यामास ।

हा हा हा बत हा हतास्मि किमिदं दुःभाष्यमत्याहितं

हा पुत्र क गतोऽसि हा हतविधे क्रूरोऽसि मत्पुत्रके ।

हा नाथ त्वमुदारपुण्यचरितो यस्मादिमां दुर्दशा-

मज्ञात्वा सुरलोकसौख्यलहरीं विन्दश्चिरं मोदसे ॥४५॥

हा पुत्र, हा कुरुवंशमित्र, सुलक्षणगात्र, हा पयोजविशालनेत्र, एतावन्तं कालं तव मुख-
चन्द्रदर्शनमपि दुर्लभमभून्मम मन्दभाग्यायाः । अपि च ।

पत्युर्वियोगमधिकं द्रववह्निकल्पं

वासं च काननतले स्वपुरं विसृज्य ।

यस्योदयादनुभवाम्यथ जीवितं च

सोऽयं यदीदृशकथः कथमद्य वर्ते ॥४६॥

सत्यन्धरस्तव पिता खलशेखरेण

व्यापादितो युधि कृतघ्नवरेण येन ।

तेनैव पुत्र गमितस्त्रिदिवं यदि त्वं

हा हन्त सैष कुरुवंशलताकुठारः ॥४७॥

पत्युर्वियोगो विपिने निवासो राज्यं च नष्टं तनयस्य शोकः ।

तदद्य दीर्भाग्यहुताशनो मे विनिर्दहेदेव करालवह्निम् ॥४८॥

हा हेति—हा हा हा बत हा इति दुःखसूचकान्यव्ययानि, हतास्मि नष्टास्मि, इदमेतत्, किं किञ्चाम, दुःभाष्यमश्रवणीयम्, अत्याहितमापतितम्, हा पुत्र हा सुत, क्व कुत्र, गतोऽसि यातोऽसि, हा हतविधे दुर्दैव, मत्पुत्रके मत्सुते, क्रूरो क्रूरसोऽसि, हा नाथ हा स्वामिन्, त्वं भवान्, उदारमुक्तं पुण्यचरितं सुकृतप्रभावो यस्य तथाभूतोऽसि, यस्मान् कारणात्, इमां मदनुभूयमानाम्, दुर्दशां दुष्टावस्थाम्, अज्ञात्वा अविवित्वा, सुरलोकस्य स्वर्गस्य सौख्यलहरीं सातपरम्पराम्, विन्दन् लभमानः, चिरं दीर्घकालेन, मोदसे हृष्यसि । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥४५॥

हा पुत्रेति—हा पुत्र हा सुत, हा कुरुवंशमित्र हा कुरुकुलसूर्य, सुलक्षणं शायं यस्य तत्त्वमुद्गी हे सुलक्षणगात्र हे सुचिह्नशरीर, हा पयोजे इव कमले इव विशाले दीर्घे नेत्रे यस्य तत्त्वमुद्गी हे पयोजविशाल-
नेत्र, एतावन्तमित्यपरिमाणम्, कालं समयं यावत्, मन्दमल्पं भाग्यं सुकृतं यस्यास्तस्याः क्षीणपुण्याया
इति यावत्, तव भवतः, मुखचन्द्रदर्शनं वदनविधुविलोकनमपि दुर्लभं दुष्प्राप्यम्, अभून् जातम् ।
अपि च किञ्च ।

पत्युरिति—यस्य पुत्रस्य तव उदयाजन्मनः, द्रववह्निकल्पं दावानलतुल्यम्, अधिकं प्रभूतम्,
पत्युर्वल्लभस्य, वियोगं विरहम्, स्वपुरं स्वनगरम्, विसृज्य त्यक्त्वा, काननतलेऽरण्यभूमौ, वासञ्च निवासञ्च,
अथ, जीवितं च जीवनञ्च, अनुभवामि दधामि, सोऽयं सुतः, यदि चेत्, ईदृशी कथा यस्य स ईदृश्वृत्तान्तः,
अस्ति, तर्हि, अद्योदानीम्, कथं केन प्रकारेण, वर्ते जीवामि ॥४६॥

सत्यन्धर इति—कृतघ्नवरेण कृतघ्नशिरोमणिना, खलशेखरेण तुर्जनश्रेष्ठेन येन काष्ठाकारेण, युधि
समरे, तव भवतः, पिता सत्यन्धर एतन्नामधेयः, व्यापादितो मारितः, तेनैव काष्ठाकारेणैव, हे पुत्र हे वत्स,
यदि चेत्त्वम्, त्रिदिवं स्वर्गम्, गमितः प्रापितः, तर्हि, हा हन्त, सैष काष्ठाकारः 'सोऽयि लोपे चेत्यादपूरणम्'
इति सोर्लोपे सन्धिः, कुरुवंशलतायां कुरुलोत्रवह्न्यां कुठारः परशुरिति कुरुवंशलताकुठारः, जात इति शेषः ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥४७॥

पत्युरिति—यद्यस्मात्कारणात्, पत्युर्वल्लभस्य, वियोगो विरहः, विपिने वने, निवासोऽधिष्ठानम्,
राज्यं साम्राज्यम्, नष्टं हतम्, तनयस्य पुत्रस्य, शोकञ्च मृत्युञ्च, प्राप्त इति शेषः, तत्त्वस्मात्कारणम्,
अद्योदानीम्, मे मम, दीर्भाग्यमेव दुर्दैवमेव हुताशनो वह्निरिति दीर्भाग्यहुताशनः, करालवह्निं भयङ्करानलम्,
विविर्दहेदेव भस्मसाकुर्वद्देव । करालवह्नेरपि भयङ्करो मम दीर्भाग्याल इति भावः ॥४८॥

स्वप्नो निष्कलतां गतस्त्वयि सुत ध्येयं वपुर्लक्षणं

सत्यार्थं न बभूव पुण्यवपुस्तद्देवताया वचः ।

हा भर्तृव्यसनाम्बुधिर्हि सुतरो नैव त्वया मुत्रक

त्वं यद्येवमवेहि मामपि भवज्जोकं प्रति प्रस्थिताम् ॥४६॥

इत्यादिप्रलापवशेन शोकलहरीं देवोदन्तं चाम्भोदावलिमिव दम्भोलिममृतं च मुञ्चन्तीं पुण्यमातरं बहुधा समाश्वास्य, तन्मुखादुत्पन्नां देवोन्नतिं नमसो निपत्तितां रत्नवृष्टिमिव बहुमन्यमाना वयं, पुनः पुनस्तामाश्वास्यार्पुच्छं च श्रीमत्सन्निधिसुपागताः, इति ।”

जीवन्मृतां तां जननीं विदित्वा जीवन्धरोऽस्मिद्यत रक्तचित्तः ।

मातुर्गुरुस्नेहवशेन सोऽयं द्रष्टुं क्षणात्तामिह तत्परे च ॥४७॥

तदनु कुरुकुमुदिनीकान्तस्तत्क्षणमेव सकलवन्धून्विशेषतो भार्यामापृच्छयानुनीय च, अनुगमनकलितकुतुकनृपतनयनिचयं क्रमेण विसृज्य, सहचरमण्डलमण्डितो दण्डकारण्यमाजगाम ।

क्षामक्षामतनुं विवर्णवदनां निःश्वासधूमोत्करै-

श्चिन्तादन्तुरितान्तरामविरलैर्बाष्पैर्मिलल्लोचनाम् ।

ताम्बूलादिविहीनविस्तृतमलप्रोतद्विजालिं जटा-

वल्लीवेल्लितमस्तकां कुरुपतिर्देवीं लुलोके धुरि ॥ ४८ ॥

स्वप्न इति—हे सुत हे पुत्र, त्वयि भवति, स्वप्नो मुकुटवदकङ्क्रेलिवशंरूपः, निष्कलतां व्यर्थताम्, गतः प्रातः, वपुषो देहस्य, लक्षणं मकरिकादिचिह्नम्, ध्येयं निष्प्रयोजनम्, पुण्यवपुषः पुण्याकारायाः, देवताया देव्याः, तच्छ्रमशानोक्तम्, वचोऽपि वचनमपि, सत्यार्थं तथ्यार्थम्, न बभूव नाजायत, हे सुत, त्वया भवता, विनेति शेषः, भर्तृव्यसनं पतिमरणमेवाम्बुधिः सागर इति भर्तृव्यसनाम्बुधिः, हि निश्चयेन, सुतरोः सुत्वेन तरितुं शक्यः, नैव, हा खेदे, वचोवत्, तर्हि, त्वम्, मामपि विजयामपि, भवज्जोकं प्रति त्वज्जन्मचेष्टं प्रति, प्रस्थितां प्रयाताम्, अवेहि जानीहि । अहमपि त्वामनुम्रिये इति भावः । शार्दूलविकीरितचन्द्रः ॥४६॥

इत्यादिप्रलापवशेनेति—इति प्रभृति विलापपरवशतया, शोकलहरीं दुःखपरम्पराय, देवोदन्तं च भवद्वृत्तान्तज्ञ, दम्भोलिं बध्नन्, अमृतं पीयूषं च, अम्भोदावलिमिव मेघमालामिव, मुञ्चन्तीं त्यजन्तीं प्रकटयन्तीमिति यावत्, पुण्यमातरं पुण्यजननीम्, बहुधा नानाप्रकारेण, समाश्वास्य सन्तोष्य, तस्या मुखं तस्मात्समुखात्तद्वत्प्रात्, उत्पन्नां प्रकटात्, देवोन्नतिं अबद्राजवंशताम्, नमसो गगनात्, निपत्तितां भद्रात्, रत्नवृष्टिमिव मणिवर्षामिव, बहुमन्यमाना ओहां जानामाः, वचम्, पुनः पुनर्भूयोभूयः, तां मातरम्, आश्वास्य सन्तोष्य, आपृच्छ्य च वृद्धा च, श्रीमत्सन्निधिं भवज्जोकम्, उपागताः प्राप्ताः, इति ।

जीवन्मृतामिति—रक्तमनुरागपूर्णं चित्तं मनो यस्य तथाभूतः, जीवन्धरो जीवकः, तां जननीं मातरम्, जीवन्नपि मृतेति जीवन्मृता ताम्, विदित्वा ज्ञात्वा, अस्मिद्यत स्नेहयुक्तो बभूव, सोऽयं जीवन्धरः, मातुर्जनन्याः, गुरुस्नेहवशेन प्रचुरप्रीतिवशेन, तां मातरम्, द्रष्टुमवलोकयितुम्, क्षणादत्येनैव कालेन, इह लोके, तत्परे च त्वरायुक्तो जातश्च ॥ ५० ॥

तदन्विति—तदनु तदन्तरम्, कुरुकुमुदिनीकान्तः कुरुवंशचन्द्रः, जीवन्धरः, तत्क्षणमेव तत्कालमेव, सकलवन्धून् मिलितलेखनाम्, विशेषतः प्रमुखतया, भार्या वल्लभा, आपृच्छ्य आमन्य, अनुनीय च समाश्वास्य च, अनुगमने सहगमने कलितं हतं कुतुकं येन तथाभूतो यो नृपतनयनिचयो राजपुत्रसमूहस्तम्, क्रमेण क्रमशः, विसृज्य प्रत्यावर्त्य, सहचरमण्डलमण्डितो मित्रसमूहसुखोभितः सन्, दण्डकारण्यं दण्डकवनम्, आजगाम आपयी ।

क्षामक्षामतनुमिति—कुरुपतिर्जीवन्धरः, धुरि पुरस्तात्, क्षामक्षामातिकृता तनुः शरीरं यस्यास्ताम्, विरवासा दीर्घोष्णवशात् एव धूमोत्करा धूमसमूहास्तैः, विवर्णं ग्लानं वदनं वक्त्रं यस्यास्ताम्, चिन्तया शोकैव दन्तुरितं व्याप्तमन्तरं द्रष्टुं यस्यास्ताम्, अविरलैर्निरन्तरावैः, बाष्पैरम्बुभिः, मिलितं युक्तं लोचने भवने यस्यास्ताम्, ताम्बूलादिविहीना नमज्वलीकृतादिमण्डपान्या विसृज्यमकप्रोता विततमलमुक्ता च

सा पुत्रमालोक्य पयःप्रवाहिचनस्तनी बाष्पनिरुद्धनेत्रा ।
 शुशोच तं चेतसि रुक्मिणीष प्रसूनबाणं चिरकालदृष्टम् ॥ ५२ ॥
 पदाम्बुजाते प्रणतं कुमारमाशीभिराकीर्य तदा भुजाभ्याम् ।
 आलिङ्ग्य तस्याः प्रबभूव तस्या आदेशवच्छोकपदे प्रमोदः ॥ ५३ ॥

तावद्यज्ञाध्यक्षोऽपि, तयोः समक्षमागत्य, स्नानसुगन्धिलेपनप्रसूनमालिकामणिभूषणदुकूल-
 वसनादिभिः सम्पूज्य, प्राज्यतमस्नेहेन कुमारप्रमुखान्देवीं च तैस्तैर्मधुरालापैः समाश्वास्य, बाभास्य-
 मानेन विमानेन क्रमेण निजास्पदमाससाद् ।

अगण्यपुण्यं तनयं वरेण्यमुवाच मातानघरीलपूता ।
 पितुः पदं ते किमु बत्सरा-न्ते भवेन्निपातेन रिपोः कृतेन ॥ ५४ ॥
 प्रसूगिरमिमां श्रुत्वा प्रसूतप्रथुकौतुकः ।
 एवमुत्तरमादत्त भावं तस्या विदमसौ ॥ ५५ ॥

कुम्भीन्द्रशैलविगलद्वन्द्वानधारा-

सभिर्भराणि चलत्स्वङ्गसमावृतानि ।

द्विजालिर्दन्तपङ्क्तिर्यस्यास्ताम्, जटाबद्धीभिरसंस्कृतकेशलताभिर्विलितं वेष्टितं मस्तकं शिरो यस्यास्ताम्,
 देवीं विजयाम्, लुलोके ददर्श । शार्दूलविकीर्णितचक्रन्दः ॥ ५१ ॥

सा पुत्रमिति—सा विजया, पुत्रं सुतम्, जीवन्धरमिति यावत्, आलोक्य दृष्ट्वा, पयःप्रवाहिनीं क्षीर-
 प्रवाहिनीं वनस्तनीं पीनवक्षोऽंशं यस्याः सा, बाष्पैरभ्रभिर्निरुद्धे व्यासे नेत्रे नयने यस्यास्तथाभूता, सती,
 चिरकालदृष्टं दीर्घकालावलोकितं तम् जीवन्धरम्, प्रसूनबाणं कामं प्रद्युम्नमिति यावत्, रुक्मिणीच श्रीकृष्ण-
 पट्टराज्ञीच, चेतसि मनसि, शुशोच शोचति स्म ॥ ५२ ॥

पदाम्बुजात इति—तदा तस्मिन् काले, पदाम्बुजाते चरणकमले, प्रणतं विनतम्, कुमारं जीवन्धरम्,
 आशीभिरांसावचनैः, आकीर्य व्यासं कृत्वा, भुजाभ्यां बाहुभ्याम्, आलिङ्ग्य तस्याः, तस्या
 विजयायाः, शोकपदे शोकस्थाने, आदेशवत् व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धादेश इव, प्रमोदो हर्षः, प्रबभूव समजायत ।
 यथा व्याकरणे ‘अस्तेभूः’ इत्यादिभिः सूत्रैस्तिप्रभृतिषु स्थानेषु भूप्रभृतय आदेशा भवन्ति तद्वदेत्याः शोक-
 स्थाने हर्षादेशो बभूवेति भावः ॥ ५३ ॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, यज्ञाध्यक्षोऽपि कुक्कुरचरः सुदर्शनयक्षोऽपि, तयोर्मातापुत्रयोः,
 समक्षं पुरस्तात्, आगत्य समेत्य, स्नानञ्च सुगन्धिलेपनञ्च प्रसूनमालिका च मणिभूषणानि च दुकूलवस-
 नानि चेति स्नानसुगन्धिलेपनप्रसूनमालिकामणिभूषणदुकूलवसनानि तान्वादी येषां तैः अभिषेकसुगन्धित-
 द्रव्यलेपनपुष्पमालारत्नालङ्कारादीमवकाशप्रभृतिभिः, सम्पूज्य समर्प्य, प्राज्यतमस्नेहेन प्रकृतममप्रेम्णा,
 कुमारप्रमुखान् जीवन्धरप्रधानान्, देवीञ्च विजयामातरञ्च, तैः प्रसिद्धैः, मधुरालापैर्मधुराभाषणैः, समा-
 श्वास्य सम्बोध्य, बाभास्यमानेनातिशयेन शोभमानेन, विमानेन व्योमचानेन, क्रमेण क्रमशः, निजास्पदं
 स्वस्थानम्, आससाद् प्राप ।

अगण्यपुण्यमिति—अनघेन निर्दोषेण शैलेन सदाचारेण पूता पवित्रा, माता विजया, अगण्यं
 पुण्यं यस्य तमपरिमितसुकृतम्, वरेण्यं श्रेष्ठतमम्, तनयं पुत्रम्, उवाच जगाद्, कृतेन विहितेन, रिपोः शत्रोः,
 निपातेन मृत्युना, बत्सरा-न्ते वर्षान्ते, किमु, ते तव, पितुर्जनकस्य, पदं स्थानं राज्यमिति यावत्, भवेत्
 स्यात् ॥ ५४ ॥

प्रसूगिरमिति—इमां पूर्वोक्ताम्, प्रसूगिरं जननीबाणीञ्च ‘मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजन-
 यितारौ’ इत्यमरः, श्रुत्वा समाकर्ण्य, प्रसूतं समुत्पन्नं पृथुकौतुकं विशाङ्ककौतुकं यस्य सः, असी जीवन्धरः,
 तस्या मातुः, भावमाशयम्, विदम् जानम्, एवमित्यम्, उत्तरं प्रतिबचनम्, आदत्त जग्राह ॥ ५५ ॥

कुम्भीन्द्रेति—कुम्भीन्द्रा गजेन्द्रा एव शैलाः पर्वतास्तेभ्यो विगलम्बः पक्ष्मभ्यो वा दावधारा
 मदसन्ततयस्तानिः सभिर्भराणि विभर्तयुक्तानि, चलत्स्वङ्गैरचञ्चलकृपाणैरेव चञ्चलसुगन्धिभ्यः समावृतानि

कूजद्रव्याङ्गकलितानि शरास्त्रितानि
सेनावनानि मम बाणदवा दहन्ति ॥ ५६ ॥
मदीयकरकुण्डली कृतशरासनादुद्रता
पृषत्कमुजगावली रिपुमहीरावामभ्रुवाम् ।
वरस्मितपयोभरी सुरभिर्लां निर्पीय क्षणाद्
ददाति हृदयान्तरे पृथुलशोकहालाहलम् ॥ ५७ ॥

अथवा ।

रजोऽन्धकारप्रथिते रिपूणां वक्त्राब्जकोशीकरणप्रवीणे ।
संयमिशीये सति मे कृपाणी शत्रुश्रियं नेतुमुदारदूती ॥ ५८ ॥
गुणाकरे रणाजिरे मयि स्वन्च्छरासने
पलायितो बलाधिपो निराकृतो धरापतिः ।
स गूर्जरोऽपि जर्जरो भयाकरश्च खेचरो
धृतव्रणश्च कोकूणः क्षणे क्षणे भविष्यति ॥ ५९ ॥

इत्यादितनयवचनेन हस्तस्थमिव राज्यं मन्यमानाया जनन्या रक्षणाय कञ्चन परिवारं
तद्योग्यवस्तुसञ्चयं च तत्सन्निधाववस्थाप्य, कञ्चन कालं वीतशोकया भवत्यात्र स्थायिताम्,

परिवृतानि, कूजद्रव्याङ्गैः शब्दायमानचक्रैरेव शब्दायमानचक्रवाकपक्षिभिः कलितानि सहितानि, शरैर्बाणैरेव
सृणैरन्वितानि सहितानि, सेना एव घनानि सेनावनानि पृतनाकानानि, मम जीवकस्य, बाणदवाः
शरादवागलाः, 'वने वनवह्नौ च दवौ दाव इहेष्यते' इत्यमरः । दहन्ति भस्मसात्कुर्वन्ति । रिलटविशेषणो-
त्थापितरूपकालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥५६॥

मदीयेति—मदीयकरेण मामकीनहस्तेन कुण्डलीकृतं वकीकृतं चक्ररासनं धनुस्तस्मादुद्रता निःसृता,
पृषत्कमुजगावली बाणसर्पसन्ततिः, रिपुमहीरानां शत्रुपार्थिवानां वामभ्रुवो वनितास्तासाम्, सुरभिर्लां
सुगन्धिम्, वरस्मितपयोभरीं मन्दहास्यदुग्धनिर्गम्य, क्षणादल्पेनैव कालेन, निर्पीय पीत्वा, हृदयान्तरे
चित्तमप्ये, पृथुलशोकः प्रचुरस्नेह एव हालाहलविषम्, ददाति समर्पयति । रूपकालङ्कारः । पृथ्वीकृन्दः ॥५७॥

अथवेति—अथवा पञ्चान्तरे ।

रजोऽन्धकारप्रथित इति—रज एव सैन्यसमुत्थितधूलिरेवान्धकारस्तेन प्रथितं प्रसिद्धं तस्मिन्,
रिपूणां शत्रूणाम्, वक्त्राब्जानां मुखकमलानां कोशीकरणे कुङ्कुमीकरणे प्रवीणं दक्षं तस्मिन्, संयदेव-
निशीथं तस्मिन्मुद्राव्री, सति भवति, मे मम, कृपाणी खड्गवह्नरी, शत्रुश्रियं रिपुलक्ष्मीम्, नेतुं समाकृष्टम्,
उदारदूती श्रेष्ठसन्देशहरा, अस्तीति शेषः ॥५८॥

गुणाकर इति—गुणानां शीर्षादीनामाकरस्तस्मिन् गुणस्वनौ, रणाजिरे युद्धाङ्गणे, मयि त्वत्पुत्रे,
स्वनम् शरासनो यस्य तथाभूते शब्दायमानकोदण्डे सति, बलाधिपः सेनापतिः, पलायितः प्रधायितः,
धरापती राजा, निराकृतस्तिरस्कृतः, स प्रसिद्धः, गूर्जरोऽपि गूर्जरजनाधिपोऽपि जर्जरो जीर्णः, खेचरो विद्याधरः,
भयाकरश्च भीतिजनितश्च, कोकूणश्च कोकूणजनपतिश्च, धृतव्रणो धृतेर्मैः, क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम्, भविष्यति ।
मम पुरस्तात् कः स्थानं शत्रुवादिति भावः । पञ्चचामरं कृन्दः 'जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत्'
इति लक्षणात् ॥५९॥

इत्यादीति—इत्यादितनयवचनेन पूर्वोक्तप्रभृतिपुत्रमिरा, राज्यं साम्राज्यम्, हस्तस्थमिव स्वपाणि-
स्थितमिव, मन्यमानाया जानानायाः, जनन्याः सन्निध्याः, रक्षणाय प्राणाय, कञ्चन कमपि, परिवारं परि-
जनम्, तद्योग्यवस्तुसञ्चयम् तदर्थवस्तुसमूहम्, तत्सन्निधौ तत्समीपे, अवस्थाप्य स्थितं कृत्वा, कञ्चन कालं
कमपि समयं यावद्, मयस्था, वीतशोकया निर्गतविषादया सत्वा, अत्र दण्डकारण्यस्थसपोवने, स्थायिताम्

कतिपर्यैरेव दिवसैस्त्वामानेतुं नन्वाद्यं प्रहेष्यामि, इति प्रसवित्रीमाश्वत्थापृच्छ च, वयस्य-
मण्डलैः सह प्रस्थाय राजपुरोपवनमाजगाम ।

मित्राणि तत्र विनिवेश्य स वैश्यवेच-

मादाय राजनगरीं प्रविवेश धीरः ।

रथ्यासु तत्र विश्वरभवरत्नराशि-

सम्पूरितां प्रविततां विपणिं जगाहे ॥ ६० ॥

तत्र हर्म्याङ्गणे सखीभिः सह कन्दुकविहारमनुभवन्त्याः कस्याश्चिन्नोलाद्या हेलावशेन भुवि
पातितं कन्दुकमालद्याश्चर्यविलसः कुरुहर्षसः प्रासादाम्बलम्बिनीं नितम्बिनीमुन्नमितवदन्
विलोकयामास ।

तां कोमलाङ्गीं कुतुकेन पश्यन्कुरङ्गनेत्रीं कुरुवंशकेतुः ।

उन्मीलदाभां नवयौवनेन पुष्पागसङ्काशकुचाममुद्यत् ॥ ६१ ॥

एवं तस्याः सौन्दर्यलहरीनिमग्नमानसः कन्दुकमालोक्यैवमुवाच ।

भाले क्रीडति नीलकुन्तलचये गण्डस्थले कुण्डले

वेण्यां पृष्ठतले स्तनद्वयमुखे हारे चकोरीदृशः ।

हस्ताब्जे मृदुले च कन्दुक भवांश्चिक्रीड वल्गन्मणी-

चञ्चत्कङ्कणशब्दशोभिनि निजस्पर्शारुणश्रीपुपि ॥ ६२ ॥

कृतनिवासया भूयताम्, कतिपर्यैरेव दिवसैः अस्पृशेव वासरीः, त्वां भवताम्, आनेतुं स्वस्थानं प्रापयितुम्,
नन्वाद्यं निजानुजम्, प्रहेष्यामि प्रेषयिष्यामि, इत्येवम्, प्रसवित्रीं मातरम्, आदवास्व सम्बोध, आपृच्छ च
च आमन्त्र्य च, वयस्यमण्डलैर्मित्रसमूहैः, सह सार्धम्, प्रस्थाय प्रस्थानं कृत्वा, राजपुरोपवनं राजपुरनगरो-
द्यानम्, आजगाम सम्प्राप ।

मित्राणीति—तत्रोपवने, मित्राणि सखीन्, विनिवेश्य स्थापयित्वा, धीरो गर्भीरः, स जीवन्धरः,
वैश्यवेचं वणिग्वेचम्, आदाय गृहीत्वा, राजनगरीं स्वपुरीम्, प्रविवेश प्रविशे बभूव, तत्र राजपुर्णाम्, रथ्यासु
प्रधानमार्गेषु, विश्वरत्न विहरन्, नवरत्नराशिभिर्नवरत्नसमूहैः सम्पूरिता सम्भृता ताम्, प्रविततां वितृताम्,
विपणिमापणम्, जगाहे प्रविवेश । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६० ॥

तत्रेति—तत्र विपणीं, हर्म्याङ्गणे भवनाङ्गणे, सखीभिर्वयस्यामिः, सह सार्धम्, कन्दुकविहारं गेन्दुक-
क्रीडाम्, अनुभवन्त्याः कुर्वन्त्याः, कस्याश्चित्, लोलाद्याश्चपललोचनायाः, हेलावशेन क्रीडावशेन, भुवि-
पृथिव्याम्, पातितं मोक्षितम्, कन्दुकं गेन्दुकम्, आलोक्य दृष्ट्वा, आश्चर्येण विस्मयेन, विलसो विभ्रान्तचित्तः,
कुरुहर्षसः कुरुसिंहः, जीवन्धर इति यावत्, प्रासादाम्बलम्बिनीं भवनाग्रभागस्थापिनीम्, नितम्बिनीं
नारीम्, उन्नमितं वदनं यस्य तथाभूतः उन्मुखः सन्, विलोकयामास ददर्श ।

तां कोमलाङ्गीमिति—कुरुवंशकेतुः कौरववंशध्वजः जीवन्धरः, कोमलाङ्गीम् मृदुलशरीराम्, कुरङ्ग-
नेत्रीम् हरिणार्चाम्, नवयौवनेन नूतनतारुण्येन, उन्मीलमूर्तां प्रकटीभवन्तीं आभा दीप्तिवस्थास्ताम्, पुष्पाग-
सङ्काशौ पुष्पागसदृशौ कुचौ स्तनौ यस्यास्ताम्, तां नारीम्, कुतुकेन कौतुहलेन, पश्यन् विलोकयन् सन्,
अमुद्यत् मुग्धो बभूव ॥ ६१ ॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, तस्या नितम्बिन्या सौन्दर्यलहयां लावण्यसन्ततौ निमग्नं निर्लानं
मानसं चित्तं यस्य तथाभूतः, कुरुवंतसः कुरुवंशालङ्कारः, कन्दुकं गेन्दुकम्, आलोक्य दृष्ट्वा, एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण, उवाच जगाद् ।

भाले क्रीडतीति—चकोरीदृशो जीवज्जीवलोचनायाः, भाले ललाटे, नीलकुन्तलचये श्यामलालक-
कलापे, गण्डस्थले कपोलतले, कुण्डले कर्णाभरणे, पृष्ठतले पृष्ठभागे, वेण्यां कबचांस्, स्तनद्वयमुखे वक्षोजङ्गुल-

एषा विम्बाधरी कन्तोः सन्ततं शरवर्षिणः ।

नामभाक्त्वमितीवाङ्गं कन्तुकं त्वामताडयत् ॥६३॥

वदनकमलोन्मीलितस्वेदाम्बुशीकरकोरका

सुरभिलगलच्छासा नासाप्रचञ्चलमौक्तिका ।

स्फुरदुत्कुचा रामा वामालकाकुलितानना

सरसमतनोत्पाण्याघातं यतस्त्वयि तत्कुती ॥६४॥

एवं वदन्मुदा स्वामी तत्सौधाप्रवितर्दिकाम् ।

अलङ्कार पण्यश्रीकूलकृष्णगुणाकरः ॥६५॥

तदानीं कोऽपि वैश्येशः सम्मुखमागत्य सम्मदपूरविस्तारितनयनः प्रसन्नवदनः कुशलप्रभ-
कोरकितवचनः क्रमेण निजप्रस्तावं वितस्ता ।

श्रीमन्सागरदत्त इत्यभिहितः सोऽहं ममेदं गृहं

पत्नी मे कमला सुता च विमला सूत्या किलेषाभवत् ।

विक्रीयेत यदागमे मणिगणः पूर्वस्थितोऽभ्यन्तरं

तं तस्याः पतिमभ्यधुर्जननसज्जम्ने हि कार्तान्तिकाः ॥६६॥

वदने, हारे मीकिकलतायाम्, क्रीडति सति, हे कन्तुक हे गेन्दुक, भवान्, मृदुले कोमले, वल्लभमर्णाभिः
सुगन्धद्रव्यैश्चञ्चन् देदीप्यमानो यः कङ्कणः करबलवस्तस्य शब्देन ध्वनिना शोभिनि शोभमाने, निजस्पर्शेन
स्वामर्शेनारुणश्रियं रक्तलक्ष्मीं पुष्पातीति निजस्पर्शारुणश्रीपुटं तस्मिन्, मृदुले कोमले, हस्ताब्जे च पाणि-
पद्मे च, चिक्रीड क्रीडाङ्कार । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥ ६२ ॥

एषेति—हे कन्तुक हे गेन्दुक, त्वम्, सन्ततं निरन्तरम्, शरवर्षिणां बाणवर्षिणः, कन्तोः कामस्य, नाम-
भाक् नामधेयपुङ्गवः, असीति शेषः, इतीव हेतोः, एषा विम्बाधरी किम्बोडी, त्वां भवन्तम्, अताडयत् हस्तेना-
पीडयत् । उत्प्रेषा ॥ ६३ ॥

वदनकमलोन्मीलितिति—वदनकमले मुखारविन्दे उन्मीलन्तः प्रकटीभवन्तः स्वेदाम्बुशीकरा एव
स्वेदमलिलपृपता एव कोरकाः कुङ्कुमा यस्याः सा, सुरभिलः सुगन्धिगर्लम् निःसरन् श्वासो यस्याः सा,
नासाग्रे प्राणाग्रभागे चञ्चलं चपलं मौक्तिकं मुक्ताफलं यस्याः सा, स्फुरन्ती शोभमानाबुल्लकुचौ पीनपद्मौ
यस्याः सा, वामालकैः कुटिलकेशैराकुलितं समाकीर्णमाननं मुखं यस्याः सा, एवम्भूता रामा ललना, हे
कन्तुक, यतः कारणान्, त्वयि भवति, सरसं स्नेहपुरस्सरम्, पाण्याघातं हस्तप्रहारम्, अतनोत् चकार, तत्
तस्मात्कारणात्, त्वम् कृती सुकृतवान्, असीति शेषः । हरिणोच्छन्दः ॥ ६४ ॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, वदन् कथयन्, पुण्यभिधाः सुकृतलक्ष्म्याः कूलकृष्णास्तटोर्ध्वर्षिणो ये
गुणाः सौन्दर्यादयस्तेषामाकरः खनिः, स्वामी जावन्धरः, स चासी सौवर्धेति तत्सौधस्तज्जवनं तस्याप्र-
वितर्दिकां पुरःस्थितवेदिकाम्, अलङ्कार भूषयामास । तत्रोपविष्ट इति यावत् ॥६५॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, कोऽपि करचन, वैश्येशो वणिग्वरः, सम्मुखं पुरस्तात्,
आगत्य समेत्य, सम्मदपूरेण हर्षसमूहेन विस्तारिते नयने यस्य सः, प्रसन्नं प्रफुल्लं वदनं वक्त्रं यस्य सः,
कुशलप्रशनेन चेमानुयोगेन कोरकितं व्याप्तं वचनं यस्य तथाभूतः सन्, क्रमेण क्रमशः, निजप्रस्तावं
स्वर्कयनिवेदनम्, वितस्ता विततान ।

श्रीमन्निति—हे श्रीमन् हे लक्ष्मीमन्, सोऽहं अबस्युरो वर्तमानः, सागरदत्त इत्यभिहितः सागरदत्त-
नाम्ना प्रसिद्धः, इदमेतत्, मम गृहं निकेतनम्, कमला एतन्नामवती, मे मम, पत्नी वल्लभा, विमला
एतन्नामधेया च, सुता पुत्री, वर्तते इति शेषः, एषा किल विमला, सूत्या युवतिः, अभवत् अजायत ।
हि निश्चयेन, जननसल्लम्ने जन्मशुभवेलायाम्, कार्तान्तिका दैवज्ञाः, यदागमे यदागमे अभ्यन्तरं मध्ये,
पूर्वस्थितः पूर्वविद्यमानः, मणिगणो रत्नसमूहः, विक्रीयेत विक्रीतो भवेत्, तं तस्या विमलायाः, पतिं वल्लभम्,
अभ्यधुः कथयामासुः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥६६॥

इह खलु भवति प्रविष्टमात्रे पूर्वं कदाप्यविक्रीतं बहुलरत्नजालं विक्रीतम् । अतो भवतैव प्रपञ्चातिशायिगुणगुम्भितेन पञ्चशरवज्रनचक्रचुरूपेण काञ्चनसच्छायाकान्तिकोमलेन मदीयनन्दिनी-कन्दलितभास्यकृतावतारेण तस्याः परिणययोग्येन भवितव्यम् । इति तन्निर्बन्धेन, कौरवः कथं कथंचिदनुमेने ।

शुभे मुहूर्ते विमलां कुमारीं जीवन्धरः सागरदत्तवत्साम् ।
सौदामिनीसंनिभगात्रवल्लीं जग्राह पाणौ सति हव्यवाहे ॥६७॥
मूर्तां चमत्कृतिमिव स्फुटदिव्यरूपां
जायामिवाम्बुजशरस्य चकोरनेत्रीम् ।
उन्मीलदुज्ज्वलघनस्तनशोभिताङ्गीं
रागादिमामनुबभूव कुरुप्रवीरः ॥६८॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
विमलालम्बो नाम सप्तमो लम्भः ।

इह खल्विति—खलु निश्चयेन, इह भवने, भवति त्वयि, प्रविष्टमात्रे समागत एव, पूर्वं प्राक्, कदापि जात्वपि, अविक्रीतं न विक्रीतम्, बहुलरत्नजालं प्रभूतमणिमण्डलम्, विक्रीतं क्रेतुभिर्गृहीतम्, अतोऽस्मात्कारणात्, प्रपञ्चातिशायिभिर्विस्तारातिशायिभिर्गुणैर्गुम्भितो युक्तस्तेन, पञ्चशरस्य कामस्य वज्रनचक्रमु प्रतारणपटु रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन, काञ्चनसच्छाया सुवर्णसदृशी या कान्तिदीप्तिस्तया कोमलेन मृदुलेन, मदीयनन्दिन्या मत्पुण्याः कन्दलितभास्येन वृद्धिगतपुष्पातिशयेन कृतो विहितोऽवतारः समागतो यस्य तेन, भवतैव त्वयैव, तस्या विमलायाः, परिणययोग्येन विवाहाहर्णेन, भवितव्यम्, इतीत्यम्, तन्निर्बन्धेन सागरदत्ताग्रहेण, कौरवो जीवन्धरः, कथञ्चित् केन केनापि प्रकारेण, अनुमेने स्वाकृतिं ददौ ।

शुभे मुहूर्ते इति—जीवन्धरः स्वामी, शुभे मुहूर्ते मङ्गलमयवेलायाम्, हव्यवाहे बहो, सति विद्यमाने, सौदामिनीसन्निभा विद्युत्सदृशी गात्रवल्ली शरीरलता यस्यास्ताम्, सागरदत्तेन तत्पित्रा दत्ता समर्पिता ताम्, विमलामेतदभिधानाम्, कुमारीं कन्याम्, पाणौ हस्ते, जग्राह गृह्णाति स्म । उदबोधेति यावत् ॥६७॥

मूर्तामिति—मूर्तां सशरीराम्, चमत्कृतिमिव चमत्कारमिव, स्फुटं प्रकटं दिव्यरूपमलौकिकसौन्दर्यं यस्यास्ताम्, अम्बुजशरस्य कन्दर्पस्य, जायामिव प्रियामिव, चकोरनेत्रीं जीवजीवलोचनाम्, उन्मीलद्वया-मुत्तिष्ठद्भयामुज्ज्वलाभ्यां निर्मलाभ्यां घनस्तनाभ्यां कठोरकुवाभ्याम् शोभितं समलङ्कृतमङ्गं शरीरं यस्यास्ताम्, इमां विमलाम्, कुरुप्रवीरं जीवन्धरः, रागान्मदनोद्वेकात्, अनुबभूव समन्वभूत् । वसन्ततिलका-वृत्तम् ॥६८॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' जीवन्धरचम्पूकाव्याधारे
विमलालम्बो नामाष्टमो लम्भः

नवमो लम्भः

ततो लताङ्गीमनुनीय रामां हित्वा स मित्रैः समगच्छतायम् ।
 शशीव पाकारिदिशावधूटीं नक्षत्रवृन्दैः कमनीयरूपः ॥१॥
 वरचिह्नमेनमवलोक्य बान्धवा मणिभूषणाञ्जिततनुं कुरुद्वहम् ।
 बहुमेनिरे मधुमिवाङ्कुरस्फुरस्फुटचूतपल्लवकुलं वनप्रियाः ॥२॥
 तत्र कोऽपि सहस्राग्रवीदिदं बुद्धिपेणविदितो विदूषकः ।
 सप्रहासमतिविस्तृतेक्षणं फुल्लगण्डयुगलं कुरुद्वहम् ॥३॥
 अन्यैरुपेक्षितां कन्यां पाणीकृत्य प्रमोदतः ।
 सखे निर्लज्जयात्मानं कृतार्थमिव मन्यसे ॥४॥
 भवाञ्छलाध्यस्तदामित्रं व्यूढा चेत्सुरमञ्जरी ।
 नरविद्वेषगम्भीरी नवतारुण्यमञ्जरी ॥५॥

इति तद्वचनभङ्गी निशान्य मन्दस्मितकौरकितवदनः कुरूपञ्जवदनः, 'अथ गच्छ तामत्रत्यकाम-

ततो लताङ्गीमिति—ततस्तदनन्तरम्, कमनीयं मनोहरं रूपं सौन्दर्यं यस्य तत्राभूतः, सोऽयं जीवन्धरः, पाकारिदिशावधूटीं प्राचीप्रियाम्, हित्वा त्यक्त्वा, नक्षत्रवृन्दैरुदयवृन्दैः, शशीव चन्द्र इव, लताङ्गीं कृशाङ्गीम्, रामां विमलाभिधानां प्रियाम्, अनुनीय प्रेम्णा सन्तोष्य, हित्वा त्यक्त्वा, मित्रैर्वयस्यैः, समगच्छत संगतो बभूव ॥ १ ॥

वरचिह्नमिति—बान्धवाः सखायः, वरचिह्नं वरचिह्नोपेतम्, मणिभूषणै रत्नालंकारैरञ्जिता शोभिता तनुः शरीरं यस्य तम्, कुरुद्वहं जीवन्धरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, अङ्कुरेषु नवप्ररोहेषु स्फुरं यथा स्वात्तया स्फुटाः प्रकटा ये चूतपल्लवा आञ्जकिसलयास्तैः कुलं व्याप्तम्, मधुं वसन्तम्, वनप्रिया इव कोकिला इव, बहुमेनिरे श्रेष्ठं मन्यन्ते स्म । मधुभाषिणीकृतम् ॥ २ ॥

तत्रेति—तत्र मित्रेषु, बुद्धिपेण इति विदितो बुद्धिपेणविदितो बुद्धिपेणनामा, कोऽपि कश्चिदपि, विदूषकः प्रहसनशीलः, सप्रहासं खड्गवृक्षम्, अतिविस्तृते दीर्घतरे ईदृशे यस्मिन् कर्मणि यथा स्वात्तया, फुल्लं हर्षेण विकसितं गण्डयुगलं कपोलयुगलं यस्य तम्, कुरुद्वहं जीवकम्, इदं वक्ष्यमाणम्, सहसा भटिति, अग्रवीरजगात् । छन्दः पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अन्यैरिति—हे सखे हे मित्र, अन्यैरितरैः, उपेक्षितामनङ्गीकृताम्, कन्यां पतिवराम्, प्रमोदतो हर्षेण, पाणीकृत्य स्वीकृत्य निर्लज्जं मित्प्रपम्, आत्मानं स्वम्, कृतार्थमिव कृतकृत्यमिव, मन्यसे वेत्सि ॥४॥

भवानिति—नरविद्वेषेण मनुष्यमात्रद्वेषेण गम्भीरी प्रगल्भा, नवतारुण्यमञ्जरी प्रत्यग्रयौवनमञ्जरी, सुरमञ्जरी एतदभिधाना वणिकपुत्री, व्यूढा परिणीता, चेन्नदि, तदा तर्हि, भवान् त्वम्, रत्नायः प्रशंसार्हः, भवेदिति शेषः ॥ ५ ॥

इति तद्वचनभङ्गीमिति—इति पूर्वोक्तम्, तस्य बुद्धिपेणस्य वचनभङ्गी वाणीपरम्पराम्, निशान्य श्रुत्वा, मन्दस्मितेन मन्दहास्येन कौरकितं कुङ्कुमलितं वदनं वचनं यस्य सः, कुरूपञ्जवदनः कुरूपं शशिद्वहः, जीवन्धर इति वाच्यं, अथ एव अभिव्यक्तिं दिवस एव, तां सुरमञ्जरीम्, अत्र मनोऽत्रत्यः स वाली कामकोट-

कोष्ममानेभ्यामीति प्रतिज्ञाय, प्रज्ञाघेसरस्तत्परिणयोपायं मनसा चिन्तयन्, क्रमेण यक्षमन्त्रमेव तत्समर्थापनतन्त्रं निश्चिकाय ।

निर्याय तस्मादारामान्मर्यादातीतकौशलः ।

वार्धकं रूपमास्थाय विवेश पुरि कौरवः ॥६॥

विरलदशनपङ्क्तिः कम्पमानाङ्गयष्टिः

प्रतिकलनिमिषेणास्पष्टदृष्टिः स वृद्धः ।

गलविकसितकासः श्लेष्मस्वण्डं वमन्सन्

पलितविरलकेशो दण्डचारी चचार ॥७॥

तत्र रथ्यासु प्रविशन्तम्, भुजगनिर्मुक्तनिर्मोकनिकाशचर्मविचित्रम्, पुरो हस्तावलम्बित-
दण्डेन पश्चादतिकुञ्जतनुदण्डेन समीचीकं कार्मुकं तुलयन्तम्, शुक्तिकाभस्मधवलपलितकेशपाशेन
तिरोवेपथुकलितेन मस्तकेन पूर्वतनरूपस्मरणाधुनातनरूपनिरीक्षणजनिताद्भुतवशेन मनुमाहात्म्यं
शिरसा श्लाघमानमिव विराजमानम्, गलरन्ध्रनिरुद्धश्लेष्मस्वण्डान्यतिप्रयत्नेन कुहकुहारावेण
सहानवरतमुद्गमन्तम्, स्थाविरं रूपमादधानमपि शनैः शनैर्गच्छन्तम्, सुरमञ्जरीप्रासिद्धीभूतायां
जरायामभीकमपि जराभीरुम्, इमं स्थविरमवलोक्य, पौरेषु केचिद्वैराग्यपरायणाः, इतरे विलस-
त्करुणाः, सम्बभूवुः ।

रथेति तत्र, आनेष्यामि प्रापयिष्यामि, इतीत्यम्, प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कृत्वा, प्रज्ञाघेसरो विद्वच्छेष्टः, तस्याः
सुरमञ्जरीः, परिणयस्य विवाहस्योपायः साधनं तम्, मनसा चेतसा, चिन्तयन् विचारयन्, क्रमेण क्रमशः,
यक्षमन्त्रमेव सुदर्शनप्रदत्तमन्त्रमेव, तत्समर्थापने तदप्रापणे तन्त्रं साधनभूतम्, निश्चिकाय निरणैपान्
'विमाया चेः' इति कुत्वम् ।

निर्यायेति—मर्यादां सीमानमतीतं मर्यादातीतं तथाभूतं कौशलं चातुर्यं यस्य सः, कौरवो
जीवन्धरः, तस्मात्पूर्वोक्तान्, आरामादुपवनात्, निर्याय निर्गत्य, वार्धकं वृद्धसम्बन्धि, रूपं वेपम्, आस्थाय
पुत्रा, पुरि नगरे, विवेश प्रविष्टः ॥ ६ ॥

विरलदशनपङ्क्तिरिति—विरला साम्तरा दशनपङ्क्तिर्दन्तपङ्क्तिर्यस्य सः, कम्पमाना वेपमाना-
ङ्गयष्टिः शरीरलता यस्य सः, प्रतिकलनिमिषेण प्रतिक्षणपथमपातेन, अस्पष्टानुदाटितप्राया दृष्टिर्यस्य सः,
गलादकण्ठाद्विकसिनः प्रकटितः कासो 'त्वांसी' इति प्रसिद्धो यस्य सः, श्लेष्मस्वण्डं कफशकलम्, वमन्
प्रकटयन्, पलिताः शुक्ला विरलाश्च साम्तराश्च केशाः कचा यस्य तथाभूतः स कुत्रिमः, वृद्धः स्थविरः,
दण्डेन चरतीत्येवं शीलो दण्डचारी यष्टिचारी सन्, चचार चलति स्म । मालिनीच्छन्दः ॥ ७ ॥

तत्र रथ्यास्त्विति—तत्र नगरे, रथ्यासु मार्गेषु, प्रविशन्तं प्रवेशं कुर्वन्तम्, भुजगेन सर्पेण निर्मुक्त-
स्थक्तो योः निर्मोकः कम्पुकस्तेन निकाशं सदृशं यत्त्वर्मा त्वक् तेन विचित्रितं विचित्रां दृशां प्राप्तम्, पुरोऽग्रे,
हस्तेन पाणिनावलम्बितो धृतो दण्डो येन, पश्चात्पृष्ठभागे, अतिकुञ्जः कुटिलीभूतो वस्तनुदण्डः शरीरदण्ड-
स्तेन, समीचीकं सप्रत्यङ्गम्, कार्मुकं धनुः, तुलयन्तं सदृशं कुर्वन्तम्, शुक्तिकाभस्मेव मुक्तास्फोटभूतिरिव
धवलो बल्लः पलितकेशपाशो जराशुक्लकचसमूहो वर्त्मस्तेन, तिरोवेपथुना तिथेः कम्पनेन, कलितं सहितं तेन,
मस्तकेन शिरसा, पूर्वतनरूपस्य वार्धक्यपूर्वकालोत्पन्नसौन्दर्यस्य स्मरणं ध्यानम्, अधुनातनरूपस्य वर्तमान-
कालिकसौन्दर्यस्य निराकरणं समवलोकनञ्च ताभ्यां जनितं समुत्पन्नं यद्भुतमाश्चर्यं तस्य वशेन विघ्नतया,
मनुमाहात्म्यं देवप्रदत्तरूपपरिवर्तनमन्त्रप्रभावम्, शिरसा मूर्ध्ना, श्लाघमानमिव प्रशंसन्तमिव, विराजमानं
शोभमानम्, गलरन्ध्रे कण्ठविधरे निरुद्धानि प्रतिहतगतीनि वाणि श्लेष्मस्वण्डानि कफशकलानि तानि,
अतिप्रयत्नेन भूरिप्रयासेन, कुहकुहारावेण कासज्जन्माध्यस्तशब्दविशेषेण, सह साकम्, अनवरतं निरन्तरम्,
उद्गमन्तं प्रकटयन्तम्, स्थाविरं स्थविरस्येर्दं स्थाविरं वृद्धसम्बन्धि, रूपं वेपम्, आदधानमपि धृतवन्तमपि,
शनैः शनैर्गच्छन्तम्, गच्छन्तं व्रजन्तम्, सुरमञ्जरीं पृतन्मामवङ्गभावाः प्राप्तीं दूतीभूतायां घेटीं रूपायाम्,
जरायां वृद्धावस्थायाम्, अभीकमपि निर्भयमपि पथे कामुकमपि, जराभीरुं वार्धक्यमययुक्तम्, इममेतम्, स्थविरं

क्रमेण सोऽयं कपटद्विजातिवृद्धो गृहद्वारमुषं प्रपेदे ।

यस्यान्तराले सुरमञ्जरी सा चकास्ति चञ्चलमणिदीपिकेव ॥८॥

तत्र दीवारिकाभिः किमन्नागमनफलमिति पृष्ठः कुमारीतीर्थमागमनफलमिति प्रत्युत्तरेणाट्ट-
हासमेदुरवदनान्प्रातिहारिकाजनान् विदधानः कृपया ताभिरनिरुद्धोऽपि कामदेवस्तन्मन्दिरान्तर-
मगाहिष्ट ।

अन्तः कासाञ्जन स्त्रीणां मा मेति प्रतिषेधनम् ।

अभृण्मन्त्रिवा बाधिर्यादाधिवेश शनैः शनैः ॥९॥

तदनु भयाकुलाः काञ्चन कमललोचनाः क्लमकणात्कारिन्पुनरवमुत्तरितदिगन्तराः सत्वरगम-
नवशेन वल्गात्कुचकलशसन्ताड्यमानव्यालोलमुक्ताहाररुचिबीचिप्रकाशितसदनभागाः परिचलित-
कचनिकयचरिचरसुममालिकानिषण्णोद्गीनमिलिन्दमञ्जुमङ्गारवाचालाः कूजत्काञ्चीकलापाः सुरमञ्जरी-
समक्षमेत्य सगद्गदमेवमवादिषुः ।

वृद्धद्विजः कश्चिदपूर्वदृष्टो रुद्धोऽपि गेहान्तरमाधिवेश ।

इतीयमालोवचनं निराम्य तं द्रष्टुमागात्कुतुकेन नुमा ॥१०॥

वृद्धम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, पारेषु नागरिकेषु, केचित् केऽपि, वैराग्यपरायणा विरक्तितत्पराः, इतरेऽप्ये, विलसन्ती
शोभमाना कलगा दया येषां तथाभूताः सन्तः, सम्भवतः पुरज्वायन्त ।

क्रमेण सोऽयमिति—सोऽयं पूर्वोक्तः, कपटेन व्याजेन द्विजेषु विप्रेषु अतिवृद्धः स्थविरतरः,
वृद्धमाक्षणवेषधारी जीवन्धर इति यावत्, क्रमेण क्रमशः, गृहद्वारमुषं भवनप्रवेशमार्गभूमिम्, प्रपेदे प्राप,
यस्य गृहस्य, अन्तराले मध्ये, सा महनीयकान्तिमण्डिता, सुरमञ्जरी काम्यमाना प्रियतमा, चञ्चलमणि-
दीपिकेव देदीप्यमानमणिदीपिका यथा, चकास्ति शोभते ॥८॥

तत्र दीवारिकाभिरिति—तत्र सुरमञ्जरीभवने, द्वारे भवा दीवारिका द्वारपालिम्यस्ताभिः, अत्र
भवनाभ्यन्तरे, आगमनफलमागतिप्रयोजनम्, किम् किमात्मकम्, इत्येवं प्रकारेण, पृष्ठोऽनुयुक्तः, कुमारीतीर्थं
तीर्थक्षेत्रविशेषः, पक्षे कुमारी सुरमञ्जरेव तीर्थमिति कुमारीतीर्थम्, आगमनफलमागतिप्रयोजनम्, समा-
न्तीति शेषः, इति प्रत्युत्तरेण प्रतिवचनेन, अट्टहासेन सशब्दहसितेन मेदुरं मिलितं वदनं मुखं येषां तथा-
भूतान्, प्रातिहारिकाजनान् द्वारपालिकालोकान्, विदधानः कुर्वाणः, कृपया दयया, ताभिर्दीवारिकाभिः,
अनिरुद्धोऽपि अनिवारितप्रवेशोऽपि, कामदेवो जीवन्धरः पक्षेऽनिरुद्धोऽपि अनिरुद्धपुनरहितोऽपि, कामदेवः
प्रयुग्मः इति विरोधः परिहारस्तूकः, तन्मन्दिरान्तरं तज्जवनमप्यम्, अगाहिष्ट प्रविवेश ।

अन्तरमिति—अन्तर्मध्ये, कासाञ्जन कासामपि, स्त्रीणां नारीणाम्, मा मा अत्र प्रवेशं मा कुद,
इति, प्रतिषेधनं निषेधाक्षरम्, बाधिर्यान् अवगमनशक्तिरहितत्वात्, अभृण्मन्त्रिवानाकर्णयन्निव, शनैः शनैर्मन्दं
मन्दम्, आधिवेश प्रविष्टोऽभूत् ॥९॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, भवेन प्राप्तेनाकुला व्याघ्राः, काञ्चन का अपि, कमललोचनाः पद्माक्ष्यः,
क्लमकणात्कारिणां क्लमकणशब्दकारिणां नूपुराणां मञ्जीरकाणां रवेण शब्देन, मुत्तरितं याचलितं दिगन्तरं
काष्ठान्तरालं वामिस्ताः, सत्वरगमनवशेन शीघ्रगतिनिष्पतया, वल्गावृन्त्यां वलवृन्त्यां कुचकलशान्यां स्तन-
वदोत्राभ्यां सन्ताड्यमानाः पांडवमाना ये व्यालोलाम्बुजाला मुक्ताहारा मौक्तिकदामानि तेषां रुचिबीचिभिः
कान्तिपरम्पराभिः प्रकाशिताः शोभिताः सदनभागा भवनप्रवेशा वामिस्ताः, परिचलितेषु कम्पितेषु कच-
निकयेषु कैमसमूहेषु रुचिरा मनोहरा वा सुममालिकाः पुष्पकजस्तासु पूर्वं निषण्णाः स्थिताः परचातुर्द्वीया
उत्पलिता ये मिलिन्वा अमरास्तेषां मञ्जुकङ्कारेण मनोहरकङ्कारेण वाचालाः कृतशब्दाः, कूजन्तोऽम्बक-
शब्दं कुर्वन्ताः काम्पीकलापा मेकलासमूहा वासां तास्तथाभूताः सत्वाः, सुरमञ्जरीसमं सुरमञ्जरी-
समं पुरस्तात्, एव गत्वा, सगद्गदं गद्गदस्वरसहितं यथा स्वात्तया, एवं वचनमाजप्रकारेण, अवादिषु-
मिनेषितकचः ।

वृद्धद्विज इति—पूर्वं न दृष्ट इत्यपूर्वदृष्टोऽनवलोकितापूर्वः, करिचलोऽपि वृद्धद्विजः स्थविरविप्रः,

द्विजातिवृद्धं पुरतो निषण्णं बुभुक्षितं वीक्ष्य सरोरुहाक्षी ।

समाविदेशाथ सखीसमाजं तद्भोजनाय प्रचुरादरेण ॥११॥

तदनु यथाविधि सहर्षं भुक्तवन्तं सखीजनैरन्तिकमानीतं तमेनमग्रासनमधिरोप्य, 'कुतो भवानागतः पुनः कुत्र गमिष्यसि' इति, सा सुरमञ्जरी मञ्जुलवचनचातुरीविजितपिकस्वरमाधुरी स-
कौतुकं पप्रच्छ ।

इति गिरं समवेत्य कथञ्चन स्थविर एवमुवाच शनैः शनैः ।

सुरुचिराधरि पृष्ठत आगतः पुरत एष गमिष्यति मानिनि ॥१२॥

इति वचनं निशम्य, विशालतरहासविशदबदनान् पार्श्ववर्तिजनानवलोक्य, द्विजातिवृद्धः
'किमिति मामकीनवार्धक्यजनितविपरीततां हसन्ति भवत्यः, क्रमेण भवतीनामप्येषा भविष्यति'
इत्यवादीत् ।

पुनः पप्रच्छ मोदेन क गन्तव्यं त्वयेति सा ।

यत्र कन्यापरिप्राप्तिस्तत्रेत्ययमभाषत ॥१३॥

वयसा वपुषा च वृद्ध एषो मनसा नेति गिरापि मेदुरा ।

स्वयमभ्यवहृत्य सा कुमारी पुनरागत्य वभाण सादरम् ॥१४॥

रुद्धोऽपि वारितगमनोऽपि, गेहान्तरं भवनमभ्यस्य, आविवेशं प्रविष्टः, इति पूर्वं प्रकारम्, आर्त्तावचनं सखीवचनं,
निशम्य श्रुत्वा, कुतुकेन कुतूहलेन, मुग्धा प्रेरिता, इत्थं सुरमञ्जरी, तं वृद्धद्विजनम्, प्रहृमबलोकयितुम्,
आगादाजगाम ॥१०॥

द्विजातिवृद्धमिति—अथागमनानन्तरम्, पुरतोऽग्रे, निषण्णं समासीनम्, बुभुक्षा लज्जिता यस्य तं
क्षुधाबुक्तम्, द्विजातिवृद्धं विप्रस्थविरतरम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, सरोरुहाक्षी कमलनयना, सुरमञ्जरी, प्रचुरादरेण
महाविनयेन, तद्भोजनाय तं भोजयितुम्, सखीसमाजं वयस्यावृन्दम्, समादिदेश समाहातवती ॥११॥

तदनु यथाविधीति—तदनु तदनन्तरम्, यथाविधि विष्णुसारेण, सहर्षं साधनम्, भुक्तवन्तं
कृतभोजनम्, सखीजनैः सहचर्यासमूहेः, अन्तिकं निकटम्, आनीतं प्रापितम्, पुनं तं पूर्वोक्तवृद्धम्, अग्रासनं
भेदासनम्, अधिरोप्याधिष्ठाप्य, भवान्, कुतः कस्मात्स्थानात्, आगतः समायातः, पुनर्भूतः, कुत्र कस्मिन्
स्थाने, गमिष्यसि गमिष्यसि, इत्येवं प्रकारेण, मञ्जुलवचनचातुर्या मनोहरबोधैर्दृष्ट्या जिता पराभूता
पिकस्वरमाधुरी कोकिलालापमधुरिमा यथा तथाभूता, सुरमञ्जरी, सकौतुकं कुतूहलसहितं यथा स्वासथा,
पप्रच्छ पृच्छति स्म ।

इति गिरमिति—स्थविरो वृद्धरूपधरो जीवन्मूर्च्छः, इति पूर्वोक्तप्रकारान्, गिरं सुरमञ्जरीभारतीम्,
कथञ्चन केनापि प्रकारेण, समवेत्य निश्चित्य, शनैः शनैर्मन्दं मन्दम्, एवं वचनसाधनकारेण, उवाच जगाद ।
हे सुरुचिराधरि ! हे शोभनप्रधानम् ! हे मानिनि हे मानवति, एष जनाः, पृष्ठतः पश्चात्पदेशात्, आगतः
सम्प्राप्तः, पुरतोऽग्रे च गमिष्यति गमिष्यति ॥१२॥

इति वचनमिति—इति पूर्वोक्तं, वचनं वार्ताम्, निशम्य समाकर्ण्य, विशालतरहासेन सुविस्तृत-
हसितेन विशदानि धवलानि बदनानि वक्त्राणि येषां तथाभूताम्, पार्श्ववर्तिजानां निकटस्थजानां,
अवलोक्य दृष्ट्वा, द्विजातिवृद्धो विप्रातिस्थविरः, 'भवत्यो वृद्धम्, मामकीनेन भवत्येव वार्धक्येन स्थविरत्वेन
जनिता समुपजा या विपरीतता विपर्यस्तबुद्धिता ताम्, इतीत्यम्, किं केन कारणेन, हसन्ति हसथ', क्रमेण
क्रमशः, भवतीनामपि शुष्माकमपि, एषा विपरीतता, भविष्यति, इत्येवम्, अवधीत् जगाद ।

पुनः पप्रच्छेति—सा सुरमञ्जरी, त्वया भवता, क्व कुत्र, गन्तव्यं यास्तव्यम्, इतीत्यम्, मोदेन
हर्षेण, पुनर्भूतः, पप्रच्छ अनुपुक्तो स्म, अयं वृद्धः, यत्र कस्मिन् स्थाने, कन्यापरिप्राप्तिः पतिविराड्भ्यः,
भवेदिति शेषः, तत्र तस्मिन् स्थाने, गन्तव्यम्, इतीत्यम्, अभाषत जगाद ॥१३॥

वयसा वपुषेति—एष जनाः, वयसा दृष्ट्वा, वपुषा च शरीरेण च, वृद्धो जीर्णः, अस्ति, मनसा

इदानीं भवतो यत्र वाङ्मावह्यविरोहति ।

तत्राशु गन्धतां भद्रं द्विजवर्षं महामते ॥१५॥

इति तस्या मन्दस्मितचन्द्रिकाभेदुरवदनचन्द्रिसुधासारायमाणवचोधारां 'साधु-साधु सुधु-सम्' इति प्रशंसमानः, करेण यष्टिमात्मन् कृष्णदुःखाय प्रस्वलयन्, तदीयविकचविकचिकलकुसुम-कुलसुरमिलहंसतूलशयनाधिरोहणाय प्रयतमानः, तत्र हस्तावलम्बनवशेन तन्निवारणपरं चेटीनिकरं निवारयन्त्या सुरमञ्जरी सहर्षमनुमतः, स द्विजवृद्धः क्रमेण सुखाप ।

वृद्धं तं तरुणीविलासरसिकं वीक्ष्येव भासां पति-

वृद्धः सन्धरमक्षमाधरगुहाकेलीगृहं प्राविशत् ।

वारुण्याः किलसंगमाय रसिकः स्फाराङ्गरमाञ्जितः

कन्दर्पोऽपि शरासनं करतले चक्रे पृषत्कैः सह ॥ १६ ॥

तदनु सकलजनतादृष्टिरोधकरे तिमिरनिकरे विजृम्भिते, तमालान्ति सकलतरवः, पिक-जालन्ति विहंगमाः, नीलाचलन्ति भूमिधराः, मल्लुकान्ति निखिलवनमृगाः, कालिन्दीमनुकुर्वन्ति निम्नगाः, इति लोकस्य विभ्रमो बभूव ।

चेतसा, न, इति गिरापि वाण्यापि, मेदुरा मिलिता, तथा निवेद्यन्तीति यावत्, सा कुमारी सुरमञ्जरी, स्वयम्, अन्यवद्वन् भोजनं कृत्वा, पुनर्भूयः, आगत्य समेत्य, सादरं ससम्मानं यथा स्वात्तया, वभाण जगाद् ॥१४॥

इदानीमिति—इदानीमधुना, भवतः श्रीमतः, वाङ्मावह्यं इच्छालता, यत्र यस्मिन् स्थाने, अधिरोहति समधिकृता भवति, हे महामते हे महाप्राज्ञ, द्विजवर्षं विप्रप्रधान, भद्रं साधु, तत्र तस्मिन् स्थाने, आशु शीघ्रम्, गन्धताम् प्रयत्नाम्, भवनेति शेषः ॥१५॥

इति तस्या इति—तस्याः सुरमञ्जरीः, इति पूर्वोक्तप्रकारम्, मन्दस्मितं मन्दहसितमेव चन्द्रिका उधोत्सवा तथा मेदुरो मिलितो यो वदनचन्द्रो मुखचन्द्रमास्तस्य सुधासारायमाणो पीयूषसारवदा-चरन्तो वा वचोधारा वार्णासन्ततिस्ताम्, साधु साधु भेदं भेदम्, सुधुक्तं शोभनं गदितम्, इतीत्यं प्रशंसमानः श्लाघमानः, करेण हस्तेन, यष्टिं लघुङ्किकाम्, आलम्ब्य समाभित्य, कृष्णद् दुःखात्, उत्थाय समुत्थितो भूत्वा, प्रस्वलयन् प्रपतन्, हंसतूलस्य शयनं हंसतूलशयनं, विकचानि प्रस्फु-टानि यानि विकचिकलकुसुमकुलानि सुदुलदलपुष्पविशेषनिकुरम्बाणि तैः सुरमिलं सुगन्धि, तदीयं सुरमञ्जरीसम्बन्धि विकचविकचिकलकुसुमकुलसुरमिलं यद् हंसतूलशयनं तस्मिन् अधिरोहस्तस्मै, प्रयतमानः प्रयत्नं कुर्वाणः, तत तस्मिन् कार्ये, हस्तावलम्बनवशेन हस्ताभयनिमित्तेन, तन्निवारणपरं तत्प्रतिषेधतत्परम्, चेटीनिकरं दार्ढ्यासमूहम्, निवारयन्त्या निषेधयन्त्या, सुरमञ्जरी, सहर्षं सप्रमोदम्, अनुमतः प्राप्तानुज्ञः, स पूर्वोक्तः, द्विजवरो विप्रोत्तमः, जीवन्धर इति यावत्, क्रमेण क्रमशः, सुखाप शिरवे ।

वृद्धं तं तरुणीति—तं पूर्वोक्तम्, वृद्धं स्वविरम्, तरुणीविलासे युवतिसम्भोगे रसिकं सस्नेहम्, वीक्ष्येव समबलोभ्येव, वृद्धः परिणतः, भासां पतिः सूर्यः, वारुण्याः पश्चिमदिगङ्गनायाः, संगमाय समुपभो-गाय, रसिको रसयुक्तः, स्फारेण महताङ्गरागेण विलेपनेमाञ्जितः शोभितः सन्, चरमक्षमाधरस्यास्तावलस्य गुह्येव द्र्येव केलीगृहं क्रीडाभवनम्, प्राविशत् प्रविवेश, किलेति सम्भावनायाम्, कन्दर्पोऽपि कामोऽपि, पृषत्कैर्बाणैः, सह साकम्, शरासनं धनुः, करतले हस्ततले, चक्रे कृतवान्, धरति स्मेति यावत् ॥१६॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, सकलजनताया निखिलजनसमूहस्य दृष्टिरोधकरे इगवरोध-विधायाके, तिमिरनिकरे ध्वान्तसमूहे, विजृम्भिते वृद्धिकृते सति, सकलतरवो निखिलवृक्षाः तमालान्ति तापिच्छवृक्षा इवाचरन्ति, विहंगमाः शकुनयः पिकजालन्ति कोकिलकलापा इवाचरन्ति, भूमिधराः पर्वताः, नीलाचलन्ति अज्जनगिरय इवाचरन्ति, निखिलवनमृगा अखिलविपिनजन्तवः, मल्लुकान्ति मृगा इवाचरन्ति, निम्नगाः सरितः, कालिन्दी यमुनाम्, अनुकुर्वन्ति विडम्बयन्ति, इतीत्यम्, लोकस्य जनस्य, विभ्रमः सम्बेहः, बभूव ।

ततः पूर्वाचलप्रान्ते बभौ कुमुदबान्धवः ।

ध्वान्तसिन्धुरसंज्ञोभयगोन्द्रः कुन्दनिर्मलः ॥ १७ ॥

ततो बृद्धः सोऽयं भुवनमहितां गानपदवी-

म्रतानीत्सानन्दं मधुरसनिष्यन्दभरिताम् ।

स्वगेशः कन्यायाः परिणयकलाकालकलितां

निशम्यायं जीवन्धर इति शशङ्के सुनयना ॥ १८ ॥

तदनु सा सुरमञ्जरी सहर्षमुत्थाय, अकूजत्काञ्चीकलापमगुञ्जन्मञ्जीरमचलितकरबलयं सखीजनान्पुरोधाय मन्दं मन्दं तदीयशयनोपकण्ठमासाद्य, प्रवयसः पुरतो वयस्याजनं विधाय, स्वयमपि पश्चाद्भागमलङ्कुर्वन्ती, मालतीलतानां पृष्ठतो रत्नवल्लीव विराजमाना, चकोरनयना भुवनमोहनं गानं शुश्राव ।

तावत्समाप्य चतुरः कलगानलीलां

द्राक्सामगीतमुदयुक्तं स मञ्जु गातुम् ।

भुत्वा कुरङ्गनयनाः कुतुकेन पूर्वं

गीतं पठेति परितः परिवव्रुरेनम् ॥ १९ ॥

कुमारी मम तोषाय भवत्यः कल्पयन्ति चेत् ।

गायते मधुरं गानमिति वाचमुवाच सः ॥ २० ॥

ततः पूर्वाचलप्रान्त इति—ततस्तदनन्तरम्, पूर्वाचलप्रान्ते पूर्वगिरिसमीपे, ध्वान्तं तिमिरमेव सिन्धुरो गजस्तस्य संज्ञोभाव आसाद्य भयगोन्द्रः सिंहः, कुन्दनिर्मलो माण्यकुसुमावदातः, कुमुदबान्धवो रजनीकरः, बभौ शुश्रुभे ॥ १७ ॥

ततो बृद्ध इति—ततस्तदनन्तरम्, सोऽयं पूर्वोक्तः, बृद्धः स्वविरः, स्वगानार्माद् स्वगोद् तस्य स्वगेशो विद्याधरेन्द्रस्य गरुडवेगस्य, कन्यायाः पतिवराया गन्धर्वदत्ताया इति यावत्, परिणयकलाया विद्याहोस्तवस्य काले समये कलितां कृताम्, भुवनमहितां लोकप्रशंसिताम्, मधुरसस्य निष्यन्देन द्रवेण भरितां पूर्णाम्, गानपदवीं संगीतपद्धतिम्, सानन्दं सप्रमोदं यथा स्वात्तया, अतार्तात् विस्तारयामास, तां गानपदवीम् निशम्य समाकर्ण्य, अभवेत् बृद्धः, जीवन्धरो गन्धोत्कटसूनुः, अस्तीति, सुनयना सुदृष्टिः सुरमञ्जरी, शशङ्के शङ्कितवती । शिखरिणीच्छन्दः ॥ १८ ॥

तदनु सा सुरमञ्जरीति—तदनु तदनन्तरम्, चकोरनयना जीवन्जीवलोचना, सा सुरमञ्जरी, सहर्षं सानन्दं यथा स्वात्तया, उत्थाय समुत्थिता भूत्वा, अकूजन् शब्दमकुर्वाणः काञ्चीकलापो मेखलादाम यस्मिन् कर्मणि तत्, अगुञ्जत् शिञ्जानमकुर्वत् मञ्जोरं यस्मिन् कर्मणि तत्, अचलितः सुस्थिरः करबलयो हस्तकटको यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्वात्तया, सखीजनान् वयस्याजनान्, पुरोधायग्रेकृत्वा, मन्दं मन्दं यथा स्वात्तया, तदीयशयनोपकण्ठं बृद्धशय्यासमीपम्, आसाद्य प्राप्य, प्रवयसो बृद्धस्य, पुरतः पुरस्तात्, वयस्या-जनं सखासमूहम्, विधाय कृत्वा, स्वयमपि स्वतोऽपि, पश्चाद्भागं पृष्ठप्रदेशम्, अलङ्कुर्वन्ती शोभयन्ती, मालतीलतानां मल्लीबल्लीनाम्, पृष्ठतः पश्चात्, रत्नवल्लीव मणिबल्लीव, विराजमाना शोभमाना, सती, भुवनमोहनं जगन्मोहनकारणम्, गानं संगीतम्, शुश्राव शृणोति स्म ।

तावत्समाप्येति—तावत् यावत्सुरमञ्जरीतच्छय्यासमीपमाजगाम तावत्, चतुरो विदग्धः, स बृद्धः, कलगानकलां मधुरसङ्गीतवैदग्धीम्, समाप्य समाप्तां कृत्वा, द्राम् कटिति, मञ्जु मनोहरम्, सामगीतं सामरूपगानम्, गातुम्, उदयुक्तं उद्यतो बभूव, कुरङ्गनयना खगलोचनाः, भुत्वा निशम्य, पूर्वं प्राङ्गीतम्, पठ निगद, इति ब्रुवाणा इति शेषः, एनम् जीवन्धरम्, कुतुकेन कुतूहलेन, परिवव्रुः परितो वृण्वन्ति स्म । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १९ ॥

कुमारीमिति—भवत्यो यूयम्, चेद्यदि, मम बृद्धस्य, सन्तोषाय तोषाय, कुमारीं काञ्चित्पतिवराय,

१ विद्याधरस्य । २ तदीयशयनसदनोपकण्ठं व० ।

तदनन्तरं तद्वचनं निशम्य हसन्तीषु सकलासु वामनयनासु यथावयं निवृत्त्य निद्रामुद्रां दधानासु, सा सुरमञ्जरी जीवन्धरस्मरणजनितसन्तापेनाक्रान्ततनुलता क्रमेण पल्लवशयनमधिशिष्ये ।

तदनु पूर्वाणि पूर्वधराधरे विलसति प्रभुरारुणमण्डले ।

द्विजवरस्य समीपमुपागता मधुरवागवदत्सुरमञ्जरी ॥२१॥

शास्त्रेषु केषु भवतः कुशलत्वमार्य

सङ्गीतराक्षवदमन्वगुणान्पुरारो ।

गाने मनोज्ञमधुरे भवतः समानो

लोकत्रये न हि विना खलु जीवकेन ॥२२॥

इति तस्या अनुयोगं द्विजवृद्धोऽप्येवमुत्तरयामास—

प्रज्ञासिर्मम सर्वशास्त्रनिकषप्रोल्लीढधाराधरो

दृष्यद्वादिमदाङ्कुरं न सहते नैर्मल्यनर्माल्यः ।

किञ्चास्माभिरदृष्टपूर्वमिह यच्छास्त्रं तदेतज्जग-

त्याकाशाम्बुजतुल्यमब्जवदने विम्बानुविम्बाधरि ॥ २३ ॥

कश्चरन्ति समर्थवन्ति, तर्हि, मधुरं मनोहरम्, गानं गीतम्, गायते निगद्यते, इत्येवम्, वाचं वाणीम्, स वृद्धः, उवाच जगाद् ॥ २० ॥

तदनन्तरमिति—तदनन्तरं तदनु, तद्वचनं तद्वृद्धवाक्यम्, निशम्य श्रुत्वा, हसन्तीषु हासं कुर्वाणासु सकलासु निखिलासु, वामनयनासु सुन्दरलोचनासु, यथावयं यथाक्रमम्, निवृत्त्य प्रत्यावृत्त्य, निद्रामुद्रां स्थापाकृतिम्, दधानासु धृतवर्तीषु, सतीषु, सा पूर्वोक्ता, सुरमञ्जरी, जीवन्धरस्य सायन्धरेः स्मरणेन निध्यानेन जनितः समुत्पन्नो यः सन्तापः खेदस्तेन, आक्रान्ता व्याप्ता तनुलताशरीरवल्ली यस्यास्तथाभूता सती, क्रमेण क्रमशः पल्लवशयनं किललयशय्याम्, अधिशिष्ये शयनमङ्गकार ।

तदनु पूर्वाणीति—तदनु तदनन्तरम्, प्रभुरमभ्यन्तमरुणं रक्तं मण्डलं विभं यस्य तस्मिन्, पूर्वाणि सूर्ये, पूर्वधराधरे उदयशैले, विलसति दीप्यमाने सति, द्विजवरस्य विप्रोत्तमस्य, समीपमभ्यर्णम्, उपगता प्राप्ता, मधुरवाग् मिष्टभाषिणी, सुरमञ्जरी, अवदत् जगाद् ॥ २१ ॥

शास्त्रेषु केचित्ति—हे आर्य हे पूज्य ! अमन्दानां श्रेष्ठानां गुणानां दद्यादादिष्व्यादीनाममुराशिः सागरस्तस्मिन्वृद्धो हे अमन्दगुणान्पुरारो ! संगीतरास्त्रवद् गन्धर्वागम इव, भवतस्तव, केषु किन्नामधेयेषु, शास्त्रेषु सिद्धान्तेषु, कुशलः नैपुण्यम्, अस्तीति शेषः । मनोज्ञमधुरेऽतिप्रिये, गाने सङ्गीते, विषयेऽर्थे ससमां, खलु निश्चयेन, जीवकेन जीवन्धरेण विना, भवतस्तव, समानस्तुल्यः, लोकत्रये जगत्त्रये, नहि न वै विद्यते इति शेषः । वसन्ततिलकावृतम् ॥ २२ ॥

इतीत्यम्—तस्याः सुरमञ्जरीः, अनुयोगं प्ररनम्, द्विजवृद्धोऽपि आरुणस्थविरोऽपि, एवं वक्ष्यमाण-प्रकारेण, उत्तरयामास समादधे ।

प्रज्ञासिरिति—हे अब्जवदने हे कमलमुनि ! हे विम्बानुविम्बाधरि विम्बफलतुलितरदनच्छदे ! सर्वशास्त्राण्येव निखिलागमा एव निकषाः शास्त्रास्तेषु प्रोक्ताः प्रासकषणा वा धारास्तीष्णाप्रभागास्तासां धरो धारकः, नैर्मल्यस्य स्वच्छताया नर्माल्यः केलिमवनम्, मम वृद्धस्य, प्रज्ञासिर्बुद्धिकृपाणः दृष्यद्वादिना-महङ्कारिवादिनाम् मदाङ्कुरं गर्वप्ररोहम्, न सहते न तितिष्ठति, सद्य एव प्रवादिनां गर्वमपहरतीति वाच्यम् । किञ्च अन्वष्ट, इह लोके, यच्छास्त्रं यः सिद्धान्तः, अस्माभिः, पूर्वं न दृष्टमित्यदृष्टपूर्वम् अनवलोकितपूर्वम्, भवेदिति शेषः, तदेतच्छास्त्रम्, जगति सुवने, आकाशाम्बुजतुल्यं गगनारविन्दसरद्वयम्, अस्तीति शेषः । अखिलागमेषु मम प्रावीण्यमस्तीति भावः ॥ २३ ॥

इति तद्वाणी निशम्य कौतुककोरकितान्तरङ्गा सा सुरमञ्जरी, 'निखिलनयनोत्पलानन्द-
सन्दायकमुखचन्द्रो जीवन्धरः पूर्वं धैर्येण सह मदीयमानसमपहत्य निर्गतः कापि न ज्ञायते,
तत्प्राप्तिर्मम कथं भविष्यति' इति पृच्छाञ्जके ।

इति वाचमसौ श्रुत्वा कणं तूष्णीमवस्थितः ।

द्विजातिवृद्धो मधुरमुवाच वदतां वरः ॥२४॥

अयि पयोजनयने, बाह्योद्यानविराजमानस्य कामदेवस्य पूजया प्रसन्नस्य कृपाकटाक्षैः साक्षा-
त्कृतो जीवन्धरस्तव मनोरथलतामङ्कुरविष्यति ।

विचिकित्सा विशालाक्षि नात्र कार्या निरङ्कुशा ।

कामकोष्ठस्य गमने त्वरैव तनुमध्यमे ॥२५॥

तदनु हृदि विदित्वा कामितार्थं करस्थं

कमलविमलनेत्री संगता सा सखीभिः ।

सपदि मधुरशिखन्मञ्जुमञ्जरीपादा

मणिमयमधिरूढा याप्ययानं प्रतस्थे ॥२६॥

ततश्च चकितसारङ्गविलोचना सा सुरमञ्जरी द्विजवृद्धं पुरोधाय कामालयमेत्य वामालकाभि-
रालीभिः समानीतसुरभिकुसुमादिभिस्तत्पूजां निर्वर्तयामास ।

इति तद्वाणीमिति—इति पूर्वोक्तप्रकारम्, तद्वाणीं हृद्गिरिम्, निशम्य श्रुत्वा, कौतुकेन स्वेप्सित-
पृच्छाजन्यकुतूहलेन कोरकिं कुड्मकितं प्यासमन्तरङ्गं मनो यस्यास्तथाभूता, सा सुरमञ्जरी, निखिलानां
सकलजनानां नयनोत्पलेभ्यो नेत्रकुण्डलेभ्य आनन्दसन्दायको हर्षोत्पादको मुखचन्द्रो वदनचन्द्रो यस्य तथा-
भूतः, जीवन्धरो गम्बोक्तसूतः, पूर्वं प्राक्, धैर्येण धीरत्वेन, सह साकम्, मदीयमानसं मन्त्रितम्, अपहत्य
कोरयित्वा, क्वापि कुत्रापि, निर्गतः प्रयातः, इति न ज्ञायते बुध्यते, तत्प्राप्तिस्तदुपलब्धिः, मम, कथं केन
प्रकारेण, भविष्यति, इत्येवम्, पृच्छाञ्जके पृच्छति स्म ।

इति वाचमिति—इति पूर्वोक्तम्, वाचं वाणीम्, श्रुत्वा निशम्य, कणमल्पकालपर्यन्तम् तूष्णीम-
वस्थितो निःशब्दं विद्यमानः, वदतां वक्तव्यम्, वरः श्रेष्ठः, द्विजातिवृद्धो माहात्म्यसिन्धुविरः, भर्तृ, मधुरं
मनोहरं यथा स्वात्तया, उवाच जगाद् ॥ २४ ॥

अयि पयोजनयने इति—हे पयोजनयने हे कमलकोचने, बाह्योद्यानविराजमानस्य बाह्योपवनवि-
शोभमानस्य, पूजया सपयसा, प्रसन्नस्य प्रसन्नचेतसः, कामदेवस्य मदनस्य, कृपाकटाक्षैर्दवापाङ्गैः, साक्षात्कृतः
प्रत्यक्षं निरीक्षितः, जीवन्धरो गम्बोक्तसूनुः, तव भवत्याः, मनोरथलतामीप्सितवह्नरोम्, अङ्कुरविष्यति
समुत्पादयिष्यति ॥

विचिकित्सेति—हे विशालाक्षि हे दीर्घलोचने ! अत्र कार्यं, निरङ्कुशा स्वच्छन्दः, विचिकित्सा
संशयः, न कार्या न विधातव्या, हे तनुमध्यमे हे कृशावलगने, कामकोष्ठस्य मदनगारस्य, गमनेऽभियाने,
त्वरैव शीघ्रतैव सार्थीयसी विद्यत इति शेषः ॥ २५ ॥

तदनु हृदीति—तदनु तदन्तरम्, कमलविमलनेत्री नारजविमलनयना, सा सुरमञ्जरी, हृदि स्वकीय-
चेतसि, कामितार्थमभिलषितपदार्थम्, करस्थं हस्तस्थितम्, विदित्वा ज्ञात्वा, सखीभिः सहचरीभिः, संगता
संयुता, मधुरं मनोहरं यथा स्वात्तया शिञ्जति शब्दं कुर्वाणानि मञ्जरीनि तुल्यकोटयो वयोस्तथाभूतौ प्रादी-
चरणी यस्याः सा, मणिमयं रत्नमयम्, याप्ययानं शिविकाम्, अधिरूढाविहिता, सर्ता प्रतस्थे प्रवर्षी ।
मालिनीचक्रन्दः ॥ २६ ॥

ततश्चेति—ततश्च तत्परचाप्य, चकितसारङ्गस्य मीतङ्कुरस्येव विलोचने नयने यस्यास्तथाभूता ।
सा पूर्वोक्ता, सुरमञ्जरी, द्विजवृद्धं विप्रप्रवयसम्, पुरोधावाग्नेकृत्वा, कामालयं मदनसन्निधय, पृथ्य प्राप्य,
वामा मनोहरा अलकाभूर्णकुन्तला वासां तामिः, आलीभिः सखीभिः, समानीता आलम्बिता ये सुरभिकुसुमा-
दयः सुगन्धिपुष्पप्रभृतयस्तैः, तत्पूजां कामार्चनम्, निर्वर्तयामास चकार ।

रहसि कुसुमवाणं प्रार्थयामास तन्वी

मुकुलितकरपद्मा त्वं यथा कल्पयेति ।

मलयजरसलिप्ते मौक्तिकस्फारहारे

मदुरसि कुचभागे जीवकोऽसौ यथा स्यात् ॥२७॥

इति प्रार्थनामनुसरन्ती कचिदन्तर्हितस्य बुद्धिषेणस्य 'लब्धो वरः' इति वाणीमेणाक्षी कामदेवस्य कृपासारविलसितवचोधारां मत्वा, प्रमोदमेदुरमानसा, किञ्चित्कन्धरां विनिवृत्य, पुरतो विराजमानम्, बहिरागतमिव साक्षात्कामदेवम्, जङ्गममिव कनकगिरिशृङ्गम्, सञ्चरन्तमिव नयनानन्दम्, साङ्गमिव शृङ्गाररसम्, साकारमिवाद्भुतरसप्रकारम्, सरूपधेयमिव निजभागधेयम्, लक्ष्मीविश्रान्त्यर्थमाकलितहैमशिलातलायमानमणिकुण्डलमण्डितश्रवणयुगलं लक्ष्मीविहारधारागृहशङ्का-वदान्यमुक्ताहारकान्तिस्वच्छजलशोभितवक्षःस्थलं रम्भातरुसम्भावनासम्पादकसुवृत्तोरुयुगलं कोक-नदमदहरपदपङ्क्तयं कुरुवीरं विलोकयामास ।

तन्वां रोमाञ्चकम्पौ नयनकलयोः संमदाश्रुप्रवासं

वक्त्रेन्दौ मन्दहासं घनजघनतटे धार्मतीयप्रचारम् ।

चित्ते ह्रीभीतिसोदाहृतसमयतां मारसंतापमङ्गे

सेयं सारङ्गनेत्री कुरुकलभमिमं वीक्ष्य तूर्णं बभार ॥२८॥

रहस्यंति—रहसि विजने, तन्वी कृपाङ्गी, सा सुरमञ्जरी, मुकुलितकरपद्मा कुम्भलितहस्तारविन्दा सती कुसुमवाणं मदनम्, त्वं मदनः, तथा तेन प्रकारेण, कल्पय कुच, यथा येन प्रकारेण, भूसौ प्रसिद्धः, जीवको जीवन्धरः, मलयजरसलिप्ते चन्दनलिप्ते, मौक्तिकस्फारहारे मुक्तामयविशालहारे, मदुरसि मदीयवचसि, कुचभागे स्तनप्रदेशे, स्याज्ज्वेत्, इति, प्रार्थयामास यथाचे । माकिर्नाच्छन्दः ॥२७॥

इति प्रार्थनामिति—इति पूर्वोक्तप्रकारम्, प्रार्थनां याञ्चाम्, अनुसरन्तीमनुगच्छन्तीम्, कचिद्वि-
त्वापि, अन्तर्हितस्य तिरोहितस्य, बुद्धिषेणस्य तन्नाममित्रस्य, वरो जीवन्धरः, लब्धः प्राप्तः, इत्येवम्, वाणीं
भारतीम्, कामदेवस्य कन्दर्पस्य, कृपासारेण दयासारेण विलसिता शोभिता वा वचोधारा वचनपङ्क्तिस्ताम्,
मत्वा ज्ञात्वा, प्रमोदेन प्रहर्षेण मेदुरं व्याप्तं मानसं चित्तं बस्थाः सा, एणाक्षां मृगलोचना, सुरमञ्जरी, कन्धरां
प्रीयाम्, किञ्चिन्मनाक्, विनिवृत्य वकीकृत्य, पुरतोऽग्रे, विराजमानं शोभमानम्, बहिरागतं बहिः प्राप्तम्,
साक्षात् स्वयम्, कामदेवमिव प्रद्युम्नमिव, जङ्गमं गतिवृत्तम्, कनकगिरिशृङ्गमिव सुमेरुशिलारमिव, सञ्चरन्तं
प्रचलन्तम्, नयनानन्दमिव चक्षुःप्रमोदमिव, साङ्गं सशरीरम्, शृङ्गाररसमिव प्रथमरसमिव, साकारं
सविग्रहम्, अद्भुतरसप्रकारमिव विस्मयरससंस्थानमिव, सरूपधेयं रूपसहितम्, निजभागधेयमिव स्वकीय-
भाग्यमिव, लक्ष्मीविश्रान्त्यर्थं कमलाविभ्रमाय, आकलितं धृतं हैमशिलातलायमानं सुवर्णशिलासदृशं
ललाटफलकं निटिलतटं येन तम्, विशाला प्रभूता वा विहृदिस्तस्या रोधाव निवारणाय, बद्धो रचितो यः
सेतुः पुलिनं तद्वत्, आगतो दीर्घो नासावशो यस्य तम्, भुताङ्गावाः सरस्वत्याः कीलाडोलायमानाभ्यां
क्रीडाम्बोलिकावदाचरद्भ्यां मणिकुण्डलाभ्यां रत्नमयकर्णालङ्काराभ्यां मण्डितं शोभितं श्रवणयुगलं कर्णयुगं
यस्य तम्, कल्पयाः भिया विहारधारागृहस्य क्रीडाधाराभ्यन्दरस्य शङ्कायां संदेहे वदान्य उदारो यो मुक्ताहारो
मौक्तिकवह्निस्तस्य कान्तिदीप्तिरेव स्वच्छं निर्मलं यज्जलं सलिलं तेन शोभितं समुद्रासितं वक्षःस्थलपुरःस्थलं
यस्य तम्, रम्भातरुसम्भावनायाः कदलोपादपोऽम्बायाः सम्पादकं विधायकं सुवृत्तोरुयुगलं वर्तुलस्थूल-
सन्धियुगं यस्य तम्, कोकनदस्य रक्तकमलस्य मदहरी गर्वापहारकी पदपङ्क्तौ चरणकिसलयौ यस्य तम्,
कुरुवीरं जीवन्धरम्, विलोकयामास अत्राक्षीत् ।

तन्वां रोमाञ्चकम्पाविति—सारङ्गस्येव नेत्रे बन्धास्तथाभूता मृगलोचना, इयं सा सुरमञ्जरी,

तदनु पार्श्वतो वृद्धमसमीक्ष्य निरर्गलश्रीलतरलनयनां नमितवदनां जीवन्धरस्तत्क्षणमालिङ्ग्य,
कपोले परिचुम्ब्य, निजाङ्गमारोप्य, चाटुवचनपरिपाटीभिर्भूर्णवासादिकथाभिश्च प्रीतेः परां काष्ठां
प्रापयामास ।

विकचकुसुमतल्पे वृद्धरूपः शयानः

कुरु पद्युगलीसंवाहमित्यब्रवीताम् ।

हृदि विलसितरागां तां तथा कुर्वती द्राक्

सहचरकुलमेतं वीक्ष्य तुष्टाव हृष्टम् ॥ २६ ॥

ततश्चतुरन्तरयानमारुह्य सखीभिः सह निजमन्दिरान्तरं प्रविष्टायां सुरमञ्जर्यां वयस्याजनमुख-
विदितवृत्तान्तौ मातापितरौ सुमतिकुबेरदत्तनामधेयौ तत्क्षणकन्दलितानन्दमन्थरौ विवाहमङ्गलं
विस्तारयितुमारभेताम् ।

ततः कुबेरदत्तेन मुहूर्ते शुभसंगते ।

विभ्राणितां वरभ्रेणीं करे जग्राह कौरवः ॥३०॥

इमं पूर्वोक्तम्, कुरुकुलम् जीवन्धरम्, वीक्ष्य विलोक्य, तूर्णं विप्रम्, तन्वां शरीरे रोमाञ्चश्च कम्पयति
रोमाञ्चकम्पी पुलकवेषयू, नचनकमलयोर्नगरविन्दयोः, संमद्राशुप्रवाहं हर्षाशुपूरम्, वक्त्रेन्द्रीं मुखचन्द्रमसि,
मन्दहासं मनागहसितम्, वनजवनतटे स्थूलनितम्बप्रान्ते, चामतोयप्रचारं स्वेदजलसंचारम्, चित्ते मनसि,
हीलज्जा भीतिर्भवं मोदो हर्षः अद्भुतं विस्मयः, एत एव रसास्तम्भयतां तद्रूपताम्, अङ्गे देहे, भारसन्तापं
मदनदाहम्, च, बभार दधार । लघ्वराच्छन्दः ॥२८॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, पार्वतः समीपे, वृद्धं द्विजस्थविरम्, असमीक्ष्यानवलोक्य, निरर्गलेन
निष्प्रतिबन्धेन श्रोत्रेण लज्जया तरले चपले नयने चस्यास्ताम्, ब्राह्मीलादिशब्दबोधैश्च प्रयुज्यन्ते ।
तथाहि ‘गण्डूषगर्जमुजजागरहारकीलज्वालाभट्टारमसवर्तकगर्दभृङ्गाः । ग्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठ-
बाणकरकाश्च समावयाश्च’ । इति स्त्रीपुंलिङ्ग कथने रभसः । नमितवदनां नम्रवक्त्रात्, तां सुरमञ्जरीम्,
जीवन्धरः, तत्क्षणं तत्कालम्, आलिङ्ग्य समाश्लिष्य, कपोले गण्डे, परिचुम्ब्य परितश्चुम्बनं विधाय, निजङ्गं
स्वकीयोत्सङ्गम्, आरोप्याधिहाप्य, चाटुवचनपरिपाटीभिः प्रियवाक्परम्परामिः, भूर्णवासादिकथाभिश्च
चतुर्थलम्बजितचूर्णमोदादिचर्चाभिश्च, प्रीतेः प्रेम्णः, परामन्तिताम्, काष्ठामवधिम, प्रापयामास
लम्भयामास ।

विकचकुसुमतल्प इति—विकचकुसुमानां प्रस्कृष्टितपुष्पाणां तल्पे शयने, शयानः शयनं कुर्वाणः,
वृद्धरूपः स्थविरवेषः, जीवन्धरः, पद्युगलीसंवाहं चरणयुगसंसर्गनम्, कुरु विधेहि, इति, तां सुरमञ्जरीम्,
भगवतीं जगाद । अथ च, हृदि चेतसि, विलसितरागां प्रकटितप्रीतिम्, तथा तादृशाम्, द्राक् सधरम्,
कुर्वतीं विदधतीम्, तां सुरमञ्जरीम्, वीक्ष्य विलोक्य, सहचरकुलं मित्रसमूहः, हृष्टं प्रहर्षोपेतं सन्, एतं
स्वामिनम्, तुष्टाव स्तौति स्म । मालिनीच्छन्दः ॥२९॥

ततश्चतुरन्तरयानमिति—ततस्तदनन्तरम्, सुरमञ्जर्याम्, चतुरन्तरयानं शिविकावाहनम्, आरुह्य
समधिष्ठाय, सखाभिरालोभिः, सह सार्धम्, निजमन्दिरान्तरं स्वकीयमवनम्रान्तरम्, प्रविष्टायां कृतप्रवेशायां
स्थायम्, वयस्याजनमुक्तादालीजनवदनाद्विदितो ज्ञातो वृत्तान्तः समाचारो वाग्यां तौ सुमतिकुबेरदत्तनाम-
धेयौ, मातापितरौ, ‘आनन्दश्रुतो ब्रूहे’ इति पूर्वपदस्वानङ्, तत्क्षणकन्दलितानन्दमन्थरौ तत्कालावृत्तप्रमोद-
भारौ, सन्तौ, विवाहमङ्गलं परिणयोत्सवम्, विस्तारयितुं प्रयत्नयितुम्, आरभेताम् प्रथमं चक्रुः ।

ततः कुबेरदत्तेनेति—ततस्तदनन्तरम्, कौरवो जीवन्धरः, शुभसंगते कस्यापि प्रदे, मुहूर्ते समये,
कुबेरदत्तेन पृतन्नाम्ना वैरपतिना, विभ्राणितां प्रदत्ताम्, वरभ्रेणीं भोगनितम्बाम्, तां सुरमञ्जरीमिति
वाच्य, करे पाणौ, जग्राह स्वीकृतवान्, परिणिनायेति वाच्य ॥३०॥

बालां शम्बरशत्रुशास्त्रपदवीशालां रसाम्भोनिवे-
 वेलां श्लाघ्यतमोल्लसद्गुणमणीरीलां मरालीगतिम् ।
 नीलाम्भोरुहलोचनां शशिलसत्कालां सुमुक्तावली-
 मालां तां रमयन्नयं स्मितसुधालीलापदं प्राप सः ॥३१॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 सुरमञ्जरीलम्भो नाम नवमो लम्भः ।

बालामिति—पदप्यां ज्ञाने विद्यमाना शाला मयनं पदवीशाला, शम्बरशत्रुशास्त्रस्य कामशास्त्रस्य
 पदवीशाला ताम्, रस एवाम्भोनिधिस्तस्य स्नेहसागरस्य, वेलां तीरभूमिम्, श्लाघ्यतममतिशयेन प्रशंसनीय-
 मुल्लसद्गुणमयानं गुणमणीरीलां श्रेष्ठगुणमयनिसर्गो यस्यास्ताम्, मरालीगतिं हंसगमनाम्, नीलाम्भोरुहलोचनां
 नीलोत्पलनयनाम्, शशीव चन्द्र इव लसद्गुणमयानः कालो भालो यस्यास्ताम्, सुन्द मुक्तावलीमाला
 यस्यास्ताम्, तां पूर्वोक्ताम्, बालां सुरमञ्जरीम्, रमयन् कीदृशम्, उपभुञ्जान इति बाष्प, लोभं
 जीवन्धरः, स्मितसुधाया मन्दहसितपीयूषस्य लीलापदं कीदृशस्थानम्, प्राप लेभे ॥३१॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 सुरमञ्जरीलम्भो नाम नवमो लम्भः ।

दशमो लम्भः

ततः कुरुकुमारः सुरमञ्जरीवदनात्कथञ्चिदुदञ्चितानुमतिः, तत्सदनाभिर्गत्य सकलसहचर-
निकरपरिमेदुरपार्श्वभागः स्वकीयनिकाय्यमासाद्य, पित्रोर्नेत्राणि पीयूषाञ्जनैरिव रञ्जयामास ।

नतं पादाम्भोजे नयनसुभगं वीक्ष्य तनुजं

परिष्वज्य प्रेम्णा शिरसि पुनराप्राय च मुहुः ।

दृशा पायं पायं तनयवदनाम्भोरुहसुधां

श्रवोभ्यां वाङ्माध्वीं सुखममितमातेनतुरिमौ ॥ १ ॥

वाचामभूमिं मुदमाससाह गन्धर्वदत्ता तमिमं समीक्ष्य ।

उपागतं गेहमुदारसत्त्वमुवाच चैवं कमलायताक्षी ॥ २ ॥

आर्यपुत्र, सा खलु गुणमाला भवदीयविरहाशुशुक्ष्णिकृशिततनुलता, क्षणे क्षणे ताम्यति
मुह्यति मूर्च्छति च; अतस्तामम्भोरुहाक्षीं प्रथमतः सम्भाव्यात्रागन्तुमर्हसीति ।

विवेश गुणमालायास्ततो गेहं कुरुद्वहः ।

एकान्ते तां विलोक्यायमालिलिङ्गं च संगतः ॥ ३ ॥

आर्यपुत्र मन्निमित्तं खल्वेतावद्दुःखमनुभूतवानस्यतो मन्दभाग्यां मां मा संस्पृशेति सविषादमुक्तो

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, कुरुकुमारो जीवन्धरः, सुरमञ्जरीवदनाम्नबोधावपन्नात्, कथञ्चिक्के-
नापि प्रकारेण, उदञ्जिता प्राप्तानुमतिराज्ञा येन स तथाभूतः सन्, तस्याः सुरमञ्जरीः सदनाञ्जवनात्,
निर्गत्य निःसृज्य, सकलसहचरनिकरेण निखिलमिन्द्रमण्डलेन परिमेदुरो मिलितः पार्ष्वभागः समीपप्रदेशो
यस्य तथाभूतः सन्, स्वकीयनिकाय्यं निजनिकेतनम्, आसाद्य प्राप्य, पित्रोर्मातापित्रोः नेत्राणि नयनानि,
पीयूषाञ्जनैरिव सुधाञ्जनैरिव, रञ्जयामास रञ्जयति स्म रागयुक्तानि चकारेति भावः ।

नतं पादाम्भोजे इति—अथवा इत्यन्वेषीमां मातापितरौ, पादाम्भोजे चरणकमले, नतं नम्रम्,
नयनसुभगं नेत्रप्रियम्, तनुजं पुत्रम्, वीक्ष्य समवलोक्य, प्रेम्णा प्रीत्या, परिष्वज्य समालिङ्ग्य, पुनरनन्तरम्,
मुहुर्भूयोभूयः, शिरसि मूर्च्छि, आश्राप्य च प्राणविकर्याकृत्य च, तनयवदनाम्भोरुहसुधां पुत्रमुखकमलपीयूषम्,
दृशा दृष्ट्वा, वाङ्माध्वीं वचनमपु, श्रवोभ्यां अवगम्यमान्, पायं पायं पीत्वा पीत्वा, अमितमपरिमितम्,
सुखं शर्म, आतेननुर्विस्तारकासाक्षुः । शिखरिणीचन्द्रः ॥ १ ॥

वाचामभूमिमिति—कमले इवायते अक्षिणी यस्याः सा, गन्धर्वदत्ता कम्परेन्द्रपुत्री, गेहं गृहम्,
उपागतं प्राप्तम्, उदारसत्त्वमुत्कृष्टबलपुत्रम्, तमिमं प्रसिद्धम्, जीवन्धरम्, समीपम् दृष्ट्वा, वार्त्तां वचनानाम्,
अभूमिमपात्रम्, मुदमासन्नुदम्, आसत्साद्य प्राप, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, उवाच च अगाधं च ॥ २ ॥

आर्यपुत्रेति—खलु निश्चयेन, सा प्रसिद्धा, गुणमाला अवहृत्कृता, भवदीयविरहाशुशुक्ष्णिकृशिता
त्वद्विरहानलेन कृशिता क्षीणा तनुलता शरीरवल्ग्वी यस्यास्तथाभूता सती, क्षणे क्षणे प्रतिसमयम्, ताम्यति
दुःखीभवति, मुह्यति मोहं करोति, मूर्च्छति च मूर्च्छां प्राप्नोति च । अतः कारणत्, तां प्रसिद्धां, अम्भो-
रुहाक्षीं कमललोचनाम्, प्रथमतः पूर्वम्, सम्भाव्य तन्मोघ्य, अत्रेह, आगन्तुम् अर्हसीति बोध्योऽस्तीति ।

विवेशेति—ततस्तदनन्तरम्, कुरुद्वहः सचन्धरसुतः, गुणमालाया द्वितीयपत्न्याः, गेहं भवनम्,
विवेश प्रविशति स्म, एकान्ते दहति, तां गुणमालाम्, विलोक्य दृष्ट्वा, अयं संगतः संप्राप्तः सन्, आकिलिङ्ग
च समारलेषणं चकार च ॥ ३ ॥

आर्यपुत्र मन्निमित्तमिति—हे आर्यपुत्र हे इत्यवल्लभ, मन्निमित्तं मन्कारणम्, खलु निश्चयेन,
एतावत् इत्यपरिमाणम्, दुःखमशर्म, अनुभूतवानसि समनुबभूविष, अतोऽस्माकारणात्, मन्दभाग्यामत्य-

जीवन्धरः, तदुणि तदुणारुणकिरणविकसदम्बुजवदने भवदीयपूर्वकृतसुकृतप्रभावेनैवैतादृशः संवृत्तो-
ऽन्यथा पुनर्वहुतरदुःखमनुभवेयमिति तां समाश्वास्य, क्रमेण गन्धर्वदत्तानिलयं निजालयं चागत्य, तत्र
मन्त्रविदामप्रणीर्गन्धोक्टेन साकं मन्त्रयित्वा, वयस्यबल्यविलसितपार्श्वभागो मनोजवगन्धर्वबन्ध-
नेन स्थन्दनेन कामनीयकसीमाकोशं विदेहदेशमशिश्रियत् ।

धरणीतिलकाख्यया प्रतीतां नगरीं तत्र जगाम कौरवः ।

अधितिष्ठति यां स्वमातुलः स पतिगोविन्दमहीपचन्द्रमाः ॥ ४ ॥

तावद्विदितोदन्तेन गोविन्दमहीकान्तेन प्रशासितपुरुषपरिष्कृतासु विकीर्णविमलकुसुम-
कुलसौगन्ध्यसमाहृतपुष्पन्धयभङ्गारमेदुरविविधवाद्यरबमुखरासु विद्वत्पारवरापौरजनसंमर्दनवा-
रणपरराजचक्रचपलकनकवेत्रलताकान्तिशालातपशीलासु हर्म्याग्रनिबद्धपताकापटवितानछत्र-
चामरादिभिर्निवारितदिनकरकरजालासु प्रतोलीषु संकीडजिः शताङ्गैः प्रविशमानः वेलातीत-
विलोकनकुतूहलचन्द्रशालासंमिलितलोलाक्षीजनकटाक्षलेलाकलितनीलोत्पलमालामादधानास्ते जीव-
न्धरपुरःसराः कुमाराः क्रमेण राजमन्दिरमाविशुः । तत्र च ।

सुकृताम्, मां गुणमालाम्, मा संस्पृश नो स्पृष्टां कुरु, इति, सविचारं सखेदं यथा स्वात्तया, उक्तो निवेदितः,
जीवन्धरो जीवकः, तदुणारुणस्य मध्याह्नसूर्यस्य किरणैर्मयूखैर्विकसत्प्रस्फुटं यदम्बुजं कमलं तद्वद्वनं मुखं
यस्यास्तत्सदृशं हे तदुणारुणकिरणविकसदम्बुजवदने, तदुणि युवति, भवदीयं त्वदीयं यत्पूर्वकृतसुकृतं पुरा-
विहितपुण्यं तस्य प्रभावेणैव माहात्म्येनैव, एतादृश ईदृशप्रकारः, संवृत्तो भूतः, अम्बुया इतरथा, पुनर्मूयः, बहुतर-
दुःखं विपुलासातम्, अनुभवेयम्, इतीत्यम्, तां गुणमालाम्, समारवास्य सम्बोध्य, क्रमेण क्रमशः, गन्धर्व-
दत्तानिलयं लेखरसुतासदनम्, निजालयं स्वमवनज्ज, आगत्य समेप्य, तत्र स्वमवने, मन्त्रविदां मन्त्रज्ञानाम्,
अग्रणां प्रधानः, सः, गन्धोक्टेन वैरयेणेन, साकं सार्धम्, मन्त्रयित्वा विमर्शं कृत्वा, वयस्यबल्येन मित्रसमूहेन
विलसितः शोभितः पार्वभागो यस्य तथाभूतः सन्, मनोजवस्य मानसरयस्य गन्धर्वस्य हृषस्य बन्धनं
नहन् यस्य तेन, स्थन्दनेन रथेन, कामनीयकसीमायाः सौन्दर्यावधेः कोशो निधानं तम्, विदेहदेशं विदेहजन-
पदम् । अशिश्रियत् अवयति स्म, तत्र जगामेति भावः ।

धरणीतिलकाख्ययेति—कौरवो जीवन्धरः, तत्र विदेहदेशे, धरणीतिलकाख्यया धरणीतिलकेति
नाम्ना, प्रतीतां प्रसिद्धाम्, तां नगरीं पुरीम्, जगाम वयाज, याम्, स्वमातुलः स्वकीयसामः, सः प्रसिद्धः,
पतिशाली गोविन्दमहीपचन्द्रमाश्चेति पतिगोविन्दमहीपचन्द्रमाः स्वामिगोविन्द्राजभेदः, अधितिष्ठति
समधिवासति ॥ ४ ॥

तावदिति—तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, विदितोदन्तेन शतसमाचारेण, गोविन्दमहीकान्तेन
गोविन्द्राजेन, प्रशासिता आक्राप्तिता ये पुरुषास्तैः परिष्कृताः सहितास्तासु, विकीर्णानि यत्र तत्र प्रशिक्षानि
यानि विकचविमलकुसुमकुलानि प्रस्फुटितनिर्मलप्रसूनसमूहास्तेषां सौगन्ध्येन सौरभ्येन समाहृता आका-
रिता ये पुष्पन्धवा अमरास्तेषां भङ्गारेण गुञ्जनशब्देन मेदुरा मिलिता ये विविधवाद्यरवा नैकविध-
वादिप्रशब्दास्तैर्मुकराः शब्दाद्यमानास्तासु, द्रष्टुमिच्छा विद्वत् सत्याः परवशा आद्यता ये पौरजना नागरिक-
नरास्तेषां संमर्दस्य संघातस्य निवारणे निराकरणे परा स्तीना ये राजचरा नृपतिदूतास्तेषां करैर्हस्तैश्च-
पकाभङ्गला वा कनकवेत्रलताः सुवर्णवैजयन्तस्तस्तां कान्तिभिर्दीप्तिभिर्वालातपशीलासु प्रातःकालिक-
कोहितधर्मयुक्तासु, हर्म्याग्रेषु भवमाप्रभोगेषु निबद्धा निव्यूता वाः पताका वैजयन्त्यस्तासां पटा वस्त्राणीति
हर्म्याग्रनिबद्धपताकापटाः, ते च वितानानि शोभोपायश्च छत्राणि चातपधारणानि च चामराणि च प्रकीर्ण-
कानि चेति दृग्गुस्तान्वादी येषां तैः, निवारितं दूरीकृतं दिनकरकरजालं मातण्डमरीचिमण्डलं वासु तासु,
प्रतोलीषु रथ्यासु, संकीडजिभलजिः, शताङ्गै रथैः, प्रविशमानाः प्रवेशं कुर्वानाः, विलोकनस्य कुतूहलमिति
विलोकनकुतूहलं दर्शनकीर्तुम्, वेलातीतं निर्मर्षाद्यं यद् विलोकनकुतूहलं तेन, चन्द्रशालासु भवनोपरिभागेषु
संमिलिताः समुपस्थिता ये लोलाक्षीजना कलनासमूहास्तेषां कटाक्षलेलाभिरपाङ्गसंचारैः कलिता समुत्पादिता

गोविन्दभूपतिरिभं कुरुवराकेतु-

भालिङ्गय मोदविबराः स्फुटरोमहर्षः ।

आपृच्छय सौख्यमखिलांश्च यथोचितं तान्

समान्य साधु विदधे विविधोपचारान् ॥ ५ ॥

अथ सचिवकुलेन जीवन्धरेण च सहितो गोविन्दमहीपतिः कुरुवीरं पञ्चाननचञ्चदासने का-
ष्ठाङ्गारं च मृत्युवदने कदनेन निधत्सुर्मन्त्रशालामधिष्ठितो मितजनपरिवृतोऽपि रत्नमिसिसंक्रान्तप्र-
तिमाभिरनेकपुरुषपरिवृत इव शोशुभ्यमानः संमन्त्रयितुमारभे ।

ततो विदितमेदिनीकमनभावकूलकृपा

नयाम्बुनिधिपारगा जगदुरज्जसा मन्त्रिणः ।

महीश स हि वज्रनाकलितचित्तवृत्ती रिपुः

प्रतारयितुमद्य नो विनयपत्रिकां प्राहिणोत् ॥ ६ ॥

कदाचिन्मत्तदन्तावलः पाटितालानो निर्मूलितनिगलः संक्षुभितकटकः सकलभटघटादुरासदः
सत्यन्धरवसुन्धरापतिमन्दिरोपकण्ठसञ्चारः, कोपाभिर्गतं तमेनमस्मत्प्राणायमानं निहत्य, निखिल-
पौरलोके शोकपारावारे मामकीर्तिपूरे च निमज्जयामास ।

या नीलोत्पलमाला कुवलयपङ्क्तिस्ताम्, आदधाना धृतवन्तः, ते पूर्वोक्ताः, जीवन्धरपुरःसरा जीवकप्रमुखाः,
कुमाराः, क्रमेण क्रमशः, राजमन्दिरं नृपेन्द्रनिर्देशनम्, आविशिशुः प्रविशन्ति स्म । तत्र च राजभवने ।

गोविन्दभूपतिरिति—गोविन्दमहाराजः, इमं पूर्वोक्तम्, कुरुवराकेतुं जीवन्धरम्, भालिङ्गय
समारिलम्, मोदविबरो हर्षपरवराः, स्फुटरोमहर्षः प्रकटितरोमाक्षः सन्, सौख्यं कुशलम्, आपृच्छय समन्तात्
पृष्ठा, अखिलां समग्रम्, तान् कुमारान्, यथोचितं यथायोग्यं यथा स्वास्तथा, समान्य सत्कृत्य, साधु
सुष्ठु यथा स्वास्तथा, विविधोपचारान् नैकविधसत्कारान्, विदधे चक्रे ॥५॥

अथ सचिवकुलेनेति—अथोपचारानन्तरम्, सचिवकुलेन मन्त्रिसमूहेन, जीवन्धरेण स्वकीय-
भागिनेयेन च, सहितो युक्तः, गोविन्दमहीपतिर्बिन्दुधरावल्लभः, कुरुवीरं जीवन्धरम्, पञ्चाननः
सिंहैश्चञ्चोभमानं यद्वसनं विष्टरं तस्मिन्, काष्ठाङ्गारम् सत्यन्धरनृपतिघातकञ्च, मृत्युवदने यमवन्त्रे,
समरेण, निधातुमिच्छुनिधित्सुः, मन्त्रशालां मन्त्रागारम्, अधिष्ठितस्तत्र स्थितः सन्, मितजनैरल्पनरैः
परिवृतोऽपि परीत्रोऽपि, रत्नमिसिषु मणिकुण्डलेषु संक्रान्ताः प्रतिकलिता याः प्रतिमाः प्रतिकृतवस्तुभिः,
अनेकपुरुषपरिवृतनानाजनपरीत इव, शोशुभ्यमानोऽतिशयेन आजमानः, सन्, संमन्त्रयितुं गुप्तमन्त्रिणां
कर्तुम्, आरभे तत्परां वधुम् ।

ततो विदितमेदिनीति—ततस्तदनन्तरम्, विदिता ज्ञाता मेदिनीकमनस्य राज्ञो भावकूलकृपा-
भिप्रायतरङ्गिणां चैस्ते, नय एवाम्बुनिधिरिति नयाम्बुनिधिर्नीतिपारावतस्तस्य पारं गच्छन्तीति नयाम्बुनिधि-
पारगाः मन्त्रिणः सचिवाः, अजसा याथार्थ्येन, जगदुः कथयामासुः, हे महीश हे नृपाल, वज्रनाकलिता
प्रतारणायुता चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिर्वस्य तथाभूतः, स रिपुः काष्ठाङ्गारः, हि निक्षयेन, नोऽस्मान्, प्रतारयितुं
कुलयितुम्, अद्येदानीम्, विनयपत्रिकां नम्रवासूचकदलम्, प्राहिणोत् प्रेषितवान् । पृथ्वाच्छब्दः ॥६॥

कदाचिदिति—कदाचित्जातुचित्, पाटितालान् उन्मूलितवन्धनस्तम्भः, निर्मूलितनिगलो दूराकृत-
निगलः, संक्षुभितकटकः सञ्जलितसैन्यः, सकलभटघटया निखिलयोद्धसमूहेन दुरासदो धनुर्मशक्यः, सत्यन्धर-
वसुन्धरापतेः सत्यन्धरभूपालस्य मन्दिरोपकण्ठे भवनसर्मापे संचारो गमनं यस्य तथाभूतः, मत्तदन्तावलो
मत्तगजेंद्रः, कोपाक्कोधान्, निर्गतं भवनाद् बहिर्ह्यतम्, अस्मत्प्राणायमानं मत्प्राणवदाचरन्तम्, इत्तं तं
प्रसिद्धम्, सत्यन्धरवसुधारमणम्, निहत्य मारयित्वा, निखिलपौरलोके सकलनागरिकजनम्, शोकपारावारे
विषादसागरे, मां काष्ठाङ्गारम्, अकीर्तिपूरे 'सत्यन्धरोऽमेन मारित' इति दुर्वशसि, निमज्जयामास निमग्नं
चकार ।

अथेन मयि विस्तृतां मिलदकीर्तिमेतां भवान्
प्रभाकर इवाभुजाकरवरे हिमानीं तताम् ।

विनाशयितुमर्हति कितिपते द्वावारिषे
ततःपुरमुपागतो मम च मित्रतां लालय ॥ ७ ॥

इति शात्रवसन्देशमाकर्ण्य कन्दलितमन्दहासो गोविन्दमहीपतिर्जीवन्धरवदनारविन्दनर्तित-
नयनखञ्जनो बभूव ।

नृप मातुल निःशङ्कं मदभुजोष्मा निरङ्कुशः ।

इमं न सहते शत्रुं तत्कालस्तु प्रतीक्ष्यते ॥ ८ ॥

इति कुरुवीरवचनचातुरीनिरामनधीरधीरमना धरापतिश्चतुरङ्गबलेन राजपुरीं प्रति गमनं
तत्र निजनन्दिनीस्वयंवरततनं नानादेशनरपतिसंमेलनमरातिनिधनं च निश्चित्य काष्ठाङ्गारेण
संजातसख्यं प्रस्थापयन्दिण्डिमं सन्ताडयामास ।

चलन्तमिव सागरं निजबलं नराणां पति-

विलोक्य स समादिशमिखिलतः प्रयाणोद्यमम् ।

चकार च जिनेशिनः पदपयोजपूजां मुदा

बहूनि कुतुकान्वितः सपदि पात्रदानानि च ॥ ९ ॥

अथेन मयीति—हे द्वावारिषे हे कृपाकृषार, हे कितिपते हे राजन्, भवान्, अभुजाकरवरे कमलाकर-
श्रेष्ठे, ततो व्याहृतम्, हिमानीं हिमसमूहम्, प्रभाकर इव सूर्य इव, अथेन पापेन, मयि काष्ठाङ्गारे, विस्तृतां
वितताम्, एतां मयाभुजमानान्, मिलदकीर्तिं प्राप्न्यमाणदुर्यशः, विनाशयितुं व्रीकृतुम्, अर्हति योग्योऽस्ति,
यतः, ततस्तस्मात्कारणात्, पुरं राजपुरनगरम्, उपागतः प्राप्तः सन्, मम मित्रतां च सौहार्दम्, लालय
पालय । मैत्रीं रक्षितुं मङ्गरीमागत्य तदपवादो व्रीकृत्यतामिति भावः । पृथ्वीचन्द्रः ॥७॥

इति शात्रवसन्देशमाकर्ण्येति—इतोत्थम्, शत्रुरेव शात्रवस्तस्य सन्देशस्तस्य, अथवा शत्रोरयं
शात्रवः स चासी सन्देशश्चेति तं शात्रवसन्देशं रिपुवाचिकम्, आकर्ण्य निशम्य, कन्दलितो धृतो मन्दहासो
मन्दहसितं येन सः, गोविन्दमहीपतिः, जीवन्धरस्य वदनारविन्दे लपनपद्ये नर्तितौ संचारितौ नयनखञ्जनी
नेत्रसम्पर्कद्वयं यस्य तथाभूतो बभूव ।

नृप मातुलेति—हे नृप हे राजन्, हे मातुल हे मानृभ्रातः, निरङ्कुशो विषप्रतिबन्धः, मभुजोष्मा
मदाहुनिदायता, इममेतस्य, शत्रुं सपत्नम्, न सहते न तितिषति, तु किन्तु, तत्कालस्तस्य कृत्युस्तयोग्य-
समयो वा, प्रतीक्ष्यतेऽपेक्ष्यते ॥ ८ ॥

इति कुरुवीरवचनेति—इत्येवम्, कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य वचनचातुर्या वाग्दक्षताया निशमने
समाकर्णने धीर्बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, अवीरं क्षुभितं मनो हृदयं यस्य तथाभूतः, धरापतिर्गोविन्दभूपालः,
चतुरङ्गबलेन चतुरङ्गसैन्येन, राजपुरीं प्रति हेमाङ्गदजनपदराजधानीं प्रति, गमनं प्रयाणम्, तत्र राजपुर्यां,
निजनन्दिन्याः स्वसुतायाः स्वयंवरततनं स्वयंवरविस्तारम्, नानादेशनरपतीनां नैकजनपदराजानां संमेलनं
समुपस्थापनम्, अरातिनिधनं काष्ठाङ्गारहतिम्, निश्चित्य समवधार्य, काष्ठाङ्गारेण सह, संजातसख्यं
समुत्पन्नसौहार्दम्, प्रस्थापयन् प्रथयन्, दिण्डिमं मेरीम्, सन्ताडयामास समन्तात्ताडयति स्म ।

चलन्तमिव सागरमिति—निलिलतः समन्ततः, चलन्तं क्षुब्धन्तम्, सागरमिव समुद्रमिव,
निजबलं स्वसैन्यम्, विलोक्य दृष्ट्वा, प्रयाणोद्यमं प्रस्थानोपक्रमम्, समादिशन् समाज्ञापयन्, नराणां पति-
र्गोविन्दनरेन्द्रः, मुदा हर्षेण, जिनेशिनो जिनेन्द्रदेवस्य, पदपयोजयोश्चरणकमलयोः पूजा सपर्यां ताम्,
कुतुकान्वितः कौतुककलितः सन्, सपदि ऋटिति, बहूनि भूयांसि, पात्रदानानि च योग्यमनुजेभ्यो विहापितानि
च, चकार विदधे । पृथ्वीचन्द्रः ॥९॥

शुभे लग्ने धीरस्तदनु विचचाल चित्तिपती
 रथारूढो जीवन्धरमुखकुमारैः परिवृतः ।
 विदूरे सैन्येशाः प्रणतशिरसस्तं परिगताः
 पुरस्तात्तत्सैन्यं मुकुलितधराभोगभगमत् ॥ १० ॥
 तदा भेरीघोषैर्हयनिचयहेषापटुरवै
 रथानां चीत्कारैर्मदगजघटावृंहितभरैः ।
 जगत्सर्वं तूर्णं स्थगितमभवद्भास्कररथो
 रथैरीष्यावेशादिव स पिहितो रेणुनिकरैः ॥ ११ ॥

तदानीं धवलातपत्रडिण्डीरविचित्रा रङ्गसुरङ्गमतरङ्गसंगता मत्तद्विपपृथुयादःकुलकलिता
 विलोलासिलतामत्स्यप्रातपरिवृता तद्वाहिनी वाहिनीव प्रजवं निर्जगाम ।

चलति निखिले सैन्ये यद्रेणुपुञ्जमजम्भत
 प्रसृतममितं व्योम्नि स्फारेभयूथमदाम्बुभिः ।
 तदिदमगमच्छान्तिं शुण्डोद्गतैर्जलशीकरै-
 र्हयमुखगललालामालाजालैश्च समन्ततः ॥ १२ ॥

तदनु दुरासदमदाकुलतया ईषदामीलितलोचनैर्दण्डकोटिनपण्णशुण्डादण्डैरुभयपार्श्व-
 व-

शुभे लग्न इति—तदनु तदनन्तरम्, धीरो गभीरः, रथारूढः स्थग्नस्थितः, जीवन्धरमुखकुमारै-
 र्जीवकप्रमुखकुमारैः, परिवृतः पर्यागतः, चित्तिपती राजा, शुभे उत्तमे, लग्ने समये, विचचाल चलति स्म,
 प्रणता शिरसो विलतमूर्धानः, सैन्येशाः सेनापतयः, विदूरे किञ्चिद्दूरे, तं वृषम्, परिगताः परीत्य जग्मुः,
 पुरस्तादग्रे, तत्सैन्यं तद्वलम्, मुकुलितः संकोचितो धराभोगो वसुन्धराविस्तारो येन तथाभूतं सत्, अगमत्
 जगाम । शिखरिणीच्छन्दः ॥ १० ॥

तदा भेरीघोषैरिति—तदा गोविन्दभूपालसंग्रधानकाले, हयनिचयस्य वाजिद्वन्द्वस्य हेषापटुरवै-
 र्हेषणोच्चराद्वैः, रथाणां शतारुणानाम्, चीत्कारैरम्बकशब्दविशेषैः, मदनोपलक्षिता गजघटेति मदगजघटा
 मदोन्मत्तहस्तिपङ्क्तिस्तस्या वृंहितभरा गर्जितसमूहास्तैः, सर्वं निखिलम्, जगद्भुवनम्, तूर्णं शीघ्रम्,
 स्थगितं समाच्छादितम्, अभवद् बभूव, स प्रसिद्धः, भास्कररथः सूर्यस्थग्नम्, ईष्यावेशादिव मात्सर्या-
 वेशादिव, रथैः स्थग्नैः, रेणुनिकरैर्धूलिसमूहैः, पिहितः समाच्छादितः । उष्येष्टा । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ११ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, धवलातपत्राण्येव श्वेतच्छत्राण्येव डिण्डीराः फेनास्तैर्विचित्रा
 विलक्षणा, रङ्गसुरङ्गमा एव चलद्गवा एव तरङ्गा भङ्गास्तैः संगता सहिता, मत्तद्विपा एव मत्तगजा एव
 पृथुयादांसि स्थूलजलजन्तवस्तेषां कुलेन समूहेन कलिता बुक्ता, विलोलासिलता एव चञ्चलकृपाणवत्कर्ण
 एव मत्स्यप्राता भकरसमूहास्तैः परिवृता परीता, तद्वाहिनी तत्पुतना, वाहिनीव सरिदिव, प्रजवं
 प्रकृष्टवेगसहितं यथा स्वातया, निर्जगाम निश्चक्राम ।

चलति निखिल इति—निखिले समग्रे, सैन्येऽर्नाके, चलति गच्छति, सति, व्योम्नि नभसि, स्फाराणि
 प्रचुराणि यानीभयूथस्य हस्तिसमूहस्य मदाम्बुनि दानवाराणि तैः, प्रसृतं व्याप्तम्, अमितं परिमाणार्तातम्, यद्
 रेणुपुञ्जं धूलिसमूहः, अजम्भत वर्धते स्म, तदिदं रेणुपुञ्जम्, शुण्डोद्गतैर्गजकरसमुच्छलितैः, जलशीकरैर्वारिकणैः,
 हयमुखेभ्यो वाजिवदनेभ्यो गलन्त्यो निःसरन्त्यो या लालामाला लालासमूहास्तासां जलैश्च नीरैश्च,
 समन्ततः परितः, शान्तिं समाप्तिम्, अगमत्प्रापत् । हरिणीच्छन्दः ॥ १२ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, दुरासदो दुष्प्राप्तो यो यदो दानं सेनाकुला व्यप्राप्तेषां भावस्तप्ता
 तया, ईषद् मनान् आमीलितानि मुद्रितानि लोचनानि नयनानि येषां तैः, दन्तकोट्यां रदनाग्रभागो निषण्णाः
 स्थापिताः शुण्डादण्डाः करदण्डा येषां तैः, उभयपार्श्ववल्ग्विती पारवद्भवत्समानी वर्णकम्बली रक्तकुथपटी

लम्बितवर्णकम्बलतथा गैरिकधातुसाम्राज्यं गिरीन्द्रास्तुल्यमग्निः कर्णांतावलम्बिकनकाकुसुमातया कृतकर्ण-
पूरैरिव जङ्गमैरिव कुलाचलैः संस्वार्तातैर्दन्तावलीराकान्तसकलदिशावकाशम्, मुखभागकलितकनक-
खलिनैः संमुखागतमाकाशमापिबद्भिरिव चलाचलोष्ठपुटैर्मुहुर्मुहुः कम्पितोदररन्ध्रेण परिपूरितभुव-
नोदरेण हेधारवेण वेगगर्भपूर्वहं गरुत्मन्तं निर्भर्त्सयद्भिरिव साविजनकृतजवननिरोधक्रोधघुर्घुराय-
माणघोणैः परिस्फुरत्योष्ठपुटेन पदे पदे मुक्तपूत्कारेण जवनिपीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्गम-
द्भिर्मूर्तिमद्भिरिव रंहःसमूहैर्गन्धर्वैर्बन्धुरम्, सन्धानितघण्टाघणघणात्कारमुखरैश्चक्रलुण्णघोणीतलैः
स्यन्दनैः परिशोभितम्, भिण्डिपालमण्डलाप्रपट्टसपररवधनुषणप्रमुखायुधधारिणा पादातेन
सनाथम्, मायूरातपत्रसहस्राब्धीकृताष्टदिग्मुखमनीकं पुरोधाय, कैश्चित्प्रयाणैर्गोविन्दराजः कचन
राजपुरीं निकषा निषसाद ।

तदनु विदितवार्तां माययाऽसौ कृतघ्नो

दधदिव बहु सख्यं प्राहिणोत्प्राभृतानि ।

अयमपि नरपालो लालयंस्तानि सद्य-

स्तदतिशयितमेतत्प्रेषयामास तस्मै ॥ १३ ॥

येषां तेषां भावस्तत्ता तथा, गैरिकधातुभिर्कोटितमृत्तिकाविशेषैः साम्राज्यविभक्तस्तान्, गिरीन्द्रान् महापर्वतान्
तुल्यभिरुपमिन्वद्भिः, कर्णांतावलम्बिनः भ्रमणसमीपावलम्बिनः कनकाकुशाः सुवर्णाकुशा येषां तेषां भाव-
स्तत्ता तथा, कृतकर्णपूरैरिव धृतकर्णाभरणैरिव, जङ्गमैर्गतिशीलैः, कुलाचलैरिव कुलम्बितैरिव, संस्वार्तातै-
रसंख्यैः, दन्तावलीरैस्तिभिः, आक्रान्तो व्यासः सकलदिशावकाशो निखिलकाष्ठान्तरालं येन तत्, मुखभागो-
द्वयप्रदेशो कलितो धृतः कनकखलिनः सुवर्णकविका येषां तैः, संमुखागतं पुरस्तात्प्राप्तम्, आकाशं गगनम्,
आपिबद्भिरिव धयद्भिरिव, चलाचलोष्ठपुटैरतिचपलदशनच्छदपुटैः, मुहुर्मुहुर्भूयोभूयः कम्पितोदररन्ध्रेण
वेपितजठरविवरेण, परिपूरितं सम्भरितं भुवनोदरं जगन्मध्यं येन तेन, हेधारवेण हेचणशब्देन, वेगगर्भपूर्वहं
रवाहङ्कारभारधारिणम्, गरुत्मन्तं गरुडम्, निर्भर्त्सयद्भिरिव निरस्कुर्वद्भिरिव, साविजनैरोहिपुरुषैः कृतो
विहितो यो जवननिरोधो वेगप्रतिबन्धस्तेन समुत्पन्नो यः क्रोधः कोपस्तेन घुर्घुरायमाना अभ्यक्तशब्दविशेषं
कुत्राणा घोणा नासा येषां तैः, परिस्फुरत्योष्ठपुटेन प्रकम्पमानघ्राणाप्रभागेन, पदे पदे प्रतिपद्यमिति बाधत्,
मुक्तपूत्कारेण प्रकटितपूत्कारध्वनिना, नासिकाविवरेण घ्राणरन्ध्रेण, जवनिपीतं वेगगृहीतम्, अनिलं पवनम्,
उद्गमद्भिरिव प्रकटयद्भिरिव, मूर्तिमद्भिः शरीरधारिभिः, रंहःसमूहैरिव वेगकलापैरिव, गन्धर्वैर्बाहैः 'वाजिवाहा-
वर्गन्धर्वह्यसैन्यवसमयः' इत्यमरः, बन्धुरं मनोहरम्, अतिदूरोक्तता अतिदूरोत्प्लिता ये पताकापटा वैजयन्ती-
वस्त्राणि तैस्तिरोहितः पिहितो रश्मिरथः सूर्यस्वम्बुजं चैस्तैः, सैन्यमेव सागरः सैन्यसागरः धृतनापारावारस्त-
स्यावर्तायमानैरम्भसांभ्रमैरिवाकर्त्तुः, सम्धानिता बद्धा वा घण्टास्तासां घणघणात्कारेणाभ्यक्तशब्दविशेषेन
मुखरैर्वाचलैः, चक्रैरथाङ्गैः लुण्णं घूर्णीकृतं घोणीतलं महीतलं चैस्तैः, स्यन्दनैः शताङ्गैः, परिशोभितं समुद्रासि-
तम्, भिण्डिपालम् सुगन्ध मण्डलाप्रपट्टसपररवधनुषणः ते प्रमुखाः प्रधाना येषु तथाभूतानि बान्याबुधानि शस्त्राणि तेषां धारिणा
धारकेण, पदातेन पदातिसमूहेन, सनाथं सहितम्, मायूराणि शिखण्डिपिच्छनिर्मितानि बान्यातपत्रसहस्राणि
घनसहस्राणि तैर्गन्धीकृतानि रथामीकृतान्वाष्टदिग्भुक्तानि येन तथाभूतम्, अनीकं सैन्यम्, पुरोधाव
पुरस्तात् कृत्वा, कैश्चित्प्रयाणैः, प्रयाणैः प्रस्थानैः गोविन्दराजो विदेहवसुधारमणः, राजपुरीं निकषा राजपुर्याः
समीपे, 'अमितःपरितःसमया निकषाहाप्रलियोगेऽपि' इति द्वितीया, कचन कुत्रापि स्थाने, निषसाद
निषण्णो बभूव ।

तदनु विदितवार्ता इति—तदनु तदन्तरम्, विदिता वार्ता यस्य स ज्ञातसमाचारः, असौ कृतघ्नः
काष्ठकारः, मायया क्लृप्तं, बहु प्रभृतं, सख्यं मैत्रीम्, दधदिव विजयिव, प्राभृतानि समुपायनानि,
प्राहिणोत् प्रेषयामास । तानि प्राभृतानि, कालवत् स्वीकुर्वन्, अयमेव, नरपालोऽपि गोविन्दभूपालोऽपि,

ततः काष्ठाङ्गारेण निजबलशक्त्याभ्यागत्य बहुधा सम्मानितो गोविन्दमहीपतिः, राजराज-पुरीनिकाशां राजपुरीं प्रविश्य, तत्र विविधरत्नचयविचित्रस्वयंवरशालां परिकल्प्य, वराहत्रयशोभित-चन्द्रकयन्त्रभेदं कन्याशुल्कतया सकलदेशेषु घोषयामास ।

परःसहस्रं प्रथिता महीपाः प्रापुस्तदा तां नगरीं गरिष्ठाम् ।

भेरीरवालोलसमस्तलोकाः सेनारजोभिः पिहिताभ्रभागाः ॥ १४ ॥

स्वयंवरगृहे तत्र महीशाः सानुयायिनः ।

मन्त्रेषु मिलिता मेरुशृङ्गेष्विव सुरेश्वराः ॥ १५ ॥

तत्र मध्यनिबद्धसंभ्रमश्चन्द्रभेदिनमतिमानमहिमानं युवानमस्मन्निनी शशिकलेव प्रदोषं शचीदेवीव पुरन्दरमलंकरिष्यतीति गोविन्दराजेन कारितमारावं निशम्याहमहमिकया चलितेन, वक्षःस्थलविलसितपाटीरपङ्कसंगतकुङ्कुमस्थासकरजःपुष्पपिञ्जरितदशदिशेन, आक्षेपदोलायमान-मुक्ताकलापेन चलितनवमालिकोद्गीनभृङ्गसङ्गसंतूयमानयशोविभवेन, अर्धावलम्बितकर्णपूरचुम्ब्य-मानगण्डस्थलेन राजकेन स्वयंवरमण्डपं स्वयमुच्चलितमिवाभवत् ।

तस्मै काष्ठाङ्गाराय, सद्यो कदिति, तदतिशयितं काष्ठाङ्गारप्रहितप्रावृत्तेभ्योऽपि समुत्कृष्टम्, एतत् प्रावृत्तम्, प्रेषयामास प्रजिघाव । मालिनीवृत्तम् ॥ १६ ॥

ततः काष्ठाङ्गारेणेति—ततस्तदनन्तरम्, निजबलेन स्वकीयसैन्येन शबलमिश्रितस्तेन, काष्ठाङ्गारेण कृतज्ञेन, अभ्यागत्य सम्मुखमागत्य, बहुधा नैकधा, संमानितः समारुतः, गोविन्दमहीपतिर्विदेहाधीशः, राजराजस्य कुबेरस्य पुरीं नगरीं राजराजपुरीं तस्या निकाशा सरशी ताम् अलकासंनिभाम्, राजपुरीं हंसाङ्गद्विषयराजधानीम्, प्रविश्य प्रवेशं विधाय, तत्र पुर्याम्, विविधरत्नचयैर्नैकप्रकारमणिमण्डलैर्विचित्रा विस्मयकरी वा स्वयंवरशाला स्वयंवरसभा ताम्, परिकल्प्य कारित्वा, वराहत्रयेण कृत्रिमसूकरचित्तयेन शोभितं समलङ्कृतं यश्चन्द्रकयन्त्रं चन्द्रकवेधयन्त्रं तस्य भेदं विदारणम्, कन्याशुल्कतया स्वसुताशुल्कत्वेन, सकलदेशेषु निखिलजनपदेषु, घोषयामास द्विषिडमन्त्रिणा प्रकटयामास ।

परः सहस्रमिति—भेरीरवेण दुन्दुभिनादेनालोकाः चलाः सन्पृष्ठा वा समस्तलोका निखिलवरा यैस्ते, 'लोलभलसन्पृष्ठाः' इत्यमरः, सेनारजोभिः पृतनापरतैः, पिहितः समाच्छादितोऽभ्रभागो गगनप्रदेशो यैस्ते, प्रथिताः प्रसिद्धाः, परःसहस्रं सहस्रादप्यधिकाः, महीपा राजानः, सदा तस्मिन् काले, गरिष्ठां श्रेष्ठाम्, तां नगरीं राजपुरीम्, प्रापुः प्राप्तवन्तः, तत्र समाजमुचरति यावत् । उपजातिवृत्तम् ॥ १७ ॥

स्वयंवरगृह इति—मेरुशृङ्गेषु सुराद्रिशिखरेषु, सुरेश्वरा इव देवेन्द्रा इव, सानुयायिनः सानुचराः, महीशा राजानः, तत्र तस्मिन्, स्वयंवरगृहे स्वयंवरशालायाम्, मन्त्रेषु पर्यङ्केषु, मिलिताः संगताः बभूवुरिति शेषः ॥ १८ ॥

तत्र मध्यनिबद्धेति—तत्र स्वयंवरगृहे, मध्यनिबद्धमन्तःस्थापितं संभ्रमश्च पूर्णमानं च वचनं तद् भिमर्त्तात्वेन शीलम्, अतिमानो लोकोत्तरो महिमा प्रभासो यस्य तदाभूतम्, युवानं तरुणम्, अस्मन्मन्त्रिनी मन्पुरी, प्रदोषं रजनीमुखम्, शशिकलेव चन्द्रकलेव, पुरन्दरं शक्रम्, शचीदेवीव पुलोमजेव, अलङ्कुरिष्यति शोभयिष्यति, इत्येवम्, गोविन्दराजेन गोविन्दभूपालेन, कारितं त्रिधावितम्, आरावं घोषयाम्, निशम्य समाकर्ण्य, महमहमिकयाऽहर्षभावेन, चलितेन स्वस्थानाग्रचातेन, वक्षःस्थलेषु बाहुमध्यस्थलेषु विलसिताः शोभिता ये पाटीरपङ्कसंगतकुङ्कुमस्थासकाश्चन्द्रचयपुस्तपुसुजतिरुकास्तेषां रजःपुष्पजेन परमासमूहेन पिञ्जरिताः पिङ्गलवर्णीकृता दश दिशा दश काष्ठा येन तेन, आक्षेपेन प्रकम्पेन दोलायमान आन्दोलिका-वदाश्वन् मुक्ताकलापो मौक्तिककण्डू यस्य तेन, चलितान्यो नवमालिकाभ्यो नूतनकम्पय उद्गीना उत्पसिता ये भृङ्गसङ्गाः चटपदसमूहास्तैः संस्तूयमानाः सन्तूयमाना विभवा ऐरवर्गाणि यस्य तेन, अर्धावलम्बितेन मन्त्रां संसमानेन कर्णपूरेण कर्णभरणेन युज्यमानं गण्डस्थलं कपोलभागो यस्य तेन, राजकेन राजकुमार-समूहेन, स्वयंवरमण्डपं स्वयंवरभवनम्, स्वयं स्वतः, उत्पलितमिव समुद्रवृद्धिर्वा, अभवत् बभूव ।

वराहयन्त्रमभितो वराधीशाश्चकारिरे ।

कुलाङ्गि परितः कीर्णाः शिलाखण्डलवा इव ॥ १६ ॥

ततश्च मगधाधिपे विदितशक्तिलोपे भृशं

कलिङ्गनरनायके विषयमसूरात्सायके ।

नृपे च विनतापुरो निहितलक्ष्यधूलीहरे

शरव्यचलनोदरे प्रथितपीदनाधीश्वरे ॥ १६ ॥

अयोध्याभूपाले भुवि पतति धैर्येण विकले

तथावन्तीनाये वितथभुजशीर्ये मितकथे ।

नृपेऽप्येवमेव कुवलयहरां हासविषये-

एवमं काष्ठाङ्गारः कुतुकवशचित्तः प्रचलितः ॥ १८ ॥

तदनु काष्ठाङ्गारो दर्पदुर्ललिताकारः कलमनिभचारः, तद्यन्त्राधोभागभ्रमश्चे पादं निधाय पारवश्येन भुवि पतितः, क्षितिपतिवलयस्य कमलाक्षीजनस्य च हास्यवदान्यो बभूव ।

कुमारेऽस्मिन्धीरे सहचरघटामध्यलसिते

यथा प्रोद्यत्तारागणपरिवृते शीतकिरणे ।

तदानीं गोविन्दक्षितिपतिरदाद्दृष्टिमधिका-

मुदस्थात् सोऽप्येष स्मितविशदवक्त्रः कुरुवरः ॥ १६ ॥

वराहयन्त्रमभित इति—वराहयन्त्रं यन्त्रविशेषम्, अभितः परितः, वराधीशा राजानः, कुलाङ्गि कुलाचलम्, परितः समन्तात्, कीर्णाः व्याघ्राः, शिलाखण्डलवा इव खण्डकर्मणा इव, चकारिरे कुरुभिरे ॥ १६ ॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरम्, मगधाधिपे मगधेश्वरे, भृशमत्यर्थम्, विदितः प्रज्ञातः शक्तिलोपोऽसामर्थ्यं यस्य तथाभूते, कलिङ्गनरनायके, कलिङ्गभूपाले, विषयं शरव्यम्, असूरां स्पर्शमकुर्वन् सायको बाणो यस्य तथाभूते, विनतापुर एतन्माननगरस्य, नृपे च राजनि च, निहितं धृतं यत्प्रथमं करणं तस्य धूलीहरे रजोहरे न तु घातके, प्रथितपीदनार्थारवरे प्रख्यातपीदनपुराधिपे, शरव्यचलनं लक्ष्यभ्रमश्चकुमुदं यस्य तथाभूते सति, अत्र सर्वत्र 'यस्य च भावे भावलक्षणम्' इति सप्तमी, अग्रश्लोकेन सम्बन्धः । नृप्याच्छब्दः ॥ १७ ॥

अयोध्याभूपाल इति—धैर्येण धैर्येण, विकले शून्ये, अयोध्याभूपाले साकेताधिपे, भुवि पृथिव्याम्, पतति स्खलति, सति, तथा तेनैव प्रकारेण, अवन्तीनायेऽवन्तीदेशाधिपे, वितथं व्यर्थं भुजशीर्यं बाहुपराक्रमो यस्य तथाभूते, मितकथेऽल्पभाषणे च सति, एवमनेन प्रकारेण, अन्येऽपि नृपेषु राजसु, कुवलयहरां नीलोत्पललोचनानाम्, हासविषयेषु हास्यस्थानेषु सन्तु, कुतुकवशं कौतूहलाद्यं चित्तं यस्य तथाभूतः, काष्ठाङ्गारो राज्ञः, प्रचलितो वराहयन्त्रं भ्रष्टं प्रचलितवान् ॥ १८ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरं दर्पेण गर्वेण दुर्लभितो विक्रम आकारः संस्थानं यस्य तथाभूतः, कलमनिभचारो गजशावकसदृशगमनः, काष्ठाङ्गारः कृतज्ञः, तद्यन्त्रस्य पूर्वोक्तवराहयन्त्रोपलक्षितयन्त्रस्याधोभागे निम्नप्रदेशे, भ्रमश्चे घूर्णमानरथाङ्गे, पादं चरणम्, निधाय निक्षिप्य, पारवश्येन पारतन्त्र्येण, भुवि पृथिव्याम्, पतितो भ्रष्टः सन्, क्षितिपतिवलयस्य राजसमूहस्य, कमलाक्षीजनस्य च खलनासमूहस्य च, हास्यवदान्यो हसितोद्धारः, बभूव । तं पतितं दृष्ट्वा सर्वे हसन्ति स्मेति भावः ।

कुमारेऽस्मिन्क्षिति—तदासीं तस्मिन् काले, गोविन्दक्षितिपतिर्गोविन्दमहाराजः, प्रोद्यत्तारागणेन समुदीयमाननक्षत्रनिचयेन परिवृते परीते, शीतकिरणे चन्द्रमसि, यथा, धीरे गर्भादे, सहचरघटाया मित्रमण्डलस्य मध्येऽस्तकसितः शोभितस्तस्मिन्, अस्मिन् कुमारे जीवन्धरे, अधिकां विपुलाम्, दृष्टिं दृशम्, अदाद् दृष्ट्वा, स्मितेन मन्दहसितेन विशदं खलं वक्त्रं वदनं यस्य तथाभूतः, स एव श्लोकोत्तरकौशलनिकेतनीभूतः, कुरुवरोऽपि जीवन्धरोऽपि उदस्थाद् उदसिह्व 'हा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य लुकि रूपम् 'गातिस्थापु-पाभूयः सिचः परस्मैपदेषु' इति सिचो लुक् । निक्षरिणीच्छब्दः ॥ १९ ॥

तदनु सखेलं भुवि पदानि निदधानं जयलक्ष्मीनिबन्धननिगलकटकशङ्खावहमरकताङ्गद-
शोभितं सञ्चरणसञ्चलन्मुक्तादामबाभास्यमानवक्षःस्थलं जीवन्धरमवलोक्य तत्रत्या एवमेवं
विदामासुः ।

कुमारं भूपालाः कतिचन विदुर्भूपतिलकं

परे मर्त्याकारस्थगितममरं संजगदिरे ।

सदेहं कन्दर्पं कुवलयहरोऽवादिपुरमुं

तथा काष्ठाङ्गारप्रमुखमहिषा मृत्युमविदन् ॥ २० ॥

एवं सर्वैर्विलोक्यमानो जीवन्धरो यन्त्रसमीपमासाद्य विद्याजलधिसुधाकरश्चन्द्रकलानु-
कारिदंष्ट्राविराजितवराहयन्त्रं चिरं विलोकमानस्तच्छेदनावसरमीक्षमाणः क्षणादधिकक्रमुत्प्लुत्य
सज्जीकृतधनुष्टकारकम्पितवसुधातलस्तद्यन्त्रं महीभुजां दर्पं मानिनां खेदं गोविन्दपार्थिवस्य शङ्कां
च युगपद्वापसमारोपितरोपेण विव्याध ।

आनन्दोद्भूतहृदयो गोविन्दमहिपस्तदा ।

राज्ञां धुरि जगादोषैः प्राज्ञानामग्रणीरिदम् ॥ २१ ॥

तदनु सखेलमिति—तदनु तदनन्तरम्, सखेलं सक्रीडं यथा स्यात्तथा, भुवि मङ्गलम्, पदानि
चरणानि, निदधानं निक्षिपन्तम्, जयलक्ष्म्या विजयधिया निबन्धनायावरोधनाय यो निगलकटको निगड-
वलयस्तस्य शङ्खावहं संशयोन्मादकं यन्मरकताङ्गदं हरिश्मणिमवकेयूरं तेन शोभितं समलङ्कृतम्, सञ्चरणेन
सम्रमनेन सञ्चलत् चपलीभवद् यन्मुक्तादाम मौक्तिकलक् तेन बाभास्यमानमतिशयेन शोभमानं वक्षःस्थलं
बाहुमध्यं यस्य तथाभूतम्, जीवन्धरं सायन्धरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, तत्रत्या तत्र स्थिता जनाः, एवमेवम्
इत्यभिप्रेत्य, विदामासुर्जङ्गुः ।

कुमारं भूपाला इति—कतिचन केऽपि, भूपाला राजानः, कुमारं जीवन्धरम्, भूपतिलकं नृपति-
श्रेष्ठम्, विदुर्जङ्गुः, परेऽन्ये भूपालाः, मर्त्याकारेण मनुजत्वेण, स्थगितः पिहितस्तम्, अमरं निर्जरसम्,
संजगदिरे कथितवन्तः, कुवलयहरो नीलोत्पललोचना ललनाः, अमुं कुमारम्, सदेहं शरीरसहितम्, कन्दर्पं
मानकेतनम्, अवादिपुरगद्विषुः, तथा किम्ब, काष्ठाङ्गारः कृतघ्नः प्रमुखो मुखो येषु तथाभूताश्च ते महिषाश्च
राजानश्चेति काष्ठाङ्गारप्रमुखमहिषाः मृत्युं यमम्, अविदन् जङ्गुः, अत्र 'अविदन्' इति प्रयोगश्चिन्त्यः,
'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इत्यनेन कस्य जुमादेशे 'अविदुः' इति स्यात् । शिखरिणाच्छन्दः ॥२०॥

एवं सर्वैरिति—एवमनेन प्रकारेण सर्वैर्मिलितैः विलोक्यमानो दृश्यमानः, विद्याजलधिसुधाकरो
विद्यानवरजनीकरः, जीवन्धरो जीवकः, यन्त्रसमीपं वराहयन्त्रावर्णम्, आसाद्य प्राप्य, चन्द्रकलानुकारि-
दंष्ट्राभ्यां शशिकलासदृशदंष्ट्राभ्यां विराजितं शोभितं यद् वराहयन्त्रं तत्, चिरं दीर्घकालं यावत्, विलोकमानः
पश्यन्, तस्य च्छेदनावसरमिति तच्छेदनावसरं तद्वराहयन्त्रभेदनकालम्, ईक्षमाणो विलोकमानः,
क्षणादल्पकालेनैव, चक्र इत्यधिकं चक्रांपरोति यावत्, उत्प्लुत्य समुत्प्लुत्य, सज्जीकृतं समग्र्यङ्गीकृतं यदनुः
कोदण्डं तस्य टङ्कारेणाप्यवस्यनिना कम्पितं वेपितं वसुधातलं महीतलं येन तथाभूतः सन्, तद्वचनं पूर्वो-
क्तवराहयन्त्रम्, मही भूमिं भुजन्ति रक्षन्ति महीभुजस्तेषाम्, दर्पं गर्वम्, मानिनामहङ्कारिणाम्, खेदं
द्वेषम् 'खेदो द्वेषोऽपहर्षश्च' इति धनञ्जयः, गोविन्दपार्थिवस्य स्वकीयमातुलस्य, शङ्कां च यन्त्रभेदनवि-
द्ययोऽयं न वेति सन्देहश्च, युगपदेककालावच्छेदेन, चापे धनुषि समारोपितो धृतो यो रोमो बाणस्तेन,
विव्याध विच्छेद ।

आनन्दोद्भूतहृदय इति—तदा तस्मिन्काले, प्राज्ञानामवसरज्ञानम्, अग्रणीः प्रधानः, आनन्देन
हर्षेणोद्भूतं सम्भूतं हृदयं चेत्तो यस्य तथाभूतः, गोविन्दमहिषो गोविन्दमहाराजः, महि-मही-भूमि-भूमी,

धीरो वारिधिमेखलां वसुमतीं प्राक्पालयामास य-

स्तस्य भ्रातृगुणस्य मान्द्यशसः सत्यन्धरस्यात्मजः ।

एष द्वेषिमहीपदावदहनः प्रख्यातदोर्विक्रमः

श्रीमान् मे भगिनीसुतो विजयते वीरश्रिया बल्लभः ॥ २२ ॥

वसुधाधिपा धनुषि पाटवास्तथा

वपुषि मुरद्विशदलक्षणात्सृणात् ।

क्षितिपालसूनुयमित्यथास्मर-

अवलोक्य तं ललितमभ्यनन्दिषुः ॥ २३ ॥

एवंविधगोविन्दनरपतिवचनेनाशनिगर्जनेन भुजग इव भीतमानसविकारः काष्ठाङ्गारो मनसि चिन्तामेवं तरङ्गयामास ।

सत्यन्धरस्य सूनुश्चेदयं हन्त हता वयम् ।

जागरुका भवन्त्यस्मिन् वीर्यशौर्यपराक्रमाः ॥ २४ ॥

पुरास्मदीयामाज्ञां भालामिव शिरसा समादधानो मथनो वणिक्पाराशमेनं कथमवधीत् । अतः सर्वः स्वार्थपरो लोक इति सत्यमेतत् । किं वास्य मातुलः समाहूतः । धिङ्मां मूढपरिवृढ-

वलि-वली अवनि-अवनीत्यादयः शब्दा इत्यदीर्घाभ्यां अयेच्छं प्रयुज्यन्ते कविभिः, राज्ञां भूपालानाम्, पुरि पुरस्तात्, ऊचैरुचस्वरेण, इदं वच्यमाणम्, जगाद् समुवाच ॥ २३ ॥

धीरो वारिधिमेखलामिति—प्राक् पूर्वम्, धीरो गर्भीरः, यः, वारिधिरिव मेखला रशना यस्यास्तां समुद्रान्तामिति यावत्, वसुमतीं पृथिवीम्, पालयामास ररञ्च, रक्षाभ्याः प्रशंसनीया गुणा यस्य तस्य, मान्द्यं समादरणीयं यशः कीर्तित्वं यस्य, सत्यन्धरस्य तक्षामनरेन्द्रस्य, आत्मजः पुत्रः, द्वेषिमहीपा एव प्रत्यधिपार्थिवा एव दावा वनानि तेषां दहनोऽनलः 'वने च वनवह्नी च दवो दाव इहेष्यते' इति विरवः, प्रख्यातः प्रसिद्धो दोर्विक्रमो भुजपौरुषं यस्य तथाभूतः, श्रीमान् शोभासम्पन्नः, वीरश्रिया वीरलक्ष्याः, बल्लभः स्वामी, एव सर्वेषां भवतां पुरस्तादासीनः, मे मम, भगनांसुतः स्वर्गीयः, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । शार्दूलविक्रीडितच्छुन्दः ॥ २२ ॥

वसुधाधिपा इति—अथ गोविन्दभूपोक्त्वनन्तरम्, वसुधाधिपा राजानः, ललितं मनोहरम्, तं जावन्धरम्, अवलोक्य इष्ट्वा, धनुषि कोदण्डे, तथा सत्यन्धरमहाराजस्य यथाभूतादृशात्, पाटवाच्चातुर्यात्, वपुषि देहे, स्फुरत्प्रकाशमानं विशदं निर्मलं बल्लक्षणं चिह्नं तस्मात्, क्षणादक्षिणेन, अयमेव, क्षितिपालस्य सत्यन्धरभूपालस्य सूनुः पुत्रः, इतीत्यम्, अस्मरन् निधायन्ति स्म, ललितं मनोहरं तं पुत्रम्, अभ्यनन्दिषु-रभिमन्दिषन्तः । मञ्जुभाषिणीवृचम् ॥ २३ ॥

एवंविधेति—एवं विधं पूर्वोक्तप्रकारम् यद् गोविन्दनरपतिवचनं गोविन्दभूपालवचस्तेन, अशनिगर्जनेन वज्रगर्जितेन, भुजग इव घनग इव, भीतस्तो मानसविकारश्चेतोविकारो यस्य तथाभूतः काष्ठाङ्गारः, मनसि चेतसि, एवं वच्यमाणप्रकारम्, चिन्तां तर्कपरम्पराम्, तरङ्गयामास वर्धयामास ।

सत्यन्धरस्य सूनुरिति—चेद् यदि, अयमेव, सत्यन्धरस्य महाराजस्य, सूनुः पुत्रः, अस्ति तर्हीति शेषः, वयम्, हता नष्टाः, हन्तेति खेदे, अस्मिन् नरेन्द्रनन्दने, वीर्यं च शौर्यं च पराक्रमश्चेति वीर्यशौर्यपराक्रमाः शक्तिसुभटपौरुषाणि, जागरुका जागृतिशालाः, भवन्ति विद्यन्ते ॥ २४ ॥

पुरास्मदीयामाज्ञामिति—पुरा पूर्वम्, अस्मदीयां मामकीनाम्, आज्ञामादेशम्, भालामिव सज्जामिव, शिरसा मूर्ध्ना, समादधानो धरन्, मथनं घृतन्मामा मच्छुवालः, एनमेतम्, वणिक्पारां दुष्टवणिजम्, कथं केन प्रकारेण, अवधीत् जघाम । अतोऽस्मात्कारणात्, सर्वो निलिखः, लोको जनः, स्वार्थपरो स्वप्रयोजनसाधननिपुणः, इत्येतद्व्ययम्, सत्यं तथ्यम् । अस्त्वैतस्य, मातुलो मामो गोविन्दमहीपाल इति यावत्, किं वा केन कारणेन वा, समाहूतः समाकलितः । मूढपरिवृढं मूर्खस्वामिनम्, अतएव, आत्मवधाय स्वविना-

मात्मबधाय कृत्योत्थापनमाचरन्तम् । किं करिष्यति वा किं कुर्वाणराजसन्वोहेन गोविन्दमहीपालेन
कृतसाहाय्यकोऽयं समीरपुरस्कृत इव समीरसखः ।

इति चिन्तां कुर्वाणः स्वर्तेतरगर्वविजृम्भितक्रोधेन तुमुलसमीकेन कन्यामाहर्तुमना मनागित-
रबलमेदुरेण क्षुद्रक्षितीशानिकरेण साकं समन्त्रयितुं स दुर्मेधसामग्रणीर्निजनिवेशमाविवेश ।

पराशयविदा ततः कुरुवरेण राज्ञा सहा-

स्थितेन नयकोविदाः सपदि सोपदाः केचन ।

पितुर्विषयसंगतान्नरपतीन्प्रति प्रेषिता-

स्तथा परिचितान् नृपान् विशदपत्रिकाभिः सह ॥ २५ ॥

सत्यन्धरक्षितिपतेर्विजयामहिष्यां

सञ्जात एष खलु जीवकनामधेयः ।

दैवात्तदा विरहितः कुटिलात्पितृभ्यां

वैश्याधिपस्य समवर्धिषि मन्दिरेऽहम् ॥ २६ ॥

अयं किल दुराचारः काष्ठाङ्गारः काष्ठाङ्गारादिविक्रयेण प्राणसन्धारणं कुर्वाणः क्रमेण युष्मदु-
र्वीपतिना मन्त्रिपदवीमारोपितस्तमेव निहतवानिति विदितमेव हि भवताम् ।

अतो मम यथा सोऽयमुच्छेद्यो भवतामपि ।

शत्रुत्वाद्राजघत्वाच्च कृतघ्नत्वाददुराशयः ॥ २७ ॥

शाय, कृत्योत्थापनं कार्योपस्थापनम्, आचरन्तं कुर्वन्तम्, माम्, धिक् । वायवा किं कुर्वाणः किङ्करायमाणो
राजसन्वोहो नृपतिसमूहो यस्य तथाभूतेन, गोविन्दमहीपालेन गोविन्दभूभुजा, कृतं साहाय्यकं यस्य
विहितसाहाय्यः, अयं जीवन्धरः, समीरपुरस्कृतो वायूर्हापितः समीरसख इव पावक इव, किं करिष्यति
किं विधास्यति ।

इति चिन्तामिति—इति पूर्वोक्तम्, चिन्तां निध्यानम्, कुर्वाणो विद्वानः, कन्यां लक्ष्मणाम्,
आहर्तुमना आहरणेषुक्तः दुर्मेधसां दुर्बुद्धीनाम्, अग्रणारग्रेसरः, स काष्ठाङ्गारः, स्वर्तेतरवासी गर्वरथेति
स्वर्तेतरगर्वो द्वाबाहङ्कारस्तेन विजृम्भितो वर्धितः क्रोधो रोषो यस्य तेन, तुमुलं भवङ्करं समीकं युद्धं यस्य
तेन, मनागितरबलं द्वाघर्मैव्येन मेदुरो मिलितस्तेन, क्षुद्रक्षितीशानां तुच्छप्रकृतिकपाधिबानां निकरेण समूहेन,
साकं सार्धम्, समन्त्रयितुं गुप्तमन्त्रणां कर्तुम्, निजनिवेशं स्वनिकेतनम्, आविवेश प्राविशत् ।

पराशयविदंति—ततस्तदनन्तरम्, पराशयविदा पराभिप्रायज्ञेन, राज्ञा गोविन्दभूपालेन, सह
सार्धम्, आस्थितेन विद्यमानेन, कुरुवरेण जीवन्धरेण, सपदि शांत्रम्, नयकोविदा नीतिनिपुणाः, सोपदाः
सोपायनाः, केचन केऽपि पुरुषाः, पितुः सत्यन्धरस्य, विषयसंगतान् देशस्थितान्, नरपतीन् नृपान्, तथा
किञ्च, परिचितानभिज्ञानान्, नृपान् भूपान्, प्रति, विशदपत्रिकाभिः स्पष्टोदन्तदलैः, सह साकम्, प्रेषिताः
प्रहिताः । पृथ्वीवृन्दः ॥ २५ ॥

सत्यन्धरक्षितिपतेर्गति—खलु निश्चयेन, जीवकनामधेयो जीवन्धरनाम्ना विभ्रतः, एषोऽहम्,
सत्यन्धरक्षितिपतेः सत्यन्धरमहीभृतः, विजयामहिष्यां विजयाराज्ञ्याम्, सञ्जातः समुत्पन्नः, तदा जन्म-
वेलायाम्, कुटिलाद् वक्रात्प्रतिकूलादिति यावत्, दैवाद् भाग्यात्, पितृभ्यां मातापितृभ्याम्, विरहितां
वियुक्तः, सन्, वैश्याधिपस्य गन्धोकटस्थ, मन्दिरे भवने, समवर्धिषि संहृदोऽभूवम् । वसन्ततिलका-
वृत्तम् ॥ २६ ॥

अयं किलेति—अयं किल एष किल, दुराचारो दुष्टतः, काष्ठाङ्गार एतन्नामकृतघ्नः, काष्ठाङ्गाराद्भा-
मिङ्गालादीनां विक्रयेण, प्राणसन्धारणं जीविकाम्, कुर्वाणो विद्वानः, क्रमेण क्रमशः, युष्मदुर्वीपतिना भव-
द्भूपालेन सत्यन्धरमहाराजेनेति यावत्, मन्त्रिपदवीं सन्निवास्थदम्, आरोपितोऽभिष्ठापितः, सन्, तमेव
भूपालमेव, निहतवान् मारयामास, इति हि भवतां युष्माकम्, विदितमेव ज्ञातमेव ।

अतो ममेति—अतोऽस्मात्कारणात्, सोऽयं कृतघ्नशिरोमणिः, यथा येन प्रकारेण, मम तत्पुरुषस्य,

रसातले वा वसुधातले वा महीधरे वा विपिनान्तरे वा ।
तिरोहितोऽपि हन्यतेऽसौ ततः समागच्छत बाहिनीभिः ॥ २८ ॥
संदेशमेवं कुरुकुलस्य सामन्तभूपाः शिरसा दधानाः ।
सत्यन्धरे भक्तिवशेन नुष्ठाः सेनासमेता मिलिता बभूवुः ॥ २९ ॥

तावन्नयविशालो नाम कुरुवीरदूतः, सचिवबृहत्स्य नयपारगस्य धर्मदत्तस्य निकेतने प्रविश्य,
तेन विदितोऽन्तेन सन्धानाय नरेन्द्रमन्दिरं नीयमानः, तत्र परिमितैर्नरपालैः परिवृतम्, अनति-
दूरावस्थितेन सविनयमवनमितपूर्वकायेन मयनेन सविलम्बमालपन्तम्, क्रोधकृशानुविस्फुर-
भिश्चासधूमविषवर्णमुक्ताहारं काष्ठाङ्गारमुपजगाम । तत्र धर्मदत्त एव जगाम ।

जानाति देवः सकलं तथापि श्रोतव्यवाचः सचिवा नृपेण ।
नाकाधिराजोऽपि निरीक्ष्यकृत्यो बृहस्पतेर्वाग्विसरं शृणोति ॥ ३० ॥

इदानीमुदारसत्त्वैर्गरुडवेगगोविन्दपल्लववह्निप्रभृतिभिः स्वैरतदितरमहीपालैर्नन्दाद्व्यप्रमु-
खैर्महावीरैः सहचरैश्च परिवृतः कल्पान्तजलधिरिव निरर्गलप्रसरः सकलजगतीतलविख्यातवीरो
जीवन्धरकुमारः क्रुद्धो युद्धाय बद्धादरो वर्तते ।

उच्छेद्यो विनाशनीयः, अस्तीति शेषः, तथा तेन प्रकारेण, शत्रुचात्रिपुत्रात्, राजपत्न्यात् नृपतिधातकत्वात्,
कृतघ्नत्वाच्चाकृतज्ञत्वाच्च, दुराशयो दुष्टाभिप्रायः, सः, भवतामपि युष्माकमपि, उच्छेद्योऽस्तीति हम्बन्धो
योजनीयः ॥ २७ ॥

रसातले वेति—असौ काष्ठाङ्गारः, रसातले वा पाताले वा, वसुधातले वा भूतले वा, महीधरे वा
पर्वते वा, विपिनान्तरे वा वनमध्ये वा तिरोहितोऽन्तर्हितः, चेदपि यद्यपि, भवेदिति शेषः, तथापि, हन्यते
मार्यते, ततः कारणात्, पूर्वं, बाहिनीभिः पृतनाभिः, सह, समागच्छत समायात ॥ २८ ॥

सन्देशमेवमिति—एवं पूर्वोक्तप्रकारम्, कुरुकुलस्य जीवन्धरस्य, सन्देशं वाचिकम्, शिरसा भूषणा,
दधाना धरन्तः, सामन्तभूपा मण्डलेरवराः, सत्यन्धरे जीवन्धरजनके, भक्तिवशेन प्रीत्यतिशयेन, नुष्ठाः प्रेरिताः,
सन्तः, सेनासमेताः पृतनायुताः, मिलिताः संगताः, बभूवुरासन् ॥ २९ ॥

तावन्नयविशालो नामेति—तावत्—वाचत् सामन्तभूपाः समागतास्तावत्, नयविशाल एत-
न्नामधेयः कुरुवीरदूतो जीवन्धरसंदेशहरः, सचिवेषु मन्त्रिषु क्रुद्धो उवेष्टस्तस्य, नयस्य पादं गच्छतीति
नयपारगस्तस्य महान्तीतिज्ञस्य, धर्मदत्तस्य तन्नामामात्यस्य, निकेतने भवने, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, विदितो-
ऽन्तेन विज्ञातसमाचारेण, तेन धर्मदत्तेन, सन्धानाय समिधं कर्तुम्, नरेन्द्रमन्दिरं काष्ठाङ्गारनिकेतनम्,
नीयमानः सन्, याप्यमानः सन्, तत्र नरेन्द्रमन्दिरे, परिमितैः कतिपयैः, नरपालैः राजभिः, परिवृतं परीतम्,
अनतिदूरावस्थितेन निकटस्थितेन, सविनयं विनयापेतं यथा स्वात्तया, अवनमितो नाचैः कृतः पूर्वकायः
पूर्वशरीरभागो यस्य तेन, मयनेन तन्नामस्वरयालेन सविलम्बं सप्रत्ययं यथा स्वात्तया, आलपन्तं भाषमाणम्,
क्रोधकृशानोः क्रोपवैरवानरस्य विस्फुरजिर्गच्छन्धो निःश्वास एव धूमस्तेन विषवर्णं मलिनो मुक्ताहारो
मौक्तिक दाम यस्य तस्य, काष्ठाङ्गारं कृतघ्नशिरोमणिस्य, उपजगाम समुपयाति स्म । तत्र धर्मदत्तः सचिव-
बृहत्, एवमनेन प्रकारेण, जगाम प्रोवाच ।

जानातीति—यद्यपि देवो भवान्, सकलं कृत्स्नम्, जानाति बुध्यते, तथापि, नृपेण राज्ञा, सचिवा
मन्त्रिणः, श्रोतव्य आकर्णनीया वाक् चेयां तथाभूताः, सन्ति, निरीक्ष्यं कृत्यं कार्यं यस्य तथाभूतः, नाकाधि-
राजोऽपि पुरन्दरोऽपि, बृहस्पतेर्वाग्विसरः, वाग्विसरं वचनसमूहम्, शृणोति समाकर्णयति ॥ ३० ॥

इदानीमिति—इदानीं साम्प्रतम्, उदारसत्त्वैस्सुकृष्टपराक्रमैः, गरुडवेगश्च गोविन्दश्च पल्लववह्निप्रभृतिभिः
गरुडवेगगोविन्दपल्लववह्निप्रभृतिभिः स्वैरतदितरमहीपालैर्विद्याधरतदितरभूपतिभिः, नन्दाद्व्य-
प्रमुखैर्नन्दाद्व्यप्रधारीः, महावीरैर्महाशुभटैः, सहचरैश्च वयस्यैश्च, परिवृतः परिवेष्टितः, कल्पान्तजलधिरिव
प्रलयपाथोनिधिरिव, निरर्गलः स्वच्छन्दः प्रसरो अन्त्य तथाभूतः, सकलजगतीतले निखिलभूमितले विख्यात-

व्याधान्दुःसाधबाधान्जतुरगमुखैर्मद्वलैः सम्प्रवृत्तै-

हेलामात्रेण जित्वा निखिलपशुगणं मोचयामास यः प्राक् ।

वीणाशुल्के च दृष्यन्नरपतिनिचयं धावयामास संख्ये

सोऽयं नैकोऽपि जय्यः किमुत खगनराधीश्वरैः संगतश्चेत् ॥ ३१ ॥

अत इदमनिदं प्रथमप्रवृत्तं तदीयराजपदं तद्भुजे समर्प्य यथापुरं सचिवपदमधिष्ठातुमर्हति
देव इति ।

एवं मन्त्रिगिरं निशम्य समयं नृणीं स्थितः सोऽबद्धत्

कर्णे लग्नमुखेन तत्र मथनेनादीपितक्रोधनः ।

रे रे केन ससाध्वसं बहुतरं पृष्टोऽसि वक्तुं पुरो

भीरुत्वं यदि तिष्ठ वेश्मनि मुधा क्लीबोऽसि किं भाषितैः ॥ ३२ ॥

माद्यहन्तिघटापटुस्फुटनटद्वोटप्रहृष्यद्भटा-

टोपाच्छादितदिक्कटटे रणतले खड्गगोहसङ्घारया ।

आहत्य श्रियमाहवोधतरिपुक्षोणीभ्रुतामुज्ज्वलां

कीर्त्या कोमलया दिशं धवलयाम्युत्फुल्लकुन्दश्रिया ॥ ३३ ॥

आसी प्रसिद्धासी वीरश्चेति सुमदश्चेति सकलजगतीतलविख्यातवीरः, जीवन्धरकुमारः सत्यन्धरः, क्रुद्धो
रुष्टः सन्, बुद्धाय समराय, बुद्धादरो बद्धसन्मानस्तत्पर इति यावत्, वर्तते विद्यते ।

व्याधानिति—यो जीवन्धरः, प्राक् पूर्वम्, गजतुरगमुखैर्हस्तिहवप्रधानैः, सम्प्रवृत्तैः सञ्चलितैः,
मद्वलैरस्मत्सैन्यैः, दुःसाधबाधान् विकटान्, व्याधान् शबरान्, हेलामात्रेण लीलामात्रेण, जित्वा पराभूय,
निखिलपशुगणं सकलपशुसमूहम्, मोचयामास मोचयति स्म, वीणाशुल्के च गन्धर्वदत्तापरिणयवेलायां
वीणावादनशुल्के च, दृष्यन्तोऽङ्गवृन्तो ये नरपतयो राजानस्तेषां निचयः समूहस्तम्, संख्ये समरे, धावया-
मास विद्रावयामास, सोऽयं जीवन्धरः, एकोऽप्येकावक्ष्यमि, न जय्यो न जेतुं शक्यः, चेष्टति, खगनराधीश्वरैः
विद्याधरधरावलम्बैः, संगतः सहितः, तर्हि, किमुत किमुनर्वक्तव्यम् ? खगधराच्छुन्दः ॥ ३१ ॥

अत इदमिति—भक्तोऽस्मात्कारणात्, अनिदं, प्रथमप्रवृत्तं प्राक्प्रवृत्तम्, इदमेतत्, तदीयराजपदं
तत्सम्बन्धिराज्यभारः, तद्भुजे तद्बाहौ, समर्प्य निक्षिप्य, यथापुरं पूर्ववत्, सचिवपदममात्यस्थानम्, अधिष्ठातु-
मधिबसितुम्, देवं भवान्, अर्हति योग्योऽस्ति, इति धर्मदत्तामात्यः काष्ठाङ्गारं जगादेति सम्बन्धः ।

एवं मन्त्रिगिरमिति—एवमित्यम्, मन्त्रिगिरं सचिवभारतीम्, निशम्य श्रुत्वा, समयं कर्णं यावत्,
नृणीं निर्वचनम्, स्थितो विद्यमानः, तत्र स्थाने, कर्णे श्रवसि, लग्नमुखेन संयोजितवदनेन, मथनेन तच्छब्दा-
लेन, आदीपितं प्रज्वलितं क्रोधनं क्रोधो यस्य तथाभूतः सन्, अबद्धत् जगात्, रे रे बुद्धावसद्, ससाध्वसं
समयम्, बहुतरं प्रभूतम्, पुराऽग्रे, वक्तुं निगदितुम्, केन पृष्टोऽसि पृच्छाविषयीकृतोऽसि, त्वं यदि भीरुः
कातरस्तर्हि, वेश्मनि भवने, तिष्ठ स्थितो भव, क्लीबोऽसि नपुंसकोऽसि, मुधा व्यर्थम्, भाषितैः कथनैः, किं
किंप्रयोजनं न किमपीति यावत् ॥ ३२ ॥

माद्यहन्तिघटेति—माद्यतां दन्तिनां घटा इति माद्यहन्तिघटा गन्धर्वजगणाः, पटुस्फुटं चातुर्यप्रकाशं
यथा स्यात्तथा नटन्तो नृत्थन्तो ये घंटो ह्या इति पटुस्फुटनटद्वोटाः, प्रहृष्यन्तश्च ते भटाश्चेति प्रहृष्यज्जटाः
प्रमोदमानशूराः, माद्यहन्तिघटाश्च पटुस्फुटनटद्वोटाश्च प्रहृष्यज्जटाश्चेति माद्यहन्तिघटापटुस्फुटनटद्वोटप्रहृष्यज्जटाः
तेषामाटोपेन विस्तारेणाङ्गदितानि पिहितानि विस्तृतानि काष्ठान्तभागा यस्मिन्स्मिन्, रणतले समराङ्गणे,
खड्गस्य कृपाणस्योहसन्ती शोभमाना या धारा तीक्ष्णाप्रभागास्तया, आहत्य समर उद्यता तत्परा इत्याहवोद्यता
स्ये च ते रिपुक्षोणीभ्रुतश्च शत्रुराजाश्चेति तेषाम्, उज्ज्वलां निर्मलाम्, श्रियं लक्ष्मीम्, आहत्य ससाध्वसम्,
कोमलया मृदुलया, उत्फुल्लानां विकसितानां कुन्दानां माध्यानां धीनिव श्रीरस्यास्तया, कीर्त्या यशसा, दिशः
काष्ठाः, धवलयामि धवलाः करोमि ॥ ३३ ॥

किञ्च ।

आ जन्मतो न लिखितं भुवनाधिपस्यं

यद्वाल्मीकिमनि परं तु वणिक्क्रियैव ।

तेनाधमेन वणिजस्तनयेन किंवा

सन्धानमद्य नरपालमणीशिनां नः ॥ २४ ॥

ध्वजिनीरुद्रपार्श्वस्य मथनस्य शरावलेः ।

विषसोऽजनि यः पूर्वं कवलीक्रियतेऽधुना ॥ २५ ॥

इति दर्पदुर्ललितवचनविलसितमाकर्ण्य कोपारुणीकृतभालो नयविशालो गम्भीरमिमां
गिरमुज्जगार ।

पुलिन्दवृन्देन गवां कुले हते बलेन साकं मथने पलायिते ।

पिपाय वेगेन कवाटमन्ततो धृतो वधूमिस्तनुकम्पमत्यजः ॥ २६ ॥

एवंविधपराक्रममण्डितभुजदण्डमण्डितस्य न युक्तमेव कौरवेण सन्धानम् ।

किं धर्मदत्तेन हि षण्डवृत्त्या प्रचण्डवृत्त्या भवतापि किं वा ।

कुरुप्रवीरस्य करामनुभं राज्यभियं चक्रमलं प्रदातुम् ॥ २७ ॥

इति निगद्य जवाभिर्गत्य यथाधृतं कुरुवीरं विज्ञापयति नयविशाले विशालतरसमीकसंनाहः

किञ्च—किञ्चान्यत् किमपि ।

आ जन्मत इति—यद्वाल्मीकिमनि यद्वाल्मीकिमनि, आ जन्मतो जन्मन आरम्भ, भुवनाधिपस्यं लोक-
साम्राज्यम्, न लिखितं नाहितम्, परन्तु किन्तु, वणिक्क्रियैव सार्यवाहकृतिरेव, लिखिता किंइति, अधमेन
मीचेन, तेन पूर्वोक्तेन, वणिजो वैश्यस्य, तनयेन पुत्रेण, नरपालमणीशिनां नरपालमणिषु श्रेष्ठराजेषु ईशान्ते
प्रेरयत्युक्ता भवन्तीत्येवं शालास्तेषाम्, नोऽस्माकम्, अद्य साम्प्रतम्, किं वा सन्धानं सन्धिकरणम्, सर्वथाऽशक्यं
तदिति भावः ॥ २४ ॥

ध्वजिनीरुद्रेति—यो वणिक्तनयः, पूर्वं प्राक्, ध्वजिनीया पृतनया रुद्रं परीतं पार्ष्वं समीपप्रदेशो
यस्य तस्य, मथनस्य काटाङ्गारद्वालस्य, शरावलेर्वाणसमूहस्य, विषसो भुक्तावशिष्टः, अजनि बभूव, स
इति शेषः, अधुना साम्प्रतम्, कवलीक्रियते प्रस्यते ॥ २५ ॥

इति दर्पेति—इतीत्यम्, दर्पेण गर्वेण दुर्ललितानि विसिंहुलानि यानि वचनानि वचसांति तेषां विलसितं
विलासम्, आकर्ण्य निशम्य, कोपेन रुवाक्याकृतो कोद्विर्ताकृतो भालो निटिलो यस्य तथाभूतः, नयविशाल
एतन्नाम जीवन्धरदूतः, गम्भीरं यथा स्थासया, इमां वक्ष्यमाणानाम्, गिरं बाणीम्, उज्जगार प्रकटयामास ।

पुलिन्दवृन्देनेति—पुलिन्दवृन्देन शबरसमूहेन, गवां सौरभेयीणाम्, कुले समूहे, हते मुषिते, बलेन
सैन्येन, साकं सार्यम्, मथने भवच्छाले, पलायिते दर्शितपृष्ठे, सति, अन्ततोऽन्ते, वेगेन रवेण, कवाटमन्तरम्,
पिपाय मेलयित्वा, वधूमिर्ललाभिः, धृतो दत्ताकम्बनः कृतावासाय सन्, तनुकम्पं शरीरवेपथुम्, अत्य-
जस्त्यक्तवान्, एवं तु ओ महाह्वरस्त्वमिति सोप्रासवाक्यम् ॥ २६ ॥

एवंविधेति—एवंविधपराक्रमेण पूर्वोक्तप्रकारविक्रमेण मण्डितौ शोभितौ यौ भुजदण्डौ बाहुदण्डौ
ताभ्यां मण्डितस्य शोभितस्य, तच्च, कौरवेण जीवकेन, सह सन्धानं सन्धिकरणं मेलनमिति यावत्, न युक्तमेव
नोचितमेव, सुष्ठुक्तं त्वयेति भावः ।

किं धर्मदत्तेनेति—षण्डवृत्त्या दीनवृत्त्या, उपलक्षितेन, धर्मदत्तेन तन्नामवृद्धामात्येन, हि निश्चये,
किं किं प्रबोजनम्, प्रचण्डवृत्त्या तीक्ष्णव्यवहारेण, उपलक्षितेन, भवतापि स्वयापि, वा किं किं प्रबोजनम्, न
किमपीति यावत्, कुरुप्रवीरस्य जीवन्धरस्य, करामनुभं हस्ताग्रमेरितम्, चक्रं शस्त्रविशेषः, राज्यभियं राज्य-
कर्मणाम्, प्रदातुं समर्पयितुम्, अहं यथाहं समर्पयामि वावत् ॥ २७ ॥

इति निगद्येति—इत्येवम्, निगद्य वितर्कं कथयित्वा, जवाद्गुणात्, निर्मलं निष्कम्पं, यथाधृतं यथा-
भूतम्, कुरुवीरं जीवन्धरम्, विज्ञापयति निवेदयति, नयविशाले तदभिधानदूते, विशालतरौ विपुलतरः

कुरुकुमारः पद्मास्यं बरुथिनीनामाधिपत्ये विधाय यथायोग्यं गरुडवेगगोविन्दलोकपालपद्ममही-
पालप्रभृतीनापृच्छथ रणाङ्गणावतरणाय सेनामादिदेश ।

काष्ठाङ्गारोऽपि सेनायाः पतिं मयनमादिशत् ।

पृतनायाः प्रयाणाय रणरङ्गस्थलं प्रति ॥ ३८ ॥

तदनु विकटकटविगलहानधाराप्रवाहानुभयतः सृजद्भिः सनिर्मरैरिव नीलाचलैर्विशददन्त-
प्रभादन्तुरिताङ्गुल्या रजनिंकरनिकरचुम्बितसंवर्तकालाम्बुदविह्वलैः कर्णद्वयसन्दानितधवल-
चामरशोभिततया पद्मिनामसाम्येन समागतमरालशङ्खमङ्कुरयद्भिः पादन्यासेन मही कम्पयद्भिः
घनाघनघनगर्जितानुकारिद्विहतरवेण गिरिदरीमुखसुपपञ्चास्यान् क्रोधेनोत्पत्य कुत्रत्योऽयं करिशब्द
इति निरीक्षमाणान् कुर्वानैर्वारणैः सञ्ज्ञादितविभगाः, सूर्याश्वशिरस्ताडनायेवोर्ध्वप्रसारितपूर्वचरण-
युगलैः प्रलयजलधरविमुक्तवर्षोपलासारपरुषेण जर्जरयतेषु वसुधातलमतिनिष्ठुरेण खरसुरपुट-
विन्यासेन जनितपांसुपारम्परीभिः सकलजगदन्धकुरणधुरीणैर्हृषितरवेण गगनतलं पूरयद्भिः प्रति-
पक्षैरिव मारुतस्य प्रत्यादेशैरिवोर्ध्वभ्रवसो निदर्शनैरिव मनसो मूर्तेरिव जवैर्गन्धर्वैरुपशोभिताः,

समीकसंग्रहो बुद्धाभिनिवेशो यस्य तथाभूतः, कुरुकुमारो जीवकः, पद्मास्यं तन्नामसत्तम, बरुथिनीनां
पृतनानाम्, आधिपत्ये स्वामित्वे, विधाय कृत्वा, तं सेनापतिं कृन्वेति वाच्यं, यथायोग्यं यथाहम्, गरुडवेगश्च
गोविन्दश्च लोकपालश्च पद्ममहीपालश्चेति गरुडवेगगोविन्दलोकपालपद्ममहीपालाः, ते प्रभृतिष्वेवं तान्,
आपृच्छयामस्य, रणाङ्गणे समरकचरेऽवतरणं प्रवेशस्तस्मै, सेनां कम्पय, आदिदेश समादिष्टवान् ।

काष्ठाङ्गारोऽपीति—काष्ठाङ्गारोऽपि राजघोऽपि, पृतनायाः सेनायाः, रणरङ्गस्थलं प्रति समररङ्गभूमि-
मुद्दिश्य, प्रयाणाय प्रस्थानाय, मयनं तन्नामधेयम्, सेनायाः पतिं पञ्जिन्वा वायम्, आदिशत् आज्ञा-
पयामास ॥ ३८ ॥

तदन्विति—तदनु तदन्तरम्, उभयतः पार्वद्वये, विकटकटाभ्यां विशालगण्डाभ्यां विगलन्तः पतन्तो
वे धामधारा प्रवाहा मदधाराणोवांसि तान्, सृजद्भिः रचयद्भिः, सनिर्मरैर्निर्मरैः, नीलाचलैरिव नील-
पर्वतैरिव, विशददन्तप्रभाभिर्बलधरदन्तदक्षिभिर्दन्तुरितं व्याप्तमङ्गं देहो येषां तेषां भावस्तथा तथा, रजनि-
करस्य चन्द्रमसः करनिकरेण किरणकलापेन चुम्बिताः संयुक्ता ये संवर्तकालाम्बुदाः प्रलयकालवारिदास्तेषां
विह्वलका अनुकतारस्तैः, कर्णद्वये भ्रवणकुमे सन्दानिताभ्यां वद्धाभ्यां चामराभ्यां बालध्वजनाभ्यां शोभिततया
समलङ्कृततया, पद्मेति नाम पद्मनाम तस्य साम्यं सादर्यं तेन 'पद्मोऽस्मी पद्मे व्यूहनिधिसङ्ख्यान्तरे-
ऽम्बुजे । ना नागे स्त्री पञ्जिकाश्रीचारटीपञ्चगेपु च' इति मेदिनी, समागताः समावाता ये मराला इत्यास्तेषां
शङ्खा सन्धेदम्, मङ्कुरयद्भिः प्रादुर्भावयद्भिः, पादन्यासेन चरननिक्षेपेण, महीं भूमिम्, कम्पयद्भिर्बलयद्भिः,
घनाघनस्य मेघस्य बद्धघनगर्जितं विकटगर्जनं तस्वानुकारि बद्धं द्विहृतं गजशङ्खस्तस्य रवो नाक्स्तेन,
गिरिदरीषु शैल्युहासु सुलेन शर्मणा सुसाः कृतशयना ये पञ्चास्याः सिंहास्ताम्, क्रोधेन रोषेण, उत्पत्योत्कम्प्य,
कुत्रत्योऽयं कुत्रभवोऽयम्, करिशब्दो गजगर्जितम्, इति हेतोः, निरीक्षन्त इति निरीक्षमाणा अवलोकमाना-
स्तान्, कुर्वानैर्विदधानैः, वारणैर्गजैः, सञ्ज्ञादिताः पिहिता दिग्माताः काष्ठाप्रदेशा येषां ते, सूर्याश्वानामर्क-
हयानां शिरसि भूमिं ताडनं प्रहरणं तस्मा इव, ऊर्ध्वप्रसारितमुक्षमितं चरणयुगलं येषां तैः, प्रलयजलयुगैः
प्रलयमेघैर्विमुक्तस्यक्तो यो वर्षोपलानां करकाणामासारो धारासंपातस्तद्वत् परवः कठोरस्तेन, वसुधातलं
भूतलम्, जर्जरयतेषु जीर्णं कुर्वतेषु, अतिनिष्ठुरेण कठोरतिशयेन, खरसुरपुटानां तीक्ष्णसुरपुटानां विन्यासो
निक्षेपस्तेन, जनिताः समुत्पादिता वाः पांसुपारम्परीं धूलिसन्ततवत्स्ताभिः, सकलजगतो विस्मिक्तमुद्वेगस्था-
न्मङ्कुरेण सतिमिरीकण्ये पुरीणा निपुणस्तैः, हृषितरवेण हेवाञ्जलिना, गगनतलं व्योमतकम्, पूरयद्भिः
सम्पूरयद्भिः, गरुडमतो गरुडस्य प्रतिपक्षैरिव प्रतिद्वन्द्विमिरिव, मारुतस्य पवनस्य, पक्ष्मैरिव प्रतिक्रितिमिरिव,
उर्ध्वैःभ्रवसो देवराजवाजिनः प्रत्यादेशैरिव निराकर्णैरिव, मनसोमत्तसः, निदर्शनैरिव दृष्टान्तैरिव, मूर्तेः
शरीरधारिभिः, अवैरिव वेगैरिव, गन्धर्वैर्वाहैः, 'वाजिवाहवैर्गन्धर्वैर्हयसैन्यवसतसः' इत्यमरः, उपशोभिता

सुरविमानसकारौधकपुण्यघोषीतलैर्मनोरथैरिवाभितरयैः परिपूर्णैः, खेलाखण्डविरीकृतलोकैर्विवि-
धायुधैर्विचित्रैर्विधृततनुभैः पदातिभिः पक्षिभ्यः, उभयेऽपि सैनिकाः, क्रमेणाजिरङ्गणमगाहन्त ।
तत्र च,

अभ्रंलिहानां पटमन्दिराणां पङ्क्तिर्वभौ शारदमेघशुभा ।

विचित्रपुङ्खस्य विलोकनाय समागता राजपुरीष साक्षात् ॥ ३६ ॥

तदनु विनिर्मितविशालविसिखास्तद्विराजमानम्, मदमेदुरसिन्धुरघटान्धकारितदिङ्मुख-
तया जलधरदिवसायमानम्, अभ्रकूपैरपहसितरजताचलशोभैरमलसुधावदासैर्मन्थानगिरि मध्य-
मानदुग्धसिन्धुगर्भाबिलुठत्तरङ्गायमानानिलहोलायितसितध्वजतया उपरिपरिपतद्भ्रगङ्गाप्रवाहैरिव
तुषारगिरिशिखरैः पटमन्दिरैर्विभ्राजितम्, नीलकवचावगुण्ठितदेहैः सितोष्णीपैरत्युन्नतवेत्रासनो-
परिविष्टैर्धर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैस्तन्तन्यमानसेनासंविभागसंविधानम्, स्फुरितनि-
शितकरधृतकरवालप्रतिबिम्बप्ररोहकरालितातपेनोर्ध्वावरुद्धमीलिकलापेन धवलचन्दनलिप्तभुजदण्डेन
सेवकजनेनाध्यासितद्वारदेशम्, विविधवस्तुविचित्रितैः पण्याहरणसंमर्दनपरक्रयिकविक्रयिक-
लोकैर्महाविपणिपथैरुपशोभितम्, यौवनमद्रमत्ततरुणजनानुसार्यमाणतरुणीजननिरन्तरवेशावाटम्,
विविधायुधसंस्कारपरजनवभ्रान्त्यमाणराणचक्रप्रभृतिसंस्कारसाधनसंस्कृष्टादितं तद्रङ्गस्थलमशोभत ।

विराजिताः, सुरविमानसकारौधवयानसन्निभैः, चक्रैरधातैः क्षुण्णं विदीर्णं घोणीतलं भूतलं वैस्तैः, मनोरथै-
रभिलषितैरिव, अभितरयैरसंख्यस्थान्दवैः, परिपूर्णं युक्ताः, खेलाखण्डेन सिंहनादेन बधिरिकृताः भ्रयणशक्ति-
रहितोक्ता लोका जना वैस्तैः, विविधावि विविधप्रकराणि बान्वायुवाणि शब्दाणि तैर्विविचित्रैस्त्वय्यकारिभिः,
विष्टततनुत्रैर्धृतकवचैः, पदातिभिः पक्षिभिः, परिभृताः परीताः, उभयेऽपि पङ्क्तयस्तन्वन्निभः, सैनिका
योद्धारः, क्रमेण क्रमशः आजिरङ्गणं समरकण्ठम्, अगाहन्त प्रविबिभुः । तत्र च तस्मिन्नाजिरङ्गणे च ।

अभ्रंलिहानामिति—अभ्रंलिहानां गगनपुम्बिनाम्, पटमन्दिराणां पटभवनानाम्, शारदमेघशुभा
शारदजलधरधवला, पङ्क्तिस्ततिः, विचित्रपुङ्खस्य विलक्षणसाम्प्राप्तस्य, विलोकनाय दर्शनाय, समागता
सम्प्राप्ता, साक्षात्, राजपुरीष हेमाङ्गनदराजधानीष, बभौ शुशुभे ॥ ३६ ॥

तदन्विति—तदनु तद्वन्तरम्, तद्रङ्गस्थलं तत्समरकण्ठम्, अशोभत स्वराजत, कथंभूतं तदिति
तदेव विशेषचिनुमाह—विनिर्मिता रचिता वा विशालविशाला विस्तीर्णरथास्तासां सहस्रैर्दशशतैर्विराजमानं
शोभमानम्, मदमेदुरा दानमिलिता वा सिन्धुरघटा गजपङ्क्तिस्तथाग्धकारितं तिमिरितं दिङ्मुखं काष्ठान्तो
यस्मिंस्तस्य भावस्तथा तथा, जलधरदिवसायमानं प्राबुडवदाकरम्, अभ्रकूपैर्महस्पतिभिः अपहसिता पराभूता
रजताचलशोभा विजयार्थार्थवैस्तैः, अमलसुधावदासैर्मिर्मलक्षुणोऽम्बकैः, मन्थानगिरिर्मन्दरपर्वतस्तेन
मध्यमामो विलोक्यमानो यो दुग्धसिन्धुः चारान्वस्तस्य गर्भे मध्ये बिलुठन्तः सज्जलन्तो ये तरङ्गा
कल्लोकास्तद्वाचरन्ति, अमलहोलायितानि वयनप्रकम्पितानि सितध्वजानि शुक्लपताका यस्मिंस्तस्य
भावस्तथा तथा, उपरि परिपतन्तः स्फलन्तोभ्रगङ्गाप्रवाहा मग्दाकिनीबोतांसि येषां तैः, तुषारगिरिशिखरै-
र्हिमालयशृङ्गैरिव, पटमन्दिरैर्वस्त्रनिकेतनैः, विभ्राजितम्, नीलकवचैः रथामलसुधैरवगुण्ठितः संभृतो देहो येषां
तैः, सितोष्णीपैर्धवलमिदोवेष्टनैः, अत्युन्नतानि तुन्नतमानि वाणि वेत्रासनानि वेत्रविष्टराणि सेवासुपरिविष्टै-
रुपरिस्थितैः, धर्ममयैरिव धर्मानिमित्तैरिव, धर्माधिकारिभिर्महाधिकारयुक्तैः, महापुरुषैर्महाजनेः, तन्तन्यमानं
विस्तार्यमानं सेवासंविभागस्य घृतनाविभागस्य संविधानं करणं यस्मिंस्तत्, स्फुरितः सज्जलितो निशित-
स्तीक्ष्णो चः करधृतो हस्तावलम्बितः करवालः कृपाणस्तस्मिन् प्रतिविम्बं प्रतिफलनं तस्य प्ररोहैः किरणाङ्कुरैः
करलितो व्याहः आतपो बभौ येन तथाभूतेन, ऊर्ध्वमुपरि अवकट् आहृतो मीलिकलापो सुकुटसमूहो येन
तेन, धवलचन्दनेन शुक्लमलयजेन लिप्तो दिग्धो भुजदण्डो बाहुदण्डो यस्य तेन, सेवकजनेन सेवकसमूहेन
अध्यासितोऽधिष्ठितो द्वारदेशो यस्य तत्, विविधवस्तुविचित्रितैकविधपदार्थैर्विविचित्रावि शब्दाणि तैः, महावि-
पणिर्बैर्विस्तीर्णद्वारकव्यभिः, उपशोभितं समलङ्कृतम्, यौवनपदेन ताकण्यातिरेकेण मया मययुक्ता ये
तन्वन्निभः सुवज्रमस्तैरनुसार्यमाणोऽनुमन्यमानो वस्तुतस्मिन् सुवतिसमूहस्तेन विस्मृतः सत्ताक्षिणो

युद्धप्रारम्भकेलीप्रियुनजयमहाबाधयोपैररो-
हैषारवैर्हयानां मदमुदितकरिबुद्धितैर्जृम्भमानैः ।

रथ्याध्वानैः पदातिप्रचुरतरगलत्सिहनादैरमन्दैः

शब्दैकाम्भोधिभ्रमं जगदिवमभवत्कम्पमानं समन्तात् ॥ ४० ॥

रणान्तरायं कुर्वाणा धूल्यो या व्योम्नि जृम्भिताः ।

तन्नाशाय ध्वजा मृत्युसंमार्जम्य इवाकचन् ॥ ४१ ॥

उद्यमिस्साणराणप्रसरमथ सुरा जृम्भमाणं निशम्य

कीवक्षोणीपतीनां कदनविलसितं वीक्षितुं संप्रवृत्तम् ।

पुष्पाण्याहृत्य कल्पक्षितिरुहवनतः सौरभाकृष्टभुज-

व्यूहव्यारावपूराण्यधिककुतुकतः संगता व्योमसीम्नि ॥ ४२ ॥

सेनापयोधी समदाट्टहासी शनैः शनैः संचटितौ व्यभाताम् ।

कल्पावसाने खलु वर्धमानावम्भोनिधी यद्वदमन्दवेगौ ॥ ४३ ॥

पदातिं पदातिस्तुरङ्गं तुरङ्गो मदेभं मदेभो रथस्थं रथस्थः ।

इवाय क्षणेन स्फुरद्युद्धरङ्गे ध्वनज्जैत्रवादैः स्वनच्छिन्निकीके ॥ ४४ ॥

वेसावाडो वेरवावासाभोगो यस्मिंस्तत्, विविधावधानां नैकविधशस्त्राणां संस्कारधराः समुत्प्रेजनलानां ये जनाः पुरुषास्तैर्वैभान्यमानानि संचार्चमानानि शाणचक्रप्रभृतीनि निकषचक्रादीनि बावि संस्कारसाधनानि समुत्प्रेजनोपायास्तैः सम्प्राप्तितं व्यासृतम् ।

युद्धप्रारम्भकेलीति—युद्धप्रारम्भकेल्याः समरप्रारम्भकीडायाः प्रियुनाः सूक्ष्मा ये जयमहाबाधयोपैररोपै विजयमहाबाधित्रयवास्तैः, अरोपैः सम्पूर्णैः, हयानामरवानाम्, हैषारवैर्हयिनमन्दैः, जृम्भमाणैर्वर्धमानैः मदेन दानेन मुदिताः प्रसन्ना इति मदमुदितस्ते च ते करिणो इस्तिनमेति मदमुदितकरिणस्तेषां बुद्धितानि गर्जितानि तैः, रथ्याध्वानै रथसमूहसम्बदैः, जमम्बदैः प्रचुरैः, पदातीनां पदगामो प्रचुरतरं प्रभूततरं यथा स्वाकथा गलन्तः प्रकटीभवन्तो ये सिंहावादाः यथेदितरवास्तैः, शब्दैकाम्भोधिभ्रमं शब्दैकार्णवनिमग्नम्, इदमेतत्, जगद् भुवनम्, समास्तापपरितः कम्पत इति कम्पमानं वेपथुसहितम्, अभवत् आसीत् । शार्दूलकविकीकृतचन्द्रः ॥ ४० ॥

रणान्तरायमिति—रणान्तरायं समरप्रव्यूहम्, कुर्वाणा विदधानाः, याः धूल्यो रजसि, व्योम्नि नयसि, जृम्भिता विततानि, तन्नाशाय तदपहाराय, ध्वजाः पताकाः, मृत्युसंमार्जम्य इव वमन्स्फुरापहारिण्य इव, अकचन् व्यसोभन्त ॥ ४१ ॥

उद्यमिस्साणेति—अथ युद्धप्रारम्भानन्तरम्, सुरा अमराः, जृम्भमाणं वर्धमानम्, उद्यन्तः प्रकटीभवन्तो ये निस्साणराणा रणबादिशस्त्रावृत्तेषां प्रसरः समूहस्तम्, निशम्य समाकम्ब्य, संप्रवृत्तं प्रारब्धम्, कीवा पराक्रमतिरेकेणोन्मत्ता ये क्षोणीपतयो राजानस्तेषाम्, कदनविलसितं सम्पराययेदितम्, वीक्षितुं प्रष्टुम्, कल्पक्षितिरुहवनतः कल्पवृक्षविपिनात्, सौरभेन सौगन्ध्येनाकृष्टा वरीकृता ये भृङ्गा अमरास्तेषां व्यूहस्य समूहस्य यो व्यारावो गुणजनशब्दस्तस्य पूरं सम्यतिर्वेषु तानि, पुष्पाणि कुसुमानि, जाह्नव्य समादाय, अधिककुतुकतः प्रभूतकीतुकातिशयेन, व्योम्नि विहावसि, संगताः संमिक्षिताः, आसन्मिति शेषः । जगद्वाक्यम् ॥ ४२ ॥

सेनापयोधी इति—समदाट्टहासी सगर्वाट्टहाससहिती, शनैः शनैर्मदं मन्दम्, संचटितौ संमिक्षितौ, सेनापयोधी पृतनापरावारी, तद्वत् तथा व्यभाताम् व्यसोभेताम्, यद्वत् यथा, कल्पावसाने प्रकषयेकायाम्, वर्धमानौ समेधमानौ, जमम्बवेगौ प्रभूतरवौ, जम्भोनिधी सागरी, खलु निरचयेन ॥ ४३ ॥

पदातिमिति—ध्वनज्जैत्रवाद्ये शब्दावमानविजयवादिने, स्वनच्छिन्निकीके शब्दावमानमीर्षिके, स्फुरद्युद्धरङ्गे प्रकाशमानरणाधिरे, पदातिः पतिः, पदातिं पतिम्, तुरङ्गोऽयम्, तुरङ्गं इयम्, मदेभो मरु-

हृष्यन्तिकरोयता जलकणा व्योम्नि स्फुरन्तारका-

कारा रेजुरंभूष नाकसुदतीवक्त्रं निशान्नायकः ।

धूलीभिः पिहिते च चण्डकिरणे संग्रामलीला बभौ

निर्दोषापि विभावरीव सततं क्रीडन्नाङ्गापि च ॥ ४५ ॥

यावन्नाक्षिपति क्षणेन करिणो वक्त्रच्छदं विस्तृतं

हस्त्यारोहवरः प्रतिद्विपगतो वीरः शरैस्तावता ।

शुण्डां तस्य मदं च लोपमनयत्कोपेन सोऽप्युद्धतः

क्षिप्तेनैव करेण तं प्रतिभटं मूर्च्छास्पदं द्राम्यधात् ॥ ४६ ॥

भल्लैः प्रतिद्विरदमल्लधनुर्विमुक्तैः

कुम्भेषु ममशिशुरैर्व्यलसः गजेन्द्राः ।

आरावहीनवदनैः शिखिनां समूहैः

रारुढतुङ्गशिखरा इव शैलवर्गाः ॥ ४७ ॥

इह खलु, कौचन मत्तदन्तावली क्रोधतरली समीककलाकुशली परस्परदण्डसंघट्टनजनितगम्भीरारावेण वृंहितभरेण च गगनतलं पूरयन्ती, गण्डतलविस्तृत्वमदधारासौरभप्रचुरकर्णतालविगलत्समीरैराजिरङ्गतले मूर्च्छितान् भटान् प्रबोधयन्ती, भुमवाली, सन्धिजवधदितरदविन्यासेन वसुन्धरां

मतङ्गजः, मदेभं मत्तमतङ्गजम्, रयस्थः स्वन्दनस्थः, रयस्थं स्वन्दनस्थम्, क्षणेन शीघ्रम्, इयाव प्राप । भुजङ्गप्रधातच्छन्दः ॥ ४४ ॥

हृष्यन्तिकरोयता इति—हृष्यतां समदानां दम्तिनां करिणां करेभ्यः शुण्डाभ्य उर्ध्वता उत्पत्तिताः, जलकणाः सलिलसीकराः, व्योम्नि गगने, स्फुरन्तारकाकारा देदीप्यमाननक्षत्रसंनिभाः, रेजुः शुशुभिरे, नाकसुदतीवक्त्रं देवीवदनम्, निशान्नायकश्चन्द्रमाः, अभूत् च बभूव च । धूलीभिः परागैः, चण्डकिरणे सूर्ये पिहिते च समाच्छादिते च सति, संग्रामलीला समरक्रीडा, निर्दोषापि रात्रिरहिताऽपि, सततं सर्वदा क्रीडन्तो रथाङ्गारचक्रवाका यस्यां तथाभूता सन्धिपि च, विभावरीव रात्रिरिव, बभौ शुशुभे, पथे निर्दोषा पङ्ककन्दकादिदोषरहिता, क्रीडन्ति संग्रामन्ति रथाङ्गानि चक्राणि यस्यां तथेति च ॥ ४५ ॥

यावन्नाक्षिपतीति—यावत् यावत्कालपर्यन्तम् हस्त्यारोहवरो गज्राधिष्ठातृवरः, क्षणेन सत्वरम्, विस्तृतं विततम्, करिणो गजस्य वक्त्रच्छदं मुखवरणम्, नाक्षिपति न वूरीकरोति, तावता कालेन, प्रतिद्विपगतः प्रतिगजस्थितः, वीरः शूरः, शरैः सावकैः, तस्य करिणः, शुण्डां करम्, मदं च दानञ्च गर्वं वा, लोपं विनाशम्, अनयत् प्रापयामास, कोपेन क्रोधेन, उद्धतः समुद्धतः, सोऽपि क्षिप्रशुण्डः शुण्डालोऽपि, क्षिप्तेनैव कृतेनैव, करेण शुण्डया, तं प्रतिभटं प्रतिवीरम्, द्राम् कटिति, मूर्च्छास्पदं चैतन्यवतीतम्, व्यधाच्छकार ॥ ४६ ॥

भल्लैरिति—प्रतिद्विरदमल्लानां विपक्षगजस्थितशूराणां धनुर्भ्यः कोदण्डेभ्यो विमुक्तास्त्यक्तास्तैः कुम्भेषु गण्डस्थलेषु भग्नं निक्षिप्तं शिखरं मुखं येषां तैः, मल्लैः प्रातैः गजेन्द्रा इस्तिप्रमुखाः आरावहीनं केकारहितं वदनं मुखं येषां तैः, शिखिनां केकिनां समूहैः कलापैः, आरुढानि समधिष्ठितानि तुङ्गशिखराणि समुद्धतानि येषां तथाभूताः शैलवर्गा इव पर्वतसमूहा इव, व्यलसन् शुशुभिरे । उपमा । वसन्ततिलकावृक्षम् ॥ ४७ ॥

इह खलु कौचनेति—इह समराङ्गणे, खलु निम्नवेन, क्रोधेन कोपेन तरली अपलाविति क्रोधतरली, समीककलायां समरबैद्य्यां कुशली निपुणी, कौचन कावयि, मत्तदन्तावली मत्तगजौ, परस्परमम्भोऽम्भं दन्तसंघट्टनेन रदनाघातेन जनिताः समुत्पादितो यो गम्भीरारावो गम्भीरशब्दस्तेन, वृंहितभरेण च गजितसमूहेन च, गगनतलं भ्रमस्तलम्, पूरयन्ती समरम्वी गण्डतलाभ्यां कटप्रदेशाभ्यां विस्तृतराः प्रसरजशीला वा मदधारा दानवस्तलचस्तासां सौरभेन सौगन्ध्येन प्रचुराः प्रपूर्णाः, तथाभूताः कर्णतालविगलन्तश्च अजगन्मजगनिःसरन्तश्च ये समीराः पदवास्तैः, आजिरङ्गतले समररङ्गभूमौ, मूर्च्छितान् सम्प्राप्तमोहान्,

स्थपुटितामादधानौ, पूर्वपश्चिमसमीरसमीरितौ सजलजलदाविवापतन्तौ, सकललेखजनतनूतहसौख्य-
शायनिकं भयानकं समीकमातेनतुः ।

आयोधनं विदधतोर्गजयोः कयोश्चिद्

दन्तप्रवृजनितामिकणाः स्फुरन्तः ।

हैमप्रदीप्रवल्यावलिखण्डतुल्या

माञ्जिष्ठचामरगताः सुमटैर्नु दृष्टाः ॥ ४८ ॥

कश्चिद्गजः प्रतिभटं चरत्ते गृहीत्वा

सम्भ्रामयन्दिशि तथा परुषप्रचारः ।

चिक्षेप दूरतरमूर्ध्वमयं च मानी

द्रागेत्वं कुम्भयुगलीमसिना बिभेद् ॥ ४९ ॥

इमोद्रतानां नवमीतिकानां वर्षेण संख्ये निरवग्रहेण ।

मुक्तामयत्वं दधती च रङ्गस्थली गदादद्या वत संबभूव ॥ ५० ॥

निपात्य कंचिद्भुवि शुण्डयारिं दन्तेन हन्तुं करिणि प्रवृत्ते ।

दन्तान्तरालं प्रविशन्स धीरश्चिक्षेद् शुण्डां करवालवल्लीया ॥ ५१ ॥

भटान् बोद्धुन्, प्रबोधयन्तौ सचेतनान्कुर्वन्तौ भुग्न आकुञ्चितौ बालौ बालधियंयोस्ती 'बालः पुंसि शिशौ केशं
वाजिबारणबालधी' इति विरवलोचनः । सविधजवदित ऊरुवसहितो यः पद्विन्यासधरणनिषेपस्तेन,
बसुम्भरां बसुधाम्, स्थपुटितां नतोद्धताम्, आदधानौ कुर्वाणौ, पूर्वपश्चिमसमीराभ्यां प्राचीप्रतीचीपवनाभ्यां
समीरितौ प्रेरितौ, सजलजलदाविब सतोषतोषदाविब, आपतन्तौ समागच्छन्तौ, सकलाश्च ते लेखजनाश्चेति
सकललेखजना रणकौतुकदर्शनाय समापतिता नितिलामरसमूहास्तेषां तनूच्छाणां रोम्णाम् सौख्य-
शायनिकं सुखशयनसमाचारपूष्पकं रोमहर्षणमिति बावत्, भयानकं भयङ्करम्, समीकं युद्धम्, आतेनतु-
र्विस्तारवामातनः ।

आयोधनमिति—आयोधनं युद्धम्, विदधतोः कुर्वतोः, कयोश्चिद् कयोरपि द्वयोः, गजयोः करिणोः,
स्फुरन्तः समुत्पतन्तः, माञ्जिष्ठचामरगता माञ्जिष्ठरागरकवालव्यजनमात्राः, दन्तयो रत्नयोः प्रवृद्धेन समा-
वातेन जनिताः समुत्पन्ना येऽग्निकणा अनलस्फुल्लिकास्ते, सुमटैः शूरैः, हैमाः सुवर्णनिर्मिताः प्रदीप्राः प्रभा-
स्वरा ये बलयाः कटकास्तेषामावलिः पङ्क्तिस्तस्याः खण्डैः शकलैस्तुल्याः सन्निभाः, नु वितर्कं, दृष्टाः
समवलोकिताः ॥ ४८ ॥

कश्चिद्गज इति—परुषः कठोरः प्रचारः प्रभ्रमणं वस्य तथाभूतः, कश्चित्कोऽपि, गजः करी, प्रतिभटं
विपक्षशूरम्, चरत्ते पादं, गृहीत्वाऽऽदाय, दिवि गगने, सम्भ्रामयन् संघूर्णयन्, तथा रोपेण, दूरतरमतिविप्रकृष्टम्,
ऊर्ध्वमुपरि, चिक्षेप क्षिपति स्म, मानी गर्वापेतः, अवस्य प्रतिभटः, द्राम् ऊर्द्धाति, एवम् समागत्य, असिना
कृपाणेन, कुम्भयुगलीं गण्डयुग्मम्, बिभेद् विदारयामास ॥ ४९ ॥

इमोद्रतानामिति—संख्ये समरे, इमोद्रतानां गजोत्पतितानाम्, नवमीतिकानां नवममुक्ता-
फलानाम्, निरवग्रहेण प्रतिबन्धरहितेन, वर्षेण वृष्ट्या, 'वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवप्राहावग्रही समी' इत्यमरः,
मुक्तामयत्वं मीतिकप्रचुरताम्, विरोधपक्षे नीरोगताम्, दधती विधत्ती, रङ्गस्थली शम्भूमिः, गदादद्या गदा-
मिधानशक्तसहिता विरोधपक्षे गदै रोगैरादया सहिता संबभूव समजायत, वतेति खेदे । विरोधाभासालङ्कारः,
उपजातिवृत्तम् ॥ ५० ॥

निपात्य कश्चिदिति—करिणि गजे, कश्चित्कमपि, अरिं शत्रुम्, शुण्डया करेण, भुवि पृथिव्याम्,
निपात्य समास्कारय, दन्तेन रत्नेन, हन्तुं मारयितुम्, प्रवृत्ते तत्परे, सति, दन्ताच्छाकं रत्नमभ्यस्य,
प्रविशन् प्रवेशं कुर्वन्, धीरो धैर्यपेतः, सोऽरिः, करवालवल्लीया कृपाणलतया, शुण्डां करम्, चिक्षेद्
क्षिपति स्म ॥ ५१ ॥

चक्रेण कृतं निजमेव हस्तमग्नप्रदेशाद्वरणीं पतन्तम् ।
 विप्रेव पादेन रुक्मं परीतः करेणुराजः सुतरस्तपक्वम् ॥ ५२ ॥
 गृहीतो नागेन प्रतिभटवरः पुष्करगतो
 वितम्बानो डोळामसिनिहृतहस्तेन करिणा ।
 पद्मं पेष्टुं नीतः सपदि पद्ममध्ये प्रचलितो
 गृहीत्वा बालाग्रे व्यसुप्तमुमवान्मुष्टिहतिभिः ॥ ५३ ॥

तत्र पुष्पकुन्दकुसुमावदाता जितघातजघना बाजिनो मग्नतलोत्तिसमापदादयाऽनभः-
 स्थलमाक्रमितुमिव प्रवृत्ताः, पुरतः पतितानि महारौलकुलानीव इन्तावलशरीराणि लङ्घयन्तः,
 संगरसागरे परस्परं कलहायमानाः कल्लोला इव विरेजिरे ।

सुराघातैः कम्पितप्रजघनहवः कम्पितवरः
 पृषत्कैः कीर्णाङ्गोऽप्यविरहितशिखानुसरणः ।
 पदे खड्गच्छिन्नोऽप्यहितसुभटेनापतदसौ
 न तावद्यावत् न निजवरसादी निहतमान् ॥ ५४ ॥
 क्षिप्तेऽपि दक्षिणभुजे करवालबल्ली
 बामे करे विचलयन् रिपुमाप सादी ।
 वीरस्य तस्य रिपुखण्डनकेलिकाया-
 मक्षीणशक्तिरगमत् स हि दक्षिणत्वम् ॥ ५५ ॥

चक्रेण कृतमिति—स्या कम्पेन, परीतो व्याप्तः, करेणुराजो गजेन्द्रः, चक्रेण शस्त्रविशेषेण, कृतं
 क्षिप्तम्, अग्नप्रदेशात्कुलाग्रभागात्, धरणीं पृथिव्याम्, पतन्तं स्तलन्तम्, कुतः चरितो रक्तपङ्को रुधिरकर्दमो
 यस्मात्तम्, निजमेव स्वकांचमेव, हस्तं गुण्डाम्, पादेन करमेव, विप्रेव विनष्टि स्म । क्रोधे को विवेक
 इति भावः ॥५२॥

गृहीतो नागेनेति—नागेन गजेन, गृहीत आतः, पुष्करगतः गुण्डाग्रभागस्थितः प्रतिभटवरो
 विपक्षबोद्धा, असिना खड्गेन निहतः खण्डितो हस्तो यस्य तेन, करिणा गजेन, डोळा हिन्दोलिकाम्,
 वितम्बानः कुर्वाणः सन्, पद्मं करणेन, पेष्टुं कूर्चिनुम्, पद्ममध्ये करणमध्ये, नीतः प्रापितः, किन्तु, सपदि
 भटिति, प्रचलितः प्रकर्षेण चलितः सः, बालाग्रे पिच्छाग्रे, गृहीत्वा समालम्ब्य, मुष्टिहतिभिर्मुष्टिप्रहारैः,
 अमुं गजम्, विमता विनष्टा अस्यः प्राणा यस्य तं मृतमिति बावत्, व्यधात् अकर्षीत् । शिखरिणी-
 च्छन्दः ॥५३॥

तत्र पुष्पकुन्देति—तत्र तस्मिन्, संगरसागरे समसंयोजिर्धा, पुष्पकुसुमानीव प्रस्फुटितमाग्न-
 पुष्पार्णविवदताः समुत्पल्लवाः, जितघातजघनाः पराभूतपञ्चवेगाः, बाजिनो हवाः, मग्नतले नभस्तल
 उत्तिसावुत्थापितावपदादी पुरभरणी येषां तेषां भावस्तत्ता तथा, नभःस्थलं गगनतलम्, आक्रमितु-
 मुत्तं च विपुलं, प्रवृत्ता इव तत्परा इव, पुरतः पुरस्तात्, पतितानि अट्टानि, महारौलकुलानीव महावल-
 कदम्बकानीव, इन्तावलशरीराणि गर्जेन्द्रकावन्, लङ्घयन्तः समुत्काम्यन्तः, परस्परं मित्रः, कलहायमानाः
 कलहं कुर्वाणाः, कल्लोला इव तरङ्गा इव, विरेजिरे सुशुभिरे ।

सुराघातैरिति—सुराणां शक्तानामाघातः प्रहरास्तैः कम्पिता वेपिता धरा पृथिवी येन तथाभूतः,
 कम्पित कोऽपि प्रजघनमासी ह्यक्षेति प्रजघनहवः प्रकृद्भवेगथाः, पृषत्कैर्वाजैः, कीर्णाङ्गोऽपि व्यासहरिर्लोऽपि,
 अविरहितसुभटेन शत्रुघ्नरेव, पदे करणे, खड्गच्छिन्नोऽपि कुराणकुतोऽपि, अविरहितमथकं शिखानुसरणं येन
 तथाभूतः, असी हवाः, तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, न अपतत् नो पपात, बावत् बावत् कालपर्यन्तम्,
 निजवरसादी स्वलोहितानः, समहितसुभटम्, न निहतमाद् नो निजघात । शिखरिणीच्छन्दः ॥५४॥

क्षिप्तेऽपि दक्षिणभुज इति—सार्धां हचरोही, दक्षिणभुजे बामेतरयाही, क्षिप्तेऽपि कुक्षेऽपि सति

अश्वारोहैः कृताश्चक्रानि भूयैः पर्यस्तामि स्फारचक्राणि रेजुः ।
 रूपस्थाळानीव वलुमावि कृत्स्नोराहाराय प्रौढचन्द्रशुक्तीनि ॥ ५६ ॥
 खड्गैः कृता वाजिनां वक्त्रभागा रक्तलोतोनीवमाना ज्वेन ।
 मग्नाङ्गानामुन्मुलानां ह्यन्यां भ्रान्तिं तेजुः परयतामाजिरङ्गे ॥ ५७ ॥

भटानां रोषेण प्रतिभटसमीपं प्रचलतां

समुद्रात्ता रेजुश्चलदसिंहताः पाणिकलिताः ।

भुजभीक्ष्णकृद्गुप्रकरपुद्गरोद्यद्विषधरा

रिपूणां प्राणालिं कवलयितुकामा इव तदा ॥ ५८ ॥

समीकपदवीविदः समदसिंहनादा भटा

ववलगुरमितैः शरै रचितमण्डपाः पुष्करे ।

निरस्ततपनातपभ्रमभराः क्षणाद्भ्रजैः

शरीरनिकरैर्यशःस्थिरतन्मूर्धुभिः प्रेप्सवः ॥ ५९ ॥

तत्र समीककलाविपश्चिदाश्ववृत्तिः पदातिः, केनचित्पद्मेन भुजध्वजतिर्यगर्पितवैजयन्ती-

वामे सव्ये, करे पाणौ, करवालवल्लीं कृपाणकताम्, विचलवन् कम्पवन्, रिपुं वैरिणम्, आप प्राप, तदभि-
 मुत्सं जगामेति वाच्यं । तस्य पूर्वोक्तस्य, वीरस्य धूरस्य, रिपुलब्धनकलिकायां शत्रुशकलनकांडायाम्,
 अक्षीणा शक्तिर्वस्य तथाभूतोर्जानसामर्थ्यः, सः वामो बाहुः, हि निश्चयेन, दक्षिणत्वं वामेतरवन्, पक्षे
 कौशलम्, अगमव्याप । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५५ ॥

अश्वारोहैरिति—अश्वारोहैः सादिभिः, कृताश्चक्रानि दण्डा येषां तानि, अतएव भूमौ पृथिव्याम्,
 पर्यस्तामि विर्काणीनि, स्फारचक्राणि विशालातपत्राणि, कृत्स्नोर्वमस्य, आहाराय भोजनाय, वलुहानि रश्चि-
 तानि, प्रौढचन्द्रस्येव धु तिविेषां तानि तरुणहिमरश्मिकान्तीनि रूप्यस्थाळानीव रजतपात्राणीव, रेजुः शुशु-
 निरे । शालिनीच्छन्दः ॥ ५६ ॥

खड्गैरिति—खड्गैः कृपाणैः, कृताश्चक्राः, वाजिनां बाह्यानाम् 'वाजिबाह्वारण्यवर्हयसैन्धव-
 सतयः' इत्यमरः, वक्त्रभागा मुखप्रदेशाः, ज्वेन वेगेन, रक्तलोतोनीवमाना रुधिरमवाहनीवमानाः सन्तः,
 आजिरङ्गे समराजिरे, परयतामलोकवताम्, जनानामिति शेषः, मग्नाङ्गानां ऋजितदेहानाम्, उन्मुलानाम्
 उल्लिखितवक्त्राणाम्, ह्यन्यां बाह्यानाम्, भ्रान्तिं भ्रमम्, तेजुः विस्तारवामासुः । शालिनीच्छन्दः ॥ ५७ ॥

भटानामिति—तदा तस्मिन् काले, रोषेण कोपेन, प्रतिभटसमीपं प्रतिषीद्भृतिर्कटं यथा स्वातन्त्र्या,
 प्रचलतां गच्छताम्, भटानां शूराणाम्, समुद्रात्ताः समुत्थापिताः, पाणिकलिता हस्तधृताः, चलदसिंहता-
 श्चक्रकृपाणवल्गवः, रिपूणां वैरिणाम्, प्राणालिं जीवितसमूहम्, कवलयितुकामा मत्सुमनसः, भुजा एव
 बाहव एव भीक्ष्णकृद्गुप्रकराभ्यन्दनवृत्तसमूहास्तेषां कुहरेभ्यो विवरेभ्य उद्यन्तः समुत्तिष्ठन्तो ये विषधरा नागा-
 स्त इव, रेजुः शुशुनिरे । रूपकोप्तेषे । शालिनीच्छन्दः ॥ ५८ ॥

समीकपदवीविद इति—समीकपदवीं पुद्गपदवीं विदन्ति ज्ञानन्तीति समीकपदवीविदः समदः
 साहङ्कारः सिंहनादः ववेडा येषां ते समदसिंहनादाः, अभितैरसंख्यतैः, शरीरानैः, पुष्करे गगने, रचितो
 विहितो मण्डपो वक्त्रभवनं यैस्त इति रचितमण्डपाः, तपनस्य सूर्यस्वातयेन ज्यैष्ठ्येन जन्मः भ्रमभरः वेदा-
 तिषय इति तपनातपभ्रमभरः निरस्तो दूरीकृतस्तपनातपभ्रमभरो यैस्त इति निरस्ततपनातपभ्रमभराः,
 क्षणाद्वपेनैव कालेन, अङ्गुरैर्विनशरैः, शरीरनिकरैर्वैहसमूहैः, वशास्तेषां कीर्तय एव स्थिरतन्मः स्थावि-
 शरीराणि सा इति यशःस्थिरतन्मः, मुभिः पृथिव्याम्, प्रेप्सवः प्राणुमिच्छवः, भटाः शूराः, ववलगुः सङ्क्रान्ति
 स्म । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ५९ ॥

तत्र समीककलेति—तत्र समरे, समीककलाविपश्चिन्नु पुद्गकलाकोविदेवाश्ववृत्तिर्विस्मयावह्वरित
 इति समीककलाविपश्चिदाश्ववृत्तिः, पदातिः वृत्तिः, भुजध्वजेन बाहुध्वजेन तिर्यगर्पिता तिर्यगात्ता वा

तुलितान् कृपाणीकान् विभ्रानेन 'इदं महीवनामधेयपूर्वभागं विभर्ति' इति रोषादिषु पदद्वये निकृत्तोऽपि, अखण्डितमात्मसत्त्वमिव घनवंशजातं चापभाळम्य, शूरो न पपात ।

नीलाभ्रतुल्ये कवचे भटस्य भीते प्रभेदं करवालवत्तया ।

तत्र प्रवृत्ता घनशीणितालिः सौदामिनीसाम्बमवाप दीर्घा ॥ ६० ॥

कश्चिद्भटः शत्रुशरैः परीतसमस्तदेहः समिति व्यलासीत् ।

यथा महीजः प्रचुरप्ररोहो यथा च नागाततचन्दनहः ॥ ६१ ॥

वीरप्रेसरः पदचरः प्रथितरिपुमण्डलाप्रखण्डितमस्तकविगलदस्त्रधाराभयङ्करमुखभागतया बहिः प्रसृतया क्रोधपरम्परया परीत इव मृत्युमूर्धानं दृढतरमुष्णीषैश्च प्रमुकार्यपरिसमाप्ती प्राणोत्क्रमणं निरोद्धुमिव निबध्य करे कृपाणं मनसि धैर्यं सपत्ने दृष्टिं महीतले रिपुशिरःसहस्रपतनं च युगपदन्तःस्वानः क्रतुमुजां रक्षाणाम् पुष्पवृष्टीनां च पात्रमजायत ।

सैन्यद्वये तत्र विमिश्रितेऽपि विशेष एव व्यलसद्गणप्रे ।

स्वीयाः पराश्च पदगाः पुरस्ताथे संमुखास्ते रिपुसैन्यवर्गाः ॥ ६२ ॥

वैजयन्ती पताका तथा तुलितान् सज्जिमा ताम्, कृपाणीकान् खड्गवल्गुरीम्, विभ्रानेन घृष्टता, केनचित् केनापि, पदनेन पदातिना, 'इदं पदद्वयम्, महीवनामधेयस्य सामकनाम्नः पूर्वभागं पूर्ववयवम्, विभर्ति दधाति' इति रोषादिषु इति क्रोधादिषु, पदद्वये चरणयुगले, निकृत्तोऽपि क्षिप्तोऽपि, शूरो बोद्धा अखण्डितमनुष्ठितं पदेऽस्त्रकलितम्, आत्मसत्त्वमिव स्वकीयधैर्यमिव, घनवंशजातं सुदृढवेणुसमुत्पन्नं पदे सुकुलोत्पन्नम्, चापं धनुः, आलम्ब्य समाश्रित्य, न पतात न पतति स्म, क्षिप्तपादोऽपि यमुपैतिसाहाय्येन भुवि तस्याविति भावः ।

नीलाभ्रतुल्य इति—नीलाभ्रतुल्ये रवामपयोदप्रतिमे, भटस्य शूरस्य, कवचे वारवाणे, करवालवत्तया कृपाणकतया, प्रभेदं प्रमिश्रतां भीते प्रापिते सति, तत्र कवचे, प्रवृत्ता प्रातुर्भूता, दीर्घा विशाला, घनशीणितालिः सान्द्रकथिरपङ्क्तिः, सौदामिनीसाम्बं विद्युत्सादरस्यम्, अवाप लेभे ॥ ६० ॥

कश्चिद्भट इति—समिति समरे, शत्रुशरैः रिपुवर्णैः, परीतो व्याप्तः समस्तदेहो निखिलशरीरो यस्य तथाभूतः, कश्चिन् कोऽपि, भटो बोद्धा, प्रचुरा भूयांसः प्ररोहा अङ्कुरा यस्य तथाभूतः, महीजो यथा वृष्ट इव, नागैः पञ्चगौराततो व्याप्त इति नागाततः स चासीत् चन्दनद्रुश्च मलयजमहीरहरश्चेति नागाततचन्दनद्रुः, यथा च इव च, व्यलासीच्छोभते स्म ॥ ६१ ॥

वीरप्रेसर इति—वीरप्रेसरः शूरप्रधानः, पदचरः पदातिः, प्रथितरियोः प्रसिद्धशत्रोः मण्डलाप्रेण कृपाणेन खण्डितं निकृत्तं बन्धस्तकं शिरस्तस्माद्विगलन्ती पतन्ती वा स्रग्धारा कथिरसन्ततिस्तथा भयङ्करो भीत्युत्पादको मुखभागो यस्य तस्य भावस्तथा तथा, बहिः प्रसृतया बहिर्निःसृतया, क्रोधपरम्परया रोषसन्तया, परीत इव व्याप्त इव, मृत्युमूर्धकलितो मूर्धा मृत्युमूर्ध्या तम्, दृढतरः, उष्णीषेण शिरोवेष्टनबद्धेण, प्रमुकार्यस्य स्वामिकृत्वस्वापरिसमाप्तबन्धसाने प्राणोत्क्रमणं जीवननिःसरणम्, निरोद्धुमिव निवारयितुमिव, दृढतरं सुदृढं यथा स्यात्तया, निबध्य निबद्धं कृत्वा, करे हस्ते, कृपाणं करवालकं, मनसि चेतसि, धैर्यं धीरताम्, सपत्ने शत्रौ दृष्टिं दृष्टम्, महीतले भूपृष्ठे, रिपुशिरःसहस्रपतनम् शत्रुमस्तकसहस्रावपातम्, युगपदेककालावच्छेदेन, आत्मन्वानः कुर्वाणः, क्रतुमुजां देवानाम्, रक्षाणाम् प्रशंसानाम्, पुष्पवृष्टीनाम् सुमनोवर्षामान्ध, पात्रं भाजयम्, अजायत बभूव ।

सैन्यद्वय इति—तत्र रणप्रे तस्मिन् समरयुगे, सैन्यद्वये पक्षद्वयसैन्ये, विमिश्रितेऽपि सम्मिलितेऽपि एव एव विशेषः एतावदेव वैशिष्ट्यम्, व्यलसद् व्यशोभत्, यद् स्वीयाः स्वकीयाः परा वा परकीया वा ये पदगाः पदायः, पुरस्तादप्रे, संमुखा अभिमुखाः आसन्, त एव, रिपुसैन्यवर्गाः शत्रुसैनिकवर्गाः, आसन्निति शोकः, सैन्यद्वये परस्परं मिक्षिते सति शत्रुमित्रपक्षाभिज्ञानं नावशिष्टं किन्तु यो यस्य पुरस्तात्तथैव स एव तस्य शत्रुतासीदिति भावः ॥ ६२ ॥

तदानीं रिपुशरनिर्मुक्तचापलताश्चमलकरवालेर्ममकरवालाः, पाणिभिरिज्जपपाण्यश्चरणैर्भिन्नचरणा दुर्बचनैः क्रोधपरीक्षा बोधाः परस्परमाजगुः । एवं शब्दपूरितगगनज्वलनके भयानके समीके विजृम्भिते मथननिर्मुक्तनाराचधारापातेन दीनां निजसेवामालोक्य करकलितकार्मुकलता-विस्फारघोषेण द्विविधानपि महीभूतः कम्पयन्कोपाकुणास्यः पद्मास्यो वेगविततचक्रस्पन्दनेन स्यन्दनेन विपक्षवाहिनीं दिधक्षन्निवाभिदुद्राव ।

पद्मास्यप्रहिताः प्रभूतविशिखाः सेनान्तराले रिपौ-

बोधोस्तत्र सदृशसो निपविताभूमौ व्यधुः पङ्क्तिराः ।

घोटान् पाटितविग्रहान् गजघटाः प्राणालिभिर्दुर्घटाः

कूजबापधरान् बहुम्बरधिकांश्चक्रवर्त्यसून् संयुगे ॥ ६३ ॥

तस्यामितैः शरगणैर्गगनं रिपूणां

सैन्यं च पूरितमभूदनसंमहारे ।

भूमिश्च भग्नभटवाजिगजैः परीता

हाहारवैरिबलस्य दिशावकाशः ॥ ६४ ॥

द्विषतां तत्पतीनां च नवास्त्रैर्निम्नगाः सृजन् ।

पद्मास्यः प्रीणयामास निजसैन्यनदीपतिम् ॥ ६५ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्यां जेलायाम्, रिपुशरैः शत्रुवाणैर्निर्मुक्ता विज्जा चापलता धनुर्वल्ला येषां ते, बोधा भटाः, चापलकरवालेः चञ्चलकृपाणैः, भग्नकरवालाः क्षण्डितसङ्घाः, पाणिभिर्हस्तैः, विजपपाण्यः कृतकराः, चरणैः पादैः, निम्नचरणाः शकलितपादाः, दुर्बचनैर्दुष्टवचोभिः, क्रोधपरीताः क्रोधव्याप्ताः, सन्तः, परस्परमन्योऽन्यम्, आजगुः प्रजहुः । एवमनेन प्रकारेण, शब्दैः पूरितं गगनं येन स शब्दपूरित-गगनः, तदाभूतो जपानको विजयदुम्बुभिर्वास्मिस्तस्मिन्, भयानके भयङ्करे, समीके युद्धे, विजृम्भिते सति वृद्धिगते सति, मथनेन काष्ठझरवालेन निर्मुक्तास्थक्ता वा नाराचधारा बाणसन्ततवस्तासां पातेन पतनेन, दीनां दुःखीभूताम्, निजसेवां स्वकीयपूतनाम्, आलोक्य दृष्ट्वा, करकलित इत्यलता वा कार्मुकलता धनुर्व्रततिस्तस्या विस्फारघोषेण प्रचुरशब्देन, द्विविधानपि द्विप्रकारावपि महीभूतो राज्ञः पर्वतांश्च, कम्पयन् वेपयन्, कोपाकुणास्यः क्रोधलोहितवदनः, पद्मास्यो जीवकसुहृद्दिशेयः, वेगेन जवेन विततं विसृतं चक्रस्पन्दनं रथाङ्गसञ्चरणं यस्य तेन, स्यन्दनेन रथेन, विपक्षवाहिनीं शत्रुसेनाम्, दिधक्षन्निव दग्धुमिच्छन्निव, अभिदुद्राव सम्मुक्तमाजगाम ।

पद्मास्यप्रहिता इति—पद्मास्येन प्रहिताः प्रेरिता इति पद्मास्यप्रहिताः, प्रभूतविशिखाः प्रचुर-बाणाः, तत्र तस्मिन्, सेनान्तराले घृतनामध्वे, महकशः सदृशसंघवाकान्, रिपोररातेः, बोधान् बोद्धुन्, भूमौ रणप्रथिम्याम्, पङ्क्तिराः श्रेणिक्रमेण, विपत्तिताम् स्वस्तितान्, व्यधुश्चक्रुः, घोटानरवान्, पाटितो विदारितो विग्रहो देहो येषां तान्, गजघटाः करिषङ्किः प्राणालिभिः प्राणसमूहैः, दुर्घटा विपुकाः, कूजबापधरान् शब्दावमानधनुर्धारकान्, शरधिकांश्चक्रधारकान्, बहुम्बरभूतान्, जवानिति शेषः, संयुगे समरे, विगता निष्कान्ता असवः प्राणा येषां तदाभूतान् मृतानीति यावत्, चक्रुर्विदधुः ॥ ६३ ॥

तस्यामितैरिति—वनसंमहारे विकटयुद्धे, तस्य पद्मास्यस्य, अमितैरपरिमितैः, शरगणैर्बाणसमूहैः, गगनं नभः, रिपूणां शत्रूनाम्, सैन्यञ्च घृतना च, पूरितं सम्पुतम्, अयुशासीत् । भटाश्च वाजिनश्च गजाश्चेति भटवाजिगजा बोद्धव्यहस्तिनः, भग्नान् ते क्षण्डिताश्च ते भटवाजिगजाश्चेति भग्नभटवाजिगजास्तैः, भूमिश्च समरभूम्भ, परीता व्याप्ता, अक्षितस्य शत्रुमण्डलस्य, हाहारवैर्हाहाशब्दैः, दिशावकाशः काष्ठान्तरालम्, परीतो व्याप्तः, अभूत् ॥ ६४ ॥

द्विषतामिति—द्विषताम्भरादीनाम्, तत्पतीनाञ्च तत्त्वामिनाञ्च, नवास्त्रैर्नूतनकथिदैः निम्नगाः नदीः, सृजन् रचयन्, पद्मास्यस्तजाम् जीवकसुहृद्, निजसैन्यमेव स्वकीयपूतनैव नदीपतिः सागरस्तम् प्रीणयामास संप्रीतञ्चकार ॥ ६५ ॥

शरास्तदानीं जलजाननस्य नामाचाराणां मलिता न भूयात् ।

इतोऽथ राज्ञां हृदये प्रविष्टाः प्राणान्गृह्णन्त न रक्तलेहाम् ॥ ६६ ॥

एवं निजध्वजिनीकोभमालोक्य तत्क्षणकन्दलितकोपौ मगधभागधभूपौ कुटिलीकृतचापौ निर्निरोधप्रचारेण रथेन क्षोणीतलं क्षोभयन्तौ निजसैनिकशिखाबलचनगर्जितायमामसिंहनादेन वैरिजनधैर्यमुन्मूलयन्तौ जवेन पद्यास्यमापतताम् ।

तं मागधमहीपालं स्वर्भानुरिष भस्करम् ।

दधाव रथिनं वीरो देवदत्तो धनुर्धरः ॥ ६७ ॥

तदनु करलाघवकोरकितधनुर्लतारिनिरन्तरनिर्मुक्तशरनिकरदूरोत्सारितनभःस्थलसंमिलितामरलोकं पाणिपात्रस्थकीलालपाननिरुत्सुकैर्विस्मयस्तिमितलोचनैस्तृप्तोत्तालैर्विलोक्यमानशरसन्धानमोक्षणमन्योऽन्यास्त्रसंघट्टसञ्जातप्रोक्षलचक्रविस्फुलिङ्गपरम्परवित्रासितकुञ्जरकुलं वैमानिकजनसीमातीतग्रापाविषयभूमाश्रितं सकलवीरजनोत्साहदानशीर्णं प्रचण्डतरदोर्दण्डयोर्मथनपद्यास्ययोर्मागधदेवदत्तयोश्च बाचाभगोचरं समरमुदजृम्भत ।

मथनदलितान्वाणान्गृह्णा निजान्बहुरास्तदा कमलवदनः सोऽयं कर्णान्तनर्तितशिखिनिः ।

विततविशिलैः सूर्तं केतुं च तस्य विभेदयन्निजगलगलत्सिंहध्वानैर्नभः समभेदयत् ॥ ६८ ॥

शरास्तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, नामाचाराणां नामधेयवर्णावाङ्, मलिता मालिन्धम्, न भूयाद् न भवेद्वितीया हेतोः, जलजाननस्य पद्यास्यस्य, शरा बाणाः, राज्ञां चित्तिपतीनाम्, हृदये मनसि, प्रविष्टाः सन्तः, प्राणान् जीवान्, अगृह्णन्त गृह्णन्ति स्म, रक्तलेशं रुधिरकिञ्चुम्, नागृह्णन्त । तद्वीराः शरा वेगेन विपक्षपार्थिवविग्रहाद् क्षित्वा बहिर्निष्क्रान्ता इति भावः ॥ ६६ ॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, निजध्वजिनीकोभं स्ववाहिनीचापस्यम्, आलोक्य दृष्ट्वा, तत्क्षणं तत्कालं कन्दलितः समुत्पन्नः कोपो बभूवस्ती, मगधभागधभूपौ मगधभागधराजौ, कुटिलीकृतचापौ कर्लीकृत-कासुर्कौ, निर्निरोधोऽप्रतिबन्धः प्रचारो गमनं यस्य तेन, रथेन शताङ्गेन, क्षोणीतलं महीपृष्ठम्, क्षोभयन्तौ, सञ्चलयन्तौ, निजसैनिका एव स्वकीयवीरा एव शिखाबला मयूरास्तेषां चनगर्जितायमानो मेघगर्जनसन्धिभो यः सिंहनादः पथेदा तेन, वैरिजनधैर्यं शत्रुसमूहधीरताम्, उन्मूलयन्तानुत्पटयन्तौ, जवेन वेगेन, पद्यास्यम्, आपतताम् अभ्यगच्छताम् ।

तं मागधेति—स्वर्भान् राहुः, भस्करमिव सूर्यमिव, धनुर्धरः कोदण्डधारकः, देवदत्त स्तवामा, वीरो भटः, रथिनं स्पन्दनचारिणम्, तं प्रसिद्धम्, मागधमहीपालं मागधराजम्, दधाव धावति स्म ॥ ६७ ॥

तदन्विति—तदनु तद्वन्तरम्, करलाघवेन हस्तविप्रकारिवेन कोरकित कुहमलिता धनुर्लता कृपाजबह्वी येषां तथाभूता वेजयः शत्रवस्तेर्निर्मुक्तस्यक्तो यः शरनिकरो बाणसमूहस्तेन दूरोत्सारिता विप्र-कुटोत्सारिता नभःस्थलसंमिलिता गगनतलसमागता अमरलोका देवसमूहा यस्मिंस्तत्, पाणिपात्रस्थं कर-भाजनस्थितं पार्श्विकमलं रुधिरं तस्य चाने जयने निरुत्सुकैर्निरुत्कण्ठितैः विस्मयस्तिमितानि लोचनानि येषां तैराश्चर्याचकनचनैः, तृप्तोत्तालैर्दण्ड्योत्कटैः, वेताकैः प्रेतविशेषैः, विलोक्यमाने द्रव्यमाने शराणां बाणानां सन्धानमोक्षणे धातकयजने यस्मिंस्तत्, मन्योऽन्यस्य परस्परस्वास्त्रसंघट्टेन शस्त्रसमर्पणेन सम्प्राप्ताः समुत्पन्नाः प्रोक्षलन्तः समुत्पतन्तः प्रचुराः प्रभूता ये विस्फुलिङ्गा अग्निकणास्तेषां परम्परामिः सन्ततिभिर्वि-त्रासितं समवीकृतं कुञ्जरकुलं इतिसमूहो यस्मिंस्तत्, विमानेन चरन्तीति वैमानिकास्ते च ते जनाश्चेति वैमानिकजना देवसमूहास्तेषां सीमातीता असंख्याता वाः रक्षाघाः प्रशंसास्तासां विषयभूम्ना विषयबाहुल्ये-वाश्रितं क्षोभयन्, सकलवीरजनाणां निमित्तवीरपुस्त्राणामुत्साहदाने शीर्णं समर्थम्, प्रचण्डतरौ तीक्ष्णतरौ दोर्दण्डौ युज्यद्वौ यजोस्तयोः, मथनपद्यास्ययोः मागधदेवदत्तयोश्च, बाचां बाणीनाम्, भगोचरं विषया-सीतम्, समरं युद्धम्, उदजृम्भत कर्षते स्म ।

मथनदलितानिति—तदा तस्मिन् काले, कर्णान्ते भवणार्थम् नर्तिता चालिता विजिगी जीर्णै

ततश्च दुर्धर्षमर्षपाटलवदनेन मयनेनार्धचन्द्रेण निकृते निजकार्मुकगुणे, पद्मास्यः, करतल-
ताण्डवितकोदण्डान्तरसमारोपितकाण्डप्रकाण्डै रिपुमण्डलानि खण्डयन्, तस्य सपत्नस्य शरासनं
समरोत्साहं च युगपद्विदारयामास ।

तत्तादृग्देवदत्तप्रचलकरतलात्पत्रिणो युद्धरङ्गे

पेतुः प्रोद्धतपक्षाः कतिचन गगने तस्थुरण्यग्रवाक्याः ।

लेखानां मेघमार्गे पिहितपरिलसत्सौरभाणि प्रकाशं

तस्थुः पेतुश्च जीवन्धरनिखिलबले कानिचित्पुष्पकाणि ॥ ६६ ॥

यत्र तत्र रिपुबाहिनीतले पुण्डरीकमुदयत्कवचधके ।

आविरास बहुधा शिलीमुखास्तत्र तस्य जयिनः समापतन् ॥ ७० ॥

एवं देवदत्तस्य रणमत्तस्य दुर्लभितदीर्घपिहितसितमसहमानः किरीटखचितकुलविन्दमग्नि-
वृन्दप्रभापुनरुक्तवदनवनजकोपारुणकान्तिप्रसरः परन्तपप्रतापो भागधभूपः करनर्तितचापलता-

येन तथामृतः, सोऽयं प्रसिद्धः, कमलवदनः पद्मास्यामिधानः युद्धर, बहुशोऽनेकवसान्, निजान् स्वकीयान्,
बाणान् शरान्, मयनदलितान् कृतध्वन्यबालकण्डितान्, इहवा बिलोन्मथ, विततविमिश्रैर्विस्तारितबाणैः,
तस्य मयनस्य, सूतं सारविधं, केतुञ्च पताकाञ्च, विभेदयन् खण्डयन्, निजगलात्स्वकण्ठाद् गलन्तो निःस-
रन्तो ये सिंहबाणाः प्रवेदितरास्ताः, नभो गगनम्, समवेदयन् भिनत्ति स्म । स्वोदासदाहैरम्बरं पूरयामा-
सेति भावः । हरिणीच्छन्दः ॥ ६८ ॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरञ्च, दुर्धर्षंभासावमर्षमेति दुर्धर्षमर्षो विकटक्रोधस्तेन पाटलं श्वेतरक्तं
वदनं मुखं यस्य तेन, मयनेन राजधरवालेन, अर्धचन्द्रेण अर्धचन्द्राकारवालेन, निजकार्मुकगुणे स्वकीय-
कोदण्डप्रत्यङ्गावाय, निकृते क्षिप्ते, सति, पद्मास्यो जीवकसुहृत्प्राधानः, करतले हस्ततले ताण्डवितं नर्तितं
चकोदण्डं धनुस्तत्त्वान्तरे मध्ये, समारोपिताः समधिष्ठापिता ये काण्डप्रकाण्डा बाणमेघास्तैः, रिपुमण्डलानि
शत्रुसमूहान्, खण्डयन् विदारयन्, तस्य सपत्नस्य पूर्वोक्तस्वारातोः, शरासनं धनुः, समरोत्साहञ्च युद्धो-
त्साहञ्च, युगपदेककालावच्छेदेन, विदारयामास खण्डयामास ।

तत्तादृगिति—प्रोद्धतपक्षाः प्रकम्पितगस्ताः, कतिचन केऽपि, पत्रिणो बाणाः पत्रिणश्च, तत्तादृग्देव-
दत्तस्य तथाविधदेवदत्तस्य प्रचलं चपलं यत्करतलं हस्ततलं तस्माद्, युद्धरङ्गे समराङ्गे, पेतुः पतन्ति स्म,
कतिचन केऽपि च उद्यद्भवेन समुत्पद्यमानभीत्याम्ना युक्ताः पक्षे उद्यद्भवा समुत्पद्यमानदीप्या आख्याः
सहिताः, सन्तः, गगने नभसि, तस्थुस्तिष्ठन्ति स्म । पिहितमाण्डादितं परिलसच्छोभमानं सौरभं भागोजकं
वेस्तथामृतानि, लेखानां वेदानाम्, पुष्पकाणि व्योमयानानि, प्रकाशमयवर्षं यथा स्वात्तया, मेघमार्गे गगने,
तस्थुस्तिष्ठन्ति स्म, कानिचित्च काण्डपि च, पिहितं व्यासं परिलसच्छोभमानं सौरभं सौमग्न्यं येषां तानि,
लेखानां विजयाबलोकनप्रददृष्टवानाम्, पुष्पाण्येव पुष्पकाणि कुसुमानि, जीवन्धरनिखिलबले जीवकसमप्र-
सैम्ये, पेतुः पतन्ति स्म ॥ ६६ ॥

यत्र यत्रेति—यत्र यत्र वस्मिन् वस्मिन्, उद्यन्त उत्पतन्तः कवचाः शिरोहीनवृत्तकदेहा वस्मि-
स्तस्मिन्, पक्षे उद्यत्समुच्छलकवचं पाथो वस्मिस्तस्मिन्, रिपुबाहिनीतले शत्रुसैन्यमध्ये पक्षे शत्रुनदी-
मध्ये, 'बाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रमेदयोः' इति मेदिनी, पुण्डरीकं सितच्छत्रं पक्षे सिताम्भोजम् 'पुण्डरीकं
सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेघजे' इति मेदिनी, आविरास प्रकटीकम्, तत्र तत्र, जयिनी विजयवतः तस्य
देवदत्तस्य, शिलीमुखाः शराः पक्षे बाणाश्च, 'शिलीमुखाऽलिकण्डयोः' इति मेदिनी, समापतन् पतन्ति स्म ।
श्लेषः ॥ ७० ॥

एवं देवदत्तस्येति—एवमनेन प्रकारेण, रणेन समरेण मत्तः प्रगर्भितस्तस्य, देवदत्तस्य तत्तामसुमदस्य,
दुर्लभितदीरास्कात्यमानयोर्दीपो भुजयोर्वो द्यौर्गर्भस्तस्य विकसितं चैक्षितम्, असहमानोऽन्धाम्बन्, किरीट-
खचितानां मकुटनिस्यूतानां कुलविन्दमग्नीनां पद्मरागरत्नानां वृन्दः सख्यहस्तस्य प्रमथा दीप्या पुनःको
वदनवनजस्य मुखकमलस्य कोपारुणकान्तिप्रसरो रौच्यलोहितदीप्तिसमूहो यस्य सा, वन्द्यः शत्रुसन्ताप-

निर्मुक्त्याप्राप्तापान्नाविषयपददुर्लभः प्रसन्नैः वृत्तकैर्देवदत्तस्य रथचोटापटवामास ।

निश्चितविशिल्ववर्धैर्विभ्रुतो देवदत्तः

कवचमथ विभिन्दन्मागधेशस्य कोपान् ।

उरसि निहितरक्तस्तस्य शक्तिं विलुम्बन्

समिति विमलकीर्तिः प्रातयामास शत्रुम् ॥ ७१ ॥

ततश्च प्रभोः प्रतापमिव भुवि पातितं महावीरं मगधभूपालमवलोक्य क्रोधसंज्वलमय-
नविगलद्विस्कुलिङ्गकलिङ्गभूपाः कुटिलितभ्रूमङ्गभीषणवदनः कर्णान्ताकुट्टचापचोदितरोपवर्षण
धर्षितपरमहो हर्षितनिजचतुरङ्गबलः पाटितचोटगजघटाभटपटलः सरभसमेव कौरवसेनां
क्षोभयामास ।

विहावसि विहारिभिः शरगणैः कलिङ्गेशितु-

र्भयाद् द्रुतमपासरन् परमाकुला निर्जराः ।

क्षितौ च रिपुसैनिका दिशि दिशि क्षणाद्वाहिताः

स्वसैनिकभयोद्यमा निजयशस्तरङ्गास्तथा ॥ ७२ ॥

विस्फारचोपैर्गगनं पूरयन्दर्षयन्बलम् ।

श्रीदत्तोऽभिजगामैतं शृगेन्द्र इव कुञ्जरम् ॥ ७३ ॥

वर्थकः प्रतापो यस्य तथाभूतः, मागधभूपो मगधजनपदेशः, करनर्तिता हस्तकम्पिता वा चापस्तता धनुर्वह्नी
तस्या निर्मुक्ता निष्पतिता ये बाणाणां शरसमूहास्तैरावान्तो गृहीतो विषयपदस्य शत्रुसैन्यस्य दुर्मदो
दुरहंकारो येन तथाभूतः सन्, पञ्च बहू वा पञ्चवास्तैः वृत्तकैर्वाभिः, देवदत्तस्य तन्नामसुभटस्य, रथचोटान्
स्पन्दनह्वान्, पाटयामास बिदारयामास ।

निश्चितविशिल्ववर्धैरिति—अथानन्तरम्, विभ्रुतो विख्यातः देवदत्तः, कोपाद् क्रोधात्, विशिलेषु
वाणेषु वर्षाः श्रेष्ठा इति विशिल्ववर्धाः, निश्चितस्तीक्ष्णाश्च ते विशिल्ववर्धैरेति निश्चितविशिल्ववर्धैस्तैः,
मागधेशस्य मगधराजस्य, कवचं वारवाणम्, विभिन्दन् बिदारयन्, उरसि बध्नुति, निहिता निष्कृता शक्तिः
सखविशेषो येन तथाभूतः, तस्य मगधेशस्य, शक्तिं सम्प्रर्भन्, विलुम्बन् नाशयन्, विमलकीर्तिरवदातयसाः,
सन्, समिति समरे, शत्रुं सधकम्, पातयामास पातयति स्म । मालिनीध्वजः ॥ ७१ ॥

ततश्च प्रभोरिति—ततश्च तदनन्तरम्, प्रभोः स्वामिनः, प्रतापमिव तेज इव, भुवि पृथिव्याम्,
पातितं महावीरं महाभटम्, मगधभूपाकं मगधेशम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, क्रोधेन कोपेन संज्वलज्ज्वा सरक्ती-
भवद्भ्यां लक्षणाभ्यां धनुर्भ्यां विगलन्तो विस्कुलिङ्गा अभिकणा यस्य सः, कलिङ्गभूपाः कलिङ्गविषयनरपतिः,
कुटिलितचोर्वर्काकुलचोर्भ्रुवोर्मङ्गेषु भीषणं भयावहं वदनं मुखं यस्य सः, कर्णान्तं भ्रवणान्तमाकुटेन चापेन
धनुषा चोदितः प्रेरिता ये रोषा बाणास्तैर्वा वर्षणं कृत्वा, धर्षितो विष्वस्तः परमदः शत्रुगर्भो येन सः, हर्षितं
प्रसादितं निजचतुरङ्गबलं स्वकीयचतुरङ्गसैन्यं येन सः, पाटितं विदारितं चोटगजघटाभटानां हवहस्तिसमूह-
सूराणां पटलं समूहो येन तथाभूतः सन्, सरभसमेव सवेगमेव, कौरवसेनां जीवकपृतनाम्, क्षोभयामास
क्षोभितां चकार ।

विहावसि विहारिभिः शरगणैः कलिङ्गेशितुः कलिङ्गभूपालस्य, शरगणैः
बाणसमूहैः, मगधं भीते, परमयन्त्रम्, आकुला व्यग्राः, निर्जरा देवाः, द्रुतं सत्वरम्, नापासरन् नापसरन्ति
स्म, क्षिप्तु, क्षितौ पृथिव्याम्, रिपुसैनिकाश्च शत्रुभटा अपि, स्वसैनिकाणां स्वसैन्याणां अभ्योद्यमास्तत्रासचेष्टितानि,
निजयशस्तरङ्गास्तथा स्वकीययशोभगा, अवि, क्षणादप्येव कालेन, दिशि दिशि प्रतिकाडम्, धाविताः
प्रचृष्टाः, कलिङ्गेशस्य शरगणैर्वधसि स्थिता अमरा द्रुतमपसरन्ति स्म, शत्रुसैनिका भीत्या प्रतिकाडं धाविताः,
स्वकीयसैनिकाणां मयचेष्टितानि वक्राविलानि, स्वयशस्मन्प्रत्यक्षं प्रचृष्टा धनुर्वहिरिति वाचः ॥ ७२ ॥

विस्फारचोपैरिति—विस्फारचोपैर्विस्तृतफलकाभ्युद्गैः, यद्यप्यं व्योस, पूरयन्, सम्प्रर्भन् । बलं सैन्यम्,

तदानीं सकलवीरजनकर्णामरणत्वमानमुजग्रतापयोः श्रीदत्तकलिङ्गभूपयोः परस्परनिष्ठस-
विशिलमनिमेषैरप्यलक्ष्यशरसन्धानमोक्षणमगोचरजवपराजयमदृष्टपूर्वं विविचयामनुततरं समर-
मुदजृम्भत ।

श्रीदत्त एव करनर्तितचापदण्डमाकृष्य संयति तथा विशिलान्मुमोष ।

एको यथा दशगुणक्रमतः प्रवीरानाक्रम्य कृतन्ति जवाद्रिपुसैन्यवर्गे ॥ ७४ ॥

श्रीदत्तो रन्ध्रमन्विष्य शरैस्तस्य महीपतेः ।

पातयामास मकुटं प्रगर्जन्निष्ठुरसा सह ॥ ७५ ॥

तदीयमकुटोद्गतैरमितमौक्तिकैः पातितै रराज समराजिरं पतितभूमिधुन्मस्तकम् ।

कलिङ्गवसुधापतिप्रथितराज्यलक्ष्यास्तदा विकीर्णमिव विस्तृतैर्नयनबाष्पविन्दूत्करैः ॥ ७६ ॥

तदनु भासां निधौ पश्चिमपाथोनिधौ निमज्जति शोकहर्षपारावारनिमग्नाः, कमलेषु मुकुलीभवत्सु
मुकुलीकृतसमरविलासाः, जगदेकवीरे मारे समधिरोपितशरासनगुणे क्षणादवरोपितचापगुणाः,
उभयेऽपि सैनिकाः स्वकटकभुजमासेदुः । अपरेद्युः काष्ठाङ्गारेण रिपुजनगहनाङ्गारेण बहुधा
प्रोत्साहितविजयकथनो मथनः प्रतिफलिततपनविम्बप्रभापिञ्जरितदिशावकाशः कबलयमिव रिपु-
सेनासमुद्रमाजिरङ्गमाजगाम ।

इषेयन् प्रमोदयन्, श्रीदत्त एतन्नामा सुभटः, सुगोमः सिंहः, कुञ्जरमिव गजमिव, एतं कलिङ्गभूपालम्,
अभिजगाम तत्सम्मुखमाजगाम ॥ ७३ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, सकलवीरजनानां निखिलशूरानां कर्णामरणत्वमानः श्रवणा-
कटारायमाणो मुजग्रतापयो बाहुतेजो बयोस्तयोः, श्रीदत्तकलिङ्गभूपयोः श्रीदत्तकलिङ्गेशयोः परस्परं मिथो-
निष्ठुतादिद्विधा विधिक्षा बाणा बस्मिस्तत्, अनिमेषैरपि देवैरपि, अलक्ष्ये अवश्ये शराणां बाणानां सन्धानमोक्षणे
धारणत्वजने बस्मिस्तत्, अगोचरावविचयी जवपराजयी बस्मिस्तत्, विविचयां देवानाम्, अदृष्टपूर्वमनव-
कोकितपूर्वम्, अनुततरमाकर्षजनकम्, समरं युद्धम्, उदजृम्भत वर्धते स्म ।

श्रीदत्त एवेति—एव श्रीदत्तः, संयति समरे, करनर्तितचापदण्डं इस्तचाकितकोदण्डदण्डम्, आकृष्य
समाकृष्टं कृत्वा, तथा तेन प्रकारेण, विशिलान् बाणान्, मुमोष तत्पात्र, यथा येन प्रकारेण, एको विशिलः
दशगुणक्रमतो दशगुणिताम्, प्रवीरान् बोद्धुम्, आक्रम्य रिपुसैन्यवर्गे विपक्षपृतनासमूहे, जवात् वेनात्,
कृतन्ति क्षिणति ॥ ७४ ॥

श्रीदत्तो रन्ध्रमिति—भगजं गजितं कुर्वन्, श्रीदत्तः, रन्ध्रं क्षिप्रम्, अन्विष्य मार्गचित्वा, शरैर्वर्णैः,
तस्य महीपते राज्ञः, निरसा सह मूर्ध्ना साकम्, मकुटं मौलिम्, पातयामास पातयति स्म ॥ ७५ ॥

तदीयमकुटोद्गतैरिति—तदा तस्मिन् काले पतितानि स्खलितानि भूमिभूतां राज्ञां मस्तकानि
शिरांसि बस्मिस्तत्, समराजिरं युद्धाङ्गणम्, तदीयमकुटोद्गतैस्तन्मौक्तिकमुत्पतितैः, पातितैः क्षंसितैः,
मौक्तिकैर्मुक्ताफलैः कलिङ्गवसुधापतेः कलिङ्गभूपालस्य प्रथिता प्रसिद्धा वा राजकण्ठीः साक्षाज्यभरीस्तस्याः,
विस्तृतैर्वित्तैः, नयनबाष्पविन्दूत्करैरनुपवतासमूहैः, विकीर्णमिव व्याप्तमिव, शराजं शृणुमे ॥ ७६ ॥

तदनु भासां निधाविति—तदनु तदनन्तरम्, भासां निधौ सूयं, पश्चिमपाथोनिधौ पश्चिममार्गवे,
निमज्जति सति निमग्नीभवति, शोकहर्षपारावारे विषादमोदसामरे निमग्ना मुद्रिताः, कमलेषु पद्मेषु,
मुकुलीमकसु विमोक्षसु, मुकुलीकृतः सङ्कोषितः समरविलासो युद्धचेष्टितं वैस्ते, जगदेकवीरे त्रिकोक्षबाण-
सुभटे, मारे मद्गने, समधिरोपितः समविहापितः शरासने वनुवि गुणो मीर्धौ येन तदाभूते सति, कथमदृश्यैव
कालेन, अवरोपितो विरोधितचापगुणो धनुःप्रत्यक्षा वैस्ते तदाभूताः, उभयेऽपि पक्षद्वयसम्बन्धितोऽपि,
सैनिकाः सुभटाः, स्वकटकभुजं विजयिषिरुषिकम्, मासेदुः प्रापुः । अपरेद्युः रन्ध्रमिति द्रिष्यते, रिपुजन एव
शत्रुलोक एव गहनं वर्णं तस्याङ्गारस्तेन, काष्ठाङ्गारेण राजवर्णं, बहुधा विविधप्रकारेण, प्रोत्साहितानि प्रवर्ध-
यानि विजयकथनानि यस्य तदाभूतः, मथनस्तच्छब्दाः, प्रतिफलितं प्रतिविम्बितं कथनविम्बं सूर्यमण्डकं

अनीकिनी पुरोधाव्य पञ्चास्योऽपि रणाङ्गणम् ।

आससाह धरावीर्यलोचराधीशसंगतः ॥ ७७ ॥

तदनु मथनपञ्चास्याभ्यां तिलकितमुखसङ्गाः कोणताञ्जितनिस्साणप्रभृतिविविधवाद्यवाहू-
तनिर्जरनिरन्तरान्तरिक्षप्रदेशाः, श्वेकारवैर्विजृम्भितसिंहगर्जनमवतर्जितदिरावशावह्वमाः, नूतन-
निकषकषणनिर्मूलीकृतकरचक्षितकरवालवह्निकाप्रतिविम्बितरविबिम्बतया मूर्तीकृतमिव निजप्रताप-
माविभाणाः, उभयेऽपि वीराः रक्षाघायोग्यं युद्धं विधातुमारभन्त ।

कदमदुर्दिनमराशिसावलः करतलोद्भूतकामुकभीकरः ।

स मथनः प्रचञ्चल रणाजिरे विपिनदेशे ह्योद्धतकेसरी ॥ ७८ ॥

विपाठ्य चोदान्वजतां निपात्य भटान्विमिश्रं क्षितिपैः सहकम् ।

संशोभयामास कुरुद्वहस्य बलाम्बुधि मन्दरवत्ययोच्चिमम् ॥ ७९ ॥

प्रधाप्य वेगाद्वपमाजिसीमि पद्माननस्तस्य पुरो बभूव ।

काम्पित्यकेरास्य स पल्लवेरो छाटाधिराजस्य च बुद्धिपेणः ॥ ८० ॥

महाराष्ट्रमहीरास्य गोविन्दधरणीपतिः ।

अन्येषां पुरतस्तथुर्नन्दाद्यविपुलादयः ॥ ८१ ॥

तस्य प्रधया दीप्या विहरिताः पिङ्गलवर्णीकृता दिशावकाशाः काष्ठान्तरालानि येन तथामृतः सन्, रिपुसेना-
समुद्रं प्रत्यर्षिपूतनापारावारम्, कवलचक्षिभ्यः प्रत्यक्षिभ्यः, आजिराजं युद्धभूमिम्, आजगाम समापतति स्म ।

अनीकिनीमिति—धरावीर्यलोचराधीशोर्मिभृदिद्याधराजैः संगतः सहितः, पञ्चास्योऽपि जीवक-
सुहृदप्रधानोऽपि, अनीकिनीं पूतनाम्, पुरोधावाग्रे कृत्वा, रणाङ्गणं समराजिरम्, आससाह प्राप ॥ ७७ ॥

तदन्विति—तदनु तदन्तरम्, मथनः काठाहारस्वाकः पञ्चास्यो जीवन्धरसुहृत् ताम्ब्याम्, तिल-
कितः स्यात्सकयुतो मुखभागे चेष्टां ते, कोणैर्वाद्भवदण्डैस्ताडितानि समाहृतानि वाणि निस्साणप्रभृति-
विविधवाद्यानि निःसाणप्रमुखनैकवादित्राणि तेषां रवैः शब्देराहता आकारिता ये निर्जरा देवास्तैर्निरन्तरो
निरवकाशोऽन्तरिक्षप्रदेशो गगनभातो वैस्ते, श्वेकारवैः सिंहनादैर्विजृम्भितं वर्धितं चत् सिंहगर्जनमयं
मृगेन्द्रगर्जितभीतिस्तया तर्जिता भस्तिता दिशावशावह्वला विगमा वा वैस्ते, नूतननिकषेषु प्रत्यग्रनिकषोपलेषु
कषणेन चर्षणेन निर्मलीकृताः स्वच्छीकृताः करवालताः पाणिप्रकम्पिता वाः करवालवह्निकाः कृपाणकृतास्तासु
प्रतिविम्बितं प्रतिफलितं यत्रविबिम्बं सूर्यमण्डलं तस्य भावस्तथा तथा, मूर्तीकृतमिव तदेहीकृतमिव
निजप्रतापं स्वतेजः, आविभाणा दधानाः, उभयेऽपि पञ्चद्वयसम्बन्धिबोऽपि, वीरा बोद्धारः, रक्षाघायोग्यं
प्रशंसाह्वयं, विधातुं कर्तुम्, आरभन्त तत्परा वयः ।

कदमदुर्दिनेति—कदमं युद्धमेव दुर्दिनं मेघच्छन्नं दिनं तस्मिन् मत्तमिच्छावलो मत्तमयुरः, 'मेघच्छन्ने-
ऽहि दुर्दिनम्' इत्यमरः । कस्तले हस्ततले उद्धतमुत्थापितं क्लामुकं चतुस्तेज आकरो मयङ्करः, स पूर्वोक्तः,
मथनो राजधरस्वाकः, विपिनदेशे गहनप्रभृते, उद्धतकेसरीव हस्तगोम्ब इव, रणाजिरे समराङ्गणे, प्रचञ्चल
प्रचलति स्म । द्रुतविलम्बितवृत्तम्, 'द्रुतविलम्बितमाह मधौ भरौ' इति लक्षणात् ॥ ७८ ॥

विपाठयति—अथ मथनः, क्षितिपै राजभिः, सह सार्धम्, चोदान् बाहान्, विपाठ्य विदार्य, गजतां
हस्तिमण्डपम्, निपात्य पातयित्वा, भटान् बोद्धवन्, विभिन्न कण्ठयित्वा, पयोऽच्चिमं वीरसागरम्,
मन्दरवत् सुमेरुवत्, कुरुद्वहस्य जीवन्धरस्य, बलाम्बुधिं पूतनापारावारम्, संशोभयामास क्षुभितं
चकार ॥ ७९ ॥

प्रधाप्येति—आजिसीमि युद्धजिरे, वेगात् प्रजवात्, रथं स्वम्बनम्, प्रधाप्य धावयित्वा, पद्माननः
पञ्चास्यः, तस्य मयवत्स्य, पुरोऽग्रे, बभूव, स प्रसिद्धः, पल्लवेराः पल्लवजम्पदेराः काम्पित्यकेरास्य
काम्पित्यनगरवाधस्य, पुरो बभूव, बुद्धिपेण तन्नामा जीवकसुहृत्, छाटाधिराजस्य छाटदेशस्वामिनः,
पुरो बभूव ॥ ८० ॥

महाराष्ट्रेति—गोविन्दधरणीपतिजीवन्धरमण्डलाः, महाराष्ट्रमहीरास्य महाराष्ट्रमहाकस्य, मन्दार-
वत्योऽपि

समापतन्तीः सहस्रं समन्तादनीकिनीः पद्ममुखाप्रवीरः ।

प्रत्यग्रहीदेष शरप्रचारैः क्षोत्स्विनीरेष इक्षाम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

सौजन्यमानते कुर्वज्जन्मुद्रतरानुपु ।

शरान्मुमोच पद्मास्त्रे न परान्मापि लाघवम् ॥ ८३ ॥

मथनेन शरावलिं तमिस्रां सृजता तत्र निशामुखावितम् ।

विशिश्वैः किरणैर्विभिन्दता तां जलजास्येन मिश्राकरावितम् ॥ ८४ ॥

एवं परस्परशरखण्डनेन व्रणकथानभिज्ञाप्रबोः, विस्मयविस्तारितलोचनैः श्लाघोन्मुखैर्बहिर्मुखैर्निरन्तरं निरीक्ष्यमाणयोः, दिगन्तविसारिभिः शरासारैरकाशं मूर्तेमिवाध्वानयोः, प्रवीरामिलाषेणोभयोः समीपं मुहुर्मुहुर्गतागतकलेशमविगणय्योत्सर्पन्त्या जयजिघा अडमालिङ्गितवपुषोः, साहसविलोकनसमयसुरवृष्टकल्पतरुसुभसुरभिलसुजयुगलयोः, चक्रीकृतचापलीलामध्यविराजमानशरीरतया परिवेषमध्यगयोः परस्परसंमुखयोरिव दिवाकरयोः, प्रवीरबोरजयोः समरक्रीडामातन्वतोः, कुपितवदनो मथनः, पद्माननस्य कार्मुकगुणं विमिश्र हर्षेण प्रगर्जनं, इमं व्याहारसुररीचकार ।

चापस्य जीवविच्छेदात्क बावसि भयाकुलः ।

ननु रे भवतोऽप्येवं जीवमेव हरिष्यति ॥ ८५ ॥

त्रिपुलादयो नन्दाब्जविपुलप्रमुखाः, अम्बेयामितरेषां, पुरतोऽध्वे, तत्पुस्तितइति स्म ॥ ८१ ॥

समापतन्तीरिति—एकोऽद्वितीयः प्रधानो वा, अम्बुराशिः सागरः, क्षोत्स्विनीरेष नदीरेव, एषोऽयम्, पद्ममुखप्रवीरः पद्मास्त्रप्रधानमुभटः, सहस्रा ऋटिति, समन्तात् सर्वतः, समापतन्तीः समागच्छन्तीः, अनीकिनीः घृतनाः, शरप्रचारैर्बाणप्रचारैः, प्रत्यग्रहीत् निवाप्रचामास ॥ ८२ ॥

सौजन्यमिति—मानते मानत्रे, सौजन्यं साधुताम्, उद्धतरानुपु दक्षारतिपु, जन्वं समरम् । कुर्वन् विदधत्, पद्मास्त्रः शरान्मुमोच बाणां तन्वाज, लाघवं क्षुद्रास्त्रम्, परानपि शत्रून्पि, न मुमोच न तत्प्राज ॥ ८३ ॥

मथनेन शरावलिमिति—तत्र युद्धे, तमिस्रां मलिनाम्, शरावलिं बाणपङ्क्तिम्, पद्मे बाणपङ्क्तिरूपां कुम्भरजनीम्, सृजता रचयता, मथनेन राजपरवाकेन, मिशामुखावितं रजनीमुखमिवावरितम्, विशिश्वैर्बाणैः, किरणैर्मरीचिभिः, तां पूर्वोक्ताम्, तमिस्रां भिन्दता खण्डयता, जलजास्येन पद्मास्त्रेण, मिश्राकरावितं चन्द्रवदावरितम् ॥ ८४ ॥

एवं परस्परशरखण्डनेनेति—एवमनेन प्रकारेण परस्परशरखण्डनेन मिथोबाणशकलयेन, व्रणकथामा ईर्मेचर्चाया अनभिज्ञमपरिचितं गात्रं शरीरं ययोस्तयोः, विस्मयेनाश्चर्चेन विस्तारिते लोचने मथने येषां तैः, श्लाघोन्मुखैः प्रशंसातत्परैः, बहिर्मुखैरमरैः, निरीक्ष्यमाणयोरलोक्यमानयोः दिगन्तविसारिभिः काष्ठान्तप्रसरणशैलैः, शरासारैर्बाणवर्षणैः, आकाशं गगनम्, मूर्तेमिव सशरीरमिव, आध्वानयोः कुर्वाणयोः, प्रवीरामिलाषेण प्रकृष्टबोद्धप्राणीक्या, डमबोद्धयोः, समीपं निकटम्, मुहुर्मुहुर्भूयोभूयः, गतागतकलेषां वातायातदुःखम्, अविगणय्य समुपेक्ष्य, उत्सर्पन्त्या प्रवर्धमानया, जयजिघा जयलक्षणा, आकिङ्गितं समामिहं वपुः शरीरं ययोस्तयोः, साहसविलोकनसमये भवदानावलोकनकाले सुरवृष्टानि देववृष्टानि वाणि कल्पतरुकुलुमानि कल्पवृक्षपुष्पाणि तैः सुरभिलं सुगन्धितं भुजयुगलं बाहुयुगं ययोस्तयोः, चक्रीकृतं वस्तुकीकृतं वचापं धनुस्तस्व लीला शोभा तस्या मन्त्रेऽमन्त्रे विराजमानं शोभमानं शरीरं ययोस्तयोर्भावस्तत्ता सदा, परिवेषस्य परिधेर्मध्ये गच्छत इति परिवेषमध्यगौ तयोः, परस्परसंमुखयोरन्योऽन्यामिमुखयोः, दिवाकरयोरिव सूर्ययोरिव, समरक्रीडां युद्धकेलिम्, आतन्वतोर्विस्तारयतोः, मथयोः प्रवीरयोः प्रकृष्टसुमदयोः, मध्ये कुपितवदनः क्रुद्धमुखः, मथनः काष्ठाहारजायासनाभिः, पद्माननस्य पद्मास्त्रस्य, कार्मुकगुणं धनुर्बाणम्, विमिश्र खण्डयिवा, हर्षेण प्रमदेन, प्रगर्जनं गर्जितं कुर्वन्, इमं वपवमानम्, व्याहारमाकाशम्, उररीचकार स्वीकृतवापुः ।

चापस्येति—चापस्य धनुषः, जीवविच्छेदात् प्रवज्जानाकाशः, मथयत्युपेक्ष्यमानः सन्, मथ भावसि

इति कथितमवेत्यं पञ्चवक्त्रः स्फुटतरमाह गिरं गभीरनादः ।

अभि मयन ममास्ति चन्द्रहासः परिहृतशत्रुसतीमुत्सेन्दुहासः ॥ ८६ ॥

इति कृपाणमुत्पाटय करे विचलयन्, राताङ्गोत्सङ्गादुत्सुत्वामन्दतरलायवाक्रान्तशात्रवा-
नीकः पञ्चाननप्रत्यनीकपराक्रमः पञ्चाननः, कदनदुर्मद्विलासितस्य मयनस्य शिरसि समुत्खातकर-
वालं निचखान् ।

मयने भुवि वसिते रणाम्ने जलजास्ये निपपात पुष्पवृष्टिः ।

रिपुसैनिकनेत्रतोऽम्बुवृष्टिः कुपिताद्राजगणाश्च बाणवृष्टिः ॥ ८७ ॥

तदानीं कौरवबलकोलाहलमाकर्ण्य प्रवृद्धकोपौ कुटिलीकृतचापौ तपननिकाशप्रतापौ लाट-
काम्पित्यकभूपौ बुद्धिप्रेणपञ्चवराजयोरभिमुखं तस्मिन्वासी दिशावकाशनिबिडितसायकं हर्षितनिज-
नायकं वैमानिकजनसीमातीताद्भुतहर्षदायकं भयानकं समीकमाकलय्य कल्पान्तदहनसकारो तयोः
शरनिकरहुताशो पतङ्गौ बभूवतुः ।

महाराष्ट्रविदेहेतोः समरं समजृम्भत ।

दारुणं शरसंभिजवारणं जयकारणम् ॥ ८८ ॥

कुत्र पलायते, ननु निजयेन, रे शत्रो, एवमेवेन प्रकारेण, एवोऽहम्, भवतोऽपि तथापि, जीवं प्राणम्,
हरिष्यति अपनेत्यति ॥ ८५ ॥

इति लपितमिति—इति पूर्वोक्तम्, कथितं कथितम्, अवेत्यं ज्ञात्वा, गभीरनादं उच्चतरशब्दः,
पञ्चवक्त्रः पञ्चास्यः, स्फुटतरमतिस्पष्टं यथा स्वास्य, गिरं वाच्य, आह जगाह, अभि मयन भो राजघरयाल,
मम पञ्चास्यस्य, परिहृतो वृद्धतः शत्रुसतीनां शत्रुसीलवतीनां मुत्सेन्दुहासो बदनचन्द्रहासो येन तथाविधः,
चन्द्रहासः लङ्गः, अस्ति विद्यते, मम हस्ते चन्द्रहासे विद्यमाने कोदण्डसीर्षीच्छेदो हानिप्रदो नास्तीति
भावः ॥ ८६ ॥

इति कृपाणमिति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, कृपाणं खड्गम्, उत्पात्य कोशाग्निःसार्यं, करे हस्ते विचल-
यन् कम्पयन्, राताङ्गस्य रथस्थोत्सङ्गस्तस्मात्, उत्सुत्व समुत्पत्य, अमन्दतरलायवेन प्रभूतशिप्रत्येनाक्रान्तं
पराभूतं शात्रवानां शत्रुसैन्यं येन तथाभूतः, पञ्चाननप्रत्यनीकः सिंहसरशः पराक्रमो वीर्यं यस्य सः,
पञ्चाननः पञ्चास्यः, कदनदुर्मदेन पुद्गुर्गर्भेण विलासितः शोभितस्तस्य, मयनस्य काष्ठान्तरयालस्य, शिरसि
मूर्ध्नि, समुत्खातकरवालं समुत्पाटितकृपाणम्, निचखान् विहितवान् ।

मयने भुवीति—मयने, भुवि रणक्षुधाबाम्, पातिते सति, रणाम्ने समरशिरसि, जलजास्ये पञ्चास्ये,
पुष्पवृष्टिः सुमनोवर्षणम्, पपात पतति स्म । रिपुसैनिकनेत्रतः शत्रुसुभटनयनात्, अम्बुवृष्टिर्जलवृष्टिः,
निपपात, कुपितात् क्रोधयुक्तात्, राजगणाश्च नृपतिनिचयाश्च बाणवृष्टिः शरवर्षम्, पपात ॥ ८७ ॥

तदानीमिति—तदानीं मयनमरणकाले, कौरवबलस्य जीवन्धरसैन्यस्य कोलाहलं कलकलशब्दम्,
आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रवृद्धो वृद्धितः कोपः क्रोधी बभोस्ती, कुटिलीकृतो वक्रीकृतचापो धनुर्धरोस्ती, तपन-
निकाशः सूर्यसरशः प्रतापस्तेजो बभोस्ती, काटकाम्पित्यकभोर्देशविशेषबोर्ध्नी राजावी, बुद्धिप्रेणपञ्चव-
राजयोः सुभटविशेषयोः, अभिमुखं पुरस्तात्, तस्मिन्वासी सिंहस्तौ, दिशावकाशेषु काष्ठमध्येषु निषिद्धिनाः
साम्प्रतिकृताः सावका बाणा बर्हिस्तत्, हर्षिताः प्रमुदिता निजनायकाः स्वस्वामिनो बर्हिस्तत्, वैमानिक-
जनेभ्यो निर्जरजनेभ्यः सीमातीतस्य निर्मर्षादस्वाद्भुतहर्षस्य विभिन्नप्रमोदस्य दायकं दातुं, भयानकं भीकरम्,
समीकं पुद्गम्, माकजम्बु रट्ठा, कल्पान्तदहनसकारो प्रकणपायकसरशो, तयोः बुद्धिप्रेणपञ्चवराजयोः, शर-
निकरहुताशो पतङ्गौ बभूवतुः । कृतमिति भावः ।

महाराष्ट्रेति—महाराष्ट्रविदेहयोर्महाराष्ट्रविदेहकृपाणयोः, दारुणं भयंकरम्, शरीरैः संभिज्जाः
खण्डिता वारणं मया बर्हिस्तत्, जयकारणं विजयविभिजम्, समरं पुद्गम्, समजृम्भत वृद्धे ॥ ८८ ॥

प्रदीप्रशरसङ्कुटं प्रचुरदीर्घदृष्यद्वटं निखिल्यजनकालितं निखिलशक्तीलायितम् ।

प्रदर्शकनिर्दर्शनं प्रथितयुद्धविद्याविदां वितेनतुरिमौ तदा विविधसंगरं भीकरम् ॥ ८६ ॥

गोविन्दराजस्य शरेण लूनं शीर्षं रणे तस्य धराधिपस्य ।

राहुभ्रमं तीव्रकरस्य कुर्वस्तत्कीर्तिस्तुल्यं दिवि केतुरासीत् ॥ ८७ ॥

एवं निजपूतनायां महतां राज्ञां निघनं निशम्य विशालतरामर्षः काष्ठाङ्गारः, सर्वाभिसारेण निजबलं पुरोधाय, तेजोविभवविजितविकर्तनप्रतापान्भूपानहितजनकृत्युसरूपान्कौरवजनसंशोभाय प्रेषयामास ।

कारं कारं बलोत्साहं तेषां क्षोणीशितां रुवा ।

पुरो बभूव नन्दादयः करिणामिव केसरी ॥ ८९ ॥

ततश्च यदुचितं सकलवीरकथाणाम्, यद्युक्तं जीवन्धरानुजस्य, यदुदाहरणं पाण्डवयुद्धानाम्, यत्समुचितं नीतिमार्गाणाम्, यदासेचनकं लेखलोचनानाम्, यदानन्दनं निजसैनिकानाम्, यन्निदानं कुन्दनिर्मलकीर्तिकलोलानाम्, यद्रङ्गस्थलं जयलक्ष्मीताण्डवस्य, यदधिकरणं कल्पद्रुमानल्पपुष्पवृष्टीनाम्, यद्गोचरपदं कविवचनविलासानाम्, तादृशमायोधनं नन्दादयः कन्दलवामास ।

प्रदीप्रशरसङ्कुटमिति—तदा तस्मिन् काले, इमौ महाराष्ट्रविदेहेशौ, प्रदीप्रैर्भास्वरैः शरैर्बाणैः सङ्कुटं व्यासन्, प्रचुरं प्रभूतं यथा स्वात्तया दोषाः लण्डिता दृष्यद्वटा मच्छूरा यस्मिंस्तन्, निखिलजनैरमर-समूहैर्लोकितं प्रशंसितम्, निखिलशक्तीलायितं सर्वानुकेलितुल्यम्, प्रदर्शकाणां दर्शकजनानां निदर्शन-मुदाहरणम्, युद्धविदां विद्वन्तीति युद्धविद्याविदः प्रथिताश्च ते प्रसिद्धाश्च ते प्रथितयुद्धविद्याविदश्च प्रसिद्ध-समरविद्याज्ञातारमेति प्रथितयुद्धविद्याविदस्तेषां, भीकरं भयङ्करम्, विविधसंगरं नामाविधसमरम्, वितेनतु-र्विस्तारयामासतुः । पृथ्वीचक्रम् ॥ ८६ ॥

गोविन्दराजस्येति—रणे युद्धे, गोविन्दराजस्य जीवकमातुलस्य, शरेण बाणेन, लूनं क्षिप्नन्, तस्य धराधिपस्य राज्ञः, शीर्षं मस्तकम्, तीव्रकरस्य सूर्यस्य, राहुभ्रमं विपुलदशङ्काम्, कुर्वन् विदधत्, तत्कीर्ति-स्तुल्यं तदीयवशःस्तुल्यं, दिवि गगने, केतुर्वैजयन्ती, आसीद् बभूव ॥ ८७ ॥

एवं निजपूतनायामिति—एवमनेन प्रकारेण, निजपूतनायां स्वसेनायाश्च, महतां श्रेष्ठानाम्, राज्ञां नृपाणाम्, निघनं कृत्यम्, निशम्य श्रुत्वा, विशालतरः प्रभूततमोऽमर्षः क्रोधो यस्य तथाभूतः, काष्ठाङ्गारः, सर्वाभिसारेण सर्वप्रयत्नेन, निजबलं स्वसैन्यम्, पुरोधायाम् कृत्वा, कौरवजनानां जीवकपक्षीयाणां संशोम-स्तस्मै, तेजोविभवेन प्रतापसम्पत्त्या विजितः पराभूतो विकर्तनप्रतापस्तपनतेजो यैस्तान्, अहितजनकृत्यु-सरूपान् शत्रुजनकालप्रतिमान्, भूपान् राज्ञः प्रेषयामास प्रजिघाव ।

कारं कारमिति—बलोत्साहं सैन्योत्साहम्, कारं कारं कृत्वा कृत्वा, नन्दादयो जीवकानुजः, करिणां गजानाम्, केसरीव सिंह इव, रुवा क्रोधेन, तेषां क्षोणीशितां पृथ्वीपालानां, पुरोऽग्रे, बभूव ॥ ८९ ॥

ततश्च यदुचितमिति—ततश्च तदनन्तरम्, यद् आयोध्यां सकलवीरकथाणां निखिलसुमहप्रशं-सानाम्, उचितं योग्यम्, यद्, जीवन्धरानुजस्य जीवककविहस्य, युक्तमर्थम्, यद्, पाण्डवयुद्धानां पाण्डु-पुत्रसमराणाम्, उदाहरणं निदर्शनम्, यद्, नीतिमार्गाणां युवकवार्त्ताणाम्, समुचितं योग्यम्, यद्, लेख-लोचनानां निर्जरनयनानाम्, आसेचनकमपुष्पिकम्, यद्, निजसैनिकानां स्वकीयसैन्यानाम्, आनन्दनं प्रमोदकारणम्, यद्, कुन्दनिर्मलकीर्तिकलोलानां गान्धर्वयविसकलशायरम्परानाम्, निदानमादिकरणम्, यद्, जयलक्ष्मीताण्डवस्य विजयलक्ष्मीवर्णस्य, रङ्गस्थलं रङ्गभूमिः, यद्, कल्पद्रुमानल्पपुष्पवृष्टीनां कल्पद्रो-कविविपुलकुसुमवर्षाणाम्, अधिकरणमाधारस्थानम्, यद्, कविवचनविलासानां कविवचनैर्भवानाम्, अगोचर-पदम् अस्थानम्, तादृशं तथानूतनम्, आयोध्यां युद्धम्, नन्दादयः, कन्दलवामास प्रेषयामास ।

वीरस्य तस्य निशितैर्बनकङ्कपत्रैः सम्पूरिते नभसि शुद्धमपश्यमानाः ।

जोषं निषेदुरमरा युधि वीतवेहा वीराश्च सूर्यमनिरीक्ष्य चिरं ववल्गुः ॥ ६२ ॥

तस्य मार्गणविभिन्नशरीरैरुत्पलायितसरिप्रजवीरैः ।

शोणितप्रसूतबाहिनीगतैरुत्पलायितमिमावल्लिखण्डैः ॥ ६३ ॥

अनास्थया तेन निपीड्य मुक्ता विलक्षतां प्रापुररिप्रवीराः ।

न पन्निप्रस्तत्र महाहवाग्ने सुरासुराणामपि दुर्निरीक्ष्ये ॥ ६४ ॥

तदानीं मन्थानाचलमिव रिपुबलजलधिं क्षोभयन्तमतिविस्मयनीयकरलाघवं रणरङ्गे निर्निरोधशताङ्गप्रचारं निस्तुलसेनासंपदमप्यद्वितीयम्, निरस्तदोषमपि महादोषम्, अमितगजतुरगादि-सहायमपि चापैकसहायम्, रथगतमपि धनुषि निषण्णम्, समुत्सारितविद्विडिन्धनमपि ज्वलन्-तापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्, नन्दाढ्यं एकमपि द्विधा त्रिधा चतुर्धा च वीक्ष्य बहवो मेदिनीपतयस्तत्क्षणमभ्यसूययेव स्वयं पञ्चत्वमाजन्तुः ।

वीरस्येति—वीरयत इति वीरस्तस्य शूरस्य, तस्य नन्दाढ्यस्य, निशितैस्तीक्ष्णैः, बनकङ्कपत्रैर्निविड-बाणविशेषैः, नभसि गगने, सम्पूरिते सम्पूत्रे सति, शुद्धं समरम्, अपरयमाना अनवलोक्यन्तः, अपरयमाना इत्यत्र परस्मैपदाच्ञानच्प्रयोगादित्यस्य, अमरा निक्षिप्ताः, जोषं तूष्णीं यथा स्वासथा, निषेदुस्तस्युः, युधि समरे, वीतो विनष्टो वेहो वेपां ते, वीराश्च सुभटाश्च, सूर्यं दिवाकरम्, अनिरीक्ष्यानवलोक्य, चिरं दीर्घकालपर्यन्तम्, ववल्गुः सञ्चलन्ति स्म ॥ ६२ ॥

तस्य मार्गणैरिति—तस्य नन्दाढ्यस्य, मार्गणैर्बाणैर्बिभ्रन् खण्डितं शरीरं येषां तैः, अरिप्रजवीरैः शत्रुसमूहसुभटैः, उत्पलायितमुपरिधाबितम्, शोणितस्य रुधिरस्य प्रसृता वा बाहिनी नदी तस्यां गतैः प्रातैः, इमावल्लिखण्डैः शुण्डालसमूहशकलैः, उत्पलमिव कुबलयमिवाचरितमित्युत्पलायितम् ॥ स्वागता रथो-ज्जतात्मिभ्रणादुपजातिवृत्तम् ।

अनास्थयेति—तेन नन्दाढ्येन, निपीड्य संमर्धं, अनास्थया उपेक्षया, मुक्तास्त्यक्ताः, अरिप्रवीराः शत्रुसुभटाः, विलक्षतां व्रीहितचम्, प्रापुर्लभिरे, सुरासुराणामपि देवदानवानामपि, दुर्निरीक्ष्ये दुरवलोक्ये, तत्र तस्मिन्, महाहवाग्ने महायुद्धाग्ने, पन्निप्रो बाणाः, विलक्षतां लक्ष्यग्रहताम्, न प्रापुः ॥ ६४ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, मन्थानाचलमिव मन्दरगिरिमिव, रिपुबलजलधिं शत्रुसैन्य-समुद्रम्, क्षोभयन्तं क्षुभितं कुर्वन्तम्, अतिविस्मयनीयमत्याश्चर्यकरं करलाघवं हस्तक्षिप्रकारित्वं यस्य तम्, रणरङ्गे समराजिरे निर्निरोधो निर्वोधः शताङ्गप्रचारो रथसञ्चारो यस्य तम्, निस्तुल्या निरुपमा सेनासंपत् पृतनासम्पत्तिर्यस्य तथाभूतमपि, अद्वितीयं द्वितीयरहितम्, यस्य पार्श्वे निरुपमा पृतना स्वात्स कथम-द्वितीयो भवेदिति विरोधः, अद्वितीयः सत्तद्वरहित इति परिहारः, निरस्ता दूरीकृता दोषा अवगुणा येन तथाभूतमपि महादोषं महावगुणसहितम्, यो निरस्तदोषः स महादोषयुतः कथं भवेदिति विरोधः, परिहारस्तु महादोषं महाबाहुष, 'दोर्दोषौ च युजो बाहुः' इत्यमरः, अमिता अपरिमिता गजतुरगादयो हस्तप्रशस्तभूतब सहाया यस्य तथाभूतमपि, चापैकसहायं कोदण्डैकसहायमिति विरोधः, कोदण्डप्रत्यय-सहित इति परिहारः, रथगतमपि स्पन्दवस्थितमपि धनुषि चापे निषण्णं स्थितमिति विरोधः, धनुःप्रत्यय-सहितमिति परिहारः, समुत्सारितं दूरीकृतं विद्विडिन्धनं शत्रुसमित् येन तथाभूतमपि ज्वलन् देवीकण्ठजः प्रतापावकः प्रतापपावको यस्य तमिति विरोधः, आम्बप्रभावावकावकमिति परिहारः, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनमपि, सूक्ष्मदर्शनं सूक्ष्मलोचनमिति विरोधः, सूक्ष्मपदार्थदर्शकमिति परिहारः, एकमपि एक-संकेताविक्रियमपि पञ्चेष्टमिति, द्विधा त्रिधा चतुर्धा च द्विप्रकारेण, त्रिप्रकारेण चतुःप्रकारेण च, वीक्ष्य वृष्टा, बहवो विपुलाः, मेदिनीपतयो राजाः, तत्क्षणं तत्कालम्, अभ्यसूययेव अस्तरेणेव, स्वयं स्वतः, वक्तव्यं पञ्चत्वमाजन्तुः काले शत्रुसमूहं, आजन्तुः प्रलक्ष्यन्तः ।

नपुले विपुले च चापवल्ली भृशमाकृष्य किरत्यतीव रोषाम् ।

स्वगमण्डलमेतुरं वताञ्च पिहितोद्यस्वगमण्डलं बभूव ॥ ६४ ॥

तावत्कोङ्कणभूपतिर्द्रुततरं धावद्ध्येनागतः

क्रोधान्धो नपुले बभूव विशिखासारं महागर्जनः ।

यद्वद् दुर्धरवज्रपातमधिकं संवर्तकालोद्यतो

जीमूतो वसुधाधरस्य शिखरे निःसीमघोरारवः ॥ ६६ ॥

दिशं प्रतीचीमिव पद्मबन्धुं मूर्च्छां गतं मन्दतरप्रतापम् ।

अपासरत्संगरभूमिभागविहायसो वीरमिमं नियन्ता ॥ ६७ ॥

तदिदमाकर्ण्य शोककातरं निजजामातरं कोपारुणवदनं कुरपञ्चवदनं समीक्ष्य विद्याधर-
क्षोणीपतिर्गरुडवेगः प्रथितनिजबलकोलाहलव्यालोललोकः स्तोकेतरपराक्रमः क्रमेण संप्रामसीमास-
वज्रगाहे ।

संप्रामोपरि जृम्भितः स्वगपतिः कोपात्करालाननः

शक्तीस्तोमरशूलजालपरिधानकुन्तानसीन्पर्वतान् ।

वर्षन्मीममदादृहासरभसक्षुब्धदिरामण्डल-

ध्रिक्कीडाम्बरसीम्नि संगरकलातुङ्गीभवदोर्मदः ॥ ६८ ॥

दृष्ट्वेवं रुधिराणि तत्र बभूवुः केचिद्रटाः शत्रुषु

प्राणाः केचन तत्यजुर्भयभरात्पितुः क्षितौ केचन ।

नपुले विपुले चेति—नपुले विपुले च एतन्नामके सुमन्दहवे, चापवल्ली धनुर्कण्टा, भृशमत्यर्थम्
आकृष्य, अतीवात्यन्तम्, रोषाद् बाणान्, किरति वर्षति सति, स्वगमण्डलैः बाणसमूहैः, पश्चित्तमूहैर्मेतुरं
व्याप्तम्, अञ्चं गगनम्, वत खेदे, पिहितमाञ्छादितमुद्यत्स्वगमण्डलमुदीयमानसूर्यकिम्बं यस्मिन्स्थाना-
भूतम्, बभूव । 'स्वगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहङ्गमे' इति मेदिनी ॥ ६५ ॥

तावत्कोङ्कणभूपतिरिति—तावत् तावत्कालपर्यन्तम् द्रुततरं शीघ्रतरम्, धावद्ध्येन प्रगच्छास्यन्द्ध्येन
जागतः समावातः, क्रोधान्धः कोपान्धः, महागर्जनो विपुलध्वनिः, कोङ्कणभूपतिः कोङ्कणभूपतिः, नपुले
द्रुतन्नामजेषप्रार्थितसुमते, विशिखासारं बाणसमूहम्, तद्वत् वर्षन् वर्षति स्म, यद्वत्, येन प्रकारेण,
संवर्तकालोद्यतः प्रलयकालोद्यतः, निःसीमघोरारवो निमैर्बादभयद्वारस्तनितः, जीमूतो वलाहकः,
वसुधाधरस्य शीलस्य, शिखरे कूटे, अधिकं विपुलम्, दुर्धरवज्रपातं प्रवण्ड पविपातम्, वर्षति । शार्दूल-
विक्रीडितकृतम् ॥ ६६ ॥

दिशं प्रतीचीमिवेति—प्रतीचीं दिशं परिचमाशाम्, गतं प्राप्तम्, पद्मबन्धुमिव सूर्यमिव, मन्दत-
रोऽतिशयेन चीजः प्रतापस्तेजो यस्य तम्, इमं वीरं सुमदं नपुलमिति वाक्यम्, नियन्ता सारथिः, संगर-
भूमिभाम एव युद्धवसुधामोम एव विहायो गगनं तस्मात् ; अपासरत् अपनिवाह ॥ ६७ ॥

तदिदमाकर्ण्येति—तदिदम् पूर्वोक्तम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, शोककातरं विषाददीनम्, निजजामातरं
स्वदुहितृपतिम्, क्रोधेन क्रोधेनाकर्णं रक्तं वदनं मुखं यस्य तथाभूतम्, कुरपञ्चवदनं कुरसिंहम्, समीक्ष्य सम-
वलोक्य, विद्याधरक्षोणीपतिः खेदरेम्भः, प्रथितेन प्रसिद्धेन निजबलकोलाहलेन स्वसैन्यकलकलेन व्यालोका-
ज्वलिता लोका जना येन तथाभूतः, स्तोकेतरो विपुलः पराक्रमो यस्य तथाभूतः, गरुडवेगो विद्याधरपतिः,
संप्रामसीमां युद्धवेगम्, अवज्रगाहे प्रविशेत् ।

संप्रामोपरिति—संप्रामोपरि समराग्रे, जृम्भितः समापतितः, कोपात् क्रोधात्, करालाननो
भवद्वरमुखः, शक्ताः, तोमरशूलजालपरिधानम्, कुन्तान्, पर्वतान् पादपाद् सौलान्धा, वर्षन्, सीमनदारहास-
रमलेन भयावहगर्भप्रहासवेगेन क्षुब्धं दिशामण्डलं येन सः, संगरकला तद्वत्क्षुब्धं तृप्तिमयम् दोर्मदो
युद्धवर्षो यस्य तथाभूतः, जगत्तिर्गरुडवेगः, जगत्सीम्नि गगवसीमायाम्, किक्कीड क्रिडति स्म ॥ ६८ ॥

दृष्ट्वेममिति—तत्र समरे, इमं गरुडवेगम्, दृष्ट्वा, शत्रुषु वैरिषु मन्त्रे, केचिद्रटाः केचन शूराः,

केचिद्वाचनलालसा वसुमतीपालाश्च दिव्योद्भूतो
भ्रातृभ्यन्तो रणसीम्नि शिशितह्याभ्यासप्रकर्षं दधुः ॥६६॥

रे रे कुत्र पलावितोऽसि समरे मा कम्पनं प्राप्नुया-
स्तिष्ठामि हत कोङ्कणेश शमनस्त्रामीहते भक्तितुम् ।
शीर्षं ते विनिपात्य कर्णविगलद्रक्तप्रवाहैः परां
वृत्तिं कल्पयति क्षणात्क्षितिपतिर्भूतावलीनामिह ॥ १०० ॥

एवं जगर्जुः स्वचरसैनिकाः सिंहविक्रमाः । सपन्नकण्ठकदलीकाण्डताण्डवितासयः ॥ १०१ ॥

तदानीं पुष्पितकिंशुककाननमिव पल्लवितारोकवनमिव पारिभद्रद्रुमविपिनमिव च परितः
क्षतं निजबलमवलोक्य कृताभिवेणनं कोङ्कणमहीपतिं कर्णपूरसौरभ्यसमांकुष्टभृङ्गावलिराङ्गावहरि-
क्षिणीविगलद्विशिखधाराभिर्गगनतलं पूरयन्तमेनममन्दवेगो गरुडवेगः क्षणेन वक्षसि शक्त्या
विन्याध ।

भेत्स्यन्ति मे मण्डलमद्य वीरा विद्याधरेन्द्रेण विदीर्णदेहाः ।

इतीव वेगेन पयोजबन्धुरस्ताचलोदप्रदरीं विवेश ॥ १०२ ॥

तदनु गरुडवेगविशिष्टगण्डशैलखण्डिताङ्गेन हतशेषेण सैन्येन काष्ठाङ्गारसेनाधिपे कटकं

रुधिराणि रक्तानि, वचसुर्ध्वमन्ति स्म, केचन केऽपि, प्राणान् जीवितानि, तत्त्वमुत्सुङ्गुः, केचन केऽपि, भवभरात्
त्रासाधिक्यात्, क्षिती दृष्टिम्बान्, पेषुः पतन्ति स्म, धावनकालसाः पलायनोत्सुका, केचित् केऽपि, वसुमती-
पालाश्च राजानश्च, दिव्योद्भूतो दिशाभ्रान्नामा, रणसीम्नि समराभोगे, भ्रातृभ्यन्तः पर्वटस्तः सन्तः, शिशित-
ह्याभ्यासप्रकर्षं शिशितादवाभ्यासाधिक्यम्, दधुर्ध्वरन्ति स्म ॥६६॥

रे रे कुत्रेति—रे रे हत कोङ्कणेश, नीच कोङ्कणधरावीरवर ! कुत्र पलावितोऽसि नव प्रधावितोऽसि,
समरे युद्धे, कम्पनं वेपथुम्, मा प्राप्नुयाः मा लभेथाः, अग्रे पुरस्तात्, तिष्ठ निवृत्तगतिर्भव, शमनो वनः,
त्वां भवन्तस्म, भक्तितुमस्तुम्, ईहते चेष्टते, क्षितिपती राजा, इह समरे, ते तव, शीर्षं शिरः, विनिपात्य क्षिप्त्वा,
कर्णाभ्यां कण्ठप्रदेशाभ्यां विगलन्तो निःसरन्तो ये रक्तप्रवाहा रुधिरक्षोतांसि तैः भूतावलीनां पिशाचपङ्क्ती-
नाम्, वृत्तिं संतोषम्, क्षणादल्पेनैव कालेन, कल्पयति विद्ययाति ॥ शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥१००॥

एवं जगर्जुरिति—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, सिंहस्यैव विक्रमो येषां ते सिंहविक्रमा मृगेन्द्रपराक्रमाः,
सपत्नानां शत्रूणां कण्ठकदलीनां प्राणामोचातरुणाञ्च कान्धेषु प्रतीकेषु ताण्डजिनो नृत्यं कुर्वाणोऽसिर्धेयां ते,
स्वचरसैनिका विद्याधरसेनामनुजाः, जगर्जुर्गर्जन्ति स्म ॥१०१॥

तदानींमिति—तदानीं तस्मिन् काले, पुष्पितं कुसुमितं चकिंशुककाननं पलाशवनं तद्वत् पल्लवितं
किंशुकमितं यदशोकवनं कङ्कलिकाननं तद्वत्, पारिभद्रद्रुमविपिनमिव च मन्दारमहीरुवनमिव च 'पारिभद्रस्तु
मन्दारे निम्नद्री देवदारुणि' इति मेदिनी, परितः समन्तात्, क्षतं खण्डितम्, निजबलं स्वसैन्यम्, अव-
लोक्य दृष्ट्वा, कृताभिवेणनं विहिताक्रमणम्, कर्णपूरयोः कर्णाभरणपुष्पयोः सौरभ्येण सौरभ्येण समांकुष्टा
स्वसांकुष्टा वा भृङ्गावलिरभरणपङ्क्तिस्तस्याः शङ्कावहा संशयचारिका वा शिञ्जिनी मौर्वी तस्या विगलन्त्यः
पतन्त्यो वा विशिखधारा बाणसमस्ततयस्तामिः, गगनतलं नभस्तलम् पूरयन्त समररन्तम्, एनं कोङ्कणमही-
पतिं पूर्वोक्तं कोङ्कणराजम्, भवन्वेगः प्रकृष्टरवाः, गरुडवेगो गन्धर्वदत्ताजनकः, क्षणेन, वक्षसि बाहुमभ्ये,
शक्त्या शक्तिनामकलविशेषेण, विन्याध विजयति स्म ।

भेत्स्यन्तीति—अद्योदानीम्, विद्याधरेन्द्रेण गरुडवेगेन, विदीर्णः खण्डितो देहो विग्रहो येषां ते, वीरा
योद्धारः, मे वन, मण्डलं विजयम्, भेत्स्यन्ति विदारयिष्यन्ति, रणे निहिताः क्षुरा सूर्यमण्डलं निरसा स्वर्गं
वाप्स्यन्ति प्रसिद्धेः, इतीव हेतोः, पयोजबन्धुः सूयाः, वेगेन रयेण, अस्ताचलस्यापरशैलस्योदप्रदरीं समुच्चत-
गुह्यम्, विवेश प्रविष्टवान् । इत्येका ॥१०२॥

तद्वन्विति—तद्वत् पूर्वास्तामन्तरम्, गरुडवेगेन विद्याधरेन्द्रेण विशिष्टैर्विपरीणैर्गण्डशैलैः स्थूलोपकैः

प्रविष्टे, गरुडवेगमहीपालोऽपि समरावलोकनसंमुखवर्हिर्मुल्लङ्घकस्पर्शकतत्प्रसूनसुरभिलभुज-
दण्डघटितकोदण्डः, सहर्षपरस्परसङ्गापकल्लोलकोरकितकुतुकेन समरकलाविलासविजयसंस्मरणजनि-
तनिजस्वामिभ्राधापरेण सैनिकनिकरेण प्रसिद्धपमीक्ष्यमाणः, पञ्चवक्षितिवल्लभगोविन्दमहीपाल-
लोकपालप्रभृतिभिः संभावमाणो, ग्रहोन्मुक्तेनैव चन्द्रेण मूर्च्छोन्मुक्तेन नपुलेन पुरस्कृतं स्वकटक-
भुवमाससाद् ।

अपरेऽह्नि बाहिनीपतीनां मणिमालामकुटाङ्गदाम्बरादीन् ।

रथसूततुरङ्गककुटादीन्प्रतिपाद्याशु कृतप्रकः प्रतस्थे ॥ १०३ ॥

एवं पारितोषिकप्रदानपरिवर्धितोत्साहेनाहमहमिकापरवशेन सर्वाभिसारेण बलेन स्थगित-
क्षितितलाभोगः, पर्वतनिकाशं विजयगिरिनामधेयं गन्धसिन्धुरमधिरुढो, भाविचक्रपातसूत्रन्या-
सरेखाशङ्कावदान्यरेखात्रयशोभितं गलमभितो लम्बमानेव चक्रपतनसंप्रतीक्षस्य स्कन्धगतस्य सृत्योः
करवितीर्णेनैव पाशेन मुक्ताहारेण भासुरवत्स्थलः, कोटीरमणिगणप्रतिबिम्बितमार्तण्डमण्डलतया
'कुरुवीरशरसमाच्छादिते गगने सोऽयं न मत्सन्निधानमागन्तुमर्हति' इति करुणाकरेण पूर्वमेव
गृहीनमस्तक इव बाभास्यमानः, कुटिलितभ्रुकुटीघटितवदनः काष्ठाङ्गारः स्वयमेव संप्रामाङ्गण-
माजगाम ।

खण्डितं विदारितमङ्गं यस्य तेन, इताशेषेण मित्रावशिष्टेन, सैन्येन धृनया, सह, काष्ठाङ्गारसेनाधिपे राज
वसैस्त्वपत्तौ, कटकं शिविरम्, प्रविष्टेऽन्तर्गते, सति, गरुडवेगमहीपालोऽपि विद्यावरभरावल्लभोऽपि, समराव-
लोकेन, युद्धदर्शने संमुखास्तत्परा ये वर्हिर्मुला देवास्तेषां करेभ्यो हस्तेभ्यो वृहानि पातितानि वानि कल्प-
कतत्प्रसूनानि कल्पवृक्षपुष्पाणि तैः सुरभिलं सुगन्धियुक्तं वदुजदण्डं बाहुदण्डं तत्र घटितं धारितं कोदण्डं
धनुर्बलं सः, सहर्षः सप्रमोदो वः परस्परसङ्गापकल्लोलो मिथोवार्तालापसन्ततिस्तेन कोरकितं कुङ्कुमकितं
कुतुकं कौतुकं यस्य तेन, समरकलाविलासे युद्धकलाविलासे यो विजयस्तस्य संस्मरणेन निध्यानेन अनिता
सत्पुत्रादिता या निजस्वामिरकाधा स्वमर्तुस्तुतिस्तस्यां वरेण दृष्टेन, सैनिकनिकरेण सुभटसमूहेन,
प्रसिद्धं प्रतिसमयम्, ईक्ष्यमाणः समकलोन्यमानः, पञ्चवक्षितिवल्लभगोविन्दमहीपालः, लोकपाल-
मेति परलवक्षितिवल्लभगोविन्दमहीपाललोकपालास्ते प्रभृतिर्बन्धुतैः, सह, संभावमाणो वार्तालापं कुर्वन्,
ग्रहोन्मुक्तेन राहुत्यक्तेन, चन्द्रेणैव शशिनैव, मूर्च्छोन्मुक्तेन मोहार्तातेन, नपुलेन तन्नामकुमुभटार्थाशेन, पुरस्कृतं
सहितम्, यथा स्यात्तथा, स्वकटकमुक्तं निजशिविरमूमिम, आससाद् प्राप ।

अपरेऽह्नीति—अपरेऽह्नि द्वितीये दिवसे, कृतप्रकः काष्ठाङ्गारः, बाहिनीपतीनां सेनापतीनाम्,
मणिमालामकुटाङ्गदाम्बरादीन् रत्नलज्जामौलिकेयूरवक्त्रादीन्, रथसूततुरङ्गककुटादीन् स्वयन्दनसारधिपयकवध-
प्रभृतीन्, प्रतिपाद्य वित्तार्थं, आशु कटिति, प्रतस्थे प्रस्थितो बभूव ॥ १०३ ॥

एवं पारितोषिकेति—एवमनेन प्रकारेण, पारितोषिकस्य पुरस्कारस्य प्रदानेन वितरणेन परिवर्धितः
समेधित उत्साहो यस्य तेन, अहमहमिकापरवशेन अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमिका तस्याः परवशं तेन,
सर्वाभिसारेण विश्वतोमुक्तेन, बलेन सैन्येन, स्थगितः समान्नादितः क्षितितलाभोगः पृथ्वीतलविस्तारो येन
सः, पर्वतनिकाशं गिरिसन्निभम्, विजयगिरिनामधेयमेतच्चामकम्, गन्धसिन्धुरं मलयजेन्द्रम्, अधिकलो-
क्षितितः, भार्या भविष्यन्मङ्गलातोऽरिनिक्षेपस्तस्य सूत्रन्यासस्य सूत्रपातस्य वाः रेखा लेखास्तासां शङ्कायां
संवेहे वदाम्यं समुदारं यत् रेखाभ्यं लेखात्रयं तेन शोभितं समलङ्कृतम्, गलं कण्ठम्, अभिताः समन्तात्,
लम्बमानेन संसमानेन, चक्रपतनस्वारिपातस्य संप्रतीक्षा यस्य तस्य, स्कन्धगतस्य युजसूत्रस्थितस्य, सृत्यो
यमस्य करवितीर्णेन पाणिप्रदत्तेन, पाशेनैव चन्द्रेणैव, मुक्ताहारेण मौक्तिकलज्जा, भासुरं वैरीष्यमानं वक्षः-
स्थलं युजमध्यस्थलं यस्य सः, कोटीरमणिगणे मौक्तिकगणाने प्रतिबिम्बितं मार्तण्डमण्डलं सूर्यविम्बं यस्य तस्य
भास्वत्तथा तथा, कुरुवीरस्य जीवन्मूर्च्छावस्थायाम् शरीरान्नैः समान्नादितं स्थगितं तस्मिन्, गगने यमसि सति,
सोऽयं काष्ठाङ्गारः, मल्लिवानां मल्लिकटम्, आगन्तुमायातुम्, नार्हति न कोप्योऽस्ति, इत्येवं करुणाकरेण वचा-
वशेन, विवाकरेण सूत्रेण, पूर्वमेव प्रागेव, गृहीतमस्तक इवात्तरीर्ष इव, बाभास्यमानः सोऽहमवमानः कुटिलित-

कुरुणां वीरोऽपि प्रचुरबलकोलाहलकलाविकलासव्याप्ताशोपतिसदनवातायनमुखः ।
 क्रमात्कामनाम्बुद्विपमरागिबेवाभिधमयं रमाप्रं संप्राप क्षितिबिदितदोर्दण्डमहिमा ॥ १०४ ॥
 जडीकृतभ्रवःपुटे दिवौकसां जयानकारवे सुराचलस्य सुमेरोल्लसत्सन्धः ।
 सुपर्बकामिनीजनप्रहर्षगीतकौशलं बभूव निष्कलं तदा प्रतिध्वनद्गुहारवैः ॥ १०५ ॥
 रथक्षुण्णक्षोणीतल्लगलितपांसून्मुखगतान्दिरानागाः शुण्डोद्गतजलकणैः शान्तिमनयन् ।
 रहः स्त्रीणां रुन्याचलकुहरतल्पेषु खचराः विवस्त्राणामङ्गेष्वतिबहललम्बावसनतः ॥ १०६ ॥
 अट्टचरमाह्वं सुरगणैर्धोज्जृम्भितं क्षणेन मदमेदुरं प्रचुरवीरबादोत्कटम् ।
 चलाचलकृपाणिकाप्रतिकलद्विषस्वल्पमादुरीक्षमतुलं तदा जयरमातुलारोहणम् ॥ १०७ ॥

वीर्यभीप्रथमावतारसरणौ तस्मिन्कुरुणां पतौ
 बभूव न्युञ्जति हस्तनर्त्तितधनुर्वल्लीसमाधुरोपितान् ।
 दीर्घाक्षत्रभटच्छटाभिरमितः संभियमानान्तरं
 भास्वद्विष्वमहो बभार गगनश्रेणीमधुच्छत्रताम् ॥ १०८ ॥

शुक्लीत्यां बलीकृतभूम्यां वदितं युक्तं वदनं मुखं वस्व तथाभूतः, काष्ठाक्षरः कृतमशिरामणिः, स्वयमेव स्वत
 एव, संप्रामाङ्गणं समराजिरम्, आजगाम समाययौ ।

कुरुणामिति—प्रचुरेण प्रभूतेन बलस्य सैम्यस्य कोलाहलकलाविकलासेन कलकलध्वनिसङ्घातेन व्या-
 प्तानि सम्मरितानि आशोपतिसदनानां दिक्पालभवनानां वातायनमुखानि गणानि विचाराणि येन सः, क्षिती
 पृथिव्यां विदितः प्रसिद्धो दोर्दण्डमहिमा बाहुदण्डप्रभावो वस्य तथाभूतः, अयमेव, कुरुणां वीरोऽपि जीव-
 न्यरोऽपि, क्रमात् क्रमशः, अशनिबेगोऽभिधा वस्य तम् अशनिबेगनामानम्, गन्धद्विपं मत्तहस्तिनम्, कामन्
 अधितिष्ठन्, रमाप्रं समराजिरम्, संप्राप ययौ । शिखरिणीच्छन्दः ॥ १०४ ॥

जडीकृतभ्रवःपुट इति—तदा तस्मिन् काले, जडीकृतभ्रवःपुटे सम्मरितकर्णविचरे, दिवौकसां
 देवानाम्, जयानकारवे जयदुन्दुभिनादे, अनेकशो नैकवारान्, सुराचलस्य सुमेरोल्लसत्सन्धः शोभमाना
 वा द्यौं गुहास्तासु, विशति कृतप्रवेशे सति, प्रतिध्वनद्गुहारवैः प्रतिनद्वरीशब्दैः, सुपर्बकामिनी-
 जनानां देवाङ्गनानां प्रहर्षगीतस्यानन्दगायनस्य कौशलं चातुर्यम् निष्कलं निरर्धम्, बभूव, पञ्चचासर-
 च्छन्दः ॥ १०५ ॥

रथक्षुण्णक्षोणीति—दिरानागाः दिग्नाजाः, मुखगताम् संमुखावातान्, रथैः सम्यग्गैः क्षुण्णं क्षूर्णी-
 कृतं बलक्षोणितकं भूमितलं तस्माद् गलिता निष्पतिता वा पांसवो धूलवस्तान्, शुण्डोद्गतजलकणैः करोत्पतित-
 सलिलशङ्कैः, शान्ति शमनम्, अनयन् प्रापयन् । खचरा विद्याधराः, रहो विजने, रुन्याचलकुहरतल्पेषु
 विजयाभर्गुगुहाशवनेषु, विवस्त्राणां वस्त्ररहितानाम्, स्त्रीणां वनितानाम्, अङ्गेषु वेहेषु, अतिबहललम्बान्
 अतिनिष्कलान् उक्तविषयांसून्, वसनतो वस्त्रात्, शान्ति शमनम्, अनयन्, प्रापयन् । बलसन्धैर्बनिता-
 देहस्थपांसून् वूरीचक्षुरिति भावः । शिखरिणीच्छन्दः ॥ १०६ ॥

अट्टचरमाह्वमिति—अधामन्तरम्, तदा तस्मिन् काले, सुरगणैर्देवसमूहैः, अट्टचरमनव
 लोकितपूर्वम्, क्षणेनापेक्षैव कालेन, मदमेदुरं गर्वयुक्तम्, प्रचुरवीरबादैः प्रभूतसुभटयजनैरुत्कटं सुयुक्तम्,
 चलाचलकृपाणिकासु चञ्चलकण्डेषु प्रतिकलन् प्रतिविम्बितमिव यो विवस्त्रान् सूर्यस्तस्य प्रभवा दीप्त्वा
 दुरीचं दुरवलोक्यम्, अनुलम्बनुपमम्, जवारमातुलारोहणं विजयलक्ष्मीतुलारोहणम्, आह्वं पुद्गलं, उज्जृ-
 म्भितं वर्धितम् । पृथ्वीच्छन्दः ॥ १०७ ॥

वीर्यभीप्रथमावतारसरणाविति—वीर्यभिजा वीरलक्षणाः प्रथमावतारस्य पूर्वावतारस्य सरणि-
 मार्गैस्तस्मिन्, तस्मिन् पूर्वोक्ते, कुरुणां पतौ जीवन्धरे, हस्तयोः करयोर्नतिता कम्पिता वा धनुर्वल्ली कोव-
 लकला तस्यां समारोपिता संहतारस्ताम्, बाणान् क्लृप्तान्, मुञ्जति त्यजति सति, भमितः परितः, दीर्घाः
 सन्दिता ये चक्रमहाः चक्रिणश्चक्रैः चक्रैः चक्रवस्तभिः, संभियमानान्तरं क्षणितमन्धम्, भास्वद्विष्व

दृष्यत्सिन्धुरदीर्घकुम्भबुगलीप्रोन्मुक्तमुक्ताफलै-

र्वाणावासिजयभिवः प्रविगलन्मोदाभुविन्दुप्रमैः ।

लेखानां कुसुमोत्करं सुरभिलं द्वाग्धर्यतां हर्षतां

प्रत्यर्चा चतुरश्रकार समरे सोऽयं कुरुणां पतिः ॥ १०६ ॥

एवं भिन्दन्बलं वीरः कृतप्रमभिवाय सः । वीरभियानुधावन्त्या समालिङ्गितविग्रहः ॥ ११० ॥

एवं जयश्रीताण्डवरङ्गस्थलायमानभुजयुगलं कुरुवीरमवलोक्य काष्ठाङ्गार एवमुवाच ।

क वैश्यपुत्रस्त्वमतोव मोरुर्वयं क चापागमपारनिष्ठाः ।

अथापि ते संयति संप्रवृत्तावनात्मवेदित्वमवेहि हेतुम् ॥ १११ ॥

तुलादण्डधृतौ वैश्य तव यत्करकौशलम् । विस्तारयसि तथापि धिक्चापलमहो तव ॥ ११२ ॥

साहसेन रणे तिष्ठन्सुमूर्धुरसि मुग्धधीः ।

त्वत्पाणवायोः कः पाता मत्कृपाणाहिना विना ॥ ११३ ॥

इति काष्ठाङ्गारदर्पयित्सितदुर्बचनभाकर्ण्य कुरुवीरोऽप्येवं जगाद ।

सूर्यमण्डलम्, गगनश्रेणीमनुच्छ्रिताम् नमःश्रेणीचौद्रच्छत्रकताम्, बभार दधार, इत्यहो आश्चर्यम् ॥ शार्ङ्ग-
विक्रीडितच्छन्दः ॥ १०८ ॥

दृष्यत्सिन्धुरेति—समरे युद्धे, चतुरो विदग्धः, सोऽयं पूर्वोक्तः, कुरुणां पतिर्जीवन्धरः, बाणेभु
शरेष्वावसन्नेवं शीला बाणावासिनी सा चासौ जयश्रीश्च विजयलक्ष्मीश्चेति बाणावासिजयभिवः, प्रविगलन्तः
पतन्तो ये मोदालुकिन्दो हर्षालुरीकरास्तेषां प्रमेव प्रभा वेषां तैः, दृष्यन्तो माद्यन्तो ये सिन्धुरा इस्तिन-
स्तेषां दीर्घा खण्डिता या कुम्भबुगली गण्डयुगं तस्याः प्रोन्मुक्तानि पतितानि यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि
तैः, द्वाग् कटिति, सुरभिलं, सुगन्धिवुक्लम्, कुसुमोत्करं पुष्पप्रचयम्, धर्यतां मुञ्जताम्, हर्षतां मोदमाना-
नाम्, लेखानां देवानाम् प्रत्यर्चां प्रतिपूजाम्, चकार विद्मे । देवैः पुण्यानि वर्धितानि जीवन्धरेण च गज-
गण्डेश्वो मुक्ताफलानीति भावः ॥ १०८ ॥

एवं भिन्दन्बलमिति—एवमनेन प्रकारेण, बलं सैन्यम्, भिन्दन् विदारयन्, अनुधावन्त्या,
समनुगच्छन्त्या, वीरभिवः वीरलक्ष्म्या, समालिङ्गितः समारिलहो विग्रहो यस्य तथाभूतः, स पूर्वोक्तः, वीरो
जीवन्धरः, कृतधनं काष्ठाङ्गारम्, अभिवाय तदभिमुखं जगाम ॥ ११० ॥

एवं जयश्रीति—एवमनेन प्रकारेण, जयश्रीया विजयलक्ष्म्यास्ताण्डवस्य नर्तनस्य रङ्गस्थलायमानं
रङ्गभूमिवदावत् भुजयुगलं बाहुयुगं यस्य तथाभूतम्, कुरुवीरं जीवन्धरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, काष्ठाङ्गारः कृतधनः,
एवमनेन प्रकारेण, उवाच जगाद ।

कव वैश्य पुत्र इति—अतीव नितराम्, मोरुः कातरः, वैश्यपुत्रो वणिक्भूतः, त्वम्, क्व, चापागमस्य
धनुःशास्त्रस्य पारंज्ये निष्ठा वेषां तथाभूताः, वयं चत्रियपुत्राः, क्व च कुत्र च, द्वयोर्महदन्तरमस्तीति
भावः, अथापि युद्धयोग्यताया अभावेऽपि, ते तव, संयति युद्धे, संप्रवृत्तौ संप्रवर्तने, अनात्मवेदित्वमनाम-
शताम्, हेतुं कारणम्, अवेहि जानीहि । स्वाशानामाव एव त्वं युद्धे प्रवर्तसे इति भावः ॥ १११ ॥

तुलादण्डधृताविति—हे वैश्य हे वणिक्, तुलादण्डधृतौ तुलावटिधारणे, तव ते, यत्करकौशलं
यद्दस्ताधनुर्वयम्, अस्ति, तद्, चापे धनुषि, विस्तारयसि वितानयसि, महो आश्चर्यम्, तव ते चापलं
क्षुद्रत्वम्, धिक् ॥ ११२ ॥

साहसेनेति—साहसेन चैषेण, रणे समरे, तिष्ठन् विद्यमानः, मुग्धधीर्मन्दमतिः त्वम्, सुम्भुर्भर्तु-
मिच्छुरसि । मत्कृपा एव मत्करवाल एवाहिः वज्रगस्तेव, विनामृतेण, त्वत्पाणवयोस्त्योस्त्यर्जितपवनस्य, पाता
पावकर्ता, कः, न कोऽपीति भावः । रूपकम् ॥ ११३ ॥

इतीति—इत्येवं प्रकारेण, काष्ठाङ्गारस्य कृतधनस्य दर्पदुर्बिलसितं गर्ववेदितं यद् दुर्बचनं दुर्वाक्यं
तद् भाकर्ण्य भ्रूत्वा, कुरुवीरोऽपि, जीवन्धरोऽपि, एवमित्यम्, जगाद समुवाच ।

त्रयां विना मे पुरतः प्रजल्पसे कृतम वीर्यं तव दृष्टपूर्वम् ।

त्वया ममः कोऽपि न लक्ष्यते चित्तौ नूनं प्रभुद्रोहविधौ समर्थः ॥ ११४ ॥

विरम विरम शत्रो विभ्रुतोऽसि त्वमेकस्त्रिजगति परिशुद्धः पातकिप्राग्रगण्यः ।

प्रसरति मम बाणः प्राणहारी पुरस्तात्त्वमपि कुरु समीके जीवरक्षाप्रयत्नम् ॥ ११५ ॥

इति वदतः कुरुवीरस्य विस्फारघोषेणाशनिगर्जनशङ्कावदान्येन दृढार्तिसंचटितं कम्पमानजीवं चापभुजगमाकृष्य विषमबालावमानान्मल्लान्काष्ठाङ्गारः कौरवं प्रति दुर्धर्षामर्षेण ववर्ष ।

विच्छिद्य विच्छिद्य शराननेकान्तरिपोः शरासाहसितान्गभीरान् ।

अलक्ष्यसंधानविकर्षमोक्षान्बाणान्सपत्ने स ववर्ष वीरः ॥ ११६ ॥

गृहीतपक्षाः पटवः पुङ्खाः कौरवचापतः । प्रसज्जः संगरे शब्दा बादिनो वदनादिव ॥ ११७ ॥

विपाठवर्षेण कुरुद्रुहस्य नमःस्थली द्राक्षिपहितान्जंबधुः ।

तिरोहितारिचितिपालसेना बभूव धात्री युगपद्रणाम्ने ॥ ११८ ॥

विपाठपञ्जरेणासौ विद्विषत्यक्षिणां कुलम् । बबन्ध स्पन्दनायोग्यं मन्देतरपराक्रमः ॥ ११९ ॥

त्रयामिति—कृतं हन्तीति कृतमस्तस्मिन्नुदी हे कृतम, त्रयां विना लज्जामन्तरेण, मे मम, पुरतो अग्रे, प्रजल्पसे निरर्थकं वचो ब्रूये । तव ते, वीर्यमवदानम्, पूर्वं दृष्टमिति दृष्टपूर्वम्, अवलोकितपूर्वम्, नूनं निश्चयेन, चित्तौ पृथिव्याम्, प्रभुद्रोहविधौ राजद्रोहकार्ये समर्थो दक्षः, त्वया अवता, समस्तुष्यः, न लक्ष्यते नो दृश्यते । उपजातिवृत्तम् ॥ ११४ ॥

विरम विरमेति—हे शत्रो हे अराने, विरम विरम विरतो भव विरतो भव, त्रिजगति त्रिलोक्याम्, त्वम्, एकोऽद्वितीयः, परिशुद्धः पातकैकपूर्णः, पातकिप्राग्रगण्यः पापिजनाग्रेसरः, विभ्रुतोऽसि प्रसिद्धोऽसि, प्राणहारी जीवनघातकः, मम, बाणः शरः, पुरस्तात् अग्रे, प्रसरति प्रगच्छति, त्वमपि, समीके समरे, जीवरक्षाप्रयत्नं प्राणरक्षोपायम्, कुरु विजेषि । मालिनीवृत्तम् ॥ ११५ ॥

इति वदत इति—इत्येवम्, वदतः कथयतः, कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य, अशनिगर्जनशङ्कावदान्येन वज्रगर्जनसंदेहदाननिपुणेन, विस्फारघोषेण विशालमौर्वीरघेण, सहितम्, दृढा वासावार्तिब्रूतेति दृढार्तिस्तथा संचटितं सुरवधनुष्कोटिसहितम् 'आर्तिः पीडा धनुष्कोटयोः' इति मेदिनी, कम्पमानो जीवो यस्य तं वेपमान-प्रपञ्चम्, चापभुजम्, चापभुजगं धनुःपञ्चगम्, आकृष्य समुत्तान्य, विषमबालावमानान् गरलानलतुल्यान्, भल्लान् प्रासान्, काष्ठाङ्गारः कृतज्ञः, कौरवं प्रति जीवन्धरमुद्दिश्य, दुर्धर्षामर्षेण विकटकोपेन, ववर्ष वर्षति स्म ।

विच्छिद्य विच्छिद्येति—स वीरः पूर्वोक्तमुग्रः, रिपोः शत्रोः, शरासाह कोदण्डात्, गलितान् निःसृतान्, गभीरान् सुरडान्, अनेकान् बहून्, शरान् बाणान्, विच्छिद्य विच्छिद्य लण्डयित्वा लण्डयित्वा, सपत्ने रिपी, अलक्ष्या वेगाधिव्येनादरयाः संधानविकर्षमोक्षाः धारणकर्षणमोक्षा येषां तथाभूतान्, बाणान् शरान्, ववर्ष वर्षति स्म ॥ ११६ ॥

गृहीतपक्षा इति—संगरे युद्धे पक्षे बाणयुद्धे शास्त्रार्थे इति बाणत्, बादिनः पूर्वपक्षस्थानिनां विदुषः, वदनाम्मुखात्, शब्दा इव वाक् इव, कौरवचापतः स्वाभिरासनात्, पुङ्खा बाणाः, प्रसज्जः सरन्ति स्म, उभयोः सादर्यमाह—गृहीतपक्षाः समर्थितस्वामिप्रायाः पक्षे दत्तपक्षतः, पटवश्चातुर्योपेताः पक्षे समर्थ्य इति ॥ ११७ ॥

विपाठवर्षेण—कुरुद्रुहस्य जीवन्धरस्य, विपाठवर्षेण शरवर्षेण, नमःस्थली गगनधूमिः, द्राक् कटिति, पिहितान्जंबधुस्तितरोहितसूत्र्यं, बभूव, स्वामे समतप्तो, धात्री पृथिवी च, युगपदेककालवचनेन, तिरोहिता विदितारिचितिपालसेना शत्रुभूपाकृतना यस्यां तथाभूता, बभूव ॥ ११८ ॥

विपाठपञ्जरेणेति—मन्देतरौ निश्चाकः पराक्रमौ यस्य सः, असौ जीवन्धरः, स्पन्दनायोग्यं

तदानीमुदारपराक्रमप्रथितभुजदण्डयोः समकालमिव गीर्वाणगणलक्ष्यमाणमार्गणसंधान-
विकर्षणमोक्षयोरन्योन्यं विजयाशतविजृम्भितरन्ध्रान्धेवणयोराध्वर्षकर्मकलाविलोकनसमयसंतुष्ट-
वृन्दारकजनकरारविन्दसंदीपमाननन्दारकुसुममुन्मिलसविभ्रमदेशोः मध्येप्रसृतमृत्युनासायमानबाहु-
दण्डविधृतचक्रीकृतकोदण्डतया कोपकुटिलितमृत्युभूयुगलशङ्कासंपादकयोः प्रवृद्धोत्साहयोर्भयानक-
समरमादधानयोः कुरुवीरकाष्ठाङ्गारयोः परस्परशरघट्टनजनितविस्फुल्लिङ्गपरम्पराभेद्यमालासु ५ वि-
ष्टापि न शान्तिमाससाव ।

तादृक्षे समरे प्रसन्नमनसो वीरस्य सात्वंधरे-

बीणाळीशरदा विभिन्नवपुषि क्षीमे क्षणेनाविले ।

द्वेषिभ्यापशिलीमुखाभ्रपटले स्वीया तदा बाहिनी

प्रोन्मीलन्मुखवारिजा प्रविलसच्छ्रीराजहंसा बभौ ॥ १२० ॥

जीवन्धरस्य करपद्मगतं सपत्नशस्त्राखिवारणपरं घनदीप्रखेटम् ।

अर्धे विभिद्य युधि राहुनिर्गोर्णचन्द्र-विम्बार्धवत्प्रविद्धत्स जगर्ज शत्रुः ॥ १२१ ॥

कोपेनाथ कुरुद्वहः प्रतिदिशं ज्वालाकलापोर्मिलं

चक्रं शत्रुगले निपात्य तरसा चिच्छेद तमस्तकम् ।

संचलनावर्हन्, विद्विषन् एव पक्षिणः खेचरास्तेषाम्, कुलं समूहम्, विपाठपञ्जरेण शरसलकागृहेण, बभन्ध
बध्नाति स्म । शरसमूहैः शत्रवो निरुद्धा इति भावः ॥ ११९ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् समये, उदारपराक्रमेण विशालावदानेन प्रथितौ प्रसिद्धौ भुजदण्डौ
यवोस्तयोः, समकालमिव युगपदिव, गीर्वाणगणेन देवसमूहेन लक्ष्यमाणा हरयमाना मार्गणानां बाणानां
ग्रहणसंधानविकर्षणमोक्षा आदानधारणकर्षणत्यजनानि यवोस्तयोः, अन्योऽन्यं परस्परम्, विजयाशया
विजयामिलायेन विजृम्भितं वृद्धिगतं रन्ध्रान्धेवणं क्षिद्रान्धेवणं यवोस्तयोः, आध्वर्षकर्मकलानां विस्मयावहकार्य-
वैदग्ध्यनां विलोकनसमये दर्शनकाले संतुष्टाः प्रसन्ना ये वृन्दारकजना देवसमूहास्तेषां करारविन्दैर्हस्त-
कमलैः संदीपमानानि वितीर्यमाणानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैस्तुन्मिलः स्थूलीभूतः सविभ्रमदेशो यवो
स्तयोः, मध्ये प्रसृतः प्रसारं प्राप्नो यो मृत्युर्यमस्तस्य नासायमानयोर्ग्राणसरशयोर्बाहुदण्डयोर्भुजदण्डयो-
र्विधृतमारोपितं चक्रीकृतं वतुलाकारं कोदण्डं धनुर्यवोस्तयोर्भावस्तत्ता तथा, कोपकुटिलिते क्रोधचक्रीकृते ये
मृत्युभ्रुवीं यमभ्रुकुटीं तयोर्भुगलं ह्वयं तस्य शङ्कायाः संशयस्य संपादकौ विधायकौ तयोः, प्रवृद्धोत्साहयोर्वध-
मानोत्सासयोः, भयानकसमरं भयावहयुद्धम्, आदधानयोः कुर्वाणयोः, कुरुवीरकाष्ठाङ्गारयोः जीवन्धर-
कृतघ्नयोः, परस्परशरघट्टनेन मिथोबाणाघातेन जनिता समुत्पन्ना वा विस्फुल्लिङ्गपरम्परा बह्निजनस्ततः
सा, भेद्यमालासु घनराजिषु, प्रविष्टापि समन्तर्गताऽपि, शान्तिं विज्यापनम्, नाससाव न प्राप ।

तादृक्षे समर इति—तदा तस्यां वेलायाम्, तादृक्षे पूर्वोक्तप्रकारे, समरे युद्धे, अखिले सम्पूर्णे,
द्वेषिभ्यापस्य शत्रुराजस्य शिलीमुखा एव बाणा एवाभ्रपटलं भेद्यमण्डलं तस्मिन्, प्रसन्नमनसः प्रमुदितचेतसः,
वीरस्य वीर्याधारस्य, सात्वन्धरेर्जीवन्धरस्य, बाणाळी शरसन्धतिरेव शरद् अकदान्ततुंस्तया, क्षणेनाल्पेनैव
कालेन, विभिन्नवपुषि खण्डितशरीरे, क्षीमे सति, स्वीया स्वकीया, बाहिनी मदीं सेवा य, प्रोन्मीलन्मिति
विकसन्ति मुखवारिजानि वदनकमलानि यस्यां तथाभूता, प्रविलसन्तः शीतमानाः श्रीराजहंसा लक्षमुप-
लक्षितराजभेदाः पक्षे शोभोपलक्षितहंसविशेषा यस्यां तथाभूता सती, बभौ शुश्रुमे । रूपकालङ्कारः ॥ १२० ॥

जीवन्धरस्येति—युधि युद्धे, जीवन्धरस्य सात्वन्धरेः, करपद्मगतं पाणिनकमलस्थितम्, सपत्नशस्त्राखि
वारणपरं शत्रुहेतिततिनिवारणतत्परम्, घनदीप्रखेटं सुरवभास्वरबाणघातकम्, अर्धे अर्धं भागो, विभिद्य
खण्डयित्वा, राहुणा विष्णुदेव निर्गोर्ण निगलितं यक्षप्रविम्बं शशिनण्डलं तस्यावर्धयत्, प्रविद्धत् कुर्वन्,
शत्रुः काष्ठाङ्गारः, जगर्ज गर्वति स्म ॥ १२१ ॥

कोपेनाथेति—अथ स्वकीयलोदधेदानन्तरम्, कुरुद्वहो जीवन्धरः, कोपेन कोपेन, प्रतिदिशं

देवाः युष्मन्वाकिरन्निविकलं श्लाघासहस्रैः समं

लोकान्दोलनतत्परः कुरुवले कोलाहलः कोऽप्यभूत् ॥ १२२ ॥

तदानीं संत्रासपलायमानं शात्रवबलमब्रह्मकोपम्, कुरुवीरः कुरुणाकः क्षणादभयघोषणां विधाय, तद्वन्धुतां दीनामाहूय, तत्कालोचितसम्भाषणादिभिः परिसान्त्वयामास ।

विजया विजयाधिकेन पुत्रप्रवरेणाथ बभूव वीरमाता ।

अधुना विधुना समानवक्त्रा मम पुत्री च विराय वीरपत्नी ॥ १२३ ॥

इत्युक्त्वा मातुलः सोऽयं गोविन्दधरणीपतिः ।

कुरुवीरं कुलोद्धारं कुतुकादभ्यनन्दयत् ॥ १२४ ॥

वसुन्धरा बुद्धकृतप्रसंगात्संमार्ष्टुकामा समवेतदोषम् ।

कुरुप्रवीरस्य विशालदोषमुपाभितामूदिति चित्रमेतत् ॥ १२५ ॥

तदनु जीवन्धरो मुकुलिताञ्जलिकञ्जानां समन्ततः सामन्तबन्धुसतीपालानामानवीरालोकेनाङ्गी-
कुर्वाणः, पूर्वाञ्जलमिव पयोजन्धुरगन्धसिन्धुरमधिरुदो, दूरादनुगच्छन्निः सेनाध्यक्षैरनुक्षणं प्रतिपाल्य-
मानेक्षणावसरः, सामजविराजितैर्गरुडवेगगोविन्दपल्लवपतिलोकपालप्रभृतिभिर्महीपालैः परिवृतस-
विधप्रदेशः, शताङ्गसंगतैर्नन्दाक्षप्रमुखैः सहोदरैः पद्मास्यप्रभृतिभिः सहचरैश्च परिशोभितः, प्रसन्न-

प्रतिपाद्यम्, ज्वालाकलापोर्मिलं ज्वालासमूहसन्ततिपुष्पम्, चक्रं शङ्खचिह्नम्, शत्रुगले बैरिकण्डे, निपात्य
पातयित्वा, तरसा बलेन, तन्मस्तकं शत्रुगिरिः, चिच्छेद कर्तव्यमास । देवा अमराः, श्लाघासहस्रैर्बहुविध-
प्रशंसाभिः, समं सार्धम्, अविकलं पूर्णं चया स्वात्तया, पुष्पं कुसुमम्, अवाकिरन् बहुषुः । कुरुवले जीवन्धर-
सैन्ये, लोकान्दोलनतत्परो लोकोन्मालनदक्षः, कोऽप्यभूत्, कोलाहलः कलकलशब्दः, अभूत् ॥ १२२ ॥

तदानीमिति—तदानीं काष्ठाङ्गारमहाप्रवाणकाले, संत्रासेन भवेन पलायमानं समन्ताद्भावमानम्,
शात्रवबलं प्रत्यर्घिपृतनाम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, कुरुणाकरो दयासमिः, कुरुवीरो जीवन्धरः, क्षणादभयेनैव कालेन,
अभयघोषणामभयध्वनिम्, विधाय कृत्वा, दीनां दुःखीभूतान्, तस्य बन्धुता बन्धुसमूहस्ताम्, आहूयकायं,
तत्कालोचितसम्भाषणादिभिः तत्समययोग्यवार्ताकापप्रभृतिभिः, परिसान्त्वयामास शमयामास ।

विजयेति—अधुना, विजया मम भगिनी, विजयाधिकेन विजयेनाधिको विजयाधिकस्तेन
विजयवर्धमानेन, पुत्रप्रवरेण श्रेष्ठपुत्रेण, वीरमाता वीरजननी, बभूव । अधुना सामन्तम्, विधुना शशिना,
समानं सदृशं वक्त्रं मुखं यस्यास्तथाभूता, मम पुत्री च मे सुता च, विराय विरकालेन, वीरपत्नी वीरजाया,
बभूव ॥ १२३ ॥

इत्युक्त्वेति—मातुलो मातृसहोदरः, सोऽयं प्रसिद्धः, गोविन्दधरणीपतिर्गोविन्दमहीपालः, इति
पूर्वोक्तप्रकारेण, उक्त्वा कथयित्वा, कुलोद्धारं वंशोन्नावकम्, कुरुवीरं सात्वन्धरम्, कुतुकात्कीर्तयित्वा,
अभ्यनन्दयत् प्रशंसत् ॥ १२४ ॥

वसुन्धरेति—वसुन्धरा वसुधा, बुद्धभासी कृतज्ञावेति बुद्धकृतान्यो नीलकाष्ठाङ्गारस्तस्य संगतासम्ब-
न्धात्, समवेतदोषं प्राज्ञावगुणम्, संमार्ष्टुकामेव दूरीकर्तुमना इव, कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य, विशालदोषं
मन्त्रावगुणं पथे दीर्घबाहुम्, उपाभिता समाकम्बिता, अभूद् बभूव, इति चित्रमाश्रयम् ॥ १२५ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, जीवन्धरो जीवकः, समन्ततः परितः, मुकुलितानि कुड्मस्तितानि
अञ्जलिकञ्जानि हस्तपुटकमकानि येषां तेषाम्, सामन्तबन्धुसतीपालानां मण्डलेरवरमूपाकानाम्, आनतीर्मम-
स्मान्, आलोकनेन दर्शनेन, अर्धाङ्गुलीः स्वीङ्गुलीः, पूर्वाञ्जलमुद्रपगिरिम्, पयोजन्धुरिष सूर्यं इव,
गन्धसिन्धुरं मत्स्यसङ्गजम्, अधिरुदोऽर्धचन्द्रितः, दूराद् विमकुहात्, अनुगच्छन्निरनुयायिः, सेनाध्यक्षैः पृतना-
पतिभिः, अनुचर्यं प्रतिसमबन्धु, प्रतिपाल्यमानोऽप्येवमान इक्षणावसारोऽवलोकनकालो यस्य सः, सामजेषु
गजेषु विराजिताः शोभितास्तैः, गरुडवेग गोविन्द-पल्लवपति-लोकपालप्रभृतिभिः, महीपालैः राजभिः परिवृतः
परितः सविधप्रदेशो निकटस्थभूतानो यस्य सः, शताङ्गसंगतैः रथसहितैः बन्दाक्षप्रमुखैर्नन्दाक्षप्रधानैः,
सहोदरैः सखाभिभिः, पद्मास्यप्रभृतिभिः पद्मास्यैः मित्रैश्च, परिशोभितः समकल्कृतः, प्रसन्नं

निजमुखसुधाकरालोकैरहसता बलजलधिना मेदुरपुरोभागाः, सहर्षोद्देगमहमहमिकया सरभसा-
पनीतातपत्रान्परस्पोत्पीडनकुपिततुरङ्गमनिवारणाबासतहानेकैकशः प्रतिनामग्रहणं समीपगतैः
काष्ठाङ्गारबन्धुभिरावेद्यमानाग्नामसमयप्रचलितमकुटतटघटितपद्मरागप्रभाप्रसरणकैतवेन प्रकटी-
कृतानुरागाञ्छात्रवपक्षलक्षितज्ञोणीपतीन्यथार्हं बहुमन्यमानः, समरसमानीतसपत्नलक्ष्मीनिवास-
विकचपुण्डरीकायमानेन निजबलजलधिफेनकुटशङ्खावहेनातपत्रेण विभ्राजितः, पार्श्वद्वयसमुद्भूय-
मानचामरसमीरनर्तितकर्णावतंसः, पुरतो 'जय जय' इति मधुरमुखाः पठता वन्दिवृन्देन पापव्य-
माननिजविरुद्वैभवः, क्रमेण समासाद्य तत्र ध्वजकलशतोरणवितानाद्यष्टशोभाभिरलंकृतासु
रथ्यासु प्रविशमानः, सकलपुरतरुणीजनबाहुबंधागलितमुक्ताफलायमानैः पुष्पलाजोपहारैः संभाव्य-
मानो राजमन्दिरमाससाद । तत्र च,

विस्मृष्टनिखिलावनीपतिचयः कुरुणां पति-

मित्रैः परिजनैर्युतः प्रविशति स्म सोऽन्तःपुरम् ।

निमग्नमरिकामिनीजनमतीव शोकाम्बुधौ

निरीक्ष्य करुणाकरः सपदि सान्त्वनायोद्यतः ॥ १२६ ॥

ततः कुरुवीरः शोकसन्नासदीनमन्तःपुरिकाज्जनं समीपमानीय तत्र कुररीमिव क्रन्दन्ती

प्रहृष्टं निजमुखमेव स्वकीयास्त्वमेव सुधाकरबन्धस्तस्यालोकैः प्रकाशैः, उहसता वर्धमानेन प्रसन्नाभवता च,
बलजलधिना सेनासागरेण मेदुरो मिलितः पुरोभागो यस्य सः, सहर्षोद्देगं प्रमोदोद्देगसहितं यथा स्यात्तथा,
अहमहमिकया अहं पूर्वमहं पूर्वमिति भावेन, सरभसं सवेगमपनीतं दूरीकृतमातपत्रं कुत्रं येषां ताद्,
परस्पोत्पीडनेन मिथः संमर्दनेन कुपिता दृष्टा ये तुरङ्गमा अरवास्तेषां निवारणे प्रतिरोधन आवाससहाः
स्नेहसहास्तान्, प्रणामसमये नमस्कारवेलायां प्रचलितामि यानि मकुटतटानि मौलिपारर्षाणि तेषु घटिताः
लक्षिता ये पद्मरागा लोहितकमणयस्तेषां प्रभावाः कान्तेर्ष्वपरणं विस्तारस्तस्य कैतवं स्याज्जं तेन, प्रकटी-
कृतानुरागान् प्रदर्शितप्रेम्णः, शात्रवपक्षेण सपत्नपक्षेण लक्षिता युक्ता ये ज्ञोणीपतयो राजानस्तान्, यथार्हं
यथायोग्यम्, बहुमन्यमानः सान्प्रति सम्मानं प्रदर्शयन् समरे संगरे समानीता समाकृष्टा या सपत्नलक्ष्मीः
शत्रुघ्नीस्तस्या निवासो वसतिस्थानं यद् विकचपुण्डरीकं प्रकुल्लप्यं तद्गदाचरता, निजबलमेव जलधि-
निजबलजलधिः स्वकीयसेनापारावारस्तस्य केनकुटस्य विण्डीरविण्डस्य शङ्खावहं सन्देहावायकं यदातपत्रं
कुत्रं तेन, विभ्राजितः शोभितः, पार्श्वद्वये तटयुगे समुद्भूयमाने कल्पमाने ये चामरे प्रकीर्णके तयोः समी-
रेण पवनेन नर्तितः क्रमिलः कर्णावतंसो यस्य तथाभूतः, पुरतोऽग्रे, 'जय जय' इति मधुरं मनोहरं यथा
स्वास्तथा, उच्चैरदात्तस्वरेण, पठता, वन्दिवृन्देन आगधसमूहेन, पापव्यमानं भूयोभूयोऽतिशयेन वा पठ्यमानं
निजविरुद्वैभवं स्वकीर्तिसंपद्यत्य सः, एवमभूतः सन्, क्रमेण क्रमशः, पुरीं राजपुरीमगरीम्, समासाद्य
सम्प्राप्य, यत्र पुर्याम्, ध्वजकलशतोरणवितानाद्यष्टशोभाभिः पताकाकुम्भतोरणचन्द्रोपकप्रभृद्विधशोभोप-
करणैः, अलंकृतासु विराजितासु, रथ्यासु वीर्यासु, प्रविशमानः प्रवेशं कुर्वाणः, सकलपुरस्य निखिलनगरस्य
तरुणीजनानां युवतिजनानां बाहुबंधोभ्यो भुजवेणुभ्यो गलितानि पतितानि यानि मुक्ताफलानि मौलिकानि
तद्गदाचरजिः, पुष्पलाजोपहारैः कुसुममञ्जितधाम्यपुष्पोपावनैः, संभाव्यमानः सत्किममाणा, सन्, राजमन्दिरं
नृपतिनिकेतनम्, आससाद प्राप । तत्र च तस्मिन् राजमन्दिरे ।

विस्मृष्टेति—विस्मृष्टः प्रभाववर्तितो निखिलावनीपतिचयोऽखिलनरैर्ब्रह्मसूरो येन सः, मित्रैरस्यैः,
परिजनैः परिवारैः, युक्तः सहितः, स पूर्वोक्तः कुरुणां पतिः स्वामी, अन्तःपुरं निशान्तम्, प्रविशति स्म
प्रविशन् । तत्र, अतीवमन्यम्, शोकाम्बुधौ स्नेहपारावारे, निमग्नं मृदितम्, मरिकामिनीजनं शत्रुघ्नी-
समूहम्, निरीक्ष्य दृष्ट्वा, करुणाकरो दयाकरः, सः, सपदि ऋदिति, सान्त्वनाय समप्रवासनाय, उद्यतस्तपरो
बभूव । पृथ्वीकृन्दः ॥ १२६ ॥

ततः कुरुवीर इति—ततस्तदवन्तरम्, कुरुवीरो जीवकः शोकसन्नासनाम्नां स्नेहमयानां द्विषं
कातरम्, अन्तःपुरिकाज्जनं निशान्तमगरीसमूहम्, समीपं निकटम्, आनीय समाकृष्ट, तत्र तेषु, कुररीमिव

काष्ठान्तरमहिषीं तत्पुत्राञ्चावलोच्य कृपातरङ्गितः परिसान्त्वनकलाप्रवीणः पीयूषमधुराभिर्विचित्राभिर्गिरां परम्पराभिः समन्वासायमानिन्ये ।

तदनु जलधौ भासां पत्न्यौ निमज्जति पश्चिमे

करधृतमणिम्रेणीदीपैर्जनैः परिसेवितः ।

सखिपरिवृतः सोऽयं कोशं विवेश शनैः शनैः

धनमणिगणैर्बद्धैरन्यैश्च वस्तुभिरुज्ज्वलैः ॥ १२७ ॥

तदनु कोशधनादिकं निजमुद्रया मुद्रयित्वा निद्रमुल्लसन्नुभूषुः कुरुवीरः प्रासादमधिरुह्य मणिमञ्जोपरि हंसतूलशयने सुष्याप । ततश्च निशायामवसन्नायां प्राबोधिकजनहृद्यपद्यालापैर्मङ्गल-विचित्रवादित्रारावैश्च प्रबुद्धोऽसौ जीवन्धरः कृतप्राभातिककृत्यः सकलपरिवारसहितो गोविन्दराजेन सह भगवज्जिनभवनमासाद्य तत्र पूजां विस्तारयामास ।

ततः सर्वैः साकं नृपभवनमासाद्य सहसा

विदेहक्षीणोशः सचिवगणमानीय पुरतः ।

समादिश्य श्रीमान्प्रजवमभिषेकप्रयतनं

समापृच्छच्चैवं कुतुकितमनाः कञ्जनयनः ॥ १२८ ॥

किं नवरत्नप्रभापरिहसितपुरन्दरसभामण्डपमभिषेकमण्डपं विनिर्मितम् । किं वा तत्र सर्व-

क्रीडापक्षिणीमिव, क्रन्वन्तीं रुदन्तीम्, काष्ठान्तरमहिषीं कृतघ्नकामिनीम्, तत्पुत्रान् तत्पुत्रांश्च, अवलोच्य दृष्ट्वा, कृपातरङ्गितो दयातरङ्गितः, परिसान्त्वनकलायां समारवासेनचातुर्ष्याम्, प्रवीणो दक्षः, पीयूषमधुराभि-रमृतमिष्टाभिः, विचित्राभिर्विविधप्रकाराभिः, गिरां वर्णानाम्, परम्पराभिः सन्ततिभिः, समारवासं परिसान्त्वनम्, आनिन्ये प्रापयामास ।

तदनु जलधाविति—तदनु तदनन्तरम्, भासां पत्न्यौ सूर्ये, पश्चिमे पश्चिमाशानलम्बिनी, जलधौ सागरे, निमज्जति सति निमज्जनोद्यते सति, करेषु पाणिषु धृता अबलम्बिता मणिम्रेणीरूपा रत्नपङ्क्तिरूपा दाया वैस्तैः, जनैर्लोकैः, परिसेवितः परिहृतः, सखिभिर्मित्रैः परिहृतो युक्तः, सोऽयं जीवन्धरः, शनैःशनैर्मन्दं मन्दम्, धनमणिगणैर्वितरणसमूहैः, बद्धः पटैः, अन्यैश्च भिन्नैश्च, उज्ज्वलैर्मिलैः, वस्तुभिः पदार्थैः, उपलक्षितं कोशं भाण्डागारम्, विवेश विशति स्म । हरिणीच्छन्दः ॥ १२७ ॥

तदनु कोशधनादिकमिति—तदनु तत्पश्चात्, कोशधनादिकं भाण्डारविषयप्रवृत्तिकम्, निज-मुद्रया स्वकीयमाचारमुद्रया, मुद्रयित्वा मुद्रितं कृत्वा, निद्रामुल्लं स्वापसौख्यम्, अनुभूय पुरनुभवितुमिच्छुः, कुरुवीरो जीवन्धरः, प्रासादं भवनम्, अधिरुहाधिष्ठाप, मणिमञ्जोपरि रत्नपङ्क्तिरूपा उपरि, हंसतूलशयने हंसतूलशय्यायाम्, सुष्याप शिष्ये । ततश्च तदनन्तरम्, निशायां रजन्त्याम्, अवसन्नायां पूर्णायां सत्याम्, प्राबोधिकजनानां प्रबोधप्रयोजनकलोकानां हृद्यारण्यं ते मज्जोहराश्च ते पद्यालापाश्च श्लोकालापाश्चेति तैः, मङ्गल-विचित्रवादित्राणां मङ्गलप्रयोजनकविविधवाद्यानामारवैश्च ध्वनिभिश्च, प्रबुद्धो जायतः, असी पूर्वोक्तः, जीवन्धरो जीवकः, कृतानि सत्यादितानि प्राभातिकाणि प्रातःकालिकाणि कृत्यानि येन सः, सकलपरिवारसहितो निश्चितपरिजनमुतः, सख्, गोविन्दराजेन सह मातुकेन सार्धम्, भगवज्जिनभवनं भगवज्जिनेन्द्रमन्दिरम्, आसाद्य लक्ष्म्या, तत्र मण्डपे, पूजां सपत्न्याम्, विस्तारयामास वितरणम् ।

ततः सर्वैरिति—तदन्तदनन्तरम्, विदेहक्षीणोशो गोविन्दभूपालः सर्वैर्मिलितैः, साकं सह, नृपभवनं राजसदयम्, आसाद्य प्राप्य, सहसा अदिति, पुरतोऽग्रे, सचिवगणं मन्त्रिमण्डलम्, आनीय प्राप्य, प्रजयं प्रवेगं यथा स्वात्तया, अभिषेकप्रयतनं राज्याभिषेकसम्भारम्, समादिश्य समाज्ञाय, कुतुकितमनाः कीदृशकलाप्रवित्ताः, कञ्जनयनः कमलनेत्रः, श्रीमान् शोभासम्पन्नाः, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, समापृच्छत् प्रपञ्चम् । शिखरिणीच्छन्दः ॥ १२८ ॥

किं नवरत्नप्रभेति—नवरत्नप्रभाभिर्नूतनमणिदीप्तिभिः परिहसितः तिरस्कृतः पुरन्दरसभामण्डपः शकाद्यानमण्डपो येन सञ्जायतम्, अभिषेकमण्डपमभिषेकालयायम्, विनिर्मितं रचितं किम् । किं वा तत्र

वर्णवृद्धाः संमिलिताः । कश्चित्सञ्जीकृतानि सुरभिरीतलप्रसन्नतीर्थपूर्णानि कनककलशकुलानि ।
कश्चित्त्र सन्भृतानि तदुपयुक्तोपकरणानि । किं कार्तान्तिका मङ्गलमुहूर्तकृतावधानाः । कश्चिन्ना-
देशनरपालाः सञ्जीकृतोपायनाः संनद्धाः । किं वा नगररथ्याः परिष्कृताः ।

इति प्रश्नं समाकर्ण्य सचिवाः सञ्जितादराः । सर्वं सुघटितं देवस्याज्ञयेति बभाषिरे ॥ १२६ ॥

क्षीराम्भोधिपयःप्रपूर्णकलशानाहृत्य यक्षेश्वरो

यक्षैः स्वानुचरैस्तदा परिधृतः सूर्यप्रतीपच्छविः ।

संप्रापत्कुलकुञ्जरं पितृपदे राज्येऽभिषेक्तुं मुदा

तत्रत्यक्षितिपावलिः स्म भजते वैलक्ष्यवीक्षारसम् ॥ १३० ॥

ततश्चाभिषेकमण्डपमध्यस्थापितरत्नपीठोपरि विराजमानं कौरवं क्षीरवाराकरवारिभिर्यक्ष-
राजगोविन्दमहाराजप्रमुखाः सहर्षमभिषिषिषुः । तदानीमनेकप्रहतपटहसृदङ्गराङ्गमङ्गरीप्रभृतिवा-
द्यारावस्तर्जयन्निव घनाघनमण्डलमास्फोटयन्निवास्त्रिलजनभ्रुतिमान्दोलयन्निव लोकमाह्वयन्निवाभि-
षेकदिहृज्जनमाक्रमन्निव भुवनोदरमुदपादि ।

तदनु दिव्यदुकूलविभूषणाश्रितशरीरकुरुद्वहमूर्धनि ।

मकुटमुज्ज्वलरत्नविभासुरं करधृतं निदधे स हि यत्नराट् ॥ १३१ ॥

मण्डपे सर्वेषां वर्णानां वृद्धाः स्थविरजनाः, संमिलिता एकप्रिताः, सुरभि सुगन्धि रीतलं शिशिरं प्रसन्नं
स्वच्छं च यतीर्थतोयं तीर्थोदकं तेन पूर्णानि सन्भृतानि, कनककलशकुलानि सुवर्णकुम्भसमूहान्, सञ्जीकृ-
तानि सुरचितानि, कश्चित् कामप्रवेदने, तत्र मण्डपे, तदुपयुक्तोपकरणानि राज्याभिषेकयोग्यसाधनानि,
सन्भृतानि संभृतानि, कश्चित् कार्तान्तिका देवज्ञाः मङ्गलमुहूर्तं कल्याणकालनिर्धारणे कृतं विहितमवधानं
विशैकाग्र्यं यैस्तथाभूताः किं सन्ति, कश्चित्, नानादेशनरपाला नैकजनपदभूपाः सञ्जीकृतोपायनाः सुर-
चितोपहाराः सन्ति, किं वा अथवा, नगररथ्याः पुरमाणाः, परिष्कृताः परिशोभिताः ।

इति प्रश्नमिति—इति पूर्वोक्तम्, प्रश्नमनुयोगम्, समाकर्ण्य भुत्वा, सञ्जितादराः प्राप्तसन्मानाः,
सचिवा अमात्याः, देवस्य भवतः, आज्ञया समादेशेन, सर्वं कृत्स्नम्, सुघटितं सुरचितम्, इति बभाषिरे
अगताः ॥ १२६ ॥

क्षीराम्भोधीति—तदा तस्मिन् काले, सूर्यप्रतीपा दिवाकरसदृशा छविर्दीप्तिर्यस्य सः, यक्षेश्वरः
सुदर्शनः, स्वानुचरैर्मज्जसेवकैः, यक्षैर्वैवविशेषैः परिधृतः परीतः सन्, क्षीराम्भोधेः पयःपारावारस्य
पयसा जलेन प्रपूर्णाः सन्भृता ये कलशाः कुम्भास्तान्, आहृत्य आनाय्य, कुलकुञ्जरं जीवन्धरम्, मुदा हर्षेण,
पितृपदे जनकधामनि, राज्ये साम्राज्ये, अभिषेक्तुं समुचितम्, संप्रापदाजगाम, तत्रमवास्तत्रस्थास्ते च ते
क्षितिपाश्च राजानस्तेषामावलिः पङ्क्तिः, वैलक्ष्यवीक्षारसं विस्मयावलोकनप्रीतिम्, भजते स्म भजे ।
तदनुमुतं दृष्ट्वा सर्वे राजानो विस्मिता बभूवुरिति भावः ॥ १३० ॥

ततश्चाभिषेकेति—ततश्च तदनन्तरम्, अभिषेकाय मण्डपमभिषेकमण्डपमभिस्नानास्थानं तस्य
मध्ये स्थापितं निवेशितं यद् रत्नपीठं मणिमवासनं तस्योपरि, विराजमानं शोभमानम्, अधितिष्ठन्तमिति
भावत्, कौरवं जीवन्धरम्, क्षीरवाराकरस्य पयःपरोधेः, वारिभिर्जलैः, वक्षराजः सुदर्शनः, गोविन्दमहाराजो
विदेहाधीश्वरो जीवन्धरस्य मातुलः, तौ प्रमुखौ प्रधानौ बभूवुस्ते, सहर्षं सप्रमोदम्, अभिषिषिषुः स्नपयन्ति
स्म । तदानीं तस्मिन् काले, अनेकेषां भूयसां प्रहृतानां ताडितानां पटहसृदङ्गराङ्गमङ्गरीप्रभृतिवाद्यानाम्
आनकमुरजकम्बुमङ्गलीप्रमुखवादित्राणाम् जातवः शब्दः घनाघनमण्डलं मेघसमूहम्, तर्जयन्निव अर्त्त-
यन्निव, अस्त्रिलजनभ्रुतिं निखिललोककर्णम्, आस्फोटयन्निव विदारयन्निव, लोकं भुवनम्, आन्दोलयन्निव
संचलयन्निव, अभिषेकदिहृज्जनं स्नपयन्विलोकनानिलाधि लोकम्, आह्वयन्निव आह्वयन्निव, भुवनोदरं
जगन्मध्यम्, आक्रामन्निव समभिक्षन्निव, उपपादि समजनि ।

तदन्विति—तदनु अभिषेकानन्तरम्, हि निश्चयेन, स पूर्वोक्तः, यत्नराट् यक्षेश्वरः सुदर्शनः, दिव्यैः

आदिश्य कुरुभूपालमाख्या ज्योमयानकम् । आदिश्य परिवारं स्वमवायकोऽपि मन्दिरम् ॥१३२॥

तदानीं निखिलनरपालकुलविलसितसङ्घातं गोविन्दमहीवल्लभमग्रतो विधाय सप्रश्रयमवन-
तपूर्वकायेन पद्मात्मेन दीयमानहस्तावलम्बः, सुरस्तम्बेरमसकाशं महान्तमौपवाहं गजराजमुदय-
धराधरमिव सरोजवन्धुरैरावणमिव गीर्वाणपतिरधिष्ठितः, प्रकृतिजनकुमुदपण्डचन्द्रमण्डलेन क्षीरो-
दधिहिण्डीरधवलेन स्थूलमुक्ताफलजालकावृतेनातपत्रेण परिक्लिश्यमाणोर्ध्वभागः, पार्श्वद्वयोद्धयमा-
नाभ्यां राग्यलक्ष्मीकटाक्षतरङ्गाभ्यामिव पयःपारावारपरिलोलदूर्भिसंकाशकनकदण्डविलसितचाम-
राभ्यां किञ्चिच्चञ्चलवसनाञ्चलः, सर्वतः सममपावृतकपाटपुटप्रकटवातायनतया कुरुपतिदर्शनकुतू-
हलसमुन्मीलितलोचनस्येव तत्पुरस्य इर्म्याभावकम्बिनीनां पौरनितम्बिनीनां कासाञ्चिद्वर्धपरिसमाप्त-
साधनव्यापाराणां वामहस्तगतमणिदर्पणानां परिलसत्कोकारिपूर्णमण्डलानामिव राकारजनीनाम्,
कासाञ्चन सरभसगमनविगलितमेखलाकलापाकुलितचरणपङ्क्त्यानां शृङ्खलाघटितचरणभारमदपट्ट-
करिणीनामिवापरासाम्, आर्द्रलङ्कारसारुण्यचरणसरोजानां कमलपरिपीतबालातपानामिव कमलि-

स्वर्गमवैर्दूकलविभूषणैः श्रीमाम्बरालङ्कारैरक्षितं शोभितं शरीरं गात्रं यस्य, स चासी कुरुहृहमेति तस्य
मूर्धनि शिरसि, उज्ज्वलरत्नैर्दीप्यमानमणिभिर्विभासुरं शोभमानम्, करकृतं स्वहस्तस्थापितम्, मकुटं
मौलिम्, निदधे निचिक्षेप । कृतविलम्बितकृतम् ॥१३३॥

आपृच्छत्येति—यद्योऽपि कृतज्ञश्चरोऽपि, कुरुभूपालं सत्यम्परिमहाराजम्, आपृच्छत्य आत्मन्म,
ज्योमयानकं विमानम्, आलङ्कारं समधिष्ठाय, परिवारं परिजनम्, आदिश्य निषोगं दद्या, स्व स्वकीयम्,
मन्दिरं भवनम्, अयात् अगच्छत् ॥१३४॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, निखिलनरपालकुलेन समग्रराजसमूहेन विलसितः कृतः
सङ्घातः सम्भाषणं येन तम्, गोविन्दमहीवल्लभं विदेहाधीश्वरम्, अग्रतः पुरस्तात्, विधाय कृत्वा, सप्रश्रयं
सविनयम्, अवगतो विनम्रः पूर्वकायः शरीरस्य पूर्वभागो यस्य तेन, पद्मात्मेन तन्नामप्रमुखमित्रेण, दीयमानो-
ऽर्प्यमाणो हस्तावलम्बो हस्ताग्रयो यस्य सः, सुरस्तम्बेरमेण देवगजेन सकाशः सदृशस्तम्, महान्तं
समुत्तुङ्गम्, औपवाहं बाह्वनयोग्यम्, गजराजं करीन्द्रम्, उदयधराधरं पूर्वचलम्, सरोजवन्धुरिव सूर्य
इव, ऐरावतं ऐरावतम्, गीर्वाणपतिरिव पुरन्दर इव, अधिष्ठितोऽधिष्ठितः, प्रकृतिजनाः प्रजा-
जना एव कुमुदपण्डः कुमुदसमूहस्तस्य चन्द्रमण्डलेन शशिबिम्बेन, क्षीरोदधेः क्षीरसागरस्य हिण्डीर
इव हिण्डीर इव धवलं शुक्लं तेन, स्थूलं विशालं बन्धुमुक्ताफलजालकं मौक्तिकसमूहस्तेनावृतं तेन,
आतपत्रेण क्षत्रेण, परिक्लिश्यमाणः समलङ्कितमाण ऊर्ध्वभागो यस्य सः, पार्श्वद्वये तद्वत् उद्व्यमानाभ्यां
प्रकीर्षमाणान्ध्यामिव, राग्यलक्ष्मीकटाक्षतरङ्गाभ्यामिव सास्त्राज्यवर्धकेकरकल्लोलाभ्यामिव, पयःपारावारस्य
क्षीरसागरस्य परिलोलज्वालां संचलद्भ्यामूर्ध्वमूर्ध्ना भङ्गाभ्यां संकाशौ सदृशौ ताभ्याम् । कनकदण्डाभ्यां
सुवर्णदण्डाभ्यां विलसिते शोभिते ये चामरे बालम्बजने ताभ्याम्, किञ्चिन्मनाम् चञ्चलं चपलं,
वसनाञ्चलं श्रीमप्रान्तं यस्य सः, सर्वतः समन्तात्, समं युगपत्, अपावृतकपाटपुटानि दूरीकृतारपुटानि
अतश्च प्रकटानि स्पष्टानि वातायनानि गवाक्षा यस्य तस्य आवस्तता तथा, कुरुपतिदर्शनस्य जीवन्धराव-
लोकनस्य कुतूहलेन कौतुकेन समुन्मीलितानि समुद्रादितानि लोचनानि नयनानि येन तस्येव, तत्पुरस्य
तन्नागरस्य, इर्म्याभावकम्बिनीनां भवनाप्रस्थिताभ्याम्, पौरनितम्बिनीनां नागरिकमारीणाम्, कासाञ्चिद्
कासामपि, अधिपरिसमाप्तोर्ध्वनिष्पन्नः प्रसाधनव्यापारोऽलङ्कारकार्यं वासां तासाम्, वामहस्तगतः सत्य-
कस्थितो मणिदर्पणो रत्नादर्शो वासां तासाम्, परिलसत्कोकमयानं कोकारिपूर्णमण्डलं चन्द्रपूर्णविभं वासु
तासाम्, राकारजनीनामिव दूर्भिमारावीणामिव, कासाञ्चन कासामपि, सरभसगमनेन सवेगप्रधावनेन विग-
लितः अट्टो यो मेखलाकलापो रत्ननासमूहस्तेनाकुलितः व्यग्राक्षरणपङ्क्त्याः पादकिसलया वासां तासाम्,
शृङ्खलाघटिता कुक्काक्षरणाः पट्टा वासां तथाभूता वा मारस्य कन्दर्पस्य मदपट्टकरिण्यो मदोन्मत्तप्रधान-
करेणवस्तासामिव, अपरासाम्बन्धासाम्, आर्द्रलङ्कारसेन सरसवाचकव्येनाख्यानि रत्नानि चरणसरोजानि

नीनामन्यासाम्, मरकतमणिसञ्चितवासायनदत्तवद्वनारविन्दानां सुन्दरीमणीनां विकसितैकशत-
पत्रशोभितां गगनतलविलसितां कमलिनीं तुल्यवर्तीनाम्, करारविन्दगलितमरन्दविन्दुशङ्कासंपाद-
कैर्नखसुधाकरपरिगलत्तुवारशीकरसन्द्देहसन्दायकैः सकुसुमैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणः, पुरःसरविबि-
धवाद्यरविमिश्रितेन पुरोयायिनां मङ्गलपाठकानां 'जय जय' इति मधुरवचनरचनानुयातेन संक्षो-
भसमुत्पत्तपुष्पलीनपुष्पन्धयमंकारमेदुरेण प्रासादपुञ्जसञ्जातप्रतिध्वानेन दीर्घतरतामुपगतेन कोला-
हलेन मुखरितविगन्तः, तां पुरीं प्रदक्षिणीकृत्य द्वारदेरामवतीर्णः, प्रज्वलहीपशोभितकनकपात्रं
बहन्तीनां वारवनितानां निचयेन विरचितनोराज्यमङ्गलः, सत्यधरात्मजो, विततवितानविलम्बि-
मुक्तादामविस्तारिते दन्दद्वयमानभूपसुरभिळे मणिमण्डपे प्रविश्य, कुलक्रमागतं सिंहासन-
मलञ्जकार ।

मोदाम्बुराशिर्यलसत्प्रजानां कुरुप्रवीरेन्दुमहोदयेन ।

पौराङ्गनानां नयनोत्पलेषु मरन्दधाराभ्रजलच्छलेन ॥ १३३ ॥

क्षुद्रक्षितीशेन कृतं प्रजानां संक्षोभमालक्ष्य दयालुरेषः ।

राजा समा द्वादश नैजकीर्तिगौरां धरित्रीमकरां चकार ॥ १३४ ॥

पादपङ्क्तानि वासां ताताम्, कमलैः पयोजैः परिपीतो गृहीतो बालातपः प्रातःकालिकलोहितचर्मो वामि-
स्तासामिव, अम्बासामितरासाम्, मरकतमणिसञ्चितानि हरिम्भणिभिः स्मृतानि वानि वातायनानि गवाक्षा
स्तेषु दत्तं बहिर्निःसारितं बद्धवारविन्दं मुखकमलं वामिस्तासाम्, अतपुष्व विकसितेन प्रोफुल्लेन एकैनाद्वि-
तीयेन शतपत्रेण कमलेन शोभिता समकङ्कृता ताम्, गगनतलविलसितां वनस्तलविशोभिताम्, कमलिनीं
सरोजिनीम्, तुल्यवर्तीनामुपमिमावामास्व, सुन्दरीमणिनां बुबतिरत्नानाम्, करारविन्देभ्यः पाणिपयोः चो-
गलिताः पतिता वा मरन्दविन्दो मकरन्दशीकरास्तेषां शङ्कासम्पादकैः संदेहजनकैः, नखसुधाकरेभ्यो
नखरचन्द्रेभ्यः परिगलन्तः परिपतन्तो वे तुवारशीकरा हिमकणास्तेषां संदेहदायकैः संशयजनकैः, सकुसुमैः
सपुण्यैः, लाजाञ्जलिभिर्भञ्जितधाम्नाञ्जलिभिः अवकीर्यमाणोवचिन्वमाणः, पुरःसराणां पुरोगामिनां विविध-
वाद्यानां विविधवादित्राणां रवेण शब्देन मिश्रितो मिलितस्तेन, पुरोयायिनामप्रवायिनाम्, मङ्गलपाठकानां
मागधानाम्, 'जय जय' इति मधुरवचनरचनानुयातेन मिष्टवाग्रचनानुहितेन, संक्षोभेण व्यग्रभावेन
समुत्पतन्तः समुद्रच्छन्तः पुष्पलीनाः कुसुमस्थिता ये पुष्पन्धया अमरास्तेषां रङ्गरेणाम्यकशब्दविशेषेण
मेदुरो मिलितस्तेन, प्रासादपुञ्जे राजभवनसमूहे सञ्जातः समुत्पन्नः प्रतिध्वानः प्रतिध्वनिर्बन्ध तेन,
दीर्घतरतां विशालताम्, उपागतेन प्राप्तेन, कोलाहलेन कलकलशब्देन, मुखरितविगन्तरो वाचालित-
काष्ठामध्यः, सन्, तां पुरीं राजपुरीनगरीम्, प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्य, द्वारद्वेषं प्रवेशमार्गं प्रान्तम्,
अवतीर्णः समवरुद्धः, प्रज्वलहीपशोभितं प्रकाशमानदीपविभ्राजितं चकनकपात्रं सुवर्णभाजनम्, बहन्तीनां
वधतीनाम्, वारवनितानां वेदयानाम्, निचयेन समूहेन, विरचितं विहितं नीराजनमङ्गलमारासिकमङ्गलं
यस्य तथाभूतः, सत्यधरात्मजो जीवन्धरः, विततविताने विस्तृतचन्द्रोपके विलम्बानि वानि मुक्तादामानि
मौक्तिकमास्थानि तैर्विस्तारिते वितले, दन्दद्वयमानेन भूबोभूबोऽतिशयेन वा दद्वयमानेन भूषेन सुगन्धिचूर्णेन
सुरभिर्लं सुगन्धितं तस्मिन्, मणिमण्डपे रत्नास्थाने, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, कुलक्रमागतं वंशपरम्परावातम्,
सिंहासनं हरिविष्टरम्, अलङ्ककार शोभयामास । तदध्यारुढो बभूवेति भावः ।

मोदाम्बुराशिरिति—कुरुप्रवीरो जीवन्धर एवेन्दुमन्त्रस्तस्य महोदयो महोदयमस्तेन, प्रजानां
लोकानाम्, मोदाम्बुराशिः प्रमोदपादावरः, व्यक्तसङ्मुखे, अञ्जलच्छलेन वायुसलिलकन्याजेन, पौराङ्गनानां
नागरिकनारीणाम्, नयनोत्पलेषु नेत्रकुलयेषु, मरन्दधारा मकरन्दश्रेणिः, व्यक्तसत् प्रकीर्यमाणः ॥ १३३ ॥

क्षुद्रक्षितीशेनेति—दयालुः कारुणिकः 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः, एषः जीवन्धरः, क्षुद्र-
क्षितीशेन काष्ठाङ्गारेण, कृतं विहितम्, प्रजानां लोकानाम्, संक्षोभं व्याकुलवन्, आलक्ष्य दृष्ट्वा, नैजकीर्ति-
गौरां स्वकीयवसोधक्याम्, धरित्रीं पृथिवीम्, द्वादशसमाः द्वादश वर्षाणि 'हामनोऽस्यो शरत्समा' इत्यमरः,

वृक्षत्रपदे निषण्णमकरोद्गन्धोत्कटं भूपति-

नन्दाख्याय च वीवराज्यपदवीं प्रादात्कुरुणां पति.

तत्तद्योग्यपदे चकार निखिलान्पद्मान्मुखात्सखी-

नन्यांश्चापि धराधिपान्करुणया स्वे स्वे पदेऽस्थापयत् ॥ १३५ ॥

विद्याधरविशालाख्या भाले चन्द्रार्धकोमले । पट्टबन्धनमातेने सोऽयं वसुमतीपतिः ॥ १३६ ॥

राक्षामुपायनान्येष गृहीत्वा कुलकुञ्जरः । ततो द्विगुणरत्नादिसार्धं प्रादान्मुदा नृपः ॥ १३७ ॥

यथार्हं मन्त्रिवृद्धानां बहुमानं धरापतिः । ततान् वर्णवृद्धानामपि प्रत्येकमादरात् ॥ १३८ ॥

औदार्यप्रथमावतारसरणी जीवन्धरे भूपता-

वर्थिभ्योऽभिमतप्रदानपदवीबद्धादरे जाग्रति ।

नाकानोकहदेवधेनुविलसच्चिन्तामणोनां कथा

हास्याय प्रवदन्ति सभ्यविबुधाः शास्त्राब्धिपारंगताः ॥ १३९ ॥

तदनु चतुरङ्गबलसंगतेन नन्दाख्येन समानीतां निजजननीं विजयामहादेवीं पादयोः प्रणिपत्य, तामानन्दपयोनिधिमग्नमाधाय, तया सह समागतस्य तापससंदोहस्य बाष्पितादधिकं द्रविणजातं प्रदाय, मुदा तेषां पुण्यैकलभ्यां मोक्षपदवीमुपदिदेश । अन्यैः समानीताः पद्मादिदेवीः समागत्य रहसि समालिङ्ग्य परिचुम्ब्य च सकलमनोव्यथानामवसानभूमिं दर्शयितुमिष्टं प्रापयामास ।

अन्यन्तसंयोगे द्वितीया, अकरां बलिरहिताम्, चकार । काङ्क्षाकारेण परिशोधितां पृथिवीं द्वादशवर्षाणि यावत् करमुत्ताञ्जकारेति भावः ॥ १३४ ॥

वृक्षत्रपदे इति—भूपतिर्नृपः, कुरुणां पतिर्जीवन्धरः, गन्धोत्कटं वैरवाधिपम्, वृक्षत्रपदे स्थविर-
चित्रस्थाने, निषण्णं स्थितम्, अकरोत्, तं पितृकुलं विद्याविति यावत्, नन्दाख्याय च गन्धोत्कटसुताय च,
वीवराज्यपदवीं वीवराज्यपदम्, प्रादात् प्रदत्तवान्, पद्मास्यमुखात् पद्मास्यप्रधानात्, निखिलान् सर्वान्,
सखीन् मित्राणि, तत्तद्योग्यपदे यो यस्य योग्यस्तस्मिन् पदे, चकार विदधे, अन्धानपीतरानपि, धराधिपान्
राज्ञः, करुणया रूपया, स्वे स्वे पदे स्वकीये स्वकीये पदे, अस्थापयत् स्थापयामास ॥ १३५ ॥

विद्याधरेति—सोऽयं पूर्वोक्तः, वसुमतीपतिर्जीवन्धरः, विद्याधरविशालाख्या गन्धर्वदत्तायाः,
चन्द्रार्धकोमले रजनीकरार्थमुदुले, भाले ललाटे, पट्टबन्धनं पट्टराजीबन्धनम्, मातेने चकार ॥ १३६ ॥

राक्षामिति—एषः कुलकुञ्जरः कुलवंशप्रधानः, नृपो जीवकः, राक्षो भूपानाम्, उपायनानि प्राभू-
तानि, गृहीत्वा समादाय, नतस्तदुत्प्राचनप्रमाणात्, द्विगुणरत्नादिसार्धं द्विगुणाभूतमणिप्रभृतिसमूहम्,
प्रादान् दत्तवान् ॥ १३७ ॥

यथार्हमिति—धरापती राजा, यथार्हं यथायोग्यम्, मन्त्रिवृद्धानां वृद्धसचिवानाम्, वर्णवृद्धानामपि
ब्राह्मणादिषु वर्णेषु वृद्धा ज्येष्ठास्तेषामपि, प्रत्येकम्, आदरात् सम्मानात्, बहुमानं भूयान्समादरम्, ततान्
चकार ॥ १३८ ॥

औदार्येति—औदार्यस्य वदान्यात्वस्य प्रथमावतारः प्रथमप्रवेशस्तस्य सरणिमार्गस्तस्मिन्, अर्थिभ्यो
पाचकोभ्यः, अभिमतप्रदानपदव्यां मनोरञ्जदानकार्यं बद्धो विहित आदरः सम्मानं येन तस्मिन्, भूपती
राजनि, जाग्रति सति विद्यमाने सति, शास्त्राब्धिपारंगताः श्रुतसागरपारीणाः, सभ्यविबुधाः सभ्यविद्वान्सः,
नाकानोकह देवधेनुश्च विलसच्चिन्तामणिश्च तेषां कल्पवृक्षसुरागवीशुग्मच्चिन्तामणीनाम्, कथाश्रवणैः,
हास्याय हासं कर्तुम्, प्रवदन्ति निगदन्ति । दानशरोऽस्तावासीदिति भावः ॥ १३९ ॥

तदन्विषति—तदन्तरम्, चतुरङ्गबलसंगतेन चतुर्विधसैन्यसहितेन, नन्दाख्येन, समानीतां सम्प्रापि-
ताम्, निजजननीं स्वमातरम्, विजयामहादेवीं विजया राज्ञीम्, पादयोश्चरणयोः, प्रणिपत्य नमस्कृत्य, तां
मातरम्, आनन्दपयोनिधिमग्नं हर्षपरावहारमग्रात्, आधात् कृत्वा, तया मात्रा, सह साकम्, समागतस्य
संप्राप्तस्य, तापससंदोहस्य तापससमूहस्य, बाष्पितादधिकवितात्, अधिकं प्रभूतम्, द्रविणं धनम्, प्रदाय
दत्त्वा, मुदा हर्षेण, तेषां तावत्सामम्, पुण्यैकलभ्यां सुकृतैकप्राप्त्याम्, मोक्षपदवीमपवर्गं नार्णम्, उपदिदेश

गोविन्दक्षितिपालकस्य तनुजां सल्लक्षणां लक्षणां

कान्त्या काञ्चनवल्लीसदृचरीं वृत्ताब्जकोशस्तनीम् ।

राकाशोत्कटाननां रतिपतेःप्रापयमानभुवं

लग्ने सद्गुणगुम्भिते क्षितिपतिर्जग्राह पाणौ मुदा ॥ १४० ॥

तदानीं सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य करवृत्तवेत्रलतापरस्परघट्टनजनितशब्दमे-
दुरेण विशृङ्खलमन्त्रविद्वचनारावविजृम्भितेन सभास्तारजनकृताशीर्षाद्विस्तृतेन घूर्णमानान्तःपुर-
जनाभरणभङ्गारमनोहरेण पुरतो जननिःसारणपरकञ्चुकिजनशब्दबन्धुरेण निर्वयप्रहतदुन्दुभिप्रभृ-
तिवाद्यध्वनिनिर्भरेणानेकसहस्रकलकलबहलेनोत्सवकोलाहलेन त्रिभुवनमपूर्यत ।

जयश्रिया साकममन्दकीर्तिं विन्दन्कुरुणां पतिरेव धीरः ।

राज्यश्रिया सार्धमिमां कुमारीं लब्ध्वा प्रजानां वलयं जुगोप ॥ १४१ ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये

लक्ष्मणालम्भो नाम दशमो लम्भः ॥

समुपदिष्टवान् । अन्यैस्त्रिरैः समानीताः सम्प्रापिताः, पद्मादिदेवीः, समागत्य प्राप्य, रहसि विजने, समालिङ्ग्य
समाश्लिष्य, परिचुम्ब्य च परिचुम्बनं विधाय च, सकलमनोव्यथानां निखिलमानसिककष्टानाम्, अवसान-
भूमिमन्तस्थानम्, हर्षातिभूमिं प्रमोदातिस्थानम्, प्रापयामास ।

गोविन्देति—क्षितिपतिर्जीवन्धरः, सन्ति समानीतानि लक्षणानि चिह्नानि यस्यास्ताम्, कान्त्या
रत्ना, काञ्चनवल्लीसदृचरीं सुवर्णलतासदृशीम्, वृत्ताब्जकोशस्तनीं वृत्तलकमलकुड्मलकुचाम्, राका-
शीतकर इव पूर्णिमाचन्द्र इवाननं मुखं यस्यास्ताम्, रतिपतेर्मदनस्य, अपायमानौ कोदण्डायमानौ भुवौ
यस्यास्ताम्, गोविन्दक्षितिपालकस्य विदेहवरापतेः, तनुजां दुहितरम्, लक्ष्मणामेतन्नामधेयाम्, सद्गुण-
गुम्भिते-उत्तमगुणसहिते लग्ने सुहृते, मुदानन्देन, पाणौ हस्ते, जग्राह स्वीचकार । तामुदबोधेति भावः ॥ १४० ॥

तदानीमिति—तदानीं लक्ष्मणापरिजनकाले, सरभसं सवेगं यथा स्वात्तया, प्रधावितस्य प्रगतस्य,
परिजनस्य परिकरलोकस्य, करेषु धृताः करधृता इस्तारोपिताः, ताञ्च ता वेत्रलताश्च तासां परस्परघट्टनेन
मियोधातेन जनितः समुत्पादितो यः शब्दस्तेन मेदुरस्तेन, विशृङ्खलाः स्वच्छन्दा ये मन्त्रविदां मन्त्रज्ञानां
वचनारावा वचनशब्दास्तैर्विजृम्भितो दृष्टिगतस्तेन, सभास्तारजनैः सभास्थितपुरुषैः कृतो विहितो य आशी-
र्षादः सम्यगाशंसाशब्दस्तेन विस्तृतो विततस्तेन, घूर्णमाना इतस्ततो ब्राम्प्यन्तो येऽन्तःपुरजनास्तेषामाभर-
णानि तेषां कङ्करोऽभ्यक्तशब्दविशेषस्तेन मनोहरो मनोजस्तेन, पुरतोऽग्रे, जननिःसारणपरा लोकोत्सारणपरा ये
कञ्चुकिजनशब्दा अन्तःपुरप्रतीहारीशब्दास्तैर्वन्धुरो मनोहरस्तेन, निर्वयं यथा स्वात्तया प्रहतानि वानि दुन्दु-
भिप्रभृतिवाद्यानि दुन्दुभिप्रमुखवादित्राणि तेषां ध्वनिना शब्देन निररैः पूर्णस्तेन, अनेकसहस्रस्य भूयसां
जनानामिति यावत्, यः कलकलोऽभ्यक्तशब्दस्तेन, बहलः प्रचुरस्तेन उत्सवकोलाहलेन-उत्सवासकलकल-
शब्देन, त्रिभुवनं त्रिलोकी, अपूर्यत पूर्णा बभूव ।

जयश्रियेति—जयश्रिया साकं विजयलक्ष्म्या सार्धम्, अमन्दकीर्तिं विशालपराः, विन्दन् लभमानः
धरो गभीरः, एषोऽयम्, कुरुणां पतिर्जीवन्धरः, राज्यश्रिया साम्राज्यलक्ष्म्या, सार्धं सह, इमाम्, कुमारीं
लक्ष्मणाम्, लब्ध्वा प्राप्य, प्रजानां लोकानाम्, वलयं समूहम्, जुगोप रक्षति स्म ॥ १४१ ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे, जीवन्धरचम्पू-
काव्ये लक्ष्मणालम्भो नाम दशमो लम्भः ।

एकादशो लम्भः

दोष्णा कुन्दसमानकीर्तिविसरैरामोदिनी मेदिनी

वाचा सत्यविलासमुत्तमधुस्यन्दप्रतीपप्रिया ।

चित्तेन क्षितिपालनीतिपदवी नेत्रेण सर्वप्रजा-

योगक्षेमकलां बभार नृपतिर्हस्तेन दानोदकम् ॥ १ ॥

तस्मिन्नरपतौ तत्र प्रजापालनतत्परे । राजन्वती च भूरासीद्भगर्भा वसुन्धरा ॥ २ ॥

तस्य च यशोमण्डलं शिशिरमपि शात्रवजनसंतापकारणम्, स्थिरमप्यनवरतभ्रमणशीलम्, निर्मलमपि मलिनीकृतारातिमुखकमलम्, धवलमपि प्रजानुरागपरिमेदुरम्, निन्दितराजमण्डलमप्यानन्दितमहाराजमण्डलमुदजृम्भत ।

तस्य च प्रतापाङ्कुरा दिक्सुन्दरीणां केशपाशेषु कल्हारशङ्काम्, कर्णदेशेषु किसलयस्तोमविभ्रमम्, घनकुचकुम्भेषु काश्मीरशोभाम्, कटिप्रदेशेषु कौसुम्भपटसंभावनाम्, कराम्बुजेषु कुरुविन्दमयकङ्कणविलासम्, पादतलेषु लाङ्गारसविच्छित्ति संपादयामासुः ।

वह्निप्रतप्तद्रुतहेमवर्णः प्रतापलेशैः कुरुकुञ्जरस्य ।

लिप्तेषु सर्वेष्वपि भूमिभृत्सु मेरुभ्रमोऽभूत्सुरसुन्दरीणाम् ॥ ३ ॥

दोष्णेति—नृपतिर्जीवन्धरः, दोष्णा बाहुना, कुन्दसमानकीर्तिविसरैर्माधुकुसुमकल्पवशोविस्तरैः, रामोदिनीं प्रहर्षिणीम्, मेदिनीं पृथिवीम्, उत्तममधुस्यन्दस्य श्रेष्ठमाधिकप्रवाहस्य प्रतीपा प्रतिपक्षिणी श्रीः शोभा यस्यास्तथा, वाचा वचनेन, सत्यविलासं तथ्यशोभाम्, चित्तेन चेतसा, क्षितिपालनां राज्ञा नीतिपदवी नयपद्वतिस्ताम्, नेत्रेण नयनेन, सर्वप्रजानां निलिखजनानां योगक्षेमधोरनजितप्राप्तिप्राप्तसंरक्षणयोः कला वैदग्ध्यं ताम्, हस्तेन पाणिना, दानाच्च त्यागाद्योदकं जलमिति दानोदकम्, बभार वृत्तम् ॥ १ ॥

तस्मिन्नरपताविति—तत्र हेमाङ्गदमण्डले, तस्मिन् पूर्वोक्ते, नरपतौ जीवन्धरमहाराजे, प्रजापालनतत्परे जनावनद्वये, सति, भूः पृथिवी, राजन्वती प्रसस्तराज्ययुक्ता, रत्नाणि मणयो गर्भे मध्ये यस्यास्तथाभूता रत्नगर्भा, वसुन्धरा च घनधारिणी च अभूत् आसीत् ॥ २ ॥

तस्य चेति—तस्य च राज्ञः, यशोमण्डलं कीर्तिसमूहः, शिशिरमपि शीतलमपि, शात्रवजनस्य शत्रुसमूहस्य संतापकारणं दाहनिमित्तम्, स्थिरमपि स्थितिशीलमपि, अनवरतं निरन्तरं भ्रमणं सञ्चरणशीलं स्वभावो यस्य तत्, निर्मलमपि विमलमपि, मलिनीकृतानि कृष्णकृतानि अरातीनां शत्रूणां मुखकमलानि वदनपद्मानि येन तत्, धवलमपि शुक्लमपि, प्रजाया लोकस्यानुरागेण लौहित्येन पक्षे प्रेम्णा परिमेदुरं मिहितम्, निन्दितं कुगुप्सितं राजमण्डलं चन्द्रविम्बं येन तथामूतमपि, आनन्दितं प्रहर्षितं महाराजमण्डलं पूर्णचन्द्रविम्बं पक्षे महानृपतिसमूहं येन तत्, उदजृम्भत वृद्धिं प्राप । विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

तस्य च प्रतापाङ्कुरा इति—तस्य च राज्ञः प्रतापाङ्कुरास्तेजःप्ररोहाः, दिक्सुन्दरीणां काष्ठाकामिनीनाम्, केशपाशेषु कण्ठसमूहेषु, कल्हारशङ्कां रक्तारविन्दसंवेद्यम्, कर्णदेशेषु भ्रमणप्रदेशेषु, किसलयस्तोमस्य पल्लवसमूहस्य विभ्रम आरेका तम्, घनकुचकुम्भेषु पौनपयोग्यकलशेषु, काश्मीरशोभां कुकुमभ्रियम्, कटिप्रदेशेषु मण्यप्रदेशेषु, कौसुम्भपटस्य कुसुम्भरक्तवस्त्रस्य संभावनासुप्तेषाम्, कराम्बुजेषु पाणिपक्षेषु, कुरुविन्दमयकङ्कणविलासं पद्मरागमणिनिर्मितकटकविभ्रमम्, पादतलेषु चरणतलेषु, लाङ्गारस्य धावकरस्य विच्छित्ति शोभाम्, संपादयामासुश्चक्रुः ।

वह्निप्रतप्तेति—वह्निना पावकेन प्रतप्तं निहतम् अतएव द्रुतं स्पन्दितं यदेव सुवर्णं तस्य वर्णमिव वर्णं स्वकं येषां तैः, कुरुकुञ्जरस्य जीवन्धरस्य, प्रतापलेशैस्तेजोऽशैः, लिप्तेषु दिग्देषु, सर्वेष्वपि निलिखे-

पद्माकराञ्चितस्यास्य राजहंसस्य सन्ततम् । बहुधावननिम्नत्वमद्भुतं च न चाद्भुतम् ॥ ४ ॥

इयं सुमधुराकारा लक्ष्मणा वरलक्षणा । राजहंसस्य पत्नीति परमाद्भुतमीक्ष्यते ॥ ५ ॥

अयं खलु लक्ष्माञ्चितोऽपि पद्माभिख्याविराजितोऽपि सुमित्रानन्दनो, विजयानन्दनोऽपि कुण्डलाञ्चितकर्णो, धृतराष्ट्रोऽपि धर्ममयो, गन्धर्वदत्ताधिकहर्षोऽपि देवदत्ताधिकहर्षो, महिषीसंभवोऽपि वृषोत्पादी विरराज ।

लक्ष्मणाञ्चितगात्रोऽपि निर्मलः कुरुचन्द्रमाः । सदा कुवलयान्नादी पद्मानन्दीति चाद्भुतम् ॥ ६ ॥

त्वपि, भूमिभृशु पर्वतेषु, सुरसुन्दरीणां देवाङ्गनानाम्, मेरुभ्रमो हेमाद्रिसंदेशः, अभूत् । तद्गुणमूलक-
भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥३॥

पद्माकराञ्चितस्येति—पद्माकरेण कमलकासारेणाञ्चितस्य शोभितस्य, अस्य जीवन्धरस्य, राजहंसस्य मरालविशेषस्य, सन्ततं सर्वदा, बहुधानेकप्रकारेण, वनस्य जलस्य निम्नत्वमाधीनत्वं न भवतीत्यवननिम्नत्वम्, अद्भुतमाश्चर्यकरम्, आसीदिति शेषः, किञ्च, नाद्भुतं नाश्चर्यकरं यतो बहुधानेकप्रकारेण वननिम्नत्वं काननाधीनत्वं मरालविशेषस्य निसर्गं एव, अथवा बहुधावनस्य भूरिभ्रमणस्य निम्नत्वमाधीनत्वं मरालस्य स्वभाव एव, पञ्चजातिरितस्ततः सदा भावत एव । परिहारपक्षे, पद्माया लक्ष्म्याः करेण पाणिनाञ्चितस्य पूजितस्य, अस्य राजहंसस्य श्रेष्ठपतेर्जीवन्धरस्य, सन्ततं सर्वदा, बहुधानेकप्रकारेण, वननिम्नत्वं काननवासतत्परत्वम्, अद्भुतमाश्चर्यकरम्, आसीत्, किञ्च नाद्भुतं नाश्चर्यकरम् आसीत्, यतोऽनेकप्रकारेण भवननिम्नत्वं रक्षणेकाधीनत्वं श्रेष्ठराजस्य निसर्गं एव । श्लेषः ॥५॥

इयं सुमधुराकारेति—सुमधुरोऽस्तिमनोहर आकारः संस्थानं यस्याः सा, वराणि श्रेष्ठानि लक्षणानि चिह्नानि यस्याः सा, इयमेवा लक्ष्मणा सारसस्य योषित्, राजहंसस्य मरालविशेषस्य पत्नी योषित्, इत्येतत्, परमाद्भुतं परमाश्चर्यम्, ईक्ष्यते दृश्यते । सारसस्य योषित् राजहंसस्य कथं भवेदित्याश्चर्यम्, पक्षे लक्ष्मणा लक्ष्मणानामप्येवा कन्या, राजहंसस्य जीवन्धरामिधानस्य श्रेष्ठराजस्य पत्नी बभूवेति । 'हंसस्य योषित् वरदा सारसस्य तु लक्ष्मणा' इत्यमरः ॥५॥

अयं खल्विति—खलु निश्चयेन, अयं जीवन्धरः, लक्ष्मभिर्बलभ्रमचिह्नैरञ्चितोऽपि, पद्म इत्यभिख्या पद्माभिख्या रामनाम तथा विराजितोऽपि समुद्रासितोऽपि, सुमित्राया नन्दन इति सुमित्रानन्दनो लक्ष्मण इति विरोधः पक्षे लक्ष्माञ्चितोऽपि पद्मानां कमलानामभिख्या शोभा तथा विराजितोऽपि सुमित्राणि सुसुहृद्भानन्दयतीति सुमित्रानन्दनः, विजयानन्दनोऽपि विजयेनानन्दयतीति विजयानन्दनोऽपि सन् कुण्डलाञ्चित-
श्चासी कर्णश्चेति कुण्डलाञ्चितकर्णः कुण्डलामिधानकर्णाभरणभूषितराधेय इति विरोधः, महाभारतसमरे कुण्डलाञ्चितकर्णस्य पराजयः प्रसिद्धो न तु विजय इति विरोधः पक्षे विजयायाः एतन्मात्रमातुर्नन्दनोऽपि पुत्रोऽपि कुण्डलाञ्चिते कर्णाभरणविशेषालङ्कृते कर्णे अरण्ये यस्य तथामृतः । धृतराष्ट्रोऽपि धर्ममयो धर्मदेवमयः दुर्योधनादिजनको धृतराष्ट्रो धर्ममयो धर्मरूपो बुधिरिन्द्रियवृत्त्यः कथं भवेदिति विरोधः, पक्षे धृत् पालितं राष्ट्रं जनपदो येन तथामृतोऽपि सन् धर्ममयो धर्मात्मक इति । गन्धर्वेभ्यो दत्तोऽधिको हर्षो येन तथामृतोऽपि सन्, देवेभ्यो निर्जरेभ्यो दत्तोऽधिको हर्षो येन तथामृत इति विरोधः पक्षे गन्धर्वदत्ताया एतन्नामपत्न्या अधिकहर्षोऽपि सन् देवेन सुदर्शनवक्षेण दत्तोऽर्पितोऽधिको हर्षो यस्य तथामृत इति । महिषीसंभवोऽपि देहिकोत्पन्नोऽपि वृषोत्पादी बलीवर्दीत्यादक इति विरोधः पक्षे सत्यन्धरमहाराजपट्टराशीजनितोऽपि वृषोत्पादी धर्मोत्पादक इति, विरराज शुरुभे । श्लेषमूलकविरोधाभासालङ्कारः ।

लक्ष्मणाञ्चितेति—लक्ष्मणा कलङ्केनाञ्चितगात्रोऽपि शोभितशरीरोऽपि निर्मलः कलङ्कातीति इति विरोधः पक्षे लक्ष्मणा विविधसामुद्रिकशास्त्रप्रणीतचिह्नेनाञ्चितगात्रोऽपि अथवा लक्ष्मणानामकभाष्यं शोभितशरीरोऽपि निर्मलो निर्दोषः, कुरुचन्द्रमा जीवन्धरेभ्युः, सदा शरदत्, कुवलयान्नादी मीलोत्पलानन्दनः सद्यपि पद्मानन्दी कमलानन्दनो बभूवेति अद्भुतं विस्मयस्थानम् पक्षे कुवलयं महीमण्डलमाह्लादयति

कदाचिदसीः धरापतिर्विबिधरत्नराशिभिर्महाधर्ममहनीयकान्तिकन्दलितमानन्दकरं सकल-
भग्यजनानामासेचनकं लेखलोचनानामकृतिमचैत्यालवप्रतिमं भगवज्जिनमन्दिरं शिल्पशास्त्रपारं-
गतैः शिल्पकैर्निर्मापयामास । तत्र च भगवतो नित्योत्सवपक्षोत्सवप्रमुखोत्सवपरम्परानिरन्तरनिष्प-
त्तये तत्समुचितानि प्रशस्तक्षेत्राणि प्रतिपादयितुकामे शात्रवजनविरामे निखिलगुणाभिरामे
साक्षात्कारो जीवन्धरो विजयादेवो पूर्वकृतोपकारस्मरणजनितहर्षेण तत्क्षेत्राधिपत्यं तापसजनय
प्रदापयामास ।

नृपस्य जननी ततो निखिलशीलमालाखनिर्व्यरज्यत विशालधीः कुटिलसंस्तृतावेकदा ।

अपरयमिह पैतृकं पदममन्दकीर्तौ सुते पराक्रमजिताहिते किमधुनेति सा जानती ॥ ७ ॥

ततश्च सा देवी, अष्टापि स्तुषाः समीपे विधाय, हे वामालका हेमायितवह्निकायमानतनु-
लताः सीमातीतगुणगुम्भिता मरालगामिन्यः पूर्वमेव यूयमष्टमालारूपेण मम स्वप्ने दृष्टाः, इदानीं
धृतनवमालारूपेण, इत्युत्तरोत्तरं भवतीनां वैभवातिशयो विजृम्भतामिति प्रतिपाद्य, प्रकृतमर्थमेवं
प्रकटयामास ।

समानन्दयतीति तथाभूतोऽपि सन्, पद्मां लक्ष्मीमानन्दयति वर्धयतीति तथाभूतो बभूवेति । विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ॥६॥

कदाचिदसाविति—कदाचित् जातुचित्, असी धरापतिर्नरेन्द्रः, महाधर्ममहामूर्त्यः, विविधरत्नराशि-
भिर्नकमणिमण्डलैः, महनीयकान्तिकन्दलितं प्रशस्तप्रभापूर्णम्, सकलभग्यजनानां निखिलभग्यप्राणिनाम्,
आनन्दकरं हर्षविधायकम्, लेखलोचनानां निर्जरनयनानाम्, आसेचनकमकृतिकरम्, अकृत्रिमचैत्यालव-
प्रतिमं कृत्रिमेतरजिनालयसदृशम्, भगवज्जिनमन्दिरं भगवज्जिनचैत्यालवम्, शिल्पशास्त्रपारंगतैः बालु-
शास्त्रज्ञैः, शिल्पकैः कुशलकार्यकरैः, निर्मापयामास रचयामास । तत्र च भगवज्जिनमन्दिरे भगवतो
जिनेन्द्रस्य, नित्योत्सवपक्षोत्सवौ प्रमुखौ येषु तथाभूता य उत्सवास्तेषां परम्परा तस्या निरन्तरनिष्पत्तये
शरवत्सिद्धये, तत्समुचितानि तदहर्णि, प्रशस्तक्षेत्राणि समुत्तमस्थानाणि, प्रतिपादयितुकामे प्रदातुमर्हसि,
निखिलगुणाभिरामे सकलगुणसुन्दरे, साक्षात्कारमे प्रत्यक्षपञ्चशरे, जीवन्धर इति यावत्, सति, विजयादेवी
तदीयजननी, पूर्वकृतोपकारस्य स्मरणेन निष्पन्नेन जनितः समुत्पन्नो हर्षो मोदस्तेन, तत्क्षेत्राधिपत्यं
तत्स्थानस्वामित्वम्, तापसजनाय तापससमूहाय, प्रदापयामास दापितवान् ।

नृपस्य जननीति—ततस्तदवन्तरम्, निखिलशीलमालायाः समग्रशीलपङ्केः खनिराकरः, विशा-
लशीर्षिबुलमतिः, नृपस्य जीवन्धरस्य सा पूर्विका जननी सवित्री, विजयेति यावत्, इह युवने भगवन्दा
विपुला कीर्तिर्यशो बस्य तस्मिन्, पराक्रमेण वीर्येण जिताः परामृता अहिता शत्रवो येन तस्मिन्, सुते पुत्रे
जीवन्धर इति यावत्, पैतृकं पितृसम्बन्धि, पदं धाम, राज्यमिति यावत्, अपरयम् अवलोकयन्,
अधुना साग्रतम्, किम्, किं प्रयोजनं मदीयमवशिष्टम्, अपितु न किमपीति, जानती सती, एकदा एकस्मिन्
काले, कुटिलसंस्तृतां मायाविसंसारं, अवरज्यत विरक्ता बभूव । पृथ्वीकण्डः ॥ ७ ॥

ततश्च सा देवीति—ततश्च तदवन्तरम्, सा देवी राज्ञी, अष्टापि स्तुषाः पुत्रबधूः, समीपे निकटे,
विधाय कृत्वा, हे वामाः कुटिलाः सुन्दरा वा अलकावर्णकुन्ताका वासां ताः, हेमायिता सुवर्णायिता वा वह्निका
कृता तद्दवाचरन्ती तनुलता देहवल्ली वासां ताः, सीमातीतरसंख्यैर्गुणैर्दयासौन्दर्यादिविगुम्भिताः सहिताः,
मरालगामिन्यो गजगामिन्यो, पूर्वमेव प्रागेव, यूयं भवत्यः, अष्टमालारूपेण बसुलवसंस्थानेन, मम, स्वप्ने
स्वप्नावलोकनकाले, दृष्टा अवलोकिताः, इदानीमधुना, धृता भिता नव नवसंस्थाकाः पक्षे नवा नूतना या
माकाः अजस्तासां रूपेण, दृष्टाः, इतीत्यम्, उत्तरोत्तरमग्रेऽग्रे, भवतीनां पुण्याकम्, वैभवातिशय ऐश्वर्यप्रकर्षः,

१. प्रशस्तदेवोपकरनिबन्धयोग्यनदीमातृकदेवमातृकक्षेत्राणि च प्रतिपाद्य शात्रवजनविरामो निखिल-
गुणाभिरामः साक्षात्कारी जीवन्धरो व० ।

अपारे घोरसंसारे विरक्तिर्विस्तृता इति । दीक्षायै त्वरयत्यद्य मां राकेन्दुनिभाननाः ॥ ८ ॥
यूयं स्वलु कुलवंशशक्त्यामुक्ताफलावमानान्पुत्रानुत्पाद्य सन्ततं कान्तेन साकं सौख्यमनुभूय
वयोऽन्ते दीक्षामुपागन्तुमर्हथेति ।

श्वभृगिरमिमां भुत्वा शोकविह्वलमानसाः । देव्यस्तस्याः पुरस्तस्थुर्नभिताननपङ्कजाः ॥ ९ ॥

ततश्च देवी विजया कुमारं समीपमानाय्य भराधिराजम् ।

कादम्बिनी हंसमिवारभत्या वैराग्यवाचा विधुरीचकार ॥ १० ॥

तदनु वैराग्यपदवीमनुगच्छन्त्या सुनन्दया सह महादेवी महीनाथं कृच्छ्रायमाणं कृच्छ्रेणानु-
ज्ञाप्य यथाविधि श्रमणीवर्यायाः पञ्चार्यायाः सकाशेऽदीक्षिष्ट । श्रमणीनामश्रमण्या पञ्चार्या विजयासु-
नन्दाभ्यां विभ्राणितश्रमणीपदा नभसो निपतिता रत्नवृष्टिरिव प्रव्रज्या न प्रतिषेधेति महीनाथं
बोधयामास ।

इति मधुरगिरा प्रबोधितोऽसौ नरपतिरानतमावृषादपद्मः ।

विनयभरवशाद्विवेश धीरो निजसदृशं परिवारसम्परीतः ॥ ११ ॥

तदनु कतिपयदिवसापगमे क्रमेण देवीनामुदराणि सरसीनां जलानीव शशिविम्बा
गर्भा विविशुः ।

विजृम्भताम् वर्धताम्, इत्येवम्, प्रतिपाद्य कथयित्वा, प्रकृतं प्रस्तुतम्, अर्थं वृत्तम्, एवमनेन प्रकारेण, प्रकटया-
मास वर्धयामास ।

अपारे घोरसंसार इति—हे राकेन्दुनिभाननाः हे पूर्णचन्द्रसदृशवदनाः, अपारेऽन्ते, घोरसं-
सारे अर्थकरमवे, विषयायै सप्तमी, इति मानसे, विस्तृता क्षितता, विरक्तिर्वैराग्यम्, अद्य साम्प्रतम्, माम्,
दीक्षायै प्रव्रज्यायै, त्वरयति प्रेरयति ॥ ८ ॥

यूयं स्वत्विति—यूयं भवताः, स्वलु निश्चयेन, कुलवंशशक्त्याः कुलवंशवृक्ष्याः मुक्ताफलानीवाच-
रन्तीति तथाभूताम्, पुत्रान् सुतान्, उत्पाद्य समुत्पन्नान् कृत्वा, सन्ततं निरन्तरम्, कान्तेन पत्न्या, साकं
सार्धम्, सौख्यं गार्हस्थ्यसुखम्, अनुभूय समुपभुज्य, वयोऽन्ते दशान्ते, दीक्षां प्रव्रज्याम्, उपागन्तुं प्राप्तुम्,
अर्हथ इति बोध्याः स्थेति ।

श्वभृगिरमिति—इमां पूर्वोक्ताम्, श्वभृगिरं धवसविभीषणरतीम्, भुत्वा निश्चयम्, शोकेन विभोग-
वार्ताश्रवणजन्यविषादेन विह्वलं दुःखीभूतं मानसं चेतो बासां ताः, देव्यो गन्धर्वदत्तादयः, नभितान्मानकाणि
आननपङ्कजानि सुसारविन्दानि बासां ताः, तथाभूताः सत्याः, पुरतः पुरस्ताद्, तस्थुस्तिष्ठन्ति स्म ॥ ९ ॥

ततश्च देवीति—ततश्च तदनु च, विजया देवी, भराधिराजं पृथिवीपतिम्, कुमारं जीवन्धरम्,
समीपमभ्यर्णम्, आनाय्य प्रापय्य, कादम्बिनी मेघमाला, आरमन्वा घोरगमितेन, हंसमिव मराकमिव,
वैराग्यवाचा प्रव्रज्यागिरा, विधुरीचकार दुःखीचकार ॥ १० ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, वैराग्यपदवीं विरक्तिमार्गम्, अनुगच्छन्त्यानुमान्या, सुनन्दया
गन्धोक्तपत्न्या, सह सार्धम्, महादेवी विजया, कृच्छ्रायमाणं दुःखीभवन्तम्, महीनाथं जीवन्धरम्, कृच्छ्रेण
कष्टेन, अनुज्ञाप्य सम्बोध्य, यथाविधि विधिपूर्वकम्, श्रमणीवर्यायाः साध्वीजोष्टायाः, पञ्चार्याः पञ्चाभिधानाया
आर्थिकायाः, सकाशे निक्षेपे, अदीक्षिष्ट दीक्षां जग्राह । विजयासुनन्दयां जीवन्धरमहीनाथम्, विभ्राणितं श्रम-
णीपदं प्रदत्तमार्थिकापदं यथा सा, पञ्चार्या, नभसो गगनाद्, निपतिता वृष्टा, रत्नवृष्टिरिव अग्निवृष्टिरिव,
प्रव्रज्या दीक्षा, न प्रतिषेध्या न निषेधनीया, इतीत्यम्, महीनाथं जीवन्धरम्, बोधयामास सम्बोधितवती ।

इति मधुरगिरिरेति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, मधुरगिरा मिहवाच्या, प्रबोधितः समादवास्तितः विनय-
भरवशाद् विनयात्मिकत्वेन, आनती वन्दितौ आनृपादपद्मी जलनीचस्नानकर्मणे येन तथाभूतः, धीरो गभीरः,
नरपती राजा, परिवारसम्परीतः सन् कुटुम्बजनपरिहृतः सन्, निजसदृशं स्वकीयभजनम्, विवेश
प्रविष्टवान् ॥ ११ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, कतिपयदिवसापगमे किञ्चिद्विषयतिशयमानान्तरम्, क्रमेणः प्रव्रज्याः,

गर्भच्छलेन संक्रान्तं प्रतिविम्बं धरापतेः । उद्गर्गन्धर्वदत्ताद्याः संनिभा दर्पणप्रिया ॥ १२ ॥

देवीजनस्य विकचोत्पलशोभि वक्त्रं कोकद्वयस्य सदृशं कुचयुग्ममासीत् ।

आनीलवृक्षकतलं विलसत्तमालपत्राञ्जिताग्रनवहमेघटप्रतीपम् ॥ १३ ॥

मणिकाञ्चीकलापेन दूयमानो दिने दिने । महिषीणां मध्यभागः क्रशमानं जहौ तदा ॥ १४ ॥

तदनु प्राप्ते प्रसवसमये शुभदिवसे सावधानैर्नाडिपरिज्ञानसाधनस्वाधीनचित्तैर्गणकैर्गृहीते लभे देवीततिः कादम्बिनीवैरमदा-पुत्रान्सूत । ततः प्रहर्षविस्तारितलोचनः पृथ्वीकमनः पुत्रान्दृष्ट्वा शुभदिवसे कलितमहोत्सवस्तेषां गन्धर्वदत्ताप्रभृतिदेवीपुत्राणां सत्यधर-सुदर्शन-धराणि - गन्धोत्कट-विजय - दत्त - भरत - गोविन्दनामधेयानि प्रकटीचकार ।

एवं सौख्येन वसतः पाकारिसदृशप्रियः । धराधिपस्य धीरस्य त्रिशद्वर्षाण्ययासितुः ॥ १५ ॥

ख्यातौ श्रीभरताधिराजसदृशो नीतौ च रामप्रभो-

स्तुल्यः संपदि पाकशासनसमः पृथ्वीपतिः कौरवः ।

धर्मे धर्मतनूभवेन तुलितस्तुल्योऽर्जुनेनाहवे

सौड्यं भाम्यनिधिः शशास वसुधां धृत्वा चिरं बाहुना ॥ १६ ॥

देवीनां गन्धर्वदत्तादीनाम्, उदराणि जडराणि, कर्माणि, सरसीनां कासारानाम्, जलानि सलिलानि, शशिबिम्बा इव चन्द्रबिम्बानीव, गर्भा दीर्घदानि, विविधः प्रविष्टाः ।

गर्भच्छलेनेति—दर्पणप्रिया मुकुरलक्ष्या, संनिभाः सदृशः, गन्धर्वदत्ताद्याः, गर्भच्छलेन भ्रूगन्धाजेन, संक्रान्तं प्रतिफलितम्, धरापते राज्ञः, प्रतिविम्बं प्रतिमानम्, उद्गर्गन्धर्वदत्तः ॥ १२ ॥

देवीजनस्येति—देवीजनस्य राज्ञोत्समूहस्य वक्त्रं वदनम्, विकचोत्पलशोभि प्रस्फुटारविन्दमिव शोभमानम्, कोकद्वयस्य चक्रवाकयुगलस्य, सदृशं सखिभम्, आनीलवृक्षकतलं ख्याताग्रप्रदेशम्, कुचयुग्म-स्तनयुगलम्, विलसत्तमालपत्रेण शोभमानतापिच्छच्छदेनाञ्जितो विराजितो योऽग्रनवहमेघटः पुरोवर्तिनूतन-काञ्चनकलशस्तस्य प्रतीपं सदृशम्, आसीद् बभूव । उपमा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३ ॥

मणिकाञ्चीति—मणिकाञ्चीकलापेन रत्नरशनादायना, दिने दिने बीप्सायां द्वित्वम्, दूयमानो दुःखी-भवन्, महिषीणां राज्ञीनाम्, मध्यभागः कटिप्रदेशः, तदा तस्मिन् काले, क्रशमानं क्रशत्वं चीजतामिति यावत् । जहौ तत्प्राज । ‘ओहाक् त्यागे’ इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ १४ ॥

तदनु प्राप्त इति—तदनु तदनन्तरम्, प्रसवसमये प्रसूतिकाले, प्राप्ते समागते सति, शुभदिवसे भेदवासरे, सावधानैरग्रमत्तैः नाडीपरिज्ञानस्य चटिकाज्ञानस्य साधनेषु मन्त्रविशेषेषु स्वाधीनं निजावत् चित्तं येषां तैः, गणकैर्द्वजैः, गृहीते समाप्ते विदित इति यावत्, लभे सुहृत्, देवीततिर्देहिनीसमूहः, कादम्बिनी मेघमाला, इरमदानिव मेघउयोर्तीवीव, पुत्रान् सुतान्, असूत समुत्पादयामास । ततस्तदनन्तरम्, प्रहर्षेण प्रकटप्रभोदेन विस्तारिते दीर्घे लोचने नयने यस्य सः, पृथ्वीकमनो महोपतिर्जीवन्धर इति यावत्, पुत्रान् सुतान्, दृष्ट्वा विलोक्य, शुभदिवसे भेददिने, कलितो महोत्सवो येन सः, तथाभूतः सन्, गन्धर्वदत्ताप्रभृति-देवीपुत्राणां लेखरसुतादिमहिषीसूनुनाम्, सत्यधर-सुदर्शन-धराणि-गन्धोत्कट-विजय-दत्त-भरत-गोविन्दनाम-धेयानि, प्रकटीचकार प्रकटयामास ।

एवं सौख्येनेति—यद्यमनेन प्रकारेण, सौख्येन सुखेन, वसतो निवासं कुर्वतः, पाकारिसदृशी पुरन्दरतुल्या श्रीकृष्णार्पस्य तस्य, धीरस्य धैर्यगुणोपेतस्य धराधिपस्य राज्ञः, त्रिशत् त्रिशत्संख्याकानि, वर्षाणि ह्यवसायः, जयासिधुर्वर्षाणि ॥ १५ ॥

ख्याताविति—ख्यातौ यशसि श्रीभरताधिराजेन प्रजापतिप्रथमपुत्रेण सदृशः समानः, नीतौ नये, रामप्रभो रामचन्द्रस्य, तुल्यः सदृशः, संपदि संपत्तौ, पाकशासनसमः शाक्तस्तिभः, धर्मे धार्मिककार्ये, धर्म-तनूभवेन पुत्रिभिरेव, तुलितः सदृशः, बाहुवे समरे, अर्जुनेन कीर्तेयेन, तुल्यः सदृशः, भाम्यनिधिः सुदैव-

कदाचिद्वसन्ते' विरहिजनदुरन्ते प्रसाधितवनान्ते वनप्रियविरहितमुत्तरिताशान्ते संप्रवृत्ते, पुष्पफलादिकमुपहारीकुर्वता वनपालेन वनविहाराय विज्ञापितो वसुधापतिः, अष्टाभिः कान्ताभिः समं नगराभिर्याय, पर्याप्तफलकुसुमपल्लवतल्लजमुपवनमासाद्य वनपालेन तत्र निवेद्यमानानेकैकराः पल्लवितपुष्पितफलिततरुनिकराभिरिष्यमाणभिरं विजहार ।

यत्नात्कुचं सपदि भङ्गुरमभ्यभागं स्विद्यत्कपोलमलकाकुलवक्त्रविस्वम् ।

व्यालोलकङ्कणभङ्गस्तकृति तत्र देव्यः पुष्पग्रहं करतलैः कुमुकादकार्षुः ॥ १७॥

एवं चिरं विस्तारितद्विविधवनक्रीडाभ्रान्तानां क्रीडासंमर्दविलुलितलसान्तानां व्यालोलनयनान्तानां संदोहेन सह कचन निषण्णस्तत्र गन्धर्वदत्ताकुचकुम्भयुगले भारमदेभमदधारायमाणं कस्तूरीधारां निपातयन्, गुणमालावक्त्रस्थले सुरभिलमृगमदमेदुरमल्यजरसं लिम्पन्, सुरमञ्जरीं नाभिकुहरादारभ्य कारमीरपङ्केन लतां विलिखन्, पद्मायाः कपोलयोर्मकरिकां विस्तारयन्, क्षेमभिर्यो वदने मृगमदविलकं विरचयन्, लक्ष्मणायाः स्तनमुकुलयुगले मकरिकापत्रं विचित्रयन्, अन्यासां च यथोचितं प्रसाधनानि विदधानो जीवन्धरः सहर्षमवर्तिष्ट ।

भाण्डारः, सोऽयं प्रसिद्धः, पृथ्वीपतिमहीपतिः, कौरवो जावन्धरः, बाहुना भुजेन, चिरं दीर्घकालपर्यन्तम्, पृथा भूषां, शशास रञ्जति स्म ॥ १६॥

कदाचिद्वसन्त इति—कदाचिज्जातुचित्, विरहिजनदुरन्ते विप्रलम्भदुःखप्रदे, प्रसाधितवनान्ते समलंकृतवनमध्ये, वनप्रियाणां कोकिलानां विरतैः शब्दैर्मुत्तरितः शब्दायमान आशान्तो दिगन्तो यस्मिन् तस्मिन्, वसन्ते पुष्पलतां, संप्रवृत्ते सति, पुष्पफलादिकं कुसुमफलप्रवृत्तिकम्, उपहारीकुर्वता समुपवनयता, वनपालेन मालाकारेण, वनविहाराय उद्यानक्रीडायै, विज्ञापितो निवेद्यतः, वसुधापती राजा जीवन्धरः, अष्टाभिः कान्ताभिर्बल्लभाभिः, समं साकम्, नगरात् राजपुरीनामधेयात्, निर्वाय निर्गत्य, पर्याप्ताः प्रचुराः फलकुसुमपल्लवतल्लजः फलपुष्पकिसलवधेया यस्मिंस्तत्, उपवनमुद्यानम्, आसाद्य प्राप्य, तत्रोपवने, वनपालेन वनरक्षणेन, निवेद्यमानान् सूच्यमानान्, पल्लवितः किसलवितः पुष्पिताः कुसुमिताः फलिताः, फलयुक्ताश्च ये तरुनिकरा वृक्षसमूहास्तान्, निरीक्षमाणो विलोकमानः, चिरं दीर्घकालं यावत्, विजहार व्यहारीत् विहारं कृतवान् चिक्रीड वा ।

यत्नात्कुचमिति—तत्रोपवने, देव्यो राक्षसः, सपदि कटिति, वसन्तः संचलन्तः कुचाः स्तना यस्मिंस्तत्, भङ्गुरो भङ्गोन्मुखो मध्यभागः कटिप्रदेशो यस्मिंस्तत्, स्विद्यन्तौ स्नेदयुक्तौ कपोलौ गण्डौ यस्मिंस्तत्, भलकाकुलं चूर्णकुलतल्यासं वक्त्रविभ्रं मुत्तमण्डलं यस्मिंस्तत्, व्यालोलानां चञ्चलानां कङ्कणानां कटकानां कणकूटिरव्यक्तशब्दविशेषो यस्मिंस्तत्, यथा स्यात्तथा, करतलैर्हस्ततलैः, कुमुकात् कौमुद्वलात्, पुष्पग्रहं कुसुमावचयम्, अकार्षुः कृतवत्यः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७॥

एवं चिरमिति—एवमनेन प्रकारेण, चिरं दीर्घकालपर्यन्तम्, विस्तारिता कृता द्विविधा द्विप्रकारा या वनक्रीडा कामनकेलिजलकेलिश्च तथा भ्रान्ताः सिद्धास्तासाम्, क्रीडासंमर्देन क्रीडाविमर्देन विलुलितानि मर्दितानि लतान्तानि पुष्पाणि बाभ्रस्तासाम्, व्यालोलालापला नवनान्ता नेत्रग्रान्ता वासां तासाम्, कान्तानाम् वल्लभानाम्, संदोहेन समूहेन, सह साधनम्, कचन कुत्रचित्, निषण्णः समुपविष्टः, तत्रोपवने, गन्धर्वदत्तायाः प्रथमपत्न्याः कुचकुम्भयोः स्तनकलशयोर्धुगलं युगं तस्मिन्, भारमदेभस्य कासमत्तकरिणो मदधारायमाणं दामर्ष्यवदाचरन्तीम्, कस्तूरीधारां मृगमदप्रवाहम्, निपातयन् मोक्षयत्, गुणमालावक्त्रस्थले, गुणमालोरस्थले सुरभिलेन सुगन्धिना मृगमदेन कस्तूरी मेवुरो मिलितो यो मलयजरसजम्बवरसस्तम्, लिम्पन् उपविहन्, सुरमञ्जरीं, नाभिकुहरात् तुम्बिगतान्, आरभ्य प्राप्य, कारमीरपङ्केन कुचकुम्भवेण, लतां वल्लीम्, विलिखन् भङ्गयन्, पद्मायाः पद्मनाभमकरावाचाः, कपोलयोर्मण्डयोः, मकरिकां मकराकृतम्, विस्तारयन् विततां कुर्वन्, क्षेमभिर्य एतन्माम्नाः पत्न्याः, वदने मुक्ते, मृगमदविलकं कस्तूरीस्यासकम्,

वृक्षाद्वृक्षमुदरशास्त्रमचिरादाक्रम्य भूमिरुद्धान्-

व्यालोलान्निधानमाहितभवाद्गुनीनपक्षिप्रजान् ।

कीशानां निचयं ददर्श वसुधापालो वनाभ्यन्तरे

राश्वहालकगृहमाणजठरोद्यद्धानरीभिर्वृतम् ॥ १८ ॥

तत्रान्यसंपर्कमेवेत्य कृष्टां स्वां वानरीं कोऽपि युवा तवङ्गः ।

दीनस्वभावो विविधैरुपायैः शान्तां विधातुं न विरं शशाक ॥ १९ ॥

तदनु रोषोत्कटमर्कटी प्रकृतिस्थां कर्तुमक्षमतया बहुदीनदशामापन्नं मृतमिव भूमौ पतितं
मायाविनं शास्त्रामृगमवलोक्य भयविह्वलाङ्गी मवङ्गी समीपमासाद्य तदवस्थामपाचकार ।

मवङ्गततरुस्ततः पनसपकपुण्यत्फलं ददौ वनमृगीमुदे विततहर्षेणद्वान्तरः ।

जहार वनपालकः सपदि तत्फलं पेशलं करप्रचल्यदृष्टितो मुदितवानरीं भर्त्सयन् ॥ २० ॥

इति सद्यमशेषं वीक्षमाणो धरायाः पतिरथ विषयेषु व्याहृताविशेषः ।

अतनुत हृदि चिन्तामेवमाजानधीरः कृतसुकृतविपाकः काललब्ध्या समेतः ॥ २१ ॥

विरचयन् कुर्वन्, लब्धमाणा एतन्नामकवल्लभायाः, स्तनमुकुलपुगले कुचकुड्मलपुगे, मकरिकापत्रं मकरी,
दलम्, विचित्रयन् चित्रितं कुर्वन्, अम्बासाञ्चेतरासाञ्च, यथोचितं यथाहम्, प्रसाधनानि अलङ्करणानि,
विदधानः कुर्वाणः, जीवन्धरः स्वामी, सहर्षं सप्रमोदं यथा स्वात्तया, अवर्तिष्ट आसीत् ।

वृक्षाद्वृक्षमिति—वसुधापालो जीवन्धरः, वनाभ्यन्तरे काननमध्ये, वृक्षात् एकस्मात्तरीः, उदारशालं
महाशालम्, वृक्षमितरं तरुम्, अविराच्छीघ्रम्, आक्रम्य समारुह्य, भूमिरुद्धान् पादपान्, व्यालोलान्
चञ्चलान्, आहितभवाद् समुत्पन्नमृतेः, उद्गीना उत्पतिताः पक्षिप्रजाः पतत्रिसमूहा येभ्यस्तथाभूतान्, निद-
धानं कुर्वाणम्, शरवच्चिरन्तरम्, बालकैः शिशुभिर्गृहमाणं जठरमुदरं यासां तथाभूता उद्यन्तो या वानरीं
मर्कट्यस्ताभिः कृतं परीतम्, कीशानां वलीमुखानाम्, निचयं समूहम्, ददर्श विलोकयामास । शार्दूल-
विक्रीडितवृक्षम् ॥ १८ ॥

तत्रान्यसंपर्केति—तत्र कीशनिचये, दीनस्वभावः कातरनिसर्गः, कोऽपि करचन, युवा तरुणः,
प्लवङ्गो वानरः, अन्यस्याः संपर्कस्तमितरवानरीसंसर्गम् 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुनर्भावः' इति पुनर्भावः, कृष्टां
कुपिताम्, स्वां स्वकीयाम्, वानरीं मर्कटीम्, विविधैर्बहुप्रकारैः, उपायैः साधनैः, शान्तां प्रकृतिस्थाम्, विधातुं-
कर्तुम्, विरं वीर्यकालेनापि, न शशाक न समर्थोऽभूत् ॥ १९ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, रोषोत्कटा क्रोधविकटा चासी मर्कटी च वानरी चेति रोषोत्कटमर्कटी
ताम्, प्रकृतिस्थां स्वभावस्थितां शान्तामिति वाच्यं, कर्तुं विधातुम्, अक्षमतया सामर्थ्याभावेन, बहुदीनदशा-
मतिदीनावस्थाम्, आपन्नं प्राप्तम्, मृतमिव विगतचेतनमिव, भूमौ वसुधावाम्, पतितं स्थलितम्, मायाविनं
मायायुक्तम्, शास्त्रामृगं वानरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, भयेन त्रासेन विह्वलं व्यथितमङ्गं शरीरं यस्यास्तथाभूता
प्लवङ्गी वानरी, समीपमभ्यर्णम्, आसाद्य प्राप्य, सा चावस्था चेति तदवस्था ताम्, तदृशम् अपाचकार
दूरीकरोति स्म ।

प्लवङ्गततरुस्तत इति—ततस्तदनन्तरम्, विततेन वितृतेन हर्षेण प्रमोदेन नन्दं व्यासमन्तरं हृदयं
यस्य सः, प्लवङ्गतारुणो वानरकुवा, वनमृगीमुदे वानरीहर्षाय, पनसस्य वीरिवृक्षस्य पत्रं परिणतं पुण्य-
स्पृष्टं च यत्फलं तत्, ददौ ददाति स्म । वनपालक उद्यानरक्षकः, सपदि शीघ्रम्, करप्रचल्यदृष्टितो हस्तचा-
लितदृष्टतः, मुदितवानरीं प्रसन्नमर्कटीम्, भर्त्सयन् तर्जयन्, सन्, पेशलं मनोहरम्, तत्फलं पनसफलम्,
जहार हरति स्म प्रसिद्धप्राहेति वाच्यम् । पूर्वाशङ्कम् ॥ २० ॥

इति सद्यमशेषमिति—अद्यावन्धरम्, इति पूर्वोक्तप्रकारेण, अशेषं समग्रमेतं वदनाचक्षम्, सद्यं
सहर्षं यथा स्वात्तया, वीक्षमाणो विलोकयामासः विषयेषु पञ्चेन्द्रियभोगेषु, व्याहृतः प्रतिक्रिय आशाविशेषस्तृष्णा-
विशेषो यस्य सः, आज्ञानधीरो विचारवशतः कृतसुकृतविपाकः प्राप्तपुण्योदयः, काललब्ध्या वैराग्यार्हसमय-

काष्ठाङ्गारायते कीशो राज्यमेतत्फलदायते । मयते वनपालोऽयं स्वायं राज्यमिदं मया ॥ २२ ॥

या राज्यलक्ष्मीर्बहुदुःखसाध्या दुःखेन पाप्या चपला दुरन्ता ।

नष्टापि दुःखानि चिराय सूते तस्यां कदा वा सुखलेशलेशः ॥ २३ ॥

कल्लोलिनीनां निकरैरिवास्थिः कृपीटयोर्निर्वहलेन्धनैर्वा ।

कामं न संतुष्यति कामभोगैः कन्दर्पवश्यः पुरुषः कदाचित् ॥ २४ ॥

राज्यं स्नेहविहीनदीपकलिकाकल्पं खलं जीवितं

शम्पावत्क्षणभङ्गुरा तनुरियं लोलाभतुल्यं वयः ।

तस्मात्संतुतिसन्ततौ न हि सुखं तत्रापि मूढः पुमा-

न्नादत्ते स्वहितं करोति च पुनर्मोहाय कार्यं कृथा ॥ २५ ॥

विलोभ्यमानो विषयैर्वराको भङ्गुरैर्भूशम् । नारम्भदोषान्मनुते मोहेन बहुदुःखदान् ॥ २६ ॥

ममेयं मृदङ्गी मम तनय एषः प्रचुरधी-

रिमे मे पूर्वार्था इति विगतबुद्धिर्नरपशुः ।

अणुप्रलये सौख्ये विहितरुचिरारम्भवशागः

प्रयाति प्रायेण क्षितिधरनिभं दुःखमधिकम् ॥ २७ ॥

प्राप्या, समेतौ युक्तः, धरायाः पतिर्जीवन्मरः, इति चेत्तसि, एवमित्यभ्यूताम्, चिन्तां विचारसन्ततिम्, अत-
नुत विस्तारयामास । मालिनीकन्दः ॥ २१ ॥

काष्ठाङ्गारायते इति—कीशो वानरः, काष्ठाङ्गार इवाचरतीति काष्ठाङ्गारयते, एतत् राज्यम्, फलमिवा-
चरतीति फलायते, अपमेयः, वनपाल उद्यानपालः, अहमिवाचरतीति मयते, तस्मात्, इदमेतत्, राज्यं
साक्षाज्जम्, मया जीवकेन, स्वायं त्यक्तुमर्हम्, अस्तीति शेषः । यथा वनपालेन कीशात्फलमाप्तिम् तथा
मया काष्ठाङ्गाराद्वनपालाप्तिम्, फलेन विना यथा कीशस्तत्पते राज्येन विना तथा काष्ठाङ्गारपरिजनोऽपि
तत्पते तस्मात् परदुःखकारणमेतद्व्राज्यं मया त्याज्यमेवास्तीति भावः ॥ २२ ॥

या राज्यलक्ष्मीरिति—या राज्यलक्ष्मानुपतिस्वर्गः बहुभिविपुलैर्दुःखैः कष्टैः साध्या प्राप्येति बहु-
दुःखसाध्या, दुःखेन कष्टेन, पाप्या पाकवितुमर्हा, चपला भङ्गुरा, दुरन्ता दुष्परिणामा, अस्तीति शेषः,
नष्टापि सती, चिराय चिरकालपर्यन्तम्, दुःखानि कृच्छ्राणि, सूते समुत्पादयति, तस्यां राजलक्ष्म्याम्, सुख-
लेशस्य लेश इति सुखलेशलेशः शर्मकणांशः, कदा वा कस्यां वा वेलायामपि तु न कस्यामपि वेलाया-
मस्तीति भावः ॥ २३ ॥

कल्लोलिनीनामिति—कल्लोलिनीनां नदीनाम्, निकरैः समूहैः, अस्थिरिव सागर इव, बहलेन्धनैः
प्रचुरसमिद्धिः, कृपीटयोर्विषां वद्धिरिव, कामभोगैर्विषयसेवनैः, कन्दर्पवश्यो मदनायताः, पुरुषो जनः, कदाचित्
जातुचित्, कामं यथेष्टं यथा स्वात्तया, न संतुष्यति न संतुष्टो भवति ॥ २४ ॥

राज्यं स्नेहेति—राज्यं राजवैभवम्, स्नेहविहीना तैलरहिता दीपकलिका प्रदीपज्योतिरिति स्नेह-
विहीनदीपकलिका ईष्यन्ता स्नेहविहीनदीपकलिकेति स्नेहविहीनदीपकलिकाकल्पम्, जीवितमायुः, खलं
चञ्चलम्, इयं तनुः एतच्छरीरम्, शम्पावत् सौदामिनीव, वयः वया, लोलाभतुल्यं चञ्चलमेवमवस्थम्, अस्तीति
सर्वत्र योज्यम् । तस्मात् कारणात्, संतुतिसन्ततौ संसारपरम्परायाम् सुखं शर्म, नहि विरचयेन न विद्यते,
तत्रापि संतुतिसन्ततौ मूढो मोहासक्तः, पुमान् पुरुषः, स्वहितं विनश्यमानम्, आदत्ते मूढाति, पुनर्मूढः,
मोहाय विज्रमाय, कृथा निरर्थकम्, कार्यं कृत्यम्, करोति च विद्यति च । शार्दूलविक्रीडितकन्दः ॥ २५ ॥

विलोभ्यमान इति—भङ्गुरैर्नरवरैः, विषयैः पञ्चेन्द्रियभोगैः, कृशं क्षातिशयम्, विलोभ्यमानः प्रता-
पमानः, वराको दीनो जनः, मोहेन विज्रमेण, बहुदुःखदान् प्रचुरदुःखदान् नारम्भदोषान्, हिंसादीनामार-
म्भाद्युपायान्, न मनुते न मन्थते ॥ २६ ॥

ममेयमिति—मम मे, इयं मृदङ्गी कोमलाङ्गी, मम, एषः, प्रचुरधीः प्रकृतमतिः, तनयाः, पुत्रः मे,

ये मोक्षलक्ष्मीमनपायरूपां विहाय विन्दन्ति नृपाललक्ष्मीम् ।
निदाघकाले शिशिराम्बुधारां हित्वा भजन्ते मृगतृष्णिकां ते ॥ २८ ॥
तस्मात्कोशचयल्लब्ध्वा मानुषं जन्म दुर्लभम् ।
प्रमादः स्वहिते कर्तुं न युक्त इह भीमता ॥ २९ ॥

इति मनसि चिन्तयन्कुमुदिनीकान्तो द्वादशानुप्रेक्षया तत्क्षणमक्षोभ्यां विरक्तिं व्यवस्थापयन्,
राज्यादिकं तृणाय मन्यमानः, तस्माद्गुनाभिर्गत्य निर्वृत्य च भगवज्जिनेन्द्रपूजाम्, धर्माभ्युत्पन्नानिर-
स्ततन्द्राद्योगीन्द्रान्मणिमयकिरीटकोटिविन्ध्यस्तहस्ताम्भोरुहकुङ्कुमलः कुम्भिनीपतिर्धर्मं शुश्राव ।

श्रुत्वा धर्मं बल्लभोऽयं धरित्र्या धीरः श्रीमान्धार्मविद्यो बभूव ।
तत्संस्कारे कोविदैर्बुद्धिमद्भिः शाणोल्लीढः सन्मणिनिर्मलो हि ॥ ३० ॥
ततश्चारणयोः पूर्वं पूर्वजन्मबुभुत्सया । पप्रच्छ नरपालोऽयं प्रश्रयस्य वशंवदः ॥ ३१ ॥
नृपेण परिपृष्टोऽयमवधिसृष्टलोचनः । यथावत्कुलवीरस्य समाचष्ट पुराभवम् ॥ ३२ ॥

इमे, पूर्णार्थाः पूर्णसंज्ञितधनानि, इतीत्यम्, विगता बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, नरपशुः पुरुषाधमः, अनुप्रत्यये पर-
माणुतुल्ये, सौख्ये विषयशर्मणि, विहिता कृता रुचिरभिलाषो येन तथाभूतः, आरम्भस्य वशं गच्छतीत्यारम्भ-
वशातः उद्योगं कुर्वाणः सन्, प्रायेण, क्षितिधरनिभं पर्वतप्रतिमम्, अधिकं प्रचुरम्, दुःखम् अशर्मं, प्रयासि
लभते ॥ २७ ॥

ये मोक्षलक्ष्मीमिति—ये जनाः, अनपायमविनरवरं रूपं स्वभावो यस्यास्ताम्, मोक्षलक्ष्मीमप-
वर्गश्रियम्, विहाय त्यक्त्वा, नृपाललक्ष्मीं राजविभूतिम्, विन्दन्ति लभन्ते, ते निदाघकाले ग्रीष्मर्तौ शिशिरा-
म्बुधारां शीतलसलिलधाराम्, हित्वा त्यक्त्वा, मृगतृष्णिकां मृगमरीचिकाम्, भजन्ते सेवन्ते । निदाघना-
लङ्कारः ॥ २८ ॥

तस्मादिति—तस्मात्कारणात्, क्लेशाचयात् दुःखराशेः, दुर्लभं दुष्प्रापम्, मानुषं मानुष्यकम्, जन्म
भवम्, लब्ध्वा प्राप्य, भीमता बुद्धिमता, इह लोके, स्वहिते निजभेयसि, प्रमादोऽनवधानता, कर्तुं विधातुम्,
न युक्तो बोधितः ॥ २९ ॥

इति मनसीति—इत्येवम्, मनसि चेतसि, चिन्तयन् विचारयन्, कुलकुमुदिनीकान्तो जीवन्धरः,
द्वादशानुप्रेक्षया अनित्यत्वादिभावयया, तत्क्षणं तत्कालम्, अक्षोभ्यामचञ्चलम्, विरक्तिं वैराग्यम्, व्यवस्था-
पयन् स्थिरां कुर्वन्, राज्यादिकं साम्राज्यप्रभृतिकम्, तृणाय मन्यमानः तुच्छं जानन् 'मन्यकर्मण्यनादरे'
इति चतुर्थी, तस्मात्पूर्वोक्तात्, वनात् काननात्, निर्गत्य निष्कलम्, भगवज्जिनेन्द्रपूजां भगवद्दर्शनपर्याम्,
निर्वृत्य च कृत्वा च, धर्माभ्युत्पन्नदाने धर्मपीयूषवितरणे निरस्ता दूरीभूता तन्द्रालसता यस्य तस्मात्, योगी-
न्द्रात् मुनिराजात्, मणिमयकिरीटकोभ्यां रत्नमयमौल्यप्रभागे विन्ध्यस्ती विक्षिप्ती हस्ताम्भोरुहकुङ्कुमली
पाणिपद्मकोशी यस्य तथाभूतः, कुम्भिनीपतिर्नृपतिः, धर्मं वृषोपदेशम्, शुश्राव शृणोति स्म ।

श्रुत्वा धर्ममिति—धीरो गभीरः, श्रीमान् लक्ष्मीमान्, अयमेव, धरित्र्याः पृथिव्याः, बल्लभः
स्वामी, अयं जीवन्धरः, धर्मं योगीन्द्रकृतवृषोपदेशम्, श्रुत्वा निशम्य, धर्मविद्यां वेदेति धार्मविद्यः, बभूव,
आसीत्, तत्संस्कारे मणिसंस्कारे, कोविदैर्विद्वद्भिः, बुद्धिमज्जिर्धर्मिभिः, शाणोल्लीढो निकषोद्वृष्टः, सन्मणिरु-
त्तमरत्नम्, हि निश्चयेन, निर्मलो विमलो भवति । यथा शाणोल्लेखनेन सन्मणिर्विमलो भवति तथासौ धर्मोपदे-
शमाकर्ण्य धार्मविद्यो विमलामिमांशम् बभूवेति भावः ॥ ३० ॥

ततश्चारणयोरिति—ततस्तदनन्तरम्, प्रश्नस्य विनयस्य, वशंवदोऽनुकूलभाषी, अयं नरपालो
राजा, पूर्वजन्मबुभुत्सया बोधुमिच्छा बुभुत्सा पूर्वजन्मनः प्राग्भवस्य बुभुत्सा जिज्ञासा तथा, चारणयो-
श्चात्पद्विसम्पन्नयोर्मुनिराजयोः, पूर्वं ज्येष्ठम्, पप्रच्छ पृच्छति स्म ॥ ३१ ॥

नृपेणेति—नृपेण राजा, परिपृष्टोऽनुयुक्तः अवधिरेव स्पष्टलोचनं यस्य सोऽवधिज्ञानस्पष्टप्रयत्नः,
अयं ज्येष्ठमुनीन्द्रः, कुलवीरस्य स्वामिनः, पुराभवं पूर्वजन्म, यथावत् यथाविधि, समाचष्ट जगदा ॥ ३२ ॥

अस्ति निखिलभुवनतलललाममूर्तं धातकीखण्डमण्डनायमानमतिविशालतया द्वितीयपृथिवी-
शङ्कासमागतेन पाराबारेणेवातिगम्भीरेण परिचाबलयेन परीतम्, विजयार्धगिरिशिखरशङ्कावहैर-
भङ्गपैरनवरततन्त्यमानमहोत्सवदिदृक्षासमागतवैमानिकजनविमानैरिव सुधाधवलैः सौधैः परिष्कृ-
तम्, समुत्तुङ्गहर्म्यतलसंगतनितम्बिनीजनैतरङ्गितसंगीतमङ्गलरवाकृज्यमाणाधोमुखहरिणाङ्गहरिणम्,
कामिनीजनमणिभूषणप्रभानिरस्ततमः सङ्घातव्युत्पत्तिशून्यपीरलोकतया विघटितचक्रवाकयुगलं
व्यर्थीकृतप्रदीपम्, भूमितिलकं नाम नगरम् ।

तत्राभवत्पवनवेग इति प्रतीतो राजा विराजितगुणो विलसन्नतपः ।

कीर्त्या पयोजलधिफेननिकाशकान्त्या व्यालिप्तविस्तृतसमस्तदिशावकाशः ॥ ३३ ॥

सती जयवती नाम रतिगर्वविमोचना । कान्ताभवन्नृपालस्य कर्णान्तायतलोचना ॥ ३४ ॥

यशोधर इतीरितो नरपतेः कुमारो भवान्बभूव जितमन्मथः स्ववपुषा घनश्रीपुषा ।

तवाष्ट सुदृशो बभूवः कमलजेन निष्पादिता गिरिद्वयधुरा स्थिरा इव मनोहरा विद्युतः ॥ ३५ ॥

कदाचिद्भवान्यौवनपरिपुष्टाभिः कान्ताभिः करिणीभिरिव करीन्द्रः सहर्षमुपवनविहाराय

अस्तीति—भूमितिलकमेतन्नाम नगरम्, अस्तीति सम्बन्धः । कथम्भूतं तदिति निगद्यते—निखिल-
भुवनतलस्य कृत्स्नभूलोकस्य ललामभूतमाभरणोपमानम्, धातकीखण्डस्य द्वितीयद्वीपस्य मण्डनायमानं
भूषणाय अतिविशालतया विपुलतरत्वेन, द्वितीयपृथिवीशङ्कासमागतेन द्वितीयवसुधारेकाम्रासेन, पाराबारेणेव
सागरेणेव, अतिगम्भीरेण अन्वगाधेन, परिचाबलयेन खेयमण्डलेन 'खेयं खातं तु परिखा' इत्यमरः, परीतं
व्याप्तम्, विजयार्धगिरिशिखरस्य रजताद्रिभङ्गस्य शङ्कावहैः संशयधारकैः, अभङ्गपैर्घनान्नैः, अनवरतं निरन्तरं
तन्त्यमानानां विस्तार्यमाणानां महोत्सवानां महाङ्गणानाम् दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया समागतानि संप्राप्तानि
यानि वैमानिकजनविमानानि देवसमूहव्योमवानानि तैरिव, सुधाधवलैर्भूषणैः, सौधैः भवनैः परिष्कृतं
शोभितम्, समुत्तुङ्गेषु सूक्ष्मेषु हर्म्यतलेषु धनिकावासतलेषु, संगताः सम्मिलिता ये नितम्बिनीजनाः कीलसमूहा-
स्तैस्तरङ्गितं ग्राह्यतरङ्गकं यत्संगीतमङ्गलं गायनकल्याणं तस्य रवेण शब्देन भाकृज्यमाणाऽजनीयमानोऽधोमुखो
हरिणाङ्गस्य चन्द्रस्य हरिणो मृगो वर्त्मस्तत्, कामिनीजनस्य कीलसमूहस्य मणिभूषणप्रभाभिः रत्नालंकार-
मरीचिभिर्निरस्तो दूरीकृतो यत्तमस्तङ्घातस्तिमिरसमूहस्तेन व्युत्पत्तिशून्या निवमहोना पीरलोका नागरिकनरा
वर्त्मस्तस्य भावस्तथा तथा, अविघटितचक्रवाकयुगलं अविरहितकोकयुगलं, व्यर्थीकृता मोर्धाकृताः प्रदीपा
वर्त्मस्तत्, भूमितिलकम् एतन्नामधेयम्, एतन्नाम नगरं पुरम्, अस्ति विद्यते ।

तत्राभवदिति—तत्र भूमितिलके नगरे, पवनवेग इति प्रतीतः प्रसिद्धः विराजिता गुणा यस्य सः,
विलसन् प्रतापो यस्य सः, पयोजलधिफेननिकाशा सागरसलिलडिण्डीरसदृशी कान्तिर्दीप्तिर्यस्यास्तथा कीर्त्या
यशसा, व्यालिप्ता व्यादिग्या विस्तृता वितताः समस्ता निखिला दिशावकाशाः काष्ठान्तरालानि येन तथाभूतः,
राजा शासकः, अभवत् आसीत् ॥ ३३ ॥

सतीति—सती पतिव्रता, रतिगर्वविमोचना कामकामिनीमदलोचना, कर्णान्तायते लोचने यस्याः
सा भवणान्तायतनयना, जयवती तदभिधाना, कान्ता कल्लभा, नृपालस्य पवनवेगमिधानराजस्य, अभ-
वदासीत् ॥ ३४ ॥

यशोधर इति—भवान् त्वम्, नरपते राज्ञः घनश्रीपुषा निविडलक्ष्मीपोषकेन, स्ववपुषा स्वकीय-
वेहेन, जितो मन्मथः कामो येन सः, यशोधर इतीरितः प्रसिद्धः, कुमारः पुत्रः, बभूव अजायत, तव भवतः,
अष्ट अष्टसंख्याकाः, कमलजेन मङ्गला, निष्पादिता रचिता, गिरिद्वयधुरास्त नयुगलरूपपर्वतद्वयभारेण,
स्थिरा विद्यमानाः, मनोहरा रमणीयाः, विद्युत इव तद्वित इव, सुदृशः सुलोचनाः, बभूवः शुश्रुभिर-
पृथिवीच्छन्दः ॥ ३५ ॥

कदाचिदिति—कदाचिज्जातुचित्, भवान् त्वम्, यौवनपरिपुष्टाभिः, कान्ताभिः कामिनीभिः,

चलितः, पुरतः परिस्फुरन्तं पद्माकरमागत्य, तत्र कान्ताजनगतिनिरीक्षणलज्जितेष्विव मञ्जुलमञ्जरी-
रवानुकारिविरावमुखरितारामेषु क्षणादुद्गीनेषु राजहंसेषु, निरवशेषमसञ्जातपक्षतया गगनोद्गमनाथा-
समर्थम्, विकचवारिजे सत्रासं विलुठन्तम्, पद्मिनीमुखकमलचलाचलनासामुक्ताफलायमानम्,
वनदेवताविकचकुसुमकन्दुकशङ्काकम्, अतिपेशलं राजहंसशावकं केनचित्पुनश्चरेण भवनमानाय्य,
कनकशलाकाकलितपञ्जरे निवेश्य, मधुरक्षीरोदनाद्युपचारेण निरवद्यं विवर्धयामास ।

कदाचित्कान्तानां कुचकलशसीमि प्रियतमो
भवान्बालं हंसं नरवर निधायैवमवदत् ।

अये त्वं पद्यानां विरहमनुभोक्तुं न हि पटु-

र्यतस्तद्वह्नीजाम्बुजमुकुलयुग्मेऽथ विहर ॥ ३६ ॥

एवं मरालपोतमरालकुन्तलाभिः कान्ताभिः सह सन्ततं क्रीडयति भवति सहर्षमास्थिते,
धर्मविदामग्रणीस्ते पिता हंसार्भकबन्धनोदन्तमाकर्ण्य कुपितस्त्वामाहूय बहुधा धर्मपरिपाटीं
प्रकटयामास । तदनु कर्णाभूतायमानधर्मबोधनविजृम्भितनिर्वेदः पित्रा निवारितोऽपि भवान्वैराग्य-
समासादितजिनदीक्षादुश्चरतपश्चरणदत्तः, कान्ताभिरष्टाभिः साकं लोकोत्तरं तपःप्रकारमासाद्य,

करिणीभिर्हस्तिनीभिः सह, करीन्द्र इव गजेन्द्र इव, सहर्षं सानन्दं यथा स्यात्तथा, उपवनविहाराय उद्यान-
क्रीडायै, चलितः प्रस्थितः, पुरतोऽग्रे, परिस्फुरन्तं शोभमानम्, पद्माकरं तटाकम्, आगत्य समासाद्य, तत्र
पद्माकरे, कान्ताजनस्य जायासमूहस्य गतिनिरीक्षणेन गत्वबलोकनेन लज्जितेष्विव प्रीडितेष्विव, मञ्जुलो
मनोहरो यो मञ्जरीरवो नृपुरशब्दस्तस्यानुकारिणा विडम्बकेन विरागेण शब्देन मुखरितो वाचालितः आरामो
यैस्तेषु, राजहंसेषु मरालविशेषेषु, क्षणादल्पेनैव कालेन, उद्गीनेषु समुत्पतितेषु सत्सु, निरवशेषं सगुणं यथा
स्यात्तथा, असंजातपक्षतया-अनुद्भूतगरुडतया, गगनोद्गमनाथ अम्बरोत्पतनाय, असमर्थम् अशक्तम्, विकच-
वारिजे स्फुट कमले, सभासं सभवं यथा स्यात्तथा, विलुठन्तं लुठन्तं कुर्वन्तम्, पद्मिन्वाः कमलिन्वाः मुखकमले
वक्त्रवारिजे चलाचलं चञ्चलं चम्पासामुक्ताफलं प्राणमीलिकं तद्वदाचरत्, पद्माकरवास्तव्या तटाकवासिनी
या पद्मा लक्ष्मीस्तस्या वदनसरोजाम्बुसारविन्दात् विगलत् पतत् जम्भन्दहासखण्डं स्मितशकलं तद्वत्संभाष्य-
मानं समुप्रेक्ष्यमाणम्, वनदेवतायाः काननदेव्या विकचकुसुमकन्दुकं प्रस्फुटितपुष्पगेन्दुकं तस्य शङ्काकरं
संशयदायकम्, अतिपेशलमत्यन्तमनोहरम्, राजहंसशावकं मरालबालकम्, केनचित् केनापि, अनुचरेण
सेवकेन, भवन् राजमन्दिरम्, आनाय्य प्रापय्य, कनकशलाकाभिः सुवर्णदण्डिकाभिः कलितो निर्मितो यः
पञ्जरः शलाकागृहं तस्मिन्, निवेश्य स्थापयित्वा, मधुरक्षीरोदनाद्युपचारेण मिष्टदुग्धभक्तप्रभृत्युपचारेण,
निरवद्यं निर्वोद्यं यथा स्यात्तथा, विवर्धयामास पालयामास ।

कदाचित्कान्तानामिति—हे नरवर हे पुरुषोत्तम, प्रियतमोऽतिशयेन वल्लभः, भवोत्सवम्,
बालं हंसं मरालशिशुम्, कदाचिज्जातुचित्, कान्तानां ललनानाम्, कुचकलशसीमि वक्षोजकुम्भसीमाधाम्,
निधाय निश्चिन्त्य, एवमनेन प्रकारेण, अवदत् जगाद्, हि निश्चयेन, अये हे मरालबाल ! त्वं पद्यानां
कमलानाम्, विरहं विप्रलम्भम्, अनुभोक्तुमनुमदितुम्, न पटुर्न समर्थोऽसि यतः कारणात्, तत् तस्मात्
कारणात्, अथ साम्प्रतम्, वक्षोजाम्बुजमुकुलयुग्मे स्तनारविन्दकुड्मलयुगले, विहर विहारं कुरु ।
शिक्षरिणीचन्द्रः ॥ ३६ ॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, मरालपोतं हंसशिशुम्, मरालकुन्तलाभिः, कुटिलकेशाभिः कान्ताभिः,
पर्त्नीभिः, सह साकम्, सन्ततं शरत्, क्रीडयति क्रीडां कारयति, भवति त्वयि, सहर्षं सप्रमोदं यथा
स्यात्तथा, आस्थिते विद्यमाने सति, धर्मविदां धर्मज्ञानाम्, अग्रणीरग्रेसरः, ते तव, पिता जनकः, हंसार्भकस्य
मरालबालकस्य बन्धनोदन्तं बन्धनवृत्तान्तम्, आकर्ण्य निरास्य, कुपितः क्रुद्धः सन्, त्वां भवन्तम्, आहूय
आकार्य, बहुधा नैकविधं यथा स्यात्तथा, धर्मपरिपाटीं धर्मसन्ततिम्, प्रकटयामास स्पष्टीकार । तदनु
तद्वन्तरम्, कर्णाभूतायमानं अवगणपीयूषायमानं यद्वर्त्मबोधनं धर्मोपदेशस्तेन विजृम्भितो वर्धितो निर्वेदो
वैराग्यं यस्य सा, पित्रा जनकेन, निवारितोऽपि प्रतिविद्धोऽपि, भवान्, वैराग्येण विरक्त्या समासादिता

कृतसुकृतविकसितं सहस्रारकल्पे देवभूयं चिरमनुभूय, महीतले महिलाभिरेताभिरष्टाभिः सह महीपतिरजायत । इति ।

राजहंसशिरोः पूर्वं मातापितृवियोजनात् ।

पित्रोश्चिराय विहं राजहंस त्वमास्थितः ॥ ३७ ॥

एवं योगीन्द्रवाणीमनुजनजसतीस्निग्धवृन्दैः समेतः

श्रुत्वा राज्याद्विभीतः कुरुपतिरशनेः पातनाद्वा भुजङ्गः ।

आनर्क्यानम्य चैनं पुरवरमगमत्संसृतिव्यङ्ग्यसौख्यं

मन्वन्हालाहलाभं तपसि निजमतिं सुस्थिरां संवधानः ॥ ३८ ॥

तदनु वसुमतीवल्लभेन राज्यपरिपालनाय समादिष्टे युवराजे नन्दादये तपःसाम्राज्यमेव वरीतुकामे, कुरुवीरः पुनः संगतमङ्गलमुहूर्ते भगवत्पूजापुरःसरं विस्तारितमहोत्सवः प्रथितपराक्रम-लक्ष्मीविहारप्रसादायमानभुजं गन्धर्वदत्तानन्दनं सकलकलाधिलासनिधिं चापविद्यापारीणगुणं कीर्तिप्रदापविभवेन रूपसंपदा चात्मानमनुकुर्वन्तं सत्यन्धराङ्ग्यं राज्यभारेऽभिषिच्य तमेवमवादीत् ।

असत्या वाणी ते तनय रसनामे न वसताच्छ्रवः प्रान्ते वक्त्रं पिशुनवचनं नेत्रसरणौ ।

परस्त्रीणां रूपं मनसि च कुमारो व्यवसितिमुखे कोपावेशः सकलशशिबिम्बाभवदन ॥ ३९ ॥

संघाता वा जिनदीक्षा निर्ग्रन्थप्रज्जवा तस्यां दुश्चरतपश्चरणेषु कठिनतपोऽनुष्ठानेषु दक्षः समर्थः, सन्, अष्टाभिः काम्ताभिर्वनिताभिः, साकं सार्धम्, लोकोत्तरं जगच्छ्रेष्ठम्, तपःप्रकारं तपश्चरणम्, आसाद्य प्राप्य, कृतं विहितं सुकृतस्य पुण्यस्य विकसितं विकासो यस्मिंस्तत् सहस्रारकल्पे द्वादशत्वर्गे, देवभूयं देवत्वम्, चिरं दीर्घकालं यावत्, अनुभूय भुक्त्वा, एताभिः पुरोवर्तमानाभिः, अष्टाभिः अहसंख्याकाभिः, महिलाभिर्वनिताभिः, सह सार्धम्, महीपतिर्जीवन्धरमहाराजः, अजायत उदपादि । इति पुराभवम्, समाचष्टेति पूर्वसम्बन्धः ।

राजहंसशिरोरिति—हे राजहंस हे नृपोत्तम त्वम्, पूर्वं प्राग्भवे, राजहंसशिरोर्मरालबालस्य, मातापितृवियोजनात् जननीजनकविरहात्, चिराय दीर्घकालं यावत्, पित्रोर्मातापित्रोः, चिरहं विप्रलम्भम्, आस्थितः प्राप्तः ॥ ३७ ॥

एवं योगीन्द्रेति—अनुजाः कनिष्ठभ्रातरो निजसत्यः स्वबलभाः स्निग्धाः स्नेहयुक्ता मित्रादयस्तेषां वृन्दैः समूहैः, समेतः सहितः, कुरुपतिर्जीवन्धरः, एवं पूर्वोक्तप्रकारम्, योगीन्द्रवाणीं मुनिराजभारतीम्, श्रुत्वा निशम्य, अशनेर्वज्रस्य, पातनाम्भोचनात्, भुजङ्गो वा पञ्चग इव, संसृतिव्यङ्ग्यसौख्यं भवोत्पद्यमान-शमं, हाहाहलाभं तीव्रविषसदृशम्, मन्वन् जानन्, तपसि तपश्चरणे, सुस्थिरां सुदृढाम्, निजमतिं स्वमनीषाम्, संवधानः संवरन्, सन्, एवं योगीन्द्रम्, आनर्क्यं पूजयित्वा, आनम्य च नमस्कृत्य च, पुरवरं नगरभेदं राजपुरमिति यावत्, अगमत् ययौ ॥ ३८ ॥

तदन्विति—तदनु तत्परयात्, वसुमतीवल्लभेन भूपालेन, राज्यपरिपालनाय राजवैभवपरित्राणाय, समादिष्टे समाज्ञाते, युवराजे राज्यासनारोहणार्हे, नन्दादये गन्धोल्कटसुते, तपःसाम्राज्यमेव तपोराज्यमेव वरीतुकामे स्वीकर्तुकामे, सति, कुरुवीरो जीवन्धरः, पुनरनन्तरम्, संगतमङ्गलमुहूर्ते प्राप्तोत्तमलग्ने, भगवत्पूजा-पुरस्सरं श्रीजिनेन्द्रार्चासहितं यथा स्यात्तथा, विस्तारितमहोत्सवो विततीकृतमहोत्सासः, सन्, प्रथिता प्रसिद्धा या पराक्रमलक्ष्मीर्दीर्घश्रीस्तस्या विहारस्य विहरणस्य प्रासादायमानौ भवनायमानौ भुजौ बाहु यस्य तम्, गन्धर्वदत्तानन्दनं गन्धर्वदत्तादारकम्, सकलकलायां निखिलवैदर्घ्यावात् विकासनिधिं विभ्रमभाष्कारम्, चापविद्यायां धनुर्विद्यायां पारीणा निपुणा गुणा यस्य तम्, कीर्तिश्च प्रतापश्चेति कीर्तिप्रतापौ यशस्तेजसी तयोर्विभवेन ऐश्वर्येण, रूपसंपदा सौन्दर्यसम्पत्त्या च, आत्मानं स्वम्, अनुकुर्वन्तं विदुष्यन्तम्, सत्यन्ध-राङ्ग्यमेतदभिषावं पुत्रम्, राज्यभारे नृपतिव्यपुरि, अभिषिच्य, तं पुत्रम्, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, अवादीत् जगाद ।

असत्या वाणीति—सकलशशिबिम्बामं पूर्णरजनीरमणमण्डकसदृशं वदनं वक्त्रं यस्य तत्सम्बुद्धौ

मनसि भगवतो जिनस्य पादौ भवसि धर्ममयामृतं विवेहि ।

प्रकृतिचयहिते च नेत्रवृत्तिं तनय सुखेन महीं प्रपालयेति ॥४०॥

एवं प्रकारेण निजनन्दनं सत्यन्धरं बोधयित्वा, इतरानपि तनयान् यथायोग्यं पदेषु प्रतिष्ठाप्य, श्रीवीरजिनचरणसरोजभक्तिभरेण वैराग्यवशेन च प्रेरितो महीपालः, सकलसहचरनिकरपरिवृत-
पार्श्वभागः, तुष्टाभिरष्टाभिः कान्ताभिर्वन्द्यतुरितसविधप्रदेशः, पश्चादनुधाविन्या सत्यन्धरप्रमुखनन्दन-
पुरस्सरया वेलामतिक्रम्योद्गच्छन्त्येव वारिनिधिवारिवाहिन्या निर्दयसंताडितपटहप्रभृतितूर्यघोष-
विशेषप्रतिध्वानितकुलाचलकन्दरया मदमन्धरया पृतनयानुगम्यमानः, क्रमेण सप्रणामं तथा विसृष्टः,
श्रीसभासमीपमासाद्य तां त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य प्रमुदितमना मनागितरविस्मयविस्तारिताक्षः प्राविक्षत् ।

यस्याः पार्श्वे रत्नरेणुप्रकल्पो धूलीजालः शक्रचापानुकारी ।

अर्हन्नाथं मुक्तिलक्ष्म्या वरीतुं क्षितं रेजे कङ्कणं वा समीपे ॥ ४१ ॥

यस्यां च गगनतलचुम्बिनः स्पन्दमानमन्दपवमानकन्दलबलमानध्वजाग्रमानस्तम्भाः
क्रोधादीनां चतुर्णां निरसनाय प्रसृतसंस्तुज्जन्मीतर्जनीकार्यधूर्वहा व्यराजन्त ।

हे सकलशशिबिम्बाभवदन, तनय पुत्र, ते तव, रसनाग्रे जिह्वाग्रे, असत्या मिथ्या, वाणी, भवःप्रान्ते कर्ण-
प्रदेशे, वक्त्रं कुटिलम्, पिशुनवचनं खलवाक्यम्, नेत्रसरणी नयनमार्गं, परस्त्रीणां परकीयपुरन्द्रीणाम्, रूपं
लावण्यम्, मनसि च चेतसि च, कुमार्गे कापये, व्यवसितिल्लोगः, मुखे वक्त्रे, कोपालेशः क्रोधावेगः, न
वसनात् न निवसतु । शिखरिणीच्छन्दः ॥ ३६ ॥

मनसीति—हे तनय हे पुत्र, मनसि चेतसि, भगवतो जिनस्य भगवज्जिनेन्द्रस्य, पादौ चरणौ,
भवसि कर्णे, धर्ममयामृतं धर्मरूपपीयूषम्, प्रकृतिचयहिते प्रजागणकल्याणे च, नेत्रवृत्तिं नयनवृत्तिम्, निधेहि
कुद, सुखेन शर्मणा, महीं वसुधाम्, प्रपालय रक्ष, इति, अवादीदित्यनेन सम्बन्धः ॥ ४० ॥

एवं प्रकारेणेति—एवं प्रकारेण-इत्थम्, निजनन्दनं स्वपुत्रम्, सत्यन्धरं बोधयित्वा समारवात्य,
इतरानप्यन्यानपि, तनयान् पुत्रान्, यथायोग्यं यथाहम्, पदेषु स्थानेषु, प्रतिष्ठाप्य प्रतिष्ठितान् कृत्वा,
श्रीवीरजिनचरणसरोजयोः श्रीवर्धमानजिनेन्द्रपादारविन्दयोः भक्तिभरेण अनुरागातिशयेन, वैराग्यवशेन च
विरक्तिनिवृत्तेन च, प्रेरितः प्राप्तप्रेरणः, महींपादो भूपः, सकलसहचरनिकरेण निखिलमिग्रमण्डलेन परिवृतः
परीतः पार्श्वभागो निकटप्रदेशो यस्य सः, तुष्टाभिः प्रसन्नाभिः, अष्टाभिः अष्टसंख्याकाभिः, कान्ताभिर्वन्दिताभिः,
वन्द्यतुरितो नतोद्धतः सविधप्रदेशो यस्य सः, परचापट्टभागे, अनुधाविन्या समनुगामिन्या, सत्यन्धरप्रमुखा-
नन्दनाः पुरस्तरा यस्यास्तया, वेलां ततम्, अतिक्रम्य समुल्लङ्घ्य, उद्गच्छन्त्या समुत्पतन्त्या, वारिनिधिवारि-
वाहिन्येव सागरसलिलस्रवत्येव, निर्दयं निष्कृपं यथा स्यात्तथा संताडितानि समाहतानि पटहप्रभृतीनि
वक्त्राप्रमुखानि यानि तूर्वाणि बाधविशेषास्तेषां घोषविशेषेण शब्दविशेषेण प्रतिध्वानिताः प्रतिनिनादिताः
कुलाचलकन्दरा यथा तथा, मदमन्धरया मदेन मन्धरा तथा पृतनया सेनया, अनुराम्यमानोऽनुक्रियमाणः,
क्रमेण क्रमशः, सप्रणामं सनमस्कारम्, तथा पृतनया, विसृष्टस्वक्तः, सन्, श्रीसभासमीपं समवसरणनिकटम्,
आसाद्य प्राप्य, तां श्रीसभाम्, त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्य, प्रमुदितमनाः प्रसन्नचेताः, मनागितरविस्मयेन
विपुलाश्रयेण विस्तारिते वितते अङ्गो यस्य तथाभूतः सन्, प्राविक्षत् प्रविष्टो बभूव ।

तस्या इति—यस्याः श्रीसभायाः, पार्श्वे समीपे, रत्नरेणुप्रकल्पो रत्नरजोनिर्मितः, शक्रचापानुकारी
पुरन्दरकोदण्डविहङ्गकः, धूलिसालो धूलिप्रकारः, अर्हन्नाथं श्रीजिनेन्द्रम्, वरीतुं स्वीकर्तुम्, मुक्तिलक्ष्म्या
निर्वाणश्रिया, समीपे पार्श्वे, विसं न्यस्तम्, कङ्कणं वा कटकं यथा, रेजे शुशुभे । शालिनीच्छन्दः ॥ ४१ ॥

यस्यां चेति—यस्यां च श्रीसभायाम्, गगनतलचुम्बिनो नभस्तलरूपिणः, स्पन्दमानः संवलन्
यो मन्दपवमानो मन्दसमीरणः तेन कन्दलबलमाना ध्वजाग्राः केवला येषु तथाभूता ये मानस्तम्भाः ते,
चतुर्णां चतुःसंख्यानम्, क्रोधादीनां कषाबाणाम्, निरसनाय दूरीकरणाय, प्रसृतसंस्तुज्जन्मीर्विस्तृतसभा-
श्रीस्तस्यास्तर्जनीकार्यस्य भर्त्सनकृतेः धूर्वहा भारभारकाः, व्यराजन्त व्यशोभन्त ।

सालकान्तं मुखाभोगं दधत्यास्तत्समाश्रितः ।

लीलादर्पणतां प्रापुः सरस्यो यत्र निर्मलाः ॥ ४२ ॥

यत्र च विकचपुण्डरीकचण्डमण्डिता स्फटिकखण्डसलिला सतारकेष्वव्योमलक्ष्मीः, महामहि-
मविराजितं विभुं विलोकितुमागतेष्वल्लोकल्लोहिनी सुराङ्गनानेप्रविजिताभिरिव द्वियान्तरिहिताभिः
शफरीभिर्विराजिता स्वातिका विभाति स्म ।

प्रसूनानां वाटो सुरमिलतमा यत्र वितता

ततः सालो लोलम्भगणपरीतः समलसत् ।

चतुर्द्वारप्रान्तान्तरविलसिते नाट्यसदने

ततो मार्गे धूपाश्रितकनककुम्भौ व्यलसताम् ॥ ४३ ॥

या खलु तत्र संमिलितभग्नसंदोहतो भगवद्दर्शनेन निर्गच्छत्यापपरम्पराभिरिव धूपघटनिर्य-
द्धमरेखाभिः परीताभ्रमागा, ककुष्कामिनीजनकर्णपूरायमाणपल्लवतल्लजविराजितानामिन्द्रोद्यानज-
यार्थमुदस्तहस्तानामिवाभ्रकुचशाखानां चैत्यवृक्षाणां चतुष्टयेन विभ्राजितैर्विविधविचित्रधारायन्मलता-
मण्डपकाञ्चनकीडारीलैश्चतुर्भिर्पवनैरुपेता, नानाविधमणिगणखचिततोरणया सुवर्णवेदिक-
यालङ्कृता, शिखाबलदन्ताबलदन्तवैरिप्रमुखलाञ्छनलाञ्छिताभिर्गङ्गातलोद्भेदनसमाकृतसुरतरङ्गि-
णीतरङ्गसम्भावनासंपादकव्यामुक्तमुक्ताफलरुचिनिचयरुचिराभिर्वैजयन्तीभिर्विलसिता, भगवन्मुख-

सालकान्तमिति—यत्र विमला निर्मलाः, सरस्यः कासाराः, अलकामैर्भूर्णकुन्तलामैः सहित इति
सालकान्तस्तम्, पक्षे सालेन प्राकारेण कान्तो मनोहरस्तम्, मुखाभोगमप्रदेशं वक्त्रप्रान्तञ्च, दधत्याः, समा-
श्रितः समवसरणलक्ष्म्याः, लीलादर्पणतां केलिमुकुरताम्, प्रापुर्लैभिरे ॥ ४२ ॥

यत्र चेति—यत्र च वस्यां च समायाम्, विकचपुण्डरीकचण्डेन प्रस्फुटकमलसमूहेन मण्डिता शोभिता
स्फटिकमिव सितोपल इव स्वच्छं निर्मलं सलिलं जलं यस्यास्तथाभूता, स्वातिका परितः, सतारका सनचक्रा,
व्योमलक्ष्मीरिव गगनवीरिव, महामहिमविराजितं लोकोत्तरप्रभावशोभितम्, विभुं जिनेन्द्रम्, विलोकितुम्,
द्रष्टुम्, आगता समायाता, स्वर्लोकल्लोहिनीव सुरपुरजवर्ष्मीव सुराङ्गनानां नेत्रविलासैर्नवनचेष्टितैर्विजिता-
स्ताभिरिव, द्विधा त्रयधा, अन्तरिहिताभिरन्तर्गताभिः, शफरीभिर्मनिः, विराजिता शोभिता, स्वातिका परितः,
विभाति स्म शोभते स्म ।

प्रसूनानामिति—यत्र समवसरणसमायाम्, सुरमिलतमा सुगन्धियुक्ता प्रसूनानां कुसुमानाम्, वाटी
वनी, वितता विस्तृता, ततस्तदनन्तरम्, लोलम्भगणैः शोभमान्तरनसमूहैः परीतो व्याप्तः, सालो वप्रः,
समलसत् शुशुभे, ततस्तदनन्तरम्, चतुर्णां द्वाराणां प्रान्तान्तरेषु मध्यावकाशेषु विलसिते शोभिते, नाट्यसदने
नृचनिकेतने, व्यलसताम् व्यशोभेताम् । शिलरिणीच्छन्दः ॥ ४३ ॥

या खल्विति—या खलु धर्मसमा, तत्र संमिलिताश्च ते भग्नान्तेति संमिलितभग्न्यास्तेषां संदोहस्त-
स्मान्, भगवद्दर्शनेन जिनेन्द्रावलोकनेन निर्गच्छन्त्यो निर्गच्छन्त्यो वाः पापपरस्परा दुरितभ्रजेनवस्ताभिरिव,
धूपघटभ्यो धूपकुम्भेभ्यो निर्यन्त्यो वा धूमरेखा धूल्लेखास्ताभिः, परीतो व्याप्तोऽभ्रमागो गगनप्रदेशो वस्यां सा,
ककुष्कामिनीजनानां काष्ठाङ्गनाजनानां कर्णपूरायमाणैः अब्जालंकारायमाणैः पल्लवतल्लजैः किसलयभेदै-
र्विराजितानां शोभितानाम्, इन्द्रोद्यानजयार्थं नन्दनोपवनविजयार्थम्, उदस्तहस्तानामिव समुद्धीतपाणीना-
मिव, अभ्रकुचशाखानां गगनकुम्भिकाण्डानाम्, चैत्यवृक्षाणां चैत्यनरूपानाम्, चतुष्टयेन चतुष्टयेन, विभ्राजितैः
शोभितैः विविधानि कैकप्रकाराणि विचित्राणि विस्मयावहानि धारायन्त्राणि जलयन्त्राणि, कृतान्मण्डपानि
निकुञ्जानि काञ्चनकीडारीकाः, सुवर्णकेलिपर्वतास्तास्तद्वत्पेशलैर्मनोहरैः चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः उपवनैकक्षानैः,
उपेता सहिता, नानाविधमणिगणैरनेकस्वरसमूहैः कञ्चित्ती मिःस्यूतीं तोरणी यस्यां तथाभूतया, सुवर्णवेदि-
कया काञ्चनवितर्दिकया, अलङ्कृता शोभिता, शिखाबलो मयूरः, दन्ताबलो हस्ती, दन्तवैरी सिंहः, ते प्रमुखाः
प्रधाना येषु तथाभूतानि यानि काम्यनानि चिह्नानि तैर्लक्ष्यताभिश्चिह्नितानि, गगततलोद्भेदनेन विहावस्तक-
प्रसरणेन, समाकृताः ये सुरतरङ्गिणीतरङ्गा गङ्गाकश्लोकस्तेषां संभावयाया उल्लेखाः, सम्पादकानि कारकानि

सरसिजविगलदिव्यध्वनिश्रवणकुतुकेन कुण्डलीभूयोपतस्थुषा मेरुणेव कनकमयसालेन विलसिता,
सकलचित्तहारिणा पुष्पितकल्पकवनेन परिशोभिता, निखिलजगदानन्दकन्दलसंदायिन्या चतुर्गोपुर-
चारुतमबज्रवेदिकया संपदिता, जिनपतिदर्शनकुतूहलेन प्रादुर्भूतामवपदार्थानिव नवनव
स्तूपानर्चासनाधान्धारयन्ती, भगवद्दिह्यया समागतेन मूर्तेन वायुमार्गेणेव स्फाटिकप्राकारेण
परिवृता, सन्ततपरिस्फुरन्निशाकान्तकान्तविनिर्मितैर्भग्न्यसंदोहाध्यासितैर्द्वादशकोष्ठैः प्रतिष्ठिता
विरराज ।

तत्र प्रविश्य स च गन्धकुटीसमाख्ये स्थाने मणिस्फुरितसिंहहृतासनाग्रे ।

पूर्वाचले रविमिव प्रविराजमानं वीरं ददर्श कुतुकेन जिनाधिराजम् ॥४४॥

प्रदक्षिणीकृत्य धराधिराजो भक्त्या जगत्पूज्यमथैव वीरम् ।

इयाज पूजाविधिना विधिस्तुष्टाव चैवं परितुष्टचित्तः ॥४५॥

स्वामिन्मृदुमार्गचुम्बिविटपै रुद्राम्बरारान्तरो

गायन्ध्वरवैस्तवामलगुणान्मृत्यञ्चलैः पद्मवैः ।

रक्तस्तावकदर्शनेन विविधैः पुष्पप्रवालोत्करै-

मूर्तो वा मधुरेव वीर भवतो राजत्यशोकद्रुमः ॥४६॥

व्यामुक्तानि वृत्तानि यानि मुक्ताफलानि तेषां रुचिमिच्छेन काम्तिफलपेन रुचिरा मनोहरस्ताभिः, वैजयन्तीभिः
पताकाभिः विलसिता शोभिता भगवन्मुखसरसिजात् जिनेन्द्रवदभारविन्द्यात् विगलजिःसरन् यो
दिव्यध्वनिनिर्हरवाणो तस्य श्रवणं समाकर्णनं तस्मिन् कौतुकं कौतूहलं तेन, कुण्डलीभूय मण्डलाकारीभूय,
उपतस्थुषा समुपस्थितवता, मेरुणेव रत्नसाधुनेव, कनकमयसालेन काञ्चननिर्मितवज्रेण, विलसिता शोभिता,
सकलचित्तहारिणा निखिलमनोवर्शाकरणदंष्ट्रेण, पुष्पितं कुसुमितं यत्कल्पकवनं कल्पानोकहकाननं तेन,
परिशोभिता समलंकृता, निखिलजगतां कृत्स्नलोकानामानन्दकन्दलस्व प्रमोदसमूहस्व संदायिन्या प्रदायिकया,
चतुर्गोपुरैश्चतुःप्रधानद्वारैश्चारुतमा मनोहरतमा या वज्रवेदिका पवित्रमथितद्विका तथा, संपदिता कलिता, जिन-
पतिदर्शनकुतूहलेन जिनेन्द्रावलोकनकौतुकेन, प्रादुर्भूतान् प्रकटितान्, नवपदार्थानिव जीवाजीवालवबन्ध-
संहरनिर्जरापुष्पपापाभिधानपदार्थानिव, अर्चासनाधान् मूर्तिसहितान्, नव नव प्रतिदिशं नव नव संख्या-
कान्, स्तूपान् मणिमयच्छैलान्, धारयन्ती दधती, भगवतो जिनेन्द्रस्य दिह्या दर्शनेष्वा तथा, समागतेन
संप्राप्तेन, मूर्तेन मूर्तिपुक्तेन, वायुमार्गेणेव पवनमार्गेणेव गगनेति चावत्, स्फाटिकप्राकारेण विशदोपलवज्रेण,
परिवृता परीता, सन्ततं निरन्तरं परिस्फुरन्तो विकसन्तो ये निशाकान्तकान्ता चन्द्रकान्तमणयस्तेनिर्मितै
रचितैः, भग्न्यसंदोहेन भग्न्यजीवीधेनाध्यासिता अधिष्ठितास्तैः, द्वादशकोष्ठैर्द्वादशसमाभिः, प्रतिष्ठिता सहिता
सती विरराज विशुद्धये ।

तत्र प्रविश्येति—तत्र धर्मसमाधाम्, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, स च जीवन्धरश्च, गन्धकुटीसमाख्ये
गन्धकुटीनामके, स्थाने धामनि मणिस्फुरितं रत्नविभ्राजितं यत् सिंहहृतासनं हरिविह्वरं तस्याग्रे पृष्ठे पूर्वाचले
उग्र्याचले रविमिव सूर्यमिव, प्रविराजमानं शोभमानम्, जिनाधिराजं जिनेन्द्रदेवम्, कुतुकेन कुतूहलेन ददर्श
विलोकयामास ॥ ४४ ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति—अथानन्तरम्, धराधिराजो नृपः एष जीवन्धरः, जगत्पूज्यं मुचनभिबन्धनीयम्,
वीरं वर्धमानम्, प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्य, पूजाविधिना सपर्याविधिना, इयाज पूजयामास, विधिं जानातीति
विधिज्ञः, परितुष्टचित्तः संतुष्टहृदयरश्च सन्, एवं वक्त्रमाणप्रकारेण, तुष्टाव स्तीति स्म ॥४५॥

स्वामिन्मृदुदेति—हे स्वामिन् हे नाथ, हे वीर हे वर्धमानजिनेन्द्र, भगवद्मार्गो गगनं तस्य चुम्बिनः
स्वामिनो ये विटपाः शाकास्तैः, रुद्राम्बरारान्तरो रुद्राम्बराचकाष्टामध्यः, शुम्भरवैः षट्पदशाब्दैः, सव भवतः
अमरकुण्डान् निर्मलगुणान्, गायन् उपचारयन्, चलेभञ्जकैः, पल्लवैः किसलयैः, मृत्पद्मं मृत्वं कुर्वन्, तावक-
दर्शनेन भवद्वीचनेन, विविधैरनेकप्रकारैः, पुष्पप्रवालोत्करैः कुसुमकिसलयसमूहैः, रक्तो लोहितवर्णो वृता-
भुरावाम्, भवतस्तव, अशोकद्रुमः कङ्कोलिह्वः, मूर्तः सदैवः, मधुरेव वा वसन्त्य एष वा, राजसि शोभते ॥४६॥

वृष्टिः पौष्पी वरजिनपते तावकी सातिशुभा
 संद्रष्टुं त्वां गगनसरणेरागता चन्द्रिका किम् ।
 यद्वा भीत्या कुसुमधनुषो हस्तपद्माच्छ्रुता द्वाग्-
 बाणश्रेणी नियतमखिलस्पष्टविज्ञानवार्धे ॥४७॥
 क्वेयं लक्ष्मीरपारा क खलु जिनपते निश्चलं निःस्पृहत्वं
 कासौ सुस्पष्टबोधः सकलपिषयकः केशानुद्धतत्वम् ।
 रे रे सर्वे कुतूह्या वदत निजधियेत्येवमामन्दनादो
 भोः स्वामिन्दुभिस्ते वदति जलधरध्वानपूरानुकारी ॥४८॥

सकलजगदीश्वर विश्ववेदनचतुर सुरधराधरधीर श्रीवीर, भवदीयातीतानागतवर्तमान-
 विज्ञानमसमानं भुवनवयैश्वर्यमहिमानं प्रकटीकुर्वाणम्, अमर्त्यैः स्वप्राभवप्रकाशनाय चक्रीकृत्य
 गगने त्रिधा विन्यस्तमिव क्षीरवाराशिसलिलम्, अत्यच्छस्वभावमपि भव्यौघानुरागमाधानं
 क्षत्रत्रयं विराजते ।

भामण्डले जिनपते तव दर्शनार्थं संप्राप्ततिग्मरुचिमण्डलशङ्क्यमाने ।
 स्वातीतजन्मसरणिं मणिदर्पणाभे संपश्यति प्रविशदं खलु भव्यसङ्घः ॥४९॥
 स्वामिन् जिनेन्दौ त्वयि जन्ममाणे व्यर्थीकृतानामुद्धुराजभासाम् ।
 द्वावेधसा षण्डनियन्त्रितानां राजीव ते राजति चामराणि ॥५०॥

वृष्टिः पौष्पीति—अखिलं कृत्स्नं स्पष्टं विशदं यद्विष्णुं तस्य वार्धः सागरस्तत्सम्बुद्धौ हे अखिलस्पष्ट-
 विज्ञानवार्धे ! हे वरजिनपते हे जिनेन्द्र ! अतिशुभा सिततरा, सा प्रसिद्धा, तावकी भवदीया, पौष्पी कौसुमी,
 वृष्टिर्वर्षणम्, त्वां भवन्तम्, संद्रष्टुमवलोकयितुम्, गगनसरणेराकाशमार्गात्, आगता प्राप्ता, किं चन्द्रिका
 ज्योत्स्ना, यद्वायवा, भीत्या भयेन, कुसुमधनुषः कामस्य, हस्तपद्मात्प्रकमलात्, नियतं निश्चितं यथा स्यात्
 तथा, द्वाक ऋदिति, श्रुता पतिता, बाणश्रेणी शरसन्ततिः । उल्लेखः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥४७॥

क्वेयं लक्ष्मीरिति—हे जिनपते जिनेन्द्र ! इयमेवा, अपारा विपुला, लक्ष्मीः श्रीः, क्व कुत्र, निश्चलं
 स्थिरम्, निःस्पृहत्वं वितृष्णत्वम्, क्व, सकलपिषयको निखिलपदार्थज्ञाता, असी सुस्पष्टबोधो विशदज्ञानम्,
 क्व, ईदृशानुद्धातव्यमिदमप्रगल्भम्, क्व, रे रे सर्वे कुतूह्या मिथ्यामतपक्षपातिनः, निजधिया स्वबुद्ध्या
 वदत कथयत, इत्येवम्, आमन्दनादो गर्भीरशब्दः जलधरध्वानपूरानुकारी मेघगर्जितप्रवाहविडम्बकः ते तव,
 दुन्दुभिरानकः, भो स्वामिन् हे नाथ ! वदति कथयति ॥ ४८ ॥

सकलजगदीश्वरेति—सकलं च तज्जगच्चेति सकलजगद् तस्येश्वरस्तत्सम्बुद्धौ हे सकलजगदीश्वर
 निखिललोकनाथ, विरषेणं सर्वेषां वेदने ज्ञाने चतुरो दक्षस्तत्सम्बुद्धौ हे विश्ववेदनचतुर, सुरधराधर इव
 सुमेरुव धीरस्तत्सम्बुद्धौ हे सुरधराधरधीर, श्रीवीर श्रीवर्धमान, भवदीयातीतानागतवर्तमानविज्ञानं
 भवत्कालत्रितयज्ञानम्, असमानमनुपमम्, भुवनत्रितयैश्वर्यमहिमानं लोकत्रयविभवमाहात्म्यम्, प्रकटीकुर्वाणं
 प्रकटयत्, अमर्त्यैः सुरैः स्वस्व प्राभवं विभुत्वं तस्य प्रकाशनाय प्रकटनाय, चक्रीकृत्य मण्डलीकृत्य, गगने,
 नभसि, त्रिधा त्रिप्रकारेण, विन्यस्तं विनिश्चितम्, क्षीरवाराशिसलिलमिव क्षीरसागरजलमिव, अत्यच्छस्वभाव-
 मपि धवलनिसर्गमपि, भव्यौघानुरागं भव्यप्रचलौहित्यं पद्मे भव्यप्रचलप्रेमाणम्, आधानं कुर्वाणम्, क्षत्र-
 त्रयम् आतपवारणत्रितयम्, विराजते शोभते ।

भामण्डल इति—हे जिनपते हे जिवराज, तव भवतः, दर्शनार्थं विलोकनार्थम्, संप्राप्तः समागतो
 यो तिग्मरुचिः सूर्यस्तस्य मण्डलमिव विन्ममिव कङ्कषमाणं सदिक्कमाणं तस्मिन्, मणिदर्पणाभे रत्नादर्शतुल्ये,
 भामण्डले एतद्भामरातिहार्यं, प्रविशद्भस्मिन्स्वरूपं यथा स्यात्तथा, स्वातीतजन्मसरणिं निजपूर्वभवप्रपञ्चम्,
 खलु निश्चयेन, संपश्यति समवलोकते ॥ ४९ ॥

स्वामिन्निति—हे स्वामिन् हे नाथ, जिनेन्दौ जिवन्मूर्त्यसि, त्वयि भवति, जन्ममाणे वर्धमाने सति,

कुरङ्गैरुगलभीषैः श्रूयमाणा निरन्तरम् । जितपीयूषधारा ते दिव्यभाषा विराजते ॥ ५१ ॥

सन्ततविनमदभरनिकरमकुटतटवदितमुक्तारुचिपुनरुक्तनखचन्द्रिकानन्दितनिखिलजनमय-
नीलोत्पल श्रीवीर, तव पञ्चाननासनम्, उपवनमिव नानापत्रलतान्वितं व्याजृम्भमाणवदनैः
पञ्चवदनैरञ्जितं च, वाराकरनीरमिव सरसमकरम्, हेमाचलशृङ्गमिवात्युन्नतम्, सकलजगदानन्दं
कन्दलयति ।

एवंभूतैरष्टभिः प्रातिहार्यैर्जुष्टः श्रीमन्मां अवाधौ निमग्नम् ।

वीर स्वामिन्नुदरेति क्षितोशो भक्त्याधिक्यादेवदेवं नमाम ॥ ५२ ॥

अनुज्ञां लब्ध्वासावध जिनपतेर्मातुलमुखैः समेता मृपालो गणधरमिहानम्य कुरालः ।

गृहीत्वा निस्सङ्गं जिनपगदितं संयमवरं तपस्तेपे जीवन्धरमुनिवरस्तस्य सचिधे ॥ ५३ ॥

कुरुपरोभितोऽप्येष सुरूप इति विभ्रुतः । मदनोऽपि बभूवाद्य शिवसौख्यकृतादरः ॥ ५४ ॥

आस्तां तावदिदमन्यदद्भुततममालक्ष्यते ।

व्यर्थीकृतानां निष्कर्षाकृतानाम्, अलप्य, वेधसा विधात्रा, प्राग् कटिति, दृष्टेन यथा नियन्त्रिता
निरुद्धास्तासाम्, उदुराजभासां चन्द्रमराचीनाम्, राजीव भ्रैरिख, ते भवतः, चामरालिखितलज्जजनपङ्क्तिः,
राजति शोभते ॥ ५० ॥

कुरङ्गैरिति—उद्वतप्रोवैरुक्तमितकण्ठैः, कुरङ्गैरिणैः, निरन्तरं शरत्, श्रूयमाणा समाकर्ण्यमाना,
जितपीयूषधारा पराभूतसुधाधारा ते भवतः, दिव्यभाषा दिव्यध्वनिः, विराजते विशोभते ॥ ५१ ॥

सन्ततेति—सन्ततं सर्वदा विनमन्तो नमस्कृत्यन्तो येऽभरनिकरा देवसमूहास्तेषां मकुटतटेषु
वदितः क्वचितः या मुक्ता मुक्ताफलानि तासां रुच्या दीप्या पुनरुक्ता या नखचन्द्रिका नखर-
ज्योत्स्ना तथा नन्दितानि प्रसादितानि निखिलजनानां समग्रलोकानां जयमान्येव नीलोत्पलानि यस्य
तत्सबुद्धी, श्रीवीर श्रीवर्द्धमान, तव भवतः, पञ्चाननासनं सिंहासकम्, उपवनमिवोद्यानमिव, नावा-
पत्रकलानिर्विबिधदलवह्वरीभिः शिखरत्वेन विन्यस्ताभिरन्वितं सहितम्, पद्मे वास्तविकदलवह्वरीभि-
रन्वितम्, व्याजृम्भमाणवदनैः विकसन्मुखैः, पञ्चवदनैः सिंहैः, कुत्रिमैः पद्मे वयार्थमृगेन्द्रैः, अञ्जितं च शोभितं
च, वाराकरनीरमिव समुद्रसकिकमिव, सरसा मकरा यस्मिंस्तत्, रसमयमकरसहितम्, हेमाचलशृङ्गमिव
सुमेरुशिखरमिव, अत्युन्नतमसितुङ्गम्, सकलजगदानन्दं निखिलजनप्रमोदम्, कन्दलयति बद्धयति ।

एवंभूतैरिति—हे श्रीमन् हे लक्ष्मीमन्, हे वीर हे वर्द्धमान हे स्वामिन् हे नाथ, एवम्भूतै-
रित्यंभूतैः, अष्टभिरष्टसंख्याकैः प्रातिहार्यैः जुष्टः सेवितः अवाध्, अवाध्मी संसारसागरे, निमग्नं मुक्तितम्,
माम्, उद्वर, निष्कासक, इति, भक्त्याधिक्यादुदुरागातिशयात्, क्षितोशो जीवन्धरः, देवदेवं श्री-
महेश्वीरजिवेन्द्रम्, वनाम नमज्जकार । शालिनीचन्द्रः ॥ ५२ ॥

अनुज्ञामिति—अथानन्तरम्, कुरालो निपुणः, असी मृपालो नृपः, जिनपतेर्जिनेन्द्रस्य, अनुज्ञा-
मादेशम्, लब्ध्वा प्राप्य, मातुलमुखैर्मातृभ्रातृप्रधानैः समेतः सहितः, इह सभायाम्, गणधरं गणेशम्,
आवम्य नमस्कृत्य, जीवन्धरमुनिवरः सन्, निस्सङ्गं निष्पतिग्रहम्, जिनपगदितं जिनेन्द्रोक्तम्, संयम-
वरं भेदसंयमम्, गृहीत्वा समादाय, तस्य गणधरस्य, सचिधे निकटे, तपोज्ज्वलनप्रभृतिकम्, तेषे
तपति स्म । शिखरिणीचन्द्रः ॥ ५३ ॥

कुरुपरोभित इति—कुत्सितं रूपं कुरुपं तेन शोभितोऽपि राक्षितोऽपि सुरूपः सुन्दररूपसहित
इति विरोधः पदे कुरुपु कुरुपशेषपरोभितः समलंकृत इति । एष जीवकः, मदनोऽपि कामोऽपि पदे
कामदेवपदवीधरोऽपि, अश्वेदामीम्, शिवसौख्ये मोक्षसौख्ये कृतो निहित आदरः सम्मानं येन तथामृतो
कथ्य आसीत् । विरोधाभासाङ्कारः ॥ ५४ ॥

आस्तामिति—अस्मा, उद्वर एतत्, आस्तां तावत्, अलप्य नाम, किन्तु इवम्, अन्यत्
इतरत्, अद्भुततममावर्षातिशयकरम्, आकर्षकत्वे दृश्यते ।

संगीतिव्यपदिष्टो यः सुहृन्मिरमिनन्दितः । सोऽयं सुहृज्जनेष्वासीदसंगीति प्रथां गतः ॥ ५५ ॥
देव्यो गन्धर्वदत्ताद्याः सहिताः स्वस्वमातृभिः । समीपे चन्दनार्यावाः संयमं जगृहुः परम् ॥ ५६ ॥

जीवन्धरोऽयं तपसि प्रवीणो यथाक्रमं नष्टचनाष्टकम् ।

रत्नत्रयं पूर्णमवाप धीरो महामुनिर्मोन्यगुणाभिरामः ॥ ५७ ॥

अष्टाभिः स्वगुणैरयं कुरुपतिः पुष्टोऽथ जीवन्धरः

सिद्धः श्रीहरिचन्द्रवाक्यमधुसूनुप्रसूनोद्यैः ।

भक्त्याराधितपादपद्मयुगलो लोकातिशायिप्रभां

निस्तुल्यां निरपायसौख्यलहरीं संप्राप मुक्तिप्रियम् ॥ ५८ ॥

प्रजानां क्षेमाय प्रभवतु महीशः प्रतिदिनं सुवृष्टिः संभूयाद्भजतु शमनं व्याधिनिचयः ।

विधत्तां वाग्देव्या सह परिचयं श्रीरनुदिनं मतं जैनं जीयाद्विलसतु च भक्तिर्जिनपती ॥ ५९ ॥

कुरुकुलपतेः कीर्ती राकेन्दुसुन्दरचन्द्रिका विमलविशदा लोकेष्वाभिनन्दिनी परिवर्धताम् ।

मम च मधुरा वाणी विद्वन्मुखेषु विनृत्यताद्विलसितरसा सालंकारा विराजितमन्मथा ॥ ६० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये मुक्तिलम्भो

नामैकादशो लम्भः ।

संगीतिव्यपदिष्ट इति—सुहृन्मिः सम्बन्धुभिः सुलोचनैर्वा, अभिनन्दितः प्रशंसितः, यो जीवकः, संगी परिग्रहवान्, इति व्यपदिष्टः कथितः, सोऽयम्, सुहृज्जनेषु सम्बन्धुपुरुषेषु सुलोचनेषु वा, असंगी परिग्रहवितः, इति प्रथां प्रसिद्धिम्, गतः प्राप्तः, आसीद् बभूव, समीचीना गीतिः संगीतिस्तथा व्यपदिष्टः व्यपदेशं प्राप्तः । विरोधाभासोऽलंकारः ॥ ५५ ॥

देव्यो गन्धर्वदत्ताद्या इति—स्वस्वमातृभिर्निजजिनजनीभिः, सहिता युक्ताः, गन्धर्वदत्ताद्या गन्धर्वदत्ताप्रभृतयः, देव्यो राश्यः, चन्दनार्यावाः पृथक्कामगणिन्याः, समीपे पार्ष्वे, परमुत्कृष्टम्, संयमं चारित्र्यम्, जगृहुर्गृहीतवत्यः ॥ ५६ ॥

जीवन्धरोऽयमिति—तपसि तपश्चरणे, प्रवीणो निपुणः, यथाक्रमं क्रमेण, नष्टानि धनानि अष्ट कर्माणि यत्स्व व्यपगतनिविडाष्टकम्, धीरो गभीरः, मान्द्यगुणाभिरामो महानीचगुणसुन्दरः, महामुनिर्महावृत्तिः, अवयवैः जीवन्धरः स्वामी, पूर्णं समग्रम्, रत्नत्रयं सगन्धर्शनज्ञानचारित्र्यात्मकम्, अवाप लेभे ॥ ५७ ॥

अष्टाभिरिति—अष्टाष्टककर्मचक्रान्तरम्, अष्टाभिः अष्टसंख्यैः, स्वगुणैः सम्बन्धवादिभिः, पुष्टः पोषं प्राप्तः, श्रीहरिचन्द्रस्य प्रत्यक्षकर्तृत्वमयमेव मधु मकरन्दं तस्य स्यन्दिनो वे प्रसूनोद्यैः कुसुम-समूहास्तैः, सिद्धः प्रथितः, भक्त्यानुरागातिशयेनारपितं सेवितं पादपद्मयुगलं चरणारविन्दयुगं यत्स्व तथाभूतः, अवयवैः, कुरुपतिः जीवन्धरः, लोकातिशायिनी प्रभा वस्यास्ताम्, निस्तुल्यां निरुपमां, निरपाया निर्विनाशा सौख्यलहरीं सुखपरम्परां यस्यां ताम्, मुक्तिप्रियं निर्बुद्धितुल्यम्, संप्राप संलेभे ॥ ५८ ॥

प्रजानामिति—महीशो नृपः, प्रतिदिनं प्रतिवासरम्, प्रजानां लोकानाम्, क्षेमाय कल्याणाय, प्रभवतु समर्थो भवतु, सुवृष्टिः सुवर्षा, संभूयाद् भवतु, व्याधिनिचयो रोगसमूहः, शमनं शान्तिम्, भजतु प्राप्नोतु, श्रीलक्ष्मीः, वाग्देव्या सरस्वत्या, सह साधनम्, अनुदिनं प्रत्यहम्, परिचयं संपर्कम्, विधत्तां करोतु, जैनं जिनस्येद् जैनं जिनप्रणीतम्, मतम्, जीयाद् भजतु, जिनपती जिनेश्वरः, भवितरच अनुरागातिशयः विलसतु शोभताम् ॥ ५९ ॥

कुरुकुलपतेरिति—विमलविशदा निर्मलोऽञ्जला, आनन्दिनी हविर्णी, कुरुकुलपतेर्जीवन्धरस्य, कीर्ति-र्वशः राकेन्दुसुन्दरचन्द्रिका पूर्णचन्द्रवाक्योत्पत्त्या, लोकेषु मुखनेषु, परिवर्धतां वृद्धिं प्राप्नुयाद्, विलसित-रसा सुशोभितशृङ्गादिरसा, सालंकारा रूपकोषमाद्यलंकारसहिता, विराजितमन्मथा विशेषभित्तमद्वा, मम कथेः, वाणी च भारती च, विद्वन्मुखेषु विपश्चिद्वक्त्रेषु, विनृत्यतां नृत्यं करोतु । हरिणीचन्द्रः ॥ ६० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी'व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये

मुक्तिलम्भो नामैकादशो लम्भः ।

जीवन्धर-चम्पूकाव्य

[हिन्दी अनुवाद]

•

प्रथम लम्भ

जिनके दोनों चरण, शोभायमान नखोंकी कान्तिरूपी आकाशगङ्गाके बीच कछुएके समान जान पड़ते हैं, सेवासे नम्रीभूत इन्द्रोंके हीरकमय मुकुटोंकी पङ्क्ति हंसके समान आचरण करती है, दर्शन करनेवाली देवाङ्गनाओंके नेत्रोंके समूह मछलियोंके समूहके समान जान पड़ते हैं और राजाओंकी अञ्जलियाँ कमल-कुडमलोंके समान प्रतिभासित होती हैं, वे आदि जिनेन्द्र तुम सबकी रक्षा करें ॥१॥ जिन्होंने अपने शोभासम्पन्न चरणोंके द्वारा समस्त जगत्को आक्रान्त किया है, (पक्षमें जिसकी शोभायमान किरणें समस्त जगत्में व्याप्त हैं), जो श्रेष्ठ महिमाको करनेवाले हैं (पक्षमें जो अतिशय शीतलताको करनेवाला है), जिन्हें अनन्त सुख और अनन्त ज्ञान प्राप्त हुआ है, (पक्षमें जिससे जीवोंको अपरिमित सुखका बोध होता है), जिनकी कान्ति अथवा श्रद्धा संताप और अज्ञानान्धकारको नष्ट करनेमें प्रसिद्ध है (पक्षमें जिसकी निजकी कान्ति गर्मी और अन्धकार दोनोंको नष्ट करनेमें प्रसिद्ध है), जो सज्जनोंके समूहके अधिपति हैं (पक्षमें जो नक्षत्रोंके समूहका राजा है), जो अनन्त चतुष्टयरूप लक्ष्मीसे सहित है (पक्षमें अनुपम शोभासे सम्पन्न है) और जो दिव्यध्वनिसे सुशोभित होनेवाली समस्त कलाओंके स्वामी हैं (पक्षमें जो आकाशमार्गमें सुशोभित होनेवाली समस्त कलाओंसे प्रिय हैं) ऐसे धीर वीर चन्द्र-प्रभ जिनेन्द्ररूपी चन्द्रमा हमारी बुद्धिरूपी नीलकमलिनीका विकास करें ॥२॥ जो हरीश पूज्य होकर भी अहरीश पूज्य हैं (पक्षमें जो हरि-विष्णु और ईश-रुद्रके द्वारा पूज्य होकर भी दिनके स्वामी सूर्य, उपलक्षणसे ज्योतिषी देवोंके द्वारा पूज्य हैं), सुरेश बन्ध होकर भी असुरेशबन्ध हैं (पक्षमें इन्द्रोंके द्वारा बन्दीय होकर भी भवनवासी देवोंके इन्द्रों द्वारा बन्दीय है), और जो अनङ्गरम्य—शरीरसे सुन्दर न होकर भी शुभाङ्गरम्य—शुभ शरीरसे सुन्दर हैं (पक्षमें—कामदेवके समान सुन्दर होकर भी शुभ शरीर—परमौदारिकशरीरसे सुन्दर हैं) ऐसे श्रीशान्तिनाथ भगवान् तुम सबका भला करें ॥३॥ जो सात हाथ उत्तुङ्ग परमौदारिक शरीरके धारक हैं, मोक्षसुखके करनेवाले हैं, सम्यग्दृष्टि मनुष्य सदा जिनकी स्तुति करते हैं और जो विषयासक्ति रूपी रागसे रहित हैं ऐसे धीवर्धमान स्वामीरूपी अपूर्व कामदेवकी मैं स्तुति करता हूँ। भावार्थ—इस रत्नलोकमें भगवान् वर्धमान स्वामीको अपूर्व कामदेव बतलाया है अर्थात् कामदेवका जैसा रूप काम्य जगत्में प्रसिद्ध है उससे विभिन्नरूप बतलाया है। प्रचलित कामदेव शरीर रहित है परन्तु वर्धमान स्वामी आयत-लम्बे परमौदारिक शरीरके धारक हैं, प्रचलित कामदेव शिव अर्थात् महादेवजीको सुख करनेवाला नहीं है अपितु उनके शत्रुरूपसे प्रसिद्ध है परन्तु वर्धमान स्वामी शिव अर्थात् मोक्षसुखके करनेवाले हैं, प्रचलित कामदेवको सम्यग्दृष्टि जीव अच्छा नहीं समझते पर वर्धमान स्वामीको अच्छा समझते हैं—सदा उनकी स्तुति किया करते हैं और प्रचलित कामदेव अपनी रति नामक स्त्रीके रागसे हीन नहीं हैं, सहित है परन्तु वर्धमान स्वामी रति अर्थात् विषयासक्ति रूप रागसे रहित हैं। इस प्रकार प्रचलित कामदेवसे विभिन्नता रखनेवाले वर्धमान स्वामीरूपी अपूर्व कामदेवकी स्तुति की गई है ॥४॥ जो लोकके ऊर्ध्वभागरूपी एकान्त स्थानमें मुक्तिरूपी स्त्रीके साथ विराजमान हैं, जिन्होंने अष्ट कर्म नष्ट कर दिये हैं और जो अत्यन्त विशुद्धताको प्राप्त हैं उन सिद्ध भगवान्का मैं हृदयमें चिन्तन करता हूँ ॥५॥ मैं सम्यग्दर्शन सम्बन्धान और सम्यक्चारित्र्यरूपी उस श्रेष्ठ रतिव्रतकी आराधना करता हूँ जो कि भव्यजीवों का मुख्य आभूषण है, मुक्तिरूपी कान्ताको सन्तुष्ट करनेवाला है, और अज्ञानान्धकारके समूहको नष्ट करनेवाला है ॥६॥ जो कर्मोंको नष्ट करनेके लिए छुरी है, संसाररूपी समुद्रसे पार करनेके लिए जहाज है, जिसने अपने केशपाशसे मेघोंकी माला जीत ली है, और जो जिनेन्द्र भगवान्के

मुखरूपी कमलमें देदीप्यमान रहती है वह जिनबाणी—सरस्वती देवी जयवन्त रहे ॥७॥ जो निरतिचार सम्यक्चारित्र रूपी मणियोंसे सहित है (पक्षमें छिद्र रहित गोलाकार उत्तम मणियोंसे युक्त है) और दया दाक्षिण्य आदि अनन्त गुणोंसे गुम्फित है (पक्षमें अनेक धागोंसे गुंथी हुई है) उस पूर्वाचार्योंकी परम्पराको मैं एक अपूर्व माला मानता हूँ ॥८॥ गद्यावली और पद्यपरम्परा ये दोनों पृथक् पृथक् भी बहुत भारी आनन्द उत्पन्न करती हैं फिर जहाँ दोनों मिल जाती हैं वहाँकी तो बात ही निराली हो जाती है वहाँ वे दोनों शैशव और जवानीके बीच बिचरनेवाली कान्ताके समान बहुत अधिक हर्ष उत्पन्न करने लगती हैं ॥९॥ सुधर्माचार्य गणधरने जो कथा महाराज श्रेणिकके लिए कही थी उसी कथाको कहनेका हम प्रयत्न करते हैं ॥१०॥ महाकवि हरिचन्द्र कहते हैं कि मेरी वाणी चिरकाल बाद कृतकृत्य हो सकी क्योंकि उसने भाव जिनेन्द्र श्रीजीवन्धर स्वामीको स्वयं ही वरण किया है—उन्हें अपना प्रतिपाद्य विषय बनाया है ॥११॥ यद्यपि मेरी वाणी अत्यन्त मलिन है तथापि वह पापको नष्ट करनेवाले जीवन्धर स्वामीके चरित्रको पाकर निश्चित ही धीर वीर मनुष्योंको उस तरह सन्तुष्ट करेगी जिस तरहकी काले काजलकी कान्ति किसी बिम्बोष्ठी स्त्रीके नयनकमलकी संगति पाकर सन्तुष्ट करने लगती है ॥१२॥

अथानन्तर इस मध्य लोकमें वह जम्बूद्वीप है जो कि लवणसमुद्रकी चञ्चल तरङ्गों रूपी हस्त-कमलोंके द्वारा फेंके हुए मोतियों और मूंगाओंकी पंक्तिमें सुशोभित तटोंसे अलंकृत है, समस्त द्वीपोंके मध्यमें स्थित रहने पर भी जो अपनी शोभाकी बहुलतासे ऐसा जान पड़ता है मानो उन सब द्वीपोंके ऊपर ही विद्यमान है, आकाशतलको चुम्बित करनेवाले जम्बू वृक्षके बहाने जो ऐसा जान पड़ता है मानो सस्तक ऊपर उठा कर अपनी महिमाके द्वारा तिरस्कृत हुए स्वर्गलोकको प्रत्येक क्षण देख ही रहा है, अपार संसार रूपी अन्धकारसे अन्धे हुए जीवलोकको चारो पुरुषार्थोंका प्रकाश देनेके लिए ही मानो जो दो सूर्य और दो चन्द्रमाओंके व्याजसे चार दीपक धारण कर रहा है, जो पृथिवी रूपी महिलाके मूर्तिधारी सौन्दर्यके समान जान पड़ता है। लक्ष्मीरूपी नर्तकीके नृत्यकी रङ्गभूमि-सा प्रतिभासित होता है, स्वर्गलोकके प्रतिबिम्बके समान शोभा देता है और जो समस्त देवोंके नेत्र रूपी मञ्जलियोंके आधार-रूप सा विदित होता है। ऐसे जम्बूद्वीपमें एक हेमाङ्गद नामका अनुपम देश है। वह देश भरत क्षेत्रके आभूषण समान जान पड़ता है। उस देशमें कमलबनोंकी मकरन्दमें लुभाये हुए भ्रमरोंके समूह इधर-उधर मँडराते रहते हैं उनसे ऐसा जान पड़ता है मानो वह देश समस्त मनुष्योंके नेत्रोंको बाँधनेके लिए लोहेकी सांकल ही धारण कर रहा हो। वह देश पक जाने के कारण पीली पीली दिखने वाली धानकी बालोंके समूहसे पीला पीला हो रहा है और उससे ऐसा जान पड़ता है मानो पक्षियोंके समूह आकर खेती नष्ट न कर दें इस भयसे किसानोंने एक पीला कपड़ा ही खेतों पर ढाँक रक्खा है। वह देश जहाँ तहाँ लगाई हुई धान्यकी उन गगन-चुम्बी राशियोंमें सुशोभित है जो कि अपनी ऊँचाईके कारण ऐसी जान पड़ती है कि इस भूमिने जबसे हमारा बीज बोया गया तभीसे हम लोगोंको भारी संताप पहुँचाया है इस वरके कारण ही मानो उसका मार्ग रोकनेके लिए ऊपर बढ़ी जा रही है अथवा ऐसी जान पड़ती है मानो उस देशका सौन्दर्य देखनेके लिए कुलाबल ही आ पहुँचे हों। अथवा ऐसी प्रतिभासित होती है कि उद्याचल और अस्ताचलके बीचमें निरन्तर गमन करनेसे थके हुए सूर्यके विश्राम के लिए विधाताने विश्राम गिरि ही बना दिखे हैं। वह देश वाय-वर्गीयोंके उन अनेक वृक्षोंके समूहसे सुशोभित है जो कि बहुत दूर तक बढ़े हुए शाखा-समूहमें सुशोभित नई कोपलोंके बहाने हाथ उठाकर अनेक प्रकारके पक्षियोंकी बोलीके द्वारा ऐसे जान पड़ते हैं मानो जीतने के लिए कल्पवृक्षोंकी ही बुला रहे हों। वे वृक्षोंके समूह नेत्रमण्डल तक आ पहुँचे थे और

उससे ऐसे जान पड़ते थे मानो जन्मसे ही लेकर जल सींचना आदि उपकारोंके द्वारा अपना भरण-पोषण करने वाले मेघोंके लिए फल फूल आदिकी भेंट समर्पण करनेके लिए ही वहाँ तक जा पहुँचे हों । वह देश उन अनेक नदियोंमें भी घिरा हुआ है जो ठीक युवती स्त्रियोंके समान जान पड़ती हैं क्योंकि जिस प्रकार युवती स्त्रियाँ नेत्रोंसे सहित होती हैं उसी प्रकार वे नदियाँ भी विकसित नील कमल रूपी नेत्रोंसे सहित हैं, जिसप्रकार युवती स्त्रियाँ मुखोंसे समुद्रासित होती हैं उसीप्रकार वे नदियाँ भी कमलोंसे समुद्रासित हैं । जिसप्रकार युवती स्त्रियाँ काले काले केशोंसे सहित होती हैं उसी प्रकार वे नदियाँ भी काले-काले भ्रमरोंसे सहित हैं, जिसप्रकार युवती स्त्रियाँ प्रसन्न कामदेवकी भकरीसे सुशोभित सुन्दर चक्रवाक पक्षीके आकार वाले गोल-पयोधरों—स्तनोंको धारण करती हैं उसीप्रकार वे नदियाँ भी ऐसे पथ अर्थात् जलको धारण करती हैं जो कि अठखेलियाँ करनेवाली मछलियोंसे चिह्नित हैं, मगरमच्छोंसे सुशोभित और अतिशय शोभायमान चक्रवाक पक्षियोंसे सहित हैं ।

उस हेमाङ्गद देशमें राजपुरी नामकी जगत् प्रसिद्ध नगरी है । उस नगरीके कोटमें लगे हुए नील मणियोंकी किरणें सूर्यका मार्ग रोक लेती हैं जिससे सूर्य यह समझकर विवश हो जाता है कि मुझे राहुने घेर लिया है और इस भ्रान्तिके कारण ही वह हजार चरणों (पक्षमें किरणों) से सहित होने पर भी वहाँके कोटको नहीं लाँघ सकता है ॥१३॥ वह नगरी अपने मेघस्पर्शी महलोंकी ध्वजाओंके दम्त्रोंसे सूर्यके घोड़ोंकी थकान दूर करती रहती है तथा बिजलीके समान चमकीली शरीरलताकी धारक स्त्रियोंसे सुशोभित रहती है । उसके मणिमय महलोंकी फैली हुई कान्तिकी परम्परासे स्वर्गलोकमें चँदोवा-सा तन जाता है और नील पत्थरके कोटसे निकलती हुई कान्ति वहाँ हरे-भरे वन्दनमालाके समान जान पड़ती है ॥१४॥ उस नगरीके हरे-भरे मणियोंसे बने हुए मकानोंकी कान्तिसे व्याप्त होकर जब मेघोंके समूह हरे-भरे दिखने लगते हैं तब सूर्यके रथके घोड़े उन मेघोंको दूबा और पानी समझकर उनकी ओर झपटते हैं और चूँकि सूर्य घोड़ोंकी इस प्रवृत्तिको सहनेमें असमर्थ हैं इसलिए ही क्या उसने उत्तरायण और दक्षिणायणके भेदसे अपने दो मार्ग बना लिये हैं ॥१५॥ उस नगरीकी सुन्दरी स्त्रियोंके मुखरूपी चन्द्रमासे पिघले हुए चन्द्रकान्तमणि निर्मित महलोंसे जो पानी मरता है उसे पीनेकी इच्छासे चन्द्रमाका मृग बड़े वेगसे आया परन्तु उ्योंही उसने महलोंकी शिखरपर बने हुए सिंह देखे त्योंही भयभीत हो बड़े वेगसे बाहर निकल गया ॥१६॥ उस नगरीके अतिशय श्रेष्ठ राजमहलोंकी देहलियोंमें जो गारुत्मन मणि लगे हुए हैं उनसे मृगोंके समूह पहले कई बार छकाये जा चुके हैं इसलिए अब वे कोमल तृणोंको देखकर झूते भी नहीं हैं परन्तु जब वे ही तृण स्त्रियोंकी मन्द मुसकानसे सफेद हो जाते हैं तब चर लेते हैं ॥१७॥ उस नगरीके ऊँचे-ऊँचे महलोंकी छतोंपर बैठनेवाली स्त्रियोंके नेत्ररूपी नील कमलोंकी काली कान्ति ऐसी जान पड़ती है मानो अपनी सखी गङ्गानदीको देखनेके लिए यमुना ही बड़ी शीघ्रतासे स्वर्गकी ओर बढ़ी जा रही हो ॥१८॥ उस नगरीके मकानोंकी छतोंपर देवाङ्गनाओंके प्रतिबिम्ब पड़ रहे थे और वहीं पर तरुणजनोंकी निजकी स्त्रियाँ बैठी हुई थीं । यद्यपि दोनोंका रूप-रङ्ग एक-सा था तो भी तरुणजन नेत्रोंकी टिपकारकी कुशलतासे उन दोनोंको अलग-अलग जान लेते हैं । इसी प्रकार वहाँके नील-मणियोंसे बने महलोंके अग्रभागमें स्थित किन्हीं सुन्दरियोंके मुखचन्द्रको तथा पास हीमें विचरनेवाले चन्द्रमाके विम्बकी देखकर राहु आकाशाङ्गणमें संशयको प्राप्त हुआ था ॥१९॥ उस नगरीके बड़े-बड़े महलोंको देखकर ही मानो देवेन्द्र, शीघ्र ही टिमकार रहित हो गया है, कमलोंसे सुशोभित परिल्लाको देखकर ही मानो गङ्गानदी बिषाद-खेद (पक्षमें शिव) को प्राप्त हुई है, वहाँके जिन-मन्दिरोंको देखता हुआ सुमेरु पर्वत अपने दृक्तीय शब्द धारण कर रहा है (पक्ष में) सुवर्णमय सुन्दर शरीर धारण करता है और देवीकी नगरी अमरावती भी उस नगरीको देखकर तथा

शोकसे आकुल हो बलके साथ द्वेष करनेवाले (पक्षमें बल नामक दैत्यको नष्ट करनेवाले) इन्द्रकी स्वीकृत कर चुकी है ॥२०॥ जिसकी महिमा अति प्रशंसनीय थी, जिसकी प्रवृत्ति अत्यन्त आवरणाय थी, जिसके पैर रखनेका पीठ राजाओंके मुकुटोंमें लगे हुए मणियोंसे सदा अनुरक्षित रहा करता था तथा जिसकी उज्ज्वल कीर्ति शत्रुओंके साथ-साथ दिशाओंके अन्त तक जा पहुँची थी ऐसा सत्यन्धर राजा उस राजपुरी नगरीका शासन करता था ॥२१॥

वह राजा इन्द्रके समान था क्योंकि जिसप्रकार इन्द्र समस्त सुमनोगण अर्थात् देवोंके समूहको आनन्दित करता है उसीप्रकार वह राजा भी समस्त सुमनोगण अर्थात् विद्वानोंके समूहको आनन्दित करता था । अथवा यमराजके समान था क्योंकि जिसप्रकार यमराज महिषी-समधिष्ठित अर्थात् भैंससे सहित होता है उसीप्रकार वह राजा भी महिषी-समधिष्ठित अर्थात् पट्टरानीसे सहित था । अथवा वरुणके समान था, क्योंकि जिसप्रकार वरुण आशान्तरक्षण अर्थात् पश्चिम दिशाके अन्त तककी रक्षा करने वाला है उसी प्रकार वह राजा भी आशान्तरक्षण अर्थात् दिशाओं के अन्ततक की रक्षा करने वाला था । अथवा पवनके समान था, क्योंकि जिसप्रकार पवन पद्मामोदरुचिर अर्थात् कमलोंकी सुगन्धिसे मनोहर होता है उसीप्रकार वह राजा भी पद्मामोदरुचिर अर्थात् लक्ष्मीके हर्षसे मनोहर था । अथवा महादेवके समान था, क्योंकि जिसप्रकार महादेव महासेनानुयात अर्थात् कार्तिकेय नामक पुत्रसे अनुगत रहते हैं उसीप्रकार वह राजा भी महासेनानुयात अर्थात् बड़ी भारी सेनासे अनुगत था । अथवा नारायणके समान था क्योंकि जिसप्रकार नारायण बराहवपुष्कलोद्बोद्धतधरणीबलय अर्थात् सूकरके शरीरसे पृथिवी मण्डलका उद्धार करने वाले थे उसीप्रकार वह राजा भी बराहवपुष्कलोद्बोद्धतधरणीबलय अर्थात् उत्कृष्ट युद्धके पुष्कल—परिपूर्ण अभ्युदयसे पृथिवी मण्डलका उद्धार करने वाला था । अथवा ब्रह्माके समान था, क्योंकि जिस प्रकार ब्रह्मा, सकलसारस्वतामरसभानुभूति अर्थात् समस्त सारस्वत देवोंकी सभाकी अनुभूतिसे सम्पन्न थे उसी प्रकार वह राजा भी समस्त श्रेष्ठ विद्वानोंकी सभाकी अनुभूतिसे सम्पन्न था । वह राजा भद्र गुण होकर भी अनाग था अर्थात् भद्र जातिका होकर भी हाथी नहीं था (परिहार पक्षमें कल्याणकारी गुणोंका धारक होकर भी अपराधोंसे रहित था) विबुधपति—देवोंका स्वामी-इन्द्र होकर भी कुलीन था—पृथिवीपर स्थित रहता था (परिहार पक्षमें विद्वानोंका पति होकर भी श्रेष्ठ कुलमें उत्पन्न हुआ था) । सुवर्णधर—सुमेरु होकर भी अनादित्याग था—सूर्यके आगमनसे रहित था (परिहार पक्षमें—सुवर्ण अथवा सुवर्णका धारक होकर अनादि त्यागसे सहित था अथवा अनुपम त्यागसे सहित था । वद्यपि उसके वचन सरस अर्थके पोषक थे तथापि वह रसार्थ पोषक वचन नहीं था (परिहार-पक्षमें—नर समूहको पुष्ट करनेवाले वचनोंसे सहित था आगमाल्याभित—अर्थात् आगमकी आली-समूहसे सहित होकर भी नागमाल्याभित था अर्थात् आगमकी आलीसे सहित नहीं था (परिहार पक्ष में हाथियोंकी मालाओं-समूहोंके सहित था) ।

उस राजाकी कीर्ति दिशा रूपी अङ्गनाओंके स्तन-तटपर लगे हुए चन्दनके समान जान पड़ती थी जो उसकी लाल-लाल तेजोलक्ष्मी दिशारूपी अङ्गनाओंके स्तनतटपर केशरके द्वारा बनाये हुए अलङ्कारकी शङ्का करती थी । उस राजाकी कीर्ति बड़े-बड़े राजाओंके मुकुटों पर आभूषणस्वरूप मालाके समान सुशोभित होती थी और उसकी एकवारकी सेवा साक्षक-जनों के लिए कल्पवृक्षोंके समूहके समान आचरण करती थी अर्थात् कल्पवृक्षोंके समान उनके मनोरथ पूर्ण कर देती थी ॥ २२ ॥

जब राजा सत्यन्धर पृथिवीमण्डलका शासन करता था तब मद्से उत्पन्न मलिनता आदिका सम्बन्ध मदीन्मत्त हाथियोंमें ही था अर्थात् वे ही मद्जलसे मलिन थे, अन्य मनुष्यों में मद् अर्थात् अहंकारसे उत्पन्न होने वाली मलिनता नहीं थी । परान अर्थात् राज कुलोंके

समूहमें ही थी अन्यत्र पराग अर्थात् बहुत भारी अपराध नहीं था । नीचसेवना अर्थात् ढालू जमीनकी सेवा नदियोंमें ही थी । अन्य मनुष्योंमें नीचजनोंकी सेवा नहीं थी । आर्तवत्त्व अर्थात् तद् तद् ऋतुओंके परिणमनसे सहित होना फलोंसे लड़ी हुई वनकी पंक्तियोंमें ही था वहाँके मनुष्योंमें आर्तवत्त्व अर्थात् दुःखसे सहितपना नहीं था । करपीडन अर्थात् हाथके द्वारा मर्दित होना स्त्रियोंके स्तन-कलशोंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें करपीडन अर्थात् भारी टेक्सके कारण कष्ट नहीं था । विविधार्थचिन्ता अर्थात् अनेक पदार्थोंका विचार व्याख्यानकी कलाओंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें विविध पदार्थोंकी चिन्ता-फिक्र-नहीं थी सबके लिये सब पदार्थ सुलभ थे । नास्तिवाद अर्थात् 'नहीं है' ऐसा कथन स्त्रियोंकी कमरमें ही होता था, अन्य मनुष्योंमें नास्ति-वाद नहीं था—सब आस्तिक थे । गुणभङ्ग अर्थात् धनुषकी डोरीका भङ्ग युद्धोंमें ही होता था, अन्य मनुष्योंमें गुणभङ्ग अर्थात् दया, दाक्षिण्य आदि गुणोंका भङ्ग-विनाश नहीं होता था । खलसङ्ग अर्थात् खलिहानोंका संसर्ग धानोंके समूहमें ही था—धानके समूह ही चावल निकालनेके लिए खलिहानोंमें इकट्ठे किये जाते थे, वहाँ अन्य मनुष्योंमें खलसंग अर्थात् दुर्जनानोंकी संगति नहीं थी । अपाङ्गता अर्थात् कटाक्षोंका चलना मृगनयनी स्त्रियोंके नेत्रोंकी चञ्चल चाल में ही था, अन्य मनुष्योंमें अपाङ्गता अर्थात् विकलाङ्गता नहीं थी—सब सम्पूर्ण अङ्गोंके धारक थे । मलिनमुखता अर्थात् अग्रभागका काला होना स्त्रियोंके स्तन रूप कुङ्कुमलोंमें ही था, अन्य मनुष्यों में मलिनमुखता अर्थात् कुण्ठमुखता—नीचता नहीं थी । आगमकुटिलता अर्थात् टेढ़ी चाल साँपों में ही थी, अन्य मनुष्योंमें आगमकुटिलता अर्थात् शास्त्रके विषयमें कुटिल मनोवृत्ति नहीं थी । अजिनानुराग अर्थात् मृगचर्मका स्नेह महादेवमें ही था, अन्य मनुष्योंमें जिनेन्द्रसे इतर देवोंमें स्नेह नहीं था । सोपसर्गता अर्थात् प्र परा आदि उपसर्गोंसे सहित होना भू आदि धातुओंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें सोपसर्गता अर्थात् आपत्तियोंसे सहित होना नहीं था । दरिद्रभाव अर्थात् कुरापना स्त्रियोंके उदरमें ही था अन्य मनुष्योंमें दरिद्रभाव अर्थात् निर्धनता नहीं थी । द्विजिह्वा अर्थात् दो जिह्वाओं का होना साँपोंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें द्विजिह्वा अर्थात् चुगलखोरी नहीं थी । पलाशिता अर्थात् पत्तोंका सद्भाव वनके वृक्षोंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें पलाशिता अर्थात् मांसका भोजन नहीं था । अधरराग अर्थात् ओठोंकी ललाई स्त्रियोंके मुख-कमलोंमें ही थी, अन्य मनुष्योंमें अधरराग अर्थात् नीच जनोंके साथ स्नेह नहीं था । तीक्ष्णता अर्थात् शीघ्रतासे किसी बातको समझ सकना विद्वानोंकी बुद्धियोंमें ही था । अन्य मनुष्योंमें तीक्ष्णता अर्थात् क्रूरता नहीं थी । कठिनता अर्थात् कड़ापन स्त्रियोंके स्तनोंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें कठिनता अर्थात् निर्दयता नहीं थी । नीचता अर्थात् गहराई नाभिके गर्तोंमें ही थी, अन्य मनुष्योंमें नीचता अर्थात् लुद्रता नहीं थी । विरोध अर्थात् पक्षियोंका रोका जाना पिंजरांमें ही था, अन्य मनुष्योंमें विरोध अर्थात् वैर नहीं था । अपवादिता अर्थात् पकार वकार आदि ओष्ठस्थानीय अक्षरोंका अभाव निरोष्ठ्य काव्योंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें अपवादिता अर्थात् निन्दा करनेकी आदत नहीं थी । घनयोगभङ्ग अर्थात् मेधोंके संसर्गका अभाव वर्षाऋतुकी समाप्तिमें ही था, अन्य मनुष्योंमें घनयोगभङ्ग अर्थात् गाढ़ संसर्गका अभाव नहीं था—सभीके सभीके साथ गाढ़ सम्बन्ध थे । कलिकोपचार अर्थात् फूलोंकी कलियोंका उपचार कामजन्म संतापमें ही होता था, अन्य मनुष्योंमें कलह और क्रोधका संचार नहीं होता था । कलहंसकुल अर्थात् कलहंस पक्षियोंका समुदाय क्रीड़ा-सरोवरोंमें ही था अन्य मनुष्योंमें कलहका सद्भाव नहीं था ।

राजा सत्यन्धरका मुख चन्द्रमाके समान कान्तिवाला था (पक्षमें चन्द्रग्रह भगवान् था), उसकी दोनों भुजाएँ अजित थी—किसीके द्वारा जीती नहीं जा सकी थी (पक्षमें अजितनाथ तीर्थंकर थी), उसका शरीर सुपार्व था—अच्छी पसलियोंसे युक्त था (पक्षमें सुपार्वनाथ तीर्थंकर था), उसका कार्य स्वाधीन धर्म था—धर्मालु था (पक्षमें धर्मनाथ भगवान् से सहित था)।

उसके हृदयमें श्रेष्ठ, शान्त तथा उत्तम व्रतोंसे सम्पन्न चरित्र विद्यमान था (पक्षमें भगवान् आदि-नाथ, शीतलनाथ और मुनिसुव्रतनाथ विद्यमान थे), उसका राज्य लक्ष्मीसे वर्धमान था-निरन्तर बढ़ता रहता था (पक्षमें अन्तिम तीर्थकर था), उसका कुल अत्यन्त विमल-निर्दोष था (पक्षमें विमलनाथ तीर्थकर था) और उसकी कीर्तिका समूह अनन्त-अन्तरहित था (पक्षमें अनन्तनाथ तीर्थकर था)। इस प्रकार समस्त विद्याओंके विनोदसे भरा हुआ वह राजा तीर्थकरोंका प्रत्यक्ष करानेवालेके समान सदा जयवन्त रहता था ॥२३॥ जिसमें अनेक शत्रु डूब रहे हैं-कट कट कर मर रहे हैं ऐसे उस राजाके कर-किसलयमें धारण की हुई तलवारके जलसे जो छींटोंके समूह उछड़े थे उन्हें लोग ताराओंका समूह कहते हैं यह निश्चय है अर्थात् वे जलके ही छींटे हैं ताराओं के समूह नहीं हैं। यदि ऐसा नहीं होता तो उनमें मकर, मीन और कर्क नामक जलजन्तु (पक्षमें इन नामोंवाली राशियाँ) कौन होते ? ॥२४॥

जब कभी उस राजाकी भौंह क्रोधसे टेढ़ी होती है तो शत्रु राजा अपनेको शरणहीन समझकर वनकी ओर भागते हैं। वहाँ वृक्षोंकी पङ्क्ति, वायुके आघातसे हिलनेवाले शाखारूप हाथोंसे तथा पक्षियोंकी बोलिरूप शब्दोंके द्वारा यह कहकर मना करती है कि यहाँ राजाके विरोधी लोगोंको प्रवेश नहीं करना चाहिए। जब विरोधी राजा वृक्षावलीको उल्लंघनकर आगे बढ़ने लगते हैं तब वह वृक्षावली राजाके अपराधके भयसे ही मानो आँधीसे काँपने लगती है और बड़े-बड़े काँटोंके द्वारा उन विरोधी राजाओंके बाल पकड़कर खींचती है ऐसी जान पड़ती है। जिनके शरीर वनधीथी रूपी मेघमालामें बिजलीके समान सुशोभित हो रहे थे ऐसी उस राजाके शत्रुओंकी स्त्रियाँ जब वनमें इधर-उधर भटकती रहती थीं तब उनके मुखोंकी कमल समझकर हंसावली उसपर दूट पड़ती थी। जब वे उस हंसावलीको अपने हाथकी लाल-लाल अङ्गुलियोंसे दूर हटानेका प्रयत्न करती थीं तब उनके हाथोंको पल्लव समझकर तोताओंके बच्चे खींचने लगते थे। जब वे दुःखी होकर हा हा शब्द काती हुई चिल्लाने लगती थीं तब उन्हें कोयल समझकर कौए उनके मस्तकपर चोंचकी टक्कर लगाने लगते थे। इस क्रियासे उनके शिरकी वेणी खुलकर फैल जाती थी तो उसे सर्प समझकर भयूर खींचने लगते थे। जब हताश हो लम्बी सांस भरने लगती थीं तो उसकी सुगन्धिमें लुभाये हुए मूर्ख भौंरे मदान्ध हो उनकी ओर झपट पड़ते थे और सामने नाकरूपी चम्पाको देखकर भी पीछे नहीं हटते थे। अत्यन्त स्थूल नितम्ब और भारी स्तनोंके भारसे उनके शरीर नीचेकी ओर झुक रहे थे, वे चाहती थीं कि विधाताने हम लोगोंके स्तनोंमें जो कठोरता दी है, काश, वह चरण-कमलोंमें कर देते तो अच्छा होता। इस प्रकार जब वे भागनेका प्रयत्न करती थीं तब उनके चरणयुगलके नखोंकी कान्तिको चाँदनी समझकर चकोर पत्नी आड़े आ जाते थे और मिलकर उनके मार्गको रोक लेते थे। तदनन्तर जब वे पृथिवी पर गिरकर लोटने लगती थीं तब उनके सुवर्णके समान पीले-पीले स्तनोंके युगलको पके हुए तालफल समझकर वानर खींचने लगते थे। इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि राजाके विरोधी लोगोंको वन भी शरण नहीं देता था। इसके सिवाय एक बात और थी वह यह कि—

चारों दिशाओंमें जो समुद्र थे वे सत्यन्धर राजाके प्रतापरूपी सूर्यके द्वारा ज्वालाभरमें सुखा दिये गये थे। तदनन्तर शत्रु राजाओंकी स्त्रियोंके आँसुओंके प्रवाहसे इतने भर गये थे कि तटको उल्लंघन कर बहने लगे ॥२५॥

राजा सत्यन्धरके शत्रुओंकी स्त्रियाँ जब कभी वनके बीचमें बैठी होती थीं तब वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो वनको मोहित करनेके लिए उत्पन्न हुई मालतीकी लताएँ ही हैं। उसी समय अपने पिछले संस्कारोंके कारण उनके बच्चे दृढ़ पकड़ जाते थे कि हमारा खेलनेका राजईस लाओ। बच्चोंकी दृढ़ और विवशताके कारण उनकी आँसुओंसे आँसुओंका प्रवाह निकल पड़ता था।

और स्तनोंके ऊपर इकट्ठा होकर सरोवरके समान जान पड़ने लगता था। उस आँसुओंके सरोवरमें उनके मुख तथा नेत्रोंके प्रतिबिम्ब पड़ते थे जो कि ठीक कमल और मङ्गलियोंके समान जान पड़ते थे। उसी आँसुओंके सरोवरमें चन्द्रमाका भी प्रतिबिम्ब पड़ रहा था उसे दिखाकर वे अपने बच्चोंसे कहती थीं कि यह है तेरा इंस। और विरहाग्निमें जिसका शरीर झुलस रहा है ऐसी मेरे लिए भी यह इंस है—सूर्य है। इस प्रकार जिस किसी तरह वे अपने बच्चोंको शान्त कर पाती थीं। जब कभी उनके बच्चे यह कह कर रोने लगते थे कि हमारे खेलनेका मयूर दिखाओ उस समय वे बहुत दुखी होती थीं और किसी मयूरीके आगे नृत्य करते हुए मयूरको दिखाकर गद्गद वाणीसे कहने लगती थीं कि यह है तेरा मयूर। अरे तेरा ही नहीं मेरा भी यह शिखी—मयूर (पक्षमें अग्नि) है।

उस राजा सत्यन्धरकी विजया नामसे प्रसिद्ध रानी थी जो कि कान्तिकी अधिष्ठात्री देवी थी और सौन्दर्यरूपी सागरकी मानो बेला ही थी ॥२६॥ जिस प्रकार विजली मेघको, नूतन मञ्जरी आमके वृक्षको, पुष्पोंकी सम्पत्ति चैत्र मासको, चाँदनी चन्द्रमाको और निर्मल प्रभा सूर्यको विभूषित करती है उसी प्रकार वह दीर्घलोचना राजा सत्यन्धरको सुशोभित करती थी ॥२७॥ रानी विजयाके चरणयुगल, कण्ठ और मुख क्रमसे कमल, शङ्ख और चन्द्रमाकी समानता धारण करते थे। कान्ति, हस्तयुगल और नेत्र क्रमसे लक्ष्मी, विधि और कमलसे भी अधिक उल्लासताको धारण करते थे। चौटी मन्दगति और स्तन क्रमसे उत्तम सर्प, हाथी और निकटवर्ती पर्वतकी समानता धारण करते थे। इस प्रकार कहना पड़ता है कि उस सुलोचनाके शरीरकी सुन्दरता शब्दोंसे बहुत दूर थी अर्थात् शब्दोंके द्वारा उसकी शारीरिक सुन्दरताका वर्णन नहीं हो सकता था ॥२८॥ यद्यपि कामदेव शरीरहीन है तथापि उसे जागृत करनेके लिए सज्जीवन औषधियोंके समान बहुत-सी स्त्रियाँ उसके अन्तःपुरमें थीं तो भी एक विजया ही राजाके लिए प्राणोंके समान प्रिय थी ॥२९॥ शृंगाररूपी सागरकी तरङ्गावलीके समान उस देवीको सुखसे रमण कराता हुआ राजा सत्यन्धर सदा आनन्दके सागरमें निमग्न रहता था और इन्द्रकी पदवीको तृणके समान तुच्छ समझता था ॥३०॥

यद्यपि राजा सत्यन्धर समस्त राजाओंके शिरोमणि थे, विद्वानोंकी सभाके अग्रगण्य थे, राजनीतिज्ञोंके स्वामी थे, भले-बुरे तत्त्वकी वास्तविकताके जाननेवालोंमें सर्वश्रेष्ठ थे और समस्त योग्य आचरणोंके उदाहरण थे तथापि किसी एक समय कामसे परतन्त्रित चित्त होनेके कारण वे कृत्य और अकृत्यका विवेक खो बैठे। फलस्वरूप कर्मरूपी सारथिसे प्रेरित होकर ही मानो उन्होंने सज्जनरूपी वनको जलानेके लिए अङ्गारके समान काष्ठाङ्गारके लिए अपनी पृथिवी देनी चाही। तदनन्तर जिन्हें इस बातका पता चला जो मानो शरीरधारी राजकीय तन्त्र और मन्त्र ही थे, प्रजाके भाग्यके पर्याय थे, कुलकी प्रतिष्ठाके प्रकार थे, क्षमा और अनुरागके पर्याय थे, और शास्त्ररूपी समुद्रके पारदर्शी थे ऐसे मुख्य मन्त्री लोग परस्परमें स्वयं सलाहकर तथा राजाके सम्मुख आकर उचित निवेदन करने लगे।

हे देव ! आप प्रसिद्ध नीतिरूपी समुद्रको बढ़ानेके लिए चन्द्रमाके समान हैं अतः आपके समक्ष हम लोगोंका कुछ भी निवेदन करना ठीक उसी तरह संगत नहीं है जिस तरह कि संसार-प्रसिद्ध सुगन्धितको धारण करनेवाली कस्तूरीका मालतीके फूलसे सुगन्धित करना संगत नहीं है ॥३१॥ तथापि अपनी जिज्ञाकी खाज दूर करनेके लिए हम लोगोंने एक विज्ञप्ति-प्रार्थनाकी रचना की है सो वह विज्ञप्ति, इस समय सुननेके लिए आपकी प्रतीक्षा कर रही है ॥३२॥

हे देव ! जिस प्रकार नन्दनवनमें सुशोभित होनेवाली हरिचन्दनकी लता दूसरे वनमें ले जानेके योग्य नहीं है, आश्रनवनमें लगी हुई मालतीकी लता जिस प्रकार थूवरके वनमें ले जानेके योग्य नहीं है, कमलवनमें रहनेवाली लक्ष्मी जिस प्रकार आँके वनमें ले जानेके योग्य नहीं है,

कमलोंसे भरते हुए मकरन्दसे प्रसुवित भ्रमरोंकी पङ्क्ति जिस प्रकार गोखरूके वनमें ले जाने योग्य नहीं है और सज्जनोंके समूहके द्वारा सीखी हुई विद्या जिस प्रकार मिथ्या दृष्टि लोगोंके पास ले जानेके योग्य नहीं है उसी प्रकार आपकी भुजारूपी अर्गलासे लालित पृथिवीरूपी स्त्री अन्य भुजाओंपर आरोपण करनेके योग्य नहीं है। यह राजधर्म आपको अवश्य ही याद रखना चाहिए कि राजाओंको अपने हृदयका भी सर्वथा विश्वास नहीं करना चाहिए फिर दूसरे लोगोंकी तो बात ही क्या है ? हाँ, इतना अवश्य करना चाहिए कि जिससे सब लोग राजाको चन्द्रमा और सूर्यके समान अपना तथा विश्वास करने योग्य समझते रहें।

हे राजन् ! यह बात नीतिशास्त्रमें प्रसिद्ध है कि धर्म और अर्थ ये दोनों ही पुरुषार्थ काम पुरुषार्थके मूल हैं। जब मूल ही नष्ट हो जावेगा तब कामकी क्या कहाँ रहेगी ? मयूरके नष्ट हो जानेपर भी क्या केका बाणी रहती है ? हे राजन् ! उर्वशी नामक अप्सरामें अनुराग करनेसे ब्रह्मा क्षणभरमें पतित हो गये थे, पार्वतीके स्नेहसे महादेवने अपना आधा शरीर स्त्रीरूप कर लिया था, स्त्रियोंमें चपल चित्त होनेसे विष्णु भी निन्दाके स्थान बने और बुद्धकी भी यही दशा रही। हे पृथिवीपते ! आप यह सब अच्छी तरह जानते हैं ॥३४॥ इस प्रकार मन्त्रियोंने नीतिसे भरी बाणी कही परन्तु जिस प्रकार सख्ति घटमें दूध नहीं ठहर सकता है उसी प्रकार वह राजाके कामसे जर्जरित चित्तमें ठहर नहीं सकी ॥३५॥

तदनन्तर कामदेवके बाणोंका निशाना होनेसे जिसकी चेतना मोहसे आक्रान्त हो चुकी थी ऐसे राजा सत्यन्धरने जिसका दुराचार समस्त दिशाओंमें प्रसिद्ध था ऐसे काष्ठाङ्गारको बुलाकर तथा एकान्त स्थानमें ले जाकर इस प्रकार कहा—

चूँकि हम निरन्तर काम-साम्राज्यका पालन कर रहे हैं इसलिए आप सावधान होकर इस राज्यका पालन कीजिये ॥३६॥ इस प्रकार राजाके वचन सुनकर काष्ठाङ्गारने सन्तोषके साथ उत्तर दिया कि हे राजन् ! जिस प्रकार गजराजके द्वारा उठाया हुआ बहुत भारी भार बैल नहीं उठा सकता है उसी प्रकार आपके द्वारा उठाया हुआ भार धारण करनेके लिए मैं समर्थ नहीं हूँ ॥३७॥ जिस प्रकार गधा घोड़ाकी शोभा नहीं धारण कर सकता, मुर्गा गहड़की चाल नहीं चल सकता और चिड़वा कलहंसके मार्ग पर नहीं चल सकता उसी प्रकार मैं भी आपके मार्ग पर नहीं चल सकता ॥३८॥

जिसका चित्त कौतुकसे भर रहा है ऐसे काष्ठाङ्गारको पूर्वोक्त प्रकारसे विनय सहित बोलता देखकर राजाने रोक दिया कि अब आपको इस विषयमें एक शब्द भी नहीं बोलना चाहिये। तदनन्तर 'मैं धन्य हूँ' इस प्रकार कहकर अपना आदेश शिरपर धारण करनेवाले काष्ठाङ्गारको राजाने राज्यका भार धारण करनेमें नियुक्त किया और प्रतिदिन बढ़ती हुई राग रूपी लताके लिए जिसका हृदय आलबालके समान जान पड़ता था ऐसे पञ्चेन्द्रियोंके विषय-सुखसे पराङ्मुख रहने वाले राजा सत्यन्धरने कुछ दिन बिताये।

अथानन्तर किसी समय जब रात्रि समाप्त होनेको आई तब चन्द्रमा पश्चिम दिशाकी ओर ढल गया। वह चन्द्रमा ऐसा जान पड़ता था मानो पश्चिम दिशा रूपी स्त्रीकी कात्रलसे सुशोभित चौड़ीकी डबिया ही हो, अथवा सूर्य कहीं देख न ले इस भयके कारण शीघ्रतासे भागती हुई रात्रि रूपी पुंश्वली स्त्रीका गिरा हुआ मानो कर्णाभरण ही हो। अथवा आकाश रूपी हाथीके गण्डस्थलसे निकले हुए मोतियोंके रखनेका मानो पात्र ही हो। अथवा पश्चिम समुद्रसे जल भरनेके लिए रात्रि रूपी स्त्रीके द्वारा अपने हाथमें लिया हुआ मानो स्फटिकका घड़ा ही हो। अथवा पश्चिम दिशा सम्बन्धी दिमाजके शुण्डाण्डसे गिरा हुआ मानो कीचड़ सहित मृणाल ही हो। अथवा कामदेवके बाणोंको तीक्ष्ण करने वाला मानो शाणका पाषाण ही हो। अथवा पश्चिम दिशा रूपी स्त्रीकी मानो फूलोंसे बनी हुई गेंद ही हो, अथवा अस्ताचल रूपी हाथीके

गण्डस्थल पर रखता हुआ मानो कामदेवका वज्रमय खेद हो। वह चन्द्रमा पश्चिमकी ओर ढलकर अस्ताचलकी शिखरपर आरुढ़ हो गया था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो वीर-जिनेन्द्रकी क्रोधाग्निसे जिसका शरीर जल गया है ऐसे कामदेवको कलङ्कके बहाने अपनी गोदमें रखकर उसे जीवित करनेके इच्छासे संजीवन औषध ही खोज रहा हो और आकाश रूपी वनमें त्वोजनेके बाद अब उसी उद्देश्यसे अस्ताचलकी शिखर पर आरुढ़ हुआ हो। उस-समय तारागण भी बिरल बिरल रह गये और संध्याके कारण लालिमाकी प्राप्त हुए अन्धकार रूपी कुङ्कुमके द्रवसे चिह्नित आकाशरूपी पलंगपर रात्रि तथा चन्द्रमा रूपी नायक-नायिकाके रतिसमर्पके कारण बिखरे फूलों के समूहके समान म्लानताको प्राप्त हो गये थे। रात्रिके समय चमकने वाली औषधियाँ अपने तेजसे रहित हो गई थीं सो ऐसी जान पड़ती थीं मानो अपने पति चन्द्रमाको श्रीहीन देखकर ही उन्होंने अपना तेज छोड़ दिया हो। चन्द्रमा लक्ष्मीसे रहित हो गया था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो इस कुमुदोंके बन्धुने—हिमायतीने हमारी बसति स्वरूप कमलोंके समूहको विध्वस्त किया है—क्षति पहुँचाई है इस क्रोधसे ही मानो लक्ष्मी चन्द्रमासे निकलकर अन्यत्र चली गई थी। कुमुदिनियोंमेंसे काले-काले भ्रमरोंके समूह निकल रहे थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो कुमुदिनी रूपी स्त्रियाँ उन निकलते हुए भ्रमरोंके बहाने अपने पतिकी विरहानल सन्ध्याधी धूमकी रेखाको ही प्रकट कर रही हों। इसके सिवाय उस समय प्रातःकालकी ठण्डी ठण्डी हवा चल रही थी जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो स्त्री पुरुषोंके संभोगके समय जो पसीना आ रहा था उससे उनकी कामाग्नि बुझनेवाली थी सो वह प्रातः कालकी हवा खिले हुए कमलोंकी परागके कणोंके द्वारा उक्त कामाग्निको मानो पुनः प्रज्वलित ही कर रही हो।

ऐसे समयमें सोती हुई विजया गर्माने अपने शुभ और अशुभको सूचित करनेवाला स्वप्न देखा सो ठीक ही है क्योंकि उसे जिस भवितव्यकी स्वप्नमें भी खबर नहीं थी वह स्वप्न के द्वारा सूचित हो गया ॥ ३६ ॥ कुछ ही समय बाद बन्धूकके फूलके समान कांति वाली सन्ध्या—प्रातःकालकी लाली मुशोभित होने लगी और वह ऐसी जान पड़ने लगी मानो आकाश रूपी समुद्रमें प्रकट हुए मूँगाओंके वनकी पंक्ति ही हो ॥ ४० ॥ तदनन्तर सूर्यका उदय हुआ। वह सूर्य ऐसा जान पड़ता था मानो पूर्व दिशा रूपी तरुणीके घरका रत्नमय दीपक ही हो, अथवा आकाश रूपी लक्ष्मीका उत्तम मणिमय गेंद ही हो, अथवा सन्ध्या रूपी स्त्रीके मुखपर लगा हुआ केशरका टीका ही हो ॥ ४१ ॥

उस समय वह सूर्य किसी ऐसे बड़े दीपकके समान जान पड़ता था, जो कि पूर्व समुद्र रूपी तेलके समीप बिराजमान था और पंखियोंके गिरनेके भयसे जिसके ऊपर आकाश रूपी मरकत मणिका पात्र ढँक दिया गया था। उस समय सूर्यका मण्डल अपने चारों ओर फैलनेवाली जिन लाल-लाल प्रभाओंकी पंक्तिसे अनुरञ्जित हो रहा था वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो पूर्व समुद्रमें जो मूँगाओंके समूह हैं उन्हींकी कान्ति बाहर फैल रहा था, अथवा आकाश रूपी समुद्र-को मुखानेके लिए पूर्व समुद्रसे निकालकर ऊपरकी ओर गई हुई मानो बड़बानलकी ज्वालाएँ ही थीं। इस प्रकार अनुरक्त मण्डलको धारण करनेवाला सूर्य उदयाचलकी शिखरपर आरुढ़ हुआ ही था कि इतनेमें—

राजभवनके भीतर कोयलके साथ स्पर्धा करनेवाले मनोहर कण्ठोंके धारक बन्दीजन आकर विजयारानीको जगानेके लिए गम्भीर ध्वनिसे निम्न प्रकार मञ्जल पाठ पढ़ने लगे ॥ ४२ ॥ हे देवि ! हे राजाके मन रूपी मानसरोवरकी हंसी ! यहाँ यह प्रातःकाल कुछ-कुछ खिले हुए कमल रूपी हाथोंके द्वारा तुम्हें हाथ जोड़ रहा है और शृङ्गावलीके मधुर शब्दोंके द्वारा प्रबोध गीत गा रहा है ॥ ४३ ॥ हे देवि ! तुम्हारे मुख-कमलके द्वारा जिसकी श्री जीत ली गई है ऐसा यह

चन्द्रमा, तुम्हारे नेत्रोंसे पराजित हरिणको अपनी गोदमें रखे हुए अस्ताचल रूपी दुर्गकी शरणमें गया था परन्तु वहाँ यह अभागा बारुणी-पश्चिम दिशा (पक्षमें मदिरा) का सेवन कर बैठा इसलिए अब मन्द तेज होकर शीघ्र ही नीचे गिर जायगा ऐसा जान पड़ता है ॥ ४४ ॥ हे देवि ! इधर यह पूर्व दिशा रूपी स्त्री संन्या रूपी लाल साड़ी पहिनकर नक्षत्र रूपी अक्षतोंसे सहित आकाश रूपी उत्तम पात्रमें सूर्य रूपी मणिमय दीपक और सूर्यके घोड़े रूप हरी हरी दूवाको सँजोकर तेरा बहुत भारी मङ्गलाचार कर रही है—तेरी आरती उतार रही है ॥ ४५ ॥ हे देवि ! यह भ्रमरोंकी पंक्ति तुम्हारे केशपाशका सौन्दर्य चुरानेमें बहुत चतुर थी । इसलिए रात्रिके समय राजाने (पक्षमें चन्द्रमाने) इसे शीघ्र ही कमलोंके बन्धनमें कैद कर दिया था । अब प्रातःकाल होनेपर इसे छोड़ा है इसलिए हर्षित होकर मनोहर शब्दोंके द्वारा तुम्हारी स्तुति कर रही है सो स्वीकृति करो ॥ ४६ ॥ इधर कमलकी परागसे जिसका समस्त शरीर धूसरित हो रहा है ऐसा वियोगके द्वारा खिन्न हुआ यह चकवा इस समय अपने पंख फैलाकर अपनी स्त्रीका आलिंगन कर रहा है और उसके मुँहमें अपनी चाँच देता हुआ बड़ा अच्छा मालूम होता है ॥ ४७ ॥ हे देवि ! जिस प्रकार हंसी बालूके पुञ्जको छोड़ती है और चन्द्रमाकी कला सफेद मेघकी पंक्तिको छोड़ देती है उसी प्रकार तू भी हंसतूलसे बनी शय्या को छोड़ ॥ ४८ ॥

यद्यपि वह रानी स्वप्न देखते ही जाग उठी थी पर शय्यासे नहीं उठी थी । उस समय वह बन्दी जनोंके पूर्वोक्त पद्यालापोंसे तथा माङ्गलिक बाजोंके शब्दोंसे उस प्रकार जाग उठी जिस प्रकार कि मेघमालाकी गर्जनासे मयूरी जाग उठती है । उसने उठकर प्रातःकाल सम्बन्धी कार्य किये और तदनन्तर प्रातःकालिक क्रियाओंसे निर्वृत्त होकर बैठे हुए महा-बुद्धिमान गुणवन्त अपने पति सत्यन्धर महाराजके पास जाकर स्वप्न सम्बन्धी समाचार सुनाया ।

हे शत्रुओंका जीतनेवाले आर्यपुत्र ! जिस प्रकार आमोंके भीर कौयलको बोलनेके लिए प्रेरित करते हैं उसी प्रकार आज मेरे द्वारा देखे गये तीन स्वप्न मुझे बोलनेके लिए अत्यन्त प्रेरित कर रहे हैं ॥ ४९ ॥

हे इन्द्रके वैभवको जीतने वाले आर्यपुत्र ! आज मैंने रात्रिके पिछले पहरमें देखा है कि अशोकका एक वृक्ष खड़ा है उसे कुल्हाड़ी हाथमें लिये हुए एक पुरुष काटकर गिरा देता है । उसी समय उसमेंसे मुकुटसे सुशोभित अशोकका एक छोटा पौधा निकलता है और उसके पास आठ मालाएँ लटक रही हैं । यह स्वप्नका समाचार सुनकर तथा उसके शुभ और अशुभ फलका विचार कर राजाके हृदयमें अपने नष्ट होनेका शङ्का रूपी कील पड़ गई । वह कभी हर्षमें निमग्न होता था तो कभी शोक रसमें डूबता था । उसकी दशा ऐसी हो रही थी मानो वह मनमें चन्दन और विष दोनोंके रसोंसे लिप्त हो रहा हो । अथवा उस हंसके समान उसकी दशा थी जिसके पंखमें एक ओर तो कमलिनीका कंटक लग रहा था और दूसरी ओर कमल-दलका सुखद स्पर्श उसे प्राप्त हो रहा था । वह राजा बहुत ही धैर्यवान् था । तथा उसकी बुद्धि चतुराईसे भरपूर थी । जिस प्रकार कोई हाथी अपने छोटे दाँत भीतर छिपा लेता है और दो बड़े दाँत बाहर निकाल देता है उसी प्रकार समुद्रके समान गम्भीर राजाने अशुभ फलवाले स्वप्नको अपने हृदयके भीतर छिपा लिया और शुभफल वाले दो स्वप्नोंका फल निम्न प्रकार कह दिया ।

उसने कहा कि हे देवि ! तुमने जो मुकुट महित अशोक वृक्ष देखा उसका फल यह है कि जिस प्रकार पूर्व दिशा सूर्यको प्राप्त करती है उसी प्रकार तुम कुलको प्रकाशित करनेके लिए रत्न-दीपके समान ऐसे पुत्रको प्राप्त करोगी जो कि राजाओंका शिरोमणि होगा । इसके सिवाय उस अशोकके पास जो आठ मालाएँ देखी हैं वे यह बतला रही हैं कि उसके आठ स्त्रियाँ होगीं ॥ ५० ॥ कानों तक लम्बे नेत्र धारण करने वाली रानीने पतिके वचन सुनकर कहा कि हे प्राणवल्लभ ! मेरा हृदय प्रथम स्वप्नका फल जानना चाहता है इस समय वही कहिये ॥ ५१ ॥

रानीके इस प्रश्नका उत्तर उदासीन भावसे देकर जब राजाने टालमटोल की तो वह मृग-नयनी उनको चेष्टासे उनका भाव समझ गई। उनके हृदयमें दुःखका पूर हिलोरें लेने लगा और जिस प्रकार पहाड़के मध्यभागसे हस्तिनी नीचे गिर जाती है उसी प्रकार वह अपने आसनसे नीचे गिर कर जमीन पर लेटने लगी। उसकी आँखोंसे आँसू बहने लगे थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो दुःखका प्रवाह हृदयके भीतर समा नहीं सका था इसलिए आँसुओंके बहाने बाहर निकलकर बहने लगा था। वह चेतनारहित हो गई थी। जिससे ऐसा जान पड़ता था कि आँसुओंके बहाने बाहर निकलने वाले दुःखके प्रवाहने उसकी चेतनाको निकाल कर बाहर खदेड़ दिया था। रानीकी यह दशा देख राजा भी संझाहीन हो गया था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो राजाकी चेतना अपनी रानीकी चेतनाको खोजनेके लिए ही कहीं चली गई हो। तदनन्तर बुद्धिमानोंमें श्रेष्ठ राजा सत्यन्धरको जब किसी तरह चेतना आई तो उसने रानीको उठाया और शोकरूयी अपार सागरके बीचमें डूबती तथा उतराती हुई रानी को जहाजके समान आवलम्बन देनेवाले निम्न प्रकार वचन कहना शुरू किया—

वह कहने लगा कि हे कमललोचने ! तू इस स्वप्नके दिखने मात्रसे मुझे मरा हुआ क्यों समझने लगी है ? जो मनुष्य किसी भले वृत्तकी रक्षा करना चाहते हैं वे उसे कभी जलाते नहीं हैं ॥१२॥ हे मृगनेत्रि, जिस प्रकार अग्निमें प्रवेश करनेसे घामका दुःख नष्ट नहीं होता उसी प्रकार शोक करनेसे दुःख शान्त नहीं होता ॥१३॥ इसलिए हे विशाललोचने ! हे चन्द्रमुखि ! इस वातका निश्चय रखो कि जिस प्रकार सूर्य फैले हुए तुपारको नष्ट कर देता है और चन्द्रमा घोर अन्धकारको द्विज-भिन्न कर देता है। उसी प्रकार धर्म ही विपत्तियोंको नष्ट करता है ॥१४॥

इत्यादि शान्ति पूर्ण वचनोंसे उसने विजया रानीको सान्त्वना दी। तदनन्तर प्रतिबोधित रानीके साथ पहलेके समान विषयसुखका उपभोग करते हुए राजा सत्यन्धरने कितने ही दिन व्यतीत किये ! तत्पश्चात् विषयसुखके पराधीन रहनेवाले राजाके लिए स्वप्नोंका वृत्तान्त बतलानेके लिए ही मानो रानीने गर्भ धारण किया। जिस प्रकार किसी महाकविकी भारती गम्भीर अर्थको धारण करती है, शरन्नृतुके कमलोंसे सुशोभित सरसी जिस प्रकार राजहंसको धारण करती है, समुद्रकी वेला जिस प्रकार मणिको धारण करती है, पूर्वदिशा जिस प्रकार चन्द्र-मण्डलको धारण करती है, पर्वतकी गुहा जिस प्रकार सिंहके बच्चेको धारण करती है, सुवर्णकी पिटारी जिस प्रकार रत्नको धारण करती है और समुद्रकी शीप जिस प्रकार मोतीको धारण करती है उसी प्रकार रानीने गर्भको धारण किया था।

उस समय विजया रानीका मुख-कमल कुछ ही दिनोंमें शुक्लताको प्राप्त हो गया था और उससे ऐसा जान पड़ता था मानो गर्भमें स्थित बालकके यशसे ही शुक्लताको प्राप्त हो गया था। उसका शुक्ल मुख ठीक चन्द्रमाके समान जान पड़ता था ॥ १५ ॥ रानीका उदर जैसा-जैसा बढ़ता जाता था वैसा-वैसा ही उसके दोनों स्तनोंका मुख काला पड़ता जाता था। साथ ही स्वप्नके फलका विचारकर पश्चात्ताप करनेवाले राजा सत्यन्धरका मुख भी काला पड़ता जाता था ॥१६॥ रानीके बड़े हुए उदरको देखकर उसके स्तन कृष्णमुख हो गये थे सो ठीक ही है क्योंकि जो कठोर प्रकृतिके होते हैं वे मध्यस्थ व्यक्तिके भी अम्युदयको नहीं सह सकते हैं ॥ १७ ॥ श्याममुख स्तन-युगलको धारण करनेवाली विजया रानी ऐसी सुशोभित हो रही थी मानो भ्रमरोंसे सुशोभित दो कुडमलोंको धारण करनेवाली कमलनी ही हो अथवा जिनके मुखमें कीचड़ लग रही है ऐसे दो हंसोंको धारण करनेवाली सरसी ही हो अथवा भ्रमरोंसे चुम्बित दो गुच्छोंको धारण करनेवाली लता ही हो ॥ १८ ॥ रानीके नाभिमण्डलने, भीतर स्थित बच्चेकी गम्भीरता देखकर ही मानो राजाके साथ साथ लज्जावश अपनी गम्भीरता (गहराई) छोड़ दी थी ॥ १९ ॥ रानीका मध्य-

देश, बलवान बालकके द्वारा बलित्रय तीन रेखाओं (पक्षमें तीन बलवानों) को नष्टकर राजाके सन्तास-के साथ ही साथ भारी हो गया था ॥ ६० ॥ हमने नील कमलोंको तो पहले ही जीत लिया था अब सफेद कमलोंको जीतना है यह सोचकर ही मानो रानीके दोनों नेत्र सफेद हो गये थे ॥ ६१ ॥

जब राजाने रानीको गर्भवती देखा और खोटे स्वप्नका फल स्मरण किया तो उसका चित्त पश्चात्तापसे भर गया। वह अपनी रक्षामें तत्पर होता हुआ इस प्रकार विचार करने लगा। दुष्कर्म के उदयसे पराभूत होनेके कारण मैंने विषयानुरागरूपी अपथ्यका सेवन किया और मन्त्रियोंके वचन रूपी सञ्जीवन औषधिका उल्लंघन किया। अथवा मेरी यह इच्छा, पानी वह कर निकल जानेके बाद पुल बाँधनेकी इच्छाके समान अनवसरमें उत्पन्न हो रही है। इससे अब क्या काम होनेवाला है? मेरी यह इच्छा फलोंका समय आने पर फूलोंके संचयकी इच्छाके समान हँसीका ही कारण है।

ऐसा विचारकर राजाने उस समय अपने वंशकी रक्षा करनेमें चित्त लगाया, यशमें आदर स्थापित किया और शरीरसे स्नेह घटाया। इस सचकी पूर्तिके लिए उसने एक मयूरयन्त्र बन-बाया। ॥ ६२ ॥ यद्यपि मेघावली, शिखी अर्थात् अग्निके नाशका कारण है तथापि वर्षा ऋतुके समय वह हमारे ही समान नामवाले मत्तशिखी अर्थात् मत्तमयूरोंको सुख पहुँचाती है ऐसा विचार कर वह कल्पित मयूरयन्त्र राजाके द्वारा प्रेरित होकर मेघोंके समीप आकाशमें खूब घूमा था। ॥ ६४ ॥ धीरे धीरे राजा सत्यन्धर, चन्द्रमुखी रानी विजयाको मयूरयन्त्रमें बैठाकर उसके सघन केशोंसे पराजित मेघको देखनेके लिए ही मानो गर्भकालिक क्रीड़ाका अनुभव करनेके अर्थ आकाश में घूमा था ॥ ६४ ॥

इधर यह सब हो रहा था उधर दुराचारी काष्ठाङ्गार 'यह राजाका हत्यारा है, 'बड़ा कृतघ्नी है' इत्यादि प्रकारके काले अपयशको दिशाओंके मध्यमें फैलाता, समस्त हितकारी प्रवृत्तियोंको दूर करता और राज-द्रोहमें अपना चित्त लगाता हुआ मनमें ऐसा विचार करने लगा कि जिस प्रकार सरस केला और अन्यन्त मधुर दूध आदिके उपचारसे परिपालित किन्तु पिंजरेमें बन्द तोतेके बच्चेका जीवन भले ही उत्कृष्ट पदवीको क्यों न प्राप्त हो निन्दनीय ही है। अपने पराक्रमक पेश्वर्यसे जिसे मृगराज पद प्राप्त हुआ है और गजराजके गण्डस्थलके भेदन करनेमें जिसके तीक्ष्ण नख बहुत ही निपुण हैं ऐसे मृगेन्द्रके जीवनके समान स्वतन्त्र जीवन ही अनिन्दित है, प्रशंसनीय है, निर्दोष है और अतिशय मनोहर है।

इस प्रकार किये हुए उपकारको नहीं माननेवाले काष्ठाङ्गारने पहले अपने मनमें विचार किया और फिर राजद्रोहमें तत्पर होकर मन्त्रियोंके साथ निम्न प्रकार मन्त्रणा शुरू की ॥ ६५ ॥ उसने कहा कि हे मन्त्रियो! जिस प्रकार नाटकीय कथावस्तुओंको अवसर देनेके लिए नदी सत्रसे पहले रंगभूमिमें आती है उसी प्रकार आपलोगोंकी वाणीको अवसर देनेके लिए मैं अपनी वाणीको सबसे पहले उपस्थित करता हूँ ॥ ६६ ॥ और वह यह है कि राजाके साथ द्रोह करनेमें तत्पर देव मुझे यह कहकर प्रतिदिन बाधा पहुँचाता रहता है कि तुम राजाके साथ द्रोह करो। दैवकी इस प्रेरणाका फल अच्छा होगा या बुरा इसी बातके विचारमें मेरा हृदय निरन्तर मूलता रहता है। हे मन्त्रियो! तर्क-वितर्क अथवा अन्य नियमित साधनोंके द्वारा आप लोग इस बातका निश्चय कीजिये ॥ ६७ ॥ मेरी जिज्ञा इस निन्दनीय बातको कहनेके लिए भी लज्जासे पीछे हटती है। उसने जो यह बात कही है सो दैवके भयसे ही कही है ॥ ६८ ॥

इस प्रकार कपट वशा जिसमें अन्तरंगका भाव छिपाया गया है ऐसे काष्ठाङ्गारके वचनसे समस्त सभाके लोग उस तरह भयभीत हो गये जिस प्रकार कि उत्तमकुलमें उत्पन्न हुए मनुष्य निन्दासे, साधुजन प्राणियोंकी हिंसासे, हिरणोंके बच्चे दावानलकी ज्वालाओंसे, राजहंस मेघोंकी घनघोर गर्जनासे और दूरिद्र लोग दुर्भिक्षसे भयभीत हो जाते हैं।

उन मन्त्रियोंमें एक धर्मदत्त नामका ऐसा मन्त्री था जिसका चित्त राजनीतिसे सदा सुशोभित रहता था । उसने स्वामि-भक्तिसे प्रेरित होकर अपने जीवनको नष्ट करनेके लिए छुरीके समान निम्नांकित वचन काष्ठांगारसे कहे ॥६६॥ चूँकि राजाओंके रहते ही जीवन सुरक्षित रहता है अतः राजा ही समस्त प्रजाओंके प्राण हैं । और इसीलिए राजाओंके साथ द्रोह करनेका विचार मानो समस्त प्रजाके साथ द्रोह करना है ॥७०॥ चूँकि राजद्रोही सबके साथ द्रोह करनेवाला है अतः वह समस्त पापोंका ठिकाना है ॥७१॥ राजाके साथ विरोध करना समस्त वंशके विनाश का कारण है । देखो, राजा (पक्षमें चन्द्रमा) के साथ विरोध करनेके कारण ही अन्धकार सब जगहसे हटाया जाता है ॥७२॥ जिस प्रकार वृक्ष, छायामें आये हुए मनुष्योंकी रक्षा करनेके लिए स्वयं सूर्यके संतापको सहता है उसी प्रकार राजा निरन्तर जनताके आनन्दके लिए स्वयं रक्षाजन्यक्लेशको सहता है ॥७३॥

इस तरह राजद्रोह, गुरुद्रोह आदिमें जिसका चित्त लग रहा है ऐसे काष्ठांगारने नीतिज्ञोंमें श्रेष्ठ सचिवोत्तमके वचन ठीक उस तरह पसन्द नहीं किये जिस तरह कि पित्तज्वरसे पीड़ित मनुष्य अत्यन्त मधुर दूधको पसन्द नहीं करता है । पसन्द करना तो दूर रहा उल्टा विकार-जनित रोष उत्पन्न किया ।

काष्ठांगारका एक मथन नामका साला था, उसने उस कृतघ्नके वचनोंको बहुत ही हितकारी माना था सो ठीक ही है क्योंकि कौवा नीमके फलको ही चखने योग्य मानता है ॥७४॥

तदनन्तर राजाकी हत्या करनेका इच्छुक कृतघ्न काष्ठांगारने राजभवनपर घेरा डालनेके लिए एक बड़ी सेनाको आदेश दिया । वह सेना ऐसे हाथियोंसे सहित थी जो गण्डस्थलसे मरती हुई मदधाराओंके बहाने बड़ी-बड़ी नदियोंको उगलने वाले पर्वतोंके समान जान पड़ते थे । साथ ही वह सेना, सेनारूपी सागरकी तरङ्गोंके समान उछलने वाले घोड़ों, वेगसे सूर्यके रथ को जीतनेवाले रथों और भुजारूपी चन्दन-वृक्षके कोटरोंसे निकलनेवाली सर्पिणियोंके समान तलवारोंको धारण करनेवाले पैदल सैनिकोंसे सुशोभित थी ।

उस समय पृथिवीको कँपाता, पर्वतोंको चलाता और आकाशको खण्डित करता हुआ दुन्दुभिका शब्द वृद्धिगत हो रहा था ॥७५॥

तदनन्तर जो कूदते-फाँदते हुए योद्धाओंकी भुजाओंके ताड़नसे समुत्पन्न चञ्चल शब्दोंसे अत्यन्त कठोर था, मदोन्मत्त हाथियोंके कण्ठोंमें बजनेवाले घण्टाओंके शब्दसे भयंकर था, सिंह की गर्जनाको तिरस्कृत करनेमें निपुण घोड़ोंकी भारी हिनाहिनाहट तथा पक्षी जमीनपर पड़ने वाली अत्यन्त तीव्र टापोंकी कठोर ध्वनिसे भरा हुआ था, पैदल सैनिकोंके पैरोंके आघातसे समुत्पन्न पृथिवीके भारी शब्दोंसे भयंकर था, निरन्तर बहते हुए मदके कारण मन्द वेग वाले रथोंके पहियोंकी चीत्कारमें मिला हुआ था, धनुर्धारियोंके हाथोंसे की जानेवाली धनुषकी टंकारसे कर्कश था, और जिसने कुलाचलोंकी कन्दराओंको प्रतिध्वनिसे गुंजा दिया था ऐसे कोलाहलसे भरी हुई काष्ठांगारकी सेनाने राजमहलको चारों ओरसे घेर लिया ।

घोर वीर राजा सत्यन्धरने जब द्वारपालके मुखसे अपने भवनपर घेरा डालनेका कर्ण-कठोर समाचार सुना तो वह क्रोधमें उन्मत्त हो उठा, सब शोक भूल गया और सिंहासनसे उसी क्षण उठकर खड़ा हो गया ॥७६॥

उसी समय रानी मूर्च्छित होकर पृथिवीपर गिर पड़ी मानों युद्धके लिए प्रस्थान करने वाले राजाके पीछे पीछे जाते हुए प्राणोंकी खोजनेके लिये ही पृथिवीपर जा पड़ी थी । इस तरह गर्भके भारी भारसे पीड़ित रानीको पृथिवीपर पड़ी देख राजा सत्यन्धर लौट आया ।

जब किसी तरह रानीको चेतना प्राप्त हुई तब राजा उसको निम्न प्रकार समझाने लगे सो ठीक ही है क्योंकि दुःखरूपी समुद्रसे पार होनेके लिए ज्ञान ही जहाजके समान होता है ॥ ७७ ॥ उसने कहा कि यह सम्पत्ति बिजलीके समान है, शरीर चञ्चल है, ऐश्वर्य जलके बबूलेके समान है और जवानो पहाड़ी नदीके समान है । इस तरह जो पदार्थ नश्वर है ही उसके प्रति शोक करना उचित नहीं है ॥ ७८ ॥

जिस प्रकार संयोगको प्राप्त हुए संध्या और चन्द्रमाका वियोग अवश्य होता है उसी प्रकार परस्पर अनुरागसे भरे दम्पतियोंका भी भाग्यके वश वियोग अवश्य होता है ॥ ७९ ॥ 'यह मेरा भाई है और यह शत्रु है' ऐसा व्यवहार तो मात्र कल्पनारूपी कारागरके द्वारा रचा हुआ है । वास्तविक बात यह है कि इस अनादि संसारमें किसकी किसके साथ बन्धुता नहीं है ? और किसकी किसके साथ शत्रुता नहीं है ? ॥ ८० ॥

इस प्रकार राजाने अनेक वचन कहे अवश्य, परन्तु जिस प्रकार अत्यन्त तपे हुए लोहेके ऊपर पड़ी जलकी धारा उसे गीला नहीं कर पाती है उसी प्रकार राजाके वचन भी शोकामिकी ज्वालाओंसे आलीढ रानीके हृदयमें कुछ भी आर्द्रता नहीं ला सके और जली हुई भूमिमें बोये गये बीजके समान निष्फल हो गये ।

निदान, जब राजाको कोई उपाय न सूझा तो उसने गर्भवती कमलनयनी रानीको मयूर-यन्त्रमें बैठाकर आकाशमें घुमा दिया सो बड़े खेदकी बात है कि दुष्ट कर्मोंका विपाक ऐसा दुःखकारी होता है ॥ ८१ ॥

अथानन्तर जब मयूर-यन्त्र आकाशमें चढ़ गया तब जिस प्रकार सिंह पर्वतकी गुफासे बाहर निकलता है उसी प्रकार अपने परिवारसे रहित राजा सत्यन्धर अकेला ही महलसे निकलकर युद्धके मैदानमें उतरा । उस समय उसका हृदय धैर्यसे भरा हुआ था । वहाँ जब उसने देखा कि काष्ठाङ्गार मन्त्री, शत्रु बनकर युद्धके लिए तैयार खड़ा है तब उसका चित्त क्रोधसे भड़क उठा फलतः वह भी युद्धके लिए तैयार हो गया ।

जिस प्रकार तीक्ष्ण औंधी मेघोंको तितर-बितर कर देती है उसी प्रकार सिंहके समान पराक्रमी राजा सत्यन्धरने काष्ठाङ्गारके योद्धाओंको तितर-बितर कर दिया ॥ ८२ ॥ तदनन्तर युद्धके मैदान रूपी आकाशमें सूर्यके समान चमकनेवाले एवं विजयलक्ष्मीके प्राणपति धीरवीर राजाने काष्ठाङ्गारके सलाहगार मन्त्रीको जीत लिया ॥ ८३ ॥

तत्पश्चात् जब काष्ठाङ्गारने युद्धमें अपने मन्त्रीके पराजयकी बात सुनी तब वह भी बढ़ते हुए क्रोधसे भौंहाँकी टेढ़ी करता हुआ हाथियों, घोड़ों और पैदल सिपाहियोंसे चित्र-विचित्र सेना साथ लेकर राजाके सामने आकर अनेक प्रकारसे युद्ध करने लगा । इसी बीच राजा सत्यन्धरके हृदयमें वैराग्य उत्पन्न हो गया जिससे उसने प्राणियोंकी हिंसासे विरक्त होकर संन्यास ले लिया । तदनन्तर जिस प्रकार कोई मित्र अपने सम्बन्धीको स्वस्थता अर्थात् नीरोगता प्राप्त करा देता है उसी प्रकार काष्ठाङ्गारने भी राजा सत्यन्धरको स्वस्थता अर्थात् देव-पर्याय प्राप्त करा दी—मार डाला ।

उसी क्षण राजा सत्यन्धर स्वर्गको प्राप्त हुआ, राजाका हत्यारा काष्ठाङ्गार राज्यलक्ष्मीको प्राप्त हुआ, भेरीका शब्द रानीके कानोंको प्राप्त हुआ, नगरवासी शोकको प्राप्त हुए, पण्डितजन स्त्रियोंसे विरक्त-भावको प्राप्त हुए और युद्ध शान्तिको प्राप्त हुआ । कवि कहते हैं कि उस समय ये सब कार्य एक साथ हुए थे ॥ ८४ ॥

तदनन्तर भ्रमणसे रहित उस मयूर-यन्त्रने धीरे-धीरे आकाशसे उतरकर, पतिके शोक-रूपी अग्निसे जलती हुई रानीको श्मशान भूमिमें जा गिराया ॥ ८५ ॥ वह श्मशान बड़ा ही

भयंकर था। कहीं तो मुर्दोंको खानेके लिए निःशङ्क होकर इकट्ठे हुए कङ्क तथा काक आदि पक्षियोंसे व्याप्त था। कहीं गड़ी हुई शूलियोंपर चोर आदि अपराधी जीव चढ़ाये गये थे; उन्हीं शूलियोंके पास चिताएँ जल रही थीं। उनकी ज्वालाओंसे संतप्त होनेके कारण उन चोर आदि अपराधियोंके कण्ठसे खूनकी बड़ी धारा निरन्तर निकलकर उन चिताओंपर पड़ रही थी जिससे चूँ चूँ शब्द होकर बहुत भारी धुआँ उठ रहा था। कहीं चिताकी अग्निसे अधजलेसे मुर्दोंको खींचकर खण्ड-खण्डकर खानवाली ढाकिनियाँ कोलाहल कर रही थीं और कहीं तीक्ष्ण अग्निसे जलते हुए नर-कपालोंके चट-चट शब्दसे भय उत्पन्न होता था। ऐसे श्मशानको देखते ही रानी मूर्च्छित हो गई।

भाग्यकी बात कि जिस प्रकार आकाश सूर्यको उत्पन्न करता है उसी प्रकार मूर्च्छाकी पराधीनतासे प्रसूतिकी पीड़ाको नहीं जाननेवाली रानीने दशम मासके उसी दिन पुत्र उत्पन्न किया ॥ ८५ ॥ उसी समय पुत्रको देखनेके लिए कोई एक देवी आई। वह देवी ऐसी जान पड़ती थी मानो पिताकी लक्ष्मी ही रूप धरकर आई हो अथवा पुत्रकी भाग्यसम्पदा ही शरीर धरकर आ पहुँची हो ॥ ८६ ॥ प्रत्येक दिशामें फैलनेवाले पुत्रके तेजके प्रभावसे वहाँका सघन अन्धकार एक क्षण ही में नष्ट हो गया था इसलिए उस देवीने जो मणिमय दीपक जलाये थे वे पुत्रकी कान्तिसे पराभूत होकर सिर्फ मङ्गलार्थ ही रह गये थे ॥ ८७ ॥ पुत्रका सुखचन्द्र देखनेको रानीका शोकरूपी सागर वृद्धिको प्राप्त हो गया सो ठीक ही है क्योंकि बन्धु-जनोकी समीपता सुख और दुःखको बढ़ानेवाली होती है ॥ ८८ ॥

विजया रानी राजा सत्यन्धरका स्मरणकर कर इस प्रकार विलाप कर रही थी—हा कामके समान रूपके धारक ! हा महागुण रूपी मणियोंके रत्नद्वीप ! हा मेरे मनरूपी मानसगोवरके राजहंस ! हा कामक्रीडामें चतुर ! हा मेरे प्राणस्वरूप ! तुम कहाँ जा रहे हो ! कहाँ जा रहे हो ! शोकरूपी विपकी तीव्रतासे वह बीच-बीचमें मूर्च्छित हो जाती थी। पासमें बैठी देवी भी सर्वश्रेष्ठ पुत्रकी उत्तम महिमाका वर्णन करने वाले वचनरूपी अमृतको सींच-सींचकर उसकी मूर्च्छा दूर करती थी और सुवर्णके समान देदीप्यमान पुत्रके विभिन्न अङ्गोंमें जो मकरी आदिके अद्भुत चिह्न सुशोभित थे उन्हें दिखा-दिखाकर वह उसे पुत्रकी महिमाका विश्वास कराती थी। उस समय रानी को सबसे बड़ी चिन्ता थी कि पुत्रका पालन-पोषण किस प्रकार होगा ? यह देख वह देवी पुत्रके पालन-पोषण सम्बन्धी चिन्तारूपी अन्धकारको दूर करने वाले वचन इस प्रकार कहने लगी।

उसने कहा कि हे देवी ! तुम पुत्रके पालन-पोषणकी चिन्ताको छोड़ो। जिस प्रकार चन्द्रमा चकोरको, आम्रका वृक्ष कोयलके बालकको और कमलिनियोंका समूह हंसको बढ़ाता है उसी प्रकार कोई मनुष्य तुम्हारे इस पुत्रको बढ़ावेगा ॥ ८९ ॥ उसी समय गन्धोत्कट नामका वैश्य अपने मृत पुत्रको उस श्मशानमें छोड़ मुनिराजके वचनोंका स्मरणकर दूसरे पुत्रको खोजता हुआ दिखाई दिया ॥ ९० ॥ उसे देखकर रानीने देवीके वचनोंको प्रमाण मान लिया सो ठीक ही है क्योंकि जो बात जैसी कही जाय उसीके अनुसार उपलब्धि होनेसे ही सब बातोंकी प्रामाणिकता—सच्चाई जानी जाती है ॥ ९१ ॥

तदनन्तर, विजया रानी चाहती थी कि हमारे हृदयरूपी सूर्यकान्तमणिसे जो पतिके विरह-जन्य शोकानलकी ज्वालाएँ उठ रही हैं मैं उन्हें पुत्रका सुन्दर मुखरूपी चन्द्रमा देख-देख कर शान्त करती रहूँगी परन्तु परिस्थिति यह आ पहुँची थी कि उसे अपने पुत्रसे भी जुदा होना पड़ रहा था अतः जिस प्रकार तालाबके जलसे निकाली मछली उसके बिना क्षण भर भी नहीं ठहरती उसी प्रकार वह रानी भी पुत्रके बिना क्षण भर भी ठहरनेके लिए यद्यपि असमर्थ थी तो भी

देवीके वचनोंमें विश्वास होनेसे और दूसरा कुछ उपाय न होनेसे वह गन्धोक्त सेठको अपना पुत्र सौंपनेके लिए जिस किसी तरह तैयार हो गई । यद्यपि वह पुत्र स्वभावसे ही विशाल तेजका समुद्र—सागर था तो भी रानी विजयाने उसे पिताकी मुद्रासे समुद्र—मुद्रासहित कर आगे रख दिया और स्वयं देवी के साथ सहसा अन्तर्हित हो गई ।

श्मशानके वनके बीचमें बालसूर्यके समान प्रकाशमान उस पुत्रको अपने विस्तृत दोनों नेत्रोंसे देखता हुआ वैश्यपति गन्धोक्त ठीक उसी तरह सन्तुष्ट नहीं हो रहा था कि जिस तरह प्यासा मनुष्य सरोवरके जलको और चातक मेघोंसे भरते हुए जलकणोंको देखकर सन्तुष्ट नहीं होता है ॥ ६२ ॥

जिस प्रकार ईन्धन खोजनेवाले मनुष्यको कहीं महानिधि मिल जाती है तो उसे वह छपककर उठा लेता है इसी प्रकार गन्धोक्तने राजपुत्रको पा तत्काल ही उठा लिया । आनन्दके कारण उसके शरीरमें रोमाञ्च निकल आये थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो हृदयरूपी क्यारीमें उत्पन्न हुई मनोहर हृष्यरूपी लताकी बाँड़ियोंको ही धारण कर रहा हो । ज्योंही उसने पुत्रको उठाया त्योंही प्रीतिकी पराकाष्ठाको प्राप्त हो गया । पुत्रके शरीरके स्पर्शजन्य सुखकी परवशतासे वह ऐसा हो रहा था मानो आनन्दरूपी समुद्रमें निमग्न ही हो गया हो, अथवा उसके हृदयके भीतर चन्दन रसका लेप ही लगाया गया हो, अथवा उसका शरीर हिमकणोंकी बापिकामें ही निमग्न हो रहा हो अथवा वह मोहसे आक्रान्त हो गया हो, निद्रित हो रहा हो, नशामें मत्त हो रहा हो, उसकी इन्द्रियाँ मोहके वशीभूत हो रही हों, अथवा उसकी चेतना शक्ति-निमीलित हो रही हो । इस तरह वह अनन्द की परमकाष्ठाको प्राप्त हो रहा था । पुत्रको उठाते समय उसने 'जीव'—जीवित रहो—यह आशीर्वादात्मक शब्द सुने थे इसलिए उसने कामदेवके समान सुन्दर रूपको धारण करने वाले उस भाग्यशाली पुत्रको 'जीव' इसी नामसे अलंकृत किया था ।

तदनन्तर गन्धोक्तने अपने घर जाकर कुछ होते हुएकी तरह स्त्रियोंसे कहा—अरी पगली ! तूने परीक्षा किये बिना ही जीवित पुत्रको मरा हुआ क्यों कह दिया ? ॥ ६३ ॥ अथवा जिनका चित्त स्वभावसे ही संभ्रान्त रहता है ऐसी स्त्रियाँ यदि जीवित कुमारको मरा हुआ समझने लगे तो इसमें आश्चर्य ही क्या है ॥ ६४ ॥

इत्यादि वचनरूपी बाणोंके साथ अपने पतिके द्वारा समर्पित नयनानन्दकारी पुत्रको दोनों हाथ बढ़ाकर ले लिया और उसके शरीरका सुन्दरताके देखनेसे उत्पन्न दृष्टिदोषका बचाव करनेके लिए ही मानो उसे अत्यन्त चञ्चल कटाक्षरूपी नील कमलोंकी मालाकी काली कान्तिसे व्याप्त कर दिया ।

वे दोनों ही वैश्यदम्पती उस पुत्रके रूप और सौन्दर्यकी लक्ष्मीरूपी स्वभावमधुर अमृतकी धाराको नेत्ररूपी कटोरोंसे पीकर तथा उसके फूलके समान कोमल शरीरका स्पर्शकर इतर जनदुर्लभ वृत्तिको प्राप्त हो आश्चर्य-सागरमें निमग्न हो गये थे ॥ ६५ ॥ देवीने प्रथम तो विजया रानीको उसके भाईके घर भेजने की सलाह दी थी परन्तु दुःखके समय उसने वहाँ जाना पसन्द नहीं किया । तदनन्तर उसने आश्रमकी लताओंमें देवीके शरीरकी सदृशता देखनेके लिए ही मानो उसे दण्डक वनके तपोवनमें भेज दिया ॥ ६६ ॥

इसके बाद अभिलषित कार्यकी सिद्धिसे सन्तुष्ट हुई देवी किसी कार्यके बहाने अन्तर्हित हो गई । और रानी निरन्तर विकसित रहने वाले जिनेन्द्रदेवके चरण-कमलोंसे सुशोभित अपने मन रूपी मानससरोवरमें पुत्ररूपी गजहंसको क्रीड़ा कराने लगी ।

मालतीके फूलके समान कोमल शरीरलताको धारण करनेवाली जो रानी पहले नगरमें रुईके गद्दोंपर पड़े फूलोंकी बोड़ियोंका क्लेश नहीं सह सकती थी वही रानी आज वनके मध्यमें डामके बिछौनेको ही बहुत बड़ा मानती थी। देखो, कर्मोंकी कैसी विचित्रता है ॥६७॥ सतियोंमें शिरोमणि बिजया रानी चूँकि नगरमें भी मानिनी वारतोषिता अर्थात् मानवती स्त्रियोंके समूहसे संतोषित रहती थी इसलिए वनमें भी उसका आहार नीवार ही रहा था इसमें आश्चर्य ही क्या था ? ॥ ६८ ॥

इधर पुत्रकी प्राप्तिसे उत्पन्न हर्षसे भरे गन्धोक्तने बहुत भारी उत्सव मनाना शुरू किया सो समस्त समीचीन धर्मकी परमकाष्ठा रूपी काष्ठको जलानेके लिए अंगारके समान काष्ठाङ्गारने समझा कि गन्धोक्त ये सब उत्सव मेरे राज्य मिलनेके उपलक्ष्यमें कर रहा है इसलिए उसने उसे राज्यकोषसे बहुत धन दिलाया। गन्धोक्तने काष्ठाङ्गारसे माँग की कि आजके दिन इस नगरीमें जितने बालक उत्पन्न हुए हैं उन सबका पालन मेरे ही घर हो। वैश्यपतिकी माँग स्वीकृतकर काष्ठाङ्गारने राजपुरी नगरीमें उस दिन उत्पन्न हुए समस्त बालकोंको गन्धोक्तके घर भिजवा दिया। उन सबके साथ यह अपने पुत्रका समान रूपसे पालन करने लगा।

शोभायमान कलाओंसे सम्पन्न जीवन्धररूपी चन्द्रमा जैसा-जैसा बढ़ता जाता था वैसा-वैसा ही गन्धोक्तका हर्ष-रूपी सागर बढ़ता जाता था ॥ ६९ ॥ बालक जीवन्धर जब मुट्टियाँ बाँधकर चित्त सोता था तब उस तालाबकी शोभा धारण करता था जिसमें कि कमलकी दो बोड़ियाँ उठ रही थीं ॥ १०० ॥ वह बालक माता-पिताके आनन्दको बढ़ानेवाली जिस सुन्दर मुमकानको धारण करता था वह ऐसी जान पड़ती थी मानो मुखरूपी कमलसे मकरन्दकी धारा ही गिर रही हो, अथवा मुख-रूपी चन्द्रमाकी चाँदनी ही हो, अथवा कीर्तिका विकास ही हो अथवा मुखकी लक्ष्मीका हास्य ही हो ॥ १०१ ॥ वह बालक माताका स्तन पीकर बार-बार दूधके कुले उगल देता था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो कीर्तिकी तरङ्ग ही बिखेर रहा हो ॥ १०२ ॥ कुछ ही दिनोंमें वह बालक मणियोंके निर्मल फर्सपर घुटनोंके बल चलने लगा था और अपनी ही परछाईको दूसरा बालक समझ ताड़न करता हुआ अत्यन्त सुशोभित हो रहा था ॥ १०३ ॥ क्रम-क्रमसे वह बालक नखोंकी फैलती हुई कान्ति-रूपी झरनोंसे सुशोभित अतएव फूलोंसे आच्छादितके समान दिखनेवाले मणियोंके आंगनमें लड़खड़ाते पैरोंसे कोमल-चरण-कमलोंकी डग फैलाता था ॥ १०४ ॥

इधर गन्धोक्तकी स्त्री सुनन्दा भी गर्भवती हो गई जिससे ऐसी जान पड़ने लगी मानो जलसे भरी मेघमाला ही हो, रत्नोंसे भरी पृथिवी ही हो, फलसे भरी लता ही हो, अथवा तेजसे भरी पूर्व दिशा ही हो। क्रम-क्रमसे नौ मास बीत जानेपर उसने नन्दाक्ष नामका पुत्र उत्पन्न किया।

उत्तम भाई-चारेसे सुशोभित एवं तोतली बोलीसे युक्त जीवन्धर अन्य पुत्रोंके साथ धूलिमें बड़े हर्षसे क्रीड़ा करता था ॥ १०५ ॥

तदनन्तर जब जीवन्धर पाँचवें वर्षमें चल रहा था तब प्रत्यक्ष कामदेवके समान जान पड़ता था। उसके वचन अब तक स्पष्ट हो गये थे और वह सिंहके बालकके समान सुशोभित हो रहा था। इसी समय उसने स्वयं आये हुए तथा समस्त कला-रूपी नदियोंके निकलनेके लिए पर्वतके समान दिखनेवाले आर्यनन्दी नामक आचार्यवर्यके समीप विघ्न-समूहका नाश करनेके लिए सिद्ध भगवान्की पूजाकर सिद्धमातृका नामसे प्रसिद्ध वर्णमालाका अभ्यास किया।

क्रमसे हाथीको जीतनेवाले जीवन्धर कुमारने अपने मनमें अपरिमित भक्ति धारणकर गुरुको नमस्कार किया और उनसे विद्या प्राप्त की ॥ १०६ ॥

इस प्रकार महाकवि हरिचन्द्र विरचित श्री जीवन्धर चम्पू काव्यमें
सरस्वतीलम्भ नामका प्रथम लम्भ समाप्त हुआ ।

द्वितीय लम्भ

अथानन्तर जीवन्धर कुमार मित्रगणोंसे सुशोभित किसी अत्यन्त रमणीय विद्यालयमें पहुँचे । वहाँ उन्होंने, समस्त कलाओंके समूहने मानो दूसरी कलाओंमें लुब्ध होकर ही जिन्हें स्वयं अपना निवास-गृह बनाया था ऐसे सर्वश्रेष्ठ पण्डित आचार्य आर्यनन्दीसे समस्त कलाएं उस तरह सीखीं जिस तरह कि कोयल बसन्त ऋतुसे सुन्दर बोली सीखता है, और तरुण मयूर जिस तरह वर्षाकालसे कैकावाणी सीखा करता है ।

आचार्य-रूपी सूर्यके दर्शनसे जीवन्धर कुमारका चित्त-रूपी कमल खिल उठा था और उससे कलासमूह रूपी मकरन्दका भरना भरने लगा था ॥ १ ॥ यद्यपि जीवन्धर कुमारको अन्य अनेक स्त्रियाँ लुभा लेना चाहती थीं तथापि उसका समस्त विद्यारूपी स्त्रियोंके साथ ही जो समागम हुआ था उसमें विघ्नरहित गुरु-भक्तिने ही दूतीका काम किया था ॥ २ ॥ जीवन्धर-रूपी चन्द्रमाने जब अपनी चौगुनी कलाओंके द्वारा पूर्णमासीके चन्द्रमाको पराजित कर दिया तब उसका शोभायमान अमृत जीवन्धरके वचनोंमें चला गया, कान्ति मुखमें चली गई, समस्त संसारका आनन्दित करनेकी शक्ति उसके शरीरमें आ गई, और स्वयं चन्द्रमा उनके चरणोंका नाम्बून बन गया ॥ ३ ॥

गुरुने जब देखा कि हमारी विद्यारूपी लता इसके हृदयरूपी आत्मबलमें खूब ही पल्लवित हुई है तब वे प्रीतिकी परम सीमाको प्राप्त हुए—उनके हृषका ठिकाना नहीं रहा । प्रसन्न मनोवृत्तिके धारक आचार्य आर्यनन्दीने एक दिन एकान्त स्थानमें अपने पास बैठे हुए विद्यार्थी जीवन्धरसे इस प्रकार कहा—

हे शास्त्ररूपी समुद्रके पारगामी । हे अतिशय चतुर ! जीवन्धर ! तुम किसीका चरित्र सुनो जो कि कर्णमार्ग से चित्तमें प्रवेश कर दयारूपी नदीका नृत्य करानेमें सूत्रधारका काम देगा ॥ ४ ॥ विद्याधरोंके निवास क्षेत्रमें कोई एक ऐसा राजा अपना समय व्यतीत करता था जो कार्य तथा नाम दोनोंकी ही अपेक्षा लोकपालका तथा देवोंका स्वामी होकर भी (पक्षमें विद्वानोंका स्वामी होकर भी) विद्याधर था ॥ ५ ॥

किसी एक दिन वह राजा उदयाचलकी शिखरको सूर्यके समान, सिंहासनको सुशोभित कर रहा था इतनेमें उसकी दृष्टि किसी मेघपर पड़ी । वह मेघ कर्मा अकाश रूपी समुद्रके शेवालके समान जान पड़ता था, कर्मा आकाशरूपी वनमें घूमते हुए हाथीके समान मालूम होता था और कर्मा देवलोकमें चढ़नेके लिए बनाई हुई सीढ़ियोंके नील पाषाणके समान प्रतिभासित हो रहा था । वह मेघ यद्यपि नील था तथापि राजा उसे अपने नेत्रोंसे पीत अर्थात् पीला (पक्षमें) अवलोकन कर रहा था । वह मेघ देखते देखते तत्काल विलीन हो गया सो मानो यही बतला रहा था कि उन्मत्त राजाओंका ऐश्वर्य क्षणभरमें नष्ट हो जाने वाला है । मेघको नष्ट हुआ

१—चन्द्रमामें सोलह कलाएं होती हैं परन्तु जीवन्धर कुमारमें १४ कलाएं थीं ।

देख रक्षाका वैराग्य बढ़ गया। फल स्वरूप उसने अपना राज्यका भार पुत्रके लिए सौंप दिया और स्वयं संसारके समस्त दुःखों को शान्त करनेमें दत्त जैनी दीक्षा धारण कर ली।

अनेक प्रकारके तपोंकी तपता हुआ वह राजा तपश्चरणके प्रभावसे अत्यन्त कान्तिको प्राप्त हो रहा था, परन्तु पूर्वसंचित कर्मोंके उदयसे उसे अकस्मात् भ्रमक नामक रोग उत्पन्न हो गया ॥ ६ ॥

तदनन्तर जिस प्रकार कोई अग्निके तिलगेसे गीले ईंधनको, जुगनूसे गाढ़ अन्धकारको और निहानीसे महावनको नष्ट करनेमें समर्थ नहीं हो पाता है उसी प्रकार वह मुनि अपने थोड़ेसे तपके द्वारा प्रतिदिन बढ़ते हुए भस्मक रोगको शान्त करनेमें समर्थ नहीं हो सका। इसलिए उसने जिस प्रकार पहले राज्यको छोड़ दिया था उसी प्रकार अब तपके साम्राज्यको भी छोड़ दिया। अब वह पाखण्डियोंके तपसे आच्छादित हो गया अर्थात् ढोंगी साधु बन गया और जिस प्रकार किसी झाड़ीमें छिपा शिकारी इच्छानुसार पक्षियोंको पकड़ता रहता है उसी प्रकार यह साधु इच्छानुसार आहार ग्रहण करता हुआ स्वच्छन्द प्रवृत्ति करने लगा।

तदनन्तर बहुत भारी भूखसे पीड़ित हुआ वह साधु नगरके समीपवर्ती उद्यानमें पहुँचा। उस उद्यानमें कहीं तो अत्यन्त सघन लगे हुए अशोक वृक्षोंके नये लाल-लाल पत्ते सुशोभित हो रहे थे उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो संध्याकी लालीसे सुशोभित निर्मल आकाशकी सदृशता ही प्राप्त कर रहा हो और कहीं उसमें सफेद सफेद फूल फूल रहे थे उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो दूसरे उद्यानोंकी हँसी ही कर रहा हो ॥ ७ ॥ उस उद्यानमें जब कोयल पञ्चम स्वरसे मनोहर गान गाती थी तब मन्द वायु रूपी नट, शृङ्गवनिके बहाने मधुर आलापको भरने वाली चञ्चल लता रूपी युवतीको सब ओर नचाने लगता था ॥ ८ ॥

वह उद्यान कहीं पर निरन्तर पड़ते हुए फूलोंसे सुशोभित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो वनदेवीकी आराधनाके लिए बिछाये हुए रेशमी बिस्तरको ही धारण कर रहा हो। कहीं फूलोंका आसव पीनेसे मत्त हुए भौरोंसे काला काला हो रहा था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो लगाये हुए अंजनके समूहको ही धारण कर रहा हो। कहीं पर अत्यन्त विस्तृत अशोक वृक्षके उत्तम पल्लवोंकी कान्तिसे सुशोभित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो अपना अनुराग ही प्रकट कर रहा हो। कहीं पर खिले हुए लाल कमलोंकी कान्तिसे समुद्भासित सरोवरोंसे सुशोभित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो केशरके चूर्णसे निर्मित भरने को ही धारण कर रहा हो। और कहीं पर लताओंके समूहको धारण कर रहा था उससे ऐसा दिखाई देता था मानो मूलनेके लिए ही अनेक लताओंको धारण कर रहा हो।

वहाँ उस साधुने दूसरे पुत्रोंके साथ क्रीड़ा करते हुए आपको देखा। आप उस समय ऐसे सुशोभित हो रहे थे जैसे कि आकाशमें नक्षत्रोंके समूहसे बालचन्द्र अर्थात् द्वितीयाका चन्द्र सुशोभित होता है ॥ ९ ॥ उस साधुने आपसे पूछा कि नगर कितना दूर है? इसके उत्तरमें आपने मधुर वचन कहे थे। बोलते समय आपके दन्तरूपी मणियोंकी उज्ज्वल कान्ति बाहर फैल रही थी और उसके द्वारा आप मुखपर कमलकी भ्रान्तिसे पड़ते हुए काले-काले भौरोंको सफेद बना रहे थे ॥ १० ॥ आपने कहा था कि नगरके उपवनमें बालकोंकी क्रीड़ा देखकर कौन वृद्ध अनुमान नहीं कर लेगा कि नगर समीपवर्ती है ॥ ११ ॥ धूम देखकर कौन पुरुष अग्निको नहीं जान लेता और ठण्डी वायुके आनेपर कौन नहीं जान लेता कि समीप ही जल भरा है ॥ १२ ॥

इत्यादि वचनरूपी अमृतकी धाराके सिंचनसे तथा आपके सौन्दर्यरूपी सम्पत्तिके देखनेसे जनित सुख रूपी बीजके द्वारा अपने हृदयरूपी ब्यारीमें जो प्रीतिरूपी लता उत्पन्न हुई थी

उसे वह साधु आपके वंशके निश्चयसे पुष्पित करना चाहता था। वह जठराग्निकी तीव्रतम बाधाको शान्त करना चाहता था तथा भोजनकी याचना करनेके लिए उसका मन विवश हो रहा था। उस ढोंगी साधुको आप अपने घर ले आये तथा उसे भोजन करानेके लिए आपने अपने रसोइयाको आदेश दे दिया।

तदनन्तर जब आप स्वयं भोजन करनेके लिए तैयार हुए तब उस साधुने भोजन करना शुरू किया। आपके साथ भोजन करनेमें उसका अभिप्राय यह था कि वह आपके वचनरूपी द्वाचासे मिश्रित आपके मुखकी शोभा-रूपी अमृतका पान करना चाहता था ॥ १२ ॥

‘यह सब भोजन गरम है, मैं कैसे खाऊँ’ इस प्रकार बालस्वभावके कारण आप रोने लगे। रोते समय आपके नेत्रोंसे आँसू की धाराएँ बह रही थीं और वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो नेत्ररूपी कमलोंके युगलसे मकरन्दका पूर ही भर रहा हो। जब आपके नेत्रोंसे आँसू भर रहे थे तब ऐसा जान पड़ता था मानो आपके नेत्र कमलोंके भीतर निवास करने वाली लक्ष्मीके वक्षःस्थलपर पड़ी हुई मालाके मोती ही बिखेर रहे हों। आपको रोता देख भिक्षुक कहने लगा कि आप सबको अतिक्रान्त करनेवाली बुद्धिकी महिमासे सुशोभित हैं और रोनेके कारणोंसे रहित हैं फिर भी आपका यह रोना कैसा? इस प्रकार मेरा चित्त आश्चर्यरूपी चित्रके लिए दीवालका काम कर रहा है।

भिक्षुकके उक्त वचन सुनकर अपनी मन्द मुसकानके द्वारा निकलते हुए दूधकी धाराका संदेह उत्पन्न करते हुए आपने जो निम्नांकित वचन कहे थे वे वास्तवमें केला और मधुकी मधुरताको धारण कर रहे थे ॥ १४ ॥ आपने कहा था कि रोनेसे श्लेष्मा (कफ) का अभाव हो जाता है, दोनों नेत्र निर्मल हो जाते हैं, नाकका मल जमीनपर जा गिरता है, तब तक भोजनकी उष्णता कम हो जाती है, शिरमें रहकर भ्रमरूप दाँपको उत्पन्न करनेवाले जलके दोषकी बाधा दूर हो जाती है। यही नहीं, और भी बहुतसे परिचित गुण रोते समय उत्पन्न होते हैं ॥ १५ ॥

इस प्रकारके वचनरूपी अमृतको कर्णपुटमें सींचते हुए आप उस भिक्षुकी अपार भूख देखनेसे उत्पन्न आश्चर्यसे चुप हो रहे। आप दयाके समुद्र तो थे ही इसलिए आपने उसे अपने हाथका घ्रास ही दे दिया। आपका वह घ्रास ऐसा जान पड़ता था मानो हस्तकमलके नखोंकी कान्ति-रूपी गङ्गा नदीके फेनका खण्ड ही हो, अथवा हस्तरूपी कल्पवृक्षके फूलोंका गुच्छा ही हो, अथवा नखरूपी चन्द्रमाओंके साथ परिचय करनेके लिए आया हुआ चन्द्रमाका बिम्ब ही हो अथवा आकाशरूपी नदीको सुखानेके लिए आया हुआ शङ्ख ऋतुका खण्ड ही हो। उस घ्रासको खाते ही भिक्षु तृप्तिको प्राप्त हो गया, प्रज्वलित जठराग्निके शान्त हो जानेसे उसने आपका महान् उपकार माना और अनुपम सज्जनतासे प्रेरित होकर उसने आपके लिए अत्यन्त उत्कृष्ट फलवाली कला सिखलाई—शिक्षा प्रदान की।

कवि कहते हैं कि योग्य पात्ररूपी उत्तम क्षेत्रमें लगाई हुई विद्यारूपी लता यदि बुद्धिरूपी जलसे सींची जाये तो वह सूक्तिरूपी फूलोंसे युक्त होकर दिशारूपी नियोंके कर्णालंकारके समान कीर्तिरूपी उत्तम मञ्जरीको धारण करती है ॥ १६ ॥ आश्चर्यकी बात है कि यह विद्यारूपी कल्पवृक्ष अत्यन्त उन्नतिको प्राप्त है—अतिशय ऊँचा है तो भी नम्र मनुष्य इसे प्राप्त कर लेते हैं। फल इसमें आकर लगते हैं और मनोहर फलकी प्राप्ति परलोकमें होती है। इसके सिवाय एक बड़ा आश्चर्य यह है कि जो लोग इसके भूलमें आते हैं उन्हें तो यह संताप पहुँचाता है और जो इसके ऊपर हो विचरते हैं उनके संतापको यह दूर करता है ॥ १७ ॥

इस प्रकार सज्जनोंके हृदयको ठण्डा करनेके लिए चन्दनकी समानता धारण करनेवाले जीवन्धर, कानोंके लिए रसायन स्वरूप गुरुका पूर्वोक्त वृत्तान्त सुनकर चुप रह गये। उन्होंने

मौन रह जाना ही योग्य उत्तर समझा। वे मुख-कमल तथा मनरूपी सरोवरमें विनयरूपी मृणालको धारण कर रहे थे और शिष्य तथा गुरु-सम्बन्धी शिष्टताकी अपने मुखपर क्रीड़ा करा रहे थे। प्राप्त मणिकी विशुद्धता को जानकर जिस प्रकार उसके स्वामीको अपार हर्ष होता है उसी प्रकार प्राप्त गुरुकी विशुद्धताको जानकर जीवन्धर कुमार भी हर्षरूपी सागरके परम पार को प्राप्त हो रहे थे और यह सब होनेपर भी वे गृहस्थ-धर्मरूपी सागरमें निमग्न थे।

तदनन्तर गुरु आर्यनन्दीने श्रेष्ठपुत्र जीवन्धर को एकान्त स्थानमें ले जाकर अपने शब्दों द्वारा राजा का समस्त वृत्तान्त सुना दिया, गुरुमुखसे पिताका वृत्तान्त जानकर जीवन्धर बहुत ही कुपित हुए और अनायास उत्पन्न क्रोधसे जगत्को जलाते हुए-से जान पड़ने लगे।

इस प्रकार गुरुके कहनेसे 'मैं राजा का लड़का हूँ और काप्राङ्गार राजा का हत्यारा है' इस बातका निश्चयकर जीवन्धर कुमार युद्धके लिए तैयार हो गये। वे उस काप्राङ्गारको बढ़ती हुई क्रोधाग्निके समान प्रज्वलित बाणाग्निका भी ईंधन बनाना चाहते थे। वे मदान्मत्त हाथीके समान क्रोधसे अन्धे हो रहे थे, उनके तात्कालिक क्रोधके वेगको रोकनेमें गुरु भी असमर्थ हो रहे थे। इस तरह वे युद्धके उद्योगसे विरत नहीं हो रहे थे। गुरुने भी उनके बहुत भारी क्रोधसे विस्तारित युद्धकी तैयारी देख अपने हृदयमें निश्चय कर लिया कि यह अन्य प्रकारसे मानने वाला नहीं है। निदान गुरुने निम्न शब्द कहकर जिस किसी तरह उनकी युद्धकी तैयारीको रोकें। गुरुने कहा था कि हे वत्स ! अधिक नहीं, एक वर्षतक क्षमा धारण करो, यही मेरे लिए गुरु-वृत्तिणा होगी।

तदनन्तर गुरुने निम्नांकित शिक्षा और भी दी। उन्होंने कहा कि जिनका हृदय शास्त्ररूपी समुद्रमें निमग्न है ऐसे मनुष्यों को यह क्रोध कभी भी नहीं करना चाहिए। नहीं तो आचरणसे रहित उनकी शास्त्राध्ययनकी कला व्यर्थ ही कहलावेगी। अपने हाथोंमें दीपकके सुशोभित रहने पर भी जो लोग इस प्रथिवीपर कुण्डोंमें गिरते हैं उन्हें उस दीपकसे क्या लाभ है ? ॥ १६ ॥

इत्यादि नीतिमार्गका उपदेश देकर तथा जीवन्धर कुमारको समझाकर समस्त संसारको अतिक्रान्त करने वाला मोक्षमार्ग प्राप्त करनेके लिए बहुत भारी आदरसे भरे हुए गुरुदेव जब तपोवनको उस तरह चले गये जिस तरह कि सूर्य पश्चिम समुद्रके बेलावनको चला जाता है तब जीवन्धर कुमार बहुत ही खिन्न हुए। अनन्तर उन्होंने गुरुदेवके संस्मरणसे संधुक्षित विरह-जन्य शोकाग्निको तत्त्वज्ञानरूपी जलके प्रवाहसे शान्त किया।

तदनन्तर जिस प्रकार फूलों की लक्ष्मी लताको प्राप्त होती है, देवोंके द्वारा वाञ्छनीय वसन्तकी सुषमा जिस प्रकार पारिजात—कल्पवृक्षमें स्थिति को प्राप्त होती है, जिस प्रकार गङ्गा नदी समुद्रकी बेलाको प्राप्त होती है, शरद् ऋतु चन्द्रमाके बिम्बको प्राप्त होती है, प्रातःकालके सूर्यकी प्रभा, समुद्रके तीरको प्राप्त होती है और शरद्की चाँदनी जिस प्रकार निर्मल कुमुदोंके वनको प्राप्त होती है उसी प्रकार यौवनरूपी लक्ष्मी राजपुत्र जीवन्धर कुमारके शरीरको प्राप्त हुई ॥ २० ॥ उस समय जीवन्धर कुमारका आनन्ददायी शरीर सौन्दर्यकी परम सीमा, शृङ्गारकी परमगति और कलाओंकी श्रेष्ठ खान हो रहा था ॥ २१ ॥

उस समय उनका रूप, सुन्दर शरीरवालोंका प्रथम उदाहरण था, कान्तिरूपी सम्पदाओं का अधिष्ठातृ देव था, सुन्दरताकी संजीवन ओषधि था, शृङ्गार रसका संकेत-भवन था, श्रेष्ठ रसिकताका जीवनदायी रस था, कलाओंका क्रीड़ाभवन था, हास्यक्रीड़ाओंका शिक्षा-स्थान था, संगीत-विद्याओं का तिगङ्गा था, स्त्रियोंके नेत्रोंको आकर्षित करनेके लिए आकर्षण औषध था, युवती-जनोंके मनोंको रोकनेके लिए बन्धनगृह था, समस्त मनुष्योंके नेत्रोंको तृप्त

करने वाला था, कवियोंके वचनोंका अगोचर था, कीर्तिकी स्फूर्तिके लिए अंकुर उगनेका क्षेत्र था, विजयलक्ष्मीके विलासका निवास-स्थल था, लक्ष्मी और सरस्वतीकी आस्थाका स्थान था, मानो सब लोगोंके नेत्रोंका चलता फिरता सुख हो था। पृथिवीरूपी महिलाका मानो जीवन सुख ही था, मूर्तिधारी मानो प्रतापका पटल ही था, मानों सजीव गाम्भीर्य ही था, अथवा इकट्ठा हुआ शौर्य ही था, अथवा रूपधारी कुरुवंशका भाग्य ही था अथवा ब्रह्माका अपनी समस्त चतुराई बतलानेका स्थान ही था। इस प्रकार उनका यह रूप प्रतिदिन वृद्धिगत हो रहा था।

अथानन्तर एक समय जो कार्य और नाम दोनोंसे ही कालकूट था और मनुष्यकी आकृति को प्राप्त हुए अन्धकारके समान जान पड़ता था ऐसे भीलोंके राजाने सेनासहित आकर राजपुरी की समस्त गायें हर लीं ॥२२॥

तत्पश्चात् गोपालोंके चिल्लानेसे जिसे समस्त वृत्तान्त मालूम हुआ है ऐसा काष्ठाङ्गार भी अधोर हो उठा। जिस प्रकार सिंह शृगालके द्वारा किये हुए अपमानको नहीं सहता है उसी प्रकार काष्ठाङ्गार भी असमान—हीन शक्तिके धारक भिल्लराजके द्वारा कृत अपमानको नहीं सह सका। भीतर ही भीतर जलनेवाली क्रोधाग्निकी ज्वालाओंके समान दिखनेवाली लाल-लाल कान्तिसे उसका मुख व्याप्त हो गया। फलस्वरूप उसने कालकूटकी सेनाको नष्ट करनेके लिए एक बहुत बड़ी सेना भेजी। उसका वह सेना शत्रुस्त्रियोंके गर्भजात बालकोंको नष्ट करनेमें समर्थ भेरियोंकी भांकारसे समुद्रको गर्जनाका तिरोहित कर रही थी। कालकूटके बहाने इकट्ठे हुए अन्धकारको नष्ट करनेके लिए विधाताके द्वारा विरचित अनेक सूर्यमण्डलोंसे सुशोभित उदयाचलोंके समान दिखनेवाले, सुवर्णकी ढालोंसे युक्त गण्डस्थलवाले हाथियोंसे भरी थी। जिनमें लोहकी लगामें लग रही हैं ऐसे मुखोंके विलसे निकलते हुए लाला-जलके द्वारा जिनके मुख फैलिल हुए हैं और उसके कारण जो युद्धके आँगनमें शत्रुओंके यशका पान करते हुए जान पड़ते थे ऐसे घोड़ोंसे, रथोंके समूहसे तथा पैदल सेनाओंसे परिपूर्ण थी।

वह कालकूट काष्ठाङ्गारकी सेनाको देख अपनी सेना आगेकर चला। उस समय वह क्रोधाग्निके द्वारा शत्रुओंकी सेनाको सब ओरसे जलानेकी इच्छा करता हुआ ठीक यमराजके समान जान पड़ता था ॥२३॥ तदनन्तर दोनों सेनाओंने मिलकर बलपूर्वक ऐसा युद्ध किया जिसका कि कोई शानी नहीं रखता था। उस युद्धमें दोनों ही सेनाएं बाणोंके समूहसे परस्पर एक दूसरेको विदीर्ण कर रही थीं। यद्यपि युद्धमें उठती हुई धूलिसे अन्धकार छा गया था तो भी चलती हुई तलवारोंके घातसे विदीर्ण हुए हाथियोंके गण्डस्थलोंसे जो मणियोंके समूह बाहर निकल रहे थे उनकी कान्तिके प्रवाहमे युद्धक्षेत्र एक दम प्रकाशमान हो उठता था ॥२४॥

उस समय शत्रुओंके हाथोंमें स्थित तलवारोंके द्वारा खण्डित गण्डस्थलोंसे निकलनेवाली रुधिरकी धाराओंसे सुशोभित हाथी, उन पर्वतोंका अनुकरण कर रहे थे जिनके कि दोनों ओरसे गेरूके मरने मर रहे हैं। अत्यधिक खनकी कीचड़से युक्त युद्धके आँगनमें हमारे खुर डूब न जावें इस आशंकासे, आरूढ़जनोंके विपादकी नष्ट करनेवाले घोड़े मानो आकाशमें चल रहे थे और मदोन्मत्त हाथियोंकी घटापर नाम तथा कार्य दोनोंसे ही 'हम हरि हैं' (सिंह हैं, घोड़े हैं) इस तरह अपने हरि नामको प्रख्यात कर रहे थे। धनुषधारियोंके हाथ इतने जल्दी चलते थे कि किसीको समझ ही नहीं पड़ता था कि इन्होंने कब बाण धारण किया और कब छोड़ा। वे सदा धनुष चढ़ाये हुए ही दिखते थे इसलिए चित्र-लिखितसे जान पड़ते थे। कभी पदतल और कभी गगन-तलमें लपलपाती हुई भयंकर तलवारसे खण्डित मस्तकोंके समूह बहुत दूर तक जा उचटते थे जिससे ऐसे जान पड़ते थे मानो आकाशरूपी समुद्रमें कमलोंके समूह ही हों। युद्धकी भूमिमें जहाँ-तहाँ हाथियोंके खण्डित शव पड़े हुए थे उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो दो पुरुष-प्रमाण

बहती हुई खून की नदीपर पुल ही बांध दिये हों। उस भयंकर युद्धके समय भील-योद्धाओंके द्वारा लगातार छोड़े हुए बाणोंकी धारासे जिनका समस्त शरीर भर गया है ऐसे काष्ठाङ्गारके सैनिक भयसे तत्तद् दिशाओंमें भाग गये। साथ ही 'भीलों की सेना जीत गई' इस घोषणाने गोपालोंकी वसतिको क्षुभित कर दिया।

उस समय वैश्योंके नायक चतुर नन्दगोपने अपने मित्रोंके साथ आलोचनापूर्वक निश्चय किया और जिस बातको वह कहना चाहता था उसे उसने राजा काष्ठाङ्गारके कान तक पहुँचा दी ॥२५॥

तदनन्तर नन्दगोपकी प्रेरणा पाकर राजा काष्ठाङ्गारने नगरके चौराहोंपर जोरदार घोषणा करा दी कि जो भी पुरुष भीलोंके समूहसे गाये छुड़ाकर लावेगा उसे गोपालशिरोमणि नन्दगोप की पुत्री सुवर्णकी सात पुत्तलिकाओंके साथ प्रदान की जावेगी। इस घोषणाको सुनकर बहुत भारी कौतूहलको धारण करनेवाले जीवन्धर कुमारने वह घोषणा बन्द करा दी।

जिनका पार्श्वभाग अनेक मित्रोंसे सहित है ऐसे जीवन्धर कुमार महलसे इस तरह निकले जिस तरह कि अनेक हाथियोंसे घिरा हुआ यूथपति (मुण्डका मालिक) हिमालयकी गुफासे निकलता है ॥२६॥

तत्पश्चात् जीवन्धर हैं प्रमुख जिनमें ऐसे योद्धा धनुषकी टंकार और सिंहध्वनिके द्वारा दिशाओंको सुखरित करते हुए रणाङ्गणकी ओर चले। उस समय वे सफेद घोड़ेसे जुते रथोंको अलंकृत कर रहे थे। उनके वे सफेद घोड़े ऐसे जान पड़ते थे मानो अपनं यशस्वी शीर-सागरकी तरङ्ग ही हों। उन घोड़ोंके पार्श्वभाग चबूतोंके युगलसे सुशोभित थे इसलिए ऐसे प्रतीत होते थे मानो आकाशमार्गमें चलनेके योग्य दो पंखोंको ही धारण कर रहे हों। मुखसे निकले हुए फेनके टुकड़ोंसे उनका अग्रभाग व्याप्त हो रहा था जिससे ऐसा जान पड़ता था कि वेगके द्वारा पराजित वायुके द्वारा समर्पित मोतियोंकी भेंट ही स्वीकृत कर रहे हों। वेग देखनेके क्षण ही लज्जित होकर सूर्यके घोड़े आकाशरूपी अटवीके बाहड़ मार्गोंमें भाग गये थे मानो उन्हें ढूँढ़नेके लिए ही वे घोड़े आकाश-मार्गकी ओर उड़ल रहे थे तथा विजयी थे। जो समस्त जगत्को अन्धा करनेमें समर्थ थी ऐसी रथोंके पहियोंसे विदारित पृथिवीतलसे उठी धूलिकी पङ्क्तिको वे योद्धा पताकाओंके बरतोंकी वायुसे दूर उड़ा रहे थे। वे योद्धा क्या थे मानो शरीरधारी वीर रस ही थे अथवा मूर्तिधारी उत्साह ही थे। केयूरसे सुशोभित उनके भुजदण्ड ऐसे जान पड़ते थे मानो विजयलक्ष्मीके निवासभवनके सुवर्णनिर्मित प्राकार ही हों और मोतियोंकी मालाओंसे सुशोभित उनके वक्षःस्थल ऐसे जान पड़ते थे मानो लक्ष्मीकी बिहारभूमिमें स्थित खेलनेके भूले ही हों।

उस रणाङ्गणमें सर्वप्रथम बाणोंके समूहसे परस्पर ऐसा युद्ध हुआ कि जो क्षणभरके लिए क्रोधसे रहित होकर भी क्षमासे रहित था (पक्षमें व्रणसे रहित था) और जहाँ शिखाहीनसे भी शिखावालेकी उत्पत्ति होती थी (पक्षमें बाणसे अग्नि उत्पन्न होती थी) ॥ २७ ॥ जो नखोंकी किरणरूपी मञ्जरीसे सुगन्धित थी तथा जिसपर शिलीमुख अर्थात् बाण (पक्षमें भ्रमर) आकर विद्यमान थे ऐसी धनुषलताको धारण करनेवाले जीवन्धर वृक्षके समान सुशोभित हो रहे थे; क्योंकि जिस प्रकार वृक्ष विशाल शाखाओंसे सुशोभित होता है उसी प्रकार जीवन्धर भी भुजारूपी विशाल शाखाओंसे सुशोभित थे। इसके सिवाय जीवन्धर, निरन्तर ही विजय-लक्ष्मीके बिहारकी मुख्य भूमिस्वरूप थे ॥ २८ ॥ कुण्डलाकार धनुषके मध्यमें स्थित, क्रोधसे लाल-लाल दिखने वाला जीवन्धर कुमारका मुख, परिधिके मध्यमें स्थित तथा सन्ध्याके कारण लाल-लाल दिखाने वाले चन्द्रमाके मण्डलके साथ स्पर्धा करता था ॥ २९ ॥ जीवन्धर कुमारके द्वारा छोड़े हुए देदीप्यमान बाण ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो युद्धमें छिपे भीलों को देखनेके लिए दीपक ही आये हों ॥ ३० ॥

तदनन्तर विजयी धनुषरूपी इन्द्र-धनुषको धारण करने वाले जीवन्धररूपी मेघके द्वारा लगातार छोड़ी हुई बाणधारारूपी जलधाराके द्वारा जब कालकूट नामक भीलोंके राजाकी सेनाकी प्रतापान्ति शान्त हो गई तब युद्धकी भूमिमें हज़ारसे भी अधिक स्रूनकी नदियाँ बह निकलीं। वे स्रूनकी नदियाँ तौदण शस्त्रोंके द्वारा कटे हुए हाथियोंके पैररूपी कछुओंसे सहित थीं। भालोंके द्वारा कटे हुए घुड़सवारोंके मुखरूपी कमलोंसे सुशोभित थीं और मदोन्मत्त हाथियोंके कानोंसे गिरे हुए चामर रूपी हंसोंसे अलंकृत थीं।

इस प्रकार धीरवीर जीवन्धर कुमारने भीलोंकी सेनाको जीतकर यशरूपी फूलोंके द्वारा दिशारूपी स्त्रियों को सुगन्धित किया था और भरते हुए दूधके द्वारा जिसने समीपका प्रदेश सींच दिया है ऐसे दूधके मेघोंकी तुलना धारण करनेवाले पशुओंके समूहको वापिस छीन लिया था ॥ ३१ ॥

जो कामदेव, पहले शम्बराराति अर्थात् महादेवजी का शत्रु और चापलालि जीवन्धर अर्थात् चञ्चल भ्रमररूपी डोरीको धारण करने वाला इन दो नामोंसे जगतमें प्रसिद्ध था वही इस समय शबराराति अर्थात् भीलोंका शत्रु और चापलालि जीवन्धर अर्थात् धनुषसे सुशोभित जीवन्धर कुमार हुआ था। इस प्रकार बिन्दुमात्रसे भी विशेषता नहीं थी। अर्थात्—जीवन्धर कुमार कामदेव रूपी ही था। कामदेव पहले सारसशर अर्थात् कमलरूपी बाणसे सहित था और इस समय जीवन्धर सरसशर थे अर्थात् बलवान् बाणसेसे सहित थे। इस प्रकार इन दोनोंमें यद्यपि आकार—दीर्घाकारकी अपेक्षा विशेषता थी तथापि इनमें आकारसाम्य—आकृति की सदृशता अखण्ड रूपसे सुशोभित थी ही यह विचित्र बात थी।

तदनन्तर जो गगनतलमें फैली हुई पताकाओंरूपी भुजाओंके द्वारा मानों यह बतला रहा था कि नागरिकोंका हर्षातिरेक इतना भारी है। इस प्रकार हर्षसे भरे नगरमें जीवन्धर कुमारने प्रवेश किया। उस समय जीवन्धर यद्यपि स्वयं विशिख अर्थात् बाण अथवा हृदयके आधार थे तो भी विशिखा अर्थात् गलीकी आधेयताको प्राप्त हो रहे थे और समस्त मित्र-मण्डलीके मध्यमें अध्यासीन थे इसलिए शूरवीरता, स्थिरता और धीरतारूपी मञ्जरियोंसे मनोहर उनके शरीर-रूपी सुगन्धित आम्रवृक्षपर कीर्तिरूपी सुगन्धिसे खिंचे नगरवासी तथा देशवासी लोगोंके नेत्र-रूपी भीरे निरन्तर दौड़े चले आ रहे थे।

नन्दगोप नामसे प्रसिद्ध मेघने शीघ्र ही हर्षरूपी समुद्रका पानकर शुभ लक्षणोंसे सुशोभित जीवन्धर कुमारके करकमलपर जलपात किया—जलधारा छोड़ी ॥३२॥

जीवन्धरने भी नन्दगोपके द्वारा छोड़ी हुई जलधारा को 'पद्मास्य योग्य है' इस वचन-रूपी धाराको छोड़ते हुए ही स्वीकृत किया था। जीवन्धरकी वह वचनधारा अत्यन्त शुद्धवर्णा थी—शुद्ध रूपवाली थी (पक्षमें शुद्ध अक्षरोंसे युक्त थी) और गंसी जान पड़ती थी मानो मन्द-मुसकानके सम प्रकाशित कुन्दके फूलोंकी कान्तिरूपी तरङ्गमें स्नान करनेसे ही वह शुद्धवर्णा हो गई थी। जीवन्धर कुमारने निःस्पृह होकर कहा कि मुझमें और पद्मास्यमें पर्यायभेद है जीवभेद नहीं है। इस प्रकार अपनी मित्रताके वैभवको प्रकट करते हुए उन्होंने मित्रजनोंके हर्ष और शत्रुजनोंके द्वेषके साथ-साथ पद्मास्यके विवाह-महांत्सवका प्रारम्भ किया।

तदनन्तर विवाहके योग्य पद्मास्यने शुभमुहूर्तमें अग्निको आगेकर विधि-विधानपूर्वक नन्दगोपकी पुत्रीका पाणिग्रहण किया ॥३३॥ गोविन्दाका दुबला-पतला शरीर बिजलीके समान चमकीला था, उसकी कान्ति फूलती हुई सुवर्ण-कदलीकी कन्दलीके भीतरी भागके समान गौर वर्ण थी और स्वाभाविक गतिसे उठते हुए स्तन-युगलोंपर सुशोभित मोतियोंकी मालाकी प्रभासे उसका समीपवर्ती प्रदेश प्रकाशमान हो रहा था। ऐसी गोविन्दाको वह पद्मास्य बहुत भारी

हर्षसे भरे नेत्रोंसे निहार रहा था ॥३४॥ गोविन्दाके दोनों पैर कोमल-कमलके साथ स्पर्धा करने वाली शोभासे सुशोभित थे, दोनों जङ्घाएँ कामदेवकी त्रिजगद्विजयमें तुरही नामक वादित्त-विशेषके समान जान पड़ती थीं। नाभि कामदेवके रसनिष्यन्दकी कूपिकाके समान प्रकट हुई थी और मुख पूर्णिमाके चन्द्रकी तुलना स्वीकृत कर रहा था ॥३५॥

इस प्रकार महाकवि हरिचन्द्रविरचित श्री जीवन्धर-चम्पूनामक काव्यमें
गोविन्दाकी प्राप्ति वर्णन करनेवाला दूसरा लम्भ समाप्त हुआ।

तृतीय लम्भ

अथानन्तर दिन-प्रतिदिन जिसका अनुराग बढ़ रहा है ऐसा पद्मास्य नामक तरुण राजहंस कभी तो त्रिवलीरूपी तरङ्गोंसे सुशोभित और नाभिरूपी महा आवर्तसे युक्त गोविन्दा नामक नदीके उदगरूपी हृदयमें क्रीड़ा करता था, कभी मेखलारूपी पक्षियोंके कल-कूजनसे शब्दायमान मृदुल नितम्ब-मण्डलरूपी तटपर स्थिर होता था, कभी हाथसे काले चूचुरूपी भ्रमरोंसे चुम्बित स्तनरूपी कमलकी बाँड़ियोंका स्पर्श करता हुआ आनन्दकी तरङ्गोंसे तर होता था और कभी स्तनरूपी चक्रवाक पक्षियोंसे मनोहर, सुगन्धित चन्दनके द्रवरूपी पङ्कसे युक्त एवं कञ्चुलीरूपी कोमल शोवालसे मनोहर वक्षःस्थलरूपी तालाबमें क्रीड़ा करता हुआ चिरकाल तक इन्द्रियोंके समूहको सन्तुष्ट किया करता था।

इधर समस्त मनुष्योंके नेत्रोंके भाग्यस्वरूप, सुन्दर आकृतिको धारण करनेवाले जीवन्धर कुमार भी समान रूपसे कमनीय कलारूपी युवतियोंको, कीर्तिरूपी स्त्रियों और विजयलक्ष्मीको हर्षित करते हुए बड़े आनन्दसे रहते थे ॥१॥ उसी नगरमें श्रीदत्त नामका कोई वैश्यशिरोमणि रहता था जिसके घरमें धनप्राप्तिके कारणभूत इच्छा और उद्योग दोनों ही चिरकालसे क्रीड़ा किया करते थे ॥२॥

रत्नोंके व्यापारमें निपुण उस श्रीदत्तने किसी समय रत्नद्वीपको जाने की इच्छा की। तदनुसार प्रस्थानकर अनेक देश, नगर और गाँवोंको लौघता हुआ वह समुद्रके समीप आया। वहाँ उसने सामने लहराते हुए समुद्रको देखा। वह समुद्र फूटी हुई सीपोंके मोतियोंके समूहसे व्याप्त था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो मकर, मीन और कुलीरगाशसे सुशोभित दूसरा आकाशतल ही हो। वह समुद्रफेनके टुकड़ोंके बहाने ऐसा जान पड़ता था मानो रात्रिके समय उसने जो चन्द्रमाकी किरणोंके समूहका पान किया था उसे ही फेनके बहाने उगल रहा हो। कभी अत्यन्त चञ्चल कुलाचलोंके समान तरङ्गोंके सङ्घटनका अनुभव करनेवाले तिमि-तिमिझिल जातिके मच्छ, पुत्रोंकी तरह उसकी सेवा कर रहे थे। कहीं मणिसमूहके किरणरूपी भरनेसे व्याप्त जलको मांस समझकर मीन उसके संमुख दौड़ रहे थे और कहीं अग्नि समझकर भयसे दूर भाग रहे थे। कहीं देदीप्यमान फणाके मणियोंसे सुशोभित, लहरोंमें मिले भुजङ्गोंसे व्याप्त होनेके कारण ऐसा जान पड़ता था मानों विशालता आदि गुणोंके द्वारा पराजित होकर छिपे हुए आकाशको तरङ्गरूपी हाथोंमें दीपक ले दूढ़ता ही फिर रहा हो। कहींपर विस्तृत मूँगाके बनोकी पंक्तिके सुशोभित होनेके कारण ऐसा जान पड़ता था मानों बड़बानलको ही प्रत्यक्ष दिखला रहा हो।

वह कहीं सामने आई हुई गङ्गा, सिन्धु आदि प्रमुख नदियोंको अपनी तरङ्गरूपी भुजाओंके द्वारा आलिङ्गन कर रहा था ।

उस समुद्रके किनारे जो जल-मनुष्य थे उनके हृदय किनारेपर उठी हुई वायुसे कम्पित ताड़वृक्षोंके शब्दसे भयभीत हो रहे थे और इसी कारण वे शेरबालके समूह तोड़कर अपने ऊपर मेल रहे थे । कहीं बड़े-बड़े हाथी बड़े-बड़े मच्छोंके मुखरूपी बिलकी पहाड़की गुफाएँ समझ भ्रान्तिवश उनके भीतर घुस रहे थे और जब उनके भीतर जलती हुई जठराग्निकी ज्वालाओंको नहीं सह सके तब फिर बाहर निकल आये ॥३॥ वैश्यपति श्रीदत्तने उस समुद्रको अपने नेत्रोंसे पिया अर्थात् देखा परन्तु उसके स्नानको सहन नहीं कर सका इसलिए ही मानो वह आश्चर्यरूपी दूसरे समुद्रको प्राप्त हो गया था ॥४॥

तदनन्तर जहाजमें बैठकर वह दूसरे द्वीपमें गया और वहाँ अनेक उपायोंसे उसने बहुत धनका उपार्जन किया । तत्पश्चात् सम्पत्तिके द्वारा आकाशरूपी समुद्रमें चलनेकी योग्यता रखनेवाले ऐरावत हाथीके कन्धेपर बैठे हुए इन्द्रका अनुकरण करता हुआ वह जहाजका व्यापारी किसी बड़े जहाजपर सवार हो समुद्रके इस ओर आया । समुद्रका किनारा कुछ ही दूर था कि—

बहुत भारी ज़ोरकी वर्षा उसके जहाजपर आ पड़ी । उस समय मेघोंकी घनघोर गर्जनासे समस्त दिशाओंकी दीवालें फटी जा रही थीं और बड़ी-बड़ी बूँदोंके समूह नीचे गिर रहे थे । उनसे ऐसा जान पड़ता था कि अपने प्रतिद्वन्द्वी समुद्रमें जो जहाँ-तहाँ मोतियोंके समूह बिखरे पड़े थे वह उन्हें सहन नहीं कर सका था । सच है प्राणियोंको विपत्ति कब आने वाली है यह कोई नहीं देख आया ॥ ५ ॥

उस जहाजपर जो और दूसरे लोग बैठे थे उनके शरीर पहलेसे ही शोकरूपी समुद्रमें निमग्न हो रहे थे इसलिए भले-बुरेको जाननेवाले श्रीदत्तने तत्त्वज्ञानरूपी जहाज दंकर उन सबका तारा था ॥ ६ ॥

धीरे-धीरे जहाज नष्ट हो गया और भाग्यद्वारा ही मानो समीपमें भेजा हुआ एक मस्तूल का टुकड़ा श्रीदत्तको दिखाई दिया । वह उसपर चढ़कर अपने-आपको जीवित समझने लगा । यद्यपि उसका समस्त धन नष्ट हो गया था तो भी प्राणोंको सुरक्षित पाकर संतुष्ट हो रहा था । चलता-चलता वह किसी अपरचित द्वीपमें पहुँचा । वहाँ अचानक कोई विद्याधर उसके सामने आया । चपलतावश श्रीदत्तने उसे अपना समस्त वृत्तान्त सुना दिया ।

श्रीदत्तका वृत्तान्त सुनकर वह विद्याधर उसे उसीके बहाने विजयार्थ पर्वतपर ले गया । वह विजयार्थ ऐसा जान पड़ता था मानो पृथिवीरूपी स्त्रीका हास्य ही था और आकाशरूपी कसीटीके पत्थरोंसे युक्त होनेके कारण ऊँचे उठे हुए शिखरोंके द्वारा मानो सुमेरु पर्वतकी हँसी ही कर रहा था ॥ ७ ॥ उस विजयार्थके शिखरोंपर लगी हुई नीलमणियोंकी कान्तिकी परम्परासे सिंहके बच्चे बहुत बार छकाये गये थे इसलिए वे सचमुचकी गुफाओं में भी प्रवेश करनेके लिए शक्ता खाते थे—हिचकिचाते थे । वही कारण था कि वे अपनी गर्जनाकी प्रतिध्वनिके द्वारा निश्चय करके ही गुफाओंमें प्रवेश करते थे ॥ ८ ॥ उस विजयार्थकी मध्यमेखलामें प्रतिबिम्बित अपने आपको देखकर जंगली हाथी पास आकर दाँतोंसे उसपर बार करते थे सो ठीक ही है क्योंकि मद्युक्त (पक्षमें अभिमानी) जीवोंको विवेक कैसे हो सकता है ? ॥ ९ ॥ उस पर्वतपर सिंह, मेघमाला को गर्जनाके भ्रमसे हाथी समझ बैठते थे इसी कारण वे वेगसे उछलकर उनके पास जाते थे और क्रोधवश नस्लोंके प्रहारसे उन्हें विदीर्णकर छोड़ देते थे ॥ १० ॥

वह पर्वत, कहीं तो विद्याधरियोंके समूह, जिन्हें रेरामी बस्त्र समझकर ओढ़ लेती थीं ऐसे सफेद मेघोंसे घिरा हुआ था । कहीं हरी मणियोंके तटसे निकली हुई हरी-हरी प्रभा सूर्य-बिम्बके

पास पहुँच रही थी जिससे किनारेपर चलने वाले विद्याधरोंको आकाशरूपी सरोवरमें कमलिनी के हरे पत्तोंकी शङ्का उत्पन्न कर रहा था। कहीं, सघन वृक्षोंमें मेघमालाकी आशंकाकर सुवर्णमय भूमिपर मयूर नाच रहे थे और उनका प्रतिबिम्ब उस भूमिपर पड़ रहा था जिससे स्थलपर फूले हुए नील कमलोंके समूहका संदेह उत्पन्न करता था। कहीं सरोवरमें उत्पन्न सारस और राजहंस पक्षियोंके कल-कूजनसे, कहीं लताओंपर खिले पुष्पोंका मकरन्द-पान करनेसे उन्मत्त हुए भ्रमरों की मनोहर भंकारसे और कहीं उपवनके अलंकारभूत आस्रवृक्षके पल्लव खानेसे गर्वाली कोयल की मनोहर कण्ठध्वनिसे कामदेवको जागृतकर रहा था—तो कहीं वेतोंके सुन्दर निकुञ्जोंमें विहार करने वाली विद्याधरियोंकी संभोगान्तमें होनेवाली थकावटको दूर करनेमें निपुण मन्द-मन्द वायुसे मनोहर दिखाई देता था ॥

उस विजयार्थ पर्वतपर अपने आनेका समस्त कारण विद्याधरने श्रीदत्त वैश्यसे स्पष्ट कर दिया ॥ ११ ॥ उसने कहा कि इस पर्वतकी दक्षिण श्रेणीपर गान्धार देशकी आभरणभूत एक नगरी है, जो कि निराधार होनेके कारण आकाशसे गिरी हुई देवनगरोंके समान सुशोभित है ॥ १२ ॥ विद्याधर लोग उस नगरीको 'नित्यालोका' इस सार्थक नामसे पुकारते हैं और मेघ हमेशा ही उसके भग्नेश्वरोंके द्वारके समीप घूमते रहते हैं ॥ १३ ॥ उस नगरीके कोटोंकी पङ्क्ति स्त्रियोंके वक्षःस्थलके समान हमेशा ही देवों (पक्ष में युवकों) के मनको हरण करती रहती है क्योंकि जिस प्रकार स्त्रियोंके वक्षःस्थलसे किरणोंके समूह स्फुरित होते रहते हैं उसी प्रकार कोटोंकी पङ्क्तिसे भी किरणोंके समूह स्फुरित होते रहते हैं और जिस प्रकार स्त्रियाँका वक्षःस्थल पयोधरों—स्तनोंपर सुशोभित वस्त्रसे अलंकृत होता है उसी प्रकार कोटोंकी पङ्क्ति भी पयोधरों—मेघोंसे सुशोभित आकाशमें अलंकृत होती रहती है ॥ १४ ॥ उस नगरीके गोपुरके अग्रभागपर जो इन्द्र-नालर्मणिकी पुतली बनी हुई है वह शरद्भक्तुके मेघोंकी मालासे ऐसी जान पड़ती है मानो उसने महीन रेशमी वस्त्र ही पहिन रखा हो ॥ १५ ॥ जिसका वैभव समस्त विद्याधरोंके द्वारा सेवित है तथा जो मनोहर यशरूपी धनको धारण करनेवाला है ऐसा गरुडवेग नामका राजा उस नगरीका ठीक उसी तरह पालन करता है जिस प्रकार कि इन्द्र स्वर्गपुरीका करता है ॥ १६ ॥ गरुडवेगकी रानीका नाम श्रीधारिणी है। यह रानी ऐसी सुशोभित होती है मानो शरीरको धारण करनेवाली कान्तिकी परम्परा ही हो, अथवा शरीरवती चन्द्रमाकी कला ही हो अथवा स्थिर रहनेवाली दूसरी बिजली ही हो ॥ १७ ॥ राजा गरुडवेगके एक गन्धर्वदत्ता नामकी पुत्री है जो विनयसे उज्ज्वल है और कामदेवके बड़े भारी महलकी अटारीमें जलनेवाली मानो मणिमयी दीपिका है ॥ १८ ॥ जब शैशव, इस दुबली-पतली कुवलयनयनाके शरीरको छोड़नेके लिए उद्यत हुआ, और कामदेवका प्रतिहारी यौवन, जब आनेकी इच्छा करने लगा, साथही जब इसका भोलापन समाप्त हो गया और चतुराई पासमें आ पहुँची तब इसका मध्य भाग तो अत्यन्त सूक्ष्म हो गया है और नितम्ब-मण्डल पर्वतके समान भारी हो गया ॥ १९ ॥ इस चञ्चलाक्षीका मुखरूपी चन्द्रमा, वास्तविक चन्द्रमाकी बहुत भारी निन्दा करता है, भौंहें कामदेवके धनुषकी सुन्दरताको हथिया लेती हैं, स्तन धीरे-धीरे लिङ्गच-फलकी तुलना प्राप्त कर रहे हैं और मन्थर पाद-विन्यास मदनोन्मत्त हंसीको जीत रहा है ॥ २० ॥

श्रेष्ठ आकारको धारण करनेवाली गन्धर्वदत्ता यद्यपि स्वयं अद्वितीय है तो भी राजपुर नगरमें जो उसे बीणा बजानेमें जीतेगा उसकी वह द्वितीया अर्थात् भार्या होगी, इस प्रकार ज्यौतिषी लोगोंके वचनोंमें विश्वास होनेसे राजाकी चिन्ता बढ़ती रही। आज उसने अपनी कान्ताके साथ सलाहकर मुझे तुम्हें लानेके लिए भेजा है। एक बार राजपुर नगरके उद्यानके अलङ्कारभूत सागरसेन नामक जिनराजके समीप तुम दोनोंकी प्रीतिरूपी लता उत्पन्न हुई थी वह प्रीतिलता

धीरे-धीरे पल्लवित होती रही। आज तुम्हारे समागमसे राजा उसे फलित-फलोंसे युक्त करना चाहता है।

मैं धर नामका विद्याधर हूँ। तुम्हें नौकाके नष्ट होनेका भ्रम उत्पन्न कराकर इस पर्वतपर ले आया हूँ। इतना कहकर उस विद्याधरने अपने ओठ बन्द कर लिये अर्थात् वह चुप हो गया ॥२१॥ श्रीदत्त वैश्य भी यह सब सुनकर बहुत हर्षित हुआ सो ठीक ही है क्योंकि नष्ट हुए धनकी प्राप्ति क्या इच्छानुसार हर्ष उत्पन्न नहीं करती अर्थात् अवश्य करती है ॥२२॥ तदनन्तर श्रीदत्तने राजा गरुडवेगके दर्शन किये। उस समय विद्याधरियाँ अपने करकमलोंमें स्थित राजहंस पक्षियों के युगलके समान आचरण करनेवाले चमर उसपर डुला रही थीं इसलिए वह ऐसा जान पड़ता था मानो राजलक्ष्मीके नयन-युगलसे निकलते हुए कटाक्षोंकी धारासे ही व्याप्त हो रहा हो ॥२३॥ जो कामदेवरूपी वृक्षकी मनोहर मञ्जरियोंके समान जान पड़ती थीं अथवा लहराते हुए सौन्दर्य-सागरकी मानो तरङ्गें थीं अथवा सातिशय सुन्दरतारूपी नदीकी मानो फिरें थीं। ऐसी एकसे एक बढ़कर वेश्याओंसे वह सुशोभित हो रहा था। विद्याधर राजाओंके मुकुटतटमें जो मोती लगे हुए थे उनमें उसके चरण-कमलोंका प्रतिबिम्ब पड़ रहा था। उसका वक्षःस्थल हारयष्टिसे सुशोभित था इसलिए फिरनोंसे सुशोभित हिमालयके समान उसका शोभा थी ॥२४॥ इतना ही नहीं, उसका शासन समस्त विद्याधर राजाओंके मुकुटपर आरुढ़ था। जहाजका व्यापारी श्रीदत्त उक्त विशेषणविशिष्ट राजा गरुडवेगको देखकर आनन्दरूपी समुद्रके परं पारको प्राप्त हुआ ॥२६॥

विद्याधरोंके राजा गरुडवेगने श्रीदत्तका बहुत भारी सत्कार किया, उसे सभाङ्गणमें सुशोभित मणिमय आसनपर बैठाया, मन्द मुसकान तथा संभावग आदिके द्वारा उसे सन्तुष्ट किया। उस समय श्रीदत्त भी ऐसा जान पड़ता था मानो मूर्तिधारी सौहार्द-मित्रता ही हो। राजाने अपनी पुत्रीके स्वयंवरका समाचार श्रीदत्तको सुनाया। सुनकर उसे वह वृत्तान्त ऐसा लगा मानो कानोंके लिए अमृत ही हो अथवा मनके लिए रसायन ही हो। अन्तमें राजाने अपनी पुत्री तथा नीति की जाननेवाली सेना श्रीदत्तके आधीन कर दी।

श्रीदत्त वैश्य, सम्मानपूर्वक दिये हुए विद्याधरराजके आदेशको पाकर तथा सेनाको आगेकर पहले हर्षको प्राप्त हुआ और तदनन्तर उसके साथ अपनी निवासभूमि-राजपुरी को प्राप्त हुआ ॥२७॥

नगरोंमें आनेके बाद श्रीदत्तने एक उत्तम स्वयंवरमण्डप बनवाया और फिर राजाकी अनुमति लेकर इस वृत्तान्त की समस्त नगरोंमें घोषणा करा दी। उस समय जो स्वयंवरमण्डप बनाया गया था वह अनेक रत्नोंके समूहसे निर्मित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो राजपुर की लक्ष्मीका मुख देखनेके लिए बनाया गया मणिमय दर्पण ही हो। हरी और लाल मणियोंका प्रकाश आकाशमें फैल रहा था जिससे मेघोंके बिना ही आकाशमें इन्द्र-धनुषकी शङ्का कर रहा था। कुङ्कुम रससे मिला जल जहाँ-तहाँ बिखरे हुए फूलोंके समूहसे सुगन्धित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो वीणामें जीतनेवाले मनुष्यकी जो कीर्तिरूपी लता आगे चलकर उत्पन्न होगी—उसके वीजोंकी पङ्क्ति ही बिखरे दी गई हो। इसके सिवाय वह मोतियोंसे बनी हुई रङ्गावली—विभिन्न रङ्गके बेल-वृटों को भी धारण कर रहा था।

उस घोषणाको सुनकर राजा लोग अपनी सेनाओंके द्वारा दिशाओंके प्रदेशोंको व्याप्त करते हुए राजपुरी नगरीमें इस प्रकार आ पहुँचे जिस प्रकार कि सैकड़ों नद समुद्रके पास आ पहुँचते हैं। उस समय उस नगरीमें बहुत बड़ी-बड़ी पताकाएँ फहरा रही थीं उनसे वह ऐसी जान पड़ती थी मानो सबको बुला ही रही हो ॥२८॥ अपने सुन्दर रूपसे कामदेव को पराजित करने-वाले राजा लोग उस स्वयंवर-मण्डपमें हीरोंसे निर्मित मंचोंपर इस प्रकार सुशोभित हो रहे थे

जिस प्रकार कि वीरसमुद्रकी तरङ्गोंके समूहमें चन्द्रमाके प्रतिबिम्ब सुशोभित होते हैं अथवा विजयार्थ पर्वतके ऊँचे शिखरोंपर सिंह सुशोभित होते हैं ॥२६॥

तदनन्तर विशाल नेत्रोंके खिलाससे नीलकमलको जीवनेवाली गन्धर्वदत्ता पालकीपर सवार हो स्वयंवर-मण्डपमें आई। उस समय गन्धर्वदत्ता क्या थी मानो सब लोगोंके नेत्ररूप हिरनोंको बश करनेके लिए जालस्वरूप ही थी, मूर्तिधारिणी कामदेवके साम्राज्यकी पदवी ही थी, शृङ्गाररूपी राजाकी राजधानी ही थी, सौन्दर्य-सुधासागरकी तरङ्गोंकी बेला ही थी, नवयौवन का सर्वस्व ही थी, सौमाम्यकी संजीवन औषध ही थी, लक्ष्मीकी दूसरी मूर्ति ही थी और राजाओंके नेत्रोंके लिए अमृतकी शलाका ही थी।

कुछ ही समय बाद विशाधर-सुन्दरीने प्राप्त हुई श्रेष्ठ वीणाकी कोमल तान तथा संगीत आदिके द्वारा समस्त देशोंके राजाओंको जीत लिया। उस समय उसके संगीतका स्वर ऐसा जान पड़ता था मानो हस्त-कमलोंकी फैलती हुई कान्तिकी परम्परामें नूतन पल्लवके भ्रमसे जो भ्रमर इकट्ठे हुए थे उनकी गुञ्जारका ही स्वर हो ॥३०॥ उस समय संगीतविद्याके जाननेवाले समस्त लोगोंने गन्धर्वदत्ताके करकमलमें स्थित वीणाका मधुर रस अपने कानरूपी कटोरीके द्वारा पी-पीकर स्त्रियोंके ओठको अधर (पक्षमें तुच्छ) सुधाको सुरोद्भूत—देवोंके द्वारा निकाली हुई (पक्षमें मुरा-शराबसे निकाली हुई दुर्गन्धित) और मधुको मधुप—पान योग्य—भ्रमरोंके पीने योग्य (पक्षमें मद्यपायी लोगोंके पीनेके योग्य) माना था ॥३१॥

तत्परचात प्रत्यक्ष कामदेवके समान दिखनेवाले, पांच सौ मित्रोंसे घिरे हुए जीवन्धर कुमार स्वयंवरसभाके आँगनमें आये। आते ही उन्होंने वीणाकी कलामें कुशल श्रेष्ठ विद्वानोंको गुण-द्रोपकी परीक्षामें नियुक्त किया। फिर सेवकजनोंके द्वारा लायी गयी तीन-चार वीणाओंमें उन्होंने केश, रोम, लव आदि अनेक दोष बताये। यह देख प्रसन्नतासे भरी कन्याने उन्हें अपने हाथकी अलङ्कारभूत सुषोषा नामकी वीणा दे दी और वह उन्होंने ले ली।

तदनन्तर जीवन्धर कुमारने वीणा लेकर उसपर अपने हाथकी कुशलता दिखलाई। गन्धर्व-कन्याने जीवन्धर कुमारमें अपना मन लगाया, संगीतज्ञ मनुष्योंने अपना शिर हिलाना शुरू किया और काष्ठाङ्गार आदि राजाओंने लज्जाको बढ़ाया ॥३२॥ कुमारकी वीणाके तारका शब्द सुनकर सब हरिणोंने कोमल घासका खाना छोड़ दिया और सबके सब क्षणभर में स्तब्ध रह गये तथा वीणाके स्वरने जिनभक्त शारदादेवीके उस कानमें अपना स्थान जमा लिया जिसमें कि लगा हुआ कल्पवृक्षका पल्लव शिरके हिलनेसे नीचे गिर गया था ॥३३॥

इतनेमें ही गन्धर्वदत्ता पराजयको ही जय समझने लगी तथा लज्जाके कारण चञ्चल नेत्रोंसे फैलनेवाले कटाक्षरूपी दूधकी धाराको प्रत्येक दिशामें बिखेरने लगी। अन्तमें उसने प्रती-हारिके हाथमें स्थित माला लेकर जीवन्धरके वक्षःस्थल पर छोड़ दी।

वह माला जीवन्धर स्वामीके शोभायमान वक्षःस्थलरूपी पुलिनके ऊपर ऐसी जान पड़ती थी मानो सौमाम्यरूपी सागरकी लहर ही हो और उनके पुण्यरूपी चन्द्रमाके बढ़ते हुए उदयको सूचित कर रही थी। एकक्षण में वह माला उनके वक्षःस्थलपर बसनेवाली लक्ष्मीकी कटाक्षावली के समान जान पड़ती थी तो दूसरे क्षणमें ऐसी लगती थी मानो आगे चलकर होनेवाले युद्धमें वीर लक्ष्मीके हाग पहिनाई हुई विजयकी माला ही हो ॥३४॥ गन्धर्वदत्ताकी मधुर-मनोहर और कुलपरम्परागत जो वीणा थी उसने उसे जीवन्धर स्वामीकी प्राप्ति करानेमें दूतीका काम किया ॥३५॥ उसी समय सेव और समुद्रके शब्दकी शक्काको फैलानेवाला, समस्त दिशाओंके अन्तरालको शब्दायमान करनेवाला और नगरकी सब स्त्रियोंके चित्तको हरनेवाला तुरहीका गम्भीर तथा विशाल शब्द समस्त नगरमें गूँज उठा ॥३६॥

उस समय दिनमें जलनेवाले दीपकके समान निष्प्रभ काष्ठाङ्गारने राजाओंको इकट्ठाकर इस प्रकार भड़काया कि वस्त्र तथा वर्तनोंके खरीदने-बेचनेमें योग्य बैरयका लड़का ली-रत्नके योग्य कैसे हो सकता है ? फलस्वरूप मूर्ख राजाओंने सब ओरसे सेना आगेकर युद्ध करना शुरू कर दिया ।

इधर उत्कृष्ट पराक्रमके धारक जीवन्धर कुमार अपनी-अपनी सेनाओंसे युक्त विद्याधरोंसे आवृत हो जयगिरि नामसे प्रसिद्ध मदन-मत्त हाथीपर सवार हो युद्धभूमिमें आये और शत्रुओंके समूहको विदीर्ण करने लगे । फलस्वरूप कुछ ही समयमें उन्होंने शत्रुओंको दिशाओंमें खदेड़ दिया और वे दुःखके कारण जहाँ तहाँ जा छिपे ॥३७॥ तदनन्तर श्रीदत्त बैरयने रक्तमय खम्भोंकी फैलनेवाली निर्मल कान्तिसे समस्त दिशाओंके अन्तरालको व्याप्त करनेवाली एवं एक स्थानपर उदित करोड़ों सूर्योंकी दीप्तिका संदेह बढ़ानेवाली एक शाला (पट-भंडप) बनवाई और उसमें तत्काल ही पद्मराग मणियोंसे खचित एक ऐसी वेदी बनवाई जो कि सबके हृदयमें स्थित राग-परम्पराके मूर्तरूपके समान जान पड़ती थी ॥३८॥

तदनन्तर विद्याधरोंके राजा गरुड़वेगने आकर स्फटिकमणिके पीठपर स्थित देव-दम्पती तुल्य बधू-वरका अपनी भुजारूपी सर्पके फणामणिके समान दिखनेवाले मणिमय कलशोंसे भरती हुई जलधाराओंके द्वारा अभिषेक मङ्गल-माङ्गलिक स्नान पूर्ण किया । उस समय जलधाराकी सफेदी हाथके नाखूनोंकी कान्तिसे दूनी हो रही थी और भुजारूपी वंशसे निकलनेवाले मोतियोंके भरनोंकी सम्भावना बढ़ा रही थी ।

क्षीरसमुद्रके फेन-समूहके समान दिखनेवाले वस्त्रोंको पहिने हुए वे दोनों दम्पती अलंकार-गृहके मध्यमें हीरकजटित पीठपर पूर्व दिशाकी ओर मुँहकर बैठायें गये ॥३९॥ इन दोनोंके शरीर स्वभावसे ही सुन्दर थे यहां तक कि आभूषणोंको भी सुशोभित करनेवाले थे इसलिए उनमें आभूषण पहिनेके प्रयोजन केवल मङ्गलाचार ही था, शोभा बढ़ाना नहीं ॥४०॥ अथवा भूषण समूहकी शोभा बढ़ानेवाले उनके शरीरमें जो आभूषण पहिनाये गये थे वे केवल दृष्टिदोषको नष्ट करनेके लिए ही पहनाये गये थे ॥४१॥ सर्वप्रथम उस खञ्जनलोचनाके शिरपर सखीने वह मांग निकाली थी जो कि मुखकी कान्तिरूपी नदीके मार्गके समान जान पड़ती थी और तदनन्तर उसपर उस नदीके फेनपुञ्जके समान दिखनेवाली फूलोंकी माला पहिनाई थी । इसके बाद मुख पर नीलमणिकी वह बेंदी पहिनाई थी जो कि मुखरूपी चन्द्रमाके कलङ्क-चिह्नके समान जान पड़ती थी और इसके पश्चात् आँखोंमें अञ्जन लगाया था जो कि मुखपर आक्रमण करनेवाली आँखोंकी सीमान्त रेखाके समान जान पड़ता था ॥४२॥

आभूषण पहिनेवाली सर्वाङ्गनोंने गन्धर्वदत्ताके कपोलपर जो मकरीका चिह्न बनाया था वह ऐसा सुशोभित होता था मानो 'यह कामदेवकी पताका है' ऐसा समझकर साक्षात् कामदेव के पताकाकी मकरी ही वहाँ आ पहुँची हो अथवा उसके कपोलमण्डलके सौन्दर्य-सरोवरमें जो युवकजनोंके नेत्ररूपी पत्नी पड़ रहे थे उन्हें बाँधनेके लिए विधाताने एक जाल ही बना रक्खा हो ।

सृगनयनी गन्धर्वदत्ताके कपोलोंपर कस्तूरी-द्वारा निर्मित पत्राकार रचनाके बहाने केशोंका प्रतिबिम्ब पड़ रहा था और वह अन्धकारके बच्चोंके समान जान पड़ता था । साथही उसके दोनों कानोंमें जो दो कर्णफूल पहिनाये गये थे वे ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो अन्धकारके उन दो बच्चोंको शीघ्रतासे नष्ट करनेके लिए दो सूर्य ही आ पहुँचे हों ॥ ४३ ॥ फूलोंसे सुशोभित उसका केशपाश ऐसा जान पड़ता था मानो जगत्त्रयकी विजयके लिए प्रस्थान करनेवाले काम-देवका बाणोंसे भरा तरकस ही हो ॥४४॥ सखीके द्वारा बनाई हुई उसकी सर्पतुल्यवेणी ऐसी सुशोभित हो रही थी मानो शरीररूपी कामदेवके धनुषकी डोरी ही हो अथवा मुखकमलकी सुगन्धिके लोभसे आई हुई भ्रमरोंकी पकृति ही हो ॥ ४५ ॥

इस प्रकार अलंकृत और व्यवस्थापक जनोंके द्वारा यथास्थान बैठाये हुए उन दोनों दम्पतियोंसे सुशोभित एवं मणिमय दीपक तथा अन्य माङ्गलिक वस्तुओंसे युक्त वह रत्ननिर्मित-वेदी देवदम्पतियोंसे सहित सुमेरु पर्वतके तटके समान जान पड़ती थी ।

समान अवस्था तथा समान सौन्दर्यसे अलंकृत उक्त वधू-वरने सिद्ध प्रतिमाके अभिवेक जलसे पवित्र हो किसी बड़े आसनको अलंकृत किया—उसपर विराजमान हुए ॥ ४६ ॥

तदनन्तर जिस समय बजानेके दण्डसे ताड़ित निशान आदि बाजोंके शब्दोंसे समस्त दिशाओंके तट शब्दायमान हो रहे थे, कामदेवकी स्त्री-रतिके पदनु पुरोंकी भनकारका अनुकरण करनेवाले मधुरगानमें चतुर वेश्याओंके नृत्यसे जिसकी शोभा बढ़ रही थी, जब बन्दीजनोंके मुखारविन्दके मकरन्दके समान जान पड़नेवाले विरुदगान गाये जा रहे थे और जो कल्याणकारी उत्तमोत्तम गुणोंसे सहित था ऐसे मुहूर्तमें विद्याधरोंके राजा गरुद्वेगने अपने हाथकी कान्तिरूपी पल्लवाँके समान अशोक वृक्षके श्रेष्ठ पल्लवसे जिसका मुख सुशोभित हो रहा है ऐसा सुवर्णकलश हाथसे उठाया ।

राजाने अपने इस्तरूपी कमलोंको विकसित करनेके लिए आये हुए सूर्यके समान शोभा पानेवाले सुवर्णकलशसे जीवन्धर कुमारके हाथपर यह कहते हुए जलकी बड़ी मोटी धारा छोड़ी कि आप दोनों दीर्घकाल तक जीवित रहें ॥ ४७ ॥ कुरुवंशको प्रकाशित करनेके लिए दीपकके समान जीवन्धर कुमारने उस विद्याधर-पुत्रीका पाणिग्रहण किया और उसके स्पर्शसे उत्पन्न हुए सुखको अपने अन्तरङ्गमें देखनेके लिए मानो तत्काल नेत्र बन्द कर लिये ॥ ४८ ॥ जीवन्धरके हाथका स्पर्श पाकर वधू गन्धर्वदत्ता ऐसी हो गई थी जैसी कि चन्द्रमाकी किरणोंका स्पर्श पाकर चन्द्रकान्तमणिकी शिला हो जाती है ॥ ४९ ॥ उस समय अपने कान्तिके पूरकी तरङ्गोंके मध्यमें स्तनरूपी तुम्बीफलके सहारे तैरती हुई उस नवयुवतीको देखकर जीवन्धर कुमार बहुत भारी आश्चर्यके साथ आनन्दित हुए थे ॥ ५० ॥ चूंकि कमलयुगलने अनेक प्रकारसे तपमें स्थिर रहकर पुण्यसंचय किया था इसीलिए फलस्वरूप उसके दोनों चरण बन सके थे यदि ऐसा न होता तो दोनों चरण हंसीं (पक्षमें तोड़र) का आश्रय लेकर हृदयहारी मनोहर शब्द कैसे करते ? ॥ ५१ ॥ पैरकी किरणोंसे जिनका अग्रभाग लाल हो रहा है ऐसे उसके मुख इस प्रकार सुशोभित हो रहे थे मानो अन्य स्त्रियोंके लिए सुख देखनेके अर्थ विधाताके द्वारा बनाये हुए अतिशय निर्मल-मणिमय दर्पण ही हों ॥ ५२ ॥ इसके कुछ-कुछ लाल नखोंने कुरवक पुष्पकी कान्ति जीत ली थी और चरण-कमलकी कान्तिने अशोक वृक्षका पल्लव जीत लिया था ॥ ५३ ॥ मैं गन्धर्वदत्ताके जङ्गा-युगलको कामदेवके तरकसका युगल समझता हूँ अथवा कामदेवके बाणोंको तीक्ष्ण करनेके लिए वज्रनिर्मित मसाण जानता हूँ ॥ ५४ ॥ तपाये हुए सुवर्णके समान सुन्दररूपको धारण करनेवाले उसके दोनों ऊरु ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो स्तनरूपी गुम्बजोंसे सुशोभित उसके शरीररूपी कामायतनके दो खम्भे ही हों ॥ ५५ ॥

इसका नितम्ब-मण्डल ऐसा सुशोभित हो रहा था मानो दुकूलरूपी स्वच्छ जलसे अलंकृत बालूका टीला ही था, अथवा कामरूपी सागरमें डूबनेवाले तरुणजनोंके तैरनेके लिए यौवनरूपी अग्निसे तपाया हुआ सुवर्ण-कलशका युगल ही था, अथवा बल्लसे परिश्रुत कामदेवका एक चक्र-वाला बाहन ही था, अथवा शृङ्गाररूपी राजाके क्रीडारौलका मण्डल ही था । इसकी रोमराजि ऐसी जान पड़ती थी मानो अन्दनसे लिप्त स्तनरूपी पर्वतपर चढ़नेवाले कामदेवके लिए मरकत मणियोंकी बनी सीढ़ियोंकी पंक्ति ही थी, अथवा सौन्दर्यरूपी नदीके ऊपर फैला हुआ पुल ही था, अथवा नाभिरूपी बापिकामें गोना लगानेके लिए उद्यत कामदेवरूपी हाथीके गण्डस्थलसे उड़ती हुई भ्रमराँकी पङ्क्ति ही थी, अथवा बहुत भारी स्तनोंका बोझ धारण करनेकी चिन्तासे

कुराताको प्राप्त हुए मध्यभागके द्वारा सहाराके लिए ग्रहणकी लाली ही थी, अथवा नाभिरूपी वामीके मुखसे निकलती हुई काली नागिन ही थी ।

इस मृगनयनीके स्तन ऐसे जान पड़ते थे मानो रोमराजि रूपीलताके दो गुच्छे ही हों और इसीलिए वे जीवन्मरकतकुमारके नेत्ररूपी भ्रमरोंको अपनी ओर खींच रहे थे ॥५६॥ हाररूपी बिजलीसे सहित तथा नीलाम्बर—नीलवस्त्र (पक्षमें नीले आकाश) के भीतर बुद्धिको प्राप्त उसके पयोधरों—स्तनों (पक्षमें मेघों) की उन्नत कामरूपी भयूरको पुष्ट कर रही थी ॥५७॥ उसके दोनों स्तन क्या थे मानो घूचुररूपी उसम लाखसे मुद्रित कामदेवके रससे परिपूर्ण दो कलश ही थे और कभी गिर न जावें इस भयसे विधाताने उन्हें लोहेकी कीलोंसे कलित कर दिया था क्या ? ॥५८॥ उस सुलोचनाकी लम्बी लम्बी भुजाएँ आकाश-गङ्गामें सुशोभित सुवर्ण कमलिनीकी मृणालके समान थीं और ऐसी जान पड़ती थीं मानो कामीजनोंको बाँधनेके लिए विधाताके द्वारा बनाये हुए दो बड़े बड़े पाश—जाल ही हों ॥५९॥ गन्धर्वदत्ता स्वयं एक पतली लताके समान थी और कोमल तथा स्निग्ध शोभासे सम्पन्न उसकी दोनों भुजाएँ शाखाओंके समान सुशोभित हो रही थीं । उसकी भुजारूपी शाखाएँ अपनी अङ्गुलियोंरूपी पल्लवोंसे सहित थीं, नख ही उनके सुन्दर फूल थे और मनोहर रावद करनेवाली मरकतमणिकी चञ्चल चूड़ियाँ ही उनपर छाये हुए भ्रमर थे ॥६०॥ उस खञ्जनलोचनाके शङ्खतुल्य कण्ठमें वीर कामदेवने यह सोचकर ही मानो तीन रेखाएँ खींच दी थीं कि इसने तीनों जगत्को जीत लिया है ॥६१॥ उसके अधरोष्ठको कितने ही लोग तो ऐसा कहते हैं कि यह मुखरूपी चन्द्रमाके समीप शोभा पानेवाला संध्याकालीन राग ही है—सन्ध्याकी लाली ही है, कोई कहते हैं कि यह नवीन पञ्चम ही है, कोई कहते हैं कि यह मुखकी कान्तिरूपी समुद्रका मूँगा ही है पर हम कहते हैं कि यह दन्त पङ्क्तिरूपी मणियोंकी रक्षाके लिए लाखसे लगाई हुई मनोहर मुहर ही है ॥६२॥ बहुत भारी माधुर्यसे भरी हुई उसकी वाणी कोयलोंके कलरवकी निन्दा करनेमें निपुण थी । वह अमृतको लजा प्रदान करती थी, मुनक्का-दाखका तिरस्कार करती थी, पौड़े और ईखकी सरीली शक्करको खण्डित करती थी और भेषु मधुको भी नीचा दिखाती थी ॥६३॥ उसकी नाक ऐसी जान पड़ती थी मानो मुखरूपी चन्द्रबिम्बसे नूतन अमृतकी एक मोटी धारा निकलकर जम गई हो—दृढ़ताको प्राप्त हो गई हो अथवा दन्तपङ्क्तिरूपी मोतियों और मणियोंकी तीलनेकी तराजूकी दण्डी ही हो ॥६४॥ उस गन्धर्वदत्ताके मुखरूपी सदनमें जगद्विजयी कामदेव रहता था इसलिए उसने उसकी टेढ़ी भौंहको धनुष और उसकी आँखोंको बाण बना लिया था । यही कारण है कि उसकी कमलतुल्य आँखोंके अग्रभागमें जो लालिमा थी वह समस्त तरुण मनुष्योंके मर्मस्थल छेदनेसे उत्पन्न हुई खून सम्बन्धी लालिमा ही थी ॥६५॥ उत्पलके बहाने मनुष्योंके नेत्ररूपी पक्षियोंको पकड़कर रखनेवाले उसके दोनों कान ऐसे जान पड़ते थे मानो मनुष्योंके नेत्ररूपी पक्षियोंको बाँधनेके लिए विधाताके द्वारा बनाये हुए दो पाश ही हों ॥६६॥ ऐसा जान पड़ता है कि चन्द्रमा रात्रिके समय उसके मुखकी कान्तिरूपी धनको चुराकर आकाश-मार्गरूपी वनमें वेगसे भागता है और दिनके समय कहीं जाकर छिप जाता है । यदि वह कान्तिरूपी धनको हरनेवाला नहीं है तो फिर उसके बीचमें यह कलङ्क क्यों है ? ॥६७॥ उस कुराङ्गीके केश क्या थे ? मानो मुखचन्द्रकी कान्तिरूपी समुद्रके फैले हुए शैवाल ही थे, अथवा मुखरूपी चन्द्रमाके इधर-उधर इकट्ठे हुए सघन मेघ ही थे, अथवा कामरूपी अग्निसे उठता हुआ सान्द्र धूमका समूह ही था, अथवा मुखकमलपर मँडराते हुए भ्रमरोंका समूह ही था ॥६८॥ वह गन्धर्वदत्ता क्या किन्नराङ्गना थी, या असुरकी स्त्री थी, या कामदेवकी स्त्री-रति थी, या सुवर्णकी लता थी, या बिजली थी, या तारिका थी अथवा क्या नेत्रोंकी भाग्य-रेखा थी ? ॥६९॥

क्रम-क्रमसे जिसकी लालिमा बढ़ रही है ऐसी संध्यारूपी स्त्रीका जिस प्रकार चन्द्रमा आलिङ्गन करता है उसी प्रकार क्रम-क्रमसे जिसका अनुराग बढ़ रहा है ऐसी गन्धर्वदत्ताका जीवन्धर स्वामीने आलिङ्गन किया। उसी समय उनका सारा शरीर रोमाञ्चोंके समूहसे व्याप्त हो गया जिससे ऐसा जान पड़ने लगा कि मानो कामदेवरूपी योद्धाने नवमल्लिकाकी बोंड़ी रूप अपने बाण उनपर चलाये हों। कभी तो जीवन्धर स्वामी सुरतरुपी नाटकके नान्दी पदों (प्रारम्भिक मङ्गलगायनों) के समान मीठे-मीठे वचन बोलते थे और कभी उसके उत्तरीय वस्त्रको खींचते थे। उत्तरीय वस्त्रके हट जानेके कारण वह लजाती हुई अपनी कोमल भुजाओंके स्वस्तिकसे स्तनरूप कुङ्कुमलोंको ढक लेती थी। फलस्वरूप जीवन्धर स्वामी उसके कुङ्कुमलका अनायास अवलोकन नहीं कर सकते थे अतः जिस किसी तरह उसके स्तनरूपी पूर्वाचलके शिखरपर इनका नेत्ररूपी चन्द्रमा स्थान प्राप्त कर सका था। फलस्वरूप बढ़ते हुए कामसागरके सलिलप्रवाहसे उसके नितम्ब-मण्डलरूपी पृथिवी-मण्डलको तर कर सके थे। गन्धर्वदत्ताको यद्यपि वार्तालाप करनेका कौतुक उठता था तो भी लज्जाके कारण वह कुछ कहनेके लिए समर्थ नहीं हो पाती थी। वह चाहती थी कि मेरे नेत्र रूपी चकोर पतिके मुखरूपी चन्द्रमाके समीप विहार करें परन्तु लज्जाके कारण वह नेत्रोंको उनके सम्मुख करनेके लिए समर्थ नहीं हो पाती थी। यद्यपि फूलके समान कोमल पतिके शरीरका स्पर्श करनेका लोभ उसे सता रहा था तो भी वह ऐसा करनेके लिए काँप उठती थी। भौंह, कपोल, ठोड़ी, ओठ, नेत्र तथा स्तनोंके चूचुक आदि स्थानोंपर वे बार-बार चुम्बन करते थे। कभी स्वेदके कारण जिनमें कोमलता आ गई थी ऐसे नाखूनोंसे अत्यन्त कठोर कुचकलशके तटपर नखाघात करनेके चिह्न बना देते थे, कभी नखोंको उष्ण कर देने वाले उसके स्तनोंके शिखरसे अपना हाथ हटाकर उसके नाभिरूपी गहरे सरोवरमें डालते थे, कभी कामरूपी युद्धको सूचित करनेवाले करघनीके कलकल शब्द रूपी समर्थ बाजोंके शब्दोंसे सुशोभित उसका नीवीबन्धन खोलते थे और कभी कामरूपी मदनोन्मत्त हाथीके बाँधनेके खन्भाके समान सुशोभित उसके ऊरुस्तम्भका मानो कामरूपी हाथी को छोड़नेके लिए ही स्पर्श करते थे। इस प्रकार उसके साथ सातिशाय मीठा करते थे।

इस प्रकार अनुपम सम्पदाके द्वारा समस्त जगत्के स्तुत्य वे दोनों ही दम्पती जिस प्रकार आनन्द रूपी सागरके परंपारमें स्थित थे उसी प्रकार वचनोंके भी परंपारमें स्थित थे अर्थात् वचनोंके द्वारा उसका वर्णन नहीं किया जा सकता ॥७०॥

इस प्रकार महाकवि हरिचन्द्र विरचित जीवन्धरचम्पू काव्यमें

गन्धर्वदत्ताकी प्रासिका वर्णन करनेवाला

तृतीय लम्ब समाप्त हुआ।

चतुर्थ लम्भ

इसके बाद धीरे धीरे जीवन्धर कुमार गन्धर्वदत्ताके साथ सांसारिक विषयोंसे उत्पन्न भोगोंका यथायोग्य भोग करते हुए क्रीड़ा करने लगे ॥१॥ तदनन्तर वसन्त नामका समय आ गया जिससे वन वृक्ष और लताओंमें व्याप्त होकर मनुष्योंके नेत्रोंको सुखदायी हो गया ॥२॥

उसी समय वसन्तके वे दिन आ गये जो कि आम वृक्षके मञ्जरियोंका मधुपान करनेमें आसक्त भ्रमरोंकी झंकार तथा कोयलोंकी कमनीय कूकसे कामोत्सवकी सूचना दे रहे थे। कुरवक वृक्षोंपर फूले हुए दांतोंके समान कुङ्कुमलोंसे जिनके मुख विहँस रहे थे और जो विरही मनुष्योंका मर्मच्छेदन करनेमें अत्यन्त समर्थ थे ॥३॥

उस समय वनकी शोभा निराली हो रही थी। कहीं तो वह वन जगत्को जीतनेके लिए उद्यत कामदेवके प्रस्थानको सूचित करनेवाले मंजीठ रङ्गके तम्बुओंके समान पल्लवोंसे युक्त अशोक वृक्षोंसे मनोहर दिखाई देता था। कहीं सोनेकी सांकलोंसे जकड़ी वनदेवताकी उत्तम पेट्रीके समान दिखनेवाले आमके पल्लवोंपर कोकिलाओंके समूह बैठे हुए थे। कहीं तरुण मनुष्योंके हृदयको विदारण करनेमें कठोर कामदेवके नाखनोंके समान सुशोभित पल्लवोंके वृक्षके पुष्पोंसे व्याप्त था। कहीं कामदेवरूपी राजाके सुवर्णदण्डके समान आचरण करनेवाले मौलश्रीके फूलोंसे सुशोभित था। कहीं जिनपर शिलीमुख-भौरे बैठे हुए हैं (पक्षमें जिनमें शिलीमुख-बाण रखे हुए हैं) ऐसे कामदेवके तरकसके समान गुलाबकी भाङ्गियोंसे सुशोभित था और कहीं वियोगी मनुष्योंके हृदयके काटनेमें भालेका काम करनेवाले केतकीके फूलोंसे व्याप्त था।

गली-गलीमें मधुकामिनी लतारूपी स्त्रियाँ अपनी पुष्पपूजाके द्वारा जिसका सन्मान बढ़ा रही थीं ऐसा वायुका बालक भ्रमरियोंके गीतमें आसक्त हिरणके ऊपर सवार होकर धीरे-धीरे चल रहा था ॥४॥ विरही मनुष्योंको दुःख देनेवाले उस वसन्तके समय राजा आदि समस्त नागरिक मनुष्य दोनों प्रकारके वनमें—जल और जङ्गलमें क्रीड़ा करनेके लिए स्त्रीजनोंके साथ नगरसे बाहर निकलने लगे ॥५॥ जीवन्धरस्वामी अपने मित्रोंके साथ नगर-निवासिनी स्त्रियोंके नेत्रोंका आनन्द बढ़ाते हुए ऊँचे रथपर बैठकर नगरसे बाहर निकले ॥६॥

तदनन्तर उद्यानकी गलीमें जाकर नगरवासी लोग पुष्पावचयन करने लगे—फूल तोड़ने लगे। उस समय उद्यानकी गलीमें मनुष्योंके कोलाहलके कारण पक्षियोंके झुण्ड उड़ रहे थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो वसन्तुऋतुके आगमनके कौतूहलसे उसकी ध्वजाएँ ही फहरा रही हों। इधर-उधर भ्रमरोंकी पङ्क्तियाँ उड़ रही थीं उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो हरी मणियोंके वन्दनमाल ही बाँचे गये हों। वृक्षोंके अग्रभागपर फूलोंकी कलियाँ लग रही थीं जिनसे ऐसा जान पड़ता मानो पल्लव खानेके लिए सूर्यके रथके घोड़ोंने जो अपने मुँह खोले थे उसी समय उनके मुखसे निकलकर फेनके टुकड़े उन वृक्षोंपर गिर गये हों। वह उद्यानकी गली किसी अभिसारिका-व्यभिचारिणी स्त्रीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार व्यभिचारिणी स्त्रीके उच्चैः स्तनशिखर—उन्नत स्तनोंके अग्रभाग पत्रों-पत्राकार रचनाओंसे सुशोभित होते हैं उसी प्रकार उस उद्यानकी गलीके उच्चैः स्तनशिखर—ऊँचे ऊँचे शिखर भाँति-भाँतिके पत्तोंसे सुशोभित थे और जिस प्रकार व्यभिचारिणी स्त्रीके पयोधरतट—स्तनतट अनेक बिटपों-गुण्डोंके द्वारा स्पष्ट रहते हैं उसी प्रकार उद्यानकी गलीके पयोधरतट—मेघोंका समीपवर्ती प्रदेश भी अनेक बिटपों—अनेक शाखाओंसे स्पष्ट था। वहाँ कोई मनुष्य अपनी स्त्रीका मन क्रोधसे कलुषित देख कहता है—

हे तन्त्रि ! आगे दृष्टि तो फैलाओ जिससे यह वन, स्थलमें विद्यमान नीलकमलोंको प्राप्त कर सके ! जरा मन्द मुसकान भी छोड़ो जिससे प्रत्येक दिशामें भ्रमरोंको आनन्दित करनेवाले फूलोंके समूह भर पड़ें और जरा अपनी वाणी भी प्रकट करो जिससे कोयल शीघ्र ही चुप हो जावे ॥७॥ विकसित नवीन पल्लव ही जिसके उत्तम ओठ हैं, खिले हुए पुष्प ही जिसकी मन्द मुसकान है और भ्रमरोंसे युक्त गुच्छे ही जिसके चूचुकों से युक्त स्तन हैं ऐसी वासन्ती लताको कोई पुरुष इतने अनुरागसे देख रहा था जैसे कि किसी अन्य स्त्रीको ही देख रहा हो। पुरुषकी यह चेष्टा देख उसकी प्रिया उसपर कुपित हो उठी। जब पुरुषको इसका प्रत्यय हुआ तब वह प्रियाको शान्त करनेकी इच्छा करता हुआ इस प्रकार कहने लगा—

हे मृगनयनि ! जिसमें हाथके समान नूतन पल्लव लहलहा रहे हैं, जो मद्योन्मत्त भ्रमरोंसे सेवित हैं, जिसके फूलके दो गुच्छे अत्यन्त कठोर हैं और जिसकी दो बड़ी शाखाएँ शिरोपके फूलके समान अत्यन्त सुकुमार हैं ऐसी तुमही चलती-फिरती लता हो और तुम ही कामकी लक्ष्मी हो ॥६॥ वृक्षकी ऊपरकी टहनीमें लगे फूलके लिए जिसने बायें हाथसे वृक्षकी सुगन्धित शाखा पकड़ रखी थी और दाहिने हाथसे जो अपनी करधनी सँभाले हुई थी ऐसी निर्मल सुवर्णके समान गौरवर्ण वाली स्त्रीका जब नौवी-बन्धन खुल गया तब उसने शीघ्र ही किस मनुष्यके नेत्रोंका अनन्त सुख उत्पन्न नहीं किया था ? ॥७॥ कोई एक स्त्री अपने पतिके सामने फूल तोड़नेके लिए भुजा ऊपरकी ओर उठाये हुए थी परन्तु उस भुजाके मूलमें पतिके द्वारा किया हुआ नखच्छदका चिह्न था जिसे वह दूसरे हाथसे वस्त्रके द्वारा बड़ी सुन्दरताके साथ छिपा रही थी ॥८॥ वनके भीतर कोई स्त्री अपने हस्तकमलकी कान्तिसे मिश्रित पुराने पत्तोंके समूहको नया पल्लव समझ तोड़नेके लिए उद्यत हुई थी किन्तु उसका कोमल स्पर्श न देख उसने उसे छाँड़ दिया पर इस बातका आश्चर्य रहा कि वह अपने ही नखकी कान्तिको फूलोंका गुच्छा समझकर खींचती रही ॥९॥ चूँकि तुम्हारा शरीर सुवर्णके समान पीला है अतः उसपर यह चम्पेकी माला खिलती नहीं है ऐसा कहकर स्तन कलशके समीपमें हाथ चलाते हुए किसी पुरुषने अपनी स्त्रीके वक्षः-स्थलपर मौलिश्रीकी माला बाँध दी ॥१०॥ इस वनमें चकोरलोचनाओंके वक्षःस्थलोंपर उनके पतियोंने जो फूलोंकी मालाएँ पहिना रखी थीं वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो भीतर प्रवेश करने वाले कामदेवके स्वागतार्थ पुष्पगुम्फित तोरण मालाएँ ही बाँधी गई हों ॥११॥

इस प्रकार सब नागरिक लोग जब वन-क्रीडामें तत्पर थे तब जीवन्धर स्वामीकी दृष्टि किसी कुत्ते पर पड़ी। वहाँ यज्ञ प्रारम्भ करनेवाले ब्राह्मणोंने साकल्य छू देनेसे कुपित होकर उसे मारा था। वह बुरी तरह कराह रहा था। उसका वह कराहना ऐसा जान पड़ता था मानो दुःख-रूपी समुद्र ही तटका उल्लंघनकर गर्जना कर रहा था अथवा प्राणरूपी राजाके प्रस्थानको सूचित करनेवाली भेरीका ही भाँकार शब्द हो रहा था। उसके मुखसे खूनकी धारा बह रही थी जो ऐसी जान पड़ती थी मानो भीतर जलती हुई दुःखाग्निकी ज्वाला ही हो। अपार दयाके सागर जीवन्धर स्वामी बहुत प्रयत्न करनेपर भी जब उस कुत्तेको जीवित रखनेके लिए समर्थ नहीं हो सके तब उन्होंने उसे परलोककी प्राप्ति करानेमें समर्थ पञ्च नमस्कार मन्त्रका उपदेश दिया।

वह कुत्ता यद्यपि उस मन्त्रका कानसे ही स्पर्श कर सका था, मनसे नहीं तो भी उसका कुछ क्लेश कम हो गया और मन्त्र सुनते-सुनते ही उसने प्राण छोड़ दिये ॥१२॥ इसी मध्यम लोक में एक चन्द्रोदय नामका पर्वत है। वहाँ निर्मल उपपाद शय्यापर सुन्दर वैक्रियिक शरीर लेकर वह कुत्ता सुदर्शन नामका यज्ञ उत्पन्न हुआ। जन्मसे ही उसके शरीर पर मालाएँ पड़ी थीं, वह उत्तम वस्त्रोंको धारण करनेवाला था और नव यौवनकी लक्ष्मीसे उसका शरीर समुद्रासित था ॥१३॥ उस यज्ञका निर्मल मुखकमल, पूर्णिमाके चन्द्रमाको भी दास बना रहा था, टिमकार

रहित उसके दोनों नेत्र निष्कम्प मीनकी शोभा धारण कर रहे थे, और मणियोंके आभूषणोंसे उज्ज्वल उसका शरीर फूली हुई कल्पलताके समान सुशोभित था ॥१४॥

तदनन्तर जब कल्पवृक्ष हर्षाश्रुओंकी बूँदोंके समान फूलोंके समूह बरसाने लगे, तुन्दुभियों के शब्द दिग्दिगःतोंमें फैल गये, मन्दार वनमें घूमनेवाली मन्दबायु धीरे-धीरे बहने लगी, करोड़ों सूर्योंके समान देदीप्यमान यक्ष सब ओरसे प्रणाम करने लगे, और नूपुरोंकी मनोहर झंकारसे दिशाओंके अन्तरालको वाचालित करनेवाली देवाङ्गनाएँ जब मनोहर गान-कलासे सुशोभित संगीतका कौशल दिखाने लगीं, तब वह यक्षराज सोकर उठे हुए के समान प्रत्येक दिशाओंमें दृष्टि चलाता हुआ आश्चर्य और आनन्दके प्रवाहमें एक साथ निमग्न हो गया। तत्काल उत्पन्न हुए अविज्ञानरूपी जहाजका आश्रय लेकर उसने ज्ञान कर लिया कि हमारी यह देव-पर्याय जीवन्धर कुमारके द्वारा उपदिष्ट मन्त्रके प्रभावसे प्रकट हुई है। उसी समय जय जय आदि शब्दों से जिनके मुख वाचालित हो रहे थे तथा जो अपने मुकुट-मणियोंकी किरण-पङ्क्ति से उसके चरण-कमलोंके आरती उतार रहे थे ऐसे देवोंने आकर बड़े विनयके साथ मङ्गल स्नान, जिनेन्द्र देवकी पूजा आदि जो-जो कार्य बतलाये थे सब उसने नियोगके अनुसार पूर्ण किये। तत्पश्चात् जीवन्धर स्वामीकी पूजामें तत्पर होता हुआ वह परिवारके साथ उनके समीप गया।

वहाँ जाकर उसने यह कहते हुए उनकी स्तुति की कि हे आर्य ! मेरी ऐसी विभूति आपके मन्त्रसे ही उत्पन्न हुई है। स्तुतिके बाद इसने उनकी पूजा की और बड़े हर्षसे उन्हें दिव्य आभूषण दिये ॥१५॥ उस यक्षने कहा कि हे महाशय ! आप मुझे दुःख और सुखके समय याद रखिए तथा कृत-कृत्य कीजिए। इतना कहकर वह अन्तर्हित हो गया ॥१६॥

तदनन्तर जब ललाटकी तपानेवाला सूर्यका बिम्ब आकाशरूपी वनके मध्यमें एकत्रित वायानलके समान हो गया, नमेरु वृक्षकी छाया बाल-बच्चों वाले मृगोंके झुण्डके साथ मूल तलमें आ गई, सरोवरोंके राजहंस कमल छोड़कर पत्तोंकी छायामें चले गये, बाघियोंका जल मङ्गलियोंकी उछालसे सूर्यके संतापके कारण ही मानो खौलने लगा, मयूर नृत्य-क्रीड़ाके बिना ही पिच्छोंके समूहका झुत्ता बनाकर मयूरियोंकी सेवा करने लगे और भौंरे हाथियोंके गण्डस्थल छोड़कर उनके कानोंके पास चले गये तब पुष्प तोड़ते-तोड़ते बकी हुई खियोंके साथ जलक्रीड़ाके इच्छुक पुरुष लपककर धीरे-धीरे नूतन नदीकी ओर आये।

यह नूतन नदी पक्षियोंके शब्दों द्वारा शीघ्र ही कमललोचना स्त्रियोंका कुशल समाचार पूछकर फेनरूपी मनोहर हास्य प्रकट करती हुई चञ्चल तरङ्गरूपी हाथोंके द्वारा उन्हें पादोदक-पैर धोनेके जलका संकेत कर रही थी ॥१७॥

उस समय नगरकी तरुण स्त्रियाँ भी दूसरी नदियोंके समान जान पड़ती थीं क्योंकि जिस प्रकार नदियोंमें चक्रवाकपक्षियोंके युगल रहते हैं उसी प्रकार उनमें भी बौवनरूपी सूर्यके प्रकाशसे जिनका आसौद बढ़ रहा था ऐसे स्तनरूप चक्रवाकपक्षियोंके युगल विद्यमान थे। जिस प्रकार नदियाँ तरङ्गोंसे चञ्चल रहती हैं उसी प्रकार वे भी कान्तिरूपी तरङ्गोंसे अतिशय चपल दिखती थीं और नदियोंमें जिस प्रकार कलहंस शब्द करते रहते हैं उसी प्रकार उनमें भी पैजनारूपी कलहंस पक्षी मनोहर शब्द कर रहे थे। इस तरह नदियोंकी समानता रखनेवाली स्त्रियाँ पक्षियोंके साथ नदीमें प्रवेशकर जलक्रीड़ा करने लगीं।

उस समय पानीपर जिसकी कुञ्चित दृष्टि पड़ रही थी और जो देखनेके लिए आये हुए चन्द्रबिम्बके समान जान पड़ता था ऐसे अपनी प्रियाके मुखको सोनेकी पिचकारीसे निकलते हुए जलसे कोई बार-बार सींच रहा था ॥१८॥

चञ्चल जलने जिसका वस्त्र दूर कर दिया था और जो अपनी कान्तिसे स्फटिकके पट्टियेको जीत रहा था ऐसे स्थूल नितम्ब-मण्डलपर नखाघातके बहाने जो मानो कामदेवके जगद्विजयकी प्रशस्तिके अक्षर ही धारण कर रही थी ऐसी कोई स्त्री मूंगाके यन्त्रसे निकलनेवाली जलधारा बड़े हर्षके साथ अपने पतिके मुखपर बरसा रही थी। उस जलधारामें उसके हाथकी लाल-लाल कान्ति मिल रही थी इसलिए ऐसी जान पड़ती थी मानो हाथोंके मसलनेसे प्रकट हुई रक्तकी धारा ही हो अथवा केशरका रस ही हो।

कोई एक युवा पास जाकर अपनी स्त्रीके स्तन रूपी कुङ्कुमलके अग्रभागको पानीसे सींच रहा था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो वह उसके हृदय-स्थलमें उत्पन्न हुए रागरूपी कल्पवृक्षकी वृद्धि ही चाहता था ॥१६॥ कोई एक स्त्री अपने पतिको धोखा देकर सखीके साथ मुहूर्त भरके लिए पानीमें डूबा साध गई परन्तु उसके शरीरकी सुगन्धिके लोभसे मँडराते हुए भ्रमरोंसे उसका पता चल गया और पतिने उसका आलिङ्गन कर लिया ॥२१॥ जिसके स्तन कमलकी बोटियोंके समान थे, कोमल भुजाएँ, मृणालके समान थीं और मुख फूले हुए कमलके समान था ऐसी सुन्दररूपको धारण करनेवाली कोई स्त्री जब कमलिनियोंके बीचमें पहुँची तब अलगसे पहिचाननेमें नहीं आई ॥२२॥ नदीका पानी स्त्रियोंके सघन केश-बन्धनसे गिरे हुए फूलोंके द्वारा तारकित—ताराओंसे युक्त जैसा हो रहा था और उसके बीचमें तरुण-जनरूपी चकोरोंके द्वारा देखा गया किसी स्त्रीका मुख चन्द्रमा हो रहा था—चन्द्रमाके समान जान पड़ता था ॥२३॥

इस प्रकार नगरके तरुण जन जलक्रीडामें तत्पर थे। तब नदी-तटकी अलंकारभूत, कुबेर मित्र और कुबेरदत्त नामक समुद्रोंसे समुत्पन्न गुणमाला और सुरमञ्जरी नामक दो कन्यारत्नों में चन्द्रोदय और सूर्योदय नामक सुगन्धित चूर्णकी उत्कृष्टताको लेकर स्पर्धा बढ़ रही थी। उन दोनोंने प्रतिज्ञा की थी कि हम दोनोंके बीच जो पराजित होगी वह नदीके जलमें स्नान नहीं करेगी। ऐसी प्रतिज्ञा कर दोनोंने अपनी-अपनी दासियाँ छोड़ीं और वे दासियाँ चूर्ण लेकर जहाँ तहाँ विचार करती हुई क्रमसे जीवन्धरके निकट आईं और पूछने लगीं कि इन चन्द्रोदय और सूर्योदयमें अच्छा कौन है ?

जीवन्धर स्वामीने चन्द्रोदय चूर्णको अच्छा कहा और दूसरे चूर्णको वर्षाकालके योग्य बतलाया। बतलाया ही नहीं उन्होंने चन्द्रोदय चूर्णको आकाशमें फूँककर और उसपर मँडराते हुए भौंरे दिखाकर इसका प्रत्यय भी करा दिया ॥२४॥ तदनन्तर कुरुवंशके शिरोमणि जीवन्धर कुमारको नमस्कार कर और उनको स्तुतिकर दोनों दासियाँ वापिस लौट गईं और उन्होंने वेगसे अपनी-अपनी मालकिनोंके पास जाकर सब समाचार ज्योंकान्त्यों सुना दिया ॥२५॥ दोनों चूर्णोंकी सुगन्धि एक समान होनेपर भी जीवन्धर स्वामीने गुणमालाके चन्द्रोदय चूर्णको अच्छा बतलाया था इसका सुरमञ्जरीकी बहुत शोक हुआ ॥२६॥ चन्द्रोदयने (पक्षमें चन्द्रमाके उदयने) गुणमालाके मुखरूपी कमलको विकसित कर दिया था और सूर्योदयने (पक्षमें सूर्यके उदयने) शीघ्र ही सुरमञ्जरीका मुख-कमल सुखा दिया था यह विचित्र बात थी ॥२७॥

तदनन्तर पराभवसे उत्पन्न हुई बहुत भारी ईर्ष्यासे जिसका चित्त कलुषित हो रहा था ऐसी सुरमञ्जरी गुणमाला सखीके द्वारा अनेक प्रार्थना किये जाने पर भी बिना स्नान किये ही लौट गई तथा जीवन्धरके सिवाय अन्य मनुष्यको देखूंगी भी नहीं यह प्रतिज्ञाकर रोषसे अन्धी होती हुई कन्या-गृहमें चली गई।

जिसप्रकार चाँदनीके वियोगसे प्रातःकालकी कमलिली शोक करती है उसी प्रकार सखीके वियोगसे गुणमालाने शोक किया ॥२८॥

इतनेमें ही चलते-फिरते पहाड़के समान भारी राजाका मदोन्मत्त हाथी जांघोंके वेगसे टूटी और वायुके प्रकोपसे उड़ाई हुई शाखाओंके समूहसे मेघरहित आकाशमें भी मेघका भ्रम बढ़ाता और जनतामें हाहाकार उत्पन्न करता हुआ बड़े वेगसे नागरिकोंके समूहमें आ घुसा ॥२६॥ गण्डस्थलसे निकलते हुए मदजलके द्वारा दोनों ओर दो नदियोंको उत्पन्न करता हुआ वह मदोन्मत्त हाथी गुणमालाके रथकी ओर दौड़ा ॥३०॥

उस समय गुणमालाके जो परिवारके लोग थे वे दन्तप्रहार करनेके लिए उद्यत गजराजके भयसे बहुत दूर भाग गये। मात्र एक धाय सुख-दुःखकी संगिनी होनेके कारण शेष रह गई 'और मुझे मागकर ही गुणमाला भारी जाय' यह कहकर वह गुणमालाके आगे खड़ी हो गई। समीपवर्ती लोग 'मरी-मरी' कहकर जोरसे चिल्लाने लगे। यह देख दयालु हृदय जीवन्धरने पास जाकर सिंहकी तरह अपने सिंहनादसे दिशाओंके तट गुँजा दिये। यद्यपि वह हाथी भयंकर था तो भी जीवन्धरने उसे अनायास ही सूकर बना दिया और उसके कन्धेपर जा बैठे। गुणमालाके स्तन हार्थीके गण्डस्थलके समान ही हैं क्या? यह देखनेकी इच्छासे ही मानो उन्होंने हार्थीके गण्डस्थलपर हाथ, गुणमालाके स्तनकलशपर दृष्टि और मनमें उसके प्राप्त करनेका प्रस्ताव किया था।

गजराजके मस्तकपर पड़ी यूथिकाके समान केशोंवाली इस गुणमालाकी चाल मदोन्मत्त हाथीके समान है, ऊरुयुगल कोमल सूँड़के समान हैं और स्तनयुगल गण्डस्थलकी सदृशता धारण करते हैं ॥२६॥

इस प्रकार मनमें विचार करते ही जीवन्धर स्वामी कामके बाणोंके प्रहारसे परवश हो गये। उसी दशामें वे हार्थीको बाँधनेके स्वभेतक लाये और मित्रोंके साथ रथको अलंकृत करते हुए अपने महलके भीतर प्रविष्ट हुए। उस समय हस्तीसम्बन्धी विज्ञानकी प्रशंसा करनेवाले नागरिक इनकी बहुत भारी स्तुति कर रहे थे।

उधर साक्षान् कामदेवस्वरूप अनुपम जीवन्धर कुमारका अवलोकन करनेसे जिसका अन्तरङ्ग तन्मय हो रहा था ऐसी गुणमाला कामसे पीड़ित होती हुई अपने घर गई। वहाँ चिरकालतक बेचैन रहकर वह मनसे निरन्तर उन्हींका ध्यान करती थी। संतापके कारण उसका मुख सूख रहा था। यद्यपि सखियाँ उससे बार-बार इसका कारण पूछती थीं तो भी वह कुछ भी उत्तर नहीं देती थी ॥३०॥

जब गुणमाला अत्यन्त अस्वस्थ हो गई तब वह कामदेवकी निन्दा इस प्रकार करने लगी—
हे कुसुमायुध, हे कामदेव! तुम्हारे बाण पाँच ही हैं और उनके लक्ष्यभूत जन अनेक हैं जब यह घात निश्चित है तब मैं अकेली ही अनन्त बाणोंके द्वाग पञ्चता-मृत्यु (पञ्चमें पञ्चसंख्या) को कैसे प्राप्त करा दी गई ॥३१॥

इस तरह अनेक प्रकारका प्रलाप करती और कामदेवका तीव्रतर संताप सहन नहीं करती हुई वह गुणमाला क्षणभरके लिए कपूरकी बाबड़ीके समीप रहती, क्षणभरके लिए उपवनके तट पर बने हुए मनोहर लतावृक्षमें समय बिताती, क्षणभरके लिए फूलोंके बिछे बिस्तरपर लेटती, क्षणभरके लिए कोमल किसलयोंकी शय्यापर पड़ती, क्षणभरके लिए सुकुमार हंसनूलके गद्देपर बैठती और क्षणभरके लिए केलोंके उपवनमें समय बिताती थी। अन्तमें उसने क्रम-क्रमसे एक पत्र लिखकर किसी क्रीड़ा-शुक्को जीवन्धर स्वामीके पास भेजा।

उधर विश्वपूज्य जीवन्धर कुमार भी अनेक प्रकारकी विरहाग्निसे व्याप्त शरीरको धारण करते हुए अपने घरके बगीचामें बैठे थे और चित्रमें गुणमालाका अत्यन्त सुन्दर शरीर लिखकर साँसे भरते हुए चिरकालसे उसे देख रहे थे ॥३२॥

इतनेमें ही चाटुबचन कहनेमें चतुर क्रीड़ा-शुकने प्रसन्न पाकर गुणमालाका पत्र उन्हें दे दिया। वह पत्र क्या था मानो फलीभूत मनोरथरूपी कल्पवृक्षका पत्र ही था। जीवन्धर स्वामी यद्यपि उस पत्रको तत्काल ही देख लेना चाहते थे तो भी आनन्दाभ्रुओंके निर्गमसे नेत्रोंका मार्ग रुक जानेके कारण उसमें विघ्न पड़ गया। अन्तमें हर्षके प्रवाहको जिस किसी तरह रोककर उन्होंने वह पत्र बाँचा। उसमें लिखा था कि—

हे कामको जीतनेवाले रूपसे उज्ज्वल बल्लभ ! तुमने वनके तीरपर कामदेवके बाणरूपी वण्डसे उछाली हमारे हृदयरूपी फूलकी गेंद चुरा ली थी। उस गेंदका परिचय यह है कि उसमें मूर्धारूपी उत्पल लगा रहा है और सुन्दर रागरूपी उत्तम पल्लव लगे हुए हैं। वह गेंद अब वापिस दे दीजिये ॥३३॥ आनन्दके आँसुओंसे जिनका गला रुक गया है ऐसे जीवन्धरने गद्गद स्वरसे वह पत्र पढ़ा और शीघ्र ही हर्षपूर्वक गुणमालाके प्रति निम्नाङ्कित उत्तर-पत्र लिखा ॥३४॥ उन्होंने लिखा कि मेरी दृष्टिरूपी हंसी सर्वप्रथम तुम्हारे मुखरूपी कमलके पास गई थी फिर स्तनरूपी कुङ्कुमोंके पास आकर हर्षित हुई और तदनन्तर रससे भरे हुए नाभिरूपी तालाबके बीच विहार कर रही है सो वह दृष्टिरूपी हंसी यदि तुम दे दो तो मैं भी तुम्हारी हृदयरूपी गेंद दे दूँ ॥ ३५ ॥

उधर गुणमालाकी दशा बड़ी विचित्र हो रही थी, हृदयमें जलती हुई कामाग्निके धूमके समान निकलनेवाले निःश्वाससे उसका नाकका मोती मानो नालमणि बन गया था। अत्यन्त दुर्बल शरीर होनेके कारण सुवर्णकी अंगूठी चूड़ीका काम देने लगी थी। मुखरूपी चन्द्रमाकी चाँदनीसे लिप्त होनेके कारण ही मानो उसकी शरीररूपी लता सफेद पड़ गई थी। भावनाकी प्रकर्षताके कारण प्रत्येक दिशामें दिखते हुए जीवन्धरको देखकर वह उनकी अगवाणी करनेका यद्यपि प्रयत्न करती थी तो भी मृणालके समान कोमल अङ्गोंसे वह समर्थ नहीं हो पाती थी। भेजे हुए शुकके आनेमें जो विलम्ब हो रहा था उसे वह सहनेमें असमर्थ थी इसलिए एक वर्षकी भयभीत हरिणीकी तरह अपने कटाक्ष प्रत्येक दिशामें डाल रही थी। इतनेमें ही जाति और कार्य दोनोंकी अपेक्षा पत्नी (पत्नी, पत्नमें पत्र युक्त) शुक वहाँ आ पहुँचा। उसे देखते ही वह चिल्ला उठी कि आओ-आओ, मैं विलम्ब सहन नहीं कर सकती। जब वह शुक पास आ गया तब उसने उसे अपनी भुजाओंके युगलसे ऊपर उठा लिया। उस समय हर्षातिरेकके कारण उसका भुजा-युगल इतना अधिक फूल गया था कि उसका कञ्चुक-वस्त्र ही फट गया था। क्रीड़ा-शुक जो पत्र लाया था गुणमालाने उसे ले लिया। निरन्तर पड़नेवाले काले-काले कटाक्षोंसे वह पत्र सर्वत्र स्याहीसे पुते हुए के समान विचित्र हो रहा था और इसी कारण उसपर जो सुन्दर अक्षर लिखे हुए थे उन्हें वह देख नहीं सकती थी। तदनन्तर प्रीतिरूपी लताके पुष्पके समान आचरण करने-वाली मन्द मुसकानसे वह पत्र सफेद हो गया इसलिए उसपर लिखा पद्य बाँचनेमें आने लगा। उसे बाँचकर वह वचनागोचर आनन्दको प्राप्त हुई।

जब मानसिक और शारीरिक चेष्टाओंके द्वारा माता-पिताको गुणमालाका यह हाल मालूम हुआ तब वे बहुत ही प्रसन्न हुए सो ठीक ही है क्योंकि योग्य भाम्यवान् वर दुर्लभ ही होता है ॥३८॥

तदनन्तर गुणमालाकी ओरके किन्हीं दो पुरुषोंने गन्धोत्कटके पास जाकर यह वृत्तान्त सुनाया। कर्णपुटसे इस वृत्तान्तको सुनकर गन्धोत्कटको बहुत ही आश्चर्य हुआ। तत्परचात् मनमें आनन्दको बिस्मृत करते हुए गन्धोत्कटने जिह्वाके द्वारा स्वीकृति-वचनरूपी मकरन्दकी धारा प्रकट कर दी अर्थात् स्वीकृति दे दी।

अथानन्तर जीवन्धर कुमारने श्रेष्ठ गुणोंसे सम्पन्न मुहूर्तमें कुबेरमित्रकी पुत्री गुणमालाको विवाह लिया ॥३६॥

उस समय कुरुवंशशिरोमणि जीवन्धर कुमार विवाहके वेध-भूषासे उज्ज्वल थे और साक्षात् कामदेवके समान समस्त मनुष्योंके नेत्रोंको सन्तुष्ट कर रहे थे। गुणमाला भी यद्यपि नयमालासे सबको आनन्द करनेवाली थी तो भी इससे विपरीत थी। परिहार पक्षमें विनयकी मालासे आनन्द करनेवाली थी। जीवन्धर स्वामीने हर्षोत्फुल्ल नेत्रोंसे गुणमालाको देखा था।

गुणमाला फूलसे भी अधिक सुकुमार अङ्गको धारण करनेवाली थी, उसकी कमर आकाश के समान सूक्ष्म थी, वह स्वयं कामदेवकी धनुषलताके समान जान पड़ती थी और उसकी त्रिवली कामदेवकी अंगुलियोंकी सन्धि-रेखाके समान मालूम होती थी ॥४०॥ उस गुणमालाके अमृतके समान रसको धारण करनेवाले ओठरूपी पल्लवके अग्र भाग पर जो मन्द मुसकानरूपी फूल प्रकट हुए थे और जीवन्धर कुमारके नेत्ररूपी कमल फलसे युक्त हुए थे तथा हृदयने शीघ्र ही रसकी धारा उत्पन्न की थी यह विचित्र बात थी ॥४१॥ कुरुवंशशिरोमणि जीवन्धर स्वामी गुणमालाके साथ विवाहकर आनन्दरूपी पर्वतके उतरितन भागपर चिरकाल तक क्रीड़ा करते रहे ॥४२॥

इस प्रकार महाकवि हरिचन्द्र विरचित श्री जीवन्धर-चम्पू-काव्यमें गुणमालाकी प्राप्तिका वर्णन करनेवाला चतुर्थ लम्भ पूर्ण हुआ।

पञ्चम लम्भ

अथानन्तर शत्रुओंके प्राण नष्ट करनेमें समर्थ जीवन्धर स्वामीके बलका मन हीके द्वारा आस्वादन करनेवाले हाथीने जिस प्रकार पहले स्वकबलम्-अपना बल छोड़ दिया था उसी प्रकार अब तृणरूप स्व-कवलं अपना प्रास छोड़ दिया था ॥१॥ जो कुण्डलके द्वारा ताड़ित हुआ है तथा जिसका दुष्ट अहङ्कार—कुण्डली-कृत-नम्रीभूत हो गया है ऐसे राजाके सेनासन्बन्धी हाथीने उत्तरोत्तर बढ़नेवाला क्रोध धारण किया ॥२॥

जब राजा काष्ठाङ्गारको इसका पता चला तब उसने अपनी विशाल क्रोधाग्निको जीवन्धर आदि कुमारोंके समूहसे ही शान्त करना चाहा। उसकी वह क्रोधाग्नि भीलोंकी सेनाके जीतनेसे उत्पन्न हुई थी, बीणा विजयसे पल्लवित हुई थी, अनङ्गमालाके सङ्गसे प्रदीप्त हुई थी और गज-राजके शिरामण्डलको हाथके कड़े द्वारा ताड़न करनेसे जागृतमान हुई थी। फलस्वरूप उसने युद्धमें पराजित न होनेवाले कुमारको हाथ पकड़कर ले आओ, ऐसा मथन आदि लोगोंको आदेश दिया और हाथी, घोड़े, रथ तथा पदाति लोगोंसे चित्रित सेनाके साथ उन्हें भेजा भी।

इधरसे रथपर बैठा तीक्ष्ण प्रवृत्तिवाला मथन सेना आगे कर चला और उधरसे यह जानकर अपने मित्रोंसहित जीवन्धर कुमार भी रथपर बैठकर युद्ध करनेकी इच्छा करते हुए शत्रु से आ मिले ॥३॥ उस समय रणके अग्रभागमें कुमारकी बाहुपर सुखसे सोई हुई विजयलक्ष्मीको जगानेके लिए ही मानो हाथी गरज रहे थे, नगाड़े बज रहे थे और घोड़े हींस रहे थे ॥४॥ कुरु-कुञ्जर जीवन्धर कुमारने हाथमें सुशोभित धनुषसे लगातार निकलनेवाले बाणोंके द्वारा धनुषोंके साथ-साथ शत्रुओंके शिर छेद डाले थे। सुभटोंके धीरज के साथ-साथ बढ़े-बढ़े हाथियोंको भेद डाला था और हाथियोंके निकले हुए मोतियोंके साथ-साथ बाणोंके समूहको वर्षा की थी ॥५॥

तदनन्तर जो सैनिक मरनेसे शेष रहे थे वे जीवन्धर कुमारके बाणरूपी अध्यापकसे सीखे हुए वेगका अभ्यास करनेके लिए ही मानो जब भिन्न-भिन्न दिशाओंमें भाग गये तब धनुष, रथ आदि साधन-सामग्रीके नष्ट हो जानेके कारण काँपते हुए मथनको देख बड़ी गम्भीरतासे इस प्रकार बोले ।

आप जैसे भीरु योद्धापर मेरी यह भुजा बाण नहीं छोड़ना चाहती है इसलिए तू भाग जा, भाग जा, भय करना व्यर्थ है, राजाके लिए यह सब समाचार कह दे ॥६॥ जो कोई संसार के मध्य युद्धके प्रारम्भमें हम लोगोंको जीतनेके लिए और अपनी कीर्ति दिशाओंके अन्तरालमें ले जानेके लिए अपने आपको चतुर मानता है वह दुर्बुद्धि है-मूर्ख है ॥७॥

यह वृत्तान्त सुनकर जिसके नेत्ररूपी अङ्गार क्रोधसे प्रज्वलित हो रहे थे ऐसे काष्ठाङ्गारने फिर भी बड़ी भारी तैयारीके साथ सेना भेजी । उसे देख दयार्द्रहृदय जीवन्धर कुमारने विचार किया कि बुद्धिप्राणियोंका वध करनेसे क्या लाभ है ? ऐसा विचारकर उन्होंने युद्धकी इच्छा छोड़ दी और समस्त विघ्नोंको दूर करने में समर्थ सुदर्शन यक्षका स्मरण किया ।

यक्षराजने सेनाके साथ आकर राजाकी सेनाओंको शीघ्र ही शान्त कर दिया, जीवन्धर स्वामीको जयगिरि नामसे प्रसिद्ध गजराजपर बैठाया, सबके हृदयमें कौतूहल उत्पन्न किया और अपने-आपको कृत-कृत्य बनाया ॥८॥ गण्डस्थलोंकी मदधाराकी सुगन्धिके लोभसे आये हुए भ्रमरोंके समूहसे वह जयगिरि नामका हाथी ऐसा जान पड़ता था मानो जीवन्धर स्वामीके चरण-कमलोंकी सङ्गतिके कारण पापोंसे ही छूट रहा हो ।

तदनन्तर जीवन्धर स्वामी देवोपनीत हाथीपर सवार होकर सुदर्शनयक्षके निवासस्थान चन्द्रोदय नामक पर्वतपर गये । उस समय वे दोनों ओर ढीले जानेवाले चँवरोंसे सुशोभित थे । उनके वे चँवर कभी तो मुखमें कमलकी भ्रान्तिसे आये हुए हंस-हंसीकी शङ्का उत्पन्न करते थे, कभी अनुरागसे भरी यक्षराजकी राज्यलक्ष्मीके द्वारा भेजे कटाक्षोंकी छटाके समान जान पड़ते थे, कभी ऊपरकी ओर चलनेवाले हाथीके दोनों दाँतोंसे निकलनेवाली कान्तिकी परम्पराके समान मालूम होते थे, कभी कमल और चन्द्रमाको जीत लेनेके कारण दोनों ओरसे मुखकी सेवा करते हुए कीर्तिके दो बालकोंके समान सुशोभित हो रहे थे, कभी भुजदण्डपर रहनेवाली विजयलक्ष्मीके मन्दहास्यकी कान्तिके पूरके समान जान पड़ते थे और कभी क्षीरसागरके फेनके समूहके समान प्रतिभासित होते थे । देवोंके हस्तकमल द्वारा धारण किये सुवर्णदण्डसे सुशोभित सफेद छत्र उनके शिरपर लग रहा था और वह छत्र ऐसा जान पड़ता था मानो यशसे पराजित होनेके कारण सेवाके लिए आया हुआ चारों ओर लटकनेवाले मोतियोंके बहाने नक्षत्रमण्डलसे सुशोभित चन्द्रमाका बिम्ब ही हो, अथवा कीर्तिरूपी क्षीरसमुद्रके फेनका पुञ्ज ही हो, अथवा मुखमें चन्द्रमा की भ्रान्तिसे आया हुआ परिवेष, परिधिचक्र ही हो । उस समय समस्त देवलोग हाथ जोड़े हुए थे जिससे उनके अञ्जलिरूप कमलोंके पुञ्जके मध्यमें जीवन्धर स्वामी हंसके समान सुशोभित हो रहे थे । मयूर-कुलकी नृत्यकलाकी शोभा प्रकट करानेवाले गम्भीर तुरहीके शब्दोंसे वे दशों दिशाओंके तटको वाचालित कर रहे थे । निरन्तर जलनेवाले कालागुरुकी धूपरेखासे उनका पार्श्ववर्ती प्रदेश सुगन्धित हो रहा था । उस समय वह कालागुरुकी धूसरेखा ऐसी जान पड़ती थी मानो सफेद छत्रमें चन्द्रमाकी शङ्का होनेसे राहु ही समीप आ गया हो । निरन्तर निकलनेवाली चरणनखोंकी कान्तिके द्वारा अपने आक्रमणसे विदीर्ण हुए गण्डस्थलसे भरनेवाले मोतियोंकी शङ्का उत्पन्न कर रहे थे । एक साथ उड़ित हुए करोड़ों सूर्योंके समान विमानपर बैठे यक्ष लोग चारों ओरसे उनके वैभवकी स्तुति करते जाते थे । उनके सामने विद्युल्लताके समान जो देवियाँ नृत्य कर रहीं थीं उन्हें वे इस प्रकार देख रहे थे मानो वे निकलनेवाले कटाक्षरूपी अमृतकी

नदीके मध्यमें भुजाओं-द्वारा उल्लासित नृत्यलीलाके बहाने तैर ही रही हों। धीरे-धीरे देव-चन्दियोंके समूह द्वारा बार-बार पढ़ी जानेवाली बिरुदावलीसे उस चन्द्रोदय पर्वतकी गुफाएँ प्रतिध्वनित हो रही थीं जिससे ऐसा जान पड़ता था कि प्रतिध्वनिके बहाने मानो वह वर्षत स्वयं ही उनकी स्तुति कर रहा हो। वहाँ जाकर चित्रविचित्र रत्नोंसे निर्मित मण्डपके मध्यमें शीघ्रतासे कार्य करनेवाले देवोंके द्वारा लाये हुए पद्मारागमणिनिर्मित सिंहासनको अलंकृत करने लगे। उनका वह सिंहासन ऐसा जान पड़ता था मानो मूर्तिधारी सबका अनुराग ही हो।

वहाँ दिशाओंको प्रतिध्वनित करनेवाले नगाड़े बज रहे थे और मनोहर गान गाती हुई किन्नरियाँ सब ओर नृत्य कर रही थीं॥१८॥ तदनन्तर यक्षराज, जिनके करकमलोंमें सुवर्णके कलश सुशोभित थे ऐसे देवोंके साथ क्षीरसमुद्रकी ओर चला। उस समय वह आकाशमें फैले हुए संध्याकालीन मेघका भ्रम उत्पन्न कर रहा था और मुकुटकी मणियोंकी कान्तिसे इन्द्रधनुषकी सम्भावना बढ़ा रहा था॥१९॥ ये देव पहले आकर लक्ष्मी, कामधेनु, चिन्तामणिरत्न तथा अन्य चीजोंको हरकर ले गये थे उसी आशापाशसे फिर आये हैं इस प्रकार क्षीर समुद्र मानो जोर-जोरसे चिल्ला रहा था॥२०॥

तदनन्तर धैर्य गुणके द्वारा स्पर्धा करनेवाला चन्द्रोदय गिरि उनके चरणोंके स्पर्शसे कृत-कृत्यताको प्राप्त हो गया। मैं भी गम्भीरता तथा यशके द्वारा उनके साथ स्पर्धा करता हूँ अतः उनके समस्त शरीरका स्पर्शकर कृतकृत्यताका अनुभव करता हूँ यह सोचकर ही मानो क्षीर-सागर अपनी अत्यन्त चञ्चल तरङ्गरूपी भुजाओंके द्वारा मानो नृत्य कर रहा था और फेनराशि तथा गर्जनाके बहाने अट्टहास ही कर रहा था। ऐसे क्षीरसागरके जलसे भरे हुए सुवर्ण-कलशों को धारण करनेवाले उन यक्षराज प्रमुख देवोंने शीघ्र ही आकर उनका अभिषेक-मङ्गल करना शुरू किया।

उस समय यक्षराजके हाथमें स्थित सुवर्णकलशकी पंक्तिसे निकलकर जल जीवन्धर कुमारके मस्तकपर पड़ रहा था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो हिमालयके शिखरके अभ्रभागपर संध्याकालीन मेघोंके समूहसे झरकर स्वच्छ जलकी सघन वर्षा ही पड़ रही हो॥ १३॥ यद्यपि अभिषेक-मङ्गल समाप्त हो गया था तो भी देवियोंके कटाक्षरूपी जलसे शरीर व्याप्त होनेके कारण जीवन्धर स्वामी ऐसे जान पड़ते थे मानो क्षीरसागरके प्रवाहसे उनका अभिषेक फिरसे हो रहा हो॥ १४॥ तत्पश्चात् दिव्य वस्त्रोंको धारण करनेवाले मणिमय आभूषणोंसे सुशोभित जीवन्धर स्वामी ऐसे जान पड़ते थे मानो इन्द्रधनुष सहित शरद् ऋतुके मेघ ही हों॥ १५॥ शत्रुओंका दमन करनेमें जीवन्धर स्वामाने यक्षराजके द्वारा दिये हुए कल्प वृक्षके उत्तम फल आदि ग्रहण किये॥ १६॥

तदनन्तर यक्षराजने क्रम-क्रमसे उन्हें इच्छानुसार रूप बनाने, सुन्दर गान गाने और विष दूर करनेकी शक्तिसे युक्त तीन श्रेष्ठ मन्त्र दिये। उनका उन्होंने बहुत ही सम्मान किया। यक्षराजने उनसे यह भी कहा कि आप एक ही वर्षमें राज्यलक्ष्मीके कटाक्षोंमें प्रवेश करेंगे। यक्षराजके इन वचनोंसे वे बहुत ही संतुष्ट हुए। विनयपूर्वक अनुकूल आचरण करने वाले यक्ष निरन्तर उनकी सेवा करते थे। इस तरह कुछ समय तक रहकर किसी समय उन्होंने अपनी चेष्टाओं-द्वारा देशान्तर देखनेकी इच्छा यक्षराजसे प्रकट की।

बुद्धिमान् यक्षराजने जीवन्धर स्वामीका अभिप्राय जानकर उन्हें स्पष्ट रूपसे मार्ग सम-झाया और फिर उस पर्वतकी सीमापर भेज दिया॥ १७॥

तदनन्तर कुरुवंशकेसरी जीवन्धर कुमार सिंहके समान निर्भय होकर जहाँ-तहाँ विहार करते हुए कहीं भेड़िया और सर्पोंकी उस निवास-भूमिको देखते थे जो कि अत्यन्त विस्तृत वृक्षोंके

समूहसे सुशोभित थी तथा जहाँ सूर्य भी दिखाई नहीं देता था। वृक्षोंके समूहमें मेघमालाकी आन्ति होनेसे जिसने अपना केकावाणायुक्त कण्ठ दूरसे ऊपर उठा रक्खा है और सामनेसे आती हुई जोरदार वायुसे जिसका शिखण्ड ताड़ित हो रहा है ऐसा मयूर देखा। कहीं बड़ी बड़ी भाड़ियोंके बीच कुटुम्ब बनाकर रहने वाले शबरोका समूह देखा था। कहीं कदम्ब वृक्षके स्कन्धपर सँड रखकर हथिनियोंके साथ खड़े हाथियोंके समूह देखे थे! कहीं दूध पीने वाले बच्चोंसे रुकी हरिणीको गरदन मोड़कर देखते हुए दौड़ने वाले हरिणको देखा था। कहीं दाँतोंके मध्यमें स्थित घासका घास कुतरनेका शब्द रोककर अलसाये हरिणोंके द्वारा सुनी जाने वाली गानकलामें निपुण भीलोंकी स्त्रियोंका समूह देखा, कहीं गर्जना करने वाले सिंहाका समूह देखा था और कहीं पहाड़के समान बड़े-बड़े अजगरोंका समूह देखा था। इस प्रकार यह सब देखते हुए क्रम-क्रमसे जङ्गलका बहुत भारी मार्ग तयकर जब वे आगे बढ़े तो उन्होंने किसी जङ्गलमें बहुत बड़े बेगसे बनकी आक्रान्त करनेवाला दावानल देखा। उस दावानलने उठती हुई धूमसे ऊँचे-ऊँचे वृक्ष व्याप्त कर रक्खे थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो वृक्षोंके समूहको सजल मेघोंसे श्यामल ही कर रहा था और दाहसे उत्पन्न हुए चट-चट शब्दसे ऐसा जान पड़ता था मानो अट्टहास ही कर रहा था।

उसमें तमाल वृक्षोंके समूहके समान कान्तिवाला जो धुँगा पटल आकाश-तलका आलिङ्गन कर सब ओर बढ़ रहा था वह ऐसा जान पड़ता था मानो सूर्यके दर्शनसे रहित सघन वृक्ष-समूहके तल प्रदेशोंमें सघन अंधकार चिर कालसे रह रहा था अग्निके भयसे वही ऊपरकी ओर उठ रहा था ॥ १८ ॥ दावानलसे उत्पन्न होकर दिशाओंके अन्तरालको व्याप्त करने वाला बहुत बड़ा धुँगा समूह ऐसा जान पड़ता था मानो आकाशलक्ष्मीके द्वारा पहिना हुआ नील वस्त्र ही था ॥ १९ ॥

उस समय दावानलसे व्याप्त बन, अग्निकी वृद्धिको सूचित करनेवाले तिलगोंसे उस नभस्तलके समान जान पड़ता था जिसमें कि नक्षत्रसमूहका उदय हो चुका था। देदीप्यमान ज्वालाओंके समूहसे उस नभस्तलके समान मालूम होता था जो कि सन्ध्याकालीन रागसे रञ्जित हो रहा था। धुँगेके समूहसे उस नभस्तलके समान सुशोभित रहा था जो कि अन्धकारसे व्याप्त था और जलती हुई अग्निसे उस नभस्तलसे समान जान पड़ता था जो कि संध्याके द्वारा लाल वर्ण दिखने वाले चन्द्रमण्डलसे चम्बित था।

उस समय दावानलके आक्रमणके भयसे हरिणोंका समूह इधर-उधर भाग रहा था और छोटे-छोटे नील कमलोंको जीतने वाले अपने चञ्चल नेत्रोंके काँणोंसे दावानलको नष्ट करनेके लिए ही मानो बेगसे बहनेवाली यमुना नदीको प्रवाहित कर रहा था ॥ २० ॥

तदनन्तर धूमसमूहकी चुङ्कारसे, ज्वालाओंके समूहकी फटफटात्कारसे, भील लोगोंकी हाहाकारसे और बीचमें रुके प्राणियोंकी दुःख भारी चिल्लाहटसे जिसने दिग्गजोंको बहरा कर दिया था और अग्निके भयसे भागते हुए वनदेवताओंकी डीली चौटियोंकी समानता रखने वाले धुँगेके समूहसे जिसने समस्त लोकको अन्धा कर दिया था ऐसी अग्निके प्रज्वलित होने पर वह बन ऐसा जान पड़ता था मानो धूमसमूह ज्वाला और अग्निकी चटचटात्कारसे आगे चल कर प्रकट होने वाले मेघसमूह बिजली तथा गर्जनाकी हँसी ही उड़ा रहा था।

दयासागर जीबन्धर स्वामीने उस बनमें दावानलके द्वारा जलता हुआ हाथियोंका समूह देखकर उसे बचानेकी इच्छा की ॥ २१ ॥ जीबन्धर स्वामीका अभिप्राय जानकर यक्षराजके द्वारा निर्मित मेघ तत्काल ही जलकी वर्षा करने लगे। मेघ आकाशरूपी आँगनमें ऐसे जान पड़ते थे मानो मेघाकार परिणत हुए धुँगेके विभिन्न प्रकार ही हों। उन्होंने अपनी उठती गर्जनाके

द्वारा समस्त दिशारूपी महाभित्तियोंको विदीर्ण कर दिया था, चातकोंको प्रसन्न किया था और स्वयं प्रलय कालके मेघके समान जान पड़ते थे ॥ २२ ॥ यक्षराजके द्वारा कल्पित मेघोंके मण्डलने जंगली हाथियोंके समूहका ठीक उसी तरह अभिषेक किया था जिस तरह कि क्षीर-सागरके निर्मल और शीतल जलके प्रवाहसे यक्षराजने जीवन्धर स्वामीका अभिषेक किया था ॥ २३ ॥ उस समय जो बिजली चमक रही थी वही मनोहर नृत्यकारिणी थी, आकाश ही चँदोबा था, मयूरोंका समूह ही चारणोंका समूह था, मेघोंका शब्द ही समस्त बाजोंका शब्द था और हवासे चलते हुए गुच्छे ही चमर थे ॥ २४ ॥

तदनन्तर सुरक्षित हाथियोंके समूह और डालियों पर लगे बिन्दुसमूहके गिरनेके बहाने हर्षाश्रु रूपी मुकुलोंको छोड़ने वाले वृक्ष-समूहको देखते हुए जीवन्धर स्वामी संतोषके साथ उस वनसे बाहर निकले। जगह-जगह मनुष्यका रूप रखनेवाली धर्मरक्षिका यक्षी उनकी सेवा करती थी। इस तरह तीर्थस्थानोंकी पूजा करते हुए वे क्रमसे पल्लव देशमें पहुँचे।

वहाँ संतोषपूर्वक विचरते हुए जीवन्धर स्वामी रूपी कामदेवने मार्गमें सामने दीड़ते हुए कुछ लोगोंको देखा ॥ २५ ॥ देदीप्यमान कान्तिके धारक जीवन्धर स्वामीको देखकर जिनके मन विस्मयरूपी सागरमें निमग्न हो रहे थे ऐसे वे लोग बड़े हर्षसे उनके पास आये और विनयसे मधुर वचन कहने लगे ॥ २६ ॥

उन्होंने कहा कि यद्यपि आप चन्द्रमाके समान कुवलयाल्लासदायक हैं—पृथिवी-मंडलको आनन्द देने वाले हैं (पक्षमें नील कमलोंको आनन्ददायी हैं) और निखिल मही-धृन्महितपाद हैं—समस्त राजाओंके द्वारा आपके चरण पूजित हैं (पक्षमें सकल पर्वतोंके द्वारा किरणें शिरपर धारित हैं) तो भी दोषाकर—दोषोंकी खान (पक्षमें रात्रिकर) न होनेसे आप चन्द्रमा नहीं हैं। यद्यपि आप सूर्यके समान पद्मोल्लासन-पटु हैं—लक्ष्मीका उल्लास बढ़ानेमें समर्थ हैं (पक्षमें कमलोंका विकास करनेमें समर्थ हैं) और सन्मार्गाश्रित हैं—समीचीन मार्गका आश्रय करनेवाले हैं (पक्षमें आकाशका आश्रय करनेवाले हैं) तो भी सद्विरोध—सज्जनोंके साथ विरोध (पक्षमें नक्षत्रोंके साथ विरोधका) अभाव होनेसे आप सूर्य नहीं हैं। यद्यपि इन्द्रके समान सुमनोवृन्दवन्दित हैं—विद्वानोंके समूहसे वन्दित हैं (पक्षमें देवोंके समूहसे वन्दित हैं) तो भी द्वाभ्युदयकूलता—राजाओंकी अनुकूलता (पक्षमें पर्वतोंकी अनुकूलता) होनेके कारण इन्द्र नहीं हैं। यद्यपि आप बृहस्पतिके समान कुशाम-तीक्ष्ण बुद्धिके धारक हैं तो भी मौढ्य-विरह—शिष्योंका अभाव (पक्षमें मूढ़ताका अभाव) होनेसे बृहस्पति नहीं हैं।

इस प्रकार स्तुतिका विस्तार करने वाले लोगोंसे जीवन्धर कुमारने कुतूहल वश पूछा कि तुम लोग कौन हो ? कहाँके हो ? ॥ २७ ॥

इस तरह जीवन्धर स्वामीके पूछनेपर उन लोगोंने भी निम्न प्रकार कहना शुरू किया—
वे कहने लगे कि इस पल्लव देशमें एक चन्द्रामपुरी नामकी प्रसिद्ध नगरी है जो कि हीरोंके गगनचुम्बी महलोंसे सार्धक नामवाली है और ब्रह्माके निर्माणसम्बन्धी चतुराईकी मानो अन्तिम सीमा है ॥ २८ ॥ उस नगरीमें रात्रिके समय मादक नेत्रों वाली स्त्रियोंके कपोलों पर जो चन्द्रमाका प्रतिबिम्ब पड़ता है उसके बहाने वह ऐसा जान पड़ता है मानो उसके मुखकमलकी कान्तिके चुरानेमें आसक्त ही है ॥ २९ ॥ उस नगरीमें पताकाओंके वस्त्रसे आच्छादित होनेके कारण सूर्यका आतपविरल हो गया है जिससे ऐसा जान पड़ता है मानो उस नगरीके कोटमें लगे रत्नोंकी कान्तिके पलटसे सूर्य तर्जित ही हो गया है—डर गया है ॥ ३० ॥ इन्द्रके समान कीर्तिके धारण करने वाला तथा शूर-वीरताकी खान धनपति नामसे प्रसिद्ध वह श्रीमान् राजा उस नगरका पालन करता है जो कि अहीनबपु होकर भी अभुजङ्गलील है

अर्थात् नागेन्द्रके समान शरीरका धारक होकर भी नागेन्द्र-जैसी लीलासे रहित है (पक्षमें उत्कृष्ट शरीरका धारक होकर भी बिटकी लीलासे रहित है) और मित्रानुरागसे सहित होकर भी कलाधरेच्छ है अर्थात् सूर्यके अनुरागसे युक्त होकर भी चन्द्रमाकी इच्छा करता है (परिहार पक्षमें मित्रोंके प्रेमसे युक्त होकर भी कलाधारी-विद्वानोंके समागमकी इच्छा रखता है) ॥ ३१ ॥ यद्यपि उसके चरण-कमल नखरूपी चाँदनीसे उज्ज्वल हैं तो भी राजाओंके शिरोंपर लगे हुए रत्नोंकी कान्तिरूपी बाल-आतपसे भी सुशोभित रहते हैं ॥ ३२ ॥ कान्तिकी अवसान भूमि और उत्कृष्ट गुण रूपी आभूषणोंसे सहित उस राजाकी मनोहारिणी स्त्री तिलोत्तमा नामसे प्रसिद्ध है ॥ ३३ ॥ राजा धनपति और तिलोत्तमा रानीके अपनी कान्तिसे लक्ष्मीकी जीतने वाली एक पद्मा नामकी पुत्री है जो कि शिरीषके समान सुकुमार अङ्ग और कठोरस्तन कुड्मलोंको धारण करनेवाली है ॥ ३४ ॥

भुवनत्रयकी आभूषणलताके समान दिखने वाली वह पद्मा किसी एक दिन विहारके लिए बनमें गई और सखियोंके साथ जहाँ-तहाँ विहार करने लगी। रोमराजिरूपी लता और चोटीके द्वारा यह मेरा तिरस्कार करती रहती है इस द्वेषसे ही मानो सौंपने उसे डस लिया। जब राजाको इस वृत्तान्तका पता चला तब उसने चिन्तातुर होकर यह घोषणा कराई कि जो कोई भी इस कन्याको निर्विष करेगा उसे आषे राज्यके साथ-साथ यही कन्या दी जावेगी। यद्यपि इस घोषणाको सुनकर बहुतसे विष-वैद्यांने आकर इसकी चिकित्सा की है तो भी वह नीरोगताको प्राप्त नहीं हो रही है।

वह राजकन्या पद्मा अर्थात् लक्ष्मी होकर भी गौरी अर्थात् पार्वती है (परिहार पक्षमें पद्मा नामकी हांकर गौरवर्ण वाली है)। मध्यसे रहित हांकर भी सुमध्यमा है (परिहार पक्षमें पतली और सुन्दर कमरवाली है) कन्या होकर भी भुजङ्गदष्टा है अर्थात् कुमारी होकर भी कामीजनसे उपभुक्त है (परिहार पक्षमें कन्या होकर सौंपके द्वारा डसी हुई है)। और सुखके कारण ही मानो नेत्र बन्द किये पड़ी है ॥ ३५ ॥ यदि आपके पास अनुपम विष-विज्ञान है तो राजाका यह कन्या-वत्न आज निर्विष कर दीजिए ॥ ३६ ॥

इस प्रकार उन सबके वचन सुनकर जीवन्धर कुमारने उत्तर दिया कि कुछ थोड़ा-सा विष-विज्ञान है। तो जिस प्रकार मेघ अपनी कलकल गर्जनाके द्वारा मयूरोंको आनन्दित करता है उसी प्रकार जीवन्धर स्वामीने भी अपने प्रत्युत्तरसे उन लोगोंको आनन्दित किया था। तदनन्तर जीवन्धर स्वामीने उन्हीं लोगोंके साथ राजभवनमें जाकर राजपुत्री पद्माको देखा। पद्मा क्या थी? सगर-मोहनाङ्गी—विष-जन्य मूर्च्छासे युक्त शरीरकी धारक होकर भी नगर-मोहनाङ्गी—विषजन्य मूर्च्छासे युक्त शरीरकी धारक नहीं थी (पक्षमें नगरको मोहित करनेवाले शरीरकी धारक थी) और अवस्था तथा विष दोनोंसे ही श्यामाङ्गी थी—युवती तथा श्याम शरीरकी धारक थी। वह माधवी लताकी पूर्ण सदृशताका अनुभव कर रही थी। उसका ललाट मुरझाये कमलके समान था, भुजाओंके युगल मर्दित बालमृणालके समान थे, और स्थूल स्तनरूपी कुड्मल श्वाससे कम्पित हो रहे थे। उसे देखकर स्वामीका मन कामके प्रहारसे ठगा गया। ऐसे ही मनसे वे यक्षराजका स्मरण करते हुए पद्माको मन्त्रित करने लगे—मन्त्रसे मारने लगे।

राजपुत्री उसी क्षण मूर्च्छासे रहित हो गई और राहुसे रहित चाँदनीके समान, धूम्रसे रहित अग्निकी शिखाके समान, सवन तिमिरसे रहित पूर्णिमाके समान, काले बादलसे रहित आकाशकी लक्ष्मीके समान और शेषालसे रहित गङ्गाके समान सुशोभित होने लगी। इस तरह बिजलीके समान कान्तिवाली पद्मा समीपमें स्थित मनुष्योंको आनन्दित करती हुई शीघ्र ही उठ खड़ी हुई ॥ ३७ ॥ जिस प्रकार चन्द्रिका चकोरोंको आनन्दित करती है उसी प्रकार माता-पिताकी लाड़ली बेटी पद्माने बड़े आदरके साथ जीवन्धर स्वामीको आनन्दित किया था ॥ ३८ ॥

उसी समय जिसके मनरूपी कमलसे आनन्दरूपी मकरन्द प्रकट हो रहा था ऐसे राजाने पास बुलाकर उनकी बहुत ही स्तुति की तथा मणिमय सिंहासनपर बैठकर उनका बिनय सहित सम्मान किया। रूप तथा लक्षण आदि देखकर राजाने तत्काल ही निश्चय कर लिया कि यह राजवंशमें उत्पन्न हुआ है।

राजाने ज्योतिषी आदि मुख्य-मुख्य लोगोंकी सभामें बुलाकर निश्चय किया और विवाह सम्बन्धी तैयारियाँ करनेके लिए शुभ मुहूर्तका आदेश दिया ॥३६॥

तदनन्तर नगरकी गलियाँ मणिमय तोरणों, पताकाओं, कलशों और दर्पणों आदिके द्वारा सजाई गई, अनेक प्रकारके रत्नोंके खम्भोंसे सुशोभित विवाहका मण्डप बनाया गया और उसमें अद्भुत रूपसे सुसज्जित माङ्गलिक द्रव्योंसे संगत मणिमयी वेदिका बनाई गई। तदुपरान्त राजा इसी बेदीपर विवाह सम्बन्धी मङ्गल कार्य करनेके लिए तत्पर हुए।

नहलाई हुई राजपुत्रीको उसकी सखियोंने बड़े हर्षसे प्रसाधन-गृहके आँगनमें आभूषण पहिनाना शुरू किया ॥४०॥ चौर सागरके तटपर स्थित चञ्चल फेनके टुकड़ोंके समान कोमल वस्त्र से वेष्टित राजपुत्री ऐसी जान पड़ती थी मानो शरदऋतुकी निर्मल मेघमालासे सुशोभित चन्द्रमा की रेखा ही हो अथवा फूलोंसे आच्छादित नूतन कल्पलता ही हो ॥४१॥ उसके चरण-कमलोंमें जो हीरोंके नूपुर चमक रहे थे वे ऐसे जान पड़ते थे मानो नखरूपी चन्द्रमाकी सेवाके लिए ताराओं की पङ्क्ति ही उसके चरणोंके समीप आई हो। अथवा ऐसे जान पड़ते थे मानो यौवनरूपी लताके फूल ही झड़कर नीचे आ पड़े हों ॥४२॥

उसके स्थूल नितम्ब-मण्डलपर सुशोभित करधनी ऐसी जान पड़ती थी मानो कामदेवकी राजधानीका सुवर्णमय कोट ही हो, अथवा कामके स्वजानेको घेरकर बैठी सर्पिणी ही हो, अथवा कामदेवके उद्यानकी बाढ़ी स्वरूप कल्पलता ही हो।

क्या यह हार है अथवा सब मनुष्योंके नेत्रोंका आहार ही है ? अथवा इस कमललोचनाके स्तनरूपी पर्वतसे पड़ता हुआ मरनेका प्रवाह है ? अथवा उसके स्तनरूपी मुकुटोंका कोमल सृणाल है ? इस प्रकार संशयके वशीभूत हो स्त्रीजनोंके द्वारा देखा गया उसका हार बहुत ही अधिक सुशोभित हो रहा था ॥४३॥ उसकी नाककी मणि ऐसी जान पड़ती थी मानो मुखरूपी कमलके मध्यमें सुशोभित पानीकी बूँद ही हो अथवा नासारूपी वंशसे गिरा हुआ श्रेष्ठ नूतन मोती ही हो ॥४४॥ उसके स्तनोंपर जो मकरीका चिह्न बना था वह निम्न प्रकार संशय उत्पन्न करता था। क्या यह कामदेव सम्बन्धी मन्त्रके बीजाक्षरोंकी पंक्ति है, क्या उसकी विरुदावली है अथवा क्या स्तनरूपी कमलोंपर बैठनेवाली भ्रमरोंकी पंक्ति ही है ॥४५॥

इस प्रकार सजाये जाने पर जो कामदेवके मोहन मन्त्रकी अधिष्ठात्री देवीके समान जान पड़ती थी, अथवा साक्षात् आई हुई कामदेवकी क्रीड़ाके समान प्रतिभासित हो रही थी ऐसी युवती तथा स्त्रीजनोंमें शिरोमणि भूत पद्माको उसकी सखियाँ, बेदीके मध्यमें सुशोभित मणिमय चौकी पर बैठे हुए कामदेव पदवीके धारक जीवन्धर कुमारके पास धीरे-धीरे लाई। तदनन्तर जब समस्त बाजोंके शब्द दिशाओंके अन्तरालको व्याप्त कर रहे थे, मन्त्रवेत्ताओंके वचन उत्तरोत्तर वृद्धिको प्राप्त हो रहे थे, बेदीके चारों ओर मणिमय माङ्गलिक दीप जल रहे थे, पूज्यमान अग्नियाँ प्रज्वलित हो रही थीं, सौभाग्यवती स्त्रियाँ विवाह-मङ्गल देखनेके कुतूहलसे अपने नेत्रोंको फैला रही थीं, सभाके कर्मचारी लोग धक्का-धूमाँ कर रहे थे, और राजा लोग भुजाओं सम्बन्धी बाजूबन्दोंके पारस्परिक संघर्षके कारण टूटकर गिरते हुए सुवर्णके टुकड़ोंके बहाने मानो भुजाओं के प्रतापके कण बिखेर रहे थे। तब शुभमुहूर्त आनेपर जीवन्धर स्वामीने जलधारा पूर्वक धनपति राजाके द्वारा प्रदत्त तिळोत्तमाकी पुत्री पद्माका पाणिग्रहण किया।

इस प्रकार आधा राज्य और कामके साम्राज्यकी लक्ष्मीस्वरूप पद्माको पाकर जीवन्धर स्वामीका हृदयकमल आनन्दकी तरङ्गोंके आघातसे विकसित हो उठा था ॥४६॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें पद्माकी प्रासिका वर्णन करनेवाला पाँचवाँ लम्भ पूर्ण हुआ ।

पष्ठ लम्भ

स्तनोंके भारसे जिसकी शरीरलता झुक रही थी ऐसी कमलमुखी पद्माको चिरकाल तक कोड़ा कराते हुए जीवन्धर कुमार उसी चन्द्राभा नगरीमें रहे और गुणरूपी रत्नोंके लिए रोहण गिरिकी तुलना प्राप्त करनेवाले पद्माके बत्तीस भाइयोंके द्वारा पूजा-सत्कार प्राप्त करते रहे ॥ १ ॥

किसी एक दिन समस्त प्राणियोंका सन्ताप नष्ट करनेवाला तथा समस्त लोकमें देदीप्यमान जीवन्धर स्वामीकी भुजाओंका प्रताप देख लज्जासे ही मानो जिसका निजका प्रताप संहत हो गया था, इच्छानुकूल अभिसारके रुक जानेसे जिन्हें क्रोध उत्पन्न हुआ था ऐसी पुंश्रली स्त्रियोंके लाल-लाल कटाक्षोंकी छटासे ही मानो जिसकी निजकी किरणें संहत हो गई थीं और साथ लाये हुए कमलिनीके हृदयानुरागकी परम्पराओंसे ही मानो जिसका मण्डल केशरके समान लाल हो गया था ऐसा सूर्य जब अस्ताचलके शिखरपर सुवर्ण कलशकी शङ्का करने लगा था । साथ कालिक सुगन्धित शीतल एवं मन्द पवनसे हिलने वाली लतारूपी सुन्दर अङ्गुलियोंके द्वारा जो मानो बुला ही रहे थे ऐसे वनवृक्षोंके लिए व्याकुल शब्दोंके बहाने प्रत्युत्तर देकर जब पक्षी दीड़नेमें तत्पर थे । क्रम क्रमसे बन्द होने वाले दलोंके द्वारा जो मानो सूर्यकी किरणोंकी गिनती ही लगा रहे थे ऐसे कमलोंके फूल जब निमीलित हो रहे थे । सिन्दूर जैसी लाल लाल कान्तिसे व्याप्त सन्ध्याकी लाली जब पश्चिम दिशामें बढ़ रही थी, जो प्रकट होने वाले अन्धकार समूहके मानो बाज ही थे ऐसे भ्रमर जब कमलाकरको छोड़ कुसुदाकर पर आक्रमण कर रहे थे तब अन्धकारका समूह वृद्धिज्ञत हुआ ।

जब लोकका दीपक सूर्यलोक रूपी घरको प्रकाशित कर बुझ गया तब उसके कज्जलके समान काला-काला अन्धकार उत्पन्न हो गया ॥२॥ उसी क्षण जिनके मुखकमल एक दूसरेसे विमुख हो गये हैं ऐसे चकवा-चकवियोंके युगल अर्धभक्षित मुरार छोड़ मूर्च्छित होते हुए विघट गये—विरही हो गये ॥३॥ सूर्यके विरहसे जिसका समस्त अङ्ग व्याकुल हो रहा है, अन्धकार समूहके बहाने जिसके केश बिखर रहे हैं और नक्षत्ररूपी मणियोंके समूहके बहाने जो आँसुओंकी बूँदें धारण कर रही है ऐसी आकाशलक्ष्मी उस समय ऐसी जान पड़ती थी मानो पतिपर विपत्ति आनेके कारण रुदन ही कर रही थी ॥४॥ जब चन्द्रमाने देखा कि हमारी स्त्री रात्रिको अन्धकार रूपी भील रोक रहा है तब क्रोधसे ही मानो लाल होता हुआ वह पूर्वाचलपर आ डटा ॥५॥

तदनन्तर चन्द्रमाको पूर्व दिशा रूपी विशालाक्षीका मुखचुम्बन करनेमें चतुर देखकर ही मानो जब नगरके तरुण जन अपनी स्त्रियोंका मुखचुम्बन करनेमें लग गये, चन्द्रमाकी किरणोंके स्पर्शसे चन्द्रकान्त मणिके फरसको द्रवीभूत देखकर ही मानो जब युवती स्त्रियाँ पतिके हाथका स्पर्श पाते ही द्रवीभूत होने लगीं, तत्काल उमड़ने वाले समुद्रको देखकर ही मानो जब काम रूपी सागर सब ओरसे लहराने लगा, सरोवरमें उत्पन्न हुए कमलोंके समान जब कुलटा स्त्रियोंके मुखतट निमीलित हो गये और क्रमसे राजमहलमें जब सब लोग सो गये तब किसीके द्वारा बिना देखे चुपकेसे ही जीवन्धर स्वामी नगरसे बाहर निकल पड़े ।

कितने ही कोश लौंघकर जब जीवन्धर स्वामी बहुत दूर निकल गये तब उनके हृदयसे शङ्का रूपी युवती दूर हट गई और रात्रिने भी उसीकी सहायता प्राप्त की अर्थात् रात्रि भी समाप्त हो गई ॥६॥ पतिके चले जानेसे पद्मा भी, जो संतापरूपी बहबानलकी ज्वालाओंसे व्याप्त था, कामरूपी मगरमच्छोंसे भरा था और मनोहर कण्ठध्वनिके द्वारा जिसमें गर्जन सम्बन्धी कोलाहल हो रहा था ऐसे पतिके विरह रूपी अपार सागरके मध्यभागमें निमग्न हो गई थी ॥७॥ लोकपालके द्वारा भेजे हुए कितने बुद्धिमान् लोगोंने यद्यपि चारों दिशाओंमें खोज की थी तो भी वे कुमारके यहाँ आनेका समाचार नहीं जान सके थे ॥८॥

जहाँ-तहाँ तीर्थ-स्थानोंकी पूजा करते हुए जीवन्धर स्वामी बड़ी शीघ्रतासे आगे बढ़ते जाते थे। चलते-चलते उन्होंने एक ऐसा तपोवन देखा जो कि कहीं तो वस्त्रकी इच्छा रखनेवाले तपस्वियों द्वारा खींची गई वृक्षोंकी छाँलकी मर्मर ध्वनिसे शब्दायमान था, कहीं साधुओंके हाथमें सुशोभित कमण्डलुके मुखमें भरनेका जल भरनेसे समुत्पन्न कल-कल शब्दसे शोभित था, कहीं बालकोंके द्वारा तोड़कर फेंकी हुई मूँजकी मेखलाओंसे व्याप्त था, कहीं कुमारियोंके द्वारा भरी जाने वाली वृक्षोंकी क्यारियोंसे युक्त था, कहीं उसके सरोवरोंका जल गेरुआ वस्त्र धोनेसे लाल ढाल हो रहा था, कहीं सींचे गये वल्कलोंकी शिखाओंसे निकलने वाले जलकी रेखाओंसे सुशोभित था, कहीं व्याघ्रचर्मसे निर्मित आसनोपर बैठे हुए जाप करने वाले लोगोंसे व्याप्त था, कहीं उन तपस्वियोंसे सुशोभित था जो कि स्नानके समय लगे हुए शेवालकी छटाके समान दिखने वाले जटासमूहके धारक होनेसे चारों ओर देदीप्यमान अग्नियोंकी फैली हुई धुँएँकी रेखाओंसे आलिङ्गितके समान जान पड़ते थे, जिन्होंने अपना भुजङ्ग उपरकी ओर फैला रक्खा था और जो पञ्चाग्निके मध्य तपस्या करनेमें अत्यन्त निपुण थे। कहीं उन तपस्वी लोगोंकी मित्रियोंके द्वारा वहाँ नीवार पकाया जा रहा था और कहीं उन्हींके पुत्रों द्वारा काटे जाने वाले गीले इन्धनसे व्याप्त था।

मिथ्या तप देखकर जिनका चित्त दयारूपी नर्तकीके ताण्डव नृत्यका रङ्गभूमि हो रहा था ऐसे जीवन्धर स्वामीने उन्हें सारभूत जिनधर्मका उपदेश दिया सो ठीक ही है क्योंकि कूपमें पड़नेवाले मनुष्योंकी कौन उपेक्षा करता है ? ॥६॥ जिस प्रकार चावलोंके बिना पानी अग्नि आदि समस्त सामग्री इकट्ठी कर लेनेपर भी भोजन बनानेका उपक्रम सफल नहीं होता उसी प्रकार तत्त्वज्ञानके बिना केवल शरीरको कष्ट पहुँचाने मात्रसे तपस्या सफल नहीं होती है ॥ १० ॥ आप लोग जटाजूट रखाकर, ललाटपर जो सूर्यका संताप फैलते हैं वह सब व्यर्थ है। हे विद्वानो ! सदा निष्फल रहनेके कारण यह हिंसा युक्त तपश्चरण करना ठीक नहीं है ॥११॥ आप लोग बड़ी बड़ी जटाएँ रखे हुए हैं सो स्नानके समय बहुतसे जन्तु इन जटाओंमें आकर लग जाते हैं पश्चान् वे ही जन्तु अग्निमें गिरकर क्षण भरमें नष्ट हो जाते हैं। यह आप लोग स्वयं देख लें ॥१२॥ इसलिए आप लोग इस क्लेशकारी तपको छोड़कर उस परम श्रेष्ठ दिगम्बर रूपको धारण करो जिसमें कि मुक्तिरूपी लक्ष्मी सदा निकट रहती है तथा जो जिनेन्द्र भगवान् के चरणोंकी भक्तिसे सदा युक्त रहता है ॥१३॥

इस प्रकार जो मुक्तिरूपी स्त्रीका संगम करानेके लिए मधुर वचनोंके समान थे, संसार-रूपी विशाल किबाड़ोंको खोलनेके लिए जो उत्तम कुंजीके समान थे, और धर्मरूपी राजमार्गके द्वारमें प्रवेश करानेके लिए जो प्रतीहारोंके समान आचरण करते थे ऐसे अपने गम्भीर वचनोंके प्रभावसे संभावित कुछ तपस्वियोंको मिथ्यामार्ग छोड़नेमें तत्पर और समीचीन मार्ग स्वीकृत करनेमें निपुण देखकर जिनका हृदय बहुत भारी संतोषसे व्याप्त था ऐसे जीवन्धर स्वामी उस तपोवनसे निकलकर दक्षिण देशमें पहुँचे। वह दक्षिण देश स्वभावसे ही सुन्दर था, जहाँ

आदिके द्वारा रोचित-होकर भी रोचित नहीं था (पक्षमें मनुष्योंसे उचित था) तथा सबमें उत्तर होकर भी दक्षिण था (पक्षमें सर्वश्रेष्ठ होकर भी दक्षिण नामवाला था) । ऐसे दक्षिण देशमें जाकर उन्होंने क्षेमपुरके उपवनके मध्यमें सुशोभित भगवान्का एक ऐसा मन्दिर देखा जो कि मेघमण्डलके बीचमें सुशोभित सूर्यबिम्बके समान जान पड़ता था और अत्यन्त उन्नत प्रमाण वाला—सातिशय ऊँचा होकर भी विमान-प्रमाणसे रहित था (विमान नाम धारी था) ।

नव रत्नखचित, गगनचुम्बी एवं सूर्यके समान देदीप्यमान अपने हजार शिखरोंसे वह मन्दिर ऐसा जान पड़ता था मानो पातालतलसे ऊपर उठता और फणाके रत्नोंसे सुशोभित होता शेषनाग ही हो ॥१४॥ उस मन्दिरके शिखरों पर लगी तारकावली और स्वर्ग लोकसे बरसी हुई पुष्पावलीमें यदि परस्पर भेद होता था तो चञ्चल, सुगन्धिके अनुगामी और झट्टार-रूप मनोहर गान करनेवाले भ्रमरोंसे ही होता था ॥१५॥ उस मन्दिर की पताका मन्द मन्द वायुसे हिल रही थी इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो फैलाई हुई भुजाके द्वारा बन्दना करनेके लिए सब ओरसे सुर और असुरोंके समूहको बुला ही रही हो ॥१६॥

इस प्रकार समस्त मनुष्योंके नेत्रों की वृत्तिको पूर्ण नहीं करने वाले उस जिनालयको बद्धकपाट देखकर भारी संतोष और विस्मयसे परवश हुए जीवन्धरने जिस प्रकार सूर्य सुमेरु पर्वत की प्रदक्षिणा देता है उसी प्रकार उस जिनालयकी प्रदक्षिणा दी । तदनन्तर कार्यज्ञ मनुष्योंमें अग्रेसर जीवन्धर स्वामीने इस तरह स्तुति करना शुरू किया ।

हे भव्य जीवो ! तुम सब उन शान्तिनाथ भगवान्का आश्रय ग्रहण करो जो कि संसारका भय दूर करनेवाले हैं, श्रेष्ठ आनन्दके अनुभवी हैं, निर्मल शरीरके धारण करनेवाले हैं, दिव्य ध्वनिका सही विचार करनेवाले हैं, कामके मदको विदीर्ण करनेवाले हैं, दयाके मनोहर प्रवाह हैं, जिनेन्द्रोंमें धीरवीर हैं तथा अत्यन्त गंभीर हैं ॥१७॥ जिनका अशोक वृक्ष शीतल छायावाला, आश्रित मनुष्योंके शोकको नष्ट करनेवाला, सार्थक नामका धारी एवं माहात्म्यको पुष्ट करनेवाला है और देव लोग जिनके चारो ओर फूले हुए अपरिमित फूलोंके समूहसे ठीक उस तरह वर्षा करते हैं जिस तरह कि फूलोंसे लदे कल्पवृक्ष सुमेरु पर्वतके समीप वर्षा करते हैं ॥१८॥ समस्त वचनके भेदोंका संग्रह करनेवाली जिनकी दिव्यध्वनि प्राणियोंके संसार-सम्बन्धी संतापको शीघ्र ही दूर करती है और देवोंके हाथों द्वारा कम्पित जिनके चँवरोंका समूह मुक्तिरूपी लक्ष्मीके कटाक्षोंका अनुकरण करता हुआ सुशोभित होता है ॥१९॥ जिनका सिंहासन सुमेरु पर्वत के शिखरके साथ मानो इसलिए ईर्ष्या करता है कि वह धैर्यसे सबके स्वामी श्रीशान्तिनाथ भगवान् से द्वेष करता है । और भामण्डल सूर्यके साथ इस क्रोधसे ही मानो विरोध करता है कि यह मेरा पति है । इस तरह प्रसिद्धिको पा चुका है । भावार्थ—जब कि मैं रात दिन प्रकाशमान रहता हूँ और यह सूर्य सिरुं दिनमें ही प्रकाशमान रहता है फिर मेरा स्वामी कैसा ? इस क्रोध से ही मानो जिनका भामण्डल सूर्यके साथ द्वेष करता रहता है ॥२०॥ यह तीनों लोकोंकी गति है—शरण है इस भावको सूचित करता हुआ जिनकी दुन्दुभिका गम्भीर शब्द दशां दिशाओंको शब्दायमान करता है और जिनका छत्रत्रय ऐसा सुशोभित होता है मानो राग, द्वेष और मोह रूपी अन्धकारको नष्ट करनेके लिए प्रकट हुए तीन चन्द्रमा ही हों ॥२१॥ इस तरह जो अक्षय है, यक्षाधीश जिनके चरणोंमें नम्रीभूत हैं, और इन्द्र जिनकी लक्ष्मीको स्तुति किया करता है उन अतिशय समर्थ श्रीशान्तिनाथ भगवान्के लिए मेरा नमस्कार हो ॥२२॥

जब जीवन्धर स्वामी उक्त प्रकार की स्तुतिका जोर-जोरसे उच्चारण कर रहे थे तब जिनालयके अग्रभागमें सुशोभित गगनचुम्बी चम्पाका वृक्ष लाल-लाल पल्लवोंके बहाने मानो अपना अनुराग प्रकट कर रहा था और उसी क्षण उत्पन्न हुए मनोहर पुष्पोंके भारसे वह झुटना शुरू गया था मानो जीवन्धर स्वामीके शरीरकी कान्तिके देखनेसे उत्पन्न हुई लज्जाके भारसे ही

झुक गया था। जो कोकिलाएँ पहले मौनव्रत लिये हुएके समान चुप बैठी थीं वे अब जीवन्धर स्वामीकी गम्भीर एवं मधुर स्तुतिके स्वरका अभ्यास करती हुईके समान मधुर स्वर प्रकट करने लगीं। वहाँ जो सरोवर था वह तत्काल ही स्वच्छ जलसे ऐसा भर गया मानो स्फटिकके द्रवसे ही भर गया हो, अथवा जीवन्धर स्वामीके मुखरूपी चन्द्रमाकी कान्तिसे तट पर लगी हुई जो चन्द्रकान्त मणि द्रवीभूत हो रही थी उनसे भरनेवाली जलधारासे ही मानो भर गया हो, अथवा जीवन्धर स्वामीके द्वारा की हुई स्तुतिके सुननेसे सरोवरको जो स्वयं आनन्द उत्पन्न हुआ था उसके निष्पन्दसे ही मानो भर गया था। वहाँ जो विविध रङ्गोंके कमल थे वे शीघ्र ही फैलनेवाली सुगन्धिसे आकर्षित भ्रमरोंके समूहसे व्याप्त हो गये थे। इस तरह जीवन्धर स्वामीकी पुण्यरूपी कुञ्जीके द्वारा उस जिनालयके चिरकालसे बद्ध वज्रमय किवाड़ शीघ्र ही खुल गये।

यह बगीचा भ्रमरोंके मधुर शब्दोंसे स्वागत-गान गा रहा है, फूलोंसे झुकी वृक्षोंकी डालियोंसे शीघ्र ही नमस्कार कर रहा है और सरोवरके स्वच्छ जलसे पादोदक तथा अर्घ्य आदि प्रदान कर रहा है? इस तरह जीवन्धर स्वामीको बार-बार शङ्का उत्पन्न हो रही थी ॥२३॥ जिनालयके मध्यमें विराजमान निर्मल शरीरके धारक श्रीशान्तिनाथ जिनेन्द्रके दर्शन कर गुरुकुल शिरोमणि-जीवन्धर स्वामीका मन आन्तरङ्गिक भक्तिसे सन्तुष्ट हो गया। उनके नेत्रोंने तत्काल ही पूर्णिमाके चन्द्रमासे द्रवीभूत चन्द्रकान्तमणिकी दशा प्राप्त कर ली और हाथोंके युगलने निमीलित कमलोंकी उपमा प्राप्त कर ली ॥२४॥

तदनन्तर कोई एक नागरिक पुरुष जीवन्धर स्वामीके समीप आया। उस पुरुषके शरीरमें रोमाञ्च उठ रहे थे और नेत्रोंसे हर्षजनित अश्रु बह रहे थे इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो रोमाञ्चके बहाने उसने मनोरथ रूप कल्पवृक्षका बीजवपन ही किया था और हर्षजनित अश्रु रूप जलके द्वारा मानो उसे सींच ही रहा था। विनयके भारसे जिसमें आधी सहायता दी गई थी ऐसे प्रणामसे वह अपने पापको दूर भगा रहा था। दयाकी खान जीवन्धर स्वामीने जब उससे पूछा कि तुम कौन हो? तब संतुष्ट हृदय होकर उसने निम्नलिखित माङ्गलिक उत्तर देना शुरू किया।

देखो, यह सामने एक बड़ी प्रसिद्ध नगरी सुशोभित हो रही है। यहाँ किसी सुन्दरी स्त्रीका मुखकमल जब पद्मराग मणिनिर्मित कुण्डलोंकी प्रभासे रक्तवर्ण हो जाता है तब उसे देख उसका पति समझने लगता है कि मानो इसे क्रोध आ गया है ॥२५॥ यद्यपि यह नगरी 'क्षेमपुरी' इस अभिख्या—नामको धारण करती है तो भी मणिमय महत्त्वोंसे इन्द्रपुरी इस अभिख्या-नामको (पक्षमें इन्द्रपुरीकी शोभाको) धारण करती है ॥२६॥ जिसका चित्तरूपी घर दयासे चित्रित रहता है और जिसका पादपीठ राजमुकुटोंकी पुष्पमालाओं सम्बन्धी धूलिके भारसे सदा पीतवर्ण रहता है ऐसा देवान्त नामका प्रसिद्ध राजा उस नगरीमें रहता है ॥२७॥ इस राजाके शासनकालमें निर्दोष तथा गोलाकार मोतियोंसे तन्मयता एवं भीतर छिद्रोंका होना तन्तुओंको स्थान देनेवाले हारोंमें ही था अन्य गुणी मनुष्योंमें सदाचारका अभाव तथा आन्तरङ्गिक दोष नहीं थे। चपलतावश अन्य नितम्बोंके साथ समागमकी इच्छा केवल मेखलामें ही थी अन्य मनुष्योंमें पर-स्त्रीके साथ समागमकी इच्छा नहीं थी। इसी प्रकार यदि चञ्चलता थी तो स्त्रियोंके कानों तक लम्बे नेत्रोंमें ही थी, अन्य पदे लिखे लोगोंमें चञ्चलता—क्षुद्रता नहीं थी ॥२८॥ सुभद्रसेठ राजसेठ पदको प्राप्त था। उसकी स्त्रीका नाम निर्वृति था जो यथार्थमें निर्वृति—संतोष-सुखका ही स्थान थी ॥२९॥ उन दोनोंके क्षेमश्री नामसे प्रसिद्ध एक ऐसी कन्या है जो कि सरस्वतीका निराकरण करनेवाली है और लक्ष्मीका मानो रूपान्तर ही है ॥३०॥ जो कान्तिकी श्रेष्ठ सम्पत्ति है, विनयरूपी समुद्रकी बढ़ानेवाली चाँदनी है, लज्जाका उत्पत्ति-स्थान है और कामदेवकी विजयपताका है ॥३१॥ विधाताने जब उसके मुखरूपी पूर्ण

चन्द्रमाको बनाया तो उसके प्रभावसे उनके आसनका कमल निमीलित हो गया और उसके कारण वे स्वर्ग संकीर्णतामें पड़ गये ॥३२॥ दाँतों की कान्ति जिसमें केशरको छटा दिखला रही है ऐसा उसका मुख जब निश्चित ही कमल है तब आपको उसका भ्रमर होना ही चाहिए ॥३३॥

इस जिनालयके वज्रमय किवाड़ खोलनेमें जिसके स्तुतिरूप वचनोंकी रचना कुञ्जीका काम देगी वही भ्रष्ट पुरुष इसका पति होगा—इस प्रकार जन्मलम्नका फल निश्चय करनेमें चतुर ज्योतिषियोंकी बात सुनकर सुभद्र सेठ उस अवसरकी प्रतीक्षामें सदा सावधान रहता है। मेरा गुणभद्र नाम है और मुझे उसी सुभद्र सेठने भेजा है। आपके दर्शन कर मैं कृतकृत्यताका अनुभव कर रहा हूँ। इतना कहकर वह पुरुष सुभद्र सेठसे यह वृत्तान्त कहनेके लिए चला गया।

तदनन्तर भ्रष्ट पुण्य और गुणोंकी खानभूत जीवन्धर स्वामी सरोवरसे कुछ पुष्प ले भक्ति-भारसे नम्रीभूत हो जिनमन्दिरके भीतर गये और वन्दना करने वालोंके लिए कल्पवृक्ष स्वरूप जिनेन्द्र देवकी स्वयं पूजा करने लगे ॥३४॥ उधर गुणभद्रने भी उत्तम महलके भीतर विद्यमान सुभद्र सेठके पास जाकर वचनरूपी अमृतके सिद्धान्तसे उसकी चिन्तारूपी निद्राको शीघ्र ही दूर कर दिया ॥३५॥ उसने कहा कि कोई एक ऐसा पुरुष रूपी चन्द्रमा जो कि कुवलय—पृथिवी मण्डल (पद्ममें नील कमल) को आनन्द देनेवाला है, संतोष रूपी समुद्रको बढ़ानेवाला है और स्तुति रूपी अमृतकी धारा वर्षाने वाला है, बाह्य उद्यान रूपी आकाशतलमें अवतीर्ण होकर सुशोभित हो रहा है। औरकी तो बात ही क्या, उद्यान भी उसके दर्शनसे सरोवरके जलके बहाने मानो आनन्दके आँसू धारण कर रहा है ॥३६॥ मुझे तो ऐसा लगता है कि वह पुरुष न तो चन्द्रमा है, न कामदेव है और न इन्द्र ही है किन्तु वसन्त है। यदि ऐसा न होता तो चम्पाके वृक्षमें सुगन्धिको फैलाने वाला फूलोंका भार कहाँसे आ जाता ? ॥३७॥

जिस प्रकार जब सूर्य पूर्व दिशाकी ओर आता है तब कमलवन अपने आप खुल जाता है—विकसित हो उठता है उसी प्रकार जब वह पुरुष स्तुतियोंका उच्चारण करता हुआ उपवनमें आया तब तत्काल ही जिनमन्दिरके किवाड़ खुल गये।

जिसमें अमृतमयी तरङ्ग उठ रही है ऐसी गुणभद्रकी वाणी सुनकर सुभद्र सेठने उसे भारी पारितोषिक दिया। मानो गुणभद्रने मनोरथकी स्फूर्तिरूपी लताके जो अंकुर प्रदान किये थे सेठने उसका मूल्य ही चुकाया था ॥३८॥

तदनन्तर सुभद्र सेठ अपने मित्रोंके साथ अत्यन्त ऊँचे रथपर बैठकर नगर द्वारको लौघता हुआ सामने विराजमान श्रीविमान नामक जिनालयमें पहुँचा। वहाँ जाकर उसने वन्दारुजनोंके लिए कल्पवृक्ष स्वरूप श्रीशान्तिनाथ भगवान्की सेवामें जिनका चित्त लग रहा था तथा जो अनन्त पुण्यराशिके समान स्फटिक मणिकी लम्बी-चौड़ी शिलारूप आसनपर बैठे हुए थे ऐसे जीवन्धर स्वामीको देखा।

टिमकार रहित नेत्रोंसे परमोत्कृष्ट लक्ष्णोंको देखने वाले सेठने इनके वैभवका निर्णय तत्काल ही कर लिया ॥३९॥ विनयसहित शान्तिनाथ भगवान्की पूजाकर बैठे हुए कान्तिमान् जीवन्धर स्वामीके पास जाकर सेठने बड़े हर्षसे स्वागत करते हुए कहा ॥४०॥ कि यतश्च आज आप हमारे नयनपथके पथिक हुए हैं—दृष्टिगत हुए हैं इसलिए आज हमने अपने नेत्रोंका फल पा लिया, यह दिन मेरे लिए बड़ा अच्छा दिन है, आज हमारे पूर्वपुरुषों द्वारा की हुई पुण्य रूपी लता फलीभूत हुई है और आज मेरा मनोरथ भी शीघ्र ही पूर्ण होने वाला है ॥४१॥ पद्मा-लक्ष्मी (पद्ममें पद्मों-कमलों) विषयक आपत्ता और कुवलय-पृथिवी मण्डल (पद्ममें नील कमल) के उल्लासको विस्तृत करने वाले आप जैसे भ्रष्ट राजा आज सामने प्रकाशमान हैं इसीलिए सूर्य भयाकलित वृत्ति—भयभीत (पद्ममें दीप्ति युक्त) हो गया है और चन्द्रमा दीषाकर दोषोंकी

खान (पक्षमें रात्रिको करने वाला), कलङ्की और क्षयिष्ण हो गया है ॥४२॥ मेरा आलय—घर आपके चरणकमल सम्बन्धी धूलिके समूहसे शुद्ध किया जाय यह हर्षकी कली हमारे मनमें बहुत समयसे विद्यमान है सो आज आप बुद्धिमानके द्वारा विकसित की जाने योग्य है नहीं तो निश्चय ही मेरा आलय आकारसे रहित जो लय शब्द उसके वाक्यार्थको—विनाशको प्राप्त हो जायगा ॥४३॥ समस्त भवनोंके समूह, यदि सत्पुरुषोंके चरण-कमलोंकी धूलिके संपर्कसे रहित हैं तो वे अपने नामसे विपरीत अर्थको ही प्राप्त होते हैं वह बात समस्त विद्वानोंमें प्रसिद्ध है इसलिए हे निखिल गुणोंके सागर ! मेरे वचन अङ्गीकृत करो—स्वीकृत करो ॥४४॥

तदनन्तर दयालु चित्तके धारक कुरुकुल चन्द्र जीवन्धर स्वामी सेठके वचन स्वीकृतकर सूर्यके रथके वेगकी निन्दा करनेवाले रथके द्वारा गोपुरद्वारमें प्रवेशकर नगरकी गलियोंमें पहुँचे । वहाँ महलोंकी दोनों ओरकी पंक्तियोंके झरोखोंसे स्त्रियोंके कटाक्ष निकल रहे थे उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो दोनों पंक्तियोंके बीचमें नील कमलके हरे-हरे बन्दनवार ही बाँधे गये थे । जीवन्धर स्वामीके नेत्र रूपी कमल कुल्ल-कुल्ल लाल थे और कामदेवके समान जान पड़ते थे । उन्हें देखनेके लिए तालफलके समान स्तनों वाली एवं सर्पिणीके समान चोटी वाली एकसे एक बढ़कर स्त्रियाँ इकट्ठी हुई थीं । जीवन्धर स्वामी गलियोंमें से जाते समय उन स्त्रियोंके नेत्रोंसे आनन्दाश्रुओंकी परम्पराको, कटीतट से नीवीबन्धनको, और हृदयसे धैर्यकी परिपाटीको एक साथ बिगलित कर रहे थे । इस तरह धीरे-धीरे चलते हुए वे सुभद्र सेठके घर पहुँचे ।

वहाँ सुवर्णमय सिंहासनको अलंकृत करनेवाले तथा इन्द्रके समान वैभवके धारक जीवन्धर स्वामीसे सेठने कन्याके साथ विवाह करनेकी बहुत बार प्रार्थना की जिसे इन्होंने स्वीकृत कर लिया ॥४५॥ संसारके अद्वितीय वीर जीवन्धर स्वामीने उत्तम लग्नमें अग्निकी साक्षी पूर्वक सुभद्र सेठके द्वारा प्रदत्त कोमल शरीरकी धारक क्षेमश्रीका पाणिग्रहण किया ॥४६॥ जो स्वेद्युक्त अङ्गुलि रूप कलियोंसे सुशोभित था ऐसी सुकुमाराङ्गी क्षेमश्रीका कोमल कर-कमल ग्रहणकर जीवन्धर स्वामी संशय करने लगे ॥४७॥ कि क्या यह तुषारसे व्याप्त कमलका कुड्मल है ? अथवा नहीं, यह कमलका कुड्मल नहीं है क्योंकि उसमें हाथ जैसी कान्ति नहीं होती । तो क्या नखरूपी चन्द्रमाका हिम है ? अथवा नहीं, यह नखचन्द्रका हिम नहीं है क्योंकि उसमें सुगन्धि नहीं होती । तो क्या हस्तकमलसे भरता हुआ मकरन्द है ? अथवा नहीं, यह मकरन्द नहीं है । तो क्या है ? अमृत ही प्रसारको प्राप्त हो रहा है ॥४८॥ बहुतभारी कान्तिके धारक एवं मणिमय आभूषणोंसे सुशोभित वे दोनों दम्पती वेदीके ऊपर ऐसे सुशोभित हो रहे मानो रति और कामदेव ही हों ॥४९॥ जो अपने चरणोंसे कमलोंकी निन्दा करती थी, ऊरुओंके युगलसे श्रेष्ठतम कदलोके वृक्षकी शोभा धारण करती थी, हाथोंसे नवपल्लवोंकी उपमा प्रकट करती थी और स्तनयुगलसे चकवा-चकवीका तिरस्कार करनेमें निपुण थी ऐसी श्रेमश्री जीवन्धर स्वामीके समीप बहुत ही अधिक सुशोभित हो रही थी ॥ ४९ ॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें क्षेमश्रीकी प्राप्ति का वर्णन करनेवाला छंदा लम्ब समाप्त हुआ ।

सप्तम लम्भ

तदनन्तर जीवन्धर स्वामी कुशाब्दी क्षेमश्रीके निरन्तर संयोगरूप कारणसे होनेवाले असीम सुखका अनुभव कर किसी दिन रात्रिके समय पहलेकी तरह अकेले ही चल दिये और कमसे वनको पार भी कर गये ॥१॥

उधर प्राणनाथके वियोगसे दुःखी होनेके कारण क्षेमश्रीकी बुरी हालत हो गई। उसकी कान्ति जली हुई रस्तीके समान श्याम एवं निःसार हो गई। वह दीर्घ नयनयुगल और दीर्घ निःश्वासको धारण कर रही थी। स्थूल स्तन और स्थूल संताप धारण कर रही थी। उसके केशों का समूह तथा चित्त दोनों ही तिमिरसमूहकी सहायता कर रहे थे—उसके समान काले थे। उसकी शरीरलता और कमर दोनों ही कुरा थे। साथ ही वह दुःख रूपी सागरमें निमग्न रहती थी। पुत्रीकी ऐसी दशा देख सुभद्र सेठ भी बहुत दुःखी हुआ। फलस्वरूप उसने वनमें जाकर जहाँ-तहाँ जीवन्धर स्वामीकी खोज की पर जब उनका मार्ग नहीं मिला तब वह लौट आया।

आकाशमें चन्द्रमाकी तरह वनके मध्यमें घूमनेके लिए चतुर दानवीर जीवन्धर स्वामीने किसी धर्मात्मा वनसेबकके लिए अपने मणिमय आभूषण देनेकी इच्छा की ॥२॥ उसी समय वनभूमिके मार्गमें कोई एक ऐसा पथिक उनके समीप आया जो कि हाथमें लम्बा परेना लिये था, कम्बलसे जिसका शरीर ढक रहा था, जिसकी कमरमें हँसिया लटक रहा था और जिसके कन्धेपर हल रखा हुआ था। सो ठीक ही है क्योंकि प्राणियोंकी प्रवृत्ति भाग्यके अनुकूल ही होती है ॥३॥ जब वह पुरुष इनके पास आया तब नील कम्बलसे शरीर आच्छादित होनेके कारण ऐसा जान पड़ता था मानो उस अज्ञानके पटलसे आवृत था जो कि भीतर नहीं समा सकनेके कारण बाहर भी फैल रहा था। उसके शिरपर मैला-कुचैला साफा बँधा हुआ था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो जीवन्धर स्वामीके दर्शनसे उसके पाप ही निकले जा रहे हों। वह कान्ति और जाति दोनों ही की अपेक्षा जघन्य वर्ण था—कान्तिहीन एवं शूद्र वर्ण का था। उसे समीप आया देख दयालु जीवन्धरने पूछा कि कहो कुशल तो है ?

जिस प्रकार गम्भीरता प्रभुत्वका आभूषण है और सौम्यता औदार्यका आभरण है उसी प्रकार सुलभता—छोटे-बड़े सबसे मिलना महत्ताका आभूषण है ॥४॥ अकेला महत्त्व सुमेरु पर्वतमें भी है और अकेली सुलभता ढेलेमें भी प्रसिद्ध है परन्तु महत्त्व और सुलभता ये दोनों अन्यत्र कहीं एक साथ नहीं दिखीं। हाँ, जीवन्धर स्वामीमें अवश्य ही दोनों एक साथ स्पष्ट रूपसे निवास कर रहे थे ॥५॥ उस शूद्र मानवने भी विनम्र हो जीवन्धर स्वामीसे कहा कि कुशल है और आज आपका दर्शन होनेसे विशेष कुशल है ॥६॥

यह सुनकर निष्कपट बन्धु तथा जीवादि तत्त्वोंका यथार्थ विवेचन करनेमें चतुर जीवन्धर स्वामीने ऐसे अगण्य पुण्यसे प्राप्त होने योग्य मोक्षमार्गका वर्णन करना शुरू किया।

उन्होंने कहा कि असि मयी आदि छह कर्मोंसे उत्पन्न हुआ सुख कुशल नहीं है क्योंकि वह अनेक आशारूपी लताओंकी उत्पत्तिके लिए कन्दस्वरूप है। किन्तु जो सुख मोक्षसे उत्पन्न होता है, अपनी आत्मासे साध्य है, अन्तरहित है और आत्मस्वरूप है वही कुशल स्वरूप है ॥७॥ वह उत्कृष्ट आत्मसुख रत्नत्रयकी पूर्णता होनेपर ही प्राप्त हो सकता है और वह रत्नत्रय सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चारित्र नामसे प्रसिद्ध है ॥८॥ आप्त, आगम और पदार्थका अज्ञान करना सम्यग्दर्शन कहलाता है। भ्रष्ट लोकके आभूषणस्वरूप ज्ञान और चारित्र सम्यग्दर्शन मूलक ही होते हैं ॥९॥ जिस प्रकार समस्त अङ्गोंमें मस्तक और समस्त इन्द्रियोंमें

नेत्र प्रधान हैं उसी प्रकार मोक्षके समस्त अङ्गोंमें सम्यग्दर्शन प्रधान माना जाता है ॥१०॥ ज्ञान, दर्शन और सुख ही जिसका लक्षण है ऐसी निर्मल आत्मा समस्त अपवित्रताके मूल कारण शरीरादिसे भिन्न है ऐसा कहा गया है ॥११॥ इत्यादि रूपसे निज और परका संशय रहित ज्ञान होना सम्यग्ज्ञान कहलाता है। सम्यग्ज्ञानी मनुष्यको निश्चय ही पर द्रव्यका त्याग करना चाहिये ॥१२॥ त्याग करनेवाले जीव अनगार और सागारके भेदसे दो प्रकारके कहे गये हैं। उनमें जो समस्त पापोंका त्याग कर देते हैं वे अनगार कहलाते हैं ॥१३॥ जिस प्रकार किसी बड़े बैलके द्वारा उठाने योग्य भारको उसका बच्चा नहीं उठा सकता है उसी प्रकार तुम भी मुनियोंके धर्मको नहीं उठा सकते हो इसलिए तुम गृहस्थका धर्म धारण करो। इसके प्रभावसे मुक्तिरूपी लक्ष्मी तुम्हारे निकट हो जावेगी ॥१४॥ जो सम्यग्दर्शन तथा सम्यग्ज्ञानके धारक होकर पाँच अणुव्रतोंसे सम्पन्न होते हैं तथा गुणव्रत और शिष्टाव्रतोंके धारण करनेमें उद्यत रहते हैं वे पापारम्भ करने वाले गृहस्थ कहलाते हैं ॥१५॥ हिंसा, मूठ, चोरी, कुशील और परिग्रह इन पाँच पापोंसे कथंचित्-एक देश विरक्त होना तथा मद्य, मांस और मधुका त्याग करना ये आठ मूल गुण हैं ॥१६॥ दिग् देश तथा अनर्थदण्डसे जो विरति होती है उसे गुणव्रत कहा है ॥१७॥ आगमके जानने वालोंने सामायिक, प्रोषधोपवास, अतिथिसंविभाग और संल्लेखना ये चार प्रकारके शिष्टाव्रत व्रतलाये हैं ॥१८॥ इन उपर्युक्त व्रतोंसे सम्पन्न मनुष्य किसी देश और किसी कालमें महाव्रती होता है इसलिए गृहस्थोंका धर्म अवश्य ही ग्रहण करना चाहिए ॥१९॥

इस प्रकार जीवन्धर स्वामीके द्वारा प्रतिपादित धर्मको उस शूद्र पुरुषने शिरसे तथा हृदयसे स्वीकृत किया। जीवन्धर स्वामीने अपने मणिमय आभूषण उतारकर उसे दे दिये। उनके वे आभूषण ऐसे जान पड़ते थे मानो अन्तर्गत प्रतापकी बाँड़ियोंका समूह हो। धर्मात्मा शूद्र मानवने वे आभूषण बहुत भारी आदरसे युक्त हाथसे ग्रहण किये। उसके लिए वे आभूषण ऐसे जान पड़ते थे मानो उसका परिपाकको प्राप्त हुआ भाग्यका समूह हो। हर्षाश्रुओंके जलसे वह उन आभूषणोंको मानो धो ही रहा था, और बहुत भारी संतोषसे उसका अन्तरङ्ग कोरकित हो गया था। जीवन्धर स्वामी उस धर्मात्माको विदाकर तथा उसीका स्मरण करते हुए उस वनसे बाहर निकले।

उस समय सूर्य आकाशके मध्यको, हरिण जलसे भरी वृक्षको क्यारीको, मनुष्योंकी जिह्वा शोषणको और शरीर निकलते हुए पसीनाको एक साथ प्राप्त हो रहा था ॥२०॥

उस समय, जिनके गण्डस्थल घिसे हुए चन्दनके रससे सफेद थे, जो अपने अतिशय चञ्चल कर्णरूपी तालपत्रकी हवासे अपने मुखोंको हवा कर रहे थे तथा सूँढ़से छोड़े हुए जलके छींटोंसे जो हृदयस्थलको सींच रहे थे ऐसे जङ्गली हाथी जब परिणत सूर्यके संतापसे दुखी होनेके कारण धीरे-धीरे आकर सरोवरमें प्रवेश कर रहे थे, भ्रमर कर्णिकारकी बोड़ियोंको भेदकर उनके भीतर छिप रहे थे। कारण्डव पक्षी संतप्त जलको छोड़कर कमिलिनीके शीतल पत्तोंकी सेवा कर रहे थे और पिंजडोंमें बद्ध क्रीडाशुक जब पानीकी याचना कर रहे थे तब जीवन्धर स्वामी यद्यपि तीनों जगत्में एक छत्रके समान आचरण करनेवाले कीर्तिमण्डलके द्वारा समस्त जनताके संतापको नष्ट करनेवाले थे तो भी थककर विश्राम करनेके लिए नमेरु वृक्षके नीचे पहुँचे।

समुद्रके समान गम्भीर और सुमेरुके समान स्थिर जीवन्धर स्वामी वहाँ बैठे ही थे कि मधुर शब्द सुनते ही इस प्रकार संशय करने लगे ॥२१॥ क्या यह कामदेवके धनुषकी टङ्कार है, या मदोन्मत्त भ्रमरोंकी झंकार है? या हंसोंका मनोहर कण्ठनाद है या क्रीड़ाकोकिलाओंका सुन्दर आलाप है? ॥२२॥

थोड़ी ही देर बाद जब यह निश्चय हो गया कि यह शब्द परस्त्रीके नूपुरोंका है तब उन्होंने उक्त स्त्रीको दूर हटा दिया। उनका चित्त परस्त्रियोंसे विरक्त तो था ही इसलिए जिस ओरसे उक्त शब्द आ रहा था उस ओर उन्होंने पीठ फेर ली।

उस वनमें कोई एक विद्याधरी अपने पतिके साथ घूम रही थी। ज्यों ही उसने जीवन्धर स्वामीको देखा त्यों ही वह किसी बहानेसे पतिको धोखा देकर इनके समीप आ गई ॥२३॥ उस विद्याधरीका मुख पूर्णिमाके चन्द्रमाको जीतकर अकुटीरूपी चापके बहाने मानो विजयपताका ही फहरा रहा था और कर्णाभरणके मणिके बहाने मानो दोनों कानोंमें जीतका कीर्ति-पत्र ही धारण कर रहा था ॥२४॥ बेलके कन्धेके समान स्थूल कन्धोंवाले जीवन्धरके साथ समागमकी इच्छा करनेवाली वह लजीली सुन्दरी उनके शरीरकी सुन्दरता देख-देखकर तृप्त नहीं हो रही थी ॥२५॥ जीवन्धर स्वामीके दोनों कन्धे इस संसारमें विजयलक्ष्मीके क्रीड़ाचलके समान सुशोभित थे, उनका वक्षःस्थल लक्ष्मी देवीके बैठनेके वज्रमय पट्टकके समान जान पड़ता था। उनकी नाभि तरुण स्त्रियोंके नेत्ररूपी विशाल हाथियोंको रोकनेके लिए मानो बारी थी। जङ्गाएँ सुपारीके गुच्छकी निन्दा करनेवाली थीं और पैर कमलोंको जीतनेवाले थे ॥२६॥ जिनका मुख सरस्वतीकी क्रीड़ास्थलीका भ्रम फैला रहा था, जिनकी नाक कलाओंके उतरनेके लिए बनाई हुई सीढ़ियोंका संशय उत्पन्न कर रही थी, जिनके नेत्र लक्ष्मीके विशाल क्रीड़ा सरोवरका संदेह दे रहे थे और जिनकी भौंहोंका युगल निश्चित ही नीमके पत्तोंका आलम्बर दूर कर रहा था ॥२७॥ उन सर्वाधिक कान्तिसे उज्ज्वल जीवन्धर स्वामीको देखकर मैथुनकी इच्छा रखनेवाली वह विशालाक्षी कामसे वञ्चित होती हुई यह वचन बोली ॥२८॥ कि हे श्रीमन् ! आपके शरीरकी कान्तिसे मेरे नेत्र सफल हो गये हैं। वचनोंके माधुर्यसे कान और गुणोंकी मालासे हृदय भी सफल हो गया है ॥२९॥ हे आर्य ! अब शीतल कटाक्षसे मेरी घिरहाग्निको शान्त कीजिए, मुख चन्द्रकी कान्तिरूपी संपदाके द्वारा मेरी कामान्धताको नष्ट कीजिए। हे दयानिधे ! सुधाके समान बाणों और अमृतके समान अधरोष्ठका रस देकर मेरी इस बढ़ती हुई कामसम्बन्धी तृष्णाको दूर कीजिए ॥३०॥

जिनका मन कामविकार सम्बन्धी अन्धकारको नष्ट करनेके लिए सूर्यके समान था, जो कार्यज्ञ मनुष्योंमें अग्रणी तथा वैराग्यका चिन्तन करनेमें प्रवीण थे ऐसे जीवन्धर स्वामी विद्याधरी के पूर्वोक्त वचन सुनकर उस वनसे बाहर निकल पड़े। तदनन्तर कामके बाणोंसे जिसका विवेक नष्ट हो गया था और जिसकी शरीररूपी लता कामाग्निको प्रज्वलित करनेके लिए अरणिके समान थी ऐसी वह विद्याधरी कुछ दूर तक उनके साथ आई। अन्तमें उनका अभिप्राय जान उनके मनकी वश करनेका कुतूहल बढ़ाती हुई इस प्रकार अपना वृत्तान्त प्रकट करने लगी।

हे विभो ! मैं अनङ्गतिलका नामकी एक विद्याधरकी लड़की हूँ। कोई एक विद्याधर मुझे इस वनमें ले आया था परन्तु अब उसने अपनी स्त्रीके भयसे मुझे निकाल दिया है। हे दयासागर ! हे पूजनीय ! आप मेरी रक्षा कीजिए ॥३१॥ अशरणके लिए शरण देना, परोपकार करना, दयामें तत्पर रहना, और उदारताका व्यवहार करना ये आपके स्वाभाविक गुण हैं ॥३२॥

इतनेमें ही किसीका आर्तस्वर सुनाई दिया—“हा प्रिये ! हा प्राणकान्ते ! कहाँ हो ? कहाँ हो ? वियोगकी वेदना विषकी तरह फैल रही है, अग्निकी तरह अङ्गोंको जला रही है, मृत्युकी तरह प्राणोंको निकाल रही है, मोहकी तरह विद्याको लुप्त कर रही है, और करोंतकी तरह मर्मोंको छेद रही है। “ज्यों ही उस विद्याधरीने यह आर्तस्वर सुना त्यों ही वह किसी मिथसे अन्तर्हित हो गई। जीवन्धर स्वामी इस घटनासे विस्मयके कारण आँख फाड़कर रह गये। तदनन्तर वह विद्याधर पास आकर गद्गद स्वरसे कहने लगा।

मैं व्याससे पीड़ित चित्तवाली अपनी सती स्त्रीको वहीं बैठाकर तालाबके तटपर जलके लिए गया था पर वापिस आने पर भास्वकी प्रतिकूलतासे उस कमललोचनाको यहाँ नहीं देख रहा हूँ ॥३३॥ हे नरोत्तम ! मेरी विद्या और मनोवृत्ति दोनों ही उसके साथ चली गई हैं इसलिए वह कहाँ गई होगी इसकी चिन्ता भी नहीं की जा सकती है ॥३४॥ इस प्रकार मैं कर्तव्यके विषयमें मूढ़ हो रहा हूँ और आप बुद्धिमानोंमें अभगण्य हैं इसलिए हे नरोत्तम ! मुझे लक्ष्यकर बतलाइये कि इस समय मुझे क्या करना चाहिए ॥३५॥

इस तरह विद्याधरके दीनताभरे वचन सुनकर समुद्रके समान गम्भीर जीवनधर स्वामी मन्द मुसकानकी कान्तिके कपटसे अमृतकी धाराको बिलेरते हुए निम्नांकित गंभीर वचन बोले ।

उन्होंने कहा कि धीरता और उदारतासे रहित राजा, बुद्धिहीन गुरु, कार्य-अकार्यके विचारसे शून्य मन्त्री, युद्धभीरु योद्धा, सर्वज्ञके स्तवनसे रहित कवि, वक्तृत्वकलासे रहित विद्वान् और स्त्री-विषयक वैराग्यकी कथासे अनभिज्ञ पुरुष—ये सब साधारण हैं—एक समान तुच्छ व्यक्ति हैं ॥३६॥ यतश्च मृगययनो स्त्रियोंका चित्त वज्रसे भी अधिक कठोर होता है, वचनका प्रचार फूलसे भी अधिक कोमल होता है और कार्य अपने केशसे भी अधिक कुटिल होता है इसीलिए विद्वान् लोग उनका विश्वास नहीं करते हैं ॥३७॥ स्त्रीका मुख कफका भाण्डार है परन्तु मूर्ख कवि कहते हैं कि यह चन्द्रमाके समान शोभित होता है, दोनों नेत्र मलसे भरे हैं परन्तु मूर्ख कवि कहते हैं कि ये विकसित नील कमलके समान सुशोभित हैं, स्तन मांसके सघन पिण्ड हैं परन्तु मूर्ख कवि उन्हें हाथीका गण्डस्थल बतलाते हैं, और नितम्बमण्डल खून और हड्डियोंके पुञ्जसे व्याप्त है परन्तु मूर्ख कवि उसे बालूका बड़ा भारी टीला बतलाते हैं सो वास्तवमें यह कवियोंके रागका उद्रेक ही है ॥३८॥

जब दयाको वित्तृत करनेवाले जीवनधर स्वामीने देखा कि इस विद्याधरके जड़ हृदयमें मेरे वचन ठीक उस तरह नहीं ठहर रहे हैं जिस तरहकी कुत्तेके पेटमें घी नहीं ठहरता है। तब वे उस वनसे बाहर निकल गये और किसी उपवनकी भूमिमें जा पहुँचे। वह उपवनकी भूमि किसी स्त्रीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार स्त्री मुख-भाग—ललाटमें लगे हुए तिलकसे सुशोभित होती है उसी प्रकार वह उपवनकी भूमि भी मुख-भाग—अग्रभागमें लगे हुए तिलकसे सुशोभित थी। जिस प्रकार स्त्री पृथुलकुच विराजिता अर्थात् स्थूल स्तनोंसे सुशोभित होती है उसी प्रकार वह उपवनकी भूमि भी पृथुलकुच विराजिता अर्थात् स्थूल लकुचके फलोंसे सुशोभित थी। जिस प्रकार स्त्री अक्षतरूप शोभिता—अखण्डरूपसे सुशोभित रहती है उसी प्रकार वह उपवनकी भूमि भी अक्षतरूप शोभिता—अक्ष—बहेड़ेके वृक्षोंसे उपशोभित थी और जिसप्रकार स्त्री मदनाधिष्ठिता कामसे युक्त होती है उसी प्रकार वह उपवनकी भूमि भी मदनाधिष्ठिता—मैनार वृक्षोंसे सहित थी।

उस उपवनकी भूमिमें भ्रमरसमूहकी भंकार कानोंको, नवीन पुष्पोंसे लदे वृक्ष नेत्रको, विकसित कमलकी सुगन्धि घ्राणको, वापिका मनको, वायु स्पर्शनको और पके हुए रसीले फल रसना इन्द्रियको सुखी कर रहे थे। इस तरह सभी इन्द्रियाँ वहाँ सुखको प्राप्त हो रही थीं ॥३९॥ उस उपवनमें वनकी लक्ष्मीके समान विशाल और कमलोंसे सुन्दर (पक्षमें कमलके समान सुन्दर) निर्मल सरोवर परम आनन्द उत्पन्न कर रहा था ॥४०॥

वहाँ एक भ्रमरका वृक्ष था जो बहुत ही ऊँचा था। पक्षियोंके समूहसे उसके हरे-हरे पत्ते व्याप्त थे और मधुके लोभी भ्रमरोंके समूहसे जो काला-काला दिख रहा था। उसकी डालीके अग्र भागपर फल सुशोभित था जो वन देवताकी रससे परिपूर्ण सुवर्णमय पिटाहीके समान जान पड़ता था और परिपाकके कारण पाटलवर्णका हो रहा था। उस फलको गिरानेके लिए राजाके लड़के प्रयत्न कर रहे थे परन्तु उनके बाणोंके समूह लक्ष्यभ्रष्ट हो रहे थे। अनुभू विद्याके लोकोत्तर

पण्डितको मण्डित जीवन्धर कुमार उनका यह समाशा देख रहे थे। उन्होंने हाथमें धनुष लेकर उसकी टंकारसे दिशाओंके अन्तरालको व्याप्त करते हुए वेगसे एक ही बाण छोड़ा और निशाना बनाकर बाण सहित उस फलको हाथमें ले लिया।

ऐसा जान पड़ता था कि मार्गण-बाण (पक्षमें याचक) के लिए फल प्रदान करनेवाला आमका यह उदार वृक्ष कल्पवृक्षपनेको प्राप्त हो रहा था। यदि ऐसा न होता तो वह सुमनों—पुण्यों (पक्षमें देवों) के द्वारा सेवनीय कैसे होता? ॥४१॥ बाणविषयक कौशलके पारगामी जीवन्धर स्वामीके कर-कमलमें बाण सहित फलको आया देख राजकुमारोंका समूह शीघ्र ही आश्चर्य करने लगा और प्रशंसाके कारण उनके कर्णफूल नीचे गिरने लगे ॥४२॥

तदनन्तर एक राजकुमार विनयके साथ उनके पास जाकर डरता-डरता कहने लगा कि हे महाशय, हे धनुष विद्याके पण्डित! यद्यपि मुझे आप जैसे सज्जनोंके साथ वार्तालाप करनेकी पद्धति ज्ञात नहीं है तो भी आपकी धनुर्विद्या सम्बन्धी चतुराईके देखनेके समय उत्पन्न हुआ विस्मय और सुवर्णके समान गौरवर्ण आपके शरीरकी सुन्दरता के अवलोकनसे उत्पन्न हुआ आनन्द मुझे बाचालित कर रहे हैं—प्रेरणा देकर बोलनेके लिए बाध्य कर रहे हैं।

इसलिए हे श्रीमन्! उचित हो चाहे अनुचित, मैं आपसे एक प्रार्थना करता हूँ, आप मेरे वचन निश्चयसे कर्णगोचर कीजिये ॥४३॥ यहाँ एक बहुत बड़ी हेमाभपुरी नामकी नगरी है। रात्रिके समय इस नगरीके हीरोंसे निर्मित महलोंपर जब चन्द्रमाका प्रतिबिम्ब पड़ता है तब वह ऐसा दिखाई देता है मानो वीरसागरमें फिरसे निवास करने लगा हो ॥४४॥ उस नगरीमें प्रातःकालके समय जब पद्मराग-मणियोंके महल सूर्यकी लाल-लाल किरणोंके साथ एकताको प्राप्त होते हैं तब सज्जन लोग अन्धकारकी तरह हाथके स्पर्शसे उनका निश्चय कर पाते हैं ॥४५॥ रुद्र मित्र नामका प्रसिद्ध राजा उस नगरीका निरन्तर पालन करता है। कमलके समान निर्मल और लम्बे नेत्रोंको धारण करनेवाली एवं पृथिवीतलकी आभूषण स्वरूप नलिना उसकी स्त्री है ॥४६॥ उन दोनोंके सुमित्र आदि बहुतसे पुत्र हैं और मैं भी उनमेंसे एक हूँ। परन्तु हम सबके सब ठीक उसी तरह विद्यासे रहित हैं जिस प्रकार कि नदीसे रहित पर्वत होते हैं ॥४७॥

हमारे पिताजी धनुषविद्यामें कुशल—श्रेष्ठ मनुष्यको खोज रहे हैं सो जिनका भुजदण्ड पराक्रमसे हटाये हुए सामन्त स्त्रियोंके नेत्रोंके कज्जलकी शङ्का उत्पन्न करनेमें निपुण प्रत्यङ्गा सम्बन्धी भट्टकी कालिमासे सुशोभित है ऐसे आपके दर्शनसे वे ठीक उसी तरह परम आनन्दका अनुभव करेंगे जिस तरह मेघके दर्शनसे मयूर, चन्द्रमाके दर्शनसे समुद्र, वसन्तके दर्शनसे वनखण्ड और सूर्यके दर्शनसे कमलाकर परम आनन्दका अनुभव करता है।

इसलिए हे विद्वन्! हमारे पिताकी इच्छा रूपी लताको जो कि इस समय पुष्पित हो रही है और विशाल नेत्रोंकी धारक सभाको सफल कीजिये ॥४८॥ दयाके सागर जीवन्धर स्वामी ने उस राजपुत्रके विनयसे सुशोभित वचन कानमें, राजदर्शनके लिए अनुमति मनमें, और अपने चरणकमल राजपुत्रोंके द्वारा सामने खड़े किये हुए रथपर एक साथ तत्काल ही धारण किये ॥४९॥

तदनन्तर जुड़े-जुड़े रथोंपर बैठे हुए राजपुत्रोंके द्वारा जिनका रथ घिरा हुआ है ऐसे जीवन्धर स्वामीने नगरद्वारमें प्रवेश किया। उस समय महलोंके झरोखोंसे झांकनेवाली स्त्रियाँ उन्हें बड़ी चाहसे देख रही थीं। क्रम-क्रमसे वे राजमहलके द्वारपर पहुँचकर रथसे नीचे उतरे। राजपुत्रोंने उन्हें आगे किया और द्वारपालोंने मार्ग दिया। इस तरह वे राजसभामें पहुँचे।

राजाने पुत्रके कहनेसे तथा जीवन्धर स्वामीका शरीर देखनेसे उनकी महिमारूप सम्पत्ति का ज्ञानकर उन्हें रत्नमय सिंहासनपर बैठाया, उन्हींके समीपमें पुत्रोंको बैठाया और नेत्ररूपी चक्रोंको उनके मुखरूपी चन्द्रमापर बैठाया अर्थात् अपने नेत्रोंसे उनके मुखचन्द्रकी ओर देखने लगा ॥५०॥ जिस प्रकार फूले हुए कमलसे मकरन्द मरनेके पश्चात् बहुत भारी सुगन्धिरूपी लक्ष्मी

प्रकट होती है उसी प्रकार राजाके मुखारविन्दसे कुशल समाचार पूछनेके बाद निम्नलिखित वाणी प्रकट हुई ॥५१॥ उन्होंने कहा कि किस जगहके लोगोंके मन आपके विरहसे कातर हो रहे हैं और आपके दर्शनसे किस जगहके लोगोंके नेत्रोंको आनन्द उत्पन्न होनेवाला है अर्थात्—आप कहाँसे आये हैं और कहाँ जानेवाले हैं ? ॥५२॥

परिपक्व भाग्यको धारण करनेवाला वह कौन सा देश है जो कि आपके प्रवालतुल्य चरण युगलके स्पर्श-सुखका अनुभव करेगा ? किस नगर सम्बन्धी महलोंके आँगनोंको अलंकृत करने वाली स्त्रियोंके नेत्ररूपी नील कमलोंमें आपके दर्शनसे उत्पन्न हुए वर्षाभ्रुओंका निष्यन्द मकरन्द की शङ्खा उत्पन्न करेगा ? किस वंशरूपी लतामें (पक्षमें बांसकी लतामें) आप उपमारहित होकर भी (पक्षमें मुक्ताकी उपमासे रहित होकर भी) मुक्ताफलके समान आचरण करते हैं ? और कौन मनुष्य आपके द्वारा पुत्रबालोंमें भाग्यवानोंमें, माहात्म्यवानोंमें तथा कीर्तिमानोंमें मुकुटमणिता—श्रेष्ठताको प्राप्त हुआ है—आप किसके पुत्र हैं ?

बचनोंके मार्गमें शीघ्रतासे आगे बढ़नेवाले जीवन्धर स्वामीने यथायोग्य उत्तरके अक्षरोंसे राजाके पूर्वोक्त प्रश्नोंका समाधान किया ॥५३॥ विनयपूर्ण निर्दोष उत्तर सुननेसे जिसका कौतूहल दूना हो गया था ऐसे राजाने चिरकाल तक उनसे याचना की कि आप हमारे पुत्रोंको धनुषकी श्रेष्ठ कला सिखला दीजिये ॥५४॥ बुद्धिमान् राजाने जीवन्धर स्वामीका अभिप्राय जानकर अपने सब पुत्र उनके अधीन कर दिये ॥५५॥

तदनन्तर शुभ मुहूर्तके समय जीवन्धर स्वामीने आयुधशालामें प्रवेशकर राजपुत्रोंके लिए धनुर्विद्याविषयक कुशलताका व्याख्यान करना शुरू किया । जिस आयुधशालामें उन्होंने प्रवेश किया था वह धनुष, भिण्डपाल, परिघ, मुद्गर, फरशा आदि शस्त्रोंसे सुशोभित थी । वह कभी पृथिवीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार पृथिवी शरधि अर्थात् समुद्रोंसे अलंकृत होती है उसी प्रकार वह आयुधशाला भी शरधि अर्थात् तरकशोंसे सुशोभित थी । कभी देवपुरीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार देवपुरी, सर्वतोऽमर शोभिता अर्थात् सब ओरसे देवों के द्वारा सेवित है उसी प्रकार आयुधशाला भी सर्वतोमर सेविता अर्थात् सब प्रकारके ताम्र नामक शस्त्रोंसे सेवित थी । कभी समुद्रकी वेलाके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार समुद्रकी वेला प्रचुरतरवारिविराजिता अर्थात् बहुत भारी जलसे सुशोभित रहती है उसी प्रकार आयुधशाला भी प्रचुरतरवारि-विराजिता अर्थात् बहुत भारी तलवारोंसे सुशोभित थी । कभी वनकी सीमाके समान प्रतिभासित होती थी क्योंकि जिस प्रकार वनकी सीमा पत्रिकुलपरिवृत्ता अर्थात् पक्षियोंके समूहसे परिवृत रहती है उसी प्रकार आयुधशाला भी पत्रिकुलपरिवृत्ता अर्थात् वाणोंके समूहसे परिवृत थी । शस्त्रोंकी कान्तिसे जिसकी लालिमा दूनी हो गई थी ऐसी लाल मिट्टीसे वहाँका भूमिभाग व्याप्त था इसलिए वह आयुधशाला ऐसी जान पड़ती थी मानो धनुर्विद्याके पण्डित जीवन्धर स्वामीका प्रताप ही धारण कर रही थी और बीचमें गढ़े हुए वज्रमय खम्भसे शोभित थी इसलिए शस्त्रोंके समूहसे जीतकर कैद किये हुए इन्द्रके वज्रको ही मानो धारण कर रही थी ।

तदनन्तर राजपुत्रोंका समूह धनुर्विद्यामें निपुणताको, जीवन्धर स्वामीकी कीर्तिरूपी तरङ्गोंका समूह तीनों लोकोंको और राजा आनन्दरूपी रसको प्राप्त हुआ ॥५६॥ बुद्धिमानोंमें अग्रगण्य राजाने विद्याविषयक चातुर्यरूपी चौकीपर बैठे हुए अपने पुत्रोंके समूहपर दृष्टि फैलाई । सुवर्णमय आसनपर विद्यमान जीवन्धर स्वामीपर प्रीति बढ़ाई और अन्तरङ्गमें चिरकाल तक यह चिन्ता विस्तृत की कि वीरोंके समूहसे पूजित कलाके दानरूपी माननीय उपकारसे प्रशंसनीय इन जीवन्धर स्वामीका क्या उपकार किया जाय ? ॥५७॥

सदनन्तर राजा ने कन्या देना ही करने योग्य उपकार है ऐसा निश्चय कर उनसे विवाह की प्रार्थना की और समुद्र के समान गम्भीर ब्यालु जीवन्धर स्वामी ने भी धीरे-धीरे स्वीकृति दे दी।

फलस्वरूप कुरुपति जीवन्धर स्वामी ने राजा के द्वारा प्रदान की हुई, यौवन के आरम्भ से मदमाती, वक्षःस्थल पर माला धारण करनेवाली, एवं समस्त गुणों से श्रेष्ठ राजपुत्री कनकमाला को उत्तम मुहूर्त के समय सुवर्णमय मण्डप में स्वीकृत किया—विवाह ॥५६॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्य में कनकमाला की प्रासिका वर्णन करनेवाला सातवाँ लम्भ समाप्त हुआ।

अष्टम लम्भ

जीवन्धर स्वामी नीले केशोंवाली कनकमाला को विवाह कर सुखरूपी सागर में निमग्न हो गये और सालों में स्नेह होने के कारण मृगनयनी कनकमाला के साथ रमण करते हुए चिरकाल तक वहीं रहे आये ॥१॥

अथानन्तर किसी एक दिन सामने खड़ी हुई, स्त्री से जीवन्धर स्वामी ने पूछा। उस स्त्री के मुखारविन्द से मन्द हास्यरूपी मकरन्द भर रहा था। विस्मय के कारण उसके नेत्ररूपी नीलकमल टिमकार रहित थे इसलिए ऐसे जान पड़ते थे मानो सालकआनन अर्थात् अलक सहित आनन (पत्र में साल वृक्षों के कानन से) लाल-लाल अधररूपी पल्लवों की सुगन्ध के कारण खिंचकर आये हुए किन्तु नासारूपी चम्पक के देखने से वहीं पर निश्चलता को प्राप्त हुए भ्रमर ही हों। उसकी रोमराजि रूपी लता की कान्ति मरकतमणिकी चूड़ी की प्रभा से अत्यन्त सघन थी। हिलते हुए स्तनों से पराजित हंस के समान उसकी चाल थी, इसलिए मन्दवायु से जिसके दो गुच्छे हिल रहे थे ऐसी चलती-फिरती मानो सुवर्ण की लता ही थी। जीवन्धर स्वामी यद्यपि सामने बैठे थे तो भी समस्त मनुष्यों के नेत्ररूपी कमलों को निमीलित करनेवाले तेज के समूह से व्याप्त थे अतः वह स्त्री उन्हें देखने में अक्षम थी। फलस्वरूप कमल के समीप उल्लसित श्रेष्ठ पल्लव का भ्रम करने वाले एवं नेत्रों के उपरि भाग से सुन्दर हाथ से मुख छिपाकर उन्हें देख रही थी। जीवन्धर स्वामी ने उससे पूछा कि—

हे कुरङ्ग लोचने ! हे मृदुल शरीरे ! तुम क्या कहना चाहती हो। चूँकि तुम्हारे मुख की लक्ष्मी मन्द हास्य से उज्ज्वल है अतः वह आदर से सूचित कर रही है कि तुम कुछ कहना चाहती हो ॥२॥ जिस प्रकार भ्रमरों से मुख अर्थात् शब्द करने वाली कमलिनी मकरन्द के प्रवाह को धारण करती है उसी प्रकार जीवन्धर स्वामी से पूछी गई वह चकोरलोचना स्त्री मधुर वाणी को धारण करने लगी ॥३॥ उसने कहा कि यहाँ और आयुधशाला में भी एक ही साथ लक्ष्मी से सुशोभित आपको देखकर मेरा मनरूपी मन्दिर आश्चर्य से चित्रित हो रहा है। उसमें कुछ कहने की इच्छा के साथ अपार हर्ष क्रीड़ा कर रहा है ॥४॥

इस तरह चन्द्रमा की कला के समान कान्ताजनों की कटाक्षलीला के समान अथवा काम-देव की धनुर्यष्टि के समान कुटिल एवं मधुर वचनरचना सुनकर जिनका हृदय आश्चर्य से भर रहा है ऐसे जीवन्धर स्वामी 'यह क्या अश्रुपूर्व और अदृष्टपूर्व बात कह रही है' ऐसा चिन्तन करते हुए विचार करने लगे कि कहीं कम से नन्दाक्ष तो नहीं आ पहुँचा है।

तदनन्तर जीवनधर स्वामीने पहले शरीरसे आयुषशालामें प्रवेश किया और उसके बाद मनसे । सो ठीक ही है क्योंकि जब कौतुक बिना किसी रुकावटके बढ़ता जाता है तब क्रमभाव नहीं दिखाई देता ॥५॥ बड़े भाईको देखकर जिसका विस्मय बढ़ रहा था ऐसा नन्दादयने आनन्दके भारसे गुरुतर शरीरसे प्रणाम किया ॥६॥ खिले हुए फूलोंसे सुशोभित मस्तकसे उसने पृथिवीका स्पर्श नहीं कर पाया था कि जीवनधर स्वामीने वेगसे अपनी कोमल बाहु द्वारा पकड़ लिया ॥७॥ आनन्दके भारसे परिपुष्ट हुआ नन्दादयका शरीर, कवाटके समान चौड़े जीवनधरके वक्षःस्थलमें नहीं समा सकता था तो भी उन्होंने अपनी लम्बी भुजाओंके गुगलसे उसका आलिङ्गन किया था ॥८॥ जिनका शरीर छोटे भाईके शरीरके समागमसे उत्पन्न सुखकी सूचना देनेवाले सघन रोमोंसे व्याप्त था ऐसे जीवनधर स्वामीने विनयसे मुँके हुए भाईका शिर बार-बार चूमा ॥९॥ हर्षके आँसुओंसे जिसका शरीर नहलाया गया था तथा जिसके नेत्र आनन्दसे विकसित हो रहे थे ऐसे भाईसे उन्होंने पहले कुशल-समाचार पूछा और उसके बाद किस तरह आये ? यह प्रश्न किया ॥१०॥

कानोंसे भाईका प्रश्न सुनते ही नन्दादयके मनमें पिछला सब वृत्तान्त स्मृत हो उठा, बड़े भाईके वियोगका दुःख फिरसे ताजा हो गया । उससे दुखी होकर ही मानो बड़े वेगसे साँसें चलने लगीं । स्मृतिपथमें जो वियोगाग्नि उपस्थित थी वह उस निःवाससे अत्यधिक प्रज्वलित हो गई । अश्रु भी उस वियोगाग्निसे उष्ण हो गये और इसके पहले जो हर्षके ठण्डे अश्रु आये थे वे भी पिछले उष्ण अश्रुओंसे मिलकर दुःखके अश्रुरूपमें परिणत हो गये । उन्हें वह सब ओर इस तरह बिखेरने लगा मानो टूटे हुए मुक्ताहारके मोती ही बिखेर रहा हो । उसका हृदय गद्गद हो रहा था । जिस किसी तरह वह रुलाईके भारी वेगकों रोककर गद्गद स्वरसे उत्तर देनेके लिए तैयार हुआ । उसने कहा कि—

जब आप, हम लोगोंके पापोंदयके कारण राजपुरसे निकलकर बाहर चले गये थे तब समस्त भाइयोंके मनमें दुःसह शोकरूपी अग्नि एक दम प्रज्वलित हो उठी थी ॥११॥ समस्त बन्धुओंको वचनागोचर शोकरूपी सागरमें निमग्न देखकर हम मरनेको उद्यत थे ॥१२॥

उस समय दुरन्त दुःखके कारण जिनका हृदय अत्यन्त दुखी हो रहा था ऐसे माता-पिता निरन्तर निकलने वाली अश्रुधारासे अतिवृष्टि नामक ईतिकी बाधाको धारण करते हुएके समान इस प्रकार विलाप कर रहे थे ।

‘हा पुत्र ! तू कहाँ है ? हमारा भाग्य बड़ा दुःखदायी है, पुत्रके ऊपर दुःसह विपत्ति आनेपर भी हमारा यह जीवन निश्चल है मानो इसने अपनी कठोरतासे वज्रको जीत लिया है । हाय ! हाय !! इस लम्बी दुर्दशाको कैसे पार किया जाय’ ॥१३॥

इस तरह माता-पिताके निरङ्कुश विलापका स्वर जब मुनि महाराजके वचनोंका स्मरण करनेसे जिस किसी तरह शान्त हो गया था, जब बन्धु लोग निरन्तर जलती हुई शोककी उवालाओंसे बिह्वल हो रहे थे, नगरवासी काष्ठाङ्गारकी निन्दा करनेमें तत्पर थे, आपके साथियोंके दुःखका पूर दुष्पूर हो रहा था और हम मरनेका निश्चय होनेसे अन्य सबका वृत्तान्त भुला चुके थे तब भाग्यवश उचित अवसरपर हमें ध्यान आया कि देखें विद्याके द्वारा समस्त वृत्तान्त जानने वाली माभी गन्धर्वदत्ताका क्या हाल है ?

इस तरह आपके दर्शनसे उत्पन्न हुए सुखकी प्राप्ति करानेवाले अदृष्टसे प्रेरित होकर मैं शीघ्र ही माभीके घर गया और इस प्रकार विषादसे दीन अक्षर कहने लगा ॥१४॥ हे माभी ! यद्यपि तुम सब पद्धतिको जानती हो तो भी केशोंमें नवमालिका और शरीरपर हल्दी क्यों धारण कर रही हो । तुम्हारी यह रहन-सहन बोम्ब नहीं है । वास्तवमें वतिरहित स्त्रियोंका सुखिया रहन-सहन सब लोगोंकी निन्दाका स्थान होता है ॥१५॥ इस प्रकार कहने पर मन्द-मन्द मुसकाती

हुई वह विशालाक्षी मधुरभाषिणी कोयलकी तरह मधुर वचन बोलने लगी ॥१६॥ उसने कहा कि तुम्हारे बड़े भाई चूँकि बहुत भारी पुण्यके वैभवसे मण्डित हैं इसलिए कुशल हैं तथा सुखसे युक्त भी हैं सिर्फ हम लोग ही पापके कारण यहाँ निरन्तर दुःखी हो रहे हैं ॥१७॥ चन्द्रमाके समान मुखको धारण करनेवाले तुम्हारे बड़े भाई देश-देशमें सुन्दरी स्त्रियोंके साथ विवाह कर आनन्दकी परमसीमाको प्राप्त हो रहे हैं। इस समय वे हेमाभपुरीमें वहाँके राजाकी प्रसन्नमुखी पुत्रीको धारण कर रहे हैं ॥१८॥

इस प्रकार अगण्य पुण्यके कारण उनकी विपत्ति भी सुखरूपमें परिणत हो गई है। उसका उपभोग करते हुए वे सुखसे रह रहे हैं। निरन्तर नम्रीभूत रहनेवाले राजकुमारोंके मुकुटोंकी पंक्ति उनके चरणकमलोंकी आरती उतारा करती है। यदि आप उनके दर्शन करना चाहते हो तो जा सकते हो। यह कहकर उसने हमें स्मरतरङ्गिणी नामकी शय्यापर सुला दिया और इस पत्रके साथ आपके पास भेज दिया।

इस तरह छोटे भाईके मुखसे प्रकट हुए वचनोंके करुणापूर्ण प्रवाहमें जीवन्धर स्वामीके हृदयमें बहुत भारी संताप हुआ परन्तु उन्होंने सुखपर विकारका लेश भी नहीं आने दिया ॥१९॥ तदनन्तर उन्होंने भाईके द्वारा प्रदत्त गन्धर्वदत्ताका लिखा विचित्र प्रकारके अक्षरोंसे उपलक्षित पत्र बाँचा ॥२०॥ पत्रमें लिखा था कि हे आर्यपुत्र ! गुणमाला ऐसा निवेदन करती है—

यह विषम कामदेव शरीरमें कृशता और ज्वरमें गुरुताकी वृद्धि कर रहा है तथा दयाकी चर्चासे रहित मृत्यु मुझसे बोलती भी नहीं है। हे आर्य ! आप नई-नई स्त्रियोंके सुखके वशीभूत हो मुझे भुलाकर मौज कर रहे हैं फिर चमेलीके पत्तेके समान कोमलाङ्गी तुम्हारी यह प्रिया किस तरह जीवित रहे ॥२१॥ हे आर्य ! हे प्रेमके सागर ! सच बात तो यह है कि स्तन हमारे वक्षःस्थल पर उत्पन्न हुए थे पर आपके वक्षःस्थल पर वृद्धिको प्राप्त हुए थे। हमारे वचनोंने आपके वचनोंके रससे परिचित होकर ही मुग्धता छोड़ी है और हमारी भुजाएँ माताके गलेसे दूर हटकर आपके कण्ठमें अर्पित हुई थीं। इस तरह हमारे आधार एक आप ही हैं अधिक क्या निवेदन करूँ ? ॥२२॥

इस प्रकार प्रिया गन्धर्वदत्ताने गुणमालाके बहाने जो पत्र लिखा था उसका मन ही मन विचार करनेवाले जीवन्धरका शरीर प्रियाके शोकसे विदीर्ण हो गया। उन्होंने बार-बार बड़े आदरके साथ मातृजन, मित्रगण और सती स्त्रियोंका कुशल-समाचार पूछा। इस तरह भाईके समागमसे उत्पन्न हुए बहुत भारी सन्तोषसे वे सुखपूर्वक बैठे थे।

उस समय जीवन्धर स्वामीके पास बैठा हुआ नन्दाढ्य ऐसा जान पड़ता था जैसा कि सुमेरु पर्वतके पास स्थित चन्द्रमा जान पड़ता है। जब अन्य राजकुमारोंको इसका पता चला तो उन्होंने कुशल-समाचारके साथ-साथ आकर इसे घेर लिया ॥२३॥

इस तरह भाईके मिलापसे संतुष्ट हृदय जीवन्धर स्वामीके पास जब अन्य राजपुत्र बैठे हुए थे तब किसी समय गोपालोंने आकर राजभवनमें बड़े दुःखके साथ इस प्रकार चिल्लाना शुरू किया। उस समय गोपाल लोग बेगसे दौड़कर आये थे इसलिए निरन्तर निकलनेवाली ऊर्ध्व रबासोंकी सहायतासे मानो उनके शरीर काँप रहे थे तथा प्रचण्ड वायुसे चलते हुए बालवृक्षोंके समान जान पड़ते थे। उनके शरीरसे पसीनेका जल निकल रहा था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो भयानक रस ही भीतर नहीं समा सकनेसे बाहर निकल रहा था। इस तरह पसीनेके जल से मानो दीनताके साम्राज्यमें ही उनका राज्याभिषेक हो रहा था।

गोपालोंने कहा कि हे राजन् ! क्रीडारूप नाटकके अश्वसमूहके सुरोंके संहटनसे उठती हुई गवेषके समान धूमिल धूलकी पंक्तिसे जिहोंने आकाशका अवकाश कवलित कर लिया है ऐसे शत्रुओंने आपका समस्त गोधन छीनकर अपना बना लिया है तथा प्रत्यक्षाकी उठती हुई टंकाह

से समस्त घोषमें हलचल मचा दी ॥२४॥ हे राजन् ! शत्रुके सैनिकोंने अपने उठते हुए प्रतापके पटलसे सूर्यके गोमण्डल—किरण समूहको और आपके गोमण्डल—गायोंके समूहको रोक लिया है तथा अपने प्रचुर अट्टहासके द्वारा लोककी स्थिति तथा शत्रुकी धीरताको ढीला कर दिया है ॥२५॥ गोपालोंकी यह चिल्लाहट सुनकर राजाने सेनाको आदेश दिया और शत्रु-वीरोंको नष्ट करनेवाले जीवन्धर स्वामी श्वसुरके रोकनेपर भी युद्धके लिए चल दिये ॥२६॥

तदनन्तर जीवन्धर और नन्दाद्वय जिनके आगे चल रहे थे ऐसे सुमित्र आदि राजकुमार एक बड़ी भारी सेनाको आगेकर क्रमसे रणाङ्गणमें जा उतरे । जिन्होंने अपने वेगसे गरुड़को जीत लिया था ऐसे घोड़ोंके समूहकी अनेक चालोंसे खण्डित पृथिवीतलसे उड़ती हुई धूलकी पंक्तियोंसे बिलकुल सुखाई हुई स्वर्ग तथा पृथिवीकी नदियोंको जिन्होंने बहुत दूर तक ऊपर फैलाये हुए गुण्डादण्डकी शीघ्रतापूर्ण फूत्कार सम्बन्धी छींटोंके समूहसे तथा दोनों गण्डस्थलोंसे भरनेवाली मदकी धारासे पूर्ण भर दिया था । इसीलिए जिनका 'सिन्धुर' यह सार्थक नाम था ऐसे हाथियोंके कारण वह सेना धीरे-धीरे चल पा रही थी । समुद्रकी फेनराशिके समान आचरण करनेवाले वस्त्रोंसे परिष्कृत पताकादण्डोंसे मण्डित रथोंके समूह उस सेनामें एकत्रित थे । और काले कुरतारूपी सम्पत्तिको धारण करनेवाले पैदल सिपाहियोंसे व्याप्त थी । उन राजपुत्रोंकी भुजाएँ पद्मराग मणियोंके कुण्डलोंकी कान्तिसे सुशोभित थीं इसलिए ऐसी जान पड़ती थीं मानों अन्तरङ्ग की तरह बाहरकी ओर भी फैलते हुए प्रतापको धारण कर रहे थे । जो नम्रीभूत नहीं होते हैं ऐसे मण्डलीक राजाओंको (पक्षमें गोलाकार पदार्थोंको) ये लोग तिरस्कृत कर देंगे मानो इस भयसे सेवाके लिए आये हुए चन्द्रमा और सूर्य ही थे ऐसे बाजूबन्दोंसे वे सब सुशोभित थे । इसके सिवाय उनके वक्षःस्थल अत्यन्त उन्नत उठे हुए मोतियोंके हारोंसे मनोहर थे इसलिए नक्षत्रोंकी मालासे अलंकृत शरद्भूतके आकाशकी तुलना कर रहे थे ।

रणक्रीड़ाके अग्रभागमें उत्पन्न हुआ भेरीका शब्द समस्त दिक्पालोंके महलोंके शिखरों और ऋरोखोंके किवाड़ोंको शीघ्र ही तोड़कर उनके भीतर घुस गया था और बहुत लम्बे कुमार्गमें चलनेसे उत्पन्न हुए स्वेदके कारण मानो विश्राम ही कर रहा था ॥२७॥

उस समय दोनों ओरके सैनिकोंमें परस्पर निम्नाङ्कित वीरतापूर्ण वार्तालाप हो रहे थे ।

जिनका यश तीनों जगत्में प्रसिद्ध है ऐसे हम लोगोंको इस तलवाररूपी लताने पहले शत्रु-स्त्रियोंके नयनान्त भागसे निकलनेवाले कज्जलमिश्रित जलका पान किया था । इसलिए काली हो गई थी । इस समय युद्धकी सीमामें आप लोगोंका रक्त पीनेसे लाल हो रही है और लक्ष्मीकी मन्द मुसकानसे सफेद हो जावेगी । इस प्रकार आश्चर्य है कि यह अनेक रङ्गोंसे चित्र-विचित्र हो जायगी ॥२८॥ यतश्च आप लोग गोवृन्द—गायोंके समूहमें आसक्त हैं इसलिए आप लोगोंको हमारी भुजाएँ मित्रोंकी तरह युद्धके द्वारा आज निमेषमात्रमें ही गोकुल के पास—पृथिवी के पास भेज देंगी—आप लोगोंको मारकर धराशायी बना देंगी । अच्छा हो कि आप लोग हमारे सामने हठपूर्वक खड़े न हों ॥२९॥ अरे पागल पुरुषो ! या तो तुम लोग शीघ्र ही पशुओंको छोड़ो या प्राणोंको छोड़ो । राजाके सामने या तो अपना मस्तक मुकाओ या धनुष मुकाओ । या तो मुखमें शरवृन्द—वृणोंका समूह धारण करो या हाथमें शरवृन्द—बाणोंका समूह धारण करो । या तो राजाकी शरण लो या यमराजके घरको अपना शरण बनाओ—घर बनाओ ॥३०॥

कुछ अन्य लोग ऐसा भी कह रहे थे—

अरे मूर्ख पुरुषो ! इन वचनोंके समूहसे क्या होनेवाला है ? इन व्यर्थके आडम्बरोंसे क्या प्रयोजन सिद्ध होगा और अपनी इस प्रशंसासे क्या सिद्धि होनेवाली है ? वास्तवमें यह आत्म-प्रशंसा नीच मनुष्योंके ही योग्य है । किन्तु जो इधर-उधर दौड़नेवाले रथोंके पहियोंसे खुदी हुई पृथिवीपर धनुषरूपी मेघसे शरवर्षा—बाण वर्षा (पक्षमें जल वर्षा) करता है उसी विजयी

मनुष्यों का यश विदीर्ण हाथियों के मुक्ताफलों के बहाने अङ्कुरित होता है ॥३१॥ इसप्रकार कहने वाले सैनिकों के युद्ध के लिए उद्यत हुए दोनों समूह परस्परमें उस तरह जुट पड़े जिस तरह कि बोलनेवाले मनुष्यों के दोनों ओर जुट पड़ते हैं ॥३२॥

तदनन्तर एक ओर बहुत ऊँचे रथपर बैठे हुए जीवन्धर और दूसरी ओर वैसे ही रथपर बैठे हुए पद्मास्यसे जिनका मुखभाग—अग्रभाग तिलकित था, जो शत्रुसमूह को मरने के लिए फैलनेवाली यमराजकी जिह्वाओं के समान पट्टिश नामक शस्त्ररूपी लताओं से परिवृत थे, शत्रुओं के प्राणरूपी वायु को ग्रहण करने की इच्छा से आई हुई सर्पिणियों के समान तलवाररूपी लताओं से सुशोभित थे, जो युद्ध देखने के लिए पास आये हुए सूर्य और चन्द्रमा की शङ्का उत्पन्न करनेवाले सुवर्ण तथा वज्रकी ढालों से मण्डित थे और जो विरोधी राजमण्डलरूपी चन्द्रमण्डल को मरने के लिए आई हुई राहु की पंक्तियों के समान दिखनेवाले शक्ति नामक शस्त्रों से भयङ्कर थे ऐसे दोनों ओर के सैनिकों ने बहुत भारी युद्धकौशल दिखाना शुरू किया ।

उस समय जीवन्धर स्वामी के धनुषकी डोरी के शब्दों से, परस्पर एक दूसरे को काटनेवाले बाणों के समूह से घोड़ों की बहुत भारी हिनहिनाहट और हाथियों की चिंघाड़ से आकाशमण्डल भर गया था इसलिए तीनों लोक, अन्यमतमें कहे हुए शब्दाद्वैतका अनुभव कर रहे थे ॥३३॥ इस समस्त संसार को शब्दरूपी एक सागरमें निमग्न देख जो देव लोग युद्ध देखने के आदर से तत्काल ही आकाशमें इकट्ठे हो गये थे उन्होंने युद्ध करनेमें निरालस्य जीवन्धर स्वामी के धनुष से निकलकर ऊपर की ओर जानेवाले चमकीले बाणों को आकाशमें एकत्रित हुए, संध्याकाल के बादल समझा था ॥३४॥ तदनन्तर पद्मास्य आदिके हाथों की कोमल एवं लाल कान्तिकी परम्परा से जिनमें मानो नये पल्लव लग रहे थे ऐसी धनुषरूपी लताओं से चली हुई नाम से चिह्नित बाणरूपी भ्रमरों की पंक्ति जीवन्धर स्वामी के चरणकमलों के समीप आई ॥ ३५ ॥ जीवन्धर स्वामी के चरणकमलों के समीप घूमनेवाले बाणसमूहरूपी भ्रमर ने मित्र के (पक्षमें सूर्य के) समीप आने की सूचना दी थी सो उचित ही किया था ॥३६॥

तदनन्तर नामाङ्कित बाणसमूह और फहराती हुई ध्वजा के चिह्न देखने से 'ये हमारे मित्र हैं' ऐसा निश्चय कर जीवन्धर स्वामी राजा के साथ पद्मास्य आदिके पास जा पहुँचे । उस समय उनकी शरीरलता खिले हुए रोमखण्डों से मानो कोरकित ही हो रही थी । वे सब मित्रों से बहुत सन्मान के साथ मिले । अथानन्तर अपनी आज्ञा से रथों पर सवार हुए मित्रोंने जिन्हें आगे किया था ऐसे जीवन्धर स्वामी पासमें स्थित रथपर बैठे हुए राजा के साथ वार्तालाप करते हुए हाथी, घोड़े, रथ और पैदल सिपाहियों से चित्रित सेना को आगेकर क्रम-क्रम से नगर के तोरणद्वार को लौंघकर आगे चले । चिरकाल तक देखते रहने के कुतूहल से इकट्ठे हुए नगरवासी लोगों की जिसमें बहुत भीड़ लग रही थी ऐसी गलियों के बीचमें हाथियों के समूह की मेघमाला समझकर आई हुई विजलियों के समान चमकनेवाली सुवर्णमय वेत्रलताओं से जब अवकाश हो जाता था सभी आगे बढ़ पाते थे । जोर-जोर से बजनेवाले नगाड़े, काहली, डिण्डिम, झर्रर, झल्लरी, मृदङ्ग, शङ्ख आदि बाजों के शब्दों ने जिन्हें बुलाकर इकट्ठा किया था । जिनमें कोई आधे आभूषण पहिने थीं, कोई अपने कर-कमल से सुवर्णमय जरी के वस्त्र की नवी पकड़े हुई थी, किन्हीं ने करधनी के स्थान पर मोतियों का हार पहिन रक्खा था, किन्हीं ने कङ्कण के स्थान पर पैर का नूपुर धारण कर रक्खा था और कितनी ही ऊँचे महलों के झरोखों से झाँक रही थीं । ऐसी स्त्रियाँ उन्हें टिमकार रहित नेत्रों से देख रही थीं । इस तरह क्रम-क्रम से चलते हुए वे राजभवनमें पहुँचे ।

वहाँ जीवन्धर स्वामी मित्रों से कुशल-समाचार पूछकर मन ही मन बहुत प्रसन्न हुए । मित्र लोग भी पहले की अपेक्षा इनकी सेवामें भिन्न प्रकारका कौशल दिखा रहे थे इसलिए इन्हें संशय उत्पन्न हो रहा था ॥३७॥

किसी एक दिन जीवन्धर खासी अपने मित्रोंके साथ एकान्तमें बैठे थे। वहाँ मित्रोंकी ओरसे प्राप्त अपूर्व सम्मानके कारण इनका मन्त्ररूपी कमल संशयके मूलामें मूल रहा था। आखिर इन्होंने मित्रोंसे इसका कारण पूछा तब समस्त मित्रोंमें प्रधान जो पद्मास्य नामका मित्र था वह इस प्रकार उत्तर देने लगा।

हे स्वामिन् ! वद्यपि हम लोगोंके शरीर आपकी विरहाग्निसे जल रहे थे तो भी आपके होन्महार दर्शनके पुण्योदयसे देवी गन्धर्वदत्ताने हम लोगोंको बहुत आश्वासन दिया और क्या पूर्बक शीघ्र ही हस्तावलम्बन प्रदान किया जिससे हम लोगोंने अश्वपालकोंका वेष धारण किया ॥३८॥

तदनन्तर समस्त अश्वोंके समूहको आगेकर हम लोग नगरसे निकल पड़े और क्रम-क्रमसे बहुत दूरका मार्ग उल्लंघनकर जिसमें पक्षियोंके शब्दोंसे दर्शों दिशाएँ निरुद्ध थीं ऐसे किसी बड़े जंगलमें प्रविष्ट हुए। वहाँ गगनचुम्बी वृक्षोंके समूहसे मण्डित दण्डकवनके मध्यभागमें निर्मित कपड़ेके तन्बुओंके पास घोड़ोंको बाँधकर विश्रामके सुखका अनुभव करने लगे।

यहाँ महलोंकी पंक्तिको अतिकान्त करनेवाले सफेद वर्णके लम्बे-चौड़े तन्बुओंसे जो निवासस्थल बनाया गया था उसे देखकर हम लोगोंको ऐसा जान पड़ता था कि मानो आपके बिरहसे कातर राजपुर नगरकी लक्ष्मी ही हम लोगोंके साथ आ गई हो ॥३९॥

तदनन्तर अनेक आश्रयोंसे भरे हुए दण्डक वनको देखनेकी इच्छासे हम लोग इधर-उधर घूमने लगे। उधर हम लोगोंने कहीं तो हाथियोंके विदीर्ण गण्डस्थलसे पतित मुक्ताफलकोंके द्वारा सिकतिल एवं वनविहारसे थककर स्नान करनेवाली भीलनियोंके मुखकमलोंसे सुशोभित बहुत गहरा बड़ा तालाब देखा। कहीं वृक्षोंके नीचे शादूल सो रहे थे। उन्हीं वृक्षोंपर बन्दर बैठे हुए थे। बन्दर अपने हाथोंसे शाखाओंको कम्पित करते थे जिससे पत्तोंका समूह टूट-टूटकर उन शादूलों पर पड़ रहा था। इस क्रियासे शादूल कुपित होकर दौड़ते थे। उन्हें दौड़ता देख भील लोग वेगसे दौड़कर किन्हीं गगनचुम्बी ऊँचे वृक्षोंपर चढ़ रहे थे—यह देखा। कहीं वृक्षोंके नीचे सुखसे सोये अन्धकारके समूहके समान काले ऋक्षोंके भुण्ड देखे। कहीं सूर्यकी किरणोंसे संतप्त हस्तिनीको बालावके पास लाकर हाथी अपनी सूँड़से उखाड़ी हुई छोटे-छोटे मृणालोंका समूह उसके शरीरपर रख रहा था, कमलकी परागसे सुगन्धित शीतल जलके छींटोंसे उसके मुखपर सींच रहा था और अपनी सूँड़से पकड़कर ऊपर उठाये कमलिनीके विशाल पत्रको छत्ता बनाकर उसपर छाया करता था...यह देखा। तथा कहीं अनादरके साथ जणभरके लिए दोनों नेत्र खोलकर पुनः सोनेकी इच्छा करनेवाले सिंहोंका समूह आश्चर्यके साथ देखा। यह सब देखते हुए हम लोग तपस्वियोंसे भरे हुए किसी ऐसे स्थानपर पहुँचे जहाँ एक वृक्षके नीचे रहनेवाली पुण्यमूर्ति माताको देखा।

उस माताका दुर्बल शरीर मलिन बख्शोंसे वेष्टित था तथा ऐसा जान पड़ता था मानो अन्धकारसे घिरी हुई चन्द्रमाकी एक अत्यन्त कृश कला ही हो। उसका मुख मुरभाये कमलके समान था, वाणी शोकसे दीन थी, रवासँ चिन्ताके कारण दीर्घ थी और मस्तकपर रात-दिन जटा बँधी रहती थी ॥४०॥

माताने देखते ही पूछा कि आपलोग कहाँके रहनेवाले हैं ? इसके उत्तरमें मैंने कहना शुरू किया कि—

राजपुर नगरमें विद्वानोंके समूहका सेहरा एक जीवन्धर कुमार नामका महानुभाव सुशोभित था वही हम लोगोंका जीवनीषधि था ॥४१॥

मैं राजसेठकी सुभद्रा स्त्रीसे उत्पन्न हुआ पद्मास्य हूँ, यह सत्यन्धर महाराजके मन्त्रीसे सागरदत्तामें उत्पन्न हुआ श्रीदत्त है, यह अचलसे तिलोत्तमामें उत्पन्न हुआ बुद्धिषेण है, यह

विजयवत्ससे पृथिवीमतीमें उत्पन्न हुआ देवदत्त है और ये दोनों जीवन्धरके अनुज नन्दाद्वयके छोटे भाई नपुल तथा बिपुल हैं ।

इत्यादि क्रमसे सबके नाम हमने बतलाये । साथ ही हमने यह भी बतलाया कि हम सब उन्हीं जीवन्धरकी उत्पत्तिके दिन उन्हीं महात्माके साथ उत्पन्न हुए थे इसलिए वैश्यपति गन्धोक्तने उनके साथ ही हम लोगोंका अपने घरमें ही पालन-पोषण किया था ॥४२॥ तत्पश्चात् समस्त विद्याओंका अभ्यास करनेवाले जीवन्धरने पशुओंका समूह लौटानेके लिए धनुष हाथमें ले भीलोंका समूह जीता, फिर सभामें वीणा बजानेकी श्रेष्ठ विद्याके द्वारा गन्धर्वदत्ता नामकी विद्याधर-पुत्रीको प्राप्तकर अनुपम कीर्ति पाई ॥४३॥

तत्पश्चात् वसन्तोत्सवके दिनोंमें जब नगरवासी लोग वन-विहारसे लौट रहे थे तब काष्ठाङ्गारका पट्ट हाथी दुरन्तमदके कारण किसीकी पकड़में नहीं आ रहा था जोवन्धरने उस हाथीका मद भङ्गकर गुणमाला नामक कन्याकी रक्षा की और कुछ ही समय बाद उसके साथ विवाह कर लिया ।

दुष्टोंका अग्रणी काष्ठाङ्गार क्रोधवश उन जीवन्धरको मारनेके लिए--

हम यह आधी बात ही कह पाये थे कि वह उसी क्षण चीखकर कहने लगी—हाय ! हाय !! आप लोग दावानलसे जली हुई वनकी लतापर कुल्हाड़ी चला रहे हैं । इस प्रकार कहती हुई वह यज्ञसे ताडित सर्पिणीके समान मूर्च्छित हो जमीनपर गिर पड़ी । कुछ समय बाद जब वह सचेत हुई तब कहने लगी कि—

तैयार हुआ परन्तु वे अपने प्रभावसे सुरक्षित रहे ॥४४॥

इस तरह यद्यपि हमने उससे पूर्ण वृत्तान्त कहा था, तो भी उसका चित्त शोकके आवेग से आक्रान्त था । इसी दशामें उसने निम्नप्रकार विलाप करना शुरु किया—

हाय-हाय ! मैं मर चुकी, यह क्या अनहोनी बात सुन रही हूँ, हाय पुत्र ! तू कहाँ गया ? रे दुर्दैव ! तू मेरे पुत्रपर बड़ा दुष्ट निकला, हा नाथ ! तुम्हीं एक उत्कृष्ट पुण्य चरितके धारक रहे जिन्हें कि इस दुर्दशाका पता ही नहीं है और स्वर्गलोकके सुख भोगते हुए चिरकालसे आनन्द उठा रहे हैं ॥४५॥

हा पुत्र ! हा कुरुवंशके मित्र ! हा उत्तम लक्षणोंके धारक ! हा कमलसमान विशालनेत्र-वाले ! इतने समय तक तेरे मुखचन्द्रका दर्शन भी मुझ अभागिनके लिए दुर्लभ रहा । और जिसके जन्मके पीछे मैंने दावानलके समान पतिका इतना लम्बा वियोग सहा, अपने नगरको छोड़कर जङ्गलमें रहना स्वीकृत किया और अब तक जीवित रही उसीके विषयमें ऐसी कथा सुन रही हूँ तब अब मैं कैसे रह सकती हूँ ॥४६॥ कृतघ्नोंमें श्रेष्ठ एवं दुष्टोंमें शिरोमणि भूत जिस काष्ठाङ्गारने युद्धमें तुम्हारे पिता सत्यन्धरको मारा था उसीने यदि तुम्हें स्वर्ग भेजा है—मारा है तब तो बड़े खेदके साथ कहना पड़ता है कि यह काष्ठाङ्गार कुरुवंशरूपी लताके लिए कुल्हाड़े का काम कर रहा है ॥४७॥ पतिका वियोग हुआ, जङ्गलमें रहना पड़ा, राज्य नष्ट हो गया और आज पुत्रका भी शोक उठाना पड़ा है । वास्तवमें मेरी दुर्भाग्यरूपी अग्नि भयङ्कर अग्निको भी जला देगी ॥४८॥ हा पुत्र ! तेरे विषयमें जो स्वप्न देखा था वह निष्फल हो गया, तेरे शरीरमें जो लक्षण थे वे भी व्यर्थ सिद्ध हो गये, पवित्र शरीरको धारण करनेवाली उस देवीने जो वचन कहे थे वे भी सच नहीं निकले । हा पुत्र ! मैं पतिके मरनेका शोकसागर तेरे द्वारा तैरना चाहती थी सो नहीं तैर सकी, जब तेरी यह दशा हुई तो मुझे भी तू अपने ही लोकमें आई समझ ॥४९॥

इस तरह जिस प्रकार मेघमाला ब्रह्म और पानी दोनों ही बरसाती है उसी प्रकार विलापके बरहो शोककी परम्परा और आपका वृत्तान्त दोनों ही एक साथ प्रकट करने-वाली उस पुण्यरूपिणी माताको हम लोगोंने बहुत प्रकारसे समझाया । उसके मुखसे हमलोगोंने

जो आपकी उन्नति सुनी थी उसे आकाशसे होनेवाली रत्नवृष्टिके समान बहुत कुछ माना। तदनन्तर उसे बार-बार समझाकर और उससे पूछकर हमलोग आपके समीप आये हैं।

जिनका चित्त स्नेहसे भरा हुआ था ऐसे जीवन्धर स्वामी यह जानकर बहुत ही दुखी हुए कि हमारी माता जीवित रहनेपर भी मृतकके समान जीवन बिता रही है। उनका मातृप्रेम उमड़ पड़ा और वे उसे देखनेके लिए तत्काल ही शीघ्रता करने लगे ॥१०॥

तदनन्तर कुरुवंशके चन्द्र जीवन्धर स्वामी, उसी क्षण समस्त बन्धुओंसे और खासकर भार्या कनकमालासे पूछकर तथा उसे सन्तोष दिलाकर मित्रमण्डलीसे मण्डित हो दण्डक वनकी ओर चल पड़े। यद्यपि राजपुत्रोंने उनके साथ चलनेका कुतूहल प्रकट किया था परन्तु उन्होंने उन्हें क्रम-क्रमसे वापिस कर दिया था।

वहाँ जाकर जीवन्धर स्वामीने उस विजया देवीके दर्शन किये जिसका कि शरीर अत्यन्त दुर्बल था, निश्वासरूपी धूमके कारण जिसका मुख विवर्ण हो गया था, जिसका अन्तःकरण अनेक चिन्ताओंसे व्याप्त था, आँखोंमें आँसू भर रहे थे, ताम्बूल आदिके न मिलनेसे जिसकी दन्त-पंक्तिमें बहुत भारी मैल लग गया था और जिसके मस्तकपर जटारूपी लताएँ लिपट रही थीं ॥११॥ पुत्रको देखते ही उसके कठोर स्तनोंसे दूध भरने लगा और नेत्र आँसुओंसे भर गये। जिस प्रकार चिरकाल बाद दिखे हुए प्रद्युम्नको देखकर माता रुक्मिणीने अपने हृदयमें उसके प्रति शोक किया था उसी प्रकार विजया देवीने भी चिरकाल बाद जीवन्धरको देखकर उनके प्रति हृदयमें शोक किया था ॥१२॥ चरणकमलोंमें नग्रीभूत जीवन्धर कुमारको माताने अनेक आशीर्वाद देकर अपनी भुजाओंसे लपेट लिया। उस समय उसका समस्त शोक जाता रहा और शोकके स्थानपर आदेश की तरह हर्ष उत्पन्न हो गया ॥१३॥

उसी समय यत्तराज सुदर्शन भी उन दोनोंके समक्ष आ पहुँचा। उसने रत्नान, सुगन्धित विलेपन, फूलोंकी माला, मणिमय आभूषण और रेशमी वस्त्र आदिसे पूजा की, बहुत भारी स्नेहके साथ जीवन्धर आदि कुमारों तथा विजया देवीको विभिन्न प्रकारके मधुर वार्तालापोंसे आश्वासन दिया और यह सब कर चुकनेके बाद वह कान्तिसे जगमगाते हुए विमानके द्वारा अपने स्थानपर चला गया।

निर्दोष शीलसे पवित्र माता अगणनीय पुण्यको धारण करनेवाले श्रेष्ठ पुत्रसे बोली—क्या एक वर्षके बाद शत्रुके पतनके साथ तुम्हें अपने पिताका पद प्राप्त होगा? ॥१४॥ माताकी यह वाणी सुनकर जिन्हें बहुत भारी कुतूहल उत्पन्न हुआ था ऐसे जीवन्धर स्वामी उसका अभिप्राय जानकर इस प्रकार उत्तर देने लगे ॥१५॥ हे माता! मेरे बाणरूपी दावानल उन सेनारूपी वनोंको भस्मकर देते हैं जिनमें कि गजराजरूपी पर्वतोंसे भरनेवाली मदजलकी सघन धारा ही भरना है, जो चलते हुए खड्ग—तलवाररूपी खड्ग—गंडा हाथियोंसे सहित हैं, जो शब्द करते हुए रथाङ्ग—पहियारूपी चक्रवाक पक्षियोंसे युक्त हैं और शर—बाणरूपी वृणसे सहित हैं ॥१६॥ मेरे हाथके द्वारा भुकाये हुए धनुषसे निकले बाणरूपी सपौका समूह शत्रु राजाओंकी स्त्रियोंकी मन्द-हास्यरूपी सुगन्धित दूधकी धाराको पीकर उनके हृदयके बीचमें बहुत भारी शोकरूपी हलाहल विष उत्पन्न करते हैं ॥१७॥ अथवा जिसमें धूलरूपी अन्धकार फैल रहा है और जो शत्रुरूपी कमलोंको कुड्मलित करनेमें प्रवीण हैं ऐसी युद्धरूपी अर्धरात्रिके होनेपर मेरी तलवार शत्रु-लक्ष्मीको लानेके लिए श्रेष्ठ दूतीका काम करती है ॥१८॥ अनेक गुणोंकी खानभूत मैं युद्धके आँगनमें जब अपने धनुषको शब्दायमान करता हूँ तब बलाधिपति भाग जाता है, धरापति तिरस्कृत हो जाता है, गुजरातका राजा जर्जर हो जाता है, विद्याधर भयभीत हो जाता है, और कोङ्कण देशका स्वामी घायल हो जाता है ॥१९॥

पुत्रके इन वचनोंसे माताने समझा कि मानो राज्य हमारे हाथ ही में आ गया है। जीवन्धर स्वामीने माताकी रक्षाके लिए कुछ परिजन और कुछ योग्य सामग्रीका समूह उसके पास रख छोड़ा। साथ ही उसे आश्वासन दिया कि तुम कुछ समय तक शोक छोड़कर यहींपर रहो। कुछ ही दिनोंमें मैं तुम्हें बुलानेके लिए नन्दाक्षको भेजूँगा। इस तरह माताको आश्वासन देकर तथा पूछकर जीवन्धर स्वामी मित्रोंके साथ चल दिये और कुछ समय बाद राजपुरके उपवनमें जा पहुँचे।

वहाँ मित्रोंको ठहराकर धीर वीर जीवन्धर स्वामी वैश्यका वेष रख राजपुरी नगरीमें प्रविष्ट हुए और वहाँकी गलियोंमें घूमते हुए नये-नये रत्नोंकी राशिसे सुशोभित एक बड़े बाजारमें जा पहुँचे ॥६०॥

वहाँ मकानके अँगनमें सखियोंके साथ गेंद खेलनेवाली किसी स्त्रीकी गेंद अनायास ही जमीनपर आ पड़ी थी उसे देखकर आश्चर्यचकित जीवन्धर स्वामीने ज्योंही ऊपरकी ओर मुखकर देखा तो उन्हें मकानके अग्रभागसे भाँकती हुई एक स्त्री दिखी।

नई जवानीसे जिसकी कान्ति खिल रही थी तथा पुन्नाग पुष्पके गुच्छकके समान जिसके स्तन थे ऐसी उस कोमलाङ्गी सुगनयनीको देखकर जीवन्धर स्वामी मोहित हो गये ॥६१॥

इस तरह उसके सौन्दर्यकी तरङ्गमें जिनका मन निमग्न हो रहा था ऐसे जीवन्धर स्वामी उस गेंदको देखकर कहने लगे कि—

हे कन्तुक ! जब उस चकोरलोचनाके भालपर नील केशोंका समूह, गण्डस्थलपर चोटी और दोनों स्तनोंके अग्रभागपर हार क्रीड़ा करता है तब तुम चञ्चल मणियोंसे निर्मित चमकीले कङ्कणोंके शब्दसे सुशोभित एवं अपने स्पर्शसे अरुण कान्ति—लालकान्तिको पुष्ट करनेवाले कोमल हस्तकमलमें क्रीड़ा करते हो ॥६२॥ यतश्च आप निरन्तर बाण बरसानेवाले कामदेवके नामको धारण करने वाले हैं—अर्थात् जिस प्रकार कामदेवका कन्तुक नाम है उसी प्रकार आपका भी कन्तुक नाम है इसलिए मानो इस विन्मोक्षीने तुम्हें ताड़ित किया है ॥६३॥ जिसके मुखकमलपर स्वेद जलके छींटे रूप कौरक उत्पन्न हो रहे हैं, जिसकी नाकसे सुगन्धित साँसें निकल रही हैं, जिसके नथनेका मोती चञ्चल हो रहा है, जिसके कुच ऊपरकी ओर उठ रहे हैं और जिसका मुख घुँघराले बालोंसे घिर रहा है ऐसी रमणीने यतश्च तुम्हें अपने हाथसे सरस आघात किया है इसलिए तुम धन्य हो—कृतकृत्य हो ॥६४॥ अपरिमित गुणोंके धारक जीवन्धर स्वामी हर्ष पूर्वक ऐसा कहते हुए उस स्त्रीके मकानके आगे जो चबूतरा था उसे सुशोभित करने लगे—उसपर बैठ गये ॥६५॥

उसी समय, जिसके नेत्र आनन्दके पूरसे विस्तृत हो रहे थे, मुख प्रसन्न था, और वचन कुशल-प्रश्नसे व्याप्त थे ऐसा एक वैश्यपति सामने आकर क्रमसे अपना प्रस्ताव रखने लगा।

हे श्रीमन् ! मेरा सागरदत्त नाम है, मेरा ही यह घर है, मेरी पत्नीका नाम कमला है बिमला नामकी मेरी एक पुत्री है जो इस समय जवान हो रही है। 'जिसके आनेपर पूर्वसंचित मणियोंका समूह बिक जायगा वही इसका पति होगा' ऐसा जन्मके समय ज्योतिषी लोगोंने कहा था ॥६६॥

यहाँ आपके प्रवेश करते ही जो पहले कभी नहीं बिका ऐसा बहुत भारी रत्नोंका समूह बिक गया है। इसलिए बहुत अधिक गुणोंसे गुम्फित, कामदेवको ठगनेवाले रूपसे युक्त, सुवर्णके समान कोमल कान्तिसे सहित, मेरी पुत्रीके भाग्यसे आगत आपको ही उसके विवाहके योग्य होना चाहिए। अर्थात् आप ही उसके होनहार पति मालूम होते हैं। इस तरह उस वैश्यपतिने जब बहुत आग्रह किया तब जिस किसी तरह इन्होंने विवाहकी स्वीकृति दे दी।

तदनन्तर जीवन्धर स्वामीने शुभ मुहूर्तमें अग्निके प्रज्वलित रहते हुए सागरदत्तके द्वारा वी हुई, बिजलीके समान सुन्दर शरीरवाली कुमारी विमलाका पाणिग्रहण किया ॥६७॥

तत्पश्चात् जिसका खिला हुआ सुन्दर रूप था, चकोरके समान नेत्र थे, और उठते हुए उज्ज्वल कठोर स्तनोंसे जिसका शरीर सुशोभित था, जो ऐसी जान पड़ती थी मानो मूर्तिधारिणी चमत्कृति ही हो अथवा दिव्य रूपको धारण करनेवाली कामदेवकी पत्नी रति ही हो ऐसी उस विमलाका जीवन्धर स्वामीने रागभावसे उपभोग किया ॥६८॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें विमला प्राप्तिका वर्णन करनेवाला आठवाँ लम्ब समाप्त हुआ ।

नवम लम्ब

तदनन्तर जिस प्रकार चन्द्रमा पूर्व दिशाको छोड़कर नक्षत्रसमूहके साथ जा मिलता है उसी प्रकार सुन्दररूपके धारक जीवन्धर स्वामी कृशाङ्गी विमलाको समझा-बुझा तथा छोड़कर मित्रोंके साथ जा मिले ॥१॥ जिस प्रकार अकुर-अकुरसे प्रकट होनेवाले आमके नये पल्लवोंसे सुशोभित वसन्तको कोयलें अच्छा मानती हैं उसीप्रकार वरके चिह्नोंसे युक्त तथा मणिमय आभूषणोंसे सुशोभित शरीरवाले जीवन्धर स्वामीको भाई-बन्धु अच्छा मान रहे थे ॥२॥ उन्हींमें एक बुद्धिप्रेम नामका विदूषक था । उसने शीघ्र ही व्यङ्ग्यके साथ आँखें बड़ीकर तथा गाल फुलाकर जीवन्धर स्वामीसे कहा ॥३॥ कि हे मित्र ! जिस कन्याकी दूसरे लोग उपेक्षा करते रहे उसे विवाहकर आप अपने-आपको बड़े हर्षसे कृतकृत्य-जैसा मान रहे हैं जबकि अपने आपको निर्लज्ज मानना चाहिए ॥४॥ हाँ, आप प्रशंसनीय तब हो सकते हैं जब मनुष्योंके साथ द्वेष करनेवाली एक नवीन तारुण्यरूपी मञ्जरीसे सुशोभित सुरमञ्जरीकी विवाह लावें ॥५॥

इस प्रकार बुद्धिप्रेमकी बात सुनकर जीवन्धर स्वामी मुसकाने लगे और 'कल ही उसे यहाँ कामके कोटमें ले आऊँगा' ऐसी प्रतिज्ञाकर उसके विवाहके योग्य उपायका मन ही मन चिन्तन करते हुए वहाँसे चल पड़े । बुद्धिमानोंमें श्रेष्ठ जीवन्धर स्वामीने क्रम-क्रमसे अनेक उपायोंका विचार किया पर अन्तमें यत्नराजके मन्त्रकी ही उन्होंने सुरमञ्जरीकी प्राप्ति करानेवाले साधनको निश्चित किया ।

असीम कौशलके धारक जीवन्धर स्वामी उस बगीचेसे निकलकर तथा वृद्धका रूप रखकर नगरमें प्रविष्ट हुए ॥६॥ जिसकी दाँतांकी पंक्ति विरल है, शरीरयष्टि काँप रही है, प्रत्येक कला और प्रत्येक निमेषसे जिसकी दृष्टि अस्पष्ट होती जा रही है, जिसके गलेसे खाँसी आ रही है, जो बार बार कफके टुकड़े उगलता है, जिसके बाल सफेद एवं बिरेले हैं ऐसा वह वृद्ध दण्ड लेकर इधर-उधर चल रहा था ॥७॥

वहाँ गलियोंमें प्रवेश करते हुए एवं सर्पके द्वारा छोड़ी केंचुलीके समान त्वचासे विचित्रता लिये हुए उस वृद्धको देखकर नगरवासी लोगोंमें कितने ही तो वैराग्यमें तत्पर हो गये और कितनों ही के हृदय दयासे भीग गये । वह वृद्ध आगेकी ओर हाथमें डंडा लिये था और पीछेसे उसका शरीर अत्यन्त झुक रहा था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो प्रत्यक्षा सहित धनुषकी ही उपमा धारण कर रहा था । उसका मस्तक शुक्तिकाकी भस्मके समान सफेद केशपाशसे सहित था तथा कुछ कुछ तिरछा काँप रहा था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो पहलेके रूप

का स्मरण और वर्तमान रूपके देखनेसे उत्पन्न हुए आश्चर्यके बशीभूत शिरके द्वारा मन्त्रके माहात्म्य की प्रशंसा ही कर रहा था। वह गलेके छिद्रमें रुके हुए कफके टुकड़ोंको बहुत प्रयत्नसे कुह-कुह शब्दके साथ निरन्तर उगल रहा था। स्थाविर—स्थितिशील—अजंगम (पक्ष में वृद्ध सम्बन्धी) रूपको धारण करता हुआ भी धीरे-धीरे चल रहा था। और सुरमञ्जरीकी प्राप्तिमें दूतीका काम देने वाली वृद्धावस्थाका प्रेमी होकर भी वृद्धावस्थासे डरता था—यौवनशाली था।

मायामय वृद्ध ब्राह्मणका रूप धारण करनेवाले जीवनधर स्वामी क्रम-क्रमसे उस घरकी द्वारभूमिमें पहुँचे जिसके भीतर सुरमञ्जरी देदीप्यमान मणिमय दीपिकाके समान सुशोभित हो रही थी ॥८॥

वहाँ द्वारपालिनियोंने उस वृद्धसे पूछा कि आपके यहाँ आने का फल क्या है ? तब उसने उत्तर दिया कि कुमारी रूपी तीर्थकी प्राप्ति होना ही मेरे आनेका फल है। अपने इस प्रत्युत्तरसे उसने समस्त द्वारपालिनियोंके मुख अट्टहाससे विकसित कर दिये। उन द्वारपालिनियोंने दयावश उसे रोका नहीं जिससे वह उस महलके भीतर जा घुसा।

यद्यपि महलके भीतर कितनी ही स्त्रियोंने 'मा-मा—यहाँ मत आइये' ऐसा कहकर उसे मना किया था तो भी वह मानो वधिरताके कारण ही उस मनाईको अनसुनी करता हुआ धीरे-धीरे प्रवेश करता जाता था ॥९॥

तदनन्तर कुछ कमलनेत्री स्त्रियाँ भयसे व्याकुल हो सुरमञ्जरीके पास जाकर गद्गद वाणीसे इस प्रकार निवेदन करने लगीं। वे स्त्रियाँ झनझन शब्द करनेवाले नूपुरोंके शब्दसे दिशाओंके अन्तरालको शब्दायमान कर रही थीं। जल्दी-जल्दी चलनेके कारण हिलते हुए स्तन-कलशोंसे ताडित चञ्चल मुक्ताहारकी कान्तिसे राजमहलके प्रदेशोंको प्रकाशित कर रही थी। हिलनेवाले केशसमूहकी सुन्दर पुष्पमालाओंपर बैठकर उड़नेवाले भ्रमरोंकी मनोहर मंकारसे वाचालित थी और खनकती हुई मेखलासे युक्त थीं।

उन स्त्रियोंने कहा कि जो पहले कभी देखनेमें नहीं आया ऐसा एक वृद्ध ब्राह्मण मना करनेपर भी घरके भीतर घुस आया है। सखियोंके यह वचन सुन कौतुकसे प्रेरित हुई सुरमञ्जरी भी उसे देखनेके लिए आ गई ॥१०॥ कमललोचना सुरमञ्जरीने सामने बैठे हुए उस अत्यन्त वृद्ध ब्राह्मणको भूखा देख सखियोंको आदेश दिया कि इसे बहुत आदरके साथ भोजन करा दो ॥११॥

तदनन्तर जब सखियाँ विधिपूर्वक भोजन कराकर उसे पासमें ले आई तब अपने मनोहर वचनोंकी चतुराईसे कोयलके स्वरकी मधुरताको जीतनेवाली सुरमञ्जरी उसे अपने आगे आसन पर बैठाकर कौतूहलके साथ पूछने लगी कि आप कहाँसे आये हैं और फिर कहाँ जावेंगे ?

सुरमञ्जरीके वचन सुनकर उस वृद्धने धीरे-धीरे जिस किसी तरह इस प्रकार उत्तर दिया कि हे मनोहर ओठोंवाली मानिनि ! मैं इधर पीछेसे आया हूँ और आगे जाऊँगा ॥१२॥

यह उत्तर सुनकर समीपवर्ती लोगोंके मुख बहुत भारी हास्यसे सजे हो गये। उन्हें हँसता हुआ देख वृद्ध ब्राह्मणने कहा कि आप लोग मेरी वृद्धावस्थाजनित विपरीतताकी हँसी उड़ा रही हैं। क्रम-क्रमसे आपकी भी तो यही दशा होगी।

सुरमञ्जरीने बड़े हर्षसे फिर पूछा कि आप कहाँ जाइयेगा ? वृद्ध ब्राह्मणने कहा कि जहाँ कन्याकी प्राप्ति होगी वहाँ जाऊँगा ॥१३॥ 'यह अवस्था और शरीरसे बूढ़ा है मनसे नहीं' इस प्रकार शब्द कहती हुई सुरमञ्जरी स्वयं भोजन करनेके लिए चली गई और वहाँसे लौटकर आकर पूर्वक कहने लगी कि ॥१४॥ हे भद्र ! हे महाबुद्धिमन् ब्राह्मणोत्तम ! अब जहाँ आपकी इच्छारूपी लता अधिकृद् हो रही हो वहाँ शीघ्र चले जाइये ॥१५॥

इस प्रकार मन्द हास्यरूपी चाँदनीसे सुन्दर उसके मुखरूपी चन्द्रमाकी अमृततुल्य वचन-धाराको सुनकर वह ब्राह्मण 'ठीक-ठीक, अच्छा कहा' इस तरह प्रशंसा करने लगा। हाथसे लाठी पकड़ बड़ी कठिनाईसे उठा और गिरता-पड़ता उसकी विकसित विचकिलके फूलोंसे सुगन्धित हंस-तूलकी शय्यापर चढ़नेका प्रयत्न करने लगा। दासियोंने उसका हाथ पकड़कर उसे इस धृष्टतासे रोका तो सुरमञ्जरीने दासियोंको मनाकर उसे शय्यापर चढ़नेकी सहर्ष अनुमति दे दी। फल-स्वरूप वह वृद्ध ब्राह्मण शय्यापर चढ़कर क्रमसे सो गया।

उस वृद्धको तरुण स्त्रीके साथ विलास करनेमें रसिक देखकर ही मानो वृद्ध सूर्य, पश्चिम दिशारूपी स्त्रीके साथ समागम करनेके लिए रसिक एवं बहुत भारी अङ्गरागसे सुशोभित हो अस्ताचलको गुफारूपी क्रीड़ागृहमें घुस गया और कामदेवने भी अपने हाथमें बाणोंके साथ धनुष सँभाल लिया ॥१६॥

तदनन्तर जब सब मनुष्योंकी दृष्टिको रोकनेवाला अन्धकारका समूह फैल गया तब समस्त वृक्ष, तमाल वृक्षके समान जान पड़ते हैं, समस्त पक्षी कोयलके समान प्रतीत होते हैं, सत्र पर्वत नीलगिरिके समान आचरण करते हैं, समस्त जङ्गली जानवर रीछके समान प्रतिभासित होते हैं और समस्त नदियाँ यमुना नदीका अनुकरण करती हैं ऐसा लोगोंको सन्देह होने लगा।

तदनन्तर अन्धकाररूपी हाथीको लुभित करनेके लिए सिंहके समान एवं कुन्दके फूलके समान निर्मल चन्द्रमा उदयाचलके समीपमें सुशोभित होने लगा ॥१७॥ तत्पश्चात् उस वृद्धने आनन्दमें निमग्न हो मधुर रसके निष्यन्दसे भरा हुआ लोकप्रशस्त गाना गाया। वह गाना विद्याधरराजकी पुत्री गन्धर्वदत्ताके विवाहके समय जीवन्धरने गाया था अतः उसे सुनकर सुर-मञ्जरीको संशय हुआ कि क्या यह जीवन्धर है ॥१८॥

तदनन्तर सुरमञ्जरी सहर्ष उठकर जिस तरह मेखला खनक न सके, नूपुर शब्द न कर सकें और हाथकी चूड़ियाँ हिलडुल न सकें इस तरह सखियोंको आगेकर धीरे-धीरे उसकी शय्या के पास जाकर बैठ गई। उस समय वह सखियोंको आगेकर स्वयं उनके पीछे बैठी थी और ऐसी जान पड़ती थी मानो मालतीलताओंके पीछे रत्न लता ही सुशोभित हो रही हो। इस प्रकार उस चंकोरलोचनाने संसारको मोहित करनेवाला गाना सुना।

कुछ समय बाद चतुर जीवन्धर ललित गानकी लीलाको समाप्तकर शीघ्र ही सुन्दरताके साथ शान्तिपूर्ण गीत गानेके लिए उद्यत हुए। उसे सुनकर समस्त स्त्रियाँने चारों ओरसे कौतूहलवश उन्हें यह कहते हुए घेर लिया कि आपने जो गाना पहले गाया था उसे फिरसे गाइये ॥१९॥ जीवन्धरने उत्तर दिया कि यदि आपलोग मेरे संतोषके लिए कुमारोको देना मिश्रित करें तो मधुर गाना गाया जावे ॥२०॥

तदनन्तर उसके वचन सुनकर समस्त स्त्रियाँ हँसने लगीं और जिस तरह गई थीं उसी तरह लौटकर जब सोने लगीं तब जीवन्धर स्वामीके स्मरणसे उत्पन्न हुए सन्तापसे जिसका समस्त शरीर व्याप्त था ऐसी सुरमञ्जरी भी क्रमसे नई कोंपलोंकी शय्यापर सो गई।

तदनन्तर जब अत्यन्त रक्तमण्डलको धारण करनेवाला सूर्य पूर्वाचलपर सुशोभित होने लगा तब मधुर वचन बोलनेवाली सुरमञ्जरी ब्राह्मण-वेषधारी जीवन्धरके पास जाकर कहने लगी ॥२१॥ हे आर्य ! हे अपरिमित गुणोंके सागर ! संगीत-शास्त्रके समान और किन-किन शास्त्रोंमें आपकी कुशलता प्राप्त है ? मनाहर और मधुर गानेमें तो जीवन्धरको छोड़कर कोई दूसरा तीन लोकमें भी आपके समान नहीं है ॥२२॥

इस प्रकार सुरमञ्जरीका प्रश्न सुन वृद्ध ब्राह्मणने इस तरह उत्तर दिया।

समस्त शास्त्ररूपी कसौटीपर घिसनेके कारण तीक्ष्ण धाराको धारण करनेवाली एवं निर्मलताका क्रीड़ा-भवन स्वरूप मेरी बुद्धिरूपी तलवार अहङ्कारी वादियोंके मदरूपी अङ्कुरको सहन

नहीं करती है। इसके सिवाय दूसरी बात यह है कि इस संसारमें जो भी शास्त्र मेरे द्वारा अदृष्टपूर्व है हे कमलमुखि ! हे बिम्बतुल्य अधरको धारण करनेवाली ! वह आकाशके कमलके समान है ॥२३॥

इस प्रकार उसके वचन सुनकर जिसका हृदय कीतुकसे व्याप्त हो रहा था ऐसी सुरमञ्जरी ने पूछा कि जिनका मुखरूपी चन्द्रमा समस्त मनुष्योंके नेत्ररूपी नीलकमलोंके लिए आनन्ददायक है ऐसे जीवन्धर कुमार कुछ समय पहले धैर्यके साथ-साथ मेरे मनका भी अपहरणकर न जाने कहाँ चले गये हैं ? मुझे उनकी प्राप्ति किस तरह होगी ?

इस तरह उसके वचन सुनकर वृद्ध ब्राह्मणका वेष धारण करनेवाले श्रेष्ठ वक्ता जीवन्धर स्वामी पहले तो क्षण भर चुप बैठे रहे। तदनन्तर नीचे लिखे मधुर वचन कहने लगे ॥२४॥

हे कमलनयने ! बाह्य बाटिकामें जो कामदेवकी मूर्ति विराजमान है उसे तू पूजाके द्वारा प्रसन्न कर। उसके कृपा-कटाक्षसे जीवन्धर स्वामी दर्शन देकर तेरे मनोरथरूपी लताको अङ्कुरित करेंगे।

हे विशाललोचने ! तुझे इस विषयमें कुछ भी संशय नहीं करना चाहिए। बल्कि हे पतली कमरवाली ! तुझे कामदेवके मन्दिरमें जानेकी शीघ्रता ही करनी चाहिए ॥२५॥

तदनन्तर कमलके समान नेत्रोंको धारण करनेवाली सुरमञ्जरीने मनमें समझा कि अब तो हमारा इष्ट पदार्थ हमारे हाथमें ही आ गया है, ऐसा समझ सखियोंको साथ ले मधुर झङ्कार करनेवाले मनोहर नूपुरोंसे युक्त चरणोंको धारण करनेवाली वह सुरमञ्जरी शीघ्र ही मणिमयी पालकीपर सवार हो चल पड़ी ॥२६॥

तदुपरान्त भयभीत हिरणके समान चञ्चल नेत्रोंको धारण करनेवाली सुरमञ्जरी उस वृद्ध ब्राह्मणको आगेकर कामदेवके मन्दिरमें पहुँची। वहाँ उसने सुन्दर केशोंवाली सखियोंके द्वारा लाये हुए सुगन्धित पुष्प आदिके द्वारा कामदेवकी पूजा की।

तदनन्तर उस कुशाङ्गीने हस्तकमल जोड़कर एकान्तमें कामदेवसे प्रार्थना की कि हे नाथ, आप ऐसा कीजिये कि जिससे चन्दन रससे लिप्त तथा मोतियोंके विशाल हारसे युक्त मेरे वक्षःस्थल एवं स्तनोंपर जीवन्धर स्वामी आरूढ़ हो सकें ॥२७॥

इसके पूर्व ही बुद्धिषेण कहीं छिपा बैठा था। उसने सुरमञ्जरीकी उक्त प्रार्थना सुनकर उत्तर दिया कि तुझे वर प्राप्त हो गया। बुद्धिषेणकी इस गुप्त वाणीको सुनकर सुरमञ्जरीने समझा कि यह कामदेवकी ही वचनरूपी धारा दयाके द्वारा प्रकट हुई है। उसका मन प्रसन्नतासे भर गया और ज्योंही उसने गर्दन घुमाकर देखा तो सामने जीवन्धर स्वामी विराजमान थे। उस समय वे ऐसे जान पड़ते थे मानो बाहर आये हुए साक्षात् कामदेव ही हों, अथवा चलते-फिरते सुमेरु पर्वतके शिखर ही हों, अथवा सञ्चार करता हुआ नेत्रोंका आनन्द ही हो, अथवा शरीरधारी शृङ्गार रस ही हों, अथवा आकारसहित अद्भुत रसका प्रकार ही हों, अथवा रूपधारी अपना भाग्य ही हों। उनका ललाट तट ऐसा जान पड़ता था मानो लक्ष्मीकी विश्रान्तिके लिए लाकर रखा हुआ सुवर्णमय शिलातल ही हो। उनकी लम्बी नाक ऐसी जान पड़ती थी मानो नेत्रोंकी विशाल वृद्धिको रोकनेके लिए बाँधा हुआ पुल ही हो। उनके दोनों कान सरस्वतीके हिंडोलेके समान आचरण करनेवाले मणिमय कुण्डलोंसे सुशोभित थे। उनका वक्षःस्थल लक्ष्मीके क्रीड़ा करनेके धारागृह (फौवारे) की शङ्का करनेवाले मुक्ताहारकी कान्तिरूपी स्वच्छ जलसे शोभित था। उनकी दोनों गोल जाँघें कदली वृक्षकी संभावना प्रकट कर रही थीं और उनके चरणरूपी पल्लव लाल कमलका मद् हरनेमें निपुण थे।

उस मृगनेत्रीने जीवन्धर स्वामीको देखकर शीघ्र ही अपने शरीरमें रोमाञ्च तथा कम्पनको, नेत्रकमलोंमें हर्षाश्रुओंके प्रवाहको, मुखचन्द्रमें मन्द हास्यको, स्थूल नितम्बतटपर

स्वेद जलके संचारको, चित्तमें लज्जा-भय-हर्ष और आश्चर्य रसकी तन्मयताको तथा शरीरमें कामजन्य संतापको धारण किया था ॥२८॥

तदुपरान्त जब उसने अपने पास वृद्ध ब्राह्मणको नहीं देखा तब उसके नेत्र प्रतिबन्धहीन लज्जासे चञ्चल हो उठे और मुख नीचेकी ओर मुक गया। जीवन्धर स्वामीने उसी समय उसका आलिङ्गनकर कपोल चूमा और अपनी गोदमें बैठाकर भीठे-भीठे वचनोंकी परम्परा तथा सुगन्धित घूर्ण आदिकी चर्चाओंसे उसे बहुत ही आनन्द प्राप्त कराया।

वृद्धका रूप धारण करनेवाले जीवन्धर स्वामी खिले हुए फूलोंकी शय्यापर सो रहे थे और हृदयमें रागधारण करनेवाली सुरमञ्जरीसे कह रहे थे कि तू पैर दाब। सुरमञ्जरी भी उनके कहे अनुसार पैर दाब रही थी। यह देख उनके मित्र हर्षित और संतुष्ट हो रहे थे ॥२९॥

तदनन्तर पालकीपर सवार हो सुरमञ्जरी सखियोंके साथ अपने महलके भीतर चली गई। सुरमञ्जरीके माता-पिता सुमति और कुबेरदत्तको जब उसकी सखियोंके मुखसे यह सब हाल मालूम हुआ तो वे तत्काल ही आनन्दसे मन्थर हो विवाह मङ्गलका विस्तार करने लगे।

तत्पश्चात् शुभ मुहूर्तमें कुबेरदत्तके द्वारा दी हुई उत्तम नितम्बवाली सुरमञ्जरीका जीवन्धर स्वामीने पाणिग्रहण किया ॥३०॥ सुरमञ्जरी क्या थी मानो कामशास्त्रीकी शाला ही थी, अथवा रसरूपी सागरकी तरङ्ग ही थी। उसके श्रेष्ठतम गुण तथा स्वभाव अत्यन्त प्रशंसनीय था, हंसीके समान उसकी चाल थी, नीलकमलके समान उसके नेत्र थे, चन्द्रमाके समान सुन्दर उसका ललाट था और अत्यन्त सुन्दर थी उसकी मोतियोंकी माला। ऐसी सुरमञ्जरीके साथ रमण करते हुए जीवन्धर स्वामी मन्द हास्य रूपी अमृतके स्थान हो रहे थे ॥३१॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें सुरमञ्जरीकी प्रासिका वर्णन करनेवाला नीचाँ लम्ब समाप्त हुआ।

दशम लम्ब

तदनन्तर जीवन्धर कुमार सुरमञ्जरीके मुखसे किसी तरह अनुमति प्राप्तकर उसके महलसे बाहर निकले और अपने समस्त मित्रोंके साथ जा मिले। तत्पश्चात् मित्रोंके ही साथ अपने घर जाकर उन्होंने अपने माता-पिताके नेत्रोंको ऐसा आनन्दित किया मानो अमृतका अब्जन ही लगा दिया हो।

चरणकमलोंमें झुके हुए नयनाभिराम पुत्रको देखकर माता-पिताने बड़े प्रेमसे उसका आलिङ्गन किया। बार बार मस्तक सूंघा, नेत्रोंसे उसके मुखकमलकी सुधाका पान किया और कानोंसे उसके वचनरूपी मधुका आस्वादन किया। इस तरह उन दोनोंने अपरिमित आनन्दका विस्तार किया ॥३१॥ उन्हें आया देख गन्धर्वदत्ताने वचनागोचर आनन्द प्राप्त किया और उदार पराक्रमके धारी जब वे उसके घर पहुँचे तब कमलोंके समान लम्बे नेत्रोंवाली गन्धर्वदत्ताने उनसे कहा कि ॥३२॥

हे आर्यपुत्र ! आपकी विरहाग्निसे जिसकी शरीररूपी लता अत्यन्त कुरा हो गई है ऐसी वह गुणमाला क्षण क्षणमें बेचैन हो उठती है, बेखबर होती है और मूर्च्छित हो जाती है इसलिए सर्वप्रथम आप उससे मिलकर तदनन्तर यहाँ पधारिये।

इसके बाद जीवन्धर कुमारने गुणमालाके घरमें प्रवेश किया और एकान्तमें उसे देख उसका आलिङ्गन किया ॥३॥

गुणमालाने बड़े खेदके साथ कहा कि हे आर्यपुत्र ! मेरे निमित्तसे ही आपको इतना दुःख भोगना पड़ा है अतः आप मुझ अभागिनीका स्पर्श न करें। इसके उत्तरमें जीवन्धर स्वामीने कहा कि हे तरुणि ! तेरा मुख तरुण सूर्यकी किरणोंसे विकसित कमलके समान है। तूने पूर्व भवमें जो पुण्य किया था उसीके प्रभावसे मैं ऐसा हुआ हूँ अन्यथा मुझे बहुत दुःख भोगना पड़ता। इस तरह गुणमालाकी समझाकर वे गन्धर्वदत्ताके घर गये और वहाँसे वापिस अपने घर आये। वहाँ मन्त्रज्ञ मनुष्योंमें अष्ट जीवन्धर स्वामीने गन्धोत्कटके साथ सलाह की और मित्र-मण्डलकी साथ ले जिसमें मनके समान वेगशाली घोड़े जुत रहे थे ऐसे रथके द्वारा सुन्दरताकी सीमाके भाण्डार स्वरूप विदेह देशमें प्रवेश किया।

विदेह देशमें धरणीतिलक नामसे प्रसिद्ध एक नगरी थी जिसमें जीवन्धर स्वामीके मामा गोविन्द राजा रहते थे, उसीमें उन्होंने प्रवेश किया ॥४॥

जब गोविन्द महाराजको जीवन्धर स्वामीके आनेका समाचार मालूम हुआ तो उन्होंने आज्ञा देकर पुरुषोंसे नगरकी गलियाँ सजवाईं। उन गलियोंमें जो खिले हुए निर्मल फूल बिखरे गये थे उनकी सुगन्धिसे भ्रमर इकट्ठे हुए थे और उनकी मद्धारसे वहाँ बजनेवाले विविध बाजोंके शब्द मिश्रित हो रहे थे। जीवन्धर स्वामीके दर्शनकी इच्छासे परवश नागरिक लोगोंकी जो बहुत बड़ी भीड़ इकट्ठी हो गई थी उसे हटानेमें तत्पर राजकर्मचारियोंके हाथमें जो सुवर्णकी वेत्रलता चञ्चल हो रही थी उसकी कान्तिसे उन गलियोंमें ऐसा जान पड़ता था मानो प्रातः कालका लाल-लाल आतप ही फैल रहा हो। इसके सिवाय मकानोंके अग्रभागपर जो पताकाएँ, चंदोवा, झत्र तथा चमर आदि बाँधे गये थे उनसे उन गलियोंमें सूर्यकी किरणोंका प्रवेश रुक गया था। इन गलियोंमें मन्थर गतिसे चलनेवाले रथोंके द्वारा जीवन्धर स्वामी प्रवेश कर रहे थे। देखनेके भारी कौतूहलसे मकानोंके अग्रभागपर जो स्त्रियाँ इकट्ठी हुई थीं उनके चञ्चल कटाक्षोंसे निर्मित नालकमलकी मालाको वे धारण कर रहे थे। इस तरह चलकर जीवन्धर आदि कुमारोंने क्रमसे राजमहलमें प्रवेश किया।

वहाँ जिनका रोम-रोम खिल रहा था ऐसे आनन्दके बशीभूत राजा गोविन्दने जीवन्धर कुमारका आलिङ्गन किया, सुख-समाचार पूछा। सबका यथायोग्य सम्मानकर अच्छी तरह अनेक उपचार किये ॥५॥

तदनन्तर गोविन्द महाराज जीवन्धर स्वामीको सिंहासनपर और काष्ठाङ्गारको यमराजके मुखमें अधिष्ठित करना चाहते थे इसलिए उन्होंने सलाहके लिए अपने मन्त्रिमण्डल तथा जीवन्धर कुमारके साथ मन्त्रशालामें प्रवेश किया। वहाँ यद्यपि वे परिमित जनोंसे ही परिश्रुत थे—घिरे थे तथापि रत्नमयी दीवालोंमें प्रतिफलित प्रतिबिम्बोंके कारण ऐसे जान पड़ते थे मानो अनेक पुरुषोंसे परिश्रुत हों। इस तरह अत्यन्त सुशोभित होनेवाले गोविन्द महाराजने सलाह करना शुरू किया।

तदनन्तर राजाके अभिप्रायको समझनेवाले और नीतिरूपी शास्त्रके पारगामी मन्त्री निम्न प्रकार वास्तविक निवेदन करने लगे। उन्होंने कहा कि हे राजन् ! शत्रु काष्ठाङ्गारकी मनोवृत्ति मायासे भरी हुई है इसीलिए उसने इस समय हम सबको ठगनेके लिए एक विनयपूर्ण पत्रिका भेजी है ॥६॥

उसमें लिखा है कि किसी एक दिन एक मदोन्मत्त हाथी खूँटा उखाड़कर, बेड़ियाँ तोड़कर समस्त सेनामें जोर फैलाता हुआ सत्यन्धर महाराजके महलके आस-पास घूम रहा था। वह इतना बेहाथ था कि सेनाके समस्त योद्धा उसे पकड़नेमें असमर्थ थे। पता चलते ही सत्यन्धर

महाराज क्रोधवश राजमहलसे बाहर निकल आये और उस हाथीने हमारे प्राणोंके समान आचरण करनेवाले महाराजको मारकर शीघ्र ही समस्त नगरवासी लोगोंको शोकसागरमें और मुझे अर्कातिरिक्ते पूरमें निमग्न कर दिया ।

जिस प्रकार कमलोंके समूहपर फैली हुई ओसको सूर्य नष्ट कर देता है उसी प्रकार आप मुझपर फैली हुई इस अकीर्तिको नष्ट करनेके लिए योग्य हैं । इसलिए हे राजन् ! हे दयाके सागर ! शीघ्र ही हमारे नगर पधारिये और मित्रताको निभाइये ॥७॥

इस तरह शत्रुका संदेश सुनकर गोविन्द महाराज हँसने लगे और जीवन्धर स्वामीके मुखकमलपर अपने खञ्जरीटके समान सुन्दर नेत्र नचाने लगे—उनकी ओर देखने लगे ।

जीवन्धर स्वामीने कहा कि हे राजन् हे मातुल ! इसमें कुछ भी शक नहीं कि मेरी भुजाओंकी निरङ्कुश गर्मी इस शत्रुको नहीं सह रही है केवल समयकी प्रतीक्षा की जा रही है ॥८॥

इस प्रकार जीवन्धर स्वामीके उक्त उत्तर सम्बन्धी वचनोंकी चतुराईके सुननेमें जिनकी बुद्धि लग रही थी ऐसे अधीर चित्त महाराज गोविन्दने चतुरङ्ग सेनाके साथ राजपुरीकी ओर जाना, वहाँ अपनी पुत्रीका स्वयंवर विस्तारना, नानादेशोंके राजाओंका सम्मेलन बुलाना और शत्रुका संहार करना इन सब बातोंका निश्चयकर काष्ठाङ्गारके साथ हुई मित्रताकी प्रसिद्धि करानेके लिए नगाड़ा बजवा दिया अर्थात् मित्रताकी घोषणा करा दी ।

प्रथम ही गोविन्द महाराजने चलते हुए समुद्रके समान अपनी सेना देखी और फिर सब ओरसे प्रस्थान करनेका आदेश दिया । उन्होंने बड़े ही हर्षसे जिनेन्द्र भगवान्‌के चरणकमलोंकी पूजा की और कौतुकसे युक्त हो शीघ्र ही बहुत प्रकारका पात्र दान दिया ॥९॥

तत्पश्चात् जीवन्धर आदि कुमारोंसे घिरे हुए धीर वीर गोविन्द महाराजने रथपर आरुढ़ होकर शुभ लग्नमें प्रस्थान किया । कुछ ही दूरीपर शिर झुकाये हुए सेनापति उन्हें चारों ओरसे घेरकर चल रहे थे और उनके आगे पृथिवीके विस्तारको संकुचित करनेवाली बड़ी भारी सेना चल रही थी ॥१०॥ उस समय भेरियोंके शब्दसे, घोड़ोंकी जोरदार हिनहिनाहटसे, रथोंकी चीत्कारसे और मदनोन्मत्त हाथियोंकी चिक्काड़से शीघ्र ही समस्त संसार व्याप्त हो गया था और रथोंके साथ ईर्ष्या होनेके कारण ही मानो धूलिके समूहसे सूर्यका रथ ढक गया था ॥११॥

उस समय गोविन्द महाराजकी सेना ठीक नदीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार नदी फेनसे चित्र-विचित्र रहती है उसी प्रकार वह सेना भी सफेद छत्रोंसे चित्र-विचित्र थी, जिस प्रकार नदी तरङ्गोंसे संगत रहती है उसी प्रकार वह सेना भी उछलते हुए घोड़ोंसे संगत थी, जिस प्रकार नदी बड़े-बड़े जल-जन्तुओंसे सहित होती है उसी प्रकार वह नदी भी मदनोन्मत्त हाथियोंसे सहित थी और जिस प्रकार नदी मछलियोंके समूहसे व्याप्त रहती है उसी प्रकार वह सेना भी चञ्चल तलवारोंसे व्याप्त थी । इस तरह नदीकी तुलना करनेवाली वह सेना बड़े वेगसे आगे बढ़ रही थी ।

सेनाके चलनेपर जो धूलिका पुञ्ज उत्पन्न हुआ था और आकाशके अन्दर अपरिमित परिमाणमें फैल गया था वह हाथियोंके मद्-जलसे, उनकी सूँडोंसे ऊपरकी ओर गये हुए जलके छींटोंसे तथा घोड़ोंके मुखसे निकलनेवाली लागके जलसे सब ओर शान्त हो गया था ॥१२॥

तदनन्तर दुरासद् मदसे आक्रान्त होनेके कारण जिनके नेत्र कुछ-कुछ बन्द हो रहे थे, जिन्होंने अपने शुण्डादण्ड दाँतोंके अग्रभाग पर रख छोड़े थे, दोनों ओर लाल कम्बलोंकी मूलें लटकते रहनेके कारण जो गेरुसे युक्त लाल-लाल पर्वतोंकी तुलना कर रहे थे, कानोंके पास लटकनेवाले सुवर्णमय अङ्गुशके कारण जो कर्णाभरणको धारण किये हुए-से जान पड़ते थे, और चलते-फिरते कुलाचलोंके समान मुशोभित थे ऐसे असंख्यात हाथियोंसे उस सेनाकी समस्त

दिशाओंका अवकाश भरा हुआ था। उस सेनामें जो घोड़े थे उनके मुखोंमें सुवर्णकी लगामें लग रही थीं। उनके ओठोंके पुट अत्यन्त चञ्चल थे जिसमें ऐसे जान पड़ते थे मानो सामने आये हुए आकाशका पान ही कर रहे थे। जिसमें पेटके छिद्र काँप उठते थे और संसारका मध्य भाग भर जाता था ऐसी हिनहिनाहटके शब्दसे वे वेगसम्बन्धी गर्वका भार धारण करनेवाले गरुडकी मानो भर्त्सना ही कर रहे थे। सवार लोगोंने जो उनका वेग रोक रक्खा था तज्जनित क्रोधके कारण मानो उनके नाकके नथने धुर-धुर शब्द कर रहे थे। उनकी नाकका नथना डग डगपर फुर-फुर शब्द करता हुआ निरन्तर हिलता रहता था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो वेगके द्वारा पी हुई वायुको नाकके छिद्रसे उगल ही रहे थे। साथ ही ऐसे प्रतीत होते थे मानो मूर्तिधारी वेगके समूह ही हों। बहुत ऊँचाई तक फहगती हुई पताकाओंके बख्खोंसे जिन्होंने सूर्यका रथ ढक लिया था, जो सेना रूपी समुद्रकी भँवरके समान जान पड़ते थे, बँधे हुए घण्टाओंके घण-घण शब्दसे जो निरन्तर शब्दायमान रहते थे और जिन्होंने अपने पहियोंसे पृथिवीतलको खोद दिया था ऐसे रथोंसे वह सेना सुशोभित थी। भिण्डपाल, तलवार, पट्टिश, फरसा और हुपण आदि शस्त्रोंको धारण करनेवाले पैदल सिपाहियोंसे वह सेना सहित थी। इस प्रकार मयूर-पंखसे निर्मित हजारों छत्रोंके द्वारा जिसमें दशों दिशाएँ अन्धकारसे युक्त हो रही थीं उस सेनाको आगेकर गोविन्द महाराज कितने ही पड़ावोंके द्वारा राजपुरीके निकट किसी स्थानपर ठहर गये।

तदनन्तर जब कृतघ्न काष्ठाङ्गारको गोविन्द महाराजके आनेका खबर लगी तब उसने मायावश बहुत भारी मित्रताको धारण करते हुए के समान उपहार भेजे। इधर गोविन्द महाराज ने भी काष्ठाङ्गारका उपहार स्वीकृतकर शीघ्र उनसे बढ़कर उपहार उसके लिए भेजा ॥१३॥

तदनन्तर अपनी सेनासे चित्रित काष्ठाङ्गारने सम्मुख जाकर जिनका बहुत भारी सम्मान किया था ऐसे गोविन्द महाराजने कुबेरपुरीकी समता रखनेवाली राजपुरी नगरीमें प्रवेशकर वहाँ अनेक रत्नोंके समूहसे चित्र-विचित्र स्वयंवर-शाला बनवाई और तीन वराहोंसे शोभित चन्द्रक यन्त्रके भेदको कन्याका शुल्क निश्चितकर सब देशोंमें घोषणा करा दी।

फलस्वरूप हजारों प्रसिद्ध राजा, भेरीके शब्दसे समस्त लोकको चञ्चल करते एवं सेनाको धूलासे आकाशको आच्छादित करते हुए उस श्रेष्ठ नगरीमें आ पहुँचे ॥१४॥ उस स्वयंवरशालामें राजा लोग अपने अनुयायियोंके साथ जब मञ्चाँपर आकर आसीन हुए तब वे सुमेरु पर्वतके शिखरोंपर आसीन इन्द्रोंके समान जान पड़ते थे ॥१५॥

वहाँ गोविन्द महाराजने घोषणा कराई कि जो बीचमें गड़े हुए घूमनेवाले यन्त्रको भेदन करेगा उस अतिशय महिमाके धारक युवाको मेरी पुत्री ठीक उसी तरह अलंकृत करेगी जिस तरह कि चन्द्रमाकी कला प्रदोष (सायंकाल) को और इन्द्राणी इन्द्रको अलंकृत करती है। इस घोषणाको सुनकर 'मैं पहले भेदन करूँगा, मैं पहले भेदन करूँगा' ऐसा कहते हुए राजा लोग उठ कर खड़े हो गये। उस समय उनके वक्षःस्थलोंपर जो चन्दनके पङ्क्तके साथ-साथ केशरके तिलक लग रहे थे उनकी परागके समूहसे दशों दिशाएँ पीली-पीली हो रही थी। जोरसे उठनेके कारण उनके मोतियोंकी मालाएँ हिल रही थीं। उनकी चञ्चल नवीन मालाओंसे उड़कर जो भीरोंका समूह गुन-गुन कर रहा था उससे मानो उनके यशके गीत ही गाये जा रहे थे। और कानोंके आभूषण कानोंसे कुछ-कुछ खिसककर उनके गण्डस्थलोंको सुशोभित कर रहे थे। इन सब राजाओंसे वह स्वयंवर-मण्डप ऐसा जान पड़ता था मानो यन्त्र-भेदन करनेके लिए स्वयं ही उठकर खड़ा हो गया हो।

वराहयन्त्रके चारों ओर खड़े हुए राजा लोग ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो कुलाचलके चारों ओर त्रिखरे हुए शिलाखण्डोंके टुकड़े ही हों ॥१६॥ तदनन्तर जब मगध देशके राजाकी

शक्तिका अत्यन्त लोप हो गया, जब कलिङ्गदेशके राजाका बाण निशानाको छू भी नहीं सका, जब विनतापुरीके राजा लक्ष्मणस्थलकी सिर्फ धूलि ही झाड़ सके न कि उसे नष्ट भी कर सके, जब पोद्न पुरके प्रसिद्ध महाराजका उदर उन्हें लक्ष्मणसे विचलित कर चुका, जब अयोध्याके राजा धैर्यसे विकल हो पृथिवीपर गिर पड़े, जब अचन्ती देशके राजा भुजाओंकी वीरता निष्फल हो जानेके कारण चुप खड़े रह गये और इसी तरह जब अन्य राजा लोग भी स्त्रियोंकी हँसीके पात्र बन चुके तब कौतुकवश काष्ठाङ्गार भी चला ॥१५-१८॥

तदनन्तर अहङ्कारके कारण जिसका आकार विषम था तथा जिसकी चाल हाथीके बच्चेके समान थी ऐसे काष्ठाङ्गारने उस यन्त्रके अधोभागमें धूमते हुए चक्रपर ज्यों ही पैर रक्खा कि वह विवश हो पृथिवीपर गिर पड़ा और राजाओं तथा स्त्रीजनोंके लिए हास्यप्रदान करनेवाला हुआ ।

तदनन्तर जो अपने मित्रोंके बीचमें चमकीले ताराओंसे घिरे हुए चन्द्रमाके समान सुशोभित हो रहे थे ऐसे धीर-वीर जीवन्धर कुमारपर गोविन्द महाराजने अपनी गौरवपूर्ण दृष्टि डाली और मन्द मुसकानसे जिनका मुख उज्ज्वल हो रहा था ऐसे जीवन्धर कुमार उसी समय उठ खड़े हो गये ॥१९॥

तत्पश्चात् जो पृथिवीपर क्रीड़ासहित पैर रख रहे थे, जो विजयलक्ष्मीको रोककर रखने वाली चेड़ीके कड़ेकी शङ्का उत्पन्न करनेवाले मरकतमणिनिर्मित बाजूबन्दसे सुशोभित थे और चलते समय हिलनेवाले मोतियोंकी मालासे जिनका वक्षःस्थल अत्यन्त सुशोभित हो रहा था ऐसे जीवन्धर कुमारको देखकर वहाँके लोग ऐसा समझने लगे ।

कितने ही लोगोंने समझा कि यह कुमार राजाओंमें शिरोमणि है, कितने ही लोग कहने लगे कि यह मनुष्यके आकारमें छिपा हुआ देव है और काष्ठाङ्गार आदि राजाओंने समझा कि यह साक्षान् मृत्यु ही है ॥२०॥

इस तरह सब लोग जिन्हें देख रहे थे ऐसे जीवन्धर कुमार उस यन्त्रके समीप जा पहुँचे । जीवन्धर कुमार क्या थे मानो विद्यारूपी समुद्रको उल्लसित करनेके लिए चन्द्रमा ही थे । वे वहाँ चन्द्रकलाका अनुकरण करनेवाली दाढ़ीसे सुशोभित बराह यन्त्रको चिरकाल तक देखते हुए उसके छेद करने योग्य अवसरकी प्रतीक्षा करते रहे । तदनन्तर क्षणभरमें ही उल्लकलर उस यन्त्रके पहियेपर जा चढ़े और डोरी सहित धनुषकी टङ्कारसे पृथिवीतलको कम्पित करते हुए उन्होंने उसी क्षण उस यन्त्रको, राजाओंके गर्वको, मानियोंके स्वदको और गोविन्द महाराजकी शङ्काको धनुषपर चढ़ाये हुए बाणके द्वारा एक ही साथ छेद डाला ।

उसी समय आनन्दसे जिनका हृदय भर रहा था और जो बुद्धिमानोंमें अत्यन्त श्रेष्ठ थे ऐसे गोविन्द महाराजने सब राजाओंके आगे जोरसे घोषणा की कि जो धीर वीर पहले समुद्रान्त तक पृथिवीका पालन करते थे उसी प्रशंसनीय गुणों और माननीय यशके धारक सत्यन्धर महाराजका यह पुत्र है । यह शत्रु राजाओंरूपी वनको जलानेके लिए दावानलके समान है, इसकी भुजाओंका पराक्रम बहुत ही प्रसिद्ध है, यह श्रीमान मेरी बहिनका पुत्र है और वीर लक्ष्मीका बल्लभ है । यह सदा जयवन्त रहे ॥२१-२२॥ धनुष विषयक चतुर्य और शरीरपर प्रकट दिखनेवाले लक्षणोंसे राजाओंने उसे देखकर उसी क्षण निश्चय कर लिया कि यह ययार्थमें राजा सत्यन्धरका ही पुत्र है । इस प्रकार सुन्दर शरीरके धारक जीवन्धर कुमारको देखकर राजाओंने उनका अभिनन्दन किया ॥२३॥

जिस प्रकार वस्त्रकी गर्जनासे साँप भयभीत हो जाता है उसी प्रकार गोविन्द महाराजकी पूर्वोक्त घोषणासे काष्ठाङ्गार भयभीत होकर मनमें इस तरह विचार करने लगा कि—

यदि यह सचमुच ही सत्यन्धरका लड़का है तो खेद है कि हम मारे गये क्योंकि इसमें वीरता, शूरता और पराक्रम आदि सभी गुण जागरूक हैं ॥२४॥

पहले मेरी आज्ञाको मालाकी तरह शिरसे धारण करनेवाले मथनने इस दुष्ट बनियेको किस प्रकार मारा होगा। इससे यह बात बिल्कुल सच मालूम होती है कि सब लोग अपना-अपना स्वार्थ सिद्ध करनेमें तत्पर हैं। मैंने इसके मामाको किस लिए बुलाया था? मुझ मूर्खराज को धिक्कार है जो कि अपना ही घघ करानेके लिए कार्यको उठाता रहता है। समस्त राजा गोविन्द महाराजके किङ्कर हैं और वे ही इसे सहायता दे रहे हैं। तब यह वायुके द्वारा पुरस्कृत अग्नि के सम्मान क्या नहीं करेगा? इस प्रकार चिन्ता करता हुआ महामूर्ख काष्ठाङ्गार बहुत भारी गर्वके कारण जिसमें क्रोध बढ़ रहा था ऐसे भयङ्कर युद्धके द्वारा कन्याको छीननेकी इच्छा करता हुआ बड़ी-बड़ी सेनाओंसे युक्त बुद्ध राजाओंके साथ सलाह करनेके लिए अपने घर चला गया।

तदनन्तर दूसरेका अभिप्राय जाननेवाले एवं गोविन्द महाराजके साथ सलाह करनेवाले जीवन्धर कुमारने पिताके देशमें स्थित तथा अन्य परिचित राजाओंके पास स्पष्ट पत्रिकाओंके साथ भेंट धारण करनेवाले कितने ही नीतिनिपुण दूत शीघ्र ही भेजे ॥२५॥ उन्होंने पत्रमें लिखा था कि मैं सत्यन्धर महाराजसे विजया रानीमें उत्पन्न हुआ जीवन्धर नामक पुत्र हूँ। उस समय कुटिल दैवने मुझे माता-पितासे वियुक्त करा दिया था जिससे वैश्यशिरोमणि गन्धोत्कटके घरमें मैं वृद्धि को प्राप्त हुआ था ॥२६॥

यह दुराचारी काष्ठाङ्गार लकड़ी तथा कोयला आदि बेचकर अपने प्राणोंका पालन करता था। परन्तु क्रम-क्रमसे आपके राजाने इसे मन्त्री पदपर आरुढ़ कर दिया था और इसने उन्हींको मार डाला था यह बात आप सबको विदित ही है।

इसलिए शत्रु होनेसे, राजाका हत्यारा होनेसे और कृतघ्न होनेके कारण यह दुष्ट जिस प्रकार मेरे द्वारा नष्ट करने योग्य है उसी प्रकार आप सबके द्वारा भी नष्ट करने योग्य हैं ॥२७॥ यह चाहे रसातलमें छिपे, चाहे पृथिवी तलमें छिपे, चाहे पर्वतमें छिपे और चाहे वनके मध्यमें छिपे, तो भी मारा ही जायगा इसलिए आपलोग अपनी-अपनी सेनाओंके साथ पधारें ॥२८॥ इस प्रकार जीवन्धर स्वामीका उक्त सन्देश शिरसे धारण करते हुए मण्डलेश्वर राजा, सत्यन्धर महाराजकी भक्तिसे प्रेरित हो अपनी-अपनी सेनाओंके साथ वहाँ आकर इकट्ठे हो गये ॥२९॥

तदनन्तर जीवन्धर कुमारका नयविशाल नामक दूत, नीतिके पारगमी धर्मदत्त नामक वृद्ध मन्त्रीके घर गया। सब समाचारोंको जाननेवाला मन्त्री उसे मिलानेके लिए राजमहलमें ले गया। इस तरह वृद्ध मन्त्रीके साथ दूत काष्ठाङ्गारके पास पहुँचा। उस समय काष्ठाङ्गार कुछ परिमित राजाओंसे घिरा हुआ था। विनयसहित शिर झुकाकर पास ही बैठे हुए मथनके साथ विश्वासपूर्वक वार्तालाप कर रहा था और क्रोधरूपी अग्निके निकलते हुए श्वासोच्छ्वासरूपी धुँगसे उसका मोतियोंका हार मटमैला हो रहा था। वहाँ जाकर धर्मदत्त मन्त्रीने कहा कि—

यद्यपि आप सब कुछ जानते हैं तो भी राजाको मन्त्रीके वचन सुनने चाहिये क्योंकि इन्द्र यद्यपि समस्त कार्योंकी स्वयं देखता है तो भी बृहस्पतिके वचन अवश्य सुनता है ॥ ३० ॥

इस समय उत्कृष्ट बलके धारक गरुडवेग, गोविन्द तथा पल्लव देशाधिपति आदि विद्याधर और भूमि-गोचरी राजाओं एवं नन्दाह्वय आदि महाबलवान् मित्रोंसे जो परिबृत्त हैं, प्रलयकालके समुद्रके समान जिनका फैलाव निर्बाध है और जो समस्त पृथिवीतलपर प्रसिद्ध वीर हैं ऐसे जीवन्धर कुमार युद्धके लिए तैयार हैं।

जिनमें हौबियों और घोड़ोंकी प्रमुखता थी ऐसी मेरी सेनाएँ भी जिन्हें बाधा नहीं पहुँचा सकी थीं उन व्याधोंकी—भीलोंको अनायास ही जीतकर जिसने पहले समस्त पशुओंको छुड़ाया

था और जिसमें बीणा ही शुल्क थी ऐसे गन्धर्वदत्ताके स्वयंवरके समय हुए युद्धमें जिसने अहंकारी राजाओंके समूहको खदेड़ दिया था ऐसा जीवन्धर कुमार अकेला ही नहीं जीता जा सका था फिर अब तो वह अनेक विद्याधर और भूमिगोचरी राजाओंसे युक्त है अतः कैसे जीता जा सकेगा ?

इसलिए जो आपको इसके पहले प्राप्त नहीं था ऐसा उसका राजपद उसीकी भुजापर सौंपकर पहलेकी तरह मन्त्रीपदपर ही अधिष्ठित रहनेके योग्य हैं। इस प्रकार धर्मदत्त मन्त्रीने काष्ठाङ्गार से कहा।

धर्मदत्त मन्त्रीके उक्त शब्द सुनकर काष्ठाङ्गार पहले तो कुछ देर तक चुप बैठा रहा। तदनन्तर कानमें मुख लगाकर जब मथनने उसके क्रोधको उत्तेजित किया तब कहने लगा कि अरे नीच ! इस प्रकार भयसहित बहुत कुछ कहनेके लिए तुमसे पूछा ही किसने था ? यदि तू डरपोक है तो घरमें बैठ, तू नपुंसक है, व्यर्थ ही बोलनेसे क्या लाभ है ? ॥ ३२ ॥ मदोन्मत्त हाथियोंकी घटाओं, स्पष्ट नाचते हुए घोड़ों और हर्षित होते हुए योद्धाओंके विस्तारसे जिसमें दिशाओंके तट आच्छादित हैं ऐसी रणभूमिमें तलवारकी चमकती हुई धारासे मैं युद्धके लिए उद्यत राजाओंकी उज्ज्वल लक्ष्मीका हरणकर कुन्दके फूलके समान उज्ज्वल अपनी कीर्तिके द्वारा समस्त दिशाओंको अभी-अभी सफेद करता हूँ ॥ ३३ ॥

दूसरी बात यह है कि जिसकी ललाटकी सीमापर जन्मसे लेकर संसारका राज्य करना नहीं लिखा किन्तु इसके विपरीत व्यापार करना ही लिखा है उस नीच बनियेके लड़केके साथ श्रेष्ठ राजाओंकी आज क्या सन्धि हो सकती है ? ॥ ३४ ॥ सेनाओंसे जिसका पार्श्वभाग घिरा हुआ था ऐसे मथनकी बाणावलीसे जो पहले उच्छिष्टकी भाँति बचा रहा आज वह प्रस्त किया जाता है—अभी पूरा खाया जाता है ॥ ३५ ॥

इस तरह अहंकारपूर्ण वचन सुनकर जिसका ललाट क्रोधसे लाल हो रहा था ऐसा नयविशाल नामका दूत बड़ी गम्भीरताके साथ निम्नांकित वचन बोला।

अरे, भीलोंके समूहने जब गावोंका समूह हर लिया था और मथन सेनाके साथ भाग गया था तब आप वेगसे किवाड़ बन्दकर महलके भीतर बैठ रहे थे और स्त्रियोंने जब पकड़ा था तब कहीं शरीरकी कँपकँपी छोड़ सके थे ॥ ३६ ॥

ऐसे पराक्रमसे मण्डित-भुजदण्ड जिसकी शोभा बढ़ा रहे हैं ऐसे आपका जीवन्धर कुमार के साथ सन्धि करना ही उचित है।

नपुंसक जैसी वृत्तिको धारण करनेवाले धर्मदत्तसे क्या और प्रचण्ड वृत्तिको धारण करने वाले आपसे क्या ? जीवन्धर कुमारके हस्ताग्रसे प्रेरित हुआ चक्र ही उन्हें राज्यलक्ष्मी प्रदान करनेके लिए समर्थ है ॥ ३७ ॥

इस प्रकार कहकर तथा वेगसे बाहर निकलकर नयविशाल दूतने समाचार ज्योंके त्यों जीवन्धर कुमारसे कह दिये। तदनन्तर युद्धकी विशाल तैयारीसे युक्त जीवन्धर कुमारने पद्मास्यको सेनापति बनाकर गरुडवेग, गोविन्द, लोकपाल तथा पल्लवभूपाल आदि राजाओंसे यथायोग्य पूछकर रणाङ्गणमें उतरनेके लिए सेनाओंको आदेश दे दिया।

उधर काष्ठाङ्गारने भी रणभूमिके प्रति सेनाका प्रस्थान करानेके लिए अपने सेनापति मथनको आदेश दिया ॥ ३८ ॥

तदनन्तर दोनों ओरके सैनिक क्रम-क्रमसे रणाङ्गणमें प्रविष्ट हुए। उस समय उन सैनिकोंकी समीपवर्ती दिशाएँ उन हाथियोंसे आच्छादित थीं जो कि दोनों ओरसे अपने विशाल गण्डस्थलोंसे भरनेवाले मदकी धाराओंका प्रवाह उत्पन्न कर रहे थे और ऐसे जान पड़ते थे मानो

करनोंसे सहित नीलगिरि ही हों। जिनका शरीर दाँतोंकी उज्ज्वल कान्तिसे व्याप्त था इसलिए ऐसे जान पड़ते थे मानो चन्द्रमाकी किरणोंसे चुम्बित प्रलयकालके मेघोंकी विह्वलना ही कर रहे हों। जो दोनों कानोंमें लगे हुए सफेद चमरोंसे सुशोभित थे और उससे ऐसे जान पड़ते थे मानो पद्म नामकी समानताके कारण आये हुए हंसांकी शङ्का ही उत्पन्न कर रहे हों। जो अपने चरणोंके निक्षेपसे पृथिवीको कँपा रहे थे और जो मेघोंकी सघन गर्जनाका अनुकरण करनेवाले अपने चिह्नाङ्कके शब्दोंसे पहाड़की गुफाओंमें सुखसे सोते हुए सिंहोंको क्रोधवश उछलकर 'यह हाथियोंका शब्द कहाँ हो रहा है?' इस तरह देखनेमें तत्पर कर रहे थे। वे सैनिक उन घोड़ोंसे सुशोभित थे जिनके आगेके दोनों चरण सूर्यके घोड़ोंकी शिरपर ठोकर लगानेके लिए ही मानो ऊपरकी ओर पसर रहे थे। जो प्रलय कालके मेघके द्वारा छोड़े हुए ओलोंकी वर्षाके समान कठोर था, और पृथिवीतलको मानो जर्जर कर रहा था ऐसे अत्यन्त कठोर-तीक्ष्ण खुरपुटके विन्याससे उत्पन्न धूलिके गुन्बारोंसे समस्त जगत्को अन्धा करनेमें जो निपुण थे। जो अपनी हिनहिनाहटके शब्दसे आकाशको भर रहे थे, जो गरुड़के मानो प्रतिद्वन्द्वी थे, हवाके मानो पर्याय थे, उच्चैः श्रवस् नामक इन्द्रके घोड़ेके मानो उदाहरण थे, और मनके मानो मूर्तिधारी वेग ही थे। वे सैनिक उन अपरिमित रथोंसे परिपूर्ण थे जो कि देवविमानोंके समान थे, जिन्होंने अपने चक्रोंसे पृथिवीतलको खोद दिया था और जो मनोरथोंके समान जान पड़ते थे। इनके सिवाय वे सैनिक उन पैदल सिपाहियोंसे भी घिरे हुए थे जो कि अपनी सिंहनादसे समस्त लोकको बहिरा कर रहे थे, जो अनेक प्रकारके शस्त्रोंसे अद्भुत जान पड़ते थे और जिन्होंने अपने शरीरपर कवच धारण कर रक्खे थे। वहाँ—

शरद् ऋतुके मेघके समान सफेद गगनचुम्बी डेरोंकी पंक्ति ऐसी सुशोभित हो रही थी मानो उस विचित्र युद्धको देखने लिए साक्षात् राजपुरी नगरी ही वहाँ आ पहुँची हो ॥३६॥

वह युद्धका रङ्गस्थल बहुत अधिक सुशोभित हो रहा था। उसमें बड़ी-बड़ी हज़ारों गलियौं बनाई गई थीं। उन सबसे वह विराजमान था। समस्त दिशाओंमें मदोन्मत्त हाथियोंकी घटासे अन्धकार छा रहा था इसलिए वह रङ्गस्थल वर्षाऋतुके दिनके समान जान पड़ता था। वह कपड़ेके उन तन्बुओंसे सुशोभित था जो कि गगनचुम्बी थे, विजयार्थकी शोभाकी हँसी उड़ा रहे थे, उज्ज्वल चूनाके समान सफेद थे। जिनपर लगी हुई वायुकम्पित सफेद पताकाएँ ऐसी जान पड़ती थीं मानो मन्थान गिरिके द्वारा मथित क्षीरसमुद्रके बीचमें उठती हुई तरङ्गें ही हों अथवा जिनपर आकाश-गङ्गाका प्रवाह पड़ रहा हो ऐसी हिमालयकी चोटियाँ ही हों। जिनका शरीर नील रङ्गके कवचसे आच्छादित था और जो सफेद रङ्गकी टोपी लगाये हुए थे, जो अत्यन्त ऊँचे वेत्रासनोंपर बैठे थे और धर्मसे तन्मय जान पड़ते थे ऐसे धर्माधिकारी महापुरुषोंके द्वारा उसमें सेनाओंके विभागकी व्यवस्था की जा रही थी। देदीप्यमान, पैनी एवं हाथमें धारण की हुई तलवारमें पड़नेवाले प्रतिबिम्बकी किरणरूपी अङ्कुरोंसे जिन्होंने घामको व्याप्त कर रक्खा था, जिनके मस्तक ऊपरसे आवृत थे और जिनके भुजदण्ड सफेद चन्दनसे लिप्त थे ऐसे सेवक लोग उस रङ्गस्थलकी द्वारभूमि पर अध्यासीन थे, जो अनेक वस्तुओंसे सजी हुई थी, जिनमें विक्रेश वस्तुको लेकर खरीदने और बेचनेवाले लोगोंकी निरन्तर भीड़ लगी रहती थी ऐसी बाजारकी बड़ी-बड़ी गलियोंसे वह रङ्गस्थल सुशोभित था। यौवनके मदसे मत्ततरुण जन जिनके पीछे पड़े रहते थे ऐसी तरुणी स्त्रियोंके द्वारा वहाँके वेशवाट निरन्तर भरे हुए थे। अनेक शस्त्रोंकी मरम्मतमें लगे हुए लोग शाण्वक आदि मरम्मतके साधनोंको वहाँ बार-बार घुमाते रहते थे। उन सब साधनोंसे वह रङ्गस्थल सदा व्याप्त रहता था।

उस समय युद्ध-क्रीड़ाके प्रारम्भको सूचित करनेवाले जय-जयके नारोंसे, बड़े-बड़े वादित्रोंके शब्दसे, घोड़ोंकी हिनहिनाहटसे, मदोन्मत्त हाथियोंकी गर्जनासे, रथोंकी चीत्कारसे, और पैदल

सिपाहियोंकी बार-बार प्रकट होनेवाली बहुत भारी सिंहनादसे यह समस्त संसार एक शब्दरूपी सागरमें निमग्न होकर सभी ओर काँप उठा था ॥४०॥ उस समय रणमें विघ्न करनेवाली जो धूलिकी पंक्तियाँ आकाशमें फैल रही थीं उन्हें नष्ट करनेके लिए भ्वजाएँ ऐसी जान पड़ती थीं मानो यमराजकी बुहारियाँ ही हों ॥४१॥ तदनन्तर युद्धके बाजोंका बढ़ता हुआ शब्द सुनकर देवलोग उन्मत्त राजाओंकी युद्धक्रीड़ा देखनेके लिए कौतुकवश आकाशमें इकट्ठे हो गये और साथमें कल्प वृक्षोंके वनसे उन फूलोंकी लेते आये जिन्होंने कि सुगन्धिके कारण खिंचे हुए भ्रमर-समूहके शब्दको धारण कर रक्खा था ॥४२॥ अहङ्कारजन्य अट्टहाससे सहित दोनों ही सेनारूपी सागर, धीरे-धीरे एक दूसरेसे मिलकर इस प्रकार सुशोभित होने लगे जिस प्रकार कि प्रलयकालके समय बढ़ते हुए विशाल वेगके धारक दो समुद्र सुशोभित होते हैं ॥४३॥ जहाँ जीतके बाजे बज रहे थे और धनुषकी डोरीके शब्द हो रहे थे ऐसे उस युद्धके मैदानमें क्षणभरमें ही पैदल चलनेवाला पैदल चलनेवाले से, घुड़सवार घुड़सवारसे, मदनोन्मत्त हाथीका सवार मदनोन्मत्त हाथीके सवारसे और रथपर बैठा योद्धा रथपर बैठे योद्धासे मिल गया—भिड़न्त करने लगा ॥४४॥ उस समय मदनोन्मत्त हाथियोंकी सूँड़ोंसे उछटे हुए जलके कण आकाशमें चमकते हुए ताराओंके समान जान पड़ते थे, देवाङ्गनाका मुख चन्द्रमा बन गया था, और धूलिसे सूर्य आच्छादित हो गया था इसलिए वह संग्रामकी क्रीड़ा निर्दोषा—दोषरहित (पक्षमें रात्रि रहित होनेपर भी) रात्रिके समान सुशोभित हो रही थी परन्तु विशेषता यह थी कि रात्रिमें भी रथाङ्ग—रथके पहिये निरन्तर क्रीड़ा करते रहते थे—घूमते रहते थे ॥४५॥ कोई एक हाथीका सवार शीघ्रतासे हाथीके मुखपर पड़े विरुद्ध आवरणको दूर नहीं कर पाया कि उसके पहले ही प्रतिद्वन्द्वी हाथीपर बैठे हुए योद्धाओंने अपने धनुषोंसे जो बाण छोड़े थे वे सामने पड़े हाथियोंके गण्डस्थलोंमें जा चुभे थे। उनसे वे हाथी ऐसे जान पड़ते थे मानो जिनके मुखसे शब्द नहीं निकल रहा था ऐसे मयूरोंसे आरुढ़ उन्नत शिखरवाले पर्वत ही हों ॥४६॥

जो क्रोधसे चञ्चल थे, युद्धकी कलामें कुशल थे, परस्पर दाँतोंके संघटनसे उत्पन्न गर्भीर शब्द और अपनी गर्जनाके द्वारा गगनतलको भर रहे थे, गण्डस्थलोंसे भरनेवाली मदधाराकी सुगन्धिसे युक्त कर्णरूपी तालपत्रोंसे उत्पन्न वायुके द्वारा जो युद्ध-भूमिमें मूर्छित योद्धाओंको सचेत कर रहे थे, जिनकी पूँछ झुकी रहती थी, जो जङ्घाओंके वेगसे युक्त चरणनिक्षेपके द्वारा पृथ्वीको ऊँची-नीची कर रहे थे, और पूर्व तथा पश्चिमकी वायुसे प्रेरित सजल मेघोंके समान जान पड़ते थे, ऐसे कोई दो मदनोन्मत्त हाथियोंने एक दूसरेका सामनाकर समस्त देवताओंको रोमाञ्च उत्पन्न करने वाला भयङ्कर युद्ध किया।

कोई दो हाथी परस्पर युद्ध कर रहे थे। उनके दाँतोंकी टक्करसे उत्पन्न हुए अग्निके देदीप्यमान कण मजीठ वर्णके चमरोंमें मिल रहे थे जिन्हें योद्धा लोग समझ रहे थे कि क्या ये सुवर्णकी चमकीली चूड़ियोंके टुकड़े हैं ? ॥४७॥ जिसका भ्रमण अत्यन्त कठोर था ऐसे किसी हाथीने प्रतिद्वन्द्वीका पैर पकड़कर कोधवश आकाशमें धुमाकर उसे बहुत ऊँचे फेंक दिया परन्तु उस मानी प्रतिद्वन्द्वीने शीघ्र ही आकर अपनी तलवारसे उसके दोनों गण्डस्थल भेद डाले ॥४८॥ उस युद्धमें हाथियोंसे उछटे हुए मोतियोंकी निरन्तर वर्षा होती थी जिससे जहाँकी भूमि मुक्तामय (मोतियोंसे प्रचुर पक्षमें रोगरहित) हो गई थी फिर भी खेदकी बात थी कि वह गदाढ्या—रोगोंसे सहित (पक्षमें गदा नामक शस्त्रसे सहित) हो गई थी ॥४९॥ कोई एक हाथी किसी शत्रुको सूँड़से पृथिवीपर गिराकर दाँतोंसे उसे मारना ही चाहता था कि इतनेमें उस धीरवीर शत्रुने दाँतोंके बीचमें घुसकर तलवारसे उसकी सूँड़ काट दी ॥५०॥ क्रोधसे व्याप्त हुआ कोई हाथी चक्रके द्वारा कटकर अग्रभागसे पृथिवीपर पड़ी खूनसे लथपथ अपनी सूँड़को ही पैरसे पीस रहा था ॥५१॥ कोई एक हाथी किसी योद्धाको अपनी सूँड़के नथनेसे पकड़कर मूलाकी भाँति उसे उछालना

चाहता था कि इतनेमें उस योद्धाने तलवारसे उसकी सूँड़ काट दी। अब वह हाथी उसे पैरसे पीसनेके लिए नीचे ले गया पर वह योद्धा शीघ्रतासे उसके पैरोंके बीचमेंसे निकल पूँछ पकड़कर ऊपर चढ़ गया और लगातार मुट्टियोंकी मारसे उसने उसे मार डाला ॥५३॥

वहाँ कुन्दके फूलके समान सफेद तथा वायुकी जीतनेवाले वेगसे युक्त घोड़े जब अपने दोनों अगले पैर आकाशकी ओर उठाते थे तब ऐसे जान पड़ते थे मानो आकाशतलपर आक्रमण करनेके लिए ही तैयार हो रहे हों। उनके सामने बड़े-बड़े पर्वतोंके समूहके समान जो हाथियोंके शरीर पड़े हुए थे उन्हें भी वे लाँघ जाते थे। युद्धरूपी सागरमें वे घोड़े परस्पर कलह करते हुए कल्लोलों (तरङ्गों) के समान सुशोभित हो रहे थे।

खुरोंके आघातसे पृथिवीको कम्पित करनेवाले किसी वेगशाली घोड़ेका शरीर यद्यपि बाणोंसे व्याप्त हो रहा था तो भी उसने शिन्हाका अनुसरण नहीं छोड़ा था अर्थात् प्राप्त हुई शिन्हा के अनुसार ही वह प्रवृत्ति कर रहा था। यही नहीं, शत्रु योद्धाने उसका पैर तलवारसे काट डाला था तो भी वह तब तक नहीं गिरा जब तक कि उसके तलवारने उस शत्रु योद्धाको मार नहीं डाला ॥ ५४ ॥ किसी एक घुड़सवारकी दाहिनी भुजा कट गई थी इसलिए वह बाँधे हाथसे ही तलवार चलाता हुआ शत्रुके सामने गया था। आश्चर्यकी बात थी कि उस वीरकी अखण्ड शक्तिशाली बायीं भुजा ही शत्रुको खण्डित करनेवाली क्रीडामें दक्षिणता—दाँहिनापन (पक्षमें चातुर्य) को प्राप्त हुई थी ॥ ५५ ॥ घुड़सवारोंके द्वारा जिनके दण्ड काट दिये गये हैं ऐसे पृथिवीपर बिखरे हुए, पूर्ण चन्द्रमाके समान कान्तिवाले बड़े-बड़े छत्र ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो यमराजके भोजनके लिए बिछाये हुए चाँदीके थाल ही हों ॥ ५६ ॥ उस युद्धभूमिमें तलवारोंके द्वारा कटे हुए घोड़ोंके मुखके अग्रभाग बड़े वेगसे खूनके प्रवाहमें बहे जा रहे थे और वे दर्शकोंको यह भ्रान्ति उत्पन्न कर रहे थे कि कुछ घोड़ोंके शरीर खूनके प्रवाहमें डूब गये हैं सिर्फ उनके मुख ही ऊपरकी ओर उठ रहे हैं ॥ ५७ ॥ क्रोधवश शत्रु-योद्धाओंके समीप चलनेवाले योद्धाओंके हाथोंमें जो तलवारें लपलपा रही थीं वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो भुजारूपी चन्दनके वृक्षोंकी कोटरोंसे निकले हुए सौंप शत्रुओंकी प्राणावली (प्राणसमूह) को खाना ही चाहते हों ॥ ५८ ॥ युद्ध मार्गको जाननेवाले एवं अहंकारपूर्ण सिंहनादको छोड़नेवाले कितने ही योद्धा अपरिमित बाणोंके द्वारा आकाशमें कण्डकेका मण्डप तान रहे थे अर्थात् लगातार इतने बाण छोड़ रहे थे कि मण्डप-सा तन गया था। सूर्यके सन्तापजन्य खेदको दूर करनेवाले वे योद्धा अपने भङ्गुर शरीरोंके द्वारा यशरूपी स्थायी शरीरको प्राप्त करनेकी इच्छा करते हुए इधर-उधर घूम रहे थे ॥ ५९ ॥

जिसकी वृत्ति युद्धकलामें निपुण मनुष्योंको भी आश्चर्यमें डाल रही थी ऐसे किसी योद्धाके दोनों पैर, यद्यपि भुजारूपी दण्डमें कुछ तिरछी लगाई हुई पताकाके समान रखनेवाली तलवार को धारण करने वाले योद्धाने 'यह हमारे नामके पूर्वभागको धारण करता है, इस क्रोधसे ही मानो काट डाले थे तो भी वह अपने धैर्यके ही समान अखण्डित एवं सुदृढ़ बाँस (पक्षमें उत्तम कुल) से उत्पन्न धनुषका सहारा लेकर पृथिवीपर नहीं गिरा—धनुष पकड़कर खड़ा रहा।

किसी योद्धाका नील मेघके समान काला कवच जब तलवाररूपी लताके द्वारा तोड़ डाला गया तब उसमेंसे निकलती हुई खूनकी धारा बिजलीकी सदृशता प्राप्त कर रही थी ॥ ६० ॥ शत्रु के बाणोंसे जिसका समस्त शरीर व्याप्त था ऐसा कोई एक योद्धा युद्धभूमिमें ऐसा सुशोभित हो रहा था जैसा कि बहुत अँकुरोंसे सहित वृक्ष अथवा अनेक साँपोंसे व्याप्त चन्दनका वृक्ष सुशोभित होता है ॥ ६१ ॥

वीरोंमें आगे-आगे चलनेवाले किसी पैदल सिपाहीका मुखभाग, प्रसिद्ध शत्रुकी तलवारसे खण्डित मस्तकसे झरनेवाली खूनकी धारासे भयंकर दिख रहा था और उससे वह ऐसा जान पड़ता था मानो बाहर निकलकर फैलनेवाली क्रोधकी परम्परासे ही व्याप्त हो रहा हो। 'स्वामी का कार्य समाप्त हुए बिना प्राणोंका निकल जाना अच्छा नहीं, इसलिए प्राणोंको रोकनेके लिए ही मानो उसने अपने खण्डित मस्तकको साफासे कसकर बाँध लिया और फिर एक ही साथ हाथमें तलवार, मनमें धैर्य, शत्रुपर दृष्टि और पृथिवीतलपर हजारों शत्रुओंके मस्तकोंका पतन करता हुआ देवोंकी प्रशंसाओं और पुष्पवर्षाओंका पात्र बन गया।

उस समय रणाग्रभागमें जब दोनों सेनाएँ परस्पर मिल गईं तब यही विशेषता रह गई थी कि चाहे अपना हो चाहे पराया, जो जिसके आगे था वही उसका शत्रु समझा जाने लगा था ॥ ६१ ॥

उस समय क्रोधसे व्याप्त योद्धाओंकी धनुषरूपी लताएँ जब शत्रुओंके बाणोंसे कट जाती थीं तब वे चञ्चल तलवारोंसे, जब तलवारें टूट जाती थीं तब हाथोंसे, जब हाथ कट जाते थे, तब पैरोंसे और जब पैर कट जाते थे तब दुर्वचनोंसे परस्पर एक दूसरेको मारते थे। इस प्रकार जहाँ विजयदुन्दुभियोंके शब्दसे आकाश भर रहा था ऐसा भयानक युद्ध वृद्धिको प्राप्त हो रहा था। इसी समय पद्मास्यने देखा कि मथनके द्वारा छोड़े बाणोंकी अविरल धाराके पातसे हमारी सेना दीन हो रही है तो उसने हाथमें लिये हुए धनुषके विशाल शब्दसे दोनों ही प्रकारके महीभूतों—राजाओं और पर्वतोंको कम्पित कर दिया, क्रोधसे उसका मुख लाल हो गया और वह जिसके पहिये वेगसे घूम रहे थे ऐसे रथके द्वारा, शत्रु-सेनाको जलानेकी इच्छासे ही मानो उसके सामने जा पहुँचा।

पद्मास्यके द्वारा छोड़े हुए बहुतसे बाणोंने शत्रुकी सेनाके बीचमें हजारों योद्धाओंको पृथिवी पर पंक्तिबद्ध गिरा दिया, घोड़ोंके शरीर फाड़ डाले, हाथियोंकी घटाको प्राणरहित कर दिया और कराहते हुए बहुतसे धनुषधारियोंको बाणोंसे छेदकर मार डाला ॥ ६३ ॥ उस भारी मारकाटके बीच पद्मास्यके अपरिमित बाणोंके समूहसे आकाश तथा शत्रुकी सेना भर गई। पृथिवी घायल योद्धाओं, घोड़ों और हाथियोंसे पट गई तथा दिशाएँ शत्रुसेनाकी हाहाकाशसे व्याप्त हो गई ॥ ६४ ॥ शत्रु और उनके स्वामियोंके नये खूनसे नदियोंको उत्पन्न करता हुआ पद्मास्य अपनी सेनारूपी समुद्रको सन्तुष्ट कर रहा था ॥ ६५ ॥ 'नामके अक्षर मलिन न हो जावें' इस भावनासे ही मानो उस समय पद्मास्यके बाण राजाओंके हृदयमें प्रविष्ट होकर केवल उनके प्राण ग्रहण करते थे किन्तु खूनका अंश भी ग्रहण नहीं करते थे ॥ ६६ ॥

इस प्रकार अपनी सेनाका क्षोभ देख जिन्हें तत्काल ही क्रोध उत्पन्न हुआ था ऐसे मगध और मागध नामके दो राजा धनुषको टेढ़ाकर जिसकी गतिको कोई रोक नहीं सकता था ऐसे रथके द्वारा वेगसे पद्मास्यके सामने आये। उस समय वे अपने सैनिकरूपी मयूरोंके लिए घन-गर्जनाके समान आनन्द देनेवाले सिंहनादके द्वारा शत्रुजनोंका धैर्य उखाड़ रहे थे ॥

जिस प्रकार सूर्यकी ओर राहु दौड़ता है उसी प्रकार रथपर आरुढ़ हुए मागध नामक राजाकी ओर धनुषधारी देवदत्त दौड़ा ॥ ६७ ॥

तदनन्तर अत्यन्त बलवान् भुजवृण्डके धारक मथन और पद्मास्यका तथा मागध और देवदत्तका वचनागोचर युद्ध हुआ। जिनकी धनुषरूपी लताएँ हाथकी शीघ्रतासे सदा कोरकित (बाणरूपी बाँड़ियोंसे सहित) रहती थीं ऐसे शत्रुओंके द्वारा निरन्तर छोड़े हुए बाणोंके समूहसे युद्ध देखनेके लिए आकाशमें इकट्ठे हुए देव लोग दूर हटा दिये गये थे। जो हस्तरूपी पात्रमें स्थित खूनके पीनेमें निरुत्सुक है और आश्चर्यसे जिनके नेत्र निश्चल हैं ऐसे प्याससे पीड़ित बेताक

लोग उस युद्धमें बाण धारण करने तथा छोड़नेकी कलाको देख रहे थे। परस्पर शस्त्रोंकी टक्करसे उत्पन्न होकर उड़नेवाले अग्निके भारी तिलगोंसे उस युद्धमें हाथियोंके समूह भयभीत हो रहे थे। वह युद्ध देव-विद्याधरोंकी निर्भयाद् प्रशंसाका विषय था और समस्त वीरजनोंके लिए उत्साह देनेमें समर्थ था।

उस समय पद्मास्यने देखा कि हमारे बहुतसे बाण मथनके बाणोंसे खण्डित हो रहे हैं तो उसने कानके समीप तक डोरी खींचकर इतने अधिक बाण चलाये कि उनसे मथनके सारथि और ध्वजाको भेद डाला तथा अपने कण्ठसे निकलते हुए सिंहनादसे आकाशको विदीर्ण कर दिया ॥६८॥

तदनन्तर भारी क्रोधसे जिसका मुख लाल हो रहा था ऐसे मथनने अर्धचन्द्राकार बाणके द्वारा पद्मास्यके धनुषकी डोरी काट दी। पद्मास्यने उसी क्षण हाथमें दूसरा धनुष लेकर उसपर श्रेष्ठ बाण चढ़ाये और उनके द्वारा शत्रुओंका समूह खण्ड-खण्ड कर दिया तथा शत्रुके धनुषको और उसके युद्धसम्बन्धी उत्साहको एक साथ विदीर्ण कर डाला।

उसी प्रकार देवदत्तके चञ्चल करतलसे छूटे हुए कितने ही बाणरूपी पक्षी अपने पर फैला कर युद्धभूमिमें जा पड़े और कितने ही उठते हुए भयसे मुक्त होकर (पक्षमें उठती हुई कान्तिसे युक्त होकर) आकाशमें स्थित रह गये। इधर सुन्दरतासे युक्त, देवोंके कितने ही पुष्पकविमान आकाशमें स्थित हो गये और सुगन्धिसे युक्त कितने ही देवोंके पुष्पक—फूल जीवन्धर स्वामीकी समस्त सेनापर आ पड़े ॥६९॥ जिसमें कवन्ध—मृतक मनुष्योंके धड़ उड़ रहे थे (पक्षमें जिसमें कवन्ध—पानी उठ रहा था—छलक रहा था ऐसी उस बाहिनी तलमें—सेनामें (पक्षमें नदी तलमें) जहाँ-जहाँ पुण्डरीक—अत्र (पक्षमें कमल) प्रकट दिखाई देता था वहीं-वहीं उस विजयी देवदत्तके शिलीमुख—बाण (पक्षमें भ्रमर) पड़ रहे थे ॥७०॥

इस प्रकार युद्धमें पागल देवदत्तसम्बन्धी उद्दण्ड भुजाओंकी अहंकारपूर्ण चेष्टाको जो सहन नहीं कर रहा था, मुकुटमें लगे पद्माराग मणियोंके समूहकी प्रभासे जिसके मुखकमल सम्बन्धी क्रोधजन्य लाल कान्तिका समूह पुनरुक्त हो रहा था, जिसका प्रताप शत्रुओंको संताप उत्पन्न करने वाला था, और हाथमें कम्पित धनुषरूपी लतासे छूटे हुए बाणोंके समूहसे जिसने शत्रुपक्षका दुरभिमान नष्ट कर दिया था ऐसे मागध नामक राजाने पाँच छः बाणोंके द्वारा देवदत्तके रथके घोड़े विदीर्ण कर दिये।

तब निर्मल यशके धारक प्रसिद्ध देवदत्तने क्रोधमें आकर अपने तीक्ष्ण बाणोंके द्वारा मागधभूपालका कवच तोड़ डाला, उसके वक्षस्थलपर शक्ति नामक शस्त्र गड़ाकर उसकी सामर्थ्य नष्ट कर दी और युद्ध भूमिमें उसे गिरा दिया ॥७१॥

तदनन्तर प्रभुके प्रतापके समान महाशूर वीर मागध नरेशको पृथिवीपर पड़ा देख जिसके क्रोधसंताप नेत्रोंसे तिलगे निकल रहे थे, जिसका मुख टेढ़ी भौंहोंसे अत्यन्त भयंकर जान पड़ता था, कान तक खिंचे धनुषसे छोड़ी बाणवर्षासे जिसने शत्रुओंका मद नष्ट कर दिया था, और जिसकी चतुरङ्ग सेना हर्षसे भरी हुई थी, ऐसा कलिङ्ग देशका राजा घोड़ा, हाथी और पैदल सिपाहियोंके समूहको चीरता हुआ वेगके साथ कौरव-जीवन्धर कुमारकी सेनाको झुमिठ करने लगा।

उस समय कलिङ्ग नरेशके आकाशाचारी बाणोंके समूहसे अत्यन्त व्याकुल हुए देव लोग ही डरकर जल्दीसे नहीं भागे थे किन्तु पृथिवीपर शत्रुओंके सैनिक भी उसी क्षण प्रत्येक दिशामें भाग गये थे। साथ ही अपने सैनिकोंके भयपूर्ण उद्यम तथा आत्मीय यशकी तरङ्गें भी तत्क्षण बुझिगत हो रहे थे ॥७२॥ उसी समय जिस प्रकार सिंह हाथीके सामने जाता है उसी प्रकार

श्रीदत्त भी विशाल नादके द्वारा आकाशको भरता और सेनाको हर्षित करता हुआ कलिङ्ग नरेशके सामने गया ॥७३॥

उस समय जिनकी भुजाओंका प्रताप समस्त वीर जनोंके कानोंके लिए आभरणके समान था ऐसे श्रीदत्त और कलिङ्ग-नरेशका ऐसा युद्ध हुआ कि जिसमें परस्पर एक दूसरेके बाण काट दिये जाते थे । देवोंके द्वारा भी जिसमें बाण धारण करने तथा छोड़नेका पता नहीं चल सकता था, जिसमें जय-पराजयका भान नहीं होता था, जो पहले कभी देखनेमें नहीं आया था तथा देवोंके लिए भी जो अत्यन्त आश्चर्यमें डालने वाला था ।

यह श्रीदत्त हाथमें नर्तित धनुषदण्डको खींचकर युद्धमें उस प्रकार बाण छोड़ता था कि उसका एक ही बाण शत्रुओंकी सेनामें दशगुने वीरोंको वेगसे नष्ट कर देता था ॥७४॥ छिद्र देख कर गर्जते हुए श्रीदत्तने शिरके साथ-साथ उस राजाका मुकुट पृथिवीपर गिरा दिया ॥७५॥ जिसमें राजाका मस्तक पड़ा हुआ था ऐसा युद्धका अङ्गण उसके मुकुटसे निकलकर फैले हुए अग्रिमित मोतियोंसे ऐसा सुशोभित हो रहा था मानो कलिङ्ग नरेशकी राज्यलक्ष्मीके आँसुओंकी बूँदोंके समूह ही उसमें बिखर गये हों ॥७६॥

तदनन्तर सूर्यके पश्चिम समुद्रमें निमग्न हो जानेपर जो शोक और हर्षके पारावारमें निमग्न हुए थे, कमलोंके सङ्कुचित हो जानेपर जिन्होंने युद्धके विलासको संकुचित कर दिया था और जगत्के अद्वितीय वीर कामदेवके धनुषकी डोरी चढ़ा लेनेपर जिन्होंने तत्काल ही अपने धनुषकी डोरी उतारकर रख दी थी ऐसे दोनों ओरके सैनिक अपने-अपने कटकमें गये । दूसरे दिन शत्रुरूपी वनको जलानेके लिए अङ्गारके समान काष्ठाङ्गारके द्वारा जिसकी विजयकी कथाको बार-बार प्रोत्साहन मिला था ऐसा मथन, प्रतिबिम्बित सूर्यकी प्रभासे दिशाओंके अवकाशको पीला करता तथा शत्रुरूपी सेनाके समुद्रको कवलित करता हुआ युद्धके मैदानमें आया ।

इधर भूमिगोचरी एवं विशाधर-राजाओंसे सङ्गत पद्मास्य भी सेना आगेकर रणाङ्गणमें आ पहुँचा ॥७७॥

तदनन्तर जिनके अग्रभाग मथन और पद्मास्यसे सुशोभित थे, वादन दण्डसे ताड़ित निसाण आदि अनेक प्रकारके बाजोंके शब्दोंसे बुलाये हुए देव लोगोंके द्वारा जिन्होंने आकाशके प्रदेशोंको व्याप्त कर दिया था, सिंहनादमें उत्पन्न हुई सिंहगर्जनाके भयसे जिन्होंने दिग्गजोंको भयभीत कर दिया था और नवीन मसाणके द्वारा निर्मल की हुई हाथमें लपलपानेवाली तलवारोंमें सूर्यका बिम्ब प्रतिबिम्बित होनेसे जो मानो मूर्तिधारी अपने प्रतापको ही धारण कर रहे थे ऐसे दोनों ओरके सैनिक प्रशंसाके योग्य युद्ध करने लगे ।

जो युद्धरूपी दुर्दिनके समय मत्त मयूरके समान था अथवा युद्धरूपी दुर्दिनके द्वारा जिसने मयूरोंको मत्त कर दिया था और हस्ततलमें उठाये हुए धनुषसे जो अत्यन्त भयंकर था ऐसा मथन रणाङ्गणमें इस प्रकार घूम रहा था जिस प्रकार कि जङ्गलमें उदण्ड सिंह घूमता है ॥ ७८ ॥ जिस प्रकार मन्दर गिरिने समुद्रको क्षोभित किया था उसी प्रकार मथनने राजाओंके साथ, घोड़ोंको विदारकर, हाथियोंको गिराकर और योद्धाओंको चीरकर जीवन्धर कुमारकी सेनारूपी समुद्रको क्षोभित कर दिया था ॥ ७९ ॥ पद्मास्य वेगसे रणाङ्गणमें रथ दौड़ाकर उसके सामने पहुँचा, पल्लवनरेशने काम्पिल्य-नरेशका सामना किया और बुद्धिषेणने लाट-नरेशका मुकाबला किया ॥ ८० ॥ महागण्डूके सामने गोविन्द राजा पहुँचे तथा अन्य राजाओंके सामने नन्दाद्वय और त्रिपुल आदि जाकर खड़े हुए ॥ ८१ ॥ जिस प्रकार एक ही समुद्र चारों ओरसे आनेवाली नदियोंको स्वीकृत करता जाता है, उसी प्रकार एक पद्मास्थनामका वीर सब ओरसे आनेवाली सेनाओंको बाणोंके द्वारा स्वीकृत करता जाता था—उनके साथ सामना करता जाता

था ॥ ८२ ॥ उस समय पद्मास्य, जो राजा नम्र हो जाते थे उनके साथ सुजनताका व्यवहार करता था और जो उड़ण्ड होकर शत्रुता प्रकट करते थे उनके साथ युद्ध करता था । इस प्रकार वह विवेकके साथ बाण छोड़ता था । उधर लुपता शत्रुओंको नहीं छोड़ रही थी अर्थात् जिस प्रकारकी गम्भीरता पद्मास्यमें थी उस प्रकारकी गम्भीरता शत्रु पक्षमें नहीं थी ॥ ८३ ॥ बाणावली-रूपी रातको उत्पन्न करनेवाला मथन उस रणाङ्गणमें रात्रिके प्रारम्भके समान आचरण करता था और बाणरूपी किरणोंके द्वारा उसे भेदन करनेवाला पद्मास्य चन्द्रमाके समान आचरण करता था ॥ ८४ ॥

इस प्रकार जो परस्पर एक दूसरेके बाण काटनेमें लगे हुए थे, जिनके शरीर घावोंकी चर्चा से अनभिज्ञ थे, प्रशंसा करनेमें तत्पर देव लोग आश्चर्यसे आँख फाड़-फाड़कर जिन्हें निरन्तर देख रहे थे, दिशाओंके अन्त तक फैलनेवाली बाणोंकी वर्षासे जो आकाशको मानो मूर्तित बना रहे थे, श्रेष्ठतम वीरको प्राप्त करनेकी इच्छासे बार-बार दोनोंके पास आने-जानेके क्लेशकी परवाह न कर आगे बढ़नेवाली विजयलक्ष्मीके द्वारा जिनके शरीरोंका आलिङ्गन किया जा रहा था, साहसके देखनेके समय देवोंके द्वारा बरसाये हुए कल्पवृक्षके फूलोंसे जिनकी दोनों भुजाएँ सुगन्धित थीं, और चक्राकार धनुषोंके बीचमें शरीरके सुशोभित होनेसे जो मण्डलके बीचमें स्थित एक दूसरेके सम्मुख दो सूर्योंके समान जान पड़ते थे ऐसे श्रेष्ठवीर पद्मास्य और मथन जब युद्धकी क्रीड़ा कर रहे थे तब मथनने कुपितमुख हो पद्मास्यके धनुषकी डोरी काट दी और हर्षसे गर्जना करते हुए निम्नाङ्कित शब्द स्वीकृत किये ।

अरे ! अभी तो धनुषका ही जीव (डोरी) छेदा है उसीसे भयभीत हो कहाँ भाग रहा है ! यह मथन अब तेरे भी जीवको (प्राणको) हरण करेगा—छेदेगा ॥ ८५ ॥ मथनके उक्त शब्द सुन गम्भीर शब्दवाले पद्मास्यने बहुत ही स्पष्ट शब्दोंमें कहा कि हे मथन ! धनुष न सही, मेरे पास शत्रुओंकी सती स्त्रियोंके मुखरूपी चन्द्रमाके हास्यको नष्ट करनेवाला चन्द्रहास—तलवार तो है ॥ ८६ ॥

इस प्रकार तलवार उठाकर जो उसे हाथमें घुमा रहा था, जिसका पराक्रम सिंहके समान था ऐसे पद्मास्यने रथके मध्यसे उछलकर बहुत भारी शीघ्रतासे शत्रुओंकी सेनापर आक्रमण कर दिया और देखते-देखते ही उसने युद्धके मिथ्या अभिमानसे सुशोभित मथनके मस्तकपर तलवार उठाकर गाड़ दी ।

इस प्रकार जब रणके अग्रभागमें मथन पृथिवीपर आ पड़ा तब पद्मास्यके ऊपर पुष्प-वृष्टि होने लगी और कुपित राजाओंके समूहसे बाणवृष्टि होने लगी ॥ ८७ ॥

उस समय जीवन्धर कुमारकी सेनाका कोलाहल सुनकर जिनका क्रोध बढ़ रहा था, जिन्होंने धनुष टेढ़े कर लिये थे और जिनका प्रताप सूर्यके समान था ऐसे लाट-नरेश तथा काम्पिल्य नरेश क्रमशः बुद्धिपेण और पल्लव-नरेशके सम्मुख खड़े होकर भयंकर युद्ध करने लगे । उनके उस युद्धने बाणसे दिशाओंको भर दिया था, अपने स्वामीको हर्षित किया था तथा देव और विद्याधरोंको बहुत भारी आश्चर्य एवं हर्ष उत्पन्न किया था । इस प्रकार भयंकर युद्ध कर वे दोनों प्रलयाग्निकी तुलना करनेवाले बुद्धिपेण और पल्लव-नरेशकी बाणाग्निमें पतङ्ग हो अर्थात् पंखोंके समान जलकर मर गये ।

उधर महाराष्ट्रनरेश तथा गोविन्दराजमें बाणोंके द्वारा हाथियोंको विदारनेवाला तथा जीतका कारणभूत भयंकर युद्ध बढ़ रहा था ॥ ८८ ॥ उस समय वे दोनों ही खिलाड़ी अनेक प्रकारका ऐसा भयंकर युद्ध कर रहे थे कि जो देदीप्यमान बाणोंसे व्याप्त था, जिसमें अहंकारी योद्धा अधिक मात्रामें बिदीर्ण हो रहे थे, देव लोग जिसकी प्रशंसा करते थे, समस्त शस्त्रोंकी लीला जिसमें हो रही थी, जो दर्शकोंके लिए उदाहरण स्वरूप था और जो युद्धविद्याके प्रसिद्ध

विशेषज्ञों के लिए भी भय उत्पन्न करनेवाला था ॥ ८६ ॥ कुछ ही समय बाद गोविन्दराजने युद्धभूमिमें अपने बाणसे महाराष्ट्रनरेशका मस्तक काट डाला । उसका कटा हुआ मस्तक जब आकाशमें उड़ता तो सूर्यको राहुका भ्रम उत्पन्न करने लगा और गोविन्दराजकी कीर्तिरूपी स्तुति के लिए आकाशमें फहराई हुई पताकाका काम देने लगा ॥ ८७ ॥

इस प्रकार अपनी सेनामें बड़े-बड़े राजाओंकी मृत्यु सुनकर बहुत भारी क्रोध उत्पन्न हुआ था ऐसे काष्ठाङ्गारने पूरे प्रयत्नके साथ अपनी सेना आगेकर अपने तेजके वैभवसे सूर्यके प्रताप को जीतनेवाले एवं शत्रुजनोंके लिए यमराजकी समानता धारण करनेवाले राजा लोग, कीरवाँ की सेनामें क्षोभ उत्पन्न करनेके लिए भेजे ।

इधर जिस प्रकार सिंह हाथियोंके सामने आता है उसी प्रकार नन्दाह्व्य, क्रोधसे उन राजाओंके बल और उत्साहको बढ़ाता हुआ उनके सामने आया ॥ ८९ ॥

तदनन्तर नन्दाह्व्यने ऐसा युद्ध किया जो कि समस्त वीर जनोंकी प्रशंसाके योग्य था, जीवन्धरके छोटे भाईके अनुरूप था, पाण्डवोंके युद्धका उदाहरण था, नीति-मार्गके उचित था, देवोंके नेत्रोंको अतृप्तिकर था, अपने सैनिकोंको आनन्दित करनेवाला था, कुन्दके समान निर्मल कीर्तिकी तरङ्गोंका कारण था, विजयलक्ष्मीके ताण्डव-नृत्यका अखाड़ा था, कल्पवृक्षकी बहुत भारी पुष्पवृष्टिका स्थान था और कवि लोगोंके वचनोंका अगोचर था ।

उस वीरके तीक्ष्ण और सघन बाणोंके द्वारा जब आकाश भर दिया गया तब युद्धको नहीं देखते हुए देव चुपचाप बैठे रहे और युद्धमें मरे हुए वीर सूर्यको न देखकर चिरकाल तक इधर-उधर भटकते रहे ॥ ९२ ॥ उसके बाणोंसे जिनके शरीर खण्डित हो गये थे ऐसे शत्रुसमूहके वीर-योद्धा ऊपरकी ओर स्वर्गमें गये थे और खूनकी बहती हुई नदियोंमें हाथियोंके जो टुकड़े पड़े थे वे उत्पन्न कमलके समान जान पड़ते थे ॥ ९३ ॥ नन्दाह्व्यने निपीड़ितकर जिन शत्रु-वीरोंको उपेक्षा भावसे छोड़ दिया था वे ही विलक्षणता—लज्जाको प्राप्त हुए थे परन्तु देव और दानव भी जिसे नहीं देख सकते थे ऐसे उस महायुद्धके अग्रभागमें नन्दाह्व्यके द्वारा छोड़े हुए बाण विलक्ष्यता—लक्ष्यभ्रष्टताको प्राप्त नहीं होते थे—कभी निशाना नहीं चूकते थे ॥ ९४ ॥

उस समय जो मन्दर गिरिके समान शत्रुओंकी सेनारूपी सागरको लुभित कर रहा था, जिसके हाथकी शीघ्रकारिता आश्चर्यमें डालनेवाली थी, रणभूमिमें जिसका रथ किसी विरोधके बिना घूम रहा था, जो अनुपम सेनारूपी सम्पत्तिसे सहित होनेपर भी अद्वितीय था—अकेला था (पक्षमें अनुपम था), दोनोंसे रहित होनेपर भी महादोष था—बहुत भारी दोनोंसे युक्त था (पक्षमें दीर्घ भुजावाला था) अपरिमित हाथी और घोड़े आदि की सहायतासे युक्त होनेपर भी एक धनुष ही जिसका सहायक था, रथमें स्थित होकर भी जो धनुषके सहारे युद्ध करनेवाला था, जिसने यद्यपि शत्रुरूपी इन्धनको दूर हटा दिया था, फिर भी उसकी प्रतापरूपी अग्नि प्रज्वलित हो रही थी और जो लम्बे नेत्रों वाला होकर भी सूक्ष्म नेत्रोंवाला था, पक्षमें बारीकीसे पदार्थका विस्तार करनेवाला था, ऐसा नन्दाह्व्य यद्यपि एक ही था तो भी उसे दो रूपमें, तीन रूपमें, चार रूपमें देखकर बहुतसे राजा उसी क्षण ईर्ष्यासे ही मानो स्वयं मृत्युको प्राप्त हो गये ।

उस समय नपुल और विपुल नामके दो योद्धा जब धनुषरूपी लताको खींचकर बाणों की बहुत भारी वर्षा कर रहे थे तब आश्चर्य था कि आकाश, खग-मण्डल अर्थात् बाणोंके समूहसे युक्त होकर भी आच्छादित है—उदित होता हुआ खग-मण्डल अर्थात् बाणोंका समूह (पक्षमें सूर्यमण्डल) जिसमें ऐसा हो गया था ॥ ९५ ॥ उतनेमें ही जिस प्रकार प्रलय कालके समय उठा हुआ निर्मर्याद भयंकर गर्जना करनेवाला मेघ पर्वतके शिखरपर बहुत बज्रोंकी वर्षा करता है उसी प्रकार दौड़ते हुए रथसे आगत, क्रोधसे अन्धे एवं बहुत भारी गर्जना

करनेवाले कोङ्कणदेशके राजाने बहुत ही शीघ्र नपुलके ऊपर बाणोंकी वर्षा करना शुरू कर दी ॥ ६६ ॥ तदनन्तर पश्चिम दिशामें गये हुए सूर्यके समान जिसका प्रताप अत्यन्त क्षीण हो गया था ऐसे मूर्च्छित नपुल वीरको उसका सारथि रणभूमिरूपी आकाशसे बाहर ले गया ॥ ६७ ॥

इधर जीवन्धर कुमारने जब यह समाचार सुना तो वे शोकसे कातर हो गये और क्रोधसे उनका मुख लाल हो गया । अपने दामादकी यह दशा देख, जिसने अपनी प्रसिद्ध सेनाके कोलाहलसे समस्त लोकको व्याप्त कर दिया था और जो बहुत भारी पराक्रमका धारक था ऐसा गरुड़वेग नामका विद्याधरो का राजा क्रम-क्रमसे युद्धकी सीमामें प्रविष्ट हुआ ।

रणाय भागमें आते-आते ही क्रोधसे जिसका मुख भयंकर हो रहा था, जो शक्ति, तोमर, शूल, जाल, परिघ, कुन्त, असि और पर्वतोंकी वर्षा कर रहा था, गर्वपूर्ण भयंकर अट्टहाससे जिसने समस्त दिशाओंमें हलचल मचा दी थी, एवं युद्धकी कलासे जिसकी भुजाओंका अहंकार उन्नत हो रहा था ऐसा विद्याधरो का राजा गरुड़वेग आकाशकी सीमामें क्रीड़ा करने लगा ॥ ६८ ॥ वहाँ गरुड़वेगको देखकर शत्रुओंमें से कितने ही योद्धा खून उगलने लगे, कितने ही प्राण झोड़ने लगे, कितने ही भयसे पृथिवीपर जा पड़े और भागनेकी इच्छा रखनेवाले कितने ही राजा लोग दिशा-भ्रान्ति होनेके कारण युद्धकी सीमामें ही मानो अधिक अभ्यास करने लगे ॥ ६९ ॥ रे रे नीच कोङ्कण पति ! कहाँ भाग रहा है, युद्धमें कम्पनको प्राप्त मत हो, आगे खड़ा रह, यमराज तुझे खानेकी चेष्टा कर रहा है, राजा गरुड़वेग तेरा शिर गिराकर कानोंसे बहते हुए खूनके प्रवाहोंसे अभी-अभी भूतोंकी वृत्ति करता है—उन्हें तेरा खून पिलाकर सन्तुष्ट करता है ॥ १०० ॥ इस प्रकार सिंहके समान पराक्रमी और शत्रुओंके कण्ठरूपी कदली-वृत्तोंपर तलवार चलानेवाले विद्याधर सैनिक जोर-जोरसे गर्जना कर रहे थे ॥ १०१ ॥

उस समय फूले हुए पलाश वनके समान, नये-नये पत्तोंसे युक्त अशोक वनके समान अथवा फूले हुए मन्दार वृत्तोंके वनके समान सब ओर घायल हुए अपनी सेनाको देखकर कोङ्कण देशके राजाने पुनः गरुड़वेगका सामना किया और कर्णफूलकी सुगन्धिसे आकर्षित हुई भृङ्गावलीकी शङ्का करनेवाली डोरीसे निकलनेवाले बाणोंकी धारासे आकाशतलको भरने लगा परन्तु बहुत भारी वेगको धारण करनेवाले गरुड़वेगने एक क्षणमें ही उसके वृत्तस्थलपर शक्ति नामक शस्त्रका प्रहार कर दिया ।

विद्याधरोंके राजाने जिनके शरीर विदीर्ण किये हैं ऐसे योद्धा लोग आज मेरे मण्डलको भेद देंगे इस भयसे ही मानो सूर्य उस समय वेगसे अस्ताचलकी ऊँची गुफामें जा घुसा था अर्थात् अस्त हो गया था ॥ १०२ ॥

तदनन्तर गरुड़वेगके द्वारा उठा-उठाकर फेंके हुए गण्डशैलों—छोटे-छोटे पर्वतोंके द्वारा जिनके शरीर खण्डित हो गये हैं ऐसे मरनेसे बाकी बचे हुए सैनिकोंके साथ जब काष्ठाङ्गारका सेनापति अपने शिविरमें चला गया तब युद्ध देखनेके लिए सामने आये हुए देवोंके हाथोंसे बरसाये गये कल्पवृक्षके फूलसे सुगन्धित भुजदण्डमें जिसने धनुष ले रक्खा था, परस्परके हर्षपूर्ण वार्तालापसे जिनका कौतूहल बढ़ रहा था और युद्धकलामें विलासपूर्ण विजयका स्मरण कर-कर जो अपने स्वामीकी प्रशंसा करनेमें तत्पर थे ऐसे सैनिक लोग जिसे प्रत्येक क्षण देख रहे थे, जो पल्लवनदेश, गोविन्दराज तथा लोकपाल आदिके साथ वार्तालाप कर रहा था, ऐसा राजा गरुड़वेग भी अपनी शिविरभूमिमें जा पहुँचा । वहाँ ग्रहणसे उन्मुक्त चन्द्रमाके समान मूर्च्छासे उन्मुक्त नपुलने इसकी अगवाणी की ।

दूसरे दिन काष्ठाङ्गारने सेनापतियोंके लिए मणिमाला, मुकुट, बाजूबन्द, बख्श, रथ, सारथी, घोड़े तथा कवच आदि देकर स्वयं ही शीघ्रता पूर्वक प्रयाण किया ॥ १०३ ॥

इस प्रकार पारितोषिक देनेसे जिसका उत्साह बढ़ाया गया था तथा जो 'मैं पहले चढ़ूँ, मैं पहले चढ़ूँ,' इस तरह शीघ्रता करनेके लिए विवश थी ऐसी सब ओर चलनेवाली सेनाने जिसके समीपवर्ती पृथ्वीके मैदानको आच्छादित कर लिया था, जो पर्वतके समान विजयगिरि नामके मदन्नावी हाथीपर सवार था, आगे होनेवाले चक्रपातके सूत्रन्यासकी रेखाओंकी शङ्का उत्पन्न करनेमें निपुण तीन रेखाओंसे सुशोभित कण्ठमें चारों ओरसे लटकनेवाले एवं चक्रपातकी प्रतीक्षामें कण्ठपर बैठे हुए यमराजके हाथसे प्रदत्त पाशके समान दिखनेवाले मोतियोंके हारसे जिसका वक्षःस्थल शोभायमान था, मुकुटमें लगे हुए मणियोंमें सूर्यमण्डलका प्रतिबिम्ब पड़नेसे जो ऐसा जान पड़ता था कि जीवन्धर स्वामीके बाणोंसे आकाशके आच्छादित होने पर यह मेरे पास नहीं आ सकेगा इस भावनासे दयाकी खान सूर्यने पहलेसे ही मानो उसका मस्तक ले लिया हो, तथा जिसका मुख टेढ़ी भौंहोंसे युक्त था ऐसा काष्ठाङ्गार स्वयं ही रणाङ्गणमें आया।

इधर सेनाके बहुत भारी कोलाहलसे जिन्होंने दिग्पालोंके भवनोंके भरोखे व्याप्त कर दिये थे तथा जिनके भुजदण्डकी महिमा पृथिवीतलपर प्रसिद्ध थी ऐसे जीवन्धर स्वामी भी अशनिवेग नामक मदन्नावी गजपर सवार हो क्रम-क्रमसे रणाग्रभागमें पहुँचे ॥१०४॥ उस समय कर्णपुटको जड़ करनेवाला देवोंकी विजयदुन्दुभियाँका शब्द जब बार-बार सुमेरु पर्वतकी गुफाओंमें प्रवेश करता था तब प्रतिध्वनिसे पूर्ण गुफाओंके शब्दोंसे देवियोंका हर्षसे भरा संगीत-विषयक कौशल निष्फल हो जाता था ॥१०५॥ उस समय रथोंसे खुदी पृथिवी तलसे उड़कर सामने आनेवाली धूलिको, दिग्गज अपनी सूँड़ोंसे निकलनेवाले जलकणोंसे शान्त करते थे और विजयार्थ पर्वतकी एकान्त गुफाओंमें वस्त्ररहित स्त्रियोंके शरीरपर पड़नेवाली धूलिको विद्याधर लोग वस्त्रसे दूर करते थे ॥१०६॥

उस समय उन दोनोंके बीच क्षणभरमें ऐसा युद्ध होने लगा जिसे देवोंने भी पहले कभी नहीं देखा था, जो मदसे भरा था, वीरोंकी दर्पपूर्ण उक्तियोंसे उत्कृष्ट था, चञ्चल तलवारोंमें प्रतिबिम्बित सूर्यकी क्रान्तिसे जिसका देखना कठिन था, अनुपम था और विजयलक्ष्मीका मानो तुलारोहण था ॥१०७॥ बीरता रूपी लक्ष्मीके प्रथम संचारके मार्ग स्वरूप जीवन्धर स्वामी जब अपने हाथोंमें नाचती हुई धनुषरूपी लतापर चढ़ा-चढ़ाकर बाणोंको छोड़ते थे तब विदीर्ण होनेवाले क्षत्रिय योद्धाओंके समूहसे जिसका अन्तस्तल सब ओरसे भिद गया था ऐसा सूर्य-मण्डल आकाशमें स्थित मधुमक्खियोंके छत्तेके समान जान पड़ने लगा था ॥१०८॥ उस समय युद्धमें हर्षसे भरे देव लोग जीवन्धर स्वामीके ऊपर सुगन्धित फूलोंका समूह बरसा रहे थे और चतुर जीवन्धर स्वामी मदीन्मत्त हाथियोंके विदीर्ण हुए दोनों गण्डस्थलोंसे ऊपरकी ओर उचटने वाले उन मोतियोंसे जो कि बाणोंपर निवास करनेवाली विजयलक्ष्मीके निकलनेवाले हर्षाश्रुओं की बूँदोंके समान जान पड़ते थे उनकी प्रतिपूजा—बदलेका सत्कार कर रहे थे ॥१०९॥ इस प्रकार पीछे-पीछे दौड़नेवाली धीरलक्ष्मीके द्वारा जिनका शरीर आलिङ्गित था ऐसे जीवन्धर स्वामी सेनाको विदीर्ण करते हुए काष्ठाङ्गारके सम्मुख गये ॥११०॥

इस तरह जिनकी दोनों भुजाएँ विजयलक्ष्मीके ताण्डय-नृत्यकी रङ्गभूमिके समान थीं ऐसे जीवन्धर कुमारको देखकर काष्ठाङ्गार इस प्रकार बोला।

तू अत्यन्त डरपोक वैश्यका लड़का कहाँ और धनुषशास्त्रके पारगामी हम कहाँ ? फिर भी तेरी युद्धमें जो प्रवृत्ति हो रही है उसमें अपनी अनात्मज्ञता ही कारण समझा ॥१११॥ अरे बनिये ! तराजूकी डाँड़ी थामनेमें जो तेरे हाथकी चतुराई थी उसे तू धनुषके पकड़नेमें फैलाना चाहता है ! तेरी इस चञ्चलताको धिक्कार है ॥११२॥ अरे मूर्ख ! तू साहसके साथ रणमें खड़ा है सो मरना ही चाहता है। मेरे खड्गरूप साँपके बिना तेरे प्राण रूपी बायुका और कौन पान करेगा ? ॥११३॥

इस प्रकार काष्ठाङ्गारके अहंकारपूर्ण दुर्बचन सुनकर जीवन्धर कुमारने भी ऐसा कहा कि—
रे कृतघ्न ! मेरे सामने निर्लज्ज होकर बके जा रहा है । तेरा पराक्रम मैं पहले देख चुका हूँ । तेरे समान इस पृथिवी पर कोई भी दिखाई नहीं देता जो कि प्रभुके साथ द्रोह करनेमें समर्थ हो ॥११४॥ अरे शत्रु ! चुप रह, चुप रह । तू एक ही तीनों जगत्में सबसे अधिक पापी प्रसिद्ध है । प्राण हरनेवाला मेरा बाण आगे जा रहा है तू युद्धमें अपने प्राणोंकी रक्षाका प्रयत्न कर ॥११५॥

इस प्रकार कहनेवाले जीवन्धर स्वामी की वज्रगर्जनाकी शक्ती प्रदान करनेमें निपुण प्रत्यङ्गाके शब्दसे जिसके प्राण (पक्षमें डोरी) काँप रहे थे और जो मजबूत धनुषकोटिसे सहित था ऐसे धनुषरूपी सर्पको खींचकर विषज्वालाके समान आचरण करनेवाले बाण, काष्ठाङ्गार बड़े क्रोधसे जीवन्धर स्वामीकी ओर बरसाने लगा ।

इधर वीर जीवन्धर स्वामी भी शत्रुके धनुषसे निकले हुए अनेक गम्भीर बाणोंको बीचमें ही काट-काटकर, जिनके धारण करने, खींचने और छोड़नेका पता ही नहीं चलता था ऐसे बाण शत्रुपर बरसाने लगे ॥११६॥ जिस प्रकार किसी वादीके मुखसे अपना पक्ष ग्रहण करनेवाले चतुर शब्द निकला करते हैं । उसी प्रकार उस समय युद्धमें पङ्क धारण करनेवाले अनेक समर्थ बाण जीवन्धर स्वामीके धनुषसे निकल रहे थे ॥११७॥ उस समय रणाग्रभागमें जीवन्धर स्वामी की बाणवर्षासे आकाशस्थली ऐसी हो गई थी कि उसका सूर्य तत्काल ही छिप गया था और पृथिवी भी ऐसी हो गई थी कि उसमें शत्रु राजाकी सेना छिप गई थी ॥११८॥ विशाल पराक्रमके धारक जीवन्धर स्वामीने बाणरूप पिंजरेके द्वारा शत्रुरूपी पक्षियोंके समूहको इस प्रकार बाँध दिया कि वह चलने फिरनेमें असमर्थ हो गया ॥११९॥

उस समय जिनके भुजदण्ड उत्कृष्ट पराक्रमसे प्रसिद्ध थे, बाणोंका तरकससे निकालना, डोरीपर रखना, खींचना और छोड़ना ये क्रियाएँ जो मानो एक साथ ही करते इनका अन्तर सिर्फ देव लोग ही समझ पा रहे थे, जो परस्पर एक दूसरेको जीतनेकी इच्छासे योग्य अवसरकी खोजमें थे, जिनकी आश्चर्यपूर्ण कार्यकी चतुराई देखनेके समय संतुष्ट हुए देवोंके हस्तकमलों द्वारा बरसाये हुए कल्पवृक्षके फूलोंसे जिनके समीपवर्ती प्रदेश ऊँचे हो रहे थे, जो बीचमें घुसी हुई मृत्युकी नाकके समान आचरण करनेवाले भुजदण्डपर चक्राकार धनुष धारण करनेके कारण यमराजकी कोप कुटिल भ्रुकुटियोंका संशय उत्पन्न कर रहे थे जिनका उत्साह बढ़ा हुआ था, और जो भयंकर युद्ध कर रहे थे ऐसे जीवन्धर स्वामी और काष्ठाङ्गारके बाणोंकी परस्परकी टक्करसे जो अग्निके तिलगे निकल रहे थे वे मेघमालाके बीचमें घुसने पर भी शान्त नहीं हो रहे थे ।

उस युद्धमें प्रसन्नचित्त एवं शूर वीर जीवन्धर स्वामीकी बाणावलीरूपी शरद्वस्तुके द्वारा जब शत्रु राजाओंके बाणरूपी मेघोंका समस्त समूह छिन्न शरीर होकर क्षण भरमें खण्डित हो गया तब जीवन्धर स्वामीकी सेना ठीक नदीके समान सुशोभित होने लगी थी क्योंकि जिस प्रकार नदीमें कमल विकसित रहते हैं उसी प्रकार उस सेनामें मुख विकसित हो रहे थे और जिस प्रकार नदीमें राजहंस पक्षी सुशोभित होते हैं उसी प्रकार उस सेनामें बड़े-बड़े राजा सुशोभित हो रहे थे ॥ १२० ॥ शत्रुओंके शस्त्रसमूहका निवारण करनेवाली जो अत्यन्त देदीप्यमान ढाल जीवन्धर स्वामीके हस्तकमलमें स्थित थी युद्धमें शत्रु काष्ठाङ्गारने उसका आधा भाग काटकर अपने हाथमें ले गर्जना की । ढालका वह आधा भाग राहुके द्वारा प्रस्त चन्द्रमण्डलके अर्ध भागके समान जान पड़ता था ॥ १२१ ॥ फिर क्या था, जीवन्धर स्वामीने क्रोधमें आकर प्रत्येक दिशामें जिसकी उबालाएँ निकल रही थीं ऐसा चक्र शत्रुके गलेपर गिराकर शीघ्र ही उसका श्वस्तक काट डाला । देवोंने बहुत अधिक पुष्प बरसाये और कुरुओंकी सेनामें हजारों प्रशंसाओंके साथ-साथ लोकमें हलचल मचा देनेवाला कोई आश्चर्यजनक कोलाहल हुआ ॥१२२॥

उस समय शत्रु सेनाको भयसे भागती देख दयाकी खान जीवन्धर स्वामीने तत्काल ही अभय घोषणा करा दी और शत्रुके दीन भाई-बन्धुओंको मुलाकर उस अवसरके योग्य संभाषण आदिके द्वारा उन्हें शान्त कर दिया ।

आज विजया विजयी पुत्रके द्वारा वीर माता हुई और चन्द्रमाके समान मुखवाली मेरी पुत्री चिरकालके लिए वीरकी पत्नी हुई ॥ १२३ ॥ ऐसा कहकर मामा गोविन्दराजने कुलका उद्धार करनेवाले जीवन्धर स्वामीका कौतूहलके साथ अभिनन्दन किया ॥ १२४ ॥ युद्ध कृतघ्न-काष्ठाङ्गारके संगसे लगे हुए दोषको दूर करनेकी इच्छासे पृथिवीने जीवन्धर स्वामीके विशाल दोषका आश्रय लिया था यह आश्चर्यकी बात थी (पक्षमें दीर्घ भुजाका आश्रय लिया था) ॥ १२५ ॥

तदनन्तर जीवन्धर स्वामी राजमहलकी ओर चले । इस बीचमें वे चारों ओरसे हस्त-कमल जोड़कर खड़े हुए सामन्त राजाओंके नमस्कारको अवलोकनके द्वारा स्वीकृत करते जाते थे । जिस प्रकार उदयाचलपर सूर्य सुशोभित होता है उसी प्रकार वे मदस्त्रावी हाथीपर सुशो-भित थे । दूरसे पीठ-पीछे आनेवाले सेनापति प्रत्येक क्षण उनके दर्शनके योग्य अवसरकी प्रतीक्षा करते थे । हाथियोंपर बैठे हुए गरुड़वेग, गोविन्द, पल्लव नरेश, तथा लोकपाल आदि राजाओंसे उनका समोपवर्ती प्रदेश घिरा हुआ था । रथोंपर बैठे हुए नन्दाद्वय आदि भाई तथा पद्मास्य आदि मित्र उनकी शोभा बढ़ा रहे थे । अपने प्रसन्न मुखरूपी चन्द्रमाके देखनेसे उल्लसित होनेवाले सेनारूपी समुद्रसे उनका अग्रभाग व्याप्त हो रहा था । बड़े हर्ष और उद्वेगके साथ पहनाकर जिन्होंने वेगसे अपने छत्र उतारकर दूर कर दिये थे, जो परस्परके उत्पीड़नसे कुपित घोटोंके रोकनेका कष्ट सहन कर रहे थे, समीपमें खड़े हुए काष्ठाङ्गारके भाई-बन्धु एक-एकका नाम लेकर जिनका परिचय करा रहे थे और प्रणाम करते समय विचलित हुए मुकुट तटमें लगे पद्मराग मणियोंकी प्रभाके फैलनेके बहाने जो अपना अनुराग प्रकट कर रहे थे, ऐसे शत्रुपक्षके राजाओंका वे यथायोग्य सम्मान करने जाते थे । युद्धमें प्राप्त शत्रुलक्ष्मीके निवासभूत विकसित कमलके समान दिखनेवाले अथवा अपनी सेनारूपी समुद्रकी फेनराशिकी शङ्का करनेवाले छत्रसे वे सुशोभित थे । दोनों ओर ढोले जानेवाले चामरोंकी वायुसे उनके कर्णाभरण हिल रहे थे । आगे-आगे 'जय हो' 'जय हो' इस तरह ऊँची और मधुर आवाजसे पढ़नेवाले चारण लोग उनके यशका वैभव बार-बार बखान रहे थे । इस तरह क्रमसे नगरीमें जाकर उन्होंने ध्वजा, कलश, तोरण, चँदोवा, आदि आठ प्रकारकी शोभाओंसे अलङ्कृत गलियोंमें प्रवेश किया । नगरकी समस्त युवतियोंके बाहुरूपी बाँसांसे निकले मोतियोंके समान सुशोभित पुष्प और लाई के उपहारसे उनका सत्कार किया जा रहा था । इस प्रकार चलकर वे राजमहलमें पहुँचे । वहाँ उन्होंने—

समस्त राजाओंको विदा किया और परिमित परिवारके साथ अन्तःपुरमें प्रवेश किया । वहाँ शत्रुकी स्त्रियोंको शोकरूपी सागरमें निमग्न देख शीघ्र ही सान्त्वना देनेके लिए तत्पर हो गये—दयाकी खान जो ठहरे ॥ १२६ ॥

तदनन्तर जीवन्धर स्वामीने शोक और भयसे दीन अन्तःपुरके लोगोंको अपने पास बुलाया । उनमें कुरीके समान रोती हुई काष्ठाङ्गारकी स्त्री तथा उसके पुत्रोंको देखकर उनका हृदय दयासे लहराने लगा । निदान, सान्त्वना देनेकी कलामें प्रवीण जीवन्धर स्वामीने अमृतके समान मधुर और विचित्र वचनोंके द्वारा उन सबको धैर्य बाँधाया ।

तदनन्तर जब सूर्य पश्चिम समुद्रमें निमग्न हो गया तब हाथोंमें भणिमय दीपक लेनेवाले लोगोंसे सेवित होते हुए इन्होंने मित्रोंके साथ धन-मणियोंके समूह, बस्त्र तथा अन्यान्य उज्ज्वल-वस्तुओंसे सुशोभित भण्डारमें धीरे-धीरे प्रवेश किया ॥ १२७ ॥

तत्पश्चात् स्वजानेके धन आदिको अपनी मुहरसे मुद्रितकर निद्रा सम्बन्धी सुखके अनुभव की इच्छा करते हुए जीवन्धर स्वामी महलके ऊपर चढ़कर मणिमय पलंगपर पड़े हंसतूलके बिस्तरपर सो गये। तदनन्तर रात्रि समाप्त होनेपर वन्दीजनोंके मनोहर पशोंके आलापसे और माङ्गलिक बाजोंके विचित्र शब्दोंसे जागकर उन्होंने प्रातःकाल सम्बन्धी कार्य किये और सकल परिवार समेत गोविन्द राजके साथ जिन-मन्दिरमें जाकर वहाँ भगवान्की पूजा विस्तारी।

तदनन्तर सबके साथ राजभवनमें जाकर विदेहके राजा गोविन्द भूपालने मन्त्रिसमूहको सामने बुलाया और शीघ्र ही राज्याभिषेककी तैयारी करनेका आदेश दिया। कुछ ही समय बाद जिनका हृदय कौतुकसे भर रहा था और जिनके नेत्र कमलके समान थे ऐसे गोविन्द महाराजने मन्त्रियोंसे निम्नांकित प्रश्नोंकी कड़ी लगा दी ॥ १२८ ॥

क्या नये-नये रत्नोंकी प्रभासे इन्द्रके सभामण्डपकी हँसी उड़ाने वाला अभिषेक मण्डप बनकर तैयार हो गया ? क्या उस मण्डपमें समस्त वर्णोंके वृद्धजन इकट्ठे हो गये ? क्या सुगन्धित शीतल और स्वच्छ तीर्थ जलसे भरे हुए सुवर्णके कलश तैयार हो गये ? क्या अभिषेकके समय उपयोगमें आने वाले समस्त उपकरण उस मण्डपमें तैयार कर लिये ? क्या ज्योतिषी लोग मङ्गलमय मुहूर्तकी सावधानीसे प्रतीक्षा कर रहे हैं ? क्या नाना देशोंके राजा भेंट सजाकर तैयार कर खड़े हैं ? और क्या नगरकी गलियाँ सजा दी गई ?

ये प्रश्न सुनकर मन्त्रियोंने बड़े आदरके साथ कहा कि आपकी आज्ञासे सब तैयार है ॥ १२९ ॥ उसी समय सूर्यके समान कान्ति वाला सुदर्शन यज्ञ, अपने अनुगामी यज्ञोंसे परिवृत हो क्षीरसागरके जलसे भरे कलश लेकर हर्षपूर्वक पिताके पदपर जीवन्धर स्वामीका राज्याभिषेक करनेके लिए आ पहुँचा। उसे देख वहाँ उपस्थित राजाओंका समूह आश्चर्यको प्राप्त हुआ ॥ १३० ॥

तदनन्तर अभिषेकमण्डपके मध्यमें रखे हुए रत्नमय सिंहासनके ऊपर विराजमान जीवन्धर स्वामीका, यक्षराज तथा गोविन्द महाराज आदि प्रमुख-प्रमुख राजाओंने क्षीरसागरके जलसे हर्षपूर्वक अभिषेक किया। उसी समय बजाये हुए अनेक दुन्दुभि, मृदङ्ग, शङ्ख तथा मल्लरी आदि बाजोंका शब्द, मानो मेघमण्डपको डौंढता हुआ, मानो समस्त लोगोंके कानोंको फोंड़ता हुआ, मानो लोकको हिलाता हुआ, मानो अभिषेक देखनेके इच्छुक लोगोंको बुलाता हुआ और मानो संसारके मध्यमें आक्रमण करता हुआ उत्पन्न हुआ।

तदनन्तर दिव्य देशमी वस्त्र और आभूषणोंसे जिनका शरीर सुशोभित हो रहा था ऐसे जीवन्धर स्वामीके मस्तकपर यक्षराजने अपने हाथमें धारण किया तथा उज्ज्वल रत्नोंसे जगमगाता हुआ मुकुट धारण किया—बाँधा ॥ १३१ ॥ तदनन्तर जीवन्धर स्वामीसे पूछकर और अपने परिवारको आदेश देकर सुदर्शन यज्ञ विमानमें सवार हो अपने भवनकी ओर चला गया ॥ १३२ ॥

उस समय समस्त राजाओंके साथ वार्तालाप करनेवाले गोविन्द महाराजको जिन्होंने आने किया था और विनयके साथ जिनका शिर नम्रीभूत हो रहा था ऐसे पद्मास्य नामक मित्रने जिन्हें हस्तावलम्बन दिया था ऐसे जीवन्धर स्वामी सुरगजके समान सवारीके बड़े भारी हाथी पर उस तरह आरुढ़ हुए; जिस तरह कि सूर्य उदयाचलपर और इन्द्र ऐरावत हाथीपर आरुढ़ होता है। जो प्रजाजन रूपी कुमुदोंके समूहको विकसित करनेके लिए चन्द्रमण्डलके समान था, क्षीरसमुद्रके फेनके समान सफेद था और स्थूल मोतियोंकी जालीसे आवृत था ऐसे छत्रसे उनका मस्तक सुशोभित हो रहा था। जो राज्यलक्ष्मीके कटाक्षोंकी परम्पराके समान जान पड़ते थे तथा क्षीरसागरकी चञ्चल लहरोंकी समानता धारण करते थे ऐसे दोनों ओर ढोले जानेवाले, सुवर्ण दण्डसे सुशोभित चामरोंके द्वारा उनके वस्त्रका अञ्चल कुछ-कुछ हिल रहा था। उस समय

नगरके समस्त भरोखोंके किवाड़ एक साथ खुल गये थे जिससे ऐसी जान पड़ती थी मानो उन्हें देखनेके कौतूहलसे नगरने नेत्र ही खोल रखे थे। उनके दर्शनके लिए नगरकी स्त्रियाँ महलोंके अग्रभाग पर जा चढ़ी थीं। उन स्त्रियोंमें कितनी ही स्त्रियाँ सजावटका काम आधा समाप्तकर बाँये हाथमें मणिमय दर्पण लिये ही दौड़ पड़ी थीं इसलिए वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो पूर्ण चन्द्रमण्डलसे सुशोभित पूर्णिमाकी रात्रि ही हो। वेगसे चलनेके कारण कितनी ही स्त्रियोंकी मेखला उतरकर उनके पैरोंमें उलझ गई थी उससे वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो मृङ्गलासे युक्त पैरों वाली कामदेव की प्रधान हस्तिनियों ही हों। कितनी ही स्त्रियोंके चरण कमल गीले लाक्षा रससे लाल-लाल हो रहे थे इसलिए वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो कमलोंके द्वारा प्रातः कालकी सुनहली धूपका पान करनेवाली कमलिनियों ही हों और कितनी ही स्त्रियाँ मरकत मणियोंमें खचित भरोखोंमें मुखकमल ढालकर भाँक रही थीं इसलिए ऐसी जान पड़ती थीं मानो खिले हुए एक कमलसे सुशोभित एवं आकाशमें विलसित कमलिनियोंकी तुलना ही कर रही हैं। उक्त स्त्रियाँ फूलों सहित लाई की अञ्जलियाँ भर-भरकर जीवन्धर कुमारके ऊपर बिखेर रही थीं। उनको वे लाई की अञ्जलियाँ हस्तकमलोंसे झड़ी हुई मकरन्दकी बूंदोंकी शङ्का उत्पन्न कर रही थीं अथवा नखरूपी चन्द्रमासे निकले हुए तुषार कणोंका संशय बढ़ा रही थीं। जो आगे चलनेवाले अनेक बाजोंके शब्दोंसे मिला हुआ था, अग्रगामी चारण लोगोंका 'जय जय'का मधुर शब्द जिसमें मिल रहा था, चोभके कारण फूलोंपरसे उड़ते हुए भ्रमरोंकी भंकारसे जो परिपुष्ट था और महलोंके समूहसे उत्पन्न प्रतिध्वनिके कारण जो अत्यन्त दीर्घ हो रहा था ऐसे कालाहलसे उन्होंने समस्त दिशाओंके अन्तरालको मुखरित कर दिया था। इस प्रकार समस्त नगरकी प्रदक्षिणा देकर जीवन्धर स्वामी राजभवनके द्वारपर हाथीसे नीचे उतरे। देदीप्यमान मणियोंसे शोभित सुवर्ण पात्रको धारण करनेवाली वारवनिताओंके समूहने उनको आरतीका मंगलाचार किया। तदनन्तर जिसके विस्तृत चन्दोर्वेमें मोतियोंकी मालाएँ लटक रही थी और जो अधिक मात्रामें जलते हुए धूपसे सुगन्धित था ऐसे मणिमय मण्डपमें प्रवेशकर उन्होंने कुल परम्परासे चले आये सिंहासनको अलंकृत किया।

उस समय जीवन्धर कुमाररूपी चन्द्रमाके महान् उदयसे प्रजाके लोगोंका हर्षरूपी सागर लहराने लगा था और पुरवासी स्त्रियोंके नयनरूपी कुमुदोंमें अश्रुजलके बहाने मकरन्दकी धारा सुशोभित होने लगी थी ॥१३३॥ बुद्ध राजा काष्ठाङ्गारने प्रजामें इतना अधिक शोभ उत्पन्न कर दिया था कि उसे देख दयालु जीवन्धर स्वामीने अपनी कीर्तिसे उज्ज्वल पृथिवीको बारह वर्षके लिए कररहित कर दिया था ॥१३४॥ उन्होंने गन्धोत्कटको बुद्ध राजाके स्थान पर बैठाया। नन्दाद्वयको युवराजपद दिया, पद्मास्य आदि समस्त मित्रोंको उनके योग्य पदोंपर नियुक्त किया, तथा अन्य राजाओंको भी दयापूर्वक अपने-अपने पदोंपर स्थिर किया ॥१३५॥ राजा जीवन्धरने गन्धर्वदत्ताके अर्धचन्द्रके समान कोमल ललाटपर पट्टराज्ञीका पट्ट बन्धन किया ॥१३६॥ जीवन्धर स्वामीने राजाओंकी भेंट लेकर उस भेंटसे भी दूने रत्न आदि वस्तुओंका समूह बड़े हर्षसे उन्हें बढ़लेमें दिया था ॥१३७॥ राजा जीवन्धरने बुद्ध मन्त्रियोंका भी यथायोग्य सन्मान किया था और प्रत्येक वर्णके बुद्धजनोंका भी आदरके साथ सत्कार किया था ॥१३८॥ जो उदारता रूपी गुणके सर्वप्रथम उतरनेके लिए मार्ग स्वरूप थे तथा याचकोंके लिए इच्छित वस्तुओंके देनेमें जिन्होंने आदर बाँध रक्खा था ऐसे जीवन्धर स्वामीके जाग्रत रहते हुए शास्त्ररूपी समुद्रके पारगामी विद्वान् कहा करते थे कि कल्पवृक्ष, कामधेनु, और चिन्तामणिकी चर्चा केवल हास्यका ही कारण है ॥१३९॥

तदनन्तर चतुरङ्ग सेनाके साथ जाकर नन्दाद्वय उनकी माता विजया महादेवीको ले आया। आते ही उन्होंने माताके चरणोंमें प्रणाम किया तथा उसे आनन्दरूपी समुद्रमें निमग्न

कर दिया। माताके साथ जो तपस्वी लोग आये थे उन्होंने उन्हें उनकी इच्छासे भी अधिक धन दिया और प्रसन्नताके साथ एक मात्र पुण्यसे प्राप्त होनेवाले मोक्षमार्गका भी उपदेश दिया। अन्य मित्रगण पद्मा आदि रानियोंको भी ले आये सो उनके साथ एकान्तमें मिलकर तथा आलिङ्गन चुम्बनकर उनकी समस्त मानसिक व्यथाओंको नष्ट करनेवाली हर्षकी भूमि उन्हें प्राप्त कराई।

तदनन्तर गोविन्द महाराजकी उत्तम लक्ष्मणों वाली लक्ष्मणा नामकी कन्याको जो कि कान्तिसे सुवर्णलताके समान थी, कमलकी बाँड़ीके समान गोल स्तनोंवाली थी, पूर्णिमाके चन्द्रमाके समान मुखवाली थी और कामदेवके धनुषके समान भौंहोंसे युक्त थी, उत्तमगुणोंसे युक्त लग्नमें जीवन्धर स्वामीने हर्ष पूर्वक विवाहा ॥१४०॥

उस समय, वेगसे इधर-उधर दौड़नेवाले परिजनोंके हाथमें स्थित वेत्रलताके पारस्परिक संघटनसे उत्पन्न शब्दसे जो मिल रहा था, मन्त्रज्ञ मनुष्योंके स्वच्छन्दतासे बोले हुए मन्त्रोंकी ध्वनिसे जिसका विस्तार हो रहा था, सभासद लोगोंके द्वारा दिये हुए आशीर्वादात्मक वचनोंसे जिसका विस्तार हो रहा था, घूमनेवाली अन्तःपुरकी स्त्रियोंके आभूषणोंकी मंकारसे जो मनोहर था, आगेसे मनुष्योंकी हटानेमें तत्पर कञ्चुकी लोगोंके शब्दसे जो व्याप्त था, निर्दयतापूर्वक ताड़ित दुन्दुभि आदि बाजोंकी ध्वनिसे जो भरा हुआ था, और जो हजारों प्रकारकी कलकल ध्वनिसे परिपुष्ट था ऐसे उत्सवके कोलाहलसे तीनों लोक भर गये थे।

जयलक्ष्मीके साथ विशाल कीर्तिको प्राप्त करनेवाले धीर-वीर जीवन्धर स्वामी, राज्यलक्ष्मीके साथ कुमांगी लक्ष्मणाको भी प्राप्तकर प्रजामण्डलकी रक्षा करने लगे ॥१४१॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें लक्ष्मणाकी प्रांतिका वर्णन करनेवाला दशम लम्भ समाप्त हुआ।

एकादश लम्भ

राजा जीवन्धर अपनी भुजाके द्वारा कुन्दके समान निर्मल कीर्तिके समूहसे हर्षित रहनेवाली पृथिवीको धारण करते थे। उत्तम मधुके निष्यन्दके समान सुशोभित मधुर वाणीसे सत्यके विलासको धारण करते थे। चित्तके द्वारा राजनीतिकी पदवीको धारण करते थे। नेत्रके द्वारा समस्त प्रजाके योग और भ्रमकी कला धारण करते थे तथा हस्तके द्वारा दानका जल धारण करते थे अर्थात् दानका संकल्प करनेके लिए हाथमें सदा जल लिये रहते थे ॥ १ ॥ राजा जीवन्धरके प्रजापालनमें तत्पर रहनेपर पृथिवी उत्तम राजासे युक्त रत्नगर्भा और वसुन्धरा—धन-धान्यसे पूर्ण हो गई थी ॥ २ ॥

उनका यशोमण्डल—कीर्तिका समूह ठण्डा होनेपर भी शत्रुओंके संतापका कारण था, स्थिर होनेपर भी निरन्तर भ्रमण करनेवाला था, निर्मल होकर भी शत्रुओंके मुखकमलको मलिन करनेवाला था, भवल होकर भी प्रजाके अनुराग—प्रेम (पक्षमें लालिमा) से युक्त था, राजमण्डल-नृपतिसमूह (पक्षमें लक्ष्मणमण्डल) की मित्रता करनेवाला होकर भी महाराजमण्डल-महाराजाओं के समूहको आसन्नित करनेवाला था। उनके प्रतापके अंकुर दिशारूप सुन्दरियोंके केशपार्योंमें कलह—लाल कमल की शङ्काको, कानोंमें किसलयसमूहके सन्देशको, झूल झुककर खोपोंमें केशर

की शोभा को, कमरमें कुसमानी रङ्गमें रंगे वस्त्रकी शोभाको, करकमलोंमें पद्मराग मणिनिर्मित कङ्कणकी शोभाको, और पैरोंमें लाखके रसकी (महावरकी) शोभाको उत्पन्न करते थे ।

अग्निके द्वारा संतप्त होकर पिघले हुए सुवर्णके समान वर्ण वाले, जीवन्धर स्वामीके प्रताप के अंशोंसे जगत् समस्त पर्वत लिप्त होकर पीले-पीले दिखने लगे तब देवियोंको मेरु पर्वतके विषयमें भ्रम हो गया था ॥ ३ ॥ पद्माकर—कमलोंके सरोवरसे सुशोभित इस राजहंस—हंस विशेषका, सदा बहुधा अनेक प्रकारसे अवननिप्रत्व—जलके आधीन नहीं रहना आश्चर्यकारक था अथवा बहुधा—अनेक प्रकारसे वननिप्रत्व—जलके आधीन रहना, तथा बहु-धावन निघ्नत्व—बहुत दौड़-धूपके आधीन रहना आश्चर्य कारक नहीं था क्योंकि हंस पक्षीका उक्त स्वभाव ही है । पक्षमें पद्माकर—लक्ष्मीके हाथोंसे सुशोभित इस श्रेष्ठ राजाका सदा बहुधा अनेक प्रकारसे वननिघ्नत्व—वनके आधीन रहना—वनमें निवास करना आश्चर्यकारक था अथवा अनेक प्रकारसे अवननिघ्नत्व—रक्षाके आधीन रहना आश्चर्यकारक नहीं था ॥ ४ ॥ जिसका आकार अत्यन्त मनोहर था और लक्षण उत्कृष्ट थे ऐसी लक्ष्मणा—सारसकी पत्नी राजहंस—हंसविशेषकी पत्नी हुई थी यह आश्चर्यकी बात देखी गई थी । पक्षमें लक्ष्मणा—गोविन्दराजकी लक्ष्मणा नामकी पुत्री, राजहंस—श्रेष्ठ राजा जीवन्धर स्वामीकी पत्नी हुई थी ॥ ५ ॥

यह जीवन्धर स्वामी, बलभद्रके चिह्नोंसे सुशोभित तथा पद्म-राग इस नामसे सहित होनेपर भी सुमित्रानन्दन—लक्ष्मण थे यह आश्चर्यकी बात थी (पक्षमें उत्तम चिह्नोंसे सहित तथा कमलजैसी शोभासे सुशोभित होकर भी सुमित्रानन्दन—अच्छे मित्रोंको आनन्दित करने वाले थे ।) विजयसे आनन्दयुक्त होकर भी कुण्डलोंसे सुशोभित राजा कर्ण थे अर्थात् महाभारतमें कर्णकी हार हुई तो पर यह तो विजयके सहित थे अतः आश्चर्यकी बात थी । (पक्षमें—विजया रानीके पुत्र होकर कुण्डलोंसे सुशोभित कानोंसे युक्त थे) धृतराष्ट्र होकर भी—दुर्योधनादि कौरवोंके पिता होकर भी धर्ममय थे—युधिष्ठिरादि पाण्डवोंके पिता थे यह आश्चर्यकी बात थी । (पक्षमें—राष्ट्रको धारण करनेवाले होकर भी धर्मसे ओत-प्रोत थे ।) गन्धर्वोंके लिए अधिक हर्षके देनेवाले होकर भी देवोंके लिए अधिक हर्ष देनेवाले थे यह आश्चर्यकी बात थी । पक्षमें—गन्धर्व-दत्ता नामक भार्याके लिए अधिक हर्ष देनेवाले होकर भी सुदर्शन नामक देवके लिए अधिक हर्षके देनेवाले थे । और महिषी—भैंससे उत्पन्न होकर भी वृषोत्पादी—बैलको उत्पन्न करनेवाले थे । यह आश्चर्य की बात थी । पक्षमें—महिषी विजया रानीसे उत्पन्न होकर भी वृषोत्पादी—धर्म उत्पन्न करनेवाले थे ।

जीवन्धररूपी चन्द्रमाका शरीर यद्यपि लक्ष्मणा—कलङ्कसे अञ्जित था तो भी निर्मल था—उज्ज्वल था यह आश्चर्यकी बात थी । पक्षमें—उनका शरीर लक्ष्मणा नामक भार्यासे अथवा सामुद्रिक शास्त्रमें प्रणीत उत्तम चिह्नोंसे युक्त होकर भी निर्मल था—निर्दोष था । इसी प्रकार वे कुब-लयाह्लादी—नील कमलोंके आह्लादक होकर भी पद्मानन्दी—कमलोंको आनन्दित करनेवाले थे । पक्षमें—पृथिवीमण्डलको आनन्ददायी होकर भी लक्ष्मीको आनन्द देनेवाले थे ॥६॥

किसी समय राजा जीवन्धरने शिल्प-शास्त्रके पारगामी कारीगरोंके द्वारा जिनेन्द्र भगवान् का एक ऐसा मन्दिर बनवाया जो कि महामूल्य अनेक प्रकारके रत्नोंकी राशियोंकी उत्तम कान्तिसे युक्त था, समस्त भव्य जीवोंको आनन्द उत्पन्न करनेवाला था, देवोंके नेत्रोंकी तृप्तिको पूर्ण करने वाला नहीं था अर्थात् जिसे देखते हुए देव लोग कभी अघाते ही नहीं थे, और जो अकृत्रिम चैत्यालयके समान ज्ञान पढ़ता था । उस मन्दिरमें भगवान्‌के नित्योत्सव, तथा पक्षोत्सव आदि प्रमुख उत्सवोंकी परम्परा निरन्तर जारी रही आवे इसके लिए, शत्रुओंको नष्ट करनेवाले, समस्त गुणोंसे सुन्दर तथा साक्षात् कामदेवकी तुलना करनेवाले जीवन्धर स्वामी जब उस व्यवस्थाके

योग्य उत्तम क्षेत्र प्रदान करनेके लिए उद्यत हुए तब विजयादेवीने पूर्वकृत उपकारोंकी स्मृतिसे उत्पन्न हर्षके कारण उस क्षेत्रका स्वामित्व तपस्वियोंके लिए दिला दिया ।

तदनन्तर किसी समय समस्त शीलव्रतोंकी खान एवं विशाल-शुद्धिकी धारक राजमाता विजया यह जानती हुई विरक्त हो गई कि मैं इस कुटिल संसारमें विशाल यशके धारक तथा पराक्रमसे शत्रुओंको जीतनेवाले पुत्रपर इसके पिताका पद देख ही लिया है अब मुझे अन्य किस बातकी आवश्यकता है ? ॥५॥

तत्पश्चात् विजया देवीने अपनी आठों बहुओंको पास बुलाकर कहा कि जिनके केश अत्यन्त कुटिल हैं, जिनकी शरीररूपी लता सुवर्ण बल्लीके समान है, जो निर्मर्याद गुणोंसे सहित हैं और जो हंसके समान बालवाली हैं ऐसी हे मेरी बहुओ ! तुम लोग मुझे पहले, स्वप्नमें आठ मालाओंके रूपमें दिखी थीं और इस समय धारण की हुई नूतन मालाओंके रूपमें दिख रही हो । आप लोगोंका वैभव इसी तरह उत्तरोत्तर बढ़ता रहे, यह कहकर उसने प्रकृत बातको इस तरह प्रकट किया ।

हे पूर्ण चन्द्रके समान मुखवाली बहुओ ! आज मेरे हृदयमें इस सारहीन भयङ्कर संसार के विषयमें विरक्ति उत्पन्न हो रही है और वही विरक्ति मुझे दीक्षा लेनेके लिए शीघ्रता कर रही है ॥६॥

आप लोग भी कुरुवंशरूपी वंशलताके मोतीके समान आचरण करनेवाले पुत्र उत्पन्नकर निरन्तर पतिके साथ सुखका अनुभवकर अन्तिम अवस्थामें दीक्षा धारण करनेके योग्य हैं ।

सासके यह वचन सुनकर बहुओंका मन शोकसे विह्वल हो गया और वे अपना मुख-कमल नीचाकर सासके सामने बैठी रहीं ॥६॥ इसके बाद विजया देवीने प्रिय पुत्र जीवन्धर राजाको पासमें बुलाया और जिस प्रकार मेघमाला अपनी ध्वनिसे हंसको दुखी करती है उसी प्रकार वह वैराग्यके वचनोंसे पुत्रको दुखी करने लगीं ॥१०॥

उसी समय गन्धोत्कटकी पत्नी सुनन्दाको भी वैराग्य उत्पन्न हो गया अतः उसके साथ महादेवी विजयाने अत्यन्त दुखी राजा जीवन्धरको बड़ी कठिनाईसे समझाकर पद्मा नामकी उत्तम आर्याके पास विधिपूर्वक दीक्षा ले ली । आर्यिकाओंमें अग्रगण्य पद्मा नामकी आर्यिकाने विजया और सुनन्दाके लिए आर्याका पद दिया और राजा जीवन्धरको यह कहकर समझाया कि आकाशसे पड़ती हुई रत्नवृष्टिके समान दीक्षाका निषेध नहीं करना चाहिए ।

इस प्रकार मधुर वाणीसे समझाये हुए धीरे धीरे राजाने दोनों माताओंके चरणकमलोंमें विनयपूर्वक नमस्कार किया और फिर परिवारके साथ अपने घरमें प्रवेश किया ॥११॥

तदनन्तर कुछ दिन व्यतीत होनेपर क्रमसे, जिस तरह सरसियोंके जलमें चन्द्रमाके प्रतिबिम्ब प्रवेश करते हैं उसी तरह आठों देवियोंके उदरमें गर्भोंने प्रवेश किया ।

दर्पणकी लक्ष्मीके समान जो गन्धर्वदत्ता आदि देवियाँ थीं उन्होंने गर्भके बहाने प्रतिफलित राजाके प्रतिबिम्बको धारण किया था ॥ १२ ॥ उस समय उन देवियोंका मुख खिले हुए कमलके समान सुशोभित हो रहा था और चक्रवाक पक्षीके जोड़ेको तुलना करनेवाला स्तनोंका युगल, घूबूकतल कृष्ण हो जानेके कारण, जिसका अग्रभाग तमालपत्रसे सुशोभित है ऐसे नवनिर्मित सुवर्ण घटके समान जान पड़ता था ॥१३॥ उन देवियोंके मध्यभागने भी उस समय दुर्बलता छोड़ दी थी तथा प्रतिदिन स्थूल होते रहनेके कारण वह मणिमय करधनीसे दुखी रहता था ॥१४॥

तदनन्तर प्रसवका समय आनेपर शुभ दिनमें जब कि षड़ीका ज्ञान करानेवाले साधनोंमें स्वाधीन चित्तवाले ज्योतिषी लोग सावधान होकर लग्न निकाल रहे थे, देवियोंने उस तरह पुत्रोंको उत्पन्न किया जिस तरह कि मेघमाला बिजलीको उत्पन्न करती है । पश्चात् बहुत भारी हर्षसे जिनके नेत्र विकसित हो रहे थे ऐसे राजा जीवन्धरने पुत्रोंको देखकर शुभ दिनमें महोत्स

किया और उन गन्धर्वदत्ता आदि देवियोंके पुत्रोंके सत्यन्धर, सुदर्शन, धरणि, गन्धोक्त, विजय, दत्त, भरत, तथा गोविन्द नाम प्रकट किये ।

इस तरह इन्द्रके समान लक्ष्मीके धारक धीर वीर राजा जीवन्धरको मुखसे निवास करते हुए तीस वर्ष व्यतीत हो गये ॥१५॥ महाराज जीवन्धर, प्रसिद्धिमें चक्रवर्ती भरतके समान थे, नीतिमें राजा रामचन्द्रके तुल्य थे, सम्पत्तिमें इन्द्रके सदृश थे, धर्ममें युधिष्ठिरके समकक्ष थे और युद्धमें अर्जुनके अनुरूप थे । इस प्रकार भाग्यके भाण्डार स्वरूप जीवन्धर स्वामी भुजाके द्वारा धारणकर चिर काल तक पृथिवीका शासन करते रहे ॥१६॥

किसी समय, जिसमें वनोंका अन्त भाग सुशोभित हो रहा था, कोंबलोंकी कूकसे जिसमें विगिदगन्त मुखरित हो रहे थे और विरही जनोंको जो दुःख देने वाला था ऐसा वसन्तका समय आया । तब फूल-फल आदिकी भेंट करते हुए वनपालने राजासे वनविहारकी प्रार्थना की । फलस्वरूप राजा आठों स्त्रियोंके साथ नगरसे निकलकर जिसमें अधिक मात्रामें उत्तमोत्तम फल-फूल तथा पल्लव आदि लग रहे थे ऐसे उपवनमें जा पहुँचे । वहाँ उन्होंने वनपालके द्वारा एक-एकके क्रमसे दिखाये हुए पल्लवों, फूलों और फलोंसे लदे वृक्षोंको देखते हुए चिरकाल तक विहार किया ।

वहाँ देवियोंने कौतुकवश अपने हाथोंसे फूलोंका चयन भी किया था । फूलोंका चयन करते समय उन देवियोंके स्तन हिल रहे थे, मध्यभाग झुक रहे थे, कपोल पसीनासे तर हो रहे थे, मुखमण्डल केशोंसे व्याकुल हो रहे थे, और चञ्चल कङ्कण मल-मल शब्द कर रहे थे ॥१७॥

इस तरह चिरकाल तक की हुई अनेक प्रकारकी वनक्रीड़ाओंसे जो थक चुकी थी, क्रीड़ा के संमर्दसे जिन्होंने फूलोंको अस्त-व्यस्त कर दिया था और जिनके नेत्रोंके अन्तभाग चञ्चल हो रहे थे ऐसी स्त्रियोंके समूहके साथ वे कहीं बैठ गये । वहाँ उन्होंने गन्धर्वदत्ताके दाँनां स्तन-कलशोंपर कामदेव रूपी मदोन्मत्त हाथीकी मदधाराके समान आचरण करनेवाली कस्तूरीकी धारा छोड़ी तो गुणमालाके वक्षस्थलपर सुगन्धित कस्तूरीसे मिश्रित चन्दनके रसका लेप लगा दिया । सुरमञ्जरीकी नाभिके ऊपर केशरके पङ्क्तसे लताका चित्र बनाया तो पद्माके गालों पर मकरीका चित्र लिख दिया । क्षेमश्रीके मुखपर कस्तूरीका तिलक लगाया तो लक्ष्मणाके स्तनोंपर मकरिकाके आकारपत्रकी रचना कर दी । इसी तरह अन्य स्त्रियोंके भी यथायोग्य अलङ्करण कार्यको करते हुए जीवन्धर स्वामी हर्षके साथ बैठे थे ।

वहाँ बैठे-बैठे ही उन्होंने वनके भीतर क्रीड़ा करनेवाला एक वानरोंका ऐसा झुण्ड देखा जो कि एक वृक्षसे ऊँची शाखावाले दूसरे वृक्षपर जल्दीसे चढ़ जाता था, भयके कारण जिनके पक्षी उड़ गये थे ऐसे वृक्षोंको जो चञ्चल बना रहा था तथा निरन्तर अपने उदरोंसे बच्चोंको चिपटाकर उछलती हुई वानरियोंसे जो घिरा था ॥१८॥ उन वानरोंमें एक वानरी अपने पतिका अन्य वानरीके साथ संपर्क देखकर रुष्ट हो गई थी और तरुण वानर बड़ी दीनताके साथ अनेक उपायोंसे उस वानरीको शान्त करनेका प्रयत्न कर रहा था परन्तु चिरकाल तक प्रयत्न करनेपर भी वह उसे शान्त नहीं कर पा रहा था ॥१९॥

तदनन्तर क्रोधसे भरी उस वानरीको शान्त करनेके लिए जब वह वानर समर्थ नहीं हो सका तो उसने दीन दशा बनाकर अपने आपको मृतककी तरह जमीनपर लिटा दिया ॥ उस मायावी वानरको मृतककी तरह जमीनपर पड़ा देख वह वानरी भयसे काँप उठी और उसने पास जाकर उसकी वह दशा दूर कर दी ।

तदनन्तर जिसका अन्तःकरण बहुत भारी हर्षसे युक्त था ऐसे उस तरुण वानरने वानरीका आनन्द बढ़ानेके लिए उसे कटहलका एक बड़ा पका फल दिया ही था कि वनपालने अपने हाथ की चञ्चल छड़ीसे वानरीको डाँटकर वह सुन्दर फल शीघ्र ही छीन लिया ॥२०॥ जीवन्धर

स्वामी इस समस्त घटनाको दयापूर्वक देख रहे थे। देखते ही उनकी आशाएँ विषयोंमें जानेसे रुक गई। पुण्योदयसे सहित एवं काललब्धिसे प्रेरित होकर वे चतुर जीवन्धर स्वामी उस समय हृदयमें ऐसा विचार करने लगे ॥२१॥ कि यह वानर काष्ठाङ्गारके समान है, यह फल राज्यके समान है, और यह वनपाल मेरे समान है अर्थात् जिस प्रकार मैंने काष्ठाङ्गारसे राज्य छीन लिया है। वास्तवमें यह राज्य मेरे द्वारा छोड़ने योग्य है ॥२२॥ जो राज-लक्ष्मी बहुत दुःखसे प्राप्त होती है, कठिनाईसे जिसकी रक्षा होती है, जो चपल है, जिसका अन्त दुःखदायी है और जो नष्ट होकर भी चिरकाल तक दुःख उत्पन्न करती रही है उस राज-लक्ष्मीमें सुखका लेश कब हो सकता है ? अर्थात् कभी नहीं हो सकता ॥२३॥ जिस प्रकार नदियोंके समूहसे समुद्र और बहुत भारी ईन्धनसे अग्नि सन्तुष्ट नहीं होती उसी प्रकार कामके वशीभूत हुआ यह पुरुष कभी भी काम-भोगोंसे संतुष्ट नहीं होता है ॥२४॥ यह राज्य तेलरहित दीपककी लौके समान है, जीवन चञ्चल है, यह शरीर बिजलीके समान क्षणभङ्गुर है, और आयु चपल मेघके तुल्य है। इस तरह इस संसारकी सन्ततिमें कुछ भी सुख नहीं है। फिर भी उसमें मूढ़ हुआ पुरुष अपना हित नहीं करता किन्तु इसके विपरीत मोह बढ़ानेवाला व्यर्थका कार्य ही करता है ॥२५॥ नन्धर विषयोंके द्वारा लुभाया हुआ बेचारा मनुष्य, मोहवश बहुत दुःख देनेवाले आरम्भजनित दोषोंको नहीं समझता है ॥२६॥ यह मेरी कोमलाङ्गी स्त्री है, यह बहुत बुद्धिमान पुत्र है, और ये मेरे पूर्वसंचित धन हैं इस तरह निर्बुद्धि हुआ यह नरपशु—अज्ञानी मानव, अणु बराबर सुखमें इच्छा उत्पन्नकर आरम्भके वशीभूत होता है और अधिकतर पहाड़के समान बहुत भारी दुःख ही प्राप्त करता है ॥२७॥ जो मनुष्य अविनाशी मोक्ष-लक्ष्मीको छोड़कर राज-लक्ष्मी प्राप्त करते हैं वे भीष्म कालमें शीतल जलकी धारा छोड़कर मृग-अरीचिकाका सेवन करते हैं ॥२८॥ इसलिए बड़ी कठिनाईसे दुर्लभ मनुष्य-जन्म पाकर बुद्धिमान मानवको आत्महितमें प्रमाद करना उचित नहीं है ॥२९॥

इस प्रकार मनमें विचारते हुए जीवन्धर स्वामीने उस समय बारह भावनाओंके द्वारा ऐसा वैराग्य प्राप्त कर लिया जिसे कोई चञ्चल नहीं कर सकता था। वे राज्यादिको तृणके समान तुच्छ मानते हुए वनसे बाहर निकले। बाहर आकर उन्होंने जिनेन्द्र भगवान्की पूजा की और धर्मरूपी अमृतके प्रदान करनेमें आलस्यरहित मुनिराजसे अपने मणिमय मुकुटके अग्रभागमें हस्तकमल लगाकर धर्मका श्रवण किया।

धीर वीर एवं लक्ष्मीपति राजा जीवन्धर, धर्मका श्रवणकर धर्मविद्याके जानकार हो गये सो ठीक ही है, क्योंकि मणियोंके संस्कार करनेमें निपुण बुद्धिमान मनुष्योंके द्वारा मसानके ऊपर चढ़ाया हुआ उत्तम मणि निर्मल ही हो जाता है ॥३०॥ तदनन्तर विनयी राजाने पूर्वभव जानने की इच्छासे, उन चारण ऋद्धिधारी मुनियोंमें जो ज्येष्ठ मुनि थे उनसे पूछा ॥३१॥ राजाके द्वारा पूछे गये अवधिज्ञानी मुनिराज जीवन्धर स्वामीके पूर्वभव ज्योंके त्यों कहने लगे ॥३२॥

समस्त पृथिवीतलका ललामभूत एवं धातकीखण्ड द्वीपका आभूषण स्वरूप एक भूमि-तिलक नामका नगर है। वह नगर, अत्यन्त गहरी परिखासे घिरा हुआ था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो बहुत भारी होनेके कारण दूसरी पृथिवीकी आशङ्कासे आये हुए समुद्रसे ही घिरा हो। विजयार्थ पर्वतके शिखरोंकी शङ्का उत्पन्न करनेवाले, गगनचुम्बी एवं चूनासे सफेद महलोंसे वह नगर सुशोभित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो निरन्तर होनेवाले महोत्सवोंको देखने की इच्छासे आगत विमानगामी देवोंके विमानोंसे ही सुशोभित हो। वहाँके ऊँचे महलोंमें स्थित स्त्रियोंके द्वारा किये हुए संगीतके मङ्गलमय शब्दसे नीचे चलनेवाले चन्द्रमाका हिरण सदा आकृष्ट होता रहता था। वहाँ स्त्रियोंके मणिमय आभूषणोंकी प्रभासे अन्धकारका समूह नष्ट रहता था। अतः वहाँके निवासी लोगोंको रात-दिनका कुछ विभाग ही नहीं मालूम

होता था और न चक्रवाक पक्षियोंका युगल ही कभी बिछुड़ता था। साथ ही इन्हीं आभूषणों की प्रभासे वहाँ दीपक भी व्यर्थ रहते थे।

उस भूमितिलक नगरमें पवनवेग नामसे प्रसिद्ध गुणवान् और प्रतापी राजा रहता था। उस राजाने क्षीरसमुद्रके फेनके समान कान्तिवाली अपनी कीर्तिसे समस्त दिशाओंके विस्तृत अन्तरालको लिप्त कर रखा था ॥३३॥ उस राजाकी जयवती नामकी रानी थी। वह रानी अपनी सुन्दरतासे रतिका गर्व छुड़ाने वाली थी और कानोंके अन्त तक उसके लम्बे नेत्र थे ॥३४॥ आप उस राजाके यशोधर नामक पुत्र थे। उस समय आप इतने अधिक सुन्दर थे कि अपने शोभासम्पन्न शरीरके द्वारा कामदेवको भी पराजित करते थे। आपकी आठ स्त्रियाँ थीं जो कि स्तनरूपी दो पर्वतोंके भारसे स्थिरताको प्राप्त हुई, ब्रह्मा द्वारा निर्मित मनोहर विजलियोंके समान सुशोभित थीं ॥३५॥

जिस प्रकार हाथी हृदिनियोंके साथ विहार करनेके लिए किसी उपवनमें जाता है उसी प्रकार आप भी किसी समय अपनी यौवनवती स्त्रियोंके साथ हर्षपूर्वक उपवनमें गये। वहाँ जाकर आप सामने ही सुशोभित तालाब पर पहुँचे। आपके पहुँचते ही वहाँ जो राजहंस पक्षी थे वे आपकी स्त्रियोंकी चाल देखनेसे लज्जित होकर ही मानो मनोहर नूपुरों की भनकारका अनुकरण करनेवाले अपने शब्दोंसे समस्त उपवनको शब्दायमान करते हुए क्षण भरमें उड़ गये। केवल एक अत्यन्त कोमल राजहंसका बालक शेष रह गया। पूर्ण पङ्क उत्पन्न न होनेके कारण वह आकाशमें उड़नेमें असमर्थ था। वह एक खिले हुए कमल पर भय सहित लुढ़क रहा था, कमलनीरूपी स्त्रीके मुखरूपी कमलकी नाकके चञ्चल मोतीके समान जान पड़ता था, कमल वनमें रहनेवाली लक्ष्मीके मुखकमलसे निकलते हुए हास्यके खण्डके समान जान पड़ता था और वन-देवताके विकसित फूलोंसे निर्मित गेंदकी शंका कर रहा था। उस राजहंसके शिशुको आपने किसी सेवकसे पकड़कर अपने महलमें बुलवा लिया और सुवर्णशलाकाओंसे निर्मित पिंजड़ेमें रखकर मीठे दूध भात आदिके उपचारसे आप उसका अच्छी तरह पालन करने लगे।

हे नरोत्तम ! किसी एक दिन अपनी स्त्रियोंके स्तनकलशोंके समीप उस बालहंसको रखकर आपने ऐसा कहा था कि हे हंस ! तू कमलोंका विरह भोगनेमें समर्थ नहीं है इसलिए आज इन स्त्रियोंके स्तनरूपी कमलोंकी बाँडियोंमें विहारकर क्रीड़ा कर ॥३६॥

इस तरह आप उस हंसके बच्चेको कुटिल केशोंवालो स्त्रियोंके साथ निरन्तर क्रीड़ा कराते हुए सुखसे रहते थे। किसी दिन धर्मज्ञ मनुष्योंमें अग्रेसर तुम्हारे पिताने हंसके बच्चेको बन्धनमें डालनेका समाचार सुना तो वे बहुत कुपित हुए। उन्होंने तुम्हें बुलाकर अनेक प्रकारसे धर्मकी परिपाटी-परम्पराका उपदेश दिया। तदनन्तर कानोंके लिए अमृतके समान आचरण करनेवाले उस धर्मोपदेशके ज्ञानसे तुम्हारा वैराग्य बढ़ गया। इसलिए पिताके रोकनेपर भी तुमने वैराग्यसे प्राप्त जिनदीक्षामें कठिनाईसे आचरण करने योग्य तपश्चरणमें दृढ़ हो अपनी आठों स्त्रियोंके साथ सर्वश्रेष्ठ तप धारण कर लिया। अन्तमें अपने किये हुए पुण्यके फलस्वरूप सहस्रार नामक बारहवें स्वर्गमें देव हुए और चिरकाल तक वहाँके सुख भोगकर पृथिवीतल पर इन्हीं आठ स्त्रियोंके साथ आप राजा जीवन्धर हुए हैं।

हे श्रेष्ठ राजन् ! आपने पूर्व भवमें राजहंसके शिशुका उसके माता-पिताके साथ वियोग किया था उसके फलस्वरूप आप भी चिरकाल तक माता-पिताके विरहको प्राप्त हुए हैं ॥३७॥ इस प्रकार राजा जीवन्धरने छोटे भाइयों, अपनी स्त्रियाँ तथा अन्य स्नेही लोगोंके साथ मुनिराजके वचन सुने। सुनते ही जिस प्रकार वज्रपातसे सौंप डर जाता है उसी प्रकार वे राज्यसे डर गये। मुनिराजकी पूजाकर वे नगरमें आये और संसारसे प्रकट होने वाले सुखको हलाहलके समान दुःखरूप मानने लगे। उन्होंने तप धारण करनेमें अपनी बुद्धि स्थिर की ॥३८॥

तत्पश्चात् राजा जीवन्धरने राज्यका पालन करनेके लिए युवराज नन्दाक्ष्यको आज्ञा दी परन्तु उसने तपका राज्य प्राप्त करनेकी ही इच्छा प्रकट की। अन्तमें विवश होकर उन्होंने मङ्गलमय मुहूर्तमें जिनेन्द्र भगवान्‌को पूजाकर राज्य-वितरणका उत्सव किया और जिसकी भुजाएँ, प्रसिद्ध पराक्रम रूपी लक्ष्मीके क्रीडा-भवनके समान आचरण करती थी, जो समस्त कलाओंका भाण्डार था, जो धनुष-विद्यामें निपुण था और कीर्ति, प्रताप, विभव तथा सौन्दर्य रूप सम्पत्तिके द्वारा उन्हींका अनुकरण कर रहा था ऐसे गन्धर्वदत्ताके सत्यन्धर नामक पुत्रका राज्याभिषेककर उन्होंने उसे इस प्रकार उपदेश दिया।

हे पूर्ण चन्द्रके समान मुखवाले पुत्र ! तेरी जिह्वाके अग्रभागपर असत्य वाणी, कानोंके समीपमें कुटिलतासे भरे नीच मनुष्योंके वचन, नेत्रोंके मार्गमें परस्त्रीका रूप, मनमें कुमार्ग विषयक उद्योग और मुखमें क्रोधका आवेश वास न करे ॥३६॥ हे पुत्र ! तू मनमें जिनेन्द्र भगवान्‌के चरण, कानोंमें धर्मरूपी अमृत और प्रजासमूहके हितमें अपने नेत्रोंकी वृत्ति सदा धारण करना। इसी तरह तू सुखसे पृथिवीका पालन कर सकेगा ॥४०॥

इस तरह अपने पुत्र सत्यन्धरको समझाकर तथा अन्य पुत्रोंको भी यथायोग्य पदोंपर प्रतिष्ठितकर श्री महावीर भगवान्‌के चरणकमलोंकी भक्ति और वैराग्यसे प्रेरित हुए राजा जीवन्धर भगवान्‌ महावीरकी समवसरण सभाके निकट पहुँचे। जाते समय मार्गमें उनका पार्श्वभाग समस्त मित्रोंके समूहसे घिरा हुआ था, संतापसे भरी आँटों स्त्रियोंसे उनका समीप-वर्ती प्रदेश व्याप्त था, तथा सत्यन्धर आदि पुत्र जिसके आगे-आगे चल रहे थे, जो बेलाका उल्लङ्घनकर बहनेवाले समुद्रके जलकी नदीके समान जान पड़ती थी, निर्दयतापूर्वक ताड़ित भेरी आदि बाजोंकी विशिष्ट प्रतिध्वनिसे जिसने कुलाचलोंकी कन्दराएँ प्रतिध्वनित कर दी थी ऐसी पीछे दौड़नेवाली मनोहर सेना उन्हें बिदाई देनेके लिए आई थी। उस सेनाने प्रणाम पूर्वक उन्हें यथाक्रमसे बिदाई थी। समवसरणके समीप जाकर उन्होंने तीन प्रदक्षिणाएँ दीं और फिर प्रसन्नचित्त हो बहुत भारी आश्चर्यसे नेत्रोंकी विस्तृतकर भीतर प्रवेश किया।

समवसरण सभाके पास ही रत्नोंकी धूलिसे निर्मित, इन्द्र धनुषका अनुकरण करने वाला धूलिसाल नामका कोट था जो कि ऐसा जान पड़ता था मानो जिनेन्द्र देवको बरनेके लिए मुक्ति रूपी लक्ष्मीके द्वारा पासमें फेका हुआ कङ्कण ही था ॥४१॥

उस समवसरण सभामें गगनतलको चुंबित करनेवाले एवं मन्द-मन्द वायुसे हिलनेवाली पताकाओंके अग्रभागसे सुशोभित चार मानस्तम्भ थे जो कि क्रोधादि चार कषायोंको नष्ट करनेके लिए सभाकी लक्ष्मीके द्वारा उठाई हुई चार तर्जनी नामक अंगुलियोंका कार्यभार धारण करते हुए-से जान पड़ते थे।

वह सभा रूपी लक्ष्मी सालकान्त-कोटसे सुन्दर (पक्षमें अलकोंके अन्त भागसे सहित) मुखको—अग्रभागको (पक्षमें मुखको) धारण कर रही थी इसलिए वहाँ जो निर्मल सरसियाँ थी वे लीला-दर्पणकी शोभा प्राप्त कर रही थी ॥४२॥

वहाँ खिले हुए कमलोंके समूहसे सुशोभित और स्फटिकके समान स्वच्छ जलसे भरी हुई परिखा ऐसी जान पड़ती थी मानो ताराओंसे सहित आकाशकी लक्ष्मी ही हो अथवा महा महिमासे सुशोभित भगवान्‌के दर्शन करनेके लिए आई हुई स्वर्ग-लोककी मन्दाकिनि ही हो। वह परिखा भीतर छिपी हुई मङ्गलियोंसे भी सुशोभित थी और उससे ऐसी जान पड़ती थी मानो उन मङ्गलियोंको देवाङ्गनाओंने अपने नेत्रोंके विलाससे जीत लिया था इसलिए लज्जाके कारण ही मानो वे मङ्गलियाँ उस परिखाके भीतर जा छिपी हों।

उस सभामें अत्यन्त सुगन्धित फूलोंकी बाटिकाएँ थीं और उनके आगे जगमगाते हुए अग्नियोंसे व्याप्त कोट सुशोभित हो रहा था। चारों मुख्य दरवाजोंके बीचमें दोनों ओर नाट्य

भवन सुशोभित थे और उनके आगे मार्गमें धूपसे सुशोभित सुवर्णकलश शोभा पा रहे थे ॥४३॥

उस सभाके ऊपरका आकाश धूपघटोंसे निकलने वाली जिन धूमकी रेखाओंसे व्याप्त हो रहा था वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो जिनेन्द्र भगवान्‌के दर्शनके द्वारा, एकत्रित भव्य जीवोंके समूहसे उनकी पापकी परम्पराएँ ही निकलकर भाग रही थीं। दिशारूपी स्त्रियोंके कर्णपूरके समान दिखनेवाले श्रेष्ठ पल्लवोंसे सुशोभित एवं इन्द्रके उद्यानको जीतनेके लिए ऊपर उठाये हुए हाथोंकी समानता प्राप्त करनेवाले गगनचुम्बी चार चैत्यवृक्षोंसे सुशोभित तथा अनेक प्रकारके धारागृहों, निकुञ्जों और सुवर्णमय क्रीड़ापर्वतोंसे सुशोभित चार वन उस सभाकी शोभा बढ़ा रहे थे। जिसके तोरण नाना प्रकारके मणियोंके समूहसे खचित थे। ऐसी सुवर्णमय वेदिकासे वह सभा अलंकृत थी। मयूर, हाथी, सिंह आदि मुख्य-मुख्य चिह्नोंसे चिह्नित तथा आकाश-तलमें फहरानेसे खिंची हुई आकाश-गङ्गाकी तरङ्गोंकी संभावना बढ़ाने वाली, संलग्न मोतियोंकी कान्तिकी परम्परासे सुन्दर पताकाओंसे वह सभा सुशोभित थी। आगे चलकर उस सुवर्णमय कोटसे सुशोभित थी जो कि भगवान्‌के मुखारविन्दसे निकली हुई दिव्य ध्वनिको सुननेके कौतूहलसे कुण्डलका आकार बनाकर उपस्थित हुआ मानो मेरु पर्वत ही था। वह सभा सबका मन हरनेवाले फूलोंसे लदे कल्पवृक्षोंके वनसे सुशोभित थी। समस्त जगत्‌को आनन्दका समूह प्रदान करनेवाली एवं चार गोपुरोंसे समुद्रासित वज्रमय वेदिकासे युक्त थी। जिनेन्द्र भगवान्‌के दर्शनके कौतूहलसे प्रकट हुए नव पदार्थोंके समान दिखनेवाले, प्रतिमाओंसे युक्त नौ नौ स्तूपोंको धारण कर रही थी। भगवान्‌के दर्शनको इच्छासे आये हुए मूर्तिधारी आकाशके समान सुशोभित स्फटिकके कोटसे अलंकृत थी और निरन्तर चमकनेवाले चन्द्रकान्त मणियोंसे निर्मित एवं भव्य जीवोंके समूहसे अधिष्ठित बाहर सभाओंसे बहुत ही अधिक सुशोभित हो रही थी।

वहाँ प्रवेशकर उन्होंने गन्धकुटीसभा नामक स्थानमें मणियोंसे प्रकाशित सिंहासनके अग्रभागपर उदयाचलपर सूर्यके समान विराजमान वीर जिनेन्द्रके कौतुकके साथ दर्शन किये ॥४४॥ विधि-विधान को जाननेवाले राजा जीवन्धरने प्रदक्षिणा देकर जगत्पूज्य भगवान्‌ महावीर स्वामी की भक्तिपूर्वक पूजा की और तदन्तर पूजाकी विधिसे संतुष्ट चित्त होकर निम्न प्रकार उनकी स्तुति की ॥४५॥

हे स्वामिन् ! जिसने गगनचुम्बी शाखाओंके द्वारा आकाश और दिशाओंके अन्तरको रोक रखा है, जो भ्रमरोंके शब्दके बहाने आपके निर्मल गुणोंका गान कर रहा है और जो आपके दर्शनसे अनुरक्त हो चञ्चल पल्लवोंके द्वारा नृत्य कर रहा है ऐसा यह आपका अशोक वृक्ष अनेक प्रकारके फूलों और पल्लवोंके समूहसे ऐसा जान पड़ता है मानो मूर्तिधारी वसन्त ही हो ॥४६॥ हे जिनराज ! हे सम्पूर्ण एवं स्पष्ट ज्ञानके सागर ! आपकी वह अत्यन्त सफेद पुष्पांकी वर्षा, आपका दर्शन करनेके लिए आकाश-मार्गसे आई हुई चाँदनी है क्या ? अथवा आपके भयसे कामदेवके हाथसे छूटी हुई उसकी बाणों की परम्परा है क्या ? ॥४७॥ हे जिनेन्द्र, हे स्वामिन् ! गम्भीर गर्जनासे युक्त, एवं मेघध्वनिके समूहका अनुकरण करनेवाला आपका यह दुन्दुभि समस्त मिथ्यामतियोंको बुलाकर कह रहा है कि अरे रे कुंतीर्थी ! अपनी बुद्धिसे विचारकर तुम्हीं लोग कहो कि कहाँ तो यह अपार लक्ष्मी और कहाँ यह निश्चल निःस्पृहता ?—कहाँ यह समस्त पदार्थोंको विषय करनेवाला स्पष्ट ज्ञान और कहाँ यह अहंकारका अभाव ? नम्रता ॥४८॥

हे समस्त जगत्‌के स्वामी ! हे समस्त पदार्थोंके जाननेमें चतुर ! हे सुमेरु पर्वतके समान धीर ! हे वीर जिनेन्द्र ! आपका यह क्षत्रिय ऐसा जान पड़ता है मानो तीनों लोकोंके ऐश्वर्य की महिमाको प्रकट करनेवाला, एवं मृत, अविष्यत् और वर्तमानको विषय करनेवाला, आपका ज्ञानत्रय ही हो। अथवा अपना प्रसुप्त प्रकट करनेके लिये देवीके द्वारा अस्माकास्कर आकाशमें

तीन भागोंमें रखा हुआ वीर सागरका जल ही हो। यह छत्रत्रय यद्यपि अत्यन्त स्वच्छ स्वभाव वाला है तो भी भव्य समूह को अनुराग—लालिमा (पक्षमें प्रेम) उत्पन्न करनेवाला है यह आश्चर्य की बात है।

हे जिनपते ! दर्शनके लिए आये हुए सूर्यमण्डलकी राक्षा उत्पन्न करनेवाले एवं मणिमय वर्षणके समान आभा रखनेवाले आपके भामण्डलमें भव्य जीवोंका समूह स्पष्ट रूपसे अपने अतीत जन्मोंकी परम्पराको देखता है ॥४६॥ हे स्वामिन् ! आपके चमरों की पंक्ति ऐसी सुशोभित होती है मानो चन्द्रमाके समान आपके विद्यमान रहने पर चन्द्रमा की किरणें व्यर्थ हैं इसलिये विधाताने उन्हें दण्डमें बाँधकर अलग रख छोड़ा हो। और उन्हीं की यह पंक्ति हो ॥४७॥ हिरण्यगरदन उठा उठाकर जिसे निरन्तर सुनते हैं और जिसने अमृत की धाराको जीत लिया है ऐसी आपकी दिव्य ध्वनि अत्यन्त सुशोभित हो रही है ॥४९॥

निरन्तर नमस्कार करनेवाले देवसमूहके मुकुटतटमें लगे मोतियों की कान्तिसे पुनरुक्त नखरूपी चाँदनीके द्वारा समस्त मनुष्योंके नेत्ररूपी नील कमलोंको आनन्दित करनेवाले हे वीर जिनेन्द्र ! आपका सिंहासन उपवनके समान है क्योंकि जिस प्रकार उपवन अनेक पत्र और लताओंसे सहित तथा मुँह खोले सिंहांसे युक्त होता है उसी प्रकार यह सिंहासन भी नाना प्रकारके पत्तों और बेलबूटोंसे सहित तथा मुँह खोले कृत्रिम सिंहांसे युक्त है। अथवा समुद्रके जलके समान है क्योंकि जिस प्रकार समुद्रका जल रत्न तथा मकरोंसे सहित होता है उसी प्रकार यह सिंहासन भी रत्नमय मकरोंसे सहित है। अथवा सुमेरु के शिखरके समान है क्योंकि जिस प्रकार सुमेरुका शिखर अत्यन्त ऊँचा होता है, इस तरह अनेक उपमाओंको धारण करनेवाला आपका सिंहासन समस्त जगत्के आनन्दको बढ़ा रहा है।

इस प्रकार आठ प्रातिहार्योंसे सेवित हे श्रीमन् ! वीर जिनेन्द्र ! 'संसाररूपी सागरमें डूबे हुए मुझे निकालिये—मेरा उद्धार कीजिये' यह कहकर राजा जीवन्धरने भक्तिके अधिकतासे देवाधिदेव भगवान् महावीर स्वामीको नमस्कार किया ॥५२॥ तदनन्तर जिनेन्द्रदेव की आज्ञा प्राप्तकर कुशल जीवन्धर स्वामीने मामा गोविन्द नरेश आदि राजाओंके साथ गणधरको नमस्कार किया और जिनेन्द्र देवके द्वारा कहा हुआ निर्मन्थ संयम (निर्मन्थ वीरता) धारणकर उन्हींके समीप तप किया ॥५३॥ वह जीवन्धर स्वामी यद्यपि कुरुपशोभित थे—कुत्सित रूपसे सुशोभित थे तो भी सुरूप—सुन्दर रूपके धारक इस नामसे प्रसिद्ध थे। (पक्षमें कुरुवंशमें उपशोभित होकर सुरूप नामसे प्रसिद्ध थे) और मदन-काम होकर भी शिव—महादेवजी को सुख उत्पन्न करनेमें आदरसे युक्त थे (पक्षमें-कामदेव पदवीके धारक होकर भी शिव—मोक्ष सम्बन्धी सुखमें आदर धारण करनेवाले थे) ॥५४॥

यह रहने दो इसके सिवाय और भी आश्चर्यजनक बातें उनमें दिखाई देती थीं।

जो पहले सुन्दर लोचनोंके धारक स्त्रियोंके द्वारा संगी यह कहकर प्रशंसित हुए थे (पक्षमें संगीति—उत्तम गानके द्वारा प्रशंसित हुए थे) वही अब सुहृज्जनोंमें विद्वज्जनोंमें असंगी निष्परिग्रह इस तरहकी प्रसिद्धिको प्राप्त हुए थे ॥५५॥ गन्धर्व दत्ता आदि देवियोंने भी अपनी-अपनी माताओंके साथ चन्दना नामक आर्याके पास उत्कृष्ट संयम धारण कर लिया ॥५६॥ तपमें प्रवीण, धीर वीर, एवं माननीय गुणोंसे सुन्दर महामुनि जीवन्धर स्वामीने यथाक्रमसे अत्यन्त मजबूत आठ कर्मोंको नष्टकर पूर्ण रत्नत्रय प्राप्त किया ॥५७॥ इस प्रकार जो अपने आठ गुणोंसे पुष्टिको प्राप्त हुए थे, और हरिचन्द्र कविने अपने मधुर वचन रूपी पुष्पोंके समूहसे भक्तिवश जिनके दोनों चरण-कमलोंकी पूजा की थी वे जीवन्धर स्वामी सिद्ध होकर लोकोत्तर प्रभासे युक्त, अनुपम तथा अविनाशी सुखकी परम्परासे सुशोभित मुक्तिरूपी लक्ष्मीको प्राप्त हुए ॥५८॥ महाकवि हरिचन्द्र ग्रन्थके अन्तमें मंगल-कामना करते हुए कहते हैं कि राजा प्रतिदिन प्रजाका कल्याण

करनेमें समर्थ हो, उत्तम वर्षा हो, रोगोंका समूहनाशको प्राप्त हो, लक्ष्मी सरस्वतीके साथ प्रतिदिन परिचय करे, जिनेन्द्र देवका मत जयवन्त हो और सबकी भक्ति जिनेन्द्रदेवमें सुशोभित हो ॥५६॥ पूर्णचन्द्रकी चाँदनीके समान निर्मल-धवल तथा आनन्द उत्पन्न करनेवाली कुरुकुलपति जीवन्धर स्वामीकी कीर्ति तानों लोकोंमें निरन्तर बढ़ती रहे और रससे सुशोभित अलंकारोंसे युक्त तथा कामदेव पदके धारक जीवन्धर स्वामीके उपाख्यानसे अलंकृत हमारी मधुर वाणी विद्वानोंके मुखोंमें नृत्य करती रहे ॥६०॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें मुक्तिकी प्राप्ति का वर्णन करनेवाला ग्यारहवाँ लम्ब समाप्त हुआ ।

श्लोकानुक्रमणिका

[अ]		अरन्ध्रसद्वत्तमणीम-	३	इति लपितमत्रेत्य	१६६
अज्ञयाय नमस्तस्मै	११२	अवलोक्याग्रजन्मानं	१३८	इति वाचमसी	१६६
अगण्यपुत्रम्	१५४	अवश्यायाकीर्णः किमु	११६	इति सदयमशेषं	२२३
अघेन मयि विस्तृतां	१७३	अवाचयदसौ पत्रं	१४२	इत्थं मनसि संचित्य	२६
अङ्ग तावकसहोदर	१४१	अशरण्यशरण्यत्व	१२८	इत्याक्रोशं समाकर्ण्य	१४४
अजानती कश्मल-	३१	अश्वश्यन्ती विशालाक्षी	१२७	इत्यादिनीतिप्रचुरा	१६
अतस्त्वां प्रार्थये	१३१	अभारोहैः कृतदण्डानि	१६०	इत्यादि प्रश्नपदनी	१३४
अतो मम यथा	१८०	अष्टाभिः स्वगुणैरयं	२३४	इत्यादि वदतामेषां	१४६
अत्र चायुधगृहेऽपि	१३८	असत्तपो वीक्ष्य	१०६	इत्यादि स्तुतिविस्तारान्	१००
अत्रास्ति चन्द्रामपुरी	१००	असत्या वाणी ते	२२८	इत्यादि स्वार्थविज्ञानम्	१२३
अत्रास्ति हेमामपुरी	१३२	अस्माकं त्रिजगत्प्रसिद्ध-	१४५	इत्युक्तव्रतसम्पन्नः	१२४
अथ जलदजलध्याः	६६	अस्याः पादयुगं	१३	इत्युक्ता सा विशालाक्षी	१४१
अथ जीवन्धरा	७६	अस्या बाल्ये कुबलयदृशो	६०	इत्युक्त्वा मातुलः सोऽयं	२०६
अथापि रसनाकण्डू	१५	असूर्यम्पश्येयु	६७	इदानीं भवतो यत्र	१६३
अथाधिगामीद्	१८	अहह व्रत तनूज	१४०	इभोद्गतानां नवमौक्तिकानां	१८८
अथैकदा दयाभ्रजनाधिराजो	४७	[आ]		इयं सुमधुराकारा	२१८
अहप्रचरमाहवम्	२०५	आजन्मतो न लिखितं	१८३	इह खलु कुमारोऽयं	१३१
अनङ्गलिलकाढ्या	१०८	आत्मा हि ज्ञानदृक्	१२३	[उ]	
अनयोः कान्तवपुषि	६७	आदाय तामयमयो	६५	उत्तमाङ्गमिवाङ्गेषु	१२३
अनामयोक्तैरनुजाय	१२८	आनन्दवाण्यं	८८	उत्तानशयने विभ्रत्	३६
अनास्थया तेन	२०१	आनन्दवाण्यैः	१३६	उदग्रहर्ष्यावलि	७
अनीकिनीं पुरोभाय	१६७	आनन्दोद्विक्तहृदयः	१७८	उदारः सहकारोऽयम्	१३१
अनुशां लब्ध्वासावथ	२३३	आपाटलैर्नखैः	७०	उद्यत्प्रतापपटलेन	१४३
अनेककुलं तत्र	६८	आपृच्छ्य कुरुभूपालम्	२१३	उद्यत्प्रसाधनारण-	१८६
अन्तः कामाञ्जन	१६७	आसागमपदार्थानां	१२३	उपरिजनरुजाथं	७८
अन्तःस्थशिशुगाम्भीर्यं	२४	आयतदिव्यशरीरं	२	उभयोश्चूर्णयोरान्त-	८४
अन्तर्घणं करसरोरुह-	७६	आयोधनं विदधतोः	१८८	उर्वश्यामनुरागतः	१५
अन्या काचिद् वल्लभं	८३	आरामोऽयं वदति मधुरैः	११३	उल्लासयामास मुक्ताम्बुजातं	८४
अन्यैरुपेक्षितां कन्यां	१५६	आर्यपुत्र जितामित्र	२०	[ए]	
अपरेऽहनि बाहिनी	२०४	आहूय कार्तान्तिकमुख्यवृन्दं	१०३	एतस्या वदनं दन्त	११५
अपारे घोरसंसारे	२२०	[इ]		एते देवाः पूर्वभागत्य	६५
अभ्रालिहाम्रै रविदीप-	११०	इति करुणमयैर्गिराम्	१४२	एवं जगज्जुः	२०३
अभ्रलिहानां पटमन्दिराणां	१८५	इति कर्तव्यतामूढ	१२६	एवं भवदर्शन भावि	१४०
अमूर्तैरप्यनङ्गस्य	१४	इति गिरं समवेत्य	१६२	एवं भिन्दन् बलं	२०६
अम्भोमुक्त्वाभिसौधध्वज-	६	इति नरपतिवाणी	१६	एवं मन्त्रिगिरं निशम्य	१८२
अयोध्याभूपाले	१७७	इति पृष्ट्वा चकोराक्षी	१३८	एवं योगीन्द्रवाणी	२२८

एवं वदन् मुदा स्वामी	१५७
एवं विचिन्त्य धरणीरमण-	२४
एवं सौख्येन वसतः	२२१
एवम्भूतैरष्टभिः प्रातिहार्यै-	२३३
एषा विद्याधरी कन्तोः	१५७

[औ]

औदार्यप्रथमावतारसरणौ	२१५
----------------------	-----

[क]

कदाचित् कान्तानां	२२७
कदनदुर्दिनमत्तशिखाञ्चल	१६७
कनकशिखरिभृङ्गम्	११२
कन्दर्पो विषमस्तनोति	१४२
करटोद्यन्मदाम्भोभिः	८५
करधृतकञ्जतोत्र-	१२१
कराञ्जितशरासनात्	६२
कलशञ्चलधिवेला	१०४
कल्लोलिनीनां निकरै-	२२४
कश्चित् पूरुषचन्द्रमाः	११६
कश्चिदम्भसि विकृणितेक्षणं	८२
कश्चिद्गजः प्रतिभट्टं	१८८
कश्चिद्भटः शत्रुशरैः	१६१
काचिद् वराङ्गी कमितुः	७६
कान्त्या परितः कुरुवंश-	११७
कान्त्या विजितपद्माऽस्ति	१०१
कामसाम्राज्यमस्माभिः	१६
कारं कारं बलोत्साहं	२००
काष्ठाङ्गारायते कीशः	२२४
काष्ठाङ्गारोऽपि	१८४
किं काममन्त्रवीजालिः	१०५
किं धर्मदत्तेन	१८३
किं वक्तुकामाऽसि	१३७
किं वाचाविसरेण	१४६
किन्नरी किमसुरी	७४
क्रियद्विदूरं पुरमित्यनेन	४२
कीर्तिर्यस्य दिगङ्गना	६
कुण्डलीकृतशरासनान्तरे	५१
कुण्डलेन हतः सोऽयं	६१
कुमारं भूपालाः	१७८
कुमारवरवल्लकी	६५
कुमारीं मम तोषाय	१६४

कुमारेऽस्मिन् धीरे	१७७
कुम्भीन्द्रशैलविगलत्	१५४
कुरङ्गैरुदगतग्रीवैः	२३३
कुरुकुलपतेः कीर्तिः	२३४
कुरुविन्दमन्दिरकुलानि	१३२
कुरुवीरवत्सि	१३६
कुरुणां वीरोऽपि	२०५
कुरुपशांभितोऽप्येष	२३३
कुशलं न हि कर्मघट्कजातं	१२३
कुशलानुयोगमथ	१४८
कुसुमातिशायि सुकुमार-	६०
कुसुमायुध पञ्च ते	८६
कोपेनाथ कुरुद्वहः	२०८
क्रमेण सोऽयं कपटद्विजाति-	१६१
क्रमेण सोऽयं मणिकुट्टि-	३७
क्वस्त्यास्त्वदीय-	१३३
क्व वैश्यपुत्रस्त्वं	२०६
क्वेयं लक्ष्मीरपारा	२३२
क्षामक्षामतनुं त्रिवर्णवदनां	१५३
क्षीराब्धिडिण्डीर	६७
क्षीराभ्यां धिपयः	२१२
क्षुद्रक्षितीरोन कृतं	२१४
क्षेत्रभी कुरुकुञ्जरस्य	१२०

[ख]

खगेशतनयाकराञ्जित-	६४
खड्गैः कृत्ताः	१६०
खुराघातैः कश्चित्	१८६
खेचरेन्द्रमकुटीतटी	६२
ख्यातौ श्रीभरताधिराजसदृशो	२२१

[ग]

गजा जगज्जुः पटहाः	६२
गद्यावलिः पद्यपरम्परा च	३
गन्धर्वदत्ता तस्याणि	६६
गन्धर्वदत्ता तस्यास्ति	६०
गमस्तिमाली गगनस्य	१२५
गरुडवेग इति	६०
गर्भच्छलेन संक्रान्तं	२२१
गठभूतिकाः काश्चिदतीत्य	१०८
गुणमद्रोऽपि सम्प्राप्त-	११६
गुणाकरे रणाजिरे	१५५

गृहीतपद्माः पटवः	२०७
गृहीतो नागेन	१८६
गोविन्दक्षितिपालकस्य	२१६
गोविन्दभूपतिरिमं	११७
गोविन्दराजस्य शरेण	२००
गोविन्दसक्तान्	१४५
गोविन्दायास्तनुतनुलतां	५३

[च]

चक्रेण कृतं निजमेव	१७६
चण्डवात इवाम्भोदात्	३०
चन्द्रोदयाह्वयगिरौ	८०
चलाति निमित्ते	१७४
चलन्तमिव सागरं	१७३
चापस्य बीजविच्छेदात्	१६८
च्युतैः प्रसूनैर्धनकेश-	८३

[छ]

छिन्नेऽपि दक्षिणभुजे	१८६
----------------------	-----

[ज]

जगत्त्रयजयायास्या	६८
जगदुरधरं तस्याः	७२
जग्राह पाणौ कुरुवंशदीपो	६६
जटालानां जलान्ते	१०६
जडीकृतभ्रवःपुटे	२०५
जङ्घायुगं खेचर-	७०
जनहृक्पक्षिबन्धाय	७३
जयभियां साकममन्द-	२१६
जानाति देवः सकलं	१८१
जायापती तौ जगतां	७५
जिगाय मन्त्रिणं वीरो	३०
जित्वा किरातबलमेव	५२
जीवन्धरस्य करपद्मगतं	२०८
जीवन्धरस्य चरितं	४
जीवन्धरेण निर्युक्ताः	५१
जीवन्धरोऽपि कमनीय-	५५
जीवन्धरोऽपि बहुधा	८७
जीवन्धरोऽयं तपसि	२३४
जीवन्मृतां तां जननीं	१५३
जेतुमत्मान् मृधारम्भे	६२

[ट]

टङ्कारः किं मारबाणासनस्य	१२५
--------------------------	-----

[स]

तं ददर्श खगाधीशं ६२
तं दृष्ट्वा देवतावाक्यं ३३
तं मागधमहीपालं १६३
तं वाराणिधिमानीय ५७
तच्च रत्नत्रये पूर्णे १२३
तच्चित्ताम्बुजमापेदे ३६
तण्डुलस्य विरहे १०६
ततः करसरोरुहप्रसृत- ६४
ततः कलशवारिधिं ६४
ततः कुबेरदत्तेन १६८
ततः कुमारं कुसुबंशवीरं ८४
ततः पुरन्दराशायीं १८
ततः पूर्वाचलप्राप्ते १६४
ततः समागतः कालः ७६
ततः सर्वैः साकं २११
ततः स्वकीयावसथं ३४
ततश्च देवी विजया २२०
ततश्च मगधाधिपे १७७
ततो घनघनारव- ५७
ततो दिव्याम्बरधर- ६६
ततो लताङ्गीमनुनीय १५६
ततो विदितमेदिनी १७२
ततो विशालाक्षि निशा- २२
ततो वृद्धः सोऽयं १६४
तत्तादृग् देवदत्त- १६४
तत्र कोऽपि सहसा १५६
तत्र प्रविश्य स च २२१
तत्र राजनयराजित २७
तत्रान्यसम्पर्कमवेक्ष्य २२३
तत्राभवत् पवनत्रेग इति २२६
तत्रालये कनकपीठ- ११६
तत्रास्ति देवान्त- ११४
तत्रास्ति राजनगरी ५
तत्सौभ्रात्रेण विभ्राजन् ३७
तदनु कुसुवरिष्ठः १२१
तदनु जलधौ भासां २११
तदनु त्वयि भोजनाय ४३
तदनु दिव्यदुकूल २१२
तदनु नगरारामं ४१

तदनु पूषणि १६५
तदनु मिलितं ४८
तदनु विजनदेशं ४५
तदनु विदितवातौ १७५
तदनु सकलविद्या १५१
तदनु सरसीपुण्याणि ११५
तदनु हृदि विदित्वा १६६
तदा जनकराज्यश्री ३२
तदात्व एवात्र ३३
तदाननवसुव्रजं ७३
तदा भेरीधौघैः १७४
तदा वधूटीमवलोक्य ७०
तदा हरिणमण्डलं ६८
तदा हि तस्या वदनाम्बु- २३
तदिदं वृत्तमत्रेत्य ८६
तदुत्पत्तिदिने जाता १५१
तदेतदाकर्ण्य महीक्षितस्ते ६३
तदोरुजानामभिभूः ४६
तन्वां रोमाञ्चकम्पौ १६७
तपांसि भूपः स हि ४१
तमः शत्रुसंरुद्धां १०७
तमेन कोपवशतः १५१
तया मात्रा दृष्टमात्रेण १५०
तयोः मुताः सुमित्राद्या- १३२
तयोरभूत् सुतारजं ११५
तवार्यमन्त्रप्रभवा ८१
तस्मात् क्लेशचयात् २२५
तस्मादस्मात्पितुः १३२
तस्मादिदं क्लिष्टतपः १०६
तस्मिन्नरपती तत्र २१७
तस्मिन् पुरे वैश्यजनस्य ५५
तस्य मार्गणविभिन्न २०१
तस्य श्रेष्ठिपदप्राप्तः ११४
तस्य सत्यन्धरस्यासीत् १३
तस्याः कपोलललितौ ६८
तस्याः शरीरातनु- ६८
तस्याकृतमवेक्ष्य ६८
तस्यामितैः शरगणैः १६२
तस्या मुखेन्दोः ३२
तां कोमलाङ्गीं १४६

तां पालयत्यमर- १०१
तादृक्षे समरे २०८
तामेनामुपयम्यायं ६०
तावच्च यन्त्रं ३१
तावत्कोट्टणभूपतिः २०२
तावत्तारुण्यलक्ष्मीः ४६
तावत्सखियज्वप्रणुज- ८५
तावत् समाप्य चतुरः १६४
तावन्महीपालक १६
तावन्मोहेन मुक्ता १०२
तिलोक्षमेति विख्याता १०१
तुङ्गं शतान्नमारुतः ७७
तुरगस्य खरो यथा १६
तुलादण्डधृतौ वैश्य- २०६
तेऽपि तं कुसुवरं १००
तौ दम्पती महाकान्ती ११६
त्रपां विना मे २०७
त्रिभुवनगतिभावं ११२

[द]

दन्तावलोऽयं कटदान- ६३
दवानलोद्गता धूम्या ६७
दिग्देशानर्थदण्डेभ्यो ११४
दिनमणिविरहेण १०७
दिशं प्रतीचीमिव २०२
दिशि-दिशि विसरद्भिः ३२
दुर्वर्णभूधरे तत्र ५६
दृढमित्र इति १३२
दृष्यत्सिन्धुरदीर्णकुम्भ- २०६
दृष्यदन्तिकरोद्यता १८७
दृष्ट्वा फलं सशरमापतितं १३१
दृष्ट्वेयं रुधिराणि २०२
देवता च महिषीतनु- ३५
देव त्वयि प्रथितनीति- १४
देवि त्वदीयकचडम्बर २०
देवि त्वदीयमुखपङ्कज १६
देवि प्रभातसमयो १६
देव्यो जनस्य विकचोत्पल- २२१
देव्यो गन्धर्वदत्ताद्याः २३४
देशे-देशे सुन्दरीः १४१
दोष्णा कुन्तसमान २१७

दौवारिकस्य वचनात् २६
 दिजातिद्वयं पुरतः १६२
 द्विरेफः शरवारोऽयं १४७
 द्विपतां तत्पतीनां च १६२
 धर्मार्थयुग्मं किल १५
 धीरो वारिधिमेल्लो १६२
 धूमदर्शनतो वद्धि- ४२
 धर्मोदार्यविवर्जितः १२६
 ध्वजिनीरुद्रपार्श्वस्य १८३

[न]

न कार्यः क्रोधोऽयं ४६
 नखांशुमयमञ्जरी ५१
 नगरौपवने बाल- ४२
 नतं पादाम्भोजे १७०
 नन्दगोप इति विभूतमेघः ५३
 नपुले विपुले च २०२
 नरपतिपरिदत्तां १३६
 नरपालमुतां स्नातां १०४
 नरोत्तम तथा सार्धं १२८
 नवापगोयं नलिनेक्षणाणां ८२
 नाम्ना धरोऽहं ६१
 नासा तर्दीया ७३
 नासामणिवक्त्र- १०४
 निद्रावती सा नरपालकान्ता १८
 निपात्य कञ्चिन् १८८
 निर्मला सरसी १३०
 निर्याय तस्मात् १६०
 निशितविशखवयं १६५
 निषण्णस्तत्र मधुरं १२५
 नीलाब्जानि जितान्यासन् २४
 नीलाभ्रतुल्ये १६१
 नीलालकां तां १३७
 नृपमातुलं निश्शङ्कं १७३
 नृपस्य जननी २१६
 नृपात्मजानां निचयः १३५
 नृपेण परिपुष्टोऽयं २२५

[प]

पञ्चाणुव्रतसम्पन्ना १२४
 पत्न्युर्वियोगमधिकं १५२
 पत्न्युर्वियोगो विधिने १५२

पदाति पदातिः १८६
 पदाम्बुजाते प्रणतं १५४
 पद्माकराञ्चितस्यास्य २१८
 पद्मापयोधरभरान्त- १०६
 पद्मापि कान्तविरहाम्बुधि १०८
 पद्मापि गौरी १०२
 पद्मासतां कुवलयोल्लसन् ११७
 पद्मास्यप्रहिता १६२
 पद्मास्यमुख्यकरकोमल- १४७
 पयोजधूली २०
 पयोधरं धयन् ३७
 पयोधरोन्नतिस्तस्या ७१
 परःसहस्रं प्रथिताः १७६
 पराभूते जीवन्धरशशभृता ३६
 पराशयविदा ततः १८०
 परिन्यागवतो जीवाः १२३
 पशन् वा प्राणान् वा १४५
 पश्यता वैश्यनाथेन ११७
 पाणिपद्मं गृहीत्वास्या ११६
 पादाम्बुजोल्लसित १०४
 पायं पायं नयनचषकैः ३५
 पितृवनवनमध्ये ३३
 पित्रारानन्दिनी संऽयं १०३
 पुत्रं नृपालतिलकं २१
 पुत्रस्य वर्धनविधौ ३३
 पुनः पप्रच्छ मोदेन १६२
 पुगञ्जिरीयुः प्रमश ७७
 पुरेऽपि मानिनीवार- ३६
 पुलिन्ददृष्टेन १८३
 प्रजानां क्षेमाय २३४
 प्रजावति विजानती १४१
 प्रकृतिर्मम सर्वशास्त्रनिकष १६५
 प्रणेष्टुः पटहास्तत्र ६४
 प्रथिता विभाति नगरी ११४
 प्रदक्षिणीकृत्य धराधिराज २३१
 प्रवाय्य वंगाद्रथ- १६७
 प्रविदारणमाविरास ५१
 प्रसारय दृशं पुरः ७८
 प्रसृगिरमिमाम् १५४
 प्रसूनानां वाटः २३०

प्राणा नृपालाः २७
 प्राबोधयन् पृथ्वीशः २६
 प्राप्यार्धराज्यं १०५
 प्लवङ्गतदणस्ततः २२३

[क]

फलं दृष्ट्योः प्राप्तं ११७

[व]

बन्धुत्वं शत्रुभूयं च ३६
 बलं पुरोधाय ६१
 बलरिपुहरिदेया १६
 बालां शंवरशत्रु- १६१

[भ]

भजे रत्नत्रयं प्रत्नं ३
 भटानां रोषेण १६०
 भल्लैः प्रतिद्विरद- १८७
 भवतां वचसां पदं २६
 भवतां विपविज्ञानं १०२
 भवति राजपुरान् १३६
 भवाञ्छलाच्यस्तदामित्र १५६
 भवाद्यो भुजोऽयं ६२
 भवभरभयदूरं १११
 भामण्डले जिनपते २३२
 भाले क्रीडति १५६
 भूयोऽपि नन्दनगिरा १३३
 भेत्स्यति मे मण्डलं २०३
 भेरीरवः सकलदिक्पति- १४५

[म]

मञ्जुं तत्र धनवज्रमयेपु ६३
 मणिकाञ्चीकलापेन २२१
 मथनदलितान् बाणान् १६३
 मथनेन शराबलि १६८
 मथने भुवि पतिते १६६
 मदकलकलभस्य ८६
 मदनद्रुममञ्जुमञ्जरीभिः ६२
 मदीयकरकुण्डली १५५
 मदीयवापीरमणी ३
 मदीयद्वयाभिधं ८७
 मध्यदेशश्चक्रोराक्ष्याः २४
 मनसि भगवतो बिनस्य २२६
 मनीषितं तस्य ६६

ममोजगोहस्त	७०	यद्वा सम्भ्रान्तचित्तानां	३४	रे रे पुत्र पलायितः	२०३
मन्दमास्तविधूतकेतनः	११०	यशोधर इतीरितः	२२६	रोमराजिच्छतागुच्छौ	७१
मम नयनमराली	८८	यस्मिन्कासति मेढिनी	११४	[ल]	
ममार्य विरहानलं	१२७	यस्मिन् पिके पञ्चममञ्जु	४१	लक्ष्मणश्चित्तगात्रोऽपि	२१८
ममेयं मृदङ्गी	२२४	यस्य प्रतापतपनेन	१२	लेभे जीवन्धरो	३८
महत्त्वमात्रं कनकाचलेऽपि	१२२	यस्य श्री नल्यकान्तिनाकसरितः	१	लोकपालजनाः केचित्	१०८
महाराष्ट्रमहीशस्य	१६७	यस्यां निशायां मदिरैक्षणां	१००	लोकदीपे रवी	१०७
महाराष्ट्रविदेहेशः	१६६	यस्यांसाविह रेजतुः	१२६	लोकीर्ध्वभागविजने	२
माकन्ददुममञ्जरी	७६	यस्याः पार्श्वे रत्नरेणु	२२६	[व]	
माद्यद्दन्तिषटा	१८२	यस्याः पादौ मृदुलकमल-	५४	वक्षःस्थलेध्वज	७६
मार्गे मार्गे माधवी	७७	यस्याः सुधासमरसाधर-	६०	वक्त्रं चन्द्रप्रभं	१०
मित्राणि तत्र विनिवेश्य	१५६	यस्यामनर्घ्यनृपमन्दिर-	६	वक्तुं निवर्तमानाणि	२६
मुखेन्दुवचिवारिधेः	७३	यस्या मुखं पर्वविधुं	१२६	वक्त्रं श्लेष्मनिकेतनं	१२६
मुखेन्दुललाच्याः	६१	यस्या मूर्तिर्मलिनवसना	१५०	वज्रांकठां रत्नं	१२६
मुखस्मितं मुखसरोज-	३६	यस्याशोक्तयः	१११	वदनसदने तस्याः	७३
मुखा जटाजटयुता	१०६	यस्या हरिन्मणिमयालय	६	वदन् कमलोन्मीलत्	५७
मूर्तां चमस्कृतिमिव	१५८	या कथा भूतधात्रांशं	३	वधूवरमिदं तुल्य	६६
मृगाधिपा यत्र	५८	या कान्तीनां परा सम्पत्	११५	वपुषि कनकगौरे	७६
मेघावलिः सुलकरी	२५	या क्षेत्रनगरीति	११४	वपुसा प्रथमं विवेश	१३८
मोदाम्बुराशिर्व्यलसत्	२१४	यामन्वथाभिधेयेन	६०	वयसा वपुषा च	१६२
[य]		या राजलक्ष्मीर्बहुदुःखसाध्या	२२५	वयस्याविप्रयोजेन	८५
यक्षाधिपः पृतनया	६३	यावन्नाक्षिपति क्षणेन	१८७	वरचिह्नमेनमवलोक्य	१५६
यक्षाधिपार्पितं कल्प-	६६	या हंसतूलशयनस्य	३५	वराहयन्त्रमभितः	१७७
यक्षेन्द्रकल्पित-	६६	युद्धप्रारम्भकेली	१८६	वरुथिनीं वीक्ष्य	४६
यक्षेशमुख्यकरलम्बित	६५	युष्मत्पादपयोज-	११८	वल्गाकुचं सपदि	२२२
यतीनां सुधर्मं	१२३	ये मोक्षलक्ष्मीं	२२५	वसुधाधिपा धनुषि	१७६
यत्कूटलग्ना	११०	[र]		वसुन्धरा क्षुद्रकृतघ्नसङ्घात्	२०६
यत्प्राणिपल्लवधुता	१०	रजोऽन्धकारप्रथिते	१५५	वह्निप्रतप्तद्रुमहेमवर्णे	२१७
यत्प्राप्तदपरम्परा	७	रणान्तर्गतं कुर्वाणा	१८६	वाचामगोचरे शोक-	१४०
यत्र तत्र रिपुवाहिनीतले	१६४	रत्नस्तम्भविजृम्भित	६६	वाचामभूमिं	१७०
यत्राभ्यामनुजा	५६	रथक्षुण्णक्षोणीतल	२०५	वाणी कर्मकृपाणी	३
यत्सानुनीलमणि	५८	रसातले वा वसुधातले	१८६	वाणी तस्याः पिककुलकला	७२
यत्सालमाला	६०	रहसि कुसुमगाणं	१६४	विकचकुसुमतल्पे	१६८
यत्सालरत्नकान्तीनां	१००	राकाचन्दिरदत्तदास्य	८०	विकसत्कुसुमाञ्जितेन	१३८
यत्सुन्दरीवदनचन्द्र	६	राजद्रोहसमुद्यतं	२६	विचिकित्सा विशालाक्षि	१६६
यत्सौधानवलोक्य	७	राजहंसशिरोः पूर्वं	२२८	विच्छिद्य विच्छिद्य शरान्	२०७
यथा यथा जीवकषामिनीशो	३६	राजा च राजवदनां	२५	विजया विजयाधिकेन	२०६
यथा यथाऽऽसीदुदरं	२३	राजा समारोप्य	३०	विज्ञाय तदभिप्रायं	१३४
यथाहं मन्त्रिहृद्धानां	२१५	राजा कराम्भीज	६६	विद्याकल्पतरुः समुज्जति	४४
यद्गोपुराग्रमुग्राम-	६०	राज्ञामुपायनान्येषः	२१५	विद्याधरविशालाक्ष्याः	२१५
यद्वक्त्रं वित्तान	१२६	राज्ञो विरोधो	२७	विद्याधरार्णां विविधासलोके	४०
यद्वा भूषणवृन्दस्य	६७	राज्यं स्नेहविहीन-	२२४		

विद्याधरी करसरोरुह	६२
विद्याधरेशस्य निवेशमेत्य	६२
विद्यावल्ली पात्रमुत्तेजदत्ता	४४
विधाय पूर्णशीतांशुं	११५
विनयकन्दलितैः	१३४
विनयेन वामनमयं	१३६
विपाठपञ्जरेणासौ	२०७
विपाठवर्षेण कुरुद्वयस्य	२०७
विमान्ति तस्याः नखरा	७०
विमानस्यात्सक्ते	११३
विरमविरम शत्रो	२०७
विरलदशनयंक्तिः	१६०
विलोक्यमानो विषयैः	२२४
विवेश गुणमालाया	१७०
विष्णुः स्त्रीषु विलोकमानस-	१६
विस्तृष्टनिखिलावनीपतिचयः	२१०
विस्फारघोषैर्गगनं	१६५
विहायसि विहारिभिः	१६५
वीणा गन्धर्वदत्ताया	६६
वीरस्य तस्य निशितैः	२१०
वीर्यभीप्रथमावतार	२०५
वृद्धाद् धीर्यमुदारशास्त्र-	२२३
वृद्धक्षत्रपदे निषण्ण-	२१५
वृद्धद्विजः कश्चिददृष्ट	१६१
वृद्धं तं तरुणीविलास-	१६३
वृषलोऽपि विनीतः	१२२
वृषस्यन्तो वरारोह	१२६
वृष्टिः पौष्णी वरविनयते	२३२
व्याधान् दुःसाध्यवाधान्	१८२
[श]	
शत्रुजीवकसलीकरणेषु	६१
शब्दैर्कार्णवमग्न-	१४७
शरास्तदानीं जलजाननस्य	१६१
शरासनशुणारवैः	१४६
शरीरिणी कान्तिपरम्परेव	६०
शास्ति स्म शस्तमहिमा	८
शिरोधरे खञ्जलौचनायाः	७२
शुभंशुगुणसम्पन्ने	८६
शुभे मुहूर्ते विमला	१५८
शुभे मुहूर्ते स हि	५३
शुभे लम्बे धीरः	१७४
शृङ्गारसामरतरङ्ग परम्परा	१४

श्यामाननं कुचयुगं	२३
भवसा परमं	८०
श्रीदत्त पथ	१६६
श्रीदत्तो रत्नमन्विष्य	१६६
श्रीपादाक्रान्तलोकः	१
श्रीमन्सागरदत्त	१५७
श्रीराजकशिरोरत्न	१०१
श्रुत्वाम्बुधेः पारगत	४०
श्रुत्वा च देवी	२१
श्रुत्वा तदीयां	११६
श्रुत्वा तेन च	५८
श्रुत्वा धर्मं	२२५
श्रुत्वा वाणीं तस्य	४३
श्रेण्यां धरस्यास्य	५६
श्रोत्रं शृङ्गकुलारवः	१३०
श्लेष्मच्छेदो नयनयुगल-	४३
श्वभृगिरिमिमां श्रुत्वा	२२०
[स]	
संगीतिव्यपदिष्टो यः	२३४
संभ्रामोपरि बृम्भितः	२०२
संचरन्ती वने तत्र	१२६
संदृष्टं विसमुत्सृज्य	१०७
संदेशमेवं कुरुकुञ्जरस्य	१८१
संयुक्तयोर्विवीगो	२६
संशुद्धमुदरं	२३
सकलमुवनवृन्दं	११८
सञ्चरंस्तत्र सन्तोषात्	६६
सञ्चरन् स हि जानुभ्यां	३८
सञ्चारिणी खलु क्लृप्ता	७८
सती जयवती नाम	२२६
सतीमुदय्याकुलितान्तरङ्गां	१२८
सत्यन्धरचित्पतेः	१८०
सत्यन्धरस्तत्र पिता	१५२
सत्यन्धरस्य सनुः	१७६
समया कुरुकुञ्जरं	१४३
समस्तपातकानां	२७
समस्तविद्यावजिता	३६
समापतन्तीः सहसा	१६८
समापिते साध्वमिवैक-	६५
समीकपदवीविदः	१६०
समुज्ज्वलन्मे सम्भूतः	२८
सरोजयुग्मं बहुधा	७०
सरोजिनीमन्विषयजमाना	८३

सहायताधिष्ठितपार्श्वभागे	५०
साक्षात्पञ्चशरं	८६
सा पुत्रमालोक्य	१५४
सामायिकः प्रोषधकोपवासः	१२४
सालक्रान्तं मुखाभोगं	२३०
साहसेन रणे	२०६
सांयात्रिकोऽसौ	५७
सीमन्तं परिकल्प्य	६७
सुतनुतनुलताया	७२
सुतान्तरैस्तत्र	४२
सुदती कुचकुङ्कुमलाग्रं	८३
सुरापगाशोभित-	७२
सेनापयोधी समदादृहासौ	१८६
सैन्यद्वये तत्र	१६१
सोऽयं न चन्द्रो न च	११६
सौजन्यमानते कुर्वन्	१६८
सौदामिनीव जलदं	१३
सौदामिनीसुभग-	६६
सौभावलीमतिशयालुभिः	१४६
सौन्दर्यस्य पराकाष्ठा	४७
सौभाग्याम्बुधि वीचिकेव	६५
सौलभ्यं हि महत्ताया	१२२
स्तनौ सुमेयो	७१
स्मर्तव्योऽस्मि महाभाग	८१
स्यालस्तदीयो मयनाभिधानो	२८
स्वं वीक्ष्य वन्यद्विद-	५८
स्वर्गं भूषो राजह्रा	३१
स्वप्नेन दृष्टेन सरोजनेत्रे	२२
स्वप्नो निष्कलन्तां गत-	१५३
स्वामिस्तदीयविरहानल-	१४८
स्वामिन् जिनेन्दौ	२३२
स्वामिजङ्घुरितौ	१४२
स्वामिजङ्घुदमार्गचुम्बि	२३१
स्वामी च वाननतले	१२१
स्वामी च चन्द्रोदय	८४

[ह]

हंसतुल्यमयीं शय्यां	२०
हरीशपूज्योऽप्यहरीशपूज्यः	२
हर्षाव लोकस्य	२७
हारः किं वा सकलनयनाहार	१०४
हुताराने साक्षिणि भद्रलम्बे	११६

बौर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काम नं. 289.2 एलिज
लेखक हरिचन्द्र महलानी
शीर्षक जीवनचर चम्पू
पृष्ठ संख्या 4033